

ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

આ
અંકમાં

છાના પ્રવાહો
 અનંત શિખર
 પૃથ્વિ પ્રવેશ
 કલ્યાણ મુર્તિ
 પ્રેમી હૃદય મસારિક
 લેખક અને વિવેચક
 આંતર રાષ્ટ્રિય આંદોલન
 જીવંત તંત્રીની વિચાર માળા

વર્ષ ૯૬ : અંક પાંચમે।

३ १८३३

મુદ્રક : ધનશંકર કું. શુક્લ

પ્રભાત પ્રેસ • ડેન્સો હોલ • કરાચી

ભામિ

પ્રકાશક : સુરેશ રા. બાબરીઆ

ભામિ કાર્યાલય • ડેન્સો હોલ • કરાચી

વર્ષ છઠું
અંક પાંચમો

અનુક્રમણિકા

સળંગ અંક

૬૫

ભાવના	શ્રી	૨૭૬
જયેત્સ્નાકાંતિ	જયદેવ દવે	૨૮૦
કાવ્યપ્રેરણા	નટવરલાલ મો. ગાંધી	૨૮૦
જયેતન્ત્રી	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૨૮૧
સરહદપ્રાંત	અદ્યાત	૨૮૨
વિરાટપૂલ	નન્દકુમાર પાઠક	૨૮૨
છાંના પ્રવાહો	શ્રીકાંત	૨૮૩
પ્રેસીડેન્ટ મસારિક	કાન્તિલાલ શાહ	૨૮૧
લેખક અને વિવેચક	જ	૨૮૬
ગૃહપ્રવેશ	નગીનદાસ પારેખ	૩૦૨
આંતરરાષ્ટ્રિય આંદોલનો	ભાસ્કરરાવ વિદ્યાંસ	૩૦૯
એક તંત્રીની વિચારમાળા	જયમુખ મહેતા	૩૧૭
અનંત સ્મિત	‘ક્ષ’	૩૨૦
બ્રમણપિપાસા	શાંતિલાલ શાહ	૩૨૪
ગયે મહિને	...	૩૨૫
કલ્યાણમૂર્તિ	સોપાન	૩૩૩
અવલોકન	...	૩૩૭

અમારા મુખ્ય એજન્ટો:—

શ્રી. જમનાદાસની કું.,
નૂતન સાહિત્ય ભંડાર
એલ. કે. મેઘાણી
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨
૨મકડાં મારકેટ, અમદાવાદ
૧૪. અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
રાવપુરા, વડોદરા
હવાડીયો ચકલો, સુરત

વાર્ષિક : : : : લવાજમ : : : : રૂપિયા ચાર
છુટક અંકની કિંમત છ આના • પરદેશ દસ શિલિંગ

ૐ

જેમ જીવનમાં એક કરતાં બીજા ગુણો વધુ ઉપયોગી હોય શકે છે એમ જ સોહસેનાની પ્રવૃત્તિમાં એક કરતાં બીજા પ્રવૃત્તિ ઓછીવત્તી ઉપયોગી હોય, પણ એ નિયમને બરાબર સમજાવે તો જીવનમાં એક ગુણને સંપૂર્ણપણે ખોલવવા તરફ લક્ષ આપી બીજા ગુણો તરફ બેદરકાર નથી રહી શકાયું તેમ જ પ્રવૃત્તિ વિશે થયું નોંધવું. આપણે બધા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ન કરી શકીએ એ સાચું પણ સમાજના સર્વતોમુખી વિકાસમાં ઉપયોગી હોય એવી નાની મોટી દરેક પ્રવૃત્તિ તરફ આપણી સહાનુભૂતિ રહેતી જ નોંધવું અને સહાનુભૂતિ હોય તો વિના પ્રયત્ન પણ આપણા તરફથી એ પ્રવૃત્તિને બળ મળ્યા જ કરે, જીવન જેમ એક અને અખંડ છે તેમ જ સમાજ અને રાષ્ટ્રનું જીવન પણ એક અને અખંડ છે, શરીરનો નાનામાં નાનો રોગ જેમ ધીમે ધીમે આખા શરીરને ઘેરી લે છે, મનનો નાનામાં નાનો ચિંતાર જેમ આખા મનને કલુષિત કરી મૂકે છે, જીવનની નાનામાં નાની ખરાબ દેવ ક્યારેક આખા જીવનને ભોખમમાં મૂકી દે છે તેમ જ સમાજ અને રાષ્ટ્રના નાનામાં નાના રોગ વિશે સમજવું નોંધવું. રાજકારણ અને પૂર્ણસ્વસ્થતાની વાત કરનારાઓએ સામાજિક કુશળિયો તરફ, અસ્પૃશ્યતાના ખૂંડા દિવાજ તરફ, ઢિંદની કંઈક ઓછી કરી રાકાય એવી ગરીબી તરફ, અસહજતાન વિનાના અધાણ તરફ લક્ષ આપવું નોંધવું. કોણે કયું પ્રવૃત્તિ કરવી તે તો સૌ જાણે જ નક્કી કરી શકે પણ સમાજજીવનને શુદ્ધ અને બળવાન બનાવતી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પોતાની નિશાંત પ્રવૃત્તિને પણ બળ આપનારી છે એમ સમજવું નોંધવું. આપણે સતત યાદ રાખવું નોંધવું કે જીવનના ઘડતર માટે જે નિયમો વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તે જ નિયમો સમાજને અને રાષ્ટ્રને પણ લાગુ પડે છે.

શ્રી.

અરે, શાને બહાલી, હૃદય તુજ રોપે સહર આ ?
હતી તહારે હૈયે પ્રણયવિષ્ણુ વાતો અવર ના !
નહિ જોલે શું કું ? પ્રણિપત કરુંઃ કાં ફરી જતી ?
મહને તો એ બહાલાં પદકમલ ચે, એા કમલિનિ !

પ્રિયે, જાણા મીડી, ઉર મૃદુનું શ્વાસે ધડકવું,
વળી ણિણૌઘોનું કિસલય સમું શે' ફરકવું ?
કહે, આંસુ ચે આ ટમટમી રહ્યાં શાં છલકતાં ?
મહામોંધી ખેરે પ્રિય નયન શી મોહિતકલતા !

જતાવું શી રીતે હૃદય મુજ ચીરી, પ્રિય સખિ !
તહીં તું જિરાણ ! ઉર અવર ના દો ઉરછળી.
વહું છું યુગોધી, કવિત શમણાંમાં પણ વહું,
પ્રિયે, તહારી મૂર્તિઃ હૃદય હૃદયે આવ, જડ, તું !

અરે, જયોત્સ્નાકાંતિ પ્રણયરસભીના નયનની
ઉપાના રંગે આ અરુણ જાની આજે ફરી જતી !

કાવ્યપ્રેરણા

નટવરલાલ ભા. ગાંધી

:૫૪૫:

હતી કવિતપ્રેરણા ! પ્રણયપાનની જાંખના
સુકે(મળ સુરેખ અંતરતરંગ ચે નર્તતી,
સુદ્ધર વિપુલેદની વિવિધ ઇન્દ્રિયાપો રચી
અગાધ રસરંગમાં, પ્રણયધોધ સંગીતમાં
થવા લીન હતું મને મન; હતી તદા પ્રેરણા !

અને, મન હવે નહીં ?

નહીં ! મન મને ઘણું પ્રણયમસ્તિમાં ડોલવા,
સુધા સકલદેહને રસદ આત્મ, મંભુપ્રભા
પીવા તલગ તો ઘણી હૃદયમાં હતી ને હજી
ઘણીય છે !

છતાં, ઉમંગકા જાણા સમિપ આવી તું જ્યારથી
શમ્યા, શરમસુગ્ધમાં ગહનમૌન આજોટતા ! !

સીતા

નિશ્વાસની પાતળી વજ્રરેખા
ફરીફરી મુખ પરે છવાઈ,
આખો ખીકેલી-જરી અર્ધપ્રહલી
નોઈ રહી માનવ-પૂર-મેદની
અનેક હોઠે હાલું ક્રિમત શોકલું,
અનેક આખોમણી ધીખતી ચિત્ત
એ ક્રિમત ને શોકની શૂન્યતાને
શોભાવતી મેં નિરખી તને સીતા!
બાધી સદા અંતર-તાંતુ-બધને,
દોરી રહી નોક અન્નેક જાંધુની
ઉતારવા પાર અનંત અતને
નૌકા અને ઇવન-પ્રાણ સિધુની,
વેશવસા કટકને હથેલીએ
બીધી નવા ફૂલ ધરેલ કેડીએ.

દેવકી

વેચાયકુ અંતર વેચી આપને
એલે પશુનું ઉર પડતું કપૂરું:
કન્નક ને શોકની અર્ધ ઘેવડા
છપાવવા યત્ન કરે અરોડા
પરંતુ કારાગૃહની કણેકણે
વીંટાયલી કંસની કૂર આખા;
હસી થી દંખતીની દયામણી
દશાપરે, ઉજ્જડ ભાવિ ડાપરે,
નહિ, નહિ' હાથ દઈ દિવાલને
રેાધી રહી દેવકી કાળવાણી:
‘પ્રભાતની નિર્મળ ચાહેતાયો
તને નહિ આ દુહિતા હણી શકે,
ખંડિત માતૃત્વની ખાજ ઉપરે
દે બે થકી યાક ઉતારવા મને.’

દ્રૌપદી

રુભાગૃહ શાત હાલું, અચેતના,
વીંટાયને નાગણુ શી થડી હતી.
ત્યાં મેં તને ખંડિત ચંદ્રગિર્ભશી
પડેલ દીડી શુદ્ધની વચોવચ.
છુપાયલો કેસકસાપ છુટો,
આખા, અખોટાયલ ઉત્તરીયમાં:
અંગાંગની પ્રેરક વીજળીને.
સમાધ નતી નિરખેલ નેને
હું ક્યાં હતો ? કૃષ્ણની પાદુકાની
એ પૂછ આવેલ હું દ્રાવિકાથી;
પદેપદે ભોક્-ધરિત્રી કંઈને
વશ્યતી એ જ અકથ્ય વાણી-
ચિત્તંત્ર ચૂંચું સતીનું હુલાસને.
તેં પડેને પાવકતા લપેટી,
બાગી રહી કૌરવકાલઆરતી.

: પૃથ્વી :

પડયું જમણી પાંખ કાશમીર સ્વર્ગશું, ડાબીમાં
ખડ્ય નરસિંહનો પથરિયાળ પટ વિસ્તર્યો;
અચૂક પદ એક સિંધ પર, અન્ય પંબળના
શિરે સખાળ ટેકવી, મરદશો કટિ હાથ દે
ઉભો, નયન લાલધૂમ ઘુમરાવતો શંભુશાં.
સદા ઉકળતું વહે રુધિર જે પરાધિનતા
લગીર સહવા અશક્ત, વહવા ટકોરી થતાં
જરાક પણ માનભંગની; પ્રમત્ત લાવા સમું.

મહંમદ, વહરી, ખેલ કંઈ ખેખરે, ગોમલે,
ખખેલ, ગિણુ, ખાઈમાં લઈ મશાલ ચોરી ભરે;
સુણાય પદપાત લેશ પણ જો બીજાં પ્રાણીનો
સ્વભૂમિપર, તાકવા, નિધનહત સપ્રેશવા
ખડા મરદ: રકતરેલ ઝિલી નિત્ય રે’ પેટતી
પઠાણભૂમિમાં દિનેદિન દીપાવલિ મુકિતની.

વિરાટ પૂજા

નન્દકુમાર પાંકજી

મને પ્રજ્ઞા આપી જગજટિલતાને સમજવા,
અને આંખો ખોલી ગહનતત્ત્વ સૌન્દર્ય કળવા;
હતું ખાલી ખાલી હૃદય. કરનો સ્પર્શ જ થતાં,
હસી નાચી ઊઠ્યું અમિત પરદાઓ બિપટાં.

નથી મારે માટે ઋણ હૃદયનાં શક્ય જગતે,
તને શાથી આપું વિરલ બદલો, ના ગમપડે.
નથી ખોલાવું ચે પર સહુ દિસે ભાવ જગમાં
ખરે! આત્માના આ-‘પ્રણય’ જન જે કહી વિરમતાં.

તને આપું ચે શું? વિલવ જગના તુચ્છ મુજને,
નથી તારી તોલે અવર જગ સૌન્દર્ય ઉરને,
તને આપું મોંઘી અમરપલમાં લેટ જ કદા.
નથી શું તે તારી પરમ સખિ! સૌન્દર્યકલ્પિકા?

વાયુ, આકાશ ને પૃથ્વી, તેજ વારિ ગધાં મળી
ઊતારે મંગલા તારી આરતી કોણ હું પછી!

જાના પ્રવાહો

શ્રી કાં ત

ભવમુખશય વિશે હું તમને જે વાત કહું છું તે તમે માની જ નહિ રહેા. પણ મારા ઉપર વિશ્વાસ ચૂકાને, હું કહું છું તે સત્ય હકીકત છે. તેઓ ખાદ્યપારી છે, જાહેર સેવક છે, એમના જીવનમાં ત્યાગ અને સંયમના રજક દર્શન કરી શકાય છે. પોતે ધનવાન હતા પણ એમનું મોટા ભાગનું ધન એમણે દેશભ્રમમાં અર્પી દીધું છે. છેલ્લા કેટલાયે વરસથી તેઓ મરીજીવત ધારણ કરીને રહે છે. આ જગતમાં કામને બોલ્-ડ૫ ન થવું એ એમના જીવનનો સિધ્ધાંત છે. સાદાઈ અને જનમણુરીથી તેઓ એ સિદ્ધાંતનું વ્યાપકિત પાત્રન પણ કરી રહ્યા છે.

એમનું આમજીવન જોતાં જરૂર તમને આદર ઉપજે, સવારથી શત મુખીની તમે એમની દિવસર્યા જુઓ તો તમને પણ પડવાની ઇચ્છા થઈ આવે. સવારના ચાર વાગે એમના કંઈમાંથી પ્રાર્થના છૂટે, પ્રાર્થનાનો ભાર આપણે એમના સ્વરમાં પણ જોઈ શકીએ, દર્દીઓ અવાજ ધડીબર તો આપણને હસાવી શકે અને આપણા ચિત્તમાં પડેલા પશ્ચાત્તાપના લાગે જતી હોય.

એમનું આ બાહ્યજીવન સૌ કેઈને પ્રેરણા આપે એવું છે. એમના મોં ઉપર કઠોરતા દેખાય છે, પણ એ તો આપણને કમક જીવનની કઠોરતા લાગે. એમની આંખો સદાય ચિંતાથી ભારે લાગતી હોય છે પણ એ તો આપણને દેશભ્રમવોના દુઃખજીવનને લઈને હોય એમ લાગે. એમનામાં સહેજ ચંચળતા પણ દેખાય પરંતુ એમના બાહ્યજીવનની જાપને લઈને એ આપણને ચપલતા હોય એવું લાગે. જામ એમના આચારની અલક એમની આંખમાં કે મુખ ઉપર પ્રગટ થતી આપણે ન જોઈ શકીએ તો જે આપણને એમના વિશે શંકા ન ઉપજે કારણકે આપણે અનુભવે કે ન ઉતરીએ ત્યાં મુખી એમનાં જીવનની એક જ બાજુ અને તે જલદની બાજુ આપણે જોઈ શકીએ. જે બાજુમાં સાધુતા, ત્યાગ, મંયમ, સાદાઈ અને કમવ્યવતા પડ્યાં છે.

પણ એમના જીવનની એક બીજી બાલુ છે- અંદરની બાલુ છે. જ્યારે મેં એ સાંભળ્યું ત્યારે મારાથી માની શકાયું જ નહિ. આવે! શાશ્વત એવો હોય શકે જ નહિ એમ મને લાગી મધું. પણ હું વિશ્વાસપાત્ર સ્થળેએથી એ વિશે વધુ ને વધુ જાણવા લાગ્યો. તેમ મારી માન્યતા બદલવા લાગી. ત્યારે તો 'મહાદેવી' એમ મારા મનમાં થવા લાગ્યું, પણ એવ જોડું હતું. એ દેવી ન હોતા જ. મેં ક્રીષ્ણી આંખે એમનું જીવન જોવા માંડ્યું. મેં એમની ચાર વાચનાની પ્રાર્થના છાની રીતે સાંભળી, એ પ્રાર્થના વખતે બીજું કંઈ ત્યાં દાખર ન હતું છતાં તેઓ દેવતા સ્વરે બોલતા હતા અને જ્યારેક જાણ્યન્...વગેરે બોલતા એમની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં તે મેં જાતે જોયાં. તે દર- રોજ રોજનિશી લખે છે પણ પ્રયત્ન છતાં ધણું ક્ષિય સુધી એ મારા હાથમાં ન આવી. એક રાત્રે મેં એમને બહાર કાઢા જતા પણ જોયા હતા અને કુતૂહલથી પ્રેરાઈ હું એમની પાછળ પાછળ ગયો હતો પણ ત્યાં મેં 'ધાડું' હતું એથી ઉલટું જ બન્યું. તેઓ અવનત મસ્તકે ચાલતા હતા. એમની ચાકમાં જ પડતાપડતા ભાવ જણાઈ આવતો હતો. પણ માઈસ દરની ટેકરી, ન્યાં ધણું માણસો દરવા આવતા હતા ત્યાં આવીને તેઓ જરાક થોડા અને પછી એ ટેકરી વડવીને આગળ ચાલ્યા ગયા. મેં ટેકરી ઉપર ઉભા ઉભા જોયું તો એકાદ ખેતરવા દૂર ગયા પછી તેઓ મેદાનમાં બેસીને પ્રાર્થના કરતા હોય એમ લાગ્યું.

આવા આચારની સાથે એમના આંતરજીવનની વાતને મેં જો બેસતો નહોતો. મને એમના જીવનમાં વધુ રસ આવ્યો. જેમના પાસેથી મેં એમના આંતરજીવનની વાતો સાંભળી હતી એમને મેં ફરીને જુઠું પૂછ્યું. ફરીને એમણે વધુ વિસ્તારથી અધી વાત મને કહી મંજૂઆવી.

મારી જાણતા વધવા લાગી. મેં પણ એક બહાનું કાઢી એ ગામડામાં જ સેવા કરવાનું દર્શાવ્યું. મને આવેતો જોઈ તેઓ આનંદ પામ્યા. એમણે આજીવાણુના ગમોની મને આદિતી આપી અને સેવાનો મર્મ સમજાવ્યો. મેં હું એમના શબ્દોની વાત કહું તો એ શબ્દોજીવમાં સત્ય અને દિનદુષ્ટિયાં મારેનું દર્દ બધું હતું, મેં હું એમના સ્વરની વાત કહું તો એ મને તે દિવસે સાવ નિઃશ્વાસ લાગ્યો. મારા આ 'લાગવા' ને મેં મન ઉપર ન લીધું. મને થયું કે કદાચ મારા પૂર્વમદને લખી મને આમ લાગતું હોય, પણ જ્યારે હું એમના આંતરજીવનનું અવલોકન કરી શક્યો ત્યારે એ શબ્દો અને સ્વરો વચ્ચેનો બેદ મને સમજાઈ ગયો.

એમની ઉંમર લગભગ પીત્તાળીસ વર્ષની હતી. સામાન્ય રીતે તેઓ ઓળખાતા હતા. એ મંબોર રહેતા પણ પ્રસંગ આવ્યે એમની નમ્રતા પ્રગટ થવા કરતી. ક્યારેક જીવનની કઠિન સમસ્યાઓની વાતો નીકળે ત્યારે તેઓ મજામજા થઈ જતા અને પ્રગટ રીતે કહેતા કે 'હું તો પાપનું પુતળું છું. ઇશ્વરની રૂપા રિના મારો ઉદ્ધાર નથી' પણ અનેક વખત આવું બોલનારને જ્યારે હું બીજાના પતન વિશે શેષ કે તિસ્કાર કરતા જોતો ત્યારે મને બહુ જ આશ્ચર્ય થઈ આવતું. મારા મનમાં ચંકાઓ છુટી કે આ બંને સ્થિતિ તો સાચી ન હોય શકે, કાં તો એમનો શેષ ખોટો છે અને કાં તો એમની આત્મનિંદા ખોટી છે, પરંતુ બંને વખતે એમની વાણીમાં ને મુખભાવમાં તો નિઃખાલસતા જ લાગતી.

તેઓ પરીક્ષિત હતા પણ પ્રથમના પાંચ વર્ષ પછી તેઓ સંભળી જીવન ગુજારતા હતા. મંગમમાં મદદ મળી રહે એ મારે તેઓ છેલ્લા દિવસે વર્ષો પર કરતાં ધરની બહાર વધુ રહેતા

હતા. પત્નીના નિર્વાહ માટે પૂરતી વ્યવસ્થા હતી. બાળકોમાં એક પુત્રી જ હતી. એવું નામ સુધા. ભવસુખરાયને એના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો પણ એના વિકાસ માટે પેલે નહિ જેવું જ કરી શકે છે એ વસ્તુનું એમને દુઃખ હતું. એમનું આ કુટુંબ એમના સામર્થ્યથી બાર માઇલ દૂરના એક શહેરમાં રહેવું હતું. ભવસુખરાય અવારનવાર ત્યાં જઈ આવતા પણ કોઈ વખત ત્યાં રાતવાસો રહેતા નહોતા.

એક દિવસે સવારે 'મેં જાણ્યું' કે એમણે સાત ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. 'મેં ઉપવાસનું' શરૂઆત પૂછ્યું પણ એમણે 'આત્મશુદ્ધિ' એટલેજ મને જવાબ આપ્યો. આ પ્રસંગે ચારી છતાસાતે તીવ્ર કરી મને મધુ' કે આમાંથી એમના છુવતો મધુ' હું જાણી શકીશ. એમને વધુ પૂછવામાં કંઈ સાર નહોતો, 'મેં' મૂંઝે મોઝે આખ અને કાનને સ્તેજ રાખ્યાં. ઉપવાસનો એક દિવસ પસાર થઈ ગયો.

બીજો દિવસે એમની રીતજાત ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ હરજોડે કોઈકની રાદ ત્રેષ રજા છે. બાળુઆટુ ફરતી આંખે એમની ચંચળતા પ્રગટ કરતી હતી અને મુખ ઉપર બદલાતા બાવો અંતરનું પ્રતિબિંબ પાડતા હતા. હું એમની સામે ગેસી મારે કામ કરતો કરતો ત્રાંસી આંખે એમના સામે જોઈ રહ્યો હતો. તેઓ ક્યારેક ચમકીને મારા સામે જોઈ જતા પણ હું એમની નજર ચૂકાવી દેતો હતો.

સાંજ સુધી એમનો પ્રતિજ્ઞા કરી પણ કોઈ નવું માણસ ન આવ્યું. રાત પડી ત્યારે તેઓ સહેજ ચિંતાગુર જણાયા કરવાને બદલે તેઓ શહેરની સડક તરફ ગયા. હું પણ બીજો રસ્તેથી અડક ઉપર જવાને વિચાર કરતા સાચો પણ ત્યાં તો એમની એ રાદ નેતા હતા તેઓ આવી પહોંચ્યા. એમને ત્રેષ જાણુખરાયનું મોં

અંબીર અને કટુ બની ગયું. દુઃખને ઘોળાને પીતા હોય એમ એમણે આંખો પણ નમાવી દીધી. આવનાર બીજું કોઈ નહિ પણ એમના પત્ની અને પુત્રી જ હતાં. એ બંને પણ અંબીર જ હતાં.

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તેઓ બેઠાં. વાતાવરણ એતાં મને ત્યાં હાલત રહેવાયું અનુચિત લાગ્યું. 'ગામમાં કામ છે' એવું બહાનું કાઢી હું ત્યાંથી ખસી ગયો. ખસીને ક્યાં જવું નહોતું પણ જાનાં જ રહેવું હતું એટલે હું જાણેકથી બાળુની ઓરડીની દિવાલને અડેલીને બેઠો.

મેં કાન માંડ્યા હતા પણ પાંચેક મિનિટ સુધી મને કાંઈ સંજાણું નહિ. મને વહેમ પડ્યો કે વાતો ચાલતી હશે. પણ હું સાંજળા નહિ શકતો હોઉં પણ તરત જ મારો વહેમ ટૂંકાયો. જે દિવાલને અડેલીને હું બેઠો હતો તે દિગ્ગજ સાથે કંઈક અડેલાયું. 'હા હા' કરતાં ભવસુખરાયના પત્ની સકાળા ઉઠ્યાં અને દિવાલ તરફ આંખ્યાં તે ઉપરથી હું સમજ્યો કે ભવસુખરાયે દિવાલ સાથે માથું અડાનાયું છે.

'હવે મારે શું કરવું?' ભવસુખરાય બોલ્યા. 'તારી આ રીતજાતથી હું ક્યાંય મોહું જતાલી શકું એમ નથી.'

'તમને આ જૂન ભરાઈ ગયું છે. એ તો મારે સાધ સમાન છે.' પત્નીએ જવાબ આપ્યો.

'એવું બોલી પાપમાં ન પડ. બાહ્યેન આમ ન રહે એને રાત્રે આવવાની શી જરૂર?'

'પણ તમે આંખે જોવું?'

'મારું કળીનું લેસાઈ ગયું નથી. આંખ ચિરાપ હું જોઈ શકું છું.'

'તો તમને કીક લાગે તેમ કરો. તમને ત્યાં આવીને એક દિવસ પણ મેં જાંન બોલી નથી.'

‘એમાં મારો વાંક છે ?’

‘ત્યારે મારો વાંક છે ? હું તમારી પરજીવન દલીલો તમે મારા સાથે રવાના છો ?’

‘તને આ ઠીક મન્યું છે. તારા પાપને કાંઈ તો ઠીક બહાનું શોધી કાઢ્યું છે. એ તો મારી બહેન છે. મને જ્યોત રહેવા દેવા હેતુ તો એના વિષે એક અક્ષર પણ ન બોલીશ. બોલ, તને મારા સાત ઉપવાસથી શાંતિ નથી થતી ? તો ચૌદ કરે ! એકવીસ કરે !’ ભવસુખરાય ઉચ્છેદકથી બોલ્યા અને થોડીકવાર શાંતિ જવાબ ગઈ.

‘અને સુધા’ શાંતિનો લગ્ન કરી ભવસુખરાય બોલ્યા. ‘તું પણ મને દુઃખી જ કરશે ?’

‘હું શું કરું છું ? હું બધાવા જાઉં એમાં તમને શે વાધો છે ?’

‘વાધો ? તું કાલેજની ડોકરીઓ જેવી થઈ જાયશ.’

‘પણ બધી ડોકરીઓ ખરાબ નથી.’

‘એ હું જાણું છું ! મારે કપાલે તમે લોકો કંઈક મોડવાના જ છો !’

વળી શાંતિ જવાબ ગઈ.

‘હવે તમે કેમેજ કરી ઉપવાસ છોડો ?’ ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં.

‘એ તો નિશ્ચય થઈ ગયો.’

‘પણ તમે કહો એમ હું કરું.’

‘હું કરું એમ ? હું કરું છું એ તને સમ્યું નથી લાગતું ? તને પોતાને નથી થતું કે આ ઘોર પાપમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ ?’

‘પણ મેં કાંઈ કર્યું જ નથી.’

‘જો તારે કમ્પ્લેટ પણ ન કર્યું હોય તો તમે તમારે ઘેર જાવ. મને શાંતિથી પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.’

‘બાપુજી !’ સુધા બેઠી ‘ઉપવાસ છોડી દેને !’

‘તું ન બોલ સુધા ! તને લાગી આવતું હોય તો તારે મારે ઉપવાસ ન કરવા પડે એટલું જ્ઞાનમાં રાખજો.’

હું કોઈના મોઢાં જોઈ નહોતો શકતો પણ સુધા ક્યાંક મઈ હંસી એવું મેં અનુમાન કર્યું. થોડીક પછી કાંઈ ન બોલ્યું.

‘જો, હવે તમે ઘેર સિધાવો. મને શાંતિ લેવા દો.’

‘પણ તમે ઉપવાસ છોડો તો અમને વ નિરાંત થાય. મારી બૂલ થઈ ગઈ બસ.’

‘પણ આવી ભૂલ તો દર અંકવાડીએ ને પાપવાડીએ થાય છે.’

‘હવે નહિ થાય.’

‘આવી કમ્પ્લેટ પણ મેં હજાર વાર સાંભળી.’

‘ત્યારે શું કરું તો તમને વિશ્વાસ આવે ?’

‘તું ને સુધા અહીં મારી તમર મામે આવના રહો.’

‘પણ સુધાને તો બધું છે.’

‘બપુડીને શું કરવું છે ? હું અહીં બધાવીશ. મને એના દિલની વધુ ચિંતા છે.’

‘ઘેર ન બધાવ. ત્યાં વાતાવરણ જ અભ્યાસનું હોય.’

‘અભ્યાસનું નહિ, છેકરાંઓ સાથે આનંદ કરવાનું હોય એમ કહે !’

‘તમે શું બોલો છો ?’ ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં.

‘હું સાચું કરું છું તારા મંત્રકારથી મારી સરસ્વતી જેવી ડોકરી રખડુ થઈ જવાની છે.’

‘મેં શું સંસ્કાર આપી દીધા ? એનું જ્ઞાન તો નાનપણથી તમે જ રાખે છે. પાંચ વર્સ તો તમારા ભેગી જ રહી.’

‘પણ તારા પગકમળી વાનો સાંભળે ?’

‘મારે કાંઈ બોલવું જ નથી. તમારી આંખમાં જ કંઈ પડ્યું છે.’

‘બસ, બસાવ માટે તને આ ઠીક મળ્યું છે.’

‘એ સાચું મળ્યું છે.’ ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં. જરા અટકાવે એમણે સુધાને કહ્યું. ‘સુધા તું બાલુના ઘરમાં જા તો.’

પગલાં ઉપરથી હું નજીક ચકચો કે સુધા બાલુના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. મને ડર હતો કે કદાચ મોરા જ ઓરડામાં આવશે પણ હું ખચી ગયો.

‘કેમ, સુધાને કેમ રજા દીધી?’

‘શું કહે ત્યારે? તમને બોલવાનું કાંઈ લાભ જ નથી. આપણી આવી વાતો સંબંધાવવાથી એને કાંઈ થતો હશે!’

‘મારે કેંઈ રીતે એને તારા સહવાસમાંથી છોડાવવી છે.’

‘મારે એને તમારી સાથે નથી રહેવા દેવી.’
‘કેમ?’

‘કેમ શું? મારી સાથે રહે કે તમારી સાથે રહે એ સરખું જ છે.’

‘તે વળી એ જ રહેતો લીધો.’

‘ખીજો રહેતો છે જ નહિ તમે મને સાચવી હોત તો આખણી આ દયા ન આવત.’

‘તું મને ગૂંદગાર માને છે?’

‘સત્તર વખત!’

‘તું વિચાર કરીને બોલ, મારે એ માટે અનચન હેતુ પડશે હું શત્રુ સાબીત કરવા માટે મોતની પધારી કસી દો.’

‘એ જોર છે એટલે જ નમે સારા મણાવ છે ને! હું એવા રોંગ નથી કરતી એટલે હું તારી ચેલવી છું અને તમે માફ પુરુષ છે. હવે રહેવા દો. દુનિયાને બહુ દોષો મા.’

મેં કાનને વધુ તીવ્ર કર્યાં પણ થોડીકવાર સુધી કાંઈ સંબંધાયું નહિ.

‘હવે સુધાને એને મારે જવા દો. એને રોંગ શીખવો મા.’

‘હું રોંગ કશું છું?’

‘હા, બીજું શું? મારી પાસે.....આખો.’

એમાં તમારે સાન ઉપવાસ કરવા પડ્યા. તમે... ને ત્યાં જાવ છો એ સુધા નથી જાણતી શું? એ હવે બાળક નથી. બૂચો, હું તમને કહી દઉં એ ચંદ્રાન્ત સાથે પરણવાની છે.’

‘હેં!.....નહિ, એ નહિ બને, મારે એને નથી પરણાવવી. એને સહમતરીણી રાખવી છે.’

‘એવું બેસોમાં. કાંઈક લાભો. તમારે પોતાનું હવતર સુધારો એટલે બસ.’

‘પણ હું એને નહિ પરણવા દઉં. સુધા!’
ભવસુખરાયે ખૂબ પાડી. બાલુના ઓરડામાંથી સુધા આવી.

‘તારી બા શું દહે છે? તું કોઈની માથે સંબંધમાં છો?’

‘હા, ચંદ્રાન્ત સાથે મારે મેચી છે.’

‘ચંદ્રાન્ત સાથે શું કામ? મેં તને કહ્યું નહોતું કે કોઈકેકરા સાથે સંબંધ રાખીશ મા.’

‘પણ એમાં શો વળિ?’

‘ગ્રા વળિ? હું આ કોની પાસે બોમે છે?...મારું આખું કુટુંબ મરી જશે એમ મેં નહોતું જાણ્યું.’

‘પણ મારે ને એને શુદ્ધ મેચી છે. અમે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને પરણવા પછી જ અમે વધુ નજીક આવશું.’

‘પણ તારાથી કેઈ અનન્યતા સાથે સંબંધ જ કેમ બંધાય?’

‘એ તો બંધાય.’ ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં. ‘સંબંધ કોઈ બંધતા નથી જાવો પડતો.’

‘તે જ મારી દોકરીને બગાડી છે. તારા સંસ્કાર.....’

‘મારા સંસ્કારથી એ બગાડી નથી. એણે સાચો રસ્તો લીધો છે. તમારા ભેળી રહી હોત તો એ દોંગ શીખત.’

‘એમ?’ બવસુખરાય બોલ્યા અને શાંતિ બ્યાપી ગઈ.

* * *

તે દિવસ બવસુખરાય ન જ માન્યા. એમના પત્ની અને પુત્રી બીજા દિવસે ઘેર જવા નીકળ્યા ત્યારે બવસુખરાયે સુધાને શેકવા પ્રયત્ન કર્યો પણ સુધાએ ન માન્યું. એમને એ ધડીએ તો રોષ ઉપજ્યો. પણ પાછળથી તેઓ ધણા જ દીધા પડી ગયા. બીજા દિવસથી મેં એમના હાવભાવમાં આશ્ચર્યકર ફેરફાર જોયો. સામાન્ય રીતે સ્થિરચિત્ત દેખાતા બવસુખરાય ક્યારેક અમયોદ્ધ રીતે ચાલનુંદમાં આવી જતા અને ક્યારેક ખૂબ દુઃખ પામતા અને રડવા મંડી જતા. લગભગ વીસેક દિવસ એમની આ સ્થિતિ રહી. હું ઝીણવટથી એમનું વ્યવહારનું કરી રહ્યો હતો. વીસેક દિવસ પછી એ વળી મંબીર બન્યા. પ્રથમના કરતાં આ મંબીરમાં વિશેષ કઠોરતા હતી. કંઈક નિધય કરી લીધો હોય એવું દેખાતું હતું. આ દિવસોમાં પણ તેઓ રોજનિરી તો લખતા જ. મારી એ રોજનિરી ઉપર આંખ હતી પણ એ જોવાનો લાગ મગતો જ નહોતો. એક દિવસ તેઓ નંદાવા જતી વખતે પોતાની પેડીને તાણુ દેવાનું ભૂલી ગયા. હું પણ થોડોક કમનસીબ કે ઘુરત મારું એ તરફ ધ્યાન ન ગયું. એમના પાછા આવવાનો સમય થયો ત્યારે મારી નજર પેડી ઉપર પડી. હું ઉઘો. એક ફાલુમાં મારા મનમાં ધણા વિચાર પસાર થઈ ગયા પણ મેં મન અને શરીરને આંચકો મારી એની પાસે કામ કરાવ્યું.

અપાટાબંધ મેં રોજનિરીના પાતાં ફેરવવા માંડ્યા. મારું ચિત્ત લયભીત હતું એટલે હું પૂરું વંચી શક્યો નહિ તેમ સમજી શક્યો નહિ. ઉરલા દિવસની થોડીક અને લીંદીઓ આછી યાદ રહી ગઈ.

..

‘મારે હવે તો ચેતવું જ નેહએ. ત્યાં જવાનું બંધ કરવું નેહએ. મારા પાપનું જ પ્રતિબિંબ મારી સ્ત્રીમાં દેખાય છે અને સુધા પણ એ મારું જ નવ છે. મારે ગમે તેમ કરી સુધાને ઉમારી લેવી નેહએ.....’

પણ આટલા ઉપરથી મને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ કે બવસુખરાય જેવા દેખાય છે તેવા તો નથી. તેમ એમને પાપનો પમાતાપ નથી થતો એમ પણ નથી. પરંતુ મારા મનમાં એક વાતનો મેળ ત્યારે ન જ ખેડો. તેઓ પમાતાપ કરતા હતા. ઉપવાસ કરતા હતા. આંખો દિવસ કામ કરતા હતા. મરીબી અને નાતમહેનતથી જીવતા હતા છતાં એ પાપમાંથી છૂટતા કેમ નહોતા? મને હવે શંકો રહી જ નહોતો કે તેઓ વર્તમાનકાળમાં પણ એવું જ જીવત ચાલતી રહ્યા છે અને બાલ દેખાણુ રિત્ત પણ એ માટે પોતાની જાનને સગન કરી રહ્યા છે. હું આના ચૂંદ કારણો ન સમજી શક્યો.

તે દિવસે પાંચેક વાગે બવસુખરાય ત્યાંથી શહેરમાં જવા નીકળ્યા. એમના ગયા પછી થોડીવારે હું પણ ગયો. મારા પહેલાં એ શહેરમાં પહોંચી ગયા હતા એટલે મારે એમની તપાસ કરવાની હતી. અંધારું થઈ જવા આશ્ચર્ય હતું એટલે તેઓ ક્યાં દરો તે હું વિચારતો હતો પણ મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે મેં જોયું કે હું જે રસ્તા ઉપર ચાલતો હતો એ રસ્તાને કાપતા એક રસ્તા ઉપર જ તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. મેં મારું મુકાલ ફેરવ્યું. તેઓ મને ન જોઈ શકે એમ હું એમની પાછળ ચાલ્યો.

તેમની ધીમી અને ઉતાવળી ચાલ ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ પણ કોઇકની પાછળ જ ચાલી રહ્યા છે મેં એમની આગળ નજર કરી. અંધાર થઇ ગયું હતું એટલે હું કોઈને જોઈ શક્યો નહિ પણ થોડીવારમાં જ મને સમજાવ્યું પછી ગઈ એમનાથી મેં એક પગના દૂરની બતી તીચેથી સુધા અને ચંદ્રકાન્તને પસાર થતા મેં જોયા મારી આખ ફાગી રહી ભવસુખરાય તરફ મારા મનમાં તિરસ્કાર છૂંકો પણ ઘુરત જ મને પણ થઈ આન્યુ કે 'હું સાડ કરી રહ્યો છું' ? મેં એ વિચારને પરાણે દનાવી દીધો અને ભવસુખરાયનું ધ્યાન રાખવા માડ્યું.

સુધા અને ચંદ્રકાન્ત થોડેક દૂર ગયા પછી એક મેદાનમાં વળ્યા ભવસુખરાયે જડપથી પમ ઉપાડ્યા. હું પણ કપાડાખંધ એમની લગ્નનમ પહોંચી ગયો મેદાનમાં એમનું હતું અપારીકિ હતું એટલે માણ્યમના જીણા સિરાય પણ જોઈ શકાય એમ નહોતું સુધા અને ચંદ્રકાન્તને હું ખરાબ નહોતો જોઈ શકતો ભવસુખરાય તરફ તો મારી મરામત આમ હતી એટલે દૂર મારા પગી ભવસુખરાય વાક વળ્યા અને ખેડા મેં અનુમાન કર્યું કે સુરો અને ચંદ્રકાન્ત પણ નજીકમાં એકા હશે હું બેસવાને બે ને ત્યાં થતાં મારી રિયતિ મીંચી સત્તામત હતી મને જોઈ શકવાને એકો સબર હતો હું સૂનો સૂનો ભવસુખરાયને અને સુધા તથા ચંદ્રકાન્તને જોઈ શકતો હતો મેં જોયું તો સુધા અને ચંદ્રકાન્ત એક બીજાની સામે ખેડા હતા અને નચ્ચે એકાદ પૂનું અતર પણ હતું લગભગ અંધો કનાક એમ પમાર થઈ ગયો મારા મનમાં એ બેને માટે માન પેલ થતું પણ ભવસુખરાય એકદમ ઉંચાં જોયી ચમક્યો તેઓ ઉનારને પગને સુધા અને ચંદ્રકાન્ત તરફ ગયા હું પાછળ ગયો સુધા અને ચંદ્રકાન્ત કોઈને પોતા તરફ આપ્યા જોઈને યોગ થઈ ગયા

“સુધા !” ભવસુખરાયનો સોગો આજ મેં પણ સાંભળ્યો એમણે આંબુખાલુ જોઈ લીધું મેં સીધેતથી એમની નજર ચૂકાવી. મને થયું કે છાના રહેવું એ મારે માટે મુશ્કેલ છે પણ નજીકથી એક ઝાડ મારા માટે આશ્રય રથાન મન્યું હું ધીમે પગને એની પાછળ ચાલ્યો ગયો ત્યાંથી હું બધું સાંભળી શકતો હતો શરીરનું વ્યવસ્થાન પણ જોઈ શકાતું હતું મુખભાવ દેખી શકાય એવું નહોતું

ભવસુખરાય ત્યાં જઈને ઉભા જ રહ્યા સુધા અને ચંદ્રકાન્ત પણ મૂળા મૂળા સામે ઉભા રહ્યા ભવસુખરાયની આખમાં કોઈ વ્યાપી ગયો હતો એવું મેં અનુમાન કર્યું થોડીવારની શાંતિ પછી એમણે સુધાનો હાથ પકડ્યો અને આપકો મારતા થયું ‘આન મારી સાથે જ’

ચંદ્રકાન્ત રિયર જ ઉભો હતો મને થયું કે કંઈક ટપાટપી થઈ જશે પણ ઈઈ ન બન્યું ચંદ્રકાન્ત ઉભો રહ્યો અને ભવસુખરાય સુધાનો હાથ ઝાટી એને થોડે દૂર લઈ ગયા અને પછી આનના લાગ્યા મને થયું કે હવે મારે શું કરવું ? એક ક્ષણમાં મેં નિર્ણય કરી લીધો હું બીજે રસ્તે જતા ચંદ્રકાન્તની પાછળ ચાલ્યો અને મડક ઉપર આગા એટલે મેં એને મનામ કરી સત્તામ જોઈની જોગ ાણુ અમારા વચ્ચે હતી એટલે એણે હમીને સત્તામ ઝીની હું ઉભો રહ્યો પણ એની ઉભા રહેવાની ઇચ્છા ન બન્યા

‘ચંદ્રકાન્ત ! મારે થોડક તમને પૂછવું છે’
‘એ ચમક્યો ને ઉભો રહ્યો ‘યો-યો, શું ?’
‘સીક જ પૂછી લઉં સુનાયેન અને નમે લખ મરવાના કો ?’
‘અમે કરી લીધા’
‘ક્યારે ?’
‘થોડીવાર પહેલાં જ’
‘શું કહેા કો ?’ મને આશ્ચર્ય થયું

‘ સાચું કહું છું. તમે મેદાનમાં હતા ને ? ’
એણે મારા સામે આંખ સ્થિર કરતાં કહ્યું. ‘ હું
જરા ડરી ગયો. મેં દા પાડી. ’

‘ તો બસ તમે જોઈ રહ્યા હશે ત્યારે જ
અમારી લખવિધિ ચાલતી હતી. ’

‘ હું એથી આનંદ પામ્યો છું. ’ મેં
સ્વસ્થ થતાં કહ્યું.

‘ તો સારું ’ એ દંડી રીતે બોલ્યો.
‘ ચાલો, ત્યારે. ’ એમ કહી એણે ચાલવા
માંડપું. હું સ્તબ્ધ બની એને જોઈ જ રહ્યો.

હવે શું કરવું ? મેં અનુમાન કર્યું કે
લવસુખરાય ગામમાં માર્ગે જ હશે. મેં એ
બાજુ મારી મૂક્યા. હું જાણતો હતો કે તેઓ
મોટરમાં ગયા હશે પણ હવે મારે ઉતાવળ
નહોતી રહી. મારા મનનું સમાધાન થઈ જવા
આનંદ હતું. છેલ્લી વાત સંભળવા માટે જ
હું ત્યાં જતો હતો.

હું ત્યાં પહોંચ્યો તે પહેલાં એ ક્ષાકે
લવસુખરાય અને સુધા આવી ગયાં હતાં. હું
વિના સંકોચે તેઓ બેઠા હતાં ત્યાં જ ગયો.
મને જોઈ લવસુખરાય ચમક્યા પણ ઘૂમત જ
સ્વસ્થતા ધારણ કરી એમણે મને પૂછ્યું.

‘ ક્યાં ગયા હતા ? ’

‘ જ્યાં તમે ગયા હતા. ? ’ મેં આંતરિક
જવાબ આપ્યો.

‘ એમણે ? ’ સહેજ ગુસ્સે ધસી તેઓ
એમણા.

‘ સુધાબેનના લખમાં. ’

‘ જરા વિચારીને બોલો. ’ જરા ઘાટા
પાડીને તેઓ બોલ્યા.

‘ હું વિચારીને જ બોલું છું. મને યાદ
છે કે તમે હવે વિચારીને વર્તો તો સારું. ’

‘ એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ? ’
એમણે શેપથી કહ્યું.

‘ બીજું કંઈ નહિ, એ પ્રશ્નનું જવાબ
હોતો હો. ’

‘ જુઓ, તમે..... ’

‘ હા, હું જાણું છું. મારે અહીં રહેવું
પણ નથી હું તમારા દિન મારે જ કહું છું કે
આ જાતની જમસૂચી હોતી હો. તો જ તમે
તમારા પાપમાંથી બચી શકશો. ’

‘ મારે નથી સંભળવું. ચાલ્યા જવ
અહીંથી. ’ તેઓ ઉભા થઈ ગયા. સુધા પણ
ઉભી થઈ ગઈ.

‘ સુધાબેન, તમારા નિશ્ચયને વળગી રહેજો.
એથી પિતાની અવસ્થા પણ સુધરશે. ’ મેં
બહાર નીકળતાં નીકળતાં કહ્યું. લવસુખરાયે
મારા સામે આંખ કાઢી પણ મને એ આંખની
ખરવા નહોતી. એરડીની બહાર નીકળીને હું
ઉભો રહ્યો. મારી જીભ સળગતી હતી. ‘ મેં
ત્યાં કલા ઉભા જ કહ્યું. ’

‘ મેં તમારી રોજનીશી વાંચી છે ને હું
જાણું જાણું છું. ’

‘ હા. ’ તેઓ ચમકીને મારી નજર
આપ્યા. એમનું મોં પડી ગયું.

‘ અને તે ઉપરથી હું કહું છું કે તમે
નીચ જીવતા નથી. તમે પાપમાંથી ઉગરવા
પર્યંતે છો પણ ખીમને ઉગારવાની જાનજમાં
તમારા પાપને બૂધી જવ છો. ’ તેઓ આંખ
નીચી કરીને ઉભા રહ્યા. ‘ તમારા અનુભવ
પ્રશ્નને છતાં સુધાબેન બચી ગયાં છે. એમણે
સાચો રસ્તો લીધો છે. એમને આશીર્વાદ
આપજો. ’

હરી એમણે માથું ઉઘું કર્યું અને આંખ
કાઢ કરી.

‘ મને તમારા યુક્તિની ખરવા નથી.
તમારા દિન મારે જ કહું છું. ’ એટલું
કહીને હું ચાલતો થયો. થોડે દૂર જતાં મેં
એણું તો પિતા પુત્રી મારો સામે જ જોઈ
રહ્યાં હતાં.

પ્રેસીડન્ટ મસારિક

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

મારા જીવનવિકાસનું અંતિમ સોપાન ક્યું ગણાય એમ તમે પૂછો તો હું કહીશ કે પ્રમુખ તરીકેની મારી ચૂંટણી અને એ કાર્યભાર વહન કરવા હું શક્તિમાન છું એ હકીકતનું સ્પષ્ટ બાન.

મને પોતાને મારા જીવનમાં પરમ સતોષ છે કારણ કે મારી કંગાલ હાલતમાં જ્યારે હું ગરીબ વિદ્યાર્થી હતો, અકિંચન વિવેચક કે રાજકારણી પુરુષ હતો ત્યારે જે સિદ્ધાન્તોમાં વિવાદ ધરાવતો અને જેનું પ્રતિપાદન કરતો તે બધા સિદ્ધાન્તોનો પ્રમુખ તરીકે પણ મારે લેણામાં લેવા કરવો પડ્યો નથી. સત્તાનું સ્થાન ભોગવતો હોવા છતાં જે નીતિના નિયમો અને બંધનો પહેલાં મને દોરતા હતા તે જ નિયમો અને બંધનો મારી પ્રજા, બીજા રાષ્ટ્રો અને જગત સાથેના મારા સંબંધોમાં આજે પણ દોરી રહ્યાં છે. મારી દરેક માન્યતાને મારા પ્રમુખ તરીકેના સ્થાને વધારે સંપૂર્ણ અને દલીલુત કરી છે. એથી કરીને માનવજાતમાં, પ્રજાતંત્રમાં અને સત્યની શોધમાં હું જે શ્રદ્ધા ધરાવું છું એમાંથી એક અંશમાત્ર પણ ચોક્કસ કરવાની મને કદી જરૂર જણાઈ નથી. માનવજાત તરફ પ્રેમ રાખવો જોઈએ એ સત્તાતન સત્યમાં મારી શ્રદ્ધા વધારે અચૂક અને અટકાઈ છે. મારા પોતાના જીવનનો અનુભવ તો એમ કહે છે કે આ બધા નીતિના નિયમો ગુજ્યને અને તેનું તંત્ર ચલાવનારને એટલાજ લાગુ પડે છે જેટલા વ્યક્તિને. અનેક મુશ્કેલીઓ અને ડામાડોળ પરિસ્થિતિથી જઠકડાએલાં મારા સારથે જીવન દરમ્યાન હું મારા સ્વાતંત્ર્ય રક્ષણ કરી શક્યો છું એ સંતોષની વાત છે, પણ એથીયે વધુ સંતોષની વાત તો એ છે કે જેમાં હું પરમ શ્રદ્ધા ધરાવું છું એવા માનવજાતના અને સમાજના આદર્શો ભરપૂર મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ જીવંત રહી શક્યા અને લોકોએ તેને અપનાવ્યા. રાષ્ટ્રને ઉન્નત બતાવવાની એ પ્રગતીકામ લડતમાં હું સાચા પક્ષના ઝંડા નીચે હતો એ બાબતથી હું સંતોષ લઈ શકું છું. મનુષ્યનું જીવન સુંદર અને સુખી બનાવવા માટે

એ શ્રદ્ધા બસ છે."

આ સંદેશમાં ઝેરોત્તેજાકીયનો એ જુદા પ્રમુખ અસારિક પોતાના જીવનમાં સાંપડેલી સફળતા અને સત્ય, પ્રેમ, આદિ માનવ-જાતના આદર્શમાં પોતાની અડગ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે.

ગરીબ કુટુંબને ત્યાં જન્મીને પણ એક
સત્યપ્રિય, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસ શું કરી
શકે છે એ વસ્તુ મસારિકત્તું જીવન આપણને
બતાવે છે.

એ જન્મો તારે તેના માતાપિતા તદ્દન
ઝરીબ હતા. એની પાસે સાધન નહોતા,
સંપત્તિ નહોતી, અમીર ઉમરાવને ત્યાં જન્મવાનું
ભાગ્ય નહોતું. જીવનપિકાસને માટે સમરોડો પથ
નહોતી. પથ પોતાના પુરુષાર્થથી એણે ધીરે
ધીરે બધું જ મેળવ્યું અને બચરિયત રીતે
સતત ઉદ્યોગપરાયણ રહીને તે કેમ આજ
વધ્યે અને સૌક્યોથી મુશ્કામીમાં સળગી એક
પ્રજામાંથી તેણે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું સર્જન કેમ કર્યું
એ કથા જોટલી રસીક છે તેટલીજ પ્રેરણાદાયી
છે.

એકાદશીવા-હંગેરી સામ્રાજ્યની થોડીક જગીર
 હોડાનીની આસપાસ હતી ત્યાં મસરિરનો
 પ્રિયજ્ઞ રૂઝદેવમાં ગાડીવાનનું કામ કરતો
 હતોહ ત્યાં આલેલા એક વિરાણ સરોવરને કિનારે
 એક કાલ્પે પડ્યાનાં સમસ્તિકાનાં પાણી જળની
 ચરણપ્રત્યે યજ્ઞનાં રાજકુટુંબનાં નેકતી હોવાથી
 સુદાસનાનાં જોડે ને હવેજોડે જઈને પાણી ત્યાં
 ત્યાં પાણીનાં પ્રિયજ્ઞનાં સમસ્તિકાનાં પાણીનાં
 વાળને સ્પર્શનાં હોવાથી હોવાથી પાણીનાં પ્રિયજ્ઞનાં
 પ્રતેક પાણીનાં પ્રિયજ્ઞનાં પાણીનાં પ્રિયજ્ઞનાં
 પ્રમાણીનાં પ્રિયજ્ઞનાં પાણીનાં પ્રિયજ્ઞનાં
 ઉતારીનાં પ્રિયજ્ઞનાં પ્રિયજ્ઞનાં પ્રિયજ્ઞનાં
 પ્રિયજ્ઞનાં પ્રિયજ્ઞનાં પ્રિયજ્ઞનાં પ્રિયજ્ઞનાં
 લાચાર અને અપમાનભરી-રિચ્તિમાં રહેવું પડતું

એ જોઈને મહારિકને ખૂબ લાગી આવ્યું. તેના અંતરમાં રોજકુટુંબ પ્રત્યે રોષના બીજ ત્યારથી રોષાવાં લાગ્યાં.

સરોવર અને તેની પામેના વિશાળ મેદાને
નાનપણથી જ તેની કૃપનાને વિશાળ કરી અને
કેવલ સાથેના સંધ્યા સદ્વાસે તેના જીવન ઉપર
અદ્ભૂત અસર ઉત્પન્નવી. એના પિતા નિરક્ષર
હતા, તેની ટેવા અને સંસ્કાર ગ્રામ્ય હતાં,
શહેરમાં રહેતું તેને કાવતું નહોતું. જંગલ અને
મામડાંએમાં ભટકવાથી તેનું હૃદય નાથી ઉત્કૃં,
આ બધાનાં પરિણામે ધરનો બધો જ કાર્યભાર
તેની માતાનાં શિરે જ રહેતો.

માતા સરકારી હતી: શુદ્ધિશાળી દત્તી: ધાર્મિક હતી. કુટુંબની સ્થિતિ ગરીબ હોવાથી અને કામનેા સારી પેઢે બોલો રહેતો હોવાથી ઇચ્છા છતાં એ દેવજમાં હંમેશા ન જઈ શકતી પણ બાઈબલ તો નિયમિત વાંચતી, અને રોજ ઘેર પ્રાર્થના કરતી. બાઈબલના અંદરના એક ચિત્રની અસર તેની ઉપર ખૂબ પડી હતી. 'અગવાન ઈસુ ક્રોમ પર ચડે છે. તેના શરીરમાંથી લોહી ચાલુ' ત્યાં છે અને આંખમાંથી પ્રેમ ટપકે છે' એ ચિત્રને કેટલીયે વખત અનિમિત્ત નયને જોઈ રહેતી. અને એ ચિત્ર અને ચિત્રને નિહાળતી માતાની ભાવના ભરપૂર આખોને બાળક મસારિક પણ એક જાને જોઈ રહેતો.

મસારિકની માતા ઉચ્ચ કુટુંબોમાં રસોઇનું કામ કરીને પોતાના પતિને આર્થિક સહાય કરતી રહીને સાથે સાથે સંસ્કારી કુટુંબોમાં રહેતા લોકોની દીક્ષાપાત્ર રહેવાનું કારણ, અને કેળવણીનું સ્વપ્નને કારણે પોતાના બાળકો પાલખીમાં બેસીને શાળા જાય છે. જેવા જ કેમ થાય તેના વિચારોને કારણે જોઈએ તેમ પરિણામ એ આજના કુટુંબો પોતાના બાળકોને તમામ પ્રયત્નો કરીને મુજબ ખર્ચ કરીને લાવવાની તેણે મનમાં ઝાંઝા વાળી.

એક સફના છાત્રાને કેળવણીની શી સમજ હોઈ. શકે? પણ માતાના મક્કમ નિશ્ચયથી તે ઓસ્ટ્રિયાના એક ગામડામાં મિશન તરફથી આજની નિશાળમાં દાખલ થયો. દેવળમાં કેથોલિક પંથના ક્રિસ્ટિયન, પૂર્વવિધિઓ, પ્રાર્થના વિગેરે થતા તેની સાદીમાઝી બધી અસર મસારિક પર પડતી. મૂત પ્રેરણા એ વખતના અનેક પ્રચલિત વહેમોની ઝાપ એના મન ઉપર પડતી હતી.

મોટા થયા પછી એની માતાના વિચાર છુટોપેક નામના મામની દાખલકુત્રમાં એ દાખલ થયો. એ ત્રણ વરસ બપુયા પછી એ કમાવાના વિચારો કરવા લાગ્યો. ગામડાના વિદ્યાર્થીને મોટી મહત્વાકાંક્ષા સેવવાનું કાંઈ બને! બહુ નજર દોડાવે તો શિક્ષક થવાનું કે ચર્ચના પાદરી થવાનું સૂઝે. પણ અધ્યાપન મંદિરમાં દાખલ થઈ સંપાદ એમ નહોતું એટલે વિએનાના એક કારખાનામાં કોઇની સલાહથી એણે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું. મસારિકને નાનપણથી જ વચનનો અદ્ભુત શોખ હતો. સવારના વણથી રાતના અગીઆર સુધી કારખાનામાં કામ કરવાનું હતું. છતાંયે વચ્ચે વચ્ચે સમય મેળવીને પોતાની સાથે લાવેલા પુસ્તકો એ વાંચતો. તેને બ્લોળનો અદ્ભુત શોખ હતો. નક્ષાપોથી ભોતો ભોતો અનેક વખત આખી દુનિયા ઘૂમી વળતો. એક કામ પંચવત કરવાથી તેને કંટાળો તો આવતો જ પરંતુ એક દિવસ કોઈ તેના પુસ્તકો અને એટલાસ ચોરી ગયું. એટલે એ તદ્દન દનારા થઇ ગયો. ત્યાર પછી એને ત્યાં કાંઈ જ નહોતું. થોડા દિવસ રહીને એણે ધરતો ઝતો લીધો.

થોડા વખતમાં એક નૂતન અધ્યાપકની મદદથી તેને એકાવિસતા દેવળની શાળામાં શિક્ષકની નોકરી મળી. ત્યાં પણ તેણે પોતાનો અભ્યાસ આજુ જ રાખ્યો. લેટિન ભાષા શીખવાની નક પણ એને ત્યાં જ મળી ગઇ ત્યાંના પાદરી

દાધર સેટ્ટરાએ તેને શાળાનુંતની પરીક્ષા આપવાની સગાહ આપી. મસારિકને એ ઠીક લાગ્યું. તે જુનોતી શાળામાં દાખલ થયો. તેને બેચાર ટપુશન પણ ત્યાં મળી ગયા. એમાંથી એ પોતાના અને એના નાના ભાઈના ખર્ચની ચિંતામાંથી મુક્ત થઇ રાક્યો.

માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થયા પછી તો તે વતમાનપત્રો વાંચતો થઇ ગયો હતો. ૧૮૬૬ની યુરિયા અને ઓસ્ટ્રિયા વચ્ચેની લડાઈ એ તે વખતના વિદ્યાર્થીઓને રસિક વિષય હતો. વિદ્યાર્થીઓની સદાગતિ હમેશાં ઓસ્ટ્રિયન તરફ જ રહેતી. એક વખત એકું જન્યું કે ઓસ્ટ્રિયન સૈન્યની હાર થઇ. મસારિકને એ હારથી ભાગી આવ્યું. લડાઈમાં હારેલી એક દુકાનીની પાછળ જઈને પહેલા એ વખતે મસારિકે માયત્ર થયેલા કેપ્ટનને પાટાર્પીટી કરીને અમુક માથેલા સુધી છૂપા રસ્તા પર્ખુ જતાગ્યા. મસારિક એ પ્રેરણા બેભિયો દર્શાવી આમ યુવાનીમાં જ તેનામાં સાદસિક્ષના નિકરના અને મુરોશીમાંથી માર્ગ કાઢવાની રત્નિઓનો વિકાસ થતો ગયો. તેણે તેજસ્વિન રોનપમાં દાખલ થવાની ઇતિમદી પણ બેપાર્કી પણ મસારિકની નાની ઉંમર તેજસ્વિનપણી કેપ્ટને માન્ય કરી નહિ.

જુનોમાં એ હમેશા પ્રથમ નંબર પાસ થતો. પણ પાછળથી એને થયું કે ઓસ્ટ્રિયાની યોજાજુપટીમાં સમય અને રાત્રિના બંધન સામે કંટાળે એ કરતાં પાસ થતા પુસ્તકો જ એ વાંચવા તૈયાર કરી પછી દતિવાસ, તેજસ્વિનપણી અને બાપાઓ શીખવામાં રાત્રિ સોંપાટીની ચોપટી?

તેને મર્મ, તરવાન, મુરોશીમાં નેસ હતો અને એ જ કારણે તેજસ્વિનપણી મેળવી અંજ વાંચી નાખતો. તેજસ્વિનપણી મેળવી પરીક્ષા પસાર કરી અને એના પોતાના પરીક્ષા સીટીમાં હાથ કેળવણી લેવા માટે દાખલ થયો.

મસારિક હવે જુવાન થયો હતો અને પોતાની આજીવન જીવેલા હતા કે નવીન પ્રથમ હવેના જુવાનોને મૂંઝવે છે. કેટલાયે તેમની વિદ્યાર્થીઓ નવીન કુટુંબોના ભોગ બની કંગાળ અને નિસ્તેજ બની જાય છે. પોતાની આસપાસ સામાજિક વાતાવરણ એટલું જ ભય ભરેલું હતું. સોક્રામાં પારાવાર અજ્ઞાન પડેલું હતું. મોટા મોટા શુદ્ધિશાળીઓ, વિદ્વાનો અને સમાજના આગેવાન જેવા માણસોનું (Socrates) નવીન જ્ઞાન અવળે માર્ગે હતું. 'અદ્યત્ત'થી નુકસાન થાય છે. યુવાનોએ પોતાની નવીનતાને સંતોષી જ નહોતી' એવા ડૉક્ટરોના અભિપ્રાય હતા. આપણું બધું છતાં મસારિક એવી કુટુંબમાંથી જન્મી ગયો. તેનું મૂળ્ય કારણ એના કહેવા પ્રમાણે એ હતું કે તેના વિવાહપાસની સાથે સાથે જ અર્થોપારજનનો ભાર પડ્યો અને રીતે રહેતા. એટલે તેને આવા દુર્ગુણોમાં પડવાનો વખત જ મળ્યો નહિ. યુવાનોની આ વૃત્તિને કૃત્રિમ રીતે ઉછેરવાનું કામ રંગમૂર્તિ, સાહિત્ય અને વર્તમાન-પત્રો કરે છે એવી તેની માન્યતા છે. પોતાના અનુભવો ઉપરથી એ કહે છે: 'હું યુવાવસ્થાની પવિત્રતામાં માનું છું. બાળપણથી જ છોકરા છોકરીઓને મિત્રોરૂપે પવિત્ર વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવે તો કેટલાય અનિષ્ટોમાંથી બચી પુરોષ બની જાય. એ મારે માતાપ, અધ્યાપક અને સમાજ આદર્શ દર્શાવે. રૂપ બનવાં જોઈએ, બધાંએ મળી બાળકોની રક્ષણ પવિત્ર જીવનના દૃષ્ટિએ પૂરા પાડવા જોઈએ.'

કોને જ જીવનમાં તેની અવગણનાની વૃત્તિએ ખૂબ જ નેર પકડ્યું હતું. હવે તો ઇતિહાસ, રાજકારણ, તત્ત્વજ્ઞાન કલા વિગેરે વિષયોને તે બધું ઉડાણથી સમજી શકે એટલું ઉડાણ તેની દૃષ્ટિમાં અને સમજણશક્તિમાં આવી ગયું હતું. ધીરે ધીરે તેણે યુરોપની લગભગ બધી જ ભાષાઓ ઉપર ઠીકઠીક કાજૂ મેળવી લીધી.

એક સાહિત્ય તો તેણે રાષ્ટ્રભાતમાં જ વાંચ્યું હતું. હેનરીસેન્ટા કટાક્ષમય અને રાષ્ટ્રીયભાવના જગવનારા લખાણો તેને વાંચવા ગમતાં. લેટીન અને ગ્રીક નેરી પ્રાચીન ભાષા ઉપર પ્રેમ હતો. કારણ કે એ શીખવાથી ગ્રીક અને રોમન લેખિકાના જીવન, કલા અને સાહિત્યના ખારણા તેને મારે ખુલ્લા થતા હતા. જર્મન ભાષા શીખીને તેણે ગ્રીક અને ફ્રાન્સ વાંચ્યાં. ફ્રાન્સીસ અને બીજા અંગ્રેજ દ્રવિઓને સીધા પ્રથમ તો જર્મન ભાષામાં એણે વાંચ્યા. સૌથી વધારે ગમે એવી ભાષા તેને ફ્રેન્ચ ભાગતી. લુગો, ક્યુપા વગેરેની જગમગિયાં નવલકથાઓમાં તે ખૂબ રસ લેતા. મેક્લીયર, રસો, રીકાર્ડીસ, પેટ્રુચ અને ક્રામ્પના લખાણો તેણે ખૂબ ખૂબ વાંચ્યા. એ રીતે જ રસિયન લેખકોમાં પુસ્તક, ગોગોલ અને ગોર્કી તેના પ્રિય લેખકો હતા. ટોલ્સ્ટોય લેખક તરિકે ગમતા પછી તેના કેટલાક વિચારો સાથે એ સંમત ન થતા.

મસારિકે યુરોપ અમેરિકાના લગભગ તમામ તત્ત્વવિદો, વિચારકો અને દ્રવિઓના લખાણોનો લાલ લાઈ છે અને એ તો એમ પચી કહે છે કે તત્ત્વવિદો કરતાં જીવન અને તેના ઉડાણને કવિઓ અને કથાકારો વધારે સારી રીતે રખે છે. અને એ લોકો જ જીવનની દૃષ્ટીએ ઉડી કંઈક એમાં પહોંચીને કેટલાંક સ્થાનો વધારે નક્કર રચનામાં રજુ કરી શકે છે.

યુરોપીયન સંસ્કૃતિની જાપ મસારિકના જીવન ઉપર વધારે પડી છે. ભારતવર્ષ, ચીન અને જાપાન જેવા પૌર્વાત્ય દેશોનું સાહિત્ય, કલા અને તત્ત્વજ્ઞાન એ ભાષાની અણખાવડાને લખીને એ બધી રાકવા નથી. એની માન્યતા એવી છે કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, પૂર્વની સંસ્કૃતિ કરતાં ઉચ્ચતર છે. સાથે સાથે એ વાત પણ કમુલ કરે છે કે 'આંધળો માણસ રંગની કદર કરે' એવી જ કદર હું પૂર્વની સંસ્કૃતિની કરી શકું.'

વીએનામાં કોલેજના અભ્યાસની સાથે સાથે એક ખાનગી સંસ્થામાં એ શિક્ષકનું કામ કરતો અને એમાંથી અને ખર્ચ મળી રહેતું. હાઈક્રૂલના પાંચમાં ધોરણમાં તે બપોરે હતો તે વખતનો એક પ્રસંગ છે.

બહોળા વાચન સાથે સાથે એની લેખન પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ હતી. એમ તો એ હાઈક્રૂલમાં વિદ્યાર્થી હતો ત્યારેજ એક નવલકથા એણે લખેલી. એના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને એ નવલકથાએ કેટલાયે દિવસ સુધી હાસ્ય રસ પૂરો પાડ્યો હતો.

એનું સૌથી પહેલવહેલું પ્રકાશન 'પેરોલની સ્વદેશભક્તિ' બહાર પડ્યું. ત્યારપછી બીજો નિબંધ 'પ્રગતિ' બહાર પડ્યો.

૧૮૭૬-૭૭માં એ એક વરસ લીબીંગ રહ્યો ત્યારે તેને પી. એચ. ડી.ની ડીગ્રી મળી ચૂકી હતી. એ વખતે તેણે 'અમરત્વ વિશે પેરોલના વિચાર' એ પુસ્તક લખ્યું.

એ વખતના એક પ્રસંગે તેની જીવનનીકાલી દિશા નક્કી કરી આપી. તેની પત્ની મીસ. ગેરીય આર્લોટેના પ્રથમ પરિચય તેને લીબીંગમાં થયેલો.

૧૮૭૦માં સૌથી પ્રથમ ગેરીય આર્લોટે તેના પિતા સાથે આવેલી. આણું ક્રૂંજ સંસ્કારી અને કેળવણેલું હતું. ૧૮૭૭માં અમેરીકાથી ફરીને એ લોકો લીબીંગ આવ્યા ત્યારે મસારિકે તેના વિશે ખૂબ વાતો સાંભળેલી. ધીરે ધીરે તે આર્લોટેના પરિચયમાં આવ્યો. તેઓ સાથે વાંચતા, દગ્ગતાં મળતાં અને સાથે જ રેરવા જતાં. મસારિકનું તેના પ્રત્યે આકર્ષણ થયું. અને બંનેએ પાછળથી અમેરિકા જઈને લગ્ન કર્યાં.

આર્લોટે સુંદર, તેજસ્વી અને જુદિશાળી હતી. અભિનમાં તેને ખૂબ રસ પડતો. અને મસારિકને કવિતાનો શોખ હતો. રોકગીબર અને પેરોલ અંગેને મનના, જનાયે કાંઈ પણ

વસ્તુના હાઈને પકડવાની શક્તિમાં આર્લોટે મસારિક કરતાં અગ્રિયતા હતી એમ મસારિક પોતે જ કહે છે. સ્વભાવે ધાર્મિક હતી. મૃત્યુ તેને મન એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જવાના માર્ગે સમાન હતું. તેને આત્માના અમરત્વમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. સત્યપ્રિયતા અને સિદ્ધાંતની કાંઈ પણ વાતમાં સમાધાન ન કરવાની વૃત્તિ તેના આ બે ગુણોએ મસારિકના આખા જીવન ઉપર ઉડી અને અદ્ભૂત છાપ પાડી છે.

આમ મસારિકના જીવનમાં માતાપિતા, શાળા અને કોલેજની કેળવણી પછી પણ જે કંઈ ખૂટતું હતું તે આ લગ્ને પૂરું થયું.

આર્લોટે અમેરિકા ગયા પછી તે માંદી પડી. મસારિક તરત જ અમેરિકા જવા ઉપડ્યો. રસ્તામાં ભયંકર તોફાન થયું. આગળોટ ફૂળી જશે એવી સૌને ભીતિ લાગવા માંડી પણ છેવટે તે અમેરિકા પહોંચ્યો. એ વખતે ગેરીય આર્લોટેની તબીબત સારી થઈ ગઈ હતી. ત્યાં જ તેણે લગ્ન કર્યું. સપ્તરા પાસેથી ૧૫૦ પાઉન્ડ મુસફરીનું ખાદ્ય લઈને ફરી એ ઑસ્ટ્રીયા ખાંચે ફર્યો.

ત્યાં તેણે 'આત્મધાન' એ વિષય ઉપર નિબંધ લખીને વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું કર્યું. એ નિબંધે પાછળથી ખૂબ અસર જગાવેલી અને તેના દરમિયાને તેની ખૂબ નિંદા પણ કરી.

૧૮૮૨ સુધી વીએનાની યુનીવર્સીટીમાં 'રીડર' તરીકે કામ કર્યું. આ વર્ષે દરમિયાન તેની લેખન-વાચનની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ રહી. એ વખતે ગ્રેમાં એક યુનીવર્સીટીની સ્થાપના થઈ અને ત્યાં મસારિકની પ્રોફેસર તરીકે નીમવુંકે થઈ. અમેરિકન પત્ની સાથે લગ્ન કરતાથી એ એમ માનતા કે મસારિક શ્રીમંત બની ગયો છે પણ ખરી વાત એ હતી કે એ વખતે કેટલાયે પ્રસંગે તેને આર્થિક મુશ્કેલીઓ આવ્યા કરતી.

પ્રેમમાં બીજા મુશ્કેલીઓનો પણ તેને ઠીક ઠીક સામનો કરવો પડેલો. તેણે રાજદારી હિસાબોમાં રસ લેવા માંડ્યો હતો. એના રાજદારી વિચારોના વિરોધીઓ પુષ્ટજ દતા. રાષ્ટ્રીયતા અને રેડે બનેલું મંડાણ નીતિના પાયા ઉપર યત્ન બેઠા; આ બાબતના તેના વિચારોનો કેટલાક કદર રાષ્ટ્રવાદીઓ વિરોધ કરતા.

એ વખતે અતિશય વાચન અને વિચારને પરિણામે ઈથોલિક-ચર્ચામાંથી તેને વિખાસ ઉઠી ગયો. તેના જીવનમાં ધર્મને સ્થાન તો હતુંજ. ‘શ્રધ્ધા વિતાનું’ જીવન નિર્બળતા અને અનિશ્ચિતતાને જન્મ આપે છે એવી તેની માન્યતા હોવા છતાં લોકો તેને નિરીક્ષવાદી કહીને તેની નિંદા કરતા. આવા લોકો વિશે તેણે કુબોધાર કાદવા છે. “લોકો આટલા કુષ્ટ હોય છે તેને મને ખ્યાલ પણ નહોતો. જો તેઓ એક બીજાને સમજવાની પણ દરકાર કરે તો આજે જ પ્રગતિનું દાખલ થાય. પરસ્પર સમજણ અને સહિષ્ણુતા વિના સાચી સ્વતંત્રતા શક્ય નથી. એક બીજા તરફ પ્રેમ અને સત્વનિષ્ઠાથી વર્ત્યા સિવાય સામા પક્ષને આપણે સાચી રીતે પીઠાની શક્તિ જ નહિ.”

૧૮૯૦ થી ૧૯૦૦ના દસકા એના જીવનનો એક અગત્યનો ભાગ ગણાય. એ વખતે ઍરિસ્ટોપન સામાજ્યમાં યંગજેક અને ઍલડજેક એવા બે રાજદારી પક્ષો હતા. એ વખતે સમાજવાદની અસર પશ્ચિમ રાજકારણ ઉપર ઠીક ઠીક થવા લાગી હતી. રાજઆતમાં ક્રીસિયન-સમાજવાદ દાખલ થયો, પાછળથી મુરોપમાં જેમ જેમ ઉલ્લેખ વિકસે દત્તા ગયો તેમ તેમ શુદ્ધ સમાજવાદે રાજકારણને રંગવા માંડ્યું.

પ્રેમ અને કલેડોનની હડગામ વખતે મળુર સલાઓમાં જન્મી એ ભાષણો કરતો. વળી તેણે ‘કામદાર મંડળ’ નામનું મંડળ સ્થાપવાની પણ સૂચના કરી, જ્યાં મળુરોને અને તેમાં કામ કરતા જીવાને રાજકારણની તાલીમ આપી શકાય. ૧૯૦૫માં તેણે જાહેર મુખમાં જાણણ

આપ્યું હતું અને સરકારમાં પતિપત્ની બનેલો ભાગ લીધેલો.

તે રાજદારી પક્ષોમાં બે વખત દાખલ થયેલો. એકવાર યંગજેક પાર્ટીના સભ્ય તરીકે અને બીજા વખત રીઆલીસ્ટ પાર્ટીમાં. ૧૯૦૦માં આ રીઆલીસ્ટ પક્ષની સ્થાપના થઈ. તેણે જાહેર જીવનમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ સૌથી પ્રથમ દાખલ કરી.

વર્તમાનપત્રોમાં રાજકારણ ઉપર લેખો લખવાનું કામ તો લગભગ ૧૮૭૬થી શરૂ કરી દીધું. ત્યારથી ઍરિસ્ટોપન, ‘ન્યુસ’ ‘ટાઇમ’ વગેરે વર્તમાનપત્રોમાં તેના લેખો આવતા. દરજન, બીનીસ અને કુન્ડે જેવા તેના સાથીદારો સાથે તે ખૂબ ચર્ચા કરતો અને એમાંથી લેખોને મારતું વસ્તુ મળી રહેતું.

એ અરસામાં તેણે એક પ્રશ્ન એ ઉઠાવ્યો કે એક લોકોએ રાજદારી એકતા મેળવવા સ્થેવક સાથે મળીને કામ કરવું નોંધ્યું. તેના કેટલાયે સાથીદારોએ વધી ઉઠાવ્યો. જો કેટલાક એ મતના પણ હતા કે એક અને સ્થેવક પ્રજા વચ્ચે રાજકીય કરતાં સાહિત્યક સંબંધ વધારે છે. ૧૮૯૦ માં સ્થેવક પ્રજાની એક સભા બોલાવવામાં આવી, ત્યાં કેટલાયે યંગજેકના સભ્યો મસારિફને મળ્યા. તેની સાથે ચર્ચા કરીને સૌરજનિક અને રાજકીય કાર્યક્રમ ધડવામાં આવ્યો. પરિણામે ‘૧૦૦૦’ પત્રની સ્થાપના થઈ. પાછળથી જ્યારે ૧૯૧૪ માં તે પરદેશ ગયો ત્યારે આ સ્થેવક પ્રજા તેને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડી.

૧૯૧૪માં જ્યારે મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે મસારિફ જર્મનીમાં હતો. તેણે પોતાની ગણતરીથી નક્કી કરી લીધું કે આખરે જર્મનીની ચોક્કસ હાર થવાની છે. આ બાબત પ્રેમમાં આગ્રા પછી તેણે ‘નેધુ’ કે ઍરિસ્ટોપન અરકાર કરીને લશ્કરમાં ભરતી કરાવી હતી તે અન્યાયી હતું. એક લોકો અનિસ્થાએ અને કંટાળીને જ ભરતી થવાનું પમદ કરના હતા. મસારિફને લાગ્યું કે સરકારે આમ ન કરવું નોંધ્યું. અને પોતે પાર્લામેન્ટને

ચૂંટાયેલા સભ્ય હોવાથી લોકો તરફની ફજ્જતું પણ ભાન થયું હતું. એટલે તે પ્રેમથી હોલેન્ડ ગયો. અને ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્ય વિગેરી નાખતું એ મધ્ય યુરોપના રાજકારણની દ્રષ્ટિએ ફેટલું વ્યાજબી છે એ પ્રકારનો પોતાનો કેસ રજુ કરવાની રાજ્યાત તેણે ઠેકઠેકાણે કરવા માંડી. ત્યાંથી તે છટકી ગયો. યુરોપના બધા જ દેશના પાસપોર્ટ તેની પાસે હતા.

૧૯૧૫માં છનીસમાં ઑસ્ટ્રિયન સરકારની સામે દેખાવો કરવામાં આવ્યા અને ત્યાં મસારિકે મોટી સભા પણ ભરી. એના મિત્ર બીનીસને તેણે પેરિસ મોકલ્યો અને ત્યારપછી તેણે ઇંગ્લાંડ જવાની તૈયારી કરી. ઇંગ્લાંડમાં મસારિકને પુષ્કળ કામ રહેતું, ત્યાંના અગ્રણ્ય વર્તમાન પત્રો Morning Post, Specator વિગેરેમાં અવારનવાર લેખો લખવા; ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ વિગેરે વિદ્યાપીઠોમાં ભાષણો આપવા અને એ રીતે લોકમતને પોતાની તરફ વાળવા માટે તેને વહેલી સવારથી મોટી રાત મુઠ્ઠી કામ કરવું પડતું, મુલાકાતો, લેખો, અર્થઓ, સલાહો એક પણ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું એ ચૂકતો નહિ. આ ઉપરાંત પ્રેમ સાથે પત્રવ્યવહાર અને સંદેશોનો તો ચલાવવા પડતા. આ બધા કાર્યમાં બિટીરા પોલીસ ફેટલીક વાર વિખ નાખતી.

પ્રચાર કામ કરવાની મસારિકની રીત જ અનોખી હતી. દુરમનોને ગળો દેતી, તેની શક્તિની તરફ બેરકાર રહેતું કે અવગણના કરતી, ખાલી વચનો આપવા, ગપ્પા મારવાની કે સત્તા દર્શાવતોને મરડવી, શેકોની પાસે બિખારી તરીકે ઉભા રહેવાનું આ બધું તેના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ હતું. તે તો કહેતો, કે 'સત્ય આખરે પ્રકાશ પામી નહિ જ રહે. લુકાણું ચલાવતું કે અતિશયોક્તિ કરતી એ પ્રચાર કરવાની

ખરાબમાં ખરાબ રીત છે.' આ બધું જાણતાં છતાંયે એ સંપૂર્ણ સત્યને અમલમાં મૂકી શક્યો નહિ. એના આગ્રહો પરિણામે એ ન છૂટકે જ લુકાણું ચલાવતો. યુરોપના રાજદારી પુરૂષ માટે એ બીના જેવી તેરી નહોતી.

રશિયામાં પણ નેશનલ પ્રેસીડન્ટની એક શાખા હતી. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે મસારિક ને ઇંગ્લાંડથી અહીં લાવીએ તો અહીંનું સરકાર કબજામાં રહે. સિપાહીઓ બધા જ તેને ખૂબ ચાહતા હતા એટલે મસારિકને ત્યાં જવાનું હતું. જારનું ખૂન થયું ને કેરેક્ટીની સરકાર સત્તામાં આવી એ વખતે પરદેશી ખાતાના પ્રધાન મીઝલુકાવ હતો તેને ને મસારિકને મારાં બનતું હતું. પણ ત્યારે મસારિકે રશિયામાં પહોંચ્યો ત્યારે શીશ્યુકોવે રાજનામું આપી દીધું હતું અને ઘોઝાજ વખતમાં બોલ્શેવિકોએ ફરી કાળિ કરી. આથી રશિયામાં રહેતા એક સૈન્યની સ્થિતિ કંદેલી સહ પડી. આના જખરસ્ત, અને હથીવારથી મુસલિમ સૈન્યોને ડર લાગવાથી બોલ્શેવિક સરકારે તેમના હથિયારો ખૂંચવી લેવા પ્રયાસ કર્યો. પણ એમાં એ નજ ફાળી શકી. રશિયામાં મસારિકે આવીને પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. બોલ્શેવિક સરકાર સાથે સંદેશ ચલાવીને પોતાના લશ્કરને સંદેશચામત રીતે રશિયામાંથી બહાર લઇ જવાનું નક્કી કર્યું. રશિયન સરદાર ઉપર તો મહાપ્રહ બંધ થઈ ગયું હતું એટલે તેની ઇચ્છા કાન્સની સરદાર પર થતી લગઈમાં જર્મનો સામે લડે જઈ કાન્સને મદદ કરવાની હતી. આ વાત જાહેર પણ થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ જર્મની એ તો દુરમનોનો દેશ હતો. ત્યાં થઈને કાન્સ જતું અચકચ હતું એટલે મસારિકે સાઈબીરીયાના જંગલોમાંથી રસ્તા કાઢી આખા મૈન્યને જવાન-અમેરિકાને રૂને મૂકી પ્રતીક્ષા કરાવીને કાન્સ લઈ જવાની યોજના મૂકી. સિપાહીઓને આ વાત અચકચ લાગી પણ અનેક

અશક્યતાઓને શક્ય બનાવનાર સૈન્યશક્તિએ પહેલ કરી અને સૈનિકો તેની પાછળ પાછળ આવ્યા. પચાસ હજારની એ જંગી સેનાને મસારિક અદ્ભૂત કાર્ય-કુશળતાથી ધારણે રથએ લઇ જઈ શક્યો.

એજ અરસામાં (ઓક્ટોબર, ૧૯૧૮માં) ઝેકોસ્લોવાક પ્રજાએ ઑસ્ટ્રીયા-હંગેરી સામ્રાજ્ય સામે બળે જંગાવી સ્વાતંત્ર્યની જાહેરાત કરી. મહાપુષ્પ ખતમ થયું એટલે મસારિક પણ સૈન્યને લઈને પોતાના દેશમાં આવી પહોંચ્યો. મહાપુષ્પ વખતે મસારિકે મિત્રરાજ્યોને આપેલી સલામતી પૂરેપૂરી કદર કરવામાં આવી. તેઓએ ઝેકોસ્લોવાકીઆને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે માન્ય રાખ્યું અને એ પ્રદેશની નજીક વસતી જર્મન, મેગીર અને રુથેનીયન પ્રજાના કેટલાક ભાગને એ રાષ્ટ્રની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

આમ ઑસ્ટ્રીયા હંગેરીના સામ્રાજ્યમાંથી છૂટું પડીને ઝેકોસ્લોવાકિયાના એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિ થઈ. દેશ કોરોડની વસ્તીવાળો આ નાનકડા રાષ્ટ્રે મસારિકની શક્તિ, પ્રમાણિકતા, કાર્યકુશળતા રાષ્ટ્ર-પ્રેમ વિગેરે અનેક ગુણોનાં દર્શન કર્યા હતા. સમસ્ત રાષ્ટ્રની મુક્તિની લાડતમાં અંત સુધી જૂઝીને સફળતા મેળવનાર મસારિકને પ્રજા કેમ બૂઝી શકે ? સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રપતિને કાઢાએ તાજ પ્રજાએ મસારિકને શીરે જ મૂક્યો. અને ત્યારપછી અદાર અદાર વર્ષ સુધી જ્યારે ત્યારે ચૂંટણીના પ્રસંગે આવ્યા ત્યારે ફરી ફરીને પ્રજાએ તેને જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યો. આ હકીકત જ તેની લોકનાયક તરીકેની લાવકાત પુરવાર કરે છે.

બે દસકા પહેલાં જે રાષ્ટ્રની હતી પણ નહોતી એજ રાષ્ટ્રને મસારિકે યુરોપના મુજબદલ્લમાં અગત્યનું સ્થાન અપાવ્યું.

તેનું સમગ્ર જીવન જોતાં એ શુષ્ક રાજદારી પુરૂષ નહિ પણ જીવન ક્રિસ્તુક લાગે છે. તેને મન જીવન અને રાજકારણ એ જુદાં ન પડી શકાય એવાં તત્વો છે. યુરોપના કેટલાંક આદર્શ રાજદારી પુરૂષોમાંના એક તરીકે તેની મળના થાય છે.

ઝેકોસ્લોવાકિયામાં અનેક રાષ્ટ્રની પ્રજાઓ હોવા છતાં પ્રેસીડન્ટ મસારિક બધી પ્રજાઓને વિશ્વાસ મેળવી શક્યો. તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યો અને તેમના સહકારથી આખા દેશનો ધાર ધાર ઔદ્યોગિક, અર્થિક અને સાર્વજનિક વિકાસને માર્ગે એ લઇ જઈ શક્યો.

છવાસી વર્ષ સુધી એક સરખા ઉત્સાહ અને અંતથી તેણે પ્રજાની સેવા કર્યા કરી. આખરે ૧૯૩૮રથાને લઇને જ્યારે પોતાને જ રાજતંત્રનો બાર ઉતારો નાખવાનું ચોખ્ખું લાગ્યું ત્યારે તેણે પોતે જ રાજીનામું આપ્યું. પ્રજાને એ વાત ગમે તેમ નહોતી છતાંએ જેણે પોતાની શક્તિનો ઉદ્ધવા દિવસ સુધી ઉપયોગ આપ્યો એનો આદરમતે હક પ્રજાએ મંજૂર રાખ્યો.

રાજકારણ પ્રત્યેનું તેનું દ્રષ્ટિબિંદુ યુરોપના બીજા રાજદારી પુરૂષો કરતાં સાવ જૂઠું જ છે. એના રાજકિય જીવનનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ એ રાજપુરૂષ લાગે છે, બાકી તો એ નિષ્ઠા સૌંદર્યલીલામાં રસ લઈ શકે એવો શિષ્ટ, લેખક અને કલાકાર દેખાય છે. એણે ધર્મ, રીઝાઈ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકારણ, ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે એ જોતાં ૨૫૯ જીણાક આપે છે કે આ પુરૂષ જીવનના ભાગલા પાડનારો નથી. એ જીવનને એક અને અખંડ સમજે છે અને તે પણ માત્ર વ્યક્તિના જ નહિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના જીવન વિષે પણ એની એજ માનના છે. એ વ્યક્તિ અને સમાજના ધર્મેને જુદાં નથી ગણતો. આ પુરૂષની મુશ્કેલી યુરોપના કયા લોકનાયક સાથે કરવી? એ ગાંધીજી તો નથી જ પણ લગીરે એના જીવનતત્વની સરખામણી કોઇ સાથે થઇ શકે તો ગાંધીજી સાથે જ થઇ શકે. એ જુગલ લોકનાયક આને એ ઝેકોસ્લોવાકિયાની પ્રજાને પોતાની રીતી જાણી પ્રેરણા આપી રહ્યો છે. આ મહાનપુરૂષનું જીવન આખા દેશના જીવાનેને પ્રેરણા આપે.

લેખક અને વિવેચક

શ્રી. 'ચ'

એ

કે દિવસ અમે ત્રણ મિત્રો સાહિત્યવિવેચક વાતો કરતા હતા. નવલિકા, નવલ, કાવ્ય દત્તાદિની વાતો કરતાં વાતનું વહેણ નાટકો તરફ વળ્યું. ત્રણમાંથી એક મિત્ર નાટ્યકાર હતા અને નાટ્ય સંબંધી કોઈ પણ વિવેચન થાય તેમાં લાગે રસ લેતા હતા. એમના જ નાટકોની કેટલીક ખૂબીઓ ચર્ચામાં બાદ એમના પાત્રાલેખનની વાત નીકળી અને સહેજે એકે દબડકા થઈ કે એમનાં સર્જનોમાં સ્ત્રીપાત્રો વસ્તુતઃ એક પાત્ર જેવાં જ હતાં. ફરક માત્ર એટલો હતો કે અભિનયકૃશળ નટ વસ્ત્રપરિધાનની આંડીધુડીઓ રંગી જેમ પ્રેક્ષકવર્ત્તાનાં મનનું રંજન કરે છે તેમ એમનાં સ્ત્રીપાત્રો ભુલભુલ નામધારી બની વાંચકનું ધ્યાન ખેંચે છે. પણ ચક્રાર આખવાળો પ્રેક્ષક જેમ પેલા કૃશળ નટથી હેતરાતો નથી તેમ કૃશળ વાચક એમની સર્જની સ્ત્રીઓથી હેતરાતો નથી. તે જાણે છે કે લેખકની આંખ સામે માત્ર એક જ સ્ત્રી છે; માત્ર જુદા જુદા પ્રસંગે જુદું જુદું નામ ધારે છે. એકનારે પડે કરે તે પહેલાં તેા નાટ્યકારના અંદરે એ કંઈક રંગો ધારી લીધા. એકનારે પોતાનું જોણતું બંધ કર્યું. મિત્રો જુદા પડ્યા અને મૈત્રીએ સઘને માટે વિદાય લીધી

વિવેચકોની વિવેચનાથી લેખક જ્યારે અસ્વસ્થતા અનુભવે છે ત્યારે એની આંતર્નિજગામીઓ સહેજે એના અંદરે ઉપર અને વાણીકાર મૂર્ત બને છે. એ તો કુદરતી છે કે લેખકે વ્યક્ત કરેલા લાગને વિવેચક જ્યારે મારી મચડીને ઉધી રીતે મૂકે—અથવા સ્વચ્છ રીતે મૂકેલા કથનના અર્થને લેખક ઉધી રીતે જુલે ત્યારે પોતાને થતા અન્યાય માટે લેખક વિવેચક તરફ ધીક્કારથી જુલે; એની સામે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સુખેષ છોકાવે. માત્ર લેખકનો જ નહિ પણ હો કોઈ માન્યોનો એ જન્મસિદ્ધ દુશ્મ છે. પણ, અતિવજ્ઞાણ વિનાની વિવેચનાને લેખક 'અનુયાયી અને છાંવરી' તબક્કે કરે ત્યારે એવા કથનને જાણે જ કહેતું થયે. તર્કશક્તિથી કે રચાપિત અને સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તોથી પોતાનો બચાવ ન કરનાર લેખક કોઈપણ બની પોતાનો

કાંઈ વિવેચક પર તરફે એમાં એ પોતાની જ નિર્મળતા જાહેર કરે છે.

સૌ કાંઈ પોતાની વિરૂદ્ધ થયેલી રીકા વચ્ચે લાગે છે. અંગત જીવનમાં ઉપર આપેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે વાચાળ અને સત્ય ઉપરનાર મિત્ર કડવેજે કહ્યું પડે છે. રાત અને દિવસ, અથાક થમ લઈ તેજાર કરેલા લખાણને જ્યારે એક અત્યંત વિવેચક 'દમ વગરનું' 'સામાન્ય' 'આમ ક્યું' હોત તો વિશેષ સુંદર બન્યું હોત' કહ્યાદિ વિશેષજોડી નવાજે ત્યારે લેખકને માટે એ એક અસહ્ય મરકરી બને છે. દરેક દેશમાં અને દરેક યુગમાં, સાહિત્યમાં અત્યંત રચના મેળવનાર એવા સાહિત્યકારો પડ્યા હોય છે કે જેઓ એમની કૃતિઓના ભારોભાર લખાણ કર્યા પછી 'આમાં આટલીજ જોડ છે' એટલું કહેનાર વિવેચક તરફ તિરસ્કારથી જોવાં માટે છે. લખાણની બધી માત્રા એમને માટે ઓગળી પડે છે. એમની આંખ સામે પેલી તાલી શી રીકા રચ્યા કરે છે. કંઈક લેખકોએ જાહેરમાં અને ખાનગી પરમ્પરકારમાં પોતાની આવી નજીક પ્રસિદ્ધ કરી છે.

વિવેચક માત્ર તરફ જુદાવાળા, ધીર-ધીર એક જાણનાર માનસ હંસ જેવાજ હોય છે એમ માની લેવાની કશી જરૂર નથી. શસ્ત્રમાં જેની લેખકની કાટિઓ ગણાવી છે એવી અને એટલીજ વિવેચકની પદ્ય છે. કનિષ્ઠ કાટિના વિવેચકો છાંંકણાં વિવેચનો લખે છે: સુંદરમાં મુંદર કાટિની કૃતિઓને ઉતારી પાડે છે: માનિકાની શાષ્ટો ઉપજાવનારને કંગલે અને પગલે આ વિફલ ભાષાજોડના દર્શન થશે. જ્યુ આવા વિવેચકો તરફ પદ્ય કાંઈ કરવા ઉચિત નથી કારણ કે એમનાં વિફલ માનમને બધે વિફુનિ સિવાય બીજું કશું દેખાતું નથી.

અમુક લેખક માટે અમુક વિવેચકને સુખ જ દોષ છે. એની ગમે તેવી સારી કૃતિને એ ઉતારી પાડવામાં જ પોતાની વિશેષતા અને વિશિષ્ટતા જુલે છે. અંગત વેરઝેરના રંગો સાહિત્યને પદ્ય રંગે છે.

સામાન્ય સંતાપથી ત્રાસી ઉઠેલી વડુ પોતે જ્યારે સાચુ બને છે ત્યારે પોતાની સાચુથી મરાઈ કરૂં બને છે. તેથીજ રીને વિવેચકોને હાથે સંતાપણેલો લેખક પોતે જ્યારે વિવેચના કરવા બેસે છે ત્યારે પોતાને થયેલા અન્યાયનો કાંઈ નવા આશુક ઉપર દોળે છે. વિવેચક વિવેચના લખે છે ત્યારે માનવી સ્વભાવને અજેરણ પર મદનવને નથી. એની આંતરજિભો એનાં લખાણમાં જાકડ બને છે. મનુષ્ય અજાવની છાંં અને ઉતારના કૂટના અને મદનશીલના, નિન્દા અને પ્રશંસા, કહ્યાદિ વિવેચના દરેકાં દરેકાં થાય છે. સાહિત્યપ્રદેશ ના પ્રવાસીઓથી એ પદ્ય અખરકું નથી કે સાહિત્યકારોના પદ્ય નાના નાના સમુદો બની ગયા હોય છે. અંગેજી સાહિત્યનો અત્યંત નિબંધકાર લેખ્ય હુન્દો. મિત્ર હનો માટે જલેકડુડ પર એને વખોડ્યો: હેપલીટો. મિત્ર હનો માટે 'કવોર્ડર્સ' એ: અને કોલરીજનો મિત્ર હનો માટે 'એન્ડી જેકાનીને. એ જલે પત્રોમાં આવેલાં વિવેચનો પદ્યાપદ્યોને અંગે જન્મેલાં વેરઝેરમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. આપણે પણ ત્યાં આવા વિવેચનો કર્યા થયા નથી? જીવાસુઓને જોઈએ તેટલાં ઉદાહરણ મળી રહેશે.

જનાં એક વાત સાચી છે કે લેખકો લખાણમાં વેરઝેર હોય છે તેના કરતા તેની વિશેષ માત્રા લખાણમાં જુલે છે. તેઓ પોતે જ્યારે વિવેચન કરવા બેસે છે ત્યારે કડકમાં કડક ધોરણ ધારણ કરે છે, લેખકને ઉતારી પાડે છે અને જ્યારે કાંઈ દરેક કરે છે ત્યારે 'માફ

અગત મત' 'સત્યને ખાતર' કદાચ શસ્ત્રારત્રોથી પોતાનો બચાવ કરે છે. માત્ર એમની કૃતિઓનું જ સાચું, પણ કડું વિવેચન કરનાર 'અસત્ય' બોલનાર અને 'અપ્રમાણિક' હોય છે. ધણીવાર અદ્ભુત કવિઓ અને શ્રેષ્ઠ ચિંતકો પણ આવા રોગથી પીડાના જોવામાં આવે છે.

ધણીયે વાર રાકિનરાણી લેખક પ્રગ્ભો લાડીએ હોનો નથી. એમાં વળી વિવેચકે પોતાની રીઝ સમીક્ષાથી એને વધુ અગ્રિય બનાવે છે. વિવેચનાનો ધર્મ વસ્તુની સાચી કિંમત આંકવાનો અને પ્રગ્ભમાં એ વસ્તુ માટે દન ઉત્પન્ન કરવાનો છે; તેમજી પ્રશંસા કરવાનો કે તેની ખુશામત કરવાનો નથી. પોતાના પુસ્તક વિશે વિવેચકને અતંત મન આપક અટકાવવાનો કોઈ પણ લેખકને હક્ક નથી. જે ચર્ચા સહન ન થતી હોય તો ગૃહીતર છે કે તે પોતાની પ્રકાશનપ્રતિ સંકેતી છે.

લજાપે કવિઓ અને લેખકો પોતાને અન્યથા યાચ છે એવો ભાવ સ્વેચ્છા હોય છે; પોત એ વસ્તુ વિવેચનાને કંઈ દિસાજમાં લેખતા નથી એમ માને-મનાવે છે છતાં પ્રમગે પ્રકગે એમના અંતરમાં વસેલી કડવાશ એક અથવા બીજી રીતે બહાર આવે છે. એમનું ચાલે તો, જેમ આજે જર્મનીમાં છે તેમ, કાવદાદાર વિવેચકને મેડે તાળાં મારી દે.

ભવિષ્યતા લખનારાઓ આવો રોગ ન સેવે એટલા માટે કહેવું પડે છે કે લેખકને લખવાની જોડી સતંત્રતા છે તેટલીજ વિવેચકને તુચ્છતા કરવાની છે. વિવેચકો સિદ્ધાન્તહીન પશુઓ નથી. વિવેચક પોતે પણ એક પ્રકારનો લેખક જ છે એ વાત જુલાવી ન જાહે.

રાજકીય પ્રતિપક્ષી સામે વર્તમાનપત્રનો તંત્રી મુખ્યસ્થ લખે છે અને તેમાં સ્વપક્ષની દ્રષ્ટિએ એ જોડે પ્રમાણિક હોય છે તેટલોજ વિવેચક પોતાની વિવેચનામાં પ્રમાણિક હોય છે. જેમ રાજકીય બાજનોમાં મનમતાંતરો અને પક્ષો હોય છે, જેમ તેમાં પણ ઉચી નીચી શ્રેણીઓ હોય છે તેવીજ રીતે વિવેચનક્ષેત્રમાં પણ પક્ષો અને શ્રેણીઓ હોય છે ઉદામમનવાદીઓ, સંસ્કૃતિવાળાઓ અને ાવનિનો છવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં મળે છે. પોતાને વિવેચનથી પર માનનાર લેખકને 'ધૂર્ધ' સિવાય બીજો હરકાળ શોભે નેમ પ્રાગવું નથી.

વેચાળની, પ્રચારની અને પ્રશંસાની દ્રષ્ટિએ વિવેચકને મેડે તાળાં માર્યા અટકે લેખક પોતાના પર ઉતર ફાડે. મારી આછવન અપંગ બનવા બરાબર છે એ વાત કદી પણ વીસવાની ન લેજએ.^૧

૧ રાજકીયોત્તરના એક નિબંધ કપરથી ફેરફાર સાથે.

ગૃહપ્રવેશ : દ્વિઅંકી નાટિકા

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

: અનુવાદક :

નગીનદાસ પારેખ

અંક પહેલો [ચાલુ]

શેગીનો આરટો

યતીન : મણિ આવી નહિ ? આટલી બધી વાર કરી કે ?

માત્રી : તે તો ભારે થઈ ! જમને જોઈ છું તો દૂધ ગરમ કરવા જતાં બાળી નાખ્યું હતું એટલા માટે રડવા માંડ્યું હતું. મોટા ઘરની છોકરી. દૂધ ખાતાં જ આવડે, ગરમ કરતાં શીખી હોત તો ને ! તારું કામ કરવાનો શ્રવ થાય એટલે કરે છે. બહુ સમજાવી સમજાવાને ટારી પાડીને તેને બિજાનામાં સવાડીને આવી છું. હો જરા ઊંઘતી.

યતીન : માસી !

માસી : શું, લાખ ?

યતીન : મને સમજાય છે કે હવે દિવસ પૂરા થવા આગ્યા, પણ કોઈ વાનને ખેદ નથી. મારે માટે શોક કરશે નહિ.

માસી : ના, બાપુ શોક કરવાનો મારો વારો પૂરો થયો છે. ભગવાને મને એટલું સમજાવ્યું છે કે શ્રવણ એ જ સાચું અને મરણ એ જ ખરાબ એમ નથી.

યતીન : મત્સ્ય મને મધુર લાગે છે. આજે સામે પાનના ઘાટ પરથી સરલાઈ સાંભળી છકું છું. દિમિ, દિમિ ક્યાં છે ?

માસી : પેટી શું બારી આગળ બેસેલી :

દિમિ : કેમ મોટાલાખ, શું બોધ્યે ?

યતીન : બેન, મારી, તું આમ છુપાઈ છુપાઈને રહીશ નહિ-તારાં આંસુનો અવાજ હું જાણે મારાં હૃદયમાં સાંભળી શકું છું. જોઈ તારો હાથ. મને બહુ સારું છે. પેલું ચીત ગા તો બેન, "યદિ હોસો જામર. કણ."

: દિમિ ગાય છે :

યદિ હોસો જામર કણ
તથે જાઓ દિયે જાઓ શેષેર પરશન
જારેજારે જે ધાય આપન જાને
સ્વપન બાશાઈ દરેર પાને
માઝે માઝે દેખે જેઓ શૂન્ય જાતાયન-
શે મોર શૂન્ય. જાતાયન.
બનેર પ્રાંતે એ માલતીર લતા
કરુણ ગર્ધ કય કી જોપન કલા!
જોરિ કાસે આશ્રવાણેર પાળી
મમરણુજાનિ આનજે ના કિ ?
આજ શ્રાવણેર સજલ છાયાય વિરહ મિલન
આમાદેર વિરહ મિલન !

માત્રી : દિમિ, શીશીમાં મરમ પાળી ભરી લાવ, પગે લગાડવી પડશે.

[દિમિ જાય છે]

યતીન : વેદના ગાય છે મારી, પણ જેટલું માનો છો તેમાંનું કશું નથી. મારો જાતે મારી વેદનાનો જાણે ધીમે-ધીમે વિચિત્ર થતો જાય છે. ભરેલી નોકાની પેઠે છત્રન-જલાજની સાથે તે બિચીરી હતી-આજે બંધન કપાઈ ગયાં છે, તેને જોઈ શકું છું પણ તે હવે મારી સાથે વળગેલી નથી. આ વણ દિવસમાં મથિને દિવસના જે રાતના એકવાર પણ જોઈ નહિ.

માત્રી : બાઈ, જરા દાડમનો દસ પી. તારું ગળું સફાઈ ચકું છે.

યતીન : મારું પીત્ર કાંતે સખાઈ મરું છે- મેં તે તને બતાવ્યું કે નહિ? કાંઈ યાદ આવતું નથી.

માત્રી : મારે જોવાની જરૂર નથી, યતીન.

યતીન : મા જ્યારે મરી ગઈ, ત્યારે તો મારું કશુંજ હતું નહિ. તારું જાણને તારેજ હાથે હું મોટો થયો. એટલે કહેતો હતો—

માત્રી : આ વળી શું જોમે છે? મારું તો માત્ર આ એક ઘર અને થોડી સંપત્તિ હતી. બાઈની બીજી તો બધી તારી પોતાની જ કમાણી છે.

યતીન : પણ આ ઘર—

માત્રી : શાનું મારું ઘર? કેટલાય ઓરડા તે ઉમેર્યા છે. મારું જે હતું તે તો હવે શોધ્યુંયે જરૂર નથી.

યતીન : મથિ તને મનમાં મનમાં ખૂબ—

માત્રી : હું શું તે જાણતી નથી? તું દમભાં લાંબી જા.

યતીન : મેં મથિને બેધું લખી આપ્યું છે ખરું પણ તારુંજ કંદુલાય. એ કાંઈ થોડી જ કાંઈ દિવસ તારી આમ-આ લોપવાની છે?

માત્રી : એની આલ્લી ચિંતા શાને કરે છે વાઈ?

યતીન : તારો આશીર્વાદ એ જ મારું સ્વસ્થ છે. તું મારું વીલ જોઈને એવું કદી મનમાં મલીશ નહિ—

માત્રી : આ તું શું જોમે છે, યતીન? તારી વસ્તુ તું મથિને આપે તેમાં હું જોઈ લગાડું- એટલું ખૂબ જોઈત મારું મન છે?

યતીન : પણ તને પણ હું—

માત્રી : ને યતીન, હવે હું ચિદાઈ જર્મસ. તું આજે જવાનો અને મને રૂપિયાથી ભોગવી રાખી જવાનો?

યતીન : મારી, રૂપિયા કરનાં ને બીજું વધારે મદાન રાંછક તને—

માત્રી : દીધું છે, યતીન ખુદ દીધું છે. મારું સુનું ઘર તેં બધું હતું એ મારાં અનેક જન્મનાં ભાગ્ય. આજ સુધી તો હજી ભરીને મર્યું છે.

આજે જો મારું લેણું પૂરું થઈ ગયું હોય તો ફરિયાદ કરવાની નથી. આપી દે. લખી આપ ધરખાર, સરસામાન, થોડાઘાટી, જરૂર જમીન-જે હોય તે મણિને નામે બધું લખી આપ-એ બધો ભાર મારાથી નહિ સહેવાય.

યતીન : તને ભોગ ઉપર રૂચિ નથી પણ મણિની ઉમર નાની છે એટલે—

માસી : એવું બોલીશ નહિ, ધનસંપત્તિ દેવી હોય તો દેજે પણ ભોગવ્યા—

યતીન : શા માટે નહિ ભોગવે, માસી ?

માસી : નહિ રે નહિ, ભોગવતી નહિ રહે. કહું છું કે એને રૂચિ નહિ રહે. મનુ મુકાઈને લાકડું ચર્ચ જશે. કેમે કયાં કશેા રસ નહિ, પામે.

યતીન : (મુગો રહી વિચારે નાખતો) આપવા જેવી વસ્તુ તો કાઢ—

માસી : એણે શું આપી જાય છે ? પરખા ધનસંપત્તિને રૂચે જે આપી મયો તેવું મન્યું શું એ કહી સમજવાની નથી !

યતીન : મણિ કયે આપી હતી ? મને. શાદ નથી આવતું.

માસી : આપી હતી તુ બિચારો દત્તો. માયા આગળ પાણીનાર મુગી ભેગા ભેગાને—

યતીન : આતો ભારે નવઈ ! મને ગદાજર તે જ વખતે રવખ આપ્યું હતું કે મણિ જાણે મારા ઓરડામાં આવતાને માગે છે—જાદુનાં મહેજ માત્ર ઊંચડા થયાં છે—કેસાડેલી કરે છે પણ કેમે કયાં વધારે ખુશનાં જ નથી. પણ માસી, તંમે જરા વધારે પડતું કરો છો. એને જોવા દો કે સખ્યા સમવના પ્રકાસની મારફતે પેલી અતિ સદજ રતિ મારું ધીરે ધીરે—

માસી : બાંધ તારા પગ ઉપર આ પચમની શાલ ઓઢાડી દઉં—પગનાં તળિયાં ફાંડાં ચર્ચ ગયાં છે.

યતીન : ના. મારી શરીર પર કંઈ પણ ઓઢવાનું ગમતું નથી.

માસી : ખજાર છે યતીન, આ શાલ મણિએ તૈયાર કરેલી છે. રાતદિવસ આટઆટલા ઉત્તમગરા કરીને તારે માટે તૈયાર કરી છે. કામે જ પૂરું કરી.

(યતીન શાલ લઇને બે હાથ વડે જરા ફેરવે છે. તેના પગ ઉપર ઢાંધી દે છે.)

યતીન : મને તો લાગે છે કે જાણે દિમિ એ શાલ ભરતી હતી. મણિને તો ભરવાનું ગમતું નથી. તેને આવડે છે શું ?

માસી : રતેહને જોરે રતી રીખે. દિમિએ એને ગીખવ્યું છે—એમાં ભરતતી જુલ પડીએ છે—

યતીન : દિમિ, તું પંખો બંધ કર, બેન આવ મારી પાસે બેસ. આજે જ પંખામાં નિદ્રાને તને કહી દધશ, કે આરે વારતાનું મુહૂર્ત આવશે.

દિમિ : રહેવા દો, મોરાખાઈ એ બધી વાત-યતીન : હું કાજર રહી શાપાતો નથી-એમ ધારીને કદાચ-હું કાજર રહીશ, બેા, ને કિમિ ધરતી દવાના અણુએ અણુમાં હું કાજર રહીશ-તમે સમજી રાકશો. જે ગીત ગાવાનું છે તે મેં તકતી કરી ચૂક્યું છે-પેલું અન્નિ સિખા-એકાદ સભળાવતો—

: દિમિનું ગીત :

અન્નિશિખા, એશો, એશો,
આનો, આનો આલો.
હુએ મુખે શૂન્ય ધરે પુષ્પદીપ જવાલો
આનો શક્તિ, આનો દીપ્તિ,
આનો શાંતિ, આનો તૃપ્તિ
આનો દિનગ્ધ લાલોળાશા,
આનો નિત્ય લાલો.

એશો શુભ લગ્ન બેથે

એશો હે કડવાળી

આનો શુભ મુક્તિ, આનો

જાગરણખાનિ
હુના રાતે માતૃપેશે
નેજે થાકો નિનિષ્ઠે,
ઉત્સવ આકાશે તવ
શુભ હાસિ દાલો

યતીન : ગીતમાં ક્યા ઉત્સવની વાત છે, ખબર
છે હિમિ ?

હિમિ : ના !

યતીન : અરે ! અનુમાન તો કર !

હિમિ : હું અનુમાન કરી શકતી નથી.

યતીન : હું કરી શકું છું. જે દિવસ તારાં
લગ્ન થશે તે દિવસે ઉત્સવની સવારથી—

હિમિ : જસ કરો, મોટાભાઈ. જસ કરો.

યતીન : હું જાણે તેની અંસરી સાંભળી સકું
છું, ઐશ્વરીના સર વાગી રહ્યા છે. મેં લગ્ન
પૂરકું છે, તારા મનના ખરબચે માટે—

હિમિ : મોટાભાઈ તારે હું જાઉં ?

યતીન : ના, ના. બેસ. પણ વાસ્તાને દિવસે
મારે જલ્દે તારે જ બહુ જગ્યાએ પહોંચે. વાદ
રાખજે, ધોળાં પણ જેટલાં મુજે તેટલાં જોરબમાં
જે આસન તૈયાર થાય તે ઉપર અમારા લગ્નની
પેલી ત્રણ બનાસ્તો આદર—

(શંભુનો પ્રવેશ.)

શંભુ : ગ્રહટર સાહેબ પૂજાવે છે કે મારે આજે
રાતે રહેવું પડશે ?

માસી : હા, રહેવું પડશે.

[શંભુ નય છે.]

યતીન : પણ આજે ઉત્સવની દવા નહિ આપતા તેમ
તો મારી ઉપ પણ ડોળાઈ નય છે અને જાગરણ
પણ ડોળાઈ નય છે. વૈરાગ્યની બારસે અમારાં
લગ્ન થયાં હતાં, મારી. કાલે તે જ તિથિ છે.
મણિને મારે એ જ વાતની વાદ આપવી છે. બે
મિનિટ બોલાવી લાવ. ચૂપ થઈ ગઈ કેમ ? મારું
મન તેને કંઈ કહેવા માગે છે એટલા માટે જ આ
બે રાત મને જાંજ નહિ આપી. હવે મોકું ન કરો.
પછી વખત મળવાનો નયો. ના, શોરી, તમારું
આ રેલું મારાથી સદન નથી થતું. આટલા
દિવસ મારી રાત હતી. આજ કેમ—

માસી : જોરે જાન, મેં તો બાહુ દણ કે
મારું રેવાતું બહુ પૂરું થઈ ગયું છે—પણ આજે
હવે રહેવાતું નયો.

યતીન : હિમિ ઉતાવળો ઉતાવળો કેમ આવી
ગઈ ?

માસી : થાક ખાવા ગઈ. હમણાં પાછી આવશે.

યતીન : મણિને બોલાવી લાવ.

માસી : જાઉં છું, ભાઈ. શંભુ બારણા પાસે
છે. બે કાંઈ બેઠ્યો તો તેને બોલાવજે.

[નય છે.]

(પાસેનો જોરડો)

[અધિકારી પ્રવેશ. ઉતાવળે ઉતાવળે આંસ
દળીને હિમિ બહી જાગી યાય છે.]

હિમિ : મારીને બોલાવું છું.

અધિકારી : જરૂર નથી. એવું અગત્યનું કાંઈ
કામ નથી.

હિમિ : મોટાભાઈના ઓરડામાં જવાના છે ?

અખિલ : ના, અહીંથી જ ખખર લઈ જઈશ. ચતીનને કેમ છે ?

હિમિ : ડાક્ટર કહે છે કે આજ સ્થિતિ સારી નથી.

અખિલ : કેટલાય દિવસથી તમે સત દિવસ મહેનત કરો છો. હું તો આવ્યો છું તમને જરા આરામ દેવાને. મને લાગે છે કે રોગીની મેડા હું પણ કંઈક—

હિમિ : ના, તે બને જ નહિ. મને જરાયે યાક લાગ્યો જ નથી.

અખિલ : વારુ, તો હું તમારી સાથે સાથે કામ કરવા લાગું.

હિમિ : એ બધું કામ—

અખિલ : ખખર છે કે વધિવાત કરતાં બહુ ભારે છે

હિમિ : ના. હું એવું નથી કહેતી.

અખિલ : ના, સાચી વાત છે, મારે જો કાંઈ તૈયાર કરવી પડે તો કદાચ ઘરને જ આગ લગાડી મૂકું.

હિમિ : શું બોલો છો તમે !

અખિલ : જરા પણ અતિશયોકિત કરતો નથી. પરમાં આગ લગાડવાને અમને અભ્યાસ છે. સમજતી નથી :- જોતી કેમ નથી, તું તો ચતીનને માટે કાંઈ તૈયાર કરે છે, હું કદાચ એવું કાંઈ તૈયાર કરીને મેટા છું કે જે એને માટે પથ ન હોય, એવું જ નહિ પણ નિરાશીને પણ ભારે પડે. તું બેસ બે વાત તારી સાથે કરી લઉં.

હિમિ : હમણું પણ વાત કરવા બેવો—

અખિલ : સમ સમ વાત કરતાં જો આવડતી હોત તો ધંધો જ છોડી દીધો હોત. ખીજો બંધીય ચાલુજો થઈ ગયો હોત. હમે છે શું ? અમારે ઘણી વાતો બતાવવી પડે છે, એ જરા પણ ગમ્યું નથી. વાર્તા જો બતાવી શકતો હોત તો આ ધંધો છોડી દેત. પણ તે શું વાર્તા લખવાનું શરૂ કરી દીધું છે ?

હિમિ : ના.

અખિલ : નાટક લખવા—

હિમિ : ના. મને એ બધું આવડતું નથી.

અખિલ : કેમ ગમ્યું ?

હિમિ : ભાષા મજતી નથી.

અખિલ : નાટક તૈયાર કરવામાં ભાષાની જરૂર પડતી નથી. નોટ બોટ કશું જ બોધિતું નથી. કદાચ અત્યારે જ મારે નાટક સર પાઈ ગયો હોય પણ કોણ કહી શકે ?

હિમિ : હું જાઉં છું, માસીને બોલાવી લાઉં છું.

અખિલ : ના, કાંઈ જરૂર નથી. હું નકાબી વાત બંધ કરું છું. કામગીરી વાત જ ચાલુ છું. મેં તો ચતીનને જ કહેવાનો વિચાર રાખ્યો હતો પણ તેનું શરીર હમણાં—

હિમિ : તેમના પેપાર વિશે કાંઈ વાત મારે કાને આવી છે કે નહિ એમ મને હમેશાં પૂછવા કરે છે. તમે કદાચ—

અખિલ : હું જાણું છું. વેપાર રૂબી ગયો છે.

હિમિ : પગે લાગું છું. એ વાત તેમને કહેશે.

નહિ. બીજું જે યવાનું હોય તે યાગ, તેમનું આ ધર તો—

અખિલ : યતીન ધરની વાત કરે છે ખરે !

હિમિ : માત્ર એ એક જ વાત કરે છે. એક દિવસ લપકા સાથે વાસ્તુ યવાનું છે, તેની જ યોજના—

અખિલ : વાસ્તાની તૈયારી તો થઈ ગઈ છે—

હિમિ : તમે ફેની રીતે જાણ્યું ?

અખિલ : મારી ઓફિસમાંથી જ થઈ છે— પટાવાગાએ કપડાં પહેરીને લગભગ તૈયાર—

હિમિ : જુવો, અખિલજી, આ હસવાની વાત નથી—

અખિલ : તે શું હું જાણ્યું નથી ? તારી આગળ છુપાવવાથી શું વળવાનું હતું ? આ ધર ફેણમાં—

હિમિ : ના, ના. તે બંને જ નહિ—અખિલજી, દયા કરો—

અખિલ : પણ આટલી બધી ચિંતા શાને કરે છે ? તને તો બધી ખબર છે. તારા મોટાભાઈ તો હવે બહુ દિવસ—

હિમિ : ખબર છે, ખબર છે. મોટાભાઈ ન રહે એ સદન થાય પણ તેમનું આ ધર સુદાં બે વર્ષ, તો તો મારી છાતી જ ફાટી ગયો. એ તો તેમના પ્રાણ કરતાં—

અખિલ : જો, તું સાહિત્ય, ગણિત, લૅગિસ્ટ વગેરેમાં વર્ગમાં પૂરા માર્ક પામતી હશે—પણ સુમાર-ગાનમાં ત્રીજા વર્ગમાં પણ પાસ થઈ નહિ શકે. સંસ્કરણમાં ધર્મ નામે કોઈ ચીજ નથી. એના નિયમ—

હિમિ : મને ખબર નથી. તમારે પગે લાગું છું. આ ધર તમારે જવાબવું જ પડશે. આપની ઓફિસના—

અખિલ : પટાવાગાએને દોઢી જતાવવા પડશે. તેમનાં કાપમાં સરજાઈ ફેની પડશે. લૅગ-કૅલેન્ડરમાં લખાવવાના બધા અધ્યાય લખશે છું. માત્ર તાલ-લેખનો અભ્યાસ કર્યો નથી. એ કદાચ તારી પામેથી જ—

[માસીનો પ્રવેશ]

માસી : અખિલ, શું ચાલે છે ? દિમિ રહે, છે કેમ ?

અખિલ : વાસ્તાની યોજનામાં જરા વધારો પડ્યો છે મારે—

માસી : તે એની સાથે એ બધી વાત શું કામ—

અખિલ : એના મોટાભાઈએ એની ઉપર જ વાસ્તાનો બધો ભાર નાખ્યો છે, એણે મેં સાંભળ્યું છે. તેથી કામમાં કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી ન આવે તે માટે બધાને હોટીને એણે મને જ પડ્યો છે. તો તમે બધાં જ બે યનમાં સો તો તો જોઈએ જ શું, વાસ્તાના કામમાં હું પણ કંમર ફાળે લાગી જઈ. વાત તો સમજે છે ને, કામી ?

માસી : સમજી છું. માત્ર હમર જાંઘે ના ચામે. બધા વધારે પાકું કર્યું પડશે. હમણાં તેનો વિચાર કરવાને વખત નથી. હમણાં તો યતીનને તું આજ્ઞામન આપ કે તેના ધર ઉપર કોઈને દાખ નહિ પડે.

અખિલ : બહુ મારું, શબ્દોના અભર ચદરો છે એમ કરેશી એટલે થયું દરે એમને આશુ લૂટી નાખવાને કંદા—

[ડાક્ટરનો પ્રવેશ]

ડાક્ટર : વધીલ કે ! ત્યારે તો થયું. -

અખિલ : જુઓ શનિ મોટો કે કલિ એ વિશે ચર્ચા કરવાથી લાલ શો ? બંગાળ દેશમાં આપના હાથમાંથી ખચીને જે થોડા ઘણા લોકો છપતા રહે છે; તેમના જેવા તેવા ગર ઉપર જ અમારો ધંધો—

ડાક્ટર : આ ધરમાં તે ધંધો ચલાવવાને બહુ વાર નથી. હું જોઈ આજ્યો છું.

અખિલ : ભય બતાવશે નહિ મહારાજ, મરણથી જ તમારો વેપાર પૂરો થાય છે, અમારો તો ત્યાર પછી જ સારી રીતે જામે છે. ના, ના, બહુ થયું રહેવા દો એ વાત-કાઠી, આ કહી જઈ છું, વાસ્તાના બદોબસ્તનો બધો ભાર લેવાને હું તૈયાર છું—તે સાથે સાથે ખીજો ચે થોડો

ભાર પણ- બહારના ઓરડામાં બેઠો છું. ત્યારે જરૂર પડે ત્યારે બોલાવજો.

[નય છે.]

ડાક્ટર : હજી ચે વધુ નહિ આવી. તમે પણ ઘણી વાંચથી તેના ઓરડામાં ગયા નથી.

માસ્ટી : મેણિની વાત પછતાં શો જવાબ દેવો તે મુશ્કેલી નથી. હવે તો મારાથી વાતો ઉપજાવી કઢાતી નથી. જાત પર જ ધિક્કાર વફૂરે છે. તે જશ જાંધી જાય પછી ઓરડામાં જમસ.

ડાક્ટર : હું બહાર રાહ જોઈ છું. રોગી કેમ છે તે ક્યાંક પછી કહેવડાવજો. એટલામાં વધીલને અટકાવી રાખવો પડશે. એ લોકનું મેહું જોતાં રચાભાવિક અસ્વચ્છતાથી જ નાડી જાંઝ જાંઝ કરી ઉઠે છે.

[નય છે.]

: પહેલો અંક પૂરો :

[અપૂર્ણ]

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભારતરત્ન વિદ્વાંસ

નખળી પ્રજાના શિકારીઓ : જર્મની-ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસ

જર્મની હવે પોતાનાં સંસ્થાનો પાછાં મારે છે. લમણાં લમણાં છાપામાં આ જર્મનીનાં સંસ્થાનોની માગણીને પ્રજા મદત્તવને બન્યો છે. અનેક પ્રકારનાં મંત્રણો આ બાબતમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. કોઈ જર્મનીની માગણીને બ્યાજખી ગણે છે; કોઈ એવાજખી ગણે છે. મોટો વર્ગ જર્મનીની આ માગણીને યોગ્ય ગણે નહીં જણાવે નથી. સુદ્ધ વિદ્યુત્ કરવાનું આ એક બહાનું ગણાવે છે.

હીટલર ૧૯૩૩માં સત્તા ઉપર આવ્યા પછી તેણે જર્મનીની ફરી પાછું સુરોપના રાજકારણમાં અગ્રસ્થને આણી મૂક્યું છે. વર્માઈસ્ટમની સંધિથી જર્મનીની સત્તાને સાવ નિર્બળ ફરી નાખવામાં આવી હતી. જર્મન પ્રજા પોતાનું આ અપમાન જૂઠી નહોતી. પણ આજે હવે હીટલર જેવો પ્રજાનેતા મળતાં મળેલી આગર, મત્તા બધું પાછું મેળવવા તત્પર થયે છે. આમ કરવામાં સારું નરસું જોઈને જ દરેક પ્રજા દરેક કાઈ કરે છે એવું હોતું નથી. પણ એક ઐતિહાસિક સત્ય સ્પષ્ટપણે સ્થાપિત થાય છે કે કોઈ પણ પ્રજાને દબાવીને કચરી શકતી નથી. પ્રજા આત્મપાત કરી રહે પછી જર્મનીની પણ આજે એ દશા છે. એને કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, એને પરિણામે આજે એવું પુનરુત્થાન બેવડા જોરથી શરૂ થયું છે. અને સુરોપની શાંતિ લેખમમાં આવી પડી છે. સુરોપમાં બે શાંતિભંગ થયો તો જર્મની તરફથી થયો એવું ધણાનું અનુમાન છે. આજ સુધીમાં તેને માથે લાદવામાં આવેલી એક પછી એક શસ્ત્રોની બેડીઓ તેણે તોડી નાખી છે. હવે માર વરસનાં હીટલરના રાજ્ય અમમ્મ પછી જૂની એક પણ બેડી જર્મનીના પગમાં રહી નથી. દરેક બેડી તોડી વખતે શાંતિભંગનો ભય ઉપરિધત થયો હતો, પણ બીજા દેશો લડાવક માનસગાળા નહીં હોવાથી જર્મની આજની રિયનિએ પડેલી રહ્યું.

આજ સુધી જર્મનીએ પોતાનાં સુભાવેશ સંસ્થાનોની ફરી માગણી કરી નહોતી. પણ હવે જર્મનીની શક્તિ એટલા પ્રમાણમાં વધી છે કે સંસ્થાનોની માગણી કરીને ઈંગ્લાંડ-ફ્રાંસની દુશ્મનાવટ વહેરી લેવા તત્પર છે.

જર્મનીના બધા મુખ્ય મુખ્ય માણસો જૂદી જૂદી રીતે આ સંસ્થાઓની માગણી હવે આગળ કરે છે. અને તેનાં જૂદાં જૂદાં કારણો પણ બતાવે છે. 'જ્યારે બીજા બધાં દેશોમાં દૂધ અને માખણની સ્કેમ છેલ્લે થઈ રહી હોય ત્યારે અમે જૂએ મરતા હોઈએ એ કેમ બને ?' આવા પ્રશ્નનાં વાક્યો ભાષણોમાં આવે છે. પોતાની આ સંસ્થાનોની માગણી કરતાં જર્મની ક્યાં કારણો બતાવે છે. ?

મુખ્ય કારણો :

મુખ્ય ત્રણ કારણો મણાવવામાં આવે છે.
(૧) કાચા માલ માટે અને માલની નિકાસ માટે.
(૨) વધતી જતી વસ્તીના વપરાટ માટે. અને
(૩) જર્મનીની પ્રતિષ્ઠા માટે. આ કારણોના સંબંધમાં અનેક સાધક બાધક લખાણો થયા છે. આપણે એક પછી એક તપાસીએ.

આજનાં જમાનામાં કાચો માલ મેળવવાની બાબત વધારે મહત્વની બની છે. એક જમાનામાં કારખાનામાં તૈયાર થએલ માલ બપોરના માટે બજારો મેળવવાની બાબત વધારે મહત્વ ધરાવતી હતી. પણ હવે ધીમે ધીમે કાચા માલ ઉપરનો કામૂ મેળવવાની બાબત વધારે મહત્વની બનતી જાય છે. જર્મની તો આ બાબતે માટે વસાહતોની માગણી કરે છે. પોતાને કપડે જે દેશો હોય તેના ઉપર પોતાનો માલ વધારે સહેલાઈથી વાટી શકાય છે. તેમજ પોતાના જ તાબાના દેશોમાંથી જોઈતા કાચો માલ મેળવી શકાય છે. પરદેશની બજારોમાં માલનું વેચાણ તથા કાચા માલની ખરીદી થઈ શકે છે ખરી. પણ મુદ્દ વખતે

આમ બનવું મુશ્કેલ બની જાય છે. આને તો રીતસર મુશ્કેલ ન થાવતું હોય તો પણ આર્થિક મુશ્કેલ ત્યાં જ રહે છે. આથી સંસ્થાનોનું મહત્વ વધારે મણાય છે.

મહામુશ્કેલ પહેલાનાં જર્મનીનાં સંસ્થાનો મુખ્યત્વે આફ્રિકામાં હતાં. આ સંસ્થાનોમાંથી તે વખતે જર્મની બહુજ ઓછો માલ મંગાવતું હતું. કુલ આયાતનો માત્ર ૧ % માલ સંસ્થાનો આપતાં હતાં. તેવીજ રીતે જર્મનીમાંથી જે નિકાસ થતી હતી તેના ૧ % થી પણ ઓછો માલ સંસ્થાનો લેતાં હતાં. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જર્મનીનાં સંસ્થાનો જર્મનીની બજારની માગણીને બીજકુલ સંતોષી શકે નહિ એવું જણાય છે.

કાચો માલ જોવા જઈએ તો આ સંસ્થાનો એવો કોષ મહત્વનો કાચો માલ ઉપજાવતાં નથી. અને દુનિયાનાં બીજાં રાજ્યો જેઓની પાસે સંસ્થાનો છે તેઓ પણ સંસ્થાનોમાંથી મોટા પ્રમાણમાં કાચો માલ મેળવતાં જણાતાં નથી. પણ આમાં અપવાદો છે. માટે એની ગચાં એક બાજુએ મૂકીએ તો પણ જે સંસ્થાનો જર્મનીએ એવાં છે તે કાચો માલ મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડી શકે એવું પણ નથી. આ રીતે જોતાં જર્મનીની આ માગણી બહુ જોરદાર જણાતી નથી. છતાં એટલા બાબત જર્મની માગણી ન કરે કે ન કરી જોઈએ એમ કાવતું બસ ભરેલું છે. આને કદાચ મહત્વ ઓછું હોય તો પણ ભવિષ્યમાં આ પ્રદેશોની બીજકુલ રચનાથી આજનાં જર્મન જેવી કુશળ પ્રજા કેમ ન ગમે ? અને જે સંસ્થાનો માત્રની બજાર નેમ જ કાચા માલ માટે નુકસાન હોય તો જે પ્રજાઓ એનાં સંસ્થાનો સ્થાપીને એવી છે તે કેમ સંસ્થાનો ઊઠી દેતી નથી ?

બીજી બાબત છે જર્મનીની વધતી જતી વસ્તી. જર્મનીમાં આજે પોલી સકાય તે કરતાં

વધારે વસ્તી છે. આ વધારાની વસ્તીને ક્યાંક બહાર વસવા માટે મોકલવી જોઈએ. માટે પોતાનાં ગમેતાં સંસ્થાનો પાછાં માગવામાં આવે છે. આનો જવાબ કંઈક સહેલો છે.

પ્રથમ વાત તો એ કે જર્મનીનાં સંસ્થાનો પૈકી પૂર્વ આફ્રિકાનો મોટોક જ લાગ યુરોપીયન લોકો વસી શકે એવો છે. બાકીના લાગે બધા વસવાટ માટે બહુ અનુકૂળ નથી. મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મનીનાં બધાં સંસ્થાનોમાં યહને માત્ર ૨૩૦૦૦ જર્મનો જ વસતા હતા, આજે પણ બહુ મોટી સંખ્યા એ લાગોમાં વસવા જાય એવું જણાયું નથી. દરેક મહાપ્રજ્વળ વસ્તીનાં વસવાટ માટે સંસ્થાનો માગે છે ખરી પણ અનુભવ એવું બતાવે છે કે, કેાઇ પ્રજ્વળ પોતાના સંસ્થાનોમાં વધારે પ્રમાણમાં હજી મધ જ નથી. છતાં પશુ આવી જ માગણી કરે છે, અને માટે જ આભિસિનિયા તેવો ઇચ્છું, પણ ત્યાં તે વસવાટ કરી શકે એવું જણાયું નથી.

બીજી વાત એ જણાય છે કે એક બાલુથી વસ્તી વધતી જાય છે માટે સંસ્થાનોની માગણી કરવામાં આવે છે, ત્યારે બીજી બાલુથી વસ્તી વધારવા માટેના ખાસ પ્રયાસો કરવામાં આવે છે, જે વસ્તી વધારે હોય તો વસ્તી વધારવાના પ્રયાસો શા માટે કરવા જોઈએ એ સમજાઈ નથી. વિવાદસ્પદી એવા પ્રકારની છે કે વસ્તી વધે તો યુદ્ધનું સામર્થ્ય વધે અને તો દેશની પ્રતિષ્ઠા વધે. મુદ્દ સામર્થ્ય એ પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો મોટામાં મોટો ધોરીમાર્ગ જ જણાય છે. અને તેથી વસ્તી વધારવામાં આવે છે. એટલે વધારે વસ્તીને માટે વસાહતોની જરૂર છે. એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી.

સાચું કારણ-પ્રતિષ્ઠા :

ઉપરનાં જનને કારણે અધુરા છે. સંપૂર્ણ નથી. પણ અહીં કારણ તો પ્રતિષ્ઠા છે. ખરેખરમાં

વસાહતો ધરાવનારાં સામ્રાજ્યો આજે પ્રતિષ્ઠા ભોગવે છે. જર્મની પણ આવી જ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતું હતું. પણ મહાયુદ્ધ પછી જર્મન પ્રજાને કચરી નાખવામાં આવી. આ અપમાનનો ધા એ પ્રજા બૂરી શકે એમ નહોતું. અને ત્યારે આજે તે જોઈ શકે છે કે હવે માથું ઊંચું કરી શકાય એમ છે. બીજાં બધાં રાજ્યો યુદ્ધથી ભડકે છે, ત્યારે પોતાની આ પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવાનો લાગ એ શા માટે ચૂકે ? સંસ્થાનોમાં માત્ર જાય કે ન જાય, કાગો માત્ર મળે કે ન મળે, અને વધારાની વસ્તી ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં ભસે વસી ન શકે, પણ પોતાના સામ્રાજ્યમાં બીજા અનેક દેશો છે એ પ્રતિષ્ઠા યોગી છે ! કેાઇ જર્મન આ માનદાનને ચૂક્યો નથી. મુદ્દ યુરોપમાં પણ તેને માથે એવા આકર્શ બંધનો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં કે એક વખતની આખી દુનિયાને કંપાવનારી જર્મન પ્રજાને નીચું માથું નાખીને ફરવું પડ્યું હતું. આજે એણે ફરી માથું ઊંચક્યું છે. યુરોપનાં બધાં અપમાન જનક બંધનો તેણે ફગાવી દીધાં છે, અને હવે સંસ્થાનો પાછાં લેવા માગે છે. જે કડપે તેને વિજય મળતો મર્યા છે, તેથી તેની આ મદરપાકોશા હતી એ કરતાં પણ વધી ગઈ છે.

પ્રતિષ્ઠાનું આ જૂત જર્મન પ્રજાને આજે ધક્કો મારી રહ્યું છે. અને યુરોપને વાદવાચણી તરફ ધસડી લઇ જાય છે.

મહાયુદ્ધ પછી જર્મનીનાં સંસ્થાનો મુખ્યત્વે ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસે લીધાં છે. અને તેમાં પણ મોટા ભાગનાં તો ઈંગ્લાંડે જ લીધાં છે. એટલે જર્મનીની આ માગણીની અસર ખાસ કરીને ઈંગ્લાંડ ઉપર જ ધરાવી છે, ઈંગ્લાંડ જર્મનીની સંસ્થાનોની માગણી સમજી શકે છે અને એ જાણતમાં પોતે વિચાર કરવા પણ તત્પરતા દર્શાવે છે. પણ જે સંસ્થાનો ઈંગ્લાંડે લીધાં છે

તેના સંબંધે વિચાર કરવાની તત્પરતા તે બતાવતું ન હતું. પોર્ટુગલ પાસેથી કંઈક સંસ્થાનો લઈને કોઈ રીતે તે જર્મનીને અપાવવા, તથા એ રીતે તેને શાંત કરવું એવો ઇચ્છાંકો, ધસાદો હતો. પણ હીટલરે પોતાના હેતુ આપણમાં સ્પષ્ટ રીતે બહુચું છે કે “જેણે અમારાં સંસ્થાનો લીધાં નથી તેની પાસે અમારી માગણી છે જ નહિ.” આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે ક્રાંસ તથા ઇંગ્લાંડની પાસે જે પોતાનાં સંસ્થાનો છે તે જ પાછાં મેળાં છે. ઇંગ્લાંડ શું કરશે ?

હવે આપણે એ જોવું જોઈએ કે ઇંગ્લાંડ તથા ક્રાંસ આ સંસ્થાનોની માગણીને શું જવાબ આપી શકે એમ છે.

ઇંગ્લાંડમાં તો આ માગણીની વિરુદ્ધ જાહેરા પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. પાર્લામેન્ટમાં પણ આ બાબત અનેકવાર સ્પષ્ટતા કરી લેવામાં આવી છે, કે ઇંગ્લાંડને તાબે આને જે મુશ્કેલી છે તેમાંથી એક તમુ જમીન પણ તે જતી કરવા તૈયાર નથી. આમ ઇંગ્લાંડને લોકમત એકી બનાવે જર્મનીની સામે છે.

કાંચા માલની બાબતમાં ઇંગ્લાંડ કહે છે કે જર્મની અમારા મુશ્કેલીમાંથી તે ખરીદે તો અમારે તેની સામે વાંધો જ નથી. અને કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ મૂકતા નથી. અને આખરે તો જર્મનીને કાંચો માલ ખરીદવો જ પડે છે. પછી સંસ્થાનો પોતાને તાબે હોય કે બીજાને તાબે હોય તેનાથી શું તકાવન પડવાનો છે ?

રાષ્ટ્રસંધે આ મુશ્કેલી ઇંગ્લાંડને સોંપ્યા છે. ત્યાંની પ્રજાનું રક્ષણ આને ઇંગ્લાંડ કરે છે. આવી પોતાના રક્ષણ નીચેની પ્રજાને જર્મનિને હવાલે અંતરે કરી શકે એમ નથી. એમાં પણ ખુદ જર્મનીમાં યહુદી ઉપર જે ભાવના ત્રાસ પ્રજાવામાં આવે છે, અને ત્યાંથી જે રીતે

દંકર મૂકવામાં આવે છે તે જોતાં તો સંસ્થાનોની જે પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધું છે તે પ્રજાને જર્મનિને હવાલે કરવામાં પૂરતું જોખમ છે. એમ કરવાથી પ્રજાનો વિશ્વાસભંગ કરવા જેવું થાય છે.

ઉપરનાં બંને કારણો તો હરીફ ખાતરની છીંક જણી શકાય. પરંતુ જર્મનીનાં સંસ્થાનો પાછાં આપવામાં સામાન્ય જોખમમાં ઉતરે છે. કેપ દેરો સુધીની આફ્રિકાની દક્ષિણેથી ઉતરે જતી રેલ્વેની એક યોજના છે. આને ઇજીપ્ત એ અંગ્રેજોને રહિત મુશ્કેલી છે, અને પછી અંગ્રેજો ઇજીપ્તીયન સુધાનથી કેપટાઉન સુધીનો બધો મુશ્કેલી અંગ્રેજોને છે. જૂના ટાંગાનીકા ટેરીટરી જર્મનીનું હતું. પણ હવે એ ભાગ અંગ્રેજોને મળવાથી આ આખો સમગ્ર રસ્તો હવે સ્વિડિશ રસ્તો બન્યો છે. આફ્રિકાની ખીસરણી માટે અને સામાન્યના રક્ષણના માગની દૃષ્ટિએ આ રસ્તો અત્યંત જોઈએ છે. હવે પાછું જે આ ટાંગાનીકા ટેરીટરી જર્મનીને પાછું સોંપવામાં આવે તો આ રેલ્વે રસ્તો જોખમમાં મૂકાય છે. અને તો સંસ્થાનો માગે નૂરી જાય છે. આથી અંગ્રેજો આ મુશ્કેલી પાછો આપવા તૈયાર નથી. માટે જ ઇંગ્લાંડનાં જાણજોનાં એકી અચાને કહે છે કે આ મુશ્કેલી જર્મનિને કરશે લાભદાયક હોવા નહિ અને છે નહિ, જ્યારે ઇંગ્લાંડને માટે તે અતિ મહત્ત્વ ધરાવતો મુશ્કેલી છે.

હિંદની સિદ્ધિબંદી:

બીજું મહત્ત્વનું કારણ હિંદી મહાસાગરના પ્રજાનું રક્ષણ. આને હિંદી મહાસાગરની આમવાસ લગભગ બે જ ઇંગ્લાંડનું કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પ્રભુત્વ છે. મુશ્કેલી મમુદમાં થઈને એક તો હિંદી મહાસાગરમાં અચાય છે. આ માથે આને અનેક રીતે જોખમમાં છે. અને તેથી કેપટાઉન સુધી પછી હિંદી મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરવાના માગને મળવા

બનાવવા તરફ અંગ્રેજોનું જ્ઞાન મળું છે, પણ પશ્ચિમ આફ્રિકામાં કે ટાંગાનીકામાં જે જર્મનો પોતાનું નીકાતું કે હવાઇ જદાજેલું યાહું નાખે તો આ એક રસ્તો જે સહીસહાયત હજી સ્વી છે તે પણ પૂરેપૂરો જોખમાય એમ છે, અને એમાં પણ વૈરાનિક શક્તિમાં જર્મન લોકો બહુ જાગળ હોવાથી એવી પ્રજા જે હિંદી મહાસાગરને કાંઠે એકજ યાહું નાખે તો પણ બહુ બારે ખુશ્ખાન કરી શકે એમ છે. આ કારણથી પણ હરકાઇ ઉપાયે અંગ્રેજો આ મુશ્કેલી પાછા આપવા તૈયાર નથી. ઇંગ્લાંડનું સામ્રાજ્ય છૂદું છૂદું વેરાએલું હોવાથી માર્ગોનું સંરક્ષણ સામ્રાજ્યના સંરક્ષણ માટે અત્યંત મહત્વનું ગણાય.

ઉપરનાં બંને કારણો જર્મનીનાં સંસ્થાનો પાછાં ન આપવાનાં ઇચ્છાંકને માટે સખજ કારણો છે અને છેલ્લું કારણ જેમ જર્મનીની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમ ઇંગ્લાંડની પણ પ્રતિષ્ઠા છે. ઇંગ્લાંડ પણ એમ જરૂર માને કે આર વરસના પુરુષ પછી અને અંગ્રેજ પ્રજાના ભોગ પછી આ સંસ્થાનો તેમણે મેળવ્યાં છે. આ તલવારથી મેળવેલાં સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડ શા માટે હાડે ? જર્મનીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધાવી છે; તો ઇંગ્લાંડને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠાની કિંમત છે. અને તે તો છતાં મેળવનારી પ્રજા છે. જર્મનીની માત્ર પશ્ચિમી ઇંગ્લાંડની પ્રજા કરી જઈને મુશ્કે પાછો આપવા જોઈતી કાયર જરૂર નથી.

આટલા વિવેચન ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ઇંગ્લાંડ જર્મનીની આ માગણીને સહેલાઈથી સ્વીકારી શકે એવું નથી.

ક્રાંસની સ્થિતિ:

જર્મનીની સંસ્થાનોની માગણી ક્રાંસને પણ અસર કરે છે, એટલે ક્રાંસની બાજુ દબે આપણે તપાસીએ.

આ પ્રમ સંબંધે ઇંગ્લાંડમાં જોડેજોડ ઉદાપોદ થયો એટલે: ઉદાપોદ ક્રાંસમાં થયો જણાવો

નથી. મોટા ભાગનાં અને મહત્વનાં જર્મનીનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડને જ મળ્યાં છે. એટલે ક્રાંસ તો એમ સમજે છે કે આ પ્રમ સાથે પ્રથમ સંબંધ હોય તો ઇંગ્લાંડને છે. ક્રાંસનો વારો પાછળથી આવે છે. ક્રાંસને જે મુશ્કેલી મળ્યા છે તે બહુ નાના અને અગત્યના પણ જોવા છે. જર્મનીને કદાચ વધારે અગત્યના હશે, તો પણ ક્રાંસને તેનું મહત્વ બાજુ નથી. ઇંગ્લાંડનું સામ્રાજ્ય આપું આ સંસ્થાનો પાછાં આપનાં જેમ જોખમમાં આવે છે, તેવાં જ ક્રાંસને નથી. કારણ કે ગિનીના કિનારા ઉપરનો થોડાક ભાગ ક્રાંસને મળ્યો છે. અને આથી ઇંગ્લાંડ જે પગલાં ભરે તેવા ઉપરથી ક્રાંસ પોતાનો નિર્ણય બાંધે. જરૂર ઇંગ્લાંડથી ક્રાંસ આ બાબતમાં નિકલે તો નહિ જ નાખ્યે. ત્યારે ઇંગ્લાંડની પડખે જ ઉભો રહેવામાં છે. ઇંગ્લાંડ પ્રથમ નમતું આપે એ લગભગ અશક્ય હોવાથી આ બાબતમાં ક્રાંસ પણ નિર્ણય છે.

આફ્રિકાનો ઉત્તર કિનારો ક્રાંસને વધારે અગત્યનો છે. કારણ કે ક્રાંસના કિનારાની બરાબર સામે આ ભાગ આવે છે. ત્યાંથી સીધત તંબા માણસની સદાય આવી શકે એમ છે, અને ક્રાંસના કિનારા ઉપર મોરો કરેલાં હોય તો પણ આ કિનારા સરજ થાવું ગણાય, એટલે જે જર્મની આ ભાગમાં પગપેસારો કરે તો ક્રાંસને ચિંતા જેવું છે. આ ભાગમાં જર્મનીએ પગપેસારો શરૂ પણ કર્યો છે. પણ સંસ્થાનો પાછાં મેળવવાની મદદગી સાથે આ પ્રમને મુબંધ નથી. એ આપો જુરો પ્રમ છે એટલે અવી આપણે અર્થાત્ નહિ. ક્રાંસનો તવાઈ જીવન સંસ્થાનો જર્મનીને પાછાં મળે કે ન મળે તેમાં ક્રાંસને કંઈ નથી. પણ આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારે આવેલાં મેરોકોના ભાગમાં મોઝ પણ રીતે જર્મની પ્રજા ન યાવ એમાં છે. અને આ હેતુથી જર્મનીને દખાવવાના કોઈ પણ કાર્યમાં ક્રાંસ ઇંગ્લાંડને જરૂર મદદ કરશે.

બીજાં રાષ્ટ્રો. ઉપર આ માગણીની ખાસ અસર નથી. ઉપરની ચર્ચામાં જોઈએ. છીએ તેમ ઇંગ્લાંડને જ વધારે નિરખત છે. એટલે તેમનું દ્રષ્ટિબિંદુ તથા જર્મનીનું દ્રષ્ટિબિંદુ સમજવાનો આપણે વિચાર કર્યો છે. જર્મનીનું વધતું જતું જોર અને આ સંસ્થાનોની તેણે કરેલી માગણી સીધી રીતે ઇંગ્લાંડને જર્મની સાથે ફરીવાર યુદ્ધમાં ઉતારે એવા પુરો સંભવ છે. માત્ર ઇંગ્લાંડની હજી હડાયક શક્તિ પૂરી સમૃદ્ધ થઈ નથી ત્યાં સુધી તાત્કાલિક ઇંગ્લાંડ ઇંગ્લાંડનું બરે એવું જણાતું નથી. પણ જર્મનીએ ઇંગ્લાંડની મૈત્રીને જોખમમાં નાખી છે એ વાત ચોક્કસ છે.

પણ એ પ્રશ્નનું શું ? :

મદારાષ્ટ્રોના અંદર અંદરના સંબંધોની દ્રષ્ટિએ આ માગણીના આપણે વિચાર કર્યો. પણ બીજકુલ તટસ્થ રીતે વિચાર કરીએ તો જર્મનીની

વસ્તી વધારે હોય, માલ અપાવવો હોય, કાચો માલ ખરીદવો હોય, કે જર્મનીની પ્રતિષ્ઠાને દાનિ પહોંચતી હોય તો પણ બીજા પક્ષાત પ્રદેશોને એ કારણસર કબજે કરવા, ત્યાંની પ્રજાને પરાધીન બનાવવી અને શોષણ કરવું એ કાંઈ રીતે ન્યાયી ન જ ગણાય. વસાહતો દ્વારાની ખેડેલા સામ્રાજ્યોની દ્રષ્ટિએ માગણી વ્યાજબી કે ગેરવ્યાજબી છે એનો વિચાર રાક્ય હોઈ શકે, પણ જે પ્રજાને પરાધીન બનાવવી છે તેનો કશો વિચાર ખરે કે નહિ ? પણ બગિયાના જે ભાગના આ જમાનામાં ન્યાય અન્યાયના માપ પણ જુદાં જ હોય છે. જો ઇંગ્લાંડને નુકશાન ન થતું હોત તો જર્મનીની માગણી ન્યાયી ગણાવ, પણ ઇંગ્લાંડને નુકશાન થાય છે માટે તેની માગણી અન્યાયી ગણવામાં આવે છે. સંસ્થાનોની પ્રજાને તો અતે શુભાચી જ. તેમને સતત રહેવાનો હક્ક ન્યાયી છે કે અન્યાયી તેનો વિચાર આ મોટા શિકારીઓ શા માટે કરે ?

નળપાન-ઇંગ્લાંડનું હરીફ

પૂર્વમાં નળપાન અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થવાનું એક નવું કારણ ઉપસ્થિત થવાનો ભય ઉભો થયો છે. આ ભય તે કા કેનાલનો છે.

વર્તમાનપત્રોમાં થોડા વખત અગાઉ એના ખબર પ્રગટ થયા હતા કે સિયામનો અખાત તથા બંગાળના ઉપસાગરની વચ્ચે આવેલી કાની સયોગીભૂમીમાંથી એક નહેર ખોદીને બંને સમુદ્રોને એક કરી દેવાની યોજના ચાલે છે અને આ યોજના માટે નળપાન પૈસા ખૂબ પાડવાનું છે.

હજી આ યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ મળ્યું નથી. પણ જેમ સ્વેચ્છાની નહેર, ખામાની નહેર, કીલકેનાલ વગેરે અગત્યની નહેરો છે, તેવી જ અગત્યની આ નહેર થવાનો સંભવ છે. આજે

હિંદી મહાસાગરમાં થઈને ચીન-નળપાન તરફ જતું હોય તો મલાયાદીપકલ્પને ફેરા ફરીને સિયાપોર પાસેથી જઈ શકાય છે. તેને બદલે જો આ કેનાલ તૈયાર થાય તો જે થી ચાર દિવસ મુસાફરીના બધી જગ્યા છે, અને આખો ફેરો લેવાને બદલે સીધો સિયામના બંદરે પહોંચે-કે પૂર્વમાં ગમે ત્યાં જઈ શકે.

સિયામની સરકાર આ નહેર ખોદવાનો વિચાર કરી રહી છે. બ્રહ્મદેશની સરહદની દક્ષિણે પાક્યાન નામની નદી વહે છે. તે નદીની સાથે જ આ નહેર જોડી દેવામાં જોડો ખરચ લાગે એવું છે. આ લાચ માત્ર ૨૫ માઈલ જેટલો લાંબો છે. ત્યાંની માટી પણ પથરીલી નથી: કાંપતી બનેલી છે. એટલે ખોદવાનો ખર્ચ પણ લાગે એમ નથી.

તથા બંને બાજુના સંગઠિત લેવક પણ સરખા છે. એટલે પનામાની નહેરમાં જેમ દરવાજા કરીને સ્ટીમરને ઉઠે લેવી પડે છે અને નીચે ઉતારતી પડે છે એવું પણ કરવાની જરૂર નથી. આમ જોઈ ખરેખર આ નહેર બાંધી શકાય એવું છે પણ સિયામની સરકારે આ કામકાજ શરૂ કર્યું નથી. કારણ કે ખિટનના હિતને આથી ધક્કો લાગે એમ છે. જે નહેર ખોદવી જ હોય તો ઇંગ્લાંડની દુરમનાપટ-વહોરી લેવી પડે.

આ નહેરથી ઇંગ્લાંડને શા મારે વધી આવે એમ છે ?

આજ સુધી હિંદી મહાસાગર અને પાસિફિકની વચ્ચે એક જ દરવાજો હતો-સિંગાપોર. આથી તો એવું મહત્ત્વ વધી ગયું છે. અને હમણાં જ ઇંગ્લાંડે ત્યાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચીને એએલ કિલ્લેજા બાંધી છે. સિંગાપોરની બંદર તરીકે પણ ઉન્નતિ આ કારણથી થઈ છે. અને હુકના એક અગત્યના સ્થાન તરીકે તો તેનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. જે આ કેનાલ દ્વારા ખોદવામાં આવે તો સિંગાપોરની મરદન ઉપર ખરાબર હાથ મૂકવા માટેક ધામ છે. પછી સિંગાપોર સુધી કોઈ પણ વ્યાપારી સ્ટીમરને જવાની જરૂર રહે નહિ. બધી સ્ટીમરો આ કાની નહેરમાંથી જ ચાલી જાય. સિંગાપોરની જહોજલાલી બધે યજ્ઞવત્ય. પણ એથી ૫ વધારે તો સિંગાપોરની કિલ્લેજાથીનું મહત્ત્વ ઘટી જાય. ત્યાં ખરેખરા પૈસાનો ધણો ભાગ પાણીમાં જાય, અને કાનેલાની આયુષ્યસ નવું ચક્ર તેવાર કર્યું પડે. ઉપરાંત આજ સુધી એક જ ભાગનું રક્ષણ કરવાથી હિંદી મહાસાગરના સામ્રાજ્યનું રક્ષણ થતું હતું તેને બદલે હવે બે દરવાજા ઉપર ચોટી રાખવી પડે.

પૂર્વમાં ઇંગ્લાંડને મોટી બીક જપાનની છે. અગાડિ આ બીક નહેનદી પણ આસને આસને

બંનેની હરિશર્ષ વધતી ચાલી છે. અને એ ઉદેશથી જ સિંગાપોરનું શોધું. બ્રિટિશ સરકારે મજબૂત બનાવ્યું છે. હોંગકોંગના ચાણુને પણ મજબૂત બનાવવાનું કામ ચાલુ છે. જે આ નદી નહેર ખોદાય તો ત્યાં પણ ચાણુ બેસાર્યું પડે. અંગ્રેજોને એનો ડર છે કે આ નદી નહેર ખોદવાના કાર્યમાં જપાન મદદ આપશે. એટલે કે આખી નહેર હમણા જપાનના જ હાથમાં રહેશે. જે આમ થાય તો અંગ્રેજોને વિશેષ ચિંતાનું કારણ મળે છે.

૧૯૩૨ સુધી સિયામમાં અંગ્રેજોનો પ્રભાવ હતો. તે સાથે સુધી ત્યાં જે રાજા હતો તેનું વક્ષણ અંગ્રેજોની જૈની સાચી રાખ્યા તરફ વિશેષ હતું. અને એથી એ બાજુથી અંગ્રેજોને જરાકે ચિંતા નહોતી પણ ૧૯૩૨ માં બંને ત્યારપછી ત્યાં જે રાજકીય ઉચ્ચક્રપાચક યજ્ઞ તેને પરિણામે અંગ્રેજોનો પ્રભાવ ઘટી ગયો છે. પ્રથમ અંગ્રેજ સલાહકારો હતા તે હવે એમણે યજ્ઞ લાગ્યા છે. હાલનું પ્રધાનમંડળ જપાનનું પક્ષપાતી છે. અને સિયામમાં એવી પણ કમ્પનાઓ સેવાય છે કે પશ્ચિમના કોઈ પણ આક્રમણની સામે પૂર્વનું એક સંગઠન તૈયાર થાય અને તેનું નેતૃત્વ જપાન બોમ્બરનું હોય. ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ બંને દેશોને વધારે મેળ છે. આવી જતાનું સંબંધપરિવર્તન અને તેથી યજ્ઞ રાજનીતિ-પરિવર્તનને લીધે સિયામમાં બિટનની ખાલી પડેલી જગ્યા જપાનને લીધી છે અને તેનો પ્રભાવ છેલ્લાં પણ ચાર વરસોમાં વધી ગયો છે.

સિયામના નૌકાખાતાના માણસો અને હવાઈ વિભાગના માણસો પણ જપાનીઝ સેડા મારફત રજવચમાં આવે છે. બીજી પણ વધી જાયતોમાં જપાનીઝ સલાહકારો અન્ય રાજ્યમાં આવે છે. વેચાર પણ જપાનનો વધતો ગયો છે. સિયામના

લોકોની ખરીદશક્તિ ઓછી છે. એટલે જાપાનીઝ માલની બજાર માટે સિયામ અનુકૂળ છે. આજથી ચાર વરસ પહેલાં જાપાન સાથે સિયામનો વેપાર થયો. ઓછો હતો, તેમાં હવે થયો વધારો થવા લાગ્યો છે. અને એટલે અંશે ખ્રિશ્ચિય માલને વફા લાગ્યો છે.

સામાન્ય સંયોગોમાં આ નહેર જોદાવાથી ખ્રિશ્ચિયોને આદર્શ ચિંતા ન થાય. પણ ઉપર જોઈ ગયા તેમ સિયામમાં એક બાજુથી જાપાનનો પગપેચારો થતો જાય છે. અને બીજી બાજુથી જાપાન-જર્મનીના જે કરાર થયા છે તેની બહાર નહિ આવેલી કેટલીક રાજ્યોનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે આ નહેરનું મહત્વ સમજાય એમ છે. એ કરાર પ્રમાણે જર્મની-જાપાન બંનેએ પૂર્વના બધા દ્વિપસમૂહોને ઉત્તર દક્ષિણ ભાગ પાડીને વહેંચી લેવાનું ઠરાવેલું છે. એમ માનવામાં આવે છે ! દક્ષિણ ભાગમાં જર્મનીને પોતાનો પ્રભાવ વધારવાની છૂટ આપવામાં આવી છે ત્યારે ઉત્તર તરફ જાપાનને પોતાનો પ્રભાવ વધારવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. અને તો જાપાનના હેતુઓ કેટલા આક્રમણકારીક છે એનો ખ્યાલ આવશે. સિયામ કદાચ પોતાના જ પૈમાથી નહેર ખેદે તો પણ જ્યાં સુધી સિયામના રાજદરબારમાં જાપાનનો પ્રભાવ વધારે હશે ત્યાં સુધી નહેરનો ઉપયોગ જાપાન પોતાના હેતુઓ અર લાવવા માટે કરવા ધારશે ત્યારે જરૂર

કરશે જ એવું માનવાને કારણ છે.

સિયામનો ધરાદો તો એવો છે કે આ નહેર જોદાવા પછી આંતરરાષ્ટ્રિય સમિતિને સોંપવી-માત્ર આ રાજ્યો સિયામનું સ્વાતંત્ર્ય અગ્રાધિત સાચવવાની બાંહેધરી આપે. છતાં પણ ચિંતન સહેલાઈથી આ નહેર જોદાવા દેશે કે કેમ એ શંકા જ છે, કારણ કે પોતાના સામાન્યને ઉધાડું પાડવા દેવા એ શા માટે રાજ થાય !

નહેર જોદાવા માટે જ્યારે પહેલી કોદાળીનો ધા એ ભૂમિ ઉપર પડશે ત્યારે જરૂર નવા સંયોગો ઉભા થશે, ઐરોચિટન પોતાના બચાવ માટે આક્રમણતાળ એક કરશે, આ હકીકત જ્યારથી બહાર આવી છે ત્યારથી જ ખ્રિશ્ચિય સરકારનું પરદેશખાતું અતેજ થયું છે અને એ બાજુ લખાપટ્ટી ચાલુ પણ થઈ છે.

સિયામનો અધિકારી વર્ગ પણ જાપાન તરફ પક્ષપાત ધરાવતો હોવા છતાં અંગ્રેજોના વિરોધની અવગણના કરી શકે એમ નથી. સિયામ ક્રાંતિ અને ચિંટનના રાજ્યની બીંસમાં આવેલું છે. અને આને જાને રાજ્યોને સંપૂર્ણ મિત્રાચારી છે. આવા સંયોગોમાં સિયામ જાપાનના હાયનું રમકડું બની જાય એવો સંભવ નથી. જાપાનની અને ઐરોચિટનની તકરારને પોતાની જાણીતી ઉત્તરમાં તેને આજે લાભ નથી. અને માટે જ આ યોજના બીજી બંધી રીતે લાભદાયક હોવા છતાં દજી હાથ ધરવામાં આવી નથી.

એક તંત્રીની વિચારમાળા

શ્રી. જયસુખ મહેતા

“...પણ એમાં શું? મેં મારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. વર્તમાનપત્રની ફરજ છે કે સમાજશુદ્ધિની રક્ષા કરવી...મારો શો દોષ? મેં તો ફરજ બજાવી...એનું ગમે તે થાવ...હા, હા, મારા મનમાં થોડો રોષ હોય કે દોષ હોય તેથી શું? તેથી એણે આચરેલી અનીતિ કંઈ નીતિ થોડી બની જાય છે?...પણ...મારું જીવન! એ તો એવા અનેક દોષથી ભરપૂર છે. એણે કહ્યું છે તે બધું હું કરું છું...પણ હું ક્યાં સેવાનો ડાળ કરું છું? મેં ક્યે દિવસે મને સાક્ષપર્ય તરીકે વર્ણવ્યો છે...લોકો મને એમ સમજે એમાં હું શું કરું? લોકોએ સમજવું જોઈએ કે મારા જાપાંના આમતેજ ઉપર ‘લોકસેવા અમારો મુદ્દાલેખ છે’ એમ લખું છું તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે હું સેવા કરું છું. અમે-‘અમે’ એટલે હું નહિ...ત્યારે કાણ? અમે-અમે...અમે એટલે કાંઈ નહિ...કેવો સરસ ધંધો છે? અધિકાર બધા, જવાબદારી સેશમાત્ર નહિ. આડમા એડવર્ડની ટીકા પણ કરી શકાય અને મહાત્મા ગાંધીને પણ શિખામણ આપી શકાય. ધરતું તંત્ર બસે ન ચલાવી શકીએ, નાનકડું જાણું ચલાવવામાં બસે લાખ મુદતો દરી બેસીએ પણ મહાસલાનું તંત્ર કેમ ચલાવવું, આ વખતે પ્રમુખ કેને ચૂંટવા, ફસાવો કેવા લાવવા, ભાવિ કાર્યક્રમ શો રાખવો અને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી શું કરવું એ ત્રિમે પ્રજાને સલાહ આપી શકીએ...પણ એમાં શું? વર્તમાનપત્રનું એ કર્તવ્ય છે: પ્રજાને દોરવી. અને બીજું કર્તવ્ય: પ્રજાને અજાણ બહાર આણવો...અજાણ? પ્રજાને અજાણ છે? તો તો એ બધા મારી પેટે જાણું ન કાઢે? એ મૂંગા યત્રો, ક્યારેક જરૂર પડે તો ચોની પાસે સલાહો ભરીને બોલાવીએ...પણ પ્રજાને દોરવાની વાત તો સાચીને? બસે ને હું મારી જ્વાતને કે મારા કુટુંબને કે મારા આજી-આજીનાને ન દોરી શિકેતો હોઈ, એ તો મારી શક્તિનો અભાવ છે, હું જુદીયો તો સમજું છું કે આમ કરવું જોઈએ ને તેમ કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી આવું પરિણામ આવશે અને તેમ કરવાથી તેવું પરિણામ આવશે. અને મારી પાસે માહિતિના તો બંડાર છે. મારા પાસે પાર વિવાની સામગ્રી

પડી છે તેમાંથી હું દાખલા પશુ ટાંચી સકું. અરે, અહીં તો ઠીક પશુ અમેરીકાએ શું કરવું નોંધએ ને જાપાનની શી ફરજ છે તે પશુ મારે પ્રભને જણાવવું નોંધએ, કારણ કે હું તો હાથપણનો ભંડાર છું. મને તો બધી ખજાર પડે અને એકેય વિષય મારાથી અજાણ્યો છે ? એટલે જ તો મેં જાપાનમાં અનેક વિભાગો રાખ્યા છે...હં, હં. પશુ મૂળ વાત તો હું મૂલી જ ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં ક્યાં ચડી ગયો ! વિચારને કંઈ બંધન છે ? અને આ તો કામ જ એવું. એકલાં મગજનું જ કામ અને તે પશુ કેટલી ઝડપે કરવાનું. કોઈ પક્ષ ઉઠ્યો કે તુરત એ ઉપર અભિપ્રાય આપવો. ચોક્કસ અભિપ્રાય ન આપી સકાય, તો ગોળગોળ પશુ સુંદર ભાષામાં ને શૈલીમાં લખવાનું. વાચનારને ખજાર ન પડવી નોંધએ કે આપણે જાણના નથી એ તો મોટાં મોટાં નામ, અવનમણે, થોડીક ભૂલી વાત અને થોડીક ભવિષ્યવાણી વાંચીને મુગ્ધ જ થઈ જવા નોંધએ...પશુ આ ધંધામાં સુંદરગી ચામડી રાખ્યે ન માલે. લોકો આફરીન પોઝરે ત્યારે હરખાઈ પશુ ન જવું નોંધએ અને રીક્ષાઓ કરતા લાગી જાય ત્યારે ગભરો પશુ ન જવું નોંધએ. એ રીતે તો યોગીઓની જેમ 'હર્ષ શોક તે રહે અનીતા' એ જ અમારો ધર્મ. પશુ નહવુ હોય અને બાબડી છોડરને રજાગવવા ન હોય તો લોભગિનુ ખ્યાન રાખ્યા વિના ન ચલે...હું...હું... એ જામતમા તો કમાલ છું. ખાંડ જલરના મુમલમાન ગાડવાળાએ એક દિંદુ ગાડવાળાને માર્યો એ સુખાચાર મેં કેવી સરસ રીતે જાણ્યા. કોઈ ગમાર જેવો જાણવાળો હોય તો આમાં એને દિંદુ-મુસ્લીમ હુડકડની ગમ પશુ ન આવે. જાણવાળા ને ચોક્કસી ન શકે તો એ જાણવાળા શૂના ? અને આ ચોખ્ખીઆ લોકો ? સાચતા પૂછાં ! ત્યાં હોય ત્યાં ચોખ્ખા કરો છે કે 'જાપાં તો આજે ધેજળા જેવું

કામ કરી રહ્યાં છે' એવકુદ્દના સરદાર ! ત્યારે શૂના જેવું કામ કરે ! સૌથી વધારેમાં વધારે ચેપી થવું એ તો અમારો ધર્મ છે. એ રાજાઓ કહ્યા કરે છે કે અમારે પ્રગતકર્યાણના જ ખજાર આપતા નોંધએ અને ગોળાઓ નહિ ઉડાડવા નોંધએ. એ લોકોએ અમારી દ્રષ્ટિએ કોઈ દિવસ વિચારું' છે ? પ્રગતકર્યાણ ? હવું લોભામણું નામ ! અમે એવું શરણું લખએ છીએ પશુ પ્રસંગ આવ્યે, જાહેરમાં અને ખાનગીમાં કહી દઇએ છીએ કે 'એ તો ભાઈ ઉપરનો લેખાય છે. અંદર તો અમારાં ને અમારાં બાબડી-છોડરના જકરમાં આગ લાગી છે તે ઠારવાનું જ કામ છે...ને દિવસે પેલો પ્રાણુલાસ મને પૂછવા આવ્યો કે તમે...તમે ખાદીધારી થઇને આપી જાહેર ખજારો લો છો ? 'ચોર્સ કલાકમાં તાકાત આપનારી' અને 'વીંધો અખૂટ ઝરો' વહેંચવાની જાહેર ખજારો હું શા માટે લઉં છું તે એ મૂર્ખો સમજ્યો જ નહિ. અરે, હું જાણું શા માટે ચક્રાણું છું તેનું' મેં એને જાન નહાવુ મેં એને કેવું સંભળાવી દીધું : 'તો બેઠેજી જાહેર ખજાર વિના જાણું ચક્રાવી તો દો.' અકલ્પના ઓથથીરે જવાબ આપ્યો કે 'તો જાપાની મોદ છોડો નોંધએ.' એ ગમાર એટલુ ય નહિ સમજતો હોય કે અમે એમ મોદથી પર દોહએ છીએ અહીં મોદ કે નિર્મોહ કંઈ છેજ નહિ, અહીં તો દુનિયામાં જન્મી પડવા છીએ તો દુનિયા માણી જવી છે. જલુ ડાહ્યા થવા જઇએ તો જૂએ મરીએ ને લોકના કેળાં ખાઇએ. એ જ પ્રાણુલાસ. હું જાપાની તંત્રી ન હોત, મારે ધરના મકાન અને મોટર ન હોત તો મને બોલાવવા આવવાનો દતો ? અને આ બધા જ ચોખ્ખીઆ લોકો, એ કોઈ દિવસ સારો ભાગ પૂજવાના દતો ?...આ દુનિયા તો અજાણ્ય છે. મારી, મારા જાણની નીતિરીતની અને આ જાહેરખજારોની ખાસખાસ રીકા કરનાર

પણ છાપું વાંચે તો છે જ, અને વાંચીને પડ્યા રહેતા હોય તો એ એવા અણુમણી અને કોંક દિવસ અસર થાત. એ બધા તો પાછા પોતાની પ્રવૃત્તિના અહેવાલો મોકલે છે અને હું ન છાપું તો મેલાં ચડાવે છે. શા માટે 'પ્રેક્ષ' પાસે પોતાની જાતને મૂકતાં હશે? મારી સુસૌભિત જાહેરખબરોની વચ્ચે જ એ લાઇના સમાચારો ને ફેરાઓ આવે છે ત્યારે કેમ હરખાઇ બંધ છે? મને તો થાય છે કે યાર, આ દુનિયામાં કોંડા ઉતરના જેવું કંઈ નથી છાંટી મળી છે તે માણી લેવી. એક બાબતમાં ખમરદાર રહેવું કે આ જમાનામાં જે પાણીએ મગ ચડતા હોય એ પાણીએ જ ચડાવવા, એ બાબતમાં જો 'સિંધ્યાત' અને 'સ્વતંત્ર મન' ધરાવવા ગયા તો મૂઝા જ પડ્યા છાંએ. ખાનગીમાં ભલે કેશિમને અને કાળ જેવા લાગતા જવાહરને થાશે દેતા હોઇએ પણ બે સલામત રહેવું હોય તો એમની વાહવાક પોકારવી. અને બીજી 'યે ખાન રાખવું' જોઇએ. એકેય વાતની મન ઉપર અસર ન થવા દેવી જોઇએ. એ બાબતમાં તો કદાચ મારી ગાલે કોઈ નહિ આવે. ગયાનક વર્ષોના કે કરુણમ પ્રસંગચિત્રો આ ને બીજીક ઉડાવતાં ઉડાવતાં ન લખી શકાય તો તર્રી તરીકે નાલાયક છીએ એમજ માનવું. પોતાના ક્યવનને હાથને, શુદ્ધિને તો છાપાંથી તદ્દન અલગ જ રાખવી. એ તો નિરાસક જાણે એકજ પાનામાં લખના, મરણના, ધરતીકંપના, મેળાવણના, ઉપવાસના, ખૂનખાર-જંગના, રાજ્યસારોદ્ધત્તના, ઉડારગીરીના, ચેરીના, લૂંટના, અહીંદાલના, સાહસના એવા અનેકવિધ સમાચારો- એક પણ સમાચાર તરફ પહોંચાત રાખ્યા વિના મૂકવા જોઇએ. તો જ છાપું નહિ અને આપણા મોટર ગંગલા પણ નહિ. એક-

રુચિને નહિ ભૂતની જોઇએ. 'એ ભૂત' તો મોન જ આવ્યું. એમ સમજવું. ક્ષત દિશાએ પવન વાય છે તે બરાબર ખાનમાં રાખવું જોઇએ. એમ લાગે કે હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લકના સમાચારો લોકોને આંચકા આપે એમ છે તો એમ દયાવવું. એમ લાગે કે મહાત્મા ગાંધીને રાજકારણમાં લાવવાથી લાભ છે તો એમને આવવું હોય કે ન આવવું હોય પણ આપણે તો લર્ષ આવવા જ, વળી એમ ધામ કે ના, ના, ભલે સેમાંવમાં બેસા તો મુઝાકાલ લઈને એ સમાચારો ખોટા ફાવવા, એમ થઇ આવે કે અત્યારે તો જવાહર-ગાંધી વચ્ચે લડાઈ થાય તો જ લોકલક્ષ્યને આંચકો લાગે એમ છે તો એ લડાઈ આપણે ત્યાંથી જ 'ગતિમાન' કરવી. પછી ભલે એમને ના પાડવી હોય તો ના પાડે. એ બંને સમાચારોમાં લોકોને તો રસ આવશે જ.

અને આપણે બાહુ દૂર નેત્રું જ નહિ. એક દિવસનું આપણું આયુષ્ય. એમાં ઝાઝી ગડલાંજ શી? આ અનંત વિશ્વના અનંતકાળમાં એવીસ કરોડની શી વિસ્તાર? હજારો છાપામાં મારા એક છાપાની શી ગણતરી? લાખો વિચારપ્રવાહમાં મારી એક લહેરો શો હિસાબ? એટલા માટે ઝાઝી જંગળ શી? સત્ય અને સિદ્ધાંતના મૂંચણ શા? એને એટલું મહત્ત્વ પણ ન આપવું જોઇએ. એ તો હાંકે રાખવું મારા લાઇખો મોટર અને ખંગલાને વધી ન આવે એટલું જ માત્ર ધ્યાન રાખવાનું... સાચે જ મારો ધધો કમાલ છે. હું પણ કમાલ છું. આ મધ્યાંતર અને મારો સુયોગ પણ કમાલ છે.

અનંત સિમત

શ્રી. 'સ'

૩ મહુમ કરતી ચાલી જતી સંખ્યા મધમાખેનો ગુંજર સાંજની ધરીબર થંબી ગઇ. મધુસંચયની વાતો કરતી મધમાખે આજા સોનેરી પ્રકાશમાં થઇને થર બેગી થની હતી ચેરીના મોર ઉપર પરવાળા જેવી એક વાદળી ટીંગાઇ રહી હતી.

જાને વધે જંગમની બદારની પરસાળમાં આ પીતાં બેઠા હતા. શાન્તિ જાનેને આલ્લાહક લાગતી હતી. સદાયે ઘૂપરાટમાંજ પોતાની મહત્તા સમજતો સમુદ્ર રોણ જાણે કેમ પણ ધુમધુમ જતી ગયો હતો. મોજાઓની પરખતા કોણ પર પડાવાનો પોતાનો નિત્યધર્મ જૂઠી ગઇ હોય એમ લાગતું હતું.

'મને તારી અદેખાઇ આવે છે, છરોદ' કાઉન્ટ નાગરોએ કહ્યું. છરોદ ઓઝાડીએ હોઠ સુધી આવેલું ચાલું નીચે મૂક્યું. 'મારી અદેખાઇ તામદાર! જીવનને આરે પડેએલા એક પેન્શનરની અદેખાઇ!' તેણે કહ્યું.

'હા, કેમ નહિ!' કાઉન્ટે હસતાં હસતાં કહ્યું. 'આ અનંત શાન્તિ તને લપેટીને પડી છે. મારે તો રાત અને દિવસ ટેકિઓ.'

છરોદે ધીમેથી નિમાસં નાખ્યો. પોતા દાંપત્યને જેવો એનો ચહેરો હતો. દાંડીએ યોગ વાગે હતા. બાળકની આંખ જેવી એની આંખ હતી. ચરીર પ્રચંડ નહિ પણ અગત્ય હતું. પોતાના અગીઆમાં ફગદુધ પોતેજ વાવતો : મધમાખે પાવતો : જંગમને સાંસુર કરતો, વખત હોય ત્યારે દૂર ઝાડીઓમાં સંતાળેલા કાઉન્ટનાં પાંદુરણીં જંગમમાં ફગદુધ રોપી આવતો.

મધપ્રકાશમાં માખીઓ ચાલી ચર્ચ હતી. સૂર્યાસ્ત ચર્ચ થયો હતો. દિવસ ખરીરીને ગરમ હતો પણ કાઉન્ટને થંડી લાગતી હતી. એણે પોતાના હાથ ગરમમાં નાખ્યા.

‘છરોહ ! તું નસીબદાર છે. જે જાપાને જાપાન કહી શકાય તે તારી પાસે છે. બાકીનું જાપાન જાપાન નથી.’

‘નામદાર ! ટોકિયો તો મોટું શહેર છે.’

‘હા, મોટર, ટેલીફોન, રેડીઓ અને સીનેમાનું એ શહેર છે. પશ્ચીમી રંગમાં આજકાલ જોવા લુચાનીઆઓનું શહેર છે. પાંદડાદારી રાગ કપાતની અને ઉંચી એડીએ સાક્ષી છે. ઓકરીઓનું શહેર છે, તમે ટોકિયો ગમે ખરું ?’

છરોહે માથું ધ્રુણાવ્યું. ‘નામદાર ! હું તો ધરડું પાન. તમારી બાત જુદી. તમે સહેનશાહના સલાહકાર, તમે જુવાન રાજનીતિજોનાં સારથિ.’

‘સારથિ ! સલાહકાર ! બાહ્ય, મારી સલાહની કામને પડી નથી, મારી દોરવણી કામને મળતી નથી. મને તો બધા મૂર્ખ ગણે છે.’

છરોહ જરા બેડા પડ્યો. કાઉન્ટની કચચીરાળી બંને આંખો નિરરમરબધું ઢસી રહી હતી.

‘છરોહ, માણસ ધરડો થાય છે તેમ મૂર્ખ બનેલો જાય છે. તેમને જોઈએ જીવનરત. મારી દોલિની અંબોડો વાજે અને વેણી મૂંચે તોજ મને ગમે, પણ એ તો વાજ કપાતી મારી મૂર્ખતા પર હસે છે. જુવાન ઓકરાઓ ખેતી કરે એ મને ગમે પણ તેમને જોઈએ કામખાનાં. હું કહું છું કે શાન્તિ જોઈએ : લરકડો અફસર કહે છે કે મુઠ જોઈએ. રાજનું રવમાન કુદરતી જાળવાય.’

‘આપણે ગોરવ સાદનારો પ્રજા છીએ’ છરોહે કહ્યું.

‘હા પણ આપણામાંથી કેમ ગોરવનો અર્થ જ સમજતા નથી.’

‘ગોરવ એટલે સહેનશાહની સેવા’ છરોહે કહ્યું. ‘તમે એ સેવા કરો છો. કહો હવે તમારે મારી અદેખાઈ શા મંદિ હોય ?’

‘છરોહ ! તમે કોઈ વરદાન આપે તો હું સેવા જ સ્વીકારે. પણ મને કોઈ આપે તો હું સાઠ વર્ષ પહેલાનું જાપાન ધરતી ઉપર ફરીયા કિવારું.’

‘નામદાર ! પછી મુસાફરીનો અગવડ પડશે. સંઘ જાયાએ પહેંચે કેવી રીતે ? અને આ મોટરેનું શું થાય ?’

‘આપણી સંસ્કૃતિ સાઠ વર્ષ પાછી જાય એમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી. છરોહ ! મારા બાપને સલામો સજ્જતા અને વાપરતાં આવડતું હતું. સાઠ વર્ષ પહેલાં આપણે સંસ્કૃતજ હતા.’

ચેરીની રાખો ઉપર ધણે પવનનો એક કપાળો ઝસવતો આવ્યો ગયો. જ્યારે પવન આવેમતાં સૂર્યતપ્પાં યમને આવતો હતો ત્યારે બાતાવરણ સુવાસિત ફરી પ્રક્રોત. પણ અત્યારે અધકારમાં ધૂળની રજકણો ફેલાવીને વાતાવરણ ગમગીન બનાવતો હતો.

‘છરોહ ! તું સુખી છે. તારે ટોકિયોની ખટખટ નથી, તને કોઈ મૂર્ખ ગણતું નથી કારણ કે તારે કાષ્ટિ સલાહ આપતી પડતી નથી. નસીબદાર છે છરોહ ! પશ્ચિમી દગ અને નેત્રા રંગો તને સ્પર્શ્યા નથી.’ કોઈ જૂતાનાં બોખાં દાસ્ય જેવું હસતો કાઉન્ટ બોલ્યો.

‘આટલી સાબળી છતાં નામદાર દુઃખી છે.’ છરોહ નિશ્વાસો નાખતો બોલ્યો.

‘હા, કારણ કે જુવાનોને મન હું આડખીલી છું. અનાચકિત ઓકરાને આચકિત બનાવવા મયતાં બામ જેવી મારી રિયત છે. ઓકરાઓ જો જળવો કરે...’

‘પણ તમારી જુવાનીના દિવસોમાં આવી કશીયે ખટખટ નહોતી.’

‘હા, અને હવે આપણે ધરડા છીએ.’

કાઉન્ટ ઉર્મો થયો. હરોહ ઉર્મો થયા જતો હતો તેના ખભા પટ્ટી-કાઉન્ટ એને બેસાડી દીધો.

‘હરોહ ! મારો આત્મા આ શાંતિ વાંછે છે. મારું મન રાત અને દિવસ ટોકિઓના તંત્રમાં લીન રહ્યા કરે છે. તું નસીબદાર છે, મુખી છે, દુનિયામાં સાતા બનવું તેના કરતાં અજ્ઞાન રહેવું બહુ લાભદાયક છે. ‘વધતાં જતાં અંધારામાં, ઝાડીઓ વચ્ચે યધને, કાઉન્ટ પોતાના બંગલા તરફ જવા ઉપડ્યો, હરોહ એને વ્યાકુલ અને અસ્વસ્થ દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. ધરણીને ડાહ્યાવાર, શહેનશાહને જમણે હાથ એક મામાન્ય, જીવનને આરે પહેચિસા વૃદ્ધ પેન્શનરમાં એવું તે શું જોતો હશે કે તેને તેની અદેખાઇ આવે ? આવા પંખોની પરમ્પરાથી ફેરાફેરો હરોહ પોતાની પથારીમાં પડ્યો.

હરોહને ઉઘ આવી ગઇ. એની આખ ન્યારે ઉઘડી ત્યારે વૃદ્ધોમાં પસવા યંબીકુલોએ પોતાની પ્રાતઃપ્રાર્થના સંક્રમી કરી દીધી હતી.

હરોહ તૈયાર થયો, મોતીની જુરાસવાળા આકાશના પરીષ પર ઝાંઝવા પથગાયાં હતાં. ગરમી પહોં ખૂબ પડી એની એ આમાલી હતી. પચાસ વારને અંતરે સમુદ્ર હજી નિંદ્રા કરતો હતો.

હરોહે ધાધુ કે ટોકિઓના અટપટીયા જીવન પછી નામદારને આ સી કામ્ય શાન્તિ આશ્વાસન રૂપ બનતી હતી. અત્યારે તે નિરાને સત્તા હશે હરોહ બગીચામાં કામે લાગી ગયો.

દર, નામદારના બંગલા તરફ, જંદુકની ગોળી છૂટી હોય તેવો અવાજ થયો. કોદાળી પર ચીર ટેકરી તેણે એ વિશામાં ખીટ માંડી જુદાન હોત તો કોદાળી લઈ તે ત્યાં પહોંચી મરેા હોત. પહોં પહોંચ એના પર દિનપ્રતિદિન વિજય મેળવતું

આગળ પસવું હતું. વળી નામદારને વાળ કેપ માળા માથાને માનવી વાંધા કરી શકે એ ન માની શકાય તેવી વાત હતી.

થોડીવારમાં શાસની ધમજ ચાલતી હોય તેવો અવાજ તેને ઠાને પડ્યો. અવાજ નજીક આવતો હતો. લથડીયાં ખાતાં પથણાં હવે સ્પષ્ટ થતાં હતાં. તે ચમક્યો. એણે બને-તેટલી ત્વરાથી વાડના શીંકા તરફ જવા માંડ્યું. દેવાનો વારસ, કાઉન્ટ નાગોડો, રાતવાસી કપડાંમાં પડું-પડું થતો આવતો હતો,

‘આવી પહોંચ્યા’ મહામુલકીએ શાસ હેતાં કાઉન્ટ કહ્યું, ‘એ અધસર અને તેમનું હરકર. મોટરમાં આવ્યા.’

કાઉન્ટને પોતાના શરીરનો ટેકો દબ, મધપૂડાઓ વચ્ચે આવેલી કેડીમાં યધને, આગળ લઇ જતાં હરોહ બોલ્યો ‘નામદાર, મને સમજાવું નથી.’

‘હું મૂર્ખ વૃદ્ધ છું. આડખીલી છું. તને રાને જ કહ્યું હતું. ‘ધાધુ’ હતું કે મોડું આ બનશે. આટલું જલદી બનશે એવી તો કલ્પના મેં નહોતી.’

હરોહનું મોડું ફાટી ગયું. ‘નામદાર ! બપોલને ગાડપણ સામ્યું છે.’ શાસ નીચે બેમતાં કાઉન્ટે બૂન જેવું બોખારે લાચ ક્યું. ‘ગાડપણ લાગ્યું છે મજ સાન ગાંકે થયું નથી, હરોહ ! કેટલીક કુકડીઓએ બળવો કર્યો છે. લસકરાદમાં ગાંધુ ગૌરવ ન જોનાર મૂર્ખ મહોનો તેઓ નાશ કરી રહ્યાં છે !

‘પણ પેંચે બંદુકનો અવાજ ક્યાંથી આવ્યો હતો ?’ હરોહે ગભરાતાં પૂછ્યું.

‘ધરોહનો એ મત્યુધર હતો. લસકર આવતા તે ટેકીશન પાસે પહોંચી ગયો. સંદેશો

પૂરેપૂરે પહેંચાડ્યો અને તરતજ ગોળી વરૂદી. એને વીંધીને ચાલી ગઇ. અડધા કલાકમાં મદદ આવી પહેંચશે.

‘એ તો ઘણીવાર કહેવાય’ કહી છોડે નામદારને પોતાના બંગલા તરફ દસકવાની હિંમત કરી.

કાઉન્ટ એક નાની પીટિંગ પર બેઠો. ‘છોડા! મને છવ વહાલો છે એમ રમે માનતો’. પણ એ ક્ષેત્રનો હક ચાત ચલેત્યાદનો છે. મારો બંગલો લશ્કરે શીદી નાખ્યો છે. મારી શોધ કરે છે પણ પતો લાગતો નથી. અહીં આ તપાસ કરવા જરૂર આવશે’ કાઉન્ટ બોલ્યો. એના હોઠ, મરેક્ષા લોહીવા બન્યા હોય તેના કાળા પંદી ગયા હતા.

‘છોડા દિવાલ પર ટીઆલી તલવાર ધૂજતે હાથે ઉતારી.

‘કાઉન્ટ દરેયો.’ ‘છોડા! પાછી મૂરી દે.’

‘પણ...નામદાર...’

‘છોડા! પાછી મૂરી દે. બગીચામાં જ અને કામે લાગી જા તો તેઓ અહીં આવે તો કહેજે કે અહીં નથી, આટલું દક્ષિણ તોયે ધાવું’

‘જસ!’ બાળક જેવી બોળા આંખોમાં માથી ભરાઈ આવ્યું.

‘મારું કંઈ ૩૨’ કાઉન્ટ હસતા હસતા બોલ્યો. છોડા બગીચા તરફ વળ્યો.

‘હજી કાદાળી ઉપાડી નોટલી ત્યાંજ એને કાને ભારે પગલાનો અવાજ આવ્યો. રાત્રાઓના રણુકાર પરથી આવનાર કેવું દરો એ કંપી શકાય તેમ હતું.

‘વાડ વીંધી લશ્કર અંદર આવ્યું. એક અફસર અને ૭ સૈનિકો. અફસરના હાથમાં

નાગી તલવાર ચમકતી હતી. શિકાર આંખે એ કે વીંધી નાખવા સૈનિકોએ બંદુક તૈયાર રાખી હતી.

‘એવ સુકા!’ અફસરે કહ્યું ‘કાઉન્ટ નાગરો ક્યાં છે? આ રસ્તે આવ્યો હતો.’

કાદાળી ઉપર ચરીર ટેકવી છોડાને નકાર સચવા માથું ધૂધાવ્યું ‘જોડી વાતઃ સવારથી અહીં કોઇ ફરતુજ નથી.’

‘હુકું બોલ મા! લખાડ!’ કહેતોક અફસર આગળ વધ્યો. શિકારની શોધમાં એ અને એનાં માથુંસો રથવાયા બન્યા હતા.

‘બોલ! કાઉન્ટ ક્યાં છે. સાચું’ કહી દે નહિ તો.....’

‘મને ધરડાને મોતની ખીક ન લેય’

‘પણ ધરડાં છુડાં ન હોય એમ નથી. કાલો યથા વિના કહી દે કે કાઉન્ટ ક્યાં છે’ તમચા અને તલવારથી મનજી યએલો અફસર આગળ વધ્યો. તલવારની અણીથી ચેરીની શાખ વીંધાઈ જમીન પર પડી.

છોડા પહેલા આવ્યા અને પાછી અફસર તરફ મીટ માંડી.

લશ્કરમાંથી કોઈએ પ્રયત્ન ‘ચાલો તેનો બંગલો તપાસીએ’ જેણે તેમને બંગલા તરફ વળ્યા કે છોડાને પ્રત્યક્ષ આવવા માંડ્યું. એનું ચરિત્ર ચાકું હતું. પગ લાંબી ગયા હતા, બાવણમાં બળ નહોતું. એકાએક એને કંઈક સૂઝ્યું. એણે એ મધપૂડા ઉઘાડ્યો.

સેનેરી અને ભૂરી મંદમાળેએ આકાશ ખવરી દીધું. કોખમાં આવેલી માખીએએ લશ્કરી અફસર અને તેના સમીપેએ દંડ દેવા માંડ્યા. ત્રણ જણએ કાળી ચીચિયારી પાડી. એમના ચક્રમ લોહીની માખીએએ દીધી ઉત્તરની

કરી, ચોમાએ બંદુક ઉપાડી અને ગોળા છોડી.

છરોડ લથળો, તેનો જંમણો હાથ દગસો
ચઢ ગયો. યાબા હાથે એણે બીન્ને મધપૂકા
ઉગાડ્યો:

‘કમખખત’ કાધાગુર અક્સરે ગાલિપ્રદાન
સરં ક્યું. એની તલવાર દવામાં વીંજાતી હતી
પણ માખીઓ તેના પર વિનય મેળવતી
જતી હતી.

અક્સરે બે હાથોથી મોઢું ઢાંકી દીધું.
માંડાની જેમ દરિયામાં તરે એણે નાસ્તા ૧ અંગ્રેજ ઉપરથી.

મોઢું. વાતાવરણ અસહ્ય બનતું જતું હતું.

પડતાં પડતાં છરોડે બીજા બે મધપૂકા
ઉગાડ્યા. બગીચામાં એક પણ સૈનિક ઉભો રહ્યો
નહિ.

ન્યારે મદદ આવી પહોંચી ત્યારે બે વૃદ્ધમિત્રો
એકબીજા સામે સ્થિત કરતા પડ્યા હતા. છરોડના
માથાને કાઢિને પોતાના બેંગામાં લીધું હતું.
છરોડનું સ્થિત અનંત હતું. ?

ભ્રમણ પિપાસારૂ

: શિખરિણી-સારંગ :

મહને જે જે વહાલાં સ્વજન દિસતાં વિશ્વલરમાં
ઉરે વ્યાપે ભિર્મિ ભ્રમણ કરવા છોડી સંઘળાં;
દિસે પૂર્વે ઘેરા રવિઉદયના રંગ મધુરા,
અને પશ્ચિમે તો ઉદધિપ્રતિ ભાસે રસઝરા
નખા દીઠા માર્ગો દુર ક્ષિતિજ લેણે વિચરણ;
અહીંને સંગાથી ઉડુગણ અને લાતુ ભ્રમણ;
ત શોકયો શોકાતો શ્રવણ પડતાં સાદ પ્રબળો:
નિમત્રે વાહિની, વિહગયુથ ને પંથ સંઘળો.

અહા ! જો ! જો ! દુર ક્ષિતિજ વિસ્તીર્ણ દિસતી !
જુની હંકારાતી ક્ષિતિજ યકી નૌકા ગૃહપ્રતિ;
અને ત્યાગે નૌકા નિશ્ચિત નવી સુલક ગમને.
જવું મ્હારે નિશ્ચે પ્રતિગમન શંકારૂપદ મહને.
કદી પૂછે પ્રશ્નો જંગતજન તુંને મુજ પ્રિયે !

૧. લલે. દેજે દોપો મુરજ-પથ-તારા-ગગનને.

- રાગ્નિલાલ શાહ -

ગયેપરિજ

ધારાસભાનો મામલો :

મહાસભાપક્ષનાં અગ્રગણીઓને ગવર્નરશ્રીએ ખાતી ન આપવાને પરણામે જે સ્થિતિ ઉભી થઇ છે તે સ્થિતિમાં કશી જ પડશે વ્યાખ્યા નથી, કિયે કિયે સ્થિતિ થઇ ગંભીર બનતી જાય છે એટલે જ માત્ર દેર પડે છે. ગવર્નરશ્રીએ જેની પાછળ પ્રાપ્ત પીડમળ નથી એવા પ્રધાનોને નવા બંધારણનો અમલ કરવાનું સોંપ્યું છે અને લગભગ બધા પ્રાંતમાં એ પ્રધાનો પ્રગલ્ભિતની વાતો કરવા મંડી પડ્યા છે. મહાસભાએ અપમાનભર્યા પ્રધાનપદને કોઈ મારી ત્યારે જ કચું હતું કે 'હવે કાપડો ઉઘિ મૂકશે અને સરકારની દેરી ઉપર નાચતા પ્રધાનો પ્રજાને ભરમાવવાના પ્રયત્નો કરશે, લાલ આપી દેવાની મોટી મોટી વાતો કરી મોટીકે રાહત આપશે અને પ્રજાને મહાસભાથી વિમુખ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.' હકીકત તો એ છે કે આ પ્રધાનો મોટીકે રાહતને પલ્લુ હતી આપી રહ્યા નથી. મુંબઈ સરકારના વડાપ્રધાન સર ધનંજયભાઈ તો એકદમ યાદ નથી આવતાં પણ જેમણે હવેના રાષ્ટ્રસેવાના ઝખ્ખે પહેર્યો છે અને કોર્ટની વાતો કરી છે એવા શ્રી. જમનાદાસ મહેતા આજ લગી કશું જ કરી શક્યા નથી. પંચમહાલના ભાગનક દુખાળને તોએ દુઃખાળ તરિકે જાહેર પણ કરી શકતા નથી. જ્યાં અટી લાખ માણસો દુઃખાળના ભરામાં સપડ્યા છે અને જેમાંથી માત્ર ૩૫૦૦ માણસને કામ અને ૨૫૦૦ માણસોને મફત રાહત મળે છે ને પ્રદેશમાં લોકો જુઓને લઈને ટપોટપ ભરતા, દુઃખના માર્ગ આપવાતોને રસ્તો લેવા અને પોતાના બાળપ્રત્યાને વેચતા માણસ પડે છે. સગી આંખે આ પ્રદેશ જોયા પછી પણ આ સ્થિતિને 'અછત' કરતાં થુ કાંઈ હોય એમ શ્રી. જમનાદાસ મહેતા જણાવતા નથી.

શ્રી. જમનાદાસ મહેતાની આ મનોદશાનું કોઈને આશ્ચર્ય નથી. એ પ્રધાન છે એમ પ્રજા માનવી પણ નથી. જો હોય તો એ સરકારના પગારદાર નોકર છે, પ્રજાના પ્રતિનિધિ તો નહિ જ. અને આ સ્થિતિ

દરેક પ્રાંતની છે. મહાસભાપક્ષ ને પ્રધાનપદનો સાચો અધિકારી છે તે આ સ્થિતિમાં નિષ્ક્રિય બેઠો નથી. સરકારે ધારાસભાની બેઠક ગોલાવવાનું ચૌકર રાખી પોતાની આગર જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ દરેક પ્રાંતમાં ધારાસભાના ચૂંટાએલા સભ્યોએ મોટી જુલુમનીએ સરકારને અને પ્રજાને જાણાવી દીધું કે કાયદાના જોઠા નીચે આજે અધેર ચાલી રહ્યું છે. પૂતળાં પ્રધાનો સામે અવિશ્વાસ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. હવે તો સરકારમાં કે આ પ્રધાનોમાં જરા યે ખમીર હોય તો એમણે મતદારો પાસેથી આ મામત્રા વિશે ચૂકાદો મેળવવો જોઈએ. આ ચૂકાદો આજે નહિ તો વહેરો મેડો. મેળવવો તો પડશે જ અને ત્યારે આજના પ્રધાનપદનો અને ધારાસભાના શબ્દનો કશું અંત આવશે એ દિવસ આવવાનો છે તે ચોક્કસ છે એ દિવસની તૈયારી માટે મહાસભાના અગ્રણીઓ આજથી પ્રજાને જાગૃત કરી રહ્યા છે. કરીને ચૂંટણીનો પ્રમંગ આવશે ત્યારે મહાસભાની આમે ઉભા રહેવાની કોઈ કિંમત પણ નહિ કરી શકે એ વાત નિર્વિવાદ છે. સમસ્ત પ્રજાના હૃદય ઉપર અધિકાર ધરાવતી આખા દેશમાં મહાસભા એ જ એક માત્ર સંસ્થા છે એ આજ પહેલાં અનેક વખત પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે, એ પૂરાવામાં હવે પછીની ચૂંટણી એક મજબૂત માનિતીનો ઉમેરો કરશે-જે સાબિતી આ સરકારને નફા ભારે પડી જવાની છે.

બંધારણની જાળ :

મનરે પાસેથી ખાતી મેળવવાની ગાંધીજીની સૂચના વિશે હજી યે અશ્વર્થ થાય છે. રાજકારણથી દૂર બેઠેલા એ પુરખને જે સંજયું તે આજ સુધી- મહાસભાના મંચ ઉપરથી વ્યાખ્યાનો આપનાર, કાછને કેમ નહિ સંજયું હોય ! હોદ્દા સ્વીકારવા કે ન સ્વીકારવા એ પ્રશ્ન મહાસભાના બંધાજ

મંડળોમાં કેટલો ઉદ્વિગ્ન બની ગયો હતો ! બંધારણની જાળને તોડવામાં સત્ય ને અર્થિસાધુ રક્ષ કરનાર એ સંગઠનવાસી આવડે. ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેળવે કલ્પના પણ નહોતી, છેલ્લા દોઢ મહિનાના એક પછી એક બનાવો એનાં એક લાગે છે કે આપણું જાણી-ઉત્તરવગ છે. ગમે ને દિશામાં મૂકાયેલું આપણું પગલું જાણે પ્રગતિરૂપ જ બની રહ્યું છે અને ગમે તેવી કસબવાથી જોહવેલી જાળ સરકારને પોતાને જ કસાવનારી થઈ પડી છે, ગાંધીજીએ મહાસભિતિના દરાવનું પ્રયત્નરણ 'કુંડરી' દેશ-પરદેશના અનેક સમર્થ-ભાણસોને મહાસભાના પક્ષમાં લઈ લીધા છે અને આ પ્રયત્નરણ કરતી વખતે એમણે મહાસભાના આદર્શને નસુકર પથુ નીચે નથી ઉતાર્યો. એમણે સ્પષ્ટ કયું છે કે 'સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે ખરો વિરોધ તો મહાસભાના બંધેનો છે મહાસભા પૂર્ણ સ્વરાજ માટે મથી રહી છે તે સરકારને ગમતું નથી. ખાતી આપવાના મંદારની પાઠળ આ મનોદશા હોય તો સરકારે સ્પષ્ટ કરી દેવી જોઈએ અને પ્રાંતિક સ્વાતંત્રતાનું નામ પણ ન લેવું જોઈએ. ગાંધીજીના આવા સ્પષ્ટ નિવેદનો હોવા છતાં આપણા ઉદ્દેશ પક્ષના કોઈ કોઈ કાર્યકરોને લાગે છે, કે ગાંધીજી કાયદાની જાળમાં ફાંપ છે. કાયદાને અને આપણી મનોદશાને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ કરતી એ શું જાળમાં ફાંપા છે? આજના જમનની નજર સામે એક પણ પગલું ઘસતા હા કે ના ઉચ્ચારી દીધે જ ન સામે એ બનેલાં કારણો આપી વિરોધીઓનું જાળ નેટલું ઓછું થઈ શકે તેટલું કરતું જોઈએ. અને જમનની નેટલી સહાનુભૂતિ મળે નેટલી મેળવવી જોઈએ. દુઃખની વાત તો એ છે કે દારોહની મસાજવાની પરિદશમાં આવેલા શ્રી. મસાણી તો એટલે સુધી બેસી ગયા કે 'ગાંધીજી એક અશ્વર આરકામાં કુચી શોધવા માટે આવરી રહ્યા છે ત્યારે તાણુ તો બંધારણી

લાગેલું છે. શ્રી. મસાણીએ આ સંસ્થાની સાથે અઠ્ઠાસાદમાં મળનારી કાર્યવાહક સમિતિ પાસેથી એવી આજ્ઞા રાખી હતી કે કાયદાની ચૂંચાચૂંચ બંધ કરી દેવે એ સામાન્યો માર્ગ લેશે. જણાવવાની જરૂર નથી કે રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ સમેત આખી કાર્યવાહક સમિતિએ ગાંધીજીના નિવેદનોના અર્થનો જ દરાર કર્યો છે અને એ જ સાચો સ્વમાનભર્યો અને મહાપી માર્ગ છે એવું પોતાના દસવધી સિદ્ધિ કર્યું છે.

નિવેદનોની પરંપરા હજી ચાલે છે. મોટા મોટા બંધારણ શાસ્ત્રીઓના વિરોધો પણ રોજ વાંચવા મળે છે પણ મદાસલાતું કાર્ય એક કાયદાને માટે પણ અટકતું નથી. પ્રતિ પ્રાંતમાં પુરતો મેરજો મળતો થતો જ જાય છે. મદાસલાતના અપ્રમુખીઓની પ્રવૃત્તિઓ બતાવે છે કે આ બંધારણની જગાં દિંદની જગ્યાને મટે જરૂરી હતી. એ જગ્યામાં આપણે નથી ફરવા ને નથી ફરવાના એ વસ્તુ હવે તો સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે મદાસલાતી માગણીની સરકારે અવગણના કરી છે અને સરકારી લાલચને મદાસલાતે ઠોકર મારી છે. આ બંને સ્થિતિ સ્વાતંત્ર્યપ્રદના બદલાતા રંગોનો આગાહી આપે છે.

મુસ્લીમ સંપર્ક :

દેશમાં આજે જે તણ પ્રકારના વાણીજ્યને કાંઈ રજા છે તેમાં એક વાણી મુસ્લીમોને મદાસલાતમાં સામેલ કરવાનો છે. રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે દિલ્હીના રાજકીય સંમેલનની વ્યાસપીઠ ઉપરથી મુસ્લીમોનો સંમેલન સાધવાનો આદેશ આપ્યો તેનો આખા દેશમાં અદ્ભુત રીતે અમલ થઈ રહ્યો છે. દરેક પ્રાંતમાં એ મટે ખાસ સમિતિઓ નિમવામાં આવી છે અને આ મદાન અંશમાં નેડાવામાં મુસ્લીમોને કપા કરવા અંગતરૂપે

આવી રજા છે તે વિચારાય છે. જેમ હોદ્દા-રવીકારના સત્રાને બંધારણીય પ્રકારે ખૂલી લઇત બનાવી દીધી છે તેમ જ આ પ્રમે કોમીવાદ સામેની લડતનો આરંભ કર્યો છે. રાષ્ટ્રપતિના એક પછી એક પ્રગટ થતા નિવેદનોએ કામ અને ધર્મના નામે ચરી ખાતા આગેવાનોને બંધબાળાવી મૂક્યા છે. રાષ્ટ્રપતિની દાકલ પછીના મદાસલાતના પ્રચંડ પ્રયત્નોથી એમને ખાતી થઈ છે કે ધાર્મિક ઝગૂન ઉપર નમેશાં એમનાં સિંહાસનો હવે ટળી પડશે મુસ્લીમ કામ એ કાંઈ બાંધણી કામ નથી, આજ સુધી એની બાંધે ભરે ધર્મના પાટા બાંધવામાં આવ્યા હોય હવે એ સમજવા લાગી છે કે ગુમાઓને ધર્મ જેવું કાંઈ કોઈ જ નથી. પટેશીઓની એડી નીચે રોજ ને રોજ હુલ્લા કરવામાં નથી ધર્મ કે નથી માર્ગતગી. મદાસલાતે સર્વપટી પરિવહોની વાત હોડીને મુસ્લીમ જનતા સમક્ષ જવાનું પસંદ કર્યું છે. પાંચ પગીમ આગેવાનોએ આજ સુધી જે રીતે રાજકારણમાં રમતો રમ્યાં કરી છે તે ભેતી મદાસલાતને એવી પરિવહોમાં વિશ્વાસ નથી રહ્યો અને રાષ્ટ્રનું ખરું બળ તો આમજનતામાં જ પડ્યું છે, જે જનતાને સવારથી સાંજ સુધી આ ગુલામી અનેક રીતે પીડી રહી છે. એના મુદા કે રામતો અવગણના કરતા કાંઈ નથી આરતું પણ કાંઈ જાદુઈ દાય એનો રોડનો જુદો જો છે, એના કપડાં ને ધરખાર ખૂંચવી દે છે, શત દિવસ એ મહેનત કરે છે છતાં શરે અર્ધી પેટે જ રૂપું પડે છે. મદાસલાતે નિશ્ચય કર્યો છે કે મુસ્લીમોની પાસે જાહ એમને એમના કુખનું અને એકાં કારણીનું જાત કરાવવું. એમને સમજાવવું કે મદાસલાતમાં કાંઈ દિલ્હી નથી, કાંઈ મુમલકાન નથી. મદાસલાતના તિરંગી પ્રંડ પાસે શીર ઝંકારનાર કાંઈ જગાં કામ કે ધર્મનો હોય એ પોતાના ધર્મને અને ધાર્મિક કિલાકોટિને સલામત રાખી મદાસલાત વડા નીચે આવી ચડશે. મદાસલાત મુસ્લીમ જનતાને સમજાવવા

માગે છે કે આજ લગી તમને ધર્મના નામે પાગલ બનાવવામાં આવ્યા છે, તમારી આંખે પાટા બાંધવામાં આવ્યા છે અને એના પરિણામે તમે દિવમે ને દિવસે પાપમાલ થતા જવ છો અને તમારા આગેવાનો સરકારી માન મરતબો મેળવના જાય છે.

મહાસભાનો આ આદેશ મુસ્લીમ જનતા જલંદી ગ્રહણ કરી લેશે એમાં શંકા નથી, પરંતુ દેશના દરેક વિચારશીલ દિલ્દુ-મુસ્લીમોએ સમજવું જોઈએ કે આ સત્તાજ નેટલો મહત્વનો છે તેટલો જ કેદીન છે કારણ કે એક જાણુ આખણ સખ્તશરીરને કાપવા માટે સગ્રામી કરત સાધા જ કરે છે અને બીજા જાણુ કોઈ ને કોઈ કારણે સ્વાધિન અનેકા થોમી આગેવાનો પ્રખ્યાત હૃદયમાં એર રેડવા જ કરે છે. અનેક દુલ્લડો ફરી ભાષ-ભાષના ગળાં કાપીને આપણે યાકવા હોયએ તો હવે સમજ જઈએ કે આ દેશમાં એ એ મહાન કોમોએ એક રૂપ બન્યે જ છૂટો છે. જ્યાં સુધી એ એકતા નથી ત્યાં સુધી સ્વારાજ નથી જ નથી.

શ્રી. ઝીજા મહાસભાની આ દિવસાલથી અકળાયા છે અને પ્રસંગ હોય કે ન હોય છતાં જેમ કહે તેમ બોલે છે. પરંતુ એની સામે મુસ્લીમ બિરાદરો તરફથી જે જવાબો મળે છે તે સતોપજનક છે. શ્રી. ઝીજા સ્થાનજાલ થતા હોય એટલા બધા ભયભીત માલુમ પડે છે. પરંતુ પોતાનું સ્થાન જાળવવા માટેના સાચા માર્ગો છોડી એ અરથે પધે પડ્યા છે. એમને ઉમેદ હશે કે ઉતરવા પ્રવાહને પોતે ખાળી શકશે પણ એની એ ઉમેદ નિરાશામાં પરિણમવાની છે અને મુસ્લીમ જનતા મહાસભાના અંડા તીથે આવી પાંત્રીસ કોડડની આઝાદી માટે લડવાની છે.

પૂરાણો કાર્યક્રમ :

અલ્લાહાદમાં મજેલી કાર્યવાહક સમિતિએ

રાષ્ટ્રના તમામ આલુ પ્રાંતો પરત્વે ફરવો કરી દેશને માર્ગદર્શન આપ્યું છે પરંતુ બધારજના ભંગાણ ઉપરના ફાવના ન અતે સ્થનાત્મક કાર્યક્રમની જે બજામણ ફરી છે તે અમને આજની ધડીએ બહુ જ અર્થસુચક લાગી છે. છેલ્લા ફેટલાક સમય થયાં કાર્યવાહક સમિતિમાં કે મહાસમિતિમાં ખાદી, આમઉલોગ કે અરપૂરના નિવાસજ જેવાં કાપો માટે તમા ફરવો જોવામાં નહોતા આવતા. આ વખતે જ એ ફરવ ઉમેરાવું શું કારણ હશે ? આ ફરવમાં માંધીજીની ફરવા કોઈ પગલાં તો નથી મંજૂરના ? કલકત્તાની મહાસભાએ દેશ પાસે એક વાતો પરદેશી કાપડના બદ્ધિકારનો કાર્યક્રમ મૂક્યો હતો અને વર્ષના અંતે સારી નદીના કિનારેથી પુલનો શંખ ફૂંક્યો હતો, એવું તો કંઈ નથી ?

આ કાર્યક્રમ બહુ પૂરાણો છે માંધી નેટલો જ પૂરાણો પણ. માંધી નેટલા જ જોમવાલો અને કાર્યસાધક. આખી પ્રજા પામે આદિમક ક્રાંતિ કરાવવા છરજનાર કોઈ પણ આ કાર્યક્રમની અવમણના ન ફરી શકે. આ નહિ તો પ્રજા પાસે મકરાનું બીણું છે શું ? પ્રજા અને નાના નાના પ્રજાસેવકો રાષ્ટ્રનો મંત્ર ફરી શકે એવું ઉભા રહેવાનું સ્થાન જ બીણું ક્યાં છે ? જેડુત સંગઠન કે કરજવિમોચનની વાત તો રાણી લાગે છે પણ આજની પરિસ્થિતિમાં એ શી રીતે બની શકે ? કરજ નાણુ કરવાની કે જમીનદારી પદ્ધતિનો અંત લાવવાની વાત અત્યંત અગત્યની છે પણ એ સ્વારાજ નેટલો જ કંઈ છે અને સંસજ પહેલાં બની શકે એવી નથી. સંગઠન બહુ જરૂરી છે પણ એ માટે સ્થનાત્મક પ્રક્રિતિ ટોપી વધુ અર્થ-સાધક છે. આ સ્થનાત્મક પ્રક્રિતિ પ્રજાના અપાર કુઝખમાંથી ચોક્કે ઓઠું તો કરે છે પણ એક પ્રકારની રાષ્ટ્રભાવનાને છત્રંત રાખે છે, જે ભાવના જ અંતે પ્રજાને ફનાશનીમા થવાની

શક્તિ આપે છે. આ રચનાત્મક કામમાં કેટલાકને દીક્ષા હોવાય છે પણ એ દીક્ષા રચનાત્મક કામનું 'ગુરુ' ન પડી શકે એવું કોઈ ખ્યાલ નથી. આ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને મર્યાદિત રાખીને પણ પ્રભુનો પ્રાણ નળનું કો શ્રાપ એમ છે. આ દ્રષ્ટિએ કાર્યવાદક સમિતિના આ દરાવને અમે હૃદયપૂર્વક સ્તકારીએ છીએ અને એ રેડિયાન્સ કાચા તાંત્રી આંધીજની 'પ્રચંડ' શક્તિને આપણી મધ્યમાં લઈ આવી શકશું એવો વિશ્વાસ પ્રગટ કરીએ છીએ.

કલકત્તાની પ્રચંડ હડતાલ :

આ લખાય છે ત્યારે તેા એ પ્રચંડ હડતાલનો અંત આવી ગયો છે. સમાધાનીની શરતો ઉપરથી આ અંત કાયમી જ થશે એવું નથી લાગતું. કામદાર સંઘોનો શ્રીધાર, કામદારો ઉપર લેખિકા પગલાં પાછા ખેંચી લેવાં વગેરે શરતો મળુરોનો વિલંબ સૂચવે છે, પણ મળુરોની બીજી સુસ્તેલીઓ અને પગાર લેવાં આ શરતોમાં, 'તપાસ કરીને યોગ્ય કરવામાં આવશે' એ કરતાં વધુ કંઈ નથી. આપણે આજ રાખીએ કે મળુરોને અપાયેલું આ નવન પૂરેપૂરું પાળવામાં આવે.

આ હડતાલ કદાચ દેશની મોંઘેમાં મોટી હડતાલ હતી. એ લાખ ઉપરાંત મળુરો આમાં નોડાયા હતા. મળુરોને પકડવામાં આવ્યા હતા, મનાઈ હુકમો અપાયા હતા. લાકીમાર પણ થયો હતો જતાં પ્રમાણમાં સાંતિ જ જળવાઈ હતી, આ હડતાલ પ્રત્યે મહાસત્તાની કાર્યવાદક સમિતિની સહાનુભૂતિ અને મદદની ભલામણ હતી. આ હડતાલની છાપામાં આવતી વિષ્ણો ઉપર ખ્યાન આપતાં અમને લાગ્યું કે હવે મહા-સત્તા જ આવી હડતાલોને દોરવાનું કામ થશે

તો ? મળુરશક્તિ એ પ્રચંડ શક્તિ છે એની કોઈપણ ના પડાય એમ નથી, તેા એ શક્તિની સાથે મહાસત્તાએ સહિષ્ણુ સાથ આપવા ઉભા રહેવું જોઈએ. આંતરે મળુર મંડળો ત્યાં કામ કરી રહ્યા હોય છે, પરંતુ મહાસત્તા એ કામ પોતાના હાથમાં લે તેા એ હડતાલની પૂઠે આપ્યા દેશનું પીકળણ આવે અને વધુમાં વધુ અવસ્થિત રીતે મળુરોને ન્યાય મળે.

કલકત્તાની આ હડતાલે આપણા દેશનો શણનો મહાન ઉલોગ કેમ આવી રહ્યો છે તે પણ આપણને બતાવ્યું ત્યાંની લગભગ બધી જ મિલો પરદેશી માલિકીની છે અને આજ સુધીમાં કોંગ્રેસનો નફો ખાઈ બેઠેલી છે. ૧૯૨૬ થી '૨૬ સુધીના બ્રેટસ્ટેનના આક્રમ આ મીલોની બચાવક નફાખોરિને પ્રગટ કરે છે. કંટો છે કે દશ વર્ષમાં એક સો નેવું ટકા બેટસો નફો આ વેપારીઓએ ઉઠાવ્યો છે. એ વખતના નફાની ગણતરી કરવામાં આવે તેા બધી મીલોમાં કામ કરતા મળુરોની સંખ્યાની ગણતરીએ એક મળુરોને ૧૭૫ રૂપિયા મળતા ત્યારે પ્રત્યેક મળુર દીક એના માલિકોને ૧૩૨૫ રૂપિયા મળતા. આ બીજી અસમાનતાનો તેા અંત આવે ત્યારે ખરો, પણ મળુરને ચેટપૂર ખાવાનું ને મંજૂર ફીક રીતે રહેવાનું આપતાં પણ માલિકો કેવી લગ્નચો ઉભી કરે છે ? કલકત્તાની હડતાલ તરફ આપણા દેશ બહુ આશા રાખી હતી, એના સમાધાને એ આશાને પૂરી નથી કરી, પરંતુ બાકી રહેલી મહત્વની વિગતોનો કેવો નિકાલ આવે છે તે ત્યાં સુધી ન જાણાય ત્યાં સુધી કોઈ પ્રશ્નનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનું શક્ય નથી.

કોચીનની શરમ :

ગાવજીકર રાજ્યના દરેકનો પ્રત્યાપાત

યથો હોય એમ ફાત્તીનના વૃદ્ધ રાજવીએ અસ્પૃશ્યતાને વ્યાપક બતાવવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો છે. આજ સુધી અસ્પૃશ્યતાને તો મંદિર પ્રવેશની મનાઈ ધણી રથએ હતી પણ ફાત્તીનના મહારાજાએ એક ડગલું આગળ ભરીને, મંદિરને પવિત્ર રાખવા માટે અછૂતોનો સંસર્ગ રાખનાર ત્રાવણકોરના મંદિરોમાં જનાર સામે પણ આહાહોટ ઉઠાવી કરી છે. આ હુકમમાં આપહુદીનું તો પ્રદર્શન થાય જ છે પણ નવા યુગને જોઈ ન શકનાર વૃદ્ધ અખિની પણ અમને દયા આવે છે. ત્રાવણકોરનો દંદેરા મહારાજાની લલમતસાધને આભારી હતો એમ કહેવામાં અહીં સત્ય છે, ત્યાંની પ્રજાએ ત્યાર પહેલાં ધણી તૈયારી કરી હતી, એ જ રીતે ફાત્તીનનો રાજવી આજે ધર્મ ખૂલે છે ત્યારે પ્રજાને ધર્મરક્ષાનો વિશ્વેશ્વર્ય થઈ પડે છે.

દેશનો લાડીલો મુલાપ :

હાજો જ આપણા દેશના કામ નેતાએ મુલાપઆણુ જેટલી જોલની યાતનાઓ સહન કરી હશે. વર્ષોના કારાવાસ, પરદેશવાસ અને ભયાનક માંદગી પછી જર્જરીત હાલતમાં મુલાપઆણુને સરકારે હોડ્યા છે. મુલાપઆણુની સામે જોતાં હાઈ પણ થાય છે અને રોષ પણ આવે છે. હાઈ તો એમને જોઈને યાચ છે. આજની કટોકટીની પછે બંગાળનો એ વીર આપણી વચ્ચે આવી બંગાળનું નેતૃત્વ ધારણ કરે છે એ હાઈનો વિષય છે પણ એમના શરીર તરફ જોતાં પરદેશી સત્તાના જુલમની યદ રોષ પેદા કરે છે. આ ધડીએ તો એ હાઈ અને રાષ્ટ્રને ધૂંટી રાખવામાં જ આપણું હિત છે એમ માની આખા દેશની સાથે આપણે પણ મુલાપઆણુનું સ્વાગત કરીએ.

એરીસ્ટર સાવકર :

આજના હાપામાં એમના ઉપરનો સરકારી

પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધાના સમાચાર મળે છે. એ સમાચાર આનંદદાયક છે. સાવકરનું નામ જુવાન ભારતને અજાણ્યું નથી. એ નામે જુવાનોના દિલમાં જાડનું કામ કર્યું છે. ૧૯૧૦ ની સાલમાં પકડાયેલા સાવકર સત્તાવીસ વર્ષ પછી મુક્તિ મેળવે છે. એમના વિષે જે ગણવા મળ્યું છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે સત્તાવીસ સત્તાવીસ વર્ષના દમનના પ્રપત્નો જતાં એમનો પ્રાણ જાગૃત હશે. આપણે આજ રાખીએ કે એ પ્રાણ ભારતની નવજયોત પ્રગટાવવામાં પોતાનું દીવેલ પૂરે.

મહાસભાનું ગૌરવ :

ચૂલ્હીગંગ પૂરો થયા પછી પણ મહાસભાપક્ષને તોડવા માટે જે પ્રયત્નો થયા છે તેજે-દેશમાં એવા માણસો પડ્યા છે એ ખ્યાલથી દુઃખ પેદા થયું છે પણ મહાસભામાં ફાટ્યું નથી પડતી રાખા એ હકીકતે મહાસભાના ગૌરવમાં વધારો થયો છે. મહાસભા પ્રયત્નો ધૂનમાં મળ્યા પણ હાથી પ્યાન ખેંચે એવી બીના તો બિહારમાં બની. મહાસભાનું નજીબ અંત હરિજનો હશે એવા ખ્યાલથી બે હરિજન સભ્યો આગળ માસિક ચાર ચાર હજારની આવક રજુ કરવામાં આવી. આખા દેશ હાઈપૂર્વક જાણ્યું કે અતિ હરિજન સભ્યોએ એ લાલચને લાત લગતી લીધી. અહીં સુધીની હકીકત એ બને માટે માન પેદા કરે છે પણ બેમાંથી એક સભ્યનું નિવેદન તો એ માનમાં અજાણ્ય પ્રકારનો વધારો કરાવે છે. એમની વફાદારી અને મહાનગરી માટે ત્યારે અભિનંદનો આવવા લાગ્યા ત્યારે એણે જણાવ્યું કે 'અમને તો શરમ થાય છે કે એ લોકો અમને મહાસભાની સેનામાં સોંપી નજીબ ધારી રાક્યા. અમને અભિનંદન શાના? અમે શું ભારતવાસી નથી?' આ શબ્દોએ મહાસભાનું પ્રગટકદમ

કેટલું ઊંડું સ્થાન છે તે બતાવ્યું છે. કોઈ પણ સેનાનો અને સંસ્થાનો મોટામાં મોટા ગુણ શિસ્ત અને નિયમપાલન, મહાસભામાં એ ગુણ દેવતા પ્રમાણમાં વ્યાપ્ત છે તેનો આ પુરાવો છે. ગાંધીજીએ રથપાથેથી પ્રજાપાઠીઓ કે બીજા સમુદાયમાં ફાટપુટ પડે તો કંઈ એ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. મહાસભામાં નિયમપાલનની ભાવના આકાશમાંથી નથી આવી પણ હજારો સેવકોએ સ્વેચ્છાએ પોતાના ઉપર અંકુશો મૂકીને ઘાબ કઠેલી છે. એ ભાવના આવા દાખલાઓથી વધુ જનસંત જની મહાસભાના ગૌરવમાં વધારો કરે એવી આશા રાખીએ.

એ ધમંડ શી રીતે તૂટે ? :

પરાધિન હિંદુનું અપમાન કરનારા પ્રસંગો ધાર્મિકતા કોઈ બાંધકાની માફક ક્યારેક ક્યારેક ભણવાના મળે છે. એવું બને છે ત્યારે સૌથી પહેલું ભાન આપણી અસહાય સ્થિતિનું જ થાય છે. લોર્ડ બેડન પોલેશ હિંદની પાંચસ કરોડની પ્રજાને ચારિત્રીકી કહી શકે એ બીજા- જ આપણા માટે શરમક છે. કઈ પ્રજા ચારિત્રીકી છે એ કહેવું કે એવું અધરતુ છે પણ જે પ્રજાની પાછળ હજારો વર્ષની સંસ્કૃતિ પડી છે અને જે પ્રજા જગતમાં અજૂનપૂર્વે એવો સ્વાતંત્ર્યશ્રામ બેલી રહી છે તેને લોર્ડ બેડન પોલેશ હજારે દેરે અપમાનિત કરી જાય એ આ સુખમાં ન બનવું જોઈએ. એણે હિંદની પ્રજામાં આરોગ્ય અને એકાંતનો અભાવ પણ કોરો છે. અને એ સ્ત્રીકારીએ છીએ, પણ લોર્ડ બેડન પોલેશને જણાવીએ છીએ કે એવું ક્રમશઃ અમારા ઉપર હકુમત ચલાવતી બ્રિટિશ સત્તા છે, જેને ખસેડીને તમારા આસપોષા ધોઈ નાખવાનો અમે નિરંકર છીએ. લોર્ડ બેડન પોલેશના વાણીમાં તમાજારી પ્રજાનું ધમંડ છે. એ ધમંડ તોડવા વિના આપણને

કોઈ ન વળવી જોઈએ. એ શી રીતે તૂટે ? એની પ્રજા વિરૂધ્ધ એવી જ ગલીચ વાણી ઉત્પાદિત ? એની સામે કાવો કરીને ? કે જે સ્કાઉટ ચળવળનો એ અગ્રણી છે એ ચળવળને હિંદુસ્તાનમાંથી વિદાય દેતી ?- હિંદની સ્કાઉટ હિલચાલે આજ સુધી પુર્નિમનનેકની સલામી જ લીધી છે. આ દેશના ઉત્થાન માટે એણે કંઈ નથી કર્યું. આ અપમાન પછી આપણે એ હિલચાલના મર્મને વધુ સમજીએ અને આ દેશમાંથી એને દેશવટો આપીએ.

યુગપલટાની નિશાનીઓ :

આ વરસે 'આગગાડી' ના લેખક શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાને ૨૫. સ્વચ્છતાસમયક એનામત કરવામાં આવ્યો એ યોગ્ય જ થયું છે. 'આગગાડી' નો આવો સત્કાર સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પણ સુચવકરો થએલો છે તે બતાવે છે. 'આગગાડી' માં કવિતાનું રમણ નથી, કાદા રમણ સ્વાતંત્ર્યને આસ્વાદન નથી, પણ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. આજનું સાહિત્ય નેટમાં પ્રમાણમાં એ પ્રતિબિંબને ત્રીસી સકરો અને કરીને જીવન ઉપર એની છાપ પહોંચાડી સકરો તેટલા જ પ્રમાણમાં એ સ્પર્શ થશે. 'આગગાડી' લખીને જ ચંદ્રવદન મહેતા સેસી નથી રજા, એને સરળ રીતે રંગશૂભિ ઉપર એમણે ઉતારી પણ છે. સુચરાતની રંગશૂભિ માટે એમના નેટની ચિંતા લાગે જ કાઢીને દશે. એમના મનમાં રથી રહેલાં સ્વપ્નો પર પડા એવું ઇન્દ્રીએ.

શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાને મળેલું માન જેમ સુચપલટાની એક નિશાની બતાવે છે તેમ જ કવિ ન્દાનાજીવનો મહિમામોહાસવ પણ સુચપલટાની સ્થંન કરાવે છે. એમના સુચપમોહાસવ પ્રસંગે

દૂતન ગુજરાતોજી હર્ષ અને આશાપૂર્વક એમનું
ખુબમાન કયું હતું તે આ વખતે નથી કયું.
આ વખતે દેખાઈ જ આવ્યું કે 'એમનું' તેજ
એમનું જય છે. 'ગુજરાતનો તપસ્વી'
લખનારે તે દિવસે ગાંધી નામની કોઈ વ્યક્તિનો
સાકાર નહોતો કર્યો પણ નવા યુગના પ્રકાશનો
સાકાર કર્યો હતો. આજે તેઓ નવા યુગથી
દૂર હોવા છે. એમ કહેવામાં અમે જરા પણ
અવિનય નથી કરતા, ગુજરાતના પ્રતિભાસંપન્ન
આ દિવિ જો નવા યુગની સાથે રહ્યા હોત
તો તેઓ જુવાન ગુજરાતના હૃદયમાં આજે પોતાનું
સિંહાસન સ્થાપીને બેઠા હોત અને એમણે
ગુજરાતને પ્રેરણા આપી હોત. આજ તો એમના
મણિ મહોત્સવ પ્રસંગે ગુજરાતના એ,
હજીયે મહાકવિનું દીર્ઘાયું ઇચ્છીને વિરમીએ.

સામ્રાજ્યનો ઉત્સવ :

આજે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તાજપોશીનો
ઉત્સવ ઉજવનાર છે. વિંદની પ્રજા પાસેથી પણ

એ ઉત્સવમાં સામેલ થવાની આશા રાખવામાં
આવી છે. પણ સરકારની એ આશા નિરાશામાં
પરીલુપ્તવાની છે. સ્વતંત્રતા માટે ઝુગી રહેલું
ભારતવર્ષ આજ ઉત્સવોમાં ભાગ લઈ શકે જ
નહિ, આ ઉત્સવમાં જોડાવાનો એક જ અર્થ
યાવ કે આ નંત્ર નીચે પ્રજા મુખી અને
આગ્રાહ છે, જ્યારે હપીકત એનાથી તદ્દન ઉઘડી
છે. હેરફેર દોડસો વર્ષ થયાં આખી પ્રજા
નીચોવાઈ રહી છે. અને હવે તો સાવ નિઃસત્ત
બની ગઈ છે. ધરતીના પડ ઉપર આ કરતાં
કંઠાળ પ્રજા નથી. એમ કહેવામાં આવે છે કે
આ તો અંગત રીતે શહેનશાહનું ખુબમાન
કરવાનો ઉત્સવ છે. આ વાત જૂની છે, અંગત
રીતે શહેનશાહ માટે અમે એમ જ ઇચ્છીએ કે
એ થઈ જાય અને એનું કદવાણ યાઓ,
પણ આ તો સામ્રાજ્યનો ઉત્સવ છે. આમાં
અમારી હાંસી રહેલી છે. અમે એમાં સામેલ ન
જ રવી શપીએ.

કર્યાયામી

શ્રી. સોપાન

પ્રકરણ છઠું

પુરુષનો પરિચય

મને યોગેશ્વર વર્ષ થયાં ત્યાં સુધી તો હું કુમાર નહિ પણ કુમારિકા છું એવું ૨૫૪ વાન મને નહોતું થયું. મારા માતાપિતાની જીવનપ્રણાલીથી અમને ઓળખતા લોકો પરિચિત હતા એટલે હું ઓકરાની પેડે ઉછરતી તેની કોઈને નવાઈ ન લાગતી, પણ હું ચૌદમું વડાવીને પંદરમાં વર્ષમાં આવી અને મારું સરીર તંદુરસ્ત હોવાને કારણે હું હતી તેથી મેં મોટી દેખાવા લાગી ત્યારે મારી રહેણીકરણીએ દોઢાંમાં આશ્વર્ષ ફેલાવ્યું. મને પણ ત્યારથી જ ૨૫૪ ખ્યાલ આવવા માંડ્યો કે આ જગતમાં સ્ત્રી હોવું અને પુરુષ હોવું એ સરખી જ ખીન નથી. પરંતુ લોકોના આશ્ચર્યથી મારે ડરવાનું કશું કારણ નહોતું. મારા પિતાએ જીવનના કેટલા મેં પ્રદેશમાં ક્રાંતિ કરી હતી એટલે તેઓ લોકનિંદા તરફ બેપરવા રહી શકતા હતા. એમણે તો જોયું હું મોટી થતી ગઈ તેમ મારી વિશેષ કાળજી રાખવા માંડી. રજે, હું સામાજિક માન્યતાના વેગવાન પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ. એ ખ્યાલથી એમણે મારી પીઠ ચાબડવા માંડી અને 'તું તો સ્ત્રીમાનની ઉદ્ધારક થવાની છે. તારા તેજ આંત્રજ પુરો જાંખા પડ્યો અને સ્ત્રીજીવનમાં તું પ્રદક્ષ રેડ્યો' એવું એવું એ કહેવા લાગ્યા. આ બધા શબ્દો મને ત્યારે અત્યંત મીઠા લાગતા અને મારામાં ઉત્સાહ પૂરતા. પણ જીવનસંક્રમણ તમામ અંદાજનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે એ શબ્દોએ મને થોડી બેપરવા બનાવી દીધી. મારામાં જે નહોતું તે છે એવું ખોટું જ્ઞાન કરાવી દીધું અને પરિણામે ટાંચા સાધનો હોવા છતાં હું અભિમાની બનીને મુધના મેલાનમાં ઘેરવી પડી.

હું મેટ્રિક પાસ થઈને કૉલેજમાં મૂકી ત્યારે મારા તરફ ઓળખીતાઓની આંખો વધારે ખેંચાઈ. પિતા તરફથી મળતા સંસ્કારોને લઈ હું એ લોકો તરફ હસવા લાગી. કેટલીકવાર અમારી આજુબાજુના ડોસાડોસી સ્ત્રીય ઝેવી રીને હું વર્તવા લાગી. કોઈ મને પૂછે કે 'બેન, હજી કેટલુંક લખ્યો?' તો હું કહેતી કે 'ચાર વરસ અડી લખીને પછી વિજ્ઞાપત જવું છે.' ક્યારેક સવાલ આવતો કે 'બેન પરણ્યો નહિ?' હું મનકમાં જવાબ આપતી કે 'શોધુ હું,' કોઈ ઠીક મળી જશે તો પરણી જમીશ.' મારા આ જવાબો ડોસાડોસીઓને આકરા અને નકરંટ લાગતા પણ મને એમાં મઝા આતી.

માતાપિતાએ મને મર્યાદા શીખવી હતી. સમાજમાં કેવા કેવા માણસો રહે છે તેનું જાન પણ આપ્યું હતું પણ સાથે સાથે એ પણ જણાવ્યું હતું કે 'એથી ડરી જવાની જરૂર નથી. આપણે અંતરાત્મા કહે તેમ જ આપણે વર્તવું.' આ જ્ઞાન અને શક્તિ ધરાવતી હોવા છતાં કૉલેજજીવનના મહિનાઓ જેમ પસાર થવા લાગ્યા તેમ તેમ મેં જોઈ નહોતી એવી દુનિયા હું જોવા લાગી. કૉલેજમાં હું એક જ કુમારિકા નહોતી, અમે વીસેક હતી, પણ અમારા ઉપર આખી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની આંખો ફર્ક જ કરતી. મને પ્રથમ તો સમજતું જ નહિ કે 'અમે તે ક્યું આશ્ચર્ય છીએ!' પણ સમય વીતવાતી સાથે હું અવગતી વાતો પણ માંભળવા લાગી. મારી આજુબાજુમાં મૈત્રીઓ પણ જોવા લાગી, અમારા નજીક કામ માટે તત્પર દેખાતી એ યુવકસેના જોઈને મારું આશ્ચર્ય વધવા લાગ્યું. મારા પિતાના એટલે કે ધરના સંસ્કારો કરતાં કૉલેજનું વાતાવરણ તદ્દન ઉલટું હતું પણ મને બીજી કોઈ જાગૃતતી એટલી અકામચી ન થઈ જેટલી આ મૈત્રીઓ, ઓળખાણો અને એકદલિઓની યથા કૉલેજનું

એક વરસ પસાર થયું ત્યાં સુધીમાં આ બધું જોતાં જોતાં હું મંબીર બની ગઈ.

આ એક વરસમાં મારે કોઈની સાથે મૈત્રી ન થઈ. હું નાણુતી હતી કે બંધી કુમારિકાઓમાં એક હું જ એવો નમૂનો હતી કે જેને બીજી કુમારિકાઓ 'વિચિત્ર' કહેતી, પણ એ તરફ જોવા વિના હું મારા અભ્યાસમાં જ હંડી ઉતરવા લાગી. મને મંબીર થતી જતી નોંધતે મારા પિતાએ એક દિવસ કહ્યું, 'કમ બેન, હમણાં મંબીર રહે છે?' એ પ્રશ્ન આવતાંની સાથે જ મેં મારા અનુભવોની વાત એમને કહી સંભળાવી. વાત સાંભળ્યા પછી તેઓ થોડા વિચારમાં પડી ગયા પરંતુ એ ત્રણ મિનિટના મંબીર મૈત્રી પછી એમણે જે રુબ્બો ઉચ્ચાર્યા તે હું જીવનભર ભૂલી શકું એમ નથી. એમના શબ્દોમાં એમનું અવશેષન 'અનુભવમય અને લાગણી ભરેલાં હતાં. 'ભારતી, એ શબ્દો તને વ આનંદ આપશે.' વર્ષો બોલનાં બોલનાં એક ક્ષણ અટકીને વિચારવા લાગી. ભારતી કંઈ બોલવા નવા ત્યાં એણે શરૂ કર્યું;

"હા, એમના જ શબ્દોમાં કહ્યું:" એથી લગીર પણ ડરીશ નહિ. આપણે તો દારીને ભાગી જમીશું તો સમાજની દૃષ્ટિમાં કોઈ દિવસ ફેર પડશે નહિ. અનેક કોકરા ને કોકરીઓ આને કુમારો જઈ રહ્યા છે તે હું નાણું છું પણ આ પહેલાંની સ્થિતિ થે કોઈ સારી નહોતી. અત્યાર સુધી તો મેં ઉપર તાણુ હોવાથી મૈત્રી લાગતું હતું અને સૌ પૂરાયેલા હોવાથી શાંતિ દેખાતી હતી. એ બધું ખોટું હતું. ફિતિમ હતું. આપણી જીવનસંક્રિતનો દ્વાસ કરવારું હતું. ઘણા વરસે આપણે જાગ્યા છીએ અને આખી રચનામાં ક્રાંતિ કરી રહ્યા છીએ થોડા દિવસો, થોડા મહિના, થોડા વર્ષો અબધવરથા મળી જશે. અને કેટલુંક નહિ ઇચ્છતા જેતું પણ યથ જશે

પણ એ વિકટ પંથ કાળા વિના છુટકો નથી. છું બહાદુર રહેજે, તારી આંખ અને હૃદય સલામત રાખજે. તારા જેવી નિઃશ્વ કુમારિકાએ જેમ વધતી જશે તેમ આ પંથ જલદી કપાઈ જશે અને આપણે રવાનાવિક સ્થિતિમાં જલદી આવી જઈશું. ”

પિતાના આ શબ્દોએ મને નવી પ્રેરણા આપી અને એ પ્રેરણાના ભેર ઉપર જ હું ત્યાર પછી ટકી શકી. મને એવું લાગ થયું લાગ્યું કે હું કેવળ મારા માટે જ બધું જ નથી કરતી પણ મારી પ્રત્યેક ક્ષિપ્તમાં સમાજની નવરચનાના તત્વો પણ હૂપાયેલાં છે. અભ્યાસ, ચિંતન અને પિતા તરફથી થતા સંસ્કારોના સિંચને મારા હૃદયને આપક બનાવવા માંડ્યું. કોલેજનું બીજું વર્ષ જ્યારે મેં પચાસ કુલ ત્યારે તો હું બહુ બહુ વિચારની યથ મઠ હતી.

બીજા વર્ષમાં મારે અમુક યોગબાણે યથ હતી પણ મૈત્રી ક્ષીએ એવો એક પણ સંબંધ બંધાયો નહોતો, પરંતુ ત્રીજા વર્ષમાં દાખલ થતાંની સાથે જ એક મૈત્રી યથ અને એ મૈત્રીએ મારા હૃદયનું સ્ક્રાપ ક્રેલી નાખ્યું તે પછી હું લગભગ મેદાનમાં ઉતરી પડી.

એનું નામ ધનંજય હતું. ધણી જ શુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી હતો. એની મૈત્રી માટે મારા સાથેની લગભગ બધી કુમારિકા તમસ્કી લે હું જોતી હતી. એ શરૂઆતમાં મને એપરવા અને મસ્ત લાગતો હતો, પાછળથી મેં જાણ્યું કે એ બારે અશિમાની હતો. સૌના સાથે એ હસતો બોલતો પણ કોમળે બહુ નજીક આવવા દેતો નહિ. મને જાણ્યું અને એને પણ જાણ્યું કે અમે બંને મિત્રો વિનાના હતા. અમારી વચ્ચે આકર્ષણ જન્મવાનું કદાચ એ જ કારણ હોય. પણ નજીકી વાતગીતો કરતાં કરતાં અમે બહુ નજીક આવી ગયા અને ધણી દૂર ગયા પછી

મને ખબર પડી કે હું એની મિત્ર બની ગઈ છું.

ધનંજય અમારે ઘેર આવવા લાગ્યો હતો. હું પણ ક્યારેક એને ઘેર જતી હતી અને એ રીતે અમારા વડીલો પણ ધીમે ધીમે એકબીજાના પરીચયમાં આવતા હતા. ધનંજય પોતે પાઠીધારી અને શાશ્વત સંસ્કારો ધરાવતો હતો પણ એના ધનવાન પિતા અને ભાઈઓ શાશ્વત પ્રવૃત્તિ તરફ બહુ વ્યવહાર નહોતે જોતા હતા. અમારા બંને વચ્ચે કેટલું અંતર હતું એ તો હું પછી કહું પણ મારા પિતા અને એના પિતા વચ્ચે તો બારે અંતર હતું એટલે એમને પરીચય યોગબાણે કરતાં આગળ વધી શક્યો નહિ. અમારી મૈત્રી દિવસે દિવસ આદ્ય થતી ગઈ.

મને એ દિવસો યાદ આવે છે. ધનંજયની વતો યાદ આવે છે. એના રવખો ઉપર હું વારી જતી હતી એ યાદ આવે છે અને મને મારી મૂખાંઈ માટે ફરી ફરીને ધમક પેદા થાય છે. ધનંજય ભારે શુદ્ધિશાળી હતો એમ તો મેં કહ્યું. એના પ્રત્યે હું અંગત મઠ હતી તેવું મૂંઝાન કદાચ જ એ હતું. અખંડ માનવતાના જે તથ્ય દિસ્યા પાડીએ તો એના શરીર અને શુદ્ધિ અત્યંત પ્રજ્ઞાવશાળી હતાં અને આત્મા-ચારિત્રી તો મને ત્યારે પૂરેપૂરી ખબર નહોતી. જેટલી ખબર હતી તેટલી શુભ હતી. ગૌર અને ધારીકું શરીર. ચમત્કારી આંખો, પૌરુષ નીવરતી ચાલ, ગર્વમાં ઉન્નત રહેતું મસ્તક એ બધું મને આકર્ષતું હતું. મને તેને મદાત કરી દેતો વાણીપ્રવાહ મને એના પ્રત્યે બેંચતો જતો હતો.

દિવસો વિદ્યા, મદિતાઓ વિદ્યા. ધનંજય અને હું નજીકને નજીક આવવા લાગ્યા. ધનંજય ધણી વાર મને કમ્મા કરતો કે ‘તું બહુ નવજી છે તારા ને મારા હૃદય-આશો એક છે. આપણે સાથેજ કામ કરી આપણું મનના-

કંઠાઓ પૂરી કરીશું.’ અને એ મહત્વાકાંક્ષાઓ પણ કેટલી અદ્ભૂત અને આકર્ષક હતી ! ધનંજય મને કહેતો કે ‘ગુજરાતનું વેદાંશ, જાતું સુવર્ણન આપણે બચાવવું છે. સ્થાનશ્રષ્ટ યથેચ્છી આંશકિતની આપણે પુનર્યાપના કરવી છે. રાષ્ટ્રજનના એકેએક પ્રદેશમાં આપણે ક્રાંતિની ચિન્હાશી મૂકવી છે અને આ પરાધિન દેશને મુક્ત કરી સંસ્કૃતિના શિખરે પહોંચાડવો છે.’ મને એની આ વાતો બહુજ ગમતી. નાનપણથી મારા પિતાએ પણ મારા અંતરમાં આવા જ વિચારોના બીજ રોપ્યા હતા, એ બીજને સિંચન આપનાર મળનાં મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો.

ધનંજયની મૈત્રીના આ સમય સુધી મારા મનમાં પુરુષો સાથે રોષ નહોતો જાગ્યો. મારે સ્ત્રીમતીને પુરુષોના પંજમાંથી છોડાવતી છે એવા ખ્યાલો પણ નહોતાં આવ્યા. પુરુષ જીને કચડી રહ્યો છે એમ હું જોતી છતાં એ ધા મારા હૃદયમાં હજી લાગ્યો નહોતો. મારા હૃદયમાં સેવાના અભિલાષ અને મહાન યવાની મહત્વાકાંક્ષા જ ત્યારે હતી. ધનંજયે એ મહત્વાકાંક્ષાને પોષવા માંડી અને અભિલાષોને ઉત્તેજિત કરવા માંડ્યા. પરિણામે હું ધનંજય તરફ વધુ ને વધુ ખેંચાવા લાગી.

અમારો અભ્યાસ આગળ ચાલ્યો જતો હતો પણ એ અભ્યાસમાં હવે મને એટલો રસ નહોતો

રહ્યો એટલો રસ જીવનપ્રશ્નમાં ચૂકાવવામાં હતો. છતાં હું અભ્યાસમાં પાછળ નહોતી, ધનંજય પણ પાછળ નહોતો. અમે બંને અમારી આજીવાજીના ધર્ષાપાત્ર બન્યા હતા. મારા નજીક બીજા કોઈ વિદ્યાર્થી આવી શકતો નહિ અને ધનંજય નજીક બીજા કોઈ વિદ્યાર્થીની આવી શકતી નહિ. અમારી મૈત્રી એ રીતે પણ દંડિભૂત થવા કરતી હતી.

એ એક વરસમાં ફાનેજમાં અને કોલેજ બહાર જે નાના મોટા બનાવો બનતા હતા તેમાં ધનંજય ક્રાંતિકારી જીવાન તરીકે દેખાઈ આવતો હતો. હું અનેક પ્રમંજે જોઈ શકતી હતી કે ધનંજય સ્વમાનસીય અને અમીરવાળો છે. એના કોઈ નિર્ણયમાં નમ્રતા હોવાથી જ નહિ. તેમ એ સક્ષામન જીવન જીવનારો પણ નહોતો. કોઈ પણ વખતે તમામ સક્ષામતીઓને ઘોર મારવાની એની તૈયારી હતી. પિતા અને કુટુંબનો ઉપ વિરોધ છતાં એ રાષ્ટ્રીય જીવન જીવતો હતો એ વસ્તુ પણ એનું તેજ પુરવાર કરતી હતી.

આ રીતે ધનંજય નામના એ જીવાન પુરુષ સાથે મારે પ્રથમ મૈત્રી થઈ અને એ મૈત્રીએ મારા સરક વહી જતા જીવનપ્રવાહને અગમગાની ચૂકવ્યો.

જીવનવિકાસ*

“ ઇશ્વરની શી વિચિત્ર યોજના છે તેની ખબર પડતી નથી પણ ગાંધીજીને એમના કીમતીમાં કીમતી પ્રયોગો કરવા માટે આવા અદના દરબાજા સેવકો મળે છે અને છતાં એમની પ્રેરણા એટલી બધી જલદ છે કે એવાં સાધનોથી પણ તેઓ ચમત્કારી પરિણામ બતાવી શકે છે.” આ રુપે ‘જીવનવિકાસ’ની પ્રતાવનામાંથી લીધા છે. કાકાસાહેબને ગાંધીજીની દષ્ટિ તીમે કેળવણીના પ્રયોગો કરતાં જે સત્ય લાગ્યું હતું તે જ એમણે લખ્યું હતું પણ વામને તે આમાં વિનય અને નમ્રતા જ જણાયાં છે. ગાંધીજી આપણા દેશની પ્રેરણામૂર્તિ છે અને મારીના માનવીઓમાં એમણે પ્રાણ પૂર્ણ છે એમાં સંકે નથી પરંતુ આ ‘જીવનવિકાસ’ વાંચતા અને કાકાસાહેબની અનેક ક્ષેત્રોની પ્રશ્નિઓ જોતાં, એ અમને ‘અદના દરબાજા’ નથી લાગ્યા. નૂતન-ચુજરાતની રચનામાં વિદ્યાપીઠો ફાળો નાનો સૂતો નથી અને વિદ્યાપીઠની રચનામાં પ્રથમથી કાકાસાહેબ પ્રાણતત્ત્વ રહ્યા છે. આજે તેઓ રાષ્ટ્રવાદી અને રાષ્ટ્રસેવીના કામમાં પડ્યા છે ત્યારે એમના વિદ્યાની વિદ્યાપીઠ ગાંધી લાગે જ છે. આપણા દેશના સહજાગરે દરેક ક્ષેત્રમાં દબારેલી સંખ્યામાં સેવકો તે હજાર થયા છે પણ એના ઉપર મદત સંસ્થાઓ સ્વી સકાય એવી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ જવડે-જ જોવા મળે છે. કેળવણીના ક્ષેત્રો અને વિદ્યાપીઠોના વિચાર કરીએ તો આજે દર બેઠેલા કાકાસાહેબ, કિરોરલ્લખ, નરદરિશાર્દ વગેરેનું સ્થાન પૂરે એવું કોઈ દેખાતું નથી. નાનાલાલ અને ગિજુલાલ આજે ચોતાના પ્રયોગ ઉપર જ છે પણ સંસ્થાના નિયમ પ્રમાણે વાંચ વર્તની મુદત પૂરી થઈ ગયા

* લેખક : દલપત્ર જાલકૃષ્ણ કાલેલકર : પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ : પા. ૨૪ ને ૮૦૦ કિમત રૂ. ૫.

છતાં તેઓ નિહિત નથી લઇ શકતા. આનું શું કારણ હશે ? રાષ્ટ્રવ્યુદ્ધમાં આપણા પાસે જેટલી હોય તેટલી સામગ્રી લઇને જવાનું હતું એથી શકિત વધારવાની લાવના જ એાછી યર્થ મળ હશે ? કે માથા ઉપર માછ રહેલી ક્રાંતિને લઇ નિરાંત નહિ લાગતી હોય ?

અમે તેમ યોગ્ય પણ ' જીવનવિકાસ ' ના લેખક એક સમર્થ કેળવણીકાર અને પ્રતિભાસંપન્ન લેખક છે એમ કબજા કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. ' જીવનવિકાસ ' ના આદેસે પાનામાં કાકામાહેબે એમનો પ્રાણ નીચોાએ છે. આ પુસ્તક એમણે કાંઈ જગ્યાએ શાંતિપૂર્વક ખેરવીને લખ્યું નથી પણ જીવનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પછી 'નવજીવન' આદિમાં જે લેખો લખ્યા તેના સંગ્રહ છે, પણ 'સંગ્રહ છે' એટલે એમાં નવીન નથી એવું કોઈ રખે સમજી શકે. આ અવલોકન લખનારે એમાંના ધણીખરા લેખો પુસ્તક પ્રગટ થયા પહેલાં વાંચ્યા છે પણ આને એ બધા લેખોને સંગ્રહરૂપે જોતાં એક વિશેષ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ છે. માનવીમાં રહેલા શુભ તત્ત્વને બહાર આણવું એ તો કેળવણીના હેતુ ખરો પણ કેળવણી જીવનવ્યાપી હોવી જોઈએ એમ આ લેખો ઉપરથી લાગે છે. જીવનનું એક પણ ક્ષેત્ર એવું નથી રહેતું જ્યાં કેળવણીની આવશ્યકતા ન હોય. આ વાંચ્યા પછી એ પ્રશ્નો નથી રહેતા કે કેળવણીએ આજીવિકાનું સાધન આપવું જોઈએ કે નહિ, કેળવણીએ શરીરસંપત્તિ ખસિવવી જોઈએ કે નહિ, કેળવણી અને રાજકારણને સંબંધ ખરો કે નહિ, કેળવણીમાં ધર્મને શું સ્થાન છે. આ બધું કેળવણીમાં આવી જાય છે. 'જીવનવિકાસ' કહે છે કે માનવજીવનને સંપૂર્ણપણે સંસ્કૃત કરી શકે એ જ કેળવણી. એ સિદ્ધાંતની બધી અધૂરી અથવા ખોટી કેળવણી.

આ કાંઈ તાર્કિક મંથ નથી તેમ આમાં

કાંઈ ખોટી યોજનાઓ નથી છતાં કેળવણીના લગભગ બધા અંગોને વિશે આમાં દિશામૂલ્યનો પડખો જ છે. આ પુસ્તક અધ્યાપકો કે વિદ્યાર્થીઓ માટે જ નથી. એમને વધુ જરૂરનું છે એટલું ખરું પણ આ પુસ્તક જીવનના કાંઈ પણ ક્ષેત્રમાં અજાણસ કરવારાઓને ઉપયોગી થઇ પડશે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના કાકા સાહેબની ધારણા કરતાં ઘણી ટૂંકી છે પણ એમાં કેળવણીની કસોટી ઉપરાંત ચોતાને આ દષ્ટિ, કેમ અને ક્યાંથી મળી, ઉતરોત્તર એ દષ્ટિ કેમ શુદ્ધ થતી મળે તે બતાવ્યું છે. કેળવણી વિશેની એમની નિષ્ઠા આટલા ઉપરથી રજૂ સમજાઈ આવશે: "એક રીતે કહી શકું કે મારું બીજું બધાણા જીવનરૂપે લખાયેલું છે, જ્યારે કેળવણી વિશેનું લખાણ જીવનનું એક મિશન સમજીને અને સામાજિક જીવનની મીમાંનાના એક મહત્ત્વના અંગ તરીકે લખાયેલું છે. જુજરાતની પ્રજા મને ખૂબે નહિ ત્યાંસુધી મને સાહિત્યકાર તરીકે ન ઓળખે પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે."

કાકાસાહેબને 'જુજરાત કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે જ છે પણ સાહિત્યકાર તરીકે પણ ઓળખે છે અને જાને ઓળખાણુ લાંબા મારા સુધી કાયમ રહેશે એમાં અમને શંકા નથી. બ્યાપક ધર્મલાવના: લે. મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી રોડ, અમરાવાદ કિં ૦-૧૪-૦.

આ પુસ્તક ગાંધીજીનું છે એટલું જ એના વિશે વળતું જસ હતું પણ પુસ્તકનું નામ જોતાં થોડી એરમમજ થતાનો સંભવ છે. આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના ધર્મ વિશેના લખાણો કહેવાય છે તે જ નથી આખાં પણ આમાં તો મૂડી ચણી ને સામ્યવાદ સર્વોદયના વિચારો, સમાજધર્મ, સેવધર્મ અને રાજાજીવનના

વિચારો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે અને તે પણ છેક ૧૯૩૬ના અંત સુધીના 'એટલે આ પુસ્તક આજને તબક્કે ધણું જ ઉપયોગી છે. ગાંધીજી એ ધર્મનો સંકુચિત અર્થ કહી ક્યો નથી અને જીવનના કોઈ અવધારમાંથી એણે ધર્મને બાદ રાખ્યો નથી. આ લેખસંગ્રહ વાંચના એમ લાગે છે કે ધર્મ એ કોઈ વિધિનિષેધનું રાજ્ય નથી પણ જીવનગ્રામી ભાવના છે, આજા ધર્મની અવગણના ન થઈ શકે. ન કરવી જોઈએ.

તિમિરમાં પ્રભાઃ વેશાંતરકારઃ કિશોરઝાલ મ. મરાઠવાળા. પ્રકાશક, ઉપર પ્રભાણે. પાના ૨૨ + ૨૦૮ કિં. દસ્ત આના.

પોતાના આયુષ્યની ઉત્તરાવસ્થામાં જીવનના પ્રતિબિંબ સમું લખાણેણું આ નાટક ટોલ્સ્ટોયની સર્વોત્તમ નાટ્યકૃતિ ગણાય છે. કંઈ દૃષ્ટિએ એ સર્વોત્તમ છે તેનાં કારણો દરેક જૂઠાં જૂઠાં જણાવશે. બનાઈ શો જેવા આમાં કલાના તત્વોને વિકસેલાં જુએ છે, કિશોરઝાલબાદ આમાં જીવનનું દર્શન કરે છે પણ આ પુસ્તક, વેશાંતરકારની પ્રતાપના અને અંત ભાગ વાંચતાં એમ થઈ આવે છે કે કલાપી ભડકરાની રીતે જરૂર ?

કિશોરઝાલબાદને આ પુસ્તકમાં ટોલ્સ્ટોયની સત્ય માટેની ઝંખના અને નિખાલસરૂઢિ દેખાયાં છે અને આ નાટકની સફળતા એમને એમાં જ લાગે છે. એક પ્રશ્ન કરીએ ? ટોલ્સ્ટોય કલાકાર ન હોત તો એ આવું લખી શકત ? સત્ય માટે ઝંખનારા અને જીવનનું મોર્લ પ્રગટ થવા દેનારા આવું લખી શકે એમ જોયું નથી. અમને તો એમ લાગે છે કે ટોલ્સ્ટોયની ઝંખના અને હૃદય-સાંદર્ભ એ કલાકાર હોવાના કારણે એણે કલાએ ખીલી ઉઠ્યાં છે. કલાએ ધર્મનીતિની અવગણના ન કરી જોઈએ એટલું જ ત્રિદિ પણ એને

પોષણ આપવું જોઈએ એમાં અગે માનીએ છીએ. પરંતુ કલા કોઈ પણ વસ્તુ કે વિચારને સુંદર, વેધક અને સચોટ બનાવી શકે છે એની ના ન પાડી શકાય. ટોલ્સ્ટોય કલાકાર તો હતા જ. પણ ધણાં વર્ષો સુધી એમની કલાએ સત્યની આરાધના કરી નહોતી એટલે એ કલા મનોહારીણી ભાગતી પણ એટલી જ એ જોખમકારક હતી, પરંતુ અધારે એણે સત્યની ઉપાસના કરવા માંડી ત્યારે કલાએ સાચું રથાન મેળવ્યું અને સાચી વસ્તુ દીપાવી, એટલે કલા સ્વતંત્રપણે વિરોધ કરવા જોઈ કાંઈ વસ્તુ નથી. જમાનાઓ થયાં એણે જીવન સાથેનો સંબંધ ઊઘાડ્યો છે અને એથી જીવનશીધન કરનારા સતો, કવિઓ, એલિયાઓ કલાકાર હોવા છતાં કલાનું નામ બહુ ન લેતા. શ્રી કિશોરઝાલબાદનું આ વેશાંતર વાંચતા પંજુ એવું જ લાગે છે તેઓ કેમ જાણે કલાથી કરતા હોય ! સારું તો એ નથી કે તમામ શક્તિઓની પેઠે કલાને પણ જીવનની ઉપાસનામાં રોષ્ટ્ર દેરાઈ મહર્ષિ ટોલ્સ્ટોયના નાટકમાં અને શ્રી. કિશોરઝાલબાદના વેશાંતરમાં અનને એ સત્યોપાસના કરતી કલા દેખાય છે. આ નાટકની સફળતાનું મૂખ્ય તત્ત્વ મત્યોપાસના છે એ તો અમે પણ સ્વીકારીએ જ છીએ.

શ્રી કિશોરઝાલબાદ જેવા એક નાટકનું વેશાંતર કરવાને પ્રેરાય એ હકીકત જ કંઈક આશ્ચર્ય પમાડનારી અને આકર્ષણ ઉભું કરનારી છે આ પુસ્તક પ્રત્યેના એમના આકર્ષણનું કારણ તો આપણે જોઈ ગયા. એ આકર્ષણ કોઈ પણ વાંચનાર અનુભવી શકશે એ નિઃશંક દાવ છે. આ નાટકમાં જે મનોમંથન ચિતરાણું છે તે ટોલ્સ્ટોયના અનુભવનું છે. આમાંનો નકુલ કાણ છે ? જીવનને આરે પહોંચ્યા પછીની એની વેદના ટોલ્સ્ટોયનું જીવન માદ આપે છે અને આજણા હૃદયનાં તળીયામાં પડેલા અનેક

વિચારોને જાગૃત કરી દે છે. ટાઈપોગ્રાફી કલમ એટલી જાળવાળ છે કે વાંચનાર ક્યારેય તે એની અસરમાંથી મુક્ત થઈ શકે એમ નથી. ભાગ્યે જ આવી સિધ્ધિ કોઈ લેખકને સાંપડતી હશે.

શ્રી. કિશોરલાલભાઈના વેશાંતર-આપાંતર વિગેના વિચારો સાથે અમે સંમત છીએ. એમણે જો આપાંતર જ ક્યું હોત તો આ પુસ્તક આટલી પ્રિયતા ન મેળવા શકત. આ તો વાંચનારને 'આપણું જ' લાગે છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ આવા ધણા વેશાંતરો આપી અમને સાખીત કરવા દે કે તેઓ કસાકાર પણ છે.

શ્રી-પુરુષ-મયાર્દા : ભે. કિશોરલાલ ધ. મધરવાલા પ્ર. પ્રસ્થાન કાર્યાલય પાસે અગિયારી સામે અમદાવાદ, પાના ૧૬ + ૮૪ કિં. પાંચ આના.

આ નાનકડી પુસ્તિકાનું નામ જ એવું સ્પષ્ટ છે કે એ ઉપરથી અંદરની વસ્તુનો ખ્યાલ આવી જાય છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ મુજરાતના એક સમર્થ ચિંતક અને વિચારક ગણાય. એમના બધાં પુસ્તકોમાં એમની વિવેકશુદ્ધિનું તેજ દેખાઈ આવે છે. કોઈ પણ વિષયને ઊણીઊણીને રખડ કરવામાં આપણે ત્યાં એમના જેટલી કાળજી ભાગ્યે જ કોઈ લેવું કરી બીજાના વિચારોનું હાઈ પકડવાની શક્તિ પણ અદ્ભુત છે. ગાંધીવિચારોદ્ધન એમની એ શક્તિના પુરાવા છે. 'જીવન શોધન' અને 'કેળવણીના પાયા' જેવાં પુસ્તકો મેં તો બીજાં જોયાં નથી. આવા સમર્થ પુરૂષના કોઈ પણ વિચારને બહુ ઉતાવળે નિર્ણય ઉપર નહિ મૂકી દેવો જોઈએ. આ પુસ્તિકાના લેખો વાંચતા એમ 'લાગ્યું છે કે એમના વિચારોનો વિરોધ કરનારાઓના મોઢા ભાગે

ધીરજથી અને ઝીણવટથી એમના વિચારોને તપાસ્યા જ નથી અને એટલે કંઈ વસ્તુ ઉપર શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ કેટલો ભાર મૂક્યો છે તેનું પ્રમાણ સમજ્યા વિના જ ટીકા કરી છે. આમાંના ધણાખરા લેખો 'હરિજન બંધુ' અને 'પ્રસ્થાન'માં પ્રગટ થઈ ગયા છે એટલે એ ઉપરની ચર્ચાઓ પણ સંભળાઈ ગઈ છે. અમને આ વિચારોમાં વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનનું ઊંડું અવલોકન માહુમ પડ્યું છે અને 'બધા વિચારોની પાછળ નિજ અનુભવનું બળ પણ જણાયું છે. આજના વાતાવરણમાં અનેક વિચારોના મોઝાંમોઝા ઉછળી રહ્યાં છે ત્યારે અધારામાં ગાંધીથી તહીં સંપડતા સુવર્ણુવતીઓને આ નાનકડી પુસ્તિકા દીવા જેવા જણાશે એમ અમારું માનવું છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ આ પ્રકારનું હજી વધુ લખે 'એવું' મંચીએ.

કન્યાને પત્રો : ભે. નરહરિ ઠા. પરીખ અને મહાદેવભાઈ દેસાઈ. પ્રકાશક. પ્રસ્થાન કાર્યાલય પાસે અગિયારી સામે, અમદાવાદ. કિંમત ૭ આના.

આ નાનકડી પુસ્તિકાની બીજી આવૃત્તિ થોડા સુધારા વધારા સાથે બહાર પડી છે તે ખરેખર હારની વાત છે. આ પ્રકારનાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં છે જ ક્યાં ? નવસંક્રમણો અને વાર્તાઓના પત્રો તરુણુ યુવકયુવતીઓના હિલચાલોના ઉભા કરી જાય છે પણ એટલે ભાગે એ ચિત્રો કદાપતિય હોવાના કારણે જીવનમાં ઉતારી શકતા નથી અને કોઈ ઉતારે છે તો જનાવડી જ લાગે છે. કુમાર અવરદમાં પ્રવેશતાં જ આજના યુવક-યુવતીની સામે અનેક સમસ્યાઓ ઉભી થઈ એને મૂંઝવી નાખે છે. થોડા વખત એ મૂંઝવણમાંથી નીકળવા માટે

કર્કિ મારી ચોખ માર્ગદર્શનના અભાવે એ કાં તો યાકીને જીને સીલે ચાલવા માટે છે અને કાં તો નિરંકુશ બની જાય છે. જીવનની અત્યંત મંજવાણવારી આ અવસ્થામાં માર્ગદર્શન આપી શકે એવાં પુષ્કળ પુસ્તકો લખાયાં જોઈએ પણ એ પુષ્કળ આવા અનુભવી અને વત્સલ પિતાએને હાથે લખાય તો જ સીક, નહિ તો આવી એકાદ પુસ્તિકાથી પણ ચલાવી લેશું.

આ નાનકડી પુસ્તિકા તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યા માટે લખાઈ છે એવું, કુમારોને પણ એમાંથી વિચારવાનું મળી રહેશે. મુ. નરહરિભાઈ ખાસે આશા રાખીએ કે કુમારો માટે પણ તેઓ આવું માર્ગદર્શન આપે.

એ પત્ની કેવી ? : અનુ. વનેશ લ. સુક્ત
મકારાક : કાન્તિજાલ મ. શાહ. અંગ્રસિંઘમાળા
રમકર્ણ મારકેટ, અમદાવાદ. કિં. રા. ભે.

' બાણુતાઈ ઘડા થે.' નામની મરાઠી નવલનો આ અનુવાદ છે. અનુવાદની હાયામાં મરાઠીની હાયા આવી જાય છે. એટલે પુસ્તકની વસ્તુને થોડી ઝાંખપ લાગે છે આખું પુસ્તક

એક માતાની આત્મકથા રૂપે લખાયું છે. સ્ત્રીજીવનના પ્રવેશને એટલી સ્વાભાવિક રીતે રજુ કરી છે કે કોઈ અંતરંગ્યની આપણે સાંભળતાં હોઈએ એવું જ લાગે. ધનવાન અને સંસ્કરમંપન પિતાને ત્યાં ઉછરેલી સોનું મેટ્રીક સુધીની કેજરણી થયે છે ત્યાં સુધીનું એવું જીવન સ્ત્રીના દલિત અને અનાયપણાથી મુક્ત છે પણ લગ્નનો પ્રેમ હિમો થતાં જ સુધારક દેખાતા પિતા વિરૂદ્ધ છે. સોનુંના પ્રિય પણ ગરીબ મિત્ર સાથે એને ન પરણાવતાં એક ધનવાન વિધુરની સાથે એના લગ્ન કરે છે. પિતાની આગર સાચવવા સોનું દુઃખાતે દિલે પરણે છે પણ આખું જીવન એ તરફડીઆ જ માર્યા કરે છે. લગ્નજીવનમાં પૂરતો અસતેવ હોવા છતાં કાવટો એ લગ્નને અળાંક રાખે છે અને એ અળાંક ચિંતામાં સોનું, એના પતિ તાત્કાલિક અને ગ્રેમી બાસ્કર સંગમ્યા કરે છે. અંતે સોનું લગ્નમરૂપ બને છે. આખી કથા કચ્છ છે. વાંચનરતને પોતાનું સ્વજન દુઃખ પામતું હોય એવી લાગે એટલી મુંઝવે ધેલી છે પણ નજીની વાતો અને કંઈક લાંબાણુ ઉપર સુધી ખૂંચા જ કરે છે.

‘ સાપના ભારા ’

‘ જમિ ’ ના એપ્રિલના અંકમાં ‘ સાપના ભારા ’ નું અવસોકન આવ્યું હતું તે સંબંધમાં શ્રી. ત્રિજીવનદાસ હુદાર તરફથી અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. અવસોકનમાં ‘ સાપના ભારા ’ ની ભાષાને ચોરોતરી કહેવામાં આવી છે. જ્યારે એ ભાષા ઇડર બાણુની છે અને એ વિશે પ્રસ્તાવનામાં લેખકનો ખુલ્લસો પણ છે.

કૌમુદીના ગ્રાહકોને લાભ

૧૯૩૬ના વર્ષમાં તમે કૌમુદીના ગ્રાહક હો તો
જીવનચરિત્ર, નાટકો, નવલિકાઓ, નવલકથા, પ્રવાસવર્ણન, વિજ્ઞાન
વગેરે વિષયોનાં
માસિક છન્દાત પુસ્તકો મનોહર રૂપરંગમાં આપની અધ્યયન છતાં સસ્તી

કૌમુદી ગ્રંથમાળાનાં

ગ્રાહક થઈ જાઓ ન !

કારણ કે આશરે રૂ. દસ ઉપરાંતની કિંમતનાં ૧૨૦૦ ઉપરાંત પૃષ્ઠનાં આ
પુસ્તકો છટક ખરીદવાં મોંઘા પડશે.

પહેલાં ચાર પુસ્તકો

વીર નર્મદ :	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ	છટક કિ. રૂ. ૧
સાપના ભારા :	ઉમાશંકર બેદી	.. ૧૧
હવે પછી		
દક્ષિણ દિગ્દેશ પ્રવાસ :	મુન્દરમ	.. ૨
ખમાં બાપુ ?	ચન્દ્રવદન મહેતા	.. ૨

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫ પોસ્ટેજ સાથે

કૌમુદીના ગ્રાહકોને રૂ. ૪ ..

કૌમુદી કાર્યાલય : રાવપુરા : વડોદરા.

: સંપાદક :

શિવરલાલ મોહનલાલ દવે

આ
અંકમાં

પરિશોધ

જંતુવાદ

રાષ્ટ્રભાષા હિંદી

અંતરના આળા

એક પુનિત પરિચય

મોજાંઓનો તોડવયોગ

આંતર રાષ્ટ્રિય આંદોલનો

સશસ્ત્ર વિ. સાથે અને સરળ

મુદ્રક • ધનશંકર કું. શુક્લ

પ્રભાતપ્રેસ, ડેન્સો હોલ • કરાચી

ભિમિ

પ્રકાશક • મુરેશ રા. બાબરીઆ

ભિમિ કાર્યાલય • ડેન્સો હોલ • કરાચી

પર્થ છકુ

અંક સાતમા

અનુક્રમણિકા

સાળંગ અંક

૬૭

સરખાસ વ. સારું અને સરખા	કિશોરલાલ મશરૂવાલા	૪૦૫
પ્રથમ પુત્ર પર લખેલી લીટીઓ	કોલક	૪૦૬
ક્યાંથી નાથે ?	દેવજી રા. મોદા	૪૦૬
તુરંગદ્રવ્ય	કરસનદાસ માણેક	૪૦૭
રહુ સ્મરણમાત્ર કાં ?	હરિલાલ પંડ્યા	૪૦૮
નિશામણિ	અજ્ઞાત	૪૦૮
વગડાઉ ફૂલને	નટવરલાલ ગાંધી	૪૦૮
મોળાઓનો તાંડિયોગ	દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	૪૦૯
આશા નિરાશા	ક્રતુનામકૃષ્ણમાકર	૪૧૨
પરિવ્રમણ	લાસકર દેવે	૪૧૨
આંતરના ઝોળા	શ્રીકાંત	૪૧૩
આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો	લાસકરરાવ વિદ્યાંસ	૪૧૭
એક પુનિત યરિચય	બિખ્ખુ મુવ	૪૨૧
ઉપહાર	દેવજી મોદા	૪૩૦
પરિશોધ	ધન્ડુલાલ ગાંધી	૪૩૧
રાષ્ટ્રલાષા હિંદી	દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	૪૩૬
શબ્દ	ગોતમ	૪૪૪
જંતુવાદ	રમણલાલ એન્જીનીયર	૪૪૫
આપણું કાર્ય	મગનભાઈ દેશાઈ	૪૫૧
લેટતાં	અજ્ઞાત	૪૫૪
હુબીળ	સાંદીપનિ	૪૫૫
ગયે મહિને	૪૬૫
સંસ્કૃતિનાં વહેણ	મૂળશંકર મો. બાદ	૪૬૬
અવલોકન	૪૭૫

અમારા મુખ્ય એજન્ટો—

શ્રી. જમનાદાસની કું.,

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર

એલ. કે. ત્રેધાણી

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.

ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી

વાર્ષિક

:::::

લવાજમ

:::::

રૂપિયા ચાર

કુલ અંકની કિંમત ૬૭ આના

પરદેશ દસ શિલિંગ

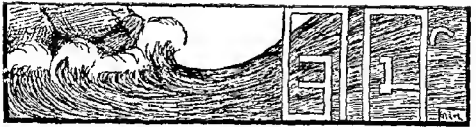
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

૧મકડાં માર્કેટ, અમદાવાદ

૧૪, અમરતમા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

રાવપુરા, વડોદરા

હવાડીયા ચક્રેડી, મુરત

* વર્ષ ૧૯૭૦ *

* જુલાઈ ૧૯૭૭ *

* અંક સાતમો *

સશસ્ત્ર વિ. સારું અને સરળ

એક વાર કંઈ બીજા એક મિત્રને ત્યાં જમવા ગયો હતો. ત્યાં બે છુદી ભતની જમવાની વ્યવસ્થા થોડી. એક નોકરને મેં જમવાની પૂછ્યું, 'આ કોને માટે?' નોકરે કહ્યું, 'આ મોટા લોકોને માટે છે.' 'અને પછી બીજી?' નોકરે જવાબ આપતાં જરા મંજાવે, પણ પછી બોલ્યો, 'એ સારા લોકો માટે છે.' 'ત્યારે હું સારા લોકોમાં બેસીશ?' - કહ્યું બોલ્યો, 'ના, તમારે તો બહાર બેસવાનું છે' - એણે આશ્ચર્ય કર્યું, 'મેં કહ્યું, "ના, મોટા લોકો કરતાં સારા લોકો ક્રીડા."'

મોટા અને સારા લોકો વચ્ચે વિરોધ દેખાવાનું એની કથનામાં મેં નહોતું. પણ અગત્યે જ એણે વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કર્યો, અને તે જમવાનો વિષય થયો. મોટા લોકો સારા ન જ હોય એમ તો કોઈ કહી શકે નહિ, પણ સારા લોકો મોટા ન હોય એવું બને, અને કેટલાક મોટા લોકો સારા ન હોય એવું મેં બને.

મોટા લોકો અને નાના લોકો, એવા પ્રકારની ભાષાથી ભેદ દેખાડવા કરતાં આ નોકરે વાપરેલી ભાષા અને વધારે સારી લાગી. અનેક બાબતોમાં સમાજમાં

પ્રત્યક્ષણે રહેલા આવા ભેદોને એકેને અન્ય બતાવ્યા વિના દેખાડી શકાય.

એવો જ એક ભેદ શુદ્ધ સાહિત્ય અને સારા સાહિત્યનો કરી શકાય. શુદ્ધ સાહિત્ય સારું ન જ હોય એમ નહિ, કેટલુંક સાહિત્ય સારું છતાં શુદ્ધ ન હોય એમ બને. અહીં, અર્થાત્, શુદ્ધ શબ્દ નૈતિક નહિ, પણ કલામય એ દૃષ્ટિએ વાપર્યો છે. એને કલામય અથવા સશસ્ત્ર સાહિત્ય કહેવું જોઈએ, પણ શુદ્ધ શબ્દ વપરાયેલા દેખાયી, અને તે સરળ હોવાથી તે જ વાપર્યો છે.

આ ઉપરથી સમજાતાં ઉપયોગમાં મેં શુદ્ધ શબ્દો અને સરળ શબ્દોનો ભેદ પાડી શકાય એમ છે. દા. ત. 'અક્ષિ', 'એ' (નિયમ) વગેરે શુદ્ધ શબ્દો છે; 'આખ', 'પ્રજનર' સરળ છે. કેટલાક શુદ્ધ અને સરળ બને હોય - જેમકે 'દીનતા'. પણ એ જ અર્થનો 'કાર્પણ' શબ્દ શુદ્ધ છે, પણ સરળ નથી. અને આ 'સરળ' શબ્દ પણ શુદ્ધ છે, છતાં તેવને પરિણામે 'સહેલો' જેટલો સરળ નથી.

મહત્વનું શું? શાસ્ત્રીયતા કે સારાપણું અને સરળતા?

પ્રવાસી છતાં મુજ સદન સોહાવ પગલી
કૂંણી તારી પાડી જનક જનનીના ચરણમાં.
અદીકું આનંદી સ્મિત કરી મહોલ્લાસ શિશુ તું
જગાવી લે બહાલા અમ ઉર ઉરે ગીત રણકા.
અહીં કાવ્યોદ્યાને પધિક શિશુ તું સ્નિગ્ધ વદને
પ્રવેશ્યો, રેલાવી ત્રિઉર તટની જન્મહવી- સુધા.

હતું માન્યું બાલે !

સીમા ઓળંગ્યાં છે જીવન પ્રણયોદ્યાન તણીને-
પડ્યાં પહાડી બીટે પ્રભુ પદ સમીપે સચરણાં
નીરવ વદને અર્ધ આલ્હાદ ધરવા.

ત્યહીં હર્ષાનંદ અચલ ધ્રુવ તારો અમીભયો
છોગ્યો ઓગરવી તું અમ અતલ વ્યોમે અનુપયો

અમે માણ્યુ આને સદૃશ મુખ એ પ્રેમ વનતું
યયું, વિદોહન્ટાં વિમલ પ્રભુ શું રશિમ નવ તું !

જશું આધે આધે

ભિષા ભર્ગાવારો મહીં થઈ હવે પન્થ કર્યું
અને કુંજે મુંઝાં નયન દધ, ગાને જગવશું.
મહાનદોર્ભિએ સહુ દિગદિગન્તો જગવશું

યયો સાક્ષી તું યે અમ ઉભયના પ્રેમ જીવને
રૂડી વાટિકામાં મધુર ગીત ગાવા સુભુને.
સ્વિકારી આતિથ્યો હસ રડ રમી તાત-કુટિરે.
અને શિશુ બહાલા ! હું પશુ નયનું ગીત-રણકે
સુદ ભર અમારો નવ પથે.

િંથી નાચે ?

દેવજી રા. પ્રાદા

ન્યાયા નાચે શશિની સરમાં, બ્યોમમાં અજ્ર નાચે,
કાસારીની તટ પર ઉભાં જાડનાં કુંડ નાચે;
વાયુ સ્પર્શે વિટપ પર સોહામણાં પુષ્પ નાચે,
સાથે સાથે કુસુમ કળીને ભીંસતો ભંગ નાચે !

ચંદ્રી કેરાં સ્મિત કિરણથી સિન્ધુનાં હાર્દ નાચે,
સિન્ધુ કેરાં નીર તરકતાં લોધીની નાવ નાચે;
નાવે બેઠી હૌમર વનયા કેરું હૈયું નાચે.
સાથે સાથે હૃદયજડિયા મુગ્ધ ભાવો નાચે.

નાચે કેવી પ્રકૃતિ સદગી આજ ધૈ એકતાન !
નાચે કેવું મુગ્ધઃ જડ ને ચૈતનાં ભૂલી લાન !

નાચે કેવાં હૃપદ ભૂતી લે, ગાય શાં ઐક્યગાન !
શાને માટે ઉર અતડું ના નાચતું દેઇ તાલ !
ક્યાંથી નાચે ? ગળીં જીરવવાં કેંક માનાપમાન.
ક્યાંથી નાચે ? ઉડું ઉતરતું શબ્દ શું તિફલુભાન.
ક્યાંથી નાચે ? ફરજ તણીયે સાક્ષી તીણી સાન.
ક્યાંથી નાચે ? હજીય અધૂરાં છેડતાં દર્દગાન.
ક્યાંથી નાચે ? સહન કરવા આકરા, ફર સાદ.
ક્યાંથી નાચે ? સ્વપ્ન સ્ફૂરતો રૂપયો ઉરનાંદ.
ક્યાંથી નાચે ? સતતી રહી કેં મીઠી તીમ યાદ.
ક્યાંથી નાચે ? વહન કરવા કેંક ઘેરા વિપાદ.

ભ્રમ

દિવાલ સળીઆ ભલે મથી રહે મને ડારવા,
“તુરંગમહિં તુ” કહી ભયની બ્રાન્તિ સર્જાવવા;
મહા તિમિર-અધિની ફરી વળે ભલે ભિર્મિઓ
પ્રયત્ન કરતી વૃથા હૃદયસોભ જન્માવવા;
કરાળસુર સંતરી ઉછળી છે હવે કર્ણ ને;
ઠવાયત કરે ભલે મનુષ્ય વ્યાગ્રવાધા સભ;
કટાકટ બિડાય છે કહેણ વજતાળાં બધાં;
ધમંડથી જુલે ભલે અધુજ આવીએના છુડા!

અરે અવરથા ગાધી જડમતિની લીલા નરી
નિહાળી અટહાર્યને નવ હું રોધી કેમે શકું!
ખિહાણ ઉચકાય ત્યાં તયતનાં કુણાં પોપચાં
ત્યહાં અખિલ વિશ્વમાં ફરી વળું મનોવેગથી!
શરીર જડી શૃંગલા અધુજ પોરસે ફેલતા:
પડ્યા ભ્રમતુરંગમાં નિરખી તેમને હું હસું!

સંત્ય

મેને ઘડીઘડી હજાર નજીવી લઈ આપદા
સકંજ મહિં તું ઘડી વિમુખ રાખવા સર્વદા
મથે; પજળવન્ત દુઃખદહનો પ્રબળન્ત ને
વિમોહ કાણુજીવિ ધન્દ્રિયમુખોતણા આત્મને
ઉડા તિમિરચેનમાં ફગાવતા ઉમે ને ભમે
અને નિવૃપટે પ્રલંબ ધતણાય મૂઢી શમે:
શુંથાય સહુ જે ઘડી જટિલ જાવ ભૂલામણી
અહર્નિશ, તુરંગ શી જીવન અંજ અંગોતણી!

દિવાલ જડ ઘટ પત્થર ચુનાની ભેરી છુટયો.
ચથું ઘડિક, જન્ધનો, પ્રિતમ, માહસં સૌ સર્થો-
ચથું ઘડિક, આયર્યા અવધ-ફહાડલા મેહના
અને મુલમ ઉગિયું સમુરતું પ્રિયાલેપનું!
ચથું ઘડિક-ને ત્યહાં નીરખી જાળ કાળી! અરે,
નથી અવધ જે હવે, જીવું ફક્ત આશા પરે!

રહું સ્મરણુમાત્ર કાં ?

હરિલાલ ગો. પંડ્યા

નિશામણિ

અસાત

રહું ઉરમહીં જ શું સ્મરણુમાત્રને તાકશે
અસહ્ય પરિતાપ દાહ નળવું વૃથા ચિંતને
અલભ્ય મુજ હસ્તાના ? નયન બિન્દુઓ ન્હાળવાં,
નિસાસ, કડણા પ્રિયે ! પ્રભળ રોષ છટીપન-
કરે શિથિલ ગાત્રને, મધુર સંહિતા સૂર શી
શમે વચનમાધુરી, ધબકતી મહા શાન્તિ ચે,
અદીક ઉરમંથને, વિકૃતિ અંગ લાવણ્યની !

રહું સ્મરણુમાત્ર કાં ? તપ અમોઘની સાધના
તહને જ વરવા ધરું ન જન્મ જન્માન્તરે ?
નિઠાઘ બનવું હવાં શિદ પ્રિયે ! લતાપ્રાણને
અદા વિદેશ શોપવા સ્મરણુ રરિમએ સર્વથા ?
અને ગતમુશગની વિમલ સ્પર્શમાં એકલી
સહર્ષ રમજે સળિ ! ઉર અપૂર્ણતા ચાહશે-
કદીય મુજ સ્પર્શ તો મુલમ માતરિવા બની
બંદીશ મૃદુ ચુમ્બનો, મુલલ વાટિકા સ્થાનમાં !

‘કલાપિ’ ય થયો ન હોત યદી મુગ્ધ તુજ તેરપે
અને લખત કાવ્ય ના લખુવયે મને વાંચત,
રસપ્રદ મુકમ્પના, ફિલસુફી, દયાલાલતા
તણા મધુર ઘૂંટણ ચકતં પામી હું શું કદા !
અને રચત આટલી લખુ પ્રશસ્તિરૂપ પંક્તિએ
નિશામણિ ! નિહાળીને તુજ સ્વરૂપ ચમકત આ !

તપેલ પૃથિવિ જૂસે નલરસાર્કતા હોયે
ચૂમી પ્રગટતી રૂઠા હસ્તિલાવ મંખેરણ
અલસ્ય જગતું, દઈ મુલલ ઠંડી સહુ નેનને
ત્યહાં પરણું ઝૂંડમાં શીતળ તેજ તહારે મને
દિવા રવન શું દીસે જીવન તહારે ઠંડુ વડે
દૂંકે મુગ્ધ મંરકૃતિભર, ધરિત્રિના તારકા !
મને ય જીવવી ગમે તુજ મમી લખુ જાંઘ
ગળી વિમળ ચોડું હુખ થવું હું ચહું આગિયા !

ચગડાઉ ફૂલને

નરવરલાલ ગો. ગાંધી

(નિઃ)

લલે તમે આકુલ ત્યાસ લેતાં
રહો છુપાઈ દલખૂંધીમાં;
લલે વળી વડલરી છાંય એયે
વિદગ્ધહૃદયે ય જળીજળીને,
નિઃશ્વેષ યઈ કાતરગાદરવેર શું
એકાંતમાં, જંગલમાં, મુદ્દરે
ટીપું ટીપું આંસુ ય ઠાલવીને

સૌન્દર્યને પોણી રહ્યા અકાનલે !
એ ભેદને રે ! ઘડી એમ આતું
મને ય કે, વિશ્વમહીં કંઈક
વસ્ત્યાં હશે માનવ દગ્ધહૃદયે
રીજાઈ, પીસાઈ ઉંઘ વિપાદે
આંસુ વિષે સુદરતા પિત્રાળવા
વહાવણ નિર્મલ ગંધરંગને ! !

મોજાંઓનો તાંડવયોગ

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

[કરાચી પાસે કોઆમીથી સહેજ દૂર મનોરા કરીને એક બેઠ આવેલ છે, ત્યાં એક મનુષ્ય મંદિર છે. બેઠ ઉપર મોટે આંખે ચોટાટ્ટના લોકો અને મોઢુંક લગ્ન કરે છે. મનોરા બેઠ કરાચીનું ધરોહું અને સમુદ્રનું સમકદું છે. એ બેઠને દક્ષિણ છેડે એક મોટી કાંઠ આવેલી છે, ત્યાં સમુદ્રનાં મોજાંઓ અવકાશ છે. અને એવી આગળ હીક દૂર સુધી એક મોટી દિવાલ બાંધી મોજાંઓને પ્રતિબંધ કરેલા છે. તેથી ત્યાં મોજાંઓનો અખંડ સત્યાગ્રહ જોવાને મળે છે. આ દરમ જોવા હું એકવાર ગયા હતા. ટિંબરી સાહિત્ય સંમેલન માટે આ વર્ષે કરાચી જતાં ફરીવાર એ દરમ જોઈ આવ્યો. મોજાંઓની અસર વેલા પક્ષરાઓ ઉપર અને ન થાયો પણ હૃદય ઉપર એમની અસર યથા વિના કેમ રહે? હૃદય અને સમુદ્ર અને રવિભાવે જ લેખિત હોય છે.]

કોઈ

પણ કુદરતી દરમ પહેલીવાર જોઈને જે અસર થાય છે તે અસર બીજવાર જોઈને નથી થતી. પહેલીવાર બધું નવું નવું હોય છે. અત્યંત વસ્તુને પરિચય કરવાનો હોય છે. હોય છે અને પગસે આશ્ચર્ય અને સમતુલિતો અનુભવ થાય છે. બીજવાર એ જ ડેકાએ જવાથી ત્યાં કંઈ કંઈ વસ્તુની અગેશા કરવી તેનો ખ્યાલ માન્યમને હોય છે. એટલે એકલા પ્રમાણમાં સમતુલિતો અવકાશ ઓઠો હોય છે. પરિચિત વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ બંધાર્ધ શરૂ છે પણ આશ્ચર્ય અને સમતુલિતી તો અપરિચિત વસ્તુ માટે જ હોય શકે છે.

એવી જ કંઈક પ્રેમપૂર્ણ પણ ઔતુકાલિન જિંદગીનું કાગળી પાસે આવેલા મનોરાનાં મોજાં જોવા આ વખતે ગયો. જુદા પણ જુદાન મિત્રો સાથે આ રમ્ય ડેકાએ વિસાખ વાર્તાલાપ થઈ રાકશે તે આશાએ ત્યાં ગયેલો. મોજાંઓ તો ત્યાં છે જ, એમને જોતાં આનંદ થવાનો છે જ; એવી વિશ્લેષ કાંઈ નહિ એમ મને સમજાવીને ત્યાં ગયો.

મને ફેરે કાળગતી મોજાંઓનું ધરત દાસ પશ્ચાત્ત માટે જનમનના કોણ તોફાનના પણ એમાંથી એક સારો આશ્રય નહોતો એટલે એ મોજાંઓ પ્રત્યે મનમાં થોડીક નીક દોવાં છતાં વાર્તાલાપ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ત્યાં મળવાનું જ છે એટલે વિવાસ દત્તો.

પણ ત્યાં જઈને મેં શું જોયું? મને ફેરે જે દરમ જોયું હતું અને એનાં કાન્તમય મિત્રો જે ચિત્તમાં સંપત્તી રાખ્યાં હતાં એમને કિશ્કાપાટી જૂની તાબતનાં મોજાંઓનું એક અખંડ તાંડવ જ એક એક નયરે પડ્યું હવે વાર્તાલાપ સાનો અને વિસાખ કંઈ સાતી? મને તો ત્યાં ઉન્નત કરનાર નથી જ મળી ગયા. આ ડેકાએ એકલે દોન તો એ મોજાંઓના

તાંડવમાં ઝંપલાવતે એની સાથે એકરૂપ થવાના અંદરના ખેંચાણને હું રોષી શક્ત કે કેમ એ હું નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકું.

એક જાણુ ગાય એટલે ખીજને આવતું સુરસુ થાય જ; એક શિયાળ રાત્રીની શાંતિ સામે બચવો જગાડે એટલે બધાં જ ક્રાંતિકારી શિવળયો પોતાનાં ફેરસાંની કમરત એમાં ઉમેરવાના જ; અરે! તરફવાળી સતારની તારો પોતાના પ્રાણથી છેડી જુઓ; તરત નીચેની તારો એની મેળે પોતાનો આનંદજંકાર છૂટે કરી દે છે. તો પછી મારા જેવો કુદરતવેગો છવ કુદરતની બખતમાં દર્શન કરી એની સાથેની પોતાની જુદાઈ ખૂલી જાય તો માનવીકાપણની દૃષ્ટિએ એમાં ભડે આશ્ચર્ય હોય પણ એ કાર્થ અનહોની વાત નથી.

એમ હાથની આખી શોભા એના ચંદ્રચત્રમાં કેદીચૂત થાય છે, કિશ્કાળી શોભા એના ચન્દ્રભગ્ન ખૂરજમાં હોય છે, જહાજની શોભા એના ઉપરના વૂતકમાં પરિપૂર્ણ થાય છે તેમ જ મનોરાના આ ઉડે જે કિશ્કા જેની દિવાલો છે તેને કારણે આ બેટ અર્ધ વિશેષ શોભે છે અને સમુદ્રનાં મોજાંઓ પણ આ કેશભે ચપકાયા ચલાવી ફેલાવે કંડુ રાખે છે. આ કંડુનિતેદ સતત ચાલે તોયે એમાંથી કંટાળો બિપજતો નથી, એટલે એ દરપ વિદમનોહારી હોય જ છે. પણ આ રથને માણસે એક લાંબી દિવાલ ખસી દરીઆનાં મોજાંને અનહદ છેડ્યાં છે અને આટલાં જાં ધમાં એ મોજાં આવે આણેય હજી સાંખી થકવાં નથી અને કાર્થ કાળે સાંખીને એમવાનાં નથી. જેટલીશર એ અપમાનનું સ્મરણ એમને થાય છે એટલીશર તેઓ ભારે કટક લઈ આવીને એ દિવાલ પર ધમકે કરે છે અને પછાતને પછાત કરવાને એકબીજાને સિસકારનાં જાય છે. શો એમનો એ હુન્માદ! શી એમની દહ પ્રતિભા! શો એ શુચ્ચેષ ધમકો! આજે તો એમના એ અમર્ષને પૂરી જરૂરી આવી હતી પછી પછુનું જ શું! જાણે વીરસદ તમામ શિવચળોને ભેગા કરી મોજાંના રૂપમાં અર્ધ પ્રવચકાળ લગવવા માગે છે!

એકએક મોજું જાણે ઉછળતી રેહરી. એની ઉત્તમ શોભા જોઈ ખીજાં મોજાંએ એનું કોતર જ કરવું થઈ છે. પણ તેમ કરવાને બદલે ખતે જાણું મેઘ થઈ એક નવી જ ઉંચાઈએ પહેચે છે અને આસપાસના મોજાંને પણ પોતાના જેટલી ઉંચાઈએ ચઢવાને ઉત્તેજન આપતા જાય છે. અને આ નાય એક હાથ પણ ચોંચવા વિના અખંડ ચાલુ જ રહે છે. કીક મીટ મારીને આ તાંકર જોવા કરો એટલે એમાં એક પ્રચલ્લ તાક દેખાઈ આવે છે. જાણે શિનાંડ્યઓનું પ્રખણિતાર પોતાની શકિત અજમાવવા માટે છે આ દેવું ભરત આવે એટલે એાથ વધવાથી જોતજોતામાં પ્રમાણિતું પંચચામર ધઈજાય છે. અને પછી પોતાના તોરડું બાદ છોડી દઈ એ તાક સાથે પુષ્પદન પણ તાંડવનૃત નાચવા માંડે છે.

જે બાજુએ મોજાંઓના ધમારો વધારેમાં વધારે છે અને જ્યાં અરજાતાં મોજાંના ચૂરેચૂરા થાય છે અને આકાશમાં એનો ઈન્દ્રધનુષ પ્રીતનો મોરો પંખો તૈયાર થાય છે ત્યાં જ કેટલાક પગથિયાં અખંડ સ્તન કરતા કપિભોળી પડે પ્યાન કરતાં બેઠાં છે. મોજાંનું પાણી એમને માથે પડી હમનું હમવું અને શોખનિશાપંથ કરવું પગથિયા ઉતારવું જાય છે. નિશ્ચી-અ.કામાં, કારમીર કે મેનુવાં રંચાત્રમાં માણસે વિમાસનાં જે સાધનો લેખનાં છે અને પાણીનો પ્રવાહ આવજુ-જાદરવાના ફેરમાં ચંદ્રચાળે છે તેનું સ્મરણ અહીં થવા વિના નથી રહેતું.

પણ કેટલાંક મોજાંઓ તો પેટી લાંબી દિવાલ સાથે અચકાધને એને માથે પાણીની લાંબી લાંબી સેરો ફેંકવામાં જ મગયૂચ રહે છે. મોજું અચકાધ, દિવાલ ઉપર સરક થાય અને દિવાલની પહેળાઈની અનાદાર કરી સમી બાજુ ફેરી પડે અને આ હોળીની પિયકારીઓ દરથી આપણા તરફ દોડતી આવે એ દ્રશ્ય દરેક રીતે હનમા દોય છે. અને આવી મહોત્સવ માણસ આવેલા અપખં જાણે સ્વાગત કરવાની રીત પોતાને માથે આવી પડી હોય તેવી રીત આ સેરોમાંથી અને પેલા પંખમાંથી ફેલાવું પાણીનું મદદ આપી હવતે ફેરી કરી શકે છે. આ આજુ કાજુ આંખની પાંપણ ઉપર, તાકના રેહરી

અને આશ્ચર્યથી ખુલ્લા થએલા હોઠો પર જ્યારે જામે છે ત્યારે આપણને થાય છે કે આપણે પણ નાગરિક કે મામલાથી નથી પણ વરુણના સામુદ્રિક સંસ્કારથી પ્રભાવિત છીએ.

અને મહાસાગર ઉપરથી ફોડતો આવતો શુદ્ધ પવન કહે છે કે "આ દરમિયાન મહેમાનગિરી સ્વીકારવાની સક્રિય તમારા પાશ્વર દેવામાં કંપાથી હોય ! આલો હું તમને દૂર દૂરથી આજોડા ઓઝોનની (પ્રાણવાયુની) દીક્ષા આપું, બાહ્ય આપું; ઓઝોન જ્યારે દેવામાં ભરાયો ત્યારે તમારા ફેફસાં પવિત્ર થશે, પ્રાણશુદ્ધિ થશે અને પછી જ અર્ધોડું વાતાવરણ અને ઉદારવરણ તમે ખમી શકશો." અને ખરેખર પ્રાણવાયુના આ સોમશીલથી ફેફસાં એક ઉપર ઉપારી રતાશ આપી હતી, અને આંક જણા આંકે બાહ્ય લેખ લેખને ધરાતા નહોતા.

એ જ ટેકાએ અમારા પહેલા એક મિંધીવાદ એક મોટા પત્થર ઉપર બેસી ચૂપચાપ એ આખા દરમિયાન કાવ્યમાં તમેજોગ નહોતો હતો. ન બોલે ન ચાલે, ન દસે ન ગાય, તાંડીન યદ્ય એ સદૃશતાજ ડાહ્યાનો હતો, આમે વાતો કરતા હતા, હલ્લના ઉદગારો ફોડતા હતા પણ પહેલા ભાષને એનું શું ? એને માણસની ગોજ માણસી નહોતી પણ મોળાંની મસ્તી અપનાવી હતી; પી જતી હતી, એક પગ ઉપર બીજા પગની પગાંડી વાળીને તેના ઉપર હાથની કેણી રેકરને વાંછી ડોકે એ સમુદાયના કરતો હતો. એના એજેન્ડા વાળાં સંધ્યામાં સીકન્ડિન્ટની મુક્તમાલા અગાધી હતી. જાણે મુઠ્ઠાએ પોતાનો વરદ હસ્ત એને માથે રાખ્યો હોય !

અમે સ્થાન ફેરી ફેરીને અનેક દૃષ્ટિકોણથી એ દરમિયાન એટલે મોળાંઓના મનમાં અમારા પ્રત્યે સદ્ગતાર જાગ્યો. તેઓ કહે "આલો આલો, આટલે દૂરથી શું નિદાણો છો ? તમે કાંઈ પચાયા નથી. પાસે આલો, મોજ માણો, દસો અને દૂરો, આ રાણુ અને અનન્ત કાગ પડ્યો છો! ફરક નથી, આલો આલો." મોળાંઓનો રિવેક જુરે હોય છે. તેઓ આર્ચવન

આપની વખતે હાથ ઝાડતાં નથી પણ પગ પપામે છે. અમે વિવેકદર એ સ્થાગતનો સ્વીકાર કરી કહ્યું : "ખરેખર આપવાનું મન થાય છે પણ હમણાં નહિ. હજી અમારું કામ પૂરું થયું નથી. ધણું બાકી છે. કેટલાકે સંકલ્પો પાર પાડવાના રહ્યા છે. જે ભારતમાતાના મરણોનું અખંડ પ્રદર્શન તમે કરો છો તે ભારતમાતા હજી સ્વતંત્ર થઈ નથી. માણસ માણસ વચ્ચેના પિતૃહ હજી શરૂ થયા નથી, ગરીબ અને દુગણેરી જનતા સાથે એકતા બનાવવા સુધી પૂરેપૂરી અનુભવી નથી ત્યાં સુધી તમારી સાથેની એકતા માણસનો અધિકાર અમને કંપાથી આવે ! તમે મુક્ત છો, અખંડ હમણેગી છો, સાતન કાપ કરતાં છતાં કર્તવ્ય એનું તમને કશું રહ્યું નથી. અમે તો કર્તવ્યનો દમનો દરિયા આગળ નેતાં છતાં આજસુધાં ધડવા છીએ. અમને તમારી દારમાં જઈ નાચવાનો અધિકાર નથી. તમે અમને પ્રેરણા આપો, અમારા દેવામાં તમારી મસ્તી ભરી દો, તમારા લેવાત અમારા ચિતમાં વાવી દો. પછી અમારું કામ પૂરું કરતાં, ભારતને આઝાદ કરતાં વાર લાગવાની નથી. અને એ એક મુકદ્દમ ભર આપ્યો. એટલે કશા વિશાલ વગર તમારી પાસે હોડી આવીશું; તમારી સાથે અદેશ મારીશું અને તેમ કરતાં આ ઢાઢકાં, આમડી અને માંસ વાંધા ઉઠાવે તો એમ અચર્ય કરતાં કરતાં કાઢી નંખાય તેમ આ શરીરના ચૂરેચૂર કરી નાખીશું અને એ હોવાના નવા નવા અધકાર યત્ન લેખ હમણાં મારીશું."

"નાહ, તમારે શવે ત્યારે આવજો. તમે આવો કે ન આવો અમારું આ તાંડવનુલ આજસુધાં જ. છવનનો ગાસ પૂરો કરી મોખીએ આમાં ભાગી છે. સંસારના ચક્રાસમાંથી મુક્ત થએલા તમામ માધુષતો, ફરીરો અને એલીઆએ આમાં જાગ્યા છે. વિજાનવીરો અને સ્ત્રીના ઉપાસકો આમાં ગળીને શાંત થયા છે અને તેથી જ અમારો આ સંઘ અખંડ અશાંતિ મચાવતા છતાં શાંતિનું આમરમગીન મુખવારી થો છે. અંબાજય છે એ મંચીન ?"

: અધ્યયન :

ત્યારે આશા નિરાશા મુજ જીવનમાં હોયું એ હિન્દીને ?
આશા તારી હથેલી કુંભી શીની ગિરજા, જમીને માતૃજોને,
પ્રત્યક્ષ પ્રાણમાં તું અમીકરણી શકે દેવદત્તી, મુકાગી,
શાતા તું નિર્જરે છે કિરણ કિરણ શું અંતરે જ્યોતિ નગી.
ટાળા આ પુરકાવે જીવન રજની નૈ-રાશ્યની કાલિમા જ્યાં,
સંતોષો સૌ અટાલે પ્રતિજ્ઞા જાનતા, સ્વપ્નની લાલિમા ક્યાં ?
આદર્શોની શું નોકા કુચું કુચું થતી આ, સંકાપે ક્યાં સમાપે ?
ધેરો જ્યે છે નિરાશા તિમિર જ્યોતિકા, નેત્રની જ્યોતિ શાસે.
હોડો કોઈ જ્વનિ શું તિમિર ઉદરથી થાય ને ચિત્ત રાજે,
આદર્શો શા નકામા મૃગજાની પુઠે કાં ધમ્મી શાન્તિ જોજે ?
દેશું જાણે છુંદાતું, ખસુ અકથિતકો વેદના કુર ભારે,
ત્યારે ચૈતન્યધારા સુગ્રી હૃદય મંહી દેવી આશા પધારે.
ના છે સત્યહીતકે જરૂર વગરની મીઠા આ જીવનમાં,
એ છે દુર્જય શકિત પ્રચુરિત ઉજળી, શું પછી લાભ હાની ?
એવો તું શાન્તિદાઈ હૃદય અમુકતો દીપકો પેટવે છે,
આશાદેવી ! અમોહી અભિનવાદૃષ્ટે ચેતના ચેતવે છે.

પરિભ્રમણ

ભાસ્કર દવે

માયાવી જાળ મૂંઝીને નાચવા ઇશ શેં ગમે ?
ઉપા સંધ્યા અને અંદ્રી સૂર્યને મધ્યસતનાં,
નિરાશા આશાના દુઃખો, માનને અપમાનના
તેજ અંધાર ચકાવે આથડે જન ક્યાં સુધી ?
જન્મને મોતના ભૂતો ખેલતા મનુ જાળથી
સજવી જાણી યૌવનના વૃદ્ધતા વળી સાજ સૌ.
ચિંટાળી વેશ મર્કટને નાચતા શું જાળથીયા
દેખવા ખેલ આ તારો શેં ગમે ઇશ ના તને ?

જૂજતા દીપ અઢાના, ધર્મ સંયમના વળી.
ભૂલતો માનવી આજે યાકીને ઇશ જો, તને.
અહમ્ ને સ્વાર્થની આંધી, બુદ્ધિના તિમિરાજમાં
શોધવા શેં વિનો તારા હાસ્યના ચમકાર ત્યાં ?
તૂટતા દેહના તાણા, મૂર આતમના ખૂટે,
છતાં એ અનપૂર્ણના રસજ્ઞ જન શેં ખમે ?
ભમે પૃથ્વી અને તારા, અંદર ને શ્રદ્ધ સૌ ભમે,
ભમે સૌ માનવી ત્યારે તાત, કાં ભમવા ગમે ?

અંતરના ઓળા

શ્રી કાંત

એ હું માની શકું જ નહિ' અનિદ્રાએ મક્કમતાથી પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો.

'નહિ, આપણે એના વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો એટલે એ કરપોક નથી. એવું હોય તો એ સાથે સાથે કહી દે એવો છે.' બટુકે નીરતો બચાવ કર્યો.

'મને એના ઉપર તારા ભેટલો વિશ્વાસ નથી, પરંતુ એટલો વિશ્વાસ હોય તોયે હું એમ કહું કે એને પોતાને પોતાની ચિત્તશક્તિઓનું જ્ઞાન નથી. એમનાં વચ્ચેની મિત્રીનાં લક્ષણો જ બતાવી આપે છે કે એ એકબીજા પ્રત્યે એવાતા બચ છે-અને જોમ પ્રેમીઓ બેચાથ એમ જ એવાતા બચ છે, ત્યારે એને એ લોકો શુદ્ધ મૈત્રીનું સ્વરૂપ આપે. એ શુદ્ધ મિત્રી હોય જ નહિ, હોઈ શકે જ નહિ.' અનિદ્રાએ એક શ્વાસે બોલી મૂકી.

'પણ તું એવાં ક્યાં લક્ષણો એમાં જોઈ મૂક્યો? તેં કોઈ દિવસ નીદ અને શ્વાસને અમર્ષાદિ રીતે ખેસતાં, ઉઠતાં કે શરતાં જોયાં?'

'એમ જોયાં હોય તો તો એમને પોતાને પણ કબૂલ ન કરાવી આપું?'

'તો પછી?'

'એકબીજાને મજાવારી આપતી જાણી શકાયતા, એકબેકનાં કામજ મારે આપતી મુત્પત્તા અને તિવ્વતા. એ બધું શું બતાવે છે?'

'એટલા ઉપરથી આવો આરોપ ન મૂકી શકાય એક વાત મારાથી સમજાતી જ નથી કે જો તું કહે છે એમ એ બંનેની મૈત્રી લગભગ પરિપુર્યે એવી હોય તો એ લોકો હુપાવે શા માટે? આપણે સામે ચાલી પડીએ છતાં ન કહેવાનો શો અર્થ?'

'એવાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે.'

'તું એકે જ બતાવી શકીશ?'

'જોઈએ તેટલાં, જો, એક તો આજમુઘી એમ કલા કહું છે કે આમારી વચ્ચે આવા સંબંધની શક્યતા જ નથી. બીજું કંઈ આંતરિક મુરતેલી પણ હોય...'

‘હા, પછી?’

‘પછી શું? હું કહું છું એ વાત નક્કી છે, તું અચારે નહિ માને પણ ખે વર્ષમાં જ તું નિષ્ઠ શપથ કે ભરા અને નીર એકમેક સાથે જોડાઈ ગયાં હશે.’

‘પણ અનિરૂપ, હું તને બીજી વાત કહું: એ બંને જોડાય એમાં કશી દરકત છે? એમાં સામાજિક નીતિનો ભંગ થાય એમ છે? અથવા આપણી સંસ્કૃતિ પ્રવૃત્તિને હાની પહોંચે એમ છે?’

‘પણ એમ કોણ કહે છે?’

‘ત્યારે તારા મનના આદર્શ બધા ઉજાડાં કરવા શું?’

‘મારો ઉજાડા એમના દંભ સામે છે. શા માટે ખૂંચે ખૂંચું નથી કહી દેતા?’

‘તું બહુ આગળ વધે છે. નીર ઉપર આવો આરોપ ન મૂકી શકાય. મારા કે તારા કરતાં એ ધણો બહુરુ છે, મને, તને કે સમાજને રીઝવા એ દંભ આચરે એવો નથી જ.’

‘તને એનામાં ગુણના ભંડાર જ દેખાય છે.’

‘અને તને એથી ઉજાડું જ.’

‘ના, હું એના શુભ ભાવું છું અને એ ગુણનો પુલક છું.’

‘આવી ભેવરી વાત ન કર હવે.’ બટક જરા જાગે બોલ્યો.

‘એટલે?’

‘તારા દિવસમાં એમના માટે હાંસલાર પણ આદર નથી રહ્યો.’

હવે રહેવા દે. અનેક સમાજોમાં અને મિત્ર-મંડળોમાં મેં એમના નામ ઉપર પ્રશંસા પામી છે.’

‘એ દિવસે હવે પૂરા યથા અથ. એ દિવસેમાં જુલુ એમની આ મિત્રી તો હતી જ, છતાં એમાં તને અભાગ નહોતું લાગતું અને એટલું જ નહિ, એ દિવસેમાં તું જ કહેતો કે ‘આપણો સમાજ કેટલો છીછરા હરવનો છે! કુમાર કુમારીકાની મેંડી સાંપી શકતા જ નથી.’

આને તને અર્ધું ઉજાડું જ દેખાયકે.’

‘તે દિવસે હું જાગક હતો.’ અનિરૂપ થીમા અને મંબર સ્વરે બોલ્યો.

‘ત્યુ વર્ષ પહેલાં તું જાગક હતો?’

‘હા’ અનિરૂપ એટલું બોલીને મૂકી રહ્યો.

હું આસા રાખું કે હવે પછીના ત્યુ વર્ષે તને આજની રીતિ ત્યુ જાણતો નથી લાગે.’

અનિરૂપે જવાબ ન આપ્યો. ચર્ચાથી વાતે યાચ્યો હોય એમ મોં ઉપર સહેજ કંટાળા લાગી ધીમેથી એણે કહ્યું.

‘આ રીતે ચર્ચાનો અંત આવશે જ નહિ. આ જાણતોના આખરી નિર્ણય કાળ ભગવાન જ આપી શકે.’

‘એની કોણ ના પાડે છે? તું જ અમારા મધ્યમાં દિલમાં આ વાત ફાવવાને ઉતારશે યદ રહી છે, આ વાત છેલ્લા એ મહિનામાં તેં પચાસ વખત કહી દીધી.’

‘હું આ વાતને દિવસના અજવાળા જેટલી સત્ય માનું છું’ પછી શા માટે ન કહું?’

‘તો કાળ ભગવાનની રિલેશરી કેળવાનો રો અર્થ છે? તારા મગજનું કોઈ કોણું જ નથી, તું એમના આમેનું અનુમાન એમની શકાય એવું એક પણ પ્રયત્ન કરવા આપી શકતો નથી. તેં કશું જેવું નથી, જન્યું નથી, વાંચ્યું નથી. જીવનના બીજા હોવામાં એમના વર્તન સંબંધી તું કશું જ કહી શકે એમ નથી છતાં આતું બોલવા કરતું એ પ્રિયરોહને માર્ગે જવા જેવું છે.

‘એટલે હું મિત્રરોહ કશું છું એમ?’

‘હા, બીજું શું? નહિ તો ધૂળ જેવાં કારણોમાંથી તું આવા અનુમાનો બેસી શકે જ નહિ એ કેટલીક માટે કંપે એમાં તને અસ્વભાવિક શું લાગે છે? આપ-જે પુરજ મિત્રો એક બીજા માટે તથા કંપના?’

‘લાઘવેનની કંપના જુદી જાતની હોય છે.’

‘કેવો જાતની હોય છે?’

‘એમાં એક પ્રકારની સિતળતા હોય છે.’

‘તેં આમાં કોઈ પ્રકારની ઉત્કળતા જોયું છે?’

અનિરૂપ ચૂપ રહ્યો. રમિ એણે ચર્ચા પ્રત્યે કંટાળો જતાબ્યો.

અને એ કહેતો તો ચર્ચાનો અંત આપી ગયો.

x x x

‘અનિરૂપમાં કમવું કમવું મને બહુ વિચાર પડ્યો દેખાય છે. તું શું મારે છે?’

બટક અને કાન્તિ વાનો ફરે છે.

‘ મને પણ ક્યારેક એમ લાગે છે. ’

‘ ક્યારેક નહિ, હવે તો હું દરેક નાના મોટા પ્રસંગે બેઠું રહ્યો છું. અને નીર માટે તો કેટલું બાંધે એના મનમાં શું લગાવ ગયું છે ! ’

‘ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે અનિરૂદ્ધ પોતે જ એમ કહેતા કે ‘ હરુપછપછમાં સ્ત્રીત્વની અવસ્થાકતા તો છે જ, પણ એ માટે હવે દરસાતી જરૂર નથી. નીર અને લક્ષ્મી પેડું મૈત્રીથી એ કલુષ પૂરી શકાય ’ આજે હવે એ એવી વૈભવી દંબ મામે છે. ’

‘ પણ કાન્તિ ! આમ મનાવું તને કારણ શું લાગે છે ? ’

‘ હાં ખર નથી પડતી, પણ બહુ અઘરાલી થઈ ગયો છે એ કારણ તો ન હોય ! દમણમાં માનસશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો બહુ વધે છે. ’

‘ હા, એમાંથી આ બધું શોધી કાઢ્યું હોય ! ’

‘ પણ એણે અંતે તો તીરના સમુદ્રને આ બાબતમાં પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી લેવાં જોઈએ. ’

‘ એ શી રીતે બની શકે ! ત્યાં તીરમાં હવે એને દંબ દેખાતો હોય ! ’

‘ ગઈ કાલે એને મેં એમાં એક બીજી વાત પણ મેં સંભળી. ’

‘ શી ? ’

‘ એ હવે માને છે કે માણસમાં જીવાતી અને સમજાય આવે ત્યારે એણે પાછળી લેવું જોઈએ, અભિવ્યક્તિની વાતો કરવી એ એક પ્રકારની યૌજના છે. ’

‘ આવું એને ક્યારેથી લાગવા માંડ્યું. ’

‘ એ કહે છે કે હજારો એક જ જગ્યા આ વિચારો એના મનમાં ઘોળાય છે. ’

‘ તો એ કેમ નથી પડ્યો જતો ? ’

‘ એ તો મેં ન પૂછ્યું. મને પૂછ્યું હીક ન જાયું. ’

‘ તે પછી લીધું હોત તો હું વધુ જાણી શકત, કદાચ એના વિચારવલટાવું કારણ પણ સમજાવ. ’

‘ મને એવી અંગત વાતોમાં ઉત્તરતો રસ નથી. હું માનું છું કે મને તેની માઠ મૈત્રી હોય તોયે અમુક મર્યાદા તો પાળવી જોઈએ. ’

‘ તારી વાત સાચી છે, મેં જોયું કે આ પ્રકારની મર્યાદાના ઉદ્દેશ્યનથી આપણામાં ધીમે ધીમે એક પ્રકારની રસરુચિ બને છે અને સામા પહેં આજો પાતળો દંબ ઉભો થાય છે. ’

‘ એટલે જ મેં અનિરૂદ્ધને ન પૂછ્યું. વાત કરતી વખતે મારા મનમાં હતું કે એ પોતે જ મને કહેશે પણ એ ન બોલ્યો એટલે મેં વાત ફેરવી નાખી. ’

‘ બીજી ખાસ વાતો થઈ ? ’

‘ કંઈક સંતતિનિયમન અંગેની. ’

‘ એમાં એ શું માને છે ? ’

‘ એ કહે છે કે સંતતિનિયમનની તરફેણમાં હું દબતો જઈ છું, મારી છુદ્ધિએ તો એનો સ્વીકાર કરી લીધો છે, હવે જરા પાછું પડે છે પણ એનું કારણ તો આટલા વર્ષોના સંસ્કાર અને રૂઢ માન્યતા છે. ’

‘ આ સમાચાર બહુ ચોક્કસ છે કાન્તિ ! અનિરૂદ્ધના હૃદયની ભૂમિમાં જ હવે બદલાવી હોય એમ મને લાગે છે. ’

‘ એમાં શો વાંધો ? આપણા ધણા મિત્રો આવા વિચારો ધરાવે છે. ’

‘ પણ અનિરૂદ્ધની વાત જુદી છે. એ ગઈ કાલ સુધી આ બધી વસ્તુનો વિરોધ કરતો અને એને આપણી સંસ્કૃતિના વખાણ કરતો. ’

‘ હવે એના વિચારો બદલાયા હશે. આ છુદ્ધિમાં એની આજ્ઞા તો કેમ જ રાખી શકાય કે માણસ એના એક વિચારમાં જીવ્યા કરે ! ’

‘ હાં જુદું જરા મંત્રીર બન્યો. મારે હવે એજ જાણવું છે કે એના વિચારવલટાવું કારણ શું. ’

‘ કારણ શું હોય ? વધુ વાંચનાં, વિચારનાં ને સમાજનું અવલોકન કરતાં આ સાચું લાગ્યું હશે. ’

‘ એમ ન હોય. ’ જાંઝા વિચારમંથનમાંથી બોલતો હોય એમ જુદું બોલ્યો.

‘ ત્યારે હું શું કારણ ધારે છે ? ’

‘ બીજું મને તે કારણ હોય. હું કહે છે એ કારણ તો ન જ હોય. અનિરૂદ્ધે બહુ વખત પહેલાંનું એ ચંદુ વાંચી લીધું છે ને જોઈ લીધું છે...કાં પણ એ કહે છે કે જ્યુ વાં પહેલાં એ બગડે હતો. બાગડ જ તો ! ’

બહુક વિચારમાં પડ્યો હોય એમ જરા અટક્યો. 'હં,
કાન્તિ, ગમે તેમ હોય. અનિરૂધ્ધના વિચાર પલકાને
મારે સમજવો છે.'

'એક ઉપાય છે.'

'શો ?'

'તું એને સીધા પ્રશ્નો પછી જો.'

'એ સરખા જવાણ નહિ આપે.'

'આપશે.'

'હવે ન જ આપે.'

'તો યે તું કંઈક જાણી રાશી.'

'બહુકને કાન્તિની વાતની કીક લાગી.

× 'જોડું!' અનિરૂધ્ધભોલ્યો. 'બહુક! હું નહોતો
કહેનો કે આ મેંની નથી. બાહ્યોને તો સંબંધ નથી. આ તો
પ્રેમીઓના બૂરતાં હશે એ. નહિ તો લગાતી એ
નાનકડી ચિટ્ઠીના આટલા ઝીણા ઝીણા દુકા કરી નાખ-
વાની શી જરૂર? જાણ એ અરુરો વાંચી જશે એ જાણ જ
ને? જ્યાં જાણ હોય ત્યાં શુભના હોય અને શુભના હોય
... પાપ હોય જ.'

'પણ એમાં પાપ શાનું?'

'પાપ જ, બીજું શું? પાપ એટલે મલિનતા,
રસતા, મિત્રો અને સમાજ પ્રતીની અમુક ભેદભાવ.'

'તું મજામ કરે છે અનિરૂધ્ધ! તારાથી એમને
પ્રમ નથી સંખાતો કે શું?'

'શું?' અનિરૂધ્ધની આંખો પહોળા થઈ. 'તું
મને જોગખવો નથી બહુક! હું તો ધીરધીરે 'મુન
વિદાર' માં માનતો યતો જાઉં છું. હું ક્યંટું છું કે
નીરૂં ને જાદા જે કરે તે પ્રત્યક્ષુષ્ટ કરે.'

'કેવી વિચિત્ર વાત કરે છે?'

'તને બધું વિચિત્ર જ લાગશે. નીરૂંમાં તું કાપના
દ્યોત કરી મીંચો છે. હું તો દબે ખાલીદર્શક માનું છું
કે અપારજ માદ સંબંધ પડી માણસ અવિચલ રહી શકે
જ નહિ, અને જ્યાં જોડાં મગવાની કમિય થઈ કે
જાનાં કાગળ લખવાની કમિય થઈ ત્યાં પેટું આગરેણ
આવી જ મળું કે એમ માની લેવું.'

બહુકે શાંતિથી માંખણી લીધું. એ રિચ્છરમાં દબે.

'અને તેનું માન કે ન માન પણ જરૂર અને
મારના વિશે પણ હું એમ જ મળું છું. અપારજ.'

તણિવન ખરાબ થવાનું બીજું એકેય કારણ નથી.
અને શારદા શા માટે હજી અપરચિત. રહે! એના
છાંતમાં એવો કોયો આદર્શ છે કે લગ્નજીવન તરફ
ન પ્રેરણ ?'

'તને દમણું દમણું આવું જ કેમ મૂકે છે.'

'હું પણ જુવાન છું. બહુક! હું દબે સમજ
શકું છું કે જુવાન સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયો કેમ કામ કરી
રહ્યાં હોય છે. તું ચોક્કસ હો એટલે ચમત્કારીક લાખ્યાએ
હું તને આપી શકું એમ છું. તું નાનપણમાં પરચી
મીંચો છે એટલે આ બધું તું નહિ સમજ શકે.'

'એક વાત યુક્ત અનિરૂધ્ધ! 'જડા મંબીર રસે
ખોમ્યો. અનિરૂધ્ધ જરા ચમકી ગયો પણ એ પળમાં
જ રસથ થઈને એટલે કહ્યું. 'જરૂર.'

'લગ વિષે તારા મનની શી રીધિ છે?'

'મારી!...હા, હું લગ કરીશ.'

'તું તો અપરચિત રહેવાને હવે ને?'

'હા, પણ તારે હું મને જોગખવો નહોતો.'

'કપાલથી તે તને જોગખવો?' બહુકથી આ
સવાલ પૂછતાં ત્રોટી આંખો જોરાઈ મળું. અનિરૂધ્ધે
બીજી જ કાંઠે જવાણ ન આપી એટલે એવાથી પૂછી
જવાણ 'કમવાની મેંની પછી?'

'શું?' અનિરૂધ્ધ અટક્યો. 'અમારી મેંની, હા.

મેંની. મેંની જ છે.'
'એમી હું ક્યાં તા પાડું? પણ એ પછી તારા
વિચારો ખરવાયા?'

'નહિ. એ પછી મને વિચારમાં માર મળી,
પણ માર વિચારો તો રતનન છે. અખાસ, ચિંતન
અને અચર્યોલનવા પરીણામે લાખ્યાએ છે.'

'દમણું કમવાયેન ક્યાં છે?' બહુકે પ્રિયી
પૂછ્યું.

'વહેરસા.'

'ત્યાં કેમ?'

'અરવાસ કરે છે.'

'પછી એ શું કરવાના છે?'

'કંઈ કોઈકમ નથી લાખડ.'

'અરે, અનિરૂધ્ધ!' કોઈ વાર આવું દેખ એમ
બહુકે જોયો. 'આજ માંડે મંડળની મગા છે મેં
તને ખબર છે?'

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભારકરરાવ વિદ્યાંસ

સ્પેનની આંતરજવાલા :

સ્પે

ના વિમુક્ત લગભગ એક વરસ પૂરું થવા આવ્યું. પણ તેની કુર્દશા દહાડામાં જ છે. બીજાં રાજ્યો આ લગભગ ઉત્તરમાં હોવાથી એનો અંત પણ વહેશે. આવે એમ લાગતું નથી. આજે લગભગ પોણા કરતાં પણ વધારે મુલક બજવાબોરોએ કબજો કર્યો છે, છતાં પણ સ્પેનની સરકાર ટકી રહી છે. કારણકે અત્યો લોકપક્ષ તેના પક્ષમાં છે, ઉપરાંત કામે માલ ઉત્પન્ન કરનારો કેટલોક મુલક તથા કારખાનાંઓનો કેટલોક મુલક દહાડા તેના કબજામાં છે. બજવાબોરો તરફ જર્મન-પ્રદાસિની એટલી બધી મદદ છે કે તેને મદદનું નામ આપવા કરતાં કેમકે સ્પેન ઉપર ચડાઈ કરી છે એમ કહેવામાં આવે તો ખોટી અતિશયોક્તિ નથી. છતાં પણ સરકારપક્ષ ટકી રહ્યો છે અને રાજધાની માડ્રિડ પકડ્યું નથી. ઉલટું એ બાબુ તો શુભાવેલી જગ્યાઓ પણ સરકારપક્ષ પાછી મેળવતો જાય છે, જામત લોકસમૂહ કેટલું કરી શકે છે એનો આ સમજ પુરાવો છે.

જે બૂરાં બૂરાં પક્ષોને બૂરાં બૂરાં રાષ્ટ્રો મદદ આપ્યા કરે છે એને લીધે આમાંથી મહાન વિમુક્ત ફાટી નીકળવાની દહેશત ચરઆવધી જ લાગવા માંડી હતી. યુરોપમાં ચારે બાજુ ઘરગોળો ઠંસીને લરવામાં આવ્યો છે, અને દહાડાઓ જાય છે. તેમાં એક તથ્યો જ ભડકા છાંડી દેવા બસ છે. ઉદાહરણ મદ્યપુદે આવા પુદની ભયંકરતા પૂરી પૂરવાર કરી અને તેથી ભરિબમાં યુરોપ ચાલ નહિ માટે રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થય. પણ મંચુરીઆ અને આખિસિનિવાસના જલ્દોએ રાષ્ટ્રસંઘની નિર્જાળવા પુરવાર કરી છે. ઉપરાંત કે પ્રચલન આક્રમણોને અટકાવવાની રાષ્ટ્રસંઘની તામત રહી નથી. આથી યુરોપની શાંતિ સ્પેનના બનાવ વખતે વધારે સવમાં આવી પડી. તેમાં પણ શ્રેષ્ઠિત અને ક્રાંસનાં દિતો વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં હોવાથી તેમને ચિંતાનું કારણ વધારે હતું.

આથી સ્પેનનો આંતરવિમુક્ત સ્પેનમાં જ મર્યાદિત રહે, તેના તથ્યોના બહાર ઉઠે નહિ એવી યોજનાની આવશ્યકતા હતી. અને બીનદરમ્યાનગિરિ સમિતિ સ્થાપનામાં આવી. તેમાં શ્રેષ્ઠિત, ક્રાંસ, રશિયા, જર્મની, પ્રાચિ અને પોર્ટુગાલ મુખ્ય રાજ્યો હતાં. અને આ જ

સમયો કોઈ તે કોઈ સારે મદદ કરી રહ્યાં હતાં તેમાં પણ જર્મન, ઇટાલિની મદદ તો બહુ જ ઉચ્ચાટી હતી એમ કહી શકાય. આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારની દરમ્યાનગીરી ન કરવાના પ્રયત્નનો હિતુષ્ય તો થયો વહેલો થયો હતો, પણ બજવાખોરાને મદદ કરનારા જર્મની તથા ઇટાલિના જવાબોમાં ટીક થઈ, અને એમાં બંધારણ તથા કાયદા પરત્વે પણ એટલી બધી વાટાઘાટો ચાલ્યા કરી કે આખરે ગ્રેટબ્રિટનને પોતે તો દરમ્યાનગીરી ન કરવાનો નિશ્ચય બાંધ્યુઆરીની ૧૦મીએ કર્યો. અને એ જ આવાડિયામાં કાંસે પચી રહ્યો. આથી ન્યાયી પ્રસ્થાપિત યોગ્ય સરકારને મદદ મળતી બંધ થઈ, પણ બંધોરાને મળતી મદદનો પ્રવાહ આજુ જ રહ્યો. આખરે જર્મની, ઇટાલિ તથા પોર્ટુગાલ મનાયાં અને ફેબ્રુઆરીની ૨૦મી એ દરમ્યાનગીરી ન કરવાના કરારે કરવામાં આવ્યા.

પણ જર્મની-ઇટાલિને આ કરારો પાલન કરવા જ નહોતા. તેઓ ક્રાંસ અને ગ્રેટબ્રિટનને ઉપર ઉપરથી સારું લગાડવા જ માથાના હતા, અંદર ખાતેથી તો શિશુસારંગમ, હરાઈ વિમાનો, સ્વયંસેવકો વગેરે દરેક નિર્માની મદદ મળ્યા જ કરતી હતી. આવી મદદોના હિતુષ્યોએ મળવા લાગ્યા, તે સંબંધે તે તે રાષ્ટ્રોનું જ્વાલ ખેંચવામાં આવ્યું છતાં પણ આ મદદો મળ્યા જ કરી, તે તે રાષ્ટ્રોએ એમાં કશું ખાત આપ્યું નહિ. પરિણામે માત્ર દરમ્યાનગીરી ન કરવાનું વચન અર્થહીન છે. એમ માનીને રેપેની આગ્રપાસ ચોટી રાખવાનું ફરિયાદમાં આવ્યું.

ચોટીદારો! :

આ ચોટીમાં જર્મની, ઇટાલી, ગ્રેટબ્રિટન, ક્રાંસ, પોર્ટુગાલ અને રશિયાને નીમવામાં આવ્યા. અને જુદી જુદી જગ્યાએ જ્વાલ રાખવાનું સોંપણમાં આવ્યું. આ મુદ્દા ઉપર પણ ઘણી વાટાઘાટો ચાલતી ચાલતી બંધોરાને પુષ્કળ મદદ પહોંચાડ્યા પછી આખરે એપ્રિલની ૨૦ મીથી આ ચોટીની બચરયા શરૂ થઈ.

પણ જેને દરમ્યાનગીરી કરવી જ હતી તેને શકયા 'હોયુ સમર્થ' હતું! આમાં તો ચોરને જ તિબેરીની

આવી સોંપાવા જેવું થયું હતું. કારણ કે આ ચોટી સંબંધિત જે કરારો અને નિર્ણયો કરવામાં આવ્યા તે એજ અધુરા હતા કે દમગાઈ જેને કરવી જ હોય તે ખુશીથી કરી શકે.

જેમ કે રેપેનનાં વહાણોને અટકાવવાનો નિર્ણય થયો નથી. આનું પરિણામ એ આવેલું છે કે ઇટાલિના વહાણો રેપેનના મિત્રો પાસે પહોંચે છે એટલે ઇટાલિનો પાવટી જીતારી નાખીને રેપેનનો ચાલે. આમ ચોટી-દરિની આંખમાં ધૂળ નાખીને લાગેલો તથા બધી જ સામગ્રી બંધોરાને મળવા લાગી.

બીજી આગત હવાઈ વિમાનો સંબંધેની. હવાઈ વિમાનો શાક સંબંધે કશો નિર્ણય નથી. એટલે હવાઈ વિમાનો દારૂ જર્મનીની મદદ ખુશીથી ચાલી આવે છે. અને ક્રાંસની દફ ઉપર થઈને જ આવે છે. આમાં અનેક જર્મન વિમાનો પકડવામાં આવ્યા છે, છતાં તેની સ્વરે કંઈ પગલાં લેવાતાં નથી.

ગિનદરમ્યાનગિરિ કમિટિમાં જે ન હોય તેમાં વહાણો અટકાવવાનો કશો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી. અને એકવાર આવે કરારોનો લંબ થયો છે એવી ચોટીદારોને બજર પડ્યા પછીની વિધિ પણ એટલી રુબરુ અને કડક નથી કે પગલાં લાકડાંસિક અને અસરકારક બને. અમુક પ્રદેશમાં એક જ રાષ્ટ્રનાં વહાણો ફરતાં રાખ્યાં છે. અને તે વચળા ઉપર બીજા કોઈ રાષ્ટ્રના એક પણ વાણુને રાખવામાં આવતો નથી. આથી ખરેખર આ ચોટીદારો જ દરમ્યાનગીરી કરે છે કે નથી કરતા, તેની ખાતી કરવામાં સાધ્યો પણ અધુરું રહે છે. આવા પ્રકારની મિત્ર ચોટી રાખવાની ચોક્કસ વિચારવામાં આવી હતી પણ તેનો સ્વીકાર કરવામાં અસમર્થ નથી.

પોકળ વાતો :

આવી અનેક ત્રુટિઓ આ ગિનદરમ્યાનગીરીની ચોક્કસમાં છે. આને લીધે સરકાર પક્ષને નિષકુલ મદદ મળતી નથી. સરકાર સમૂહમાં સ્વીકારાયે ચલા છે.

તેને દરેક રાષ્ટ્ર તરફથી મદદ મેળવવાનો કાર્યરતર હકક છે. શ્રેષ્ઠચિંતન અને ક્રાંતિ એ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા પ્રમાણે સરકારને મદદ કરી શકે છે પણ દરમ્યાનગીરી ન કરવાની કોઈને વધારે કાળજી હોય તો તે આ એ રાષ્ટ્રોને જ છે. અને તેથી સરકાર પક્ષની મદદ સાથે નબળા પડી શકે છે. જ્યારે જર્મની-ઇટાલી બંને તો બિનદરમ્યાનગીરીના રાજ્યોમાં જ માને છે, ક્યારેક માનતા જ નથી. એક બાબતથી બિનદરમ્યાનગીરીની સમિતિ ઉપર તેના સભ્યો બેસે છે, જ્યારે બીજી બાબતથી બંધારણને મદદ મળે જ નહીં. મતભાવની છૂટા ઇલાકિયત નોકસાઈથી કરી છે એ જગતભરે તાત છે. બીજાઓ તરફની છૂટામાં જર્મનીનો દાવ જાણે છે. પિયાનો જર્મનીના આગળ જ નહીં. કારણકે વર્ગોની પથુ તાણુ પડતી નથી. એટલાં વિભાગો આજે બંધારણ તરફનાં હો છે તેનો મોટો લાભ જર્મનીનો છે, અને જે સ્વયંસંચાલિત ક્રિયા હો છે તેનો મોટો ભાગ ઇટાલિયનોનો છે. જર્મની-ઇટાલીએ તો ક્રાંતિના પક્ષને-બળવાખોરોના પક્ષને સાચી તરીકે સ્વીકારી લીધો છે. બળવાખોરોને તેઓ હવે બળવાખોર ગણતા જ નથી, અને તેથી સ્પેનની આંતરવિગ્રહ તેમને મન આંતરવિગ્રહ નથી પણ એ રાત્રિ રાત્રી વચ્ચેની હાલ છે.

આથી વિગત પરિસ્થિતિમાં બિનદરમ્યાનગીરી સમિતિનું તથા ચોક્કસ નીતિ આજે કરવું હતું. પણ જોને દમગ્રસ્ત કરી હોય તેને અટકાવવા મુશ્કેલ છે. તેઓ તો કોઈ પણ રીતે આ કમકામ મહત્વનું સ્વરૂપ આપવા માગે છે. અને પોતાની સત્તા પ્રસ્થાપિત કરવા માગે છે. એટલે જર્મનીએ પોતાનાં વહાણ 'હુલ્ડેડ' ઉપર સરકાર તરફ હુમલો કરવામાં આવ્યો છે એવી રિપોર્ટ કરી અને તરત જ આજ્ઞા ઉપર બોનમારો કરીને આનો ખદ્ધો તેણે લીધો. આ બનાવે ગંબીર પરિસ્થિતિ ઊભી કરી. પણ વળી શ્રેષ્ઠચિંતન અને કસિ વચ્ચે પડીને સમાધાની કરી. અને ચોક્કસ કરતાં વહાણોને સંરક્ષણ મળવાની ખાતરી જર્મનીને આપી. પણ જર્મન વહાણ 'બ્રીગીંગ' ઉપર સરકારી સામ્રાજ્યીય તરફથી

હુમલો કરવામાં આવ્યાની રિપોર્ટ તેણે ઊભી કરી અને તેનો ખદ્ધો લેવાનું મુકવ્યું.

આ બનાવે ભારે ગંબીર પરિસ્થિતિ ઊભી કરી છે. જર્મનીએ એવી માગણી કરી છે કે ખાતરી આપ્યા છતાં ચોક્કસ કરતાં વહાણો ઉપર આ બતતા હુમલાઓ થવા માટે શ્રેષ્ઠચિંતન, ક્રાંતિ, જર્મની અને ઇટાલી ચારેએ મળીને વેચેશીયાની સ્પેનની સરકાર સામે સંયુક્ત દેખાવો કરવા તૈયાર છે. શ્રેષ્ઠચિંતને દ્વારાર્થિક રીતે જાણવું કે આજે બનાવ ચોક્કસ બન્યો છે એવી તપાસ કરીને ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી આવા દેખાવો આંતર તપાસ ક્રાંતિ લાગુ કરી શકે એમ નથી. જર્મની તપાસ કરવા માટે તૈયાર શા માટે હોય ? તેને આ અપમાન લાગ્યું પોતાનાં વહાણો ધારતીમાં છે એમ જાહેર કરીને તેમની સહીમતમાંથી માટે લગભગ બારકસો તૈયાર કરીને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યાં. અને ચોક્કસ કરવાથી તેણે સહનામું આપ્યું. તેને પગલે ઇટાલિ અને પોર્ટુગલ પણ ખસી ગયાં.

આ બનાવે પુરોગમના રાજકીય ચાતાકરણનું ગંબીર કરી મૂક્યું છે. કારણ કે જે લાગ આ બનાવે સફ્ટોને ચોક્કસ કરવા માટે આપેલાં દત્તો તે મોકલ્યા રહ્યો છે. ત્યાંથી હવે મદદ મળી શકે એવું થયું. આથી બીજા નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી શ્રેષ્ઠચિંતન તથા ક્રાંતિ આ લાગતી ચોક્કસ કરવાનું માગે હો એવી મોજના ચિંતને કરી. પણ ઇટાલિ તથા જર્મનીને આ માગણી કેમ કબૂલ હોય ? તેમણે આ માગણીની સામે વિરોધ લેવાનો. પોતાની જગ્યા કેમ ન પૂરી શકે એવું જાહેર કર્યું અને ઉચ્છેદ આ બે રાજ્યો જ એમના સામ્ય-વાદીઓને મદદ કરે છે એવા ખુસ્સા આંદોળો ઇટાલિના વતીમાનપરો તરફથી કરવામાં આવ્યા છે. આ કિનારા ખુસ્સા રહે તેમાં જ જર્મની તથા ઇટાલિને લાભ છે. કારણ હવે વધારે સહેલાઈથી બંધારણને મદદ પહોંચાડી શકાય. પુરોગમો માગેલાં સામ્ય વધારે ગંબીર બન્યો છે. હજી આ બંને રાજ્યો એકી થઈ નથી.

ઇટાલિ અને જર્મનીએ ક્રાંતિની સરકારને કાયદેસર સરકાર તરીકે સ્વીકારી છે. અને તેમને મદદ કરવામાં

એટલી હદે સંકોચાએલા છે કે હવે તેમાંથી પણ હસી સહે એવું નથી. એટલે તેઓને દરેક દરેક પાસે ક્રીકોના પક્ષને વધારે મળ્યૂત જતાવવા તરફ જ નાખવામાં આવે છે. એની સામે ક્રાંસ અને ગ્રેટબ્રિટન આ આખા મામલાને સ્પેનમાં જ રાખવા માગે છે. એટલે તે બંને પ્રયત્ન કરે છે કે કોઈ પણ પ્રકારની મદદ સ્પેનના બંને પક્ષોને આપતી અટકે, અને સ્પેન પોતે પોતાનું ફેરવી દેશે. આ બંને દૃષ્ટિબિંદુઓને મેળ નથી, તેથી બિનઅરમાનગીરીમાં ભંગાણ પડ્યું છે. તેને કેમ સાંધવું તેની વાતાવાચો લંડનમાં ચાલે છે.

ડરપોક નીતિ :

આ બધા મામલામાં ગ્રેટબ્રિટનની નીતિ આને ડરપોકતાંતિ લેવા લાગે છે. જર્મની અને ઈટાલિ બેર કરીને ડરાવે છે. અને ઇંગ્લાંડ એક પછી એક પગલું પાછળ હાંટું જાય છે. ઈટાલિ અને જર્મનીની જેમ એક પછી એક કરવામાં આવતી મામલોએ ઉપર જાન આપવામાં આવે છે તેમ તેઓનું બેર વધતું જ જાય છે. તેમની નીતિ જ ડરાવીને-ધમકાવીને કામ કરી લેવાની છે. અને તે જાણે છે કે ગ્રેટબ્રિટન હમણું કંઈ કરી શકે એમ નથી, ક્રાંસ ગ્રેટબ્રિટનથી વિરુદ્ધ જઈ શકે એમ નથી. આથી તેઓ અનિયમિત યાદ મથા છે. અને ધડીએ ધડીએ ડરાવીને યુરોપના વાતાવરણને લમળીત બનાવી શકે છે.

ગ્રેટબ્રિટન આવી નીતિ અખત્યાર કરે છે તેનું કારણ, આજે તેને ગમે તે ભોગે શાંતિ બોધવું જાય. હમણું જ વડાપ્રધાને બાળણ કરતાં જણાવ્યું છે કે આજે જે કંઈ પગલાં લેવાય તે બધું બહુ વિચારપૂર્વક લેવામાં જોઈએ. કારણ આપણું એકાદ ઉનાવળીયું પગલું પણ મહાબુદ્ધ સળંગાવવા બસ થશે. અને પછી બાજી હાથમાં નહિ રહે. આ જાનનું તેનું વચ્ચું છે. ત્યાં સુધી આ રીતે ગ્રેટબ્રિટન બુદ્ધથી ડરડું જ રહેશે ત્યાં સુધી ધમકાવવાના કામિયા ઉપર જ બેર કરનારા જર્મની-ઈટાલી બુદ્ધની ધમકી આવ્યા જ કરનારા. ગ્રેટબ્રિટન અને ક્રાંસ બે બેમાં મળીને જરા સામનો

કરે, કદાચ તેા માર્ગ હજી પણ સરળ થાય અને સરકાર પક્ષ લેતા પક્ષમાં ત્યાય છે તેને ત્યાય બે. પણ ગ્રેટબ્રિટનની વૃત્તિ ત્યાય આપવાની છે તે કરતાં બુદ્ધને મર્ષાદિત કરવાની જ છે. સ્પેનમાં ગમે તે પણ છતે તેની સાથે તેને ઓછી નિસબત છે.

વળી ગ્રેટબ્રિટનમાં એક વર્ગ એવો પણ છે જે ક્રીકોનો પક્ષ છતે એમ માને છે. આ વર્ગ મોટા પૈસાદારોનો છે. જેઓના ઘણા પૈસાં સ્પેનમાં શાકામા છે. તેઓ પોતાના પૈસાના આ સ્વાર્થ ખાતર પણ ક્રીકોને વિડવવા માગતા નથી. ઉગ્રદું તે છતે એમ માનનારા પણ છે. આ બંને કારણોને લીધે ગ્રેટબ્રિટન નિર્લુપતમક પગલું ભરી શકતું નથી.

પણ હમણું હમણું ઉતરે જર્મનીએ પડેલ ભંગાણ સંબંધે કૌંસી માગણી તરફ ઇંગ્લાંડે જે વચ્ચું ખતાવ્યું એની થોડી ઘણી અસર થઈ જણાય છે. જર્મનીએ એની માગણી કરી કે, બંડખોર અને સ્પેનની સરકાર બંનેને જેમ કોઈ રાષ્ટ્ર સમૂહ વચ્ચેના મુદ્દામિકાને દોષ એવા અધિકારો મળવા જોઈએ. આ માગણી કબૂલ કરવામાં આવે અને જર્મન સ્ત્રીમરો ઉપર જે હુમલાઓ થયા તેવા ન થવાની જો ફરી એકાદી રાખવામાં આવે તો ભંગાણ સંબંધ અને બીન-અરમાનગીરીનું કામકામ ચાલુ રહે. પણ આ બાબત ઇંગ્લાંડે હજી સ્વીકારી નથી. કારણ જે સ્ત્રીકારે તો ક્રીકોના પક્ષને પણ એક સ્થાપિત સરકાર તરફ સ્વીકાર કરવા નેતું થાય છે. ઇંગ્લાંડ એ કરવા તૈયાર નથી. તે વે પોતાની મૂળ યોજનાને જ વળગી રહેવા માગે છે.

હમણું એવા સમાચાર આવે છે કે બિનઅરમાનગીરીની આખી સમિતિની બેઠકમાં ઇંગ્લાંડને લગાદ પારકિનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. હવે એ શું કરે છે એ જોવાનું છે. પણ બિનઅરમાનગીરીનું ભવિષ્ય કોઈ રીતે સાફ દેખાતું નથી. જૂના ઘણાઓ જોતાં આ પોણું ભંગાણ ફરી સંબંધ તો પણ તેનાથી સ્પેનની હુદંદા બાદે એનું લાગતું નથી. કારણ કે આ જોજનામાં જ અમરૂ જણાવ્યા પ્રમાણે જે લેગો છે તે

[અનુસંધાન પાનું ૪૫૬]

એક પુનિત પરિચય

શ્રી. બિષ્ણુ દ્રવ

૬ લક્ષ્મણે પેલેષાર હાડકાં-ચામડાંના કામમાં પોતાનું જીવન નિયોજી રહેતા આપણા દેશના એક સારું પુરુષોત્તમ ગુજરાતને પરીચય આપતાં હું આતંદ અનુભવું છું. એ પુરુષ જો માત્ર સારું જ હોત તો હું પરીચય આપવાને ન લલચાત. એ વિજ્ઞાની જ હોત તો પણ મને એટલું આકર્ષણ ન થાત. માત્ર કર્મવીર હોત તો જો એમના જીવન ઉપર હું મુગ્ધ ન થાત. એ પુરુષમાં મેં કર્મચોગ, સાધુતા, વિજ્ઞાન, શક્તિહૃદય અને પ્રખર ભુષિતો સુમેળ જોયો એટલે જ હું એમનો પરીચય આપવાને તત્પર થયો છું. એમનું આપું જીવન પ્રયોગાત્મક છે. પ્રયોગવીરની ખુમારી એમના જીવનમાં કમરે ને પગે દેખાય છે. એમાં ક્રેમીકક્ષતા હાથપગરૂપ એ હતા પણ એ છોડી દેતાં એમણે આચર્યો ન ખાધો. નવીન જીવનની દિશા લેતી વખતે એમની પાસે ત્રણ લાખ રૂપિયાની પુંછ હતી તે કરી થે બહેરાન વિના એમણે તજ દીધી. આવા પુરુષો ને દેશમાં હેમ તે દેશ સામેજ ધન્ય છે.

એ પુરુષનું નામ સતીશચંદ્ર દાસમુખા. સતીશચંદ્રના ટૂંકા નામે એ એળખાયા છે. આજે જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ગાંધીજીને નવદશિ આપી છે તેમાંનું એક ક્ષેત્ર-ચર્માશય એ આજે એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. એમનું આપું જીવન એકાધારના સિંધિાન ઉપર સ્થાપેલું છે. એમના સમગ્ર જીવનમાં વિજ્ઞાન આપેલું છે એટલે એ દરેક પ્રશ્નને એ રીતે ઉભી કરે છે અને એ રીતેજ ચલાવે છે. એક કામનો જ્યાંસુધી ભાગ ન એ ત્યાંસુધી જીવું કામ હાથમાં ધરના નથી. આધ્યાત્મિકતા એ એમના જીવનનું સત્ત છે, અધીજ પ્રગતિ એમાંથી જ ફલિત થાય છે. આ પુરુષના જીવનપ્રસંગો અને જીવનપ્રવૃત્તિ આજે નેપ્રગો.

જ્યારે સતીશચંદ્ર એકવીસ વર્ષના જુવાન હતા અને કલકત્તાની કોલેજમાં વિજ્ઞાનને મુખ્ય વિષય લઈને અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે આપણા દેશના વિજ્ઞાનપીઠ સર પ્રદુર્લભચંદ્ર રાયનું એમના તરફ ધ્યાન એવાયું. ડૉ. પી. સી. રાય એ વખતે પરદેશથી અભ્યાસ કરીને આવેલા અને આજે મહાદુર બનેલા એમાં જોવાલ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ વર્કસની સ્થાપનાના વિચારો કરતા હતા. પ્રથમ સાથીઓમાં એમણે આ તેજસ્વી જુવાનને પોતાની સાથે લીધા અને બંગાળી દળના નાનકડા ઝૂંપડાની અંદર એક મહાન સંસ્થાનું બીજારોપણ કરું. સતીશચંદ્રએ પોતાના સ્વભાવ મુજબ આ ઉગ્રા સંસ્થામાં એકમતથી કામ કરવા માંડ્યું. થોડો થોડો કારખાનાનો

અવસ્થાભાર એમના ઉપર આવશે તથા અને થોડા સમયમાં તો એ મેનેજર બની ગયા, પરંતુ ઉંમરે એ ધણા નાના હતા. કારખાનાના માણસોને પોતાથી નાના અને તાજા જ કામેજીમાંથી આવેલા લુગાનની નીચે કામ કરવાનું ફાવતું નહિ. કારખાનામાં જ એમને એવી મુશ્કેલીઓ નડવા લાગી.

એક વખત કાર્મરોની સાથે ચાલતા હાજખાનામાં કંઈક બચાક થયો અને સલીલમાણુ કંઈક સૂચના આપવા ગયા, પ્રેમના સંવાદોકે એમને સુણાવ્યું કે 'તમારું કામ કાર્મરોની દવાઓમાં, આમાં તમને ખગર ન પડે.' સલીલમાણુએ તરતજ એને રમ આપી અને પોતાને સૂચનો હતો એ સુધારો કરી પોને જ પ્રેસ ચલાવવા દ્રવ્યો, આ એક પ્રસંગે કાર્મરોના માણસો વચ્ચેનું એકબીજાનું સ્થાન નક્કી કરી આપ્યું. એ પછી એ દરેક નાના મોટા કારીગરોના માનીતા યત્ન પડ્યા.

રાત અને દિવસ તેઓ કારખાનામાં જ રહેતા. એ જ એમને રસનો વિષય હતો. ધીમે ધીમે એમના અવિદ્યોત કામનું પરીણામ આવવા લાગ્યું. કારખાનું પ્રગતિ કરવા લાગ્યું. જૂંપડામાંથી પાકા મકાનો થવા લાગ્યા. દિવસ અને રાત પ્રયોગશાળામાં જુદી જુદી દવાઓ બનાવવાના પ્રયોગો કરવા લાગ્યા. દવાઓનો ચાર તરફ પ્રચાર કરવા લાગ્યો, જે દવાઓ પરદેશી લેવી પડતી હતી તે દિવંદમાં જ બનાવવા લાગી, અને તેના કરતાં સસ્તા દે વેચાવા લાગી. જનતામાં કારખાનું પ્રસિદ્ધી પામવા લાગ્યું. બાજમુખી હિન્દુસ્તાનમાં આવું એકપણ આઠમ કોમ્પ્લેક્સ નહિ. પરદેશી દવાઓ જેટલી જ અસરકારક દવાઓ બનાવવા લાગી. કમસા વિકાસ યતાં યતાં આજે એનો વિકાસ ખૂબજ વધી ગયો છે. લુદે જુદે રથો શાખાઓ બોલાવા લાગી છે, બાજુએ વીસથી બાવીસ વર્ષ આ કારખાનામાં મેનેજર તરીકે કામ કર્યું. દવાઓ શોધવી, બતાવવી, તેનો પ્રચાર કરવો, માણસો ઉપર દેખરેખ રાખવી હંપરાંત કારખાનાની ઝીણમાં ઝીણી વ્યવસ્થાથી માંડી એકી મોટી શોધો કરવા સુધીની

દરેક જાગતમાં તેમને ખ્યાલ મળ્યું પડ્યું. કારખાનાના સાચા પ્રાણ બાજુજી હતા ડૉ. પી. સી. રાએને બાજુજી ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો અને કારખાનું શ્રેયસ્કું હતું તેટલો જ પ્રેમ અત્યારે છે. તેમને પોતા કરતાં વધારે કાર્યદક્ષ અને બદલાવ માને છે. વ્યવસ્થાશક્તિ તેમનામાં મજબૂત છે. આ બધાની પાછળ તેમની સચ્ચાઈ અને એકતિયતા કામ કરી રહ્યા હતા.

આખા દેશમાં મોટા નાના શહેરોમાં મુસાફરી કરી તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. તેમની કામ કરવાની પધ્ધતિ સાચ દિરાળી છે. તેઓ દરેક શહેરમાં ફરેલા છે. જ્યાં તે શહેરમાં જેવા અને જાણવા લાયક કયા કયા થયેલા છે તે પૂછ્યું તો તેમને ખગર નહિ હોય, જે કામ માટે નીકળે હોય તે કામ જ તેમની દષ્ટિ સમજે હોય-બીજી વસ્તુ જેવા તરફ તેમની ધ્રુષ્ટા ધાય જ નહિ. તેમને બીજી એકપણ વસ્તુમાં રસ પડતો નહિ, અપ દુષ્કંદ હતા તેવું કાંઈ ન હતું તે કલાના સાચા ઉપાસક હતા. તેમની કલાનો અર્થ જુદો હતો. કલા એટલે ચિત્રકલા, નૃત્યકલા, કે બીજી કોઈ સલીલકલાઓ નહિ, પણ જે કલાથી પ્રભુનું અને પોતાનું દિન થવું હોય, જેમાંથી પોતાના આત્માનો ઉત્કર્ષ થતો હોય, જેમાંથી પ્રભુની કૃતિ ઉન્નતિ થતી હોય તે જાતની કલાના તે ઉપાસક હતા અને છે.

આજે જેગાલ કેમિકલમાં દરેક જાતના રીચર્સ, Extracts, Patent Medicines, Acids, પ્રયોગશાળાનો દરેક જાતનો સામાન, ચોપરોનાના એપેરેટસ, ઇન્જન્ડરિંગ વિ. દરેક યોગે પરદેશી માથે હરિષ્ઠ કરી શકે તેવી સારી, ટકાઉ અને સુંદર બને છે. છેલ્લે છેલ્લે જ્યારે તેમણે જેગાલ કેમિકલ વર્કસ ઊઠ્યું ત્યારે ત્યાં લગભગ બેથી બેઠી હજાર માણસો કામ કરતાં. તેમજ ઉપર લેખેનો ખૂબ જ પ્રેમ હતો. બધા મજુરોને તેમનું મનુષ્યત્વ જળવાય તે રીતે સાચવવા હતા. તે વ્યવસ્થા અને સિસ્ટમમાં પ્રજ્ઞા જ દક્ષ હતા. જતાં કદાચ કોઈને અંગૂઠી નહિ તેમની આગામીને સંકળે સૌ સ્વીકારતા. કારખાનું ઊઠતા પહેલાં કારખાનાને કાચી બેટ આપતાં ગયા, અને તે Sulphuric Acid બનાવવાનું Lead

-House. Lead-House એટલા મટે કે Sulphuric acid ખનાવવા તેમણે એક આખું સીસાનું ઘર તૈયાર કર્યું, તેની મોજના આખી તેમણે તૈયાર કરી આ આખો વિજ્ઞાનનો વિષય રજો એટલે તેને હું બહુ સુંદર રીતે નહિ મૂકી શકું તેમજ ૨૫૪ ભાષામાં સમજાવી પણ નહિ શકું. Lead-House આપણને અભયબર જેવું જ લાગે. કદ રીતે Sulphuric Acid તૈયાર થતું હશે તેની આપણને ખબર પડે નહિ. Lead-House ની નીચે એક મોટી કોઠી ઠરામાં આવેલી છે. તેમાં મધક બાજવામાં આવે છે. તેનો કુમાડો એક નળી વાટે ઉપર ચડે છે. ઉપર એક મોટું સીસાનું ઘર બનાવેલું હોય છે એ ઘરમાં બધા કુમાડો એકઠો થાય છે. એ કુમાડાને SO_2 sulphur Dioxide કહેવામાં આવે છે બીજી નળી વાટે તેમાં NO_2 Nitrogen peroxide આવે છે તે Stable Compound નથી. એટલે o, oxygen નો એક પરમાણુ આપીને તે નળી દ્વારા બહાર નીકળી જાય છે. આ ઉપરાંત તેની અંદર Steam આપવામાં આવે છે. એટલે $SO_2 + H_2O = H_2SO_4$ Sulphuric Acid બને છે. તેના ડીપી નીચે પડ્યાં લાગે છે. તે કામના મોટા ડાબા માં જરવામાં આવે છે. આ ડીપીથી સાંજ પડે દસ દસ Sulphuric Acid તૈયાર થાય છે. ઘણા કામોમાંનું આ એક મોટામાં મોટું તેમનું કામ છે.

ગાંધીજીને તેમને અંગત પરિચય નહતો. ૧૯૨૦ માં તેમના કામ અને તેમની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અનુભવ થયો, ત્યારથી તેમના પ્રત્યે આકર્ષણ બની પડેલા થયા. તેમજ નિયમિત કાંતવા થયા. ગાંધીજીના કામનો વધારે તટસ્થતાથી અભ્યાસ કર્યો, તેમના કામના સંસર્ગમાં આવતા થયા તેમ તેમનો કારખાનામાંથી રૂઝ ચલાવ લાગ્યો, જે કામમાંથી આનંદ ને ઉત્સાહ મેળવતા તે બોલાવવા લાગ્યા માંડવું. યંત્રવત જીવતા જીવનથી કંટાળી ગયા. કારખાનું છોડીને બીજા કોઈપણ સેવાના ક્ષેત્રમાં પડી જવા તૈયાર થયા. ૧૯૨૪માં બાપુને મળ્યા ગયા. "હવે એક પચાસવર કારખાનામાં કામ થઈ શકશે નહિ. જે કાંઈ થાય છે ને સમિત

બેઠે થાય છે. જે કામ કરવાનું હવે અને મન બંને ના પાડે, તો શરીર ક્યાંથી તૈયાર થાય ? જે કાંઈ કામ સોંપશે તે મારી શકિત અનુસાર પ્રેરણાં વિકસાવીશ." બાપુને બાણજી કારખાનું છોડે તે મળ્યું નહિ. "નિરવાશે શ્રુતિથી કામ કરવું તેમાં સેવા જ રહેલી છે. હવે આ કારખાનાને ખીલવવાનો પ્રયત્ન અવકાશ છે. તમારા જેવા વૈજ્ઞાનિકોની દેશને ખાસ જરૂર છે. જેટલું વિકસાવાય, દવાઓનો પ્રચાર થાય તેટલો કરો, પડેશી દવાની જગ્યાએ તમારી દવા ચાલુ કરો. નવીનરી શોધો કરી સરીખમાં સરીખ માણસ ખરીદી શકે તેટલી સરતી અને અક્ષીર દવાઓ બનાવો. આ પણ એક પ્રકારની ગરીબોની સેવા જ છે." બાણજીની ઈચ્છા કારખાનામાં રહેવાની જરૂર ન હતી. તેમને તેમની શકિતનો પ્રદાન થતા હોય તેમ લાગતું હતું. બાણજીની અંતરેચ્છા ન હતી. બાપુએ તેમને આશિર્વાદ આપ્યા અને 'ગંગામાં ખાદીનું કામ કરવાનું' કહ્યું.

ડૉ. પી. સા. રૉપને ખબર પડી. બાણજીને ખૂબ સમજાવ્યા. જે શાલ કેમિકલમાં રહીને જ જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તે કરવાનું કહ્યું. તેને માટે જેટલું ખર્ચ થાય તેટલું આપવા તૈયાર થયા. સોપીસે કલાક ખાદી કામ કરતું હોય તો કાંઈ કરે પણ મેનેજર તરીકે ચાલુ રહેવા આગ્રહ રાખ્યો. તેમના મન સાથે એક વખત નકકી કર્યા પછી તેમના નિશ્ચયમાં ફેર પડતો નથી. કારખાનું છોડવું જ નોંધ્યે અને તેમણે છોડ્યું. કારખાનું છોડતા પહેલાં તેના વિશ્વમ અને પ્રગતિ નરકે છેલ્લી એક નજર ફેરવી લીધી. આજે તેને ખાર વર્ષ વીટી ગયા. એક પણ વખત તે કારખાનામાં ગયા નથી. તેમજ તેના સામે નજર સરખી નાખી નથી. જીવનનું એ એક સ્વપ્ન જ હતું, જેમ માની તેમજ જીવનવિકસતા અમૂલ્ય પીસ વર્ગોને ધડીતી હશે વાગમાં જુલો ગયા છે.

એ આગળ કહ્યું તેમ કારખાનાનાં દરેક મહત્ત્વને તેમના પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમ હતો. દરેક જગ્યા તેમની આંતરિક ઇચ્છાને માન આપતો, બાણજીને બાપુ પ્રત્યે ભક્તિ હતી. ખાદીમાં થકા હતી. કારખાનાનાં મહત્ત્વ

પણ ખાદી પહેરતા મળા. અને મોટા લાગમના નિવશિત કાંતવા લાગ્યા. આ બંને દાગિતી આવેમ હોય. પણ તેમના પ્રત્યે મનુરોનો ગ્રેમ નિતરતો હોય તેમ લાગતું હતું. તેઓ મોતે મેનજર છે એ રીતે રજા બે નથી. તેમના ડાનવનું ધોરણ તે વખતે મનુરો કરતાં વિશેષ હિંચું હતું, છતાં કામ કરવામાં મનુરો સાથે મનુરો ખનીને કંદનાં. કારખાનું છોડતાં પહેલાં દરેક બાઈબોને મળ્યા. પોતાનું સ્વચ્છન-પ્રિયજન કાપમ માટે તેમનાંથી દર આપ્યું જીવ હોય તેવું લાગ્યું. સ્વચ્છન તે હતા. પણ સાથે તેમને મનુરોની તરીકે મો સંદેશરતા. તેમના આશાસનનું એક સ્થળ હતું તે હવે ગયું. અનુભવીની આંખે સૌએ વિદાય આપી. વિદાય આપનાં બંને તેમની અનુભવીની આંખો, ક્યામણા ઉતરી ગયેલા મોદાના ચહેરા થોડા સમય પછારે રહી જવા આજીજી કરી રજા હોય તેમ લાગતું હતું. બાણુનું હલ્લ જીવ જ તરમ છે. ગરીબોનું દુઃખ તોષે હવે છે. છતાં સમય આવશે હૃદયને વચ્ચે જેવું કરી શકે છે. કારખાનાને છોડ્યું. હજાર માણસોના અનુ તેમને રોડી શક્યા નહિ. છોડતાં તેમને દુઃખ થયું નહિ. બાણુજી ત્યાં કામ કરનાર માણસોના સુખ દુઃખથી ઘટા પરિચિત હતા. આ કરતાં પણ વિશેષ દુઃખી અને કંઠાજ માણસો તેમને સાદ કરી પૂકારી રજા હતા, કે “આમારા દુઃખમાં લાગ લેવા તમે આવો.” “દુઃખ-માંથી ઉતરવાનો કાંઈક રસ્તો બતાવો” તે દુઃખદ માટે તેમને પાકાજીવની બનાવી દીધા હૃદયી વિદાય લેતાં મનુરોનો ગ્રેમ, લાજણી કે અમતાં તેમને ખેંચી શક્યા નહિ. વિનય, દુઃખ ને દારિદ્રી પીળા લોકોનો થયો.

કારખાનામાંથી નીકળ્યા ત્યારે તેમની પાસે તેમની: અંગત માણિકીના ત્રણ લાખ રૂપિયા હતા. બધાને સંકુપોગ કરવો હતો, જેમાંથી સત્તાજની નીચણમાં નીચણ થયેને લાલ યાજ, જુદા જુદા કામનો વિચાર કરતાં તેમને ખાદીનું કામ સર્વોચ્ચ લાગ્યું. ત્રણ લાખ રૂપિયા ખાદીના કામમાં રોડી બંધાવવાની અંદર સ્થામાં સાંનું ખાદી ઉત્પત્તીનું કેન્દ્ર ઉઘું કરવું

તેમ નામી કમું” વિચાર :સાચેજ તે વિચારને મનું સ્વરૂપ આપવા તેને કિયામાં ઉતારે છે. કેવળ ખીમની જેમ વિચાર બે આ કરતા નથી. એક કામને સંપૂર્ણ રીતે વિચારી લીધું, એટલે તરતજ તેનો અમલ કરે છે. કલકતાથી થોડેક દૂર શોધપૂર નામનું નાનકડું પડું છે. ત્યાં તેમના આશમની સ્થાપના કરી. આશમનો કમલ: વિકાસ કેમ થયો તેની ખબર નથી. તે વિષે જે ખાસ પૂછ્યું નથી. આશમ જેવા માટે હું મોલ દત્તો. ત્યાં આકતી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ બેઠીને ખાસ ઉપર ને અમલ પડી તેને હું ખૂબી શકતા નથી.

આશમ અંગતલીથી થોડેક દૂર છે. ચારે બાજુ લીલાં મંચીની ઘટા બનેલી છે. ચરિયાજીનો પ્રદેશ કુદરતી સૌંદર્યથી ભરપૂર છે, ત્યાંના નાના લીલાકમ રજાઓથી જવાબેલા અગ્રીયા, વચ્ચે મુંદર નાનકડાં તળાવો, રહેલી પરામાંથી મધુરાં દુહાર કરતાં પક્ષીઓ, બંને વાતાવરણને કુદરતમય ન બનાવતાં હોય! ત્યાંજ કલ માણસના મન ઉપર મોઢાં મોઢાં અમલ ઉપજાવતી કુદરતી સમૃદ્ધિ પુખ્ત હતી. તેમાં બાણુજીના આશમે આવી રૂપિય કરી. તેમની મેરા અને મારિયતી મુચસે ત્યાંના વાતાવરણને વધારે પવિત્ર બનાવ્યું. આશમની સ્થાપના થઈ સારી હતી. દરેકને માટે નાના નાના મેશ ધાત્વા મકાનો બાંધ્યા છે. વચ્ચે મોટું મોમલ છે. એક તરફ ખાદી રંગવાનું, થોવાનું, જુદી જુદી કીકાધિતો જાપવાનું મકાન આવેલું છે. ખીજી તરફ ચોસાજી માટે મકાન તથા ત્યાં કામ કરતાં મનુરોનાં ઈશાં આવેલાં છે. ચોસાજીની બાજુમાં વિશાળ અગ્રીય રાખી છે. તેમાં હાડકાં માંસના ખાતરને ઉપયોગ કરી કપામ, ચોખા, સોપાળીન્સ વિ. નો જોગા ખર્ચે વધારે પાક કેપ લાઈ શકાય તેવા અખતર કરી રજા છે. વચ્ચે મોગાનમાં મુંદર મળતો અગ્રીયો બનાવેલો છે. નવાસ માટે નાનું તળાવ છે. પાપીયાં બાંધી ન્દાવાને માટે બનાવેલો છે. ચહેરથી પંદર માઈલ દૂર આવેલું ચારે તરફ નિરત સાંતિ પ્રસરેલી હોય છે. આશમમાં દાખલ થતાંજ ત્યાંના પવિત્ર વાતાવરણની અમર આપણુ હલ ઉપર યાજ છે. હું એકજ દિવસ રહ્યો

હતો પણ મેં ખૂબ શાન્તિ અનુભવી રહ્યો દિવસ રહેતાની ઇચ્છા હતી. ચર્મલેવનું કામ ઊઠી રહી સફળ તેમ ન હતું. કલકત્તા રહ્યો તેટલો સમય મને આશ્રમમાં જતાની હમેશા ઇચ્છા રહ્યા કરી છે. આશ્રમમાં બાજુ છ ન હતા. તેમની પાછળ તેમના કાર્યની શુભ નિષ્ફળની સુવાસ મૂકતા ગયા હતા. તે તપશ્ચર્યાના બધે બાજે આશ્રમ વ્યવસ્થિત રીતે આવતો હતો. માનસિક અપમાદ, રિશ્વરતા, ચિત્તની શાન્તિ-આંતરિક પ્રસન્નતા, આ બધું બધું શા કારણે મળતું હતું તેની મને સમજાણ પડી નહિ. તેના કારણો મને કોઈ પૂછે તો હું ન આપી શકું. પણ મેં અનુભવ્યું છે તેમ હું દરેકને કહું. “We can not reason but we can feel,” મુણેનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનું સાધનાત્મક રમણ હોય તેવું મને લાગ્યું. ત્યાંની રહેણી ફક્ત, ત્યાંના વાતાવરણમાં પ્રસરેલી સાદાઈ આશ્રમક લાગતા હતા. તેના પ્રત્યે કોઈને ધૂણા કે કંટાળો આવે તેમ ન હતું.

તેમનું રસોડું સાવ જુદું હતું. ખોરાક ખૂબ જ સારો તેમજ પુષ્ટિકારક હતો. બાજુ છ પોતે વૈજ્ઞાનિક રહ્યા, જુદા જુદા પ્રયોગો અને અપવાદ કરી બધા માટે સર્વ સામાન્ય ખોરાક નિયુક્ત કર્યો હતો, તેમાં દરેકને સતોષ હતો. કોઈને વધારે સારો ખોરાક નોંધીને હોય તો તે પ્રમાણે તેને વધારાની ગીજ આપવામાં આવતી, તેના પ્રત્યે કોઈ ધૂણાઈ જોતું નહિ. સૌ કોઈ પોતાની શારીરિક જરૂરિયાત પ્રમાણે લેતું હતું. સવારના નાસ્તામાં પૌઆ, અને ગેળ સાથે પાંચ તોલા દહીં, બપોરે દાળ, કાવ, તરકારી, કાચુ સાક, (પોતાની વાડીમાં તૈયાર મધેલું) અને જે બંગાળ બદારના દોષ તેને માટે ધડતી રેડી, લી નહિ. જેને ટપ્પર દોષ તેને મીઠું તેમ જીરું તોલા આપવામાં આવતું. સાંજે પણ બપોર પ્રમાણેનો ખોરાક. આ પ્રમાણે તેમના બેઠનનું ખર્ચ સરેરાશ સાડા આઠથી પાંચ રૂપિયા આવતું હતું. દર આઠગણિયે વગન કરવામાં આવતું હતું. જેનું વગન પડે તેના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવામાં આવતો. વગન ધરવાના કારણે શોધી તે દુઃસ્વપ્નામાં આવતા.

આશ્રમમાં નાની એવી ગૌઘાગા મસાવવામાં આવે છે. દરેક ગાય પાછળ ધણી જ દાગણ અને સંભાળ રાખવામાં આવે છે. તેમના માટે જુદું એક છાપર બનાવવામાં આવ્યું છે. તેમના છાજુ તથા મુતરનો ખાતરમાં પુરેપુરો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હું મેં ત્યારે મારેમને મસાવવા બહાર લઈ મધા હતા. દૂધથી ગાયોના વાછડા વાછડીને એક ઝૂંપડીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. બધા તંદુરસ્ત તો હતા જ પણ સાથે દરેકને રમાડવા ને પંખાજવાનું મન થાય એટલા ચોક્કસ ને સ્વચ્છ હતા. સાંજે ગાયો પાછી આવતી, ત્યારે દરેકને જોઈ શક્યો. દરેક ગાયના નામ પાછામાં આવ્યા છે. હું એક ગાયનું નામ હાઈ પંખાજવા મેં. કે દરેકને જ હેલમી અને ચાટવા લાગી. હું સાવ અભણો હતો. તેમના માટે અપરિચિત હતો. છતાં મૂંઝા પ્રાણીઓમાં આ અવતરો પ્રેમ હતો તેની મને ખબર ન હતી. પ્રેમ હતો તો તે તેના વાછડા પ્રત્યે કરી ભજતી હતી. તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ મને તેની પાસે જતાં આવ્યો. મને ધણું કે ગાયમાતાને માતાનું વિશ્વ આપેલું છે તે અવસ્થા સારું છે. માતા જેટલી જ વાત્સલ્યભાવ દરેક છત્ર પ્રત્યે રાખી શકતી હતી તેની મને ખબર ન હતી. મને ચાટવા લાગી એ ન મર્યું. હું તેને પંખાજવા લાગ્યો એટલે કોંકે ઉઠી કરી મારા માથા ખસે લાવી ઉભી રહી. મનમાં એક જ પ્રશ્ન ઉદભવતો હતો કે આ જડું શેને આજારી હતી ?

ગાયોના છાપરની જાણમાં મણુરેના ઝૂંપડા હતાં. તેની નજીક એક નાનકડું ચાંસની આછીનું બનાવેલું ઝૂંપડું હતું, તેમાં બાજુ છ રહેતા હતા. બાજુ છ આશ્રમમાં ત્વાંસુથી રહ્યા ત્વાંસુથી મણુરે ગયે એક ઝૂંપડામાં જ રહેતા. બધાની જેમ સામાન્ય ખોરાક પોતે લેતા. સવારના ચાર વાગે ઉઠી રાતના દસ વાગ્યા સુધી જરા પણ આરામ લીધા સિવાય અવિરત કામ કર્યો જ કરતા. આશ્રમમાં રહેતા ચાલસોને મુરતપણે આશ્રમના નિમિત્તનું પાકન કરતું પડતું. બાજુ છ તેમના અત્યરજ અને કાંક છત્રનથી જ તેમને સુમના કરી દેતા. બંગાળમાં બે મોટા આશ્રમ છે. એક અબધ

આશ્રમ અને ખીન્ને શોધપૂરનો, અલબ આશ્રમ ધણી ખ્યાલી પામેલો છે. શોધપૂરના આશ્રમ વિષે કેટલું દિવસ કંઈ સંબંધવામાં આવેલું નથી. આનું કારણ છે, અને તે આગળ ઉપર આપીશ. નિયમપાલનમાં અને જીવનની કડકારની દૃષ્ટિએ તોતાં શોધપૂરનો આશ્રમ પહેલી પંક્તિમાં આવે. શોધપૂરના આશ્રમમાં રહેનાર નિરાશિવાહરી હોય છે. ત્યારે અલબ આશ્રમમાં તેના માટે આગ્રહ નથી હોતો. આ જાને આશ્રમોની ઘણતા કરી શકું તેટલું માફ જાન નથી. શોધપૂરના આશ્રમની વિશિષ્ટતા જણાવવા પૂરતો અલબ આશ્રમનો ઉદ્દેશ્ય કહેવો છે.

આશ્રમની શરૂઆત થઈ પછી તેમણે તેમના નજીક લાખ રૂપીયા ખાદીના કામને વેગ આપવા શેષ. શોધપૂર આશ્રમ ખાદી ઉત્પત્તિનું એક મોટું કેન્દ્ર બન્યું. તે ખાદી પ્રતિષ્ઠાનના નામે ઓળખાય છે. તેની દેખરેખ નીચે ખીલ કેટલાય નાના નાના ઉત્પત્તિના રચણા છે ત્યાં ખાદી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. દરેક રચણે પચાસર સેવાખાતી માણસો રોકવામાં આવ્યા છે. નેએ પૂરી ધગણથી કામ કરે છે.

ખાદી ઉત્પાદન કારણે શોધપૂર આશ્રમમાં લાવવામાં આવે છે. ત્યાં તેના ઉપર રંગાટ કામ, જાપાઈ કામ, ચેસાઈ કામ Scientifically થાય છે તે દરેક કામ નૌના નાના મદદીને દ્વારા કરવામાં આવે છે જે બાજુએ પોતેજ પોતાની દેખરેખ નીચે તેવાર કરવા છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ તે એકલા Scientific નથી. Engineer પણ છે. ખાદીના કામને નિભાવવા જેટલી અને તેટલી આર્થિક સમર્થતા વગરના થઈ જાય ખાદી હવી. અત્યારે સૌથી મારું 'કેલીંગ' કમ્પુ' ખાદી પ્રતિષ્ઠાનનું આવે છે કેલીંગનું કમ્પુ' જાગણમાં ચાલતું નથી. ફક્ત બહારના પ્રાંતો માટે તેવાર કરવામાં આવે છે. જ્યાં કોઈ કેટ જ ન પડેલું હોય ત્યાં કેલીંગ કાણુ ખરીદે? મહાત્માજીએ મહુરીનાં દરમાં ફેરવાર કરવા ચારથી ત્યાં પણ ખાદીના કામમાં મજબૂતો ફેરવાર કરી નાંખ્યો પડ્યો. ખાદીને મીઠની દરિદ્રીમાં દક્ષી રાખવા માટે જુદી જુદી પ્રીકાઈના કાંવા પાછળ સક્રિય બાંધી

હતી તે બંધ થઈ. ખાદીને બહારના પ્રાંતો માટે તેવાર કરવામાં આવતી તે બંધ રહ્યું. બહારના પ્રાંતમાં ખાદી વેચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો અટકાવી તેમણે તેમના ઉત્પત્તિ કેન્દ્રમાં જ ખાવાની છટું કરી. દરેકને ખાદી પહેરતાં કરતાં અને એ ઉત્પત્તિની વધારાની ખાદી બહારના પ્રાંતમાં વેચવા માટે મોકલવી. આ રીતે બહારના દેખાવ ઓછો થયો. ગામડાંએ વધારે સ્વાવલંબિ બનવા લાગ્યા. કામ વધારે સંગીન બનવા માંડ્યું.

૧૯૩૦માં બાણે સંપ્રદાયમાં આશ્રમમાંથી કૂચ કરી એજ રીતે શોધપૂર આશ્રમમાંથી બાણેજીએ પચ્ચ કૂચ ફેલી. એમણે પણ એજ જીવનની પ્રતિષ્ઠા લીધી કે રજાનજ ન મળે ત્યાં કુધી આશ્રમમાં પાછા આવતું નહિ. ત્યાં પછી તે આશ્રમમાં આવ્યા નથી. અત્યારે આશ્રમની દરેક પ્રાંતિ-ખાદી તેમજ અન્ય તેમના પત્ની કેમપ્રભાદેના સંભાળે છે. તેમના પત્ની પણ ખૂબ શક્તિ-શાળી છે. દરેક જાનના કામમાં તેમને પૂરેપૂરો સહકાર દેવા છે કેટલીક વખત તેમને કામને બોલે દાખલો કરે છે. ખૂબ જ પ્રેમણ છે. આશ્રમમાં યુવે બાંધકામ તેમને 'માલજીના' નામે યાંએપે છે માતા જેટલું જ તેમનું હવે કામજ અને નિર્ભય છે. નમ્રતાની સાક્ષાત મૂર્તિ હોય તેવા લાગે છે. તેમના નિરોપીએ પ્રત્યે પણ એટલી જ અમીબરી દૃષ્ટિથી જુએ છે પ્રતિષ્ઠાની જંખના નથી. મરીનો વચ્ચે રહી, મરીબ બની તેમનાથી જની શકે તેટલી સેવા કરવી છે. મારે બાણેજી વિષે કંઈપણ અણતું હોય તે કું તેમના પાસે જતો. તે મને તેમની બેશાળી મીઠી બાળામાં સમજાવતાં. બાણેજી પાસે મારા વર્તનમાં અને લાગણમાં મારા જાગરની પાતી માલજી પાસે કું છટકી વર્તી થતો. તેમનું શરીર જુદું વાણુક છે, અતિશય કમળો એ બે તેમના શરીરને સ્વાસ્થ્યને ધણી વખત ગુસ્સાન શરે છે. સંતોષિકે નિર્ભય હોવા છતાં તેમનામાં ગાનસિક શક્તિ ધણી જ છે કામ ધમકે સંતોષની નળજાઈથી મજબૂત કરતા નથી. કામને દ્રષ્ટિ ચમકાવવા તેને યુરું કરવામાં જ બધી શક્તિ અર્થે છે.

૧૯૩૦ ની લાતમાં ચરમરે બાણેજીને પછી જેમાં પડેલી દીધા. ૧૨એની મુલે: દરખાન તેમનાથી બની

શકે તેથી લોકજાગૃતિ લાવવામાં તેમની સક્રિય અર્થાં, સરકારે સુવેદનો લઈ ક્યો અને ફરીથી સતીશ્યામને જેલમાં મોકલી દીધા. જેલમાં તેમને પહેલા વર્ષમાં રાખવામાં આવતા. પોતે ખોરાક ક વળતો લેતા. કેદીઓ તેમજ જેલ અમલદારોને તેમની ખૂબજ સારી અમર મંગેલી છે. અમલદારો તેમના આચરણથી હતા. તેમની ધ્વજા નિરૂપ કાંઈ કરાવી શકતા નહિ. બંગાળના માણસો તેમને ‘બંગાળના ગાંધી’ તરીકે સંબોધે છે. ગાંધીજીએ હરિજનોના જુદા મતાધિકારને એકત્રિત કરવા મરણ પર્વ તના ઉપવાસ શરૂ કર્યા, ત્યારે વગર ઉપવાસે બાણુજીની સ્થિતિ ઉપવાસ કરતા હોય તેવી થઈ ગયેલી. આ દિવસના ઉપવાસ પછી ગાંધીજીને તેમની દબા પ્રમાણે મનાધિકાર મળ્યા, અને સાથે જેલમાંથી હરિજન પ્રતિ સત્યાગ્રહની પરવાનગી મળી. બાણુજી જેલમાંથી છૂટ્યા કે તરતજ ગાંધીજીનો કામગીર આવ્યો. દરેક કામ છોડી દમલાં હરિજન કામમાં લાગી જવાનું કહેવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ તેમણે હરિજન કામ કરવું શરૂ કર્યું.

સતીશ્યામજીને ગાંધીજી તરફ અનદા ભક્તિભાવ અને પૂજ્યભાવ છે તેમના વચનો તે પ્રમાણે વચન માને છે. ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં તેને અનુસરવા પ્રયત્ન કરે છે. પોને ખૂબ જ યુધ્ધિશાસ્ત્ર છે. વૈજ્ઞાનિક તો છે જ. પણ સાથે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રખર અભ્યાસી છે. વેદવેદાંત Preaching બહુ સારી રીતે કરી શકે છે. મેં તેમના હિન્દુ ધર્મ ઉપરનો પ્રયત્નો અમારા ચર્ચાસભામાં સાંભળ્યા છે. સ્વારાજ્ય ચાર વાગે પ્રાર્થના પછી એકથી દોઢ કલાક સુધી એમને હિન્દુ શીખોસોશી સમજવતા હતા. બાણુજીને દરેક પ્રવચન અને કિશોર-ભાઈના ‘જીવન શોધન’ના એક એક પ્રકરણ જેમાં લાગતી હતાં. જુલે ‘જીવનશોધન’ વાંચવા ન હોય ? બંનેમાં વિચારોનું તારાત્મક દર્શન આપ્યું બધું સાચું હશે તેની મને ખાતર નહોતી.

વિજ્ઞાન તો તેમના જીવનમાં એતપ્રેત થઈ ગયું છે. વિજ્ઞાન એ અધરો અને કંટાળાભર્યો નિષ્પત્તિ છે. આપણે ત્યાં તેની ઉપયોગીતા સમજાતી નથી. અમારે ચર્ચા

માટે બી. એસ. સી. જેટલી વિજ્ઞાનની તૈયારી દોઢ વર્ષમાં કરવાની હતી. સ્વારાજ્ય દરરોજ એક કલાક જુલે જુલે Education ઉપર બાણુજી આપી જતા. અમને બધાને એટલા બધા રસ લેતા કરી દીધા કે અમને તેમના બાણુજીમાંથી ઉકવાનું મન થતું નહિ. આ પ્રમાણે કલાકો સુધી બાણુજી ચાલ્યા જ કરે તેવી મનમાં ઈચ્છા રહ્યા કરતી. એક કલાક પૂરો થાય કે તુરત ઉઠીને ચાલ્યા જાય. બીજા દિવસનું બાણુજી સાંભળવાની અમારી છતાસાહિતિને સતેજ કરતા જાય. તેમના બાણુજી સાંભળતાં લાગતું હતું કે જુલે વિજ્ઞાનને ધોળોને પી ન ગયા હોય! દરેક પ્રકારે ખૂબ સ્વાભાવિક મને સમજાવતા હતા. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાન જ નજરે આવતું. તેમણે વિજ્ઞાનને જીવનના બધાદરમાં ઉતાર્યું હતું. કેવળ પુસ્તકનું જ્ઞાન ન હતું, તેમજ પ્રયોગશાળાના માત્ર પ્રયોગો પણ નહતા. તેમના વિજ્ઞાને દેશને બધી કાષ્ટો કરી દીધી છે. બીજા દેશમાં જેમ વિજ્ઞાનની શોધોગ કેવળ પેતાના ભાઈઓના નામના બીજા રેપરમાં કરવામાં આવે છે તેવી દિશક શોધોગ તેમની નહતી. જે શોધની પાછળનો હેતુ યુધ્ધ હોતો નથી-જેની પાછળ પેતાની સત્તાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષા રહેલી હોય છે-બીજાને લૂંટી સૂણ શોધવાની લાલશ રહેલી હોય છે. એ શોધને વિકાસ કહેવામાં જ ખૂબ થાય છે. ખરેખર તો તે તેના ભાઈઓ-અને તેના વિનાશની શોધ હોય છે. બાણુજીએ તેમના વિજ્ઞાનને ઉપયોગ દુઃખી લોકોને મુખી કરવામાં કર્યો. તેમણે ગાંધીજીની ધમ્મને માન આપી એક દવાખાનું શરૂ કર્યું. તેની અંદર દરેક જાતની દવાઓ બનાવવાની સરૂઆત કરી. સરકારમાં લસી દવા બનાવવી, ઇન્જેક્શન બનાવવા અને લોધમાં તેના પ્રચાર કરવો. જે કે તથા પૈસાની કિમતના ઇન્જેક્શનથી અપકરમાં બપકર દર્દીય જેવા કે કાલાવર, સીરીમીઝ, ટાઇફોઇડને બહુ ઓછા અર્થે નાબૂદ કરવામાં આવે છે. કાંઈ જઠરાના ડોક્ટર થાસે ઉપચાર મોટું પણ રોગની દવા કરાવવા જઈએ તો એટલામાં ઓછા બસીથી અડીસો ફીસીયા અર્થે થઈ જાય. ત્યારે અહિં ચાર પાંચ ફીસીયાના ઇન્જેક્શનથી પતી જાય. એક ઇન્જેક્શનની કિંમત

તેમને બેધી તથા પૈસા પડે છે. જ્યારે જલદ તેવા ઇન્જનકશન સેવા જઈએ તો ફેટલી કિંમત આપવી પડે! આને માટે તેમણે એક શારત્રીય યોગ્ય રીતે છે. જેનું નામ Cheap Remedies રાખવામાં આવ્યું છે. Cheap Remedies નો અર્થ જ સસ્તા ઉપચારો થાય છે. આ યોગ્ય વાંચી જવાથી સામાન્ય પ્રચલિત દોષોના ખ્યાલ આવી જાય છે. તેનું સ્પષ્ટ નિદાન કરતાં આવડે છે. દર્દી પારખ્યાં અને તેનો ઉપચાર કરતાં ઘણાજ થોડા સમયના અનુભવે શીખી શકાય છે.

હરિજન સેવાનું કામ કરતાં તેમણે એક દવાખાનું હરિજન લગામમાં શરૂ કર્યું. ત્યાંથી હરિજનો અને બીજા ગરીબ દુઃખી માણસોને મફત દવા આપવાનું અને જે ભયંકર રોગથી પીડાતા હોય તેમને In door Patient તરીકે દાખલ કરવાનું રાખવામાં આવ્યું. અહિંના દવાખાનામાં દવા અને ઇન્જનકશન બનાવવામાં ખૂબ પ્રયત્ન કરી. તેની ખ્યાતી વધતી ગઈ. શહેરમાંથી ડોક્ટરો પણ દવા મંગાવવા લાગ્યા, દવા અને દવાખાનાની સફળતા જોઈ તેમને બીજા પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છા થઈ. વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત સેવાભાવથી જ શીખવા આવેલા હોવા જોઈએ. તેનો ઉપયોગ તેના પોતાના ઉપાજન માટે કરવાનો નહિ હોય, પણ મેલાના કામમાં કરવાનો હશે. આવેલા વિદ્યાર્થીને ડીપી વગરના ડોક્ટર જેટલું જ્ઞાન એક વર્ષમાં મળી જાય તે પ્રમાણે તેના અભ્યાસક્રમ બેઠાવો. રોગનું વર્ગીકરણ કરતા, તેના કારણો જાણતા, તેના ઉપચાર કરતા, અને જરૂર પડે તો ઇન્જનકશન આપતા શીખવાનું હોય છે. આ ઉપરાંત તેમના ઉપયોગની દવા બનાવવા, તેમજ ઇન્જનકશન બનાવતાં શીખવાનું. આટલું એક વર્ષની અંદર વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવાનું, અને સાથે દવાખાનામાં આવતા દર્દીઓની તપાસ કરાવી તેમને પ્રવક્તા અનુભવ કરાવવો. અહિં બે નવતરું શિક્ષણ theoretical and practical સાથે આપવામાં આવ્યું. પૂરે અનુભવ લીધા પછી તેમને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યું જેથી કોઈપણ સંસ્થામાં ડીપી વગરના ડોક્ટર જેટલું કામ કરી શકે. ગામડામાં કામ કરનાર આસપોસ

Cheap Remediesની દવા વિશેરે જાણી લેવી જોઈએ. ગામડાંની કામને અનુરૂપ થાય તેવું છે. દરેક પ્રાંતમાં Cheap Remedies (સસ્તા ઉપચારોની) શાખા ખોલી ત્યાં કામ કરનાર માસેવકને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આને આપણે મોંઘા ભાવની દવાઓ વાપરીએ છીએ. ગામડાંના દવાખાના ભારે પડી જાય છે. પ્રાંતવાર એકાદ મૂખ્ય શાખા હોય જેમાં દવા, ઇન્જનકશન વિશેરે બનાવવામાં આવે અને ગામડાંનાં દવાખાનામાં પૂરા પાડવામાં આવે તો દવાખાનું બહુ જ એજા ખર્ચે ચાલે. આ દવાઓ બીજી દવાઓ જેટલી જ અસરકારક હોય છે. ઇન્જનકશન માટે બહારથી દવાઓ ખરીદવી પડે છે જેની કિંમત બહુ આપવી પડતી નથી કારણકે તેનું Prescription આપણે ત્યાં બનાવવાનું હોય છે. બાબુજીના કામને આ એક અવસરો મળ્યા છે. જેમ આનો પ્રચાર થશે તેમ આ કામની માણસોને કિંમત સમજશે.

હું કમળા દત્તે ત્યારે બાબુજી Cheap Remedies નેનું એક મોડું પુસ્તક લખી રવા હતા. આને હજીજા 'હું' યદ્ય મળ્યું હશે. બાબુજી કહેતા હતા કે તે પુસ્તક વાંચવાથી માણસ ઘેર બેગ સાધારણ ડોક્ટર જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકશે.

મદદામણની આશાને માન આપી બાબુજી હરિજન કામ કરવા લાગ્યા. દવાખાનાની શરૂઆત ત્યાર પછી થયેલી. દવાખાનાના કામ ઉપરાંત તેઓ હરિજન ભાગ્યે સાથે જાનરે સાફ કરવા જતાં. જલ્દર તેમજ અંગેન મલિનીય મકાનમાં ત્યાં જતા જાનરે હોય ત્યાં હરિજન લાકડો સાથે બાબુજીના આશ્રમના બાકસો તેમને મદદ કરવા જતાં, અને જ્યાં સકપ હોય ત્યાં જાનરેની વ્યવસ્થામાં ને સહાયમાં ફેરફાર કરાવતા. માથે મળવા ક્યા ઉગાડી મળતી ગાડીમાં નાખી આવતા. હરિજનોને તેટલી સહાય મળતી. કામ કરવામાં ત્રણ એકતરફ પડતો તે એજો થયો, ઘણું જાનરેમાં મળતી વ્યવસ્થા જાનરેની નહીં નહિ માણસો બેદરકારીથી જાનરે જગાડી ચાલ્યાં જતાં, મજા પણ અસ્તવ્યસ્ત પડતો હોય. આ બધી મુશ્કેલીને દૂર કરવાના આશયથી સાથે ક્યા સહ

જાગર સાદે કરવા જતાં, થલે ઢેકાણે તેમનાં માન જવાનીજ થલો ફેરકાર અને સુધારા થઈ જતાં જાગર સાદે કરવા જતાં, કેટલો ત્રાસ સહન કરવો પડતો તેનો એક પ્રસંગ યાદ મને આવે છે. અગર તે ત્યાં ચર્મલેખનું કામ કરનાર એક લાઠ જાગર સાદે કરવા જતાં એક દિવસ જાગરના મળી ઉપાડવા નીચે ગયા. માયુ' નીચે હતું. ઉપરથી કાંઈએ મળ કે' ક્યો, નીચે જોવાની પણ ફરકાર ન કરી, 'સાદે કરનાર લાઠનું' આપું' માયુ' મળથી લારાઈ ગયું. આતો એક પ્રસંગ મેં મૂક્યો. દરિજનો ઉપર આવી ક્યાંયે વિશેષ ત્રાસ સુખરવામાં આવે છે. આવો કોઈ પ્રસંગ બને ત્યારે તેઓ તેમના નસીબનો વાંક કાઢી દુઃખ ને અપમાન સહન કરવાને તેમને જાનમિધ્ધ હાથ હોય તે રીતે સહન ક્યે' જાય છે. અતિ ત્રાસ અને લુહમનું' તો આ પરિણામ નહિ હોય ને? તેમના દુઃખનો ખાસ છુદ્ધી કરી સહતો નથી. તેમની સાથે તેમના જેવા યદને રહેવાથી આવે છે તેની અનુભવે ખજાર પડે છે-કદથી શકતો નથી. સે'કડો વર્ષોથી આ વર્ગ કચડાયેલા અને દબાયેલા છે. તેમને માયુ' ઉચકવાની હોંડા પણ નથી રહી, તેમની આંત્રી સ્થિતિનું' લાન કરવા બાંધુજી અને તેમના માથુસો તેમના સાથે રહેવા ભાગ્યા. તેમના જેવું' કામ કરવા બાંધ્યા. તેમને શિક્ષણ આપવા લાગ્યા સાંભળ્યું' છે કે એક વખત બાંધુજીએ દરિજનોને ઘડી જોડાવવા બાંધ દિવસના ઉપવાસ કરેલા. ઉપવાસના પરિણામની મને ખબર પડી નથી. એટલે એ વિષે હું કાંઈ કહી શકું નહિ, આટલું કામ કરવા જતાં એક પણ ઢેકાણે તેમના કામ વિશે વાંચવામાં આવ્યું' નથી.

દરિજન પ્રવૃત્તિ લાઘમાં લેતાં તેમના કામદુઃખ, કામ વિગેરે બાંધુજી વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે ચમત્કોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો. આત્યારની પરિસ્થિતિમાં ચમત્કો પોતાનો ધંધો મૂકીને શા સારું મીઠામાં મળુરી કરવા કે બીજું' કામ કરવા જતા હશે? દિન-દુસ્તાનમાં કાપડ સિવાયનો બીજો મોદામાં મોટો ઉલોચ ચામડાનો છે. દર વર્ષે કરોડો રૂપીઆનું આપું ચામડું' (Raw hides) ખરેદા થયે છે ને કરોડોનું' તૈયાર કરાવેલું' ચામડું' (Tanned Leather) આપાત થાય છે. મહાભાજીએ

ચામડાના બે લાખ પાડી દીધા છે. એક મહાલી-કુદરતી મોતે મરેલાં ટોરનું' ચામડું' બીજું' હલાલી-કતલખાનામાંથી આવેલું' ચામડું'. મોટા શહેરોમાંથી મોટે ભાગે ચામડું' કતલખાનામાંથી આવે છે. આજકુથી આપણામાં એક માનવતા જડ ધાલી બેડી હતી કે મોટે ભાગે ચામડાં હલાલી જ આવે છે અને ચામડાં માટે કતલ કરવામાં આવે છે. ચામડાનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યું પછી ખબર પડી છે કે સે'કડે પોણોસોથી એ'સી ટકા ચામડું' મહાલી આવે છે. ચામડાંની બજારમાં બંને જાતના ચામડાં સાથે આવે છે. વેચનાર માથુસ મહાલી-હલાલીનો બેઘભાવ રાખતો નથી. તે તો હલાલીને નામે જ બધો માલ વેચે છે. મહાલી ચામડાં એટલે બગડેલાં, છપડાંએ ખપેલાં કે શીપડાંએ કાઢ્યાં પાડેલાં નહિ પણ હલાલી ચામડાં જેટલા જ સારા, ટકાઉ અને દરેક કામમાં ઉપયોગમાં આવી શકે એવાં હોય છે. આપણે ત્યાં ચામડાંની કિંમત નથી. તેનાં તરફ અગર એકદમ છે. બીજાં પ્રાંતમાં તેની ખૂબ સંભાળ રાખવામાં આવે છે. ચામડું' એકપણ ઢેકાણે પસાય નહિ તેમજ બગડે નહિ તેની પૂરતી કાળજી રાખવામાં આવે છે. ચામડાંની કિંમત તેની જાત ઉપરથી થાય છે. તેનાં દરેકનાં ખજાર નામ આપવામાં આવ્યા હોય છે. મહાલી ચામડાં સારા હોય તો તેની હલાલ જેટલી કિંમત આવે છે. સારા ચામડાંને કોઈ મુઠાલી સમજીને લેવું' જ નથી.

આ ઉલોમને સંપૂર્ણ રીતે ખીંચવો હોય તો અખાસનાં ઝૂંપડે ઝૂંપડે લખાઈ જઈ એમને નવા પંથ-તિએ ચામડું' કમાવતા શીખવવું' જોઈએ. ચામડે ચામડે આ ઉલોમને ચમત્કો શરૂ કરી છે તો આજે કરોડો રૂપીઆનું આપું ચામડું' (Raw hides) ખરેદા જઈ અટકે આજે જે તૈયાર ચામડું' આપાત કરવું' પડે છે તેના બદલે તૈયાર ચામડું' નિકાસ થાય.

આ હેતુને ધ્યાનમાં લઇને દરિજન સેવક સંધે એક મોટા ચર્મલેખની યોજના તૈયાર કરી, તેનું' કામ બાંધુજીને સોંપવામાં આવ્યું'. ચર્મલેખનું' કામ સાર્વત્રીય પધ્ધતિએ શરૂ કરવું' હોય તો તેમાં વિદ્યાનની ખાસ જરૂર પડે. વિદ્યાન વગર તો કામમાં સફળતા મળે જ નહિ.

સતીશ્યામજીએ તો વિગતને જીવનના વ્યવહારમાં ઉપરેલું છે. આ કામને મુકળ બનાવવામાં તેમને જરા પણ મુશ્કેલી આવે નહિ. કલકત્તામાં દરિજનોની વસ્તીનાજા ભાગમાં આ ચર્માશ્રય જોડવામાં આવ્યું. તેની આલુખાબુ મોટા મોટા ચર્માશ્રયો (Tanneries) આવેલાં છે. ચર્માશ્રયની ખોટ શુદ્ધતામાં પૂરી કરવા મશીન વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. એક તરફ મૃદ વિભાગ- જેમાં દરેક કામ હાથથી કરવામાં આવે છે. બીજે મશીન વિભાગ-જેમાં મશીનથી ચામડું તૈયાર કરી બહાર વેચવામાં આવે છે. દરિજન સેવકસંઘે દસ હજાર રૂપિયા આ ચર્માશ્રય પાછળ રેખા છે. દરેક પ્રાંતના એક એક વિદ્યાર્થીને ખોલાવી ચર્માશ્રયનું કામ શાસ્ત્રીય પદ્ધતીએ શીખવવું. દોઢ વર્ષના અભ્યાસક્રમ ગોઠવી તેમને Practicals અને Theoretical ચામડાનું કામ શીખવવું. સાથે વિગતનું ચર્માશ્રય પરતું જરૂરી જ્ઞાન આપવું. જેથી પ્રાંતીય ચર્માશ્રયો નિષ્ફળ ન જાય. ચામડાં કમાવવાનો આધાર

મુખ્યત્વે વિમાન ઉપર હોય છે. કુમ, પેન્ટ વિ. જાતના ચામડાં જીદા જીદા પ્રેમિકમથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. ૧૪ મુખી મોટા મોટા Tanneries એમ માને છે કે કુમનું ચામડું મશીનથી સિવાય તૈયાર થઈ શકે જ નહિ. શ્રી. સતીશ્યામજીએ તેમની એ માન્યતાને ખેંચી કરાવી. કુમ ચામડાને કેવળ હાથથી જ-મશીની મદદ સિવાય તૈયાર કરાવવા લાગ્યા. ત્યાંની જ પદ્ધતીએ અચાનક દરિજનનો ઊંડો પગ તેના મૂંપડામાં કુમનું ચામડું તૈયાર કરી શકે છે તે ત્યાંના સ્થાનિક ચર્માશ્રયના ઊંડાને ચિહ્ન આપી ગામડામાં ચર્માશ્રય શરૂ કરાવી સિંચ કરી બતાવ્યું.

સતીશ્યામજીના કામની અને જીવનની મારા જીત વિદ્યાર્થી ઉપર શી અસર થઈ તે અને એમના ખીજ પ્રસંગો દુઃકાંક વેળા જણાવીશ. અત્યારે તો એટલું કહું કે કલકત્તા તરફ મોટું સંદેહક સંકેત ઊભો તો આ પુરજના દર્શન કરી આવજો.

ઉ પ હા ર

ધરી ઉરે હાલ સહિષ્ણુતાની
સંસારના સૌ ઝીંજણ મહોરો,
આપેલ મોંઘા મૂલ ઉપહારો
મદારાળી હા! કેમ શકાય ઠેલી?

દેવચંદ્ર રા. મોહા

પરિશોધ : એક ગીતનાટિકા

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી

પાત્રો

વાર્સલી ધાનપર
કુંજન્યા ફૂલકન્યાઓ
પતીદારીઓ

ખુલાસો

ત્રિપરોક્ષના, આરણ્યરેણી અને વાલજીનાં ચોલીની ભેગ ચા બાળનાટકને પણ ગીતોમાં જ ખેંચી જવાની કમેદ હતી. અને કલ્પનાની આંધ્રે અનેક વખત એ નાનકડા પગની કુદરીઓ અને ગીતસદરીઓ એક-સાંભળી હતી. પણ ધરેણ કરતાં જાણુ કે નાની વયની વાકેનો માટે એ અતિ પરિશ્રમરૂપ કાર્ય હતું. જાસને અને પગને વિસામે ન લેવા દે એવી એ આખીયે સંકલના રૂપી રીતે પાર ઉઠવે તેમ જાણુ નહિ એટલે વચ્ચે નાનકડા સુવાદોની દોરીથી ગીતોને ચૂંધી લેવાં પડ્યાં છે.

જન/પનારી બહેનોનું વચ કયાં સુધીનું હોય એવું એવું તેની મર્યાદા નક્કી કરવાનું કાર્ય જનવાનનારી સંસ્થાઓનું હોય છે. વેપરિધાન મટે, બાવાપ્રકાસની ગોઠવણી માટે, નેપથ્યસંગીત માટે કરાવેલા આગ્રહ હોય છે અને, પણ એ તો મત આગ્રહ જ હોય છે. સાધનો વિયુક્ત હોય, પાત્રો અભિનયકુશલ તથા તાલ, લયની સાચીચલા સપજનામાં હોય તો કર્તાની કલ્પનાથીયે વધારે બળ ને સુંદર કાર્ય બની શકે. સાધનો કોઈમાં હોય તો હરિયાઈમોહની અર્થથી સાચીએને બદલે ભાગેલાં-સાદાં છાપત્રો કે બાંધણીની સરખી સુદરીઓયો પણ કામ ચલાવી લેવાય. એટલે કલ્પનારૂપાગી- કર્તાના આગ્રહને તો ફક્ત સૂચના રૂપે જ માની લેવાનો છે. ખરેખરી હોય એવડી રોડ તાણુ.

સંગીતમાં પાંચસત વાદ્યગોષ્ઠીના વાગવડાળની બજાર નથી લાગતી અને. એકાદું મધુર વાયોલીન કે હિંદુસ્તા હોય, મૃદંગ કે વણજાની એક હોય અને બજાવીવા મારી ન લય એવા ઉત્સાહી હોય તો લગભગ કલાકેક ચાલનારી આ મહેફીલ આનંદમૂર્ચકાં પમાડી લય નિરસાય.

ગુજરાતની અરિમતા એને હેરે છે એવા આપણા કેટલાક કલાકારોએ એવી શંકા મહેર કરી છે કે, પરંપરાતિથ સંગીતના મોહમાં આપણે. ગુજરાતી સંગીત પ્રત્યે કુલેન્દ્રય થયાં છીએ. આ સંકલ સાચી હોય તો પણ સરચાવાનું કાર્ય કારણ નથી. કારણ કે મૂલ સંસ્કૃતમાંથી જન્મેલી બીજ અનેક આપાઓર્ગની ચળાઈને ગુજરાતી છાપાને આજનું રૂપ મળ્યું છે તેમ મૂળ તો તમમ સંસ્કૃત રાગણીઓ જ છે. લાલ, લયની ચોક્કસ સીધી ત્યાંથી જ અહીં ઉતરી આવી છે. એને એની અસર આપણામાં ઉતરતી. કલ્પ એમાંયો જ ગુજરાતી સંગીતને સાચા દિશા મળતી, રૂપ મળતી.

પહેલીવાર

[સજગતુ કોડિયું પાલવમાં સંતાડીને, વાસંતી કાંઠક શોધતી હોય તેમ ગાતી નાયતી પ્રવેશે છે.]

ગીત

વાસંતી:

કોણે દીડી એને ?

કોણે દીઠલ એનાં પગલાં પીતાંબરી ?

કોણે દીઠલ એની આંખડી આંસુભરી ?

કોણે દીડી એને ?

છોડની દળેલ પાંખો

ફૂલની મીચેલ આંખો

તારલા દીંગાય લાખો

શોધી શકે શેણે ?

કોણે દીડી એને ?

કોકિલાની સીતારીએ, ભગી ઉઠેલાં વન,

ક્યાંય દીકું તમે, વિશયલું એતું વદન ?

સડી ફુલ પાંદડીની અંજલી ભરી જેણે

ક્યાંય દીડી એને ?

[ગીતને ઉદ્દેશે ચરણે ધાપે ગળે હોય તેમ વાસંતી નીચે બેસી નાય છે.]

ફૂલની સુગંધીમાંથી આવતી હોય તેમ ચાર પુલકન્યાઓ પ્રવેશે છે. પ્રત્યેકના હાથમાં પુલકચુગાર છે.

ગીત

ઓરી ઓરી ચંદનીઓ આવે,

તારકમંડળીઓ લાવે,

ગીત વસંતલ ગવડાવે.

પાનખરબાય ત્યારે,

પરાગદિણી ધરાને:

નૂતનપરિમલ પહેરાવે

ઓરી ઓરી ચંદનીઓ.

આમળદેલ અલંકારે

શાં શુન્ન ક્યારે ક્યારે

નમતી સમીરણને ભારે

જો, ફુલમંજરીઓ આવે

ગીત વસંતલ ગવડાવે.

ઓરી ઓરી ચંદનીઓ

કુલકન્યા પહેલી: (નીચે બેઠેલી વાસંતીને જોઈ) તમે નિરાશ થઈને અહીં કેમ બેઠાં છો બહેન ?

કુલકન્યા બીજી: હા બી રાખેલી હથેળીનું ઘાડિયું કેટલી જગ્યાથી ગયું છે ? જાણે હથેળીમાં સુરજ પ્રગટ્યો.

કુલકન્યા ત્રીજી: હાથે લઈને કોઈને શોધવા નીકળ્યાં લાગે છે.

વાસંતી: (જિભી મધ) શોધવા જ નીકળી છું તો ! મારી મોટી બહેન પાનપરને શોધવા નીકળી છું, ક્યાં તમે એને ટીકી ?

કુલકન્યા ચોથી: પાનપર કોણે નહિ ટીકી હોય ?

કુલકન્યા પહેલી: પાન પરી અર્થાં પડી જેવું જાડ દેખાય એવું એવું રૂપ હતું.

કુલકન્યા બીજી: સુકાં પાન ખખડે એવું એવું હાલ્યું હતું.

કુલકન્યા ત્રીજી: વાવાડાઓ જેવા એના કેસ હતા.

કુલકન્યા ચોથી: બાવળની ખાસ જેવાં એનાં વસ્ત્રો હતાં.

વાસંતી: હા, હા એજ, અને એના બેળામાં કરમાએણાં ફૂલો હશે. અંગિનાં અંશુ ગામ ઉપર કરી ગયા હશે. શરીર ઉજરડા પડ્યા હશે.

કુલકન્યા પહેલી: હા, એ નિશાની પ્રમાણે જ બરાબર.

વાસંતી: તમે એને ક્યાં જોઈ હતી બહેન ?

કુલકન્યા બીજી: એ તો રાગપરે સરાવરે બટકીતી, ફૂલે ફૂલે મેં ધોતીતી. જાડાં જાડાં ચડીને પાન ખખડેતીતી.

વાસંતી: તમે એને પૂછ્યું હતું કંઈ ?

કુલકન્યા ત્રીજી: એણે મ્હાં એને કંઈ પૂછ્યું ખરું ? એવું રૂપ જોઈને તો અમને બીજી લાગતીતી.

વાસંતી: અ રે રે, હવે તો એ બહુ દૂર ચાલી ગઈ હશે.

કુલકન્યા ચોથી: વાસંતીબહેન ! તમે એને પર બહાર શા સાર નીકળવા દીધી ?

વાસંતી: (આંસુ લાગતી) એમાં મારો જ વાંક છે બહેન !

કુલકન્યા ચોથી: તમારો વાંક કેવી રીતે વાલંતી બહેન ?

વાસંતી: વાડીને હીંચકે એ હીંચકતીતી. ત્યાં હું રહ્યું અને મને હીંચકા દેવાની મેં છાંડી. એ તો ખડખડ, હસી પથ્થ નીચે ઉતરી નહિ એટલે હું મારી બાને બોલાવી લાવી.

કુલકન્યા ત્રીજી: તમારાં બાએ એને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા ?

વાસંતી: હા, ને મને હીંચકે બેસાડી. પણ બહેન વિના હીંચકે હવાવે કોણ ? એટલે હું એને શોધવા નીકળી. સવારની મધ્યે છે તે અત્યાર સુધી આવી નથી, જુઓને હવે તો ચાલે પથ્થ આકાશની અધવચ્ચે આબો છે.

કુલકન્યાઓ: ચાલો ચાલો વાસંતીબહેન ! અમે પણ તમારી જોડે આવીએ છીએ, આપણે સૌ મળી પાનપરને જરૂર શોધી લાવીશું.

વાસંતી-કુલકન્યાઓ: (જતાં જતાં) : અરુ

ગીત

જેને બળે પછે આંદની દીવોઃ
 દીપ ઝાલી આવે રાતની રાણી.
 આગે આગે મારા પાય પરિક્રમે
 રોધવા તુપૂરવાણી.
 દિનકરતણા અંતિમ સ્વાસે
 દિવસની દોરી ખેંચાઈ બરોઃ
 તારા વિના કોણ ગીત ગારો ?
 સ્વેતાગબરા
 સખી પાનખરા !
 મને આવતી નાણી,
 પૂછવી ક્યાં તારી પંથકહાણી ?

[ગય છે.]

બીજવાર

[દૂવાકાંઠે પતીહાસીઓ આવ્યે જાય છે. ને ગીતની સાંકળ અતૂટ રાખે છે.]

પતીહાસીઓઃ

ગીત

આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને કાચકરાણી પૂછે છે પરાણે
 દૂવામાં કેમુકાં કોણે વેર્યાં વાસંતીજહેન ?
 આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને દેલકરાણી પૂછે છે પરાણે
 આસે ધન્દધનુ કોણે ચીતર્યાં વાસંતીજહેન ?
 આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને મુરજરાણી પૂછે છે પરાણે
 પાને પાને સોનાં કોણે પાથર્યાં વાસંતીજહેન ?

[વાસંતી અને દૂવાકાંઠાઓ જાતી જાતી પ્રવેશે છે.]

વાસંતી-દૂવાકાંઠાઓઃ

ગીત

આંબલી દેખે ને નેત્રું
 અંતર ન દેખતું
 એવાં દે અજવાળાં મારે લાસવાં પીતાંમરી !
 દૂલની પરામ તણું
 જેને નથી મારજી

કુલકન્યા પહેલી: (નીચે બેઠેલી વાસંતીને જોઈ) તમે નિરાશ થઈને અહીં કેમ બેઠાં છો બહેન ?

કુલકન્યા બીજી: હવે રાખેલી હથેળીનું કોડિયું કેટલી જામસાથી બળે છે ? જાણે હથેળીમાં સુરજ પ્રગટ્યો.

કુલકન્યા ત્રીજી: હવે લઈને મે'કને શોધવા નીકળ્યાં જાય છે.

વાસંતી: (બીજી યર્ષ) શોધવા જ નીકળી છું તો ! મારી મોટી બહેન પાનખરને શોધવા નીકળી છું. ક્યાંય તમે એને દીધી ?

કુલકન્યા ચોથી: પાનખર કાઢું નહિ દીધી હોય ?

કુલકન્યા પહેલી: પાનખરી મયાં પછી જેવું ઝાડ દેખાય એવું એનું રૂપ હતું.

કુલકન્યા બીજી: સૂઝાં પાનખરે એવું એનું કારણ હતું.

કુલકન્યા ત્રીજી: વડવાઓ જેવા એના કેસ હતા.

કુલકન્યા ચોથી: બાવળની ઝાલ જેવાં એનાં વજીરો હતાં.

વાસંતી: હા, હા જોજ. !અને એના જોખામાં કરમાએવાં ફૂલો હશે. આંખોનાં આંસુ ઝાલ ઉપર કરી ગયા હશે. શરીરે ઉતર્યા પડ્યા હશે.

કુલકન્યા પહેલી: હા, એ નિરાશની પ્રમાણે જ બરાબર.

વાસંતી: તમે એને ક્યાં જોઈ હતી બહેન ?

કુલકન્યા બીજી: એ તો સરેવરે સરેવરે ભટકતી'તી. દૂરે દૂરે મેં ઘોળી'તી. ઝાડવે ઝાડવે ચઢીને પાનખરેસતી'તી.

વાસંતી: તમે એને પૂછ્યું હતું કાંઈ ?

કુલકન્યા ત્રીજી: એણે મા' એને કાંઈ પૂછાય ખરું ? એનું રૂપ જોઈને તો અમને ખીંક લાગતી'તી.

વાસંતી: અરે રે, હવે તો એ જાડુ દૂર ચાલી ગઈ હશે.

કુલકન્યા ચોથી: વાસંતીજી ! તમે એને ઘર બહાર શા સારું નીકળવા દીધી ?

વાસંતી: (આંસુ લૂછતી) એમાં મારો જ વાંક છે બહેન !

કુલકન્યા ચોથી: તમારો વાંક કેવી રીતે વાસંતીજી ?

વાસંતી: વાડીને હોંચકે એ હોંચકતી'તી. ત્યાં હું ગઈ અને મને હોંચકવા કેવાની મેં જાણ કરી. એ તો ખડખડ દસી પણ નીચે ઉતરી નહિ એટલે હું મારી જાને જોલાવી લાવી.

કુલકન્યા ત્રીજી: તમારાં બાએ એને પરમાળી કાઢી મૂકી ?

વાસંતી: હા, ને મને હોંચકે બેસાડી. પણ બહેન વિના હોંચકે હજાવે કાણ ? એટલે-હું એને શોધવા નીકળી સવારની યર્ષ છે તે અત્યાર મુઠી આવી નથી. જુઓને હવે તો ચાલે પણ આકાશની ચપલચપે આબો છે.

કુલકન્યાઓ: ચાલો ચાલો વાસંતીજી ! અમે પણ તમારી જોડે આવીએ છીએ, આપણે સૌ મળી પાનખરને જરૂર શોધી લાવીશું.

વાસંતી-કુલકન્યાઓ: (જંતો જતાં) :

ગીત

જેને બાળે પછે આંદની દીવો:
 દીપ ઝાલી આવે રાતની રાણી.
 આગે આગે મારા પાય પરિક્રમે
 શોધવા નુપૂરવાણી.
 દિનકરતણા અંતિમ શ્વાસે
 દિવસની દોરી ખેંચાઈ કારો:
 તારા વિના કેણુ ગીત ગાશે ?
 શ્વેતામ્બરા
 સખી પાનખરા !

મને આવતી જાણી,
 પૂછવી ક્યાં તારી પંથકહાણી ?

[જાણ છે.]

ખીજવાર

[ફાકડે પનીહારીઓ આગે જાય છે. ને મીનની સાંઘળ બચ્ન રાખે છે.]

પનીહારીઓ:

ગીત

આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને કોયલરાણી પૂછે છે પરાણે
 ફવામાં કેસુડાં કોણે વેર્યાં વાસંતીજહેન ?
 આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને દેવડરાણી પૂછે છે પરાણે
 આસે ઈન્દ્રધનુ કોણે ચીતર્યાં વાસંતીજહેન ?
 આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને મુરજરાણી પૂછે છે પરાણે
 પાને પાને સોનાં કોણે પાથર્યાં વાસંતીજહેન ?

[વાસંતી અને ફલકન્યાઓ ગાતી માતી પ્રવેશે છે.]

વાસંતી-ફલકન્યાઓ:

ગીત

આંખડી દેખે ને જેનું
 અંતર ન દેખતું
 એવાં રે અજવાળાં મારે લાવવાં પીતાંબરી !
 ફૂલની પરાગ તણું
 જેને નથી પારણું

તારને ક્યાંથી વીણી મંગાવવા પીતાંબરી ?
ખારા સસુંદરની મોડી વીરડી વસંતડી !
જેમાં અંધારાની તારડીવડી વસંતડી !

એ વનવનની વાણી
ને પરિમલની પટરાણી
અંધારાની આંચ જેને આવે નહિ ભિગતાં
એવાં પ્રજાત . મારે પામવાં પીતાંબરી !

[પ્રિનહારીએ ઉભી રહે છે.]

પહેલી પ્રિનહારી: અંધારાની આંચ હવે કાઢને નહિ આવે વાસંતીજહેન, જુઓને ધરતીને અંગે . અંગે
પરાગની વાણી ફરી છે.

બીજી પ્રિનહારી: ને કુવાનાં પણીએ કેસરંગે યથ મવાં છે.

ત્રીજી પ્રિનહારી: કળાએ જન્મે છે ને ખોલે છે, ને પતંગીઆની પાંખો પણ કોઈ જાદુ મીનારો મીતરી મયો
છે. પરન પશુ મીન ગાતો હોય તેમ હરે છે.

વાસંતી: મને એમલું ક્યું મમલું નથી.

પહેલી પ્રિનહારી: (આશ્ચર્ય): કેમ વાસંતીજહેન ?

વાસંતી: મારી મોટી બહેન પાનખરોતે મર્ધ કાલથી પતો નથી. અમે આખો વગરો ખૂંદો જોયો, જ્યાં જ્યાં
છાએ ત્યાં ઉત્સવો મંડાયા છે, ધરતીએ ઝાડે જાડને નવું જીવન આપ્યું છે, આકાશી કુસોને રંગ આપ્યા છે,
પવને પંખીએને વાયા આપી છે. આમાં હું મારી બહેનને ક્યાંથી શોધી કાઢું ?

ત્રીજી પ્રિનહારી: વાસંતીજહેન, પાનખરને મેં મધ કાલે અહીં કુવાકડે જોઈ હતી.

વાસંતી: (હતાશાથી): મધકાલે સવારે ?

ત્રીજી પ્રિનહારી: હા, હા. તમને આખો ને એ ચાલી મધ.

પહેલી પ્રિનહારી: અને આખા દિવસની જુખી હતી એટલે આમતીનાં કુણાં કુણાં બધાંયે પાન ચારી
મધ. (જનાવી) જુઓને આ પાન તો આજે પોરોડીએ ફૂટ્યાં છે.

વાસંતી: (આસ જોવાથી): જુખલું દુઃખ કેમકાથી કેમ નહિ ખમાવું હોય ?

[દર કોણે જોલે છે.]

ચોથી પ્રિનહારી: મર્ધકાલે તો પંખીએ પણ જોડતાં નહોતાં. એ ચાર કાલે તો માળા વિના ટાડથી
ફૂંદવાઈને મરી મધ.

વાસંતી: આખા વચગાની એ ફરીઆદ હતી. ઝરણાંનાં પહેતાં પાણી પણ એમજ જોડતાં હતો. સંવાળો
ધરતી પણ દાસદાસ્યાની પીડ જેવી બની મધ હતી. (જૂલ પાડી) એ બહેન ! એ મોટી બહેન ! આ તો
શું કહું ?

[નીચે જોતી જાય છે.]

કુલકન્યા પહેલી: બહેન, એમ ધામને નીચે જોતી જશે તો આપણાથી પાનખરને કેમ શોધી સમજશે ? હજી
આપણે કુંજોને તો જોઈ નથી.

વાસંતી: થાક ખમને નથી લાગ્યો, અંતરને લાગ્યો છે. અને વારે ઘડીએ એમ થયા કરે છે કે વગડાના આ ફુલ-ગુલાબી પરિવારનો શાપ પહેારીને પાનખર ક્યાં સંતાઈ ચક્રો ?

પહેલી પનિહારી: અમે એનાં પગલાં સાચવ્યાં છે (ખતાવી) જુઓ આ રજાં.

[બધાં નીચાં નમી પગથાને જોઈ રહે છે.]

વાસંતી: હા, એજ મારી મોટી બહેનનાં અણીશુદ્ધ પગલાં.

ફુલકન્યા બીજી: આ પગમે પગમે પાનખરને જરૂર શોધી રાખશે.

વાસંતી: ચાલો ત્યારે (પનિહારીઓને) પનિહારી બહેનો, અમે તમારો ઉપકાર નહિ બૂલીએ.

પનિહારીઓ: અમે પણ તમારી સાથે આવીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં વાસંતીજીને, ત્યાં ત્યાં પાણીની હેઠ. [સૌ ગાય છે.]

વાસંતી, ફુલકન્યાઓ, પનિહારીઓ:

ગીત

ચલો ચલો ચલો પગલાં વીણો.

મારગ આ સુરલિલીને!

ચલો ચલો ચલો,

આ હાતો પાલવ કોનો ?

ફુલગુલાબી સંધ્યાનો.

કેસરવરણી કન્યાનો.

ચલો ચલો ચલો

એ સંધ્યાના પાલવમાં

તારકની પ્રગટી સેના

તેજ છલોછલ એ મેનાં

ચલો ચલો ચલો.

[ગાય છે.]

ત્રીજવાર

[સવાર, કુંજકન્યા ગાતી માલી આવે છે. સામે રજોની ઘડા છે. આમશીને પાનેપાને કાઢ ફૂટ્યો છે. વાતાવરણ અત્યંત મોઢક અને ફુલગુલાબી છે.]

કુંજકન્યા:

ગીત

આવરે વસંત, એલી આવરે વસંત,

હરિયાળી ધરતીનું બિછાનું હસંત.

એલી આવરે વસંત.

ફૂલે ફૂલે રૂપ તારે,

શિતલ સ્વરૂપ તારે;

તારાને ક્યાંથી વીણી મંગાવવા પીતાંબરી ?
ખારા સમુદરની મીઠી વીરહી વસંતડી !
બિડાં અંધારાની તારકલીવડી વસંતડી !

એ વનવનની વાણી
ને પરિમલની પટરાણી
અંધારાની આંચ જેને આવે નહિ ભિગતાં
એવાં પ્રભાત મારે પામવાં પીતાંબરી !

[પનિહારીઓ ઉભી રહે છે.]

પહેલી પનિહારી: અંધારાની આંચ દહે કાઢતી નહિ આવે વાસંતીજહેન, જુઓને ધરતીને અંગે અંગે
પરાગની વાણી ફૂટી છે.

બીજી પનિહારી: ને ફૂવાનાં પાણીયે કેસમરંગી થઇ ગયાં છે.

ત્રીજી પનિહારી: કળાઓ જન્મે છે ને ખીલે છે. ને પતંગીઆની પાંખો પણ કોઈ જાણી ગીતારો મીતરી ગયો
છે. પવન પશુ ગીત ગાતો હોય તેમ હરે છે.

વાસંતી: મને એમાંનું કશું ગમતું નથી.

પહેલી પનિહારી: (આશ્ચર્ય): કેમ વાસંતીજહેન ?

વાસંતી: મારી મોટી જહેન પાનખરને ગર્ભ કાઢતી પતો નથી અને આખો વગરો ખૂંદો જોયો, બધા જન્મિ
છીએ ત્યાં ઉત્સવો મંડાયા છે, ધરતીએ ઝાડે ઝાડે નવું જીવન આપ્યું છે, આકાશી કુલોને રંગ આપ્યા છે.
પવને પંખીઓને વાત આપી છે. આમાં કું મારી જહેનને ક્યાંથી શોધી કાઢું ?

ત્રીજી પનિહારી: વાસંતીજહેન, પાનખરને મેં ગઇ કાલે અહીં ફૂટાકડિ જોઈ હતી.

વાસંતી: (જાણાસાધી): ગઇકાલે સવારે ?

ત્રીજી પનિહારી: હા, હા. તડકા આગ્યો ને એ ચાલી ગઇ.

પહેલી પનિહારી: અને આખા દિવસની શૂખા દશે એટલે આમણીનાં કુણાં કુણાં બધાંયે પાન ચાવી
ગઇ. (બતાવી) જુઓને આ પાન તો અજાણે પેરાડીએ ફૂટ્યાં છે.

વાસંતી: (આસ બેંગી): શૂખનું દુઃખ કોઇનાથી કેમ નહિ ખમાતું હોય ?

[હર કોણ જોલે છે.]

ચોથી પનિહારી: ગર્ભકાલે તો પંખીઓ પણ બેલતાં નહોતાં. એ ચાર કોણો તો આજા વિના ટાઢથી
ફૂંકવાઈને મરી ગઇ.

વાસંતી: આખા વગરની એ ફરીઆદ હતી. ઝરણાંમાં વહેતાં પાણી પણ એમજ બેલતાં હતાં. સુંવાળી
ધરતી પણ દાઢકાચ્યાની પીઠ જેવી બની ગઇ હતી. (જૂમ પાડી) ઝો જહેન ! ઝો મોટી જહેન ! આ તો
શું કશું ?

[નીચે બેસી જાય છે.]

કુલકન્યા પહેલી: જહેન, એમ થાકતી નીચે બેસી જશો તો આપણાથી પાનખરને કેમ શોધી શકશો ? હજી
આપણે કુંભોને તો જોઇ નથી.

વાસંતી: થાક પગને નથી લાગ્યો, અંતરને લાગ્યો છે. મને વારે ધડીએ એમ થવા કરે છે કે વગડાના આ ફુલ-ગુલાબી પરિવારનો શાપ પડોરીને પાનખર ક્યાં સંતોષી શકશે ?

પહેલી પનિહારી: અમે એનાં પગલાં સાંચ્યાં છે (જતાં) હુમ્મો આ રહ્યાં.

[જ્યાં નીચાં નથી પગલાંને ઝેર સ્પર્શે છે.]

વાસંતી: હા, એજ મારી મોટી બહેનનાં અણીશુદ્ધ પગલાં.

ફુલકન્યા છીંછ: આ પમડે પમડે પાનખરને જરૂર શોધી શકશે.

વાસંતી: ચાલો તમારે (પનિહારીઓને) પનિહારી બહેનો, અમે તમારો ઉપકાર નહિ જુડીએ.

પનિહારીઓ: અમે પણ તમારી સાથે આવીએ છીએ, જ્યાં જ્યાં વાસંતીજહેન, ત્યાં ત્યાં પાણીની હેડ [મો ગાય છે.]

વાસંતી, ફુલકન્યાઓ, પનિહારીઓ:

મીત
ચલો ચલો ચલો પગલાં વીણા.
મોરગ આ મુરલિભીનો
ચલો ચલો ચલો,

આ ઉડતો પાલવ કોનો ?
ફુલગુલાબી સંધ્યાનો.
કેસરવરણી કન્યાનો.
ચલો ચલો ચલો

તો સંધ્યાના પાલવમાં
તારકની પ્રગટી સેના:
તેજ છલોછલ એ નેનાં
ચલો ચલો ચલો.

[જાય છે.]

ત્રીજવાર

[સવાર, ફેબ્રુઆરી ગાતી ગાતી આવે છે. સામે જશેતી ઘટા છે. આમલીને પાતેપાતે ઝાલ ફૂટ્યો છે. વાતાવરણ અત્યંત મોઢક અને ફુલગુલાબી છે.]

ફેબ્રુઆરી:

મીત
આવડે વસંત, એલી આવડે વસંત,
હરિયાળી ધરવીનું બિછાનું હસંત.
એલી આવડે વસંત.

ફૂલે ફૂલે ફૂલ તારડ,
શિતલ સ્વરૂપ તારડ.

પાને પાને બેઝી આલે બોલતી સુગંધ
એલી આવરે વસંત.

પવનના પંથ ખૂટ્યા,
પંખીઓના ઠંઠ ખૂટ્યા,

કુંજે કુંજે ખુલી તારી આંખડી અનંત
એલી આવરે વસંત.

[કરેલુની સફી ડાળખીઓ અંજલિમાં લક્ષ્મી પાનખર પ્રવેશે છે,
ડાળખીઓ જેવું જ ફિક્કું એનું મોં છે, ખીતી હોય તેમ તે
આવે છે; ધીમેધીમે ગાતી ગાતી, દરથી કોપલની સ્વરધારા
સંભળાય છે.]

પાનખર:

ગીત

મારે કોયલશું ખડેનપણું
ખડેનપણું તોય રીસામણું,
ઉસી વચ્ચેવચ્ચ શી જ્રમણા ?

મારી હથેલીએ બેસી બેસી
ચલે કોયલ રેખા

સ્વજનો યે મારાં કેવાં અદેખાં ?
અંખેરી પાન-પીતાંબર જૂનાં,
મોર બેસાડું વસંતઝલુનાં,
તોય બેઠે તણાં અંતર સૂનાં.
સ્મિત ગયાં મારાં,
ગીત ગયાં એનાં.

અંતરને વગડે ઉડી આગ
એ કારવા રાગ
નથી સરળણા
એરે વસંતની નાચતી સેના ?

[વાસંતી એકલી રોધતી હોય તેમ પ્રવેશે છે. પાનખર રક્ષણમાં
હુપાય-ભય છે.]

વાસંતી:

મોં તો દીવે દીવે એનાં પગલાં હીકાં
એ તો હેયે ઓઢાય એવાં હુળવાં હોણ.
એને પગલે પગલે પડેલ પડધા મીઠા
કોની વાણીમાં એને ચંદરવા હોણ ?

કુંજકન્યા: વાસંતી, વાસંતી, હું તને શોધી રહી છું

પાનખર: (નેપથ્યમાં) :અધાં વસંતને જ શોધે છે, કોણ પાનખરને શોધતું નથી.

વાસંતી (આમતેમતેજ) :કોણ બોલ્યું એ ?

કુંજકન્યા: ક્યારામાં છૂપાયેલી પાનખર બોલી.

વાસંતી (ખૂસપાટી) :પાનુ, પાનુ, બહેન; અહીં આવ હું તને શોધી રહી છું.

પાનખર: (નેપથ્યમાં) હું શું મોં લઈને ત્યાં આવું ? આખે વગડે મને તિરસ્કારી છે. બાએ ધરમાંથી કાઢી મૂકી છે. મારું ક્ષીણ શરીર હવે તો મારાથી ઊંચકાવું પણ નથી.

વાસંતી: (કરગરતી) : બહેન ! અહીં આવ અહીં આવ. તારો તિરસ્કાર કરનારા સૌને હું મનાવી આવી છું. આખા વગડાને રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં છે. બા તો હવે તારા વિના ચોધાર આંસુએ રડે છે. તને અમે જાંચીને ઘેર લઈ જઈશું. પાનુ, તને તને નૃત્યમંડળીઓ તને પગલે પગલે શોધી રહી છે.

પાનખર: (નેપથ્યમાં) મને નૃત્ય ગમતું નથી. હું તો અર્પણ મની છું. મારા સંપ્તમાં પણ કુમાર નથી. કુમાર જોઈ છું ને એને કરડી ખાઉં છું. હું તો અહીંજ રહીશ. ક્યારામાં, સર્કા પાન ઘડને પડી રહીશ, આપણે કદિ સાથે નહિ રહી શકીએ ખેન વાસંતી !

વાસંતી: (નરમ બન્ધી) : તારાં પગલાં જ બોલાં છે મેં. મેંનિ અણસાર પણ ભૂલી ગઇ છું. દીવાને અજવાળે ભેળેલાં એ પગની રેખા મેં કદપનામાં સાચવી રાખી છે, બહેન, એા બહેન, એકજ વખત, છેલ્લીવાર તારાં દર્શન થયાં હોત—

પાનખર: (નેપથ્યમાં,ધીમા અવાજે) એ નહિ બની શકે. મને અહીં જ પડી રહેવા દે.

વાસંતી: (હત્યાશ યદ્યં, નીચે બેસી) ત્યારે મારે તો માત્ર એ પગલાં જ સાચવવાં રહ્યાં. રેતીમાં પડેલાં પગલાં.

[દરયાં કુંજકન્યાઓ અને પનિહારીઓ આવી નાચતી પ્રવેશે છે, પાનખરને શોધવા જતાં ભૂલી પડેલી વાસંતીને શોધતી.]

કુંજકન્યાઓ:

પનિહારીઓ:

અહીં પગલાં મળ્યાં જ્યોતિનાં
એ વસંતનાં કે કોનાં ?

વહેતાં ઝરણાંને કંઠે મળ્યા,

આડે વગડે કમળો પ્રગટ્યાં:

વૃણુનિહંડુ બન્યાં મોલીનાં

એ વસંતનાં કે કોનાં ?

રાષ્ટ્રભાષા હિંદી

એતું સ્થાન અને પ્રચાર

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાસેલકર

અ

જના જમાનાનું એક સક્ષણ એ ગણાય છે કે જુદા જુદા પ્રાંતના લોકો પોતપોતાની પ્રાંતીયતા બાજુએ ચૂકીને રાષ્ટ્રહિતનાં કાર્યોમાં એક બીજાની સાથે સહકાર કરવા લાગ્યા છે. મારો જન્મ મહારાષ્ટ્રમાં થયો છે. મારું વતન કર્ણાટક ગણાય છે, વીસ વર્ષ સુધી મેં ગુજરાતમાં રહીને તેની યજ્ઞ સગી મેટલી સેવા કરી અને આજે સિંધમાં આવીને આપ લોકોને હિંદી પ્રચારના કાર્યમાં સાથ આપી રહ્યો છું. પણ કોઈ એમ ન સમજે કે આજના જમાનાનું જ આ ખાસ લક્ષણ છે. કેટલા પ્રાંતના શ્રી. સંકરચાર્યના શુરુ કુમારિચ વાદ આસામના હતા તેપણ તેમણે તે વખતની રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત મારફતે લોકો સાથે ધર્મવિદ્યાનો વિનિમય કર્યો હતો.

ભારતવર્ષ દરમિયાં અખંડ રહ્યું છે. કોઈ એમ નથી માનવું કે શ્રીકૃષ્ણ ગુજરાતના હતા અને શ્રી રામચંદ્ર સંયુક્ત પ્રાંતના હતા. જ્યારે દેશની સંસ્કૃતિ નિર્ગળ બની જાય છે ત્યારે તેના નાતા નાના વિભાગો પોતપોતાને અલગ માને છે અને લોકો સંકુચિત બને છે. પણ જ્યાં સુધી દેશનો આત્મા શકિતસંપન્ન રહેશે ત્યાં સુધી ભારતીય એકતા સદેશાપથી પ્રગટ થતી રહેશે.

એમ તો સિંધપ્રાંત સાથેનો મારો સંબંધ ૧૯૦૬-૦૭ નોટલો જૂનો છે. કેટલાક સિંધી વિદ્યાર્થીઓ પૂનામાં અભ્યાસ કરવા આવ્યા હતા. તે દિવસોમાં પણ અમે પ્રાંતીયતા દૂર કરવાની જરૂરિયાત માનતા હતા એટલે તે સિંધી વિદ્યાર્થીઓ સાથે અમારી મિત્રતા બંધાઈ. તેમાંના જીવનદામ કૃપાણી સાથેનો મારો સંબંધ ધોડા થયો અને તેમનાં કહેવાથી સને ૧૯૧૪ માં હું દેરાબાદમાં રહેવા આવ્યો. તેજ અરસામાં ડાક્ટર ચોધરલાલ અને નારાયણ મલકાની સાથેનો મારો પરિચય બંધાયો અને વધ્યો અને કેટલાંકે નવચુવકા સાથે પણ મિત્રતા બંધાઈ. સિંધમાં ચાર છ મહિના કરતાં વધારે વખત હું ન રહી શક્યો પણ સિંધ સાથેનો મારો પ્રેમ તે ક્વિસથી જાગ્યો ને જાગ્યો.

તે દિવસોમાં હું અહીંના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સારી તાબીરૂઠી દિન્ટી બાપમાં બોલતો હતો અને થોડી થોડી સિંધી બાપા પણ સમજવા લાગ્યો હતો. જો અહીં વધારે વખત રહ્યો હોત તો જરૂર સિંધી શીખી હોત. તે દિવસોમાં સિંધુ પ્રજાચર્ચાગ્રમમાં નાગરી લિપિમાં છપેલી

સિંધ હિંદી સમ્બંધ, કરાચી (તા. ૫-૬-૩૦)ના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું બાબદાન, દિન્ટી પરથી

સિંધી વાચનભાષા શીખવાતી હતી એટલે મારે મારે સિંધી ભાષા વધારે નજીકની હતી. પણ આજે હું સિંધી શીખવા છું તો મારે સિંધીમાં અધીને જ રહેવું પડે. પુસ્તકો મારફતે સિંધી શીખવાનું મારે માટે મુશ્કેલ બન્યું છે કારણ કે આપની અરબીસિંધી ક્રિપિ મને આપડતી નથી નાચરિક્રિપિ છોડીને તમે મારા જેવાને જ રાખ્યો છે.

હું થોડો સમય કણ્ઠકમાં રહ્યો અને કાનડી સમજવા લાગ્યો. બંગાળામાં પાંચ ૭ મહિના રહ્યો અને બંગાળી સમજતો થયો. ગુજરાતમાં ધણે વખત રહ્યો એટલે ગુજરાતી ભાષા તો મારે માટે માનભાષા જેવી જ બની ગઈ. સિંધીમાં વધારે વખત રહ્યો હોત તો જરૂર સિંધી ભાષાને મેં મારી ભાષા બનાવી લીધી હોત.

આ બધું મેં એટલા મારે કહ્યું છે કે શરૂઆતથી જ મારે એક મહત્વનો મિહાંત આપની સમજ રજૂ કરવો છે કે હિંદમાં સૌથી વધુ મહત્વ પ્રતિષ્ઠાભાષ્યોનું છે. હું કોઈ ખાસ ભાષાને ભણત નથી. હું તો જાણતો જાણતો છું. ત્યાં જે ભાષામાં આમ જનવાના ઉદય સુધી હું પહોંચી શકું ત્યાં તે ભાષા મારે મારે શુભ છે. હું એમ નથી ઈચ્છતો કે સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, તેલુગુ, કાનડી વગેરે ભાષાઓ નાચ પામે અને દેવળ એક જ રાષ્ટ્રભાષા આ દેશમાં રહે. હું તો એ માનું છું કે આપણા દેશની જનતા બનત યાય, એની શક્તિ વધે; જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિ થાય અને આપણો દેશ આબાદ થાય. આ સાધના મારે ન તો સંસ્કૃત કામ આવે ન હિંદીથી કામ ચાલશે. અને અંગ્રેજી તો એક દિવસ પણ કામમાં નહિ આવે. સિંધીની જનવાના કદર સુધી પહોંચવા માટે એકંદરે સિંધી ભાષા જ સમર્થ છે. તેથી આ પ્રાંતના લોકોએ સિંધીની તરફ જ વધારેમાં વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જે સિંધીમાં જરૂરી શક્તિ ન હોય, અથવા સિંધીમાં કોઈ મારીનું સાદિત્ય ન હોય અથવા સિંધીનું સાદિત્ય મામમાં અને શરૂઆતે બધાએ જોડાતી સેવા કરીને એમનું જાત વધારવું ન હોય તો સિંધીમાં પરિપૂર્ણ શક્તિ નહિ આવે અને રાજાઓને લોક થયો હોવાથી લોકોમાં મોહિતતા પણ હી નહિ

આવે. જનની, જનમૂર્મિ અને જનભાષાનો સાચો બહુ આદર હોય છે. તે બધી શક્તિને કરી લે છે.

જનભાષાની જે ઉત્તમ સેવા કરે છે તે જ રાષ્ટ્રભાષાનું. મહત્વ સમજી શકો છો. આપણી રાષ્ટ્રભાષા તો સિંધુ નદીના નેરી છે. જેમમ, ચિનામ, રાત્રી, ગિલાસ સતલજ વગેરે નદીઓનાં પાણી જે ઝોઝાં થઈ જશે તો સિંધુનાં પાણી પણ ઝોઝાં થઈ જશે. આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓ પુષ્ટ થશે તો જ આપણી રાષ્ટ્રભાષાને પુષ્ટિ મળશે. અને જેમ સિંધુ નદીએ પૂર્વ તરફની નદીઓનાં પાણી સેવા ઉપરાંત પશ્ચિમથી આવતી કાશુક અને રવાત નદીનાં પાણી લીધાં છે તેમ આપણી રાષ્ટ્રભાષામાં સંસ્કૃત કુટુંબની આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓના મુથો હોવા ઉપરાંત અરબી અને ફારસી શબ્દોનો ફાળો પણ કરો.

પ્રાચીન કાળમાં આપણી રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત હતી. કોઈ પણ પ્રાંતમાં જાઓ તો પણ જેને સંસ્કૃત ભાષા આવડતી હોય તેને કોઈ જનની મુશ્કેલી પડતી નહિ. સંસ્કૃત ભાષા જવા પ્રમાણે જોડાઈ થીમેન્ટ જેવી હતી. બૌદ્ધ સમયમાં એ સ્થાન પાસીએ લીધું. મારાથી પણ એ જ કામ કરતી હતી. આજે આખા ભારતવર્તને એક કરવાનું કામ દિંદીને માથે આવ્યું છે. દિંદીના બાદશાહોએ ફારસી ભાષા ચલાવવાની બારે કોશી કરી. ઉપરાંત આપણા દેશના લોકોએ પણ અરબી અને ફારસીમાં લખી મેટિની લાખકાત એવળી તો પણ એ પરદેશી ભાષા અરબી કેવી રીતે ચાલી શકવાની હતી! રાજાઓવધારે પૂરતા તથા રાજા રીઝારીને આપણો ભાષાએ પોતાનું જ રાજ્ય ચલાવ્યું અને એની સમજ રાજકર્તાઓને પોતાનું શિર નમાવડું પડ્યું. આ ભાષાનું નામ પાડ્યું ઉડું. ઉડું એટલે બાવળીની અથવા બળરની ભાષા. ધીમે ધીમે આ ભાષાનું પણ સાદિત્ય તૈયાર થયું.

પણ લોકોમાં રચનાઓ નેટનો આબદ લોકો એટલે લિપિનો ન લોકો. આપણા દેશમાં બહુ જ લોકો લોકો લખી લોકો શકતા હતા. મોટા મોટા વિદ્વાનો

પણ લખવાનો મહાત્મ્યો રાખતા નહીં. લખવાનું કામ તે લલિતાનું ગણાતું. ઘણા વિદ્વાનો લખવાની તકલીફ જ ઉઠાવતા નહિ. વ્યાસજીએ આપું મહાભારત રચ્યું પણ તે લખવા માટે તેમને બળેશજીને ચિનંતી કરવી પડી. લખનારાઓની એક અલગ જાતિ હતી જે કમરથ કહેવાતી હતી. આજે પણ હરેક માણસ શોર્ટ-ટન્ડ ટાઇપિંગ જાણતો નથી. પણ જરૂર પડે તો કોઈ શેર-ટાઇપિસ્ટને રાખી લે છે. તે જ રીતિ પ્રાચીન સમયમાં લખવા વિશે હતી. રાત્રીકર્તાઓએ પોતાની મગજ પાતર પોતાની લિપિ જ ચલાવી, લેખકે પોતપોતાની પ્રાંતીય લિપિથી સંતોષ માન્યો અને સમાન્ય જનતા માટે તો કાળા અક્ષર એસ બરાબર હતા. આ કારણે આ દેશમાં લિપિના સવાક્ષુ નિરાકરણ ન થયું. લિપિનો સવાક્ષુ આપણે ત્યાં ઉડલાં એ વચ્ચમાં જ જોઈએ છે. આજે આપણે રાષ્ટ્રભાષાના સંપત્તિ સાથે લિપિના સવાક્ષુની પણ ચર્ચા કરવાની છે. એવી વાંત હું પછાધી કરીશ.

સરલાસ, કળીર વગેરે સતેલી ભાષા. રાષ્ટ્રભાષા બની ગઈ. આજે જોઈએ તો પણ કોઈ પણ પ્રાંતમાં સંધુ-ચંચાસીએ દિંદીમાં જ બોલે છે તથા લખે છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વાતી મૂળે તો યુગસત-કાદિયાવાડના હતા પણ તેમણે દિંદીને અપનાવી અને એનો બારે પ્રવાર કર્યો. દિંદી ભાષા જનતાની ભાષા થઈ સંસ્કૃત એક ખાસ વર્ગની જ ભાષા રહી ગઈ. કાસી રાજ-કર્તાઓની ભાષા હતી પણ પરદેશી ભાષા હતી. તેની જરૂર જનતાના હૃદય સુધી ન પહોંચી. અંગ્રેજ ભાષાની પણ એ જ દેશ છે. એ પણ પરદેશી રાજકર્તાઓની ભાષા છે. એણે અંગ્રેજી ભંજેલા લોકોને એક નવા વર્ગ બોલે કર્યો છે. એ લોકો પોતાની જુદી ન્યાત કરી રહે છે, એ વર્ગ પોતાના સ્વાર્થને મુખ્ય ગણે છે, સામાન્ય જનતાના ધોરણ કરતાં એ વર્ગ વધારે ખર્ચાળ છે અને પ્રતેક જાગતમાં પાંગળા છે. એટલે એનું દેશાભિમાન ઉત્તરવર્ગ હોવા છતાં પરિજ્ઞાગદાવી નીવડ્યું નથી. અંગ્રેજી ભાષાવાર લોકો બારે ચેતન માગે છે, તે કારણે તેમને પ્રજાને ચૂસનારી નીતિમાં સમૈક થયું પડે છે. પરિણામે જનતાને ચૂસનારા વર્ગો સાથે જ આપણા 'અંગ્રેજી લક્ષ્મણો' બને છે, એમણે અંગ્રેજીની ગમે તેટલી સલા કરી હશે તો પણ અંગ્રેજી આ દેશની ભાષા કરી જનતાની નથી.

સૌભાગ્યવશ આ અંગ્રેજી ભાષાવાર લોકોમાંથી થોડા એવા જન્મત અન્ય એ અને જનતાની સામી જેવું કરવા લાગ્યા છે. તેમને જણાઈ ગયું છે કે જનતાની સેવા તો લોકોની ભાષા મારફતે જ થઈ શકતી છે તેથી કોઈ પણ એક દેશી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી તેની મારફતે જ રાષ્ટ્રની સેવા કરવી જોઈએ. આજે અંગ્રેજીને જે સ્થાન આપાયું છે તે અસ્વાભાવિક છે. તેમથી આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન બગડ્યું જાય છે. અંગ્રેજી ભાષા સાથે આપણે દેખ નથી. એવી મારફતે આપણને દુનિયાની ધણી મીને ધણી શકે છે પણ આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન અંગ્રેજીને આધાર આપણે નહિ જીવી શકીએ. આપણો આંતરરાષ્ટ્રીય મનઃકા રાષ્ટ્રભાષા મારફતે જ થવો જોઈએ. પ્રાંતીયભાષા અને

જેમ આપણા લિલિતા બાદશાહોએ આપણી રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કર્યો અથવા તેમને કરવો પડ્યો, તે જ રીતે આપણા સાધુસતોએ પણ રાષ્ટ્રભાષાને પ્રચાર ખૂબ જોરથી કર્યો છે. એનો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે. આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય વૈદિક ભાષામાં હતું. બાઈબલોએ એનો ઇંગ્લિશ માન્યો અને કહેવા લાગ્યા કે વૈદિક ભાષા તો અમે જ જાણી શકીએ ખીજોને એ માટે અધિકાર નથી. ત્યારે બ્રાહ્મણ જેમ લોકોએએ જનતા માટે પુરાણો રચ્યાં અને એને પંચમ વેદની પદ્ધતી આપી. આગળ માનવાં બાઈબલોએ આખી સંસ્કૃતભાષાને ઇંગ્લિશ પોતા પૂરતો કરી લીધી અને કહેવા લાગ્યા કે સંસ્કૃત તો હેવાશી છે, કહેવો જ એ શક્ય નથી. વેદોનો ઉઠા લખીને વેદો સમજવાનું જ તેમણે મુશ્કેલ કરી મૂક્યું અને કહેવા લાગ્યા કે વેદ અર્થ કરવા માટે નથી, એ તો ઉચ્ચારણ માટે જ છે. પછી સંસ્કૃતનો એ જ જનતાનો ઉઠા કરી ભેવાપાવી એનો પણ પ્રચાર કરાર ચંદ્ર ગમે. એટલે સાધુસતોએ સંસ્કૃત જોડીને દેશી ભાષામાં ધર્મજ્ઞાનની મંગા વહેવરાવી અને ઉચ્ચારણ,

રાષ્ટ્રીયભાષા વચ્ચે જો સુંદર સહબોધ જાણી જશે તો એ બંને મળીને અંગ્રેજીને એનું પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન નક્કી કરી આપશે.

આપણે હિંદી પ્રચાર ક્ષેત્ર એક ખાસ ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાયેલા નથી. આપણે તો ભારતની ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિના ખાસ કરીને સાસુ રાષ્ટ્રનું એક સાધન ધૃષ્ટીએ છીએ. જે ભાષા બધાને એક કરીને એક સ્થાપી નહિ શકે તે રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન કદી પણ નહિ પામી શકે. આ ભાષામાં ભારતવાર્તાનાં બધાં ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક તત્ત્વ મેળાદ રહેલાં બેઠેલાં. આર્થિક સંસ્કૃતિ અને ઈર્ષ્યાની સંસ્કૃતિની સાથે સાથે દલિતશ્રી દાલિતી સંસ્કૃતિ પણ એમાં ભળી બેઠેલી. અને આ ત્રિશુભાત્મક ત્રિવેણી મારફતે જ ભારતીય સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ બનશે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ક્ષેત્ર પણ સ્વીકારે બહિષ્કાર કરતી નથી; એ તો બધાંનો સમન્વય માગે છે. 'વક્ષાગ્નો દિવતે લોકો લોકાણો દિવતે ચ વઃ' એવું એનું સ્વરૂપ બનશે. આપણી રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ પણ એવું બને.

આપણી આ રાષ્ટ્રભાષાનું નામ હિંદી રાખ્યું છે. આ નામ આપણને મુશ્કેલીમાંથી આપણું અને આપણે તે મંજૂર રાખ્યું. અંગ્રેજોના આગ્રહથી આ ભાષાને એક નવું નામ મળ્યું-હિન્દુસ્તાની. અને તે પણ આપણે મંજૂર રાખ્યું. બપોરે દક્ષિણમાં શિવ અને ત્રિશુભા ઉપાસકો અંદર અંદર લડવા લાગ્યા ત્યારે ક્ષેત્ર સમન્વયવાદી કપિએ કહ્યું કે હરિ અને હર એ બંનેના સ્વરૂપમાં ભુદાઇ બંને હોય પણ તરવમાં તો બંને એક જ છે. આટલું કરી એણે સંતોષ ન માન્યો પણ હરિદ્વારની એક મૂર્તિ બનાવી તેની સ્થાપના કરી જેની પૂજા આજે પણ દક્ષિણમાં આવી રહી છે. આપણે પણ એ રીતે બંનેને સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિથી જ હિંદી-હિન્દુસ્તાની રાજ બનાવીને આપણી રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ નિર્ધાર કર્યું છે. હિંદી-હિન્દુસ્તાની એ ભાષા છે કે જે ઉત્તર હિંદના શુદ્રોમાં અને ગામડાંમાં વસતાં હિંદ મુસલમાન બંને

બધા લોકો જાણે છે તથા બોલે છે, અને જે ભાષા નવરતી તથા ફારસી એ બે લિપિઓમાં લખાય છે.

સિંધમાં હિંદી-હિન્દુસ્તાનીના પ્રચાર મુશ્કેલ નથી. કારણ કે સિંધી ભાષા હિંદીથી ખુબ દૂર નથી. પણ મુશ્કેલી તો એ છે કે અહીંના લોકો હિંદી સહેલાઈથી સમજ શકતા હોવાથી એનો પશ્ચાત્તર અભાસ કરતા નથી. પોતાના મોઢાના સાથે વાત કરવા પૂરતી ભાંગીપીટી હિંદી આવડી અમ એટલે માની લે છે કે પોતાનું કામ પાતું. રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે એવું તો ત્યારે કદી સમજી કે બપોરે એને મોટે બધા પ્રતિમાં પહેલાં જાણે ત્યાંના લોકોમાં ચૈતન્ય જાગી ઈશ્વરી રક્તિ આપણમાં આવે.

સિંધમાં હિન્દુધર્મ તેમજ ઈસ્લામ બંનેનું સ્થાન છે. બંનેનાં મૂળ ઊંડાં છે. પોરાણી ભાષાઓ સાથે પણ ઠીક ઠીક સંબંધ રહ્યો છે, પંચમી અને રાજસ્થાની તો હિંદીનાં જ રૂપાંતર છે. કચ્છી અને ગુજરાતી સિંધી સાથે મોટે ભાગે મળતી આવે છે. એક રીતે તો સિંધીમાં આ બધા સંસ્કારોનું સેતુસંબંધન થયું છે. અને મારી મરાઠી બધાનો પણ સિંધી સાથે સંબંધ છે. બપોરે અંગ્રેજ રાજ્ય લખાય થયું ત્યારે કેટલાએ મહારાષ્ટ્રીઓએ અહીંની ભાષા શીખીને અહીંના કેળવણી સેવકો સેવા કરી છે. અને તે એટલે સુધીની કે અહીંના નિરાણીઓએ શલિતને 'ગોલાખોલા' કહે છે. સિંધના લોકો પાર તો તેઓ રાષ્ટ્રભાષાની વાત સેવા કરી શકે. સિંધમાં શીખ ધર્મની સુંદર અસર છે, સૂનીનાદનો પણ વિશિષ્ટ પ્રભાવ છે. અક્ષરમાજ અને વેદાન્તની અસર જોઈ નથી થઈ. છતાં કહેવું પડે છે કે આજના જમાનાના સિંધીઓ સંસ્કૃતનો અભાસ નેહલો કરવો જોઈએ તેટલો કરતા નથી. શ્રી. દયારામ ત્રિપુરભે અહીં સંસ્કૃત પાઠશાળા ખોલી, એનો ખુબ જ મોઢા લોકોએ લાભ ઊઠાવ્યો. આર આલજી ગોરના ઊંચાએ મોડું સંસ્કૃત શીખે એથી કંઈ આપણું દગ્ગર શીટવાનું હતું! સંસ્કૃત સંસ્કૃતિનાં પરિચય સાથે અને એની અસર છપ્પ, આલિય અને સંસ્કારિતા નમે પર પર ત્યારે સંસ્કૃત શીખ્યું

પ્રમાણ ગણાય. સંસ્કૃત સાહિત્યનો એટલો અભ્યાસ કરવો નેછએ એટલો અહીંના લોકોએ ન કર્યો. ઇતિહાસ સંશોધન માં પણ સિંધનો હિસ્સો આપો છે. હેલાં પચાસ વર્ષમાં સમાજમાં ને પુનઃ રચના આવી રહી છે એની યોગસા કરનારા લોકોને સિંધ પાસેથી બહુ ઓછું મળી શક્યું છે. આ કારણે જ સિંધી સાહિત્યમાં બીજા પ્રતિ સમયે સરખાવતાં આવી પ્રગતિ થઈ છે, જે ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી અને હિંદી સાહિત્યનો અભ્યાસ અહીં કરવામાં આવે અને તેની મારફતે સિંધી ભાષાને સંપૂર્ણ કરવામાં આવે તો સિંધી ભાષા જરૂર પૌતાની શક્તિ અને મૌલિકતા પ્રગટ કરી શકશે.

સિંધમાં હિંદુમુખમનાનો પ્રશ્ન છે. ને રીતે અંગ્રેજો પહેલપહેલાં ગુજરાતમાં આજ્યા તેથી રીતે મુસલમાન લોકો પહેલપહેલાં સિંધમાં આવ્યા. ૧૨૦૦ વર્ષ અથા છતાં નહો હિંદુ લોકો ઇસ્લામનો દર કરી શક્યા કે નથી મુખમનાને હિંદુ ધર્મને ઘણી સખા. ઇસ્લામી રચના જ એવી દેખાય છે કે અને સમાજ હમોશ માટે એક સાથે રહે, એક બીજા પાસેથી શીખે અને એકબીજાની સેવા કરતા કરતા એક બની જાય.

આખા અને નામ લોકો વચ્ચે ને મગડો ચાલી રહ્યો હોતો તેને ખતમ કરવા માટે રાજા જામજયે કતલનો રક્તો અખત્યાર કરી નેપો. પણ મનુષ્યવર્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા આસ્તિક ઋષિએ તેની મના કરી અને હથું કે બનેએ સાથે રહેલું નેછએ. આજે પણ આપણે હિંમનપૂર્વક એક બીજાની સાથે મેજ રાખવો નેછએ ફરક રહેવાથી અવિશ્વાસ વધે છે. તજદીક આવવામાં થોડી મુશ્કેલી નહો પણ એક બીજાને સારી રીતે ઓળખી શકાયું અને બને વચ્ચે પ્રેમ પણ વધારી શકાયું.

રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં એકતા કાવવાના દિવસો કદાચ દરં હશે. જે કે આપણે માનીએ છીએ એટલી મુશ્કેલીએ તેમાં ન પણ નરે પણ બીજાં ક્ષેત્રો પે ક્ષેત્રો પાયાં છે જેમાં એકબીજાની નજીક આવી શકાએ તેમ છે. જનતાનું અજ્ઞાન અને ખાસ વર્ગની સંકુચિતતા

તથા સ્વાર્થ ચેતાનની જગમગી શક્તિએ છે. એને દર કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો નેછએ. જે પરદેશી આવેલા મિલનરીઓ આપણી જગમગી સેવા કરી શકતા હોય તો એક દેશમાં રહેનારા, એક ભાષા બોલનારા અને એક હાલ્યામવાળા આપણે એક બીજાની સેવા નહિ કરી શકીએ એવું કેવી રીતે બને!

ભણેલા લોકો ઓછા પ્રમાણમાં ગામડાંમાં જઈને રહે છે, ગામડાંમાં રહેવાની લોકોની હિંમત ઘટી રહી છે જે વાત સારી નથી, જે આપણે સ્વાર્થ દર કરીને અથવા એકી કરીને ગામડાંમાં જઈને રહીએ અને જનતાની સેવા કરીએ તો આજે ને બાજતો મુશ્કેલ દેખાય છે તે આસન જની જરૂર અને પરિણામે જાણના સવાલ આટલો અંટપટો નહિ રહે. સિંધી ભાષા અને હિંદી વચ્ચે એક સામ્ય છે. એ બને ઉપર સંસ્કૃત અને કાસીની અસર પૂરેપૂરી પડી છે. જે તમે લોકો આ બને ભાષાઓ સાથેનો પરિચય થોડો થોડો વધારો તથા નાજરી અને હેતુ લિપિ શીખી શકો તો તમે સિંધીની ઉત્તમ સેવા કરશો અને હિંદીની અસાધારણ સેવા કરશો.

કહે છે કે સિંધનું સાહિત્ય ગરીબ છે. પણ સિંધનું લોકજીવન ગરીબ નથી અહીંનું લોકસાહિત્ય સમૃદ્ધ છે સિંધમાં કહીશો તો કાલ ઓહો નથી, અહીંની સંતવાણી આખા દેશમાં આદરપાત છે. તમે લોકો અંદર અંદરનો ભવદાર મને તે લિપિમાં ફરો પણ તમારું લોકસાહિત્ય, તમારી સંતવાણી અને તમારી કવિતાઓ અમારે ખાસ પડવી છે. જે બધું અમાને નાજરી લિપિમાં આપો, અને તે સમજવા માટે અમાને સિંધી-હિંદી ભાષાનો કેપ નાજરીમાં કરી આપો.

જે આખા દેશની સાથે તમે તમારો સંબંધ સખવા છડો તો ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદી માંથી સ્પષ્ટ મારા મથેનો સિંધી અનુવાદ કરીને ખૂબ સારી કિંમતે લોકોને આપો, લોકો એપડીઓ વાંચવા તૈયાર ન હોય તો ગામડાંમાં જુદા લોકોને ભેગા કરી તે સંજામાં, હિંદી કવિતાઓ લોકો સમજા ગાઓ, તેમજ નાટકકંઠાઓ કાઢી ગામડાંમાં પહેલો. આ બધામાં લિપિને સવલ નડવાનો નથી. તમે કેમથી બોલશો અને તેઓ કાનથી સાંભળશે. આ કામ, અહીં રહેનારા સિંધી, હિંદી તેમજ ગુજરાતી એ બધાનું છે.

સેવા કરીને જ આપણે રાખૂલાપાનો પ્રચાર કરી શકના છીએ.

સુસારસાગરમાં અનેક હોડકાં તરે છે તેમ, મેંય મારી હોડી તરવા મૂકી છે. સાગરનાં મોઝાં ઉપર નચવાના પ્રયોજાને, તેનાં સમરંગી પાણી ભેવાને, આગમતો સરજ ક્યાં સંતાપ છે એ શોધવાને માટે, મેંય જીનની જેમ મારી હોડી તરતી કરી છે.

હંસર ઉપાડીને થોડા વામ ન કર્યા ત્યાં આ શું ? પવનનાં ઝાપટાં મારી હોડીને ક્યાં ધકકે છે ? ગાંડાનું આત્મા આવતાં મોઝાંનાં ઉછાળાં હોડીને અસ્થિર કરી ખૂંકે છે. કંઈ તરફ જવું તેની પણ ચૂક પડતી નથી. જે શીશુના શીસોદા મોઢ પમાડતા હતા, જે મોઝાંઓ પર ગેલ કરેલા હતા, તે સૌ મારી હોડીમાં પછાડા લાગ્યાં છે. પાણી ભરાયેલ આ હોડી કુજસે કે તરશે ? વેંતભર પાણી આપ એટલી જગ્યા બાકી છે, હવે શું ? હૂબધી કે તરશે ? મેં બાજકે આવો વસમો સમો કહી પણ જોયો નથી. ભગવાન ! શું કરું ! તારી સમીપ પ્રાર્થનાના કમુષ રવરો શુંજવા ગમતા નથી. રુદનના આભાષો પણ ગાવા ગમતા નથી. તું તારે હોડી હૂબાડી દે. છવીશ તો એકએ સમો કહિ આવવા નીકળીશ. મને સદાય એવી અશ્વા છે કે તું સદાય સાથે જ છે. તારો સંગાથ હોય પછી શી ચિંતા ?

પણ...આ શું ? પવનની દિશા પદાર્થો. મોઝાંના ઉછાળા મોળા પડ્યા. સમુદ્રની લગાએ ચંદ્રમાનો અસવાર ખેંચતો હોય એમ લાગ્યું. હોડી સલામત તરવા લાગી, હાથ કરીને સાચો મારગ શોધવા લાગ્યો ત્યારે એક અજાણ્યા ખડક સાથે અથડાવા તે તૈયાર થઈ.

ભગવાન ! તેં કીક ક્યું. હું ધારતો જ હતો કે હું મારી પરિક્ષા કરવા ચાહું છું કાંઈ નહીં ! અજાણ્યો દે ખડક સાથે. એની અક્ષણને કે એનાં પાત્થિની એક પણ ટૂંકડો હાથ ન આવે. અને સુકાનને એવું કમાવી દેને કે સાગરના તરંગો ઉપર સદાય ઊછળતું રહે. એ હું બનીશ, તો ખડક પેર ઉભો રહીને, બે હાથ જોડીને

પ્રાર્થના કરવાનો મારો છારો નથી. રખેને તું મને અભિમાની ગણતો. જે મને હેરાન કરશે તે મને રક્ષો એવી મારી પ્રજ્ઞ શ્રદ્ધા આવા પ્રસંગોમાં બેસિરાઈના માર્ગે દેરી જાય છે.

મારી બાલ્યુધ્ધિ જોઈ, રખે મને તરંગી ગણતો. પણ મને એમજ થાય છે કે તું મારી વધુ પરિક્ષા કર. આ ઉછળના સાગરને ધરતીમાં સમાવી દઈ પૃથ્વીના મહાન રણ કરતાં પણ લવાવંદ રણ આઢી ઉભું કર. બતાં રેતીના વટોળ વીંઝાતા હોય, હાનરો ખાંડી રેતીના કુખેસે એક રાતમાં રથજ બદલતા હોય, મૂઝાજની માથાની સુષ્ટિ ચોતરફ ફેલાયલી હોય...અને તને મને તેનાં અવનવીન અનેક કસ્ટોમો ઉત્પન્ન કરી તું મને બચા કરી દે. સરજના તીખા તાપમાં રુધિર ચૂલી લે તેવી જવાલમો ઉત્પન્ન કર. અને જે કદાચ તું અણું કરે, તો એમથી હું પાર ઉતરું ખરા ? પ્રયો ! તું એમ ન માનતો કે હું મુંઝાઈ જવાનો છું, કે નિસહાયની જેમ રહી પડવાનો છું. મારી બાજકુધ્ધિને આ કસ્ટોનવતર જ લાગશે તોપણ મને એવી હાથ છે, કે તારા મંગાથમાં મારે પ્રાર્થના, આચના કે કરણ વિવાપ નહીં કરવો પડે.

અને ત્યાં જઈ જા. હોડીમાં, રણમાં, કે કોઈ ખડક ઉપર. મારો વિચાર તારા નામની માળા ફેરવવાનો નથી. તેમ બાજનો લલકારવાનો નથી.

અમાસની અંધારી શરતે અચળ દ્રુવ તારો બની મારી સમીપ અપેક્ષા કરી મને સન્માર્ગે દોરશે એવી નમાસી કલિત ઉમિત ઉત્સાહવાનો મારો વિચાર નથી. અંધારામાં એકદમ આચકિરણ દે એવી માગણી મારે કરવી નથી. તીખાં તેજ હોય કે લપાનક અંધાર હોય; ફિકર નહીં, હું મારે ચાંપે જ જવાનો છું, ત્યાં જવાય ત્યાં.

મારી પ્રજ્ઞ શ્રદ્ધા જે મને તારામાં વળી રહી છે, એજ મને બસ છે.

જંતુવાદ - એક અર્વાચીન પાખંડ

શ્રી. રમણલાલ એનિંગનીઅર

[આ લેખના લેખક શ્રી. રમણલાલ એનિંગનીઅર નિસર્ગોપચારના એક મિશનરી છે. ગયા અંકમાં 'માંદગીનું મૂલ' નામનો લેખ આવેલો તેનો એક મિશનરીની ભાષામાં આપેલો આ અવાજ અમે સહુએ પ્રગટ કરીએ છીએ. સહુએ એટલા માટે કે બાહ્ય કાન્તિવાલ માંથી, જે વિજ્ઞાનના નિવાર્થ અને અવપારી છે તે અને શ્રી. રમણલાલ મિત્રભાવે અને શોધકબુદ્ધિથી જ આ ચર્ચા કરે છે. 'ઊર્મિ'ના પાનાં ૯૫૨-૯૫૩માં 'માંદગીનું મૂલ' હાથમાં પડેલાં અમારી હાજરીમાં આ ખંને વચ્ચે મીઠી મીઠી ચર્ચા ચાલી હતી અને જે ચર્ચાને અવરિચત અને હેઠોપકારક સ્વરૂપ આપવાના હેતુથી જ ખંનેએ પોતાના વિચારો 'ઊર્મિ'માં આપવાનું કરાવ્યું હતું. આવા છે કે આ દષ્ટિએ જ 'ઊર્મિ'ના પાંચેક આ લેખો પાંચેકે. સં.]

‘ઊર્મિ’ના જુના અંકમાં શ્રી કાન્તિલાલ ગાંધીએ એક સવસનારી ભરેલો લેખ લખ્યો છે. એમાં 'માંદગીનું મૂલ' જંતુઓ છે, એમ એમણે હાથમાંથી માલિની આપીને સાબીત કર્યું છે. પણ એમાં રોગના કારણો વિષે આપણા લઘુભાષી કેવા વહેમી અને અજ્ઞાન હતા, એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અને આસરે પોણેસો વર્ષ ઉપર પારસુર નામના મહાત્માએ ક્રિષ્ન કામ વડે મખદત એક્ટેરીઆઓનું શરીરે ફેરવેન કર્યું, એનું એમણે શોભાચક્ર વર્ણન કર્યું છે, એ ઉપરાંત નિસર્ગોપચારના નામના ગ્રામોના સંદિગ્ધ મંતવ્યો ઉપર, એ વિષય વિષે કશુંયે વાંચ્યા વિનાનાં વિના એમણે પ્રકારો કર્યા છે. એલેક્ષી વિગે અધિકાર્ય જ્ઞાન, અને નેચરોપદી વિગે નીરવધી અજ્ઞાન ધરાવતા હોવા છતાં, આ જ્ઞાને આસરેની તુલના કરતો આવેો સુંદર લેખ લખવા માટે એમને અરેખર ધન્યવાદ પડે છે !

નિસર્ગોપચારકોના મંતવ્યો સંદિગ્ધ હોય તો એમણે બદલામાં રૂપબદ્ધ મંતવ્યો રજૂ કરવા સોધતાં હતા. પણ એમણે એવું કર્યું કર્યું નથી. એમનો આખોએ લેખ વાંચ્યા પછી અને લાગ્યું કે, જન્મ, જીવન ને મરણ કે રોગ, આરોગ્ય ને ચિકિત્સાના બેઠકરમો ઉપર પૂરતો પ્રકાર પાડવાને બદલે, એમણે આ વિષયોને વિદ્યોપયોગે અધિકાર વધારે માટે કર્યા છે.

જંતુવાદ વૈજ્ઞાનિક છે એ સિધ્ધ કરવા માટે એમણે ધણી ચાલી બગાડી છે. પણ જંતુવાદ જે વૃક્ષની સાખા છે, એ વૃક્ષ દવાવાદ વૈજ્ઞાનિક છે કે નહિ, એ વિષે એમણે કશું જ લખ્યું નથી. એ માત્રી બેઠક છે કે દવાવાદ એ એક વૈજ્ઞાનિક વાદ છે.

નિસર્ગવાદ માને છે કે દુનિયા નિર્ગમપદા થાલે છે. દવાવાદ માને છે દુનિયા

તસીબથી સામે છે. નિઃસ્વર્ગવાદ માને છે કે માંદા પશુ
કે સાળ રહેતું એ આપણા હાથની વાત છે. દવાવાદ
માને છે કે રોગ એ કેવળ અકસ્માત છે. નિઃસ્વર્ગવાદ
માને છે કે માણસ પોતાની મૂર્ખાઇથી મારી પડે છે,
અને શાણપણથી સાચો થાય છે. દવાવાદ માને છે કે
કુદરતે રોગો રેલાવવા માટે જ જંતુઓ સર્જ્યા છે.
ગિયારા માનવીઓ એમના નિગદાર શિકારો છે. અનેક
નિર્દોષ માણસોને કોઈ અકસ્માત કારણથી આ જીવંતજીવોથી
પડે છે, એમની એકપદમાં આવેલાં માનવીઓને આ દવાઈ
દેતો નિર્દય રીતે ફાટી ખાય છે. મારો માણસ ને
વખતમર દવા ન પીએ તો એનો આમલો ખવાસ થાય છે.
જંતુથી રોગ થાય છે, અને દવાથી એ મરી જાય છે.

એમણી ક્યો વાદ વૈજ્ઞાનિક છે, એ કાર્મ પશુ
હુધિયાળા માણસ સમજી શકે એમ છે.

દવાવાદ વૈજ્ઞાનિક છે, એવું માનવાને એમની પામે
શું કારણ હશે? મહાન તબીબોએ એ દર્શન વારંવાર
કરી છે કે વૈદ્યમાં વિજ્ઞાન નહોતું, વૈદ્યમાં વિજ્ઞાન તથી
અને વૈદ્યમાં વિજ્ઞાન આવશે પણ નહિ! આમ હેવા
જનગણે મોટા ભાગના વૈદ્યો વૈદ્યોને આટકાની
કક્ષાને વૈદ્ય-વિજ્ઞાન Medical Science એવા
આડબંધી નામથી ઓળખે છે. આ લોકપ્રિય જમને
બાહ્ય કાન્તીવાત લોગ મધ પડ્યા ભાગે છે. જે
એલોપથી વિજ્ઞાન હોય તો રોગ, આરોગ્ય, જીવન અને
મરણની પાછળ કયા નિયમો કાર્ય કરી રહ્યા છે, એ
એણે બનાવવું નોંધ્યું. આ બધી ઘટનાઓની પાછળ
કામ કરી રહેલો એક પણ નિયમ એલોપથીને હાથ
આવ્યો નથી. તેઓ તો રોગ અને આરોગ્યના સાચા
સ્વરૂપ વિશે એમના દર્દીઓ નેટલાઈ અંધારામાં
અચાતા હોય છે. એલોપથી જેથી મરણને વિજ્ઞાનનું
નામ આપવું એ 'વિજ્ઞાન' શબ્દનો ભારમાં ભારે
ફુગ્ગલોગ છે. ખરી રીતે તો વિજ્ઞાન જેવું ન હોય
નોંધ્યું, એવો એલોપથી એ એક આદર્શ નમુને છે.

પ્રજા મેંકડો રોગથી પીડાઈ રહી છે. એમના
બાધિઓ દૂર કરવાનો દાવો કરવારી અનેક તબીબી
દોષોએ ફુગ્ગલ ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

હવે એલોપથીનો જંતુવાદ, આપુવેંદનો ત્રીલોપવાદ,
દોષોપોપથીનો મામ્મવાદ, બાયોકેમીસ્ટ્રીનો હાદ્યસારવાદ,
મેયકેપથીનો નિર્દેશવાદ, કીર્તીવન સત્ય-સત્યો નેતીનેતીવાદ,
નૌસ્ટીઓપથીનો અસ્થીવાદ, હાસેલેકીટોનો કોરોવાદ,
જીવનો જીવિતવાદ અને ડોસીવૈદ્યાના વનસ્પતિવાદમયો
ને એલોપથીનો જીવજંતુવાદ જ સાચો હોય તો બીજા
બધી વાદો શું વાલીયન વાદો છે? એમની નીર્ણયતા રહેલા-
ધથી સિદ્ધ કરી શકાશે? કે પછી એમનામાં કોઈક પણ
સત્યંસ છે? અને હોય તો કેટલો?

કાંચ એલોપથી લોકોના રોગો 'મટાડે' છે, એટલા
માટે બાહ્ય કાન્તીવાત એમને વૈજ્ઞાનિકો માનતા નથી.
પણ એમનો કાકતર દવાથી, ફકીર દવાથી, બૂલો ધૂણવાથી
જંતુન રસીથી, અને સર્જન દરસીથી લોભના રોગો
'મટાડે' છે!

એટલું જ નહિ પણ વૈદ્યની પર્વદી, લખીમની પાકુની,
દોષોપોપથીનો હાથે હાથ, નેયરોપચના વિધિવિધોષ,
માતાની બાધા, પીચું તાપીજ, જનીના જંમ, કીર્તીવન
સ્તો મંત્ર, હળમની લીકમત અને હાંદેદેનો પ્રકમ પણ
રોગો 'મટાડે' છે! તો પછી ને કાલો જૈનિક હોય
તો હાલે વૈજ્ઞાનિક છા માટે નથી?

બૂલો ધૂણવાથી જેનો રોગ જતો રહ્યો હોય, એ
જીવિતમાં માને, અને દવા કીચવાથી જેવું દર્દ દવાઈ
નવું હોય એ જીવજંતુમાં આરોગ્ય સમો એ જનો
રસાયણિક બનાવે છે.

આમ હેવા જતાં મે બાહ્ય કાન્તીવાત બિચ જીવ-
વાલીઓને અને પ્રમંથિલા ઘોષાને વહેમી માને છે. જાણે
એણા પણ વધારે અંધશ્રદ્ધાથી જંતુવાદીઓને પ્રકાશ
પામેલા જણાવે છે!

હવે માને છે કે મારા જ કુદરતી કારણથી રોગ થયે.
હવે સમજાવે છે કે મારા જ ઉપાધથી એ મર્યો.

ને શાણ દર્દીઓ ઉપર જીવિતવાદ પ્રિય ઉભાઓમાંથી
એકપણ ન આવનાવે, અને દરોજ જે નેતાઓ કાકા
કાકા પોતાની ફકી મામે તારી રહે, તોપણ નેટલા

દર્દીઓ દવા કે આધારી સાળ થાય છે. એટલા જ દર્દીઓ હુંદી, સામે દ્રષ્ટિપાત કરવાથી સા વંધાય જ્યારે સમય તો જાને પશ્ચાતિઓમાં સરખો લાગે.

એમને માંદા માણસોને સાળ કરવાનો શોખ હોય, તેઓ વૈદકના સ્થાને અજ્ઞાસ વિના, આને દાકતરો દવા આપીને કે જા'તુ મારીને એટલા દર્દીઓ સાળ કરે છે, એટલા જ દર્દીઓને ફક્ત કાન આમળવાથી પણ સાળ કરી રાકશે. આવી રીતે ૫૦૦-૬૦૦ દર્દીઓ સાળ કર્યા પછી, નીચે મુજબ એક નવી “ધીવરી” રજૂ કરી શકાય. “માણસમાં અકક્કસ ઓછી થવાથી એને રોગ થાય છે. કાન આમળવાથી માણસની અકક્કસ વધે છે. અકક્કસ વધવાથી રોગ મરી જાય છે.”

શા માટે એકલા જા'તુઓને જ વળગી પડવું? ચાલો, આપણે એક નવું ધર્તીંગ જગાડીએ!

દવા, દારૂ, સ્ત્રી અને ફરસીયા, કોશો નોંડે અપાકથી કરીને એટલા દર્દીઓને એક ચપીર એમ. ડી. સાળ કરે છે. એટલા જ દર્દીઓને ગમે તે માણસ, ડાહ્યાપણ જાતની ભેરી દવાઓ આપ્યા વિના, ઉપયોગી અવયવો કાપ્યા વિના, પારંપર સોપા મોઢિયા વિના, કે ખીજ કાઢપણ જાતની માનવદેહ સાથે માંકાવિયા રમ્યા વિના, કેવળ દિવસમાં દ્યવદય વખત દર્દીઓના કાન આમળવાથી સાળ કરી રાકશે.

આને તોતરફ ખૂબ ઉત્તરેદુ થાતી રહ્યું છે. એટલું ઉત્તરેદું અહીં ચાલે છે, એટલું જ યુરોપ અમેરિકામાં ચાલે છે. આયું ઉત્તરેદું ચાલવાનું કારણ એજ છે કે વેરા અને ઉત્તરેદા વચ્ચે તારિકક દષ્ટિએ કશોજ તફાવત નથી. વ્યવહારુ દષ્ટિએ જોએ તો ડિઓચાગાં દાકતર કરનાં કિઓ વગરનો ઉત્તરેદ વધારે સેધી છે. જા'તુ શો કહે છે કે ડિગ્રીવારી દાકતર અને ઉત્તરેદ વચ્ચે ક્રોધા ફેર નથી. અનેક પ્રામાણિક દાકતરોના જાહેર એકતરે એના કથનને ટેકા આપે છે. એકોપ યીઉત્તરેદા કરતાંકધ રીતે ચડીવાતી છે, એ ઈ મને પણ સમજ પડતી નથી.

આ બધી અંધારૂંધીમાં એક-હાલીકત દીરા નેડી એકામી છે કે માણસ માંદો પડે, પછી જો એ સાચો થવાનો જ હોય તો એ દવાથી પણ ચાલુ છે, અને દવા

વગર પણ ચાલુ છે, કારણ કે માંદગી એ ચારીનો કચેરા સાથે કરવાનો ફરતનો પ્રયત્ન છે. મદણ થાય એટલે દિંદુઓ પુણ્ય અને ધન કરે છે, અને માને છે કે આ વિધીથી રાહુ ચંદને છોડી દેશે. ચીનાઓ ટોચ વચાડીને ચંદને પકડવાના રાક્ષસને બીડાવે છે, અને અંગેએ કસ્ટમ કર્યા વિના એમને એમ બેસી રહે છે. જ્યારે મદણ દુર થાય છે, ત્યારે તેમ થવાનું કારણ દિંદુઓ પુણ્ય અને ચીનાઓ ટોચ માને છે.

એજ રીતે વડેમી સોફા માંદા પડે છે, ત્યારે અણલુ જાગે ત્યાં, અને ભણેલો દાકતરને ત્યાં ફોડે છે! પછી જુલો કકડું વચાડીને જા'તુને નસાડી દે છે, અને દાકતર દવા આપીને ભેકેરીઆના વજાગામાંથી માણસને મુક્ત કરે છે! ને એના એ કોફા ઘેર પડ્યા રહે તો પણ એમની માંદગી નીર્વિવાદ રીતે મટે.

“રોગો આપોઆપ થાય છે” અને “દવા, દુધા કે વૃક્ષવાથી એ મરી જાય છે” આ બે પુરાણા વહેમો છે, એ એટલા જૂના અને જામેલા છે, એટલા જ લોકપ્રિય છે.

કોઇ પણ રોગ કારણ સિવાય થતો નથી અને દવાથી એ મટતો નથી, દવાથી જો રોગ મટતા હોત તો માનવજાત ક્યારનીયે રોગમુક્ત થઈ મઠાં હોત.

“આમ રોગ મટાડવાનું તો આપણા પૂર્વજો શીખી ગયા હતા, પરંતુ રોગ અટકાવવાનું તેમને હજી આવડતું નહોતું. રોગ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું ખરું કારણ તો તેમને સમજતુંજ નહોતું.”

આ વાસ્તવ સંપૂર્ણ રીતે અર્થરસીન છે. આપણા પૂર્વજોને નહોતો રોગ મટાડતો આવડતો કે નહોતો અટકાવતો આવડતો. ને તેઓને હાથ રોગનું આયું નિવારણ આપ્યું હોત, તો રોગનું કારણ તો આપોઆપ સમજાત. કારણ જાણ્યા સિવાય નિવારણ આવી જ શી રીતે સહેડે એટલુંજ નહીં પણ આજના દાકતરોને પણ નથી રોગ અટકાવતાં આવડતું કે નથી મટાડતાં આવડતું. જો એવને સેમ મટાડવાનું આવડતું હોત તો માનવજાત એકદા રોગોથી પીડાત નહિ. ને અટકાવતાં

આવડતું હોત તો આને કેન્સર, હૃદયરોગ, વાહ, મધુપ્રમેહ, સકેવો, પાયોરીઆ અને ખીન અનેક દર્દો ને બિદાગણી ઝડપથી વધી રહ્યા છે એ કહી વ્યવત નહીં. દાકતરો એમનો મૂળમાંથી જ નાસ કરત.

તમે એસોપથીના પાયા નેવા જતુવાદ તરફ જાઓ.

લાઇ કાન્નીલાઇ એમ માનતા હાથે છે: એમણેતેમી સુદી મુધી આરોગ્યના શ્રેવમાં આ દુનિયા ઉપર નધું અંધારુ હતું. એમાં પાસ્યુર નામના પંડિતે અધાર પ્રકાશ પાડ્યો. તેઓ સુધી જાય છે કે પાસ્યુરે એક બ્રમ બાંધીને ખીનને બ્રમ ઉભો કર્યો છે. પાસ્યુરનો જીવજંતુવાદ એ જુવાના જૂતપ્રેનવાદનો નવો અવતાર છે. એટલું જ નહિ પણ સુવાના નિર્દોષ વહેમ કરતાં પાસ્યુરના વૈજ્ઞાનિક વહેમે માનવજાતનું અધાર અપ્રજાણુ કહ્યું છે.

ઇ.સ. ૧૮૬૦ની સાલ મુધી પુરાણી એસોપથીના આખીરે ઇમરત પાયા નિના ઉભી રહી હતી!! રોગજી કારણ મું છે એ એસોપથી તો વળતે જાણતા નહોતા તેમજ આને પણ જાણતા નથી. એમની મેડીસીન મેડીસીમાં ને દવાઓનો ઉકરક એમણે એકઠો કર્યો હતો, એનો ઉદ્દેશ માત્ર એકજ હતો અને તે એ કે રોગનાં લક્ષણો દબાવી દેવાં!

રોગના સાચા કારણ અને નિવારણ વિશે અધારામાં અધકાતા એસોપથી પાસ્યુરના રટોથી ચર્ચીત થયા, અને એના જંતુવાદની પુરતી કસોટી કર્યાં થયા, આ તત્ત્વજ્ઞાનને વળગી પડ્યા. પાસ્યુરના પોક્ક મિધ્યોતિને સાચા માનીને આ પંડિતોએ કેવા કારસો કર્યા, અને દર્દીઓને કેટલી કારમી કતલ ચલાવી છે એ આપણે આજજા જોઈશું.

પાસ્યુર, કોક, લીસ્ટર અને જેનર એ જ્યાં એલેપથીના મોટા મુદ્દાઓ હતા એ નિઃસંશય છે! સરખ માત્ર એટલો જ છે કે એમણે આદમની એલાદનું લખું કહ્યું છે કે ખૂર? રોગ અને આરોગ્યને જગતા મહન કાયકાઓ વિશે તેઓ પીણી માનવજાતના તારણહાર હતા કે કેવળ જંતુવાદના જૂવાઓ હતા?

આ મુદ્દાઓ 'મોટા' હતા. હશે? કદાચ, પણ એટલા ઉપરથી એમના સિધ્ધાંતો ખોટા નહોતા એમ શી રીતે

કહી શકાય? જારે આપેના ઈનામ ઉપરથી પાસ્યુર મધુ-પુરુષ હતો એમ નક્કી થઇ શકે નહીં. જારે લેનીને દેશનિકાચ કર્યો હતો, એટલા ઉપરથી એ હરામખોર હતો એમ કોણ કહી શકશે?

અને નોખજ પ્રાણક સૌ લોકોને એણું જ મળે છે? યુલેમ ઓ'નીસને નોખજ પ્રાણક મળ્યું, અને અલ્બન સીકેનેરને ન મળ્યું, એટલા ઉપરથી યુલેમ ઓ'નીસ સાફાર છે અને અલ્બન સીકેનેર નિસ્ફાર છે. એમ કહી શકાશે ખરું? ગાંધીજીને જગતચાંતીનું નોખજ પ્રાણક નથી મળ્યું, એટલા મટે એમની મહતા એણી થઇ?

જો અંધારામાં કણો રાવ" એ ત્યારે ત્યારે જ્યાં એસોપથીના બેઝન પુરાણા જાનોથી ભર્યાં હતાં, એ જમાનામાં ને જુનો બ્રમ ભાંગીને નવો બ્રમ કર્યો એ વંદનીય ગણાય એ દ્વાભાવિક છે. જોકેને મજેસા નોખજ પ્રાણકથી એવી માનવતાઓ વૈજ્ઞાનિક હતી નથી.

જંતુવાદ વિશે મેં ને કાંઇ વાંચ્યું છે એમાં દાકતરો ચોતાનું રોગ અને જંતુના સાચા સંબંધ વિષેનું અજ્ઞાન હાંકવા ને લિવાસો કરે છે, એ બાદ કરતાં નિચિના સિધ્ધાંતો હાથ આવે છે.

- (૧) રોગ જંતુથી થાય છે.
- (૨) રોગ ચેપી હોય છે.
- (૩) રોગ જીવસેજી હોય છે.
- (૪) જંતુને મારવાથી રોગ મટે છે.
- (૫) સ્ત્રી મૂળવધી રોગ સામે રક્ષક મળે છે.

લાઇ શાન્તીલાસે પણ આના આ સિધ્ધાંતો એપ આપેલ શકયા છે.

આવા લોકોને ત્યારે પૂછવામાં આવે છે કે તમે ક્યો છો તેમ, જો જંતુઓથી રોગ થતો હોય, અને રોગ ચેપી હોય તો એક્ટો ચેપ ખીનને, ખીનને ખીનને એમ લાગીને આખી મનુષ્યજાતને રજ કલાકમાં શા મટે નાસ નથી પામતી? જલ્ જલ્ રાતરિવસ રાત્રે બેસે ઉંડે છે. એને કાંઈ ચોગી થશે, ખીનને કેન્સર શાથી થયું,

ત્રીજો નિરાગી કેમ રહ્યો? જ્યારે ગમે તે રોગનો ઉપદ્રવ (Epidemic) ચાલતો હોય છે, ત્યારે એકજ ઘરના માણસે, માંથી એક મરે છે, બીજું સખત મારું પડે છે, ત્રીજોને આછી ખીમારી આવી જાય છે, અને ચોથો સાવ નિરાગી રહે છે. એવ તો સૌને સરખો લાગ્યો હતો. ત્યારે કેમ સ્વા નહિ?

આ પ્રશ્નોના જવાબો જગતના કાળમાં કાળ જંતુ-શાસ્ત્રીઓ (Bacteriologists) પાસે નથી. કદાચ કોઈ જવાબ આપવા મહે છે, તો ધણી લાંબી લાંબી, કાઠી કાઠી અને પગ માથા વિનાની લાંબો કરે છે. પણ એ વાતોનો ઉદ્દેશ ખુલાસો રજુ કરવા કરતાં પોતાનું અજ્ઞાન દાંકનનો વધારો હોય છે આ પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ, સંધિ અને સચોટ જવાબો આજ સુધીમાં જગતનાં એક પણ કાકતરે આપ્યો નથી.

પણ આપણે હૃદયીજની ખાતર માની લઈએ કે જંતુથી રોગ થાય છે, તો રોગ અટકાવવા અને મટાડવા માટે આપણે શું કરવાનું રહે છે?

આપણે 'ડીસ્ટીક વૅલર' પીતું નોંધએ, કારણ કે મ્યુનીસીપાલિટીના નજામાં લાઇફફાઇના જીવડાં ભટકતાં હોય છે, દૂધ ઉઠાવતી પીતું નોંધએ કારણ કે ધણી માથોને કાપ હોય છે. ખાટી છાશ પીતી નોંધએ જેથી છાશના જીવડાંઓ આંતરડાના જીવડાંઓને મારી નાખે. ખેરાક પુરેપુરો સંધિને આવે નોંધએ કારણ કે કાપા ખેરાક ઉપર ભતભતના જીવડાંઓ ચોરસા હોય છે. જાળ-કોને 'વેક્સીનેશન' કરાવવું નોંધએ જેથી જળીયા ખાપજીનો માનીનો દૂત ધીનજાનો જંતુ (દે) આપણુ જાળોને કટકા કે વ્યાધિનાં ન ખનાવી શકે. જુદી જુદી 'સ્ટ્રીમ્સ' અને 'વેક્સીન' ને નામે ઓળખાતા ગંધાતા પાચકના ઇન્ફેક્શન લેવાં નોંધએ જેથી કોઈ જંતુ આપણી પાસે આવવાની કિમ્મત ન કરી શકે. તોંકે જંતુનાશકના તોળસ બાંધીને ફરવું નોંધએ જેથી ફક્ત જંતુરહિત દવા જ શરીરમાં જાય, વિચસમાં દસ વખત જંતુનાશકથી કાચગા કરવા નોંધએ, પાકેશીને સ્વચ્છ ન કરવો નોંધએ, કે પ્રિયતમને ચુંબન ન કરવું નોંધએ. રહેને એમના જંગાં આપણને ચોટી પડે!

પણ આવા નિર્માલ્ય કાર્યક્રમથી સર્વવ્યાપી જંતુઓ નાશ પામે ખરા?

એમના સંદાર માટે જ-એજ્યે એમ સર્વજન કથોં હતો, એમ આપણે આ જમાનામાં જંતુસત કરવો નોંધએ. આપણાં ઘરનાર, ફરતીયર, દપડાલતા, આમચાડીઓ, મોટરો, કારો, કાઠો, શહેર, ગામ, જંગલ, દરિયા અને દરનું આખું વાતાવરણ જંતુનાશકથી ભરી દઈ, એકએક જંતુને કાર કરવો નોંધએ.

આ કાર્યક્રમ પાર પાડવા કેટલી સડાઓ શક નોંધએ? અને એ જ્યાં સુધી પાર ન પડે ત્યાં સુધી મનુષ્ય-જાતિએ રોગથી સડા કરવું?

હું 'ધાર્' હું' કે ત્યાં સુધી તનુરુત્ત રહેવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ, sterilised દવા કરતાં કાચના કાર-કાંઠા મકાનોમાં રહેવાનો છે!

પણ ધારો કે દુનિયાના બધાએ જંતુઓ નાશ પામ્યા, ત્યારપછીયે માનવીના દેહમાં રહેલા અસંખ્ય જંતુઓનું શું કરવું? આ જંતુઓને મારવા માટે અસંખ્ય દવાઓ રોપાઈ છે, પણ એમાંથી એક પણ દવા એવી નથી ને જે જંતુને મારે અને માણસને ખાટી રાખે! એવું કારણ એ છે કે આપણો દેહ જીવતા હોયોથી રચાયો છે, અને જંતુઓનું પણ એમ જ છે! કહીતાઇનથી માંડીને પારા સુધીના એરા જંતુઓને મારે કે ન મારે પણ માણસના શરીરનું તો એ સદંતર ચત્તાનાચ વાળે છે, અને અસંખ્ય દાખલોઓમાં એ દવા જંતુને માસતા પહેલાં જ માણસને મારે છે. જેટી દવાઓને કોઈ એવી અકસ્ત નથી હોતી, કે જેને લઇને શરીરમાં ગયા પછી એ જંતુને મારે અને માણસને સલામત રાખે!

એરોમથીની જંતુમેલવાનો આ આખરી અંગત છે! રોગ અને જંતુના સાચા સંગ્રહ વિષે એરોમથી કટલી અંધારામાં અવગ્રાહ છે, એ નીચેના ચાર મુદ્દાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી.

(૧) અનેક નિરાગી માણસોના ગળામાંથી ચરટી, ઇન્ફલુન્ઝા, ન્યુમોનીઆ, ટીબેરીઆ વગેરે રોગોના જંતુઓ

મળી આવે છે, એનો અર્થ એ થયો કે : 'જંતુ હોવા છતાં રોગ નથી.'

(૨) મધુખેત્ર, કેન્સર, પાંડુરોગ અને અન્ય રોગોના જંતુઓ નથી, એટલું જ નહિ પણ શીતમા જેવા એવા રોગનો જંતુ નથી. અને રીબેરીઆ જેવા જંતુજન્ય રોગોના અનેક ઉપ કેસોમાં જંતુનો સંપર્કનો અભાવ હોય છે, એટલે કે : 'રોગ હોવા છતાં જંતુ નથી.'

(૩) ટાયફોઇડના દર્દીને ટાઇફોઇડ મટી ગયા પછી એ એના ઝાડામાં ટાઇફોઇડના જંતુઓ પુરૂષ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એનો અર્થ એ છે કે : 'જંતુને માર્યા વિના રોગ મટ્યો.'

(૪) રોગનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય ત્યારે અનેક ભણેલા માણસો જંતુઓ મારવાની પુરાતી કાગલ રાખે છે. છતાં એમાંથી ભણેને રોગ થાય છે. એટલે કે : 'જંતુને મારવા છતાં રોગ થયો.'

હવે જો જંતુ હોવા છતાં રોગ ન હોય, રોગ હોવા છતાં જંતુ ન હોય, જંતુ માર્યા વિના રોગ મટતો હોય, અને જંતુ માર્યા છતાંય રોગ થતો હોય તો પછી જંતુવાદ એ એક વાહિયત વાદ નથી શું?

તાર્કિક દષ્ટિએ જોઈએ તો એવોપયોગો જંતુવાદ એ કેવળ બકવાદ છે. વ્યવહારુ દષ્ટિએ જોઈએ તો એ એક જીવલેણમાં જીવલેણ વાદ છે, કારણ કે 'પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો અને બેવડી કરેલા અનુમાનોથી એમણે જંતુવાદ રચ્યો. અને એ જંતુઓના સંકાર મારે - જેટલી દવાઓ અને જીવલેણ રસોઓ બોળાને, એમણે દર્દીઓની જે કલેષ અધારી છે, એનો મોત્ય પ્રતિષ્ઠામાં જોડો નથી, આ અપૂર્વ કારણોના આગળ નક્કી અને તૈયારની કલેષોના અતિહાસિક વજુનો માવ રિક્ત પડી જાય છે.

[અપૂર્વ]

માનવી

જોવાની બસ માહરે જીવનમાં આ માત્ર એ બાબતો :
મારાથી ન જની જંતુ બૂઝથી ક્યારે અતિ માનવી;
ને બીજી, ન જની જઈ અમરુત : એકકે નથી ચાહતો
મારે તો બસ વિશ્વમાં વિહરુ' રે ! માત્ર રે' માનવી !

દયજી મોદા

આપણું કાર્ય

શ્રી. મગનભાઈ દેશાઈ

તમારી આંગળ વાત કરવાનો, મારે માટે, આ બીજો પ્રસંગ છે. પ્રથમ, આ વર્ષના આદિમાં વર્ષાથી આવેલો ત્યારે મેં તમને સામાન્ય રીતભાત અને વિનયવિનયક વિષે કેટલાક દુયમ કહ્યા હતા તે યાદ રહે. આજ એથી કાંઈક ભારે ને આગળની છતાં એ જ પ્રગટની, થોડીક વાતો કરવાનું વિચારી આવ્યો છું.

૧

પ્રથમ તો મારે તમને જે સંસ્થામાં તમે બહો છે એનો કાંઈક પરિચય કરાવવો છે. મહિનાઓથી તમે અહીં રહેનારને તે વર્ગી શો પરિચય કરાવવાનો હતો, એમ સંભવે પ્રથમ તમને બિંહી, મારું આગળનું ક્યારે જ એના ઉત્તરરૂ છે.

આ સંસ્થા સ્વમાન્ય બણાવી ખાનારી શાળા નથી એ તો આંધળોય અહીં આવીને જોઈ ગળી રહે એમ છે. એના ૧૭ જ વર્ષના પ્રતિદાસમાં એણે યુજ્જ્વલતા અંગમાં નહોતું એમ, નવી પ્રેરણા અર્પી છે, અને અનેકદિશ વિદ્યાસમાર્ગો નવાજા પાડ્યા છે. એમ આજ તો સૌ કાંઈ કળુવશે. તમે જરાક મોટા રહો યુજ્જ્વલતાના છવનમાં પડો તો આ તો તમને તરત જ દેખાય એવી સ્પષ્ટ વાત છે; માતા યુજ્જ્વલતાના આજ એમાં કાંઈ ખોટું તો નથી જ, પરંતુ હું તમને આટલું સૂચવ જ કરી જઈશ કે, તમે આ સંસ્થાની છવન શક્તિ શાથી ને શામાં રહેલી છે તે પારખો કે કાંઈક સમજો, તો તમે આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ છે. એનું તમને ફિલમાં ગૌરવ વસશે. અને એ ભારત તમને સમૃદ્ધ કરશે, ઉન્નતશાસ્ત્રી બનાવશે સેવા અને યુરુપાર્થનાં અનેક ખર્ચ દેખાડશે. એ ભાવના તમે મોઝા-વહેલા ય સેવા ને તમારી વિદ્યાભિલાષને એ રીતે તમારામાં જિવાઈ એ તો તમારે શિર રહેલું જ છે. પરંતુ આજ એ બધું ય તમે કીલ્લવટથી નય સમજો તેની કસત નથી. એક ખેલમુખો તમને સમજાય એવી કહું.

૧૯૨૧-માં અસહકાર ક્યાં બાદ કેટલેક વર્ષ એક મિત્રે મને પૂછ્યું, “તું તારી બૂલી શાળા કે કોલેજ આવળી આંખે જુએ ત્યારે તને કેવો ભાવ તીપ્પને છે?” સવાલ સચક હતો. મેં સાર્વજનિક કહ્યું, “મને તો એમની પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા ને મમતાનો ભાવ હજીયે

છે- અસહકારી હોવા છતાં, એનાં સુખદુઃખની વાતો આજેય મમતાથી સાંભળું છું." અને મને થયું, "આ બાવ શાથી હશે? એ દીક છે?" મને લાગે છે કે એ દીક છે એમ જ નહિ, સ્વાભાવિક છે. એમ એક-મેઝાં સંસ્કૃતિ મમતા જન્મે છે, તેમ જ અહીં પણ જન્મતું બેઢિયે. એકમેઝાં ધર્મી, તિરસ્કાર પણ જન્મે. તો તો આપણે તે વસ્તુને છોડીએ જ ને? આ તમને સહેજે સમજાય એવી વાત થઈ. એ તમે અહીં જાણો છો ને તેને તિરસ્કારો તો છોડાવો. નહિ તો તમને એને વિશે મમતાભાવ જાવજવો જોઈએ. એ ન જાવજો તો જાણવો કે તમારું અહીં રહેવું ક્યાંક જાયું કે દોષિત છે.

અને આ કહેતી વેળા મને એ યાદ આવે છે કે કોલેજમાં અમને ભારે મોટા અપાર્થિવો બારે જ મળેલા હોમંતભાષ હસે છે, કારણ એ તે હું ચારેક વર્ષ લગભગ સદાપાપી હતો- એમનું જ અનુભૂત કદાચ હું કહેતો હોઉં, કદાચ ઉચ્છ્રુ. ભારે અપાર્થિવો નહિ છતાં કોલેજનું મમત મને છે એ તપાસું છું ત્યારે તેનું મને એક પ્રકારનું વિચિત્ર કારણ મળે છે, "શાથી ત્યારે, સતી ઉપર મમતા ટેકતી હશે?" મને લાગે છે કે, કોલેજના મારા પુરો-ગામીની એક પ્રેમમૃતિ-મમતામૃતિ જ જાણે જૂતી એમ ત્યાં ન લમતી હોય! અને એ જ જૂત જાણે અમને દવામાંથી ન વળગતું હોય! એ કોલેજમાં રહો દેશભક્ત દાદાભાઈ, ગોખલે અને કેટલાય અન્ય અનેકવિધ સેવકો ને પ્રેરણાદાતાઓ પાક્યા છે. એ જ્યાંની સદૃશ ભાવના-મૃતિ જાણે અમને જીંદીને વગગતી. હું તમને કહું છું "આ વિશેષીકમાં પણ એને જ મળતું એક ઉદાત્ત અને અદ્ભુત અવનમ્ય દિવ્ય છે. એને તમે ઓળખાવો."

૨

બીજી વસ્તુ પર આવું. ઉપરની ભૂતકાળની રમત પર જ અવલંબવાનું નથી. આજ પણ આપણું ક્ષર્વ આપણને ઉત્તાહપ્રદ છે. અસહકારના પાપા ઉપર આપણી મર્યાદા ચલાવેલ. એના વાપરા આજ દેશમાં શરૂ થા છે પરંતુ એનું તત્વ-એના સ્વાધી ભાવ એકજે જ મળે છે ?

પણ એ અસહકારની વાત છોડી આજ આજ દેશને-સરકારને મુશ્કેલી-મુશ્કેલી એક પ્રશ્ન હતો. અહીં હમણાં સરકારી શિક્ષકમંત્રીન સન (Director of Schools) જાણેજી, તેની પ્રભાવકૃતિ કરતાં પ્રવાહના ઉપવિભાગીકારીએ એક વાત કરી કે "આપણા ક્રિયાક્રમમાં ગયાં ૩૫ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓ ૩ મણા ને અરવ ૮ મણ વધ્યાં છે. પણ આથી અતિપ્રવૃત્તિ ન મળ્યાય "

આ જ વસ્તુ પર એક અંગ્રેજ કેળવણીકારે હમણાં લંકનમાં પ્રતીક્ષા કરતાં શું કહ્યું એના ટૂંક હોવાન જાણમાં આવ્યા છે. તેમનું નામ સર જ્યોર્જ એડરસન. મને લાગે છે કે મારી જ કોલેજમાં તેમનીસાથ અધ્યા-પક પહેલાં હતા. ત્યાંથી અમતાં અમતાં છેડે એ દિંદો સરકારના કેળવણીના દફતર પર હતા. એટલે અહીંની શિક્ષણપાના એ પૂરા નીચકર ગણાય. તેમણે પ્રથમ તો કોટુક કહ્યું કે, "વિદ્યાર્થીઓને ધર છોડી શહેર કરને (માધ્યમિક ?) શિક્ષણ લેવા જવું પડે એ વૈચિત્ર્ય દિંદમાં છે. એ સાંવ મંદપણ જ છે." એ તો દીક. પણ એથી આગળ એમણે કહ્યું તે પ્રસ્તુત અદ્યતનું છે;— "કેવડી મોટી તેમની સંખ્યા છે! ને દરવર્ષે ૫ કરોડ રૂપિયા તેમની પાછળ ખર્ચાય છે." અને હેવાકમાં છેવટે કહ્યું છે, "દિંદોને વિદ્યાર્થી આજ અસરકારના પાછળ લાંબા સમયનો નુકસાનકારક અવનમ્ય કરી રહો છે, ને તે કેવડી મોટી સંખ્યામાં!"

આ કહેતાં મને મારી કોલેજના ફ્રેન્ચ અપા-પક યાદ આવ્યા. એક દલાસે એ કહે, "તમારે ત્યાં આ હું વિચિત્ર નેકે હું કે Arts કોલેજોમાં આજના બધા લોકો! અમારે ત્યાં તો અગતી કે મરીય પણ પદિતસ્થિત ધરાવતો વિદ્યાર્થી જ આ કોલેજોમાં હોય" જાણના, અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડના રવત્ર દેશોમાં એમનું નવપુવસ્ત્રન ખૂબ માગણ ને કરકસરથી સંધરણ છે ને સચરાઈ રાષ્ટ્રખતે જમા થય છે. આપણે ત્યાં એમ તો સરાજ-સરકારે કરવું જ નોંધણ, પરંતુ આજ ને આવે છે, એથી તો સરકારે અજાણી જીતી છે. સરકારી કેળવણીકારો ને કમિટીઓ એ ચિંતામાં આજ

પડી છે કે, મેટ્રિક, બી. એ. ને આગળની આ બે ધરેક બની છે ને બેકારી વધી છે તેનું શું કરવું ?

મને લાગે છે કે, આ પ્રશ્ન આપણી સામેય છે. આજ યુગસતમાં કેળવણીનો પ્રપ્ત કરનારા કોલેજો સ્થાપવા લાગ્યા છે. એ દિશામાં આ પ્રશ્નો ઉકેલ છે કે કેમ એ શંકા છે. આપણું મહાવિદ્યાલય કાળજીએ જ રાખેલું છે એ, આ રીતે જોતાં, આજના વિષમ કાળે, છતાંપણ જ છે. એટલે તમે વિદ્યાર્થીમાં પેટી ધરેલના રૂપાંતરની આશા તો નહિ જ રાખો. વિદ્યાર્થીને કાંઈ શોધવા જેવું હોય તો આજ તો આ છે કે-રોડનું આમ સુવકેની કેળવણી એટલે શું ? એને કેટલા વર્ષ તમે ભણાવશો ? શું ભણાવશો ? શી તાલીમ આપશો ? તેની પાછળ શો ખર્ચ કરશો ? સૌને પહેંચી વળશો કે નહિ ? આજની ચાલ કેળવણી અમુક ઉપક્રમ વર્ગથી નીચે ઉતરી જ નથી, ને ત્યાંય તેમને અપંગ જ બતાવે છે. તેથી આમ કેળવણી કહી દેાય, જેની હોય એનો અનુભવ તો નથી જ. એનો પ્રયોગ કરાઈ કેડે કરવો જોઈશે. એ પ્રયોગ પણ સ્વરાજ પ્રેમી કેળવણીકારોને જ માથે છે એમ આજ તો દેખાય છે.

૩

આ વ્યાપક પ્રશ્નને તમારા ખ્યાલથી વિચારકે તો મારે કહેવાની છેત્રી વાત આવે છે. અને એ કે તમે શું કરશો ? એટલે કે, એજ સવાલ કે જે વચ્ચેક ઉપરથી કિશોરકાલકાળજી તમને પૂછ્યો હતો. જીવનમાં તમારે શું કરવું થયે, શું કરવા હારો છો, એ તમે વિચારજો. પેલા બી.એ.એચ.એચ.બી. જેમ આજના આંધગાને દેરે છે એમ ન ચામતા.

આ જ પ્રશ્ન હમણાં તમારી કક્ષિતા એક સુવકે મારી પાસે ચમ્પો, તેનો સાર તમને કહી દઉં. પ્રશ્નમાં મેં ત્રણ અંગ બતાવ્યાં (૧) તમે ધંધો શો કરશો ? એટલે કે 'રાહીને ઉપાય' શો કરશો ? આની સામે એમ કહેવાય છે "Men does not live by bread alone" રોહીને વિચાર શુદ્ધ છે. તો હું કહું છું કે, ના. Man lives on bread રોહીથી તેનું શરીર નબે છે ને

તેણે તે આમાણિક પરસેવો પાડીને કમાયો જોઈશે. એટલે આ બાળક તમને વિચારો આવે તેને ચોખ્ખતાપૂર્વક સેવજો, શુદ્ધ કરજો ને ધરજો.

આ કહેવાની સાથેસાથ મેં પેલા યુવકને એ કહ્યું. "હવે હું કહું છું કે ધંધો માવથી તારો જીવ કરવાનો નથી. આજ હું હસતાં હસતાં વારંવાર વટ. પાડવાની વાતો કરે છે; પણ તે મનુષ્યની એક ઊંડી વાસના છે. તે મને તેવો જઠ દહીં તોપણ તેના ગળા પ્રમાણે તે આ વટ પાડવાની વાત સેવે છે;" એક જ દાખલો લઉં. આજ નાતબળમાં દેવો કરીને ય નાતવરા કરનાર. શું દેવાનાં દુઃખ નહિ જાણતો હોય એમ ? એ બરોબર જાણે છે પરંતુ નામના, કીર્તિની કિંમત એ વધારે ચોકે છે. અને નામનાનો એનો સ્તોત્ર પ્રવાહપતિત જ છે. તેથી લાચારી જોમવીને ય તે જ લે છે.

એટલે જરૂર મારે કે ધંધો જોઈશ પડી આ વટ પાળી વાત તમારી આગળ આવશે જ. ને જો તમે આ વટની આવજા શુદ્ધ ને સ્વતંત્ર નહિ કરી હોય તો તમે લાચાર જાની પ્રવાહ પડવાનો.

આજના યુવાનોને સમાજમાં ધણું ધણું નકારું ને નહિ ગમતું લાગે છે. પણ એણે જો એને બદલે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ ને તે અમલમાં આણવાની શક્તિ નહિ કેળવી હોય તો તે પછાતી જ.

અને એ પરથી હું પેલા પ્રશ્નના ત્રીજા અંગને સૌથી મહત્વના અંગ ઉપર આણું છું. અને તે છે ચારિત્ર્ય. ઉપરનાં એય અંગ જો સંભાળવા હોય તો તે ચારિત્ર્ય-ધન શોધવું જ કરી શકશે. અને ચારિત્ર્યની બાબતમાં નમને સહેલીસટ આપું. અંગ્રેજી કહેવત છે કે, 'વાત બેકે છેડે ન જાળી શકે.' કેમકે, બેકે બાજુ સગાંડે તોય જવારે એકકોર સકોરે ત્યારે બીજી કોર તેલમાં પડી એમવાય જ જાય. અનેક જિંદ કોડીમાં પાણી ધામ આવેર એક જ મુખ રાખવું જોઈએ, આ એકાગ્રતા અન્યતાનાં બારાં શીકવાં, એનું જ એક ને સુંદર નામ સંયમ. એ તમારે કેળવવો જ પડશે-મને નહિ તો કમતોય.

અને એમાં મોટી વાતોનો સમાવેશ થાય છે. તે તો ખરું જ. પણ હું તમારી આગળ એ નથી બોલતો. 'કોઈની નોટ બિંમિની કંઈ વખતસર પાછી ન આપે, આપો તો ચૂંટીને કે ફાંટીને ફાંટામાં'— આ પણ ચારિત્ર્ય જ છે. તમારી જ તોડને કોઈ આમ કરીને આપી જાય તો તમે એ માણસની કેવી કદર કરો? એ ધરથી તમે સમજી જાવ કે ચારિત્ર્યમાં કેવી કેવી ચીજો આવી જાય. નાનામાં નાનાથી બધાં જ આચરણને વિષે આ સૂક્ષ્મ વિવેક કેળવે. તો જ તમારે જે જીવન-ભાવનું ભરતું છે તે ભરી શકો. શું રોટલો કાઢ કોઈનો એટલી કરી દે છે? છેવટે તો આપણું બાલુજી, મનઃશક્તિ ને ચારિત્ર્યની ફેરમ પડી બિંમિની દિશા પર જ નથી અવલંબતો? અને ચારિત્ર્યથી જ માણસનો વડ નક્કર હોય તોય કેટલો દર છે? પહેલાં પ્રશ્નનું આ દૂંકમાં વિવિધ પથકરણ થયું.

મેટ ભાગે એનો કમ ઉઠે. આપણ છે:- પ્રથમ ચારિત્ર્ય, એના કે ઉદ્યોગધર્મો, ને રોટી તો હવેર આપે એમ કહેવાય છે. વસ્તુનાએ એ કથનમાં બેઠ નથી. મેં તો માત્ર મહાગુરુને જેમ વિચાર વધે છે તે પદ્ધતિએ તમારા આગળ રખાઈ કહ્યું છે. જીવનમાં શું કરવાનું છે એનો આ વિવિધ ઉત્તર સારરૂપે એક છે. ત્રણે અંગ એક અવિરૂદ્ધ છે, ત્રણે ન સંભાળે એમ જાની જ ન શકે, કેમ કે કાંઈકનો કાંઈક એનો ઉત્તર તો તમે સંધરવાના જ. એ ઉત્તર તમે વિચારમય કરો, વિવેકમુદ્દ કરો, બહાદુર કરો તો જ તે વિધાનું લક્ષણ કહેવાય. આપણાં જ્ઞાનમંત્ર તો હમેશાં શાદ રાખીએ-

। શા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

આ મુક્તિ ઉપરોક્ત ત્રિવિધ વિચાર વગર નથી જ.

૧. વિભાષીક-વિનયમંદિરનું સર્વ ખૂણતો આશિર્વાદ
માંગસિક બાળકાનનો સાર.

ભેટતાં

‘રે, રે, ચાલી ગઈ વસંત પલ્લુ ના તારૂં થયું દર્શન,
ને હાવાં ઉઠનાટ ઓખ-મલવે સ્ત્રીબળવતો અંતર
હોસી સહ ન; આવ, આવ’ બોલતા, તપ્તા વહે જ્યાં ધરા
આકાશે રણભેરીનાદ ધૂલવી પટોળનો સ્વાર ત્યાં
મેઢૂલો મૂકતો સહજ કેરથી, હર્ષ ભૂમિ ભેટતાં.

‘અસાત’

શ્રી. સાંદીપનિ

સં

જોગેને આવીને થઈને કેટલાય ઝાંરીમરોને રાજનામાં મૂકવાં પડે છે; અનેક પ્રકારની અનાવડતને લઈને કેટલાય મુકરદમોને ખાતુસ મળે છે, અને મોણું કામ આપવાને પરિણામે કેટલાય કારીમરોને કૂતરાની લસાલ ઝાંખા બધાર હાંડી મૂકવામાં આવે છે, પણ દબીત તો એનો એજ, વળેં યયાં એજ ખાતુ, એજ ખાતાના એજ સાંચા, અને તેને ચકાવનારો એજ દબીત.

કાળા જોગ દડા લોકું તેનું ભરપુષ્ટ બદન હમેશાં રેશમી લુગી, અમર કપડાં થોમ બોરકીનું શટ અને બધું બ્લેઝરના કોટમાં મટેલું રહે છે. ટૂંકા બડા પગ ઉપર અરીસા લેવા રામ્પીલાખત બૂટ અગણી રહે છે. મોટી મોટી કાળી ભમર મૂઠો અને કાનની ખૂફ કુધી તીચા રખાવેલા ચોલિયા લેતા ભરાવદાર અને અપુત્ર અનેક ધા વાળા શીના પર રમતી હડીલી અને કંબોલી ભાવેખાઓમાં મારા રંગો પૂરે છે. લાલશ પડના વિશાળ આંખોમાંથી દરેકને ડાસી રહેલું જન અને રંગીલી હામખોરી નીતરે છે. અને કુદરતી રીતે જ હોળેલાં લાગતાં વાંદીયા ખુસ્નોદાર હુદ્દાં ને તે પર એક બામુ દગલની મૂકેલી કાળા સુંવાળા આલવાળી ઉપ્પી દિવાલની યોપી તો તેની સમગ્ર દીક્ષ પર બધા લાપરવાહની પીંડી શીરખી દે છે.

આજ સ્વરૂપે તે હંમેશા ચકચસ્તિ સ્થાવર પર સવાર થાય છે. અને કેદની ઉપલી ખીસીમાં મુઝગળના ફૂલ સાથે સંયોજિત કરેલો રેશમી રૂમાલ મધુરો પમરાદ ઊડતો ફરફરી રહે છે. પાનના રસથી રંગાળ મથેલા કાળા હોડને એક ખૂણે 'પાર્શ્વિંગ શો' શેખી રહે છે, એક હાથે ગવર્નર પકડે છે, અને બીજા હાથના કાંચ પર સીસાના મહાવાળો ને આમડાના પદાવાળો દડો લાગે છે. પછી એ કંઠાવાળા જ સાથે ત્રિચિત્ર અવાજ આપતું 'હોન' કોષ્ટાક વગાડીને તમામ રાહદારીઓનું ખાન ખેંચતો ભરતી ગેમ આરંભે જાય છે. તમામ વચ્ચેવચ્ચે કોષ્ટાક ગવર્નરને અનાધાર છોડી દે છે અને મોં દેખાય તે રીતે ગોલેલા ગવર્નરના આપનામાં ભેતાં ભેતાં મૂકીને વગ દેને દેતો ને આણુચાણુ મરદનો મરદનો મીલના કાંપે ઉતરી પડે છે.

મોતમાં એ લોકો લુનો છે લોકો જ અનાડી અને ખેલકાર છે. ખાતાના સાધા-રચ્યાં સાધાણુ કારીગર કરનાં તેનું કામ પ્રમાણમાં મોણું અને વધારે નુકસાનચાણું હોય છે. તેમ જનાય તે ચોક્કસી-ચારણા-ચલાવે છે. ખરી જાત તો એ છે કે તેને કામ કરવું

ગમતું જ નથી. આવા કપાસ જમાનામાં અનેક લખેલા હોશિયાર બેકારો રખડતા હોય છે. એવા એકઠા તેલે રાખી લીધે છે. વાવેય સાંચાનુ કામ લખલખ તેની જ પાસેથી લે છે, અને માંડ એક સાંચા જેટલો પગાર આપે છે, જે કે આવા માણસો ભાગ્યે જ તેની પાસે જાડું ટકે છે. પણ આપણાં જીવનની અનેક પ્રકારની અસમાનતા તેની પાસે આવાં ઘેટાંની પરંપરા મૂકે જ રાખે છે.

કામ અને નુકશાનનું પ્રમાણ સાચવતા તનનોડ
મહેનત કરતો મુકદ્દમ હખીનગી ચોકડી પર આવી
ચડે છે તે તના હોશીકાર ઉડી નાખે છે તેથી હખીનગી
હાથ નીચેનો માથુસ ચારે સ્થાને એક્ટે હાથે પૂરા
પડના લોકો રેડી રહી હોય છે. એકાદ સચિા બંધ હોય
છે. તેા બીજામાંથી કેટલાય તાર તૂટીને ચીરા ચાલતા
હોય છે. મુકદ્દમ ત્રાડ મારે છે. “હખીન કપિર !”

પેલો જવાબ આપે છે “ હોદ્દામાં ”

મુકરદમ હાંત કચડાવે છે, અને હુખીનના પતી
શેતે સાંચા પર મંડી પડે છે. બધું રામ પર આવે
છે એટલે હુખીય ઓચિંતો ફૂટી નીકળીને સાંચા પર
આવે છે. મુકરદમ તેને દીક્રાગીરીભરેલા ચઢેર નગતા-
પૂર્વક ખૂબ સમજાવે છે અને કામમાં ખાન રાખવા
વિનવે છે. હુખીય સામું જોઈને માત્ર હસે છે, અને
ડેપ્ટે હાથ નીચેના માણસનેા કાન પકડી તેને બે તમાચા
બેટી કાઢે છે એટલે મુકરદમ ચાલ્યો જાય છે.

મીઠનો હાટલવાળો તેને સારામાં સારી ચા આપે છે. બીજા દ્રાઈ પથ્થુ કરતાં તેની વધારે સમય સારાયે છે, અને બીજા કોઈપણ સાધારણ કારીગર કરતાં તેનું નામું વિશેષ યાવ છે. છતાં ૫ તેની પાસેથી પાંચ પથ્થુ લેવામાં આવતી નથી. કેમકે બીજાઓની પાસેથી પૈસા વસૂલ કરવામાં હબીબની જરૂર હબીબની કુનેહને લઈને જ અનિવાર્ય થઈ પડી છે. તમામ કારીગરોના પ્રજ્ઞા જેવો થઈને તે હાટલમાં બેસે છે. અને ટેકાવર ૫૪ લ'જાવીને સીમારેટના ગોરોટ કાઢતો મોટી મર્યાં હાકે છે. અને

જાયા જ રેતી હામાં હા બણે છે. પણ તેની વાતો ધણ-
ખરં એક જ પ્રકારની હોય છે.

અહાંથી નંખરતો ચપ્પુ અને રાજેસ ચપ્પુના ખનાની
ધાતુમાં કેવી અને કેટલો ફરક છે, ચપ્પુને ઉપયોગ
ક્યારે કરવો અને જોઈશો. ક્યારે, હાથ ચણાવાની
શ્રેણી જમ ચણાવાથી સામેના પર કેવી અસર થાય છે,
સામાના ધાને કેમ સુકાવવો અને કદાચ કયોથી જ્યા
પર વાગી જાયતો તાજાલીક શું લપાણો લેવા. શહેરની
કઈ કઈ મીંચોમાં ક્યા ક્યા દાહલો છે. ને તે તે
લતાઓમાં ફરકનું મહત્વ કેટલું છે. તાજેતરમાં ક્યાં ક્યાં
મીંચોમાં ડાહલો કેલો ક્યા ક્યા કરજોને લખને તોડાને
ક્યાં છે. શહેરમાં સોંથી સારા ફાજદારી વધારો ક્યા
જાય છે. ક્યા ક્યા ડિગ્રીનના ફાજદારી બદલાવાના છે
કેલું કેલું આવવાના છે, ક્યા ક્યા તોડાનીઓ ક્યારે
જેલવામાં હટવાના છે, ને નવાઓના બુદ્ધિમા કઈ જમ
તારીઓએ ક્યાની ક્યામાં નીકળવાના છે, ને તેઓએ
ક્યા વધારોને રોક્યા છે, એવા એવા બુદ્ધિઓની
આસપાસ હળીજની વાતો વિસ્તરતી હોય છે.

ખાતાની ઉપરીઓ તેજ આ વર્તન જાણ્યા બાદ
કાન ફરીને સાંળી લે છે - અને કાષ્ઠ કાષ્ઠ તેની સામે
વિધિપુરઃસરના પગલાં લે છે ત્યારે ત્યારે દબીમ પથ
તેજની સામે પોતાની રીને વિધિપુરઃસરના પગલાં લીધા
સિવાય હોડતો નથી. તે આર છ ઇસ્ટરિટુએને સમી
રાખે છે એ થાંતે જ્યારે પેલા સાહેબ જાંબા બહાર
નીકળીને સાયકલ પર યાતો મોટરમાં બેસવા જાય છે કે
તુરત માથેના વરસાદ સાથે પેલાઓ તેની પર પડી પડે
છે. ઠીકઠીક થેથી પાક પડી રહે તેટલામાં કાળા કુટમોષ-
ની જેમ ઉજળેને દબીમ હાથમાં હોડા વીંચીને આવે છે.
પેલા મોઢાને શરમાવી સમગ્રવી જાણું બેરી મારે
છે. અને આ અદ્ભૂત કબીરો રમણિતા પોતે જ છે
તે ખુશું ન પડી જાય તે ખાતર ધણીતાર પેતાના જ
માથેસોને મારે છે ન પોતે પથ થોડું થાયું સહન કરી
લે છે. પછી તો પેલા સાહેબનો તે ખામ અંતરશઃ
બની જાય છે, એ પેલા તો શાનીકાને પણ દમિયની
સલામતી અપાવે છે.

પણ આવી કદાચેતો અજમાવનાં ખેડનાં તે સામાની શક્તિ અને સંયોગે અચૂક માણી લે છે, ગેરા અમંદારો ખાતામાં ફરતા આવે છે ત્યારે પણ પાટલુના પીસામાં નાનું છત્રેણું હતીઆર રાખે છે જ એ વાત તેની ખ્યાન બહાર નથી હોતી. એટલે જોવાની અંદગીમાંથી બચી જઈને મીઠામાં ટકી રહેવા ખાતર તે અવગણે જ હકલ અજમાવે છે. જલ્દીતા મુકરમો મારફતે ગોરાના પરિચયમાં આગા પડી તો હબીબના પાસા પોગાર જ હોય છે. પોતે અચ્છો શિકારી હોવાથી સાદેખને સાથે જઈ જાય છે; ને ત્યાં પોતાનું 'ખડ' પથ્થરી બતાવી સાદેખને ખુશ કરી નાખે છે. વળી માંસાદારીને અમલની ઉમ્મદા ચીતે વિના મૂંઝે લાવી દે છે, અને સાથે સથે મીઠા કેવા નિર્ગળ સ્વજો આવેથી છે, રોજ કેવાં તોફાનો ફાટી નીકળે છે, આજ સુધીમાં કેટલા ઝોરીઝરો તોફાની કારીવરોના લાપથી પીડાઈને આવ્યા મથા છે, ને પે તે કેટલાને કાઠા વફાદારીથી બચાવ્યા છે તેનું બલકમનું વર્ણન છગદાર દિન્દી જખાનામાં કરે છે, દિસ્તો જતાં પરિસ્થિતિના અભ્યાસે ગેરા ઝોરીઝરો સમજાય છે કે હબીબને પોતાનો ફરી લેવામાં અગત રીતે તો કશું જ શુભાવડાનું નથી.

પણ હબીબની દાદાગીરીનો દોર કેવળ મીઠામાં જ પર્ણિત થતો નથી. તેના સત્તામાં પણ તેની દંક વાજે છે. લગાની કોઈપણ ફોટામાં તે અને નેટકા બિરાદરો સાથે વિના મૂંઝે ચા પી શકે છે. અને શેડાગીઝી તો જાણે ધરતી જ છે. જાડે કરતાં મોટાને ગાલીકની અદાથી ઉભી રખાવે છે, અમલદારની અદાથી મૂઝ અમલગતો ને રેશમી કમાલથી મોંઝે લૂછે: હાઈકને પડે જોડાવાય છે અને આમનીથી શીગવેટ ચેનાવે છે.

નાટક રીતેમાનો તો તેને પેસાય શતો ખચવે પડે? એક બે થીએટરની દાદાગીરીના રીતિઓ તો તેને મૂખેજો જ છે. અને બીજા દારાઓની દોલતને લઈને લગભગ તમામ રીતેમાનાં જાદુનાં તેને મારે ખુશાં છે. પણ અચૂક શીઝમ જ એવના દરાદાથી તે જાણે જ

કાંઈ જાય છે. કમ્પાઝ ફેરમેકસ, રીચર્ડ ટાલ્મેજ, માસ્ટર વિલ્કસ, સ્ટન્ડર્ડીંગ નવીનચન, ગણપત ખાતે અને ફિયરલેસ નાદિયા સિવાય બીજાઓના કામમાં તેને રસ નથી. હબીબ સમજે છે કે દાદાગીરીના ક્ષેત્રમાં પણ ખીરેખીર જાય કરતાં કળેતે જમાનો આવતો જાય છે અને એટલે જ જાણુરાવ પેંદારકનનું એકપણ ચિત્ર તે છોડતો નથી. જાડી અભિભવકલા થા સંગીતની તેને જગ્યા પડી નથી. મીઠામાં પણ એવું જ, ચાર સાંચાના મામુરી પગાર ઉપર તેનું રવજીંદી અને રંગીલું છવન નમે જ નાદિ. એટલે આ માનેજો સાંડ મીઠાની અને રીતેમાની તોફારી કરે છે ફક્ત દાદાગીરીની મહત્તાકાંદાને પોષવા ને તે માને ગરી આવ્યા.

અમદાવાદથી પીરાણા, બારેજ, સરખેજ, નરોડાને વાડજ જતાં સડકો પર રમજોના દિવસમાં તે ધણીવાર તેના જુઠારી મિત્રો સાથે જાય છે. અને કાલે વિદ્યાળ આમલીઓની લગામાં થાલું જમાવીને સાવચેતીથી એકે છે. હબીબ આજુબાજુ ફરતો રહે છે, કોઈકાઈ રાદનારી-ઓ પેલા થાણા પાસે ઘોડુકરતિયા પ્રેરાઈને બેઠા થાય છે કે વાન ફરી તીકે છે. એક મુઝ્ય શેરાની હાથિથી પેકાઓ સાથે પૂજવરજ કરે છે, ધનશોભી મુદલ્થની અદાથી રમે છે, છને છે ને પાંચ પચીસ શેકડા ખખ્ખા-વતો રહિયા જ રીધો આવ્યો જાય છે. પછી તો પેલા બોલા પતંગ ચાપણી પ્રકાશમાં ચાર થઈ જાય છે ને તે સાંદે વિના મૂડી થા વિના જવાણદારીએ હબીબને અર્ધા લાખીવારી મળે છે.

શરેરામાં ચાલતા ખાતગી જુઠાઓ અખાડાઓ પણ હબીબની કાઠરી રિહોળાં નથી-પણ દવે તો તે તેનાં રથાનોમાં ખેતારી તરીકે નાદિ કિન્નુ ચોખીદાર તરીકે જ જાય છે. તેની છગલયા નીચે ખેવારીઓ નિર્ગળથી ખેડે છે, ને ફરક દાવે હબીબના નામની મુશર કઠેરી રક્ષમ વેજાઈ મૂકે છે અને પકડવા આવનાર સપા-મકરાં તો હબીબનાં રમકાં છે, પણ એ રમકાંનેય રીઝવવા ખાતર તો તેને અખુક દિસ્તો કાઢવો જ પડે છે. અને આવ્યા હજ કંઈ દંડેજ નથી ચાલતો, કેટલીક વખત ઝાંખી પાન

દોષોને લીધે તથા જર્મની-હટાસિતા વણજીને લીધે એક પછીને મદદ મળ્યા જ કરે છે. અને બીજે પણ જે કાયદેસર મદદ મેળવવાનો હકાર છે તેને મદદ મળતી જ નથી. પરિણામે ગિનદરમ્યાનગીરી એ તોટક પાતી ગય છે.

સ્વયં સેવકોનો પ્રશ્ન:

સ્વયં સેવકોનો પ્રશ્ન હજી બાકી રહે છે. બીન-દરમ્યાનગીરી સમિતિ પાસે જે કામે કરાવવાનાં હતાં તેમાં આ કામ પણ મહત્વનું છે. અને ઇંગ્લેંડ હજી સુધી આશા સેવી રહ્યું છે કે એવી કરવાના કાર્યમાં બંધે ભંગાણુ પડ્યું પણ સ્વયં સેવકો પાછા બોલાવી લેવામાં જો બધા કબૂલ થાય, તો મામલો મુપરી જશે. અને મહાસુદની બીક નહિ રહે.

આજે બોલામાં બોલી ચલુતરી કરવામાં આવે તો પણ સ્પેનમાં આશરે ૭૫૦૦૦ બદારના માણસો લડે છે. આ બધા સ્વયં સેવકો કહેવાય છે. અને લગભગ બધા જ દેશોમાંથી આવા સ્વયં સેવકો આવ્યા છે. પણ જર્મની અને હટાસિતા સ્વયં સેવકોની સંખ્યા સૌ કરતાં વધારે છે. વધારે નવા સ્વયં સેવકો ન દેવાયું આ કાળોએ વચન આપ્યું છે. છતાં પણ જુદાં જુદાં રાજ્યોએ આવા સ્વયં સેવકો આવ્યાનાં બનાવો બનાવ જ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે આ સ્વયં સેવકો છે જ નહિ પણ સૈન્ય જ છે. લેખકે હટાસિતી માત્ર સૈનિક તરીકે નહિ પણ સ્વયં સેવક તરીકે તેમને મોકલવામાં આવ્યા છે. વાસ્તવિક તો એ સૈન્ય જ છે. અને એમાંના લગાને આંગ્લિકિનિષા જવાના બદલે રૂઝીમરમાં બેસાડી સ્પેનમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે મહાગાની હજી પણ હટાસિતના નીકસૈન્યનો જ વિજય હશે. સરકારશ્રીમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વયં સેવક સૈન્ય છે અર્થે પણ આવી સંખ્યા નાની છે.

ઇંગ્લેંડ આ લાગા સ્વયં સેવકોને પાછા બેંચી લેવાવવાના પ્રયત્ન કરવા માગે છે. આ તેની આશા આકરાકમુખપત્ત છે. મુસોલિની તથા તેની તરફથી

બોલાવાસ લેના પ્રતિનિધિઓએ આ પ્રયત્ન ઉપર જુદી જુદી રીતે ધણીવાર પોતાના મત પ્રદર્શિત કર્યા છે કે “અમાં મુખી ક્રીકોનો પક્ષ હવેશ નહિ ત્યાં મુખી એક પણ સ્વયં સેવક સ્પેનની ભૂમિમાંથી પાછો બોલાવી શકાય એમ નથી. સરકારે આ સ્વયં સેવકોને મોકલ્યા પણ નથી. અર્થથી તેમને બોલાવવાની મતા પણ સરકારને છે નહિ.” આ બધાનો અર્થ એ છે કે ઇંગ્લેંડ સ્વયં સેવક પાછું ખેંચી લેવા નિવાર નથી. વચ્ચે એક બે વાર એવા યુગોનો આવી ગયા હતા ખરા. પણ આજે હવે એ સંયોગો બદલાઇ ગયા છે. આજે ક્રીકો દારે તો ઇટાલિ અને જર્મની દાર્યાં એવા દેખાવ થવાનો છે. તેમ થાય તો તેમની પ્રતિભા વડે તેમ છે. આશાજાળમાં હટાસિતના સૈન્ય દરમુ” હવે તેથી તેથી પ્રતિબંધને ધક્કા પહોંચ્યો જ છે. અને તેથી નો મુસોલિનીએ જાહેર કહ્યું છે કે ‘એ લાક્ષ્ણે બલ્લો ઇટાલિ લીધા વગર રહેશે નહિ. કપારે અને કેમ લેશે એ સવાલ જુદો છે.’

સ્વયં સેવકોને મોકલવા પાછળની નીતિ, તેમને ત્યાંથી પાછા ન બોલાવવાની આકાશી રજૂત બહેશત અને ક્રીકો પક્ષની હજીની માથે તેમની દેશી પ્રતિભા આ બધું જોતાં છતાં ઇંગ્લેંડ સ્વયં સેવકો પાછા ખેંચી લેવાની આશા સેવી રહ્યું છે. એ અદ્યુત છે. આપણે કહ્યુંએ કે જરૂર ઇંગ્લેંડ પોતાની આ મુરતમાં સંકળ થાય. કારણ કે જો એમ થશે તો સ્પેનમાં માત્ર સ્પેનના જ પક્ષે લડનારા રહેશે. અને તો મરકાદ પક્ષનો વિજય નહીં છે. ન્યાયનો પક્ષ તો હજીરો, અને ઇંગ્લેંડે કાયદેસરની સરકારને હાલતદાન આપ્યું ગણાશે. પણ ઇંગ્લેંડ જો એ આશામાં સંકળ ન થાય તો બનિય જુદું જ છે. દરમ્યાનગીરી વધ્યા જ કરશે. અને પ્રાણાન્તે પોતાનાં ધરખાતું રક્ષણ કરવાની પ્રમથ પરાધીન બનશે. અને બજાવોનો સંકળ થશે પ્રાન-તંત્રનો નાશ થશે અને સ્પેનની ફર્દશનો પાર નહિ રહે.

બીજે પણ ઇંગ્લેંડ પાસે રસો છે, અને તે હજી અને જર્મનીને ઘડવાનો. તેની સદેખ દરમુ

અને મોક્ષ પગલાં જમની તથા ઇલાસિને બંધર શેઠ આપી શકશે. હજુ તેનામાં એટલી તાકાત છે, કાંસ તેની પાંખે જ છે. અને રસિયા પણ આ કામમાં મદદ કરશે. અને દેશીઅમલી વધતી જતી સતારે ખાળી થકારે પણ ઇચ્છાંઃ એવું કરશે ખરું?

સા આ જય પરિષદ :

સામાન્ય પરિષદની પૂર્ણાહુતિ આસરે એક મહિનો આત્મા પછી થવા માસમાં થય. આ પરિષદમાં શું શું મોક્ષ નિબંધો આપ્યા કે સ્વપ્ન વાતવિતિ કર્ય એ સંબંધિની હકીકતો ઝાઝી બહાર આવી નથી. સામાન્ય સમ-લુતીઓ, અને સામાન્ય મજદૂરો વચ્ચેની આપણે થય છે, તથા ભરિખમાં સામાન્યતાનું વલણ કેવા પ્રકારનું રહેશે એ સંબંધિનું દિશા મૂલ્યન થયું છે, પણ એકે જાનન ઉપર કાંઈને નેપો નિષ્ઠાએ તેવો સંભાવ થય એવું પરિણામ આપ્યાનું જણાવું નથી.

આજે યુગેય ઉપર યુદ્ધનું વાદળ ઝડપી રહેલું છે. ક્યારે યુદ્ધ ફાટી નીકળશે એ કહી શકાય એવું નથી. આ યુદ્ધમાં જિતનથી અને તેવા સામાન્યની રિયતિ ચિંતા ઉપજાવે તેવી છે. પ્રેરણાનવા વલણ ઉપર પણ યુદ્ધના સમયનો થોડો ઘણો આધાર છે. આજની પોતાની નીતિ અનુસાર પ્રેરણાનવા આ યુદ્ધ પશ્ચિમ સંકિત અનુસાર મહેનત પણ કરી રહ્યું છે. છતાં જો યુદ્ધમાં ઉતરવું જ પડે તો સામાન્યતાનાં બીજાં અંગે કેટલી સહાય આપી શકે એમ છે એનો ક્યાંક કાદવાની આવશ્યકતા હતી. સંયોગે પણ આપી પરિષદ માટે અનુકૂળ થવા, નવા બાદશાહના રાજ્યપરોહણને અંગે જ્યાં સંસ્થાનોના મુખ્ય માણસો લંડનમાં એકઠા થવા હતા આ તકનો લાભ લઈને લંડનમાં સામાન્ય-પરિષદ યોજવામાં આવી. અને એક મોટા મુશ્કેલી અસ્પષ્ટ વિચારોની આપણે થવા પછી આ પરિષદ ખતમ થય છે. હવે આ પરિષદના હેતુઓ તથા તેની સફળતા ઉપર થોડો ઘણો વિચાર અસ્થાને નહિ ગણાય.

લેશે તો યુગોપના નાનાં ચાલ્યો. એઓ પોતાનો કેહ મોટો આશ્રયતાવા શોધી રહ્યાં છે તેઓ પણ જરૂર મદદ કરશે. અને દેશીઅમલી વધતી જતી સતારે ખાળી થકારે પણ ઇચ્છાંઃ એવું કરશે ખરું?

પંચમ સ્પોર્ડ બાદશાહના રાજ્યપરોહણ પ્રયત્ને પણ આવી જ જાતની સામાન્ય-પરિષદ બરાબ હતી. આજે જે જાતની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ છે એવી જ એ વખતે પણ હતી. યુદ્ધની નોખતો પણ મગડાની હતી. એવે વખતે વડમાં ઉતરવું પડે તો સંસ્થાનોનો માથ ફરશે હશે એ માણવાની જરૂર હતી. એ પરિષદની પૂર્ણાહુતિ પછી થોડાં જ વખતમાં મદાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. એજ જૂનો પ્રસંગ આજે ફરી પ એ જાણે બન્યો હોય એવું લાગે છે. પરિસ્થિતિનું સામાન્ય સ્વરૂપ પણ એજ જાતનું છે; ઉચ્ચતામાં તકાવત છે.

તે વખતના જિતનના સંસ્થાનો સાથેના સંબંધો આજના કરતાં વધારે માસ હતા. તે વખતે સામાન્યની નેટલી એકતા હતી નેટલી એકતા આ વખતે જણાતી નથી. આપણાં સંસ્થાન તબું ઉપર મંચેમું મણાપ. એજે પોતાનો પ્રતિનિધિ પણ આ પરિષદમાં મોકલે નહોતો. તે સામાન્યની સ્વ જ જુદું પડવા માગે છે. તેનાથી બીજો છેડે દિલ્લિસ્થાન છે. જોને સામાન્યના અગત્યના અંગ તરીકે મણાવામાં આવે છે. છતાં તેના અભિપ્રાયની મોજને ધી પરા નથી. તેને જિલ્લિસ પ્રેમિનેટ ને કારણે તેને સંપૂર્ણ જણી રહેલું પડે છે. આવ મુશ્કામ છે- રવનંદ અભિપ્રાય જ નથી. બાકીનાં સંસ્થાનો આ બંને ઉછાની વચ્ચે ઉભાં છે. બધાનાં રવાયો પંચ સિનાસિન છે આવી બિન-તા આજે સામાન્યતાનાં અંગેમાં જણાય છે. અમલોની પરિષદમાં આટલી સિનતા નહોતી. તે વખતે સંસ્થાનો જિતનું કેટલું સ્વીકારી લેતાં હતાં. આજે દરેક પોતે

પોતાનો નિર્ણય કરવા સ્વતંત્ર છે. અને પાશ્ચાત્યોના નિયમોને કે વિચારોને વગર વિચારી સ્વીકારી લેવા બંધાઈએલ નથી. માટે તો આજની આંતરરાષ્ટ્રીય ઝામઝામ પરિસ્થિતિમાં આવી પરિપક્વતા આવરણકતા વિશેષ હતી. પણ આવા જીલ્લજીલ્લા દિલ સંબંધે ધરાવનારા સંસ્થાનેની રાજામાં કોઈ એકકક્ષ સ્થો સ્વીકારણ એ સંભવિત નથી અને તેથી જ પરિપક્વ સમય અવસરોન કરતાં એમ લગે કે જેટલી દહે સ્વયંતા થવી જોઈએ એટલી સ્વયંતા આ પરિપક્વે મળી નથી. છતાં આપણે જોઈશું તેમ ઐરશ્ચિત્યને નિરાશા પણ મળી નથી.

મહત્વના મુદ્દાઓ :

પરિપક્વતા ગયાં માટેના પણ મુદ્દાઓ મહત્વની હતા-આર્થિક યોજના, પરરાષ્ટ્રીય નીતિ અને સામાજ્યનું સંસ્કૃત્ય.

પહેલા આર્થિક મુદ્દા ઉપર પરિપક્વ કરવા એકકક્ષ નિર્ણય ઉપર આવી જણાવી નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર આજે છે એ કરતાં વધારે વધવે જોઈએ એવી ઇચ્છા-હેતુ-પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. પણ કંઈ એકકક્ષ વિગતો નકળી થઈ શકી હોય એવું જણાવું નથી. આ પહેલાં ઓટાવા પરિપક્વતા આ પ્રશ્ન ચર્ચાઈ ગયો છે. સામાજ્યનગત સંસ્કૃત્યનીતિ અખતાર કરવાને નિર્ણય થઈ ગયો છે અને તે રીતિ પરદેશી માણની આવાન જગત વતારામાં પણ આવી છે. પણ આ યોજનાથી જે લાભ મળે જોઈતા હતા તે થયો હોય એવું જણાવું નથી. સામાજ્યની અંદર વ્યાપાર વધારવા જતાં કેટલાંક દેશોનો પરદેશી સાથેનો વ્યાપાર તૂટ્યો છે. અને તેટલા પ્રમાણમાં સામાજ્યની અંદરનો વ્યાપાર વધેશે જણાવતો નથી. સંસ્થાને આજે એવી અવસ્થાએ પહોંચ્યાં છે કે તેઓ પોતાનો વેપાર પુરુષક વધારવા માગે છે. ઓટાવા કરારો તેમને બંધનમાં ગામળ પડે છે. કેનેડા ઐરશ્ચિત્ય તણે એ કરતાં અમેરિકા તેને પાસે હોવાથી તથા તેની સાથે વ્યાપારી સંબંધ વધારે હોવાથી ચિંતનને શી રાખવા કરતાં અમેરિકાને ગળ

રાખવાની વધારે ઇચ્છા કરે એ સ્વાભાવિક છે. એ સ્પેશિયો જપાન સાથે વ્યાપાર વધારે વધે છે, એ પણ ઉપરના જેવી જ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ દેશ સંસ્થાને સંબંધેની એક નીતિ નકળી થઈ શકે એવું ધોરણ પડ્યું મુકેત છે. આજે જેમ ક્રિસ્ટિયન વચ્ચે જીદા વ્યાપારી કરારોની વાટાઘાટો ચાલુ છે એ રીતે જીદી જીદી વાટાઘાટો આજે એ પદ્ધતિ કદાચ અખતાર કરવી પડશે, અને માટે જ સામાજ્ય પરિપક્વતા આ સંબંધની એકકક્ષ વિગતો નકળી થઈ શકી નથી.

પરરાષ્ટ્રીય નીતિને પ્રથમ વધારે મહત્વનો હતો. ૧૯૧૪ વખતે તો યુરોપના મહાધુધમાં ઈંગ્લેંડે કંપ-લાગુ એટલે સાથેસાથ બધાં જ સંસ્થાનેઓ કંપલાગુ દવું. પણ આજે એ પરિસ્થિતિ દેખાતી નથી. ખુદશું રશ્વેર આ વખતે પણ યુરોપ અને એવો વધારે સંભવ છે. સંસ્થાને બધાં મુધ્ધેરથી દૂર છે. ઈંગ્લેંડે અને યુરોપના ધુધમાં ઉનાતું જ પડે, કારણ તે અસ્થ સમા છે. પણ દિશાંતની સાથેસાથ સંસ્થાને આ ધુધમાં સડોવાવા માગતાં નથી. આ બધાં સંસ્થાને રાષ્ટ્રસંઘની યોજનામાં વિશ્વાસ મૂકતા હતાં અને હજી પણ મૂકે છે. પણ ઐરશ્ચિત્યનું વચ્ચે રાષ્ટ્રસંઘને મજબૂત બનાવવા તરફનું નથી એવો તેમનો આશય છે. એક્સિસ્તિયાના ધુધ વખતે ઈંગ્લેંડે જેવાં પચસાં લેવાં જોઈતાં હતાં તે નથી લીધાં, અને રોનમાં તો રાષ્ટ્રસંઘ સાવ નિષ્ક્રિય બની ગયો છે, આમ યુવામાં ચિંતનની નયગાઈ છે એવું સંસ્થાને માને છે.

ઐરશ્ચિત્યની આજની પરરાષ્ટ્રીયનીતિને પરિભ્રામે જર્મની તથા ઈટલિ વધારે ને વધારે અખતાર થતાં જળ છે. આમ બનવામાં ઈંગ્લેંડનું માત્ર દરોકપણું છે એમ નથી. ગ્રી. છંને જે વ્યાખ્યાને આખાં તે ઉપરથી સંસ્થાનેનો લખજા લાંગી છે, અને ક્રિસ્ટિયન નીતિ ફેરિશ્ચ પ્રથમોનો પક્ષવાત કરારી છે એવું તેમને લાગ થયું છે. આ નીતિ કાઢીને મગતી નથી. તેમને માગે છે કે રાષ્ટ્રસંઘને આજે છે એ કરતાં વધારે બજવાન બનાવવાના પુરતા પ્રયત્નો કરવા અને ફેરિશ્ચપક્ષવાતની નીતિને લગમ કરવો. હીટલર તરફની બીક બધાને

નથી એટલી ઇલાશિતા મુસોલિનીની બીક બધાને છે. એનું જોર વધારથી સામ્રાજ્યનો માર્ગ રૂંધાયો છે અને આફ્રિકામાં સામ્રાજ્ય સ્થાપનાનાં મુસોલિનીનાં સરખાંચે દક્ષિણ આફ્રિકાને ચિંતાકરત બતાવ્યું છે. એ મુખ્યત્વે ઓસ્ટ્રેલિયા તથા ન્યુઝીલેન્ડ જાપાન, સોવિયેટ, અમેરિકા તથા બ્રિટિશન વચ્ચેની કોઇ સંધિની અપેક્ષા રાખે છે. અને પાસિફિકની શાંતિ જાળવવા માગે છે. પણ આ સંબંધમાં કરા ચોક્કસ અભિપ્રાય હવેર આથી સ્પષ્ટ નથી. આ રીતે ટૂંકમાં હાલની ઇંગ્લેન્ડની પરમજ્ઞ-નીતિથી બધાને સંતોષ થયો નથી. અને તેથી ઇંગ્લેન્ડનો સ્પષ્ટ સદાકાર આપવાની શેષ એ બાહેધરી લીધી જણાતી નથી. પરિણામે પરિપક્વોને ગ્રામગ્રામ નિર્ણય આપવી પાસે આવે છે કે હવેથી રાષ્ટ્રસંધાને મજબૂત જવાવા માટે બધાએ પ્રયત્ન કરવો. શાંતિરક્ષણ માટે રાષ્ટ્ર સંધ ઉપરનો વિશ્વાસ પણ પરિઘે બંધત ક્યો છે. એક વાત આ નિર્ણય ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઇંગ્લેન્ડના પર-રાષ્ટ્રીય ધોરણ સાથે બધાં સંરચાનેતુ' અંકલન નથી.

છેડી અને અત્યંત મહત્વનો પ્રશ્ન સંરક્ષણનો હતો. પરમજ્ઞનીતિને સંરક્ષણની સાથે અત્યંત સંબંધ છે. રાષ્ટ્રઆતમાં નિર્ધારિત ગવા તેમ આજે મુશ્કેલી વાદ્યો હુરોપના આકાશમાં ઘેરાયેલાં છે. ઇંગ્લેન્ડને આ મુશ્કેલીમાં બિનરતું પડે એનું પણ છે પણ છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે બ્રિટિશનની જે શક્તિ હતી તે આજે રહી નથી. તે વખતે નીકાલમાં તેની બોજબરી કરનારાં રાષ્ટ્રો નહોતાં. આજે જાપાન, અમેરિકા તે બોજબરીનાં ભ્રમ, પણ જર્મની અને ઇટાલિ પણ હરિકાલમાં ઉતર્યાં છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રનો રસ્તો ઇટાલીએ રૂંધ્યો હોવાથી ઇંગ્લેન્ડનું નીકાલનું આગળની જરૂરીયાતને પહોંચી વળે એટલું શકિતવાળો નથી. વળી બાવી મુશ્કેલીમાં આ રસ્તો જોખમમાં હોવાથી કેપનો રસ્તો મુદ્દ કરવાનો જરૂર છે. હિંદી મહાસાગરમાં અને પાસિફિકમાં પણ એટલુંજ સામર્થ્ય એકત્રિત કરવાની જરૂર છે. આ બધું જોતાં આજે એટલું જિદન મુશ્કેલી ભરે ઉપાડવા અશક્ય છે. આથી તે તેજ પાંચ વરસથી જર્મની લશ્કરી ચોજનાની શરૂઆત કરી છે. પણ એનો આવડો મોટો ખર્ચ

પોતાવો પણ મુશ્કેલ છે. આથી કરોડોની વખતે જો સામ્રાજ્યમાં બધાં અંગો એક થાય, એકદશબંધ સ્થપાય, તથા પૈસાની તેમજ લશ્કરી મદદ આપવાનું કમ્પ્યુર કરે તો ઇંગ્લેન્ડના પગ મજબુત બને. આથી પરિણામ આ વિષય અત્યંત મહત્વનો ગણાતો હતો.

આના સંબંધમાં ઇંગ્લેન્ડની બંધીજ માગણીઓને ખુલ્લો ટેકો મળ્યો હોય એવું જણાતું નથી, પણ આ પ્રશ્ન થોડાંવધુ અંશે પણ સંરચાનોબો બને છે, કારણ કે તેમનાં હિતો જોખમી છે, અને એટલા પ્રમાણમાં થોડી થોડી મદદ આપનારાં વચનો મેળવેલાં પણ જણાય છે.

સંરક્ષણનો ભાર :

બ્રિટિશનની સત્તા આજ મુશ્કેલી સર્વોપરિ હોવાથી તથા લશ્કરી સામર્થ્ય બધાં કરતાં પ્રમુખ હોવાથી દર મુશ્કેલી હાથેના સામ્રાજ્યના રક્ષણનો ભાર એકલા બ્રિટિશનને માથે પડેલો હતો, અને તે ઉપાડી સકતું હતું. તેના ખર્ચામાં સંરચાનો પણ જરૂરિયાતની અધીનમાં રીકારતો હતાં. આજે સંરચાનો વધારે સ્વતંત્રતા મેળવવા સક્તાં છે, પણ સંરક્ષણનો ભાર તેમને માથે મોટો પડ્યો નથી. સામાન્ય આખાની શક્તિની પ્રતિધ્વનિ લેધિ જ સંરચાનો સામે કોઇ નાજર. નાખી શકે એમ નહોતું. આજે બ્રિટિશનની એ પ્રતિધ્વનિ અને શક્તિ નથી. બ્રિટિશનની શક્તિ ઘટનાંની સાથે સંરચાનોએ લશ્કરી વલ્લવાની જરૂર હતી, પણ રાષ્ટ્રસંધની સ્થાપના એ અસ્સાર્ય જ થઇ. સાંધિક સમ્રામી- Collection of Security-એ આ રાષ્ટ્રસંધનો ઉદ્દેશ હતો. એટલે મોટું પણ આડમચ્છની સામે રાષ્ટ્રસંધ સરળતાપૂર્વક પગમાં બાંધી શકે એવો વિશ્વાસ આ સંરચાનોને હતો. આથી તેપણે લશ્કરમાં વધારો કર્યો નહિ. આજે લશ્કર અને સંરક્ષણ પાછળ ઓસ્ટ્રેલિયા પોતાના ખર્ચના ૫.૮%, કેનેડા ૪.૨%, આયર્લેન્ડ ૭.૨%, અને દક્ષિણ આફ્રિકા ૩.૫%, જેટલી નાની રકમ ખર્ચે છે. આ ખર્ચ મુદ્દ વખતની જરૂરીયાતને પહોંચી વળે એવો નથી. માત્ર હિંદુસ્તાન પોતાના ખર્ચના ૪૫.૨૬% જેટલી ભારે રકમ ખર્ચે છે, પણ તેનું કારણ હિંદુસ્તાન

પ્રાધીન છે; ગરીબ છે, અને સામાન્યતા સંરક્ષણનો જે અધીર જ બોલે છે એટલે જાણે માથે પડે છે તેના હાથ દબાવે કરવા કમળેર હિંદ માથે થોડાં બોલે નાખવામાં આવ્યા છે. આમ સંસ્થાનોની પાસે લાકડું નથી.

આજે પરિસ્થિતિમાં ફેર થયો છે. રાષ્ટ્રસંઘ ઉપરનો વિશ્વાસ હટી ગયો છે, ઇટાલિ કે જપાન કે જર્મનીના આક્રમણ સામે આજે નિર્જન રાષ્ટ્રોને બચાવવાની રાષ્ટ્રસંઘની તાકાત રહી નથી. એટલે દરેક સંસ્થાનોને હવે બમ લાગવા લાગ્યો છે ખરો, આર્થિકનિર્વામાં ઇંગ્લેન્ડના વિજય પછી અને જર્મનમાં તેની સત્તા વધતી જવાથી યુરોપિયનીની મહત્વાકાંક્ષા આફ્રિકામાં સામાન્ય વધારવાની હોય એવું દેખાય છે. આથી ઇસિય આફ્રિકાને ચિંતા પેડી છે ઉપરાંત હીટલરે પોતાના સંસ્થાનોની માગણી ક્યોથી તેની ચિંતા વધી છે. આફ્રિકાના આ સંસ્થાનો દ. આફ્રિકાની તરફારને રાષ્ટ્રસંઘ તરફથી સોંપામાં છે. આ સંસ્થાનોમાં નાની અંગેવળ શરૂ થયું થઈ ગયું છે. આ બન્ને કારણોને લીધે દ. આફ્રિકા એટલે જાણે સોડમાં જવા પુણી છે. એટલે જાણે પછી તેની લડત છે. કારણ જ્યારે જર્મનસમુદાયો માર્ગ બંધ થશે ત્યારે કેપટનની માર્ગ મહત્વનો બનશે. આમ પરપરી ગરજને લીધે બન્ને વચ્ચે યોદ્ધા સમાધાની થઈ છે. અને લડતની મચક ઉઠતું કરવાની ચોજનાને દ. આફ્રિકાએ બદલી આપી છે તથા અમુક દિરસો પછી આપશે.

એટલે જાણે જપાનનો કડ છે. પાસિફિકમાં એટલે જાણે રક્ષણ કરવાનું રીકરે તે એટલે જાણે અને ન્યુઝીલેન્ડ મદદ આપવા તૈયારી ક્યોથી છે. ચિંગપોરનું એટલે ખર્ચો તૈયાર કરેલું મથક આ ગરજ સાર છે. અને એટલે જાણે ઉત્તર ઈન્ડિય પીળું એક મથક તૈયાર કરવાની ચોજના નિયારવામાં આવી છે. ન્યુઝીલેન્ડ પછી રક્ષણના બદલામાં પૈવાતો થોડાં ભાર ઉઠાવવાની ક્યોથી આપી છે. હિંદુસ્તાનને ભય તો છે જ, પછી તેને પછાત પછી રહેલું જ નથી. તેના ગમ ઉપર જ ત્યાં તો લોક રાખવામાં આવ્યું છે. આથી વધારે બેંકો ઉપાદેવો મુશ્કેલ છે.

એને કારણે કાઠપણ થોડી જુદું છે અને તે એટલે જાણે મેલી કરતાં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોની મેનો વધારે પસંદ કરે છે. એટલે જાણે બીજા સંસ્થાનો જેટલી સામાન્યતા સંરક્ષણ મેળવવાની અને તેમાં હિરસો આપવાની ઝાડી ગરજ નથી.

આમ સંરક્ષણમાં પછી એટલે જાણે તે નથી જ. છતાં આ બાબતમાં દરેકને જેટલું લાગે વળે છે ત્યાં સુધી ઇંગ્લેન્ડને થોડાં પછી છે. આથી હોય એવું જાણાય છે. અને ઇંગ્લેન્ડે જર્મની લડતની ચોજનાને અમલ રાખી ક્યોથી એટલે જાણે રાકિતમાં સંસ્થાનોને વિશ્વાસ પછી મેલવા લાગ્યો છે, તથા તેની ઇચ્છા મેળવવાની લાલચ ઉભી થઈ છે. છતાં ઇંગ્લેન્ડને ભાર ખરેખરી રીતે હળવો થાય એવો નિર્ણય તો થયો હોય એવું જાણાયું નથી. રાફત મળશે ખરી. સામાન્ય એ થોડો દાધો છે. સામાન્યતા જાણે દરેકને પોતાનું સંરક્ષણ એકમ છે. પછી એ સંરક્ષણ જાણે ઉપાડવા માટે જે ભોગ આપશે એટલે તે આપવા કાંઈ ખર્ચ તૈયાર નથી. પાસિફિક સામાન્યતા સંરક્ષણનો ભાર એટલે લાગે એટલે જાણે જ રહે છે.

આ બોલે ઉપાડવાની પોતાની આજની પડીની અસતિત્વ ઇંગ્લેન્ડને ભાન છે અને મોટે જ પુરોપના રાજકારણમાં ઇંગ્લેન્ડની નીતિ પોંચે હતી જાણાય છે.

પૂર્ણાંકુતી:

સામાન્ય પરિવહ આમ પરી થઈ છે. આ પરીવહને પરિણામે સામાન્યતા ઇટાલી પડી જતાં અજોને પાછાં એટલે જાણે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, અને કલિત વધારવાના પ્રયત્નો પછી કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રયત્નો એટલે જાણે સફળ પછી થયા છે. છતાં સંસ્થાનો અને એટલે જાણે વચ્ચે ઝાડો સમેજ નથી એ બાબત જોખવથી જોવાને કોઈમાં કરતી જાણે.

જે થોડાં પછી પછી લાજ બીજાં સંસ્થાનોને અને એટલે જાણે થયો હતો તેટલો પછી હિંદુસ્તાનને મળ્યો છે કે કેમ એ શંકા છે. હિંદ સામાન્યતા છે ખરું પછી

પરાધીન છે. તેનો કશો અવાજ નથી. વિચારણામાં આવેલ તરિકા જ તેણે કામ કરવાનું હતું અને તેમ કહ્યું છે. દિલ્લી જઈ પાતા શું છે એ પૂછવાની પણ કોઈને જરૂર નહોતી. સામ્રાજ્યના દરેક અંગની પ્રધાન મંડળને જોડતી ચિંતા રહે છે તેટલી હિંદુસ્તાનની રહેતી જ નથી. હિંદુસ્તાનની આ બાબતની વફાદારી રિયે પ્રેક્ષિતનો આત્મવિશ્વાસ જળવે છે.

બીજી બાબતી સંપ્રાપ્ત પરિપેક્ષ હિંદને તેની પરાધીનતાનું અને અમદાવાદનાં સ્વયં જ્ઞાન કરાવ્યું છે. સામ્રાજ્યના કોઈ પણ બાબતો માણસ બીજા સંસ્થાનમાં જાય અને ત્યાં જો તે ત્યાંના વનનીની જેમ જ રહેવા લાગે-ત્યાંના રહેવાસી લેવો જ જોય તો તેને તે તે લાગતા ચહેરી તરીકેના હોય મળવા જોઈએ એવો વિચાર થયો. પણ એક કક્ષમ એવી ઉમેરવામાં

આવી કે તે તે દેશની સરકારે આવનાર અપ્રિયતા આ યોગ્યતા સીકારવી જોઈએ. આ એક કક્ષમથી જ ઉપરના હોય ઉપર પાછી ફરી વળે છે. રક્ષિત અધિકારી રંગરોપી સરકાર 'કોઈ દિલ્લીને નામરિકાના હોય અપરજા માગતી જ નથી, અને સામ્રાજ્યના મોટા રત્નો આ પરિસ્થિતિ માટે અંખીયામણ કરે છે. સરવાળે હિંદુસ્તાનને માટે તો સામ્રાજ્ય પરિવર્તો કશો લાભ મળ્યો જ નથી. એણે તો દુનિયામાં પોતાનું રક્ષન મેળવવું હોય તો, પોતાની જ સક્રિય ઉપર અને આત્મવિશ્વાસ ઉપર મેળવવું પડશે આત્મવિશ્વાસ અને સક્રિયતા પ્રદર્શન સિવાય દુનિયામાં તો તેને સ્થાન નથી જ, પણ ખુદ સામ્રાજ્યમાં પણ તેને માટે તો જગ્યા નથી એ સત્ય આ પરિપેક્ષ બતાવ્યું છે.

૧૧-૭-૩૭

અનુસંધાન પાન ૪૨૪થી ચાલુ

‘પાંચ વાગે ને ?’

‘હા.’

‘તે શું છે ?’

‘કંઈ નહિ, મેં ધાતું’ કે તને ખબર નહિ હોય’

‘વાત બાંધવા નહિ બહુક !’ અનિરૂદ્ધ મજબૂતતા બોલ્યો. ‘તું મારા ને કમળાના સંબંધ વિશે જાણવા માગે છે ખરું ?’

બહુક ચરમાતો હોય એમ હતો.

‘અમારી મૈત્રી કુદરતી રીતે રિખમ પામી છે અને આજે પણ તદ્દન કુદરતી સ્થિતિમાં જ છે.’

‘એમાં હું સમજ્યો નહિ.’

‘હું કહેતા માતું છું કે નીરૂ અને જડા કે જળંત અને ચારદા કરતાં અમારી મૈત્રી ખૂબ પ્રકારની છે.’

‘હું પણ એ જ માતું છું.’

અનિરૂદ્ધ બહુકના આ ચબ્બોનો મર્મ સમજવા એના સામે તાણી રહ્યો.

‘શા ઉપરથી ?’ એણે પૂછ્યું.

‘તમે આઠે દિવસ પહેલાં સુરત નહિ પણ વડોદરા ગયા હતા એમ આજ સવારે મેં જાણ્યું તે ઉપરથી.’

‘નહિ, હું સુરત ગયો હતો, મારા પાસે પ્રમથલ છે.’

‘હા, હા તમે સુરત ગયા હતા. પરંતુ વડોદરા ઉતરી હતા એ સાચું કે નહિ ?’

‘એમાં કોઈ ગૂંથો છે !’

‘એ તો તમને ખબર પડે. અને તો આજ સવારની ટપાલમાં.....’

‘કાંતો કાગળ હતો ?’

‘કમળાએના બાંધનો.’

‘શું હતું ?’

‘તમારા સામે થોડા બખાળા કાંટા હતા.’

‘તપી છુટી વત છે.’ અનિરૂદ્ધ ઉશ્કેરણ બોલ્યો.

‘હું પણ એમ જ માતું છું.’

અનિરૂદ્ધ ફરીને બહુક સામે તાણી રહ્યો. બહુક

ત્યારે હસતો હતો.

‘હસે છે શું ? કમળાની અને મારી મૈત્રી મૈત્રી જ છે, એ સમજ્યો.....’

‘મને એ સામે કશો જ વાંધો નથી, હું છડું છું’

‘કે એ લગભગ પરીણમે, અને જલદી પરીણમે, જ્યો

નીરૂ ને જડા જેવા ઉપરથી તમારી આંખ ખસે.’

બહુક મંજીર બની ગયો. અનિરૂદ્ધ ડાંગા ફાડીને એના સામે તાણી રહ્યો.

‘એટલે મારા મનની આ વિગતિ છે એમ ?’

‘ચોક્કસ રીતે અનિરૂદ્ધ બોલ્યો.

‘નહિ, આ વિગતિ કહેવાય જ નહિ, તમારો

મનની આ સદગ પ્રતિ છે.’

અનિરૂદ્ધ જવાબ આપતા જતો હતો ત્યાં બહુક

બોલ્યો: ‘તું સમજ્યો. હવે આપણે છુટા પડીએ.’

બહુક માલસા માંડ્યું.

‘બહુક !’ અનિરૂદ્ધ ખૂબ મારી.

‘હવે તમે જલદી પરણી લો.’ બહુક જતાં જતાં

બોલ્યો.

અનિરૂદ્ધ કંઈક વિમાસણમાં અને કંઈક કોધમાં

ત્યાં ને ત્યાં ચઢીક ઉભો રહ્યો.

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

આખરી નિર્ણય

૧. ધર્માં મળેલા મહાસભાના પ્રધાનમંડળે એક મહત્વનો ઠરાવ કરી રાજ્યીય વાતાવરણમાં એક વિદ્યુત મૂકી છે. ત્રણ ત્રણ મહિનાના મંથનો, ખુસાસાઓ, નિવેદનો, પોક્કા પ્રશ્નોના નાટકો એ તમામ વસ્તુઓ આ ઠરાવથી અદૃશ્ય થઈ છે. હિંદ અને બ્રિટનના રાજ્યકારી મુસદ્દીઓ અને વર્તમાનપત્રો દ્વારા પોક્કારો કરી, અંબિલનું દેસો પાડી આ ઠરાવને આપકર આપે છે. શ્રી. સત્યમૂર્તિ જેવા અગ્રણ્ય વ્યાનંદમાં આવી સ્વરાજના સ્વપ્ન જેવા લાગે છે. ધારાસભાના કામચલાઉ પ્રધાનો પોતાનો સરસામાન ઉપાડી બાકાત મકાન ખાલી કરતા હોય એમ રાજ્યમાં આપી વિદાય છે એ અને મહાસભાના નેતાઓ, જે બંધારણીય રીતે મહાન્ય સાથેના માનિક છે તે પોતાના સારીઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.

આ ઠરાવને પંડિતોએ આપણા દેશમાં ત્રણ પ્રકારની મનોદશા અત્યાદે દેખાય છે. એક તો અતિ હર્ષની, એમાં વિચિત્રો, વફાલરો અને થોડાક મહાસભાવાદીઓ છે, ત્રીજી કુખ અને રોષની, એમાં થોડાક સમાજવાદીઓ છે. ત્રીજી ગાંધીવાદી. એમાં નવાં મોરચાના મર્મને સમજાતા મહાસભાના અધ્યક્ષીઓ અને હાથ થોડાક સરકારનાં પણ અધ્યક્ષીઓ છે. આ ત્રણ મનોદશામાં અમને સાચી મનોદશા ત્રીજી લગે છે. પહેલી મનોદશા વસ્તુસ્થિતિના અતાતની છે. હવે પામવું થોડા મહાસભાવાદીઓ એમ માની બેઠા છે કે 'ઉજળું એટલું દૂધ' છે. હિંદની ભેડીઓ મજબૂત કરનાર બંધારણ પ્રધાનપદ સ્વીકારવો નિર્ણય થતાં જ એમને મન 'પ્રાંતિક સ્વરાજ' જતી થયું છે. વિનિયોત એમ લાગ્યું છે કે દેશમાં સૈવ અશાંતિ મચાનારું આ મંડળ આખરે અચરે માર્ગે-બંધારણીય માર્ગે- રીક આવી ગયું! હવે એમને ખબર પડશે કે રાજ્યતંત્રની જગતવાદીઓ કેટલી મહાન અને મુશ્કેલ હોય છે! વફાલરો અને ઉપસી નજરે તોનાર સનકદી માનસવાળાઓ આમાં પોતાની છુપિયો અને બંધારણની વિશ્વ ભૂલે છે. મહાસભાએ જે ત્રણ મહિના પહેલાં ધૂંધી દીધું તે આજ નીચી મુંડીએ ગળી લીધું એમ માને છે. પ્રથમ વર્ગની આ મનોદશા બંધારણનો અમલ થતાં જ બંધારણ જશે એમ અને માનીએ છીએ, કારણકે પ્રધાનપદનો ઠરાવ કરનાર એમ માને છે અને ઠરાવ પણ સાફ સાફ થયેલાં જણાવે છે કે બ્રિટન અને હિંદ વચ્ચેનો સંબંધ સૈત્રીનો નહિ પણ શોષક અને શોષિત છે. આ બંધારણ અમલ કરવા લાયક નહિ પણ દેશાવવા

લાયક છે. પ્રધાનપદનો સ્વીકાર પણ એ હેતુથી જ કરવામાં આવે છે કે જેથી મહાસભાની તાકાત વધે, દેશના દુઃખો દૂર કરવામાં મદદ મળે અને બંધારણનો અંત આવે. આને હાંના પોકારો કરનારા વિનિતો ને વફાદારો દિલ્હીના દરજા વખતે પણ હાંના પોકારો કરતા હતા પણ ખત્રીના મુદ્દા ઉપર અગ્રેડો ઉભો થતાં ને તે મહાસભાને નિંદવા લાગ્યા, એજ રીતે એ લોકો મહાસભાના પગલાંના રહસ્યને, દરજામાં રખા હોવા છતાં સમજતા નથી અને ધારાસભાગૃહમાં નજરે બે વિરોધી દળો વચ્ચે કુધ્ધ મંડાશે ત્યારે ચોંંધી ઉઠશે ને મહાસભાને અગમ્યોત્તરની સંબોધનો, એટલે હાંની લાગણી એ ખોટી અને ભ્રમાવશી છે.

સમાજવાદીઓની દુઃખ અને શેષની લાગણી પણ સમજ જતાં નામશેષ થઈ જશે, કારણ કે મહાસભા કદીએ સામાજિકતાની જાગૃત્તીમાં ફાગળ એમ નથી. અને બટકું કોટલા માટે નિરંતરની બૂખને બૂધી ત્યજ એમ નથી. મહાસભાના પ્રધાનો અને તેટલા શક્તિશાળી હોય પણ એક મહાન તંત્રના એ પ્રતિનિધિ માત્ર છે એમણે પોતાની તમામ કૃત્રિમ-શક્તિને ઉપયોગ એમના મનોરથ આદેશને પરીપૂર્ણ કરવા માટે જ કરવાનો છે. પ્રધાનપદના કંટર, વિરોધી રાષ્ટ્રપતિ કહે છે કે એ સારી વાત બનશે કે 'તો આપણે તત્ત્વ રહેણું તો આ પગલું' પણ આપણી તાકાત વધારનાર નીવડે.' અને આટલા આટલા અતુલ્ય પછી આપણી નજરો વિરોધી છે કે કોણ કોણ 'આવાડું' છે ! મોંઘીલ ? જવાહરલાલ ? વલ્લભભાઈ ? રામનવાસ ? અને રાષ્ટ્રના હૃદયને લોકો આખંડ નજરો રાખીને બેઠા છે. સમાજવાદીઓને થોડા વખતમાં જ ખાતરી થશે કે આ પગલું ખરેખર ચોખ્ખું હતું.

ત્રીજા મનોરથ-ગાંધીજીની એ સાચા અને આવશ્યક છે. આ પગલું સામાન્ય પગલું નથી. ધારાસભાને સ્વીકાર કરવો એ પગલું પણ અત્યંત હતું. એ તો મામામંદિરમાં માત્ર પ્રવેશ કરવા જેવું જ હતું. પરંતુ આ તો એવા મહાદારમાં પ્રવેશ થઈ ગયો છે. ત્યાં જઈને એ મદિની માથાને ઉભેલી નાખવાની છે. અને કોઠાવડના આ મોરચામાં પણ સરકારને હાંકવાની છે. મહાસભાએ પ્રતિજ્ઞા આપી છે કે તેટલું

મળે તેટલું સાચા અધારનાની ખાતર એ રથાત રીકાઈ જ નથી. એ રથાતને ઉધેલોગ પૂર્ણ રચનાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા માટે જ થવાનો છે. . .

એટલે ધારાસભાની આ દારૂને અને આદર આપીએ છીએ અને એનો અમલ કરવાનો ને આદર મળે છે તેની પાસે કોઈ કુલાવીએ છીએ.

એ યુદ્ધસમિતિ હતી :

ધારાસભાના દરજા સામે એક અસંતોષ હતો કે એણે મહાસમિતિના હાથ ઉપર તરાર મારી છે, દિલ્હીના દરજાના શબ્દ અને મર્મની એટલે અગમ્યના કરી છે. અમને લાગે છે આમ કરવામાં પૂરું સત્ત નથી. શબ્દની જરૂર અગમ્યના કરી છે. પણ મર્મની તો રક્ત જ કરી છે. દિલ્હી દરજાને મર્મ 'ખાતરી' નહોતો પણ બંધારણનો સામનો કરવા માટે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર હતો. ખાતરી તો એ કાર્યને સરજ બનાવવા માટે એક આવશ્યક વસ્તુ હતી. આખો દેશ જાગે છે કે એ ખાતરી મેળવવા માટે મહાસભાએ શક્ય એટલા બધા પ્રયત્નો કર્યા હતા અને એ પ્રયત્નને પરિણામે જ ઉદ્ધવા તથા મહિનામાં બંધારણની અનેક આંદોલનો અને મરણી મનોરથો બહાર આવી શક્યા. કોઈ એમ કહેવું હોય કે ત્રણ મહિના પહેલાં હોદ્દા રીમરવા કે આજે સ્વીકારવા એ બંને સરખું જ છે. તો સંપૂર્ણ વિશ્વ સાથે કહેવું નોંધવું કે અમ બેલાતરે ત્રણ મહિનાની પરિસ્થિતિને સમજવાની તરફ જ નથી લાંબી. આ ત્રણ મહિનામાં દિલ્હી વજર, નાથન વજર, વાજસરોવર વગેરે ધણે મોડી ગયા અને એ પ્રત્યેક બેલામાં એમણે પોતાની સત્તાનો હુકાર પણ પ્રગટ કર્યો, પરંતુ એ સારી વાત નથી કે કે એ હુકાર અને એ તલવારનો ખખટાટ નજરો જ પડતો ગયો છે કે એટલું જ નહિ પણ હાલે હાલે તો એ સ્થિતિ આવી પહોંચી હતી કે દેશ-પરદેશમાં એમ જ લાગવા માંડ્યું કે મહાસભા જવાબદારી લેતાં હશે એ અગમ્ય દેશ પ્રતિજ્ઞા માટે જ હશે અગમ્ય રહે છે. અને બીજાવાળા શું બન્યું ? એ જાણના અહેવાલો સાચા હોય તો ત્રિશોળ મનદાર મંડળને એમ લાગવા માંડ્યું કે મહાસભા એ અમારા દુખો દૂર કરવા કંઈક કરવું નોંધવું. દેશની હવામાં નોંધવું એ વિચાર. ઉછળતા લાગ્યો કે 'બંને થોડા વખતમાં જ ખડું પડે, ખાતરી તો એટલા

માટે જ નોંધણી હતી ને, દરરોજ અધ્યક્ષભૂત ઉભા ન થાય. ખાત્રી ન આવે તો પ્રેક્ષ નહિ. અધ્યક્ષભૂતના સંપૂર્ણ જાગૃત સાથે આપણે પ્રયોગ શરૂ કરી દઈએ.

આ હવા કોઈ એક વર્ગ કે પ્રાંતની નહોતી. મત્ર બે સારં અગ્રણીઓની પણ નહોતી એનો સળંગ પુરાવો તો એ દરેક થતા પછી દેશનું માન્ય જે રીતે વ્યક્ત થઈ રહેલું છે તે ઉપરથી મળે છે. એટલે કારોબારીના દરેકની પાછળ દેશની સંમતિ છે એ વિશે શંકા નથી અને મહાસંમિતિના દરેકના મર્મને કારોબારીએ કબ્જે રાખ્યો છે અને બાહર કુલ છે કે ને બની શકત તો બહાર આ દરેક ઉપર મહાસંમિતિની મંજૂરી હોત પણ સંયોજો જોતાં એમ લાગે છે કે નિર્ણય કરવામાં વિદ્યેય થય તો દેશના દિલને હાની પહોંચે એમ છે. દેશને રાજકીય મામલો સમજનાર માણસ ત્રણ જ કબૂલ કરશે કે આ પરિસ્થિતિમાં તત્કાલ નિર્ણય જ આવશ્યક હતો કારોબારી સમિતિએ મહાસંમિતિના દરેકના મર્મની રક્ષા કરી, સખ ફેરવવા માટેનું જે પગલું ભર્યું છે તે નિર્દાને પાત્ર નથી પણ અન્યવાદને પાત્ર છે. મહાસભાની કારોબારી એ એક પ્રકારની પુષ્કળમિતિ છે, એણે કિશ્કાતી રક્ષા કરી, વાતાવરણ ઉપરથી પ્રત્યક્ સંમતિ મળી લાઈ દિશ્નતપૂર્વક પગલું વાળ્યું જ નોંધ્યો. એમ ન થાય તો રાજકીય મામલાઓમાં કમીપાર કાપડ જ ખાતરી પડે.

હવે શું? :

મહાસભાએ પ્રધાનપદ સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો તેનો અમલ પણ શરૂ થઈ ગયો છે. શ્રી રાજાજી હમણાં બોલા કે દરેક મહાસભાવાદીએ સમજવું જોઈએ કે પ્રધાનપદની મહાન જવાબદારીમાં પોતે પણ ભાગીદાર છે. આ વાત સાવ સાચી છે. પ્રધાનપદ સ્વીકારનાર આપણા જ પ્રતિનિધિ છે. પ્રત્યક્ જગમાં જ એમનું જગ રહેલું છે એટલે પુરૂષા આ મોરચાને સ્વયં બનાવેલા હોય તો પ્રત્યક્ પૂરૂષ સાથે આપણે જોઈએ. કાર્યવાહક સમિતિનો દરેક જવાબદારી સામનો કરવાની બે બાજુ બતાવે છે એક તો છે રચનાત્મક બાજુ. બે બાજુ પ્રત્યક્ તત્કાલ ઉપાડી લેવી જોઈએ. આપણા હાથમાં જે મદદ આવે તે સત્તા વડે આપણે મહાસભાની-પ્રત્યક્ તાકાત વધારવી જોઈએ. આ પ્રધાનો ધારાસભામાં તો સરકારને હાથપરી પણ

જવાબદારી તુરંત ફર્યાદ સ્થાપે વડે સરકારી તંત્ર ઉપર નેટલા ઘા કરી શકાશે. તેટલા પગલું કરીએ આ આ મા-કુલ હશે કે નહીં હશે? મોક્ષમાં મોક્ષે ધા તો એ છે કે પ્રત્યક્ સુધિય અસ્થિતતા પેદા કરવી. એ ગમક અશે હવે બની શકશે. પ્રત્યક્ રાજકારી કેળવણી આપનામાં અમુક રાજપદો તો મળશે જ. બીજું પ્રત્યક્ એ જ્ઞાન પ્રમટાવવું જોઈએ કે જો પ્રત્યક્ હોય તો આપણે કેટલું કરી શકીએ અને કઈ રીતે કરીએ? બીજું કેટલાક સામાજિક અભ્યાસો ને અંતરગો દર કરી શકીએ, પણ આ અર્થ કોણ કરશે? ધરાયલાના પ્રધાનો? માત્ર કાવદાઓ? કે એકની સમાન્ય મદદથી આપણે? એ પ્રશ્નનું જ હલ્લો છે. એજ પ્રધાનોને આપણે આપણે સાચો સાચો મણકીએ. આપણે હરજોએ એમ બનાવવું પડશે કે ત્યાં પસાર થતા કાવદાની પાછળ અમારા કાર્યનું જગ રહેલું છે અને ત્યાં થતી અધ્યક્ષભૂતની પાછળ વિરાટ પ્રવળો અગતોપ ધીબી રહ્યો છે.

મુસ્લીમો અને મહાસભા :

મહાસભા એ મુસ્લીમોની જુદી ગણાય એવી પોઈ સંસ્થા નથી, જતાં આગળ વાતાવરણની સમાધાનના મટે અમલ પડ્યું પસંદ કર્યું છે. દિશ્નતપૂર્વક મુસ્લીમ સંપર્કના દરેક પગલું શી ઝીણા જાગૃતતા ઉઠા છે અને અનેક ગેરસમજણોથી ભરેલાં નિર્વેશો પ્રગટ કરે છે, પરંતુ અમને આ ગુલ ચિદ્દ લાગે છે. ને આ અધ્યક્ષભૂત શરૂ ન થયા હોત તો મહાસભાની અને શ્રી ઝીણાની મુસ્લીમ લીગની સાચી સ્થિતિ દેખાને ન સમજાત. આ અધ્યક્ષભૂતમાંથી એક બાજુ તો દીરા જેની રજૂ થઈ ગઈ છે કે મુસ્લીમ લીગ દેશના મુસલમાનોની પ્રતિનિધિ સંસ્થા નથી જ નથી. કારણ કે દેશના જે પાંચ પ્રાંતો મુસ્લીમ બહુમતીવાળા છે ત્યાં મુસ્લીમ લીગને કીક રીતે ઉભા રહેવાનું પણ રચાન નથી. બંગાળ, પંજાબ, સિંધ, સરહદ અને આસામ એ પાંચમાંના એકે પાંચ પ્રાંતમાં મુસ્લીમ લીગની સત્તા નથી અને બીજા મહાન પુરાવો એ છે કે મહાસભાના દરેક ઉપર નેટલા મુસ્લીમ સમજો છે તેટલા મુસ્લીમ

કામની પ્રતિનિધિ હોવાને કારણે કસ્ટી આ કામની સંસ્થામાં પણ મુશ્કેલી નથી. આ બે વાત ઉપરથી થી. શ્રીજીના નેતાગીરીની પોષકતા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

થી. જોજીના નિવેદનોના સચોટ જવાબો મળ્યા જ કરે છે, પરંતુ મહાસલા એટલેથી અટકતી નથી. એ જાણે છે કે થી. શ્રીજીને અને કામીશાહીએને સાચો પદાર્થપાઠ તો ત્યારે જ આપી શકાય કે જ્યારે મુશ્કેલીના ટોળેટોળાં સમૂહજન નીચે આવીને ઉભા રહેશે. મહાસલાએ પોતાની આ પ્રવૃત્તિ પૂરા વેળાની જાતી ગાળી છે કે એમાં સફળતા મળતી જ જાય છે.

નિવૃત્તિ તો નહિ જ :

વૈશ્વક વિનાનાચાર્ય થી. પ્રકૃત્યુદ્ધવે રાય કલકત્તા યુનીવર્સિટીમાંથી હમણાં નિવૃત્ત થયા. એમની નિવૃત્તિ પછી એક પત્રકારે મુલાકાત લાવી અને પૂછ્યું કે 'આપ હવે શું કરશો?' તુરત જવાબ મળ્યો કે 'મામડાની પુનર્જન્મના.' 'ત્યારે આ નિવૃત્તિ શાની?' 'એ જ નિવૃત્તિ છે, મારો જીવનનો આરામ જ એ છે.' આ શબ્દો કેટલા પ્રેરણાદાયક છે? આચાર્ય પ્રકૃત્યુદ્ધવેનું નામ મશહૂર છે. એ દિલ્હી મહાન સ્વામ્યજીવેતા મનાય છે, પરંતુ એ માત્ર વિદ્યાની જ નથી, આજી પછી છે, મહાન કર્મજીર પછી છે. એમની સક્રિયતા દર્શન એમની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં દેખાય છે. એમની સાધુતાના દર્શન એમના અપરિચિતજગતમાં ને અપરિચિતમાં દેખાય છે. પોતે જ સ્થાપેલા અને ઉછેરેલા 'બેંગાલ કેમિકલ અને ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ' ના પોતાના ભાગના નફાના પંદર લાખ રૂપિયા જ્યારે એમણે વિદ્યાનતા વિદ્યાસ માટે આપ્યા ત્યારે જ દર રહેલા જાણી શક્યા કે આ મહાન પુરુષ માત્ર આજીવ રૂપિયામાં જ પોતાનો મુળરો અલાવે છે.

આ વૃષ્ઠિ પુરુષ અનેક જીવનનો કરતાં જીવન છે. એમના હિસાબને કોઈ સીમા નથી. એમની નિવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિ જ છે. એમને આપણા પંદર હો.

હિંદી સરાશીનો પિતા :

સર સોરામજી પોચખાનરાવાના અવસાન ઉપર દેશના દરેક વર્તમાન પત્રોએ અને અનેક મંડળોએ હૃદયપૂર્વક અંજલિ આપી છે. સર પોચખાનરાવાનું જીવન કોઈ પણ પુરુષાર્થને પ્રેરણા આપનારું છે, એ પોતે તો પુરુષાર્થની જીવંત પ્રતિમારૂપ જ હતા. દેશના અર્થ-વ્યવહાર અને સારાની સમજનાર દરેક મણસ કપૂર હશે કે આ ક્ષેત્રમાં સેન્ટ્રલ બેંકના પિતા સર સર સોરામજી પોચખાનરાવાથી વધુ પુરુષાર્થી, અખચારી અને જૂનિય-થી પુરુષ દિલે જોયો નથી. માત્ર વીસ રૂપરૂપિયા પચાસી બેંકના એક કારકુન તરીકે જીવનનો આરંભ કરનાર એક કાળે હિંદી સરાશીનો પિતા ગણાયે એમ કોણ મની શકે ?

એમનું મૃત્યુ દેશને અને સ્વદેશી સાહસને એક મોટી ખોટ રૂપ છે પરંતુ એમની શકિતના મરણો સમુદાય છે. તોસ તોસ વરસ સુધી એમણે અવિચ્છાંતપણે કામ કર્યું છે. એ કાળે આ દેશમાં એક પણ સંપૂર્ણ હિંદી બેંક નહોતી અને એ કાળે એના મગજમાં કશું જ નહોતું એ કાળે એણે સેન્ટ્રલ બેંકની સહઆન કરી. એ ખુલ્લી અને એ દેખાતી કાર થયેલી બેંક : પ્રતી જુગ્મ લાગતી હતી પણ એ દિવસોમાં કોને ખબર હતી કે એક ખુલ્લી ઉપર રાત દિવસ મોટી રહેનારો જીવન સોરામજી હૃદયમાં લેખકની નિષ્ઠા રાખીને બેઠો છે? ધનીઆ બેંકમાં એક તુમાખી પુરોષીઅન મેનેજર તરફથી મળેલા અગમને જ એનામાં આ વિચાર લાખત કર્યો હતો અને એ લાખત થતાં જ, અવિચ્છાંત કદાચે મિત્રો ન કરતાં એણે નોકરી છોડી દીધી હતી. સર પોચખાન રાવા પુરુષાર્થી હતા, સાહસિક હતા, જુષિધશાળી હતા.

સેન્ટ્રલ બેંકનો પ્રતિષ્ઠાસ આખા દેશ સમક્ષ આવારે મોજુદ છે એ પ્રતિષ્ઠાસનો પગનાર સર સોરામજી એમાં અંકિત થયેલો છે. એના મૃત્યુ ઉપર આંસ કરે છે પણ સાથે જ ધન્યવાદ પણ છુટે છે. પરમાત્મા એના આત્માને શાંતિ આપો અને અમને એમના પુરુષાર્થી જીવનની પ્રેરણા ઝીંકવાની શક્તિ આપો.

સંસ્કૃતિનાં વહેણ

ઃ એક પ્રવાસવર્ણન :

શ્રી. મુળશંકર મો. ભટ્ટ

હિ

દુરતાનની સંસ્કૃતિનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવું એ એક મનોહર છે, તેથી પણ વધારે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કૌંસ અવલોકન મનોહર હોવું એક પ્રાકૃતિક ભૂગોળ ઇતિહાસ રચનામાં મોટો ફાવો આપે છે. અને એજ રીતે ઇતિહાસ પાંચ ગૃહીય ભૂગોળ રચે છે. આમ દુનિયાના તમામ દેશોમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ગૂંથાયેલાં છે.

પણ હિન્દી સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે તો કોઈ મહાન નદીને ખ્યાલ આપતો ભરી મૂકે છે. આપણી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એમાં ગંગાત્રીમાથી નીકળેલી અને બંગાળના ઉપસામરને મળતી ગંગાના એટલી જ વિવિધતા નથી સાગતી ! કોઈ જગ્યાએ જોશથી વહેતી, કોઈ જગ્યાએ છીછરી ને વિશાળ બનતી, કોઈ જગ્યાએ ગંભીર અને વિશાળ બનતી, કોઈ જગ્યાએ ધીર નદીને સમાધી દેતી, કોઈ જગ્યાએ કાળી જમનાના પ્રવાહની સાથે ભળીને વિવિધ રંગ ધારણ કરતી, કોઈ જગ્યાએ માગર જેવી મહાન બનતી, કોઈ જગ્યાએ વળી નહેરો વાટે બીજા દુષ્ક પ્રદેશને પણ સ્પૃશ્ન બનાવતી, એમ અનેક રૂપે આપણે ગંગાને તેમજ આપણી સંસ્કૃતિને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ છીએ.

અને વળી ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિને જોઈએ તો ? ખુબજ અને અખંડાતના ગંગેશો, કાશ્મીર અને મદ્રાસ, અરરામના ખાસીઓ, અને જમીના બૌધ્ધો, મદરાસના મરાઠા અને રજપૂતાનના રજપૂતો, ગુજરાતના વેપારીઓ, અને બંગાળના બાલુઓ, એમ વિવિધ વર્ણી પ્રજામાં પણ આપણી સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદાં રૂપો પથરાયેલાં પડ્યાં છે.

આ બધું જોઈને ત્યારે આપણને એમ થાય છે કે આ હિન્દી સંસ્કૃતિનાં જ રૂપો છે ત્યારે થીકાર આપણી સંસ્કૃતિની વિશાળતાનું જ્ઞાન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અભિમાન થાય છે. પણ ત્યારે સાથે સાથે એમ પણ દેખાય છે કે આ સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાંથી કોઈ કોઈ જગ્યાએ ખામોશીમાં ઘસ ગયાં છે. પ્રવાહનું જોશ ધરી ગયું છે. મૂળ સુષુપ્ત જાય છે અને ખામોશીમાં મધ્યાહ્ન સ્થાય છે, ત્યારે એમ પણ થાય છે કે હવે તો એકાદવાર આ પ્રવાહમાં પાણું મોટું મોટું ધર વ્યવે અને બધું વહેતું કરી મૂકે !

મને લાગે છે કે આ બધા વિચારો આવે, તેની સાથે દિન-દુસ્તાનની સંસ્કૃતિનું લૌભિક દષ્ટિએ અવલોકન કરવું ધણું જરૂરી છે.

અસંખ્ય અને આ દિવાળીની રાતમાં ઉદયુક્તી મુસાફરીએ નીકળ્યા, ત્યારે કંઈ આવું વિચારીને નહોતા નીકળ્યા. તે વખતે તો બહોળી યોગ્ય વખતને માટે બહાર નીકળી પડ્યું, એજ ઉદ્દેશ મુખ્ય હતો. યોગ્ય બચાવેલા પૈસામાં વધારામાં વધારે કેટલું તોજ સમ્રથ તે ગણતરી કરતાં કરતાં અમારી નજર ઉદેપુર સુધી પહોંચી અને એટલે જ બમે ઉદેપુરનો પ્રવાસ ગોઠવ્યો.

સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાં તમને સફર કરાવવાને બદલે હું અહીં મારા પ્રવાસના વર્ણનના પ્રવાહમાં તમને ખેંચવા નથી માંગતો. પણ મને મારી પોતાની બીજી છે કે કદાચ તેમાં ખેંચાઈ જઈશ. કારણ કે પ્રવાસ ખીજા કોઈપણ ઉદ્દેશ વખતે પણ પ્રવસ તરીકે જ એટલે સહિત હોય છે. અને એમાં જ ત્યારે સમોવડીયા સાથીઓની સાથે મુસાફરી કરવાની હોય ત્યારે પ્રવાસ યજ્ઞીકાર Objective થવાને બદલે Subjective બની જાય છે. અને તેની અસર તો પ્રવાસના વર્ણન ઉપર પણ પડે છે અને એ અસરમાંથી મુખત રહીને લખનાનો મારો પ્રવાસ હોવા છતાં તેમાં અમારા વ્યક્તિત્વની છાપ દેખાય તો એટલું નજારી લેવા વિનંતિ.

તો પછી પહેલાં જ હું પાલજુપુર અને બાલકરામ એ એ સ્થળોની વર્ણન છેડી દમ્ભ. બાલકરામને છોડતાં જેટલું દુઃખ થયું હતું, તેટલું જ દુઃખ તેનું વર્ણન છોડતાં થાય છે. અને આ લખતી વખતે એ ઢળી સાંજ સમયનું બાલકરામનું એકાંત ગંજીર અને લાજ ફર્ન નજર આગળ તાણું થાય છે. બાલકરામના માર જંગલમાંથી બોલતાં પક્ષીઓની સાથે જ બાલકરામ મહાદેવના કિંમ પટ્ટી વડેનો પાળીતો અખંડ પ્રસન્ન હોઈ મહાન મુદંગની જેમ કાનને ઘેરી મૂકે છે. જેમ સાંજ જામતી જાય છે અને સંસ્થાનું વલ્લે ઝાલવા માંડે છે, તેમ તેમ ટૂન. સાથે દોડતો કોર કાળ બમને એક તરફથી સ્થળ તરફ ખેંચે છે. બીજા બાજુ

મન અહીં ચોટીનું છે. ગૂંચવતાના શુષ્ક ભાગમાં પાલજુપુરથી નજીકમાં આવેલું આ સ્થળ ખરેખર રમણીય છે.

રમણે ટૂનમાં જો ઉધવાની સમવડાં બદાસ્તી અને અંદરથી મળતી હોય, એટલે કે ટૂનમાં બીડ ન હોય, અને પાસે જેખમ ન હોય તો ખરેખર આપણને આપણા બાલકરામની નીંદરનો અનુભવ કરાવે છે. ત્યારે આપણે શેડીનામાં સુતા હોઈએ અને કાંઈ આપણને સતત કુંજાળા કરતું હોય એમ લાગે છે, બમાને આ અનુભવ થયો જ એટલે એમ હું નથી કદી ચત્તો. કારણ કે કેટલાયને તો આખી રાત ટૂનમાં જ બગડે છે. અને વખતે ચાના પ્યાલાઓની સ્ફુર્તિ રાખી પડે છે. પણ એ તો જેનું જેનું સારીરિક અને ખાસ કરીને માનસિક બંધારણ. અને આજુ શેડી આ પીને 'સંખી બીચો' કહ્યો કે ઉદેપુર સુધીનો હતો એટલે અમને ઉદેપુર પહોંચાડવાની બધી જવાનગારી ટૂને લઈ લીધી હતી. પછી તો લેખ આવવામાં થું બહી રહે? મારવાડ જંગલનો મધ્યસ્થનો કેસાદમ મને ન ઉઘડી શક્યો. એક તો જંગલનું હતું અને એમાં મારવાડીઓના મારવાડનું જંગલનું હતું છતાં હું ન ઉઘી શક્યો એનું બધું માન મારા કરતાં પણ હું તો ટૂનને જ આપવા માથું હું.

કુલાદ જંગલન પછીનો ૩૦-૩૫ માઇલનો કટક એ ઉદેપુર જોવાની પૂર્વ મુખિય જેવો છે. ઉદેપુર પહોંચતા માટેનો આ કુલાદ જંગલનથી જતો મારો હમણાં જ શરૂ થયો છે. તે પહેલાં ઉદેપુર પહોંચતા માટે ટૂનને કાલીડી પ્રાણવામ કરવો પડેલો. કાં તો વડોદરાથી જુલવાલ ને ઉદર થઈને ચિનોડાજ આવીને ત્યાંથી આવતી જંગલનેથી ઉદેપુર જતાવું. અથવા તો આમ કેડ અમરેર સુધી જઈને ત્યાંથી ત્રિંગણામરે નીચે ઉતરીને મારવાડી જંગલને થઈને ઉદેપુર પહોંચાવું. આમ તો મારવાડ જંગલનથી લૌભિક દષ્ટિએ ઉદેપુર થઈ નહીં છે. છતાં આમ કેમ કરવું પડ્યું તેનું કારણ આ કુલાદ જંગલનથી સમીપમાં સુધીનો ૩૫ માઇલનો રસ્તો. આ ૩૫ માઇલમાં ટૂને ન હોવાને

કારણે આટલું મોટું ચક્રકર લેવું પડતું. આ ૩૦-૩૬ એટલું જ નહિ, પણ તેને બેઠેલી હોય તેને આપતા હતા. (અજાણ વૈદ્યા લખેને) એટલે તો અમને વધારે આ બાબનો અનુભવ થયો.

માવડી જંગલન આબુ, આ જંગલન નાનું છતાં ઘણું અગત્યનું છે. ઉદિપુરથી મને ત્યાં જવું હોય તો આ માવડી જંગલના દર્યાન ક્યાં સિવાય ન જ જઇ શકાય. અહીં અમે બે કલાક લગભગ પડ્યાં રહ્યાં. દર્યાય એવું હોય કે આ બાબુની હવામાં જ ઝડપને સ્થાન નહિ હોય, બોક્કામાં, તેમ જ દેનમાં સુધરેલા પ્રદેશની શુદ્ધિ આ બાબુ બેરામાં ન જ આવે, દેન પર આવી અસર થઇ હોય તો ના નહિ. એટલે અમે તો નવરા બેઠાં હાનમત્ કરી અને કાલી (વાપ્પાથેમાં) આ બાબુ 'રખડી' નામની માછલ ધાંધ છે, એવું જ્યોત્કર્ણ સાંભળ્યું. તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ નહિ પણ તેના અનુભવ પણ અતે ક્યો, તેને કુકામાં સમાવવાનું હોય તો ક્ષેત્ર કહી શકાય કે રખડી એટલે 'પ્રતાહી શિદિરી પેડા.'

આખરે અમે ઉદિપુર તરફ ઉપડ્યા, અમારી દેન ઉદિપુર આવ છે કે કે.ક પહાડોની સામે બાટકાવા બાવ છે. એ ખખર નહોતી પડતી. લીસેલીસ પહાડો અમારી સામે પડ્યા હતા. આમાં દેન ક્યાં જશે ?

આખરે 'દેવારી' રેશન આબુ, આ ઉદિપુરનું પકું મળે તો પકું પણ નાકું મળે તો વધારે મોગ્ય મળ્યાય. ઉદિપુરમાં પ્રવેશ કરતા મારે આ એક બારી છે. તેને 'દેવારી' એટલે કે બે બારી હોવામાં આવે છે. અસલના વખ. ત્યાં જ આ રસ્તો જ ઉદિપુરમાં પ્રવેશ કરવા મળેલો છે. બીન એક બે રસ્તાઓ છે, પણ તે પણ આની રીતે નાગ્રજાધી વાળા છે. ઉદિપુરની આસપાસ આરાવલાની કુદરતી જ કિસો છે. અને એ કિસામાં પેસવાના જે જે નામાં છે, ત્યાં આના દરવાજા કદી ભીંધા છે. આ દેવારીમાંથી અમારી દેને ઉદિપુરમાં પ્રવેશ ક્યો.

જામને જામને અને દેસો દેસો સંસ્કૃતિનાં બેઠેલાં પ્રકારે જાણાય છે. કાંઈ જામાનામાં સંસ્કૃતિ નહોતી ક્રોડ ઉપર વહેતી હોય છે. કાંઈ જામાનામાં ઘરિયા

આ આરાવલાના પહાડોથી લોટાલાદી ઉદિપુર લપાએણું છે. એમ જાણવા પ્રવેશ આરાવલાના પહાડો એટલે શું તે જાણવું જરૂરી છે. અને આ રસ્તે તે આપોઆપ જાણાઈ આવે છે. જાણે આંડેઆંકડા બીડીને દુરખમેની સમી કોડન કરીને આ બંધ પહાડો ઉભા છે. ચોમાસું હમણાં જ મધુ હતું છતાં ખીણો સિવાય તમને ક્યાંય લીલેલાતરી ન દેખાય. કોરતા અને બીતરમાં કોમળતા, બાને આ જૂમિનો રજાવ છે.

હવે વચ્ચે હું બહુ નહીં રોકાઉં. કમડીકાટે તો સવાર પડી ગઈ હતી. લાખો વખત સુધી એક ને એક ડબ્બામાં રહેતાથી ડબ્બાના તરફ થર જવો જાત ઉત્પન્ન થાય, અને તેમાં ય રાતે નિરતિ હંથ બેઠી હોય, ત્યારે તો વધારે થાય, એ તમે સમજી શકશો. વળી એથી વધારે તો અમારી જ પડખેના નાના આંતરમાં એક લાકડા શવ પર આ જાનાવતા હતા,

જામને જામને અને દેસો દેસો સંસ્કૃતિનાં બેઠેલાં પ્રકારે જાણાય છે. કાંઈ જામાનામાં સંસ્કૃતિ નહોતી ક્રોડ ઉપર વહેતી હોય છે. કાંઈ જામાનામાં ઘરિયા

કિનારે ધુધવતી હોય છે. પ્રાચીનમાં નાથકેને ક્રોડે ક્રોડે સંસ્કૃતિના મધ્યપુરા બાધા હતા. દિન્દિમાં ગંગા, બંધુના તથા સિન્ધુના પ્રદેશમાંથી સંસ્કૃતિ જન્મી અને ત્યાંથી જ પ્રસરી.

અત્યારે દિન્દિમાં સંસ્કૃતિ રેલના પાટાની સાકને કાઢે કાઢે લગેલી છે, અને જામના જામ છે. રેલ્વે જંગલમાં પંગલ કરી મૂકે છે. સાવ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ મહત્વદીપ્ત ગણાતા સ્થળને મધ્યક જનાથી મૂકે છે. અને એ રીતે રેલ્વેના પાટા બુજાવતી નથી સીમા આકે છે. આનાથી એમ પણ બન્યું કે જુના વખતનાં મહાનવાં સ્થળો અત્યારે રેલ્વેની દૃષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન ન ટકાવી શકવાથી નિસ્તેજ થઇ ગયાં છે. અને તેનું મહત્વ રેલના પુરાતત્ત્વ પૂરતું રહ્યું છે.

ઉદેપુર ત્રણે કંઈક બાપું બન્યું છે. અમરાવાદને અને દિન્દિને, અને મુંબઈ તથા દિન્દિને સીધેસીધું બોલી દેનાર રેલ્વે આસપાસના પહાડોમાં ધુપાએજું બીરવતું ઉદેપુરને બાળુએ મૂકી દે છે. અને ઉદેપુર એ તેની હુમમતા પૂરતું જ મુસાફરો માટે આકર્ષક રહ્યું છે.

અસપાસના કુદરતી કિસ્મતો મુસવ્વખાન અને મોગલ કાળમાં જેટલા રક્ષક બન્યા, તેટલા જ અત્યારે તે રાષ્ટ્રક બન્યા છે. કારણ કે ઇતિહાસ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું મુદ્દપરિવર્તન કયું છે. આથી એક વખતનું દિન્દિ અને રામપુત્ર સંસ્કૃતિનું રક્ષક ઉદેપુર રાજ્ય મેલાદ રાજ્ય-રાજા પ્રતાપની વીરમજાનીથી ગાજતા આસપાસના પહાડો, અત્યારે મુલ્કસીઈ અને મુરેલીપત્ત શાખીયાનાં સિકારનાં સ્થળો થઇ પડ્યાં છે. એટલે જ આજે ઉદેપુરની રેલ્વેની દૃષ્ટિએ જે ભદ્રતા થાય છે, તેમાં ઉદેપુર City of the lakes તરીકે જાળખાયાય છે. સરોવરની કુદરતી શાભાની આકર્ષકતા કરતાં જ બલકાં આરતીની આકર્ષકતા થજી Tourist ને ત્યાં વિપારી જતી હશે.

પણ આજે ઉદેપુરનાં જોખાંબંની વાતો છે. ખરેખર ઉદેપુર અને તેની આસપાસનો જામ તેની

ઉપરનાં જોખપુરનાં રજુનો ખમાશ આપતાં તે કુતરે. બીમ જેવો જ લાગે છે. મોટા મોટા પહાડોની વચ્ચેની ગીચ ઝાડીગાંજી ખીજોની વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક ક્યાંક પાયા હોય એવાં નાનાં સરોવરો સૂર્યના તાપમાં અગ્રાદેશ મારતા નગરે પડે છે. એમાં ૫ તમે ઉદેપુરની લગભગ ૭૫ માઇલ અંતરેનું 'જયસમુદ્ર' નામનું સરોવર જોતા જાઓ. ત્યારે તમને ઘડીભર એમજ થાય કે સુષિત્તોઈર્વની અહીં અગ્નિ થઈ. 'જયસમુદ્ર'નો રસ્તો પણ જંગલમાંથી પસાર થાય છે. ત્રણ બાજુ કુદરતે કુંજરાઓની બધિરી પાળ અને એક બાજુ કુદરતની સાથે સરસાઈમાં ઉતરતા ગયતા મનુષ્યે બધિરો ૧૦૦ ફૂટ પહોળો અને ૫૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૨૦૦ ફૂટ ઉંચો બંધ, એ બનેલો કેવો સુંદર મેળ અહીં જામેલો છે. એમાં ૫ અને તો વળી શરૂ પુનેમની રાતે ત્યાં પહોંચેલા. અમરી મોટર ત્યારે બંધ ઉપર આવી પહેંચી, ત્યારે એકાએક નજી અમારી સામેથી ફાઈ પાડો હરી ગયો હોય તેમ 'જયસમુદ્ર' પથરાઇ રહ્યો. નજી આસપાસ કુંજરાઓ પોતાનું બપું સૌંદર્ય સંમદીને આ એકાંત સ્થળમાં ભરી મૂક્યું હતું જેમ સમવતી સાંતિ હોય છે, તેમ સ્થળની પણ સાંતિ હોય છે. અહીં જેવ રાતિને થોગ સંધાવો, અરેખર 'જયસમુદ્ર' કદી ભુલાઈ નહિ. પ્રથમ દૃષ્ટિએ બંધાવેલા પ્રેમ પછી પ્રેમવાદો કરતાં પછાં સુંદર આકર્ષક પણ કુરુપ લાગે છે.

પણ જયસમુદ્રને જેમ અત્યારે ખીજે જ દિવસે એકાએક પ્રગટે તેમ અહીં તેનાં વર્ષનને પણ જોડીય. પણ તેજા ઇતિહાસ પણ એકાએક જ આકર્ષક છે. જયસિંહ રાજ્યને આજથી લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં આસપાસની વેડાઈ જતા પ્રાણીના સંગ્રહ કરવા આ બંધ બંધાવેલો. મદ્યપત્રન આપો બંધ દિન્દિપાનમાં ખીજે કે તોમ્ને જ છે ગમે તેવા કુદામાં આ 'સમુદ્ર' (આ સરોવરને અરેબા લોકો સમુદ્ર કહે તે સ્વાભાવિક જ છે) આસપાસનાં ધણુ મોટા જામમાં પાણી પૂરું પાડી શકે તેમ છે. જે આ બંધ તરે તો તેનું પૂર મૂજસતના ઉતર પામ મુખી પહેંચે એટલી તેની શક્તિ છે. અને આજ કાળે એ બંધને વળી એક બીજી

એથી જાડી દિવાલનો ટેકો આપવામાં આવ્યો છે. લગભગ ૧૧ થી ૧૨ માઇલની લંબા આ 'સમંદર' રોકે છે. અહીં રાણાએ જે મહેસો બંધાવ્યા છે એક જયસમુદ્રના બંધની ઉપર, બીજો એક તે બંધ પાસે આવેલી ટેકરી ઉપર. ત્રીજો એક મહેસો વળી તે બંધની સામેની એક ટેકરી ઉપર શિકાર માટે બંધેલા છે. આ બંધો રમકડાં જેવા લાગતા મહેસો પશુ આ કુટલના સૌંદર્યનો ભંગ કરવા અસમર્થ નીવડ્યાં છે.

દરે આવી બહુ રોશનાં. આવાં સુષ્ટિસૌંદર્યનાં અને બીજાં ત્યાંના રાણાઓએ બંધાવેલા નુહાં લુહા રક્ષા, જેવાં કે સન્નંગદ, ખાસહોરી, જયમહાલ, જયમંદિર, વિગેરે રક્ષાનાં વર્ણનો કરવા બેસીશ તો આ લખાણ ક્યારે અટકશે, તે તારા કાજુની વાત નહિ રહે.

પશુ આ બંધી વાતો તો ઉદેપુરની આસપાસની જ સુષ્ટિની વાતો થઈ. જડ સંદિમાં પશુ અનુષ્ઠાન સૌંદર્ય હોય છે. એ સૌંદર્ય પોતે જડ નથી. ધણીવર તો માણસ આમાંથી જ. એતનની ઈશ્વર પાસે છે. "કુદરતે બધું સંદર, અને કકત માનવી અધમ" એવું એક કવિ જગતના મનનીઓથી તારીને બોલી શકે છે. પશુ માનવસૃષ્ટિ એ છી મનોહર નથી. એ મનોહરતા એ પ્રત્યક્ષ કરતાં પોતાં વધારે છે, તે સુષ્ટિને નિહાળવા માટે અંતિદાસિક અને સામાજિક રૂઢિની શેરીક વધારે જરૂર છે.

ઉદેપુર એ ૬૫ થી ૫૦ હમરની વચ્ચેનું શહેર છે. મેવાડની દાકરી રાજધાની એ છે. મેવાડ રાજ્ય એ ધણું લુંતું અને રાજપૂત સંસ્કૃતિના મુગ્ધ જેવું રાજ્ય છે. મેવાડના રાણાએ પોતાને રામચંદ્રના વંશજો માને છે. યુદ્ધ એ તેમનું પૈતૃકચિહ્ન છે. રાજપૂતાનાના બધા રાજાઓમાં આ મેવાડના રાજાઓ દલિહાસ જરૂરત છે. મુઘલમાન અને મુઘલ કાગમાં સામ, દામ, દંડ, અને-એદ આ ચારેવ ઉપાયોથી 'પરદેશી સત્તાઓએ આપણા જ વધારા માણસો મારફત અનેક પ્રાણો કપાં છતાં તે રાજ્યે અજીત રહ્યાની પ્રતિજ્ઞા સાચવી છે. અવગત તે વખતે દેશાભિમાન અને ધર્માભિમાન એટલાં એકમેક થઈ એમાં હતાં કે એ એમાંથી કઈ

લાગતી એમાં એટ પુરતી હતી, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમાં જ રાણો પ્રતાપ આ આખા ઇતિહાસમાગામાં મણિ જેવો રોકે છે. પ્રતાપને વાદ કરનાં જ આપણી સમગ્ર કશ્વણી બરીથી વીરતા નજરે પડે છે. પ્રતાપની કવિપર મૂર્તિ યામું જેનાં જ એમ લાગે છે કે તે જાહે આપણી અંદર ઉભી યશોશી તેના પ્રણેતા કશ્વણી સદાનુભૂતિને પોતાની વિશાળ આંખોથી રામભાવી દે છે.

અમે દક્ષીણાની અંતિદાસિક જગ્યા એવા મેવાડ, શ્રી નામદારાથી છ એક માઈલ દૂર અમરેર કરીને એક ગામનું છે. આ ગામની પાસેથી એક ટેકરી ઉપર સાત પડી ચણેલાં નાનો કિરોડો છે. એ ગામનું અંતિદાસિક મહત્વ અમે તો જાણતા જ નહોતા. પણ એટલામાં જ્યાંથી મરુનું પશુ નહિ આ ગામથી પુનરાની માગિમાં ધણે કેડીએ કેડીએ દક્ષીણાટ તથા 'ચેતક કા ચતુરશ' ની જગ્યાએ જવલ્ય છે. આ જગ્યા જેવા માટે તો બહુ જ ધોઝ માણસો જવલ્ય છે. કારણ કે એ સાત ઝોડાંમાં છે. એમ સાંભળ્યું છે કે પુરશે એક વાર અહીં 'ચેતક કા ચતુરશ'ની જગ્યાએ આસપાસના મામડાના બોહાનો મેળો થાય છે. જેની પાછળ શું ઉદેશ છે, તે હજી અમને ખબર પડી નથી. એ સિવાય તો અમારા જેવા રૂપાખડા 'મુરખાઓ' ખાલી એક નાનું મેદાન જેવા માટે જવલ્ય છે.

ખમરોશથી અમારી સાથે અમે એક બોમિયો ઈરિરેલ તેનું નામ કમસીન. તેની ઉંમર ૫૦ થી થોડી ઉપર પણ જોણી નહિ. તેને પોતાને ઉંમરની શબ્દની કરવા નેટરનું સંખ્યાજ્ઞાન નહોતું વળી આવેા જુરો બોમિયો અમને ક્યારે દલદીપાટ પડેાયાડો, એમ મનમાં થયું. પશુ જતાં તેજે થાકડી લખને આજવા માંડ્યું ત્યાં અમે રામમાથા. એમાંવ વળી તેજે જરેર એમ કહ્યું કે 'બાઈ સાહેબ, તમે આગળ ચાલો, ને હું પાછળ ચાલીશ. કારણ કે મારાંથી ધીમે ચલાવું નથી. અને હું તને આગળ દબાઈ, તો આપણી વચે પડ્યું અંતર પડી જશે.' ત્યારે અમે વધારે રામમાથા. જેમ મુકતસકડી સરિસાળો રાજપૂત દાયમાં તથાતર સે ત્યારે તેનું રજક પ્રજટ થાય છે, તેમ આવા ડાકાઓની સાત યદ ૬૫

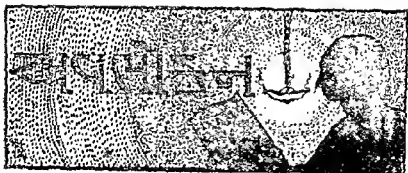
તારે જ તેનું ખરું સ્વરૂપ દેખાય છે. અમારે તેની ચાલ સાથે લગભગ દોઝનું પડ્યું. કુંગરાઓની માળીમાં થઈને અમારી પગદંડી વાંકીચૂરી ચાલી જતી હતી. આખરે એક વિશાળ મેદાન આવ્યું. મેદાનની ચારે બાજુ ઉંચા કુંગરો દંડાં, આ મેદાનમાં સચીમ અને પ્રતાપના લક્ષરને આખરી ભેટો પથેલો. એ મેદાનમાં જ 'અંધકાશો અંકગર' અને 'હરહર મહાદેવ'ની ખોદાંત પડ્યા આ પંદાંતે અમારે શ્રીશ્યા દરી, તારે નળે કુંગરાઓ પશુ યુદ્ધમાં ઉતર્યા હોય એવો દેખાવ થતો દરી. આખા આ દૃશ્યમાં પ્રતાપનો ઘોડો સાત જુદો તરી આવે છે. મેદાનના સર્વવંશી કુસતો રાણી પ્રતાપ આખરી નિર્ણય માટે સરજીયો ચક્રને ધૂમતો દરી. 'શ્યા બાવીસ હજાર' સીસેડીયા એક પછી એક દગલા દગલા કરી, પ્રતાપના એક જગતી પાછળ દુરમતો પડ્યા દરી. માતા મારો એ જવ પોતાને માથે ઓઢી લઈને ત્યાં સતો. પ્રતાપનો ઘોડો આ...લાગ્યો. પશુ આપણે યુદ્ધ જોવામાં રોકાયા, પશુ ને જગ્યાએ સલીમનું આખું હક્કર સાંકડી માળીમાં પ્રતાપના બીડોએ તથા રજપૂતોએ બીડાવેલું તે જગ્યા જોવી રહી ગઈ. આ જ જગ્યા તે ભારતની 'યોર્ગેલોડી.' તે માળીમાં એકી સાથે ત્રણ માણસો ઠાપ પડોઆ તખ્તને ઉઠા રહી રહે તેમ છે. ઘોડા તો એકી સાથે મે લાગ્યે જ પત્રાર થઇ રહી. માથે જન્ને ખાણુ સીસ ચક્રાણુમાળી ટેકરીઓ છે. એ માળીમાં માટી સાવ પીળી છે. હજાર જેવી પીળી છે. ઘોડાની દરખનામાં આ માટી તે માટી નથી પશુ પ્રતાપના લક્ષરનું માટીમાં લળીને પીળું બની ગયેલું લોહી છે. આ જગ્યાએ જ પ્રતાપના બીધ સૈનિકાએ સલીમના હક્કર ઉપર ઓઢા

પરદો મગમલેશ, અને બાણોનો મારો ચક્રાવેલો, પશુ મોગલનું પ્રજા સેન આમાં હારે તેમ નહેતું. યુદ્ધ પરિણામ તો પહેલેથી જ મોકલ્યું હતું.

પ્રતાપનો ઘોડો નાહો, તે કાંઈ ઓછો ધરાવલો નહેતો. પ્રતાપ પશુ જગમતા જેવર પહેરીને જ ઘોડા ઉપર બેઠો દનો. પ્રતાપની પાછળ બે મોગલો, અને મોગલોની પાછળ પ્રતાપના ખૂંસા બાક ચક્રનને દોડના જોડોએ છીએ, આ આખો પ્રસંગ તીર અને કચ્છ રમથી ભરપૂર છે. રિસેન્દ્રકાશ ચેલનું 'પ્રતાપ' નાટક નજી અહીં ભજવાતું હોય એમ લાગ્યું. અમે આગળ માથા દલદીખાટથી ધણે દૂર 'ચેનકા ચતુરસ' નામની જગ્યા છે. અહીં ચેનક આખરે પડ્યો. ચેનક પરીશર તો રાણા પ્રતાપનો સાથે વીરતાથી હરિશ્ચંદ્રે કર્યો દેખાવ છે. આ અમારા 'ચેનકા ચતુરસ' સુધીના પ્રવાસ દરમ્યાન નજી અમે અત્યારના સમયમાંથી આવતા ચાલના ઠેક પ્રતાપના સમય સુધી આવ્યા હોઈએ એમ લાગ્યું. નજી આરેખ બાણુ ઘોડાઓના દાખવા સંલગ્નાય છે.

અમાર માળીમાં દિનુરતાનના ચૌકતો પ્રતાપ અટકાઈ જઈને સજ્જ મથો હોય એમ અમને લાગ્યું.

પશુ 'મઝમે' મઝ ચિતોડમઝ' તારે જોરો, તારે તો વળી હલકમાં શું વું શું તોફાન મચી ઉઠે છે. પશુ એ વાત હવે પછી.

ચિંતનનું સૌંદર્ય

ન વ્યક્ત્યકાર તરીકે રમણલાલે આપણને આકર્ષ્યા છે સંયમ અને સદાનુભૂતિની અમુક સીપાઓમાં પહેલાઈને તૈયાર થયેલી એમની નાજુક શૈલીએ પૃથ્વી વાગરોને પરવશ કરી લીધાં છે. વસ્તુમાં વેવિધ્ય હોય કે ન હોય પણ રસીત્વપત્તિ માટેની એમની કાચછ અથવા આગ્રહ માન ઉત્પન્ન કરાવે એવાં હોય છે. વાર્તાપ્રવાહની વચ્ચે વધુ પડતાં બોધવ્યવનો મોકલવાની એમની 'કટ્ટે' જેમ બહુને ચર્ચાપત્રી બનાવી દીધા છે તેમ અને આશ્ચર્ય બનાવી દીધા છે. 'જીવન અને સાહિત્ય'નાં સવા ત્રણેક પાનાં લખ્યા પછી પણ અને તો કેમ જ થય કે, કદાચના અદસ્ય જીવોની તકાષી જીવનને લેખી રહેવાનું છેાડી રમણલાલ બધું ચિંતનાત્મક જ લખવા લાગે તો તેમાં ભવિષ્યના મૂલ્યવાનને વધુ સાબ થવાનો સંભવ છે. સાહિત્યનો જીવન સાથેનો મળાંધ અનેક વિચારો માગે છે. સાહિત્ય મળે અંશે સમભાવ અને કદાચનાં પતીનું સંતાન છે. લખવારનું પ્રદ્યુશીત હૃદય સાચું અને ચિત્ત શુદ્ધ હોય એટલે સમભાવ જન્મે છે, અને તે સમભાવ કદાચનાની વેલ પર ચડીને સાહિત્ય પ્રગટાવે છે સંધિ અનુભવ બહુ સખે છે. ત્યાં સમતોલપાત્તું ભાવવનું જ મુદ્રેસ થઈ પડે છે. એટલે સાહિત્ય તત્કાળ લખાય એવી પરિસ્થિતિ રહેતી નથી. તો કે સાહિત્યસંવેદનોની પરંપરા ઉઠે છે. સાહિત્યસામગ્રી તો જગતજગમાં સખર પારી છે; અને રવાનુભવમાં એ હોય એમાં નવાઈ નથી. અમભવશીલ કદાચનાનુભવ સાહિત્ય છે: સમભાવશીલ જીવનનુભવ એ આરિય છે. આરિય વાળી વિચાર અને કાર્ય હાથ પ્રગટે. સાહિત્ય મૂક રાખે હાથ પ્રગટે. અને આરિય તથા સાહિત્ય એ ઉભયનું એકરૂપ પ્રાગટ્ય બની શકે એ આપણા મૂલ્યવાન અને આપણી મૂલ્યવાની ભાષા માટે સદા મૌરવનો વિષય દશે. આજે એ દિશા નહીં આપણા વિદ્વાન લેખકોએ સારો અને આયો પ્રવાસ શરૂ કર્યો છે એમ 'જીવન અને સાહિત્ય' તેમજ બીજાં એવાં જ થોડાક પ્રકાશનો બેનાં કહી શકાય.

‘જીવન અને સાહિત્ય’માં એજ શિર્ષકનો એમનો પ્રથમ લેખ, બીજા તમામને મુશ્કેલી વધુ તેજસ્વી છે. જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થા જન્યુતિ માટે છે, ઉચ્ચ વિચારો માટે છે. સાહિત્યની તમામ દિશાઓને અજ-વાળવાનું’ પરમ આશય’ પણ એમાં જ છે. એ આખા લેખનો ધ્વનિ છે. કૃત્તી જિજ્ઞાસાએ એમનું અંતઃકલ્પ અધાર શ્રદ્ધા બતાવે છે. ‘વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય-તેનાં લક્ષ્યો’માં ગયા સાક્ષરયુગની ટૂંકી સમીક્ષા મૂકી છે. એ સમીક્ષાને ચાર યુગોમાં વહેંચી નાખી છે. પહેલા યુગના સંસ્કારવાળીઓમાં એમણે કવિ દલપતરામ અને નર્મદાસો’કરને મહાગ્વા છે. બીજા યુગને સહર-યુગ કહ્યો છે. એમાં ચૌધરીનરામ નર્મદાસ, મણિકાલ નબુલાઈ, બળવંતરાય શેકર, દરિયાલ દુર અને મણિકાંશર લઈ વગેરેને એ યુગના સાર’કો કહ્યા છે. ત્રીજા યુગને એમણે કવિ નાનાલાલના યુગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. અહીં વિચારોમાં, ધર્મોના વિચારોમાં મતભેદ ખૂંટો તો નવાઈ નહિ; એટલું સાચું કે “ગુજરાતનાં આજનાં કુમારકુમારિકાનાં પાત્રો એમણે મઠ માટે આલેખી બતાવ્યાં છે. કવિ દલ્લા છે એ રીતે. અહીં આમળ કવિને વિશ્વલ ક્યો છે પણ પછી... દલ એ કયા અપ્રસૂત છે, કવિ જાણે છે કે પેતાની વિમલમુદ્રા ને ઉપામો, જપામો અને જપવો ક્યાં જઈને આજમ મળે છે.” એક રમ્ય વક્તાના હૃદયનું પ્રમાણુભૂત કથન તો આમ પણ છે કે, ‘કવિ નાનાલાલને ગુજરાતના ટાંગેર કહી શકીએ! હા, કહી શકીએ કદાચ. ટાંગેરની જીવનકળા ઉપી કદાએ ને વિશાળ ભૂમિકાએ વિસ્તારે છે. આજનો રા’પ્રેમી ટાંગેર અશ્રુપૂર્વ છે. વિવિધ કળાઓના એ નિકષો કળાકાર છે સંગીત, ચિત્ર ને સાહિત્ય તો એમની કળાએ છે જ; પરંતુ કવિ પ્રગલ્ભ, સંસ્કૃતિવિનિમય, પુસ્તકતત્ત્વ, કૌમારજનનની-ને સૌની વિદ્યાસપ્રગતિનો -અરે માનવ સંજ્ઞાનો શક્તિનો એ સંદેશાદાયક માનવરૂત છે. કવિ ટાંગેરનો એ મહાચિન્મય છે.’ કવિ નાનાલાલ એ કદાએ જઈ શકે-અરજ જઈ શકે ને-પણ એ બધું જવા દલએ. નાનાલાલ પુજની પાંચ મહાન બકિતઓમાં: કલાપી, નાનાલાલ, જલિતજી, અજરદાર અને મુનશી. એટલી મહાપુત્રી છે.

તે પછીના યુગપુરુષ મોંઘીછ છે. આખા સાહિત્ય પર એમની અર્કજાળી અસર થઈ છે એમના હાથે સાહિત્યનું રચણ જ નવેસર તૈયાર થયેલું’ દેખાય છે. ‘સાહિત્યરોપ’માં કદમના મનુરો માટે રમણલાલ એક અજાનની બીના રચ્ય કરે છે. અગાઉ એ વિશે ક્યાંક ક્યાંક અરજ્ય લખાયું’ છે પણ આટલી ચોક્કસાઈપૂર્વક લખાયેલો આ પહેલો જ લેખ છે એમ મારું માનવું છે. એ રમણીકણ આ પ્રમાણે ॥ અર્થવંશ’ છે. ‘આપણે કવિઓ, લેખકો, વિવેચકો મૂળ તો માનવતાની પરમર્થ દરિયા શોધક છીએ: જગત દાશેવી કે કદાચ વિતની નિર્દોષ કપતાના આપણે મૌ સમ્રાટ છીએ પ્રવિતાં કદાચકદારી તત્ત્વોના પ્રથમક છીએ આણું આણું તો ધણું પે કમન, કમનના આપણે છીએ ને આ બધું શોધક, શુધ્ધાઈ ગયા પછી શિવાસુ કે અગ્નિસુ પ્રગમમુદની વચ્ચે એ અપાર્થિવ વસ્તુની વહેંચણી કરનારા પણ આપણે છીએ, પણ આ તો બધું કેવળ અશ્રમતાપે બનતું’ હોય છે. ચિંતનની કાષ્ઠ પત્ત શરૂએ આપણી રમણ-નવનિ સાચવી રાખી હોય છે. પછી તો આપણે સામાન્ય મનુષ્ય જ બની જઈએ છીએ. બીજાની જેમ અને જેમનાઓ ઉભાં કરતાં આપણને પણ આરો છે. જનિંદાને પ્રિય વિષય બનાવી મૂક્યામાં પણ પાવરશ છીએ આપણે સંસાર વાંધુઓ. દોટમની નોકરીથી માંડીને. આવાસન સુખેનિ માનસિક પ્રવાસ કરી લીધો હોય છે આપણે. માનવતાની વધુમાં વધુ રક્ષા કરવાનો પ્રેમ કરનારા આપણે. અમાનવતાની આશાગાત્રીમાં જ રમણજવા રહીએ છીએ. ‘આ વિષય પરવે. અંતર્ગત રીતે પણ રમણજાલએ સદુ’ અજનવ’ આપણું છે. અનુદાર દરિયા કાષ્ઠ પણ સેમ મારે આનંદનાજ છે.

તે પછી સામાન્ય દરિયા છતાં અન્ધામની દરિયા ઉપરોળી એવા ચારખાંચ લેખો વટાવ્યા પછી કવિ નર્મદની સંયમધર્મિ: અગિર સામે રિયર થાય છે. એ આવે છે એકથો ને ઉમાદમયો. બુધે મરણની માપુરી સામગ્રી લખને એ પ્રાણુ પ્રાણમાં કૂટાનો વાલો આવે છે. રમણલાલે એને ‘માનવરત્નો’ પ્રતિનિધિ કયો છે. ‘તો નર્મદના કર્તાની કાવરી ને મંબેર ઉઘી કંઈક

નર્મદની પ્રચલિતમાં જ શેકાઈ ગઈ છે. જીવન પણ
અનેકે નિરનિશ્ચી અકલિતપૂર્વ દેખી છે એ મરણીયાની
રાખ હવે. જેને જેમ કાચું તેમ કાચું કહ્યું છે. આ
ખતની ઊર્મિશક્તિ કરતાં 'ધૂમકેતુ' નું વિચારદર્શન
વધારે લગ્ન છે. એમને નર્મદ આપણને પ્રેરણા આપી
શકે એવો તેમની મનુષ્ય છે. રમણજીવ અને
વિશ્વનાથનો નર્મદ સુધાર પીર નર્મદ નથી લાગે. એ તો
શક્તિ શક્તિ મહાપુરુષ થતાની દેશ-દિશ જેવી રમણમાં
છડેલા ટોળાકા નર્મદ લાગે છે. ધૂમકેતુનો નર્મદ
એ તો મુશ્કારાનું વારાઝેલું છે. વિકાસની પળેપળે
સંઘર્ષ રાખનારી એના નથી એને; એક મધ્યે કયો
સાર કરવાની યોજનાની મનોમતિ જ અહીં પ્રાપ્ત્ય
બોધે છે. મને એ વધારે પ્રેરક લાગે છે. આના
સમર્થનમાં એમની એક લીટી : 'એ આજન્મ સીતે
હતા એનામાંથી ગમે તેવા પ્રતીબલ સમયે પણ પ્રેરિતો
આનંદ મળે નથી.'

'કલા' અને તેની મહત્ત્વ' માં એક સારા અવધા-
સીને હોય એ રીતે નિરૂપણ કહ્યું તેમજ 'ગોપીજન-
વંદન' નો સ્વરોપ કવિ સ્વારામ પણ આછી રેખાઓમાં
વર્ણવાળેની રીતે શોધે છે. જે વસ્તુ વધારેમાં વધારે
જાણી માન્યા હોય તેને રંગરસસહીન મિનાસરીમાં
મૂલ્યવાની એ કેટલું દુર્લભ છે તે આ દ્રષ્ટી નોંધે
ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. ઉદાહરણ એ લેખમાં પહેલો
નવમસર નિર્ણય કેટલુંક નવું અજવાળું આપે છે.
નિર વિવેક, નાટકકાર-કવિ ઉપરાંત નવકલમ એક
અનેક શિલ્પકલાની દગ્ધ એટલું અહિં 'પહેલપહેલું'
લખવા મળે છે. ઉદાહરણમાં સાંધીજીને સાહિત્યકાર
ગણી શકાય કે નહિ એની જે ચર્ચા બારમા સાહિત્ય-
સંમેલનમાં ઉપડી હતી તેનો જડખેસવાળા ચૂકે છે.

ધ.

સુદિણી: તેમના ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનની માનિક
પ્રચારપત્રિકા લગભગ, બહારના ટપાલખર્ચ સહીત
રૂપિયો એક, રવાના કરવા આના, પ્રકાશક, કાચેપારી
સમિતિ, યાકુબખાન રોડ, રણછોડક વાડેર કરાચી.

આવતા ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખમાં કરાચીમાં
લગભગ તેમના ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનમાં સર્વાંગી
પ્રચારણે 'સુદિણી'નું માસિક પ્રકાશન શરૂ થયું છે. બાર
બાર અભિવેક્ષેના ગુજરાતમાં લખાં પછી, સંમેલન
પહેલીવાર વરજવાર પણ મૂકે છે એ બૃહદ્ ગુજરાતના,
ખાસ કરી શિવેના અધોભાગ છે, સંમેલન આટલે
દૂર પોતાને આંચકે આવે છે અહીંનું કરાચીની
ગુજરાતી પ્રભાવે અર્ધું હિસાબ બતાવતા માંડે છે
અને એને સજી બતાવતા મારે સંપૂર્ણ તૈયારીઓ થઈ
ચૂકી છે. 'સુદિણી'નું પ્રકાશન એ અધ્યાને મજબૂત
બતાવે છે. લગભગ સવાસો વર્ષ થયાં સિંધમાં આપી
સ્થિર થયેલી ગુજરાતી પ્રભાવે, સાર્થકારિક, સામીક, અર્થિક
કેટકેટલી પ્રગતિ સાધી તેનું સમમાનવોલન
'સુદિણી' દ્વારા ગુજરાતને પહોંચાડતો આશય દેખાય
છે. એના પ્રકાશનો, સ્વ સરના લગભગમાં-લગભગ
પાતર કીમતે-સંમેલનની પ્રતિનિધિ બનીને ગુજરાતને
ધેર ધેર જઈ પહોંચવાની આ પત્રિકાની ઉમેદ છે.
પ્રત્યેક સંમેલનમાં દર વખતે કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટતા
રહી હોય છે. આ વખતના સંમેલનમાં 'સુદિણી' એ
એનું વિશિષ્ટ અંગ મળ્યો. પત્રિકાના પહેલા અંકમાં
શ્રી. દેશમુખ પરમાર, કરમનંદસ મણેક, ઇન્દુલાલ મોદી
વગેરેની એકએક ઉત્તમ રૂપિ આપી છે તેમના નિવેદન-
માંથી એક કદિસ અહીં ઉતારીએ છીએ.

'સંમેલનના સર્વાંગી પ્રચારને મારે જ 'સુદિણી'નું
માસિક પ્રકાશન શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતથી
ડિસેમ્બર સુધીમાં એના છ અંકો પ્રગટ થશે. એમાં
આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યની સર્વોત્તમ રચનાઓ
ઉપરાંત, સિંધની પ્રાચીન અને આગામીન સંસ્કૃતિના,
ભાષા-સાહિત્યના, પ્રેરણાથી વિવૃત્તિઓના પ્રમાણુલ
અને પ્રચલન પરિચયો અપાશે. બીનું તો ઘણું પે
આવશે. એ પત્રિકા જ સંમેલનના આકર્ષણનું મંથનું
બની રહેશે.'

અને કદીએ છીએ કે ગુજરાત અને બૃહદ
ગુજરાતના ગુજરાતીઓ 'સુદિણી'ને સત્કારશે જ.

ક.

જ્યોતિર્ધર [પાંક્તિક]

તમે જોયું છે? અત્યાર અગાઉ એવું એનું સ્થાન નક્કી કરી લીધું છે. નમૂનાનો એક અંક મંગારી જુઓ. તેના પૈસા પડતા નથી.

સમાજના સમગ્રતા પ્રશ્નોની તેમાં સમજાવી અને તદ્વરૂપથી ચર્ચા કરવામાં આવે છે સ્ત્રીઓના અકિતગત દરકે ઉપર તેમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવે છે. તેમાં કેળવણી વિષયક નિરાંતી અને સુદૃઢ માર્ગ દર્શાવવામાં આવે છે. તેમાં જનકપયોગી ફૂટ કોપડાઓનું નિદાન કરવામાં આવે છે.

તેમાં નથી આડંબરસુકત અસંમતી યેટી, સનસવાડી ભરેલી ખગરો કે હેવાલો. અતિશયોક્તિવાળાં અને ચિત્તને બ્લાકાઉટ કરે તેવાં મધાળાં. અંખન નિંદા કે આક્ષેપ, ધાર્મિક કે કોમી ગંધડા, અધૂરા તથા અર્ધચત્વવાળા ઉદગારો.

તેમાં તો જલની રહે છે સમસ્ત જનકસાળની, સમાજની દષ્ટિવાળી તેજસ્વી ભાવનાઓના અખૂટ જ્યોતિ.

ટૂંકમાં 'જ્યોતિર્ધર' પર સમાજસુધારના પંથે અડગ દૃઢ કરતાં યુવક યુવતીઓ સમક્ષ Search-light ફેંકવાનું બીડું ઝડપ્યું છે. અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલા અંકોમાંથી કોઈ પણ અંક જુઓ. તમને તેની ખાતરી થશે.

એક વર્ષમાં છવીસ અંકો એટલે ફરસેપ સાધજના ચોથીઆના કદનાં ૨૦૮ પાનાનું સંગીત વાચન. વાર્ષિક સવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે ફક્ત રૂ. ૩. એ. આજે જ આંહડ થાઓ.

મનેજર 'જ્યોતિર્ધર' કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ, વલ્લભભાઇ રોડ, અમદાવાદ

'ઊર્મિ' 'અંજલિ અંધ માળા' અને 'નવરથના' ના આંહડાને ઘેર બેઠાં મુત્ર ખાર આનામાં મળી શકશે.

લગ્ન - એક સમસ્યા

લેખક : સોપાન

'પાકું પકું' : સવાજઓ પાનાં : મૂલ્ય : મૂલ્ય રૂપિયે

'ઊર્મિ' ના વાચકોને કદાચ ખગર નહિ હોય કે આ ઉત્તમ પુસ્તકનો મરાઠી અનુવાદ થઈ રહ્યો છે અને હવે હિંદી અનુવાદની માગણી આવી છે. મુંબઈથી પં. નરેન્દ્રેય સાહિત્યલંકાર લખે છે :-

"આપકી 'લગ્ન-એક સમસ્યા' નામક પુસ્તક મેંને પઢી. પુસ્તક મુશ્કેલ પસન્દ આર. મેરી ઉન્કાટ અભિલાષા છે કે મેં આપકી હસ વિચારધારા વાંચી હિન્દી મેં અનુવાદ કરું. કયા આર રજાજત દેમે ?

કેવલ ગુજરાત કે યુવક-યુવતિયોં કો દી નહીં; અપિતુ ભારતભર કે યુવક-યુવતિયોં કો હસ વિચારધારા વાંચી આવશ્યકતા છે.

વધિ આપકી વિચારધારા કો મેં હિન્દી ભાષા માવિયોં તક પઢુંવા સકા તો મેં અપને કો રુતરુત્પ સમજુંગા."

આ મુંદર પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ ખજાસ થાય તે પહેલાં અમારી પ્રવૃત્તિના આંહડાએ અર્ધી કિંમત જેવો આ લાલ ઉઠાવી લેવો જોઈએ.

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર સ્થાપના આરંભે અમદાવાદ

સાંપાદક :

ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

આ
અંકમાં

ત્રણ પગલાં
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ
સાહિત્યના પ્રદેશમાં
શક્તિ તેટલી ભક્તિ
લોહીનું આતર પુરનારા
સર જેમ્સ મેથ્યુ બ્લેક
સમાજવાદ કે સમાજ ધર્મ
જીવનમાં શૌંદર્યનું સ્થાન

મુદ્રક - ધનરાજીર કું. શુક્લ

પ્રભાત પ્રેસ - ડેન્સો હાલ - કરાચી

ભિમિ

પ્રકાશક - સુરેશ રા. બાબરીઆ

ભિમિ કાર્યાલય - ડેન્સો હાલ - કરાચી

વર્ષ છઠું

અંક આઠમો

અનુક્રમણિકા

સંગ્રહ અંક

૬૮

શક્તિ તેટલી ભક્તિ	વિનયનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૪૮૧
ફેરફાર	સુંદરમ	૪૮૩
મૌન	પ્રભુદાસ દાસિદાસ વ્યાસ	૪૮૩
હાસ્ય-સંગમ	"	૪૮૩
મૂર્છના	જયદેવ દવે	૪૮૪
કોના નૃપુર બાળે ?	સુરેશ ગાંધી	૪૮૪
સમાજવાદ કે સમાજધર્મ ?	કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	૪૮૫
ઊર્વશીનું અવસાન	કાલક	૪૮૮
ત્રણ પગલાં	શ્રીકાંત	૪૮૯
ભાગ હૃદય	અતુના કુતુમાર :	૪૯૫
ફોટોગ્રાફ	દેવજી રા. મોડા	૪૯૧
જીવનમાં સૌંદર્યનું સ્થાન	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાસેલકર	૪૯૭
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	રામનારાયણ ના. પાઠક	૪૯૯
આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો	ભાસ્કરરાવ વિદ્યાંત	૫૦૩
સર જેમ્સ મેથ્યુ ઝરી	વા.	૫૧૨
મરજીવાને પ્રાંત	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૫૧૫
જંતુવાદ-એક અર્વાચીન પાપાંડ	રમણલાલ એન્જિનીયર	૫૧૬
જવાલાશુબીને	પારાશર્ય	૫૨૨
લોહીનું ખાતર પૂરનારા	સોપાન	૫૨૩
કલાત્મક અંત	પ્રભુરામ રાઘવગીર	૫૨૬
આપણી સ્વરાજયાત્રા	૫૩૧
મોતીનાયક	સાંદોપનિ	૫૩૬
સાહિત્યના પ્રદેશમાં	૫૩૯

અમારા મુખ્ય એજન્ટો:-

શ્રી. જમનાદાસની કું.,
નૂતન સાહિત્ય ભંડાર
એલ. કે. મેઘાણી
પુસ્તકાલય સ. સ. મંદળ લી.
ગાંધીવ લવાજમ એજન્સી

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨
રમકાં માર્કેટ, અમદાવાદ
૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
રાવપરા, વડોદરા
હવાડીયો ચક્રો, મુરત

વાર્ષિક

:::::

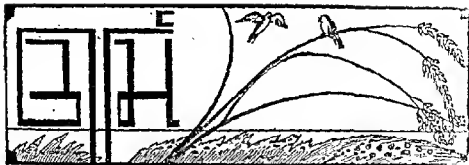
લવાજમ

:::::

રૂપિયા પાંચ

..... દિવસ આતે આના

પરદેશ બાર શિલિંગ

* ૫૧૬ છુટું *

* આગષ્ટ ૧૯૩૭ *

* આદિ આદરમા *

શક્તિ તેટલી ભક્તિ

શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

મનન્ય હૃદયની પ્રગળમાં પ્રગળ વામના
શીર મનુષ્યના જીવનમાં રસ પૂરે અને એને ટકી
રહેવાનું બળ આપે એવું તરવર કયું? એની
પ્રતિભાવનું પરમ પ્રયોજન શું? એક જ અને
તે સૌની પૂજા પ્રાપ્ત કરવાનું, સૌનું માન મેળ-
વાનું, સૌમાં આદરપાત્ર બનવાનું. જગતના
બધવારનું મૂલ્ય અવલોકન કરીશું તો તરત
જણાશે કે આ એક જ ગતિ સર્વથા શ્રમ કરી
રહી છે. એક સાહે જ દાખલો થયો. સામાન્ય
દૃષ્ટિએ લોકોએ તો મનુષ્યોના મોટા ભાગ પત
પાછળ પડેલો દેખાશે. પણ આ ધનવન્ધુ
પાછળનું પ્રેરક તરવર શું? માણસ પૈસા
પૈસા કરે છે તે શું પૈસાને જ ખજાનો નહિ જ.
માણસ પૈસાને જ એ છે તે એ જનસમાજમાં
પ્રતિબંધ પ્રતીક છે તેથી. પૈસામાં પ્રતિબંધ રહેથી
છે તેટલા પૂરતી જ માણસની તેને માટેની સંપત્તી
હોવામાં છે. ધનથી માણસનું જીવન સમાચરદષ્ટિ-
એ ધન્ય ગણાય છે તેટલા માટે જ માણસનો એનો
માટે મોદ છે. અને તેથી જ ધન અમુક અંશે
સુખચેતનું મદદરતું સાધન હોવા છતાં લગ્ન લગ્ન
એ માન કે પ્રતિબંધનું વિગાળક મહત્તમ થાયું છે.

ત્યાં ત્યાં તેને નિસ્કારપૂર્વક શાત મારવામાં જ
સંપત્તિ સમગ્ર માણસોએ સર્વદા ગર્વ લીધો છે.
એટલે આ સામાન્ય દાખલા ઉપરથી પણ લોકો
સાક્ષી કે માનવીની મોટામાં મોટી વાસ્તવ્ય તે મર્વજ
પૂજવાની, સૌનું માન મેળવવાની, સૌમાં વાદવદ
કંદેરવાવાની છે. માણસને જીવનમાં રસ પણ
એને જગતમાં જેટલું માન મળતું હોય તેટલો જ
પડે છે અને તેટલી પ્રતિજ્ઞાનામાં એને જીવનમાં
ઝૂંતવાનું બળ પણ આ આદરની ભાવના જ
આપે છે. માણસ જેટલે અંશે આદર મેળવી
શકેલો હોય-પછી એ આદર મેળવેલો હોય કે
ખોતાના અંતરમાંથી મેળવેલો હોય તે લુપ્ત વાન-તેટલે
જ અંશે એ જીવનમાં આનંદ અનુભવી શકે
છે. જેને જગતમાં કોઈનાએ આદર ન દોય એવું
જીવન આપોઆપ કષ્ટભર્યું થવાનું.

અને આ આદર શાથી મળે છે? વિવિધ
રૂપોમાં, વિવિધ પ્રકારે જગત પુરે છે તે શાને!
સૌનું માનપાત્ર બનવું હોય એવું તરવર કયું?
એક જ, અને તે શક્તિ. આદરમાથી વિષ એક જ
વસ્તુને પૂછ રહ્યું છે અને તે શક્તિને. ત્યાં જ્યાં
જગત કોઈપણ પ્રકારની શક્તિ લુપ્ત છે, ત્યાં

ત્યાં તે સ્વયંમેય મસ્તક નમાવે છે. વિજ્ઞાનને પૂછો, એનો ગુરુવાક્યાણનો નિયમ, એને જીવનકલક (struggle of existence) અને સર્વોત્તમની જીવનક્ષમતા (survival of the fittest) નો કાયલો આ જ વાન કહેશે. ધર્મને પૂછો, એની ઈશ્વરની ભાવના, એનો પ્રભુનો ખ્યાલ, એ જાને રાખેલી બ્યુતપતિદારા (ઇશ્વર=શાસક, સમર્થ, શક્તિમાન; પ્રભુ=સમર્થ, બળવાન) એ જ વાતની સાદી પૂરશે. ક્યાને પૂછો, એની સૌન્દર્યની ઉપાસનામાં માનવચિત્તને આકર્ષવાની, રંજિત કરવાની, આનંદ પ્રમાણવાની શક્તિનું જ પૂરતું ધન રહેલું જણાશે. આમ જ્યાં જુઓ ત્યાં જગત એક નહિ તો બીજે પ્રકારે શક્તિને જ પૂછી રહ્યું છે. અને આ શક્તિ એટલે કેવળ સ્થૂળ બળજ નહિ, કેવળ શારીરિક સામર્થ્યજ નહિ, પણ શરીર, મન, આત્મા એમાંથી કાઢવું પણ સાચું સર્વ. એટલે જ જગત રણવીરને પૂછે છે તેટલું જ ધર્મવીર તેમ ત્રિવા-વીરને પણ પૂછે છે. શક્તિ એટલે કેવળ ક્રોડ બળ જ નહિ, પણ હુદિબળ, મનોબળ, આત્મબળ પણ ખરું. એટલે વિદ્વાત એ પણ શક્તિ છે, નીતિમતા કે સાધુતા એ પણ શક્તિ છે, અને તેથી જ જગત યોદ્ધાની પેઠે વિદ્વાનને તેમ સાધુને

પણ માન આપવું આવ્યું છે. એટલે તમારે જો માન મેળવવું હોય, તો બીજું કંઈ નહિ પણ એક જ વાત કરી: કોઈપણ વિષયની, કોઈપણ પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી, એટલે જગત તમને પોતાની મેળાએ માન આપશે. પણ સાથે એ પણ સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટને કે તમે એ શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં બતાવશો તેટલા પ્રમાણમાં જ તમને માન મળશે જેટલા પ્રમાણમાં તમારામાં કોઈપણ શક્તિનો અભાવ, કોઈપણ આવડતની ન્યૂનતા, તેટલા પ્રમાણમાં જગત તમારો તિસ્કાર, ઉપદ્રામ કે ઉપેક્ષ કરવાનું એ પણ એટલું જ ચોક્કસ. જગત જ શું, તમારો અંતરાત્મા પણ, તમારામાં જેટલું સાચું સામર્થ્ય દેખશે એટલે અંશે જ તમને આદર આપશે, અને જેટલે અંશે તમારામાં નમણા દેખશે તેટલે અંશે તમારો તિસ્કાર કરશે. એ તો શક્તિ તેટલી લક્ષિત એજ સમસ્ત વિષયો-બાલ જગત તેમ આપણા આંતર એવન કલપનો-સનાતન સિદ્ધાંત છે. સમસ્ત વિષય બાજુ આપણને પગલે પગલે પોક્કરી પોક્કરીને કઢી રહ્યું છે કે જગતમાં ટકી રહેવા માટે જ નહિ પણ જીવનનો સાચો આનંદ માણવા માટે અને તેટલી વિશેષ શક્તિ પ્રાપ્ત કરો, અને તેટલા વિષયમાં સમર્થ બનો.

કંટાખિયો છું

આ પતથરેલી જગ્યાવાળા બધે
મિટી નશ્વા આ મરનાં, રહી રહી,
હું તો હવે ભાઈ જઈશ ચાલી
અરણ્યમાં એકલો સદનો.

જગજ હું શાન્ત અરણ્યમાં અને
રહીશ હું ને,

અવરુપ આ વૈખરીધી જ ને તે
મે વચિના વણથી રંગી રતિઓ
સમાં ઉડતાં વન પંખીઓનાં
સ્પર્શથી હું સાવ નિસર્ગરપને.

૧ હરીન્દ ચટોપાધ્યાયના કાવ્યનો અનુવાદ.

મૌન

: પૃષ્ઠી :

અહીં તપનનાં તરે પ્રજ્વલ તેજ, ધોળાં દિસે
મહી વિવિધ વર્ણ-ધીર, મૃદુ, તીક્ષ્ણ નિરપે વસે.
પરંતુ પદુ વૈષ પાસે મહા દાસી રંગ તે
પૃથકકરણથી ઘતા સંકગ-રંગ-હારી; અને
અખુટ ઉગ્ર શક્તિ ને અકળ સિદ્ધિ દર્શવોને
જગે જન સમૂહને સતત ઓખ્ય-કારી બને.

અહીં સતત મૌનની સુખદ શાંતિ ઉરે, હરે
મહો પ્રખર, શાંત, ધીર, હૃદ ભાવ ધારે ખરે!
કહી પુત્રીતકોપની જલત ગ્રાગ જવાણમુખી
કહી વિમલ ને મહીર સિંધર વારિ વિદ્યાતળાં
કહી સદન-મસિતનાં અચર જોમ જાત્યાં ધણાં
કહી- વિગુણ-કેર, કાન્તિ મન-આત્મને કાવળી.

હસી કુશળ વૈષ શો, પ્રજ્વલ મૌન-ધારી હસે;
સમગ્ર જન-જેમને ગુણ-બરો વિહારી જશે.

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

હું એકલો મેલીય ને અનુભવ
સીંચી રવનો, તહીં શુષ્ક કાળની
ધૂણી ઘડી હું સદસા ખિલી ઉઠું
કે જશસિ ને પ્રતિ રોમ મારે
પુષ્પો તણું ભાન રહે સ્પર્શી ત્યાં.

ને સાંઝ ટાણે તહીં આવશે તું
ને શાંત એના મુખિયે તું ગેસનાં-
તને તહિં માણુમ કે હું એજ છું;
ઉરે તને જૂઝ જ સાગરી મદા
અનંતને કારણ સાંચ એમના
તે જન નીચે-

હાસ્ય-સંગમ^૧

: પૃષ્ઠી :

પદ્યો પુનિત પવંતાળ દિમ-ગાળ નિતે હસે
ધસે સનન, મંદમંદ દિમ-દાસ્ય ને એ ભસે.
ઉભા અડમ એ અસીમ અવનિધરો રાજતા
અભ્યે, અપરાસ્ત ઉભત શિરે ઉડું ગાજતા.
અહાં અફર પીર ધીર મુદ્ર મૌરવે મજતા
પુંખારી પડકારતા, ઉપડતા વિરાટી અદા!
ડોચ્ય પ્રમાણ પ્રસિદ્ધ હાસ્ય, આગે - ધસે,
વિશિષ્ટ વિવિધતાની અમર હોશ દૈવે વસે.

બરે મદન-સાધને અણુનમ્યાં મદા-માનવો
અને સ્કેટિક તારકે, શશિવ મુખ ને સિંધુઓ
હસે; વિવિધ એમ-વાત અખણદ રૂપાં સદા દસે;
અને દિમશિરિનશુંપ દિમ-દાસ્ય નીચે ધસે.

મયાં મગન માનવી મગન ત્યાં મદા- દાસમાં,
વયાં વિરલ દાસ્ય સદાસ-મહેલના પદાળનાં

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

૧ 'ન'માં ચર્ચિત પંચમી મદાપ વર્ણવે છે.

૨ સાદસ મહેલના પાણાપ એ મદા-માનવોનાં.

: અનુષ્ટુપ : વસંતતિલકા ૪

અરે, ના ! ના ! અરે, ના ! ના ! કંઈએ પણ પૂછ ના !
સખા ! એ તો પરી દેવ, ગાંધાઈ મુજ પેલછા !

કે દી તરંગ ઉરમાં ઉછળી રહે છે,
ને ભાર કેં અકચ આ હસડાઈ આવે !
એ ભારથી હૃદય આ ઉછળે અહીં, કે
એ ભારને તરલ ઊર્મિ વડાવી લાવે !

સંસારના અમણીયલ અનુલભાથી,
માયાભરી મનુજલાગણિઓ થઈ, વા,
શાથી યઃ કિન્તુ ઉર આ ઉછળી રહે છેઃ
આગે ય તેમ ઉર કુબ્ધ બન્યું નથી આ.

આગે નથી તરક્તા, પણ, કાંઈ જૂની,
આગે નવો હૃદય ભાર વધી રહ્યું છે !
જૂની નથી તરવરાટ સમેત પેસે,
આગે ખીજે જ ઉરમેજ હલી રહ્યો છે !

ના હાસ કે, રૂદન એ પણ, કાંઈ ના છે,
નિવેદ શી કશીક મુઠ્ઠ બગ્યા દમે છેઃ

આ કુબ્ધ અંતરતરંગ કમાવનાને
ના તૈય કે હૃદયસાગર હાંટવા છે !

આંધ્ર ગર્ભ, કપિલ કે ઊડી ગયાં મુમુક્ષુ,
ને ઊભરાટ ઉરમે કરી શાંત દેનાંઃ
નિશ્ચિત થે હૃદયભૂમિ મરુ ચમળી,
અંકુર ના ઉમળકે તહીં ફૂટવાના !

શીવી વસંત ઉરપરમવ ખીલવી કે,
આશાભર્ષી મુમનઅંકુર પુટી, ને
શીવી અઃ પ્રખર બીજ નિલક નળિયો.
રૂપનાં તણાં દગ મહીં ચિનતારી ચાપી !

એ રવંજો ભરખડે દગ્ગો અહીં, ને
એ આંચળાં હૃદય પ્રચ્છિત શું પડ્યું છે.
વેરાનની ગર્ભર એકસતા વહે આ,
ત્યાં ગાન કે હૃદયનાં કલબોલ શાં વા !

દિગ્ધા પૂછતો શાને, ધા શા વધા ઉમેજનાં !
પડ્યું છે મૂઠ્ઠાનામાં એ, સખા ! પાછી ન હાંડતો !

કોના નૂપુર બાજે ?

મુરેશ ગાંધી

આજ કોના નૂપુર બાજે
ઉમા સંખ્યા યદ્ય જો !

મૌન અખંડે સાધનાધારે
એણું જીવન પારા પારે
કોની સોનાચુટી આજે
બાજે બાજે રે ?
ઉમા સંખ્યા યદ્ય જો !

આજ નહિ વેગે પસે
આજ નૌકાખંધન ખસે
કોણુ બ્યાકુલ પ્રાણે નાચે

ઉમા આનંદ સાજે રે ?
આજ સંખ્યા યદ્ય જો !

જોરે શેષાલી કુટા કુટે
કોણુ નૂતન સોહણુ છું કે
કોણુ અરૂપ ચૌરનવેશે ફેરે
હારે હારે રે ?
ઉમા સંખ્યા યદ્ય જો !

આજ હૃદયના અનાનુરો
કોના નૂપુર બાજે રે
ઉમા સંખ્યા યદ્ય જો !

સમાજવાદ કે સમાજધર્મ?

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ એક વિચાર કરવા જેવી વસ્તુ છે. આપણને જગતમાં ચાલી પહેલી જરૂર છે- સમાજવાદની કે સમાજધર્મની? સર્વે લોકો સુખી થાયો, કાષ્ટ શરીય ન હો, સૌને આરોગ્ય, બળ, હૃદ્ધિ, વિદ્યા, સંપત્તિ વગેરે સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાયો, સર્વજ સમતા પ્રવર્તો વગેરે શુભેચ્છાઓ ઘણા પ્રદીપ્ત કાળથી પ્રાર્થના, નાટકો વગેરેને અતિ પ્રગટ કરવાનો રિવાજ આપણામાં ચાલી આવે છે. સાદાંસ કે સમાજવાદના આ ધ્યેય સાથે કાષ્ટ પશુ સમજુ-વિવેકી માણસને વિરોધ હોઈ શકતા નથી સમાજમાં કોઈક પાસે અકળક સંપત્તિ, અધિકાર, હિંમતવાનો દરજ્જો અને મુક્તદ હોય, અને અગણિત લોકો અત્યંત પરિશ્રમ કરતાં છતાંયે તંગી, અધીનતા, ભય અને 'છ-સાદેય' કરીને છવન પીનાકતા હોય એવી સામાજિક સ્થિતિથી કાષ્ટ પશુ વિવેકી માણસને સતોય ન લાગી શકે. કાષ્ટ પશુ આપણા કે પરદેશી મહાપુરુષે આવી સ્થિતિને વખાણી નથી કે એવો બિપ્રેય આપ્યો નથી, એમ પણ ન કહેવાય કે આવા પુરુષો હંમેશાં અપ્રકૃષ્ણ- સમાજથી અલગ પડીને જ- રહેતાંશ દત્તા. એમાંથી ફેરલાકે તો પોતે અને ફેરલાકતા સિંખ્યો રાજમતા પ્રાપ્ત કરવારાયે હતા, અને આ ધ્યેયની દિશામાં કંઈક પ્રયત્ન પણ કર્યો દત્તો. વગી, અનેક પ્રકારના રાજ્યવધારણના પ્રયત્નો પણ આજ સુધી ઘણ ચૂપા છે. એકે દષ્ટુ મતા, થોડા જેમ્ડ અને ઉદાર આસયો રાખવા- વાળા પુરુષોની સવા, સમય પ્રભાવી મતા વગેરે અનેક પ્રકારનાં રાજ્યવધારોનો દાનિદાસોમાંથી ઉત્ક્રમેષ મળી આવે છે. છતાં, દહુ સુધી, મનુષ્ય જ્વને સમાનતાના આશરેને વ્યવહારમાં ત્રિદ દરજ્જામાં સંકેત નથી થયો. આનું શું કારણ છે?

મને તો લાગે છે કે જ્યાં સુધી માનવજાતમાં સમાજધર્મનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી સમાજવાદ-અટલે કે સમાનતાનો આસ્થ- અધિકારના જગ પર રચાયેલાં રાજ્યવધારો હાથ મિલ થનારી વસ્તુ નથી. દજ સુધી માનવજાત એટલું સરકારી થવા પામ્યું નથી કે તે પોતાનાં વ્યક્તિગત સુખ, રવાનગ્ય, શક્તિ, અધિકાર વગેરેની આકાંક્ષાઓને ખૂલી જ જાય અને સાર્વજનિક સુખને જ છવનું ધ્યેય બનાવે જ્યાં સુધી માનવજાતની આ સ્થિતિ છે, ત્યાં સુધી રાજ્યવધારણ બાદ સ્વરૂપ અને તે હોય, તે હાથ સમાનતાની સિદ્ધિ થતી અને અસંભવનીય લાગે છે. ત્યાં સુધી કાનિત્યો હાથ એટલું જ થાય કે એક ખૂલતા હાથમાંથી બીજો પણ રાજ્યવધારો છીનવી લે, થોડા દિવસ એ રાજ્યવધારોને અદુપતોગ કરે, પછી દુરપતોગ કર્યા સંકેત અને છેવટે પોતાનો અધિકાર કાયમ રાખવા પ્રયત્નું દમન કરે, ત્યાં સુધી માનવસમાજની સુવચરણા બળતા. પાયા પર રચાયેલાં રાજ્યવધારો ઉપર અવધનિત રહેશે ત્યાં

સુધી શબ્દવતંત્રનું બાથ સ્વરૂપ ગમે તેવું થશે, એમાંથી વર્મહીન સમાજ ઉત્પન્ન થઈ જ નહિ' સહે. માનવ જાતિમાં ઉત્પન્ન થતા વર્ગો ઇશ્વરનિર્મિત નથી, એટલે કે કુદરતના કાયદાથી અનિવાર્ય નથી. પણ પાટોશીના અને પોતાના સુખ વચ્ચે વિરોધ આવતાં પોતાના સુખને પહેલાં ખ્યાલ કરવાની, અથવા પાટોશીનું સુખ વધારવા પોતાને કંઈ વેડું નં પડે પણ અને તો એને ભોગે પોતાના લાભ કરી લેવાની, અથવા કંઈ પણ પરિશ્રમ કરવો ન પડે અને અર્ધાં સુખો પ્રાપ્ત થઈ જાય એટલે કે પરિશ્રમ ન પડવામાં આવેદ માનવાની-ત્રિતિ માણસના હૃદયમાં ભેર કરે છે, ત્યાં સુધી તે સુખનાં સાધનો પર પોતાનો કબજો કરી લેવાનો અને એ કબજો જે રીતે કાયમ રહે તે બળ મેળવવાનો તે પ્રયત્ન કરતો જ રહેશે.

આનગી મિલકત ન હોવાથી જ માણસ પ્રેતિર-શિવન- નિષ્કિંચન- નથી થતો. જ્યારે સુધી માણસના હૃદયમાં એવી ઇચ્છા વસે છે કે પોતા પાસે કંઈક આનગી મિલકત થાય અને તે વધે, ત્યાં સુધી તે બંને આત્મે નિષ્કિંચન હોય એવું માનસ મૂડીવાદી જ છે. આથી હું એમ પણ સચવાય નથી કહીશ કે નિષ્કિંચનતા એ કેવળ મૌનસિક બાજુ જ છે, અને સ્થૂળરૂપે મિલકત ધરાવતાં જ્યાં માનસિક નિષ્કિંચતાનો દાવો કરી શકાય. સાર્થારથ્ય રીતે માનવકક્ષમાં મિલકત પર કબજો રાખવાની લાલસા એટલી પ્રબળ બાલમ પડે છે કે પોતાની સમગ્રી આનગી મિલકતનો ત્યાગ કર્યા પછી જે તેની વ્યવસ્થા અને ઉપયોગમાં એને આત્મક-ભયો રસ રહે છે. એટલું જ નહિ, પણ પછી નો બીજાઓની મિલકતની વ્યવસ્થા અને ઉપયોગ કરવાનો જે મોહ થઈ આવે છે. તાત્પર્ય કે સંપતિ માનવકક્ષ પર અજબ પ્રભાવ ધરાવે છે. અને આજ કારણથી નિષ્કિંચ-નતા સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. સાધારણ મનુષ્ય નિષ્કિંચનતાને કષ્ટમય સ્થિતિ જ સમજતો આવ્યો છે, આદર્શ કે છાંદ સ્થિતિ નથી માનતો. જ્યાં સુધી માનવ-સમાજ આ પ્રકારનો રહે ત્યાં સુધી કાયમ માટે નિષ્કિંચન-વર્મહીન-સમાજ રચાવી શકાશે નહિ.

૫મી. જ્યાં સુધી મનુષ્ય હૃદય પર પરિશ્રમને આપતિ સમજતો અને તેમાંથી જીવતે બચાવી લેવામાં સુખ માનવાનો સંસ્કાર ભેર કરે છે, ત્યાં સુધી પણ વર્મહીન સમાજ કાયમ થવો અશક્ય લાગે છે. જીવનનિર્વાહના આવશ્યક પદાર્થોને શરીરજગત અર્થને નિર્માણ કરવા કે 'ધન્યજગતી' એ, ખારી દરિએ, ગૌણ પ્રાપ્ત છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદે જુદે સમયે યંત્રણ ઉપયોગની મર્યાદા નક્કી કરવાનો જ એ મત્તાવ છે. પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે શરીરજગતો અધિક ઉપયોગ કરીએ કે યંત્રજગતો કરીએ, જીવનનિર્વાહ માટેના આવશ્યક પદાર્થો પેદા કર્યા વિના તો માનવનું નથી જ. એટલે કે, અન્ન, વસ્ત્ર, મકાન, રસ્તા, રોડની, સંકાષ, બાળ-વૃદ્ધ-અર્ધમનુ' પાતન, શિક્ષણ, વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી જ પડશે. આમાંનાં ઘણાં કામો એક બીજા દાખાથી જ થવામાં હોય તોયે એટલું બધું દાખાની મહેનત અને ચિંતા તો થાયે કરવી જ પડશે. પણ પરિશ્રમને કુઝ માનવાનો સંસ્કાર ભારે દહ થશે હોય છે, ત્યારે બધન દાખાની મહેનત અને ચિંતામાં પણ આશ્વ લાગે છે, અને એટલેયે કોઈ બીજો કરે અને પોને આરામ લે અથવા કોઈ 'વધારે મહત્વનું' કામ કરે એમ માણસ ઇચ્છા કરે છે. જીતે માત્રસામાંથી જાણી લેવું કે પોતાના જૂરની દોરી ઊંડાથી એ કાંઈ બહુ ભારે પરિશ્રમની વાત તો નથી પણ એમણે માણ-સને તકલીફ લાગે છે. આ કે છોડો કે નોશર એટલું કરી આપે એમ કહે છે. સત્તુ' તો દરેક માણસને અને છે, અને તેણે આરામથી. પણ કમ્પા એ રહે છે કે બિજાનું કોઈ બીજો માણસ તૈયાર કરી દે તો સારું કે જેથી પોતે તેટલા વખતમાં શ્રમજીવોની લાલચ પર એકાદ લેખ કે કવિતાની ચાર લીટી લખી શકે!

૬. જ્યાં, એમ નથી કે માણસને શરીરજગત ગમતો જ નથી. એમ તો એ દંડ, એકક, કુત્તી વગેરેનો વ્યાપક કરતા અને પછે મુસાફરી કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. પણ અમમળી એ છે કે જે વસ્તુઓ પર માણસનું જીવન નબે છે, તે મારે, ચોરા પણ શ્રમ ઉઠાવવામાં એને કમ્પ લાગે છે! મિત્રો તોડે ગપા મારવા એ આખી

રાત ગગરણ કરશે, પણ ખેતરની રખવાણી માટે કેમ ખીજો મળી ગય તો સારું એમ ધ્યાનશે :

ત્યારે, હજીકત એ છે કે ત્યાં સુધી સંકલ્પ માન્યતા જીવનનિર્વાહનાં સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ માણસ પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાં સુધી કાંઈકને કાંઈક પરિશ્રમ તો એક નહિ તો બીજાને કરવો જ પડવાનો, અને પરિશ્રમનો જ્યાં સુધી તે આપત્તિ લેખરો, ત્યાં સુધી એનો ભાર કાંઈ બીજા પર ટોળવા એ પ્રયત્ન કરવો રહેશે જ, આનું જ નામ વર્ષ ઉભો કરવાનો પ્રયત્ન.

વળી, બળદારા અમુક વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવા પર જેમનો વિશ્વાસ છે, તેમને માટે છેવટે 'ડિક્ટેટરશિપ' સુધી પહોંચી જવું અનિવાર્ય છે. આજે દસ જગ્યા માને છે કે બીજા લોકો કરતાં પોતે વધારે ડાહ્યા છે; પ્રત્યેક મોટા બાગ મૂર્ખ અને જડ છે; શામાં પોતાનું કંટાણ છે તે તેને સમજવા નથી; જે થોડા લોકો તેમનો વિરોધ કરે છે તેઓ તો કાં તો રચાર્થી છે, અથવા તો મૂર્ખ અને જડ ઉપરાંત હજી પણ છે. આથી લોકોના કંટાણ માટે એ વિરોધીઓને દાબી દઈ પોતાના હાથમાં સત્તા લઈ લેવા તેઓ પ્રયત્ન છે. આ રીતે એ દસ જગ્યા અધિકાર હાથ કરે છે અને લોક કંટાણના ઉપાય અજમાવવા બેસે છે. ધીરે ધીરે એ દસની સમિતિને લાગવા માંડે છે કે એમની બાધાની બુદ્ધિ પણ એક સરખી બેઠી નથી. આથી, કોઈ એકના મન પ્રમાણે ચાલવું આવશ્યક છે. હજીખસ અધિકારો અને સૌથી દઈ બીજાઓએ એને વશદારીથી તાબે રહેવાની જરૂર છે. આ રીતે 'ડિક્ટેટરશિપ' ઉત્પત્તિ થાય છે. અને, જેમ જનકંટાણને નામે વિરોધીઓને દાબી દેવાનું તેમને આવશ્યક લાગ્યું, તેમ એ 'ડિક્ટેટર'નો એ દસમાંથી કાંઈ વિરોધ કરે તો તેનું જે જનકંટાણને નામે દમન કરવાનું આપશ્યક લાગે છે. મતલબ કે ત્યાં સુધી કોઈ વર્ષ જનકંટાણના કે પોતાના હેતુની સિદ્ધિના ઉપાય તરીકે માનવ સરકારમાં પરિવર્તન કરવા પર નહિ પણ બળદારા કરવાની શક્તિ પર શ્રદ્ધા રાખે છે, ત્યાં સુધી જુદી 'ડિક્ટેટરશિપ', તેને

પરિણામે એક બળવાન પક્ષનું પ્રભુત્વ અને, અને, વર્ષ નિર્માણ થવા વિના રહેવાનો નહિ.

સમાજવાદના મૂળ ધ્યેયનો વિરોધ કરવા કે વર્તમાન વ્યવસ્થાનું સમર્થન કરવા હું આ વિચારો રજૂ કરતો નથી. પણ મારો હલ વિશ્વાસ બંધાયો છે કે બળદારાના પાવા પર ઉભી કરેલી કોઈપણ રાજ્ય પ્રણાલિકા માનવ-વ્યવસ્થાને પોતાના અંતિમ ધ્યેય પહોંચાડી શકશે નહિ. છતાં, વર્તમાન વ્યવસ્થાને તો હવે પડવાનું જ છે. પણ મારો લખવાનો હેતુ તો સમાજવાદીને એવા વિચારોમાં હજી વધારે બેઠો બિતરવાની જરૂર છે એ વાત પર એનું ધ્યાન એવાનો છે. બાબ પરિવર્તનોથી -તે ક્રાન્તિકારી હોય તોયે-કામ નહીં થાય. કેવળ અમુક સરકારનું રાજ્ય બંધારણ બદલાવી કે અર્થ વ્યવસ્થાકરવાની આ વાત નથી; પણ માનવ સરકારનું પરિવર્તન કરવાની છે. સમાજવાદનું ધ્યેય સફળ કરવા માટે મનુષ્યને વ્યક્તિ વાદી મરી સમાજધર્મી થવું જોઈશે. પડોશીનું ગમે તે થાય, પોતાના વિકાસ, ભોગ, આરામ, યશ, મોક્ષ વગેરે સિદ્ધ કરી લેવા એ વ્યક્તિધર્મ નથી. પણ વ્યક્તિવાદ છે. પોતાનું ગમે તે થાય, પણ પડોશીના વિકાસ, ભોગ, આરામ, યશ, મોક્ષ વગેરે સિદ્ધ થાય, અને પોતાના વિકાસ, ભોગ, આરામ, યશ, મોક્ષ વગેરેના પ્રયત્નદારા પડોશીને લાલ થાય એ સમાજવાદ નથી પણ સમાજ-ધર્મ છે. સમાજધર્મી 'પરિશ્રમને આદર નહિ સમજે. મને લાગે છે કે પરિશ્રમને આદર સમજવો એ વ્યક્તિવાદ છે. પરિશ્રમ કરવાની અશક્તિને આદર અને શક્તિને વિશ્વાસ સમાજધર્મ એ વ્યક્તિધર્મ છે.'

આપણે શું ધમ્મીએ છીએ-સમાજવાદ કે સમાજ-ધર્મ ?

૧ ધર્મ રાબદ્ અહીં બધે 'સફળ'ના અર્થમાં નહિ, પણ કર્વ અનિષ્ટાનાં અર્થમાં સમજવો.

ઊર્વશીનું અવસાન

“કોલક”

આર પ્રભા સૌમ્ય મુખારવિંદની
ખીજેન્દુ શી પાંપણ લોચનોની
કન્યા હતી ધોરણમાં અમાસ,
સન્ધ્યા શી ઘેરા નવરંગી ઓઝમાં
ને જાંજુડી ધાધરી કેર કેસરી,
હેરી નિરાળે નિત મોડી આવતી,
કાને કનેથી સરકી રૂપાળા
રેશા તણી સુઘટ બિતરની
રકનેયી તેના કટિ હેઠ મુઢિ.

ને મૂકતી પ્રથમ પુષ્પ સુકા મળાં તે
આવી સમીપ મુજ રેખા પે હતીને.

ના પૂછું હું પે થયું કેમ મોડું ?
લે પુષ્પ, સંધું ઉર ચેતનામણી
ચાલું, ત્વરાથી પુરથી તલ દષ
શિખાવતો પાક સમીપ આગકે
ઉતો રહીને.

કન્યા તણું કુસુમ કિતુ કરેજ રેવું.

જુલનો ત્યાંજ સર્વે તુટીઠા ઉરતણાં મીન અમ્યાં અમ્યાં.

નિત્ય કને એમ પ્રસન્ન માઝું
શોકાત્ દેખું કુસુમે નિમજ્જન
રેવું સ્મરીને મુખ કન્વ કાનું.
કે માસ વિત્યા અમુ બેય વચ્ચે
અન્ધેન્યાના ઉરની મૃગશા કરી.
એનો ગુણ હું.

ને એ ગુણી જાગેય માહરે
ભૂલાવવા શોક પ્રણે દિનાસ્તન.
ને કેક વેળા લખી હુંય લેતો
કાચેભિં મલે રિમને રમાડતો
પ્રકૃતિ ચિતો, સદુ સિદા સંધમાં
એવું હતું સ્થાન અનુપમું મને.

નાની પરતુ કની એક દી' તે
ને ઉર મરે ઘટ ચિંતના રમી,
વસંતની કામલ નર્તનાવલી
હતી ચક્રે મન મુલ્ય ભાસવી.
ને બાર બારી પુરથી મહી રહી
કન્યા તણું સુસ્મિત પુષ્પ પુષ્પ
તાલ્ય નજી રમતું હતું તીક.

ને વીનતાં દિવસ સાત કલાબું તાને,
'તોષી આ શી લખને રહજીર પરથી કન્યાકા ઊર્વશીનું
નાંખને નામ કહી.'

રજા ખજોરે અઝમા કમાકની
હતી પડીને, પુરી સવ માતાં,
ચર્વે પ્રવેશમાં મુજ વગમાં શિશુ.

ને એક મોડી નિકટાનતરે ઉની,
'મરી ઉરથી ગા પદમ દિવમે આપણી.'

નામ રોકું હતું, સ્તબ્ધ મોઝા દનો
શોક વા રમીતની મૂનને પૂજનો.
એકલો હું હતો વિષ નહોતુ તરી
મુશુનો મર ચિર એક વાણા તણો
મૃત્યુની ઉરથી

પૂર્વની સ્મૃતિનાં ચિત્ર મૂકી મધ
દિવ્ય દેહાનતરે મૂક સક્ષમે વસી
કાચની કન્દશને બરી શોકથી
ચાલી અનંતાનાં ખેતરો પૂરની.

જેમ જાનિ હતી વર્ગમાંથી ધરે
પાક મીન શિખમાં હાથ માતી ઉરે,
સીમ વિતી મધ, અન્ધ રેશે વસી
ના રહી મૂર્ત શિતિજ તે દેશની.

એ જતાં એક ધ્યાં પૃથિવે બોમ આ,
રૂપને, કાચમાં બે વરસાં એક થે
કે ત્યાં લોક પરમેશ્વર આ વિષમાં,
એ અનંતાની સાંજે મૂલનાં

સર્વ આત્મા વસી જિલે દેહાનતરે.
દેહ દેહે વસે આત્મ આ દેહનો
દુનિયે દુનિયે પાર પૂર્ણ-પર,
જ્યાં મળે યોગ સદવાસ દિવ્ય-તીર્થે.

ને અનંતાનરિ અન્ધ અવકાશમાં
મૃત્યુના વાણનાં મર મુંછ રજા,
હાસી તે સાંજનાં મીન રૂપી મયા.

ત્યાં લોધાટ વંચો પર્વે, ચિત મૂંચ્યાં જીવડું
'હાંત યાઓ! લખો રાજો.' હાસી એ દુનિયા હજુ

એ માં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ જ નથી. પણ વર્ષના લગ્નજીવનના અનુભવ ઉપરથી અને એ વખતે મારાં પગલાં ઉપર દસતા મિત્રોની વર્તમાન દશા નિદાગીને હું કહું છું કે મેં જે પગલું ભણું હતું તે માનું હતું, ભુલિયુક્ત હતું. દુનિયામાં જીવવા ઇચ્છનાર માણસે એમ જ કરવું જોઈએ.

હું ભણું છું કે મારાં પગલાં ક્રાંતિ હૃદય હલમલાવી દે એવી વાર્તાનું વસ્તુ ન આપી શકે, પણ હૃદયી કંઈ સારી વાર્તા આપવા માટે નથી છતાં સક્ષમ! મેં લગ્ન ન કર્યો હોત તો જરૂર મારાં પાત્ર આ દુનિયાના લોકોને વધુ આકર્ષક લાગત. હમ્મ ન કરવાને પરિણામે હું જુદાં જેવો ત્યાગી બનત તો લોકો અને પૂજાત, મજાત જેવો ધામધ બનત તો લોકો મારા માટે આકર્ષીત પુઝારત. દેવદાસ જેવો પાગલ અને શરૂથી બનત તો લોકો મારા પ્રત્યે સમભાવ કેળવત, અને એ તથોય દશા લોકોનાં કલેઝને જરૂર વસોવી નાખત. અને એથી હું લોકલાગણીને કેટલી ખેંચી શકત? મારા નામને હું કેવું અમર કરી શકત? પણ હું શું કરું? નાનપણથી જ કે પછી પૂરજન્મના કર્મને જોઈ મારામાં એમાં તત્ત્વો પેશીં થઈ દશ કે જે તત્ત્વોએ મને મારા હૃદયલગ્નના દિવસો પછી ધીમે ધીમે આ મુંઝે સાગતા જમતની વાસ્તવિકતાનું જરાબર ભાન કરાવી દીધું. મને થયું કે જુદા થવાનું મણું નથી અને મણું હોય તો મેં એમાં રમના ધૂંટા રવા છે કે કેમ એનો અનુભવ નથી. મજાનું વિરહની વાતો પ્રાંત-જવામાં ને ચિત્તો જોવામાં તો હું પે સૌની પેડે રસ લંડી શકતો હતો પરંતુ એવા થવામાં હલમના તારતાર ખેંચવા પડે એમ હતો. મને અંદરથી એવા તાર ખેંચવાનું જોમ ઉઠતું હોય તો તો કીક પણ જગતનાટકનું એક મુંઝે પાત્ર બનવા ખાતર શા માટે મારે આંતરડાને ખેંચવાં? અને દેવદાસ થવામાં મને કશો સાર જ નહોતો લાગ્યો. દુનિયામાં દેવદાસ, પારંગતો ને અંદર જ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોત તો તો મને દેવદાસ થવામાં વંધો નહોતો પડતું આ દુનિયામાં તો માણસોની બીડાબીડ હતી. મને થયું કે મારે મારી પારંગતો જ નહિ, પણ હું પંચીમ વરમતો થયા ત્યાં મુઠીમાં મારું જેટલું જગત રચાયું એનો મેં મારે વિચાર કરવો જોઈએ. અને હું સાવ ધિયલિત જીવન જીવતારો મેં ક્યાં દત્તો કે પ્રેમજન થયાં જ મારું કાળવું તૂટી પડે! અને જે તૂટી પડ્યું નહોતું એવા આશાપાટ જેવા કાળજીમાં ફરીને અંકુર ફૂટશે એવું હું ક્યાં ભણતો હતો?

આ તો મધું મેં મારા ત્રીજાં પગલાંના સમર્પનમાં કર્યું. એ પદેસાંના એ પગલાંમાં તો થયું થયું આવી ગય છે. પ્રેમના મનોરમ રચનાઓ, નિરહનું મીઠું દર્દ, લગ્નનો અને ફરી

મંગલાનો અનુપમ આનંદ એ બધું મારા પહેલાં પગલાંમાં હતું. પાપણુ જેવા સ્તબ્ધ બની જવું, મંજનુની પેઠે જીવું, છુદ્ડ જેવા થવાની કલ્પનાઓ સેવવી, દેવદાસ થવાની બીક રાખવી અને ક્યારેક એ તરફ લક્ષ્યાણુ આ બધું મારા બીજાં પગલાંમાં હતું. અને મારા ત્રીજા પગલાંમાં વસ્તુશિયતિનું વધાર્થ જાન, જીવન એ કલ્પના નથી પણ એક નક્કર દલીલ છે તેનું જાન અને એક બાબુ લાગણીઓ ઉપરનું છુદ્ધિનું પ્રણત્ય અને બીજા બાબુ ન સમજાય એવી કુણી લાગણીઓનું જન્મ પામવું એ બધું હતું.

સમુદ્ર ક્ષેત્રે, હું તમને આ ત્રણેય પગલાંની સમજણ પાડું છું. આખી વાત ન સાંભળી હોય ત્યાં સુધી કૃપા કરીને કોઇ પ્રકારનો નિર્લેપ ન બાંધી લેશો, જુઓ, પેલી પરસાજમાં રમે છે એ મારું પોતાનું જ 'બેબી' છે અને તમે રસોડા તરફ કોઇનો પગર સાંભળો છો ને, તે મારાં પગ છે. અને જાને પ્રેમી-ઓ કહેવાછે કે નહિ તે તમે નક્કી કરજો. અમારી વર્તમાન રિયલિટ તમારે જાણવી હોય તો હું એટલું કહું કે મને એનાથી સતોષ છે અને એ પણ મારાથી સતોષી હોય એમ મને લાગે છે. આ સતોષ પ્રેમ ન કહેવાય એમ તમને લાગતું હોય તો તમે જાણો.

x x x

હું કેણુ છું ને શું કહું છું તે જાણવાની તમારે જાણના ન રાખવી જોઇએ. મારાં જીવનનાં ત્રણ પગલાંની વાતને એ વાત સાથે શી નિરમત છે? હું કોને ત્યાં જનમશે, કેમ ઉછર્યો, મારાં માતાપિતા કેવાં હતાં, મેં કેટલો અભ્યાસ કર્યો, આજે શું કહું છું. પ્રથમ શું કરતો હતો, ભવિષ્યમાં શું કરવાનો છું એ બધું જણાવવાની હું કંઇ જરૂર જોતો નથી. અને તેમ જ હું લોકસેવક છું કે નહિ, એમાં સ્વમા સેવું છું કે નહિ, હિંદના સ્વારાજ્યમાં હું રસ લઉં છું કે નહિ વગેરે બાબતો પણ આ વાત સાથે સંબંધ નથી ધરાવતી. તમે એટલું જાણી લો કે આજે હું ત્રીસ વરસનો જીવાન છું. આ ત્રીસ વરસમાં મેં લગ્નજીવનનાં ત્રણ પગલાં ભર્યાં છે તે તમને જાણવી હશે.

જૂઓ પહેલું પગલું હું માનું છું કે...તદાને કારે ભણવું હતું. હું વીસ વરસનો હતો અને એ પંદર વરસની હતી. તે દિવસે મનની લાગણીઓ રજૂ નહોતી થતી પણ મને એના પ્રત્યે અધરપાર હેતુ છુટું હતું. અને એ દિવસે નિસર્ગદેવી પણ કેટલી મનોહારીણી હતી! અને નદીમાં પાણીથી લગભગ ચાળીસ ફીટ જીંદી બેખડ ઉપર બેઠાં હતાં. સામેની બેખડ મૂંઝી મૂંઝી અમારા સામે જોઇ રહી હતી. અને અમારાં દેખામાં જેમ મંજુલ સ્વ મગી રહ્યો હતો એમ જ બને બેખડોની વચ્ચે નદીનું ફાસ ધુંડાતું હતું. સાંજનો વખત હતો. આજુબાજુમાં નિસર્ગદેવી સિવાય કોઈ નહોતું. યજ્ઞની નજર અમારા ઉપર હતી પણ એ પેલાને ઘેર જવાને એટલો ઉતાવળો હતો અને એના મોં ઉપર પ્રવાસનો થમ પણ એટલો દેખાતો હતો કે અમારા અંતર એ જોઇ જ નહિ શક્યો હોય. તમે તેમ, આજે ૫ મને એમ લાગે છે કે તે દિવસે પંખીઓ જ નહિ પણ સાંપને પાંદડે પાંદડે અપહારી પવન લદતીઓ પણ જાન કરતી હતી અને આખી પૃથ્વી કોઇ અપૂર્વ મુમુક્ષી ઉભરાતી હોય એવું લાગતું હતું. તમને યશ કે આ બધું મેં શાનું પારાયણ કરવા માંડ્યું. પણ ઘેરો લાક, મારે મારી વાત પૂરેપૂરી અને સાચે સચી કરવી છે. તે દિવસના જેનું રણીઆમણું આકાશ મેં કોઇ દિવસ નથી જોયું એમ હું શામટે ન કહું! મારે કહેવું જ જોઇએ કે એ દિવસ સૌંદર્યનો દિવસ હતો, અમારાં દેવા ઉધારનાં નહોતાં પણ કુરતનું ઢેંપું ઉપરી મથું હતું.

અરે, મેં એનું અને મારું નામ તો તમને ક્યું જ નહિ. એનું નામ તો હતું શશીમેખા પણ હું એને શશી કહેતો અને મારું નામ હતું જગમોહન પણ એ મને મજનું જ નહોતું એટલે મેં મારું નામ જગમોહન શશીમેહન રાખ્યું હતું એટલે અમારાં દેવકા નામ તો એક સ્વર્ગ જ હતાં: શશી.

તમને આટલું ઉપરથી એમ નથી લાગતું કે પ્રેમી લોકો જે માટીથી ઘડાયાં છે એ માટીનો હું માનતો છું! મારામાં ને તમારી કલ્પનાના પેરા પ્રેમીઓમાં મારી દષ્ટિએ ફેર એટલો જ છે કે હું ઉપાડી આંખે આપા

લાગ્યો. અને પ્રેમનેયે મેં બહુ ધરોણી ન, રાખ્યો. પ્રેમીઓ સામાન્ય રીતે આંખો અંધ કરીને ચાલે છે અથવા તો એમની આંખો ભર્યા જગતમાં એક જ વસ્તુ જોઈ શકે છે, મારું એવું ન થયું. અને એટલા જ ઉપરથી તમે મને પ્રેમીઓની જગતમાં બેસવાની મનાઈ ફરમાવો તો માગ્રથી ફરીઆદ સહ શકે નહિ.

પણ રમે માનતા કે મેં એ ધાવણ સ્થિતિનો સ્વાદ ખજ નહિ આખ્યો હોય. એ સ્વાદ મેં આખ્યો છે. અંજે અંજે આજ હાથે અને પ્રાતઃકાળના શિતળ પત્ર-નર્મણે બહુ બહુ સ્વાદ કરે એ સ્થિતિ તો બધે નીચી ભૂમિપ્રાની કહેવાય પણ દેયું અરણ્ય સમું વેરાળ ભાસે એ સ્થિતિને તમે ક્યાં કહેશો ? કંઈ સહે નહિ, ક્યાંય એન ખેડે નહિ, જે બુલવા મધું છતાં બૂલી શકું નહિ એ સ્થિતિ તો પ્રેમીની ખરીતે ?

પણ હું તો ફરતી વાને ઉતરી ગયો. માન પ્રથમ પગમાંની વાન જ દહી અધૂરી છે. બંધો, મારી શરીર અને હું જેમ જેમ સહવાસમાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ અમારાં બનેલા-ના, મારા એકલાના, એ કે હું તો માનું છું કે અમારાં બનેલા, પણ શરીર એ વાનનો ધનકાર ભણે છે અને કહે છે કે પ્રેમનું જગતું એનાં સહયમાં ફૂટ્યું જ નહોતું. આપણે અત્યારે ક્યાં સંપન્ને સિધ્ધ કર્યું છે ! હું શરીરની એ વાન દગ્ગણી ઘસેને જ આગળ ચલાતું.

અને મને એ કેટલી સુંદર લાગતી હતી ! મેં તમારી પાસે નિઝગદેશીનું વર્ણન કર્યું ને, એ તો મારી શરીરનું પ્રતિબિંબ જ માન હતું ! નિઝગદેશીની સુંદરતા સ્વર્ણમુ હોય તો આજે જે મને એ સુંદર ન લાગે ? તમે લાસેને ના પાડો. હું તો માનું છું કે મારી શરીરનું અને કંઈક અંશે મારું એટલે અમારું બનેલો હાથનું દસે દિશાએ મનોદર પ્રતિબિંબ ઉઠ્યું હતું. એટલે જ પ્રાચીન ખગડતા પાંદડામૃતી કુળીવના સહ ઉઠતાં હતા અને સંધ્યાના તોડાઈ જતા પ્રકાશમાંથી ચિત્રા તેજની સમગ્રીઓ છુટી હતી. તમને પછી લાગતું કે નરીની એખો વચ્ચેનો પવનનો ધુપપાટ અમારા માનિષ્ય વિના ભયંકર લાગ્યો હોય !

આટલા ઉપરથી તમે સમજી શક્યા હશે કે મારી શરીર બાહ્યોત્તર સુંદર હતી. એ હસતી ત્યારે પેલા કવિની પંક્તિઓ અને ચાદ આવતી :

જિંદમાં હોઈ ત્યારે ઉપા આવતી
કાઠ બળે નહિ તેમ બોલાવતી;
એવે આકાશને રંગનું શી રીતે ?
અથ આ નિલ મારી કને લાવતી.
હું દસું : સિમતના લાળ બોલિને કળો
અખડીમાં ભરીને ઉપા લે જતી,
છેક નીચી તમી પદમતી પીંછીએ
પૂરીતે પાટલે શાશિયા ચિતરતી.^૧

અને આટલું જ નહોતું. શરીર મારા જીવનમાર્ગમાં મદદગાર થાય એવી પણ હતી. એ કહેતી કે ચિત્ર-ટમાં ચિત્ર પગે પણ હું તમારા સાથે જ ચાલીશ. મારા જીવનપંથમાં મુશ્કાળો તો નહોતા થયાં એ શરીર બળતી હતી અને સુલાખાની જેમ્મણ એવી એ નહોતી એટલું દૂર પણ બાજુતો હતો, એના મિત્રનરી હું મને કન્ય માનતા લાગ્યો. મનમાં જે અસ્પષ્ટ હતું તે મેં ત્યાં પીંચ્યા પછી સાવ સ્પષ્ટ થઈ મધું હતું. અમારી આંખની મૂંઝી બાંધા હશે વાળીમાં ઉતરી મમ હતી અને અમે એકબેસને સમજવાં લાગ્યાં હતાં, એ દિવસોમાં અમે એક બીજાને ફર્યાં ભાગ્યવાન માનતાં હતાં ! અમારાં માંગસાને અમલાએ એવો એક પણ સ્પર્શ નહોતો. અમારી આલપામતી ફુલિયા અમારા પ્રેમ ઉપર આચીરંદ વરસાવતી હતી.

શરીર સાથે લાગણીને એ વરસ સુધી મેં આ સિલ્લિ માળી હતી. મને તો સ્પર્શને જ ખ્યાલ નહોતો કે એક દિવસ હું એવું સાંભળીશ કે 'મને એવું હતું જ નહિ.' આજ તો એ હરપરિવારક શબ્દો સાંભળ્યાને પાંચ વરસ વધે ગયા. મેં એ બેઠને ઉકેલવા માટે આ પાંચ વરસમાં અનેક વખત પ્રયત્નો કર્યા છે પણ દહી મને પૂરેપૂરા ઉકેલ નથી મળ્યો. ક્યારેક એમ લાગે છે કે સગાએ મને જ કહેશે હશે એટલે ફાલ્ય મને જ પ્રેમ કરતી

૧. હિન્દુલાલ ચૌધી ૧૫ 'અદિત મૂલિયા' માંથી

હોય ! કદાચ એ દિવસોની પ્રેમની હારતીમાં મારા છવ-
નની વાસ્તવિકતાને એ ન પામી શકી હોય. એમ હું
એને પિછાનું છું એવા ભ્રમમાં હતો એમ જ એ પણ
મારા હૃદય આડે પડે ન હોવા છતાં હૃદયની એ
વાણીને જ નિહાળી શકતી હોય. અને વખત જતાં, એ
ખીછ દુનિયાને એવા લાગી હોય, કલ્પના લાગી હોય,
આ સંસર્ગથી કોઇ કોઇ કાણે મારા છવનની વાસ્ત-
વિકતાનું એ દર્શન કરી જતી હોય અને ક્યારેક હૃદય-
પ્રેક્ષતા ન લેએલા આડા દેખાતી એ ઝાંખી કરી જતી
હોય. એમ તેમ હોય, મને પણ વિચારને અંતે આ
સિવાયના કોઇ કારણો સૂઝતાં નથી. નહિ તો એ મને
ન જોતાં આકૃષ્ટ બની જતી. મારી આંખ સાથે આંખ
મળતાં જેની પચલીઓ ધરતીથી જાણે લગીર ઉપર આવી
જતી અને જેને રોમરોમ એકાકાર થઇ જવાનો ભાવ
પ્રગટી હોતો એ એવું કેમ બોલી શકે ?

શરી નવા યુગની હવાને ઝીંતારી હતી પણ
એમાંથી એ સુગંધ જ લેતી હતી. ખીજને આંજવાની
ટસિ એનામાં કોઇ દિવસ હતી જ નહિ. હું એમ
પણ મન મનાવી શકું એમ નહોતો કે એ ખીજ કોઇ
તરફ આકર્ષાઇ હશે, કારણ કે એ અત્યંત વફાવર હતી.
મારે સત્યના રક્ષણ ખાતર અને શરીને નાશ આપવાને
ખાતર કહેવું જોઇએ કે જે દિવસે એણે મારા પાસેથી
વિદાય લીધી તે દિવસે એના મોં ઉપર દર્શનો ઉલ્લાસ
નહોતો. કોઇ નહીન પ્રદેશમાં જવાનો ઉમંગો કે
ચતંગનાટ નહોતો. એના મોં ઉપર રિશ્ત અને મારા
પ્રત્યેની અનુકંપા જ રજા દેખાતી હતી. ત્યારે પણ
એ મારા ઉપર પ્રેમ તો કરતી હતી પણ એ પ્રેમનું રૂપ
જ બદલાઇ ગયું હતું. એમાં ઝળકળતો પ્રકાશ નહોતો
પણ હું દૂર ઉભા ઉભા દર્શન કરી પાવન માઉ એવું
શાંત તેજ જ હતું. હું મારા દુઃખને કાણે એ
અન્યાય નહિ કરું.

એ મારા સાથે ખુબ જોડાતી અને હૃદયની એકે
એક વસ્તુ મને બતાવતી પણ ન્યારસી એણે મારા
પાસેથી વિદાય માગી ત્યારથી એ મારા પાસે બહુ બોલી
જ નહિ. મેં વિદાય માટે એને ધણું કારણો પૂછ્યા

અને એના યુગ્મામ મમને રહેવાની મેં તૈયારી બનાવી
પણ આશ્ચર્ય તો એ બન્યું કે જેમ જેમ હું લાચાર
બાક જાવતો ગયો તેમ તેમ એ મારા ઉપર પ્રેમ કરવાને
બદલે અકાવા લાગી. કોઈક કારણે તો મને એમ પણ
લાગ્યું કે મારી લાગણીના આ પ્રવાહ એના હૃદયને
ભીંજવાને બદલે એની માંબની અનુકંપાને પણ ધ્રુવ
નાખશે.

આજે તો જે સ્થિતિ મારી છે તે સ્થિતિ કશીતી
પણ છે. એ પણ મારા જેવું જ સૂતોપી છવન છવી
રહી છે. સદ્ભાગ્યે એને પણ એના આદર્શોને પોતે ને
ઝીંતે એવો સદ્વર મળ્યો છે. અમારા બંને વચ્ચે
મીઠું સંબંધ પણ છે, પરંતુ મારે કહેવું તો એ છે કે
શરી, જેને હું મારા પ્રાણથી અધિક ચહોતો તેના વિના
હું છવી કેમ શક્યો ? મિત્રાને એ હજીયે આશ્ચર્ય
રહ્યું છે. મને એ આશ્ચર્ય પામતા મિત્રાનો એમાં તો
નથી જણાતો. કારણકે દેખીતી રીતે મારું ત્રીજું
પગલું પ્રથમના બંને પગલોની વિરુદ્ધનું હતું, પણ
મારે કહેવું છે કે એ પગલું મારી છવનના આ માટે
આવશ્યક જ હતું.

x x x

મારા છવનમાં શરીની વિદાય ધરતીકંપની જે
તો નહોતી આવી. પણ મને આંધો તો એ પ્રકારનો જ
લાગ્યો હતો. ઉદ્વેગ કેટલાક વખતથી એ મારા નેહનો
ઉલ્લાસ નહોતો અનુભવી શકતી પણ એ વિચારને મેં
કોઇ દિવસ ગંભીર રૂપ નહોતું આપ્યું, પરંતુ જે
દિવસે લખની તિથિ નક્કી કરવા હું એની સાથે બેઠો
તે દિવસે એણે ઉદ્વેગ મહિતાઓમાં ક્ય ક્ય રૂપે જે
સંબંધ હતું તે મારા સામે ધરી દીધું. હું એમાં
ઉશ્મિત હાથબર રતબર બની આખરે હું એના બેળમાં
મથું મૂકી રહી ગયો. મેં જેવું કે એ ધણી દુઃખ
પામી. એણે મને પંખાવ્યો. હું એના પ્રેમનું રૂપમંડળ
આશા મેળવવા માગ્યો પણ એ આશા ભૂલી નીતી
હું એની પાસે રહ્યો, કરમથી. એનાથી દૂર જઈ મેં
મારા આહાર અને ઉષ્ણ સ્થાનમાં. પરંતુ અનુકંપા સિવાય
હું કંઈ ન મેળવી શક્યો. મારું હૃદય બીમારના ગાર.

જીવનનો તમામ રસ, સેકાઇ જવા લાગ્યો. મિત્રની મૈત્રી રસહીન લાગવા માંડી, તમામ કર્તવ્ય નિષ્ક્રમ જણાવા લાગ્યું. જીવનની આશા ને મહત્વાકાંક્ષાના દીવડાઓ ખૂણાઇ જવા લાગ્યા.

એ દિવસો દુઃખના હતા. દુઃખના દિવસોમાં કહેવાય છે કે મિત્રો ને વહાલાઓ તણ વળ છે, પણ એવું મારે નહોતું. મિત્રોનો પ્રેમાળ હાથ મારા વાંસા ઉપર ફરતો જ હતો અને આશ્વાસનો સખ્તો મારા કાનમાં ફેસાતા હતા, પરંતુ ચિત્તમાં ચાંતિ નહોતી થતી મેં મન-સુ' જ નહોતું કે હું હૃદયનો આટલો બધો નિર્ભજ નીકળીશ, હું એમ માનતો અને કશા કરતો કે હું તો આ પ્રતિભે ખાતર જીવી રહ્યો છું, એ જ મારું જીવનતત્ત્વ છે. એ કોઈ ખૂંચવી શ્મે તો નિર્જીવ ખોળાઈ જ બની બાઈ. પણ એ કેટલું બોલું હતું! 'શરી જતાં મારી તમામ શુભાશુભ વાસનાઓ બળે નાશ પામી.

ચિંતિ બંધીને જેથી રિથિત બોગવતું હતું, જતાં એની સાથે લક્ષ્માં અગત્યાં ને હું વિચારતો હતો તે ઉપરથી પણ લાગતું હતું કે જીવન અસલ છે. મને થવા લાગ્યું કે આ રીતે જીવું એ કરતાં તો જીવનનો અંત આણવો એ જ સાહું. મિત્રો મારા પાસે જીવનની ઊંચી અભિલાષાઓની વાત મૂકતા. મારા પ્રેમને હુમ્મના વિશ્વપ્રેમના રૂપમાં પસારાવી તાબડાની પ્રેક્ષા આપતા પરંતુ મારા દિલ સૂધી એ વાત પહોંચતી નહોતી. ત્યાં મનનું યવાની તમન્ના હતી. ક્યારેક દેવદાસ યવાનો લાંબ જળી ઉઠતો, પણ સૌથી બળવાન ભાવના સમાધિરમ, યદ્ય જવાની હતી. એક વાત તો હું એ દિવસોમાં પણ સમજતો હતો કે અહોતુક જીવન જીવવા કરતાં મરવામાં વધુ કલાણ છે. મને એમ પણ થતું કે હૃદય ઉપર આટલો બોલે ઉંચકને જીવનનો પંથ નહિ કાપી શકાય ને! પછી ન છુટી શકે એવા બોલ સાથે હૃદયને જ શમાટે નિષ્ક્રમ ન બનાવી દેવું?

અને હું આમહત્યાના બળાનક વિચારો કરવા લાગ્યો. લમજીવનનું પહેલું પગલું, અર્થ મળું હતું.

આ બીજું પગલું હતું. એ પગલાંની બાજુ શરીને થઇ ત્યારે એ ફરી ઊઠી. મને બચાવવા ખાતર એ બિચારી હૃદયના ઊંડા પ્રવાહોને પાછા વાળવા તૈયાર થઈ, પણ એ મને યોગ્ય જ ન લાગ્યું. મેં કોઇ મિત્રોને તો નહોતું જણાવ્યું પણ શરીને જણાવ્યું એટલાથી મને કંઈક એવું 'વાન થયું' કે દુનિયામાં હજારે એવાં કોઈક છે કે જે મારું અસ્તિત્વ ઇચ્છે છે, આજે હું સમજું છું કે એથી ઊંચુ સમજવામાં મારી ઘેમજા જ હતી, પણ આ તો એ દિવસની વાત છે કે જે દિવસના પ્રકાશને આજે હું અંધકાર તરીકે ઓળખતો મથો છું.

'શરીએ છેલ્લે મારા પાસેથી આમહત્યા ને કરવાનું વચન લીધું' અને એ દિવસથી હૈવા ઉપર રાખ વાળી દબને પ્રકૃતિમાં મથી જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય પછી આમહત્યાની નમજાહતો વિચાર મેં અતિ નીકળા મિત્રો પાસે એક બૂની વાત કરતો હોઈ એમ મેં મૂક્યો. એ સૌએ મારા પ્રત્યે સમસાવપૂર્વક એવું અને મારામાં સંપૂર્ણ રીતે જીવનરસ પ્રગટી ઉઠે એવો એ પ્રયાત કરવા લાગ્યા.

આમહત્યાનો વિચાર દર થવા પછી મારામાં ક્યારેય થઈને જીવવાનો વિચાર કાબજ થયો હતો. મનમાં એવું પણ માનતો હતો કે 'શરીનો સ્થુળ સંબંધ ભશે મેં ગૂંચાઓ એવાં સૂક્ષ્મ સાથે મારા અંતરતારને હું જોડી રાખીશ. એવાં ચિંતનમાં હું રસ લઇશ. એવું કદાચ હાથ એવી અક્ષિનિશ પ્રાપ્તિનાં કરીશ. હું એનો છું તે આખા જીવનપર્યંત એનો જ રહીશ' તે દિવસે એ વિચારો મને બળ આપના હતા. અને જે મિત્રો એ બાજુતા તે મારા પ્રેમ ઉપર ધન્ય પોષારતા. એને એ પ્રેમ અને એ ધન્યતા મને જીવનરસ પૂરો પાડવામાં મદદગાર થયા લાગ્યા.

લગભગ એક વરસ વંતી મળું. હૃદયનો પા લગીર પણ રૂઝાઓ નથી એમ હું માનતો હતો. કોઇ કોઇ પીક સ્વજનોને લાગતું હતું કે "હવે હું લમ કરીને સુખી થાઉં તો સાહું. આમ ને આમ જીંદગી નહિ એથી સકાય." હું એમની ક્ષયતાને નિર્દયતાથી પાછી

હેલો અને એમને વિનંતિ કરતો કે 'મારા આળા ધાને ન અડકો' પરંતુ નથી ભણતો કે 'ક્યાંથી દોઢ વગમ વીસા પછી એ વિચાર પીમે, અતિ ધીમે મનમાં પ્રસરતા લાગ્યો. એમ લાગતા માંડ્યું કે 'જીવનને લક્ષ્યમતી જરૂર છે, રક્ષા વિના આખી છાંદગી નહિ જીવાય.' પણ એ વિચાર જાહેતાની સાથે જ શમી જતા. આંખ સામે શરીરી મૂર્તિ ખડી થતી અને હૃદય પણ પાણી પાણી થઈ જતું.

આખરે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો કે જે દિવસે આ સુલોચનાએ થીજી ગયેલા દેવાને હલમલાવ્યું. હું એને ઓળખતો હતો. એ મને ઓળખતી હતી. હું શરી પાછળ ભૂરું છું ને શરી પાછળ આત્મહત્યા સુધી ગયો હતો એ હકીકત એ ભણતી હતી આતું ભણવા છતાં એની છત્તા એક મિત્ર દ્વારા મારા પાસે વ્યક્ત થઈ. મેં તુરત જ ના પાડી દીધી. મિત્ર આગ્રહ કરવા જતો હતો તેને મેં રજા એતવણી આપી કે 'તારો ધર્મ પૂરો થયો. હવે આગળ વધીશ ના.' અને એ શાંત થયો. પરંતુ મારા મનની જાડી જાડી કંદરાઓ આ સુલોચનાના નામ માત્રથી ઉઘડી મઠ. જે દલીલો મિત્રે પામેથી સાંભળતો હતો તે હૃદયમાંથી ઉઠવા લાગી. 'હું ધ્યેયપૂર્વક છું છું. જીવનની બધી બાજનો મારે ધ્યેયને પહોંચવાની દૃષ્ટિએ જ વિચારવી જોઈએ...હું આખી છાંદગી નહિ એથી શકું. જ્યારે થાકેલા ત્યારે

પગલાં વખતે ચિત્તમાં જે બધીરતા આપી હતી ત્રીજા પગલાં વખતે પણ આપી મઠ. ક્રમમાંથી ન હોડી ગયો. વિચારોને લઈ માથું ફરવા લાગ્યું. 'સા શું? મારો ધર્મ શી? ' ફરીફરીને હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા.

મને એ મિત્ર ન મળ્યો હોત તો હું શું કરત હું કહી શકતો નથી, પણ એ મિત્ર, જેને તમે ઓળખો છે પણ હું નામ નહિ આપું. એ એક રાત્રે મારા પથારી પાસે આવ્યો. હું જાગતો પડ્યો હતો, એ મારી હાથ પકડી મને ઉભો કર્યો. મને ખતે બહુ નીકળ્યા.

'શું કરવું છે?' એનો પહેલો જ પ્રશ્ન હતો.

'એ ન બની શકે.' થોથરાતી છાને આપેતો એ જવાબ હતો.

અને એણે મને જવાબના એક ઓછા ઉપર બેસાડી સમજાવવા માંડ્યો. એની વાતમાં એક જ નવી દલીલ નહોતી. જે દલીલો સાંભળી હતી અને જે હેઠલા કેટલાક દિવસો થયા હૃદયનો કળગે લાંબે બેડી હતી તે બધી દલીલો અધારી રાતના મેં ફરીને સાંભળી. હું બરાબર ભણું છું કે એની દલીલો હું વશ નહોતો થયો પણ એણે એ દલીલો ન કરી હોત તો હું કંઈ પણ પગલું ન હતી શકત એ વાત પણ સાચી હતી. હું આને

કે આ વસ્તુ જન અનુભવ વિના કોઈથી સમજશે જ નહિ, એટલે મેં તો મોત રહીને મારું જીવન જીવવા માંડ્યું.

એ ત્રીજા પગલાંને આજ ગણ વર્ષ ચીતી ગયા છે. હજુ થેં હું સાંભળું છું કે 'રાશી પ્રત્યે મને સાચો પ્રેમ હતો જ નહિ અને એની પાછળ રહું મરવાની વાત કરતો હતો એ તો સાવ મિથ્યાજ્ઞ હતી.' મારે આ સામે દલીલ નથી મૂકવી પણ મારી આ કથા જ મૂકવી છે. આમાં મેં હૃદયનો એક પણ ભાવ છુપાવ્યો નથી એની તમને ખાતરી આપું છું. આ કથા ઉપરથી તમે મારાં પગલાં વિશે ન્યાય તોળાવે. દીકર કરનારા મિત્રો વિશે મારે શંક નથી કહેવું. એમાંનાં પણ ખરાંની

વર્તમાન સ્થિતિ હું જાણું છું અને એ ઉપરથી તો મને લાગે છે કે ત્રીજું પગલું ભરવામાં મેં ડાહ્યાઈ કંઈ છે અને પહેલાં અને બીજાં પગલાં વિશેની મારા હૃદયની સ્થિતિની મને પૂરેપૂરી ખબર છે. હું ફરીને કહું છું કે હું સશીને પ્રાર્થી થે અધિક મહાતો હતો અને મારા આડે અંતરાયો હોવા ન થયા હોત તો એવા નામ ઉપર આ જાંદગીને મેં ફેંકી દીધી હોત.

ખાલ્દુનિએ અસંખ્ય લાગતા આ પગલાંઓની પાછળ તમે કોઈ સંગતતા જોઈ શકો છો? જોઈ શકતા છો તો મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો એક શબ્દ કેળેને ને મને આશીર્વાદ આપવો.

“ ભગ્નહૃદય ”

: માલકોબની આગેરી સોર :

પ્રભો ! હૃદય શીદ આ કુસુમ શું ઘડ્યું કોમલ ?
અને જગત કાં ઘડ્યું વિષમનાથ ! દાવાનલ ?

સુપ્રમત્ત સ્વભાવનાં મૃદુલ પ્રેમલ દાસ, ક્યાં ?
શું કાળમીંડ પથરે ઉર-સરોજ હિમાસવાં ?
અકેક ઉર અરેલીને નવ કરી શકે મોહરી ?
અકેક દમ પેત્રવે છુપવી આંસુની ધાર કાં ?
અસાર મૃદુ લાગણીકીય સુનો જ સંસાર કાં ?
સ્મૃતિ હૃદયસ્વપ્નની લલિત લ્હાંણુ ક્યાં મીસી ?
અગાધ જલ વિસ્તર્ષા જગત સાગરે ચર્મતા,
છુટાં અંહિતંહી પડ્યાં કંઈક માનવી રીપ રખાં,
ફિકાં ફૂલ દાસની રમણમાધિમંદી કુખ્યાં,
મદું અદુલ એકલાં નિજમ પૂજાં શાં ઉભાં ?

: અનુશ્લુપ :

અન્યમનરક હું ઉભો; એવા અદુલ એટ શો,
આશા વા નિગાહાનો મોનસમૃતિ એટલો.

: શ્રીશ્રીપત્ની :

વિચારને આચરણે. ઉતારવા
પેલાં ઘરે જે કરવા વિચારે
કરી લખ તે સધળાં વિચારે
નક્કી કયું મેં મનથી પડાવવા

મારી બીજા જાત સમી પ્રતિ કૃતિ
બીજા દિને હું રહ્યો વિશે ગયો
ફોટો વિશે વાત જાણ હિચારી
ખૂશી યમને જાણી પાડનારો

નજીકના શા. રૂમમાં લખ જાણ
જુદી જુદી જાત બતાવીને મને
પૂછ્યું "તમારી ઉત્તરે પસંદગી
કયી પરે આશી જાતમાંથી ?"

ના બ્લોક ને વ્હાઈટ મમે મને ન્તરી
રૂએ બહુ કામ ન બોલકા પેન્ટર
ને ધૂપજાથી રંગની સમી વળી
પરે નહીં લેશ પસંદ સેપીઆ.

એન્ડાઈમનેટ થતી આવતી હતી
અભિરુચિ, એય હવે સરી ગઈ
માન્યું હતું કે કદ માત્ર વાધું
કિન્તુ રૂપાલેખનમાં ય ચાલતી

પીંછી ચિતારાની વધ પડતી
એ વાત ના ધ્યાન બહાર રૂ હતી
મંજૂર મેં છેવટ રાખી સેપિઆ
તૈયારીમાં એ જાણી પાડનારો

પડી ગયો; ને વળી માહરી કરે
એ ટાઈ ને બાં ઉભયે મૂકી જાણ
તૈયાર થાવા સૂચવી મને, ગયો!
મેં હાથ વેરી કરી ભાવદર્શન

જવાબ દીધો: ના કાંઈ બેઠએ
ને મારી આવી રસ-શુષ્કતા પરે
તેણે-રસિકે સ્મિત-ગુણ વેળાં!
કો' લાટ સાહેબ તણા મહેલની

એકાદ બાણ ચિતરીતી તેવો
પડીત રૂપે પડે દિગ્ગાથો
ને જોઈથી બેઠક ખૂસી તણી
ટીપાઈ મૂકી વળી મધ્ય ભાગમાં

ને જોઈયું ત્યાં પ્રલદાન, ને મુક્યાં
વળી એય બાણ પ્રલદાનમાં ફુંડાં!
તૈયારી ચાતાં હું તહીં ગયો અને
ત્યાં બેસતાં નક્કી કરેલ રચાને.

મારાથી જાનું - મરણી જવાનું
મેં પૂછ્યું એ જાણી પાડનારને
"શું આ બધુંયે જાણી માફ ઉઠશે"
"જરૂર" બોલ્યો જાણી પાડનારો

"બધું ય જો કેયપ ના કરી શકે
એનું પછી નામજ પ્લેટ રાખું ?"
ઈન્ડિય થતી પૂર્ણ લલી પાડવા
મારી બીજા જાત સમી પ્રતિમૃતિ !

"સંસ્કરમાં જન્મ ધરો કંઈ સુખો
મેં બેઠગ્યાં હોય, અને વળી મન
મારું રજું હોય કદિ ભયું ભયું
અને લઈ ચિત તણી પ્રસન્નતા

જાણી વિશે એ ઉઠશે બધું ય ને ?"
આ જાણી ધરને કંઈ દુઃખો
મેં બેઠગ્યાં હોય અને કદિ સદી
બોધાતી દેએ જાણ વેદનાવી

તો તીવ્રતા એ જાણી તણીને
મારી જા આ માનવ જાત હાથે
અન્યાયની કાદિ મળી પરપરા
એ આગમાં હોઈ ન્તરો કદાપિ

આઠાં શરીરે પડિયાં, રૂઝામાં
કિન્તુ બધિયે પણ યાદ આપવા
સુરખ અંકાયલી ઝાપમાળા
રહી જવા પામી કલપિ હોય તે

જાણી મંહી એ પણ જાણી જતો ?"
મિનજ બેસો જાણી પાડનારે
ત્રાહકતો એ સહસા વળી ઉઠ્યો
"પડાવાંતો જાણીમાં જાણી કી

કે આજ આખા અઢી પ્લેવેલ્લા
કસા અને સૌ પુખીઓ કાઢી
લહો નહીં ને શિર ઝીકે ખાસી
બીજા જાણી હોય, જાણી શોષતો

મારે તમારો જાણી નામ પાડવી."
ને ત્યાંથી હું સ્તરર ચાલતો ગયો
ખીનખસો એ જાણી પાડનારો
જોઈ રહ્યો આ દસ કારી આંખો

બેઠા કરી એ ત્રણ સહારીને
મારા પ્રતિ અંગુલિ ચોપી ચોપી
કે વાત કહેવા જસ એ મંડી ગયો
ને મારી આવી નરી મૂખતા પરે

વેરી રવાં હાસ્ય સહ : અને ધ્વનિ
સાથે જાણી પાડજા આવનો રહ્યો
●

જીવનમાં સૌંદર્યનું સ્થાન

: એક પ્રવચન :

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સૌંદર્ય પોતે સુંદર વસ્તુ છે પણ તે વિશેનું વિવેચન કે મીમાંસા સુંદર હોય ન છે એમ નથી. કાવ્ય, સંગીત કે વિનયમાં રહેલો આનંદ આપણે અનુભવીએ છીએ પણ આ સુંદર કલાઓની મીમાંસા કરવા જતાં કદાચ એ કાર્ય આનંદશીલ અને અ-સુંદર પણ થઇ બેસે. સૌંદર્યના અનુભવનો આનંદ સૌંદર્યમીમાંસાથી વીપજી ન શકે.

સર્વ તરફ નજર રાખી ચાલતાં પ્રશ્ન પૂછે છે અને જાણ પણ આપણી પાછળ આપણે જ ચાલી આવે છે, પરંતુ તેથી અજાણ નજર રાખી જમા પાછળ ચાલતાં પ્રકાશ પણ મળતો નથી અને જમા તે હાયમાં આવી જ નથી, તે તો આગળ ને આગળ દોડી જાય છે, તેથી રીતે સૌંદર્યની પાછળ પડતાં તે પ્રાપ્ત થવું નથી. તેની તરફ બેદરકાર રહેતાં આનંદ અને સૌંદર્ય બન્ને રહેજે થાય છે. બાળકોના જીવનમાં બાકત થઇ રહેલું સૌંદર્ય એને વિશે એને જ્ઞાન થતાં અને દરકાર લેવાતાં નષ્ટ થવા માંડે છે. સૌંદર્ય વિશે જ્ઞાન આપ્યું એટલે તેમાં વિમિતિ પેસવાની જ. જ્યાં સુધી સૌંદર્યજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી જ જીવનમાં સૌંદર્ય માટે સ્થાન રહે છે. આમ સુંદરતા વસ્તુ એવી છે કે તેના વિશે તટસ્થતા કે હિંદીસીતા જાળવવાથી તે સદા જ મળી રહે છે પરંતુ તેને માટે પ્રયત્નો કરવા જતાં, તે શરમાઇને દર જતી રહે છે. જેમાં સૌંદર્ય રહેલું હોય તેની જ હિંમતના કરવાથી, સૌંદર્ય પણ આપોઆપ આવે છે.

આમ જતાં માણસ કોઇ ને કોઈ રીતે પોતાની સુંદરતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરે જ છે. અંગરમાં સુંદરતાની, એટલે દેખાવપણાની કિંમત હોય છે એટલે માણસ મુશ્મિ સુંદરતા કેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રાજ્યમહારાજ્યો અમલદારોની નિમણૂક કરતા પહેલાં તેમના ફાઇ પરથી, તેઓ જાપ પાડી શકે તેવા દેખાવના છે કે નહિ, તેની ખાત્રી કરી જુએ છે. વેપારમાં રજા દેખાવો, અસર પાડી શકે તેવા રૂપરંગો સેક્સમેન સંજ્ઞ થવાનો જ. આ સૌંદર્ય કેળવવાનો પ્રયત્ન તે સારો છે કે ખોટો તે જુદી વસ્તુ છે. પણ દરેકના જીવનમાં તેનું સ્થાન હોય છે જ. પરંતુ બાળકોના બેદરકારીભર્યા સૌંદર્યમાં તેની જે કક્ષા રહેલી છે તેનાથી આ કક્ષાના સાવ જુદી હોય છે. જેઓ જીવનને સમૃદ્ધ કરવા માગે છે, જીવનને સુંદર રીતે વ્યવસ્થા કરવા માગે છે,

તેમની આગળ સૌંદર્ય આવે જ છે અને તેઓનાં જીવનમાં તેનું સ્થાન પણ અનેરું હોય છે.

બાળિકના જીવનમાં સહેજે શોભતી વસ્તુનું પ્રેમ-વસ્થામાં અનુકરણ કરવાથી તે અમુંદર જ દેખાશે; કાચુ ઊંઘર વધતાં સૌંદર્યની કલ્પનાઓ પણ બદલાય છે. સૌંદર્યમાં વધારેમાં વધારે અગત્યનું સ્થાન હોય તો તે ઔચિત્યને છે, વખતે વખતે અને પ્રસંગે પ્રસંગે સુંદરતાની કલ્પના પલટાયા કરે છે.

જવાબદારી, કર્તવ્ય અને જીવન વિષેનું જ્ઞાન, તેમ જ પ્રેમ, કરુણા, ન્યાય આદિ સુગુણો જેમ જેમ ભાગે છે તેમ તેમ સૌંદર્ય વિષેની કલ્પના ઉત્તત થતી જાય છે, અને અંતે પ્રતીતિ યાય છે કે જે સુંદર ગીતે જીવી જાય છે તે જ સૌંદર્યમય છે. દરેક વ્યક્તિમાં સૌંદર્યની ભૂખ તો હોય છે જ, પ્રાયેકના જીવનમાં એનું સ્થાન પણ છે; માત્ર જીવન કર્તવ્યથીજ બનતાં, તેની કલ્પના વિકસે છે અને માણસ તેનાં વધુ ઉન્નત સ્વરૂપો ભાગી શકે છે. આ રીતે જવાબદારીમાં જ સૌંદર્ય પ્રતિબિંબિત છે.

સૌંદર્યની કલ્પના જેમ જવાબદારીને કરણે બદલાય છે, તેવી જ રીતે પ્રેમને કારણે પણ બદલાય છે અને એ રીતે તે પ્રેમ સાથે વધારે સંકળાઓથી છે. દોહસંપ્રદાયની પ્રખ્યાત નાવિકા એના કરેલીનાને સત્તર વર્ષ સુધી દંપતીજીવન ગાળ્યા પછી પોતાના પતિ પરથી પ્રેમ ઉતરતાં તેનામાં સૌંદર્ય દેખાતું પણ ખરું થાય

છે. આમ સૌંદર્યની કલ્પના, ત્યારે તે પ્રેમ પાછળ જાય છે ત્યારે આંધળી બને છે કાચુ પ્રેમ આંધળો હોય છે અને પ્રેમનું લક્ષ્ય બદલાતાં તેની કલ્પના પણ પલટાય છે.

માટે કેટલાક કહે છે કે સૌંદર્યની કાંઈ સર્વમાન્ય બાબ્યાકરણી અસંભવ છે. પણ આ તો આત્મનેપદી-ગ્રાહ-jeetive-સૌંદર્યની વાત થઈ; પરસ્પરી-objection-સૌંદર્ય પણ હોય છે. સત્યાગે નિષ્પ્રજાપતી, તટસ્થ સમ-ભાવી નિર્મલનાં સૌંદર્યો સર્વ કાંઈને પ્રિય થઈ પડે છે. વસો, કૂસો, નરિયો, નાનાંમોટાં જનાવરો સૌમાં કંઈને કંઈ સુંદરતા ભરી હોય જ છે. સામાન્યપણે કંડી શકાય કે કુદરતના પોતાના સર્જનમાં તો તે સુંદરતા છોડાછડા ભરી છે; પણ ત્યારે માણુમનો પગ ત્યાં પડે છે ત્યારે તેમાં વિઘ્નિત પણ પ્રવેશે છે. માણુમના મનના પાપની હાથ વસ્તુ કે પ્રસંગની સુંદરતાને આવરી દે છે અને ત્યાંથી સુંદર અસુંદરતાનો બેઠ શરૂ થાય છે, સૌંદર્યમાં કલ્પ આવે છે. પક્ષપાત, સ્વાર્થ કે ગદગ ન હોય તો વસ્તુ-માત્રમાં સૌંદર્ય પ્રતીત થાય અને તેનો આનંદ સૂઝી શકાય. જેના મનમાં પાપ છે તે જ અમુંદર પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગ, પેદા કરે છે અથવા નિષ્પ્રસંગે છે. વિન માનસ આગળ સુંદર અસુંદરતા બેઠ પડે જ છે અને ત્યાં નીતિનો અભાવ હોય ત્યાં સૌંદર્યનું નામનિશાન પણ રહેતું નથી. ખરું જોનાં જેમાં માણસ અને જમુનો સ્પર્શ, સ્પર્શ સંયોગ થતો હોય છે ત્યાં મુખ્યુપ ઉભાં થાય છે. પણ સૌંદર્ય મુખ્યુપથી ભિન્ન અને પર એવી વસ્તુ છે અને તે આનંદપાત્ર હોય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

ભા. રતવર્ષના સદસ્યોએ એને એવો જાગૃક સેનાધિપતિ મળ્યો છે કે જેની નજર દરેક કિલ્લા ઉપર એક સરખી રાખા કરે છે. એણે હમણાં જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને અંગે વિચારણા કરી એના ઉપર બાર મુદ્દો છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી એ સ્વરાજ્યના ચાર દારમાંનું મુખ્ય દાર નથી પણ સ્વરાજ્યની કમારતનો એ પાયો છે.

સાદુ, સુવ્યવસ્થિત, ઉદ્યમી, અને સંસ્કારી મામણવન એ ભારતવર્ષની વિશિષ્ટતા છે. શુદ્ધિના વિલાસ તરફ ધસડી જતી આજની સહેરી કેળવણી આપણી આ પ્રાચીન વિશિષ્ટતાને કચડી રહી છે. આપણા આ મૌલિક લક્ષણોને શિક્ષણદારા વિકસાવી મામણવને મુગસિત, મુખી અને મતોતારી બનાવવું એ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આજની સ્થિતમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

પરાધીન શ્યામાં કાલ પણ પ્રધરની સ્વતંત્ર શિક્ષણ પદ્ધતિનાં સચોટ પરિચયો બતાવી શકાય નહિ એ વાત ખરી હોવા છતાં, સ્વાધીન ધવા માટે પ્રજામાં જે શુભોની આવશ્યકતા છે. તે પેલા કરવા માટે પણ રાષ્ટ્રીયકેળવણીની પુનર્વિચારણા કરવાના જરૂર છે. આ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં સોલકેળવણી એ જ ખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આજને તબક્કે મળી શકાય.

પરંતુ 'મૂઝા ઉપરનું' નરતર ગમે તેટલું સંસ્કરણ થાય તો પણ જ્યાં સુધી રોમના મૂઝ-રૂપ હોજરી, આતરકાં, અને રૂધિરાભિસરણનો ગુદિ થઈ નથી. ત્યાં સુધી એક નહિને બીજી જગ્યાએ મૂઝનું ફૂટી નીકળવાનું જ છે એમ મામજનતાનાં મુરખમી વર્ગમાં જણાતાં પહેલ, અજ્ઞાન, કુસંપ, બીક, ર્વાઈય, આજ્ઞા, ધંધા પ્રતે ઉદાસીનતા વગેરે અવગુણો ટાળવા ગમે તેવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા છતાં આવનીકાલની મામજનતાના મત ઉપર એ અવગુણોની હાથ લગ્યાં સુધી પડવા કરે છે ત્યાં સુધી પેટી દંડ પેટી એ ચાલ્યા જ કરે.

જુના જેમાનામાં ધાડધાડોએ વારે ચળારના પથવા નગા પર ધા કરી તેમના મૂઝ ભાંગી નાખતા અને પોતે લૂંટનો માલ લઈ નાસી જતા. ખ્રિસ્તી મહત્તવતાના બાદોય ધારા-શાસ્ત્રી મેદોસેએ અંગ્રેજ શિક્ષણ પદ્ધતિથી દિલોપજના મૂઝ ભાંગી નાખ્યા એમ કહેવામાં મુઝલ અતિશયોકિત નથી. માત્ર આભિવિદ્યની બાબતમાં પરાવજ્ઞની બનાવવા છે એમ નહિ પણ સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ મૂજબાવી નાંખીને તપુ મુક્તામી માનસ બનાવી દીધું.

અને વણવાનું રાખવું. મોટા જેતી, ગોપાલન, વણાટ વગેરે કરે તેમાં બાળકો ખતલી મદદ કરે પોતાનાથી સ્વતંત્ર રીતે યશ શકે તે સ્વતંત્ર રીતે કરે. બપોર અને સાંતના વખતમાં ભાષા, ઇતિહાસ, ગણિત, સામાન્ય જ્ઞાન વગેરે અભ્યાસ એ ખેડૂત, ગોવાળ અને વણકર અનેલા શિક્ષકો કરાવે. મોટું કસ્ટમાનું ગ્રામ હોય, પૈસાની સગવડ હોય તો જેતી, ગોપાલન અને વણવિષય સિવાય શીતણ, સુધારી, મેચીકામ, મારીકામ, કાગળ બનાવવા, ઘર ચણવું, સાણુ બનાવવો વગેરે ઉદ્યોગોમાંથી જો તેટલા દાખલ કરી શકે. અત્યારે બાંગેરીને બુકકો થયેલાં રાષ્ટ્રને છવાડવા માટે આ ઉદ્યોગો સજીવન કરવાની જરૂર છે. જો વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા ખાતર પણ બુદ્ધિશાળી યુવાનો આ ચુદ્યોગોમાં મન પરાંવરી તો એમાં નવી સૃષ્ટિ રચશે.

આવા ગ્રામવિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ ખેડૂત, કારીગર, મજૂર અને વેપારીનાં બાળકો પોતાપોતાના ધંધાને બુદ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ અને વિકાસ કરી શકે, તેમાંથી જીવનને જરૂરી એટલી આર્થિકિક મેળવી શકે, અને આધુનિક જગતની બધી નીચેકી પુસ્ટરીઆ પ્રથા છોડીને ઉદ્યોગકાર સાચું શિક્ષણ મેળવી શકે એ જ હોવો જોઈએ.

આવા રાષ્ટ્રીયશિક્ષણને ફોર્મલ બનાવવાનો મહાન અખતરો શરૂ થાય એ દરમ્યાન ગુજરાતના ખૂણામાં, મકીનદીના કાંતરોમાં છૂપાયેલા એક ગ્રામ-વિદ્યાલયને જોવાનું સદ્ભાગ્ય અને પ્રાપ્ત થયું. અને આવી કેળવણી ગુજરાતની પુનર્રચનામાં અગત્યનો ફાળો આપી શકશે એવી મારી ક્રીષ્ના દદ યજ્ઞ.

બાળકોનો સર્વોચ્ચ વિકાસ સંધાય, તેમનું જીવન રાષ્ટ્રપયોગી અને ગ્રામજીવનને અનરૂપ અને, તેમનામાં મેત્ર, શ્રમ અને સંસ્કારિતાની ભાવના પોષાય એવી કેળવણી આપવી એ વિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ છે.

શિક્ષક અને બાળકો વચ્ચે કુટુંબભાવ જાત-મહેનત, સાદાઈ અને અભ્યાસનું સુંદર મિશ્રણ ખાદીનો પહેરવેશ, શરીર, કપડાં અને સાગાની ગીવટ-પૂર્વક સ્વચ્છતા, સાગાનું તમામ કામ લાગે કરવાની ખાડેલી સ્વાભાવિક ટેવ, આ સંસ્કારોની આ ખાલિયન છે. પ્રજાતના તાત્કાલીક પ્રવૃત્તિન વાતાવરણમાં સુગંધિત યુગ્મો અને ધૂપદીપથી મધમધી રહેલા ખાંડમાં

પ્રાર્થનાનું સંગીત શરૂ થાય છે. પ્રાર્થનામાં બોધનાં દિદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત ભજનો અને રાષ્ટ્રગીતો બાળકોના સમૂહકેરી માન સાથે દિલગી, તખ્તમાં અને મંજીમાં સર મગાને લલ્લતા ગૂઢ ભાવોને ભર્યું છે. બાએ જ ગુજરાતના ગામડાંમાં આવું સંગીત-મધ વાતાવરણ જોવા મળે છે.

સારી રીતે વાંચી લખી શકે, પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે, સાહિત્ય રસનો આસ્વાદ લઈ શકે તેટલું માતૃભાષા ગુજરાતીનું શિક્ષણ, રાષ્ટ્રભાષા લખી, વાંચી શકે, બોલેલું સમજી શકે તેટલું દિંદી શિક્ષણ. ઉચ્ચાર શુદ્ધ, ભવિષ્યમાં આગળ વધવાની જરૂર પડે તો દેશરૂપ થાય તેટલું સંસ્કૃત, બ્યવહારમાં ઉપયોગી તેટલું ગણિત, અને નામ. દુનિયાના ખંડો, સમુદ્ર, નદીઓ, પહાડો, પ્રજાઓ, આશોદરા ગોરેની ભૌગોલિક માહિતી; સમાજના વિકાસક્રમમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી શકેલા સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક, મહાપુરોનો જીવન પરિવર્ત, આધુનિક જગતનાં ધાર્મિક, આર્થિક, રોજકીય અને મામનિક આદર્શોનો પરી માહિતી, શરીર સ્વ-ના, ખોરાક, શ્રામ સ્વચ્છતા, આકાશ, પાતાળ, પશુ, પંખી, વનસ્પતિ વી.તું સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત તકલી, રેડીયો, ટી.વિઝી; નાદી, પારી, મારીકામ વગેરે ઉદ્યોગ શિક્ષણ સંકલ્પ અને બાળકામ અર્થે વખત ઉદ્યોગ અને અર્થો સમય અક્ષરતાન એમ બે વિભાગમાં સમગ્ર રીતે શિક્ષણને વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે.

સંધ આમય, લાકી, લેછમ, મેડાની રમતો, પક્ષિ-સર શીખવાય છે.

બધા શિક્ષકો ગ્રામસંકલ્પ, હરિજન સેવા, બાએ વગેરે કામ સાથેનો સંબંધ. માળાપોની મુજાકાન વગેરે કામ દારા.શ્રામ સુધારણાનું કાર્ય પણ કરે છે.

જમીનનો કુટુંબ લઈ તેમાં ગોપાલન, જેતી, વણાટ દારા સંસ્કરણે યજ્ઞને વધુ ઉદ્યોગધાન બનાવવા સંચાલકોની ઉમેદ છે.

આવા પ્રયોગો નાના પાપા ઉપર ખૂણ ગામડે ગામડે થાય તો આપણને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો મહાન પ્રભુને ઉત્કેષમાં પડી પ્રભુત મળે આ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં ભરતવરનો ઉદાર રહેલો છે એવી જો થય સેવનું હોય તેમજ એક વખત રાષ્ટ્રીય આ ગ્રામ-વિદ્યાલય અવરૂપ જોવું પડે.

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્યોત્સ :

ખિનદરમ્યાનગિરીનું નાટક :

ખિનદરમ્યાનગિરીના નાટકનો હજી પણ અંત આવતો નથી. ખિનદરમ્યાનગિરીની અનંત યથાએ અને મંત્રણાઓ લંકના મહેલોમાં વિચારાય છે, ત્યાં રમેતની બ્રમિમાં લોકી રાણી જ જાય છે. અને જાંબોરોને જો મરદ મત્તા કરે છે તે મત્તા જ કરે છે. ખિનદરમ્યાનગિરીના દેખાવે સરકાર પડતો નિર્મળ રાખ્યો છે, અને ક્રોધ પદ જગજગર થતો જાય છે. કેટલાક તો એમ પણ માને છે કે રમેતની સરકાર રહેંસાર જાય છે તેનું કારણ પણ એા ખિનદરમ્યાનગિરી છે. તો ખિનદરમ્યાનગિરીનું તરવ નાજુલ કરવામાં આવ્યું હોત તો આજપૂર્વે જ રમેતના વિપ્લવનો અંત આવી ગયો હોત. એ મમે તે હો, પણ મેટલિટન અને ક્રોસ આજે જર્મની અને છટાલિને ન છંછેડવાના માર્ગે પોતાની નીતિ દોરી રવાં છે તેને પરીણામે રમેતની ફરજ રખતી જ જાય છે.

જર્મની અને છટાલિએ ચોથી કરવાનું જામ ક્યાં પડી એ આગતી ચોથી કરવાનું ક્રોસ-મેટલિટને માથે લીધું પણ જર્મની-છટાલિએ પડકાર ક્યો કે અમારી ખાત્રી પોલી જગાએ કોઈને નહિ આવવા દઈએ, આટલી ધમધમી. દુઝિલ-ક્રોસ નથી પડ્યાં અને એ કિનારા ખાત્રી પડ્યાં. પોર્ટુગલની સરકાર ઉપર પણ નિરીક્ષણની એજ રિયલિ ઘડે છે. અને ત્યાંથી પણ મરદ પદોગાડવામાં આવે છે. ઉમરુ દવે-છટાલિ અને ક્રોસને માથે જ જુને ક્રોસિટ રાખ્યો. આટલું મૂકે છે કે 'મરકરી કિનારા વિચાર છે અને જાંબોરોના પડતના કિનારા ઉપર મેટલિટન-ક્રોસ ચોથી રાખે છે એ અન્યાય છે.' 'મેટલિટન જ રમેતની કમ્પુનિટ રાતી કરકારને મરદ આપવા કરે છે, તો પડી જાંબોરોને ચા મરદ ન મને !' તમેરે

બ્રામક યોજના :

તમે મેટલિટને નવી યોજના રજુ કરી છે. જો જ્યાં રાજ્યો પોતપોતાનાં રજમ-પોતને પાછા ચોટાવી લેવાનું કમ્પ કરે તો જુને લંકના પડોને દુષ્કમન રાખેલા અધિકારો આપવા. આનો અર્થ એ કે જગજગ ક્રોધ જાંબોર મરી જશે. તેના રાજ્યને પણ રીનમર કારકરના રાજ્ય તરીકે જામ રીનમરી સેશે. જર્મનીએ અમાડ આવી જ

માગણી કરી હતી. પણ આજે હવે ઋદ્ધિચિત્ર એ વસ્તુ સ્વીકારવા તૈયાર થયું છે. અને એકવાર વધારે જર્મની છંદાલિતી ધમકાતી સામે પોતાની ગરજ નમાવી છે. પણ આમ કરવામાં છંદાલિત એમ માટે છે કે જો બધા સ્વયંસેવક પાછા બેઝાદ બન્યા તો રોપના મુખમાં થતી દરમ્યાનગિરી ઝોડી થશે. મુખ્ય સમિતિ થશે અને વહેલું અટકશે. પણ આ કાર્ય પણ સરળતાથી બને એવું જણાતું નથી. જર્મની-છંદાલિત સહેલાઈથી કબ્જા કરે શાના? એટલે એમાં પણ જર્મની તરફથી એવી માગણી કરવામાં આવી છે કે જે ધડીએ સ્વયંસેવક પાછા બેઝાદ લેવાનું શરૂ થાય કે તરત જ મુખમાંને સંક્રાંતિ અધિકારો બાબતે પહેલે મળવા લેઈએ. ત્યારે રશિયાએ જરા મજબૂત વસ્તુ પકડ્યું છે. એટલે ફાસિસ્ટ રાજ્યોએ રોપના આખા વિપલનો હોય રશિયાને માથે દોળાયો છે.

છંદાલિતે જો એમ માનવું હોય કે સ્વયંસેવકો પાછા બેઝાદ લેવાથી જ દરમ્યાનગિરી અટકી જશે તો એનો એ ભ્રમ છે, અથવા તો છંદાલિત પૂર્વક કેટલીક દીવા લેવી બાબતોની સામે આખા આઠા કાન કરે છે. કાલથી કે હજી ચોક્કસ કરવાનો પ્રશ્ન તો ઉભો જ છે. ગયા અંકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચોક્કસ કરવાની રીતમાં જ ને હોય છે તે હોવાને પરિણામે જેમને દરમ્યાનગિરી કરી જ દશે તે તો તેમ કરતાં અટકી થકે એવું છે જ નહિ. ઉપરાંત સ્વયંસેવકો કદાચ જશે પણ એરોસેન, ફાસિસ્ટો લગાઈમાં ટેકા વગેરે બધા સામાન તો મળ્યા જ કરવાનો છે. દાર્ઘ્ય વિમાનો ઉપરના કાળું માટે શેડોલ પ્રવલ કરવાનું સચવામાં આવ્યું છે પણ તે પણ ઉપયોગી નીવડે એવું નથી. અને હેઝેલે સ્વયંસેવકો જ્યાં પાછા બેઝાદ લેવાશે કે કેમ એ બાબતની જ શંકા છે. ફાસિસ્ટ પણ આ કબ્જા કરવાનો નથી. અને જર્મની અને છંદાલિતે તો આજન્સીનાં પોતાનાં કાન વચ્ચેનાં જાંઘાં છે કે આ વચન પણ પાછું? કદાચ સ્વયંસેવકો પાછા બેઝાદ લેવાની રજા તેમને પોતાનાં દેખાઈથી જ પડી હોય અને તેને માટે આ બિનદરમ્યાનગિરી સમિતિના આઠા નીચે પોતાની પ્રતિષ્ઠા બોધા વગર આ દાર્ઘ્ય

સાધી લેવું હોય. પણ છતાં એનો કશો અર્થ નથી. ઉપરાંત રશિયાએ એવી પણ માગણી કરી છે કે પહેલી સ્વયંસેવકોમાં પણ લેઈને પણ મળવામાં આવે, અને વિશેષ જર્મની કરવાનું જ છે. ઉપરાંત કુચેડ અને લીપ્ષીય જેવા અનેક બનાવો તો ત્યારે રોપમાં દરમ્યાનગિરી કરી દશે ત્યારે ક્યાં ઉત્પન્ન નથી કરવામાં આવતા?

બિનદરમ્યાનગિરીએ રોપની સરકારને મદદ ન કરવાનું બાકી કે એક ઓલું જ હોય એવું બની ચુકું છે.

છંદાલિત સા માટે એક પછી એક જર્મની-છંદાલિતી સામે પીઠે દડાં કાઢું બન્યું છે! અગાઉ આવી ચુકું છે કે આમાં છંદાલિતો મોટા પૈસાની ધોરણ કરાયા. એનો વર્ગ જનરલ કોમાના પદમાં છે, જર્મનીએ ત્યારે પ્રથમ એવી માગણી કરી કે રોપના વિચલ કરવાના બાબતે પહેલે મુખ્યમાન શરૂના અધિકારો મળવા લેઈએ ત્યારે એટલેટને સખત સામનો થશે. જેને એકવાર બંડાએ ગર્યા તેને રીતસરના રાજા કેમ મળી શકાય? પણ ત્યાર પછી બારકોના પ્રદેશ બંડા જેવાના કાલમાં થશે અને છંદાલિતી લેખાંડની બાજી જે આ પ્રદેશમાં આવેલી છે તે બધી કોમાના કાલમાં ગઈ કાંઠાએ પાડેલી મૂડીચળાઓને ધમકાઈ જશે અને તેને પરિણામે પોતાની લેખાંડની બાજીનાં રાજ નો સચાવ છંદાલિતો પેમાવામાં થશે. અને તેથીજ છંદાલિત તરતજ પોતાનું કિરણ બદલ્યું જમાવ્યું છે. પોતાની પાપડી ફેરવી બાંધી છે અને હવે મમ્મક માર્ગો એ મુખ્યમાન શરૂના અધિકારો અપવાદ તૈયાર થયું છે. હવે પછીથી જર્મનીની માગણી કરવા બે એવી થાય કે પ્રથમ મુખ્યમાન શરૂના અધિકારો આપી પછી સ્વયંસેવકો પાછા બેઝાદ લેવાનું શરૂ કરવામાં આવે, તે છંદાલિત આ સામવૃત્તિને સ્વ મનોમન તૈયાર થઈ ખરું.

રોપની મહાજવાદી સરકારના કાલમાં બારકોના લેખાંડની બાજીમાં સિદ્ધિ મૂડીચળાનાં દિવો સચાવ ને કરતાં જનરલ કોમાના મૂડીચળી રાજ્યમાં આ દિવો

વધારે સંઘીસક્ષાત્તે છે એવું ઇંગ્લાંડને લાગતું હતું એને માટે પણ ગમે તે બોલે પણ હવે જર્મની ઇલાકિને સંતોષવાની નીતિ ઇંગ્લાંડ રમી રહ્યું છે.

આ લખનાં લખનાં સમાચાર આવે છે કે બિન-દરમ્યાનગિરીની ચર્ચાઓ બાંગ્લી પડવાની તૈયારી છે.

જાપાનની ગુંડાશાહી

પૂર્વમાં સુદના વાદળ ઘેરાયું છે અને ગમગાટ પણ થવા લાગ્યા છે. હજી પૂર્વાપમાં તેા પૂર્વવાટ આવું જ છે ત્યાં પૂર્વમાં પણ પાણિફિતની શાંતિ ભોખમમાં આવી પડી છે.

જપા માસમાં જાપાન અને ચીન વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. અલગત સુદની રીતસરની જાહેરાત તેા હજી કરવામાં આવી નથી.

ઉત્તર ચીનમાં પાઈપીંગની નજીક આવેલ ફેંગટાઈ માં જાપાનીઝ દુકાડીઓ લશ્કરી ટેંપાઓ દરતી દતી. તેને સાચા બનાવ તરીકે મની લઈને ચીના લશ્કરે તેના ઉપર હુમલો કર્યો. બંને વચ્ચે અપાઝંપી થઈ. અને પરિસ્થિતિ અંબીર જાની. ત્યાર પછી જાને પહે સમાધાન પ્રવાસો કરવામાં આવ્યા પણ એકે પ્રવાસ સફળ થયો નથી. અને રીતસરનું યુદ્ધ પણ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. અને જાને પહે નુકસાની પણ થવા લાગી છે. ઉત્તર ચીનના લશ્કરને નાનટીંગની મુખ્ય સરકારે પોતાની બધી મદદ આપવાનું વચ્ચે આપ્યું છે. મોટા પાવા ઉપર લશ્કરી દુકાડી અને સામાન ઉત્તર તરફ મોકલવાનું શરૂ થઈ ગયું છે.

આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં મંચુરીયાનો જાપાવ આગે ફરી પાછો લાગે માલ છે. તે વખતે પણ આજ રીતે જગો ઉભો થયો અને જાપાને મંચુરીયાને હજી કબ્જો. ત્યાર પછીની જાપાનની નીતિ જગમગે છે. ઉત્તર ચીનના પ્રાંતો ઉપર તેને માર્કિંગ રીતે અધિકાર મેળવેલો છે. આ પટ્ટામાં જ મંચુરીયાની સરદ અને ઉત્તર ચીનની સરદ ઉપર દાખીરી વેચેલી આધિક

જર્મનીના પ્રતિનિધિ વાન રિબેન ટ્રોપે આતો ભાર રણિયા માથે ઢેલ્યો છે કાદુકે રણિયાને બંડોરોને સુધ્ધમાન અધિકાર રાષ્ટ્રના આપવાનું નમયું છે. હવે આ બિનદરમ્યાનગિરીનો તમાસો ફેરશે વધારે ચાલે છે એ એવાનું છે.

નુકસાનનો ચીનને યતુંજ દત્ત. અને ગયા વખતે આ ખોલે ઉત્તરનાં પ્રતિને સ્વંયત જાપાનની કીકયાલ શરૂ પણ થઈ ચૂકી હતી. પણ તે વખતે અટકી પડ્યું. હવે આગે ફરી એનો પુનરાસ્થિ થઈ ચૂકી છે.

મંચુરીયા વખતે ચીનની નેટલી તૈયારી હતી તે કરતાં આગે ચીન વિરોધ તૈયાર છે. આગે કે શેક પામે આગે કીક પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય ભરૂ છે. આજનાં લશ્કરની જરોજરી કરી રોકે એવું પણ એ તૈયાર છે એમ દલીલ કરાય. ઉપરાંત જાપાન વિરોધી પણ પણ આગે ચીનમાં પ્રજા થતો જાય છે. આ વખતનું જાપાનનું આક્રમણ ને પ્રદેશ ઉપર છે તે પ્રદેશ એ ચીનની જૂની રાજધાનીનો પ્રદેશ છે. અને તેથી એના રાજ્યને ચીના ઓ પોતાના સ્વમાનના રક્ષણને સલાહ મળે છે. અને તેથીજ આ જગો શરૂ થયો ત્યારથી જ ચીનની સરકારે કંક વધણ અજતાર રખું છે.

ચીનનું કમ્યુનિસ્ટ લશ્કર આ વખતે ને ચીનને પડેલે કિયું રહે તે થયો સકળ સામો થઈ શકે. તેમજ જાપાન વિરોધી કાષ્ઠપણ સકિષ કાર્યમાં સાચા આપવાનું આજ અગાઉથી પણ જાપાની દાડું છે. પણ તેમને સાથે લેવાય કે કેમ એનો અભાર નાનટીંગની ચાંચ કે કોઈ સરકાર ને જાપાની વચળ અખતાર કંદ એના ઉપર આધાર રાખે છે. હજી આ મંચુરીયા સમાચાર આવવા નથી.

આજ કે શેકે દરખાંજ એક ભંદરાન દારા ચીન એને જાણવું છે કે મેં ને માર શરૂના જાપાન પાસે ચૂકી છે એ શરૂએ જ સમાધાની સકાય છે. નદિતો

માગણી કરી હતી. પણ આજે હવે ગ્રેટબ્રિટન એ વસ્તુ સ્વીકારવા તૈયાર થયું છે. અને એકવાર વધારે જર્મનીની ઇચ્છાસિદ્ધિ ધમકાવી સામે પોતાની મરજ નમાવી છે. પણ આમ કરવામાં ઇંગ્લાંડ એમ માને છે કે એ જ્યાં સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચાઈ જાય તો રોમના કુખમાં થતી દરમ્યાનગિરી ઝાઝી થશે. યુધ્ધ સંમિતિ થશે અને વહેણું અટકશે. પણ આ કાર્ય પણ સરળતાથી અને એવું જણાવું નથી. જર્મની-પ્રદાસિ સહેલાઈથી કંઈ કરે શક્તા? એટલે એમાં પણ જર્મની તરફથી એવી માગણી કરવામાં આવી છે કે જે ધર્મિય સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાનું શરૂ થાય કે તરત જ કુખમાંનું રાષ્ટ્રના અધિકારો બંને પક્ષોને મળવા લેઈએ. ત્યારે રશિયાએ જરા મજબૂત વચ્ચે પકડ્યું છે. એટલે કમિસ્ટે રાજ્યોએ રોમના આખા વિશ્વદેનો હોય રશિયાને માથે ઢોળ્યો છે.

ઇંગ્લાંડ ને એમ માનવું હોય કે સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાથી જ દરમ્યાનગિરી અટકી જશે તો એનો એ ભ્રમ છે, અથવા તો ઇસ્ટાપૂર્વક કેટલીક દિના ની બાજતોની સામે આંખ આડા કાન કરે છે. કારણ કે હજી ચોક્કસ કરવાનો પ્રયત્ન નથી. જ્યાં જ્યાં બંધમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચોક્કસ કરવાની રીતમાં જ ને હોય છે તે હોયને પરિણામે જેમને દરમ્યાનગિરી કરતી જ દશે તે તો તેમ કરતાં અટકી શકે એવું છે જ નહિ. ઉપરાંત સ્વયંસેવકો કદાચ જશે પણ એરોપેન, દારૂઓના લાગણી ટેકા વગેરે બધો સામાન તો મળ્યા જ કરવાનો છે. હાઈલ વિધાનો ઉપરના કાજુ માટે ચોરસ પ્રયત્ન કરવાનું સ્વયંસેવકોમાં આવ્યું છે પણ તે પણ ઉપયોગી નીવડે એવું નથી. અને ઉદ્ધે સ્વયંસેવકો જ્યાં પાછા ખેંચી લેવાશે કે કેમ એ બાબતની જ શંકા છે. ક્રીકો પણ આ કળ્હ કરવાનો નથી. અને જર્મની અને ઇટાલિએ તો આજસુધીનાં પોતાનાં કષ્ટ વચ્ચેનાં જ્યાં છે કે આ વચન પણ પાળે? કદાચ સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાની કમ્મ તેમને પોતાના દેશમાંથી જ પડી હોય અને તેને માટે આ બિનદરમ્યાનગિરી સંમિતિના ઝાણ નીચે પોતાની પ્રતિજ્ઞા બોલા વગર આ કાર્ય

સાધી લેવું હોય. પણ છતાં એનો કશો અર્થ નથી. ઉપરાંત રશિયાએ એવી પણ માગણી કરી છે કે પહેલી સ્વયંસેવકોમાં ચૂર લેકેરને પણ મળવામાં આવે, આનો વિરોધ જર્મની કરવાનું જ છે. ઉપરાંત કુશોર અને લીધાગી જેવા અનેક બતાવે તો ત્યારે રોમમાં દરમ્યાનગિરી કરી દશે ત્યારે ક્યાં ઉત્પન્ન નથી કરવામાં આવતા?

બિનદરમ્યાનગિરીએ રોમની સરકારને મદદ ન કરવાનું જણે કે એક ઝાઝું જ હોય એવું બની ગયું છે.

ઇંગ્લાંડ સા માટે એક પછી એક જર્મની-પ્રદાસિની સામે પીઠે ફાડ કરવું વલ છે? અમારૂં આવીં મળું છે કે. આમાં ઇંગ્લાંડના મોટા પૈસાની ધીરધાર કદાચ એતિ વર્ષ જનરલ ક્રીકોના પક્ષમાં છે. જર્મનીએ ત્યારે પ્રથમ એવી માગણી કરી કે રોમના વિશ્વ કરનારા બંને પક્ષોને કુખમાં રાષ્ટ્રના અધિકારો મળવા લેઈએ ત્યારે ગ્રેટબ્રિટન સખત સામનો કર્યો. જેને એકવાર બંડખોર મળ્યા તેને રીતસરના જાત કેમ મળી શકાય? પણ ત્યાર પછી બારકોનો પ્રેરણ બંડખોરોના હાથમાં ગયો અને ઇંગ્લાંડની લેખખંડી બાણે ને આ પ્રેરણમાં આવેલી છે તે બધી ક્રીકોના હાથમાં ગઈ. ક્રીકોએ પહેલી, બીજીવાળાઓને ધમકાવી આપી અને તેને પરિણામે પોતાની લેખખંડી બાણોના રક્ષક તો સવાલ ઇંગ્લાંડના પૈમાણાને થયો. અને તેથી જ ઇંગ્લાંડે તરત જ પોતાનું બેરજી બદલ્યું જણાય છે. પોતાની પાસથી ફેરવી બાંધી છે અને હવે અમુક ગરેબ એ કુખમાં રાષ્ટ્રના અધિકારો અથવા તૈયાર થઈ છે, હવે પછીની જર્મનીની માગણી કદાચ ને એવી થાય કે પ્રથમ કુખમાં રાષ્ટ્રના અધિકારો આપે પછી સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાનું શરૂ કરવામાં આવે, તો ઇંગ્લાંડ આ માગણીને પણ સ્વીકારવા તૈયાર થાય ખરું.

રોમની મહામંત્રી સરકારના હાથમાં બારકોની લેખખંડી બાણમાં સિરિષ મૂકીશોનાં દિનો સવાલ તે કરતાં જનરલ ક્રીકોના મૂકીશોનાં રાજ્યમાં આ દિનો

છે, તથા પેનેટ્રાઇનમાં છતાં ક્યાં દિલોની અચામખી છે એ બધાને સમજવા માટે થોડા જૂના ઇતિહાસમાં જવું પડે. પેનેટ્રાઇનમાં ગયા વસના એશિયાતી જે રમખાણો ફારી નીકળ્યાં હતાં તેને પરિણામે આ અર્થાતિના મૂળ તપાસવા તથા નવી યોજના વિચારી શકાય તો વિચારવા માટે યાદી કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું. પેનેટ્રાઇનમાં ચલેલ આ અર્થાતિના કારણો સમજવા માટે પ્રથમ પેનેટ્રાઇનમાં જે ત્રણ પડે છે તે દેશની શી થી મહેસૂલો છે તે સમજવાની જરૂર છે. આ ત્રણ પડે છે વડુદો, આર્યો અને અંગ્રેજ સરકાર છે.

પૂર્વ ઇતિહાસ :

હમ્મથીમનની પહેલાંથી આ પ્રદેશમાં વડુદોની વસતી હતી વડુદો તેને પોતાને સ્વદેશ ગણે છે. ત્યાં તેમનો ધર્મ રૂપાથો અને સંસ્કૃતિ પણ રચાયે પણ ત્યાર પછીના કાળમાં આરબ લોકોએ આ પ્રદેશ ઉપર ચલાઈ કરી, આજે પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો અને વસાહત મંડી. પરિણામે વડુદોએ પોતાના દેશમાંથી બીજા રવાનામાં આવ્યું માટે જવું પડ્યું. દુનિયાના જૂના જૂના ભાગોમાં તેઓ જમને વસ્યા. પણ તેઓ પોતાની ધર્મ-બુદ્ધિ અને જન્મભૂમિને બંધવા નહિ. આ સ્વદેશમાં કરી જમને વસવા મેળવી પ્રબળ હતા, એક પ્રમુખીય હતા તેમનામાં સતત રણ જ કરી. પણ આ હતા ગમે કરવાનો મોહ તેમને મળતો નહોતો.

મદાગુસ્ક વખતે એક નવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ. અંગ્રેજ લોકો એવા કરોડોની પરિસ્થિતિમાં મૂકવા હતા તેમને મુઠ આગમમાં અગત્યની એક વસ્તુ ખૂટી ગઈ હતી. અને તેના વખત બદલ દાન પડે એવું હતું. આ વખતે એક વડુદો પોતાની પ્રવેશગામમાં પ્રવેશો કરીને આ ક્ષતિને દૂર કરી અને સાક્ષાત્કર્યને બચાવું તેના અગ્રણીને તેણે પોતાની કોમને બચાવે, તેમના પ્રદેશમાં પાણી પુરવાની અને વસતી કરવાની જોગવાઈ પણ એવી માગણી કરી. બ્રિટિશ સરકારે આ માગણી સ્વીકારી, અને ૧૯૧૧માં જાહેર કર્યું કે, પેનેટ્રાઇન એ

વડુદોઓની જન્મભૂમિ છે (National Home) અને બ્રિટિશ સરકાર આ બાબતનો સંચાર કરીને પોતાની નીતિ નક્કી કરશે. આ જાહેરનામુંને બાદમાં કેકેડેરેલના નામથી યોગાપનામાં આવે છે. આ નીતિ સ્વીકારવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. વડુદોએ પૈમાની ધીરજ કરવાની કોમ છે. અને દુનિયાના અનેક પ્રદેશોમાં એવાજ ગંધેલી છે. તેમની સવાનુભૂતિ મેળવવાનો પણ હેતુઓ જરૂર હતા.

આ જાહેરના પ્રમાણે જ્યારે મદાગુસ્ક પડે થયું ત્યારે પેનેટ્રાઇનને રાષ્ટ્રધર્મની નીચે કારીને મેસિટનને સોંપવામાં આવ્યું. અને ત્યારથી વડુદોએ તેના વસવાટ કરવા આવવા દેવાની રીતસરની પામના કરવામાં આવી, તથા એ પ્રમાણે વડુદોએ આર્યોને વસવા સાથે, વડુદો કોમનું થવા ગંગાનું રાખ મિશ્ર થતું દોષ એમ તેમને લાગ્યું, હેતુમાં હેતુમાં વસ્તોમાં વડુદોએની વસાહત પેનેટ્રાઇનમાં વધવા માંડી જે આ પરની વસવામાં કારણોમાં બીજા ત્રણ કારણોનો ઉમેરો કરી શકાય (૧) અંગ્રેજી વહેરે પેનેટ્રાઇનને ન વસવા દેવા માટેના કડક નિયમોના મુકા માંડ્યાં તે આથી બીજો કારણ વસાહતની જરૂર પડી (૨) જર્મનીમાં હીટલરની સત્તા પછી વડુદોએ બીજા કુલ ઇન્ડિયન કરવામાં આવ્યા છે અને ફારી મુકવામાં આવ્યા છે, આ બધા જરૂર લોકોને વસવા કોમની જરૂર હતી. આથી પણ લોકો આવવા લાગ્યા (૩) પોતાના વહેરે દેશમાં ત્યાં વડુદોઓની વસતી છે ત્યાં પણ તેમને માથે એટલે જો કોઈ વાસ ગુજરાતમાં આવે છે કે તેઓ બીજો ૧૧. જગ્યાએ વસવાની હજી કરે એ રાજાવાંત છે. આ વસ્તુ કારણોને અંગે તથા પેનેટ્રાઇનમાં તેમને વસવાટની સ્પષ્ટ નીતિ અપવાર કરવામાં આવેલી નેતાની હેતુ હેતુને અર્થે થઈ વડુદોએ આર્યોને વસવા સાથે છે.

વડુદોએ આર્યોને આર્યોની જમીને બીજાનાં થઈ કર્યું, નક્કી જમીને પણ પોતાના સત્તર જમીની, પાણી વહેરેલી બચવા કોમ. આમ દેશ નીને આગળ અર્થમાં પેનેટ્રાઇનની આર્થિક પ્રગતિ માંડી. જમીન બેઝામાં આવી, ૧૯૧૮ થી, ૧૯૫૨ થી,

સ્વમાનનું રક્ષણ કરવાના હું પાછા નહિ પડું. અને પ્રમત્ને પણ પોતાને ખાતરી થશે કે મારામાં જે વિશ્વાસ ચીની પ્રમત્ને, મુકેશે છે તે અસ્થાને નથી." આ બહેરાત એ સુનિન્દ છે.

પણ આ જાણથી જાણાવનું આમણુ અટકશે ખરું? જાણાવનું લોકર આજે દુનિયાનાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં લોકોને નેટલું રાક્ષિયણ છે. એની સામે દલ્લ માંડ મોડ ઉભું થવું અને અંદર અંદરના પ્રગટાવી બેઠેલું નિર્બળ ચીન તથા શરે ખરું? આંતર્રાષ્ટ્રીય જગણુ ને ન આવે તો જાણાવ અટકે એવું લાગતું નથી. ગ્રેટ બ્રિટનનાં દિન ચીનમાં છે ખરાં, પણ આજે એટલા માટે ચીનની વહારે આવીને જાણાવને અટકાવી શકે એવું જણાતું નથી."

પોતાના પગમાં ક્યારે લેવાં તે જાણાવ જરાજર નહોતો. યુરોપનું રાજકારણ કામડેડાજ છે. ત્યાં જ સુદની બીક એટલી બધી છે કે આજે પૂર્વમાં શું આવે છે. એના તરફ જ્યાં આપવાની કોમને કસક નથી. ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાંસ, જર્મની અને ઇટાલિની ચિંતામાં છે, ઉપરાંત આજે તે પણ કોઈ જગજગત આંતરવિગ્રહના ઉખરા ઉપર ઉભું હોય એમ ત્યાં દમણી સોખા એવાં કાવતરાં ઉપરથી લાગે છે. આ રીતે જરાજર પોત્ત સમય સમજાને જ જાણાવે ચીનનો એક બીજો કટકો તોડવાનું નજી કયું છે. દલ્લ પરિણામ શું આવશે તેની અટકળ આજથી કરવી તે વાજળી નથી.

શુભ પગલું :

એક શુભ પગલું અમેરિકાએ બાપુ છે ખરું. ૨ ડન્ટ રૂઝવેલ્ટે જાહેર કયું છે કે બિનદરમ્યાનચિરીના નરે અને કોઈને મુખસામગ્રી આપના અટકાવવાના નથી. આનો અર્થ તો એમ કહી શકાય કે બિનદરમ્યાનચિરીની સમિતિએ રોપનું જે સૂચનાતાય વાળ્યું છે એવું ફરી ચીનની જાણતામાં અમેરિકા થવા દેવા તૈયાર નથી. એટલેકે ચીનની સરકારને અમેરિકા દાકગોલો વગેરે મદદ આપશે જ. ઉપરાંત ટુર્કીના કમાલપાશાએ પણ જાણાવને આજે જાતની એશિયાનાં રાજ્યોને ગળી જવાની નીતિની સામે પડકાર કર્યો છે. આ પડકાર કાંઈકે પરિણત થશે કે કેમ એ સમજવાનો માર્ગ નથી. પણ રશિયાની સાથેની મૈત્રી જાળવી રાખવાનો ઉશકો પણ તેણે સાથેસાથ જાહેર કર્યો છે. એ ઉપરથી રશિયાની દૃઢ દૃઢ કદાચ ટુર્કીએ આ જાહેરાત કરી હોય ખરી.

ઉત્તરમાં આ પ્રદેશો જે જાણાવ હરતમત કરી લે એશિયાનાં પ્રદેશો સર્વ નિર્દેશ આવી જાય છે. એ રશિયા સાંપી લેવા તૈયારતો ન થાય પણ દલ્લ આ સંબંધે તેણે કયું પગલું બાપુ જાણાવું નથી.

આમ પૂર્વમાં ઉભી ચેન્સેલી પરિસ્થિતિની જેમ પુર્ણાક્રિયા થશે તે અંતરે કહી શકાય. એની જ હોવાથી આથી વધારે કયું લેવિયે લાંબી ન શકાય. પણ એ યુરોપના મોટા રાજ્યો મિત્રમાં રાજ્યો ઉપરની આ મુંઝગીરી અથાવા દેશો તો આખી દુનિયાનાં રાક્ષિય રાજ્યો દુનિયા ઉપર તોડવ મેચાપરે એમાં શક નથી.

પેલેસ્ટાઈન અહેવાલ :

આ માસમાં પેલેસ્ટાઈન માટે નીચેના બાદલાથી રજનને અહેવાલ બહાર પડી ચુક્યો છે. અને સરકારે અહેવાલની મુખ્ય સૂચનાઓનો સ્વીકાર કર્યાનું જણુ હેર કયું છે. આ અહેવાલની મુખ્ય સૂચના પેલેસ્ટાઈન વિભાગ પાડવાની છે. એક આરબોનું પેલેસ્ટાઈન મહુદોમોનું પેલેસ્ટાઈન અને ચીન વિભાગમાં

ધાર્મિક રચનાઓ સમાવેશ થાય છે, જેનું રક્ષણ અને સંભાળ ગ્રેટબ્રિટન પોતે રાખવાનું છે. જાણકા પાડવાની ચોખ્ખા દિગ્ગત બેઠેલી છે એમ કહેવું જ નોખી. આ જાણકાની સામે આપણો દેશમાં તથા મુખ્ય મુખ્ય આરબ રાજ્યોમાં વિરોધ પણ સારી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. આ વિરોધના કારણે શું છે, જાણકાનું રક્ષણ શું

લેખિકાનાં મન દયમયાની નાખ્યાં; દાંષ, રોંગ, અને જોડી બાવનાનો આંધાર ફેંકી દઈ સાહજિક સ્વચ્છ દષ્ટિ લેખિકાને મળી અને તેમણે લેખકે કે યો સાચો દત્તો અને પોતે ભૂલેલા દત્તા. પછી તો જોનાં ગડનીશાળ આપ્યો. બરાબર જે યાજુર્વેદી સુધી માર અને બેરી એક સરખા પ્રતિભાવાન રહ્યા, એક સરખી સુંદર કૃતિઓ એમણે લખી પણ પછી બેરીની કલા પર એટલી અસર આવી. ને છાત્રાની આખર સુધી એણે આશ્ચર્યજનક કાવિત્રી પો નિષ્ક્રિય એકાંતવાસ પામ્યો.

બેરીની લેખિકાનાં અશ્વળ જેવું વ્યવસ્થા. એણે તો લોક પ્રવાસને જ પકડ્યો. પાન્થીસ સીયાર્ડ સુધી એના નામનો ડોક લાંડન અને ન્યુમોર્કમાં બજારો રજો. કાલી માર્ક નાટકની કાળે લોક-રંગમંચનું સાધન ન ગણી લેતાં એણે મનોરંજનનું સાધન રજી પોતાની રમ મશાળી. એણે જો કે કોઈ નવો વિચાર, નવીન રીત નથી આપી પણ એક નવીન કાલ તો જરૂર પાડી છે. સામાજિક કે રાજકીય ચર્ચાઓ એણે પોતાનાં નાટકોમાં આપ્યાં નથી દીધાં પણ કમાલનું કાચગંઠ તો ધણું જ સારસ રીતે કરાવ્યું છે. એની વર્ણન કૈસી અશ્વળ વાના પરજ સુને છે અને એમાંથી જ પ્રેરણા-વાંચકો અનેરો પ્રેરણા પામે છે. આથી જ તો કેવળ કાવ્યનામય અરે-બિયન નહક્રમ કરનાં વધુ જોમની જગમ એના જગમ. મમારના સામાન્ય ધરમાં તરેલાં પ્રેમ અને વાતચત દર્શાવતી બાવનાને એ કાણવમાં મનિમંત બની રહે છે. કોરના કાણવમાં અને મંબીરના વિશેષમાં પવકથી નાખવાની એની કલિન ને અશ્વળ જ દલી. કોઈ પણ વર્ણન, પોદ પણ કાળામ એ તેડ્યો અદ્ભૂત, માટે નેરનાં વિશલ્ય દોષ છતાં જાણકા માનવાની મુશ્કેલ બાવના આપણે તો કદિ વેચકો નહિ જાણ. એનાં લખાણમાંથી જે કંઈ વાંચ્યું છે કે લખ્યાનું લેખકું છે તેની પકા મજાજ પર કાણે મજાજ રહે છે અને મહેલે જ તેના દેવો કાણક જાણ છે.

જોશ એર સોયમેન દત્તો. અદ્ભૂતસૂ વચ્ચવાની સોયમેનની કલિન પાંચરૂપી મની આવી છે દેકે પેલીના પ્રવાસની આશ્ચર્યજનક (Romance) જુદા

જુદા રસરે પ્રક્ટે છે છતાં કલ્પનામય અવાજન જમન માં વાંચકોને ખેલી જઈ રસિકતામાં તરબોળ કરી દેવાની કલ્પિતો એક સરખી જ આવી આવે છે.

આવી કલિન ધરાવનાર પદેએ ધમો મર વોરર રોક. તેણે મુનકાળના કલિદાસને સામાંકતાથી રજી દઈ વાંચકોને આંધ નાખ્યા. પછી ધમો કાચકે કુમ કીચકા. એની અદ્ભૂત રમવા વળી જુદી જ જાતની છતાં એટલી જ મનોરંજક. અને ત્રીજે મર રોમ્સ બેરી કે જેની અદ્ભૂતરમવા જમાવનાની કલિન આગમ્ય જે કરનાં કાંઈ વિરલો બાતની, અમેર વાંચકોને તો એ એટલી મળી માર કે એના પર કલિન અને કલકારને જાણે વાચક વરજા. અમેરપ્રાત કેવળ મનોરંજનની બાવનાને જા નથી, તે અવાકારે કુદિની અને કિપાનિટ પણ છે. છાત્રની ખમી જનિઓનો, મનો-ખેઓને અને અનાકરણના કલેઓને ઉપેયોગ છે, એ જાણે મનુષ્ય જાણે છે ત્યારે એ જાણો આજવાદ લેવા તે તોપર ધાપ છે. આનાં સાચો પકડી પાડી બેરીએ એ અધ્યુનું મુદર મિજમુ વિમાંજ રખું અને એવું પૈશિય લખવામાં બેરીએ અદેખર કાળ જ ફી છે.

એની સરોવર મનની કલિઓમાં The Admirable Clirichton, Peter Pan, Dear Brutus અને Mary Rose મૂળ અદ્ભૂત છે, આમાંના પ્રત્યેક નાટકનો પ્રેર એટલો જિન્ય જિન્ય છે કે એ જ માણે એ મંત્ર જ છે એ લખી આજે જ પાપ.

મ. મ. ૧૮૬૦માં એક માધાન્ય મહામાયના કટ્ટમમાં જામેસ આ જેએ બેરીનખો કુનિમીટીમાંથી પછી બેરીને 'ઉચ્ચાં લખ' કરતા મરે કલિન તર ન જ ફેંકી. વચેને કલિદામના મનિા મમાર-પના નંચીમાંજમાં વેરો વાં કાડી નાખ્યા પછી પેનાની બેખિનાની મજા કેવળાઈ કી. મ. ૧૮૮૮માં માર્કેજ જર કુની મારી યાન પદેની.

સોમ પ્રવાસ છાત્રને કેટલે જાણે, વાણિ રો, વિશ્વવિદ્યા અને કલ્પવિદ્યા મનિા હાન મીનની

વાંગમયદેવત્રમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી આ તરફ સારિત્ય-
કાર રંગમંચિ તરફ વળ્યો અને ઈ. સ. ૧૮૬૧માં રંગ-
મંચિદેવીની આરાધના કરવાની શરૂઆત કરી. બીજાઓને
કુશળ આપી શકે તેવી આ દેવી બેરીની વિચિત્ર અને
અજબ રીતી પર મૂક્યે થઈ. એના એક નાટકના પ્રભુ-
ત્વસે, પાંચ-પાંચસો પ્રથેયો લાગલગાટ થાય એ વાત
તો રાજની યદ્ય મદ્ય. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં The
Little Minister ને એની એક નવલ હતી તેનું તેણે
નાટકમાં રૂપાંતર કર્યું. ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરીકામાં એ
ખૂબ જ વખણાયું. અમેરિકાના વિખ્યાત પ્રોડ્યુસર
ચાર્લ્સ ક્રોમેને એના નાટકને રંગમંચ પર રજૂ કર્યું.
આ ક્રોમેનની બેરીના રીતી-ક્રિયામાં પ્રભુ મદત
છે કારણ કે જ્યારે બેરી 'નવલ કે નાટક?' એવા
ચંચળમાં હતો ત્યારે ક્રોમેને એની નિર્ણય કુદિને
નાટકમાં રિયર કરી હતી. લગાઈ રમિયાન જર્મને
લુસિદાનિયા નામે એક ખુદી તેની સાથે ક્રોમેનનું મર્યું
થયું ત્યાં સુધી બેરી સાથે એની મિત્રતા વળેલે જોવી
હતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૨માં Quality Street અને The
Admirable Chrichton એકી સાથે અનેક
વખત લંડનમાં સજવામાં. Quality Street નું મર્યું
ખૂબ જ રમ્ય છે પણ 'The Admirable Chrichton'
તો કોઈ એક જ નીવડ્યું. ઇંગ્લેન્ડના 'ખાનદાન'
કુટુંબના હંધી અને જુકાં ઇવનને એમાં પડ્યો છે.
એમાં કયાંય તાત્ત્વિક ચર્ચા કે ટીકાનું આણું રમ્ય
માત્ર નથી દેખાતું એ લેવા જેવું છે, અને છતાં જો
છે તે ચોક્કસ છે.

ઇંગ્લેન્ડના એક લોર્ડ કુટુંબના વડા લોર્ડ લેમને
ત્યાં મુસાફરીએ જવાની ઉમ્મદા છે. લોર્ડ લેમની ત્રણ
દીકરીઓ અને બે મિત્રો સાથે ધરના નોકરો ઉમ્મદામાં
સામેલ છે. લોર્ડ લેમની દીકરીઓને પૈસા ખાતર પર-
ચુવા આનંદનિ ધરાવતા એ મિત્રોની વાતચીત અજબ
છે. ઉમ્મદા પછી એ મિત્રો-અનેક જુદી અને લોર્ડ
લેમને-સાથે પોતાની મોટી દીકરી લેડી મેરી અને
બીજી બે દીકરીઓને લઈ લોર્ડ લેમ મુસાફરીએ ઉપડે
છે. સાથે ક્રાઇસ્ટન નામે રસોયો લીધો છે. સમુદામાં એમનું

જલ્દાજ તૂટે છે. ક્રાઇસ્ટનની હોટીયારી અને બહારની
તેઓ બધાં દૂર દૂરના એક નિર્જન બેટ પર પહોંચે છે.
અહીં એ સર્વેનો આધાર ક્રાઇસ્ટન જ બની રહે છે. લેડી
મેરીને આપા નાચીક રસોયોને આધારે જીવનું સ્વાસ્થિ-
માન ધરાવ્યું જેનું યાચ છે. પણ કહે-યું? જય ક્રાઇ-
સ્ટનના નિરભિમાનપણથી તે આખરે તેના તરફ લાગણી
ધરાવતી યાય છે એવામાં બધાં વર્તે પછી દૂર એક
વહાણ જોવામાં આવે છે, તરીને ત્યાં પહોંચાય તેજ
મદદ આવે એવું હોય છે. એ જોખમ કોણ બેડે!
ક્રાઇસ્ટનને વિચાર થાય છે. "શા માટે અહીંનું" આ
સાર્વભૌમ રાજ્ય જોડી ઇંગ્લેન્ડના એક માધુરી જનરથી
થઈ આવું જોખમ બેડું? આઠ માણસ પર હુમલો
ચલાવતા મજા એ પણ જોણું છે!" પણ આખરે
સહુની આજીમથી નીતરતી કશ્યતા એનાથી ઘડત
નથી થતી અને એ જપસાય છે. ઇંગ્લેન્ડ આવ્યા પછી
અનેક સાહેબ એ નિર્જન બેટ પરનું પોતાનું જીવન
રજૂ કરતું પુરતક પ્રગટ કરે છે અને એમાં ક્રાઇસ્ટનો
ઉલ્લેખ પણ ન કરતાં કેવળ પોતાના જ વહુમાં ફો
છે. સ્વાભિમાની છતાં ન્યાયપ્રિય લેડી મેરીને આ ખુસે
છે, પોતાના વાગ્વર્તિ અને સદ્ગુણવાળી લોર્ડ જાન
લદરટને આ વિષે ધરણ કરવા જેનું જાન અને અંદાજી
ધરે છે પણ 'ખાનદાની' એને પાછી પાડે છે.
આખર મુશ્કેલી એ મૌન રેવે છે, અને ક્રાઇસ્ટન એ
જાનું બેટને જુદી જ જાત છે, સત્ત્વ હકીકતને એ પેલા
ના હલમાં જ પડી રહેવા દે છે. નાટકના અંતમાં લેડી
મેરી એને કહે છે: ક્રાઇસ્ટન! તું એકવાર તો મારા તરફ
જુલુની નજરથી જો! મને મારી જાતની ધણી કરમ
ઉપજો છે પણ આખર હું એક એવી સ્ત્રી છું કે
જેને શરમ તો જોવીની વાજબીની છાયા પડે જ અહીં,
સરીને ચાલી જાય છે. અને ખાનદાનો ખાનદાન નથી,
ખાનદાન તો તું છે.

વચ્ચે વચ્ચે આવતો સૌમ્ય પરિવાર અને સદ્ગુણ
વિગ્રહ આખા વાતાવરણને ભરી દે છે. બેરીને 'લોર્ડ
એક મેરિટ'નો બહુ માન્ય ખિતાબ મળ્યો તે માટે આ
એક જ નાટક અત્ર નહોતું શું?

આ પછી ૧૯૦૪ માં જેટલાં નાટકો લખાયાં અને લખવાયાં તે સૌમાં શ્રેષ્ઠ મનાવું Peter Pan છે. એમાં બાળકોની સૃષ્ટિ રચાઈ છે. રાક્ષસો, એલ્ફો, ચાંચિ-વાઓ એવાં એવી જ અદ્ભુત રમવાતોનાં દ્રશ્યો એમાં ઠેર ઠેર છે. બેરીની વિશિષ્ટતા આમાં વિધાનોમાં વિશેષ છે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ એનો માનીતો અને સદગૃહ-પ્રદેશ છે. એવું જ કહ્યું હાસ્યપૂર્ણ બીજું નાટક Alice and the Fire.

પછી તો દસ આઠ વર્ષ સુધી બેરિએ નાટ્ય સાહિત્યમાં જે સપાટો બોલાવ્યો અને જે વચ અને ધનપ્રાપ્તિ એને થઈ તે તો કલ્પનાતીત છે. ૧૯૨૦-૨૧ સુધીમાં એણે મધ્ય નાટકો રચ્યાં, જેમાંનું Dear Brother કેટલાકને મને સર્વ શ્રદ્ધાસ્પદ છે. Mary Rose એ શ્રુતસંબંધિની વાર્તા છે; એક પ્રમાણ કંપતિ ખેતાના અત્યંત વર્ણના નાના ધાંગડાને ઘરમાં એકલું છોડી કોઈ અંતઃમથના દોષો એક વિચિત્ર પ્રેમસૃષ્ટિ બેવા બેટમાં દોરાઈ આવે છે. પણ એ તરફ એના મજાખા તો બાળકનું જ વધુ ખેંચાણ રહ્યું છે. છેક પચ્ચીસ વર્ષ પછી એ યેર આવી શકે છે પરંતુ એ પુત્રને નથી બેટી. નિરાશામાં એ પ્રેત જેવી બની શકે છે. એમાંથી એ માંડ છૂટે છે તેવામાં આરોગ્યવિધાયા પાછા ફરેલા તેના

પુત્રનો તેને બેટો થાય છે અને પછી તે દિવદૂતને અધીન થાય છે. કેટલું બહુ કારણ ! વાંતસંધ્યની અહીં પરા-કાંપ્ય રજુ થાય છે.

બીલકુલ સાદી ભાષા અને સરળ ધટના પ્રવાહ પ્રેક્ષકોના મનપર ઇચ્છિત અસર પાડે છે. બેરીને મન એ રમત છે.

આશ્ચર્ય એ છે કે આ આવો એવાં બોલો, સાવ સરમાળ અને ખૂબ જ એકાન્તપ્રિય માણસ આટલા સુંદર સંવેદી, આટલો લલિત વિનોદ અને આટલી તરેહવાર અનપ્રેક્ષિત ધટનાઓ આટલી વેધક રીતીથી એ ખેતાની કથામાં કેમ ભાવી શકે છે ? ભાવણ કરવાનો પ્રસંગ આંખોએ શ્રોતાઓને અવશ્ય મુખ્ય કરી દે એવું લાગે છતાં એણે એકપણ ભાવણ કહ્યું દરો કે નહિ એ શંકાની વાત છે.

અનેક કેશિથી એને માનપત્રો મળ્યાં છે. એડીનબરો યુનિવર્સિટીએ એને એલ. એલ. ડી. ની પદવી આપી, સેન્ટ એન્ડ્રુઝ યુનિ.એ એનું 'ખેતાના 'રેક્ટર' તરીકેનું બહુમાન કંપુ'. ૧૯૨૮માં 'જોશસ' સોસાયટીનો એ અધ્યક્ષ થયો છતાં એની રીતિ તો અખોશ અને એકાન્તપ્રિય જ રહી.

૧ મસકી 'વિદ્ય'ગમ'ના આધારે.

૭

મ ર જ વા ને પ્ર શ

: ચાર્લ્સ વિ :

પૂછે કે: "મરજીવિયા, શીદ કુઓ ઉંડા સસુદ્રો તમે
"ભે મોલી કર એક ચે નવ રહે, જે જીવ સાટે મળે?"
બોલે ત્યાં મરજીવિયો: "અતજ આ યાડો મહા પેટ છે
"ઉંડા સિન્ધુ મઠી વિશેષ નહિ વા કેં નવજીવા માટ તે."

જોશાસ ત્રિવેદી

જંતુવાદ - એક અર્વાચીન પાખંડ

[જાતકથી ચાલુ]

શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયર

[જાતકમાં અપાયેલા લેખનો આ ઉત્તરાર્થ છે. પૂર્વાર્થ લખાયા પછી બાઈ કાન્તિલાલ ગ્રાંધીનો અમને પત્ર મળ્યો છે કે "શ્રી. એન્જિનીયરનો લેખ વાંચી અમારા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ ઉઠળા ઉઠ્યા છે અને એક સાથે એનો જવાબ આપવા માગે છે. એ માટે 'જર્મિ' માં થોડો જગ્યા આપજો' આ ચર્ચાને લંબાવવામાં અમને કશોએ વાધો નથી કાઢ્યો કે શુદ્ધ અને શોધોપકારક પ્રતિષ્ઠા આ ચર્ચા માટે છે, પરંતુ 'જર્મિ' ને પાનાંની અને બીજા કેટલીક પ્રમાણમાં છે એટલે આ ચર્ચાને ક્યાં સુધી લંબાવી શકાય એ એક પ્રશ્ન છે. આ ઉત્તરાર્થ પછી શ્રી. એન્જિનીયર 'પાદે માંદગીનું કારણ શું છે?' એ વિષય ઉપર લખવાના છે. એમાં જંતુશાસ્ત્ર વિશેના પોતાના વિચારો રજૂ કરવાના છે, એટલે શ્રી. એન્જિનીયર આ પછી 'જર્મિ' ના જે અંગે શકશે એ પછી શ્રી. ગ્રાંધી એનો જવાબ આપશે અને આ ચર્ચા પૂરી થશે. સં.]

“તેણે એક મહાન રહસ્ય શોધી કાઢ્યું કે બધા રોગોનું મૂળ જંતુઓ છે.”

વાસ્તવિક હકીકત તો એ છે કે :

“તેણે એક મહાન પાખંડ ફેલાવ્યું કે બધા રોગોનું મૂળ જંતુઓ છે.”

ઈ. સ. ૧૮૬૧ની સાલમાં જંતુઓથી રોગો થવાની સંભાવના (theory) પસંદ ફ્રાન્સિસ આગળ રજૂ કરી. દાકતરો એમની હમેશની ટેવ મુજબ આ નવા વાદની સાબિતી થઈ એનું કારણ એ હતું કે પાસ્ટર નહેતો દાકતર કે નહેતો શરીરશાસ્ત્ર. એક તખીની ડીપ વિનાના કેમીસ્ટની શોષી સીકરી લેસમાં એમની ધમંડ થવાની હતી. છેવટે એમણે જોયું આ વૈજ્ઞાનિક મુગમ્ વેદની પ્રતિષ્ઠા સલામત રાખી હોય, તો એને પણ એક વૈજ્ઞાનિક છુરખો ઓશદવો જોઈએ એટલે એમણે ધીમેધીમે જંતુવાદ સ્વીકાર્યો. ઈ. સ. ૧૮૮૦ની સાલ સુધીમાં જંતુવાદે હોઝા મૂળ નાખ્યા. રોગોમાં ખડી કરેલી દવાવાદની હમારતને જંતુવાદનો પાલો મળ્યો !

આ પાલો કેટલો પોદો છે, એ દાકતરો સૌથી સારી રીતે સમજે છે. જે જંતુઓ થી રોગો થતા હોય, અને જંતુનાશકથી મટતા હોય, તો પછી જોમને જંતુઓ સાથે ક્યાં જ લાગતું વળગતું નથી એવી હજારો દવાઓને લેઓ આ માટે વળગી રહ્યા છે ? આ માટે તેઓ

એસ્પીરીન, સ્ટ્રીકનીન, ડીજીલીસ અને જોઆઇડ જેવી દવાઓ વાપરે છે.

હવે આ જાંતુવાદે હેલ્થ પોલિસી વર્ષમાં કેટલા વેશપલટા કર્યા એ જોઈએ.

શરૂઆતમાં પાસ્ચુદવાદીઓ કહેતા.

‘જાંતુ એટલે જ રોગ, અને રોગ એટલે જ જાંતુ.’

તે વખતે કેટલાક રોગોના જીવડા એમને જણા હતા, અને બાકીના રોગોના જાંતુ એમ એમને અવજન થતો હતો.

જેમજેમ વખત જતો ચાલ્યો, તેમતેમ જાણકારો કે, કેન્સર, મધુમેહ, પાંડુ, હઠવો અને હૃદયરોગ જેવા અનેક રોગો જાંતુ વીના જ ઉદ્ભવે છે ! જાંતુવાદના કીડલામાં આ પહેલું ગાળકું પડ્યું.

પછી રોગચાળાઓના અવલોકનમાં એ દેખાયું કે રોગોના વાવર ગમે એટલો સખત હોય તેપણ લાખો લોકો તન્દુરસ્ત રહે છે ! એમના શરીરો ઉપર જાંતુઓ શવતા નથી. આનું કારણ શું ? એનું કારણ જાંતુઓએ રોગપ્રતીગ્રાહક શક્તિ-immunity, - બતાવ્યું. પણ આ શક્તિ શું છે, એને કોણે યોગ્યકે હાથપાસકે અનુ- માનો ચિચમ તેઓ ખીચું કંઈ જ કહી શક્યા નહિ.

પછી વળી એમ જોવામાં આવ્યું કે ઘણા નોંસીમી માણસોના શરીરમાં પણ રોગના જાંતુઓ મળી આવે છે, અને એ બિચારા જીવડા માણસને સહેજે હેરાન કરતા નથી. આ દલીલતો તો સર વીલીયમ ઍસલર અને એલોપથીના અન્ય -મૂખીઓએ પણ સ્વીકાર કર્યો. પણ આમ શાથી બને છે એ સમજાવવાને તેઓ અસમર્થ હતા. જાંતુવાદના નીમલ નિયમમાં એક નવો અપવાદ ઉમેરાયો.

પ્રચરકો (Vitamines) ની શોધે જાંતુવાદ ઉપર એક નવો ફટકો માર્યો. એણે સિદ્ધ કર્યું કે હાથે અને પ્રચરકોના અભાવથી અનેક રોગો થાય છે. પ્રચરકો શોધ્યા પહેલાં દવાગાંઠા રાકતરો કહેતા કે આઠાર મુધારાથી અને ઉપવાસથી રોગ મસાવતો ઘવો કરનારા

ઉદવેદો છે ! હવે એમણે મહાદુરોપવેદ પીસેલક કરી સ્વીકાર્યું કે ‘કેટલાક’ રોગો અરામ ખોરાકથી થાય છે ખરા !

આ રીતે ‘જાંતુથી રોગ થાય છે’ એ નિયમની અંબુળાનું એટલા બધા અપવાદો ખડકાયા, કે એ સુવ નિયમ છે, કે અપવાદ છે, એમ નક્કી કરવાની મારામાર થઈ પડી !

આ બંધાયે સમય ફરમાન નિસર્ગોપચારકો આ હાથપાસકે વાદનો વિરોધ કર્યા જ કરતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ એમણે અનેક વખત એલોપથીના આગેવાનોને ખુદશાં આન્કાદન આપ્યાં હતાં કે તમારી બેડી પ્રયોગ-શાળાઓ છોડીને ખુદશાં વ્યાસપીઠ ઉપર આવીને તમારાં સુત્રો સીધા કરો ! આ આન્કાદનો કહી સ્વીકારવાં નહો !

અહીં એ વાદ રાખ્યું જોઈએ કે ભાષ કાન્તીલાલ ધાર છે, તેમ નિસર્ગોપચારકો કોઈ આશાભાસ અઠગો નથી. પણ જમત ઉપર અસ્તીત્વ ધરાવતી સૌ ચિકિત્સા-પદ્ધતિઓમાંથી વધુમાં વધુ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનાં તેઓ પ્રતિનિધિઓ છે. એટલુંજ નહિ પણ સેંકડો મથકુર એલોપથી પોતાની પુરાણી શાળા છોડીને આ નવી શાળામાં ભર્યા છે.

હવે નિસર્ગોપચારકોએ ખખળી ગમેથી જાંતુવાદની કમરત શી રીતે તોડી પાડી એ જોઈએ.

બુનીયત્સીદ્ધી આંધ્ર વીરેનાનો ડૉ. પેટર્સોનર એની વિદ્વતા માટે આખી તખીખી આલમમાં પંકાતો જાંતુઓ રોગો પેદા કરી રહે જ નહિ, એ મતનું સમર્થન એણે વર્ષો સુધી કર્યા ક્યું. પોતાના સિધ્ધાંતની સમ્માન પુરવાર કરવા માટે એણે એક દિવસ બુનીયત્સીદ્ધીની બેઠકીડીઓલોછકલ લેબોરટરીમાંથી એક શીથી આપ્પી, એમાં કારેલના કીડો મુજબ જાંતુઓ સ્થગી રવા દતા ! સૌ વિદ્વાર્ઓએ એ જોઈ, પછી એ જુનજ શીથી ઉઠાવીને સધળા જીવડાં મળી ગયો. આખાએ વર્ષમાં એક લાગની ભપંકર ધૂનરી વ્યાપી મઠ ! પણ પ્રોફેસરને કમુંવ મથું નહિ, એ જોઈને ધીમે ધીમે સૌના જીવ હોંઝો બેઠો.

અમેરીકામાં વીસકોટીની પરમખાના તખીય ડે.
રોડરમંટે આ વાતનું વીરિયાતપણું સાબિત કરવા માટે,
રીતગાના ફોદલાઓની રસી પોતાના આખા શરીર ઉપર
ચોપડી. ત્યારપછી એ અનેક લોકોને સ્પર્શી ચૂક્યો.
આ એના 'ભય'કર મૂલકા' બદલ એને કવોરન્ટાઇનમાં
નાખવામાં આવ્યો. એની ઉપર કામ ચાલ્યું, અને એને
જેઝમાં ફોદો. પણ ન તો એને નીતગા થઈ કે ન તો એ
જેને આવેલો એ રોકેલો.

રોડરમંટે (એના) ના ડું. જોઈ બી. ફોર એમ.
ડી. એ દાણોષક, ડીએરીયા, ન્યુમોનીયા, કાષ અને
મેનીન્જાઇટિસના લાખ્ખો જાતુઓ અનેક માણસોને ખવ-
ડાવ્યા છે. એ પોતાના પ્રયોગ માટે ૫૦ માણસોને
એક સાથે જુદા જુદા રોગોના જાતુઓ આપેલો.
જતાં એકે માણસને એકપણ રોગ થયો નહિ!
દાણોષકના લાખ્ખો જાતુઓ ખવડાવ્યા છતાં કામની
ચૂક સરખી ઉપડો નહિ!

આવી જ રીતના પ્રયોગો અમેરીકાના ડૉ. ડેનીયલ
એસ. સેગર એમ. ડી. એ દાવના અને અન્ય રોગોના
જાતુઓ ઉપર કર્યા છે. અને એના પ્રયોગોનું પરિણામ
ફોર જોડું પરિણામ આપ્યું છે.

આ પ્રકારના મંદકો પ્રયોગો નાદેરમાં કરીને
નિમ્નોપચારકોએ પાશુરુના દવાઈ જીવડાઓ વિના
દવાઈ ખાસોને દવામાં ઉડાડી દીધા છે, અને એ
નિર્વિવાદ રીતે સિધ્ધ કર્યું, છે કે : 'જાતુથી એકપણ
રોગ થતો નથી.'

એ ઉપથી દર્દીઓની સરવાઈ વિશે લાઇ કાન્નીસાઇને
સહેજ પચું સંકા હોય તો, એ પસંદ કરે એ રોગના,
લાખ્ખો જીવડા ખાવાનો જીવડો (૧) બખરો હું
જહેરમાં શરત સાથે કરેલા તૈયાર છું! સત્વિરસ
જીવડાઓ સાથે કામ પાડવાનું હોવાથી અને એમનો
સહેજે લાય રહ્યો નથી! તેઓ કહે છે કે એકજ જાતુ
રોગ પેદા કરી શકે, હું કહું છું કે લાખ્ખો જાતુઓ
રોગ પેદા કરવા માટે અસમર્થ છે!

“સમયેમ થયુ જ વેગીકોએ રેવીકાથું છે કે અપા
રોગોનું મળું જાતુઓ જ છે.”

આ એક દાહનું જુદાણું છે, એ સિધ્ધ કરવા
અનેક અભિપ્રાયો દોની રાકાય. હું કહું રોગમાં હું એક જ
રોગીશ

હું એકેકાન્ડર એમ. રોસ, એફ. આર. એસ.
એફ. મી પી એસ; પ્રોફેસર એફ દાવજન એસ
મેનીરેઇન, વાઇસ-પ્રેસીડેન્ટ એફ એમોડિયેશન એફ
દાવજનીય એફ અમેરીકા, મેગર એફ પી ઇન્-
નેસન મેડીકલ ફોલો, મેગર એફ પી ચિરીક ફેચ
એન્ડ અમેરીકન એમોડિયેશન ફોર પી એડવાન્સમેન્ટ
એફ માયન્સ ઇસ્ટાદિ ઇલ્લાદિ, કહે છે કે:-

“હું એમની (દાહરો) ઉપર આરોપ કરું છું કે
એમણે 'જાતુથી રોગ થાય છે' એમ કહીને એમ અને
પાંખડને ઉત્તર આપ્યું છે. હું મુદ્દમ ધીરાણુંએ
અસ્તિત્વ વિશે પ્રશ્ન ઉઠાવતો નથી, પણ એ રોગોનું
પરિણામ છે, કારણ નથી એ બગીચો છે. એમનું
આજબી કાર્ય આપણા દેહની ગદરો સાફ કરવાનું છે.
જ્યાં જ્યાં મરો, પર કે બગાડ હોય, ત્યાં ત્યાં આ
નાનકા જીવસરોજી જમને મારણ, સહાઈ તે શુદ્ધિ
દાય કરે છે. એ કચરાની અને મુગા પ્રાણી જ પદાર્થની
મીઠગાની ઉડાવે છે. એકે ઉપયોગી જાતુ સિધ્ધ કરવા માટે
એ કમ્પાઈસદ મદદગારો છે”

લાઇ કાન્નીસાઇ કહે છે: ‘કંઈ પણ રોગ થવા
વચર રસી ચૂકવી એ શરીરમાં જેર લખ્યમ કર્યા બતાવે
છે.’ વળી આગળ જતાં એ જણાવે છે કે: ‘જેવો શરતો
સંભર જણાય, તેવામાં જ રસી ચૂકવી દેવી શોભે છે.’
કેવો અદ્વૈત રામજો!

હવે જો જાતુથી રોગ થવો સિધ્ધાંત જ ભૂમી
હોય, તો પછી એ સિધ્ધાંતના પાયા ઉપર રચેલી આખી
રસીશીલની પ્રમાર આપોઆપ પડી ભાગે છે.

અને ખરેખર છે પાનુ તેમજ.

શીતળાની રસી માટે જેને હોઝા થયાં હતાં પુરવાર થયાં છે એ શોધાઈ તારથી આશ્ચર્યથીમાં અનેક 'ચીપરીઓ' ફરી છે, અને એ શીતળાને નિર્વિષવાદ બટકાવે છે એ હજી સુધી સિદ્ધ થયું નથી! ઓસ્ટ્રેલિયામાં બિસકુલ વેકસીનેશન નથી ત્યારે ત્યાં શીતળા પછી નથી. જ્યારે શ્રીલંકામાં ટાપુઓમાં વારંવાર વેકસીનેશન કરાવવામાં આવે છે, અને ત્યાં તો શીતળા અસંખ્ય માણસોને ધાણ કાઢી નાખે છે.

શીતળા રસી એ એક મહા જાંબલી વહેમ છે. એની મરખામણીમાં બળિયા બાપજીની માનતાએ વહેમ હાવડ દરબને ચઢીઆતો છે. શીતળાની રસીથી શીતળા અટકતી નથી એટલું જ નહિ પણ ખરખરું, સીરીસ, 'શાપ' અને કેન્સર જેવા રોગો સુધેરેથી દુનિયામાં પૂર કડપથી ફેલાઈ રહ્યા છે. એસોપથીની એક ભારે ખૂબી તો એ છે કે, એ દરેક રોગોનો જ 'ઉપાય' શોધી કાઢે છે એ 'ઉપાય' કોઈ અમરિક રીતે રોગ કસતિ વધારે માણસોનો ભોગ લે છે! આને બ્રિટિશ ટાપુઓમાં જેટલાં જાગ્રે શીતળાથી મરે છે, એનાથી ત્રણગણા જાગ્રે વેકસીનેશનથી મરે છે!!! બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના દરબને આ કહીમતી સાક્ષી પૂરે છે.

જ્યારે ઓસ્ટ્રેલીયામાં વેકસીનેશન નથી. ઇલેન્ડ, સિડ્નિ અને હોલેન્ડની સરકારેએ ખાસ કમીટીનો નામી એનાથી ફેલાતા અજંદર રોગો વિશે જાત્રી થતાં ફરજિયાત વેકસીનેશન નાબૂદ કર્યું છે. જર્મનીએ જુલા સપ્તાહોમાં ફેરફાર કર્યો છે. અમેરીકામાં કેલીફોર્નીઆ, ઉટા અને અન્ય સંસ્થાનોએ ફરજિયાત વેકસીનેશન નાબૂદ કર્યું છે અને આખીંથી દુનિયામાંથી એને નાબૂદ કરવા માટે પ્રયત્ન અપાવળ ચાલી રહી છે, એને વખતે એની એકદમ હિમાયત કરતા પહેલાં, આ પ્રયત્ન વિશે વધુ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

પારસુરની હડકવાની રસી એક ફારસી:વિશેષ નથી. એણે હડકા મરાઠવાને ખરે વધાર્યા છે. એકપણ માણસને હડકવા લાગી પડ્યા પછી પારસુરે કે એના ચેલાઓએ મટાડ્યો નથી. ઉચ્ચત્તે નિસર્ગો-

પચારોએ અનેકનો હડકા અટકાવ્યો છે, અને મરાઠાઓ છે.

જ્યારે 'મહાપુરુષ' કોઈ ક્ષયનો જાતુ શોધી કાઢ્યો, ત્યારે દક્ષતરે હાથેલા થઈ ગયા. એમને જાત્રી થઈ કે હવે ક્ષયનો ઉપાય પણ હાથ આવશે. તબ વર્ષ પછી એણે 'ટ્યુ જર ક્યુલીન' નામનો ક્ષયનો ઉપાય 'શોધી' કાઢ્યો. દક્ષતરેએ એ વાપરી 'ત્યેયું', એ નિષ્ફળ નીવડ્યું, અને સિમ્બીમાં કેલાઈ થયું.

જ્યાં સુધી કાકોના આ 'રામચાણ' ઉપાય વાપરવાનું જાંડપણ ચાલ્યા કર્યું, ત્યાં સુધીમાં તો એણે પૂરતા નાણાં એકઠાં કરી લીધાં.

એ એક એતિહાસીક સત્ય છે કે કોકના 'ટ્યુબરક્યુલીન'થી એક પણ માણસનો ક્ષય મટ્યો નથી. જ્યારે આ જાંડી ઉપાયથી અનેક બાળકો આંધળાં થયાં છે, અનેક માણસો અકાળે મૃત્યુ છે. અસંખ્ય હુકુમો નિવાધાર થયા છે, અને સેંકડો લોગો લોકોનાં ખીન્સાં કુળવાં થયાં છે.

વેકસીન દનિદાસમાં અપૂર્વ એવી આ નિષ્ફળતા મેળવવા બદલ એપ્રોપોસીટો એની ખીર તરીકે પૂળ શરૂ કરી!

લીટરની એન્ડ્રીએ પીક સર્જનીની પ્રશંસા કરવાનો જમાનો પૂરો થયો છે! એના જમાનામાં દર્દીનો ધા ક્યા દમકા નીચે હોંકી દેવામાં આવતો, જેથી અંદર જાતુ પ્રવેશી ન શકે. મહાપુરુષના અનુભવથી એના સૌ સિધ્ધાંતો ખેલા રહ્યાં. દક્ષતરે એમના કયા અનુભવથી શીખ્યા કે ધા જેમ ભયંકર એમ એને હવાની (જેમાં જાંડુઓ તો હમેશાં હાવર જ હોય છે!) અને પ્રકાશથી વધારે જરૂર હોય છે. અને ધાને વાતાવરણના સંસ્પર્શમાં રાખવાથી જલુ જ હુંકા વખતમાં એ રચાઈ જાય છે. જાંડુનાકો ક્ષયદાને બદલે તુકશાન વધારે કરે છે. ધા પીવા માટે લવણજલ (Saline Solution) એ જ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. આ સમયાં સયો તો નિસર્ગોપચારકોએ ગઈ સદીમાં ફેન્કો-પરીધન

લાઇ વખતે શોધી કાઢ્યાં હતાં । પણ અકસ્માત દુરભાગે એલોપથોએ દારો દર્દીઓ અને સેંકડો સૈનિકોના સહાર પછી જ આ સાદાં સૂત્રો સ્વીકાર્યાં. લીસ્ટરની એન્ટિસેપ્ટિક સર્જરીનું સ્થાન આજે એન્ટિસેપ્ટિક સર્જરીએ લીધું છે. એટલે આ જમાનામાં પુરાણ લીસ્ટરવાદની પ્રશસ્તા કરવાનો કશો અર્થ નથી.

એલોપથીનો પ્રાપ્ત્ય મૂખી મરી ગયા પછી એનું મહાત્મ્ય ઘણું જ વધી ગયું છે. જોતર, પાચન, ક્રોધ અને લીસ્ટરના સીધાંતો જેમ જેમ પડી ભાંગતા ગયે છે, તેમ તેમ એમનું મહત્ત્વ વધતું ગયું છે । તત્ત્વ નિષ્ઠાનું સ્થાન વ્યક્તિનિષ્ઠાએ લીધું છે. વીરપૂજની જગ્યાએ પીરપૂજ પેદી છે.

‘ પહેલાં ઑપરેશન જોખમનો ધંધો કહેવાનો હતો, ત્યારે આજે સોમાં પંચાણ ઑપરેશન સ્વર્ણ થાય છે’

હું પણ કમૂઠ કહું છું કે ઑપરેશનો તો સફળ જ થાય છે. પણ ખીચારા દર્દીઓ મરી ગયે છે તેવું કેમ !

ભાઈ કાન્તીલાલે જે ઇન્સ્ટિટ્યુશનું વર્ણન કર્યું છે, એ તો ત્રિપ્લ્યાપી ઉપદ્રવ હતો. ડિસેમ્બર ૫, ૧૯૧૮માં અમેરીકાના બધા જ હોપાંઓમાં U. S. Public Health Department તરફથી આવેલો નીચેનો રીપોર્ટ, પ્રસિદ્ધ થયો :

“ ૧૫ મી ડિસેમ્બર પછી, ૩૦૦,૦૦૦ અને ૩૫૦,૦૦૦ ની વચ્ચે ઇન્ફલ્યુન્સા અને ન્યુમોનીઆથી પ્રજામાંથી માણસો મૂરા. ત્યારે કુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં લગભગ ૨૦,૦૦૦ મરણો થયાં ”

જે વખતે ઉપરનું લખાણ છપાયું તે વખતે અમેરિકામાં ૧,૫૦૦,૦૦૦ લગભગ સિપાલીઓ હતા. ત્યારે એની લોકસંખ્યા ૧૧૦,૦૦૦, ૦૦ હતી. દરે જો પ્રજાકીય મરણોના મેટામાં મોટો આક્રોશ (૩,૫૦, ૦૦૦) મળ્યો, તો આ પછે હાથ નિવૃત્ત પ્રજાએ આવે છે. પ્રજામાં દર એક લાખે ૩૦૨ મરણ થયાં ત્યારે લગભગ દર એક લાખે ૧૩૩૩ અથવા તો પ્રજાથી વાર મળ્યાંથીયે વધારે મરણો થયાં !

પ્રજાની અંદર કુટુંબ, બચ્ચાં માંસ, અશક્ત, શેમો, અને બૃષ્મ મરતાઓનો સમાવેશ થતો હતો, ત્યારે લગભગ નીચેની, જુવાન, સગવડ, અને ખાસતઃ સિપાલીઓ લેવામાં આવતાં, એમને પેટપર ખાવાનું મળતું. એમના રોગોથી સમગ્રેથી લગભગ હતાં.

પ્રાપ્ત્ય માણસ પહેલી નજરે કહી શકે કે પ્રજાના મરણપ્રમાણ કરતાં લગભગ મરણપ્રમાણ જુદું જ આવું છે તેવું એમને. ઉલટાણે પ્રજા કરતાં સિપાલીએ વારમણા મૂરા એમ સાચી ?

કરણ દેખાતું છે. લગભગ સીતળાની સ્ત્રી કુટુંબાત જ હતી. એ ઉપરાંત દરેક દરેક સૈન્યને ટાપુ દોષ, પેટપરદોષ અને મેનીનજાલીકની ગીરમેલ ઇન્ફેક્શન અપાતાં !

રડાઓને નામે સિંચાતા પાચનનું પરિણામ એ બાળનું કે ઇન્ફેન્સા અને ન્યુમોનીઆ લગભગથી જ કારી નીકળ્યાં ! અને સૌથી વધારે સૈનિકોનો આ મૈત્રી બેગ લીધો.

એલોપથીની રસીઓ શેગોને અટકાવે છે કે વધારે છે ?

પાચન અને લીસ્ટરની અગવળની સમાચારો કરતાં ભાર્ગવ કાન્તિલાલ કહે છે કે : ‘ આ સુધારો દાખ કરવા બદલ જ્યારે આનું આજે આ મહાપુરોષનું કાળી છે. ’

જો જ્યાર જંગીમાખાન અને તૈમુરનું જાણી દેખ તો એમની કલમને તુરંત કરી નાખો, એવી દર્દીઓ કલમ ચલતવાર, અને એમની લાંબે બૂલાવી દે એવી રીતે પ્રજાને દુરનાર ‘મેડીકલ સાયન્સ’ના મોખા એક એ કાળી છે.

પાચન અને એની પાકાણામાં પડેલાં પોપડોને શ્રેતાં પરાક્રમેના વર્ણનથી તો યથો ભરી રાખ

સ્વાખ્યાયિક રીતે જ એ પાક ઉદભવે છે કે જો જાંતુવાદ એ એક પગમથા પીનાનો વાદ હોય, તો પડી લગભગ એને વળગી શકે મારે રથા છે ?

એનો જવાબ એ છે કે જાંતુવાદ એ દાકતરોના અજ્ઞાનમાંથી ઉભો થયો છે, અને એમના હોશને લોધે એ ટકો રહ્યો છે.

ધર્મશૂરો દેવોની અવકાશની, અને જુવાઓ ખૂબ પ્રેતની બીક બતાડીને લોકોને પોતાને કબજે રાખે છે. વિજેતા પ્રજાઓ ખરાબ પ્રજાઓને પાછેથી રાજ્યોનો ડર બતાવે છે. દાકતરો પ્રજાને બેકેરીઆઓની બીક બતાડીને પોતાની આવક અખંડ અને આધિપત્ય અચળ રાખે છે.

લોકો જાંતુઓથી ડરે છે એટલા માટે ભત્રીજાઓનું છત્રસેણુ સ્વીઓના કબજેકાશનો લે છે. આ સ્વીઓ અનેક પ્રકારના જનાવરોને ચીરી ચૂંચી, મારી, કાપીને એમના લોહી ને પુરુમાંથી બનાવવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત જુદાજુદા રોગોથી રિખાતા રોગીઓના સાગ્ર, પેશાબ, મળાશ અને હાંટમાંથી ભત્રીજાઓની સ્ત્રીઓ અને છે. આ બધા મૂલ્યો મંડવાડને સીકરસ, વેસ્ટીસ, એન્ટી-ટોક્સીસ અને એવાં એવાં જ અગમ્ય નામોથી જાળખવામાં આવે છે. પાચપુર બનાવવાર કંપનીઓ દરસાલ કરેડોને નફો કરે છે. અનેક જાંતુવાદ દાકતરો આ કંપનીઓમાં શેરહોલ્ડરો હોય છે.

પ્રજાને ભરમાવવા માટે વ્યવસ્થિત પ્રચારકાર્ય ચલાવે છે. અમેરીકન મેડીકલ એસોસિએશન જેવાં મંડળો ભાડુથી લેખકોની મેડીમેડી જમતો નભાવે છે. આ લેખકોને (જેમના મોટે ભાગ દાકતરોનો હોય છે.) ભારે પગારો મળે છે. એમનું કામ લોકોને જાંતુઓથી બચાવવાનું સીમેથી સાંત્વન આપવાનું, 'મેડીકલ સાયન્સ'ના ચમત્કારોથી ચકીત કરવાનું, એના પીરોને મહિમા આપવાનું, અને 'ઉદ્વેગ'થી એવવાનું હોય છે. આ બાબતો માટે તેઓ ક્રેડિટિય જાણ મારફતે લોકમત ફળવે છે. ભાષ કાન્તિવાદ જ્યાં અનેક ભોગા અને સહજ લોકો આના લોકોના ઈંગોડીકમથી મુગ્ધ અને છે !

જાંતુવાદે આપણી શ્રદ્ધામાં એટલાં ઉંડા મુગિયાં નાખ્યાં છે કે તે લોકો દરમતને ઈન્કાર કરે છે. તેઓ

પણ જાંતુવાદનો તો સ્વીકાર કરે : છે. જેનેસું જીવન ચરિત્ર જાકલાગાઓમાં શીખવાય છે. શ્રીક્રીષ્ણલોહ અને દાવજીવની ચોપડીઓ મારફતે આ જીવન ગાંડખુ બાળકોને મળ્યુંથીમાંથી જ પવાય છે. જાપાનિ તો અત્રાસનાર સ્ટ્રો કપો જ કરે છે.

જાપાનિ ટૂંપીઆના ખર્ચબાદ 'ફુલુ'નો જીરડો ઈંગ્લાંડમાંથી રીતે જડયો એનું હું રોમાંચક વર્ણન વાંચું છું. લોક વખતમાં એક અમેરીકન દાકતરે વાઝડાને બદલે ઈલામાં શીતળાના જીવન વધારવાના કરેલા સર્જન અખતસથી હું નવાહ પામું છું. બીજે જ દિવસે કન્સરનો જાંતુ કોષ અભણ્યા દાકતરે શોધી કાઢ્યો હોય છે. એકદ અવાકિયામાં તો દેસરને જાંતુ જાળનારો જ બોવાઈ જાય છે ! ત્યારપછી એ દાકતર વિશે વધુ માહિતી જાણ મારફતે મળી ચકતી નથી !

હવે તો આ સ્ટ્રોથી હું એટલો બધો ટેવાઇ ગયો છું કે એક દિવસ પધારીમાંથી ઉઠ્યા પછી નીચે મુજબનું લખાણ જાણમાં જાપાનનું વાંચુ તોમે મને નવાહ ન લાગે.

“કુરત ઉપર પિતાનનો વિભય !

મેડીકલ સાયન્સનો અદ્ભૂત ચમત્કાર ! !

આગમુધીમાં મેડીકલ સાયન્સે શ્રેઠો રોગોના ઉધાપો શોધી કાઢ્યા છે પણ એની ઉદ્ધવી ને શોધો તો આજ સુધીની સૌ શોધોને વટાવી જાય એવી છે. વીચનાના ડો. દબ્બજે માણુએ જાંતુ આપવાનું કારણ શોધી મલ્યું છે. જાંતુ શાકથી આવે છે. જ્યારે શાકતો લોહીમાં ફીગોકોસ (Fibroglobulin) નામના જાંતુઓ વધી પડવાથી લાય છે. આ જાંતુઓના દુમતે અડધવે એની એમલે સ્ત્રી પણ શોધી કાઢી છે. એના ઈન્જેક્શન લેવાથી માણસ એવસે કલાક કામ કરી શકે છે, અને જાંતુની એને બીકુલ જરૂર પડતી નથી ! આ રીતે દેક માણસની ૧/૩ જાંતુની આવે ને જાંતુથી બચાવ જાય છે એ, અડધી જરૂર ન્યૂનતાના ડો. શ્રેઠે એવતો જાંતુ શોધી કાઢ્યો છે રેકેટાય (Ribococcus) નામના જાંતુ

ધડપણમાં વધી પડે છે, જે હેર વધારીને માણસનું મરણ નીપજાવે છે. આ જંતુની રસી અમુક અમુક વર્ગે લેવાથી માણસ સ્નાતન થી રત્ન બોમ્બી સકશે એટલું જ નહિ પણ લડાઈમાં મરણ પામેલા સૈનિકોને ને આ રસી તુર્તજ આપવામાં આવે તો એ જીવતા થાય છે. આ જાને શોધી બર્મિંગહામ યતારા મહાયુદ્ધ ઉપર ભારે અસર પહોંચાડે. ”

ભાઈ કાન્તીલાલે કરેલું પ્લેગનું વર્ણન તો કોલેરાને લાગુ પડે છે ! આવી રીતે કોલેરાને પ્લેગને નામે ઓળખાવવામાં એમને શા ઉદ્દેશ હશે એ સમજી શકાતું નથી !

એમણે જેવલોક એવીસનું વાક્ય રાંકયુ છે કે સીપી-લાઇએશન સીપીલાઇએશન થતું ચાલ્યું છે. સાચેસાચે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે એમાંથી મરકપુરીલાઇએશન થાય છે. સીપીસીપી જેટલા માણસો સડી મરે છે,

એનાથી અનેક માણસો એના એવોપથી ઉપાયોથી મરે છે. દરમિયાન પારો, સોમલ, સાકરચંદ્ર અને ૬૦૬ અસંખ્ય માણસોનો જોગ લે છે.

રોગો જો જંતુઓથી ના થતા હોત તો થાય છે સાનાથી ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે આવતા લેખમાં ચર્ચીશું. આ લેખ તો ભાઈ પ્રતિભાસની દિલ્લેલી રૂપે છે.

જેઓ જંતુઓ વિશે કશું જ જાણતા નથી, એજ અજાણ્ય લોકો એનાથી સહેજે ડરતા નથી, જેઓ થોડું જાણે છે તેઓ બહુ બીચે છે. જેઓ બહુ જાણે છે, તેઓ થોડું બીચે છે. જેઓ એને વિશે જાણતા જેવું જાણ જ જાણે છે, તેઓ બિચકૂત બીના નથી.

જંતુશાસ્ત્ર એ એક ઉપયોગી શાસ્ત્ર છે, જંતુશાસ્ત્ર એ કેવળ બકવાદ છે. જંતુપ્રેક્ષણ એ બહુ ભયંકર રોગ છે. એ એવી રોગથી કો મેતવા મહે.

જવાલામુખીને

ભારેલી ઉરમાં અસહ્ય ધુંધવી ઉઠ્ઠી બસાણો ઉડી,
કમ્પ્યા ઓણ, ન સ્થીર મસ્તક દહ્યું, જવાળા ભજૂડી ઉડી.
ધૂળે ધીર દિશા, ધુમે નભ વિટયું, ધગડી ઉડતી ધરા,
લાવાથી દહસી સમગ્ર જગત બાજે ધડીમાં. છતાં
હરે સ્વર્ગી હિમાદ્રિઓ અપવણી નિશ્ચિંત કાન્તિ કહી
પ્રત્યાધાત સમા કઠોર સ્વથી હૈયું વહોવે ફરી
તેને શક્તિ યુદ્ધી ન તું દહી શક્યો : ના પાસ જોઈ શક્યો
કે.ધી અંતર કારતાં બળી જતાં રાગાન્ધિનાં કન્દનો.
અંતે શાંત બળી ફરી સમસાગી કુખે નિહાળી રહે :
પગથી ના, પગ ના, ન ગળું, તર ના, ચોખાચ ભર્યો ઉઠે :
ધન્યે સર્વ વિનાશ માથ રહતો જવાલામુખી તું રહે.
કે.ધે આત્મવિનાશ એ જમતને રે ! દાખલો તું બને.

લોહીનું ખાતર પૂરનારા

શ્રી. સોપાન

[અદિ'સકે યુધ્ધમાં વીરવતા અને અપૂર્વ આત્મભોજના અનેક પ્રસંગો બન્યા છે. એમ કહેવાય કે એ પ્રસંગોએ જ હિંદિહાસને ઉત્તરવળ બનાવ્યો છે, એ બલિદાનવીરોના નામ તો કોઈ નહોતું પણ નહિ હોય. અને નામ નહોતી જરૂર પણ શી છે ? નામ નહોતો તો એમ યાચ ને, કે આપભોગ આપનાર આ જ અને બીજ નહિ. યુદ્ધની વચ્ચે રહેનારા તો નહોં છે કે આપભોગ આપનાર અનેક હતા. પણ એ લોકોએ કોઈકને જ મદદો છે. જેમને એ મદદો છે એમની નામો આવારનવાર 'હિમિ'ના પાનાંઓમાં મુકવી છે. એમાં નામ નથી રહ્યું કશું, બાકી તો હરીકૃત જ મુકાયો. એ.]

તે દિવસની રાત મને ફરી ફરીને યાદ આવે છે. 'સેન્ટિરીઅમ'ના એ એરણમાં લોખંડના પક્ષમાં ઉપર એમની પથારી હતી. ઉપર મચ્છરદાની લાગેલી હતી. મેં માનિયું કે એમને વાતો પૂરી કરી લીધા પછી તેઓ શાંતિથી સૂઈ ગયા હશે પણ વચ્ચે જાગી જતાં મેં જોયું તો એમના પક્ષગર્ભાથી એક ધીમે ગજ્જમણાટ આવતો હતો. મેં બીજી બૂઝાવી નાખી હતી એટલે હું એમને જોઈ નહોતો શકતો. પરંતુ અચાજ ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ જાગે છે, ધીમે ધીમે પગલે હું એમની પાસે ગયો. મેં રાતની નિરુત્તર શાંતિમાં મારા કાનને તીક્ષ્ણ કર્યાં. મેં 'ધારેલું' કે દિવસજર સાચવી રાખેલી શાંતિ અત્યારે ડોલતી હતી અને વિનમ્ર અનેકી આંખ અત્યારે વેદનાથી રડતી હતી. પણ મારી માન્યતા ખોટી પડી. અચાજમાં હચીર પડ્યું કે'પ નહોતો. જોડા અંતરમાંથી ધીમા ધીમા સૂરો આવતા હતા:

દુઃશેષનુદ્ધિમનઃ મુષેપુવિપતરટ્ટહઃ

ઐતરામવક્રોઃ સ્થિતવીરુનિસ્ત્રયે ॥

ગીતાનો આ શ્લોક સાંભળતાં જ મારા હૃદયમાં અજવાણું ધવું. એમનામાં આટલી બધી શક્તિ ક્યાંથી આવી પડી તેનો ભેદ મને સમજાયો. આખો દિવસ અદિ'સકે યુદ્ધના સિંધાહીને અને આત્મચાંચિ છાજે એવા વીરવલ્લભી જે વચનો નીકળતાં હતાં તેની પાછળ એસાંત રાત્રીનું આત્મચોધન હતું તે મને સમજાયું. એમને બોલાવવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું. ધીમે ધીમે હું ત્યાંથી ખસીને મારી પથારીમાં આવ્યો. મારા મગજમાં અનેક વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા. મેં જોયું ત્રાસ જોયો હતો, લાડીમાર પણ જોયો હતો. હસતે મોંએ બધું ડૂલ કરનારને

પણ મેં જોવા હતા પરંતુ આમને જોધને મને બહુ લાડી અસર થઈ.

એ જીવન નહોતો. એમના ખબર ઉપર યોડીયાં નહોતાં ઝૂંઘતાં, એમની આંખો 'લામમણ' નહોતી. એમનો અવાજ ધેનુખના ટંકાર જેવો નહોતો. એમનું હૃદયનયન કેાઈ સંત જેવું સ્થિર અને અવકલ નહોતું તેમ યોધાના જેવું ધણી મૂળાતું પણ નહોતું. એ બહુ સામાન્ય માણસ હતા. જાવણીના દિવસોમાં જ્યારે કેાઈ દિવસ ધાયું નહોતું તે એમનામાં આવતું તેજ પડતું હશે ! અને અમે ધાડાએ પણ શી રીતે ? એ પિતૃવાદીસ વર્ણના, શરીરે ખખડી મથેલા એક વેપારી હતા. એમને ચા અને બીડીનું ખસત હતું. વચગત આખી છાંદશી વેપારમાં અને કાવાકાવામાં ગાળી હતી. હાતરો નહિ, પણ કાએ આંકડા પહેંચે એટલું એ કમાયા હતા અને કુમાબ્યા હતા. વાતકડું શરીર, માથે ટૂંકા વાળ, મોટી મોટી મૂઠો અને કંઈક સમતુલ વેપારીની હોય એવી લાણા આ બધું એમની કલા પ્રગટ કરતું હતું. લગતમાં અનેક હોયોના માનવીઓ આવતાં એટલે એમનું આગમન નવાઈ રૂપ નહોતું પણ જાવણીના ઉત્થરમાં કેાઈ ૨૦-૨૫ વર્ષના જીવનને એકજે ને જાતી કૂલાય એવું તો એમના આગમનની ચકુ જ નહોતું. સજા અને સરકસોમાં એમામના લોકો સાથે જ ચાસતા. અમને એ જ યોગ લાગતું. સરકમને મોખરે ચાલવાનું એ બીણું પોતાવું પહેરવાર વાણીજાનું ચું મળું, એમ અમારા મનમાં હતું. એમના હાથમાં સોંપાયેલો રાક્ટવજ એમની આંગળીઓ કરકાઈ ગયા પછી જ છૂટે એ સત્ત અમે ઘણું મોટું જાણ્યું.

એને આખે જે વરસ પીતી મળા હતા. જે વરસમાં અમારા પ્રદેશમાં ત્રામના, જીદમના અનેક કિસાઓ મળ્યા હતા, પરંતુ એમાં એ કેાઈ દિવસ દેખાવા નહોતા. દેખાવા નહોતાં એટલે નાશી જતા હતા એમ નહિ, પણ અનેકવી પેઠે એમને જે પોતાનું ખમીર જાત્રાવાતો પ્રસંગ નહોતો સાંપડ્યો. જેમમાં ગયા હતા, પણ એ તો જુદુ સામાન્ય થઈ ગયું હતું. જે અમ્ય પ્રસંગના હું

પ્રાત કહેવા માગું છું તેવી જગે તો જોવા કંઈ વિચારમાં ન ગણાય.

X X X

સત્યાગ્રહ સંધામતો જીવન એવરનો દસ જે દિવસની આ વાત છે. આખા દેશમાં જાગે દિવ પડે હોય એવી હંડી જાની હતી. છત્રોજલ - ત્રાપ મોટી જેઓમાં દવે નવી લગતી બંધ ચર્ચ ગમ હતી. જન આખી ચાકીને વિસામો લેતી હતી. સત્યાગ્રહી મિત્રની ખુમારીમાં હતા રડવા ખાવાસત્યાગ્રહીઓ ઉપર જીવન ક્રીઓ વરમતી હતી. આખા દિવસોમાં પોરનું દેખાઈ પીકા ઉપર પાંડોંગ મામતું હતું. એક દિવસ હતો પીકીંગ કરવામાં ગૌરવ માતું અને મામના પ્રતિષ્ઠિ જતો એમાં સામેન થતા. દવે એવા દિવસ અમે હતા કે લગતમાં નહિ છતાં એવી ખાતી થઈ જવાથી પ્રતિલાખાઈ ને હજારો લગત પહેંચારા લગત પ્રવાદથી આખા ખસ્યા હતા, લગાઈ ઘોડાક મેનિટ ૪ રડી હતી.

પોરનું હતું પીડું આખી પ્રાતની નીતિને વા માલ કરવારે હતું પણ મોટી મોટી ખાખાથી તે વસતા મેંકડો ખારવાઓના નશીખમાં હતી. ધરિય સરે દેસતી રાખવારા ખારવાઓમાંથી જૂનું લીર નાથ ખાઈ જતું હતું તેમાં આ ઘરામે વેચ આપ્યો હતો. જાણી જાણી ગરજથી પીકીયર મરત ખાતો ખારવા દિવસે કિમે દુખની ખીડમાં કિનરના જતા હતા ને નાશી પામેલા કેટલાક ખારવા જીવાતે એ નેવું, અને એને એ અસપ લાગ્યું. સત્યાગ્રહના લથીઆરને જેવું તે વાપરતા આખી પ્રાત શીખી ગઈ હતી તેમાંથી જ ખારવા જીવાતો બાદ નહોતા. એમને પાકીય થઈ કઈ

અને એ દિવસોમાં જ જેવી નું વાત કઈ હું એ પોરનું જ આખા. પોરનું જ એમનું વતન હતું. પોરનું મોંખીછતું પણ વતન છે એ વાતનું એમને અચિત્ત હતું. પણ માથે જ પોરનું દેસતી લીડુપરનો પત નહોતો તે પણ એ સમજતા હતા. એ દિવસ મટે જ એ પોરનું આખા હતા. એ દિવસ પછી તો એ અપવાદ

જેલમાં જવાના હતા, પણ વિધિએ એમના માટે કંઈક જુદું જ નિર્માણ કર્યું હતું. પોરબંદરમાં આવતા પીકિટોમાં ઉચ્છ્રિયાત કોમ સાથ નથી આવતી એ વાસ્તવમાં એમનું અંતર ધ્રુવનું. એમને થયું કે મારે પીકિટને છોડવાને ઉભા રહેવું નોખાં અને મારા વાણિયા બાહ્ય મિત્રને એમાં જોડવા નોખાં.

એ ઉભા રહ્યા, પીકિટીઓ રંગ બદલાયો. પીકિટ આવનાર શરમાલને પાછા જવા લાગ્યા. દૂર ઉભા રહી તમારો જોનાર શરમાલને પીકિટીમાં જોડવા લાગ્યા. પીકિટના માલિકને લાગ્યું કે શોડ જ વખતમાં પીકિટ બંધ કરવાનો વખત આવશે. આ માણસ ખૂબ સંપત્તિ ધરાવનાર હતો. રાજમાં એની ખૂબ લાગવગ હતી. દારૂ ઉપરાંત પણ ધણી ગાંધા વેપાર એ એકતો હતો, જાનના પારસી હતો, અને મદ્યિં જરૂરપત્તન નામને કંઈક લાગે એવું કામ એ કરતો હતો.

કોઈના સુધાલની ખબર નથી પણ એમ સાંભળેલું કે એ પીકિટના માલિકની દોરવણીથી એક મૂંઝાના હાથે, એ કરવીનું કામ થયું.

સવારે સમય હતો. પીકિટના દરવાજે ચોરી આસની હતી. પીકિટ ખાલી પડ્યું હતું. અંદર જેલો વેપારી ધૂધવાતો હતો અને કપારિક માથો જોલતો હતો. પીકિટનો સાંત હતો. કોઈના મોં ઉપર રોષ કે તિરસ્કારની રેખા નહોતી. પીકિટની સામે શોડાક લોકો કુતુહલથી એકઠા થયા હતા. કોઈને કશી શક નહોતી.

એ શરણીએ આવ્યા. પીકિટને માથો દેતા પીકિટમાં દાખલ થયા. સૌ દેખે એમ અંદર જેલો એમણે દાડના ખાલ મટાડાયા અને બેકામ માથો જોલવા માંડી. જેમની હું વાત કરું છું એ તો દયાથી એ શરણીએ તરફ જોઈ રહ્યા હતા માથો સાંભળતા એમને રોષ નહોતો ઉપજતો. પરંતુ માથો એ સાચી કમોટી નહોતી. એમની તો આજે અંતિમ પરીક્ષા થવાની હતી.

એમાંથી એક શરણી બહાર આવ્યો. એના હાથમાં લાકડાનો બોડો દંડો હતો. શરીર હમીટમાં લેતું હતું.

આજો લાંબૂમ હતો. મોંમાંથી શરણની અને માથોની કુર્મિ છૂટી હતી. બારણા બહાર ઉભા રહી એણે શોડાક તોફાન કર્યા પણ પીકિટનો સાંત જ દેતા. પીકિટના માલિક અંદર ચાલ્યો ગયો હતો. લોકોનું ટોળું ધીમે ધીમે વધતું જતું હતું. શરણીએ દંડો ઉપાડી ફેરવ્યો અને બહાર એ સાંત પીકિટના પગમાં ફાંચ્યો. એવું આખું શરીર ધ્રુજી ઉઠ્યું. ટોળામાં એક ચિચિ-પારી બોલી ગઈ મારનાર થોડે દૂર ગયો અને ફરીને દંડો ફેરવી એ જ લાગ ઉપર ધા માપ્યો. ખસ કામ પડે થયું. પીકિટનું શરીર નીચે પડકાઈ પડ્યું. એણે પગ ઉપર હાથ મૂક્યા પણ હાલકાના જુકા બોલી ગયા હતા. લોહીનો ધોંધ છૂટ્યો હતો. ધૂંટણ અને કાંઠાની રચ્ચના હાલકાના તણ કટકા ધઈ ગયા હતા અને એમાંથી એ ઈંચ નોટલો કટકા તો પગથી છૂટો પડી બહાર નીકળી ગયો હતો.

પેકો શરણી તુરત ત્યાંથી લાગ્યો. ક્યાં ગયો તે કોઈને ખબર ન પડી. પણ ગજરાએલા લોકો ઉમરવાયા અને એની પાછળ દોડ્યા. કેટલાકે પીકિટ ઉપર ધસારો કર્યો. આપણા પીકિટના શરીરમાંથી એવન એણું થતું જતું હતું, પણ જ્યાં લગી એને મુદ્દિ મળી ત્યાં લગી એણે લોકોને સાંત રહેવા વિનવ્યા. એ માટે પાંચ પાંચ અને હાથ જોડી ઉઘા થઈ થઈને પ્રાર્થના કરી.

લોહી જ શરમાં આખા પોરબંદરમાં ખબર પડી મલ દાહકાર થઈ ગયો. આપણા પીકિટને આખું ગામ બાલતું હતું. એ પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન હતા. જે આજ લગી આ પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેતા હતા તે પણ ત્યાં ડોડી આવ્યા. નિર્મોહ પ્રવૃત્તિ આંતરડી કાઢી લીધી અને આખા પોરબંદરમાં કોઈએ અગ્નિનો તિખારો ચાંચો હોય એવો ઉરકેસર ફેલાઈ ગયો.

મોડા દવાખાનેથી રુચર આવ્યું. બેશુધ અનેલા પીકિટને એમાં સુવચની લોકોએ દિવાન સાંકળના બંગલા તરફ કૂચ કરી. ઉરકેસરનો કાંધ પાર નહોતો. પીકિટના તો પીકિટ અંધ કરી નાસી ગયો હતો પણ ઉરકેસરેલા લોકોએ પીકિટ અને પીકિટનાનું ધર બાળવા તત્તર થઈ ગયા. બીજા આજી દિવાન સાંકળના બંગલા તરફ

એમને સામગ્રી મોકલું કે 'આપણા મૂળાંએ એટલા કરવા માટે હોટમાં ભાગ લેવો જોઈએ' વળી એમ ધર્મ જણું કે 'નહિ, નહિ. મને એ માનવા પ્રત્યે દયા સિવાય કંઈ જ નથી તો હું શા માટે હોટમાં ભાગ લઉં?' આખરે એ મૂંઝાવા અને ઊણપના એક લેનિક, જેમના પ્રત્યે એમને આદરભાવ હતો એમને સલાહ માટે બોલાવ્યા. એમની પાસે પોતાનું હૃદય તાલવી સલાહની માગણી હતી.

'તમે હોટમાં ભાગ દ્યો એથી લલના રમણ નિયમને ફરી બાદ નહિ આવે.' આવનારે સલાહ આપી.

'એમ નહિ, મારા ધર્મ શા છે એ મારે જણવું છે.' સત્યાગ્રહીએ પોતાની સાચી મૂંઝવણ પ્રગટ કરી.

'ધર્મ' તો હૃદયને અનુસરવું એ જ હોય.'

'હું એમાં સમજીશ નહિ.'

'સમજવું' સાર સહેવું છે. માનવા પ્રત્યે તમને શેષ ઉપજે છે?'

'ના.'

'એ છટે તો તમને આનંદ થાય?'

'જુજ જ.'

'તો પછી કંઈ પુણ્યપણું જ તપી રહેવું.'

'પણ એથી એવા માણસો વધુ મૂલ્યે ન કરે?'

'ત્યારે તો આપણે કિંમત સાધવો તો જ જણવું જોઈએ. જો આપણને આપણા અલિહાનમાં અને અનલોચિત ગુણનામાં એટલો વિશ્વાસ ન હોય કે

એથી સામા માણસનું પત્થર જેવું હોયું પણ પીમળવને તે...'

'હું સમજી શકો...'

'એમ નહિ, તમારા અંતરમાં જો. એ તાં કમળ ઉઘરાતી હોય અને અંદર એમ પણ થવું હોય કે કાંઈ કાંઈને સળ કરવાને સાધક નથી તો જ આ નિર્જન ઉપર આવજો. એક વાત વધારે. એક હાથ એ માનવીના હૃદયની પણ વિચાર કરજો. એ અલભ અને અસંસ્કૃતી મનો. એ માણસ જતાં કેટલા સંજોગોને લઈ માણસાઈ નહિ રાખી શક્યો હોય. સંજોગ છે કે ધર્મને લોએ જ આ કામ એણે કયું હોય. આ કમમાં એના દેહનો મૂલો હતો તે તો પરમાત્મા જાણે.'

'એ નિશ્ચય કરી કાઢી છે.'

'એ તો હું જાણતો જ હતો. તમારા ઉત્તરવ અલિહાનમાં આવો પડછાયો પણ ન પડ્યો એથી મને અપ્રત આનંદ થાય છે. તમે હવે મુશ્મળને લખી નાખ્યો કે પ્રજાજનનું રક્ષણ કરવું એ જો તમારો ધર્મ હોય તો એ મૂલ્યારને કિંમત કરવાથી તમે એ નહિ કરી શકો. એ માટે તો તમારે તમારી મર્યાદા અને શંકાની પ્રત્યે પાથમાલ કરનાર દારૂનું પીડું જ કાઢી નાખવું પડશે. મને તમે ન્યાય આપવા છુપ્યા હો તો એ જ સાચો રસ્તો છે.'

અને એ અનેએ મળી તે દિવસે એક લોકો કામજ લખી નાખ્યો. એમાં મૂલ્યારને છોડી મૂકવાની આમદપૂર્વક પ્રાર્થના પણ કરી.

મંજલ

ખાંધી ભાયાં પકડુ પથમાં દિન ઊગે પહેલાં રામું, હોમું નયન નયણીં માંતવાં ત્યાં અકેલાં, યાકયાં પાકયાં પણ ગિરિવનો કો'શમે ઊતરીશું પૂરી લાખી મજલ કપરી સાંજ પહેલાં કરીશું.

બેન,

અ

નેક પ્રશ્નોની પરંપરા છેડતો તારો પત્ર મળ્યો; પણ આ બધા પ્રશ્નોને એક જ પત્રમાં કેમ ન્યાય આપી શકાય ? ને બેન ! આ કાગળ તો છે સંક્રાન્તિયુગનો મંથનકાળ, તારે હૈયે ઉડી તને મૂંઝવના પ્રશ્નો જેવા પ્રશ્નો તો આજે મારા હૃદયમાં પણ ઉડે છે, ને માનવી જગતના ઉરે પણ ઉડતા હશે; પણ આ બધા પ્રશ્નો તો પૃથ્વી-વિરાળા પ્રશ્નો કહેવાય તેનો ઉકેલ હું કેમ આપી શકું ? તેથી હું તો મારા પ્રિય વિષય સાહિત્યને સ્પર્શના સરસ્વતીચંદ્રના અન્ત વિષેના પ્રશ્નોનો જવાબ આ પત્રમાં તને આપીને પીરમીશ.

“સરસ્વતીચંદ્રો જે અન્ત ગોચર્યનરમલાષ્ટ્રએ આપ્યો છે તે ખરાબ છે કે નહિ ?” આ પ્રશ્ન ખૂબ જ સ્વાસ્થ્ય છે ને કેટલાય વિવેચકોએ તેને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી અવગોઠ્યો છે; એટલે તારા આ પ્રશ્નના જવાબમાં હું તને કંઈ નવિન આપી શકું એમ મને નથી લાગતું, છતાં તેં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે એટલે જવાબ આપવા લક્ષ્ય હું.

સરસ્વતીચંદ્રના અન્ત વિષે લખનાં, મને “રાગધિરાજ”નો અન્ત યાદ આવે છે. કારણ કે કુમુદતી વૈષ્ણવદિશામાં ને મંજરીની મૃત્યુસમાધિમાં સમાવેલ કલાવિધાનમાં મને કંઈક સામ્ય થામે છે.

“મુગ્ધરાતનો નાથ” થી માંડીને તે “રાગધિરાજ”ના અંત સુધીમાં વિદ્યુત મંજરીનું ગોરવ, તેની મહત્તા અને તેનો પ્રતાપ કોઈ પણ વાચક દીકરને આકર્ષી રહે છે; પણ “રાગધિરાજ”ના અંત નજીક આવતાં મુન્દરીની કલાદૃષ્ટિએ બે વસ્તુ પારખી લીધી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે; એક તો એ મંજરીનું સ્થાન “રાગધિરાજ”ની ભૂમિકા પર હવે વધારે વખત ન હોવું જોઈએ. અને બીજું સ્થાન રાખવું હોય તો મંજરીનાં ગોરવ, પ્રતાપ, ને મહત્તાને ભોગે જ સખી લગાશે; અને જીવંત વસ્તુ તે કાક-મંજરીનું પુનર્મીલન થતા રક્તનિષ્પત્તિ નહિ થાય પણ રક્ષાભય ઉત્પન્ન થશે. ત્યારે મંજરી જેવાં અનુપમ સર્ગનનું કરવું શું ?

એને વેડફાય જવા કે નિર્જીવ થઈ જવા તો કેમ જ દેવાય ? ને બેન ! કથાકાર પોતાના પાત્રને નિખાલુ થઈ જવા દેવા કરતાં તેનો નાશ હશેનાં વધુ પસંદ કરે છે; ને મુન્દરીએ પણ પોતાના અભેડ પાત્રનો ખસ પસંદ કરી લીધો. શું કામ ખરાબ છે ? મંજરીને મારી નાખવા નહિ પણ સદાય છત્તી રાખવા; કારણ કે મંજરીનાં મૃત્યુ સાથે જ તેનો ભવ્ય શૂંત્રાળ વાયકતા સ્ફુટિત થઈ જાય, મંજરીના આકર્ષણ વર્ષા ને આમ અભેડ

કસાવિધાન ઉભું કરીને મુન્શીજીએ મંજરીને ગૂંચડાતી સાહિત્યમાં અમર ને અન્નેએ બતાવી દીધી.

આવા જ પ્રકારનું કસાવિધાન મને કુમુદની વૈધવ્ય દીક્ષામાં સમાયેલ લાગે છે; અને કુમુદના જીવનમાં સરસ્વતીચંદ્રે મહત્ત્વાગ્ર દ્યોતિત્વાથી આ કસાવિધાનની સરખાત સાથ છે. ગોવર્ધનરામભાઈ આ કસાવિધાનને અંત સુધી ચતુર્થાધી બળળી રાખે છે એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે કુમુદની આસપાસ એટલાં બધાં કરચલાં વહેત બેવરાવે છે કે કોઈ પણ સહાય વાચકને કુમુદની કથા વાંચતાં વાંચતાં “બિચારી કુમુદ”, “કુમ્ભી કુમુદ”, કે “ગરીબ કુમુદ” એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા સિવાય આલે જ નહિ. અને ગોવર્ધનરામભાઈએ એ કલ્પકાર ને અવલોકનકારની વેધક દૃષ્ટિએ જરૂર માંખી લીધું હશે કે કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્રનું લગ્નગ્રંથન યતાં રસ્તેનિષ્પત્તિ નહિ થાય પણ રસાભાસ થશે, જરૂર, કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્રના લગ્નથી પછીના વાચક-દીક્ષામાં હાં લાગણીનાં પુર આવી જન પણ લગ્નની બીજ જ ફાળે લેખકે ઉભું કરેલ કસાવિધાન નષ્ટપ્રય બનત; અને એજ કસાવિધાનને પ્રત્યે વાચકના રજૂતિપર રમી રહેલ કુમુદનો જાલ્ય કરણ્ય ધૂનક્રાંત પણ વાચક, લગ્નની પછીનારની સહજ હાં લલટોમાં, વિષ્ણુને જન અને કુમુદ, બિચારી કુમુદ, વૈધવ્યરૂપી નિષ્કલંક ચંદ્ર વિહોણી યતાં જ વિશ્વાસને નિઃપ્રાણ બની જત એટલું જ નહિ પણ બીજા બે આત્માનો ભોગ પણ તેનું અનુ માગી લેત. તું પછીય કે વળી આ હું? ને આ બે આત્મા કોણ? તો એક તે સરસ્વતીચંદ્ર ને બીજો તે કુસુમ.

સાચું કહું તો મૂળથી જ સરસ્વતીચંદ્રનું પાત્ર મને ઝાંખું આલેખાયેલ લાગે છે. જે રેખાઆંચે તેનો દેહાકૃતિ દેરાયેલ છે તે પછીનાર સુરેખ તો પછીનાર ઝાંખી થતી હોય એમ સરસ્વતીચંદ્રનું પાત્ર વાંચતાં તને નથી લાગતું? વળી તેનું પાત્ર જે કંઈ બચ સુરેખ કે લાગણીને સ્પર્શ કરે તેવું લાગે છે તેવું કારણ મારે યત તેણે મહત ક્ષેલ દુઃખ શીદાનો ભાર નહિ પણ કુમુદની વૈધવ્ય દીક્ષા જ છે. કારણ કે જે ફાળે કુમુદના લગ્ન યાત તેજ પછીથી વાચક દુઃખીઆરી કુમુદના લગ્ન હાંમાં તણાય અને સરસ્વતીચંદ્ર તે લાગણીપુરમાં, કોઈની દૃષ્ટિએ પણ ન ચડત. આમ સરસ્વતીચંદ્ર અંતમાં કંઈ બચ ને સુરેખ થતે લાગે છે તે સદા મારે ઝાંખો જ રહેત. તું પછીય કે દુઃખી તો સરસ્વતીચંદ્ર પણ હતા, તો તેજ લગાદાર્યાં કુમુદને વાચક વિસરી ન જન? તો મારે કહેવું નેધએ કે તમારી જાત રતીપાત્ર તરફ સદાનુભૂતિ કે પદાપાતની નજરે નિહાણે તે તો ચોચ છે પણ પુરુષજાત વિશ્વેય સદાનુભૂતિ ને પદાપાતવળી દૃષ્ટિથી સ્ત્રી-જીવનનાં દુઃખો તરફ જુએ છે ને તેથી સરસ્વતીચંદ્ર જ બુદ્ધાઈ જાત. કુમુદ નહિ.

હવે આપણે કુમુદના પાત્ર વિષે વિચારીએ. આખીએ સરસ્વતીચંદ્રની વિશાળ ને ફળદ્રુપ ભૂમિકા પર એક દૃષ્ટિપાત કરી ને. લતા શી કુસુમને ક્યો છોડ સોહાની રહે તેમ લાગે છે? સરસ્વતીચંદ્ર પણ મને અમુક દૃષ્ટિએ જ ચોચ લાગે છે. તું કદાચ પ્રેમ કરીય કે ગોવર્ધનરામભાઈએ કુસુમને કોમારવતની દીક્ષા દીધી હોત તો શો વાંધો હતો? પણ આ પ્રશ્ન જે દૃષ્ટિએ અપોચ છે. એક તો સરસ્વતીચંદ્ર લખાયો તે વખતને સમાજ દીક્ષીજીવનમાં કોમારવત માંખી રહે તેવો ન હતો; છતાંમ કદાચ ધાર કે લેખકે એમ કહ્યું હોત તો તે પણ બરાબર ચોચ તો ન જ થાત. કારણ કે ત્યારે આપણી મમલ એક પ્રશ્ન જરૂર ખડો થાત કે કુસુમ જેવાં નવલમાં સોંધી વધારે બચ ને સુરેખ પાત્રનો અંત શો? તેજ અભ્યાસની, અને ક્રમિક વિશ્લેષની ઉપયોગીતા શી? તું કદાચ કહીશ કે કુસુમને કોમારવતની દીક્ષા અર્પી ગોવર્ધનરામભાઈ મજરાત સમક્ષ એક અંગેએ આદર્શ રજૂ કરી રહ્યા હોત. આ વાત સમ્પ્રી પણ તેથી કુસુમના પાત્રનું પૂર્ણ આલેખન થયું છે એમ તો આપણે ન જ કહી શકત; કારણ કે ત્યારે પણ આપણને પ્રશ્ન તો થાત જ કે કુસુમે કોમારવત એવું એ બરાબર પણ પછીના તેજ લાલિ જીવનનું શું? તેજા લાલિજીવનની પ્રાપ્તિશા કમ? વળી જે રીતે વિષ્ણુ કુસુમ કોઈની પણ સ્ફુર્ચિતો લાંચ ક્યાં સિવાય કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રના પરજીત જીવનમાં બની ન શકત. તેજા ને ગોવર્ધનરામભાઈએ આદર્શ રજૂ કરવાની ધૂનમાં કુસુમને કુવારી માંખી હોત તે કુસુમનું પાત્ર અધુરું આલેખાયેલ રહી જન અને હરીણી શી મોકર કુસુમ ચોક્કસ ધ્યેયવિહીની સરસ્વતીચંદ્રની ભૂમિકા પર રમણી ને મજાતી આપણી દૃષ્ટિએ પડત.

આમ કુસુમને લગ્નગ્રંથથી નેડીને તેજા ભાળી જીવનની પ્રાપ્તિશા લેખકને આપણી સમક્ષ ધર્મો સિવાય આલે તેમ હવું જ નહિ. ત્યારે કુસુમ તો ગોવર્ધનરામભાઈનું સૌખ્ય વધારે લાડીલું પને મોંધું પુત્રી પત્ર. તેને કાંઈ મામુલી પાત્ર સાથે નેડવાનું મન ગોવર્ધનરામભાઈ નેજા વાતચત્તવર્તિ પિતાને કેમ જ માગ? તેથી જ તેમણે કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રના વિવાદ પખંદ ક્યાં ને કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રને આત્મજનવી નેડાં. આમ અને તો મોઢ મોઢ વાર સરસ્વતીચંદ્રને અંત વાંચતાં કુમુદની વિષયવેદી પર વિરાગ્નેષ કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રના કુમુદનું દર્શન બચ ને અનુપમ લાગે છે.

આખી વળે જન અને કસાવકઅંત બીડે ક્યો હેય રહે, કહીશ?

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

અદ્ભુત પગલું:

સં હુકત પ્રાંતની સરકારે કઠોરી કેસના કેદીઓને છોડી મૂકવાના સમાચાર આજનાં જાપામાં પ્રગટ થયા છે. જ્યાં મહાસભાનું પ્રધાન મંડળ છે એ પ્રતિમાં છેલ્લા એક મહિના થયા રોજ તે રોજ આ પ્રકારના ચમત્કારો વાંચવા મળે છે. આપણું આખરી નિશાન-પૂર્ણ સ્વરાજ તો હજી પહેલું દૂર છે પરંતુ આવા જનાવો પરાધિન હિંદના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત હોવાથી પૂર્ણ સ્વરાજની કંઈક જાંખી કરાવનારા લાગે છે. હિંદના બીજા પાંચ પ્રાંતો બંગાળ, પંજાબ, સિંધ, સરહદ અને આસામ, જ્યાં પણ મહાસભાના છ પ્રાંતોના લેખી જ પ્રમુખીય સરકારો શલ્યાય છતાં ત્યાં જે નીતિ ચાલતી હતી તે જ ચાલે છે. ત્યાંની સરકારો અને મહાસભાના છ પ્રાંતોની સરકારો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એક બાજુ એનું એ દમન, એની એ હઠિયાઈ, એનું એ લપાનક ખર્ચાગપલું અને નવાબી બીજી બાજુ હાથમાં આવેલી નહીં સત્તાઓને નિયોચી નિયોચી કરવામાં આવતું પ્રમુખશ્યાય, સાદાઈ, સખત પરિશ્રમ, સેવાની નમ્રતા અને આખરી મુકામે પહોંચવાની બાકુબાત. દરરોજના જાપાં વાંચનમાં આ બંને વચ્ચેનો બેઠાં તુરત જ સમજી શકે એમ છે.

વિરોધીના જ હથિયાર વડે:

આને માત્ર પ્રધાનો જ નહિ પણ મહાસભાનું મંત્રીમંડળ, ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રના બીજા હિતચિંતકો આ બંધારણમાં રહીને જ પ્રભુ કંદ્યાણ કરવાના અને પ્રજાની તાકાત વધારવાના કાગળાં ને વિચારણામાં રંગા પડ્યા રહે છે એ ઉપરથી ટૂંકી નજરે જોનારને એમ લાગી આવે એમ છે કે મહાસભાએ લગાઈનો માર્ગ છોડ્યો છે, ચિદ્રિશ સત્તાને ઉખેડી નાખવાની વાત આને કારે મૂકાઈ છે અને જેને હંમર વખત ગુલામી ખતનું નામ આપ્યું હતું તે બંધારણની ઉપાસના સૌએ કરવા માંડી છે. લગાઈની અસહકાર કે સ્વયંસહકારી આને વાત નથી ઘટી એ સાચું છે પણ આને જે માર્ગે મહાસભા ગતિ કરી રહી છે એ માર્ગ સતોષનો, બંધારણનો, સ્વોદ્ધારનો કે મુદ્દમંથી ખસી ગયાનો નથી જ. મહાસભાના મંત્રીમંડળે અને ગાંધીજીએ અનેક વખત સ્પષ્ટ કહ્યું છે અને પોતાના અચરણ અને આદેશોથી સિદ્ધ ક્યું છે કે વિરોધીઓએ આપણા રાષ્ટ્રવનના નાશ માટે જે હથિયાર ચોંટાડ્યું છે તેમાં એની કમત રહેલી છે કે નો આપણે બાંધત રહીએ ને મુજા નિષ્ઠાથી, રાષ્ટ્રને વધાર વડી એનો ઉપયોગ કરીએ તો આપણી તાકાત લટકાને બદલે વધે અને આપણા વિરોધીઓને આંગળા કરડવા પડે. ગાંધીજીએ હમણાં જ જણાવ્યું કે ‘હું લાગણુ ઉભો નહિ કરું પણ એ નો

આવી પડશે તો હસતે મોંએ સ્વીકારી લઈશ. બંધારણમાં પડેલી સગવડોને જોઈ મારી સકિત વધારવામાં ઉપયોગ ન કરે' તો એ 'બેવડૂંની મણક' ગણાઈતી મન્યતા તો એ છે કે આ બંધારણના પદનાસંબંધી તમામ બંધારણોએ આપણે ધૂન મેળવી શકીએ એવું આ બંધારણમાં પડ્યું છે. જ્યાં સુધી આ પ્રશ્નનપદો આપણે સ્વીકારી નહોતાં ત્યાં સુધી તો આ બંધી વાતો કેવળ વાતો જ લાગતી હતી પણ હેતુ આ એક મહિનાના કામથી આપણા પ્રશ્નોનો સાગિત કરી આપ્યું છે કે જે માર્ગ મહાસભાએ ચૂંટ્યો છે તે આજે કદમનો માર્ગ છે. પીછેહઠો નહિ જ. આ માર્ગે પ્રગતિ નિશ્ચિત પ્રકારની તાલીમ મળી રહી છે અને મહાસભાના એટલે કે પ્રશ્નો હાથમાં સંપાદના તમામ સૂત્રો સાથે આવે તો શું મધ શકે તેનો આજે બપોલ આવી રહ્યો છે

રચનાની મનોદશા :

આપણું બાળ એટલું ઉજળું છે કે પ્રધાનપદના સ્વીકાર પછી મહાસભાના બંને પક્ષો એક જ બધા હોય એમ આ પ્રયોગને સફળ બનાવવાના કામમાં જ લાગી ગયા છે, છતાં કાંઈ કાંઈ રથોએ એ જ વિરોધી મનોદશા દેખાય છે. આ મનોદશા ધીમે ધીમે પકડાતી જાય છે એ શ્રુત ચિન્ન છે. અહીં આપણે વિચારવું તો એ જાણવું કે અત્યારે સંવત્સરને આટલા જ માણસો છે, આપણે જ એમને મોકલ્યા છે. એમને આપણે તંત્ર કંઈ કરીએ તો આપણી શક્તિ વધે નહિ પણ ઘટે જ. મહાસભા સુધી સરકાર સાથે આપણે જે રીતે કામ લીધું છે તે રીત જાહેરની જ જોઈએ અને આજ સુધી આપણી મનોદશા સામાન્ય રીતે સંહારની જ છે તેને જાહેર અત્યારે રચનાની કરવી જોઈએ. આપણી અદિ-મક લક્ષ્યમાં આવી જમિનમાં આજા જ કરશે. આપણામાં રચના અને સંહાર એ બંને સંકિતોએ યોગ્ય પ્રમાણમાં નહિ હોય તો આપણે આ મહાન પ્રયોગ નિષ્ફળ જ જાવો છે.

યુદ્ધ આવશે જ :

એક પ્રશ્ન મૌતા ગતમાં ઉઠે છે કે હવે શું યુદ્ધ

કરવાનો પ્રસંગ જ નહિ આવે? ગાંધીજીએ એક સ્વયં પ્રગટ કરેલું એ રીતે અખૂરપૂર્વ સત્યાગ્રહ કરવાનો સમય શું નહિ જ આવે? અખને એમ નથી લાગતું. અને એમ માનીએ છીએ કે એ સમય આપણે નહિ લાવશે. હોય તો પણ આવશે જ. દુનિયાકરમાં કાવી મજાતી ચિરિયે યાતા અહીં રહ્યાય નહિ વાપરી શકે, સત્યાગ્રહને દૂર નહિ રાખી શકે. એક અરપણ કરવાના મનમાં આવે છે કે જો બંને પક્ષ પોતાની સત્તા સમ-જતા જાય અને બુદ્ધિપૂર્વક, કંઈક સહાનુભૂતિપૂર્વક પગલું ભરતા જાય તો સત્યાગ્રહનો સમય ન પણ આવે. આ બંધારણના પ્રશ્નોની શક્તિ અને સાચાન આપણે વધારી શકીએ. શેકુંક પ્રગટિત કરી એમનામાં એમની ધન્યતા જેની મુખને સંજ્ઞા સતોતી મંત્રણું તમિ સાથે છે એવી આજા પ્રગટ થી શકીએ. સરકાર વિતા એમના કુખને સમજે તે કાવમો નિર્ધાર નથી એટલી ખાબો કશી આવી શકીએ અને સાથે જ સરકારનું આજુ દર્શન પણ આવી શકીએ તો પ્રશ્નોમાં એક શક્તિ પેસ યાય કે જે શક્તિનો સામનો કરવાનું દુનિયાની કોઈ પણ સત્તાથી ન જીતી શકે. આવી પ્રયત્ન શક્તિને જો સ્થિતિ મતા યોગ્યની શકે તો લક્ષ્યનો દિવસ ન આવે પણ જાગૃતતા ક્રિતિકામાં હજી એવા બનાવ બન્યા નથી. સત્તા હમેશા પોતાના મદમાં યાચુ હોય છે અને અધ હોય છે. એ પ્રશ્નમાં વધારાજી આપ્યો હોય તો પણ તેજ શક્તિ નથી. એવી સત્તા એ નાશ પામવાને જ નિર્માયેલી હોય છે. એટલે ભાવી યુદ્ધ નહિ આવવાની સંભાવના હોવા છતાં એ આવશે જ એમ લગે છે. અને એટલે એ આવશે એ સ્પષ્ટ બાન સાથે જ આપણું જીવું કામ ચાલવું જોઈએ. અત્યારે જરૂર છે આપણા મનમાં દંડ ધર્મ જાય તો આપણા પ્રશ્નપદો કે રચનામક કાર્યો કાનિતે મળી નહિ નામે પણ વધુ ને વધુ જાવડાં બનાવશે.

ઉજાગર માર્ગ :

આપણે દેશ દુનિયાકરના કયાગમાં કંઠાય અને પતિત દેશ છે છતાં એવું ભાવી જગતની મોટું પણ પ્રભ કરતાં ઉજાગર હોય એમ લાગે છે એમ ન હોત તો

આપણને ગાંધી જેવા સુધ્ધાની ન મળે એ હોત, એમ ન હોત તો મહાસભાએ અહિંસાનો પંથ સ્વીકારી આઠાસાં વર્ષોમાં કાળ જીત્યો. અમરકાંત ન બતાવે એ હોત. આપણે રાજ ન રાજ ખૂનખાર જંગના અને હાલરોતે લાખેની કલસોના સમાચાર વાંચીએ છીએ. હિંસાના અગ્રીમાં આખું જગત પોતાને હાથે જ પોતાનું સર્વ નાશ કરી રહ્યું છે એ વખતે હિંદમાં જગનની મહાન સંસ્કૃતિના સાથે અહિંસક મોરચો માંડ્યો છે અને એ અદ્ભુત રીતે સફળ થતો જાય છે આપણા પુરુષો એ વિશેષતા તો એમાં આપણા પક્ષે પણ જોવામાં આઈ રહ્યાં છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે જાણે અસ્વસ્થ નથી કરવી પડતી. આપણા જગતમાં પ્રજાનું સુખ, સંસ્કાર અને જોગવાઈ રહ્યા છે. આપણી તાકતની સાથે સાથે આખી પ્રજાનું માનસ પણ જોગવાઈ જાય છે, કોઈ પણ હિંસક પુરુષો આમ ન બની શકે. આપણા પુરુષો ઉત્કર્ષને જોવામાં આવે છે. આપણી પ્રજાના હૃદય અને શુદ્ધિ વિકાસ પામતા જાય છે અને પ્રજાકીય સંધાન આગળ વધતો જાય છે. આજનો જ પ્રસંગ લઈએ તો પ્રધાનપદના સ્વીકારથી રાજ્ય વધીવડ ચલાવવાની અને હિંદીઓનું મિત્રતા બતાવવાની આપણને ને તક મળી છે ને બીજી રીતે મળી શકતું? એટલું જ નહિ પણ ચોરીકે ચલાવવા પ્રજાકક્ષમાં કરવાની આપણી જાવાઓ આપણને સફળતા પુલકવડનાના કામમાં પણ નેહી દિધા છે. હવેના વર્ષોમાં મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ બેઠું ત્યારે નિયતોને ત્યાં બેઠાવવામાં આવ્યા હતા. ખરેખર આપણું પરમ સીમાચ છે કે આપણું સુદ પળ એક રમ્યા સમું બની ગયું છે.

મહાસભાના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી એમણે પલું ક્યું છે પણ હજી પૂરું નથી ક્યું એનો અસતોગ સમજી શકાય એમ છે, પરંતુ એ માટે આપણે યોગ્ય માર્ગે જ પ્રધાનો ઉપર દગાણુ લાવવું નેહીએ. પ્રધાનોએ પલું ક્યું છે એ વિશે તો કે. હવે ના પાડી શકાય એમ

નથી કંઈક કે મહાસભાના ૭ પ્રાંતોની સરખા કરતા માટે બીજા પાંચ પ્રાંતો પડ્યા છે. આપણે પ્રાંતોને જાણ નેહીએ.

એ નમૂના :

સૌથી પાલ એવો એવો તફાવત પગારનો છે. એ જાણું પાંચસો અને બીજા જાણું બેસી ત્રણ હજાર, બેને નીતભાવમાં પણ દેખાઈ આવે કે એક પ્રજાના સેવકો છે. બીજા પ્રજા સાગરો છે. આપણે મહાસભાના પ્રાંતોમાં નેહી છે કે મુંબઈનો સેનાપતિ બાપરને હોડ્યા, પશ્ચિમી બાંગ્લાદેશીઓ પાછી આપી, સંસ્થાઓ ઉપરના પ્રતિજ્ઞા ૨૬ કર્યા. મહેમુદ અને તમાચીની વસતીમાં સખાઈના પગથાંની મનાઈ કરમાવી થી છંદુલાલ પાસિક ઉપરનો પ્રતિજ્ઞા ૨૬ કર્યો. મહેમુદ મહેમુદીને, અને કોઈપરમના કેડીઓને અને કાવત્રા કેસના કેડી થી. મુકેશ્વર સરકારને હોડ્યા. મમખાદના બીજા ત્રણ રાજધારી કેડીઓને પણ હોડ્યા. મજુરોની હાજીઓ સમાધાન કરાવ્યું. નેસમાં હાસ આપવાનો હુકમ કર્યો. રાજ્યવજને જાહેર સંસ્થા ઉપર કરકાવવાનો મનાઈ હુકમ ૨૬ કર્યો. મરઠાની પેન્સનરોને કોઈ પણ રાજ્યીય પક્ષમાં હાસ લેવાની છૂટ આપી. સાથે જ હાસમાં સંપૂર્ણ ઘરનિર્માણની ચોક્કસ અમલમાં ગાડી. અમલમાં ક્રાંતિકારી કેડીઓને હોડ્યા. પોસ્ટોને જાહેરસભાના રીપોર્ટ નેતા જવાની મનાઈ કરમાવી. વડે માનરમ ગવાનું હોય ત્યારે હાસ રવી માત્ર આપવાનું કરમાન વગેરે. સંપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞા બેડોના પાસેના લેખાની મોકુફી કરી. કમ ૧૨૪ અને ૧૦૮ પ્રજાએ પક્ષાઓના કેડીઓ ઉપરના કાવત્રા કેસના કેડીઓને પણ હોડ્યા. સ્વામી અમલદારોને પ્રજાના તોફાર તરીકે રહેવાનું કરમાન આપ્યું. સ્વીકાર માટે હાલેડની પ્રજાનો ત્યાગ કર્યો. અને બતાવ્યું કે હિંદનો કોઈ પણ માણસ આઝાદીની લાગણી દૂર ન રવી શકે. જાહેર સંસ્થાઓ, મજુર સંસ્થાઓ અને નવજાન સુધી ઉપરના પ્રતિજ્ઞા ૨૬ કર્યા. આપણું જ બધું બિહાર અને એડીસામાં બન્યું.

ખીજ બાજુ પંચજી, સરકરે, જંશાએ, આસામે બને સિધે દમન ચાલુ જ રાખ્યું. જંશાએ અને પંચજીએ તે એમાં દસ વાળી જામીનગીરીઓની જામી અને નવી જામીનગીરી ત્યાં દજી ચાલે છે. કેદીઓ પ્રવેશો. ત્રાસ-દાયક વર્તણૂક અને સજા સરખા ઉપરના પ્રતિજ્ઞા અને હાડીમાર ત્યાં રજાલાલિક છે. આઘર્ષની વાત તો એ છે કે જંગમના પ્રધાનોએ ચૂંટણી વખતે એક હજારનો પચાસ લેવાનું નક્કર કરેલું હોવા છતાં સવા હાથમાં આવતા વજુ હજાર ઉઠાવ્યા અને આસામના પ્રધાને તો પોતાને પ્રધાન થતાં પહેલાં થયેલ પ્રવાસખર્ચના પચુ આસો ફિયા લીધા. ત્યારે મદાસના પ્રધાને પોતાને મળતી રકમનો ત્યાગ કરી એક કિસ્મમાં રહે-ખર્ચના આઠ દસ આનાતું જ માત્ર ખીજ કપું અને બિહારના એક પ્રધાનના પત્ની પાણી ભરીને આવતા હતા ત્યારે પોલિસે એ ઉપાડવાની માન્યતા કરી જમ પત્નીએ તા પાડી. મદાન ઉપર પ્રધાનની સાથે વાતચીત કરતા એ ચાર મુદતમા એમ હતા તેમાંના એક બોલ્યા: 'એમને ઉપાડવા દીધું' હોત તો શો વર્ગી આવત?' પ્રધાને જવાબ આપ્યો 'તો મારે ત્વને જવું પડત' આ બંને સરકારોની વચ્ચે દજી તો આપણે ભવિષ્યમાં થી કરી ચકીયું.

આમ છતાં દજી મદાસભાના પ્રાંતોમાં યોગી સરંચાએ ઉપર પ્રતિજ્ઞા છે અને ક્રાંતિકારીઓ નેચમાં પચુ છે. પરંતુ મદાસભાની સરકારે જાતી આપી છે કે એ વિગે તેઓ બનતી કનાવજે બધું કરી રહ્યા છે.

ગાંધીજીની મુલાકાત:

ગયા મહિનામાં એક મોટી બનાવ ગાંધીજી અને વાલમરામની મુલાકાતનો બન્યો. પારણાએ સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફરખાન ઉપરનો પ્રવેશપત્રોના હુકમ રજ થયો. ખીજું શું થયું તે તો આપણે ધીમે ધીમે જાણી શકીશું, પરંતુ એમાં સમયાવર્તનની કોઈ વાત નથી થઈ એમ શંકાપત્રોએ અને ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ નક્કર ક્યું છે. એ સ્પષ્ટ નક્કરોત પછી આપણને કશી શંકા ન રહેવી જોઈએ પરંતુ એ વાત કદવાની આ પૂર્વબુદ્ધિ તો ન હોય! અને તેમ હોય આપણે જિલ્લા નજામાં ફરાર

નહિ એમ તો માનવું જ પડશે કારણકે આપણો રાષ્ટ્રીય આત્મા આજે એટલો નજીવ બન્યો છે.

એક ગંભીર પ્રશ્ન:

આખા દેશ ઉપર ચિંતાના વાદમાં ઘેરાઈ હોય એવો બનાવ આજે આંદામાનના ઉપરાસી કેદીઓનો છે. આ પ્રશ્ને આખા દેશને ખગમગાવી મૂક્યો છે. શૂંદ્રપતિની વાણીમાં આપણે તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ પ્રશ્ન અંગે બંગાળની સરકારે જે વચ્ચુ લીધું છે તે દુષ્કર્મ તો છે પણ એ એવો અતં હાવનાર છે એમાં સંદેહ નથી. ઇતિહાસ સ્વરાજ્ય આપ્યાની વાતો કદવર સરકાર જ દજીએ આપણા પ્રગમતને ઠોકર મારી શકે છે તેનો મૂંઝવે આજે મળી રહ્યો છે. આ બનાવથી એટલી તો ખાતરી થય છે કે આ તંત્રના ખૂબસૂર સ્વરૂપમાં ક્રોધ ફેર પડ્યો નથી આંદામાનના કેદીઓ ઉપરાસ ઉપર છે અને તમુ તમુ મોતે મરી રહ્યા છે ત્યારે આપણી સરકાર સહાનુભૂતિભર્તી શબ્દોમાં પચુ અંપણું કરેલા પૂર્વક જણાવે છે કે 'આવા ઉપરાસોને સરકાર નથી શકે નહિ' પરિણામ શું આવશે તે અત્યારે કરી શકાય નહિ, આજે તો કેદીઓની ગંભીર હાલતના સમાચારો આવી રહ્યા છે. સરકાર ત્યાં જવાની અને મદદ પહેંચાડવાની પચુ પ્રગને મનાઇ ફરમાવે છે એ બધું આપણને સાદ સાદે બતાવે છે કે આપણે મુકામ છીએ.

આવી સરકારો એક વાત જૂઠી લય છે કે ત્યાં જે પડ્યા છે તે કોઈ સામાન્ય કેદીઓ નથી પણ ભવિષ્યની સરકાર જ છે. મદાસભાના પ્રાંતોમાં આપણે જોઈએ છીએ કે સત્તાધાને આજે એ જોશના પંખીડાઓ જ બેસે છે, પચુ સરકાર દિંમતી વાત આગળ ધરી અને એ વાત આગળ કરતી વખતે આપણે દુનિયાના ઇતિહાસને જૂઠી જવાનો ઊગા કરી. તો દુનિયાનો વર્તમાન ઇતિહાસ આપણે જોઈએ તો જે માણસો માટે ફાંસીના માચણ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા એ માણસો જ આજે જર્મનીમાં, ઇટલીમાં, રશિયામાં, આયર્લેન્ડમાં રાખવા સિંહસન ઉપર છે. આંદામાનથી પોતાની સબ પૂરી કરીને છુટી આવેલા પાંચ કેદીઓ ત્યાંની સ્થિતિનું કારણાજનક વર્ણન કરી બતાવે છે કે

“ હવે હિંસા અને બોમ્બમાથી વિશ્વાસ હારી ગયો છે. ” જે ક્રાંતિકારી કદીઓ મહાસલાના પ્રતિભાથી છૂટ્યા તે પણ પ્રગળે મહાસલામાં ભેગાવાના આદેશ આપે છે. એમ આને આપા ભારતવર્ષમાં મહાસલાનું વર્ષરેવ જામતું જાય છે અને હોંકીના દિશ્વમાંથી હિંસાના માર્ગનો વિશ્વાસ છોડતો જાય છે. આવા કાળને સરકારે એળખવેા જોખમો અને મહાસલાના હાય મળજીના બનાવી દિવસકે કૃત્યોને અટકાવવાનો

[અનુસંધાન પાનું ૫૩૮થી પુર]

૩૫૫ પૃષ્ઠે- “અમ્મા મોતી ! આ રૂપીઆના ઢગલાને પહેડીની ફાંટયેમાં સેવા માંડીયે ?”

કોમ' શોખીન વલ્લિક પુત્ર વળી જરા કાચકાઈથી પૃષ્ઠે- “નાયક ! આંબેથી થેા મરવા ન ચૂંડી આજો ?”

નિશાચરેદે આકુ' હસતો મોતી નાયક જવાબ આપે-

“એ તો માર ધડીલું આંદરણું બાપા ! એવા રૂપીઆ રેતા હોત તો તમને બાપ કે'કા શું કામે નેંદરત બાપા !”

મંબારાત્રિ વીતી જાય, મદિયારીના મધ્યેને ચેંગેચી આંખડીઓ ઝોકાવા મરિ, ને મોતી નાયક તેના ભાઈ સાથે ‘હાથીયા’ના વેદમાં આવે- દોઢ તાલીઓથી વધારી લે.

“એ...છ હરણીયાં આયાં.....”

જોળામાં છોડી મથેાં છોકરાને વૃષ્ પિતાએ જગડે

‘અમ્મા હાથથી હેંડણ ! થેર જવા થેર ધધ, હરણીયાં આયાં જો ! જો !’ અમજીવી હરણીયાંનું સંતોષી પુત્ર તરવારે ઉતારે ને પત્ની પહેથી મોતી નાયક બસકારે.

“એ...છ તરવારોં દરેર...તરવારોં દરેર.....

મરો મંખીગર લાયકો તરવારોં દરેર.....

મરણપાંના વેદ પડે પુશપુશાવ વાતાવરણમાં મોતી નાયક રમતને આરોપે, પ્રાયેકજી મુદુદિલ રહેર વિખેરાય.

બીજે દિવસે તો મોતી નાયકને ગામના મહાજન તરફથી દાજબાવ શાક અને ખાંડના લાગુનું જમણ આપવામાં આવે ! ને રાત્રિના અર્ધેજમણ ને ચારોઝો તરવરું નિશિત ખાઈને કાઢે, જે ચારે દિવસ રહીને મોતી નાયક ગામમાંથી થયેથી લખણી ઉપરાંતીલે, વર્ષ દરમિયાન જેને ત્યાં પુત્રજન્મ થયા તેણે ત્યાં દાકરમાં ગયા જાય

માનવીને શોકો એવો માર્ગ લેવો જોખમી.

પણ સરકાર નહિ સમજે, સત્તા બનતા મુખી સમજે જ નહિ. એ બળ ઉપર જ ખૂંટતારી હોય છે એટલે જ્યાં લગી પેતાવા કરતાં મોટી સત્તા એ ન જુએ ત્યાં મુખી એ નમે નહિ; એ મોટી સત્તાનું દયાન કરાવતું એ હિંદની વિરાટ પ્રજાનું કામ છે. એટલું થયે તો આંદાગાનના કદીઓ “ખૂતી” નહિ પણ વીરિ જાડી જશે.

તા. ૨૪ : ૮ : ૩૭

અને ઉદાર એકો તરફથી વેદ, વીરી, શેલુ, રૂપેરી લુકા કે સવા પાંચ થેર સાકમની એકો મેળવે. ગામમાંથી પરવારે એટલે મોતી નાયકનાં ગાડાં ભરાય પાદર જલ્દને એક વખત છેલ્લી જૂગણ વગાડીને ગામને આખાદારીના આસિગદ આપે. અમારું મિત્રમંડળ તો ત્યાં મુખી તેની પાછળ જ હોય, અમે જૂઠીયે,

“નાયક ! ફરી ક્યારે આવશો ?”

નાયક આકાશ તરફ આંખી કરી જવાબ આપે.

“જાણેછ વરસે તો આવતા શિખાળે. નમે બધાપ ખ્યાન છૂ ભણવે, અને પાંચ થઈ જવે. તાં સમજ માતાજ દો ને દાગ્ગદારોં રાખશે તો આવીશું નજા, જાવ ભઈ હવે હોં !”

જધાવ ગાડાંની પાછળ આસતો મોતી નાયક ગામ માંથી આવેલી સાકરની કોથથી છોડે ને અમને બાંબે બાંબે વહેથી વિદાય દે.

“જાવ ભઈ જાવ ! ખૂબ ભણવેને હોં ! પોર આરોગું” અમે તુલ તો પાછ ન વાગીયે, પણ પાછળ જ્યાંનું જંધ રાખી ત્યાં જ ઉગે રહિયે. મોતી નાયક અમારા સામુ ને અમારા જામ સામ પાડું વગીચગીતે જુવે. આંખી લૂટે, ને નિરાશ કમરે નિપું ધાકીને ચાલે, તેના એરોહિદ બોલ મુખી રોળેસા કાળા ચકચકીત વાળ, ને રૂપેરી લુકામાંથી નીકળતા ધૂમગોડા અદરમ થઈ જાય, ફરફારી આવતો બજારી રોકરીઓના મંજુલ રાંધેકો અને પડતો જંધ થઈ જાય, ત્યાં મુખી અમે લીંબા નીચે ઉભા રહીને સાકર કાપી અને મનુ' રહેં ને અમંબિ દિલ લસ થેર આવરીયે. ને નિરંતર અતરે સ્ટેટ પેન સંભાળી નિશાળે જધાળે. નિશાળમાં ધાનિવાર પુદ અત્તારની દાગ્ગદોમાં અમારા દેખામાં ઉતરી મથેકાં મોતી નાયકને સર અમારા બાગકેમાં ઝીનું ઝીનું જૂંજવા દે- “અમારે ઝોડીને બસી ઝૂંપડી રે !”

મોતી નાયક

: રેખાચિત્ર :

શ્રી. સાંદીપનિ

ગુ. લાખી ઠંડીની શરૂઆત થાય, અન્નવિદ્યોત્પાદી કોડીઓ ભરખ બંધ, ખેતરે ખેતરે અનાજના દમ ઉપસાતા હોય, ધાસની મંબર મંથળો પાકાતી હોય, વણીકોનાં આજ અ ને ગોર, સુથાર, લુહાર, ફુંભાર, વાળદ તેમજ ભગીચોના વાર્ષિક દાખામાંથી મુક્ત થયેલ ખેડૂનો પ્રાસના હોય, સારંગ ગામ વિષંડી, સુવનારામણની કથા, તથા માતાની ઉમશીઓના મરાઠૂક હોય ને ગામેગામ ફરતાં મોતી નાયકના ગાડાં રમઝૂમ કરતાં અમારે ગામ આવી પહોંચે.

મહાદેવનું મંદિર આવે એટલે દુધમાં ભૂંગળ લઈ બધાં ગાડાંની મોખરે આવતો મોતી નાયક ઉભો રહે, ને મંદિરના એટલે અડી ભૂંગળના ઘેરા દટ્ટકારથી શિવજીને પંકજ કરીને ગામમાં પ્રવેશે. કેટલાક નાના નાના રૂપાળા કિંગેરો, કેટલાક ગોરા કાંબા વાળવાળા પુખ્ત વયના યુવાનો અને કેટલાક જૂંધેથી બનેલ તેના ટોળા સાથે ગામને ચોરે-આવીને પડાવ નાખે. ગાડાં છોડાવે, ટોળાના જમણને માટે બમરથા કરવાની તેના અમુક કારભારીઓને સૂચના આપે, અને પાછો ચોસના મોગાનમાં ભીમે રહી ભૂંગળના દટ્ટકારથી ગામને નળાંકી મૂકે. ગામમાંથી ધરધરનાં છાંશાં દોડતાં આવે અને “એ ભવેયા આગ્યા ! અથા ! મોતી નાયકનું ટોર આવ્યું” ની બૂમાબૂમ કરતાં તેની આલુઆલુ ફરી વળે.

મોતી નાયકની આલુઆલુ ઉભેલા તમામ નટવર્ગ તરફ ગામના બાળકો અને કિરોડેની કષ્ટિ ખૂબ કુલહલથી ફરી વળે, સૌથી પ્રથમ ‘આથી’ ને સૌથી કઠારી હલવાની શરૂઆત કરે, પછીને ‘એઈ’ માણુ થશે? કાળક્ર માતા અને શિવ બોલડીનો વેઠ કણુ ભજવશે? સંધરા નેસંગ અને જલમા એકાણમાં કંઈ એડ સારી દીપશે ! પછે પ્રજોતી રસભરી ચર્ચા શ્રુતું અમારું વિવાદાં મંડળ વિખરતું ને કેટલાક શોખીનો તો ઘેર જઈને માથાપને રીતસરની તોડીસ આપી દે. :-

“ગામમાં ભવસયા હોયો ત્યાં લગણુ નેંદરે નહીં જવાના જવ” માત્ર બમપણના વિવાદોછત્રવ દરમ્યાન મોતીનાયકની બિચર પીસેલ વરસની હશે. આપ્યા પછી ખીજે દિને મોતી નાયક વહેલો ઉભી ‘સવારે-સહેજ’ ભડું પણુ હીરકોરીયા થોપાડુ બે પાટલીએ ત્રીપીરીપીને પહેરે. ને ઉપર ચાંદીનો કહેરો ચણવે, ક્ષોજણું લાંબુ અંગરણુ પહેરી શે અને કેડ ઉપ

બાકી દેશી ચામડાના પંડા જાંબી તેમાં લાકડાંની તરવાર પડેલે. લાંબા મુઠ્ઠાવાળા વાળમાં બુલબુલાર ધૂણેલ નાળી બેસી સુધી હોળે, માથા પર ધરાળર બંધ બેસતી ચઢાકરે બાંધેલી કીરમજી રંગતી પાથડી પહેરે, ખભે ડુલાળી રંગતી કાનપુરી કામળી ઝોટે, ગળામાં સોનાનો દૂધિયો અને પગમાં ચાંદીનો તોડો પહેરી ચમડ ચમડ બોલનાં દેશી પગરખાં ચઢાવે, ચક્રમાં બેતલે તમાકુ ભરે, ઉપર બાવળના લાલચોળ અંગારા ધરબધ ગોઠવી રૂપેરી દુકકાને શણગારે, સવા વાર લાંબી પુકકાની સીસમની નેલે મોંમાં મૂકી ધૂમાડાના આછાઆછા ગોઠ ઢાલેતા માથમાં કરવા નીકળે.

સૌથી મોખરે મોતીનાયક ને પાછળ તેના 'બાપી' તથા બીજા નટ ગામને ફળાથે ફળાથે ફરે, જે કોઇ મળે તેને બાણે નિકળેતા રાગો હોય તેમ ઊંચાઊંચાંથી મારીને દેહદાંડપદ સુધીની ખળાર પૂઠે, જમણે દાથ લાંબો ફરે અને—

‘રામરામ ! રામરામ બાપા ! યહુ’ છલે મારો બાપો !’ કહી રંગતમાં ચડાવે અને બપોરની કથામાં આવવાનું આશ્રમધુનું આમંત્રણ આપે.

બપોરના જમણુ પછી કસંબો પી દાથમાં ફૂકી કાઢ એના એજ પોશાકમાં તેના તમામ નટવર્મની સાથે મકાદેવના વિશાળ ચોમાળમાં આવે ને એક વખત બૂંગળના બેંકારથી મામના સીમાડા મુઠ્ઠાંને મળતી મૂકી માણસો એકાં ફરે. ગામના મૂળી મનદાંડે અને શેક શાકુકારોને ત્યાંથી માગી આણેલી. લાંબી પહેણી જળમે પચરાય, વચ્ચે કમરથી ડીંચણ સૂંધી શુભળી સાકને પાંદાળા ઉભા પગે મોતીનાયક બેસે. ને તેની પાસે લગલા, મંદરા અને પખાજ વગેરે આજ લઈને તેના નટવર્મ’ બેસે ને તેમની પાસે મામના પટેલ અને આજકાંદાર વણિકો દાવકા ધઈને બિરાજે.

આજુબાજુ તમામ એકાદ મેદની જોદાઈને બેસી સર રાન્ત ઘઈ જાય એટલે મોતીનાયક એક લેટ્યા ખૂંખારો ખાખ, અને તેની સાથેથી છબે સરવતી નીકરે. મુગમીરન રામાયણના કાંઈ કાંઈ તે તેને કંડે

હોય, રામચંદ્રજીએ અધમેધ થસ આરંભવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જગતભરના રાગિણીને પકાર કર્યો કે અમારું ચાલવિંતવ સંગીતો અથવા આ અધ બાંધી પુદનું નોતરું આપો. લાલ જડેલ સોના પત્રે આ મતવળનું કહેણ લઈ પંચકર્યાળી ઘોડાને દેશ દેશ ફેરવે. પથુ રમતી બીકી કાઢએ બાંધેલો નહિ. ત્યારે વનમાં જન્માશ્રમમાં વસતા તેમના પુત્રાએ બાંધેલો અને પિતાપુત્રો વચ્ચે લયંકર મુદ થયું.

આ પ્રસંગનું વર્ણન મોતીનાયક તેની આંખ-જાણમાં એટલી સચોટ અને વેગવતી રીતે રજુ કરે કે પાસે બેઠેલા વણિક પુત્રોની આંખિય અનુભવી કામ લાલ ઘઈ જાય, ને આંખી સજા વીરરચના વાતાવરણમાં ઉન્મત્ત બની રહે.

હવે મોતીનાયક જરા ચાક ખાય, મામના પટેલ દક્ષેણ બારીને કસંબો પાય, ને દુકકાના બે કમ બારી પ્રસંગ બજાવે ફરી પાકો ચઢાવે.

રાવણને મારી રામચંદ્રજી અયોધ્યામાં પધાર્યા, તેવામાં કાકા ઘેળીએ સીનાને દાખમે આપી ધરમાંથી ઘોળબુને કાઢી મૂકી. રાત્રિને વિશે વેણ પરિવર્તન ફરી ફિલત હરથ વાંચવા તીસરેલા રાજનીએ તે પ્રાંતજનું ને બીજી સારે ચક્રમાં સીનાછને કાઢે કપડે દેવરાટે દાખે. તે પખનનું પ્રતનું આદંક. રામચંદ્રજીની બેધારી તલવાર જેડી કડક રાજ્યનીતિ, અને પ્રજા, પાટનગર ને પતિને છોડી વનવાસ નાંધાવાનાં સીનાછએ કાદેલા કણુ પ્રિયોદયભરતી કથામાં તેા મોતીનાયક બાવ મૂકી જાય, સ્ત્રીની ભૂમિકાને યોગર તેને કેવલેસો ધૂડીએ રપટ રસપ્રવનનો આવજા ધીરે ધીરે મંબીર ધમે જાય, શીર પરાવા વીસ વીસ દાથ લાંબા રંગીન રમાયના બેલીપામાં દાથદાથનાં હાંત્રમાં મૂકી નાનકડી મહેલને વગ દેતા બેઠેલા ચમેતરીયા બેદૂત જુવાનોની કીરીએ પાણી પાણી ઘઈ જાય. રૂબીલા દુકા દાથમાં ને દાથમાં રહી જાય, અને મુખમાંથી “અરે રામ રામ ! રાજગીરીએને એટલેટુ” દાખ પોમ...” ની વાંચના નીકળે ને મોતીનાયક જુજીકન કરે.

ત્યાં તો પાસે બેઠેલા કાકા બહુની ટોપી ઉપાડી તેનો 'ભાથી' ઉભો થાય, સહેતશાવળીગા અને ગળ-રામાફના બે ચાર દોહરા ચોપાઇ લલકારીને મંબોરતા-ભાથી વાતાવરણમાં જરા રંગ લાવે, પ્રત્યેકની ખીસા-માંથી રવનજીન્ડે સોગત દેખી થોડી થોડી ગણત્રી કરાવે, અને "એ.....હ રમતમાં હાંજો વેલા આવજો..... બાપા ! "નો સાદ પાડી બેસી જાય. મોતીનાયક ઉભો થઈને સૌને રામ રામ કરે, રાત્રે રમતમાં આવવાનું આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આપે અને મહાદેવને ઓટલે ચઢી બેઠાજનો નાદ દે ઓટલે સૌ ચિખેરાય; ને વેળા છતાં ધીર જઈ વહેલા આવવાની આશા સેવતું સૌ કાંઈ ઉતાવળું ઉતાવળું પરવારતા મરે.

રાત્રે સો ગામના ચક્રામાં માણસ માણું ન હોય, વાળંદોની મશાલો વાતાવરણમાં આજો અજવાળો પાથરતી હોય, બેઠાજનો નાદથી દિશાઆ મૂળની હોય, બાળકો શોરખાર કરી મોટાંચોની આગળ બેસવા પગપાડી કરતાં હોય, રમતમાં ન ઉતરી શકે તેવા કેટલાંક જુદ નરો બધાની વચ્ચે રમતના કુંડાળમાં પાથરણા પર બેસી તખલા, પખાજ અને ફાંસી ભેગાંની રમઝટમાં શપડે અને લાવણીઓ લલકારી જન દોહાહ-હને શાન્ત પાડવાનો નકામો પ્રયાસ કરતા હોય ને બાપીને 'વેદ' આવે.

સૌ શોહવાઈને શાન્ત થઈ જાય, લામજીવટ એક ક્ષણક સુધી અવનવાં તખરાં કરીને 'ભાથી' બધાને પેટ પકડી હસાવી જાય. ત્યાંજો રમખૂણ ઘડીને કેડેચો લગી જતી સુવનમોહિની સમી જસમા ઓઠણ પૂરવા-રમાં આવે. મોતી નાકમાં જુરત મંજમ કરે, ભરદિ તે ધાડીલો, ગૌરવણો દેહ જસમાના 'વેદ'માં બહુ નમણો લાગે, તેમજ નૈસર્ગિક અભિનય, કેળવેલો કંઈ અને મોહક હાવભાવથી ભારે...

"અમારી કેડો તો લેટે ધડી રે !

અમારે ઓળેને લલી ઝુંપડી રે !"

સંભળાવે ત્યારે તો વાતાવરણ યંત્રી જાય, વરસ-ભરમાં એકજવાર ભેગા મળતી આવી રૂપાળી નાચુક

નારને ગાતી સાંજળી અભણ બેહુત મેદની ગાંડીવેલી થઈ જાય. જસમા સળી થયા પછી જીભ નરો બે ચાર 'વેદ' લલકારી જાય ત્યાં તો પાછી માથે છત્રકાતી હેલ્ય અને તે ઉપર અમમગતો દીવો મૂકાને મહાનવન્યા મહિધારણ આવે.

મીવારીના 'વેદ'માં તો મોતીનાયક બાપદાદાના ધંધાની ધીજી હથોટીના બળે અજગ રંગ જમ્યાવે. મુઠ્ઠર વસોલી લલકારી સગવડ, કાજળ અભિનય નખતો કલિતકમાર, ધીરી લુધાળી ડોસનવતી 'ચાલ, ને મુરીલા મ'હની છટાથી બેહુ જુવાનેને ડોસતા કરી મૂકે. શિરે હેલ્ય અને ઉપર અમમગતો દીવો, હાથમાં પચાસેક હાથ લાંબી નીમણલાળી પાવડી લાઇ ફેરુંદડી કરવા મરે. ફરેને ફૂલ ચૂંચે, તેના સામુ બેઠેને અમને પ ફેર આવી જાય ત્યાં સુધી બેઠાજી એકજ ફૂંડાળામાં ફર્યા કરે. જોનજોતામાં આખેફાન પાંચ પાંખડીવાળું કમળનું ફૂલ ચૂંચી ધીરે ફાંસી પડતા મુખે પાસે બેઠેલા પટેલના હાથમાં મૂકે-પચાળી મથેલા પટેલ ઉચ્ચારે - "એ.....હ આપણા પાંચ રૂપીઆ !"

ત્યાં તો હાથમાં ચૂંચી લઇને એકમ બાપો ઉભો થઈ જાયને

"એ...હ નેહા બાપાના પાંચ રૂપીઆ...! વાહ બાપા વાહ ! બેસાવ પરમાણુ ! ઘણી ખમા મહારા દાકારને ! બેસો ! બેસો મહારા બાપા ! બેસો !"

જૂગળ વગાડે ને જનતાને ફાણી ચલાવે-સૌના ગળ પ્રમાણે નાંક યજુ ઘર પ્રમાણે લખણી યાવ. ને મોતી નાયક પાછો જુદુગર બનીને આવે, રૂપીઆના કંકરા કરે, માટીની જારી બનાવે, પાણીનું ચતાર બનાવે, ને હાનગા આખાને ફેરીઓ લટકાવે.

હાકરાં પૂછે- "મોતી બાપા ! અમે જારી ખાવ માથે ?"

ચુવાનો પૂછે- "મોતીભાઈ ! અમે અતરની થીંથીઓ ફરી લઇએ ?" [અનુમંદાન ૫૩૫ મે પાને]

ચના પ્રદેશમાં

પ્રમુખ કોણ થાય ?

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ નું ૧૩મું સંમેલન આવતા ડિસેમ્બરમાં અહીં આપણા શહેરમાં જ મળવાનું છે. આ સંમેલનના અને વિભાગોના પ્રમુખ કોણ થાય એ વિશે શ્યાનિક કારોબારી સભાએ ગુજરાતના પત્રો ને માસિકોના તત્તો પાસે સચનો માગ્યાં છે. અમને આતા છે કે ગુજરાતના સાહિત્ય સેવકોના નિકટ પરિચયનો જ્યેને અભાવ છે એવી કસબીની જગતા ને ગુજરાત-બૃહદ્ગુજરાત પ્રમુખનો કૈયકો ઉદ્દેશ્યમાં મદદ કરશે.

અમારું મંતવ્ય આ પ્રમાણે છે: આ વખતના સંમેલનનું સુકાન ગુજરાતના સમર્થ કેળવણીકાર અને સાહિત્યકાર શ્રી, કાકાસાહેબ કાલેશકરને સોંપાય. એમની મોગ્યતા વિશે કોઈ શંકા આણી શકે એમ નથી. સાહિત્ય અને જીવન પરંપરાનાં પેલક હોવાં જોઈએ એવી માન્યતા ધરાવનારાઓ માંહેના અમે છીએ એટલે જેમણે વીસ વર્ષ સુધી માત્ર રાષ્ટ્રબંધ સાહિત્ય રજુ કરીને જ નહિ પણ ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને ગુજરાતમાં પ્રસારવા માટે પરિશ્રમ એવો છે એવા કાકાસાહેબનું નામ જ અમે રજુ કરીએ છીએ. કાકાસાહેબને પ્રમુખસ્થાને લાવવાની પાછળ એમની સેવાની હદ તો રહી જ છે, પણ એટલું જ નથી. અમને એમ લાગે છે કે એમના હાથમાં યુવ સોંપવાથી પરિષદ એવા જૂના મીસામાંથી બહાર નીકળશે અને વાસ્તવિક જીવનને ઊંચે રાખવામાં ઉપયોગી થશે.

ગુજરાત-બૃહદ્ગુજરાતના વતનાવટુમાં પ્રમુખ તરીકે આને માથું નામે જોડાય છે: શ્રી. કાકા કાલેશકર, શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી અને શ્રી. જનવંતરામ કોશર. કોઈ કવિ નાનાલાલના શીસામણા છોડાવવાની પણ વાત કરે છે. અમને લાગે છે કે કવિશ્રીના શીસામણા છૂટશે નહિ અને એમને નવાયુગની સાથે પગલા માંડવાની હજી જગશે નહિ. એટલે સવાત્ર તો કાકાસાહેબ, મુનશી અને કોશર વચ્ચેનો જ છે. આ રમજે ત્રણેયના ગુણદોષ ચર્ચવા તે ગ્યાનગી નથી પરંતુ અમને એમ લાગે છે કે જો શ્રી. કોશર પ્રમુખસ્થાને આવે તો સંમેલન એવો જૂનો મીલો નહિ ઊડી શકે. શ્રી. મુનશી વિશે વધુ નહિ તો આજે એટલું તો વિચારવું જ જોઈએ કે તેઓ મુબંબ સરકારના ગૃહમંત્રી બન્યા છે. એમના માથા ઉપર ભાર જવાબદારીઓ પડેલી છે. તેઓ આપણને શી રીતે દેશે? સંભવ છે કે તેઓ ગૃહમંત્રી બન્યા છે માટે જ એમને પ્રમુખ તરીકે રાખવાનો આપણને લાગ્ય થાય. કસબીના ગુજરાતીઓને એમની શોખાથી મોટા દેખાવની હજી યદ આપે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જેમના દિલમાં સંમેલનના દિનાદિનનો ખ્યાલ હોય તે એવો વિચાર ન કરી શકે. સંમેલનને કાર્યશીલ અને નવા યુગના કિરણો સીંચનારી બનાવવી હોય તો જે પોતાના હાડી જ સાહિત્ય અને કલાનો માનવી છે અને જેણે એક

યા બીજી રીતે સાહિત્ય-કલાની જ ઉપાધના કરી છે. એવા કાકાસાહેબને જ સર્વાનુમતે ચૂંટી કાઢ્યા હતા. ગુજરાતની જનતાને માલુમ હતો કે કાકાસાહેબ આજે પણ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદનું અને સંયુક્તિષ્ટનું શ્રમ કરી રહ્યા છે અને સાહિત્ય-સંસ્કૃતિને પ્રેરણા આપી રહ્યા છે.

વિભાગિય પ્રમુખો :

વિભાગિય પ્રમુખોની બાબતમાં આમરેા મત આ છે: સાહિત્ય-વિભાગના શ્રી રામનારાયણ ચિ. પાઠક, તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના શ્રી. કિશોરલાલ મણિલાલ, પત્રકારતા વિભાગના શ્રી. અવેશ્વર મેધાણી, ઇતિહાસના શ્રી. નાનાભાઈ અને અર્થશાસ્ત્રના શ્રી. નરહરિ પરિખ એમ ચાર જોડાઓ. બીજા વિભાગોને કોણ ન્યાય આપી શકે એ વિશે આપણી ખાસે આત્મિક પૂરી માહિતી નથી, પરંતુ ઉપર જણાવેલા વિભાગોના મંપૂણું ન્યાય આપવાને સક્તિ આ સાહિત્ય મેળાકામાં છે એમ અને માનીએ છીએ અત્રી રજુ રહેલા નામેા ગુજરાતને આજ ન્યા તપી. શ્રી રામનારાયણ ચિ. પાઠક ગુજરાતના પ્રથમ કોલિતા વિવેચક. વર્તમાન પેઢક અને સાહિત્યક છે. શ્રી. કિશોરલાલ મણિલાલની કાકામાં ઉભા રહી શકે એવા તત્ત્વજ્ઞાનકો ગુજરાતમાં આજે જ મળી શકે એમ છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું એમનું જ્ઞાન ધણુ ઊંડું છે એમ એમના અનેક લેખોથી આપણે જાણી શકીએ એમ છીએ. શ્રી. મેધાણી સાહિત્યક પત્રકાર છે. શ્રી. નાનાભાઈ ઇતિહાસના અને શ્રી. નરહરિ ભાઈ અર્થશાસ્ત્રના ભારે અભ્યાસી છે એ કશ્ચીમાં બહુ જોડા માણુએ જાણના હશે.

શ્રી. કાકાસાહેબ મહેતા આ આજુ મંડળ જે કશ્ચી પધારે-અમને આશા છે કે કશ્ચીના આમંત્રણને તેઓ પાછું ન ઠેવી શકે-તો કશ્ચી આજ સુધીમાં નહિ જોયેલા ઘણા ધનનો પરિચય કરી શકશે.

સ્વાગત પ્રમુખ :

સંમેલની સફળતા વિશે ખાતરી હોવા છતાં મનમાં એ રહ્યા કરે છે કે આજે કશ્ચીના સહિત્ય સંમેલનમાં

જો મનબેઠ ઉભા થયા છે અને દિવસે દિવસે ઉમળકાળા ન્યા છે તે આજ સુધી કશ્ચી રહેશે તો ? અમને તો એવી આશા છે કે પ્રમુખોની ચૂંટણી પડેલાં આ મન-બેઠા સખી ન્યા અને કશ્ચી એકઠાં ગુજરાત સમક્ષ ઉભું રહે. અત્યંતું ચાતુરશયુ જોનાં ક્યારેક એમ પણ થઈ આવે છે કે કશ્ચી જેટ સુધી આ જ રિપ્તિ રહેશે અને ગુજરાતથી પધારેલા મહાનુભાવો પામે આપણે સજાગથી નીચું જોતું પડશે. આજના મનબેઠા કશ્ચી અને ગુલુદોષમાં ઉપાં મિત્રાવ અમે એમ તો કહીએ છીએ કે શ્રી માંકડ જેવા જે પરિપક્વો દૂર રહે તો એ કશ્ચી મારે કોભાણ નહિ ગણાય. કશ્ચીમાં સ્વાગત પ્રમુખ કોણ થશે એ વિચાર પણ અમને આવે છે. સ્વાગત મંથાની બહુમતી કોઈ ધન્યજ્ઞિને એ સ્થાન આપાવશે એવું વાતારણ્ય જણાય છે, પરંતુ અમારો મત તો એ છે કે કશ્ચીના સ્વાગતપ્રમુખના રજાને શ્રી. માંકડ જ શ્રેયે.

સ્થાનિક કશ્ચીવારી સભાનું સંચાલન અને કર્મચંડાળના જ્ઞાના જ્ઞાની એમ તો લાગે છે કે પરિષદમાં કશ્ચીના મેકો ગુજરાતીઓ સાથે આપણી અને મહેતાનેનું પૂરેપૂરું સજાગ થશે. પરિષદના મમયે કશ્ચીના મંથાન માંડ્યા સાહિત્યમેલોમાં આગળ પડતા ગણુવ એક મંથાનને દૂર રાખ દશે તો એટલી પરિપક્વતા જાણશે. સમેતમાં રથ એવા તમજમતજોને વિનિ કરવાની ઇચ્છા થાય છે કે કોઈ જુડ રીતે આ મનબેઠા દૂર કરે, મતાવા આ શેભાક રથનો જેને જોઈતા હોય તેમને બોમવવા દો અને મથક કશ્ચીની જેવા શાલા છે તેનું સંચાલન ગુજરાતને જાવાલ.

પ્રથમસ્થાનિતવનો અધિકાર :

આ મહિનામાં પ્રથમસ્થાનિતવના અધિકારને અજે એક મદદરતો બનાવ બની ગયા. 'હિન્દુ-આચર્ય' વાંધા નામે જાણીતી ધાર્મિકાન રેકડ કંપની આમે શ્રી. મેધાણીએ પોતાના સાત શીતો પરવાનગી વિન: ઉવારવા બજા નુકસાનીતો દાવો મારેલો. ત્રણ વર્ષ સુધી એ કાવો ચલ્યા પછી હમણું એનું ધરમેજે સમયન થયું મથા-

ધાન ચણ એટલે 'લીલું' સંકેતમાં શબ્દ એમ નહિ પણ
આમેદીન કંપનીએ શ્રી. મેધાણીના અધિકારોનો રાજીપર
કર્ચો અને રૂ. ૬૦૦૦ રોકડા આપ્યા અને આ ગીનિની
પોતાના પાસે સીલકમાં હોય તે તમામ રોકડાઓનો નાશ
કરવાનું કમ્પ્યુ. સાદિત્ય ક્ષેત્રમાં આ બનાવ અત્યંત
મહત્વનો છે. આપણે ત્યાં લેખકોની દયા શી છે ને
તો અત્યારનક્કર આપણે માંભણીએ છીએ, પરંતુ એ
અત્યંત નાજો 'હોવાથી એના મર્જનનો એટલે કે મરનો
ગમે તે માણસ ઉપયોગ કરે, એમાંથી પૈસા ખેંચ કરે
કે ગમે તે કરે છતાં એ કશું જ ન કરી શકે એવી
સ્થિતિ હાથપગ આજ સુધી રહી છે. આ પ્રકાર
અંગ્રેજી શ્રી. મેધાણીનું વિશ્વત્ર નિવેદન ધણાજા
પ્રકાશકો, પ્રાસાદકો, સંપાદકો અને સંપાદકોએ
લેખકોએ, ખૂબ કીર્તિવંશી વાંચનું દક્ષિ એમ અને

માનીએ છીએ. એવી આજ્ઞા આપીએ કે આ પ્રકાર
પછી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પડેલા આ તમામ વર્ગો એક
જાણુ લંડનો અને મોરીનો ધંકો છોડે અને બીજા
જાણુ પોતાના અધિકારો તોય તેનું દક્ષણ કરવાની શક્તિ
મેળવે. શ્રી. મેધાણીએ લેખકોની પોતાના દક્ષિ સંરક્ષા
નિર્મણી કંવાચ કિશ્તિનું વર્ણન કમ્પ્યુ છે તે સાચ શાસ્ત્ર
છે પણ એ માટે સેવાઓની વર્ગોની દયા માનવા
કરતાં લેખકોએ જ પરસ્પરને સહાયતા થયા માટે 'રોષક
મંડળ'ની સ્થાપના કરી લેવી જોઈએ. એવા મંડળની
અવતાર થોજના આજે કામ રહ્યું કરે નો તુરંત જ
અમરમાં આવી શકે એમ અને માનીએ છીએ. આનું
મંડળ અસદાચ લેખકોના દક્ષિનું તો રક્ષણ કરશે જ
પણ બીજી રીતે પણ લેખકોને ત્યાં ત્યાં અનાય થનો
દશે ત્યાં ત્યાં તેની પડખે ઉભું રહી તેને ત્યાં અપાયશે.

અ વ લો કે નો

હંસી-અનુવાદક ગિણીન વેલ, પ્રકાશક ગણગણ
પ્રાણુલવન વેલ. વેલ બુલન. લોપુર. (મહિલાના),
કિંમત પાર આના

આ પુસ્તક હાથપગના 'Wild Duck' નો
અનુવાદ છે. અનુવાદ તરીકે આ નોટક વધું સરસ છે.
મળી વરણ, આયોજન અને સંકલન પણ સુંદર છે.
આપણના લેખક શ્રી. મનુભાઈ વેલ હાથપગ અને એવી
ફિનિશની માદી આલોચના કરતાં જે અજાણ્યા પ્રકો
ઉઠાયા છે. સાદિત્ય વાંચનારોની વધુ સરસ કે રૂપરૂપાન
વધુ સારું? પરંતુ આમાંથી આપણી જાણમાં જે અમર-
કારક ભાગનંદ કે અનુવાદ અને આ પ્રત્યેની એમનાં
પોતાનાં મનપ્રેમ અનુવાદની તરેખમાં રહ્યું કરતાં સારી
બજાટ કરી છે.

અનુવાદ કે ભાષાનંદ? અને પોતાનો ભાષાનંદ
વધુ મોલે છે. અનુવાદ કરતાં મારે તો રસનંદ મર્જન જ
ઉત્તું કરવું પડે મૂળ કથાનામાં રહેલ મહત્તરને ઉઠાવી

આપણા સમાજનું તેને વાતાવરણ આપી નવું સર્જન
આપીએ તો જ ને મૂળમાંથી અમર બનક કરી શકે.

'દંભો'નું કથનક આ પ્રમાણે છે: એ ભાગીદારો
છે, એક મર્ચા મરે. બીજો "આડે રહે" મરે. બીજો
ભાગીદારોમાંથી સરકારી મૂના ઉઠો થાય છે. એક
માથાથી બીજી જાય છે, બીજો પાપમાન મરે જાય છે.
માથાક ભાગીદારો તેવી નોરડીને અર્થ રહે છે. એ
પાપ છૂટી રેકા અને પોતાના આગમ. કુખી ભાગીદાર
પર ઉપાદેશ આડંબર કરવા ભાગીદારના કિંદરને એ
નોરડી 'રજાશી' દે છે અને 'ધંધાનું' પણ સંપન કરી
આપે છે મો તેમ જનું મૂલ્ય પણ એ નાવરિગીતા તો
સુધી થાય છે, એમનો મંદામ કિંદરોવનો પંદર વર્ષ
સુધી ગમે છે. એ જીવી છે.હી પણ મોરેક વર્ગની
મર જાય છે એ પોતાની પુત્રી નદે દેય એવી સંમ દેખ
વાર પણ 'આપ' ને પડી નથી. "આપ દીકરી" વચ્ચે
ખૂલ સ્નેહ છે. પણ 'આપ' કરતાં ને વધુ સ્નેહ તો

હાથરીને તેની પાછલી “હંસી” ઉપર છે કે જે પેલા શેડ આપેલ હતી એવામાં શેડનો હોશો ધણું વધે પછી ત્યાં આવે છે. એ બધું જાણતો હોય છે. પેલાં દંપતિ અને એમની ‘પુત્રી’ બ્રમમાં હવે તે કરતાં સ્વતંત્ર જાણ પછી વધુ નિકટમાં આવીને તેઓ હવે તો મુખી થાય એમ માની તે બધું ખુલ્લું કરે છે. પણ આતું પરિણામ વિપરીત આવ્યું. ‘આપ’ ઉપર પોતાનો ઘણો જ પ્રેમ છે એ ખતાવના ‘પુત્રી’ પોતાની વહાલી હંસીને પરિતોષથી મારવા જાય છે પણ તેનો ભોગ એ પોતે જ થઈ પડે છે. ‘આપ’ એ પછી સાચો આપ થાય છે.

જગત બ્રમણ્યમાં જ મુખી થઈને છૂરી રહે છે. શા માટે એમાં ‘સત્ય’ની ધાણમેલ કરીને હજારો ઉપર લાવ્યું?

આજ વાર્તાને, આજ વસ્તુને આપણી આપણા જાત્રામાં ઉતારવાં એટલે એ અનુવાદ નથી થઈ જતો. મંગેશ ‘પીએ છે’ એ વાત નાની હંસા સરળતાથી બોલી જ કેમ શકે? એનો મુકેશીથી શુદ્ધવચ્ચર આસતો હોય તેવા એક સાધારણ ફોગમારના બાપ ઈન્કરસને પોતાનો શિકારનો શોખ પૂરે કરવા પર પછવાડે એટલાં કણતર અને એવડો વાણી ક્યાંથી મળે? નાની હંસા હંસીને પરિતોષથી મારવા જાય અને એવી બીજી વાતો આપણા સમાજના વાતાવરણમાં બને જ કદી રીતે? જેમ દારૂની ટેવવાળા મંગેશને ‘દેવી બકત’ ફેરવે. પાસે એમ બીજું પણ ઘણું બદલવું પડે આવ્યું બધું બદલવા જતાં મૂળ લેખની પ્રતિભા બરાબર જળીવાથી શકાય ખરી? તો સારી વાત એ નથી કે ભાષાંતર જ કરવું? મૂળ કથામાંનાં જ નામો આજતાં હોય તો શું થયું? સાચું વાતાવરણ અને સાચી વ્યક્તિ વધુ સારી રીતે એમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય એમ અમારું માનવું છે.

વિધિના વિધાન: અનુવાદક: પ્રકાશક: અને ક્રિમિત ઉપર પ્રમ.એ.

આ પુસ્તક છપ્સનના Warriors at Hegel-land નો અનુવાદ છે. “હંસી” વચ્ચા પહેલું આ નોટક વાંચ્યું હોય તો છપ્સનની શક્તિ વિશે અથવા અનુવાદની આવડત વિશે આપણે ખાસ કંઈ સારું

ન બોલી શકીએ. આ નોટક મૂળ મેં વચ્ચા નથી એટલે અનુવાદકે કેટલી જૂટ લીધી હતી તે કદી શકું નહિ, “હંસી” (Wild Duck) મૂળ વાંચેલ છે તે પરથી અનુવાદની શક્તિની મારા પર સારી ઝાપ પડી છે.

અનુવાદ કરવાની બાબતમાં પુસ્તકની પમંદગીનો ખાસ ખ્યાલ કરવો જોઈએ જે વસ્તુ આપણા સાદિ-તમાં મૌલિક એટલી સારી ન હતી ‘હોય, ન હતી શકી હોય કે ન હતી શકી હોય તેવાં જ પુસ્તકોનો અનુવાદ થવો જોઈએ. આ પુસ્તકમાં જે વસ્તુ છે, જે જાતલેખની શુદ્ધતા અને સ્વોદતા છે તેવું આપણા સાદિતમાં ઉતરી શકેલ છે, એથી અનેક ગણું સારી રીતે ઉતરેલ છે. આપણી લુની રમજીમને લક્ષમાં રાખીને અનુવાદ કૌશલે લેવાથી લઈ ‘ધાર’ હું કે અનુ-વાદકની એ વિષયમાં પૂરતી આવડતની આમીને લઈ પુસ્તક સુચ્છ નથી અને તેથી પાંચો મગજનાર પાંચી જોઈએ તેથી અજર પાડી શકનાં નથી. બધું ‘દેશકાર’ અને ‘દેશકાર’માં જ તણાઈ જાય છે. તેમાં જ્યાં દમ્બેલ કાઢો વચ્ચે આવી પડનાં એટલી જિવારા મુખ પુસ્તકની પણ કમજાબતી બેસાડી દીધી.

માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ:- સંચલક: અંબાલક જે. સી. કુમારપા, પ્રકાશક: નરસિંહ દાસદાસ પરીખ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ. મૂળ આઠ આના.

વિશાળ જમીયા જેવા ગૂજરાતમાં જેમાં એક માનવ જિન્દગી છે અને માનવ તાલુકા એમાં સૌથી વિશેષ ફજદુષ છે. ઇ. સ. ૧૯૨૬-૩૦માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી અંબાલક અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ફેરલાક વિદ્યાપીઠએ મળી માતર તાલુકાની આવક, જાપ, એનાં કાણે અને પરિણામે અને એ હારા વિન્દુશનના એકાદની આર્થિક સ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ આપવા તપાસ કરી. આ એક જ તાલુકાની તપાસ છે પણ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આવી ઘણી તપાસો અને

હજુ વધુ ઝીણવટથી કરવામાં આવે તો દુનિયામાં સ્વાધી રહેલાં આજનાં તમામ અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં મોટા ફેરફાર કરવા પડે. આના સમૃદ્ધ તાણકાની સ્થિતિ કમકમા ઉપગમે એવી છે તો દેશના બીજા ભાગોની હાલત કેવી હશે એની સંદેહો કરવાના યથ શકે.

ગામડે ગામડે ફરી બેટમાં કુટુંબોએ મજબુતીથી પોતાની હકીકતો આપી તેના ઉપરથી અને કંઈક સર-કારી દફતરો ઉપરથી તારવારે અહીં ટૂંકાણમાં છતાં ઘણી નકર અને ચોક્કસ વિચિત્રતા ચીત્રિત થાયી રહ્યું કરવામાં આવી છે; વાચતા આપણું મનજી ઝડપીને એની સાથે એ સંબંધે વિચાર કરવા લાગી પડે છે.

આપણુ દેશમાં ગરીબી ઘણી જ છે, ખેતીમાં કસ મુદ્દે નથી, સરકારી કરવેરા ઘણુ આકરા છે અને સખ્તપણથી વસૂલ કરવામાં આવે છે એ હકીકતો આપણે વારંવાર જોણીએ છીએ પણ એ જોણતી વખતે આપણને પ્રશ્ન ખ્યાલ નથી હોતો કે 'એ ગરીબો એટલે કેટલી ગરીબી, ખેતીમાં કમ નહિ એટલે કસ, કરતો જોયે વધુ એટલે કે કેમોક વધુ. આપણી સામાજિક ફરિયાદો આપણું ધણું ધન ખેંચી લય છે એમ આપણે જોણીએ છીએ પણ શું ખરેખર એમ છે? આ પુત્રના આકબ્રજો ઘણી જ એકબી યાતો કહે છે.

શોડાંક અવતરણો નહિ તો સર આપણની પ્રમ્તો યથ આવે છે, મૂળ પુરતક દરેક વાંચે અને આપણે શા માટે રવતન રવું છે એ એવું ચોક્કસથી સમજ લે કે કોઈ દિવસ દિલ એની ધૂનમાંથી જાણું ન હો.

મરણ પ્રમાણ ઉતરતર વધતું જ મધું છે, તેવું કમળ ખેતીમાં કમ રહ્યો નથી તે છે. છતાં પોષણના અભાવે અને મનુષ્યો કરવાની ઝીમર જાડું વહેલી રાજ યા જતી હોવાથી ઇચ્છનશકિત બદલ વહેલી ખજાણ યથ લય છે. અકાળે દુષ્ક બનેલ માણસોનાં જાણેરો તો માણસોમાંથી ઉતરતાં કમવાળાં રાય છે.

અહીં ખેડૂતના ઇચ્છનની નિરૂપિતોમાં ખેડૂતના ૭૨ દસ યથ લય છે જ્યારે અમેરિકામાં ૫૦ દસ

ખેડૂત માટે લય છે, આનું કમળ એ કે સત્તોમાં ખેડૂત ઘણો જ ઉતરતો હોય છે અને મનને મળતાં ખેડૂત દારા શરીરને જે શક્તિ મળે છે તેવું હિંદુસ્તાનના ખેડૂતને માટે નથી રહ્યું. આપણા ખેડૂતને મળતો ખેડૂત પૂરો પડી શકે તેવું ક્યું સાધાન છે?

માન જણું સૂકું ખાતું અને સાધારણ ધરોમાં રહેતું અને ક્યારેક માંદ પડ્યે ગરીબો દવામાં થોડા પૈસા ખર્ચવા-આટલા જ માટે એક માણસને વરસે યોગમાં યોગ સો રૂપિયા તો લેખે જ, એટલે કે સરેરાશ પાંચ માણસના કુટુંબના નિલાય માટે વરસે પાંચસો રૂપિયાની કમાણી થી જોઈએ, આમાં દુધા-વરધા માટેના કરમરની તો વાત જ નથી કરી, પણ ખેતીમાં પાંચસોની કમાણીને બદલે ઘણાને પાંચસોની ખાધ જ ખમતી પડે છે.

આખા તાણકાની મરાસરી વાર્ષિક આવક કુટુંબ દીઠ રૂ. ૬૭ છે. ૧૨૧૫ કુટુંબોમાંથી ૮૬૧ કુટુંબોને તો ખોટ જ આવતી હોય છે.

સરેરાશ આવક રૂ. ૬૭ જ હોવા છતાં સમ અને મરણના જ પ્રસંગો પાછળ વો' રૂ. ૧૦૧ સરેરાશ ખર્ચાય છે એ જાણી આપણને આપણી મૂર્ખાઈ ઉપર નિરક્ષર છૂટે પણ લેખક એ પ્રત્યે નિરક્ષર નથી બતાવતા. એએ કહે છે કે આપણું તો આપણા શહેરી મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબો મિતેમા અને હોટેલોમાં વાપરે છે જ્યારે આ તો એમને માટે આનંદના એક માત્ર પ્રસંગ ઉપર જોઈએ જ.

પણ આને ગામડાની કરમદારીનું કમળ જેમ સરકાર બતાવે છે તેમ આપણે પણ ન કરવા માંડ્યું. સરકાર આમની પાસેથી શું કહે છે તે જ્ઞેયો; તમને મલિને સીલ જ રૂપિયા પગલ મળતો હોય અથવા કહે કે વો' તમારી કમાણી રૂ. ૨૦૦ દોષ અને તમારા ઉપર કનકમેટા પડે તો? અરે વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ ની કમાણી ઉપર કનકમેટા આપણી ન માણવાનાં કારણો રહ્યુ શ્યેશ છે. પણ ખેડૂતી દાદ સાંભળનાર કોણ? અને ધારો કે તમારી વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ ની કમાણી

ઉપર ૬૦૦૦ રૂપિયાનો કર લેવાનો હોય તો? તમે મરતું પસંદ કરો. પણ હું 'ધાર' છું કે કર તો ન જ લઉં. કર બહુ તો રૂપિયે એક આનો હોઈ શકે, પણ ખેડૂતને તો રૂપિયે (આ તાલુકામાં) પોણા બે રૂપિયા કર લેવાનો હોય છે, આ બધું જલદીથી સમજી જવાય એવી રીતે નથી હોતું. પણ અધ્યાપક કુમારજીએ વિધવિધ આંકડાઓ મેળવી તે પ્રચી તારવી આપ્યું છે તે આવી રીતે: એક એક જમીનના ટૂંકાવાની કિંમત ૧૦૦ રૂ. હોય તો તેના ટૂંકા ઉપર વાર્ષિક ૪ રૂપિયા સરકાર મહેસૂલ તરીકે માગે એટલે કે જો ૧૦૦ રૂપિયા ઉપર જ્યાં ૬ રૂ. મળતું હોય તો તે ૬ રૂપિયાની આવક ઉપર આ ૬ રૂપિયા, એટલે કે કમાણીના ૬૬ ટકા સરકારને આપવા. પણ આ તો સામાન્ય સ્થિતિની ચાલ ચક્ર, ઘણાં ભાગમાં તો ૧૦૦ રૂપિયાની કિંમતની જમીન ઉપર ૬૬ રૂપિયા મહેસૂલ આપવાનું નીકળતું હોય છે.

આ મહેસૂલની વસૂલાતના હુકામો એવી રીતે મેળવેલા હોય છે કે જ્યારે માલ ખેતરમાંથી ઘરમાં ન પહોંચે એ હોય, એટલે સત્તામણીથી હરી ખેડૂત શાલુકાર કે કાઢિયાઓ પાસેથી પૈસા લઈને સરકારને વરે અને પછી માલ તો ઘર ખર્ચમાં ચટણી થઈ જાય એટલે જ હોવાથી શાલુકારનું દેહું ઉભું જ રહ્યું હોય છે. આ ઉપરથી એ એકમું થાય છે કે આવક પર કર નાખવાને બદલે મૂડી પર કર નાખવાથી એ કર આવક કરતાં વધી જાય છે અને એટલા કર ભરનાં ખેડૂતને જાંડા કરજમાં ઉતરતું પડે છે.

અને આટલા જખા કરના ખજાનામાં સરકાર વોજને આપે છે શું? નહિ નિશાળની સગવડ, નહિ દવાની સગવડ, નહિ પાણીની સગવડ, નહિ રક્ષણ કે નહિ ટપાલ; અરથે છે કેવળ મૂળી-ખટોરો મારફત ગ્રામ અને મામલતદાર-ફોજદાર કે બડા લાટ માટે વેંદ.

આજ સુધી આપણને બધા સમજાવતા આવ્યા છે કે દિલ્હીના ની માયા દીડ સરેરાશ આવક રોજના પાંચ પૈસા છે, સાત પૈસા છે, ચાર આના છે ઇસાદિ, પણ આ તપાસને અંતે એનું જણાયું છે કે થોડા લાખો-

પતિઓને બાદ કરતાં માટે ગામડાંમાંથી જ એ સરાસરી તારવવામાં આવે તો વધુમાં વધુ સાત પાંચ આવી શકે સાત પાંચમાં માલુમ બાદશાહીથી રહી તો શકે જ.

લેખકે ઘણાં સુંદર અને ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં છે. સરખી રીતે, સારી રીતે ખાતાપીતા અને રહેતાં જે વધે તેના ઉપર સરકારી કર પડે તેનું કરતું ધોરણ હોતું જોઈએ જો કે આજે તો ખેડૂતોની એ સ્થિતિ છે કે મોટા ભાગને ખાખીયા માટે સૂકા રોટલો મળે તેજી જ ખેતરમાંથી મળે છે અને અને ઘણી વાર આ મોટા ભાગે જો આમણ પાંચ વર્ષ કંઈ અપાવ્યું હોય તો એ ચે ગુમાવતું પડે. ત્યારે સૂકા રોટલો કાઢવાની તો વાત ક્યાં જ રહી?

છતાં આવી ખેતીને ખેડૂતો કેમ વળગી રહ્યા છે? હા ખરું છે, પણ તો બીજું કરે શું? અને હાથમાં કંઈક જમીન હોય તો એ એક પ્રકારની આજરૂ પણ બે ના! આજરૂ ખાતર માણસ જન પણ નથી દેતો! એ: સામ જાગવવા ખાતર માણસ શું કરવા તૈયાર ન થાય?

લેખકે કેવળ પોતાની જ તપાસ ઉપર આધાર રાખીને બધા નિર્ણયો નથી આપ્યા, દિલ્હીનામાં અને ખીમ પ્રતિમાં જ્યાં જ્યાં આવી રીતની કંઈક તપાસ થએલ હોય તેના પૂરાવા ઉપરથી પોતાના નિર્ણયોને પાઠ્ય કર્યાં છે. પ્રકરણોની શરૂઆતમાં જુના શાસ્ત્રોમાંથી જુદી મોટા રાજા અને ખેડૂતના મંબંધમાં સુંદર મનોમ ટાંકીને પ્રકરણ તરફ આપણને અભિમુખ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પુસ્તકના અવસોકનમાં આપું પુસ્તક તો કેરી રીતે રચ્યું કરી સફાય પણ સૌને એ વાંચવાનો આગ્રહ છે અને એવી બીજા તાલુકાઓની તપાસો પણ થવી જરૂરી જણાય છે.

વિહંગમઃ (ભારતીય સહિત્ય પરિષદનું મરાઠી મુખ્ય પત્ર) સંપાદક: યાદવ મુકુન્દ પાઠક એમ. એ. એલ. એલ. બી. સુરિયાર પ્રકાશક: મંડળ સિ. નામપ્રક. વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૧૫.

છેલ્લા આઠ મહિનાથી આ મરાઠી માસિકનું સંચાલન ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની મહારાષ્ટ્ર શાખાએ પોતાને હસ્તક લીધું છે. આ આઠ માસના અંકો ભેટાં અમને લાગે છે કે આ થોડા માસમાં પણ આ માસિકે મરાઠી ઉચ્ચ કેટલીના માસિકોમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. આ માસિકના સંપાદકશ્રી સલાહકરોમાં પ્રખ્યાત નવલકથાકાર શ્રી. વામન મહુડાર જોયો; શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી. વરેન્દ્ર વગેરે છે. અને તેથી ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ લેખો આપશે આ માસિકમાં બોધ રાશીએ છીએ.

આ માસિકની ખાસિયત એ છે કે મરાઠી સ્વતંત્ર લેખો ઉપરાંત આ માસિકમાં હિંદી ગુજરાતી, બંગાળી અંગ્રેજ વગેરે ભાષાઓના ઉત્તમ લેખોના ઉત્તમ લેખોએ કરેલા તરજુમા પણ આવે છે. સામાન્ય રીતે તરજુમાની અંદર એક ખામી એ હોય છે કે મૂળ લેખના જેટલું ભાષાનું જોમ તરજુમામાં રહેતે નથી બીનરી રાકતું પણ અમારે આનંદ સાથે કહેવું જોઈએ કે આ માસિકમાં આવતા તરજુમાઓમાં ક્યાંયે એ દોષ નગરે નથી પડતો. કાબજા તરીકે શ્રી. કાકાસાહેબ દર મહિને આ માસિકમાં સારિવાના મહાન કવિ ખલિલ ગિલાનના વિચાર વમળનું દર્શન કરાવે છે. એમને આ તરજુમા તરજુમા છે એમ જો ઉપર લખ્યું ન હોય તો ખબર પણ ન પડે એટલો સદાજ ભાષામાં લખેલો હોય છે. અને દરેક વિચાર-ક્રિયાને અંતે એમણે કૌશલમાં લખેલ સમાલોચના તો કેટલીકવાર મૂળ વિચાર કરતાં પણ વધી જાય છે.

આ માસિકના હેતુ (જુન) અંકમાં આવેલ લેખો તરફ વાંચકનું અમે ખાસ લક્ષ્ય ખેંચીએ છીએ, એક તો પ્રખ્યાત નાટકકાર જેમ્સ બેર્નેસ ચરિત્ર અને બીજું “અંતી બારખડી” વાળા ચર્ચાપત્ર. પહેલાંની અંદર ટૂંકમાં આપણને લેખકની ઉત્તમ જોશળ દર્શવી આપી છે અને બીજામાં શ્રી. જનકદા અને શ્રી. કાલેકરના સ્વરૂપોજના વિશેના અભ્યાસપૂર્ણ વિચારો ચર્ચાના રૂપમાં જાણવાના મળે છે.

આ માસિકનો “પ્રાસંગિક” વિભાગ અમને ખૂબ મનો. માસિકના તંત્રી પાસે આવતાં પુસ્તકો વિશે સમાલોચના લખીને જ તંત્રીએ મેકા ન રહેવું જોઈએ એ આ તંત્રી બરાબર સમજતા લાગે છે. આ વિભાગમાં સારા સારા નવાં અંગ્રેજી પુસ્તકોની, પરંપરાનાં બીજાં પુસ્તકોની સમાલોચનાઓ અને બીજી એવી માહિતી આપવામાં આવે છે.

પણ આઠમા વખાણ કર્યા પછી અમારે તંત્રીને એક નજર સૂચના કરવાની છે કે એમણે વિચારવાન માહિત્ય તરફ જેટલું લક્ષ્ય આપ્યું છે તેટલું લઘુકથા વિભાગ તરફ અને કાવ્ય વિભાગ તરફ લક્ષ્ય નથી આપ્યું સાગવું.

પણ એકંદરે આ માસિક પહેલાં પંક્તિમાં જોડે તેવું છે.

The Indian Readers Digest:
પ્રકાશક : વરવંત કંપની, એશીરીન્ડન સર્કલ, રોડ, મુંબઈ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ.

અંગ્રેજી માસિકોના પરિચયમાં રહેનાર વાંચકોએ અમેરીકાના પ્રખ્યાત માસિક “રીડર્સ ડાયજેસ્ટ” નું નામ તો ચાંબડ્યું જ હશે. શ્રી. વામનરાવ કપાડીએ એ જ બુમિત્ર ઉપર હિંદુસ્તાનના વાંચકો માટે ઉપરતું માસિક શરૂ કર્યું છે.

આજનો જમાનો એટલો ઝડપથી દોડ્યો જાય છે અને એમાં એટલા બધાં સાપ્તાહિકો, માસિકો અને વર્તમાનપત્રોનો ધોધ વલો જાય છે કે જમાનાની સાથે રહેવું અને બધાં પ્રકારનો ઉપર નજર ફેરવવી એ લાજભર્ય અશક્ય જેવું યદ્યપ્ત પડ્યું છે. અને છતાં જમાના સાથે રહેવું હોય તો કેતો શું કહેવું છે એ જાણવા વગર ચાલે એમ જ નથી. એટલે આવી રીતિમાં અમે માનીએ છીએ કે ઉપરતું માસિક હિંદી વાંચકોને માટે ઘણું જ ઉપયોગી નીવડશે.

આ માસિકની અંદર જુદા જુદા, હિંદીના તેમજ પરદેશના માસિકોમાં આવેલા સારા સારા લેખોના સારાંશ અથવા તો ઉત્તાર આપવામાં આવે છે. હિંદી વાંચકને ફરીકર એવી બધી માહિતી-રાજકીય, સામા-

છક વગેરે બધી નવતરી-સાસા સાસા માસિકમાંથી ભેગી કરેલી આમ આપણને તૈયાર મળે છે. ઉપરાંત આ માસિકમાં પરદેશના છાંયોમાં આવતાં વ્યવસ્થિત, નવી શોધો, કારણીય યાગેવાનોનાં રેખાચિત્રો વગેરે અનેક ઉપયુક્ત માહિતી આપવામાં આવે છે.

આ માસિક વાંચોને, દેશમાં અને પરદેશમાં આહતી ઉપસ પામલે, અને નવા જમાનાના વિચારોથી પરિચિત રાખવામાં ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે.

વૈદ્ય કલ્પતરુ : તંત્રી રૂપીસંકર જલસાંકર ત્રિવેદી મૂળરાવ કામરેશી, ગાંધીરોડ અમદાવાદ. લગાજમ રૂ. ૩૫.

બસ પ્રેશરના દર્દીઓ હાસમાં ઘણું જોશમાં આવે છે. આ રોગ રવત્ર છે કે બીજા રોગનું ચિન્હ છે, એ એક પ્રશ્ન છે. તેમજ હાસને સમજાવે છે, એવું ભાવે અને અસાધ્ય દરદ પથુ નથી. પરંતુ સમાજની જાનપાનની ખેલકારી તેમજ પ્રતિકૂળ વર્તનાથી આ દરદ થઈ આવે છે. અને હાસતરો દરદનું સ્વરૂપ સમજાવનાં દર્દી તેને જીવોથુ દર્દ માની લે છે. એવું નુકસાન દર્દીને સંભવ દરનું પડે છે. આ જાનનું બધું સ્વસ્થ આ અંકમાં આપવામાં આવ્યું છે. હરઆતમાં બસપ્રેશરનો ખાસ અંક કાઢવાનું કારણ દર્શાવ્યું છે. તે પછી આ દર્દનું જોશોપેથિક અને આયુર્વેદિક રીતે સવિસ્તર વર્ણન આપેલું છે.

તેમજ તંત્રી તરફથી તોષણે જનવાને ઉપયોગી થાય એવી સૂચનાઓ સાથે દરદ થવામાં કારણ, લક્ષણ, તેના કુદરતી અને આયુર્વેદિક ઉપાયો જનાવવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત એ દર્દીઓનું વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે. જે વાંચકથી આપણને સચોટ અસર થાય છે. બીજા અગ્રણી વિદ્વાન વૈદ્યોની અનુભવી તોષ થયું આપવામાં આવી છે.

આયુર્વેદના અભ્યાસીઓને આ અંક ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે. સામાન્ય વાંચકવર્ગને પણ આમાંથી ઘણું ફિતી સૂચનાઓ મળી રહેશે આ અંક સૌએવાંચવો પડે :

અંકની સાઈઝ ગ્રેપ્થ, ૫૬ પાનાં, ૫ રંગીન ચિત્રો ૩ સારા ચિત્રો સાથે કિંમત રૂ. ૦-૮-૦

જન્માષ્ટમી અંક :

જન્માષ્ટમી પ્રમોગે આપણા કેટલાક સામર્થિકો કૃષ્ણ જીવન ઉપર જુદી જુદી વિવેચના કરતા અંકો બહાર પડે છે. આ વખતે શુભરાત્રી, બે ઘડી મોજ, નવસંતન, સ્ત્રી શક્તિ, વગેરે એ જન્માષ્ટમી અંકો બહાર પાડ્યા છે. એ જવામાં વિવિધતા સારી રીતે જોવામાં આવે છે. 'શુભરાત્રી' એ શિરસ્તા મુગ્ધ મંબીર લેખો અને કાવ્યો આપ્યા છે. 'બે ઘડી મોજ' કૃષ્ણજીવનને સ્પર્શતા લેખો સાથે થોડુંક અન્ય તરેહનું વિવિધતાભર્યું વાંચન આપેલું છે.

'નવસંતન' આપેલ કૃષ્ણહાર્યાંક તદ્દન નવીજી જીવન પાડે છે. શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાંથી અમુક પ્રસંગ ઉપાડી એને રમુજ શૈલિમાં વર્ણવ્યા છે. આજ અંકથી એ પાણિકમાંથી આવાકિક અને છે, એજે સમગ્રી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ માટે અમારા અભિનંદન.

'સ્ત્રી શક્તિ' નો આ બીજો 'જન્માષ્ટમી અંક' છે. અગાડિના અંક કરતા કેટલીક બાબતોમાં આ અંક વધુ સુંદર બન્યો છે. પૂંસ ઉપરનું ચિત્ર ન મૂક્યું હોય તો વધુ સારું હતું. લેખન સામગ્રી એકંદરે રસિકામરી અને ઉપરોચી સંદાહરી છે.

કલ્યાણ : તંત્રી હનુમાનપ્રસાદ પોદાર, ગોરખપુર.

'મંત્ર અંક' જે રમણજી પ્રસિદ્ધ થતા 'કલ્યાણ' ખાસ અંક હાસ એટલી પ્રખ્યાતી મેળવી છે કે 'ખાસ અંક' નો કલ્યાણના એ પ્રશંસાકાંક્ય કરેલ એવું જાતી મળ્યું છે. આજ વરસે 'મંત્ર અંક' બહાર પાડીને એ પ્રજાતિમાં સૌર નવારો રપો છે.

૮૭૪ પાના, ૬૧ બહુરંગી ૭૪ બે રંગી અને ૪૦૫ એક રંગી. આરસો સમૃદ્ધ અંક ! ખરેખર આપણા મંત્ર મહાત્માઓના 'એન માર્કેટપ્લીસીવા' જેવો આ એક અંક જ ખાર મહિનાનું વાચન પુરું પાડે છે. ૪-૩-૦ નેવા મામુમી લગાજમમાં આ અંક 'હાથપકુ' પર્નક્રી, સાર્વજનિક રીતે વાચક સંપ્રદાય ન ચૂકે.

: અનુક્રમ :

નવલકથા	દત્તાત્રેય બા. ઠાલેલકર	૫૪૭
અનશીનાં ત્રણ ઓપાત્રો	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૫૫૨
પતન ને પ્રાયશ્ચિત્ત	વિશ્વનાથ મ. જાડે	૫૫૩
નવલ-નાટક-શૈલી	ડાહરરાય ર. માંકડ	૭૦૫
સાહિત્યના પ્રવેશમાં	૭૦૬

આ અંગ્રેજી પુસ્તક વિખરે મળી શકશે નહિ.

ખૂબ મોડું થવા છતાં આ અંક પ્રગટ કરતાં અમને આતંક થાય છે. દોહરો પાનાની આ સુગંધ નવલકથામાં જે શાંત અને ગંભીર ભાવો વ રહ્યા છે તે વાચકતા મનને અંત સુધી પકડી રાખશે એ વિષે અમને સંદેહ નથી.

આ નવલને પુસ્તકાકારે પણ બહાર પાડવાનો અમારો વિચાર છે. એ વખતે મૂળ લેખક નેચેનિયલ હોયોર્ટના જીવન વિષે અને આ નવલની વિશિષ્ટતા તથા ગહનતા વિષે શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ સવિસ્તર લખવાના છે એટલે આ અંકમાં એ માટે કંઈ નથી લખ્યું. આશા છે કે આહુકોને આ નવલકથા ખૂબ ગમશે.

સંપાદક

કે. જી. ભટ્ટ

* ૫મું હપ્તું *

* સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ *

* અંક નંબર-૬૨ *

ન.વ.લ.ક.થા

[એક દુર્લભ સામ્રાજ્ય સંસ્કૃતિ]

શ્રી. દત્તાત્રેય ખાલકુશ્લ કલેલકર

જીવન

જીવન એટલે શું? આત્માન વિજ્ઞાનીવાત ત્યારે હાજ્યામવાળું શરીર અને જિંદગીને સ્વર્ગ કે નરક કરી નાંખનાર સારી કે વંચી, લાવનારો કોરે મૂકતા માણસમાં ને કંઈ નિરાકાર અને નિર્મલ્ય વસ્તુ બને છે તેનું જ શાન મેળવી શો એવું તો એણે નહિ જ કહ્યું હોય. અલિપ્તમાં જેમ અમર સંખ્યાઓમાં એકનો ગુણક (factor) હોય જ છે તેમ આત્મા બધે છે જ. ગણિતમાં કોઈ પણ સંખ્યામાંથી એકનો ગુણક કાઢી નાંખ્યો હોય કે હોયેથી હોય તોયે લાખલાખો લગભગ કે અધરા થતા નથી તેમજ, જીવનમાંથી નિરાકાર નિર્મલ્ય આત્માને જોળખ્યો તોયે શું અને ન જોળખ્યો તોયે શું તેથી કંઈ આપણી જીવનસિદ્ધિમાં ફેર પડતાતો નથી, એ આત્મા જ્યારે અનેક જાતના સંકલ્પ વિકલ્પો લઈને સ્વર્ગ કે સકલ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એની બધી શક્તિઓનો પરિચય થતા મોઢે છે. પંચર વગરની સદિશ જન્મલેપ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે આત્મા વગરનું શરીર પણ મીઠું બેવું હોય, પણ અલિપ્તમાં જેમ મીઠાને કારણે જ એકની સંખ્યા દશગણી થાય છે તેમ જ કર્મના સાંકલ્પ આ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જ આત્માને પણ કિંમત આવે છે.

મોઢે એ અવ્યયન કરવા લાગે વસ્તુ હોય તો તે દેવજ આત્મા નહિ. પણ આત્માનો જોરે ચાલતી અને વિકસતી આપણું જિંદગી જ છે. એ જિંદગીનું અવ્યયન અનેક શાલેએ કહ્યું છે, પણ શાસ્ત્રોને અનુસાર કરનાર હોશની ચેટી ચીરસાં કરવાની રેવ હોય છે. પ્રયત્નરજ્યું કર્યા પછર શાસ્ત્રોનું બેવું સાચવું જ નથી, અખંડ જીવનનો એકસામેનો જો કોઈ વિચાર કરવું હોય તો એ કાં તો ક્રિય કરે છે અથવા નવલકથાકાર.

સાસ્ત્રો-જ્યારે પ્રજન થાય છે ત્યારે આખી પાટા જાંવી આંધળા થયેલા બેટની ચેટી દરેક મીઠાને અડીઅડીત્રી એનાં અવ્યયનો તપાસે છે ત્યારે કવિ કે કલાકાર જીવન ઉપર જ્યારે હવે પ્રકાશ પાડી આખા દસને પ્રવેશ કરી લે છે, કવિ આગળ સપ્તજ્યો ન્યાય

નથી હોતો. એ જે જુએ છે તે એકસમુદ્ધ જુએ છે. કવિને કેવળજ્ઞાન હોય ન ચતુર્ હોય પણ જે ક્ષય છે તે એકસમુદ્ધ અને સર્વગીજ્ઞ થાય છે, એટલે જ કવિને ક્ષણ કહે છે.

માણસને બીજા બધા વિષયોમાં અને સાબોમાં રસ પડે કે ન પડે એને પોતામાં તે રસ પડેલા જ નોંધ્યો. એટલા માટે જ તે પોતાના વખાણુ નરી પુરામત છે એમ જાણતાં છતાં તે માણસ રસપૂર્વક સાંભળતાં ધરાવેલા જ નથી. પણ આ તે પ્રાકૃત માણસની વાત થઈ. માણસને પોતાનામાં રસ છે તે એથીયે જાણે છે. પણ માણસને બુદ્ધિ આપી પણ તે પૂરતી ન આપી એટલે માણસ હ મેશા મૂંઝવેલો જ રહે છે, જેટલાં કામ બીજા ઉપર સોંપી સકાય તે બધાં માટે કારભારી નીખી માણસ નિરાંત મેળવી શકે છે પણ જીવવાનું તે પોતાને જ માથે આવે છે. એને માટે કોઈ અવેજ નહિ મારો. એટલે જીવવાની મૂંઝવણ કેમ દૂર કરવી એ સવાલ હંમેશા અકળાવનારો હોય છે એ મૂંઝવણ જો કોઈ દૂર કરી શકે તે માણસ એને હ મેશને માટે કૃતજ્ઞ રહે છે.

અને જો મૂંઝવણ દૂર ન થતી હોય તો, એજમાં એણું એ મૂંઝવણ બૂધી જવાની સુકિત કોઈ જનાવનું હોય તોયે એ નાનીસતી સગવડ નથી. નવલકથાકાર આ જ ને રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે. કોઈ રાજપુત્રાને રાજકારણને પાઠ આપવા માટે પંડિત વિષ્ણુભંજી કોમડા બિલાડાની વાઘ અને વરુની વાર્તાઓ જોડવી કાઢી. પણ મૂંઝવેલા માણસને આજી જીવન પરાવે જો સૂઝ પમાડવી હોય અથવા મૂંઝવણ જુતાવવી હોય તો એને માટે માણસના જીવનની સાચી કે ગૂંથી, વાસ્તવિક કે અદ્યજીત વાર્તા જોડી કાઢે જ છટે.

આ રીધ યઈ અને પુરાણો લખાયાં. આ રીધ યઈ અને મહાકાવ્યો રચાયાં. આ રીધ યઈ અને તત્ત્વારીજો નોંધાઈ અને આ રીધ ત્યારે પાછી થઈ ત્યારે જ નવલકથાઓની સંપ્તિ તેજાર કરનાર વિશ્વમિત્રોનો વર્ગ પેદા થયો.

દરેક નવલકથા અનુભવજીવનની અથવા માનવી કલ્પનાની એક સ્મરણપાત્ર છે. એમાં સાચા અથવા કાલ્પનિક જીવનનું પુનરાવલોકન કરેલું હોય છે. તેથી જ

માણસને આ વિશિષ્ટ સાહિત્યકૃતિમાં આટલો બધો રસ છટે છે.

હવે આશ્ચર્ય અને દુઃખની વાત તો એ છે કે આટલી મદત હોવા છતાં નવલકથાકાર જેવા-પણ માણસ બીજો કોઈ ન હોઈ શકે. એ જમે તેણે મિત્રો જીમાં કરે છે, જમે ત્યાં સંબંધ બાધી આપે છે, જુડાણું તો એની મોડામાં મોડી મૂડી અને છતાં એ મૂડી ઉપર એણે સત્પનો વેપાર કરવાનો હોય છે. દુનિયાના દુનિયાદારી લોકો કરતાં આ પ્રયોગ તદ્દન બિલકલ છે. દુનિયાદારી માણસ સત્પનું બદાનું કરી જુડાણું ચલાવે છે ત્યારે ઉત્તમ નવલકથાકાર કડકડું જુડાણું વેરેકો આગળ પીંચી એમાંથી એ સત્પનો જ વેપાર ચલાવે છે. આમાં જો બુલેચૂકે મૂડી તરીકે અણબરોટી વાસ્તવિક સત્ત્વ બીના એ વસ્તુ કરે તો એની કળાને ગાંધાજ જ લાગે. વાસ્તવિક દુનિયામાંથી અનેક તત્ત્વો અનેક ટેકણેથી મેળાં કરી તેનાં સ્વતંત્ર મિત્રો જ એણે જીમાં કરવાં નોંધ્યો. કોઈ વિશિષ્ટ બળિને તત્ત્વ આગળ રાખી જો નવલકથાકાર એને જ વર્ણવવા એસે તો એને હાથે કલાકૃતિ નિર્માણ થાય જ નહિ. અનુક વસ્તુ લેવી અને અનુક વસ્તુ છોડી દેવી એ હનોપાદાન જે ન કરી શકે તે કળાકાર જ નથી વિરસાર અને પુરસાર એ તો જાનો આત્મા છે.

કવિ અને કળાકાર બળિનનાં મિત્રો જીતરે છે અને એમને જીવતા કરે છે પણ દરેક મિત્ર એ એક એક સંપૂર્ણ નખો એટલે કે દાર્પણ હોય છે. અને એ દાર્પણ અનુપરજાવ અને સુમસ્થિતિને ત્યારે અનુરૂપ હોય છે ત્યારે જનતા એને અમાધવણ આપકાર આપે છે. નવલકથાકારની સફળતા આવા દાર્પણ નિર્માણ કરવામાં જ હોય છે.

હું માનું છું કે નવલકથાનું તંત્ર અને એનો આદર્શ આ ઉત્તરમાં પચાસ વર્ષમાં બહુ મુશ્કેલી છે. પ્રાચીન કાળની કેરળી નવલકથાઓ અમરકૃતિઓ છે એ જુડું છે અને આને દમચાખૂં નવલકથાઓ કચરો માલ હોય છે એ પણ ખરું છે પણ સામાન્યપણે બેનાં સ્પષ્ટ દેખાશે કે નવલકથાનો આદર્શ તો ખૂબ જ ઊર્મિ ચાલ્યો છે.

પહેલી વાત એ છે કે નવલકથાકાર અનુપરજાવનું

અને સામાજિક જીવનનું જીંડામાં જીંડું તાવ મેળવવું
 નેપ્રએ એ આદર્શ પહેરાવતા કરતાં નેટલો વધુ આકર્ષ
 થયો છે તેટલો તે વધારે પગાવ પણ છે. જુવા જમા
 નાના નવવ્રક્ષકાકારો મનુષ્યસભ્યપદી ગમે તેટલા પરિમિત
 હોય તોમે સમાજગતપાસનું શાસ્ત્ર આજના નેટલું
 જણતા ન હતા. સ્વભાવચિત્રણમાં અસાધ્યશુ કળા
 ખતાવતાં છતાં અને ધટના પરિપોષ અદ્ભુત રીતે
 ખીલવતાં છતાં એમના સ્વભાવ-ચિત્રો અપરિવર્તનશીલ
 અથવા સ્થાયી (Stability) જ રહેતાં. જે પાખી છે તે
 પોતાના પાપનાં પરાક્રમે અનેક રીતે કરી બતાવે અને
 નિયતિના નિયમ પ્રમાણે એનાં કળ, પશુ ભોગયે છતાં
 એનો સ્વભાવ એનો એ જ રહેતો. અથવા જો એને
 ઉપરતિ થાય તો તુક્રમીશક્તિ કે વાદ્યોદ્ગીની પેઠે તે
 એકએક અને કાણમાં જ પૂરેપૂરી ધર્મ જતી, મનુષ્ય-
 ગ્રાણી સત્ અને અસતનો બનેલો છે. એના જીવનમાં
 બંને તત્ત્વો સરખાં જ સનાતન છે. ફક્ત એ એમાં
 આદેશ અને અવરોધ શાયદાં કરે છે અને એનું જ
 સંગીત રજૂ કર્યું એમાં નવવ્રક્ષકારની કળાનો ઉત્કર્ષ છે
 એ હવે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતું જાય છે. અને તેથી
 જ નવલકથાઓ લોકોજનમણીમાં આટલો મહત્વનો ભાગ
 ભજવી શકી છે.

પણ આ તો ઘઈ સર્વોચ્ચ નવલકથાની વાત.
 પ્રાચીન અભિમુદિ એવા સમાજદિગ્દેશી, અને જૂત,
 ભવિષ્ય અને વર્તમાનની મતિપિમિ જાણનારા ત્રિકાલક
 નવલકથારોને જ આ વર્ણન લાગુ પડે છે. પણ આજે
 નવવ્રક્ષકથામાં સંતતિનિયમનનો કાલો લાગુ નથી એટલે
 નંખણી, રોગી અને ભવાનક ડેરથી ભરીલી એવી પ્રભાવો
 કામ ખૂબ જ વધવા માંડ્યો છે. શુદ્ધ મોરક ઉચ્ચ
 વર્ણના જ લોકોને મળે, નીચલા વર્ણના લોકો એકો,
 વાકી અને નિઃસસ્ત્ર મોરક જ ખાવ એવી જેમ રિયલિ
 છે તેવી જ રીતે ને લોકોને સંસ્કારની કેળવણી મળી
 છે તેમને જ સારું સાહિત્ય વાંચવો મળે છે. અસંસ્કારી
 લોકો શું વાંચે છે, શું જિગારે છે અમતો કેમો જ્યોતિક
 તથો કરે છે એની દરકાર નથી. સંસ્કારને અને નથી
 સમાજના ધુરીઓને. આજના નેપી અરાજક અસ્વચર્યા
 અને બેદરકાર બેજવાબદારી જૂતકાળમાં હતાં કે નહિ
 એ વિશે તપાસ જ કરી પડે, અને આશ્ચર્ય તો એ છે

કે આ બધી બેદરકારી મુશ્કેલીવાતંત્ર અને વાચન-
 સ્વાતંત્ર્યના પવિત્ર કક્ષ તરીકે મનાવાય છે.

પણ સામાજિક બેદરકારીના પાપ એકેકએક વર્ગને
 મોતવચ્ચં પડે છે. એકવાર આદર્શ જીત્યો એટલે ભર્ત-
 હરિએ કંઈગણતી સ્થિતિ વર્ણવી છે તેવી દલા યમ
 બળ છે. સામાજિક સોય વર્ણવવાની હોશ પૂરી પાડવા
 માટે જુવા કાળમાં મહાપચ્ચીસી અને સુગ્રામહેતેરી
 લખાવાં હતાં. એ સાહિત્યના વંશસ્તે આજે કેટલાક
 પ્રતિષ્ઠિત સાહ્યોની કલમમાંથી જીત્યાં છે. આ નવા
 અસ્તવાર ભાષાની સુગ્રાતામાં, કળાના ઓપમાં અને
 સડાને પણ ચાલુગારવામાં ભારે મદદગતા મેળવી શક્યા
 છે એ વિશે શંકા નથી. પણ તે જ કારણે એમનું ડેર
 વધારે જીવનજી બની ગયું છે. આદર્શ તૂટ્યા પછી દરેક
 જાતની રૂઝણા વિચારસરણી સાચી અને હિતકર છે
 એવો ભ્રમ પેદા થાય છે અને પછી નમ્રગા ભેદિતા
 વિલાસની પેઠે સમાજદાખને ગોતરે છે.

હોએક અગ્નીસતા જેમાં ભરીલી છે એવી નવલ-
 કથાઓની દુઃ એટલો દરતો નથી. વિશુન અભિનુચિવાળા
 લોકો અંદરે એને રસપૂર્વક વાંચે અને પોતાના મગજને
 કાલવા દે પણ એવી સામાજિક આદર્શ નજીબ પડતો
 નથી. કેમકે સંસ્કારી અગ્નિઓને આકર્ષવાને બદલે
 એ છુટુંસા જ પેદા કરે છે પણ જ્યારે દરેક જાતની
 નમ્રગાતને આકર્ષક અપેક્ષાં બચાવ કરવામાં આવે છે
 અને વિકારી કામુકતાને રસિકતાના, કળાના, અથવા
 આનંદના આદર્શ સ્વરૂપ તરીકે બતાવવામાં આવે છે.
 ત્યારે જ સમાજ અવળે રસ્તે વળે છે. અને સામાજિક
 જીવનના મૂળિયાં જ સડવા મરે છે.

જુવી ફ્રિડેજો અવસ્ય તોડે. કૃતિમ બંધનેને જરૂર
 ફેલેવે કો. ઉચ્ચ આદર્શવાદ નીચે સેવાતાં ફાલ જરૂર
 દેવાડે થાડે અને મનુષ્યકૃતિની વારતવિકતાનું મહત્વ
 ગમે તેટલું પ્રસ્થાપિત કરે તેમાં વધી નથી પણ
 અનવચારને સત્યાર તરીકે રજૂ નહિ કરતાં. નમ્રગાને જ
 મનુષ્યસ્વભાવ તરીકે માન્યા નહિ આપતાં. Justi-
 fying, weakness and beautifying
 passions એ નથી કર્યા અને નથી સમાવ્યોવાં.

આજકાલ મનોવિજ્ઞાનજી (Psycho-analysis)
 કરીને એકે શાસ્ત્ર બન્યું છે. રોમી મનની ચિકિત્સા

કરવા એ અવતરું છે. એને કારણે સમાજજીવિ કેટલી યથા છે તે તો ભગવાન જાણે પણ પદેલાના કરતાં આજકાલ માનસિક વિકૃતિઓના દાખાઓ વધવા માંડ્યા છે એટલું સુગઝાણું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

જૂના વખતમાં 'ચિત્રામાં શું અને કપડામાં શું', આમાન્ય સાદા રંગો જ વપરાતા, આજકાલ જનજનતાના રંગોના મિશ્રણથી એટલી બધા નવા નવા રંગો પેદા થયા છે કે ભગવાનની પેઠે એ રંગો પણ કહી શકે છે કે નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મં. એવી જ રીતે મનો-વિક્ષેપવળુ કરતાં કરતાં શક્તિઓ, એમની વિકૃતિઓ અને એમનાં મિશ્રણો અને સમિશ્રણો એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે એ મન્યદ્યોમાંથી સત્યાગર, સદ્વ્યસના અને તમામ વાસ્તવ્યોમાંથી મુક્ત થવાની મુશ્કેલી કેમ બહાર નીકળી શકે એ એક ચિંતાનો વિષય થઈ પડ્યો છે.

પણ કોઈ હોય વાર એમ દેખાઈ આવે છે કે મુબંદના ઝેરશાઓ જેમ મોટી અંદરના કે કવાન્ધરોડના સ્તના ઉપર યથાને જેમ ચહેતે સંકલિતમાત્ર પથાર થાય છે અને બહારગામથી આવેલા લોકોને આશ્ચર્ય ખમડે છે તેવી રીતે જ રીતે આ વાસ્તવ્યોના દુસ્વલગંધો નવલકથાના નામકે અને નામિત્રાઓ જગાયે આજકાલ વગર પેતાતો માર્ગ કાઢી લેતા નેહરૂ આશ્ચર્ય થાય છે.

જૂના કળાકારો પડતવાળી અદ્ભુતતામાંથી આપણને રસ પમાડતા ભદ્ર, મંત્ર, ભૂત, પિત્રાચ અને રાક્ષસ બધાને લઈ આવી દોમાંથી જીલા કરતા. ત્યાર પછી ચતુરાણ અને કાવતરોના પ્રસંગો જીલા કરી અથવા દેવની વિચિત્ર લીલાઓ વર્ણવી એ જ નરો પૂરો પડતો. હવે આ બંને બાબતમાં લોકો ધરખા દશે તેથી, અથવા લાગણીઓ છુટી થઈ દશે તેથી, કળાકારોએ દિશા ફેરવી છે. અને હવે લાગણીઓ અને હેતુઓ અને એની એકબીજા ઉપર થતી અસરની જટિલતામાંથી અદ્ભુત રસ પેદા કરવામાં આવે છે; અને એ રીતે ચિત્રકર્તા ઉદ્દેશપૂર્વક એકાગ્ર કરવામાં આવે છે. અને દરેક વિદ્યાર્થી એ લાલચ છે કે ઉત્તેજના વધારી એકાગ્ર કરી ટાચ સુધી પહોંચાડી દીધી એટલે એને તુરત જ વિરામ આપી દેવા. એ વિરામનું સ્તંભન નેટલું કરી લગાવ તેટલું કરી લેવું. એ રીતે

લાગણીઓ ઉદ્દેશ્ય છે. અમુક જનનો રસ ખીલવાય છે. પણ એ રસ કલાનો નથી પણ વિલાસિતાનો છે. એ લાવનાપ્રધાન નથી હોતો પણ ભોગપ્રધાન હોય છે. અને એમાંથી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ ન થતાં અપકર્ષ થાય છે એ વસ્તુ આપણે ભૂલી ન જઈએ.

આવી જનતનું સાહિત્ય પેદા કરવામાં થોડીક ભાત અને થોડીક નફદાઈ જ જોઈએ છે; પણ એને ખરું જોતાં સાહિત્ય ન કહી શકાય. 'મદનવિલાસાશ્રવણ-વની' અને 'બાદશાહી ચાંદનિ' જેવી જ એ વસ્તુ છે.

ઇતિહાસની ઘટનાઓમાં જોતાં આપણને માલુમ પડે છે કે, કેટલીક પ્રબળો છુદ્ધિમાન હોવા છતાં દીક્ષુસત્તર દેખાય છે; કેટલાક જમાનાઓ કેમે કરી પુરુષાર્થ કેળવી શકતા જ નથી. એનાં કારણો તપાસીએ તો ઘણીવાર દેખાઈ આવશે કે એ પ્રબળો માનસિક વિલાસ કરી સંકેતપ્રશસ્તિ ખોઈ નાંખી છે. ચિત્રકર્તાને કૃત્રિમ ઉત્તેજના આપવી અને એમાંથી કરી પુરુષાર્થ સાધવા વગર માનસિક સંતોષ કે કાષ્ઠનિક રતિ પેદા કરી એ શક્તિને શમાવવી એ વ્યાપાર પ્રબળને નિર્મોલી નાખે છે. નવલકથાકારો એ એ દેખમાં કાંઈ જન્ય તે દેશમાં શેખચંદીઓ જ તપાસ કરી શકશે. એટલા માટે દરેક સમાજે આ નશા ઉપર પૂરતી ચોક્કસ રાખવી જોઈએ. નવલકથાને આપણે ધારીએ તો 'પોપ્પ' દ્વય બનાવી શકીએ અને ધારીએ તો જેર કરતાં ખરાબ એવી શતજ બનાવી શકીએ છીએ. આજ માહિત્યને Light literature કેમ કહેતા હશે એ ધ્યાનમાં નથી આણવું.

સારી નવલકથાઓ પણ જો પ્રમાણ બહાર વખત ખાઈ જાય અને વાચકોને ખીલે ધધે જ કરવા ન દે તો તે શાપદ્ય જ નીવડે. દુનિયાદાર લોકો પોતપોતાનું બરસાબમાં ફાપેલા હોય છે. એટલે નવરાસને વખતે વિનોદ તરીકે જ તેઓ નવલકથા વાંચે છે. નવલકથાના વાચનથી એમની લાગણીઓ કેળવાય છે. અને એમને સામાજિક આદર્શ એકલેવડે અરો એનો રમ પણ લે છે, જ્યાં નવલકથાઓની અસર એવા લોકો ઉપર ઝાઝી થાય છે એમ નથી જોવામાં આવતું. નવલકથાઓની પૂરેપૂરી અસર તો નવરાસ ભોગવતા યુરકો ઉપર અને

પુત્રીઓ ઉપર વધારેમાં વધારે ચાપ છે. આજીવિકાનાં સાધનો જેમને સહેલાં છે એવા પુત્રાનો અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ભાવનાઓને છુટી દોર ચૂકી શકે છે. વાસ્તવિક દુનિયાને ભૂલી જઈ કાલ્પનિક દુનિયામાં વિચરી શકે છે. તેથી તેમના ઉપર નવલકથાઓની અસર વધારેમાં વધારે ચાપ છે.

એ જ વખત છે જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાઓ વાંચવી જોઈએ, અને હીન આવા નમાની નવલકથાઓ ન જ વાંચવી જોઈએ.

પણ એ વિશેષ કોણ કરી આપે ! દેશના સંસ્કારી પુરુષોનું એ કામ છે. કોઈ પણ દેશના કાવલોઓમાં એ પ્રગળના સર્વોચ્ચ સંસ્કારોનો સંગ્રહ થઈ શકેલો જ નથી. કોઈ કાવલો હમેશા ફરજ પાડીને કામ લેવા મથે છે અને તેથી અમુક કલા (literature) થી જેને જઈ જવન શકે, એટલા માટે કાવલોનો આધાર સીધો છેલ્લો ગણવો જોઈએ. સામાજિકપુરુષોએ પોતાની ખાસ ફરજ સમજ

લોકોની અભિગૃહિ કેળવવાનું કામ કરવું જોઈએ. પણ જો તેઓ બેરકાર, બીકથી અથવા મતભંગી બની જાય તો પછી સમાજને બંધાવે અને પુત્રોને મારાવે એવી શક્તિ રહેતી નથી.

મનુષ્યના આચરણોને નીતિના નિયમો બાધે છે. નીતિના નિયમોને દોરનાર ધર્મ હોય છે. પણ નવલકથાઓ કવિતાઓ અને કલાકૃતિઓને પ્રેરણા આપનાર અને એમની મર્યાદા બતાવી દેનાર કદ વસ્તુ છે ? સાહિત્ય અને કથાને સુદ, સુભાગ અને કલ્યાણપ્રદ બનાવનાર તરવા કયાંક તો હોવાં જ જોઈએ. એ તરવા કયાં છે તે આજે નક્કી નથી થયું. અને તેથી આવડી જામર-સ્ત સામાજિક શક્તિ અસંસ્કારી અને અનિર્ધારિત રહી છે. ભારતેદોને કાવલોથી ચોટી શકાય છે પણ નવલ-કથાકાર રૂપી સામાજિક શક્તિને અંકુશમાં રાખનાર કોઈ તરવ નથી. એ તરવ શોધી કાઢવું અને એને સંગઠિત કરવું એ આજના જમાનાનો પુરુષાર્થ છે.

કલા-વિવેચક

૨૫. શ્રી કનૈયાલાલ વડીલને

અનેક જગમાં થયા વ્યુથ મહાકલાકારનાં,
વિવેચક કલાતણા વિરલ કોઈ રસકીન શા,
થયા અહિં સર્જકો શિલ્પ શિષ્ય સંગીતના,
હતો પુનઃ જન્મ શું વિરલ તું જ રસકીનતો ?
જીવો જગતપે કલા-અમઃ મૂર્તિ-ને ગોધતો,
અને નિરખી વીજ શો ચમકતી બધાં મૂર્તિ,
પરંતુ દૃઢ તા વહી સુભગ આખીયે મૂર્તિ હાં,
ગયો પરમ ધામમાં પુનીત મૂર્તિ નિહાળનાં !
ત્યજી સરળ માર્ગ તહે અપર માર્ગ કોટાં ભર્યો
અહીં જીવન ગાઢ્યું હાં; અનુપ લેખ હૈયે ધર્યો,
કલા સહમજ અર્પવા મુર કલાની દીક્ષા લીધી,
જીવો કુંકુ છતાંય તહે જીવન સાર્થ આપું કીધું;
કલા જીવનમાં ભરી ભરી વિવેચને લેખને,
કલા હૃદય પદનાં પરિમલે જીવો રાગતો,
કલા કહતી કે ઉપાસક ઘણા વસે માહરા
પરંતુ શુજ જીવની ધનક નાજીનારા ગયો.

પ્રપન્ન ગો. કાજી

મુનશીનાં ત્રણ સ્ત્રીપાત્રો

મીનળ

મંજરી

અંદ્રનગરની નાતમ ચારુતા ધરી,
તેં સીમડીએ સંધીતી શુભસતની:
પગલે પગલે તેજ-પરિભલ પાથરી,
તું આભા પાટણના ટુવનપ્રભાતની.
આંખી પડેલ ઇતિહાસની હેડીએ તેં,
વીરશ્રી, પ્રેમ, બલિદાનની જ્યોત મૂકી:
જોવા યશોદ્ધવલ વિરાટ-સુસાષ્ટ મોં
તું પારણે તનુજને, જનની શી મૂકી.
ને તું સુગંધ રસની, રસઉત્સવોની,
સંસારિણી શિતળ અન્દનીનો પ્રતિભા:
તું પ્રેરણા, પરમ લક્ષ્મી અખૂટ બુદ્ધિ
રેવા-રસિકમણિ રંગ કથાની શોભા.

વિશાળ જ્યોતઃજ્વળે તરતી આનન્દમાં
મત્ત કપોતી તું છે ઉચ્ચવિહારિણી રે લોલ:
ચિન્તા ન ધરે જર્ણી એ- શું દાણ અન્યમાં
શિકારી કે મુજને કરશે શતધારિણી રે લોલ.
તું હર્ષતું અચલ હર્ષણ સાર્થી રહામે
આનન્દ એકલપણામહિં કાંઈ પામે:
ના દેખતી મુકુરમાં અતિ દૂર દૂર,
તારા પ્રસન્ન પ્રતિગિમ્ગ પછાડી મૂઠ.
આલેખ પ્રામતી છળીજ અગમ્ય એક,
આવી સમીપ બનશે પછી સ્પષ્ટ રેખ:
ને તે અચાનકે તને અસરે સમર્થ-
તો ગર્ભમત્ત કપમ તું ભમતી જ વ્યર્થ ?

પ્રસંગ

ત્યારે રાત્રે જનનીતી ભુવનમોહિની
મોહન અંગ છટાએ રોડમાં વન જો:
તું એમાં અભિસારિકાશી એકલી
જાંખી રહીતી એક અભારણું મંન જો.
નામ્ની છુટેલ ફરણી જ્યમ એકાગ્રચુ
તારું મૂઠ હૃદય રસજીને વિચારે:
ભીની, પ્રસન્ન વનશ્રીની વિનમ્ર વાણી
આશ્વાસને ચડી પધારતી કણું દારે.
ત્યાં હાસ્યની તરલમેણી બળે સમીરે
કોતુહલ જગત કો'ક સ્વે આત્મલગ્ન:
તં સાંભળ્યું ? રજનીએ ફેફડાવો પાંખો.
ગોધી રહી, રહી નિમંત્રી અજાણી આંખો.

કલ્પનાના રંગમેજની પરત્રાવકારીમાં બીલાયને ચિત્રો આલેખ આવે છે. ઇતિહાસ તો માત્ર રૂપાંબો દોરે છે. રૂચિએટોને વિચારીને મર્પાલાવાંશુ ઇતિહાસકાર એ રૂપાંબોને સ્વેચ્છા આપે છે. એમાંથી સપ્રમાણ અગત્યાગી મૂર્તિઓ તૈયાર થતી નથી, હાલકામનાં કૃષ્ણ-ગમ્પરિવત જૂતાં બને છે. મૂર્તિઓ માટે તો કલાકાર એકએ કોઈ આવડવણી દાવડી-એપરવાઈ કલમ-પીણીમાં એ રંગો પાડાવા જોઈએ. તેજસ્વરૂપ ચિન્તાના ખાસી પાખામાં શું ગરબે અમે, રાચીએ ? - (ઇતિહાસ અને કલ્પનામાંથી) ઉદ્ભવાલ ગરેણી.

ત્રણે કાચીમાં પહેલી ચાર ચાર પંકિત ચરનીની અને જાણીની આડ વસ્ત્રવતિતકાતી. પહેલી અને છેલ્લીના કલાં બ્રહ્મસાક્ષ માંથી, 'મંજરી' ના કલાં રવ: નરસિંહરાવ લોજાનાથ.

પતન ને પ્રાયશ્ચિત્ત

નેચનિયલ હોથોર્નફીલ્ડ નવલકથા

ઃ અનુવાદક :

વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

આ વાર્તાના લેખક નેથેનિયલ હોથોર્ન

...હવે અમેરિકાની મહાપ્રજ્વળના સાહિત્યમંદેલ નિરખિયે. સ્વયં પૂર્વેપમાં જે નવલકથા તે ઉઠવી બે સહીમાં ફાવેલું જાણ્યું છે. પોતાનાં નવ જવાન, મનુષ્યચરિત્તા પ્રત્યેક શ્રેણી વાળી વાળી, અમેરિકાએ વિમુક્તિ શ્રીમાં છે. યુગયુગવદ્દા શ્રમપરિપાકનો પૂર્વજોનાર્થનો ફાવે એ અમેરિકાની બીજસમૃદ્ધિ હતી. ત્યાં દિનિડાસના પાયા માંડવાના હતા; તેથી ન્હોતાં ત્યાં જૈનીપ્રાધાન્ય કે ન્હોતાં ત્યાં રૂઢિબંધન. એ કારણે એ સમૃદ્ધિકથાનની કેટલીક ક્ષમરીઓ ત્યાં અનુપમ સ્વાઈ ને પિકરી. કાદબીઓનો મુલતાર પણ એ ખંડવાસીઓએ વિચાર્યો નથી. નેથેનિયલ હોથોર્ન એમનો લાંબાં કાદબીકાસર અને સ્ક્રેચેટ લેટર હોથોર્નની "લાંબાં કાદબી. હિન્દના લશ્મીબંડારની લઘુતાથી પેરાઈ હિન્દનો જળમાર્ગ શોધવા જતાં કેશવચે અમેરિકાખંડની ચરોખને આગ લીધી. પછી પ્રધાનતઃ પણ પ્રકારનાં પૂરોપમ રીતો અમેરિકામાં હત્યા, કેટલાક રોતાની શોધમાં અમેરિકા ગયા, કેટલીક પૂરોપી વરતીની છત્રાણ જની હાથકોએ જઈ અમેરિકાને વતન કીધું. અને, પ્રોટરેન્ટ કેથોલિક સંપ્રદાયોના ધર્મસંભામેની નવવાચકીઓમાં ને સચ્ચિદબળાઓના રીયાત, પૂરોપના કેટલાક ધર્મચોરોએ પણ અમેરિકાખંડ વસાવ્યો. એમ લશ્મીકૃપાસકોની અને સહર્મનિષ્ઠ ડ્રમ્મીઓની દોરંચી પ્રભુ અમેરિકામાં ઉઠી. પૂર્વેએને એ ઉભયપક્ષો આક્રિતવારસો સંતતિપરંપરામાં પછી ઉતરેલો છે. આજના જગતના કુચેરનંદારીઓ અમેરિકામાં છે; અને આજના જગતની વિશ્વચરિત્રો પણ અમેરિકામાં ભરાઈ. માનુષ્યઃ મનુષ્ય દૈવીમખિજાતો ડાલિ. પાંડવ! એવા અનુનવર્ણના હોથોર્ન અમેરિકાની દેવી સંપદના સન્તાન હતા, સ્વાતંત્ર્યલિજય પછી પા સહીમાંના જ સપ્ત હતા. પૂરીટન લોકસંધમાં જ એક જનનો રચનાંશય દોષ છે. તેથી અમેરિકામાં નાટક કાંઈ કે રસ-પ્રધાન સાહિત્ય હતું બહુ દારસ નથી ખોડ્યું. વળી, શકુન્તલાના મૃતજાની પેશ, રસકેશીએ અમેરિકા પાણીખંડ હજી પુરોપને છેડેવળ્યું આજે છે. પણ અમેરિકન મહાપ્રજ્વળના પૂરીટન પૂર્વેએમાં પ્રમેદિસાહ ને નીલિસંયમન - હજીકાતા ભરેલાં હતા, તેથી એમસંન ચેનીંગ પાર્કર સમા ધર્મવિજ્ઞાની સાધુ પાટ્ટીઓની પરંપરા ત્યાં પાછી છે. એ સાધુઓની સાધુતા અને એ સન્તોના સન્વપણાની સાદ હાયા. હોથોર્નની ન્હાની મ્હોરી વાર્તાઓમાં છે. 'A strain of positive gloom નો ચન્દરેલો હોથોર્નના ગ્રન્થો ઉપર આગ્રહાયેલો છે. અન્તર્યામી આત્માનો અભ્યાસ હોથોર્નનું એકદ્રષ્ટ લક્ષ્ય છે. આત્માનું ઉડાણ, એની ખચિત શક્તિઓ, એનાં પેર 'મન્યન, વાર્તા જેવી અસ્પષ્ટ અનેકરૂપદારિણી એની પાવન કલાઓ. હોથોર્નની વાર્તાઓનું એ વલમંડાણ છે, હોથોર્નની ખુરિટનિઝમને લીધે 'He does not always receive the recognition he deserves.' કિરણનું જે પૃથકકરણ કરે એની એમની બુદ્ધિશક્તિ હતી. સદાચરણના ચેતનથી એક રરિમોમાં સાન અવનવા રંગો એમનું ચીણું રસપાતુરું લાગવતું. અન્વર્ણહાવાસો ચેતન સત્યોની હેમની પરીક્ષા, સાચરનાં તેજાન જેવી લીપણરૂપિણી હતી. સદસદૃષ્ટિવેક વરતુના નિરીક્ષણમાં એમની આંખની સુક્રમદર્શક ચન્દરસમી સુક્રમદર્શી હતી. સ્થપરપદ્ધતિના, ધર્મપરાયણ ને સેકેટિસપદ્ધતિના નીતિવિજ્ઞાન્યાય અમેરિકાના વાર્તાકાર હોથોર્ન છે. 'સ્ક્રેચેટ લેટર' માંનું 'Dramatic Tension' જળસ્થર છે. પૂર્વજોનાર્થમાંથી એ દેવી સંપદ પશિમજોનાર્થમાં પૂર્વેએ લઈ ગયા હતા, ને જે સંસ્કૃતિને પરમ પિન્દુધન લેખે વારસામાં સોંપી હતી, એ આબુલખ દેવી સંપદ ચોવાની ન્હાની મ્હોરી વાર્તાઓમાં, યથાશક્તિમત્ત, સજીવે હોથોર્ને અમેરિકાને ને માનવજાતને સમર્પી છે રસ અને આત્મમન્દનના એ પાવનકારી પુણ્યસંદર્ભને કાને અમેરિકા અને માનવસંહ હોથોર્નના મુખ્યચોસિંગયુ છે.

નંદાનારાયણ કવિ:

'જગતકાદબીઓમાં સરસ્વતીચંદ્રનું સ્થાન,' પૃ. ૧૭૫-૬

તુરંગનો દરવાજો

લાકડાની એક જાંબી છાતરતાના દરવાજા આગળ લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું. દરવાજાને ખુલ્લું લાકડાનો ખાતો હતો અને તેમાં લોકોના ખીલા જોડેલા હતા. એકલા થયેલા રોજામાં પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ બંને સેળસેળ થઈ ગયાં હતાં. પુરુષોએ સોગિયા રંગનાં કપડાં તથા જુવારા રંગની જાંબી ટોપીઓ પહેરી હતી. સ્ત્રીઓમાંથી પણ કેટલીક ટોપીઓ પહેરી હતી તો કેટલીક વળી ખુલ્લો માથો હતો.

કોઈ ખુલ્લું નથી વસાહત કરનારા લોકો પ્રારંભમાં તો એ નવી વસાહતમાં સવળા મહામુલ્યો અને સુખોથી ભરપૂર એવી કોઈ-અપૂર્વ આશા નગરી યોજાતી ગમે તેટલી પેરવાં કરે, છતાં એ નવી વસાહતની કુમારિકાઓને એક લાગ કરતો નથી તરીકે અને બીજા બામ કેદાબાના તરીકે શેકતાની અવધારણામાં એમને પહેલામાં પહેલી જરૂર પડે છે. આ નિયમ ઉપરથી ખુશીથી અનુમાન કરી શકાય કે જોડાતના પૂર્વજ પુરુષોએ કોઈ દિશાની પડોશના કોઈ લાગમાં પોતાનું પહેલું કેદાબાનું જીવું કયું કર્યું તેમ એ જ અવસામાં આક્રમક જોડાતનની જાળમાં દુકા પર એની કબરની આસપાસ જ પોતાનું પહેલું કબરતાન શરૂ કર્યું હતું અને એ કબરતાન જ પાટળાઈ કિંઈ ચેષ્ટાની જૂની દેવગમિમાં જમા થયેલી સજળી કબરોનું કેન્દ્ર પ્રારંભિત બન્યું હતું. એ ગમે તેમ હોય, પણ આટલી વાત તો નક્કી છે કે શહેર વરસા પછી પંદર વાલ વરસ થયાં જોડામાં તો ત્યાંની આ લાકડાની તુરંગ તેની ઉપર ઘડતે પસાર થયેલ ચેષ્ટામાં તેમ જીલ્લો જીત્યોને લીધે ધુંધવા થઈ ગઈ હતી, અને તેથી મળ્યાં જ ગમ્યાંની સરેલો એવાં એનાં દેખાવ અત્યારે વિશેષ સોગિયા બની ગયાં હતાં. એનાં ઓકરસ્યા લાકડાના ખાતોએ દરવાજા પરના વજનદાર ખીલાઓને લાગેલો પ્રત તે આ અમેરિકાની નવો દુનિયાની સૌથી જૂની પુરાણ વસ્તુ જેવા લાગતો હતો. ગુલામી સાથે સંજોગોથી સવળી વસ્તુઓની પેઠે અહીં પણ કદી પૌરાણિકતા ન હોઈ હોય એવું લાગતું હતું. આ

જદ્યુરત ઇમારતની આગળ, અને તેની તથા સંજોગમાં સ્થાના મકાનની વચ્ચે, એક નાનકડું ધાસ છવાયેલું મેદાન આવી રહ્યું હતું. આ મેદાનમાં, કેમ અહીં તુરંગપી સુધરેલા જનસમાજના સ્થાનપણો પુષ્પને આટલી જીતની અવરધમાં પણ ધાસ્ય કરવારી એ જાળિત એને લાગી ગઈ હોય તેમ, જાળિતના કદરૂપા અને કોડળા વેલા અને ખંખરા જોડી નાકળા હતા. પણ તુરંગના દરવાજાને પડખે, લગભગ એના જીર્ણરમાં જ મૂળ નાખીને જોડેલા હોય એવા એક જંગલી ગુલામનો છોડ પણ સાથે સાથે ત્યાં હતો ખરો, અને આ જૂનું મકાનમાં રત્ન જેવા દીપતા સુક્રિમળ ફૂલોથી છવાઈ ગયો હતો. ખરાબર, તુરંગના જીર્ણરમાં જ આવી રહેલાં આ ફૂલોને જોઈ શકાને એવી પણ કલ્પના થઈ આવે કે, કોઈ માણસ જ્યારે કદી તરીકે આ દરવાજામાં દાખલ થતો અથવા ગુનેગાર તરીકે વધર્યોને જવાને માટે બ્યારે આ દરવાજામાંથી બહાર નીકળતો, ત્યારે ત્યારે પ્રકૃતિમાતાનું જીવું અંતર આ ફૂલોમાંના સૌરભ અને સુખાર સૌન્દર્ય દ્વારા તેના પ્રત્યે દલા અને માવા દર્શાવી રહેતું હતું.

કોઈ અકસ્માત મોગાનુયોગને પરિણામે આ ગુલામનો છોડ દલિદાસમાં અમર થઈ ગયો છે; પણ એ અમર થયો તે, લાંબા વખત સુધી દેવદાસ અને જોડાના શકસી કદનાં પ્રજો પડ્યા પાડી પણ તેની નીચે દંકારી રહેનારી જૂની ઝંખાળામાંથી એ બની ગયેલો તેને લીધે અથવા તો સાધ્વીરૂપ બની થયેલ એનું દર્શનસન એ તુરંગના દરવાજામાં દાખલ થયેલ ત્યારે એનાં પગલાં પડ્યાં ત્યાં એ જોડી નીકળેલો તેને લીધે, એ આજતો નિર્લય કરવાની જરાજરૂરી અમે લેવા માગતા નથી. છતાં એ અપરાધનિયત તુરંગદરવાજામાંથી હમણાં જ નીકળવાની છે તે કથાના જીર્ણરમાં જ ખરાબર એ આવી રહેલો હોવાથી, એ છોડ પરથી ગુલામનું એક ફૂલ ચૂંટીને લાયક સમજી રહ્યું કર્યા વિના અમારાથી રહેવાઈ નથી. ખરે આજ રાખીએ છીએ કે આ કથાના માર્ગમાં જે મધુર નોતિપુષ્પ કદાચ મળી આવશે તેના પ્રતીકરૂપે તે કામમાં આવશે અથવા માનવ નિર્મળતા અને દુઃખનું નિરૂપણ કરનારી આ કથાનો જે અત્યંત અખંડિતી કરેલો સમાપ્તિભાગ આવનારો છે તેની

ગમગીનિને અમુક અંશે કમી કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨

૫૫ જા ૨

આજથી જાણે વરસ ઉપર ઉનાળાની એક સપ્તાહે, તુરંગમદોસ્તાની અંદરના તુરંગની સામે જ આવી રહેલા ઘાસ ઊષ્ણિયા મેદાન પર બોસ્ટનવાસી-ઓનું એક ઠીક ઠીક સોફા ટોચું આવી રહ્યું હતું અને એ તુરંગના લોહાના ખીચાથી જટી રીધેલા એક વક્ત્રના લાકડાના દરવાજા પર પોતાની નરર રિધર મોટાડીને બેસી હતું. બીજા કોઇ લોકસમૂહમાં અથવા તો આના આ જ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ આ પછીના પ્રતિદાસકામમાં આ બધા બધા આદર્શોએથી દાર્શનવાળાં મેદાં પરના બાલોને વિગત બનાવી દેવારી બપોર મખતામ દેખીને એમણે દાસમાં લીધેલું કામ અત્યંત તાસજનક હોવું એવું એવી જ આગાહી કરી શકત. એમના મુખબાલોની આવી બપોર સખતામ એ તો, સાંસ્કૃતિક લોકસામૂહીય તિરસ્કારવા બનેલા, અને ન્યાયની અગ્રાવનથી પણ એ તિરસ્કારવા તાની મહોર ઊપ મેળવી આવેલા એવા કોઇ નામગીન યુનેગારને થોડા જ વખતમાં કાલી આપણની છે એવું જ કદાચ સૂચવ્યું હોત, પણ ખ્રિસ્તિ લોકોની નૈતિક કોશર્તના પ્રારંભકાળના દિવસોમાં આ બનતું અસંદિગ્ધ અનુમાન દેવી શકાય એવું નહોતું. એ દિવસોમાં તો, ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિ, કોઇ દિલ-દગ્ધા યુવામને અથવા તો માતપિતાએ ન્યાયધવાને સોંપી દીધેલા એવા કોઇ બંડખોર બાળકને કેમણે આજીવા માટે કટકા લગાવવાના રથે એ લઈ જવાનો છે એવું સૂચન પણ કરી શકે. અથવા એમ પણ હોઈ શકે કે એન્ટિનોમિયન કે ક્વેકર જેવા કેઇ વિરૂદ્ધધર્મી-મુખીને આબખા મારી મારીને શહેર બહાર હાથી કાઢવાનો હોય, અથવા તો ગેરી પ્રખ્યા આગ-પાણી (લો) ને લીધે શરીરોમાં ધીમાણું કરવા લાગેલા કોઇ એવી રખડુ ઇન્ડિયનને કટકા મારી મારીને પાકો એવા જંગલ ભેગો કરી દેવાનો હોય. તેમ વળી, એવું પણ જંગલ ભેગો કરી દેવાનો હોય. તેમ વળી, એવું પણ હોઈ શકે કે, મરદમ માણસેટ્ટની કડંબા વિષવા

મિલ્ટ્રેય દિવિન્સ જેવી કાકણનો ફાંસીને લાકડે વધ થવાનો હોય. એ જમાનાના બોસ્ટનવાસી ખ્રિસ્તિ લોકોને મન તો ધર્મ અને કાયદો એ બંને લવભય એકરૂપ જ જાતી થવા હતા, અને એમના સ્વભાવ, શીલમાં પણ એ બંને મુંચાઈને એવા એકત્રમ બની ગયા હતા કે એમની દૃષ્ટિએ તો માવજનિક નિવમનનાં દગવામાં દગવાં તેમ સખતમાં સખત પગલાં એક મરખાં જ લખજનક નેમ તાસજનક હતાં. એટલે ઉપર ને અનેક પ્રસંગે ગણુપણ તેવા જેવા કોઇ પણ પ્રસંગે પ્રેક્ષક લોકોના વર્તનમાં આજના જેવી જ એક-સરખી ધર્મભાવ જેવી અંબીરતા ભેરામાં આવતી હતી. ખરેખર, આવા પ્રેક્ષકોના પામેથી કોઇ પગ યુનેગાર ફાંસીને લાકડે વધતી વખતે પણ નામની જ અને છતી પણ હલોખા વખતની જ સહાનુભૂતિ મેળવી શકે. તો વળી બીજી બાજુએ આપણા અત્યારના દિવસોમાં કેવળ દાં મરદની કે ઉપહાસભરી અપકીર્તિરૂપ જ મથાપ તેવી સજા, પણ એ દિવસોમાં મોતની સજાના ભેટલા જ દડકે રૂઆળ અને અને ગીરવતું સ્વરૂપ લઈ ગઈ.

આપણી કથા શરૂ થાય છે ને ઉનાળાની સપ્તાહે તો ને કદા સજા કરવામાં આપણની હતી તેમાં ટાવામાં બેસેલી સ્ત્રીઓ ખાસ રમ લઈ રહી હતી એ હકીકત ખાસ નોંધવા જેવી છે. સ્ત્રીઓ સરિયામ રસ્તા પર રોડી આવે અથવા કોઇને ફાંસી આપવાની હોય તો ફાંસીના માંચડાની કેક પાસેના યોગમાં પણ ધૂમી ભપ તેમાં કથું અલુગવું કે અવિનયકથું લાગે એટલે એ જમાનો આગળ વધેલો કે સરકારી બનેલો નહોતો. એ જમાનાની અને આજની સ્ત્રીઓ વચ્ચે છ સાત પેઢીનું અંતર પડી ગયું છે. એટલે જૂનાં અંગ્રેજ કુટુંબોમાં જન્મેલી અને જૂની હોય બોહેલી સ્ત્રી એ જમાનાની વધુઓ તેમ કન્યાઓમાં તેમની અત્યારની વરસદાર સ્ત્રીઓ કરતાં નૈતિક તેમ શારીરિક ઉભય વિષયમાં સફાઈ એટલી હતી અને બધું વિશેષ હતું. કેમકે આ છ સાત પેઢીની આખી વંશપરંપરામાં દરેક આત્મે પોતાની બાળકને પોતાના કરતાં બોધું નેર-હર અને ટકાઉ શીલ આપ્યું છે એમ ન કહીએ તો પણ આટલું તો કહેવું જ પડે કે તેણે એને પોતાના

કરતાં કિતરતી વર્ણવે છે અને પ્રયુક્તતા આપી છે, જે સૌન્દર્ય આપે છે તે પણ પોતાના કરતાં ઓછું વિસ્તરણીય અને વિશેષ નાણુક છે, અને જે સ્તરિ આપે છે તે પણ ડગ છે. આપારે આ દુરંગના દર-વાગ્ન પાસે જે સ્ત્રીઓ જાગી હતી તેમનીએ ને પુરુષના જેવી ઈલાકાએય શાશ્વતી પોતાના સમક્ષની સ્ત્રીજાતિના સુધોગ્ય પ્રતિનિધિરૂપ મણાવ એ જમાનાની વચ્ચે પૂર્ણ પચાસ વરસનો ગાંધી પણ વીરવો નહોતો. આ સ્ત્રીઓ તેા એ ઈલાકાએયના જ દેશની સ્ત્રીઓ હતી, એ દેશના જ ગોમાસ તથા જલદારી એમનો દેહ ધણેમો હતો અને એમના નીતિદેહને પણ જે પોપણ મળ્યું હતું તે એ કરતાં જરા પણ હવ્ય પ્રકારનું નહોતું. એટલે આજનો પ્રજાતત્ત્વ જે સ્ત્રીઓના મતક પર તાપી રહી હતો તેમના ખજા વિશાળ હતા, તેમનું વક્ષસ્પર્શ સુવિકસિત હતું, તેમના ગાલ સુધોગ્ય પ્રયુક્ત અને લાલચોળ હતા, અને દર દરતા ટાપુમાં પૂર્ણ નિશ્ચય પામેલા એ ગાલ આ ન્યૂ ઈન્ડિયા વાતાવરણમાં આપ્યા પછી પણ શીઠ કે દુષ્કળ નિમજ્જન પડ્યા ન હતા. વળી આ સમયની પ્રૌઢાઓની વાજમાં પણ તારવણી તેમ અગત્યની એમ બનેલી દૃષ્ટિએ એવી પીજા અને વાચળતા ભરી હતી કે આજના જમાનામાં આપણને તેા તે ભડકાથી જ મૂકે.

‘ બહેનો, ’ પચાસ વરસની એક અદ્વિતક બાઇએ કહ્યું. ‘ જુઓ, હું મારા મનની ચાત કહું મને તેા લાગે છે, કે આ હેસ્ટર પ્રાઇન જેવી અધ્યાત્મની બૈરી-એને તેા આપણા જેવી અપેક્ષા હંમરની ને આગરવાર. ધર્મનિષ્ઠ બાઇએને સોંપી દે ને, તેા એની લોકાને ખરેખર ખૂબ લાભ થાય. કેમ બહેનો, તમારો શો ચત છે આ બાબતમાં ? આંહી આપણે મંડળીમાં મળી છીએ એ પાંચ વળ્ય પાસે જ ને આ રાંડ યુગલને મારે આવી હોન, તેા આ નામગર ન્યાયાધીશને ફરી છે એવી દળણી સખ આપણે કરી કરત ખરી ? અને તેા લાગે છે આપણે કદી એ ન કરત. ’

‘ લોકા તેા કહે છે, ’ બીજી બોલી, ‘ કે આ બાઇના ધર્મરક્ષક પદાર્થ મારુટ કિરકેકલને તેા પોતાના ધર્મપ્રદેશમાં આવેા દુરાચારવચન બન્યેા તેવી હવેમાં અત્યંત કટ માપ છે. ’

‘ ન્યાયાધીશને ભગવાનેા હર તેા છે, પણ આપણ જરા વધારે પડતાં દયાળુ છે, ’ કિતરતી વપતી એક બીજી બાઇએ કહ્યું. ‘ બીજું કંઈ નહિ તેા એ લોકાએ હેસ્ટર પ્રાઇનના કપાળમાં ધનધમતો ડામ તેા દેવો જ હતા. તેા એ હેસ્ટરપાઇ જરૂર ચડી જત, પણ આ તેા એની ચોળી પર કંઈક અક્ષર ભરાવરાવે છે. એવું ભરાવરાવવાથી એના જેવી ગામતો કિતર કંઈ હર ખરી ? એ તેા એ અક્ષરને કરાક શણગાર કે ધરણાથી ઢાંધા દે અને પછી લાદભલોની જેમ બે બભરમાં ન માથ એમ ચાલે ! ’

‘ અરે, પણ બહેને મને તેટલી યુક્તિ કરીને એ વોકે, ’ હાથમાં છાકડું તેડીને બહેની એક જુવાન બાઇએ આ બધાના કરતાં ધીરે અવાજે કહ્યું, ‘ એવું દુઃખ તેા એને રાત દી ધવા જ કરવાનું. ’

‘ આ તે બધીઓ યું ભેળેને નિશાન ને ડામતી વાતો કરતી હશે ? ’ આપ મેળે ન્યાયાધીશ બની મેએવી એવી આ બૈરીઓમાં સૌથી વધારે કઠ્ઠીપીઠ અને સૌથી વધારે નિર્ભય એમાં એક બીજી બાઇએ બોલી. ‘ આને તે વળી ચોળી પર નિશાન કરાવવાથી કાંઈ કપાળમાં ડામ દીધાથી લાજ વળતી હશે ? એણે તેા આપણને સોને બદાં લગાડ્યો છે, એટલે એને તેા મોતની જ સજા કરવાની હોય. યું એને ખરેખરે લાચ પડે એવો કાવલો આપણે ત્યાં નથી ? નંકેમ ? હોય ? ધર્મસંસ્કરમાં તેમ કાવલસાચમાં એમ બન્ને દિશાએ કિરકે તેા એ રહી. તેા પછી એ કાવલને આ ન્યાયાધીશને સોંપીને અથવ નથી કરતા એને પરિણામે પોતાનાં બીજીઓ ને દીકરીઓ વડી જાય તેા પછી એણે બીજી કુટુંબો વોક કાઢવા ન નીકળવું. ’

‘ અમારા પર જરા મહેર રાખે, ’ એણી ચોળીમાં એક પુરો કહ્યું. ‘ કિતરતી બીક સિવાય નારીજાતિમાં કોઈ સફલત્વ પ્રકરે જ નહિ એમ, યું તમે કહેતા, મારો છો ? એ તેા બહુ આકરી વાત. ગુલામ, દીક, પણ હવે જરા ચૂપ રહેજે, કેમકે દુરંગના દરવાજાનાં તાંબુ ગિધકે છે, અને આ માર્કન બાઇ પોતે જ આવી પહોંચ્યા છે. ’

‘ દુરંગના દરવાજે અંતરની આજ્ઞાઓ ઉપાડી નાખવામાં આવતાં, સૌથી રહેલાં તેા, સુધરકાંડમાં ફાળે

એણે જીતરી આપે એવી રીતે, પણ તરવાર અને હાથમાં છરી એવા રૂપમાં આઘાતના ચોપદારની ચોર ભાષ-
કર આકૃતિ જીતરી આવી. આ માલુમ પ્યુરિટન ધારાશાસ્ત્રની સજ્જ ભષકર સખતાઈના આલાયતાર અને પ્રતિનિધિ જેવો હતો, અને એ ધારાશાસ્ત્રનાં શાસ્ત્રોનો સુનેશ્વરને જરાજર આખરી અનુભવ કરાવેલો એ જ એનું કામ હતું. પોતાનો અધિકારક પોતાના લંબાવેલા કાળા હાથમાં રાખીને જમણે હાથ તેણે એક જુવાન સ્ત્રીના ખભા પર મૂક્યો, અને એ રીતે એ સ્ત્રીને તેણે આગળ ખેંચવા માંડી, પણ તુરંગના દરવાજાનો જીર આપતાં. એ સ્ત્રીએ તેનો હાથ તરતેરી કાપ્યો, અને તેણી રીતે કે એમ કરતાં એનું સ્વાભાવિક ગૌરવ અને ચારિત્ર્યજન્ય રૂપક રીતે દેખાઈ આવ્યું, ને પછી જ્યે શ્વેચ્છાથી જ આવતી હોય એમ તેણે બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં પગ મૂક્યો. એ સ્ત્રીએ પોતાના હાથમાં ત્રણેક માસનું નાનકડું બાળક તેણું હતું. સૂર્યા બહામણ પ્રકાશમાં આવતાં આ બાળકની આંખો જંખવાઈ ગઈ અને તેથી તેણે પોતાનું નાનકડું મુખ આડું ફેરવી દીધું, કેમકે તેના અત્યાર સુધીના જીવનમાં તેને કેઈ ભોંપરાના અથવા તુરંગના બીજા કેઈ અધારા ઓરડાના ધૂંધળા અજવાળાનો જ પરિચય થયો હતો.

ત્યારે આ જુવાન સ્ત્રી-આ બાળકની માતા-રોળું પોતાને જરાજર તોડે શકે એવી જગ્યાએ આવી, ત્યારે પહેલાં તે એ બાળકને પોતાની છાતી સસડું દાળી રાખવાની પ્રેરણા એને થઈ આવી હોય એવું લાગ્યું. આમ દાળી રાખવામાં પ્રેરકરણ એના માતૃપ્રેમની હતી તે કરતાં તે એના કપડા પર કેઈ એક ચિહ્ન રાખેલું હતું તે એ રીતે છુપાવી દેવાની વિશેષ હતી. પણ પગવારમાં જ એણે હાથપુસ્તક વિચાર કરી લીધી કે પોતાની શરમનું એક ચિહ્ન બીજા ચિહ્નને છુપાવવાને લાગ્યે જ સમર્થ થશે, અને એમ નિચાર કરીને એણે બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ લીધું, અને ચહેરા પર બાળી મૂકે એવી શરમની સુરખી જવાબેલી છતાં ઉદ્ઘાટકરેક રમિત કરીને તથા દશાથી લજ્જાતી નહોય એવી દૃષ્ટિ કરીને એણે આસપાસ પોતાના શહેરીજનો તથા પડોશીઓ સામે નેપું. એણે પહેલેલા જરસાન કૃત્રિયા પર, આલુબાળુ કૌશલ્યથી કસખી ભરતકામ

અને ચિત્રવિચિત્ર રચનાઓની વચ્ચે, લાજ કપડા પ અંગ્રેજી 'એ' અક્ષર દેખાતો હતો. આ અક્ષરનું ભરતકામ એટલી બધી કળાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું અને એમાં એવી બહામણ અને સમઘિભરી કપડાસીદા અંકત ચતી હતી, કે એણે જે વસ્ત્ર પહેરેલું હતું તેને ઉચિત અંતિમ અર્થકાર રૂપ એ થઈ પડ્યું હતું. એણે પહેરેલું આ વસ્ત્ર પણ એ જમાનાની રસરસિને અનુરૂપ બહામણ હતું, જેકે મૂલ્યની દૃષ્ટિએ ત્યાંની વસાહતના આર્થિક ધારાઓ પરવાનગી આપે તે કરતાં એ થકું પધારે કિંમતી હતું.

આ જુવાન સ્ત્રી ઉર્મી હતી, અને એની આકૃતિ પૂર્ણ સુબળતાભરી હતી એના કેટલાકાળા અને ધારા હતા, અને એટલા બધા ચમકારા હતા કે અત્યારે સુવર્ણકાચનું અરીસાની પેઠે પ્રતિક્ષત કરતા હતા એનું મુખ આકારસીધવ અને રંગભાગને લીધે મુન્દર લાગતું હતું એટલું જ નહિ, પણ વિશાળ કંબાળ અને થેરી કાળા આંખોને લીધે દમ્ભદાર પણ લાગતું હતું. અત્યારે આપણે નાણુક, અરુણ, અને અવર્ણનીય એવા લાલિયને અખીરવર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણીએ છીએ, પણ એ જમાનામાં તે ગૌરવ અને પ્રતાપ એ વર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણાતાં હતાં અને એનાં ગૌરવ અને પ્રતાપ પણ એ જુવાન સ્ત્રીમાં હતાં, એટલે તે એ જમાનાની કેઈ અખીરવર્ગની સ્ત્રી હોય એવી દમ્ભદાર દેખાતી હતી. એમાંએ આજે તુરંગમાંથી બહાર આવી એ વખતના જેવો દમ્ભ નો એણે અગાઉ કરી પણ દેખાડેલ નહિ અજાર પહેલાં એને ઓજાખનાં હતાં એવાં માલગ્યોએ તે એને જંખવાઈ ગયેલી અને કુખની ધારી જાપાઈ કાળી પડી ગયેલી નેચાની ધારણા રાખી હતી, તેને બાજે એને સૌન્દર્યથી રક્ષા સતી અને પોતાની આમયામ ઘેરાઈ વળેલા દુર્ભાગ્ય તથા કષ્ટને એ સૌન્દર્યના પરિવેષ જેવાં બતાવી દેતી દેખાતે આથવ થયું એટલું જ નહિ પણ આથાવ પણ લાગ્યો. એણે અત્યારે પહેરેલા પોશાક પરેતર આજના પ્રસંગને માટે જ એણે તુરંગમાં ચાલીને તૈયાર કર્યો હતો, અને પોતાની રખતજ કંપના અનુસાર જ એમાં ચિત્રકામ વગેરે થયું હતું, એટલે, આ નિર્મકુશ એનાં ચિત્રકામ વગેરે થયું હતું, એટલે, આ નિર્મકુશ અને વિચક્ષણ ચિત્રકામ દ્વારા જ એ બાણે પોતાની

મનોહસિ—‘ ભલેને થયું હોય તે યાવ, મને ક્યાનીએ પડી નથી એવી બેપરવાઈભરી પોતાની મનોહસા—પ્રકટ કરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. પણ આમાં સૌનું ખ્યાન જેવતારી, અને આ વસ્તુ પહેરતારી સૌનું જાણે કે રૂપાન્તર જ કરી નાખતારી—હેરટર પ્રાપ્તિ અગાધ યોગબનારાં સુપુરુષોને પણ જાણે એને પોતે પહેલી જ વાર જોતાં હોય એવી ઊંચ પડે એટલું બધું એનું રૂપાન્તર કરી નાખતારી—વશત્તુ તો પોતાના વક્ષરચળ પર એણે જે ચિત્રવિચિત્ર ભરતકામ વચ્ચે સમક્ષે લાલ દિગ્ગોષક અક્ષર ધારણ કર્યો હતો તે જ હતી. આ અક્ષરમાં એની જાડઠ અક્ષર હતી કે તે જાણે કે એને માનવવર્તિ સાથેના સામાન્ય સંબંધોથી પર બતાવીને એના પોતાના જ એવા કોઈ અંગેન એકાન્તિક વર્તુલમાં એને મૂકી દેતો હતો.

‘ભરતકામમાં ભારે ચતુર છે હો એ, કોમાં ના નહિ પગાય,’ એને જોઈ રહેલી સ્ત્રીઓમાંથી એકે કહ્યું, ‘પણ એ ચતુરાઈ આવી રીતે બતાવવાની પેરવી તો નકર શંક સિવાય બીજી કોઈએ કદી પણ કરી હશે ખરી? આ તો બહેનો, આપણા નેકદિશ ન્યાયાધીશોની દોષી કરા જેવું અને એ લાયક મુદરથોએ જે કામ એને સળે કરવા ફરમાવ્યું હતું તેમાં મગરની લેવા જેવું જ થયું ને?’

‘મને તો યાવ છે કે હેરટરખાનસા એ રૂપાળા ખમાપટ્ટી એ લાલદાદાર ઝળેલો આપણે બધાં જઈને ઊતરડી નાખીએ’ સ્ત્રીખંડા ટોળામાં સૌથી કડક ચહેરાની પ્રીદા હતી તે બોલી. ‘અને પેલા દિગ્ગોષિકા રંગનો અક્ષર એણે જે આવી ત્રિચિત્ર રીતે ત્યાં સીધી દીધો છે ને, તેને બહેને તો મારા મંથિયાનું ફાલતીનું ચીમટું બાળીને હું ચોટાડી દઈશ.’

‘અરે, બહેનો, હાની રહેને છતી’! એ ટોળામાં સૌથી નાના ઉમરની હતી તે સ્ત્રીએ કહ્યું. ‘તમે આમ બોલો છો તે એ ક્યાંક સાંભળી જશે! અને આ અક્ષરનું જે ભરતકામ કર્યું છે ને એમાં તો એક પણ ટાંચા એવો નહિ હોય ને એના દેવા સોંકરો ઊતરી નહિ ગયો હોય!’

પેલા કડક ચહેરાવાળા ચોપદારે હવે પોતાની છડી પતી ઇશારત કરી.

‘રસ્તો કરો, લગ્ન માણસો, સરકારને નામે રસ્તો કરો’, તેણે બસ માડી. ‘માર્ગ પુરલો કરો, અને તમને ખાતરી આવતું હું કે અત્યારથી તે બપોરના એક વાગ્યા સુધી શ્રીમતી પ્રાપ્તિના આ હમામભર્યો પોતાક સ્તંભુરુપ અને બાળક સૌ બરાબર નિરખી શકે એવે ડેકાણે જ એને રાખવામાં આવશે. માસાચુલેદસની નીતિ-પરાયણ વસાહતમાં પાપને આવી રીતે નહીં જળતા આગળ પ્રકટ કરી શકાયું એ બદલ મંથરનો આશીર્વાદ મમકત્વો, આલો, શ્રીમતી હેરટર, તમારો એ લાલ અક્ષર આંદો’ અન્તરમાં સૌને ખતાવો.’

તરત જ પ્રેક્ષકોના ટોળામાં એક મઘી પડી મઘ, પછી આગળ એ ચોપદાર અને સાથમાં ફેટલાક કડક ચહેરાવાળા પુરુષો અને નિમ્નર મુખપરાવવાળા સ્ત્રીઓ એવા કમમાં હેરટર પ્રાપ્તિ પોતાની સળને માટે મુક્કર કરેલા સ્થળે જવા નીકળી એ વખતે ઝોની આગળ, પોતાને આધી સાગામાં અરખા દિવસની છુટી મળશે એ સિવાય આ બધું હું યાદી રહ્યું છે એની કદી સમજણ વિનાના, અને તે સમજવાને આવુર એવા કાલકલ્પની નિશાળિયાએલું એક રાણું, હોડી રહ્યું હતું અને હોડામાં હોડામાં એની ચહેરા સામે, એણે હાથમાં તેડેલા અને ફરી ફરીને આંખો મીંચી દેતા પેલા બાળક સામે, અને એના વક્ષરચળ પરના પેલા લાલનરસ વક્ષર સામે, ધડી ધડીમાં મોહું પાણું વાળીને એડીટરી ભેષ કરતું હતું. એ દિવસોમાં ટરંગ અને બગર વચ્ચે ઝાડું અંતર રાખવામાં આવતું નહોતું. છતાં કેટલી દૃષ્ટિએ જો એ અંતરનું માથ લીધું હોય તો અંતર સારી પેઠે લાંબું લાગે એવું હતું. કેમકે, એ બાહની આક્રમાં ગમે તેટલી ઉખતારી ભરેલી હોવા છતાં, એને જોવાને ઊમટેલા લોકોના કોરેકેક પગલા સાથે, જાણે તેણે લાલ મારીને કચડી નાખે એટલા માટે પોતાનું હૃદય તેમની સમક્ષ રક્તાપર ફેંકી દેવામાં આવ્યું હોય એટલી બધી વેદના એને ક્યારે ક્યારે થતી હતી પણ આવા યૌવ પ્રસંગોમાં દુઃખની સામે હાથપ યદ પડે એટલા માટે આપણા માનસ

બંધારણમાં આપણને એકી સાથે આભર્યાંક અને
 ક્યામય લાગે એવી એક ધટના એ પ્રકારની રૂપમાં
 આવી છે કે, જેના ઉપર ત્રાસ મુખરવામાં આવે
 હોય તે બંધિત પોતાને વર્તમાનમાં જે ચાલતા ભોગવતી
 પડતી હોય તેની ઉત્કટતા તત્કાલ તે સમજી શકતી
 નથી, અને એ ઉત્કટતાની જોતે જે જનર પડે
 છે તે તે જો ચાલતા ભોગવ્યા પછી દુઃખની જે
 ખટક જોના અંતરમાં પાછળથી રચા કરે છે તે ઉપરથી જ
 પડે છે. એટલે અત્યારે તે હોરર પ્રાઇમ પોતાની
 જે આ અભિપ્રયોજના કદ રવી દલી તેમાં
 યધને સ્વાસ્થ્ય અને સંતિસ્તી મુખમુદા રાખીને પચા
 યધ, અને જનરને છેક પશ્ચિમને છોડે મંચમાં જેવું
 જીવું કહ્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચી. પોસ્ટરમાં સૌથી
 પહેલા બંધાએલા દેવજના લગભગ નેવા તીમે જ એ
 મંચેડો જાઓ કરેલા હતો, અને તે ત્યાં કહેલા રાખવામાં
 આવેના હોય એમ જણાવું હતું.

વસ્તુતઃ આ માંચિકા એ જગાનામાં લોકોને સમજાવવાને તે સાધન વાપરવામાં આવતું હતું તેના એક અંગ્રહ પ હતો. એ સાધન હવે એ ત્રણ પેઢીયા તો આપણામાં કેવળ ઇતિહાસની અને ક્રુતિપરંપરાની વસ્તુ બની ગયું છે, પણ એ નૂતના જગાનામાં તો તે, કાન્સના ત્રાસવાદીઓમાં મિથોડિન નેટલું સચોટ સાધન થઈ પડ્યું હતું તેટલું જ સચોટ સાધન વધારે નાગરિકોમાં શીખવવામાં થઈ પડ્યું હતું. દુઃખમા કહીએ તો, આ માંચિકા ઈંગ્લાંમાં 'પિલરી' નામે તે ફ્લેટીયું લાકડું સાધનમાં આવતું હતું તેથી જ રચના હતી એ માંચિકા ઉપર પણ લોકોને ચિસ્તપાઠન થીખવે એવું પડ્યું હતું. તેમાં એકવચ્ચ એવી હતી કે સમ પામેલા માણસમાં માથું સુનડડ રીતે ટકાર પડી રખાય કે એવી બધા લોકો એને બરાબર નિહાળી શકે. આ રીતે લાકડા અને લોહની આ રચનામાં મુદતે માનસની ફરી ફ્લેટીયું રચના આદર્શ સંપૂર્ણ રીતે સામગ્રી કરવામાં આવ્યો હતો. કેમકે કેટલે અમુક વ્યક્તિએ એને તેવું દુઃખ મુકે હોય તોપણ એનેવારને શરમ આપી દેવ તે વખતે પુણ્ય તેને ખેલાવું મેહા સવાનના ન હોય એના જેવે. મોટા આવાયર તો એને લાગે કે આપણી સર્વસાધારણ માનવમુક્તિ પર ખીલે કાઈ જ હોઈ

શકે નહિ, છતાં આ ડેકાણે જે સગા કરવામાં આવતી
 હતી તેનો મુખ્ય મુદ્દો જ એ હતો. પણ ખીલ કેટલાક
 માણસોના સંબંધમાં 'અનુ' તેમ હેસ્ટર પ્રાપ્તના
 સંબંધમાં પણ સમ એવી કરવામાં આવી હતી કે
 એણે આ માંયકા પર અમુક વખત સુધી ઊભા જ રહેવું.
 પણ મુનેગાસ્ત્રી ગળાથી પકડીને એવું માથું જકડી
 રાખનાર જે શયતાની અંશ આ અજબામણી સં-
 રચનામાં હતો તેમાંથી એને મુક્ત રાખવી, હેસ્ટર
 પોતાને અત્યારે . જે ભૂમિકા અજવવાની
 હતી તે સારી પેઠે બજાવી હતી, એટલે એ આ
 માંયકા પર જવાની લાકડાની સીડી પર ચડીને ઉપર
 આવી, એટલે આજ્યામાળૂની શરીરથી લગભગ
 એક મથોડા જેટલી અને મોતરફ રાત્રે પ્રવેશાં સી
 એને બરાબર દોષ તો એટલી લાંબાંએ ઊભી રહી.

આ ખરિદન સોજાના ટોળામાં એ વખતે તે કોઈ
રેતન કોઈલક માણસ હોત, તો આવી આકરક
મુખબુદવાળી અને મનોહર વસ્ત્રો ધારણ કરનારી આ
સુદર સ્ત્રી પોતાના વશકરણ આગળ બાજક
ને રાખી કોએલી જોઈને એમું આલેખન કરવાને
કેટલાએ તામાકિંગ ચિત્રકારોએ પરપર રૂપથી કરેલી છે
એવા દિવ્ય માનુતાની મૂર્તિનું સ્મરણ કરાવે એવી
બ્રહ્માનાન્દમત્તો કિદાર કરવાને અવતરનારા બાજકને
જન્મ આપનાર પવિત્ર નિષાધ માનુતાની મૂર્તિનું
સ્મરણ, અશ્વગત સામ્ય નદિ પશુ વૈભવની દૃષ્ટિએ સ્મરણ
કરાવે એવી વ્યક્તિનાંતેને દર્શન થયાં હોત. પશુ એને
જસ્ટે આંહો તો, માનવજાતના સૌથી પવિત્ર એવા
સદુચનો ભારેમાં ભારે કુખંબુએ એવો પાસ લાગે
દેખે કે, આ સ્ત્રીના સૌન્દર્યથી જગતને લાભ થવાને
જહલે તે પૂરે જણું તેના કરનાં પશુ ચિત્રક
મલિન જ જન્મુ દણું, અને એના બાજક દારા તેને
કિદાર થવાને જહલે એ બાજકને હોયે તો તે
લોકીકું ચિત્રક જાન પામું દણું.

॥ प्रसन्नता दृष्ट्या मेक प्रसन्नता आदर्शचित्त
 नीति पक्ष लक्ष्यो हन्ति, अने ते प्रसन्नतादि ४ हनु,
 हेक सभा ४ लक्ष्यो मुनी सारंगी सरी लक्ष्यो ४ हे ५,
 अने पोताया नानपक्षधुता गुना के शरम लक्ष्यो ४ हे
 तस्य धुत्या के कपारीनी रति अनायमाने अर्हते तेने

૬ મો મજબૂતને જોઈ રહેલા જેટલો પનિન જન્યો ન હોય ત્યાં સુધી આવા પ્રસંગો જોઈને લોકોમાં હંમેશાં બીવિના હાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહિ. હેસ્ટર પ્રાધને પોતાના જીવનને જે બદો લગાડ્યો હતો તેના પ્રેક્ષકો હજુ પોતાની સરળ નિર્દોષ નાતિપ્રેમી મનોદશાને વળોટાવી ગયા નહતા. આ સમયે તે સાચ દબંગી હતી, પણ તેને બદલે હેસ્ટરને મેલની સગ દરમ્યાની હોત તો-પણ એ સમગ્રી સખતાઈ સામે એક અત્યાર સંજોગ ન ઉત્પન્ન થઈ શકે એમનો નીતિપ્રેમ હતો. કેટલાક સમાજો એવા અધમ બની જાય છે કે આવા પ્રસંગોને દશમસ્કંદીનો જ વિષય તેઓ ગણી લે છે. જેમના સમાજ હજુ એવા નિષ્કુર અને નીતિભાવજન્ય બન્યા ન હોતો. આ વાતને કેવળ દશમસ્કંદીનો વિષય ગણવાની મનોદૃષ્ટિ જો કે જે સ્થાપાયેલા સાહસોમાં કદાચ હશે, તોપણ તે હેસ્ટર જીમી હતી તે માંડ્યોની ઉપર એક અંજો હતો તેનાં સહેરનો યુગો તેની મગિલિના સજો, ન્યાયાધિકારી, એના પતિ, અને સહેરના મગિલો આદિ મોતાદાર મેલિયંત અમલદારો મોટા હતા તેમની મંજી-સા પ્રેરક હાજરીને લીધે દબાઈ ગયા હશે. આવા મોટા અમલદારો આપે આપે પ્રસંગે દાજરી આપે અને એમ દાજરી આપવામાં પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે માનમરતાવાને જરા થે જોખમ જેવું ન લુએ, ત્યારે કામદાએ કરેલી આવી સળ ખૂબ અસરકારક ગતે અને સૌ એના પ્રત્યે માનપૂર્વક લુએ એ સહેરનાથી સમગ્ર દાખલ એવું છે. એટલે ત્યાં એકદુરં ચહેરું ઠાળું શોક અને મંજીરતાના કાનોથી ૧૮૫૨ નહુ. સમગ્રજાત બનેલી રહી પર દબંગી માણસોની નિષ્કુર આંખો એટી રહી હતી. અને તેના વહારમણ પર સિયર બની ગઈ હતી. છતાં સ્ત્રીજનિયો જેટલું બળ દાખરી શકાત તેટલું દાખરીને આ કપરી પરીણામાં એ જમ તેમ પોતાની જનને દકાવી રહી હતી. બાકી ખરી રીતે તે અત્યારના પ્રસંગોને અનુસર અસર થઈ પડે એવો હતો. મૂળથી એ રહી જોઈ અને આવેશમય પ્રકૃતિની હતી અને આ પ્રસંગે લોકો જાતજાતના અપમાન કરશે તથા નિંદા કરશે એમ માનવી હતી તેથી એ તથા નિંદા અને અપમાનના એટી ડાંખે અને તીરોની સામે અડગ રહેવાનો પહેલો નિષ્ઠ કરીને એ આંહો આવી હતી. પણ ત્યાં તે નિંદા ને અપમાનની જડી વરસા-

વવાને બદલે આંહો લોકો બધાં જાનત, સ્તબ્ધ, મંજીર બનીને લોકો રહ્યાં હતાં, અને લોકમાનસની આ મંજીરતા એને એટલી બધી વસંતી લાગી કે આને બદલે તે આ બધાં લોકોના કડકાઈબધાં ચહેરા પોતાને જોઈને અને ઉદેશીને વિસ્ફોરકારક હંસવા લાગે તો વધારે સારું એવું એના મનમાં થઈ આવ્યું. એ ટોળામાંથી જો એ વખતે મનમોહી મગિલા જેવું જુવંદ અદ્દલસમ લીધી આવ્યું હોત, અને એ દાખમાં ટોળામાંના દરેકે દરેક પુરુષ સ્ત્રી તેમ જાળકે જો પોતાનો સાચ પુરોવો હોત તો હેસ્ટર પ્રાધને તે સૌની સામે કટુલ અને વિસ્ફોરકારક સ્થિત કરીને તે અદ્દલસમો બદલે સૌને વળી આંખો હોત. પણ એવા જુવંદ અદ્દલસને બદલે આંહો તો સીમા જેવી બારસલ મંજીરતા અને સ્તબ્ધતાનો અનુભવ કરવાનું એના નારીપરો નિર્મીયું હતું, એટલે આવી મંજીરતા તથા સ્તબ્ધતા જોઈને તો, કામ કામ શણે એને પોતાનાં દેહમાં હોય તેટલું જોર અજમાવીને પોતે કદાચ ચીસો પાડી જાશે તથા એ માંડ્યા પછી જમીન પર એકદમ નીચે પડ્યું મરશે અથવા તો તત્કાલ મોટી બની જશે એવું એને લાગી આવ્યું.

હતાં એ માંડ્યા પર જીમી રહી હતી અને સંધર્ષા લોકો એને એકોટરી જોઈ રહ્યાં હતાં એ દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે ફેલેલી શણે એની પણ આવી હતી કે બારે આ આવ્યું દરેક એની આંખો આગળથી અદસ બની જતું હતું અથવા તો પ્રાય અદસ નહિ તો જુવંદ જોવા જેવી આંહો અને આણું આર્તિ-આનો સંજોગે હોય એવું જાણું જાણું દેખાતું હતું. એવું ચિત અને તેમાંએ ખાસ કરીને એની રમરમકાંકા અત્યારે અસાધારણ ચૈતન્યપુરક બની ગઈ હતી, એટલે પશ્ચિમના અરવલપ્રદેશની સીમા પર આવેલા એક નાનકડા સહેરની આ અણકડા શેરીમાં જે બનાવ બની રહ્યો હતો તેનાં કરતા જુદા જ દરેકો એની કલ્પાયકલ આગળ અત્યારે ખર્ચ થઈ રહ્યાં હતાં અને મોટી ટેપેલિયા પહેરેલ જે માણસો એને તાકોને જોઈ રહ્યાં હતાં તેમનાં કંતાં જુદાં જ અનુભોનાં મુખ એની આગળ દેખાઈ રહ્યાં હતાં. એનાં માનસયક આગળ અત્યારે સંસ્કરણોની હાલતી હાર જીતવા લાગી. આમાંનાં કેટલાંક મરમરેલો છે જ હુન્ન અથવા અગત્ય વમરનાં હતાં, કેટલાંક અણપણ

અને શ્રામાસમયનાં દર્તા, કેટલાંક રમતો ને બાલિય ક્ષણોનાં દર્તા, તો વળી કેટલાંક પોતાની કન્યાકથામાં પોતાને ગૃહછવનનો જે આહો અનુભવ થયો તેનાં દર્તા, અને એની સાથે પોતાના પાછળનાં છવનમાં જે કંઈ મંબીર અને મદદરનાં બતાવે બનેલા તેનાં સંસ્મરણો સાથે સાથે શોભેલા થઈને દેખાવા લાગ્યાં. આ સધળાં સંસ્મરણોનાં ચિત્રો એક સરખાં છવન અને તાદશ દર્તા, કેમ ત્યજે એના છવનમાં જે કંઈ બની ગયું છે તે સધળું સરખું જ મદદરનું હોય અથવા સરખું જ કેવળ રમત જેવું બિનઉપસોધી હોય તેમ એ નાનામેટા એકેએક પ્રસંગની છબી એક સરખી સુરેખ બેઠામાં આવતી હતી. આ સંસ્મરણોની ચિત્ર-પરપટા એ તો કદાચ અત્યારની વારનિક પરિસ્થિતિની નિર્દય સખતાઈ અને ભારમાંથી આવી સંકષ્પ દવાઈ અચ્છતિઓ દ્વારા પોતાની વનને બચાવી લેવા માટે એના અંતરાત્માએ સંકરણુષ્પિથી શોધી કાઢેલી કોઈ યુક્તિ જેવી હતી.

એ તો જે હોય તે ખરું. પણ અત્યારે આ કચેરીના માંચડા પર ઊભી હતી ત્યાંથી હેરટર પ્રાઇનને પોતાના રૈગ્રાવતા મુખમય દિવસોથી માંડીને અત્યાર સુધીનો પોતાનો સધળો છવનમાં કહનામાં ખરો થઈ આવ્યો. આ દુઃખદાયક ઉચ્ચ સ્થાને ઊભાં ઊભાં એણે કોણાંમાના પોતાના વતનના માનનાં ફરીથી હૃદય ક્યાં અને એનેર બંદીમાંથી ચિત્રોની ભરપૂર છતાં દરવાજા પરીની વર્ષ બૂંધાઈ ગયેલી ટાચ દ્વારા પૂર્વજોની અમલી ખાનદાનો બાન આપતું એવું પોતાનાં પિતાનું જુઓ. પચેચું બાધેલું ખળભળી ગયેલું ઘર જેવું. એ ઘરમાં એણે શૈવસ્યક કપાળ, પૂળપતમ્યક સંદેહ લાડી અને ઇન્ડિયોપેથના સમપમાં લોકો પહેરતા એવો જુઓ જંભાળાને ગળપટ્ટો ધારૂં કચેરી પોતાનાં વિતાની મિતિ તેમ સદાએ ક્રાંત્ય રાખતી અને મિતિ ક્યાં કરતી એવી પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી ભેળી અને તારી મધ્ય પડી પણ એવી દૃષ્ટિથી પોતાનાં છવનમાંમાં વારંવાર કંઈક આપીને વિશ્રામ યથ પહેરી એવા સ્વપ્નમાં પોતાની રમનિમાં સદાને માટે જે કંઈક રહેલી પોતાની માતાની મિતિ પણ જેણે કન્યાકથાનાં સૌંદર્યની મંજિત અને રોજ એમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ ભેળી તે જાણ

અરીસાને પોતાના ગ્રોન્દરથી અજવાળતું એવું પોતાનું મુખ પણ એણે અત્યારે ભેળું. એની સાથે જા. એણે એક જીનો ચહેરા પણ જોયો. ઉમરમાં કીકીકી આમળ વધેલા એવા એક પુરુષનો, દીવા પાસે બેળોને બેઠાં મેઠાં પુરુષો વાંચવાને લીધે ઝાંખી અને ચૂંચી બની ગયેલી આંખોનો, અને પાંડિત્યની છાપ ધરાવતો એવો શિક્ષક, દુખજો ચહેરો ભેળો. આ પુરુષની આંખને ઝાંખ હતી છતાં કેટલેક જ માત્ર. આત્માનું અંતર ઉકેલવાની એને હરેલા મિતિ ત્યારે એમાં વિશ્રામ પ્રકારની વેધકતાજ છતાં હતી. હેરટર પ્રાઇનનાં સૌંદર્યનાં કૃપાનું મુકુને અત્યારે પણ દેખાવા વિતા ન રહ્યું કે અત્યારે ખંડના એમાંમાં રહેતો. આ પુરુષનો ઝાંખો અને જમણા ખમા કરતાં જરૂર જોવા લેવાથી એની આંખને કંઈક દ્રશ્યી કામગીરી હતી, તે પડી રમણદેવની આ ચિત્રમાળામાં જે હોયું ચિત્ર દેખાતું તે જોઈ મીટવા સાંકડા રતાં જાંબો જુઓ મંદાને, જાણ વિશ્રામ દેવો. પુરાનન કાળની અને નિચિય તથાપત્યની મોડી મોડી મહેર કૃપાને એવાં એવાં હરેલાવાળા હરેલાનાં કંઈએક શહેરનું દેખાતું. આ શહેરમાં એ કપાટા પડિતના સદાસમમાં એને નહું છવન જાળવાતું હતું. છવન નહું ખરું. પણ જરીપુરુષની દીવ લ પર ખાંડેલી કીકી રૈગ્રાવની જે જૂની ખચાઈ ગયેલી સામગ્રી પર નિર્વાક મનાતું એવું છવન એને માટે આ શહેરમાં તૈયાર હતું. ઉદયે. આ ખંચી રાત્રે એણે ખડવાયા કરતી ચિત્રવર પરાને સ્થાને, પુરિટન લોકોની વસાહતમાંની આ અણપડ સ્થાને અને તેમાં એમાં થઈને, પોતે કહેતાના માંચડા ખમર અને તેમાં એમાં થઈને, પોતે કહેતાના માંચડા પર નાનકડા ખાચને લાખમાં જાંખીને ઊભી હતી તેના પર અને પોતે સોનેરી રમણની પોતાના વસાહતના પડ ચિચિત્ર ચિત્રોના મંદપમાં જે એ બહાર લાખે દેતો તેના પર જેનું રહેલા કોઈનું ચિત્ર દેખાતું...

મું ખરેખર આ ચિત્ર માનું હતું? એવું પારખું લેતાં એણે પોતાના ખાંડને એનાં ભેરેલી ખાંડીમરજ. આંખ કે તેમની પડી બેઠું. પેનાં વિશ્રામિય અશ્વર આંખ કે તેમની નીકી નીકી નહર લાખી અને પોતાની ખર પણ એણે નીકી નીકી નહર લાખી અને પોતાની આંખની તરે તેના સ્વપ્ન પણ કદી એવો. એનાં આ બાળક અને પોતાનું આ કંઈક એ જાને ખરેખર વારનન વિક એ કેનાંદિ નેત્રી પરીક્ષા એણે. આ પ્રમાણે હતી તો એને ખાંડી થઈ કે હા આ ખાંડે વડાંએ

હૃદયે પર સાચી હતી. બિરો પર સત્ય તે તો આંખે જ
વાના-ખામીનું ખીણું બધું તો અદરશ થઈ ગયું હતું!

પિછાન.

સંઘના પોતાને સંખેતાઈવૃત્તે નિદાણી રહ્યા હો
એ પ્રકારના અર્થપેત કંઈક વચકે જાનમાંથી આપરે એ
લોકના રોજાની હેરાહાની કિનારે પર પોતાના સકળ
વિચારે તો અનિવાર્ય રીતે માથું ઝેળવાને તેના કેન્દ્રરૂપ
બની ગયું એવી એક આકૃતિના દર્શનથી આ વાકે
અદાર ધારણ કરનારી કેવી મુક્ત થઈ એ રોજાની
કિનારે પર ત્યાં એક ઇન્દ્રિયને પોતાનો ફરી પોતાકે
પહોંચીને થોડો દોરો પછી એ રંગને એ રંગવર્ણી તોડે
અંધેશ-અસહ્યતામાં કંઈક જવડિ જ નહોતા આપતા
કે તે આવી અમિશ્વરિતિ વચ્ચે હૃદય પ્રાણને આપ આ
પ્રમાણે એવી શેઠે અનિર્ણયી સમસ્ત વિચારોના કાળ
મેળાવી ફક્ત પોતાના પર જ એના ચિત્તને કંદિત કરે
એવી અસાધ્યતા તો એ મીડીવનું હતી જ નહિ.
પણ એ ઇન્દ્રિયની પાછે જ અને રૂપર રીતે એના
સોબની જ હોય એવા એક મીડીયું પુરુષ સુપરેસા અને
જગતી એ બનેલા માર્ગ કરતા મિશ્રણ એવા પેશકે
પહેરતી બોલો હતો તેણે આ પ્રમાણે તેનું ખ્યાલ બેચુ.
તે રૂંદે રીંગણે હતો, અને રોઈ ઉમરે જુદાવાળે જ
મણપા એવો હોવા કોનાં એવા મદેશ પર કચપીએ
પડી ગઈ હતી. તેની મુખમુદામાં વિવશણ લુહિનેર
અમણું હતું. પોતાના માનસને એણે અચો કેમલે કે
પોતાની દારીસે પુણ એ માનમનો અનુપ ધાર એ
આવી રીતે અને અચૂક ચિત્તોલાખ પ્રકર કરી રાંધે એવા
રવાયેના મનસ પુરુષના રૂંદું જુહિનેર લોભ મુખ પર ચમ-
કતું હતું. એક-બીજા સાથે સાથે મેળ ન આપ એવા પેશકે
રોજાની ભેદપ્રતીતિ પહેરતે પોતાની વિદલણ આકૃતિને
પુરુષાવચનો અવધવા કંઈ નહિ નો હૃદય એ વિવશણ-
તાને જોઈ ખ્યાલ બેચે એવી અવાવચનો તેણે નોંધે
પ્રપત્ત તો કંઈકે દેનો, છતાં આ પુરુષનો એક ખમો
ખીજા-ખજાનમાં જગત રીતો દેનો એ વાત દેખર
પ્રાપ્ત તો જગતર નેહ પામી દલી. આ પુરુષનો
દેખરો અંદરો અને તેની આ કંઈક કંઈકી વજુનિ

જોઈને એણે પળી એકવાર ફરી પોતાનું જાગક બની
અસ્ત્ર એટલા સખા જોરથી ગાંધુ. કે એ બચ્ચું
ખીચારું થીજી વાર ચીક પાંડી જોડ્યું. છતાં તેની
માએ તો નવે-એ ચીસ સાંભળી જ નહિ.

આ અનુભવો માણસ અનરમર આશો એ જ
વખતે અને હૃદય પ્રાણની નેજર તેના મેં પડી તેની
અગાઉ જ તેણે હૃદય પર દષ્ટિ કરી હતી. આ દષ્ટિ
પ્રથમ તો, મુખ્યત્વે અંધારસોકત કરવાને જ દેવાએતો
હોય અને બીજા વસ્તુઓ જેને પોતાના મનની અંદરના
કેમ તરર સાથે કંઈક સંબંધ ધરાવતી હોય તેટલા
પરતી જ મંદરતી કે મુખ્યત્વે લાગતી હોય એવા
મુજાબ જેવી ઉદાસીનતાથી જ તેણે કરી. આમ પછી
થોડી જ વારમાં તેની દષ્ટિ તીવ્ર અને વેષક બની ગઈ.
તેણે કંઈક સર્વ તેના મુખ પર આપતો હોય અને સૌ
દેખે એવી રીતે પોતાનાં મુછામાં તો વાળતો હોય એ
પ્રકારની અમગાદબરી દુઃખ અને બાવની લાગણી તેની
મુખમાં પર પસરી ગઈ. કંઈક પ્રળય મનોભાવો સીપી
તેનું મુખ ઝાંખું પડી ગયું, પછી એ સાંખ્ય પ્રગવાર જ
છી, રમર એ મનોભાવને તેણે પોતાની કમળા
શરિરથી એટલી ત્વરાથી અકુશમાં આપી દીધી કે એ
એક પગ પાદ કરીએ તો તેની મુખમાં અનંત સ્વાસ્થ્ય-
ભરી જ સૌ કેમલે લાગે. થોડી વારમાં તેના ચિત્તની
લાગણી આ અમગાદ દુઃખ અપાણ જેવો બની
મરો અને તેના અંતરની શુદ્ધતા સમી મેળા. હૃદય
પ્રાણને ત્વરે તેણે એની નજર પોતાના પર ફરતી
દીડી અને પોતાને જેણે એજાબી કારણે હો જુનું ત્વરે
તેને તાણું ત્વરે તેણે થોડેથી અને અનિર્ણય પોતાની
આંખથી કિન્ની કરી વાનાવચનમાં તેનાની કંઈક ઉદ્ગાર
કરી અને પછી એ આંખની તેણે પોતાના દોહ પર મૂકી.
પછી પોતાની પાછે ઊમેર એક સંદેશીને બંધ
ત્વર અપાડી તેણે એને સરખા અને વિવશણક આ
પ્રમાણે કયું -

‘એક વાત ખુણું આપને !’ તે જોડ્યો. ‘આ
ખામ કાણે એક અને શું હો તે એની આમ અંદર
ફેળી યાં રી હે ?’

તરફ તથા તેના સોબતી તરફ કાતુકપૂર્વક નજર કરીને કહ્યું, 'નહિ તો થીમતી હેરટર પ્રાપ્તિ અને એના દુઃસવારની વાત તમારે કાને આપ્યાં વગર રહેત નહિ. ખરેખર, ડિસ્કોવરી જેવા ભગવાનના માણસના દેવગને આ બાઈએ બારે બારી લગાડ્યો છે.'

'આપની વાત સાચી જ છે,' પેલાએ જવાબ આપ્યો, 'હું આ મુલાકાતે અત્યંત આનંદી છું, અને મારી તો ધણીએ મરણ નહોતી, છતાં મારે મારાં વસ્ત્રો પહેરવાના પ્રવાસોમાં ગાગના પર્ણા છે. એ ખુશી અને તરીતી મુસાફરીઓમાં મને ઘણા કમનસીબ અકસ્માતો નડ્યા છે, અને દક્ષિણમુકના કાદર લેકેમાં સાંઘા વખતથી મારે શુશ્રુષા તરફ રહેવું પડ્યું છે. સાંધી આ ઇન્ડિયન મને આંદોં લઈ આવ્યો છે, મને બહોળાનેથી પૈસા આપીને કોઈ છોડાવે એટલા માટે લઈ આવ્યો છે. તો આપ જરા કૃપા કરીને હેરટર પ્રાપ્તિને - હેરટર પ્રાપ્તિ જ એ બાઈનું નામ ને? કંઈ જૂન તો નથી કરતો ને એનું નામ આપવામાં હું? - આ બાઈને શુનો શો, અને એ માંચડા પર એને શા માટે બંદી રાખવામાં આવી છે, તે કહેશો?'

જરૂર, બાઈ, એ શહેરી બોલ્યો, 'અને તમારા પર આ બધાં વીતકો વીર્યા પડી બંતે એ જ ગમેગમાં રહી આવ્યા પછી મને લાગે છે કે જ્યાં શુનને આવી રીતે રોધી કાઢી અમલદારો અને લોકો સમજા તેની સજા કદામાં આવી હોય એવા આ ન્યૂ ઇંગ્લંડ જેવા મહા-પરમણુ મુલકમાં આવવાથી તમારા હૃદયને આનંદ પડ્યું થશે જોઈએ. ત્યારે જુઓ, બાઈ, એ બાઈ છેને તે મૂળ ઇંગ્લંડમાં જન્મેલા પશુ લાંબો વખત આમરટડામણા વસેલા એવા એક વિદાનની પત્ની છે. આમરટડામણાં તેને આંદોં માસાન્ડુસેટસમાં આવી રહેવાને વિચાર થયેલો. એટલે એવા વિચારથી તેણે પોતાના પતીને આંદોં અગાઉથી પોકડી દીધેલી, અને પોતે કોઈ અમલદાર કાગકાજને અંજે પાછળ રહેલો. પછી તે એનું બન્ધુ બાઈ, કે આ બાઈને બોરટનમાં આવવાને બે વરસ થઈ ગયાં છતાં એ વિદાન પુરુષના કંઈ ખરખખર મળ્યા જ નહિ, એટલે એકથી પડ્યાં તેની જુવાન પત્ની, તમે જુઓ જ છે ને, કાઈ કુર્ચગતો લીધે -'

'ઓહો! એમ! સમજી ગયો તમારી વાત,' એ સ્મિત કરીને એ અપરિચિત પુરુષ બોલ્યો, 'આપ કહો છો કે એ પુરુષ વિદાન છે, તો પછી એ વિદાન આટલી વાત પણ પોતાનાં શેષામાંથી જાણી લેવી જોઈતી હતી. ત્યારે સાહેબ, આપને વાંધો ન હોય તો એટલું પૂછું? કે થીમતી હેરટરના હથમાં છે તે પેલા અમલદારે આપ ઘણું દશે? બન્ધુ' મને લાગે છે પણ આર મહીનલું થયું હશે.'

'ખરેખર બાઈ, એ વાતનો કાપડો હતો જોઈએ નથી; અને એ કાપડો ઉઠાવી આપે એવા ચતુર ને અદ્ભુત ન્યાયધીશની હતી આંદોં શ્રી વાટ જોઈ રહ્યું છે,' શહેરીએ જવાબ આપ્યો. 'થીમતી હેરટર તો નામ આપવાની ધર્મીને ના પાડે છે. અને ન્યાયધીશને બીચારમણે એકલા મળીને ઘણો વિચાર કરી નેયો, પણ કાંઈ ભાગ મળી નથી. મને તો લાગે છે કે એ શુનેશ્વર પોતે, બીજા માણસોને ખખર ન હોય એવા રીતે, આ આ આપણું દરમ આંદોં કોત્રો કોત્રો જોઈ રહ્યો છે. પણ બીજા માણસોને ભણે ખખર ન હોય, ભગવાને તો બધી ખખર છે, અને ભગવાન તો તેને આત્મારે પણ નિરખી રહ્યો છે એ વાત એ ભણે આદમી ખૂલી જતો લાગે છે.'

'મને લાગે છે,' એ અપરિચિત પુરુષે ફરી સ્મિત કરીને ટોચ કરી, 'કે એ વિદાન પુરુષે ભલે આપીતે આ અકસ્માત બટનાની તપાસ કરવી જોઈએ.'

'તે એ હતું હવાત હોય તો તે એણે જરૂર કરવી જોઈએ,' એ શહેરીએ ઉત્તર આપ્યો, 'હવે, જુઓ બાઈ, આ બાઈ જુવાન ને ફટકી છે, અને એનું આ યતન ચલુ' તે કોઈ બારે પ્રેરોજન આવી પડ્યું હશે તેને જ પરિણામે નિઃશંક થયું હશે. અને વળી સંભવ છે કે તેના પતિ તો કયાંક સમુદ્રને તગિયે જઈને ગયા હશે, એટલે આ બધી દર્શકત લઈમાં લઈને અમારા માસાન્ડુસેટસના ન્યાયધીશોના આ બાઈને આંદોંના કાપડા પ્રમાણે જે કાક શિક્ષા કરવી થતે તે હેરટની કાક શિક્ષા કરતાં છત્ર આરમ્ભ નથી. જાગી નહિ તો આરા શુનાની કાપડા પ્રમાણેની શિક્ષા તો પોતાની જ છે. પણ ન્યાયધીશોનું અંતર પીગળ્યું એટલે એકી મહેર બતાવીને તેમણે થીમતી

પ્રાપ્તને ફક્ત ત્રણ કલાક આ ફળેલીના માર્ગમાં પર
જિભા રહેવાની અને પછી જિન્દગીભર એ બદલાઈ ગિર્ધિ
પોતાના પદ્મસ્થળ ઉપર ધારણ કરવાની જ સમ
કરી છે. '

' બધું શાણપણપૂર્વક કરી છે એ સમ ! '
પોતાનું મસ્તક ગંભીરતાપૂર્વક નમાવેને એ અપરિચિત
પુરુષે કહ્યું, ' આ રીતે એ બાઈ પાપથી સામે એક
જીવતા પ્રવચન જેવી બનશે, અને તેના મરણ બાદ એ
ચરમભરશે અક્ષર તેવી કબર પર કેતરવામાં આવી
ત્યાં સુધી સૌને સહુપ્રદેશ આપ્યા કરશે, છતાં આ દુઃસ-
મારમાં એના જે ભાગીદાર હતા તે પણ, બીજું કંઈ
નહિ તો, તેની સાથે આંદો ફળેલીના માર્ગમાં પર એની
પડાયે જિભા નથી રહ્યો એ જોઈને મને દુઃખ થાય છે.
પણ એ તો એ માણસ પણ જગ્યા આપશે !—જરૂર
જગ્યા આપશે !—જરૂર જગ્યા આપશે ! '

પછી આ વાતોડિયા શહેરને સરખતાપૂર્વક નમ-
સ્કાર કરીને અને પોતાના ધનિપન યોજીતના કાનમાં
ધીમેથી શોધા શબ્દો કહીને એ બંને જગ્યાએ એ
ઢાળામાં ચાલે પોતાને રસ્તા કળે.

આ બધું બની રહ્યું હતું એ દરમિયાન હેરટર
પ્રાપ્ત પોતાના ઉચ્ચાસન પર ઊભી ઊભી એ
અનુભવા માણસને તાકીને સ્થિર દષ્ટિએ જોઈ રહી
હતી. તેના પરની એની દષ્ટિ એટલી બધી સ્થિર અને
અચળ હતી કે અખંડ અને તીવ્ર પ્યાનની કેટલીક
પળેએ તો આ દરમિયાન જગતના બીજા સમગ્ર પદાર્થો
એની આગળ અદસ્ત થઈ જતા હતા અને પાછળ
પોતે અને એ પુરુષ એમ બે જ જણ રહેતાં હતાં.
આ પુરુષનો આમ અત્યારે બેઠો થઈ ગયો. પોતાને
સાથે આમ ત્રીન તડકો તથા રહ્યો હતો, પોતાના
મોડાને બાજી રહી હતો. અને પોતાના કર્કશર અચર-
ને ચમકાવી રહ્યો હતો, પોતાના પદ્મસ્થળ પર પોતાના
કંઈકને બંદરે કરતી લાકડા મિશાની આવી રહે હતી,
પાપના પરિણામે જન્મેલું બાળક પોતે હાથમાં તેમ
હતું, અને જે મુળ કેવળ ધરતી સ્વરૂપના સાત પ્રકર-
માં જ, પરમાંગણની ચીનજા ડાવામાં જ, દેખાતું
જોઈતું હતું અથવા કદી બદલ નીચે તો દેવતામાં
પ્રીતને શોધે એવા જુગા પાછળથી જ દેખાતું જોઈતું

હતું તે મુખને આ સપાળો લોકો જાણે ઉત્સવ માણવા
આવ્યા હોય એવી રીતે એકીટશે રીધી રીધીને જોઈ
રહ્યાં હતાં,—એવી બધી પરિસ્થિતિમાં આ પુરુષનો બેઠો
થઈ ગયો એ વસ્તુ ભવંકર તો હતી જ, પણ એ પુરુષ-
નો એને એકાંતમાં બેઠો થયો હોત તો એ એકાન્ત
મુલાકાત જેટલી એ ભવંકર નહોતી જ, કેમકે ભવંકર
હોવા છતાં આ હમરે સાથીઓની સમક્ષ એકબીજાનું
રક્ષણ એને અત્યારે મળી જતું હતું. આવી રીતે એ
પુરુષની અને પોતાની વચ્ચે આડકાં બધાં માણસો
જિભાં હોય ત્યારે આવી ચરમભરતી સ્થિતિમાં પણ
તેની સાથે બેઠો થાય એ પોતે સાવ એકીટ હોય એ વખતે
કેવળ એકાન્તમાં એની સાથે બેઠો થાય એવા કરતાં
વધારે સાડું હતું. એ જાણે કે આ પુરુષની જગ્યા મારે
આ બંદરે ફળેલી થાય એવી પરિસ્થિતિનું નાશિને
અત્યારે શરૂ થઈ રહી હતી, અને એ પરિસ્થિતિનું
રક્ષણ પોતાને મળતું બંધ થઈ ગયું હોય તેવી પળનો
સામનો કરતાં એ જાણે કે ડરવા લાગી હતી. આવા
આવા વિચારમાં મરણ થઈ ગયેલી હોવાને લીધે એની
પાછળથી આખા સોમ્પ્રદને મંભાગ્ય એવા પેશા બુધ્ધ
અથવા આગે તો પહેલાં તો એણે તે શાંભળ્યો જ નહિ.
અને એ અથાળે બધારે એ જ રીતે બીજાવા એનું નામ
જોમળું ત્યારે જ એનું તેના તરફ પ્યાન મળું.

' હેરટર પ્રાપ્ત, બે, મારી વાત સાંભળ, ' એ
અચાચ બોલ્યો.

હેરટર પ્રાપ્ત જોલી હતી એ માર્ગમાંની અચાચ
ઉપરના ભાગમાં સંમેલનપરને જોર મળ્યો કે પુરુષી
એવી હતી એ વાત તો આખી અચાચ કરી ગયા
છીએ. એ સ્થળેથી જ ન્યાયાધીશોનો સમક્ષ મળેલો
હોય ત્યારે એ જગતનામાં આવા બંદરે પ્રક્રોધમાં જે
ઔપચારિક વિધિ જાળવવાનો નિયમ હતો તે સમગ્ર
વિધિ સાથે જોડાયેલો કદમાં આવતી હતી. આખરે
જે પ્રસંગ વર્ણવેલો રહ્યો છીએ તે પ્રમંથ નિરખવા
મટે પુઃ સુધે ભેલિંગદામ પોતે પુરુષીના આનુવાય
પરંપરા નહિ ચળેલા ચાર ફરસીપરી મૈનિકયા વૌઠ-
જાઈને બેઠો હતો. એ પીરવપને ચરમ હતો અને
જીવનમાં એને જે કંઈક અનુભવ થયેલો તે એના
ચંદન પર દરખીઆરે અંશમેયો દેખાતો હતો. નેજે

અચરે પોતાની ઠાંપીમાં કાચું પાંચું બેસ્યું હતું. તેના દગ્ગાની ઠેર ભરેલી હતી, અને એ દગ્ગા નીચે કાચા મખમલનું પહેર્યું પહેર્યું હતું. એ સોફમુદની ઉપનિ અને પ્રગતિ, અને અત્યારની મુનિમિત્તિ મિત્તિ યોરનની આગેસાવ જનિએનું નદિ પળ પાંચ વખતી દરેક અને તારી મુનિમનું તેમ રસા-વધાના પેરા રસની માળખાનું પડિયુય હતું—એવે દરેકના ને આપાની આપનાને લીધે ન આપી બીધી વગુએ સિદ્ધ કરી હતી એના—એકમુદનો પ્રતિનિધિ અને પ્રયુજ બનવાને માટે એ મર્ચા કાચ દત્ત. આ મુખ્ય અધિકારીની આગવાસ એ બીજા અમલદારો બેસા દત્ત ને રસમનું વર્તન એ જમાનામાં સર્વ મનાવવાના દીપી સરખા એની પતિવચ્ચી વિશ્વપિત દિવાનું મનાવું હતું ને જમાનાને ધીરવ એસ જોરસ અને રસાળથી ભરેલ હતું. એ સપથા અમલદારો બેરેખર ન્યાય અને રાજ્ય એવા સત્ત્વન પુરૂષ દત્ત. પળ બૂલ કરી બેસા ઓરવતો ન્યાય લેવાવાને અને એ હવેમાંની મુબારુખ જનિએની મુરખબુખી ન્યાય ઉત્તરવાને, દરેક દેખાવ લાગ્યું હતું બેસા આ માળખા પુરૂષા કરતા વધારે અવેરવ આત અસમર્થ ગણાય એસ આટલા ન જાણ અને મદદગારી માળખા આપી મનવ-ગતિમાંથી મનવા મુકેલ દત્ત. દેરદ પ્રકરને અત્યારે આ મુખ્ય મુખમુદ માલખ કરીને બેસા રાખા પુરૂષા બેરે પોતાની તરફ દેરસી, અને ખાલગી દત્તી કે પોતાને માટે મોડીવચ્ચી પળ મહાનુશ્ચિતની ને કાચે પળ આપા દોષ તો તે આ નાલકી અમલદારમણી કરસં અલોક ગણ્ય મેટા અને વિશેષ આવેલખાથી ભરેલા એવા મામે કોએલા સામાન્ય જતાના ટેવામાં ન હતી, કેમકે અમલદારો બેસા દત્ત એ સરખા જ તે એવે પોતાના આંખ ડીપી કરીને નજર કરી કે તરત ન આ અમા-જણી રસોના ચહેરા શીકા પડી મણે અને એવી કાચા કંપવા લાગી.

એને દાક મારીને બેસાવેકો તે અવાજ મુનિમ્મલત્ત વર્મચુર નંદોન વિરમ્મલતો દત્તો. આ નંદોન વિરમ્મલત મેરદાનેથી મોળી વધેરદ પાટી હતો. એ અવસાદમાં પોંચા વળાખા પુરૂષાની પોંચે મેરો પડિત હતો, અને એ ઉપનિ વળા માવાળુ અને મોઝાસ રવલાવતો આદમી

દત્તો. પળ આ મોઝાસખાનો મુખ તેની બીજા બાકેક સંપતિ મેટોરો કાઝાછપુંકે વિરમાવવામાં નંદોનાઆઓ, અને વમ્મન: એ મુખને એ પોતે અમિનંદવવાન નદિ પળ લાંબાનુપ ન સંખતો દત્તો. એવો એ વર્મચુર એ વખતે ત્યાં બેસા દત્તો. તેજે પહેરેથી તાલકાટોડીની નીંચેથી પીળા વળાનો ઠેર બહાર આપી હતી, અને તેની બૂખી આંખ પળ અવકાસખંડના રસા પાસ-વાળા ટીપપ્રકારથી ટેવાએકો ટેવાને લીધે આ પુરૂષા સર્વપ્રકારથી દેરદના આગાની પોંચે ન ઉપાગ્રમીય કર્યા હતી હતી, અંતરે તેને દેખાવ બુદ્ધપુરુષ: પ્રવચન-મમેલા મુખપદ રૂપે ને કાચું વિરેલ આલેખેમાં બેઠેએ પડેએ તેમ લેવો ન લાગતો દત્તો, અને એ વિચારની પોંચે ને પોતાને પળ અચરે તે આગળ આવતો દત્તો તેમ આજ્ય આપીને માનવ દોષ, વાચવા, તેમ વેરનાના કદ પળ પ્રકારમાં કાચું મારવાનો ખરી રીતે કંટો એ દેક દત્તો નદિ.

‘દેરદ પ્રાર્થન’ એ પાટીએ ક્યું, ‘જોનો ટાસ્ટો-પરેલ થાજ કરવાનું’ તને સદ્ભાવ મળે’ છે તે માથા આ બુવાન કાઝને ‘આમ બેસનાં વિરમ્મલતે પોતાની પામે બેસા શીકા ચહેરાના એક બુવાન પુરૂષાના ખમા પર પોતાનો દાઘ મૂક્યો—’ આ પર્મનિધિ બુવાન બાકને મેં મનમનવાસ પ્રવચન કરી એવો કે આવીં ભગવાનની સહીએ, આ મી રાખા અને ન્યાયી અમલદારોની સમજ, તેમ આ મી એકાં કમેકાં કોટા માંબળી શકે એવી રીતે તેં કેવું ચોર અને અધમ પાપ કર્યું છે તે સંજમમાં તારી સાથે એ વાત કરે કેમકે તારી સદા પ્રતિનિ યાસ કર્યાં એ વધુ મારી રીતે પિયલને કં એટલે આ ભાંર પતનમાં તને હજ્યાચીને દસાવનાર પુરૂષા નામ તું અત્યાર મુખી છુપાવી રાખે છે તેમ ન છુપાવે અને નહેર કરે એટલા માટે તારી સમજા કરી કહીએ કરી, એ નામ છુપાવવામાં તારી ને નિમુરતા અને અને દીપકાઈ છે તેને પિયાચાસ માટે માપાબેસા કે બપબેસા એસ કમા રાખેવાપરકા એ માથા કરતાં એ વધારે સારી રીતે નકાશ કરી શકે એમ છે, પણ માથા એ સપથા પ્રત્યોતો એ વિરેલ ન કર્યા કરે છે—અમલત એ વિરેલ પોતાની ઉંમરના પ્રમાણમાં ભારે લાજલજ્ય બેરેલી ગણાય એવી હવેની મુદ્દાને લીધે ન એ કરે

છે-અને કહે છે કે કામ પશુ સ્ત્રીને પોતાના હૃદયની
ગુપ્તતા આપે મેળે દહાડે અને આવડા મોટા ટોળા
સમગ્ર પ્રકટ કરવાની ફરજ પાડવી એ તો ખુદ સ્ત્રીજાતિની
સદગ પ્રતિભા જ અત્યંત ક્ષમિત જરૂર છે, પણ ખરી
રીતે તો, મેં એ લાગ્યું મનમનપણ પ્રવલ્ય ક્યોં તેમ
શરમ તો એવું પાપ કરવામાં રહેલી છે, કંઈ એ પ્રકટ
કરવામાં નથી રહેલી. કેમ જાનું કિશોરકલ, તને
કરી એકવાર પૂછી લેઉં, તારા શો અભિપ્રાય છે આ
જાનનમાં ? આ જાપડો પાપાવારી સ્ત્રીના આત્માને
સન્માર્ગે લાવવા તું પ્રવલ્ય ફરી કે મારે જ કરવો પડશે ?

એ જગ્યામાં જે માનનીય અને ગૌરવાન્વિત મંડળી
મેડી હતી તેમાં કંઈ ક્ષમિત મજબુદ શરૂ મયેક.
આખરે મુજા બેસિંગમાં મતાવારી છતાં એ જુગલ
પાંચી પ્રત્યે આદરભાવથી મિશિત એક અવાજે મંડળી
તમજા આપા શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું-

‘ભણ ભાઈ કિશોરકલ, આ જાડના આત્માની
જવાબદારી મોટે ભાગે તમારા પર જ રહેશે છે. એટલે
આ જાડ પોતાનો મુનો કબ્જા કરે તો જ તેણે સાચો
પ્રજ્ઞાતાપ ક્યોં કરેલાય, મારે એવો પગલાવ અને કબ્જાત
એ કરે એટલા મારે તમારે એને અમનવચી પડે છે.’

મુજાએ આમ કીધું સંબોધન ક્યું એટલે આજા
કોળાની તરફ રેવરંડ મિ. કિશોરકલ તરફ વળી. આ
કિશોરકલ કંઈકની એક મહા વિદ્યાપીઠમાં રેજીસ્ટ્રાર
હતો, અને ત્યાં જમાનાઓની સમિત પચેલા નામમણિને
એ આપણા આ વગલી અવધ પ્રેમમાં હતો
આખો દનો. તેના વગલને અને તેના પાંચોત્તારે
પોતાના અવસાપમાં તે પોતા જ વખતમાં ઉચ્ચ પદની
પ્રાપ્ત કરવાને એવી આગ્રહી ક્યાંની આપી દીધી
હતી. તે ભારે આકર્ષક રેખાવને પુરુષ દનો. તેનું
કપડાં ગૌર, ભવ્ય, અને આગળ પગડું દનું, તેની
આંખો મોટી, બુધ્ધી અને અમીનીની દલી, અને
તેનું મુખ તેણે રેવરંડ રજાની ન કામ્યું દેખાત્યારે,
મુદ્રમ ભાવમના તેમ જ પુરુષ સંવચરકિન ઉભય
લાખને એવું કંઈકનીય જાતી થકે એવું દનું. તેની
નર્મલિક શરિરકો તેમ પંડિતચિત્ત મનમર્ષક છતાં
આ જુગલ મિમંસુની મુખમુદમાં, મળે પોને બુદ્ધી
પણે દેખ કે અવધ મારે દેખા મયો દેખ અને

માનવ જીવનકી પ્રવસમમાં ક્યાં આપણું તેની
મંજવલમાં પડે મયો દેખ એવો, કંઈક આપણીઓ
પીડાતો દેખ, કંઈક પી મયો દેખ, અમો ભણી કારણો
દેખ, એવો ભવ્ય પશુ એવામાં આવતો દનો, અને તે
ભવે સ્વયં એકાન્તમાં બેસે દેખ ત્યારે જ પુરું તારણ
અનુભવી રહેતો દનો. તેથી, પોતાના ભવસાધને અમે
જાનવચી પડી ફરતેમણી અવધા મયે ત્યારે ત્યારે તે
અવધાવિત મંડળીઓમાં જ ક્યાં રહેતો અને એ રીતે
તે પોતાને નાના જાગક દેખે સરચિત રાખતો, તથા
પ્રસંગ મિથે થતાં પાછો તાજગી, મુદ્રમ, અને આકળ
એવી વિશુદ્ધિભરી વિચારો સાથે વળતા અમલ દાનર
મયો, એટલે તેના વિચારોના આ જાપા મળેને કોઈ
નેનો ઉપદેશ લોખના દેખા પર કોઈ કિશોરના શારણ
એવી અંધાર અસર કરતો.

જે જુવાન માળાને વિષ્ણો તેમ જ મુજાએ
અત્યારની પતિનાવરથામાં પશુ આદર પતિના એવા એ
સ્ત્રીના અકળ આત્માને કો સમિથે એવી રીતે સંબો-
ધવાની આગ્રહ આપી આમ પુરુષની રીતે જાનના સમગ્ર
અને બેચી આખો દનો તે આ પ્રાર્થના પુરુષ દનો.
અત્યારની એવી અવધા એવી જાગર કમી કરે એવી
દલી, કંઈક આ આગા સંબોધનાં બેના માત્ર ઉપદેશી
લોહી કીરી મયું અને એવા દોઢ ધૂરત્યા લાગ્યા.

‘એ જાડને સમનવ, ભાઈ, વિષ્ણને કળ.’
‘એના આત્માના કબ્જા મારે આપણા માનનીય
મુજાસાદેખ રહે છે તેમ એ વાત જનુ અગત્યની છે,
અને એ જાડના આત્મા તારી દેખરેખ નીચે મુકાએક
દેખાથી તમા પોતાના આત્માના કબ્જાને મારે પશુ
ત એટલી જ અગત્યની છે. મારે મારી દલીલ કમી
કરી દેખ એને અમનવ !’

એટલે રેવરંડ મિ. કિશોરકલે જાને મંડળી પ્રાર્થના
રહેતો દેખ એવા રીતે પોતાનું માયું નીચું નાખ્યું
અને પડી તે બેસે થઈને આગળ આખો.

‘દેવર પ્રામ, જાગ પર અરેમિ અને એવી
આંખો પર રિવર દિધી રીતે તે ભાષે, ‘આ અગત્ય
પુરુષ જે કંઈ છે તે તું માંભલે છે, અને એ ઉપદેશી
મારે મયે રેવી જુમેદારી આપી પડી છે તે પશુ તું
એક છે છે. એવેને તિ નને લાગતું દેખ કે એવ

કરવાથી તારા આત્માને શાન્તિ મળશે, અને જન્મતમાં તને અત્યાર જે સગા યશ રહી છે તે એ રીતે તને મારી અપાવવામાં વિશેષ મદદગાર થઇ પડશે, તો આ પાપમાં તારી સાથે ભાગ લેનાર અને નેણી તારી જ પેડ તેને પરિણામે અત્યાર દુઃખ ભોગવી રહેલા એવા એ પુરુષનું નામ જાણીથી દેવાની હું તને આજ્ઞા આપું છું. એ પુરુષને માટે કોઈ ખોટા દવાલાવ કે માર્ગદર્શન સંપાદિતું તું અત્યારે મૂંઝી રહીશ નહિ; કેમકે ખરેખર માનવો દેહર, કે એ પુરુષ અત્યારે કોઈ ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજતો હોય ત્યાંથી તું એનું નામ જાણાવે એટલે એને નીચે આવીને એ ફરેતીના મામલો પર બેસી રહેતું પડે એમ હોય તોપણ વિનંતીભર સુતો અંતરમાં છુપાવીને ક્યાં કરવા કરતાં એ સ્થિતિ દમ્ભ દરભમે મારી છે. તારું મોન તો, એ પુરુષે પાપ કર્યું છે તેમાં હવે વળી ફાંલેના ઉમેરો કરવાને જ તેને લલચાવવાનું, લલચાવવાનું શું પણ ફળ પાડવાનું. એ ચિત્તાવધીનિ ક્યો લાલ એ મૌનથી તેને થવાનો ? વાગવાને તને જાહેર ફરેતીના લાલ આપ્યો છે, કે જેથી તું તારા અંતરના એ પાપને તથા બહારના એ બેદને જાહેર રીતે પ્રદાસ કરી શકે, તો ને કરવાપણુ આરોગ્યદ આપવોને કોરો. અત્યારે તને સંપડ્યો છે તેનો લાલ એ પુરુષને પણ રાજતો રખેને રહી ન જાય-એવો લાલ પોતાની મેળાએ ઉઠાવવાની એમાં કદાચ હિમત ન હોય તો તારા મોનન પરિણામે એવા લાલ મળશે એને રહી ન જાય-એ વાતની તું સાવચેતી રાખજે !

આ રાખે ખોલની વખતે એ જુવાન પાદરીનો જવાજ મધુર, ભરેલો, ધૈર્ય, કંપમય અને ઘડકતો હતો. એ સંખેતના કીધા તાત્પર્ય કરતાં પણ એમાં જે આવ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો હતો તેણે સઘળા શ્રોતાઓના હૃદયમાં લાગણીનાં આદામને જગાવ્યાં અને તેઓ સૌને સમ-લાવના એક યુગે સાંકળી લીધા. દેહરે છાતી સમ્મત તેડી રાખેલા નાના જન્માને પણ જાણે આ સંજોગો અસર થઇ, કેમકે અત્યાર સુધી એ જાગૃક રુચ નજરે જોવા કરતું હતું ત્યાંથી તેણે પોતાની દષ્ટિ ડિમ્સકેશન બધી વાળી અને અડધી પુશીમાં અને અડધી વેલામાં ઝીણો અવાજ કરીને તેણે પોતાના નાનકડા હાથ તેજ તરફ લંબાવ્યા. પાદરીના આ વચનોની એટલી બેડી બેડી

અસર થયેલી લાગી કે લોકોએ તો ચોકકસ માનવી લીધું કે હવે તો દેહર જરૂર એ મુનેગારનું નામ જાણવી દેશે, અથવા તો, એ મુનેગાર પોતે જ લાંબે ગમે તેવી જાણી કે નીચી પાયરી ધરાવતો હોય તોપણ અંતરની કાઈ અનિવાર્ય ટ્રેસના દવાણને વશ થઈને આ માંચડ પર બંતે આવીને બેસો રહેશે.

પણ દેહરે તો પોતાનું માર્ગ છુપાવ્યું.

‘અરે બાઈ, ભગવાનની દયાને પણ દદ હોય છે હો, તો ખરી એ દદ એળગી જ મા !’ રેવરંડ મિ. વિસ્તને પહેલાં કંતા ધણા વધારે કર્યો અવાજે ખસ પાડીને કહ્યું. ‘જો, આ ને જાણો તે સાંભળ્યા તેને અમુગોદન ને ટેકા આપવા માટે તારા નાનકડા જાણકને પણ વાચ ફૂરી નીકળી છે એ તો જરા ખ્યાનમાં લે માટે બોલી નાખ, હવે નામ બોલી નાખ ! જો પસ્તાવો કરીને નામ જાણવી દમ્ભ તો તારે જાની પર ને લાલ અક્ષર ધારણ કરવો પડે છે તેની સગ દર કરવામાં પણ એ જાને વસ્તુ ઉપયોગી થઇ પડશે.’

‘કદી નહિ !’ વિસ્તને લાણી નહિ, પણ પેલા જુવાન પાદરીની બેડી અને વેદનાભરી આંખો બધી નજર કરીને દેહરે ઉતર આપ્યો, ‘એ અક્ષર તો બહુ ઊંડો અંપાઘ થયો છે, એટલે તમે ધારો તોપણ એ કદી દર કરી શકો એમ નથી અને પેલું નામ તો હું કદી કહેવાની જ નથી. એને જાણે મને તો એમ થાય છે કે એની ને મારી જન્મેની થાતવા હું જ એકથી એકમાત્રી ભોમણું !’

‘બોલ, બાઈ, બોલ !’ માંચડની આસપાસના ટાળામાંથી કાઢીને લાવજન્ય અને કરડો અવાજ આપ્યો. ‘બોલી નાખ અને તારા જાણકને નજાણું મરાડ !’

‘હું એજાણી નથી જ !’ દેહરે એ અવાજ કોનો તે તરત પારખી ગઇ, એટલે એ સાંભળીને એ શન જેવી શીર પડી ગઈ, જનાં તરત પડકાર કરીને તેને જવાજ આપ્યો. ‘અને મારી જાણકને તો હવે ભગવાનને જ પિતા માનવાનો; કોઈ પણ માનવી પિતાને એ કદી એજાણવાની જ નહિ !’

‘નહિ બોલે એ !’ મિ. ડિમ્સકેશન પોતાનાં વચનનું શું પરિણામ આપે છે તે જોવાની આગુશાન-પૂર્વક પોતાની જાની પર લાચ સંપાદિતે જરૂર બને.

લીને ઊભો હતો ત્યાંથી ધીમે અવાજે તેણે કહ્યું. પછી એક સાંજે હમ ખેતીને ત્યાંથી તે પાછો આવ્યો. ‘સી-હકમમાં કેવી અદ્ભુત શક્તિ અને ઉતારતા વસી રહેલી છે ! ખસ, નહિ જ ખોસે એ !’

આ બાપડી ગુનેગાર બાઈના ચિત્ત પર કાઢી રીતે અસર કરવી શક્ય ન લાગતાં મોટેરા પાદરીએ આજના પ્રસંગ પર બ્યાખ્યાન આપવાની પહેલેથી જ કાળજી-પૂર્વક તૈયારી કરી રાખી હતી, એટલે એ રોજના સમગ્ર ઊભા થકને પાપ અને તેના સંધળા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો પર તેણે એક પ્રવચન આપ્યું તેમાં પેશા ફરજી ભરેલા અસરને ફરી ફરીને સંજ્ઞારી આપ્યો. એ અસરસંગના પર એણે એટલા જોરથી બ્યાખ્યાન આપ્યું કે એની વાગ્ધારાની એક કડાક કરતાં વધુ સમય સુધી લોકોના મસ્તક પર ઘટ્ટિ ચાલી તે દરમિયાન એ અસરસંગાએ એમની હકવવામાં નવું વિચારણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને એના દિગ્ભ્રમક્રિયો રંગ જાણે નરકની અભિજ્ઞવાળાઓમાંથી આવેલો દાંય એવું એમને લાગ્યું. આ બધો વખત હેટર પ્રાપ્ત થયેલો આંખે અને ચાકકરી ઉદાસીનતાની રૂપિ શખાને એ ફરજીના માંચડા પર બની રહી. તે દિવસે સજારે માનવપ્રકૃતિ સહી શકે એટલું સમજ્યું દષ્ટ એણે મર્યું હતું; અને એના સ્વભાવ અત્યુષ દુઃખની વેળા-એ મૂર્ચ્છા પામીને તેમાંથી ઊઠી જાય એ વર્ગનો નહિ હોવાથી, રચૂળ છાતનની શકિત ત્યાં સુધી જન્યુન અને સચેત રહે ત્યાં સુધી પાપાણના જેવી નોડરતા પારણ ક્યાં સિવાય એને બચવાનો બીજો આરો નહોતો. આ મનોદશામાં પેશા પાદરીનો અવાજ એના કાન પર નિર્દય રીતે ગાજ્યા કર્યો, પણ તે એના પર હસી અસર કરી શક્યો નહિ. આ પાતનાના પાછલા ભાગમાં તો પેશા બચ્ચાએ પણ પોતાના કકગાઠ અને ચક્ષિ વડે પાતાવરથને એડી નાખ્યું. એ ચક્ષિ સાન્ત પાડવાને એણે જાપ ઉપરથી યત્રિક લત્ત કર્યો, પણ એ જ્યારના દુઃખ પર એને હકવવા સમજાવ જેવું હતું હોય એવું લાગ્યું નહિ. આખરે એને એવી ને એવી જ કંડોર રીતે તુરંગમાં પાછી લઈ જવામાં આવી, એટલે એ જનનાની દષ્ટિ આગળથી એ લોલ જડેલા કરાવળ પહોળ અદરશ કંઈ. એ વખતે એની પાછળ પ્રેક્ષક

કરી કરીને જોનારાઓ અંદર અંદર હુસ્તુસ કરીને કહેવા લાગ્યા કે એ અંદર કંઈ ત્યારે એના લાલ અંદરે અંદરના અધારા હારમાર્ગ પર ઝંખો પ્રકાર ફેંક્યો હતો.

.... ૪

મુલાકાત

તુરંગમાં પાછી ફર્યા પછી હેટર પ્રાપ્તની કાયા અત્યંત ઉદેરાટકરી બની ગઈ હતી, એટલે એની હાલતમાં રખેને એ આપવાત કરી બેસે અથવા પેશા બાપડા બાળકને એની અવધેશજામાં કંઈ ઇલા કરી નેસે એવો હેયત હોવાથી એના પર સખત દેખરેખ રાખવાની જરૂર હતી. રાત પડતા આવી ત્યાં સુધીમાં એની ઉદતાપને કપડા કે સગની ધમકાથી વધ કરવાનું અકાળ માદરૂ પડતાં એક વૈદને તુરંગમાં કાખક કરવાનું જોર કોંટરને મુનાસખ લાગ્યું. આ વૈદની ઓળખાણ આપતાં તેણે જણાવ્યું કે એ માણસ ભૌતિકવિનાશની સંધળા ખિસ્તી પદતિઓમાં કુશળ હતો તેમ જ અરુષોમાં જિમની સુધળા બૌદ્ધિએ તથા જડીબુટ્ટીઓ બાજનમાં જમણી માણસો પાસેથી જે કંઈ જાન મળી શકે એમ હતું તે પણ તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. ખરી વાત એ હતી કે કેશવ હેટરને પોતાને જ માટે નહિ પણ તેના બાળકને માટે તે વળી વિશેષ તરારથી વૈદકી મદદની અત્યંત અગત્ય હતી, કેમકે એ બાળકે આજે માતાની પાસેથી જે પેપાણ મેળવેલું નેની એણું જ એ માતાના સમય કરીરમાં આજે જે બાકુગતા, આવેશ, બધા, અને નિરાશા આપી નર્મ દતાં તેણું એર પણ પીકું જણાવું હતું. તેથી અત્યારે એ બાળકે ભારે અધાને લીધે અત્યંત અમગાવા કર્યું હતું, અને દેહક પ્રાપ્તને આજનો આખો દહોય જે માનસિક પાતના ભોગવેલી તે જાણે કે એ હાલ પોતાના નાનકડા કરીરમાં પ્રજગ રીતે મૂરું કર્યું હતું.

આ વૈદ તે બીજો કાંઈ નહિ પણ લાલ આદરસંગ ધારણ કરાવરી એ બાઈનું લોભાનારોમાં જેની દાગદી દેખાને ખૂબ લડા ખેંચાએલું એ પેશો વિચસણ દેખાવનો પુણ હતો. એ પુરુષ અત્યારે જોડેલી પાતળ પાછળ

એ બાઈની અંધારી કાટડીમાં દાખલ થયો. એ પ્રરુષો આંઈ જેલમાં લાવવામાં આવેલો તે કાંઈ ગુનાનો એવા પરચક આવેલો માટે નહિ, પણ તેના છૂટકારા માટે જે રકમ ભરવાની તે સંબંધમાં ન્યાયાધીશ રૂઢીખિનોના મુખી-એ સાથે મસલત ચલાવે તે દરમિયાન એને સાચરવાનું સૌથી સગવડભર્યું સ્થાન તુરંગ લાગવાથી તેને આંઈ લાવવામાં આવ્યો હતો. જેલરે તેનું નામ રોજર વિલિંગ્વર્થ એવું જણાવ્યું, આ માણસ હેસ્ટરની કાટડીમાં આવ્યો કે તરત જ ત્યાંનાં ચાલાવરણ અચાહિના કરતાં કંઈક શાન્ત બની ગયું એ જોઈને જેલરને આશ્ચર્ય થયું કેમકે આ માણસને જેલો જેલરે આ કાટડીમાં દાખલ કર્યો કે તરત જ હેસ્ટર પોતે તો શખના જેવી શાન્ત બની ગયું, જોકે એનું બાળક તો હજી ઉઠારા કર્યા કરતું હતું.

‘સાહેબ આ હાઈની પાસે થઈ વાર મને એકાન્તમાં રહેવા દો,’ વેદે કહ્યું. ‘જેલર સાહેબ, ખાતરી રાખજો કે થોડી જ વરમાં તમારા પરચમાં બધે યાતિ ફેલાઈ જશે, અને થીયતી પ્રાર્પન પણ હવે પછીથી તમે જે કંઈ વાળખી ફુકમ કરશો તે વધારે સહાયથી પાળશે.’

‘એમ? આપ ને એટલી બધી અસહ કરી ચક્રો,’ જેલરે કહ્યું, ‘તો તો આપને હું ખરેખરો ઉસ્તાદ ગણીશ. બાપી આ બાઈને તો મને લાગે છે કાંઈ કોઈ વજગર છે; એટલે એ સેતાનને એના શરીરમાંથી હાંકી કાઢવા માટે હું કોઈ પણ ઉપાય લેતા અચકાઉં એમ નથી.’

એ અબળળા પુરુષે, પોતે જે ધધી કરતો હોવાનું જાહેર કરેલું તે ધધી કરનાર સધળા વેદોના જેવા લાક્ષણિક સ્વાસ્થ્યથી જ આ કાટડીમાં પ્રવેશ કર્યો. અને જેલર એ કાટડીમાંથી આવેલ ગયા પછી પણ, રોજામાં પોતાને એકાન્ત ધ્યાનથી બેઠે રહેનારી અતે એ અકાન્ત ધ્યાન દ્વારા તેની સાથેના ગાંઠ સંબંધ ત્રુટત કરનારી આ બંદીના બાઈની સંમુખ તે એકલો પડ્યો ત્યારે પણ તેના સ્વસ્થ વર્તનમાં કશો ફેર પડ્યો નહિ. તેણે આવીને પ્રથમ સારવાર લેલા બાળકની કરવા માંડી, કેમકે તે પૈડાંવાળી નાની પડખડીમાં અમળાતું અમળાતું પડ્યું હતું અને અમળાતાં અમળાતાં એવી ખીસો નાખતું હતું કે બીજું બહુ કામ પડતું ચાલે.

તેને શાન્ત કરવું એ તાત્કાલિક અગત્યનો વસ્તુ થઈ પડી હતી. એટલે તેણે એ બાળકનું, સરીરે કળકળપૂર્વક તપાસ્યું, અને પછી પોતાના પોલાક નીચે રાખેલી એક થેલી બોલવા માંડી, આ થેલીમાં તેણે ઝાસડો રાખેલાં હતાં, તેમાંથી એક લઈને તેણે પાછીના ખાલામાં નાખી દવા તૈયાર કરી આપી.

‘સ્થાનસ્થાનનાં મારા બુના અબળાસે,’ તે બોલ્યો, ‘અને હેલ્સા એકાદ વરસ કરતાં વધારે સમયના સારી વસ્ત્રપતિઓ અને ઔષધિઓના મુશીમાં નિષ્ણાત એવા લોકોની અંદરના મારા વસવાટે, વૈદ્યવિદ્યામાં પારંગત થઈને હિત્રી મેળવેલી હોય એવા લોકોને. કરતાં પણ મને વિશેષ કુટળ વેદ બનાવ્યો છે, એટલે બે પાર્થ આ દવા! એ બાળક તારું છે-કંઈ મારું નથી-તેથી એ પોતાનો પિતા હોય ને એજાએ તેની રીતે મારો સાદ કે ચહેરા કંઈ આજબાજી નહિ. માટે તું જ તારે હાથે આ દવા લેને પાછ દે!’

હેસ્ટરે સ્વચ્છ દેખાડ આપે એવી બીનિથી તેના ચહેરા સામે નાકીને નેપું અને તેણે આપવા મરિશી દવા પાછા લેવી.

‘તે તારે આ નિતીય બચ્ચા પર તારું વેર લેતું છે; એમ?’ એણે થીમે અચાને પૂછ્યું.

‘મૂરખ બાપ!’ એ વંદે અકંઈ યાદગીરી અને અકંઈ તેની કીર્તિ દૂર કરવા માટે આપામન આપતો હોય એવી રીતે કહ્યું. ‘આવા કમળન તે કશાની પીડાતા બાળકને કશી પણ ધન્ય કરવાથી મને શો લાભ થયોને હતો? આ દવા અકાંક્ષીર છે, એનાથી કંઈક જ થયોને છે, અને આ બચ્ચું મારું સંતાન હોત-હા, તારું છે તેમ મારું પોતાનું સંતાન હોત-તે પણ આથી વધુ સારી દવા હું એક પણ આવી ચકત નહિ.’

પણ એ બાળકું ચિત અત્યારે કંઈ ફેલાઈ નહેતું. તેથી આટલા ખુસાસા પછી પણ એણે દવા ખાવાની આનાકાની કરી, એટલે તેણે પોતે જ એ બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ એ દવા લેને પાર્થ લીધી. તેની અંધાર તરત જ થઈ, અને એ વેદનું સ્વપ્ન સમું હતું એમ તેણે પ્રત્યાર કહ્યું. એ બચ્ચું ઉઠારા કર્યા

કરતું હતું, તે શાન્ત પડ્યું, અમળાઈ અમળાઈને એ પધારીમાં ઊછળ્યા કરતું હતું તે ધીરે ધીરે - બધા મધ-ગયું, અને હર્દમાંથી છૂટકારો થતાં નાનાં-બચ્ચાં ઊંઘી જાય તેવી રીતે મીઠી ધસધસાટ ઊંઘમાં પડ્યું. એટલે પછી એ વેટે-અને આટલા ચમત્કાર-પછી તો તને વેદ કહેવડાવવાનો પૂરેપૂરો હક્ક હતો - એ બચ્ચાની માતી સારવાર કરવા માંડી. તેણે પહેલાં એની નાડી શાન્તિ અને પ્વાનપૂર્વક તપાસી, પછી એની અંગિમાં બારીક નજરે જોયું-આ બારીક નજરે, મૂળમાં આટલા પરિચિત અને જતાં અત્યારે અપરિચિત અને બાવ-શન્ય એવા આ પુરુષની આ બારીક નજરે-એ ઊડીને હતી મહા-અને એટલી બારીક તપાસથી પોતાને જોઈતી હતીકત મળી જતાં તેણે સંતોષપૂર્વક ખીજ દવા લેવા માંડી.

'તારા ફરદને એકમ કુળાડી કે રાખી દે એવા બહુધ અમત્કારો કે એમકો તો હું' જોકે જાણતો નથી, 'તેણે કહ્યું, 'જતાં જમણમાં ધણી ધણી જડીભૂટીઓની મને મહિતી મળી છે, અને તેમાંની એક આંદો તારે માટે લેવાર કરી છે- એક મન્ડિફને આ ઔષધનું જ્ઞાન મને આપેલું, મેં એને કેટલીક વારો શીખવેલી એ વતો તો પેરેસેસમના જમાના જેટલી જૂની અને ઝોળણીની છે, પણ એને મન નવાઈની લાગેલી, એટલે તેના બહામાં આ-ફલતું જ્ઞાન, તેણે મને આપેલું. તો પી જા'તું' એ દવા ! કહી પાપ ન કહ્યું' હેય એવી નિર્દોષ મનોદસા જેટલી શાન્તિ તો એ દવા તને અલબત્ત નહિ જ આપી શકે. પણ એવી નિર્દોષ મનોદસા તને આપતી એ તો કંઈ મારા હાથની વાત નથી. જતાં તોફાની સમુદ્રતાં એનાં પર તેજ રેડીએ ને એ જેમ શાન્ત યજ જાય તેમ આ દવાથી તારા અંતરની ભિમ્બિઓના ઊછળા ને પગાડ શાન્ત મધ જશે. '

આમ કહીને તેણે દવાનો પ્યાલો હેસ્ટર આગળ ધર્યો. હેસ્ટર તે લેતાં લેતાં તેની સામે ધીમી આહુત્ય-કરી દષ્ટિથી જોઈ રહી-એ દષ્ટિમાં જે હાવ હતો તે સ્પષ્ટ રીતે બીલિતો નહોતો, જતાં આ બધામાં એ પુરુષનો હેતુ શો-હશે તે સંબંધમાં યંદા અને પુષ્કળા હાવ તેમાં જાણતા હતા. એ દવા હાથમાં લેતાં લેતાં

તેણે પોતાના ધસધસાટ-ઊંઘમાં પડેલા બાળક નાણી પજુ દષ્ટિ-કરી.

'મેં મરણનો વિચાર કરી જોયો છે, ' એ બોલી, 'વિચાર જ શું, મરણની તો મેં' ઇચ્છા પજુ કરી છે, મારા જેવી પાષ કલાને-માટે પજુ પ્રાર્થના કરે એ જો જોય મણાવા તો મેં તો મરણને માટે પ્રાર્થના પજુ કરી હોત જતાં, આ પ્યાલમાં' જે પ્રાણનાશક દવા હોય, તો હું તારા દેખતાં હમણાં તે મટમટાવી જાઉં એ પહેલાં હું તને ફરી એકવાર વિચાર કરી જોવાનું કહું છું' જો-! આ પ્યાલો હોઈ તો માંડશે એ ખરો મેં ! '

'તારે હવે પી જા !' અગાઉના જેટલી જ બાવ-શન્ય શાન્તિથી તેણે જવાબમાં કહ્યું. 'બસ, આટલું જ જ્ઞાન છે તને મારે વિષે, હેસ્ટર પ્રાર્થન ? શું મારીં કયોના હેતુ કહી પજુ આવા જીજ્ઞાસા હોય શકે ખરા ? મારા મનમાં જે વેરની કંઈપના હોય તોપણ, તને ચિતમાં બાળ્યા કરતો આ શરમતી લાગણી હજી પજુ વિશેષ પ્રબળ બનીને તારા હૈયાની આરપાર બઘી જાઉં તેટલા ખાનર, મારા એ વેરનો હેતુ પાર પાડવા સમૃ પજુ, તને જીવતી રહેતા હૈયી, જીવતી સધળી ધન્યજ્ઞ અને જોખમો સામે બચાવવા તને દવાએ આપતી, એના કરતાં વધારે સારી યોગના ખીજ' શી હોય શકે ? ' આમ બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાની લાંબી તળની પેશા લાલ અક્ષર પુર મૂકી અને એ આંગળીના સ્પર્શથી તો જાણે તે બહીમાં તપાવીને લાલજોગ જતાંથી ઊંધી હોય એવી રીતે, હેસ્ટરની જાતિમાં તરત જ લાલ જળવા લાગી. આ લાલને લીધે એની મુખપ્રકાશમાં જે ફેરફાર આપોઆપ થયો તે જોઈને તેણે મોં ગસકાવ્યું. 'માટે હું' મારે જીવતી રહે, અને જીવતી રહીને મોં સ્વીપુરોના દેખતાં 'તારી આ સળ હું' સહન કર-સૌ સ્વીપુરોના જ નહિ પજુ જોને હું' તારો પતિ કહેતી-તેવા તેમ જ પેશા તપા મતેવા જાળગળા દેખતાં પજુ તારી એ સળ હું' તારે સહન કર ! અને હું' જીવતી રહે એટલા જ માટે એ પ્યાલમાંની દવા હું' પી જા ! '

એટલે પછી આગળ જરા પજુ થયો કે વિશંબ કર્પ સિવાય હેસ્ટર પ્રાર્થન એ પ્યાલો પોતામાં કાઢતી ઊંધી,

અને પછી, એ વૈદરાજની ઈશ્વરત મુજબ બિધતા બાળક-
ની પથારી પર ખેડી, એ વૈદરાજે પણ એ ક્રાંતક્રીમાં
ને એકની એક પુરણી હતી તે પાસે ખેંચી અને
હેરદરની બાજુમાં જ પોતાની બેઠક લીધી. તેને આવી
રીતે પોતાની બાજુમાં આવીને બેસતો દેખીતે એ
અનિવાર્ય રીતે ક્ષુદ્ર બહી, કેમકે એને લાગ્યું કે પોતાની
શારીરિક વેદના દુઃકરવાને માટે માનવેચિત્ત દવાલાવે,
સિદ્ધાન્તદષ્ટિએ કે પછી શિષ્ટતાનાં પદ નીચે છુપાએલી
કુરુવાએ તેને ને કંઈ પચમાં લેવાનું સમજ્યું તે પમાં
લીધા પછી હવે તે, પોતે અને ભારિય બારે બૂંડ
કર્યું અને તે પણ પાણું કદી પણ સુધારી ન સકાય
એવું બૂંડ કર્યું એવા પુરુષનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા
ને એવા સ્વરૂપમાં હવે પોતાની સાથે વર્તન જમાવવા
માટે એમ એને લાગ્યું !

‘ હેરદર ’ તે જોશ્વો, ‘ તું ’ શા માટે અથવા
કેવી રીતે આ ખાડામાં પડી, અથવા તો, બીજા
સાબ્દોમાં કહીએ, તો મેં તને જોઈ એ જન્મેલીના
ઉચ્ચાસન પર તું શા માટે ને કેવી રીતે ચડી, એ હું
તને પૂછવા માગતો નથી. કેમકે એવું કારણ કંઈ જલ્દ
દૂર શોધવા જવું પડે એમ નથી. એવું કારણ તે મારી
અર્પાઈ ને તારી નબળાઈ એ જ. મારા જેવો માણુષ

— વિચારપરાયણ જીવન ગાળનારો. મોટાં મોટાં પુસ્ત-
કાલયોનો કોઠો બની ગયેલો—જાનની અછીપ રૂપ
ઊપાવવા માટે જેણે પોતાના જીવનનાં જીવંતોત્તમ વર્ષો
ક્યારનાં આપી દીધાં હતાં, અને ને હવે જીવંતોત્તમ
અવસ્થામાં આવી પહોંચેલો હતો ને શક્તિએ ખગલણી
ગયો હતો એવા મારા જેવા માણસને પણ તારા
જેવી સ્ત્રીના બૌદ્ધ ને સૌન્દર્યના મોહમાં લપટાવાની
શી જરૂર હતી ? જન્મપળથી જ માડું શરીર કપાઈ
હતું, છતાં કોઈ જુવાન બાલકની કસપમાં મારી
બૌદ્ધિક સંપત્તિ મારી શારીરિક વિરૂપતને લંબી રહે
એવી મામલમાં હું શું જોઈને પડ્યો હોય ? લોકો
મને શણે કહે છે, પછી પોતાનું
જીવન પોતાના કિતાબે

જે જીવનમાં એ
જેવું હતું મારે જાણું
જેવું એને એવેદર.
મેં એવું એને નથી

મુકીય કે વાત જ પહેલામાં, પહેલી ને વચ્ચે હું
જોવાનો તે લોકોની સમક્ષ શરમ અને જ્ઞેતાની મૂર્તિ-
ની જેડે જોએલી તને, હેરદર પ્રાપ્તિને પોતાને જ,
જોવાનો. અને એટલું બધું મોડું શું કામ, આપણે
પશુની જીંદગી જેવા જીવંત દેવળનાં પગધિયાં સતોડે
જીવંતતાં હતાં તે જ પહે આપણા એ માનવને અને
આ લાલ અધરનો સતિધુરક ને એતરણી આપનારો
જાડો મારે માટે નિર્માણ છે એ જોઈ લેવું એકતું હતું મારે !

‘ તને તો ખબર છે ’ હેરદરે કહ્યું—અત્યારે હવામાં
બની ગયેલી છતાં—પોતાની શરમતી નિશાનીને ઉત્તેજ
કરીને એલા સાબ્દોમાં તેણે ને દાંડો કામ દીધો. તે
એનાથી સાંખી રાકયો નહિ, એટલે હેરદરે કહ્યું—‘ તને
તો ખબર છે કે મેં ’ તને પહેલેયા જ ખરી વાત ખુલ્લે
મુઠ્ઠી કરી દીધી હતી. અને તારા પર જરાએ પ્રેમ
મુજબી હતો જ નહિ, અને પ્રેમનો ખોટો દેખાડો પણ
મેં કદી કર્યો જ નહોતો. ’

‘ તારી વાત ખરી છે, ’ તેણે કહ્યું, ‘ મારી જ
મૂર્ખાઈ હતી એ, હમણાં જ કહ્યું નહિ મેં તને એ !
પણ, એ વખત મુખીનું માડું જીવન ફાગળ જ ગયેલું.
આખો સંસાર મને રસસ્થળ જ લાગતો હતો ! માડું હજી
એ વખતે, અનેક અતિથિઓને રહેવાની સગવડવાળી
છતાં માર્દરંજનમિત્રી ઉપમા વિનાનાં એવા એકાન્ત ધર
જેવું હતું. અને તેથી એ ધરમાં માર્દરંજનમિત્રી પ્રત-
યવરની અને લીન કમળ પણ આવી ! એ વખતે
માડું એ લાગ્યું અને એટલું બધું તરંગી કે અલકષ
નહિ લાગેલું—ઉંમરે આગળ વધેલો હોવા છતાં, રસાને
મંજીર અને સોમિયો હોવા છતાં, અને શરીરે કપાડો
લેવા છતાં—જીવજીવનનું ને સાડું સુખ પ્રાપ્તિના એક
ઉંચાઈ જીવન હોવા જેવી આખી માનવજાતિ માટે
સી છે તે મને પણ મગરી એવું માડું રાખ્યું અને
એટલું જીવ અલકષ નહિ લાગેલું, અને તેથી હેરદરે, હું
તને મારા દેવામાં જોવી પ્રયો, દેવામાં જ શું,
તારા સહવાસે પ્રકટવેશી ઉપમાથી તને હું આપરા
નહિ હું તને દેવાના છેક અંતરના ખંડમાં
મળે. ’

તને લાગે અન્ધાર થયો છે, ’ હેરદરે ધીમે

‘ આપણે બન્નેએ એકબીજાને અન્યાય કર્યો છે, ’ તેણે ઉત્તર આપ્યો. ‘ પહેલો અન્યાય તો મેં ’ કર્યો કે તારા કૃતતા યૌવનને ઝોટા ને અસ્વાભાવિક સંબંધ બાંધીને મેં દગાથી મારા છુપાપા સાથે સંકળી દીધું. એટલે, અત્યાર સુધીની મારી વિચારણાઓ અને તત્ત્વચિંતન છોક જ એજે ગમેલાં નહિ હોવાથી મને તારા પર વેર લેવાની જરૂરો મળ્યા નથી. તેમ તારું કશું અનિષ્ટ કરવાની મારી શક્ત નથી. તારું ને મારું બન્નેનું છામકું સમતોલ થઈ ગયું છે, એટલે આપણે દિસાજ સરહદ થઈ ગયો ગણાય. પણ હેરટર, આપણને બન્નેને આમ અન્યાય કરવાનો પેલો આદમી તો હજી હાવાત છે. તો કોણ છે એ આદમી ? ’

‘ ખૂઠ મા મને એ ! ’ એવું ગુપ્ત સામે તાકીને દડતાથી બેઈ હેરટર જવાબ આપ્યો. ‘ એ છ કદી નહિ જાણવા પામવાનો ! ’

‘ કદી નહિ, એમ કહે છે તું ? ’ સ્વાશ્વચ્ચુચક તેમ અનિષ્ટ લાવિચ્ચુચક રિપત કરીને તેણે પૂછ્યું. ‘ કદી નહિ જાણવા પામવાનો એને એમ ? ત્યારે હેરટર, મારી આ જ્ઞાનનું ખાતીપૂરક માનવે હો, કે કાંઈ પણ અકળ વાત કળવાને માટે જે મન મૂકીને આવુરતા ને અંતપૂરક મંડ્યો રહે એવો પુરુષથી ગુપ્ત રહે એવી વસ્તુઓ, આ બાજુજગતમાં કે પછી વિચારના અદરશ પ્રદેશમાં, બહુ જ થોડી હેમ છે, તારી એ ગુપ્ત વાત કહાય તું પડપૂટ કરનારા લોકસમૂહથી છૂપી રાખી શકે. તારી એ ગુપ્ત વાત કહાય તું, આજે તારા હાથમાંથી બળાતકારે એ પુરુષનું નામ જાણવાને અને એ દારા એ ઉચ્ચાસન પર તને એક ગોઠિયો આપવાને મથના પેલા પાદરીએ અને અમલદારોથી પણ આજની પેઢે દગેશનો માટે છૂપી રાખી શકે. પણ મારી પાસેથી તું છૂપી રાખી શકે એ આજા રાખીશ નહિ, કેમકે એ સૌતા કરતાં ભુદી જ સંકિન્નજોથી હું આ બાજતની તપાસ કરવાને આવ્યો છું. આજ સુધી હું જેમ સ્વયં શોધવા માટે પુરતકા પડાવ્યું મંડ્યો રહેતો હતો, અને સોવું શોધવા માટે કળિયા પાછળ મંડ્યો રહેતો હતો, તેમ જ હવે પછીથી આ આદમીને શોધી કાઢવા મંડ્યો રહીશ. અમારી બન્ને વચ્ચે અમુક ગાજતમાં એવું વાચસાગર રહેલું છે

કે એ લાવસાગરને પરિણામે એ માણસની મને જરૂર ખબર પડી જશે. એ મારી પાસે આવશે તો ધૂનવા લાગશે. હું એની પાસે જઈશું. તો મને ખબર પણ ન પડે અને સમજાય પણ નહિ એવી રીતે મારા શરીરમાં હું પણ ધૂનરંગી અતુલન કરીશ. એટલે વહેલો કે ચોટ્ટો એ મારા હાથમાં આવ્યા વિના રહેવાનો નહિ. ’

આ વળતે આ ચોખાઈ ગએલા ચહેરાવાળા પદ્ધતી અંધિરહેરટર પર એવી એકાગ્રતાથી ચમકવા લાગી, કે પોતાના હાથમાં છુપાવી રાખેલી ગુપ્ત વાત રખેને તે વાંચી જશે એવી બીકે હેરટર પોતાના બન્ને હાથ પોતાની છાતી પર બીડી દીધા.

‘ ત્યારે તું એવું નામ નહિ કહેવાની એમ ને ? કંઈ શીકર નહિ. તું નહિ કહે તોય એ મારા હાથમાં આવવાનો જ છે, ’ જાણે આ બાજતમાં વિધાતા પણ તેના સ્વયમાં કામ કરેલો હોમ એમ, અકાલ વિશ્વાસભરી દ્રષ્ટિએ તેણે ફરી બોલવા માંડ્યું. ‘ એ માણસના વસ્ત્ર પર નેકે તારી પેઢે કલંકચ્ચુચક અક્ષર બહેલો નથી, છતાં વસ્ત્ર પર નહિ તો એના હાથ પરથી એ અક્ષર હું વાંચી કાઢીશ પણ છતાં આ ઉપરથી તું તો એના સંબંધમાં કશી બીનિ રાખીશ નહિ. એના કુશ્મળતા બદલે આપવાની ભગવાનનો પોતાની જે પદ્ધતિ હશે એમાં હું ઉત્તરજો થઈ વચ્ચે હાથ પાંતરીશ. અથવા તો માનવીએ ધોડેલા કાવલના સંકળમાં એને સપાટીને મારો ભતને પણ એ દારા તુકાન કરી બેસીય, એવું કશું તું ધારી લઈશ નહિ. તેમ એના બાવને ઇચ્છ પહેંચાડ્યા જેવું, અથવા તો, હું મરું હું તેમ એ નામગિરિ પુડાવશે તો એના વશને ઇચ્છ પહેંચાડ્યા જેવું પણ હું કંઈ કરીશ એવું પણ તું કંઈપી લઈશ નહિ. હું તો કહું છું કે એ બન્ને જીવતો રહે ! બાજ પ્રતિષ્ઠાના સ્વાંગમાં ભલે એ બને તો પોતાની ભતને છુપાવી રખે ! પણ મને તેમ કહે તોપણ એ મારા હાથમાં આવવાનો જ એ ચોક્કસ ! ’

‘ તારાં કાર્યો દયાગ્ય છે, ’ હેરટર તેના સપ્ટો સાંજાને યોગી ગઇ તથા હેયતાઇ ગઇ, અને બોલી. ‘ પણ તારાં વેણ ઉપરથી તો હું ભયંકર આકર્ષણ લાગે એવો છે. ’

‘એક દહાડે તું મારી પત્ની હતી,’ પડિતે આગળ ભોંલવા ચાલ્યું, ‘એટલે મારે તને એક આશા કરવાની છે. તે તારા ચારનું નામ ગુપ્ત રાખ્યું છે. તો એ જ પ્રમાણે મારું નામ પણ તારે ગુપ્ત જ રાખ્યું. આ મુદ્દામાં મને યોગ્યતા હોય એવું કોઈ નથી. તો જીવનમાં કદી પણ તે મને તારો પતિ ગણેલો એ વાત કોઈ પણ માણસ આગળ ઉઘાડી શકે નહિ ! જ્યારે આ જંગલી સીમાડા પર હું હવે મારો તંજૂ નાખવાનો છું, કારણ કે બીજે ગમે ત્યાં જઈ તોપણ હું ત્યાં પ્રવાસી જ રહેવાનો છું, તેમ કોઈ પણ માનવી સાથે ત્યાં મારે કશો સંબંધ હોય એવું બનવાનું નથી, તારે બીજા બાળુ આદિ એક સ્ત્રી, એક પુરુષ, અને એક બાળક છે જેમની અને મારી વચ્ચે ગાદ સંબંધ રહેશે છે. પછી એ સંબંધ પ્રેમનો છે કે દ્વેષનો, નીતિન્યાયનો છે કે અનીતિમય અને અયોગ્ય છે, એ જુદી વાત છે તું અને તારા જીવનો એ મારા જ છે, એટલે જ્યાં તું હો. અને જ્યાં તારો પુરુષ હોય ત્યાં જ મારું પર છે. પણ તારે મારી વાત પ્રત્યક્ષ કરવી નહિ !’

‘તે તને એવું કેમ ગમે છે ?’ પોતાની અને આ પુરુષની વચ્ચેના આ ગૂઢ સંબંધથી, કોણ ભણે શા કારણે બહાર જઈને હેઠલે પૂછ્યું. ‘એ કરતાં તો તું પોતાની નતને પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ રીતે બહાર કરી દે અને મારો સંકેતરતો ત્યાજ કરી દે તો વધારે સારું નહિ ?’

‘હું ને મું છું તેનું શરણ કદાચ એ હોય,’ તેણે જવાબ આપ્યો, ‘કે અભિચારી સ્ત્રીના પતિની જે મહત્તાથી ધ્યાન તે વહેરવા હું નિવાર નથી; અથવા એનાં એ સિવાય બીજાં પણ કારણો હોય. પણ દેશમાં માત્ર એટલી કે મારો વિચાર કોઈ જણે નહિ એવી રીતે જીવવાનો ને મરવાનો છે, એટલે તારે દુનિયાને એમ જ તજીવડું કે તારો પતિ અત્યાર અગમજ ક્યારેના ડરથી ગમે છે, અને એના સંબંધમાં કશા સમાચાર કદી આવવાના જ નથી. ભૂલ્યે ચૂક્યે કોઈ દહાડે આપણે બેસા પછ તાર, તો તારી વાણી, ઇશ્વર, કે દહાડાં તું મને જરા પણ યોગ્ય છે એવું કદી પણ જણાવવા દઈશ નહિ. ખાસ કરીને પેલા માણસને તો આ સુખ વાત કદી પણ કીધી નહિ ! આમાં ભોંકાં પણ ચૂક કરી છે ને તો મરી પડી સમજાશે ! તો જી

એ માણસની આજ્ઞા, પદવી, અને હંપન સંબંધી મા હાથમાં છે એ ખ્યાનમાં રાખજે ! માટે અમરદાર !’

‘એવી વાત સુખે સમી છે તેમ તારી પણ રાખીશ, દેહરે કહ્યું.’

‘આ સોમદ !’ પેલાએ કહ્યું.

એટલે દેહરે સોમદ ખાખા.

‘અને હવે શ્રીમતી પ્રાધન,’ જેમને સિલિંગનું આ માણસ હવે પછી આ નામે યોગ્યતાવાનો છે-કહ્યું ‘તને આંતરે હું એકઠી રહેવા દઈ છું, તારું આ બાળક અને તારો આ દિગ્ભોજિયો અક્ષર એ જાનેના સદાચારમાં હું તને એકઠી રહેવા દઈ છું ! આમ કેમ અઠી દેહરે ? બીજી વખતે પણ તારે આ નિશાન ધરણ કરવી એી !’ એ લોકોએ સમ કરી છે ! શરે તને ભવંકર સ્વર્ગ આવે એવી ધારણી નથી લાગતી એથી ?’

‘તું મારી સામે જોઈને કેમ એમ મોં મરકાવ્યા કરે છે ?’ નેની અંધિની અંદરના જાણે જોઈને મૂંઝાળે દેહરે પૂછ્યું. ‘આંતરે આપણાં આસપાસના જંગમમાં ને ચેતાન કર્યા કરે છે તેના જેવા શું છે તું ?’ તે શું મને બોળાવે મારી પાસે એવો કશર કરાવી લેવો છે કે નેની મારા આત્માની અવગતિ ધાય ?’

‘જા, તા, તારા આત્માની નહિ,’ કરી વળી મિતલ કરીને તેણે ઉત્તર આપ્યો, ‘નહિ, તારા આત્માની નહિ !’

૫

હુરદરનું ભરતકામ

હુરદર પ્રાધનની પત્ની સખાદે પરી થઈ, એટલે એની તુરંબો દરવાજો ઉપાડી નાખવામાં આવ્યો ને એ સર્વપ્રકારમાં ગઢાર આવી. આ સર્વપ્રકાર સૌની ઉપર એક મરખો પડતો હતો, જ્યાં એમ મોંદશ રાત્રિનું હજ્યને જણે એ પોતાની જાતી પરનો દિગ્ભોજિયો અક્ષર જતો કરવાને માટે કેવળ પડતો હોય એમ લાગ્યું. તુરંમના જીવનમાંથી અધારે એ કામના આપ વચર એકઠી ગઢાર આવી એ વખતે, અગાઉ એવાદર વગેરેની સારી સાથે ગાદર આવેલી અને સૌ માણસો પોતાની સામે આંગળી ચીંચીને જોવા કરે એવા સ્થાન.

જનિક તમારાનો વિષય પૂર્વે વર્ણવ્યું તેમ પોતાને બનાવવામાં આવેલી તે વખત કરતાં પણ સરખાતમાં થોડાં ડગલાં સુધી તો એને વિશેષ દુઃખ થયું. પેલા પ્રસંગે તો પોતાના આરિયમાં એટલું જૂઠવાનું બળ હતું તેટલું સઘળું એક્ટું કરીને અને પોતાના મજબૂત તંત્રો પર કડક કાબૂ મેળવીને એણે એ તમારાને ગળદળતા વિજયપ્રસંગના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યા હતા. વળી, એવો બનાવ તો આખા જીવનગાથામાં એક જ વાર અને એવો વિરલ હોય છે, એટલે, એ બનાવનો સામનો કરવાને માટે તો એ, અવિધ્યમાં અનેક કાનિષ્ઠ્ય વરસો સુધી એને નવાની શકે એટલી સ્વર્ણી જીવન-શક્તિ કરી પણ કરસર કર્યા વગર એ એક જ પ્રસંગમાં ખરડી નાખે તોય એને 'શાપ' ના પાડે એવું ન હોતું. જે કાયદાએ તેને સત્ત્વ ક્રેલા તે કાયદો કડક હોવાના રાક્ષસ જેવો હતો, પણ એ બિદામણી રાક્ષસના વજ્રબાહુમાં જેમ નાશ કરવાની શક્તિ હતી તેમ ટોઠાં આપવાની પણ શક્તિ હતી, એટલે એ સત્ત્વ કરનારા કાયદાએ એને ફજેતીની લાયકર કરોડી દરમિયાન ટકાવી પણ રાખી હતી. પણ આજે તુરંગના દરવાજામાંથી એકઠી પાઘાર આવી ત્યારથી પછી એ કરોડી એક જ હાથાની નહિ પણ રોજની લાન બની ગઈ, એટલે પોતાની સહજ પ્રકૃતિમાં જે કંઈ સાધ્યસામર્થ્ય હતું તેની મદદ લઈને એને રમે તો ટકી શકેલાનું હતું, અથવા તો ટકી ન જ શકે તો પછી પરવસ બનીને ફૂટી જવાનું હતું. વર્તમાન ફાલતું દુઃખ સહન કરતા માટે એ અવિધ્ય પાસેથી ફૂટી પણ મદદની આશા રાખી શકે એવું હતું નહિ. કમંઠે આવતી જાલની સાથે આવતી કાલનો પોતાની જ એવી નવી કરોડીએ પાછી આવતો જોઈ રહેવાની જ હતી. તે જ પ્રમાણે દર નવા નવા દિવસ સાથે નવા નવા કરોડીએ આવવાની જ હતી અને આવતો અકસ્માતે રીતે અસઘ લાગતી હતી એવી જ એ કરોડીઓમાંથી એને રોજ રોજ પસાર થવાનું હતું. દર દરના અવિધ્યના દિવસો કમે કમે નજીક આવતા જવાના, પણ છતાં એ બાવિ દિવસો દરમિયાન પણ એને એનો એ જ ભાગ્યે ઉપાડવાના હતા અને એનું એ જ દુઃખ વેડવાનું હતું. એમાંનું કયું એનાથી ફૂટી દેવાય એવું હતું નહિ. તેમ બોણું પણ યાવ એમ હતું નહિ. કેમકે વંદતા દિવસો અને ઉમેરાતાં વરસો આ

શરમના દય ૧૨ દુઃખનો ટેકરો વધારતા જ જવાનાં આ સપનાં વસો દરમિયાન એનું વ્યતિત્ત 'ભૂ'સાધ જવાનું, એ બન્ને કે મનુષ્યવ્યક્તિ છે એ વાત જુઠાઈ જવાની, અને મનુષ્યવ્યક્તિને બદલે એ સ્ત્રીવ્યક્તિની નિર્જનતા અને પાપમય કામગિરિની સામાન્ય સંગા જેવી બની જવાની, અને સઘળા ઉપદેશકો અને નીતિ-પ્રચારકો મદ્ભોષ આપતી વખતે પોતાની વ્યતનો એવી સંસારો ઉપશોગ કરવાના, એની છાતી પર - લાલચોળ રંગનો અક્ષર સદાએ લખીકતો, રહેવાનો, એટલે જીજ્ઞાસી પેદીનાં અને ત્રિશુલ હાવનાં સઘળાં સ્ત્રીપુરોષોને પોતે બાણે પાપની મૂર્તિ હોય, પાપનો જ સાદાર દેહ હોય, પાપનું જ હાગરાદાનૂર સ્વરૂપ હોય એમ પોના તરફ એવાનું મૌ સીખવવાનાં-મૃત પ્રતિષ્ઠિત માત પિતાને ત્યાં જન્મેલી એવી પોતાને-અવિધ્યમાં પ્રુપ્ત વયની સ્ત્રી થવાની એવી નાનકડી બાળકીની માતાને-એકવાર સર્વથા નિર્દોષ અને નિષ્કલંક હતી એવી પોતાને-સૌ પાપના અવતારરૂપ ભેટાં સીખવાનું. અને આ કથંક એને હેઠ મરુ પર્વત ધારણ કરતું પડવાનું, મરુ પર્વત જ રું, મરુ પછી એની કંપર ઉપર પણ કોઈ રમરશ્ચિદ મૂકવાનું તો આ કથંકસંતાનું જ મૂકાવાનું.

આ બાઈએ આ ધૂરિત લોકોની વસહનમાં જ સદાગળને મારે રહેવું એવું કોઈ કરમાન એને મળેલી સત્ત્વનું ન હતું, એટલે જો પાણું હોત તો એ પોતાના અમ્મલ વલતમાં અથવા તો પુરોપના બીજા કોઈ દેશમાં જઈ શકત, અને ત્યાં ગળે નવો જ અવતાર પામી હોય એવો નવો જ સ્વાંય ધારણ કરીને પોતાના આંસીના ઇતિદ મને સર્વથા છુપાવી શકત, અથવા એણે જો પાણું હોત તો એ બાજુના ઘેર અભેદ જંગલોનો ચાર્ગ પણ હાથ શકત, અને આ મુશકમાં જે કાયદાએ એને સત્ત્વ કરોડી તેજા કાપદાઓથી સર્વથા બિલ પ્રકારનું જીવન ગાળનારી અને લુહા જ રીત રિવાજે પાળનારી પ્રાણી સાથે એની પ્રકૃતિની ઉદામતા અને ઉદામતા એકરૂપ થઈને જાણી ભવત-આવી રીતે એની સમક્ષ વિશાળ જગત વિસ્તરેતું હોવા છતાં, અને એ વિશાળ જગતમાં જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં જવાને એ સ્વતંત્ર હોવા છતાં એ કયાંય પણ ન ગઈ અને જે મુશકમાં અને જે એક જ મુશકમાં પોનાને મૌ એના અવતારરૂપ ગણે એ મુશકને જ હળુ પોતાના

વતનરૂપે ઓળખાવીને તેને જ પગમી રહી એ ધણીને વિશ્વમજનક લાગશે, પણ પોતાના અમરન છવનને રંગી નાખે એવો કાંઈ મદદાત વિશિષ્ટ પ્રયત્ન એ રથને બચેલા હોય તે રથને પડ્યા રહેવાની અને ભૂતની પેઠે તેની આસપાસ જ ધૂમ્મસ કરવાની અનિવાર્ય વાસના માણસમાં ઉત્પન્ન કરે-એ પ્રસંગે જેમ વિશેષ ધેરે અને ગમગીનીભર્યા તેમ આવી લાગણી વિશેષ પ્રબળ રીતે ઉત્પન્ન કરે-એનું કાંઈ અકુળ વિધિનું વિધાન હોય છે, નસીબના જેટલી જ અપરિહાર્ય અને અવલગનારી એવી કાંઈક લાગણી માનવહૃદયમાં રહેલી છે. એ લાગણીને પરિણામે એ બાપ આ ને આ જ રથને રહી, એણે જે પાપ કર્યું હતું તે જાણે કે આંદોની જમીનમાં એણે નાખેલાં મૃગિયાં હતાં. બીજા બધા યાત્રાળુ અને પ્રવાસિને આદલા બધા પ્રતિકૂળ થઈ પડતા આ અસ્વપ્રદેશમાં હેરફેર પ્રાપ્તનહો. જાણે કે નવો જન્મ થયો હતો, અને મૂળ જન્મ કરતાં પણ આ નવા જન્મમાં એને આ પ્રદેશ સાથે વિશેષ મેળ ભેટી મયો હતો, તેથી જ આ મુશ્કેલ જંગમી અને ગમગીનીભરેલા હોવા છતાં તેને એણે પોતાના છવનખરનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. આ પ્રદેશની સાથે સરખાવતાં જન્મમાં અન્ય સર્વ રથજો-ભ્યાં પોતાનું સુખમય બચાવ્યું વનિધું અને લાગા વખત પર કાઢી નાખેલાં કપડાંની પેઠે ભ્યાં પોતાનો નિઃકર્તક કબાકાળ પોતાની માતાની મુરસિન અંજાળ નીચે રહેલો હત્ય પશુ લાગેલો હતો એવું ઈંગ્લેન્ડના ઇપિપ્રદેશમાં આવેલું પોતાનું અમલ મામડું પણ-પ્રદેશ જેવાં લાગતાં હતાં. એને આ રથજ સથે જાંધી રાખનારી સંકળો હતી તો લોહના જ અંકડાનો, અને એના અંતરામાંને ખૂબ સંતાપ આપનારી હતી છતાં એ કદી પણ તોડી ચાકાવ એવું હતું નહિ.

કદાચ એમ પણ હોય-કદાચ શું, વિચારે એમ જ હતું, જોકે આ વાત એ પોતાના મનથી પણ છુપાવતી હતી, અને દરમંધી સાંપ નીકળે તેમ એના અંતરમાંથી આ વાત બહાર બહાર નીકળતા મચતી ત્યારે એનું મોઢું જાંબું પડી જતું-કે પોતાના છવનમાં ખારે આપતિજનક થઈ પડેલા એવા આ પ્રદેશમાં એને રાખનારી એની એક બીજી લાગણી હતી. આ લાગણી તે એ કે જે પુરુષની સાથે પોતાને સંબંધ

થયેલો હતો તે પુરુષ પણ આ જ પ્રદેશમાં વસી રા હતો, અને તેનાં પગલાં પણ આ જ ભૂમિમાં સંચા રવાં હતાં. એ પુરુષની સાથેના પોતાનો સંબંધ અત્યંત જગતદષ્ટિએ ભલેને માન્ય ન ગણાયો હોય તે પણ છેવટના કયામતના દિવસે અદાવતની ગાદી મથક તે એ પુરુષ પણ પોતાની જ પડણે બેઠો રહેતો, અને એ ગાદી બે પછી એમને ભવિષ્યમાં અનન્ત સદચારને બદલે આપે એવી એમની લખવેદી બની જતાની એમ એ માનતી હતી. માનવહૃદયને ફરાવનાર આશ્ચર્ય મરવે આ વિચાર હેતુરના ચિત્તમાં ફરીફરીને ફેલાય કર્યો હતો, અને એ વિચાર ઉત્પન્ન થતાં એને જે વીઃ અને પરિણામમાં અનાદ થતો, અને પછી બીજા જ ધર્મ એ વિચારને હરથમાંથી કાંઈક કાઢવાને એ જે પ્રયત્ન કરતી તે એમને આ આશુરી મરવ આખર હમણું હતું બાણે આ વિચારનું મુખ પૂરુંપાપડું જુએ ન શકે એટલામાં તો તેને એ તેની અધારી શુશમાં તરહડમેલી દેતી. જે વિચારને ભેરે એ બાપવંશક પોતા મન મનાવતી હતી, ન્યૂઈંગ્લેન્ડની અંદરના પોતાને નિવાસ યાત્રા રાખતા મટે વિવિધ હલીથી ફરીને પોતાન અતિમ પ્રયોજનરૂપે જે વિચાર એ પોતાના મનમ રજૂ કરતી હતી, તે અર્થ સંત્ય અને અર્થ આત્મ વચન જેવો હતો. આ વિચાર તે એ જે પોતાનું પત્ન યજ્ઞેનું તે આ રથજે, અને તેથી ઈર્ષ્યોક્તમાં એ પત્નજ પ્રાપ્તિવ પણ પોતે આ જ રથજે દાંતે કરવું જોઈએ એટલે આંદો રહેવાથી પોતાને રોજ રોજ જે સારમન ચાતવા મહન કરતી પડતી તે ચાતવા જ પોતાના અંતરનો મથકો રાજ આખરે દૂર કરી દેશે, અને પોતાના હૃદયમાં નવી જ વિશુદ્ધિ, તપને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી એટલે સન્તપ્તગુણના જેવી ઉચ્ચતર પ્રકારની વિશુદ્ધિ, પ્રકાશવશે. આવી માનમિક વિચારણા ફરીને એણે આ જ પ્રદેશમાં વસવાટો નિર્ધાર કર્યો.

ત્યારે હેરફેર પ્રાર્બન આ મુશ્કેલમાંથી નારી જ નહિ તે આવી વિચારણાને વીધે. સંકેરને સીમારે, દીવસપત્ની કિનાર પર, જનાં બીજા કે હ પણ વસ્તીથી અંર્યા દૂર એની એક પરાજ બાણેની તાનકડી મૂંપડી હતી. એ મૂંપડી મૂળ તો કાંઈ અગાહવા વસાવતીમે જાંધી હતી, પણ એની આસપાસની જમીન ખેતીને અરે

કસ વગરની માલુમ પડતાં તેમ શહેરથી દૂર હોવાને લીધે બીજા વમાહામિ સાથેના સામાજિક વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ માલુમ પડતાં તેણે તે તણ દીધી હતી. તે સમુદ્ગમિતારે બાંધેલી હતી, અને તેની પશ્ચિમ તિરણે સામેની બાજુએ જંગલોની જગાએથી ટેકરીઓ આવેલી હતી. એ ઝૂંપડીની નજીક નાનાં કોંગ્રસમેલો ઝાડવાનું એક ઝુંડ હતું—એ કોપકદપમાં એવાં નાનાં કોંગ્રસમેલો ઝાડવાં જ ઊગતાં—તે એ ઝૂંપડીને પૂરેપૂરી દંડી તો નહોતું હતું, પણ બળે કે એમ મુલવતું હતું કે આ સ્થળે એક એવો પદ્મધં છે કે જે હાંકી દેશે જોઇતો હતો અથવા હાંકી દીધો હોત તો વધારે સારું. માગત, ત્યારે આવી આ અસગ એકાન્ત ઝૂંપડીમાં હેસ્ટરે આવાપીશીની પરવાનગી લઇને પોતાના બાજુક સાથે રહેવા માંડ્યું, અને પોતાની પાસે જે થોડુંકાનું સાધન હતું તેના વડે જેમ તેમ ગુનવેર કરવા માંડ્યો. એ આંદોં રહેવા આવી કે તરત જ આ સ્થળ પર સંક્રાંત કોઇ અજાણ ઓળો પધરાઇ ગયો. આ બાજુને માનવભવિની દયા વૃત્તિથી વચિત રાખીને ફરફર શા માટે હાસેલી થૂંડી એ નાનાં બાળકો કંઈ સમજી શકે નહિ, એટલે એ બ્યારે પોતાના ધરની બારી આગળ પોતાનું ભરતકામ લઇને બેઠી હોય, અથવા બારણામાં ઊભી હોય, અથવા પોતાના નાનકડા બર્મીયામાં કંઈ મહેનતનું કામ કરતી હોય, અથવા શહેરમાં જવાના માર્ગ પર ચાલતી હોય, ત્યારે નાનાં બાળકો જાનનામાં આવીને એને જોઇ રહેતાં, પણ એની જાતી પરના લાલ અક્ષર પર એમની નજર પડતી કે તરત જ કોઈ વિચિત્ર પ્રકારની ભીતિને લીધે એકદમ હઠી કાઢીને નાસી જતાં.

હેસ્ટર જોકે સાવ એકલ દશમાં હતી, અને આખી કુનિયામાં કોઇ પણ માણસ એના મિત્ર નહીં એની પડખે આવીને બેઠો રહેવાની હિંમત કરી શકે એવું નહોતું, છતાં એને આવાપીશીની બાજુમાં જરા પણ તંગી વેલી પડે એવી કહેણ નહોતી. કેમકે જોકે એ મુશકમાં ભરતકામના કસબને માટે બહુ અવકાશ ન હોતો, છતાં એવા મુશકમાં પણ એ કસબકાસ એ પોતાના અને પોતાના ઊછરતા બચ્ચાના ગુજરાત માટે જોઇએ તેટલું સહેલાઈથી મેળવી લેતી હતી. એ જમાનામાં, તેમ અધારે પણ, સ્ત્રીઓને માટે શક્ય અને સંભવિત કસબ તે તો આ એક ભરતકામનો જ કસબ છે. આ

કસબમાં એની કદપના કેવી ચાલતી હતી, અને કેવું નાજુક કામ ચતુરાઈપૂર્વક એ કરી શકતી હતી તેના નમૂનો, પોતાની જાતી પર એણે પેલા અક્ષરની આસપાસ જે વિલક્ષણ ભરતકામ કર્યું હતું તેમાંથી મળી આવતો હતો. આ ભરતકામ એટલું અતિર્થક હતું કે દરબારી સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં રેશમી અને કસમી કપડાં પર આવા ભરતકામનો લાભ લઇ તેને વધુ સુંદર બનાવવાનું ચૂકતી નહિ. આમન્ય રીતે આંદોંના ધ્યુરિન લોકોના પોશાકમાં સોનિયા જેવી સાદાઈ દેખાતી હતી, એટલે એના ભરતકામથી સુંદર રચનાઓ માટે આંદોં વારંવાર માગ લીધી થાય એવા તો બહુ સંભવ નહોતો, છતાં એ જમાનાની રસરસિ એવી હતી કે આવા ભરતકામમાં જે કંઈ બુદ્ધ કાળજી અને પ્રયાસપૂર્વક કરવામાં આવતું તેને માટે એને આદરભાવ રહેતો, અને એ રસરસિની અસર આપણા અમેરિકન વડાઓ—સોડી છૂટે નહિ એવી અનેક 'દેશનો' ને ક્ષયમાત્રમાં છોડી દઇને આંદોં આવેલા એવા કઠોર પ્રકૃતિના આપણા અમેરિકન વડાઓ—પર પણ થવા વિના રહી નહિ, એટલે એમના તંત્રમાં પણ ધર્માધિકારદીક્ષા, ન્યાયાધિકારદીક્ષા, તેમ આંદોંની નવી સરકાર જે નવી નવી કમામલરી પદ્ધતિઓ લોકો આગળ દાખવતી હતી તદનુસાર યોગ્યએકા સપ્થા બહોરે સમારંબો એક નિમમ તરફિ જ ભારે ઠાંકમાં અને જામ્યતાથી ઊભાવતા અને એ સર્વ પ્રસંગે એક પ્રકારનો ગંભીર છતાં વિચારપૂર્વક યોજાશે એવો લાભો જોવામાં આવતો, જે માણસોને શાસન-તંત્રની લગામે પહેલવહેલી સોંપવામાં આવતી તેમને માટે એ પ્રસંગે મેટા ગળપટ્ટી, ભારે મહેનતે તૈયાર કરેલા કમરબંધ, અને ભારે શોભાવમાન રીતે ભારેલાં કાચનાં મોજાં, આ સપ્થા સામગ્રી આવરણક મણાતી—સામાન્ય સાણ્ણોને માટે તો રાતભલા આર્થિક અથ-નિશ્ચયક કાલકા જ આવી વસ્તુઓની મનાઇ કરતા, છતાં નવા અમલગરી દીક્ષા લેતા માણસો માટે તેમ પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે પુરબળ ધરતે કીધે સમાજમાં વિચિત્ર સ્થાન ધરાવનારા પુરોને માટે આવી વસ્તુઓની છૂટ સખચમાં આવી હતી. મૈત્ર વખતના પોશાકમાં પણ, એને તો ગુજરાતના ચરીરના શય્યાર તરીકે અથવા તો પૂજી તેવી પાછળ તેનાં રચનોને તેના મુલ્યથી યથેચો શોક ઘોળા અને કાળા કાપડની વિવિધ

રચનાઓ દ્વારા દર્શાવવાના સાધન તરીકે પણ હેસ્ટર પ્રાઇન પુરું પાડે એવા ભરતકામની વારંવાર જરૂર પડતી. વળી બાળકોને માટે કપડાં તૈયાર કરવાનાં હતાં તેમાં પણ એની મહેનતની જરૂર પડતી અને તેથી એને કંઈક બરકત થાય એવો અવકાશ રહેતો.

એટલે કેમે કેમે, અને તે પણ છેક ધીમે ધીમે જ એમ નહિ, પણ ઠીક ઠીક ત્વરાથી, એના હાથના ભરતકામને ત્યાં બધે ચાલ પડી ગયો. મમે તો લોકોને આ દુર્ભાગી સ્ત્રીના દુર્ભાગ્ય પ્રત્યે દયા આવતી તે કારણે, અથવા તો ધણીવાર સામાન્ય કે માલવિનાના પદ્યોને પણ કાલ્પનિક મહત્ત્વ આપી બેસતારી એવી લોકોની રાજિત્ત વિકૃત કૌતુકચૂંતિને લીધે, અથવા તો પછી બીજી રીતે ખાલી પડી રહેત એવી એક ખોટા હેસ્ટરે ખરેખર પરી તેને લીધે-આમ કારણ મમે તે હોય પણ એક પરિણામ તો ચોક્કસ આભવું કે જેટલા કલાક સુધી પોતે ભરતકામ કરવાનું યોગ્ય ગણે તેટલા સપળા કલાક સુધી ચાલે એટલા ભરતકામને માટે પૂરા દામ મળી રહે એવી સ્થિતિ ત્યાં ઊભી થઈ હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે હમ્મલા અને જલકાના પ્રસંગોએ એના પાપથી ખરડાએલા હાથે તૈયાર કરેલાં કપડાં પહેરીને લોકો પોતાની મોહ અને સિંધ્યાભિમાનની મનોચૂંતિને ઝમચા માગતા હોય. કેમકે સળે જે ગળપટ્ટો પહેરતો તેના પર એની ભરતકામ નજરે પડતી હતી, તેનિકાગતો ગજાની આસપાસ જે ફૂમલ બાંધતા તેમાં પણ એનું ભરતકામ જોવામાં આવતું, અને પાછીસોષો જે પટ્ટો પહેરતા ત્યાં પણ તે દેખાતું; વળી નાનાકા બપ્પાની ટોળી પર એ શણગારરચના કરતું; અને ઉવટ, મણસો મરી જતા ત્યારે તેમની કમ્પેડીમાં મઘ બેસું ઉઘાડીને સડી જવા માટે પણ એનું ભરતકામ સાથે સાથે લપેડી દેવામાં આવતું હતું. આમ એ સપળા પ્રસંગે દુષ્ટિગોચર થતું હતું, ડનાં એક પ્રસંગે એનો કાળજીપૂર્વક બહિષ્કાર કરવામાં આવતો, એનું ભરતકામ સપળે પ્રસંગે ખપમાં લેવાતું, પણ લખોલખ કેન્યામ મુખ પતરી શરમતી સરખી ડાંકવાને માટે વપસતા સફેદ ધુરખા પર એને પોતાની ભરતકામ લોકોએ અજમાવવા દીધી હોય એવો એક મજા દાખવો નૈયા-એવો નીકળતો નથી. એટલે લોકો આ એક પ્રસંગે

એની કળાનો દરવાપૂર્વક બહિષ્કાર કરતા અને આ બહિષ્કાર તો, એના પાપ પ્રત્યે સમાજ કેવા અવગળ અને નિર્દુષ્ટ તિરસ્કારપૂર્વક જોતો હતો તેના જ નિર્ભયરૂપ હતો.

હેસ્ટર બહુ પૈસા પેદા કરવાની પદ્ધતિ નહિ એ પોતે તો કાપ તપસીના જેટલી સાદાકથી રહેતી, પણ પોતાના જાળકને એક વાતની ઊભા રહેવા દેતી નહિ. એટલે પોતાને માટે સહેલ રાતો અને પોતાની બાળકોને માટે સાદું તથા કાષ્ટ વાતની પુનતા વચરતું સમૃદ્ધતાને એ બન્નેને માટે ભેગપામ કરી શકાય એવી વધુ કમાણી કરવા એ કડી દરાર કરતી નહિ. એ પોતે વ્યર્થમાં જાડાં અને વધારેમાં વધારે સેલિયા રંગનાં કપડાં પહેરતી, અને એ કપડાં પર શણગાર જેવું કંઈ હોય તો તે કિન્દગીબર એને કપાળે એટલે પેસે દિ'મળાકિયો અટાર બહેને; હતો તે જ હતો. પોતે આમ છેક જ સાડાં કપડાં પહેરતી, પણ પોતાની પુત્રિને તો એ તરેહવાર રંગબેરંગી પોશાક પહેરાવતી, એ નાનકડી છેકરીમા સુદમ સુકમાર લાવડમ હતું એને પૂર બહારમાં ખીતવે એવા તરેહવાર રંગબેરંગી પોશાક એ પહેરાવતી, આ પોશાક પાછળ એક ખીતને પણ બેઢ રહેજો હતો, પણ એ વિશે આપણે, આગળ કાંઈ બીજું પ્રસંગે વાત કરીશું. પોતાની છેકરીના શણગારમાં હેસ્ટર આ પ્રમાણે જે લોકો ધણી ખરચ કરતી તે સિવાય પોતાની પાસે જે કંઈ પૈસા વધતા તે સપળા તે પોતાના કરતાં એના દુર્ભાગી હોય એવાં સપળાં દુર્બળાં માણસોને ધર્માંદામાં આપી દેતી-નનેકે આવાં દુષ્ટિમાં માણસો તેની પાસેની ધર્માંદા લઈને પણ મણી વાર તો તેનું અવમાન જ કરતાં, તે જ રીતે પોતાની પરિવ્રજા મમળ પણ પોતાની ભગવતનાનો વધુ પ્રિય કરવામાં અને એ દારા વધુ મુંડર નમૂના પેદા કરવામાં તે ધારત તો ગળી શકત, પણ નેમ ન કરતાં એ ચરણે સમય તે ગરીબપુરમાંજોને માટે નવાં કપડાં સીવવામાં માગતી. સંભવ છે કે સમયનો આરો ઉપયોગ કરવામાં તેનો આશય પોતે કરેલા પાપ પ્રાપ્તિત કરવાનો હતો, અને એ આટલા બધા કલાક આજીવન સીવણકામ પાછળ આગતી તેમાં તેને હેટ પોતાના આત્મ તેમ મુખનો આણી બૂની

એમ આપનાને જ જણાવેલો હતો. એવી મૂળ પ્રકૃતિ, પૂર્વ પ્રદેશના લોકોના જેવી માતૃજર અને વિનાશી હતી, એટલે એનામાં ભક્ષક અને સુન્દરતાને માટે સાહજિક સ્પર્શિત હતી, પણ એના સમસ્ત છત્રમાં એક એવા ભરતકામ સિવાય બીજે કયાંયે એ રસ-વૃત્તિનો એ વિનિયોગ કરી શકે એવું હતું નહિ. આ ભવિતિને નાણુક ભરતકામમાં એ મળ આવે છે તે પુરુષ ભવિતિના તે સમજવામાં પણ આવતી નથી. હેરર પ્રાધન્યને તો એ ભરતકામ પોતાના હૃદયના ઉકેલ લાવેને પ્રકટ કરવાનું અને એ રીતે ચિત્તશાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન મ્હાં પડે એવું હતું. પણ છત્રના અન્ય સર્વ આનંદોની પેઠે આ ભરતકામના આનંદને પણ પાપ મળીને તેણે તણ દીધો. આવી નાની બાળતમાં પણ એ બાધ એવી રીતે પુરુષ પાપના નિયારોને વચ્ચે કાઢી વચ્ચે લાવતી હતી એ ઉપરથી તો એવી ધારણી રહે છે કે એ બાળના હૃદયમાં રિયર સાચા પથતાપ જેવું બહુ થોડું હતું અને આ બાધાની પાછળ બેઠે બેઠે કોઈક શંકાસ્પદ વૃત્તિ કે અગિયત મનોભાવ છુપાઈ રહ્યો હશે.

હેરર પ્રાધન્ય આવી રીતે જગતમાં પોતાનું છત્રન મુખરવા લાગી. એનામાં સહજ આરિગ્ગજ ડોવાને લીધે તેમ જ વિરલ શક્તિ દોરાથી જગત એના સર્વથા ત્યાગ કરી શક્યું નહિ, બોંકે સીદ્ધિથી મધ્યું ન ગય એવા કલંકથી તો એને તેણે અંકિત કરી જ. સમાજ સાથેના એના સંબંધ બ્યવહારમાં પણ પેતે એ સમાજના અંગરૂપ છે એમ એને લાગે એવું કદાં એવામાં આવતું નહોતું. જે જે માણસના સંસ્પર્શમાં એ આવતી તે સૌની એકેએક મેષ્ટ, એકેએક શબ્દ, તેમ મીન પણ એના સૌએ બદિષ્ઠાર કહ્યો છે એમ જ સ્પષ્ટવતું અને ઘણી વાર તો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી પણ હતું. એ તજે કોઈ છુદા જ જગતમાં વસતી લેણ અથવા બીજા મનુષ્યો કરતાં છુદી જ ઈંદ્રિય અને કરોળી અવહાર કરતી હોય એટલી બધી એકવી અટકી એને બનાવી દેવામાં આવી હતી. કોઈ માણસ મરીને ચૂત થાય, અને એ પછી પોતાને મેર પાછું આવે તો એ જેમ કોઈની તમને ન પડી શકે અથવા બીજા કોઈ રીતે પોતાની હાજરી વ્યક્ત ન કરી શકે, પરમાં કેમ આનંદોત્સવનો પ્રસંગ હોય તો અમાલ પેતે હાથ

હતું એ વખતે તેમાં જેમ બાગ લેતું તેમ હવે ન લઈ શકે, અથવા કુટુંબમાં કોઈ શોકપ્રસંગ હોય તો તેમાં પણ જેમ દિલગીરી ન દર્શાવી શકે, અથવા પોતાની સહનુભૂતિ વ્યક્ત કરવાની એને કુદરતી નિયમોથી મનાઈ થયેલી હોવા છતાં એ કોઈ ચુકિત કરીને એવી સહનુ-ભૂતિ દર્શાવે તો એ જેમ લોકોમાં કેવળ ત્રાસ અને બીતિકર્ષણ અણગમનો જ લાવ ઉત્પન્ન કરે તેવું આ હેરર પ્રાધન્યનું પણ થયું, અને એ પણ એ ભૂતની પેઠે આ જગતની અંદરના સંબંધ નીતિઅવહારથી તેમ લાગણીઆધારથી અસર જેવી બની મ્હાં. સમસ્ત વિશ્વદશમાં એના પ્રત્યે કોઈ ભાવની લાગણી રહી હોય તો તે ફક્ત ભૂત પ્રત્યે જેમ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણગમનો જ લાગણી હોય છે તેવી જ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણગમની જ લાગણી તેમ વધારામાં વળી ઉપમાં ઉપ દીરસકારની જ લાગણી રહેલી એવામાં આવતી હતી. એ જગતનો કંઈ માવા કે મુદ્દતાનો જગતનો ન હોતો, અને બેકે એવા, જગતનામાં અને જગતમાં પોતાની સ્થિતિ એ બરાબર સમજતી હતી, અને એ સ્થિતિ કદી પણ એ લીસરી ભાવ એવા સંભવ જ નહોતો, છતાં તેની એ સ્થિતિ, એના અંતરના એ આળા બાગ પર ફરી ફરીને નિર્દય રીતે આઘાત પહોંચાડીને, ફર વખતે નવું જ કષ્ટ પેદા કરે એવી રીતે એને ફરી ફરીને પ્રત્યક્ષ દશવધામાં આગવી હતી આપણે આમજ કદી બધા તેમ, જે મરીયા મુશ્કાંઓને એ ઉદારતાથી મદદ કરતી તેણી જ પોતાને સ્થાય કરાવી એ બીની નિંદા કરતાં હતાં. એ જ રીતે પોતાના પ્રમથાજને અગે એને ઉચ્ચ વર્ગની બાનુએને ત્યાં જતું પડતું ત્યારે એ બાનુઓ પણ કેટલીકવાર નાની નાની વાતમાં ગર્જિત આલેખો કરવાની બી-ભવિતિની સદગ ટેવ દારા લદા ગમ છધને તો કેટલીક વાર વળી એના આળા અંતરને સખન નિર્દય ઝાટકા જેવાં લાગે એવાં અસખ્ય વેણ ઉચ્ચારીને એના હૃદયમાં એ રેડતી હતી, આ બધી રીતેથી હેરર હવે લાંબા વખતથી સારી પેઠે ટેવાઈ ગઈ હતી, એટલે આવા કોઈ પણ પ્રયત્ને છત્રમાં એ અશ્વર સરખે ઉચ્ચારી નહિ; ફક્ત આવું કોઈ નિંદાવચન સાંભળતી ત્યારે એના શીકા ગાલ પર ધડીતર અનિવાર્ય રીતે સદમ્બી મુશ્કાં એકાએક છવાઈ જતી, અને પછી તરત પાછી એના અંતરનો

ગિરણમાં રિલીન થઈ જતી. આવા મર્વ પ્રંચોએવે તે ખૂબ મીઠા રાખતી—ખરેખર સદનસદિ અને ધીરજની બાળતમાં તો એ શરીર જની મર્વ હતી, છતાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી વખતે પોતાના આ મધ્યમા વિરોધીઓ પર આગીવાદ વરસાવવાની વિનવિ કરતાં અચક્ષી, કેમકે એ સૌને મારી આપવાની એની અંતરની આકાશ અને ઇચ્છા દેવા છતાં રહેને એને આશિષવચન ઉચ્ચારવા જાય તે વખતે છાત્ર દર્શી આશિષને બચ્ચે મર્વાક શાપ જ આપી એમકે એવી એને મનએ ખાતિ રચા કરતી હતી.

રેડી પરિવન આશયને દેવદરને મળ તો એને એક જ વાર કરેલી, પણ એ મળ એવા હરી કે એની પ્રતિ સતત રીતે ચાલુ રહી અને એનો ક્યારે પણ અંત આવશે નહિ, એટલે એક જ વખતની સમગ્ર આશ ચતુરાધર્મક સદાની યાતના ઉપમ કરતાશ એ આશયતના સુકાદાથી દેવદરને ઉપર વળીથી તેવી અને બીજી દબાઈ રીતે સખત દુઃખના અસંખ્ય આંચકા અપડપણે સજી કર્યા કરવા પડતા હતા. એ રસ્તામાં ચાલી જતી હોય અને બેગલેને કાંઈ પાછળે મોટા થઈ જતો તો એને સિખામગ્નના એ બોલ મંભાજાવવાને તે રસ્તા વચ્ચે વચ બોલો રહી જતો, પરિણામે ત્યાં તરત જ આ લાચાર પાપી સ્ત્રીની આસપાસ લોકોનું મોટું ટોળું એકઠું થઈ જતું, અને એને લેધને તે પછી દાંતિયાં કાઢી અથવા રોય અને તિરસ્કારથી બધા ચડાવીને એને 'ઉં રહેલું' રવિવારને દિવસે વિશ્વપિતાના પ્રમન દાસ્યને આસ્વાદ લેવાની આશાએ એ દેવજમાં જતી, તો ત્યાં પણ દુર્ભાગ્યે એ જતે જ પાછલીના પ્રવચનનો વિષયબની જતી. પછી તો એ છોડાંએથી પણ હરા લાગી; કેમકે તેઓ એને ધણીવાર શહેરમાં શાન્તિથી મૂંઝી મૂંઝી ચાલી જતી જોતાં, અને એ વખતે નાનકડી છોકરી સિવાય બીજા કોઈને એની સાથે દેખતાં નહિ, એ ઉપરથી તથા એમનાં માનપિતાની વાતો ઉપરથી આ સોખત વગરની અટૂલી સ્ત્રીમાં કમકમટી ઉપજાવે એવું કંઈક વસી રહેલું છે એવો આજો આજો ખ્યાલ એમના મનમાં પેસી એવો હતો. એટલે એ રસ્તે ચઢને ચાલી જતી હોય ત્યારે એવો હતો. એટલે એ રસ્તે ચઢને ચાલી જતી હોય ત્યારે આ છેકરા પહેલાં તો એને શાન્તિથી પસાર થયા હતાં,

પણ એ જરાક દૂર પહોંચે એટલે પછી એ સાવચ એવી ચીસો પાડતાં પાડતાં એની પાછળ દોડતાં. આ વખતે દોડતાં દોડતાં એ એવો શબ્દ ઉચ્ચારી એમનાં રંગે એમને પોતાને મન તો કશો અર્થ નહોતો. પણ એમના મુખમાંથી અજાનનાં નીકળી ગયેલા એ શબ્દ પહેલેને ક્યારે ત્રાસ પતો. એને તો એથી વધુ એવું થતું કે જોતાની કલંકશા સમયન વાતાવરણમાં એટલી બધી વિચંટી મઠ છે કે જાણે અખિત નિમગ્ન પણ એનાથી વોફ હોય એમ લાગતું. આ વાત એના મનમાં એટલી બધી હતી મર્વ હતી કે એની કુળી કુળકશા જોતાં પાંદડાં અંદર અંદર ધ્રુવે અવાજે મુંઝતાં હોય.—શ્રીમજ્જુની વાચુસદરીઓ એનો મદ-મજુટ કરતી હોય—અથવા હેમંતશિશિનો સુસવતો—પરમ એ મંજુથી શિસો નાખીને એમનો હોય—તો એ બધું સંભળીને પણ આ છેકરાએનો શબ્દ સંભળીને દેવદરને થતી એવી વધુ વેદના ન થાત. આમાં વળી કાંઈ પણ નવો માણસ એને તાકીને લેવા કરતો તેથી એને જુદી જ જાતની યાતનાનો અનુભવ થતો. અજાણમાં માણસો ત્યારે એનાં હિંમજોડિયા અક્ષર તરફ કોટુમ્બરક વિચિત્ર રીતે જોઈ રહેતાં—અને કાંઈ પણ માણસ એ અક્ષર તરફ લેવા વિના કરી પણ રહેતું નહિ—ત્યારે તેઓ જાણે કે નવેસરથી એ અક્ષરનો દેવદરનાં દંપ્તમાં ગ્રામ દેના; એટલે ધણીવાર તો પોતાને કાંઈ જોતું હોય ત્યારે આ અક્ષરસંકેતને પોતાના હાથથી લોટી દેવાની એને અનિવાર્ય ઇચ્છા થઈ આવતી, એકે આ ઇચ્છાને એ સદાએ શેરી જ રાખતી. પણ ત્યારે બીજી બાજુથી એક પરિચિત પુરુષની દ્રષ્ટિ એક પર પડતી ત્યારે વળી એને જુદી જ જાતનું કષ્ટ થતું. એ પુરુષની પરિચયમુદક કંડી એકાગ્રદષ્ટિ એને ચાટે અસહ્ય થઈ પડતી. ટૂંકમાં, પહેલેથી છેલ્લે મુશી, આ અક્ષરસંકેત પર કાંઈ પણ મનુષ્ય જોતું તો દેવદર પ્રાધનના ચિતમાં દારુણ વેદના થતી. આ સંજ્ઞાવાળું રથજ એને મન કરી પણ રીડું ન જાતું; જાણતું એને તો જાણે રોજની યાતના સાથે એ પા રોજ રોજ વધુ ને વધુ આજો બનતો જતો હોય એમ લાગતું હતું.

પણ કોઈકવાર, ઘણે દિવસે અથવા કદાચ પહેલે મહીને

કોઈકવાર, પોતાની કલંકસંતા પર એ એવી દષ્ટિ— માનવોચિત માયાભાવભરી દષ્ટિ—પડતી એટલી કે જેથી ત્યજે પોતાની વેદનામાં એ અધોભાગ પડાવતી હોય એમ એને કાણવાર દુઃખમાંથી નિવૃત્તિનો અનુભવ થતો. પણ બીજી જ ક્ષણે તો એ દુઃખ પાછું, પહેલાં કરતાં વિશેષ ઉત્કટતાના અનુભવ સાથે, ઘસી આવતું; કેમકે આમણું દુઃખ, અને આગલા દુઃખની નિવૃત્તિ એ જે વચ્ચેના ગાળામાં એ વળી નવું પાપ કરી એસતી. હેરતરે પાપ કરેલું તો શું એણે એકલીએ જ કરેલું ?

છવનમાં આવું દુઃખ આમ એકલાં એકલાં સંઘન કરતું પડતું તેથી હેરતરની કલ્પનાસકિત પર કંઈક અસર થઈ, અને એ જો આરિય તેમ જુદિમાં વધુ મદ કે પોથી હોત તો, એ અસર એથી પણ વધારે યાત, આથી, જે નાનકડી દુનિયા સાથે એને જાણ સંબંધ હતો એ દુનિયામાં, પોતાની સદાની રીત પ્રમાણે કોઈ પણ સોખલી વિના એ એકલી આમતેજ જતી આવતી કે કરતી ત્યારે હેરતરને અવારનવાર એમ લાગતું—કદાચ એને એવો તરંગ જ થઈ આવતો, છતાં આ તરંગ હોય તો પણ કેમ કરતાં ન નિવારી શકાય એવો પ્રબળ આ તરંગ હતો—કે આ દિગ્ગજેકિધ અફરે એને એક નવી જ તાનેન્દ્રિય આપેલ છે. એને થતું કે આ દિગ્ગ- જોડકિયા અફરે એને બીજાનાં અંતરોમાં છુપાઈ રહેલાં પાપનું સમભાવભાધું નાન આવું છે. આ વાત માનતાં એને કમકસાં આવતાં છતાં માન્યા વગર એને છૂટકો જ નહોતો. આ રીતે બીજાનાં અંતરો કાપાડાં થતાં જે અપ્રકટ પાતો એના જાણવામાં આવતી એથી એ તાસી જતી. આ અપ્રકટ પાતો જાણવાથી એના મનમાં કેવા વિચારો આવતા ? એના હૃદયમાં વસી રહેલું આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને હજી અડધી જ વસા કરી શક્યું હતું, અને એની આસુરી અસર સામે તે હજી સતત રીતે મથ્યા કરતી હતી, એ આસુરી અત્ત્વ આ સ્ત્રીને જે એમ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યાં કરતું હતું કે, આ જ્યાં વેકા ગદારથી પવિત્રતા અને અરિયવિશુદ્ધિ- નો વાઘો પહેરેલો ફરે છે તે તો કેવળ જાણીતું અને દંભ જ છે, અને એ સૌના સંબંધમાં જો સત્ત્વ હજી- ક્ત પ્રકટ થાય, નો તો, એક હેરતર માધન ઉપરાંત બીજાં અનેક સાચુસના હૃદય પર એવી પેઠે જ દિગ્ગ-

જોડકિયા અફર ચમકવા લાગે,—આમ એ આસુરી સત્ત્વ જે આ સ્ત્રીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યાં કરતું હતું તેના જ વિચારો શું એના મનમાં વહેતા આવતા ? ત્યારે, આવા વિચારો એક રીતે આજ્ઞા, ઝંખા અને છતાં બીજી રીતે તદન સ્પષ્ટ એવા સ્વરૂપમાં એના મનમાં આવતા હતા તેને એણે સત્ત્વ તરીકે સ્વીકારી લેવા ? આ સ્ત્રીને છવનમાં દુઃખનો અનુભવ તો પાર વચરતો ચલે હતો, પણ એ સંઘળા દુઃખમય અનુભવમાં આ વિચારના એવી ભાઈર અને પૂણાસપદ વસ્તુ તો એને બીજી એક પણ લાગી નહોતી. આ રોન અને આ વિચાર એના હૃદયમાં પ્રગીવાર અણધારી આંચકા પેદા કરતાં અને એને મૂંઝવણમાં નાખી દેતાં, કેમકે એ રોન ધણીવાર સામાન્ય રીતે માનવીય ગણાતી બાકિત એના સંબંધમાં ચોક્કાવી મૂકે એવી વાતો પ્રકટ કરી દેતું અને કાંઈકને સ્વપ્ને જે ખ્યાલ ન હોય એવે સ્થળે અને સમયે અણધારી હકીકતો પ્રગટ કરી દેતું. ઉત્કલરણ તરીકે, કોઈકવાર એ કોઈ મૂલ્ય ધર્મશુક્ર કે ન્યાય- મૂર્તિની પાસે યદ્યપે પસાર થતી હોય—ધર્મિકતા અને ન્યાયશીલતાના આદર્શરૂપ ગણાતા તથા પ્રાચીન પૂજ્ય- ભાવભર્યા એ જમાનામાં દૈવી ક્ષિસ્તાના સાક્ષમાં ફરે એવા પવિત્ર મનાતા અને લોકોમાં સદાએ અત્યંત આદર- ભાવપૂર્વક પૂજાતા એવા કોઈ ધર્મશુક્ર કે ન્યાય- મૂર્તિની પાસે યદ્યપે પસાર થતી હોય—ત્યાં એની છાતી પરનું રક્તકાથું કંઈકેયિત્ત જાણે એ બાકિત સાથે પોતાને કંઈકે ચીકું સંચાળ્ય હોય એવા સમભાવપૂર્વક એકદમ અજાણી બેઠાં, એટલે હેરતર મનમાં પ્રશ્ન કરતી કે ' આદર્શ વળી આટલામાં ક્યો દુરાતમા આવી ચડ્યો છે ? ' અને સાધારણ રીતે નીચી નજરે ચાલ્યા જવાની પોતાની ટેવ હતી, એટલે ક્યવાને મતે ત્યારે નીચેથી જિયે નજર નાખતી, ત્યારે પૃથ્વીકેકમાં સન્તપ્તરૂપ તરીકે પૂજાતા આ તંદાપૂરૂપ સિરાય બીજી કોઈ પણ માનવ- બાકિત એની દષ્ટિમંડપામાં દેખાતી નહિ ! વળી કોઈ વાર કોઈ આકેશ ઉમરની સ્ત્રી પોતાના વિશુદ્ધિપ્રેમમાં હેરતર વાદે અણગમમાં લખાં સંકોચતી ચાસી જતી હોય ત્યાં, એ સ્ત્રી સાથે જાણે જુનો બિનિનીભાવ હોય એવી રૂપિ હેરતર ધણી ધણી રોડયા મથે છતાં હકપૂર્વક એના હૃદયમાં ઊડી આવતી ! હવે લોકમાન્યતા પ્રમાણે આ આકેશ સ્ત્રીએ પોતાના અંતરમાં છવનગરકી મિત્રી

જોડાણમાં વિધીન યદ્ય જતી. આવા મર્વ પ્રસ્થોત્તે તે ખૂબ ધીરજ શખની—ખરેખર સહનશક્તિ અને ધીરજની બાબતમાં તો એ શરીર બની ગઈ હતી, છતાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી વખતે પોતાના આ સપજા વિરોધીઓ પર આશીર્વાદ વરસાવવાની વિનંતિ કરતાં અચકાતી, કેમકે એ સૌને માથી આપવાની એની અંતરની ભાવના અને ઇચ્છા હોવા છતાં રખેને પોતે આશિષસ્થન ઉચ્ચારવા કાચ તે વખતે જીભ દટાવી આશિષને બદલે માંક શાપ જ આપી બેઠશે એવી એને સદાએ બીંતિ થતી હતી.

પેલી ખરિટન અદાલતે હેસ્ટરને સજા તો એકે એક જ માર કરેલી, પણ એ સજા એવી કરી કે એની પ્રતિ સતત રીતે આણુ રહી અને એનો ઈશ્વરે પણ અંત આણે નહિ, એટલે એક જ વખતની સંગઠાર આમ ચતુરસ્રપૂર્વક સજાની પાતના ઉત્પન્ન કરનાર એ અદાલતના મુકાદમી હેસ્ટરને ઉપ વર્ણવી તેવી અને બીજી હતોરો રીતે સખત દુઃખના અસંખ્ય આંધકા અર્થકપલે સહન કર્યા કરવા પડતા હતા. એ રસ્તામાં ચાલી જતી હોય અને બોમળેગે કોઇ પાદરિનો ભેટો યદ્ય જતો તો એને શિખામણના એ બોલ સંભળાવવાને તે રસ્તા વચ્ચે— વચ જોએ રહી જતો, પરિણામે ત્યાં તરત જ આ લામાર પાપી બીની અસપાસ લોકેલું 'મોટું' ટોળું એકઠું થઈ જતું, અને એને એકને તે પછી દાંતિયાં કરતું અથવા રોષ અને તિરસ્કારથી બતાં અગ્રણીને એને જોઈ રહેતું. રક્તિવારને દિવસે વિશ્વપિતાના પ્રસન્ન હાસ્યનો આસ્વાદ લેવાની આશાએ એ દેવગમાં જતી, તો ત્યાં પણ દુર્ભાગ્યે એ જાને જ પાદરીના પ્રવચનનો વિષમતી જતી. પછી તો એ ઉકારાંઓથી જ્યારે લાગી; કેમકે તેઓ એને ધણીવાર શબ્દમાં શાન્તિથી મૂંગી મૂંગી ચાલી જતી ભેટાં, અને એ વખતે નાનકડી ઊકારી સિવાય બીજા કોઈને એની સાથે દેખતાં નહિ, એ ઉપરથી તથા એમનાં માતપિતાની વાતો ઉપરથી આ સ્થળન વગરની અદૃશી સ્ત્રીમાં કેમકે માટી બિખળાવે એવું કંઈક વધી રહેતું કે એવો આહો આહો બ્રાહ્મ એમના મગજમાં પેસી ગયો હતો. એટલે એ રસ્તે ધમને ચાલી જતી હોય ત્યારે એ હોઠરા પહેલાં તો એને શાન્તિથી પસાર થતા દેતાં,

પણ એ જરાક દૂર પહોંચે એટલે પછી એ સપજાં મોટી ચીસો પાડતાં પાડતાં એની પાછળ દોડતાં. આ વખતે દોડતાં દોડતાં એ એવો શબ્દ ઉચ્ચારી બેસતાં જેનો એમને પોતાને મન તો કશો અર્થ નહોતો. પણ એમના મુખમાંથી અગણ્યતાં નીકળી ગયેલા એ શબ્દવા હેસ્ટરને બારે ત્રાસ થતો. એને તો એથી જાણે એવું થતું કે પોતાની કમંકયા સમસ્ત વાતાવરણમાં એટલી બધી તિરસ્કારી થઈ છે કે જાણે અખિલ નિસર્ગે પણ એનાથી વાકેફ હોય એમ ધારતું. આ વાત એના મગજમાં એટલી જુધી હતી ગઈ હતી કે એની કાળા કમંકયા પ્રયોનાં પાંદડાં અંદર અંદર ધીરે અપાળે મુંજતાં હોય.—મીઠમજાતની વાયુહદરીઓ એનો મધ-મણદ કરતી હોય—અથવા હેમંતશિશિરનો સુસવનો—પવન એ સબધી ચીસો નાખીને બેસતો હોય—નો એ બધું સંભળીને પણ આ ઉકારાંઓનો શબ્દ સંભળીને હેસ્ટરને થતી એવી વધુ વેદના ન થાત. આમાં વળી કોઇ પણ નવો માણસ એને લાગીને ભેગો કરતો તેથી એને જુદી જ જાતની યાતનાનો અનુભવ થતો, અજાણમાં માણસો જ્યારે એનાં હિંચકાક્રિયા અક્ષર તરફ કૌતુકપૂર્વક વિચિત્ર રીતે જોઈ રહેતાં—અને કોઇ પણ માણસ એ અક્ષર તરફ લેવા વિના કરી પણ રહેતું નહિ—ત્યારે તેઓ જાણે કે નવેસરથી એ અક્ષરનો દેસ્ટના દેષમાં કામ દેના એટલે ધણીવાર તો પોતાને કોઈ ભેટું હોય ત્યારે આ અક્ષરસંગાને પોતાના હાથથી દાંડી દેવાની એને અનિવાર્ય ઇચ્છા થઈ આવતી, ભેકે આ ઇચ્છાને એ સદાએ રાક્ષી જ શખની. પણ ત્યારે બીજી બાજુથી એક પરિચિત પુરુષની દષ્ટિ એના પર પડતી ત્યારે વળી એને જુદી જ જાતનું કષ્ટ થતું. એ પુરુષની પરિચયધ્વજક કંડી એકાદદષ્ટિ એને માટે અસહ્ય થઈ પડતી. દુઃકામાં, પહેલેથી છેલ્લે સુધી આ અક્ષરસંગા પર કોઇ પણ મનુષ્ય ભેટું તો હેસ્ટર પ્રાપ્તના ચિત્તમાં દારુમ્ય વેદના થતી. આ સંત્રાણી રથજ એને મન કરી પણ રીડું ન બન્યું, જીદદ્દ એને તો જાણે રોગની યાતના સાથે એ પા રોજ રોજ વધુ ને વધુ આગો બનતો જતો હોય એમ લગતું હતું.

પણ કોઈકવાર, ધણે દિવસે અથવા કદાચ ધણે મહીને

કોષકવાર, પોતાની કલંકસંતા પર એ એવી દષ્ટિ—
માનવેચિત્ત માયાભાવમયી દષ્ટિ—પડતી જોતી કે જોયી
જોયે પોતાની વેદનામાં એ અધોભાગ પડાવતી હોય
એમ એને કાણુવાર દુઃખમાંથી નિવૃત્તિને અનુભવ થતો.
પણ બીજી જ કણે તો એ દુઃખ પાછું, પહેલાં કરતાં
વિશેષ ઉત્કટતામાં અનુભવ સાથે, ધરી આવતું; કેમકે
આમણું દુઃખ, અને આમણા દુઃખની નિવૃત્તિ એ જે
વચ્ચેના ગાળામાં એ વળી નવું પાપ કરી બેસતી.
હેરતરે પાપ કરેલું તે શું એણે એકદીએ જ કર્યું ?

જીવનમાં આવું દુઃખ આમ એટલાં એટલાં સદન
કર્યું પડ્યું તેથી હેરતરતી કષ્ટતાશકિત પર કંઈક
અસર થઈ, અને એ જો આરિય તેમ જુદિમાં વધુ મુકુ
કે પોથી હોત તો, એ અસર એવી પણ વધારે થાત.
આથી, જે નાનકડી કુનિયા સાથે એને બાળ સંજ્ઞા
હતો એ કુનિયામાં, પોતાની સદાની રીત પ્રમાણે કોષ
પણ સોળતી વિના એ એકલી આમતેમ જતી આવતી
કે કરતી ત્યારે હેરતરને અવારનવાર એમ લાગતું—કદાચ
એને એવો તરંગ જ થઈ આવતો, છતાં આ તરંગ
હોય તો પણ કેમ કરતાં ન નિચારી કાઢાય એવો પ્રયત્ન
આ તરંગ હતો—એ આ દિગ્બોધિયા અંદરે એને એક
નવી જ રાત્રિનિદ્રા આપેલ છે. એને થતું કે આ દિગ્-
બોધિયા અંદરે એને બીજાનાં અંતરમાં છુપાઈ રહેલાં
પાપનું સમભાવનયું નાન આપું છે. આ વાત
માનનાં એને કમકમાં આવતાં છતાં માન્યા વગર એનો
બુદ્ધિ જ નહેતો. આ રીતે બીજાનાં અંતરે ઉપાડાં
થતાં જે અપ્રકટ રાત્રો એના ભાવનામાં આવતી એથી
એ તારી જતી, આ અપ્રકટ રાત્રો ભાવનાથી એના
મનમાં કેવા વિચારો આવતા ? એના હૃદયમાં કળી રહેલું
આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને હજી અડધી જ વય કરી
શક્યું હતું, અને એની આસુરી અસર સાથે તે હજી
મનન રીતે મથા કરતી હતી, એ આસુરી સત્ત્વ આ
સ્ત્રીને જે એમ સમગ્રવચા પ્રવલ્લ કર્યાં કર્યું હતું કે,
આ બધાં વેરો જાણતી પવિત્રતા અને અગ્નિચરિત્ર-
નો વાગો પહેરતી ફરે છે તે મો કેવળ ભૂલ્યું અને
દંભ જ છે, અને એ સૌવા સંજ્ઞામાં જે સમ દર્શ-
કન પ્રકટ થાય, તો તો, એક-હેરતર પ્રાપ્ત ઉપાસ
બીજાં અને સંજ્ઞાના દાવ પર એની પોં જ દિગ્-

બોધિયા અક્ષર ચમકવા લાગે,—આમ એ જા-
સત્ત્વ જે આ સ્ત્રીને સમગ્રવચા પ્રવલ્લ કર્યાં કર્યું
તેજ જ વિચારો શું એના મનમાં નહોતા આ-
ત્યારે, આવા વિચારો એક રીતે આજા, જાંખા
છતાં બીજી રીતે તદન સ્પષ્ટ એવા સ્વરૂપમાં
મનમાં આવતા હતા તેને એણે સત્ત્વ તરીકે સ્વી-
કેવા ? આ સ્ત્રીને જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ તો
વચ્ચેનો થયો હતો, પણ એ સમયના દુઃખમય અનુભ-
વ આ વિચારના જેવી ભયંકર અને ધૂળાસ્પદ વસ્તુ
એને બીજી એક પણ સગી નહોતી. આ રાત્રિ
આ વિચાર એના હૃદયમાં ઘડતર, અનુપાસો અંતર-
પેદા કરતાં અને એને મૂંઝવણમાં નાખી દેતાં, કેમકે
રાત્રિ સમયનાર સામાન્ય રીતે માનનીય ગણાતી બા-
ઓના સંબંધમાં એકબી બી એવી વાતો પ્રકટ :-
હેતું અને કાષ્ટને રાત્રિ જે અમાલ ન હોય એવે સ્વ-
અને સમયે અણધારી દારીકનો પ્રગટ કરી દેતું, ઉદાહર-
તરીકે, કોષકવાર એ કોષ પૂજ્ય ધર્મશુક કે ન્યાય-
મૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય-અર્થિષંકતા અને
ન્યાયશીલતાના આદર્શરૂપ ગણાતા તથા પ્રાચીન પૂજ્ય-
ભાવનમાં એ જમાનામાં દેવી કિશોરના સાધનાં ફરે
એવા પવિત્ર મનાતા અને લોકોમાં યશઃસ્વર્ણિત આદ-
રભાવપૂર્વક પૂજાતા એના કોષ ધર્મશુક કે ન્યાય-
મૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય-અર્થાં એની જાતી
પરતું રક્તવણું કમંદુલ જતું એ અકિત સાથે પોતાનો
કમંદુલ કીડું મથવળ દોલ એવા સમભાવપૂર્વક એકદમ
સમગ્રજી ગત્યું. એટલે હેરતર મનમાં પ્રકટ કરતી કે
'આંદો વળી આદરમાં ક્યો દુરાત્મા આપી સરખો
છે ?' અને માથાચુકીને નીચી નમ્મરે ગાથા જાણતી
પોતાની ટેર હતી, એટલે ક્યવાને મને ત્યારે નિર્મિતી
કિંમિ વગર નાખતી, ત્યારે પૂર્વજિહ્વામાં મનપ્રવૃત્તિ તરીકે
પૂજ્યા આ મહાપૂજ્ય સિરાય બીજી કેલ પત્તુ માર-
અકિત એની દષ્ટિમયાંમાં દેખાતી નહિ ! વળી કોષ
વાર કોષ આધિ હૃદયની સ્ત્રી પેતલના વિશુદ્ધિપ્રયમમાં
હેરતર તરફ અજ્ઞાનમાં બતાં સંજ્ઞાની મારી જતી
દોલ ત્યાં, એ સ્ત્રી સાથે જતું જતું અગ્નિનીશાવ દોલ
એની રતિ દેખર જતી જતી શક્યા મરે જતાં દર્શક
એના હૃદયમાં બી આવતી ! દરે દેહમાનવના પ્રમાણેના
અરે સ્ત્રી પોતાના અંતરમાં જીવનમયે વિની

ઉભા વચરની બરફ જેવી ઉત્તમજ અને નિષ્કલંક વિશુદ્ધિ જરી રાખી હતી. ત્યારે પછી એ પ્રૌઢાની હૃદયની એ રાગોભા વચરની નિષ્કલંક વિશુદ્ધિ, અને હૃદય પ્રાપ્તના હૃદય પરની આ મજબૂતી કલંકસંગી-એ જે વચ્ચે શું સામ્ય કે સમપણ હોઇ શકે? અથવા, કોઈક બીજી પ્રસંગે વળી, એકાએક એના અંતરમાં વીજળીના જેવા અત્યંત ઊપછીને ચેતવણી આપતો કે 'અરે હૃદય, ને, ને, આ આપણી મહેનતપૂર્ણ તપ!' અને એ ચેતવણી ઉપરથી ન્યાં નજર ઊંડી કરીને એ જોવા લાય. ત્યાં તો, કોઇ જુવાન કુમારિકા શરમાતી શરમાતી તિરછી નજરે એના હિંગોલકિયા અક્ષરને જોતી હોય, અને સજીવાર એ હિંગોલકિયા અક્ષર જોવાથી એણે પોતાની વિશુદ્ધિ કંઈક અસહ્ય ગાંધી હોઈ એવા ભાવથી ગાલ પર શરમતા આજ શેરમા પાછી તરત પોતાની અંખ ત્યાંથી એટલી ચેતી હોય એવું દ્રશ્ય તેની નજરે પડે! અરે સેતાન! તારું માદળિયું તો આ કલંકસમૂહને છાતીએ જડી જ રાખ્યું છે, તો શું આ પામર પાપી આ પૂછ શકે કે માનભાવથી જોઇ શકે એવી એક પથ બહિષ્કાર જીવાન કે વૃદ્ધ એકે વળાંના સ્ત્રી પુરુષોમાંથી એને માટે શું તું નહિ જ રહેવા દે? જમતમાં પછી કોઈના પર શ્રદ્ધા જ રહે નહિ એ જ પાપનું સૌથી દુષ્પર પરિણામ છે. ત્યારે, પોતાના હૃદયની નમજાજ અને માનવનીતિના પ્રાપ્તની સખતાઈને આવી કૂર રીતે ભોગ બન્યા છતાં હૃદય પ્રાપ્ત હતું જનરમાં કોઇ પથ મનુષ્ય પોતાના જેટલું દુષ્ટ નથી એમ માનવાને મથ્યા કરતી હતી એ વસ્તુ, આ અનાય મનુષ્ય હૃદય સર્વંયા સડી નહોતું મનુષ્ય એની જ સાક્ષિની અને પુરાવા તરીકે આપણે સૌએ સ્વીકારવી જોઈએ.

એ જુદા સોગિયા જમાનાના લોકો પોતાની કલ્પના-શક્તિને ગમી લાય એવી વસ્તુઓને હંમેશાં ભયંકર વસ્તુ પેશ પહેરાવી દેતાં હતાં એટલે આ બાળના હિંગોલકિયા અક્ષર વિશે પણ એમણે એક પાત જોડી કાઢી હતી, આપણે ધારીએ તો એ વાતમાંથી એક મહા ભયંકર અદ્ભુતતરફ નીજાતી કયા ઉપજાવી શકીએ. એ લોકો કહેતાં કે આ બાઈ ને કલંકસંગી ધારણ કરતી હતી તે કંઈ કોઇ દુનિયાદારી રંગના કૂંઠમાં રહેલું હિંગોલકિયા રંગનું કપડું જ નહોતું, પણ તે તો

નરક કુંડલ દેવતાની આંચથી ધૂધગળું હતું અને ત્યારે હૃદય પ્રાપ્ત રાતને વખતે બહાર નીકળતી ત્યારે આપણું ભૂખી ઊંઠેલું દેખાતું હતું. અને અરેખર એ કપડું હૃદયના દેશમાં એટલી ઊંડી બાગતણ ઉત્પન્ન થઈ કરતું હતું કે આપણી અત્મારની નારિતક મનોહરા સ્વીકારવા તત્પર થાય તે કરતાં વિશેષ સત્ત્વ એમના આ કથનમાં હતું એમ આપણે અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

૬

પર્લ

આપણે હતું હૃદયના બાગક વિશે કંઈ બોલ્યા નથી. એ નાનકડી બાળાતું નિર્દોષ જીવન, વિવંધરતા કોઇ અલગ વિધાનને અનુસરી ગીય ઝાડીના વિસ્તાર અને મજીકુંઠીઓમાંથી કોઇ સુખમ અમર પુષ્પ ઊગી નીકળે તેમ, પાપમય દુર્ગંધનાના દારણ અતિરેકમોથી ફૂલી નીકળ્યું હતું. એ બાળાને હૃદયે દિવસે વિકસતી અને મોટી થતી જોતાં, રોજ રોજ વધુ ને વધુ ભભકાર બનતા જતા એવા સૌન્દર્યને, અને એના નાણુક અવયવો પર તરલ કાન્તિ વિસ્તારતા એના કુદિતેજને નિરખતાં આ દુઃખી અબળાને કેવી વિચિત્ર લાગણી રાખી આવતી! એ બાળા કોણ? એની પત્ની! - કેમકે હૃદયે એવું નામ 'પલ' (સોતી) એવું રાખ્યું હતું; એવું નામ રાખવાનું કારણ કંઈ એ બાળકીનો દેખાવ મોતી જેવા હતો એ નહોતું. ખરી રીતે એના સ્વરૂપમાં મોતીના સાન્ન, ઉત્તમજ, અને હિરિરેલિન તેજની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું નહોતું. પણ એવું નામ 'પલ' રાખવાનું કારણ તો એ હતું કે એને મન એ અત્યંત મોંઘી હતી- પોતાનું સર્વસ્વ ખરેખર પછી એ પોતાને લાંબી હતી અને અત્યારે એ એની માતાની અનન્ય પૂંછ જેવી થઈ પડી હતી. એટલા માટે એણે તેનું નામ 'પલ' એવું રાખ્યું હતું. અને અરેખર, આ બાળકના ઉદભવની ઘટના કેવી વિચિત્ર હતી! માનવીએ આ સ્ત્રીના જાપને હિંગોલકિયા રંગનો કલંકસંગી અંશિત કર્યું હતું, અને એ કલંકસંગી અક્ષર એટલી સચેત અને વિનાશકારી હતી, કે એના જેટલા જ પાપી મનુષ્ય સિવાય બાળા કેમ પણ માનવજાતીની સહાયક બની એને કદી સાંપડે જ નહિ! ત્યારે બીજી બાળકી

મંથરે, જે પાપની માનવીએ આટલી હાથકર સ્ખલ કરી હતી તેના જ સીધા ફળરૂપે એને એક સુંદર બાળક આપ્યું હતું, જેનું સ્થાન એનું એ જ કલકિત વક્ત્ર-સ્થળ હતું, જે એના માત પિતાને સહને માટે આ આખી માનવજાતિ સાથે અને તેની ભાવિ વંશ પરંપરા સાથે સંકળતાનું હતું, અને જે આખરે પરમધન આત્મારૂપે સ્વર્ગમાં સંચરવાનું હતું! છતાં આના વિચારથી હૃદય પ્રાધનતા હૃદયમાં આઘાત કરતાં બીજાના કાવેા વિશેષ ઉત્પન્ન થતા, કેમકે એ સમજતી હતી કે પોતે કરેલું કામ હુણુ હતું, એટલે એ કામનું પરિણામ કદી પણ સાદું આવે એવી યાત એ માનો શકે એમ ન હોતું, તેથી પાપના ફળ રૂપે જન્મેલી આ બાળકીમાં એ પાપને અનુરૂપ એવું કોઈ અનિષ્ટ કે ઉન્નતાઈ બહુ લક્ષણ ક્યાંક આવી તો નથી ગયુંને એવી ખોટી એ પોતાના બાળકની ચિકિત્સા પ્રતિને સદા ભયપૂર્વક નિરખ્યા કરતી હતી.

પણ એ બાળકમાં સારીરિક જોડ જેવું તો કંઈ નિઃશંક નહોતું જ. એની સર્વાંગમંપૂર્ણ અવયવ આકર્ષિત, એનું માંધક્ય, અને અત્યાર સુધી અણપહેચાએલા એવાં એના સવળા અવયવો વાપરવામાં એની નૈકર્મિક માસાકી આ સવળું એ બાળકને ઈકનમાં જન્મેલ હોત તો તેને માટે પણ થોડા બનાવે એવું હતું: જન્મનાં આદિ માત પિતાને એ ઇકનમાંથી કાઢી કાઢવામાં આવેલાં તે પછી પણ ત્યાંના શિસ્તોએને સમવાના સમકક્ષ તરીકે આ બાળકને ત્યાં રાખ્યું હોત તો ત્યાં રહેવા જેટલી થોડાવા તેની આ શરીરસંપત્તિમાં હતી. વળી આ બાળકમાં અશ્વન સૌન્દર્ય સાથે સદા અનિર્વાર્ણ રીતે લેવામાં ન આવતું એવું નૈકર્મિક લાવણ્ય પણ હતું. આ લાવણ્યને લીધે જ એને ગમે તેવા સદા પેલાક પહેરાઓ હોય તોપણ બધે એ જ પેલાક એને સૌથી વધારે બળા જતો હોય એવી છાપ એ એનારસા ચિત્ત પર પડતી હતી. પણ આ તાનકડી પત્તને કપડાં પહેરવામાં આવતાં તે પણ કંઈ મામડી રાંચાલોકાના જેવાં તો નહોતાં જ. કોઈ વિશ્વ શમિત હેતુથી પ્રેર-હને-એ વિશ્વ હેતુ શો તે તો અત્યાર કરતાં આગળ ઉપર વધારે સારી રીતે સમજ સહાયે-આ બાળકની માતાએ તેને મારે ત્યાં જ સોયા વધારે મોંઘું અને સૌથી વધારે

લભકદાર કાપડ મળી શકે એમ હતું ને પેલા : હતું, અને એ કાપડ પર પોતાની સમસ્ત કપવાશક્તિ સંપૂર્ણ કરામત-વાગ્દારીને એને તરેહનાર સમ્પત્તિ-સાધાર્યું હતું અને એવી રીતે તૈયાર કરેલા પે-પહેરાનીને એ પોતાની પુત્રીને લોકો સમક્ષ ફેરવી હતી આના પેશાકમાં સમસ્ત ધમેલી હોય ત્યારે એ બાળકની નાણુક ક્રયા એવી ગૌરવબદેલી અને દમામદાર લાગતી હતી, અને બીજું કોઈ બાળક એણું સુંદર હોય તો તેના એ લીલેરતા સૌન્દર્યને અંધવાંચી નાખે એવા ભક્ત-ભાઈ કપડામાં આ પતનું નૈકર્મિક સૌન્દર્ય એવું પર પહેરામાં ખીલી નીકળતું હતું, કે એના મૂંપડાની સામગ્રી જળીતું પર-ફેરે ધૂમતી ત્યારે તેની આગપાસ એક આપું તેનેતરફ પંચાયત જતું, અને છતાં કોઈ વાર તેણે બહેનિત સમનમાં રમદોષ્ટું કે કાડી નાખ્યું હોય એવું સાદું ગામડી ઝગડુ પહેડું હોય તો એ જમલામાં પણ એની છત્રી એવી ને એવી જ આકર્ષક-પેલાં ભલકતર્યાં કપડાં પહેરતી તે વખતના જેવીજ આકર્ષક-સામગ્રી, આ પર્ણના રસપમાં અપાર લેલિખ્યતું વગ્ન લાખું હતું. આ એક બાળકમાં, મામડિયા બાળકની જગતી ફૂલતા જેવી સુન્દરતાથી માંડીને તે તાનકડી રમકડાંમારીની ભવ્યતા અને હાલકા સુધીનાં અનેકવિધ સૌન્દર્ય અને બ્હેનિવિધ બાળકો સમાઈ ગયાં હતાં. પણ છતાં આ સવળાં રસપોલી અંદર એક લક્ષણ સજામ રીતે બિંતરિત થએલું હતું, અને તે એવો ઉત્કટ રાગ, એવો ધેરા વળું, એનું રૂપ ગમે તેવો દેખાવ ધારણ કરે પણ આ લક્ષણ એમાંથી કડી પણ અણતું રહેતું જ નહિ અને એવાં અનેકવિધ સ્વરૂપોમાંથી એક પણ સ્વરૂપમાં એ જે રીતે પડી હોત, એવો રંગ તે આઠો બન્યો હોત, તો એનું રાસપ જ-એનું અકિતત જ-પ્રાંતર નાથ પામું હોત તો પડી તે પહેલાંથી પર્ણ ન રવી હોત અને મોઢક બીંછ જ જરી મઠ હોત!

આ એની બાળ પરિવર્તનકીચના એના પૂર્વાંતર છત્રતા વિવિધ સુકુપર્ણો મૂલવરા અને કીક કીક રપત્ત રીતે પ્રકટ કરવા ઉપરાંત બીજું કંઈ કરતી નહોતી. એની પ્રતિમાં મંબીરતા તેમ વિવિધતા બન્ને હતાં; પણ અરેબર કે કેમ તે તો જાણ નહોતે, પણ દેસરની બહુવુ કપવાને એનું કાચા કરતું હતું કે જે

જગતમાં એ બાળકી જન્મી હતી તે જગત સાથે જાણે પોતાને કશી નિરાશ ન હોય તથા તે જગતને અનુરૂપ એ બની રોકે એમ ન હોય એ પ્રકારની તેની પ્રકૃતિ હતી. વાત એ હતી કે એ બાળકને કેમ રીતે નિયમપાલક બનાવી રાખવું નહોતું. એને જન્મ આપવામાં જગતના એક મહાનિયમનો ભંગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને એના પરિણામે એક એવો છવ અવતર્યો હતો કે જેમાં મૂળતત્ત્વો ધણું કૃતિ સૌન્દર્યભર્યા અને તેજસ્વી હતાં, પણ એ સમયે મૂળતત્ત્વો અપ્રવચિત હતાં, અથવા એમાં ત્યવસ્થા એવું કંઈ હતું તો તે વિશિષ્ટ કે અનન્ય પ્રકારનું હતું, અને તેથી તેમાં યામ્ય, વૈરામ્ય કે બેઠ અબેશનું કોઈ ધોરણ શોધી શકવું એ અસમ્ય કે મુશ્કેલ હતું. પોતાના બાળકની આવી પ્રકૃતિને મુલાકાતે કરવાનું હેતુર પાસે એક જ સાધન હતું, તે, તે પણ બહુ ઝંખિયા અને અપૂર્ણ મુલાકાતે જ આપી શકે એવું હતું, અને તે સાધન તે એ કે પદ્મીના આત્મા આધ્યાત્મિક જગતમાંથી પોતાનું જીવનતરવ મેળવી રહ્યો હતો, તેમ એની સારીરાગિત પૃથ્વીની માટીમાંથી પોતાનું સર્જન કરી રહી હતી, તે સમય દરમિયાન પોતે ફની હતી એ વસ્તુનું સ્મરણ કરવું. આમ પણ પોતાના પેદામાં હતી તે સમયની પોતાની મનોદશાનું સ્મરણ કરવાથી જ તેની વિશદાણુ પ્રકૃતિને કંઈકે મુલાકાતે થઈ શકેના હોય. એ વખતની માતાની આવેશમય અને રાગમય અવસ્થાના આશ્રમ દ્વારા જ આ અણુજન્મના બાળકે પોતાના નીતિજન્યમાં ફિરફો મેળવ્યાં હતાં, અને એ ફિરફો અસમ રજકમમાં ગમે તેટલાં મુશ્કેલ અને સ્વચ્છ હોવા છતાં, પોતાની માતાની ચિત્તાવસ્થા રૂપી વચગાળાના વાતાવરણમાંથી એમાં કેટલી તેમ સોનેરી રંગો વેરે પામ લાગ્યા હતાં, તેમ જ એ વાતાવરણમાંના ભૂમકતા પ્રકારને ન કાળા એળા અને ઝમિલ તેજની પણ તેના પર બોલી અસર થઈ હતી સૌથી વિશેષ તે, એ ગાળા દરમિયાન હેતુરના આત્મામાં જે આંતર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તે એની આ પર્લામાં રચાઈ રૂપ ધારણ કરીને મિશ્રજીવ બન્યું હતું. પોતાની બાળકીમાં હવે અત્યારે એ પોતાની એ વખતની નિરંકુશ, મરજિયા, ખંડખોર મનોદશાનું, પોતાના સ્વભાવની અંધગમનનું તેમ જ પોતાના અંતરાકાશમાં ઝડપિ અને નિરાશતા જે વાદળો હેરાત વળમાં લઈ તેવું પણ પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈ શકતી હતી. પોતાના વાસ્તવ રૂપે મળેલાં એ સ્પર્શમાં તત્ત્વો અત્યારે એ નાનકડી બાળકીની બાહ્યપ્રતિરૂપી

અસંજોદ્યની મુદ્રાનીમાંથી મહી રહ્યાં હતાં, પણ આમળ ઉપર એ શૈશવપ્રભાત પરિપક્વ બનીને જ્યારે પ્રોદાવસ્થા રૂપી મધ્યાહનમાં પરિણત થવાનું, ત્યારે એ સમયનાં તત્ત્વો જારે ઝંકાવાત અને ઊર્મિતોદાનેના જનક થઈ પડે એવું લાગતું હતું.

એ જમાનાનું હૌદુષ્ણિક નિયમન અત્યંતના ફરતાં અનેકમણું કાક ગણાય એવું હતું. બાળકના કોઈ હોય સમયે ભણં લકડાચાવમાં, કોર હાકા આપવા, અને ફરી ફરીને એકીતો ઉપોગ કરવો, એવીએવી ચાસવિદિત રીતો આયોજે અરેખર જે મુના કે અપરૂપ ક્યાં હોય તેની સખ રૂપે શોજવામાં આવતી હતી એમણું જ નહિ પણ બાલેચિન સમયના મદુમેણીની શક્તિ અને પોષણને મારે પણ આવી રીતો પધ અને દિવકર ગણવામાં આવતી હતી. પણ હેતુર પ્રકૃતિને તો આ એકનું એક બાળક હોવાથી તેના પર રાજાનૈતિક રીતે જ અત્યંત પ્રેમ હતો, એકલે એના તરફ તે અયોગ્ય કે વધુ પડતી કાકાક શખે એવી પરવીતે તો અવશ્ય જ નહોતો. છતાં પોતાની ભૂમિલું અને કુખેલું એને બરાબર જાણ હોવાથી શિશુના રૂપમાં જે અમરઆત્મ: આ રીતે તેને શોષવામાં આવ્યો હોતો તેના ઉપર કેમગતાભર્યો છતાં આંખેના કાળુ રાખવાની તેણે કાશિય કરી પણ એ રીતે કાળુ રાખવાનું શૈશવ તેનામાં હતું નહિ-એવે કાળુ રાખવા મારે તેણે સિત તે શાય ઉભવતી અશ-ભાવક કરી જોઈ, પણ એ બેમાંથી એકની કંઈ લેખામાં લેવી અસર ન યાદ્ય પડતાં હેતુરને એ કાશિય હોડી દમને એ બાળકને પોતાની લાગણીએ ન્યાં દારે તેમ દેશવા દેવું અને પોતે બાળુ પર બિલા રહીને એ નેજાં કરું એ પ્રકારની તટસ્થતા વારણ કરવાની આખરે કરત પડી. અકળન કોઈ પણ જાગનમાં રૂણ દયાણ કે નિયંત્રણ કરવામાં આવતું, તો એવું દયાણ કે નિયંત્રણ ચાલુ હોય તેટલો વખત તે અસરકારક નીવડતું. બાપી એના મિત કે હૃદયને બીજ કોઈ રીતે કાળુમાં રાખવાનો કોઈવાર પ્રયત્ન કરવામાં આવતો, તો એવો પ્રાપ્ત ને પળે થતો તે પણ એ નાનકડી ધર્મનું મન ને દેશલે હોય તો તે વડા બની, અને દેશલે ન હોય તો કટાને ગણકારતી નહિ. પર્ત દણ છેક શૈશવ અવસ્થામાં હતી એટલામાં જ એની મા, બો વખતે આ કોઈની પર દયાણ કરતું,

કે તેની સાથે દલીલ કર્યું, કે તેને 'સમજાવના' પ્રયત્ન કર્યું તો એ બધું મહેતવ ક્રિયત જ જવાની એવી એને અગાઉથી જ એતવણી આપી કે એ પ્રકારની એની મુખમુદા અમુક અમુક સમયે થઈ આવતી તેમથી બરાબર પરિચિત થઈ ગઈ હતી. એની આ મુખમુદા એટલી બધી સમજાવતી હતી અજ્ઞા હતી, એમાં એટલી બધી આશાઈ તેમ કોઈ કોઈવાર તો ખાર પણ વ્યક્ત થતો, અને સાધારણ રીતે એમાં હિમિતો એવો ઉદ્ભવ પ્રગટ પ્રકટ થતો કે આ પક્ષ તે ખરેખર માનવજાતિનું બાળક છે કે કોઈ ખીછ ભતિયું એવો પ્રશ્ન હેરતરત અંતરમાં અનિવાર્ય રીતે ઘડ આવતો, કેમકે એ બાળા માનવ કરતાં પણ કોઈ દવાઈ સત્ત્વ જેની વિશેષ લાગતી હતી. એ રમતી ત્યારે પણ પોતાની મૂંપડીતા આંગણમાં મડીવાર વિશ્લેષ પ્રકારની રમત રમી ને પકડી લઈએ એ બધાનો ઉપલાસ હતો હોય એવું રિપત કરીને ત્યાંથી અદમ્ય થઈ જતી. ત્યારે જ્યારે ઉપર વર્ણવ્યો તેવો ભાવ એની ઉન્મત, ચમકી, કાળી આંખોમાં પ્રકટ થતો ત્યારે ત્યારે એ ભાવને લીધે એનામાં વિશ્લેષ પ્રકારની વિદ્યતા અને અરપૂરતા જોવામાં આવતી: જાણે કે એ અન્ય ખામીઓની પેઠે પૃથ્વી પર માંડતી ન હોય, પણ હજારો ધૂમતી હોય, અને કોઈ અગમ્યશક્તિમાંથી આવતા અને વળી પાછા અગમ્યશક્તિને ચાલ્યા જતા એવા ચમકતા તેજસ્વી પેઠે અદમ્ય થઈ જતી હોય એવું લાગતું હતું. એટલે જ્યારે જ્યારે આવો ભાવ એના મુખ પર જોતી ત્યારે હેરતરત અનિવાર્ય રીતે એ બાળક તરફ ધસતું પડતું-એ પોતે એના ભણી જાય એટલે ને તાનકડું તેકાની પોરિયું નાંચવા લાગતું તેથી તેની પાછળ હરી કાઢતી પડતી- અને તેને પકડી પાડી પોતાની છાતી કરસી કબી આવેશભર્યાં ચુંખોની તેના પર ઝડી વરસાવતી પડતી- અને આ બધું થતું તે એના બાળક પ્રભેતો પ્રેમ બિભાસ જતો હતો એને કારણે થતું હતું તે કરતાં વિશેષ તો, પણ આપણા હાથમાં કરી તકડાવ જ નહિ એવું જોવા દવાઈ સત્ત્વ જ નથી. પણ આપણા સોજ એવું લેલિયાંકનું પતનું છે એ જાણતો પોતાના અંતરને ખામી આપતા મારે થતું હતું. પણ હેરતર ત્યારે પક્ષને આપા ઉદેશથી પકડી પાડતી ત્યારે પક્ષ એકદમ પડખા દતી પડતી, અને તેનું એ દરજ્જ

આનંદ અને સંમીનમાયુષી બરપૂર હોવા તેની માતાની મૂળ શંકાને તો નિર્મૂળ કરવાને બેઠતી વિશેષ દડ જતાવતું.

પરંતુ હેરતરની અનન્ય દોષત હતી, બારે કિ એણે તે મેજથી હતી અને એના છત્રમાં તે સંજેથી હતી, એટલે પોતાની આં મોઢી પુત્રી અને પોત વચ્ચે જ્યારે હેરતર ઉપર વર્ણવ્યો તે પ્રમ મહારાષ્ટ્રી મૂરે અને સમંજો સમજાય નહિ એવો અભદ્ધ પડ્યો જોતી ત્યારે એના હૃદયને બારે આપ પદોંગમે, અને એ આપાતને લીધે કેટલીકવાર એ ન પડતી. આવા પ્રકારની પર્જના મન પર કેવી અસર, તે પહેલેથી કહેવું હંમેશાં મુશ્કેલ હતું, એટલે હંમેશાં તે નહિ પણ કેટલીકવાર તે બતાં સંજાયાવતી, પે: નાનકડી મૂડીઓ વાળીને મુશ્કેલીઓ કમામતી, અંતરનો અસતોષ વ્યક્ત કરે એવી અનુકંપારાદિ સખત, કોર, મુખમુદા ધારણ કરતી. કોઈ કોઈ વાર ને વળી જાય પોતે મનુષ્યજનનાં દુઃખરોગથી પર દોષ અને એ દુઃખરોગને સમજવાને પણ અશક્ત હોય એવી રીતે, પોતાની માતાને રમતી દેખીને તે કરી ખીછ વાર અને તે પણ પદોષા કરતાં મોટા અવાજે ખડખડ ટકી પડતી. બાળા કોઈવાર એવું બનતું- જોકે જનુ વિશ્લેષ પ્રકારે જ આવું બનતું- કે દુઃખના આવેશ અને રોષથી તેનું મિત મંજારી જતું, એટલે એ મૂંજબુજા અમળાઓમાં પોતાની માતા પ્રતે પોતાનો ને પ્રેમભાવ દતો તે દુઃખમાં ખતી ખાતી ભાંગ્યાનુસા છપ્પેમાં તે બોલી બતાવતી અને મેંથી રીતે પોતાના હૃદયના ચૂરા કરીને જ જાણે પોતાને પણ હૃદય છે એ દર્શકન કીને સખિત કરાવતો તેણે નિશ્ચય કર્યો હોય એવું તેનું વાંન થઈ જતું. પણ પક્ષની આવી અવિશેષની અનુકંપા કે મહત્વા પર આધારે રાખવો એ હેરતરને જાણે જ સજા મન લાગતું. કેમકે એ અનુકંપા અને મહત્વા તો જેમ એકએક અકસ્માત પ્રકટની તેમ એટલી જ તરતથી એકએક અકસ્માત અદરજ પણ થઈ જતી. આ બધી વનુઓ પર વિચાર કરતાં પક્ષની માતાને પોતાની સ્થિતિ, કોઈ અનુકે જુને મોહાભ્યુદોષ, પણ તેને મોહાવવાની સ્થિતિમાં કંઈક મૂલ થઈ જવાને લીધે, એ નીતિ અને અજ્ઞા સત્ત્વને કામૂમાં રાખે એવા મંત્ર કે તાલિસન કન્દ ને અજ્ઞતા પામેજ ન હોય, એના જેવી થઈતી માતાની

એને ખરેખરી શાન્તિ મળતી તે તે પોતાની બાળકા
જ્યારે ધસધસાટ ઊંઘમાં પડી હોય ત્યારે જ. એ વખતે
પછી એને તેના સંબંધમાં ફરી બીજી કે સંક્રાંતિ જેવું
રહેતું નહિ, અને એ નિરાંતે શાન્ત, ગમગીનીમિશ્રિત
છતાં મધુર મુખમયી કલાકેતિના આસ્વાદ લેતી. પણ
જેના નાનકડી પણ હાથમાંથી ઊઠતી, અને પોતાની ઊંચ-
ડી આંખોનાં પોપચાં નીચેની પોતાની પ્રતિકૃતિ અન-
ળાઇને આગાહના ઘડવો અમકાંચતી, કે તરત જ હેરાંતરના
આ અદ્ય સુખાસ્વાદનો અંત આવતો !

પક્ષ એકદમ મોટી યદ્ય ગદ્ય-ખરેખર, ભારે વિચિત્ર
લાગે એવી રૂપથી તે મોટી યદ્ય અર્ધ-એટલે જ્યાં તેની માતા
તેને સદાએ સરિખત મુખે સત્કારતી અને કાલાપેશા સખેથી
લાડ લાડવતી તે ધરના પ્રદેશ મૂકીને બીજાં બાળકો
સાથે સામાજિક સહવાસમાં આવવા જેવી ઊંચે એ
અધારમાં પહોંચી મઠ ! દબે આ વખતે તે જો બીજાં
બાળકો સાથે રમતમાં બામ લઇ સફર હોત, તે અનેક
બાળકોના કલ્પલોકમાંથી પોતાની પુત્રીતા પછી જેવો
સ્વપ્ન અવગળા સંભળતાં, અને રમતમાં મરગૂત જતી
મએમાં અન્ય સર્વ બાળકોના ટેળાના મિશ્ર ધોધાદ-
માંથી પોતાના પરમપ્રિય સંતાનનો સ્વર જુદો પારખી
કાઠતાં હેરાંતર પ્રાપ્તને કેટલો બધો આનંદ ધરે છે !
પણ એવે આનંદ એના નસીબમાં લખાયો નહોતો,
કેમકે જન્મી ત્યારથી જ પક્ષને આલજનમમાંથી દેરાકરો
મળેલો હતો. તે પાપના પરિણામ ને પ્રતીકરૂપે દુઃસઆરમાંથી
જન્મેણુ બાળક હોવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મના અન્ય બાળકો
સાથે રમવાનો તેને ખિલકુલ હક્ક નહોતો. એ બાળક
પોતે પણ કાંઈ અદ્યુત શકિતથી પોતાની આ એકલ-
દશ સમગ્ર ગણુ-ભાગે પોતાની આસપાસ એક અગેષ
વાડ રખી દીધેલી છે અને સહેપમાં કહીએ તો, અન્ય
બાળકોની સાથે રમવાનાં પોતાની પરિસ્થિતિ સર્વથા
વિરુદ્ધ છે, એ હકીકત તે બરાબર સમગ્ર ગણુ. જેલ-
માંથી છૂટ્યા પછી હેરાંતર સામાન્ય જનતાની જગ્યા આ
બાળકના સાથ વગર કદી પણ પડી નહોતી. જ્યારે
જ્યારે એ સહેરમાં જતી ત્યારે ત્યારે પક્ષ પણ એની
સાથે હંમેશાં હોય જ : પ્રારંભમાં નાનકડું બપુનું હતી
ત્યારે કાખમાં તોડી હોય, અને પછીથી મોટી યદ્ય
ત્યારે, પોતાની માતાની નાનકડી સેવ્યતણ તરીકે,

પોતાના આખા હાથે માતાની તળની મજબૂત રીતે
પકડીને અને હેરાંતર એક ડગલું ભરે એટલામાં નાનાં
નાનાં આર ડગલાં ભરતી ભરતી તે એની સાથે ચાલતી,
સહેરના મહેલોઆગેના ધસ ધવાએલા છેડા પર અથવા
ધરના ઊંચતામાં એ વસાહતનાં બાળકોને પ્યૂરીટન
લેકિની પ્રતિ છૂટ આપે એવી સોગંધા ઢબે તે રમતાં
દેખતી—એ બાળકો ગમે તો દેવગમાં જવાની અથવા
કવેર લોકોને ફટકાવવાની અથવા ઈન્ડિયન લોકો
સોળેની મોટી દેખાવમાત્ર લાકડામાં તેમના માથાની
જુલાર્જવાળી મામડી ઉતારી નાખવાની અથવા જુનકા-
જોનો વેલ લઇને એક બીજાને લાકડાથી મૂકવાની રમતો
રમતાં તે જોતી. આ બધી રમતો પક્ષ જોતી, અને
ધ્યાનપૂર્વક એકામતાથી જોઇ રહેતી, પણ એ બાળકો
સાથે પરિચય પાડવાનો કે લાકડામાં કરવાનો કદી પણ
ચલત ફરતી નહિ. કાંઈ બાળક જાતે આવીને તેની
સાથે ચાલ કરતાં તો તે એને જવાબ દેતી નહિ કેટલીક
વાર બાળકો તેની આસપાસ ફરી વળતાં તો તે
કાંધથી નાનકડી ચંડી જેવું દારણ સ્વરૂપ
ધારણ કરીને તોણા અવાજે અસખલ હિંમતો કાઢતી
કાઢતી એ બાળકો પર દેંકવા માટે કંકશા ને પથરા
છાપડવા મંડી પડતી. તેના આ અસખલ પ્રસાપથી તેની
આ મુશ્કેલી, કેમકે એ વખતવા તેના સમ્રો કાંઈ
અજાણી બોલીમાં કાંઈ કાંઈ શાપ દેતી હોય એના
લાગતા.

આ બધાની પાછળની ખરી હકીકત એ હતી કે
પેશાં નાનકડાં પ્યૂરીટન બાળકો. ભારે અસહિષ્ણુ સ્વભાવનાં
હતાં અને નેથી આ માદીકરી બને જાયે પરદેશી કે
અમાનુષી કે પરપરાગત રીત રીવાજોથી ખિલ પ્રકારનાં
હેલ જેલ જેલ અરપજ ખાલો તેમના વિશે ધારવાનાં
હતાં, એટલે પોતાનાં અંતરમાં તેઓ એ બને જાયેને
પિત્તકારતાં હતાં અને કેટલીક વાર તો સ્વપ્ન સંબંધથી
તેમને આજો દેતાં હતાં. એમના અંતરની આ મનોરુચિ
પક્ષ કળી ગએલી, તેથી નાનકડા બાળકના હાથમાં
સંભાળી શકે તેવા ઉમરમાં ઉમ તિરકારથી તે એમની એ
મનોરુચિનું સાડું વાળતી હતી. પોતાના બાળકના આવા
ભાવકર કાંધાવેશનાં કારણે હેરાંતરે અમુક રીતે મૂલ્યાન
અને આધાનવાક પણ લાગતાં હતાં, કેમકે અન્ય પ્રસંગે
એ બાળકની પાછળનાં એ દેંગધડા વગરના અકળ તરંગે

કે ધૂન બેઠામાં આવેલી હતી, અને જે એને અનેકવાર પળવતી હતી તેને ઠેકાણે તેના આવા ક્રોધાવેશમાં બીજું કંઈ નહિ તો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એવી આવૃત્તિ તે ગંભીરતા તો રહેલી હતી જ. છતાં પોતાના અંતરમાં જે અનિષ્ટ હતું તેનું આહુ પ્રતિજિમ્ય પોતાની બાજુમાં પથ વળી ફરી પાછું આવી રીતે નજરે પડતાં એ લાડકી બતી. આ બધી દુરમતિવટ અને જલદ સ્વભાવ પસંને હેઠલના હૃદય પાસેથી ક્રોધપણુ ખૂંચી ન શકે એવા અનન્ય વારસા રૂપે મળેલ હતી. માનવસમાજથી અદ્વિભૂત બનીને મા અને દીકરી બન્ને સાથે એકત્રિતામાં પોતાનું જીવન ચલાવતાં હતાં, અને દીકરીના સ્વભાવમાં પદમાં જન્મપૂર્વે હેઠલ પ્રાપ્તિને બાકુશ બતાવી મૂકનારાં આવેશમય તત્ત્વો-અત્યારે માતૃત્વ ની સામક અસરને લીધે ચાલત પડતા લાગેલાં એવાં આવેશમય તત્ત્વો-ચિરંજીવ રૂપ સહને અવતર્યાં હોય એમ જણાતું હતું.

પોતાની માતાની બૂંપડીની અંદર કે આસપાસ પોતે ધેર હોય ત્યારે પસંને ભતજાતતા મિત્રનાર વિશાળ મંડળની કચી ચરજ રહેતી નહિ. કેમકે તેના સતતસર્જક આત્મામાંથી જીવનનો જાણ પ્રવાહ નિરંતર વળા કરતો હતો, અને જેથી રીતે મચાસને બધાં બધાં લગાડીએ ત્યાં ત્યાં તે ભોલા પ્રકટાવે છે તેવા રીતે એનો જાણ જીવન પ્રવાહ ચંચળ પદાર્થોને જીવન બનાવી દેતો હતો. લોકડી કે ચીંધાની ભૂમ કે કૂચ એના બધી અવ્યંત વિગિમ પ્રકારની વસ્તુઓ પણ પર્વતી જાણ વિગાડી તેના પર પ્રભાવ થતાં બાહ્ય દર્શિએ જરા પણ રૂપાન્તર જાણ વગર તેના અન્દર જગતની રંગભૂમિ પર જે કોઈ નાટક ભજવાતું હોય તેને અનુકૂળ સરખ ધારણ કરી લેતી. કદ ને જીવન એથી અસંખ્ય કાર્પનિક બાકિત-ઓના સમૂહ સાથે એની એકાદિ બાલેચિત રસ એથી સાથે વાલે કરી શકતો હતો. તેની આસપાસ જે જમાનાબૂનાં, કાળાં, ગંભીર પાર્શ્વ જણે હતાં, પતન પર નિસાસા અને દુઃખમય હેઠાશોનો મારો અઘરાતામાં પાઈન જણે હતાં, તેમને ખરીદન લોડાના વડોરઓનું રૂપ આપવામાં કંઈ બહુ મોટી રૂપાન્તરક્રિયાની પસંને જરૂર પડે એવું નહોતું. એ જ રીતે બગીચાની અંદરનાં અવ્યંત પરનાં વેણામાંપરનાં તે એ ખરીદન વડોરઓનાં સંતોનો હતો, એટલે પદ તે સદાજાતે કે

નિર્દયતાપૂર્વક જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકી દેતી. જે વિશાળ વિવિધતામય વસ્તુઓમાં તે પોતાની જીવિને ચોળની હતી તે આશ્ચર્યજનક હતી, અસમત, એ વસ્તુઓમાં તેની જીવિ સતત રીતે પરોવાઈ રહી શકતી નહિ, પણ અસાધારણ પ્રતિભાવથી એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી વસ્તુ ઉપર ફૂંકફૂંક અને નાચાવાચ કર્યા કરતી- બહુ મેલનાં આવા તરિત અને આવેશમય ભરીપ્રવાહથી ધારી જતી હોય તેમ એક કામ ઉપાડતું હોય તેમાંથી તે તરત વિરમી જતી હતી, પણ વળી પાછી આગળ જેટલા જ અદ્યમ જોમથી એ બીજું કામ ઉપાડતી હતી, તેની આ તરફ આવેશમય પ્રતિ-પરંપરા સાંધે સરખાવી શકાય એવી કાંઈ પણ વસ્તુ હોય તો તે ઉત્તર પ્રદેશની અંદરની તરફ વેગમય ભોતિપરંપરાનું દ્રશ્ય જ છે. આમ છતાં દેવળ તરં-મજાતિના પ્રદેશનમાં અને વધંમન ચિત્તના રમતિયાળ-પણામાં તો બીજાં તેજસ્વી શક્તિવાળા અંદર બાળકો કરતાં પર્વતમાં કંઈ ખાસ વિશેષતા દેખાતી નહોતી. એમાં જે કંઈ તદાવત હોય તે ફક્ત એટલે જ હતો કે પર્વતે રમવા માટે મનુષ્યજનિના સોબતોઓનો અભાવ હોવાથી જાતે સજોસા કાર્પનિક ચોખ્ખીઓનો તેને વિશેષ આધાર લેવો પડતો હતો. પણ પર્વતમાં જે વિશિષ્ટતા હતી તે તો પોતાનાં જ જીવદંડવળાં આ સંવાનો પર એ જે વિશેષભાવથી જોતી હતી તેમાં જ રહેલી હતી. તે કોઈ દ્વારો મિત્રનું તો અર્જન કરતી જ નહિ, પણ જાણે સર્વ આશુરી બીને વાવતી હતી, એટલે તેમાંથી પછી રાખસર્જિ રાખુઓનો જ જગતો પાદ ઉતરતો હતો અને એ સૌની સાથે બ્રૂ-વાને માટે તે પછી વેગથી ધસતી હતી. આદરના નાન-કડા બાળકને આવી બીજી ઉંમરમાં વિરોધી જગતનું આટલું અખંડ રીતે જાન રજા કરે અને એ વિરોધી જગત સાથે જે જંગ મંડાવતો તેની તેવરી રૂપે પોતાની શક્તિઓને બાહ્ય કપરી તાલીમ તે આપ્યા કરે એ બધું જોતાં સામાન્ય માણસને પણ અકથ્ય દુઃખ યથા જિના રહે નહિ, તો પછી એ બધાનું કારણ પોતે જ છે એમ સમજી શકેલી એ માતાને તે એથી કેટલું કીડું અને દારૂજ દુઃખ થતું હતું !

હેઠલ ધળીપર પર્વતે જોતી જોતી ભરતશમ કરતી હોય ત્યાં એકાએક પોતાનું ભરવાનું રૂપ પોતાનાં

દીપ્તિ પર પડતું મૂંઝતી, અને હુણવવાને 'ધણું'એ
છગે છતાં અડધી બાપા અને અડધી નિસાસાએ
પોતાની મેળાએ એકાએક ઉઠ્યાર પામતી એવી તીવ્ર
ચાતતાની ગીસ નાળીને બેઠી બેઠી કે 'હે સ્વર્ગ-
નિવાસી પિતા !—એ તું હજી પણ મારો પિતા રહી
હોય તો હે પિતા !—મેં જગતમાં આજેલો આ જીવ
તે કંઈ જનતો છે !' અને એવા આ ઉઠ્યાર સાંભ-
ળાને, અથવા તો એવી વેદનાના આ બધા સમુદ્ધાર
કાંઈ સમ્યક માર્ગદાર સમજી જઈને, પલે પોતાનું
ચેતનથી લખણખતું સુન્દર નાનકડું મુખ પોતાની માતા
બણી ફેરવીને જૂતના જેવી અકળ સમજદારી સચ્ચતું
રિખત કરતી, અને વળી પાછી પોતાની મૂળ રમત આગળ
રમવા લાગતી.

આ બાળકના વર્તનની એક વિશેષ ખાસિયત હજી
જણાવવાની રહે છે. જીવનમાં તેનું સૌથી પહેલું ખ્યાન
ખેંચતારી વસ્તુ કંઈ હતી કે એ ખ્યાન ખેંચતારી વસ્તુ
તે પોતાની માતાનું સ્મિત નહોતું—બીજાં બાળકની
પેડે ને સ્મિતના ઉત્તરમાં પોતાના નાનકડા મુખ પર પોતે
પૂં, કેવળ બીજાના જેવું સ્મિત કરેલ હોય, એટલું બધું
હું સ્મિત કરેલ હોય કે તે ખરેખર સ્મિત હતું કે
કેમ ને વિશે પાછળથી પોતાનો માતાએ બારે પ્રેમજન-
તાપૂર્વક મનમાં ને મનમાં ચર્ચા કરેલ હોય, અને
પોતાના બાળકના પ્રથમ સ્મિત તરીકે નેને તેણે
પોતાની રમતમાં સહાને માટે સંધરી રાખેલ હોય
એવું આણું અને સંસારપદ સ્મિત પોતે જેના
ઉત્તરમાં કરેલ હોય તેનું પોતાની માતાનું સ્મિત તે
જેના જીવનમાં સૌથી પહેલું ખ્યાન ખેંચતારી વસ્તુ નહોતી !
ના, સૌથી પહેલું ખ્યાન ખેંચતારી વસ્તુ તે એ સ્મિત તો
નહિ જ, પણ એથી સરંધા બિન્ન જ હતી. પર્વતે
જીવનમાં સૌથી પહેલું ખ્યાન કયું તે વસ્તુ તો—ખરેખરી
વાત કહીશું ?—તેની માતાની હાલી પડેલા પેલા દિગ્બો-
ધિએ અક્ષર હતો ! એક દિવસ આ પોતાના બાળકના
પોડિયા પર પોતાનું શરીર છુટાંમિ બીધી હતી એવામાં
એ અક્ષરની આસપાસ ભરેલા સોનેરી કમળના અગમ-
દ્યો બાળકની નજર તેના તરફ ખેંચાએલી. એટલે પછી
પોતાનો નાનકડો હાથ બિંબી કરીને તેણે એ અક્ષરવાણું
કપડું આડ્યું, અને બીજાં બાળકો પહેલી જ વાર સ્મિત

કરે તે સંસારપદ લાગે એવું મુખ જ આણું હોય છે, ત્યારે
આ કપડું ઝાઝી વખતે નાનકડી પલે ને સ્મિત કયું
તે એવું આણું સંસારપદ લાગે એવું નહિ, પણ રજી
કાન્તિથી ચમકતું અને તેથી જેના મુખને એ પોતે તે
વખતે હતી એ કરતાં વધારે મોટી ઉંમરના બાળકના
મુખ જેવા આકાસ આપતું એવું અસદિશ સ્મિત
હતું. એટલે પછી પર્વતના નાનકડા હાથના આ સમજ-
ભર્તી રજીથી હેરદર પ્રાણને એવી અપાર વેદના થઈ
કે પરીક્ષર તો એનો આસ પડ્યું જાણે ધંબી ગયો અને
પછી બીજી જ પળ એણે એ કપડું તે બાળકના હાથ-
માંથી મળાકારે ખૂંટી લેવાની પોતાના અંતરની અનિ-
વાર્ય ઇચ્છાને વશ થઈને એ અજાણિયું નિશાન મૂકીમાં
હવાની ઈધું. એ વખતે પણ જાણે પોતાની માતાની આ
વેદનાભરી મુખમુદ્રા કેવળ પોતાના વિનાશ માટે જ હોય
તેમ નાનકડી પલે જેની આંખ બણી તાણીને લેબને
ફરી વળી બીજીવાર સ્મિત કયું. આ અવિરમરજીવ
પ્રસંગ પછી હેરદર પોતાની બાળજી હાંપની હોય એ
શિવાબ્દે બીજે કાંઈ પણ સમયે એક પળવારની પણ
સલામતી કે નિર્જાત અનુભવી રાક્ષી નહિ, એક હાથવાર
પણ સાન્નિધ્યમાં માથી યાત્રી નહિ. ખરી વાત છે કે
પલે આ દિગ્બોધિ અક્ષર પર નજર ન મારી હોય એમાં
અજ્ઞાતિવાંનાં આચારિયાં વચ્ચે પસાર થઈ જતાં, પણ
જેના લાંબા શાળા પછી, મૃત્યુના અશ્ચરિતરૂપા પંખની
પેડે સરંધા અણધારી વળી ફરી પાછી તે જેના પર
દષ્ટિ ફેરવતી અને એથી રીતે દષ્ટિ ફેરવતી ત્યારે પ્રથમ
પ્રસંગના જેવું જ વિશિષ્ટ સ્મિત. તેના મુખ પર અને
અને એના જ વિચિત્ર ભાવો તેની આંખોમાં દંભેલા
લેવામાં આવતા.

એકવાર, માતાએના સામાન્ય રોષ પ્રમાણે હેરદર
પોતાના શરીરનું પ્રતિબિંબ પોતાના બાળકની કીચીમાં
લેઈ રહી હતી એ વખતે, એ બાળકની આંખમાં આવેલો
વિચિત્ર તોફાની તરંગી ભાવ ફરી વળી એક વખત
લેવામાં આવ્યો. અને એવો ભાવ જેવામાં આવતાં
એકદમ એકાએક એને એવો આલાસ થયો—એકાન્તમાં
વચ્ચતારી દુઃખિયારી સ્ત્રીએનાં હૃદયને આવી અકળ ભ્રમ-
ણાએ અનેકવાર સતાવ્યા કરે છે—કે પર્વતની આંખોમાં
નાનકડા કાળા આંખમાં પોતે ને અમૃતિ દેખતી હતી

તે પોતાના જ શરીરનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નહોતું, પણ કોઈ બીજું જ મુખ ત્યાં પ્રતિબિંબિત થતું હતું. એ મુખ, શયતાનના જેવું અને રિમ્ત કરતી દુર્વૃત્તિથી છવાઈ ગયેલું હતું, છતાં પોતાને જેની સાથે પૂરેપૂરી પિછાન હતી એવા એક મુખ સાથે સામ્ય ધરાવતું હતું. તોંકે એ મુખમાં આ મુખમાં દેખાતું રિમ્ત જનરલે જ જેવામાં આવતું અને આ મુખમાં પ્રકાશિત થતી દુર્વૃત્તિ તો એમાં કંઈપણ હતી નહિ. આ વખતે તો મને કોઈ અનિષ્ટ સાર આ પ્રાણકની શેરમાં આવ્યું હોય, અને ઉમદાસ કરવા માટે આ પછે એજે તેના શરીરમાંથી બહાર ડોકિયું ક્યું હોય એવું લાગતું હતું. આ પછી પણ અનેક પ્રમંજે દેશરને આવી શ્રમણા સતાવ્યા કરતી, તોંકે એ બ્રમણા આ પ્રસંગે જેટલી તાદરશ અને પ્રયત્ન તો કરી એ નહોતી અનુભવવામાં આવી.

પક્ષે દોડી રાંકે એટલી ઉંમરની યશ્વત્પરે એક વાર ઉનાળાનાં એક દહાડે બપોર નખતો હતો તે વખતે તે જગતી ફૂલોના બોળા ભરી ભરીને પોતાની માતાની ખાતી પર ફેંકવાની રમત કરી રહી હતી. બોળો ભરીને ફૂલ પોતાની માતાની ખાતી પર ફેંકે અને એ ફૂલ બરાબર પેલા દિશ્વળાકિયા અક્ષત્રી નિશાની પર પડે એટલે નાનકડા શયતાનની યેડે આમતેમ નાચવા લાગે. એટલે દેશરને પ્રથમ જ્ઞતિ. તો અદ્ય વાળીને પોતાની ખાતી દાંડી દેવાની યદ. પણ પછી ગમે તો અભિમાનને લીધે, અથવા તો જે યતું હોય તે કહે થાય એવી ત્યાગબરી ઉદાસીનતાને લીધે, અથવા તો પછી આવું અકસ્મ દુઃખ વેડવાથી જ પોતાના પતનનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઉત્તમોત્તમ રીતે યદ ચક્રી એવી માન્યતાને લીધે. એજે પોતાની આ પ્રથમ પછે હાંસી જતિને વારી રાખી, અને પર્તની ઉન્નત આંખમાં બેદરબર જોઈ રહીને શયતાન જેવું શીકું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે દરદાર બેઠો. છતાં પેણે ફૂલોનો મારો તો ચાલુ જ રહ્યો અને યજ્ઞ-ભય એક પણ અપવાદ સિવાય પોતાના નિશાનને પીંધે તો તેની માતાના દેવામાં એવા વધે ઉત્તમવચ્ચ લાગ્યો કે જે મજેની રૂપાળી રાંકે એવા કોઈ મહત્ત્વ આ લેકમાં તો એને ક્યાંયે મળે એમ નહોતો અને પરજોઈમાં પણ એ રહી રીને દાષ કર્યો તે એ જન્મની ન દોતી. આખરે મારો મરવાવાની સપ્તમી મામરો-

ફૂલોનો કમરો-પૂરી જતાં હોકરી શાન્ત બનીને જામી રહી અને પોતાની કાળી આંખોના અગ્રધ પાનાઓમાંથી ડોકિયા કરતા-ખરેખર ડોકિયું કરતો હોય કે ન હોય તોપણ તેની મતાની કમરનાને તો ડોકિયા કરતા લામના-લાનવતી દારવબરી નાનકડી આંખોને મારણ કરીને પોતાની માતાને દગર દગર જોઈ રહી.

‘એવી હોકરી, તું કોણ છે?’ મા બોલી બેઠી.

‘કેમ, તું તારી નાનકડી પક્ષ છું.’ હાકરીએ જવાબ આપ્યો.

પણ આ સખ્તો બોલનાં બોલનાં પક્ષે મહામહાદ દસીને, પળવાર પછી ધરના ધુમાડિયા પર ચડીને મરતી કરવા લાગે એવા નાનકડા મતાના જેવી દયામણી ચેષ્ટાઓ કરતી આમતેમ નાચવા લાગી.

‘ખરેખર તું મારી હોકરી છે!’ દેશરે પૂછ્યું.

અને આ પ્રશ્ન કંઈ એજે કેવળ પૂછતા ખાતર નહોતો જ નહોતો પૂછ્યો, પણ આ પણ પૂરતી તો ખરેખરી મંજીરના અને મુદ્દામણના પૂછ્યો હતો. કેમકે પક્ષની સમજજ્ઞતિ એટલી આભરજાનક હતી કે પોતાના જન્મનું સ્વરૂપ તે ખરેખર જાણતી હોય અને જાણે આ પછીએ જ તે પ્રકટ કરી દેવાની હોય એવા તેની મતાને વહેમો દતો.

‘હા, તું તારી નાનકડી પક્ષ છું!’ પોતાની દસામણો ચેષ્ટા ચાલુ કરી હોકરીએ કહીપા ક્યું.

‘ના, તું મંદ મારી હોકરી નથી! તું કાંઈ મારી પક્ષ નથી!’ માએ અમ્મા વિનોદભાવથી કહ્યું: કેમકે ધનીવાર એવું ખતનું કે તેને જોડામાં જોડી વેળા કર્ક રહી હોય તેની વચ્ચે પણ એવા અંદરમાં વિશેષ જ્ઞતિ સમજગી જાતી. ‘તારે તું કહે જોઈએ મને કે તું કોણ છે, અને તને આવી કોણે બેઠાઈ.’

‘હા જા, કહે મને તું એ!’ દેશરે પાસે આવ્યો અને તેના પૂરેપૂરે દયાનોને જામી રહીને હોકરી મંજીરનાથી બોલી. ‘જોક્ષસ કહે મને એ તું!’

‘કેમ નથી, નામ રામનિરામી પિતાએ તને બેઠાઈ!’ દેશરે પ્રાણને ઉતાર આપ્યો.

પણ આ ઉતર એજે એવા અંધારા સાથે ચોળાનાં ચોળાનાં આંખો કે હોકરીની નીચ જુદિ ને તરત કહે

અર્થ. એટલે ગમે તો અત્યારે તે ચાલે ચડી હતી તેને પરિણામે કે પછી કોઈ દુષ્ટ સરવની ઉશ્કેરણને પરિણામે તેણે પોતાની તજની ઊભી કરી પેલા દિગ્ગેષ-ક્રિયા અક્ષર પર તે અડકાડી.

‘ના, એણે મને નથી મોકલી !’ તે મક્કમ રીતે બોલી બેઠી. ‘મારે કોઈ સર્ગનિવાસી પિતા છે જ નહિ !’

‘ચૂપ, પર્વં ચૂપ ! એવું ન બોલાય !’ અતઃ-રમાં નિરાસો દબાવી દબને માતાએ તેને કહ્યું. ‘આપણને સૌતે એણે આ જગતમાં મોકલ્યા છે. આ હું તારી મા તેને પણ એણે જ આંદો મોકલેલ છે. ત્યારે પછી તને તો મોકલી હોય એમાં નવાઈ જ નથી ? તને એણે ન મોકલેલ હોય, એકી અડખે જડકરત છોકરી, તો ક્યાંથી આવી તું આંદો ?’

‘હા બા, કહે મને તું એ ! કહે મને એ !’ પહેર અગાઉના રાખેડો કરી વળી બીજી વાર ઉચ્ચાંબો. પાણી આ વખતે તેના મુખ પર ગંધારિતા નહોતી. આખતે તો જખીન પર રમતમાં ફૂદમાં ફૂદમાં ને હસતાં : હતાં તે બોલી, ‘એ વાત તારે મને કહેવાની છે !’

પણ હેન્ટર આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરી શકી નહિ. કેમકે એ પોતે જ એ વિષયમાં શક્તી બૂલબૂલામણીમાં ગોઠાં ખાતી હતી. આસપાસનાં નમતજનોએ એ આગક્રો પિતા કોણ તેની તપાસ કરી કરીને આખરે યાકતાં, અને તેવામાં કેટલીક વિચિત્રતાઓ નોંધીને, એ બાપડી નાનકડી બાળકીને પિતા બીએ કોઈ નહિ પણ સપતાન જ છે એમ અંદર અંદર વાતો કરતાં હતાં. એ વાતો અર્થ રિમત અને અર્થ ધૂલરી સાથે આવી પહે એને યાદ આવી. છેક જૂના કેથોલિક લોકોના સમયથી આવાં બાપકો કોઈ અધમ ને દુષ્ટ હેતુની નિદિ અર્થ, એમની માતાઓના દુઃગચારને પરિણામે, પૃથ્વી પર જન્મેલાં પ્રસંગે પ્રસંગે નેત્રમાં આવેલાં હતાં. ઉદાહરણ તરીકે, ત્યારે તેના વિદેશી માધુઓએ તેના વિષે જે નિંદાહારી અક્ષરોએ ફેલાવેલી તે મુજબ આવી સપતાની એકાદનો પોરિયો હતો. અને ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના અફરિકન લોકોમાં પણ આણું એમલગામણું પિતૃત કંઈ એકલી પશંને જ આરોપવામાં નહોતું આપ્યું. તેના સિવાય

બીજાં કેટલાંક બાળકોના જન્મ વિશે પણ એવી જ અભ્યમૂર્તી અક્ષરોએ પ્રચલિત હતી.

૭

સૂખાનું દીવાનખાનું

એક દિવસ હેન્ટર પ્રાણન પોતે ગૃહિણીને ભરેલી હાથ નાં મોળની એક બેડી લઈ સમા બેલિંગહામની દબેડીએ ગઈ હતી. આ મોળ તૈયાર કરવાનો સૂચાએ જ એને હુકમ કર્યો હતો, કેમકે કોઈક મહત્વના દરવાજા પ્રસંગે એ મોળને તેને પહેરવાનાં હતાં, કારણ કે દબે તો લોકોને હાથે ચૂંટણી થવાના દિવસે આવ્યા હતા તેથી એક વખતના આ શાસકને પોતાના સર્વોત્તમ પદ પરથી એક બે ઝગઝગ નીચે જિતરવું પડ્યું હતું, જોકે આ વસાહતના ન્યાયાધીશમંડળમાં હજુ પણ તેનું સ્થાન પ્રતિ-નિત અને પ્રભાવશાળી જ ગણાતું હતું.

આ વસાહતના કાગજાળમાં આટલી બધી સત્તા ધરાવનાર અને પ્રગતિમયતા દાખવનાર વ્યક્તિની આ સમયે મુલાકાત લેવામાં પોને ભરત ભરેલાં હાથનાં મોળની બેડી મોપી દેવા ઉપરાંત બીજી પણ પ્રયોજન રહેલું હતું. એને કાને એવી વાત આવી હતી કે ધર્મ અને રાજવર્તનમાં વિરોધ સખત મિદા-તોમાં માનનારા કેસાર આગેવાન વનનીઓ એવું બાળક એની પાસેથી લઈ લેવાની ચોજના વિચારી રહ્યા છે. અગાઉ સૂચવવામાં આપ્યું તેમ પર્વં સપતાની એકાદનું મંત્રાન છે એ વાત સીધીથી સળને આ ભક્ષા આદર્શોએએ એવી દલીલ ચલાવી-અને એ દલીલ છેક જ હુદિય પ હતી એમ ન કરી શકાય-કે આણું સપતાની સંતાન એની માતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં નડતરપ જ ધર્મ પડે, મટે એની નડતર એના માર્ગમાંથી દૂર કરી એ ખિસ્તી ધર્મનુવાણી તરીકે આપમૂં કરજ છે. અને બીજી બાબુથી, એ આગકર્માં જે નાનિવિકાસ અને ધર્મવિકાસને માટે ખરેખર સખતા હોય અને આખરે તે મોકલેને મટે કાયક બની શકે એવાં તરવો ને તે ધરણાં હોય. તો તો, તેને હેન્ટર પ્રાણની દેખરેખ નીચેથી દૂર કરીને એના કરતાં વધુ શાણા અને સારા માણુમની સંભાળ નીચે મુકવામાં આવે, તો તેની અંદર રહેલાં એ સધળાં તરવોનો કાય એ આગકને તો ગ્રહણે

જરૂર વિશેષ મળી શકે એમ એ લોકોની દલીલ હતી. આ પ્રકારે બાળકને તેની માતા પાસેથી વિખૂટું થાડવાની યોજનાને અનુમોદન આપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ બેશિંગહામ સૌથી વિશેષ આગળ પડતા હતા. લે છે એમ કહેવાતું હતું. આ પછીના જમાનામાં આ બનાવો પ્રથમ ધોમે શરૂ થતા હતા તે તેના સુકાદિ આપવાનું કામ શહેરના અમુક ચૂટવા માણસો કરતાં ઉચ્ચતર પ્રકારના કામ પણ અધિકારીને સોંપવામાં આવતું ન હોત, એટલે આ પ્રકારે એ જમાનામાં શહેરમાં ચર્ચા જેટલું અને મહાન રાજ્યાધિકારીઓ પણ એને અનુમોદન આપવા કે વિરોધ દર્શાવતા જેટલું મહત્ત્વ આપે એ વિચિત્ર અને અમુક ચર્ચા હાસ્યાસ્પદ પણ હોયે પણ એ અસહી સાહાઇના જમાનામાં તો દેરદર અને એના બાળકના હિત કરતાં સાંવજનિક દિશ્વે એના મદરવની અને વસ્તુની પોતાની આંતર સુશુસ્પતિની દિશ્વે એજા મોરવની બાળકો પણ ધારણાઓની મમલનો અને રાજ્યપત્રની કાર્યાલયી સાથે કોઇ વિચારણા પ્રકારે સેળભેગ થતી હતી. ઉગ્રદરજ તરીકે એકવાર એક કુછરની માલિકીની બાળક તકરાર છાલી થતાં એને કારણે એ વસાહતી ધારાસભામાં બપોરે કહુનાભરી રસાશી યમ્મેથી એટલું જ નહિ, પણ કોને પરિણામે પુલ ધારાસભાના પોતાના બંધારણમાં પણ અગત્યના ફેરફાર કરવામાં આવેલો. અને આ બનાવ કંઈ આપણી આ વાર્તાના પ્રસંગ કરતાં બહુ વહેલો નહોતો બન્યો.

એટલે દેરદર પ્રાર્થન પોતાની એકાન્ત સૂંપડીમાંથી સમાવી દલેલીએ આવવા નીકળી એ વખતે એનું મિત્ર ચિંતાથી હાલિમ બનેલું હતું, એકે પોતાના બાળકને પોતાની કને જ રાખવાનો પોતાનો જે કુદરની દહ તેની એને એટલી પછી ખાતરી હતી કે એક બાબત આખી જગત દાની અને બીજી બાબત રેવળ કુદરની સર્વધા જ સમર્પનવાળી એકલી અટ્ટલી રહી હતી છતાં એ બંને પક્ષે સરખા જ ભેરદાર તથાથ એવા લાગતા હતા. આ રીતે એ સૂબાને ત્યાં જવા નીકળી ત્યારે નાનકડી પક્ષ એની સંજાયમાં હતી એ જણાવવાની તો મદર જ ન હોય. દલે તે મોટી થઈ ગઈ હતી, એટલે પોતાની માતાને પડમે દોડતા જેટલી

તાકાત તેવામાં આવી ગઈ હતી, અને સવારથી સાંજ સુધી આજો દહાડો ફર્ગ જ કરતી દોવાથી અત્યારે તેને ચાલવાનું હતું તેથી પણ વધુ લાંબી મગજ એ કરી શકે એમ હતી. છતાં પોતાની માતાને તે ઘણી વાર પોતાને કાખમાં તેડી લેવાની ફરજ પાડી, અલગત આમાં કારણ તે આજનાં સાથી જતી અને તેથી તેને તેડવાની જરૂર પડી એવું નહોતું, પણ લહેર પડે ત્યારે ચાલવું અને લહેર પડે ત્યારે માતાની કાખમાં ચડી બેસવું એવી તેની મનમેજ પ્રકૃતિ જ કારણરૂપ હતી. પણ એ હોશી ને તેડાવવાની હક કરતી તો માછી મોકળી મુધાવવાની પણ એટલી જ હક કરતી; અને એવી રીતે મોકળી મુધાવું તે કામ જનાએકા માર્ગ પર હેરજતી આગળ આગળ દોડતી, ને કે દોડનાં દોડનાં વચ્ચે ફરી ફરીને મોલીકાં ખાસ જતી, પણ દરતો પોચો ને કાસ. વાળો દોવાથી ખાસ છગ નહોતી યતી, પર્વાના કર્ખા-લાઈથો સોન્દરની વાત તો આપણે ફરી ગયા છીએ. ઉત્તરવળી વર્ણ, ઘેરી, ચમકાર અખિ, અને અત્યારે ઘેરા બઝમી રંગના બની મએકા પણ મોટી ઉમરે લગભગ કાગા બની જનારા એકા યજતી વાળ-આવી તેની સૌન્દર્યસામી હતી. એનામાં-એની સમમ કાપામાં-એમ પસમસતું હતું; કોઇ રાગાલેશ જરી પળમાંથી અબધાપો ફૂટી નીકળેશ અકુર જેવી તે લાગતી હતી. આ બાળકની પોશાકરચના કરતી વખતે તેની માતાએ પોતાની બહાકરિય રીતિએને પૂર બદારમાં મહાકવાની નિરંદર છૂટ આપી દધ, ઘેરા લાલ રંગનું મખ-મખ નિશ્ચિદ્દ રૂબે વેતરી તેનું ઝખતું બનાવ્યું હતું અને તેના પર કચખનું જરત જરીને વરેદવાર શણગારમિલો આવેખ્યાં હતાં. આનું બહાકાર ઝખતું અત્યારે એણે પર્વને પહેરાવ્યું હતું. પર્વને ફેરજી કોઈ આજા રંગનું બાળક હોત તો આવા ઘેરા રંગના કપડામાં તેના માલ શીમ ને પીળા. લાચન, પણ પર્વના સૌન્દર્ય સાથે તો આ ઘેરા લાલ રંગનું ઝખતું બરાબર બગી મધું અને એનું લાલ ઝખતું પહેરાયથી તો તે પૂમી પર નામની મહાતજરવી અમિશિયા જેવી દિશ્વા લાગી.

પણ આ પોશાકની તેમ ખરેખર આ બાળકના સમમ દેખાવની એક ખાસ નિશ્ચિતના એ હતી કે તે દેરદર પ્રાઇને પોતાની છાતી પર ધારણ કરી રાખવાની

શિખા ધમેલી એ નિયાનીનું પ્રેમકર્મે અનિચાર અને અપરિણામ સ્મરણ કરાવતી હતી. એ બાળક જાણે કે ખીન્ન રૂપમાં ચમકતો દિગ્ગેશ્વરિયા અંકર દનો-છપ્પત રાત્રે ચમકતો દિગ્ગેશ્વરિયા અંકર દનો ! જાણે કે પેલી સાત કલાકમાં એના મગજમાં એવો હિંમતી ભાવ રાખેલો હોય તોયે દનો કે ત્યારથી જ હતી એના મગજના સપ્તજા ખપાણે એ સાત કલાકમાં જ રરૂપ લેતા મોખ એવી રીતે આ બાળકની માતાએ પોતે જ, પોતાના પરમ પ્રેમારત બાળક અને પોતાના પાપ અને પાતનાના પ્રતીક વચ્ચેનું આપ પ્રરૂપ જાણે એટલા મારે કલ્પના કલ્પનાની રોનિધ દરેકવાળી કળાકૃત્યનાનો ઉપયોગ કરી એ કલાકમાં જાની નીચેની કળાકૃત્યની પેલા કરી હતી. પણ જગતના પર્ષ પોતે પણ નેમ એનું પરમ પ્રેમારત મૂલત દની તેમ એના પાપ અને પાતનાના પ્રતીક પણ હતી અને એ બાળકે વચ્ચેની આ એકાગ્રતાને પરિણામે જ તેના રૂપાવમાં ઉપર વર્ણવ્યું તેમ પેલી દિગ્ગેશ્વરિયા અંકર પૂરેપૂરો મૂર્તિ થાય એવી રચના એણે કરી હતી.

આ બે પધ્ધતિ રાંદરની દરમિયાન આજ્ઞા એણે પરિવર્તન બાળકોએ પોતાની રમવામાંથી-આ નાનકડાં કોમિનાં રોનિધોએ જેમ રમત મૂલી લેતા દનાં એવી રાત્રિમાંથી-પોતાનાં માથાં ઊંચા કરીને એકબીજાનાં ખંદ અંદર મંદિરતાપ કે ક્રેદા માંડ્યું--

'જે જે, પેલી દિગ્ગેશ્વરિયા અંકરકાળી બાળક ત્યજ ! અને જમી વપાડામાં એવી પદ્ધતિ પણ એ દિગ્ગેશ્વરિયા અંકરની મૂર્તિ એવી કાચે કાચે જ જે રીતે રીતે ! મારે આવો આપણે તેના પર કાલ જાણે !'

પણ પર્ષ કંઈ કાલમાં હરે એવી નહોતી, એટલે રીતે મર્ષ મંદિરતાપી, જમીન પર પણ પાછા, અને હાથ દવામાં વીંટી જાતજાતની ધમકીમરી મેદાસો કરી, પોતાના વિરોધીઓના એ રોગા પર એકદમ પસાર કરીને તેમને સપ્તજાને નસાડી મૂક્યાં. એ નાસતાં બાળકોની પાછળ ઉપર પાછળ કરીને તે રીતે એ જાણે જાણે જાણે પેલીનાં પાપોની સાત કરવાનું મર્ષકર્ષ જગતના મારે નીકળેલા શિશુવત્તા એવી રીતે જોઈ-રમણેટ શીવ કે એવા કોઈ અર્ધવિરચિત ચમકત

જોઈ-સાચની હતી, રોડની રોડની તે અર્ધકર અવાજે પાછા કરી હતી અને ગીતો નાખતી હતી, એટલે એ અજાણ સંજીવોને નામો કોઈનાં હાથ એમની જાનીમાં મુજબ સાચાં, આમ વિરલ મર કરીને તે, સાચીની પોતાની મા પાસે પાછી આવી, અને દરમિયાનમાં એવી મુખ સામ જોયું !

પણ આમ કોઈ વિશ્વ પ્રયત્ન બાળકો નહિ અને તેઓ મૂળા ભિન્નમદામના મકાને સાચીની પદોંગી ગયાં. એ સાકામનું આપણું વિશાળ મકાન હતું. આપણાં જૂનાં કંદેશોની રીતોમાં ઉપર લીધેલી મુખો, કંદેશોનાં લીંઈ મારે મારે અંધિર જેવી રીતે તરુ પાછા કરેલો, અને પોતાના અપરિણામ અંગેનાં બની મુખો અને દરે પાછા મર મુખો, મરે તે વાદ રૂપે અપરિણામ મુખો એવા અનેક મુખો મર તેમ જ અમર પ્રયત્નમાં લીધે જેનું અંતર મરગીતી મરે મર મુખો છે એવાં જૂનાં મકાનો અંતરે આપણે જોઈએ, તે મકાનોની દરે આ મકાન બાંધવામાં આપણું હતું. પણ આ મકાન એ વખતે કંઈ એવું જાણે જાણે મરું નહોતું. એ વખતે તે એનાં બાળકો પર નાજીની રૂપે જાણે જેવામાં આપણી હતી અને હાથ તેમની મરુતો કરી પણ પ્રવેશ મુખો નહિ તેવાથી મરુતવત્તાથી મરમરતા મકાનની અંધકાળ જે પ્રકારની પ્રમતના જેવામાં આવે છે તે એવી મરુતકાળી બાળકો વારે પ્રકર મર રીતે હતી. અંતર એના રૂપે વારે મરુતમાં સાચો દનો, કેમકે એણે રીતો પર જે પાસે કરેલું હતું તેમાં નાના નાના કમના કુકા જોકે મોટા પ્રમાણમાં એણે રીતે, એટલે જાણે એ કમરતા આગળ જાણ પર તરુત્ત સર્વકરુણ પાતાં ત્યારે તેના પર જાણે રીતોના મરુતમાં વેર્ષ દોષ તેમ એ ચમકારા રીતે કરતું હતું. એ મકાનને આવો ચમકારો તે મંત્રી મુખો પરિવર્તન અમરતાની દરેલી કરતાં 'અંતરનીવત નામો' ના અંધકાળના મરુતને વધારે જાણે એવા દતો. વિશેષમાં જાણે એ જાણતાની વિશ્વકાળ રમણિને રૂપે એવાં વિશ્વ અને રીતોની રીતે જ જાણે રરુતમર જાણતાં વિશેષ અને અમરિતોથી રાજુનારમાં આપણું હતું. આ વિશેષ અને આપણીએ એ મકાનના મારુતમાં

તે તાલુ' હવું' ત્યારે અંકિત કરવામાં આવેલાં, અને હવે તે અનુચારી જમાનાએ તેની સંદા પ્રશંસા કરે એવી રીતે હંમેશને માટે રૂઢ અને ચિરસ્થાયી બની મર્જા' હઈ.

આયુ' અદ્ભુત ચમત્કાર મકાન જોઈને પંજે તે નાચવાં તે કૃદ્વા લાગી, અને એના આંગણે ભાગમાં પથરાયેલો સફળ સૂર્યપ્રકાશ દીવાલ પરથી ઉબેડીને પોતાને રમવા આપવા હકપૂર્વક મારણી કરવા લાગી.

'ના બેટા પર્વ !' તેની માંએ કહ્યું, 'તારો સૂર્ય-પ્રકાશ તારે જાને જ મેળવવાનો છે. મારી પાસે તને આપવા જેવો સૂર્યપ્રકાશ જિલકુલ છે જ નહિ !'

મકાનનો દરવાજો કમાનદાર હતો, અને તેની બંને બાજુએ સાંકડો શુરજ અથવા હંમરતનો આભળ બહાર પડતો ભાગ આવેલો હતો. આ બંને શુરજમાં જગીચાળી બારીઓ હતી, અને જરૂર પડે વારી શકાય એવાં લાકડાનાં બારણાં એ બારીઓને હતાં. આવા દરવાજા હતાં એ બંને જગ્યા આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં આવીને હેઠર પ્રાપ્તે દરવાજાનો લોહનો આગળિયો જોડો કરીને જૂમ પાડી, એટલે એ સજાના એક શુભામ તોફરે તેણે જવાબ આપ્યો. આ શુભામ તોફર મૂળે તે સ્વતંત્ર દશમાં જન્મેલો અંગ્રેજ હતો, પણ અત્યારે સાત વરસના ગાળા માટે શુભામ બન્યો હતો. આ ગાળા દરમ્યાન એ પોતાના માલિકની મિલકત અહ જવાનો હતો; અને બળદ કે રૂઢની પેટે તે ધારે ત્યાં સાટાપાટા કે વેચાણ કરી શકે એવી જગ્યા પરતુ જેવો બની જવાનો હતો. આ શુભામે, અસહ ઈર્ષ્યાના વંશ-પરંપરાનાં મકાનોમાં અને અત્યારે આંદો નુર્છિતમાં આ જમાનાના તોફરો નિવત રીતે ભૂરો ડગલો પહેરવા હતા એવો ભૂરો ડગલો પહેર્યો હતો.

'નામદાર સુખાસાદેજ બેલિંગદામ છે ઘેર ?' હેઠરે પૂછ્યું !

'હા છે,' એ શુભામે જવાબ આપ્યો, અને જવાબ આપતાં આપતાં, આ બાહ્યને દિગ્ગોષ્ઠિયો અંદાર પોતે આ મુગ્ધમાં તાગે જ આવેલો દેવાથી કદી નહિ બેએલો, તેથી એ અંદાર એકીદશે જોઈ રહ્યો. 'હા, નામદાર સુખાસાદેજ ઘેર છે જુનું અત્યારે એમની સાથે એક બે પાદરી માટેજો અને એક ને

બેલિંગ છે. એટલે તમે અત્યારે સુખાસાદેજને મળી નહિ શકો.'

'જ્યાં હું અંદર તો આવું છું,' હેઠર પ્રાપ્તે કહ્યું, અને પેલા શુભામે પણ એના ઉત્તરની આ મંડમ નિશ્ચયમત્ક દમ ઉપરથી તેમ તેના જાતી પરચમકતા પેલા ચિંતે ઉપરથી એ આ મુગ્ધની કાંઈ મોટી ઉમરાવવાનું હશે એમ ધારીને એને અંદર આવવા દેવામાં કંઈ વધી ન લીધી.

આવી રીતે નાનકડી પર્વ અને તેની માને પ્રવેશ-ખંડમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. સજા બેલિંગદામે પોતાનું આ નવું નિવાસસ્થાન પોતાના અસહ વતનના દીક દીક મોટા જગીરદારનાં નિવાસસ્થાનોના નમૂના પર બધાનું હવું, જોકે એ નમૂનો નજર આગળ રાખ્યા પછી પણ હંમરતી સામમી, દવાપાણી, અને સામાજિક રહેણીકરણી એ બધું ઈર્ષ્ય કરતાં આંદો એટલે અરો જુદું હવું તેટલે અંગે આંદોની મકાન રચનામાં એને થોડાક ફેરફારો પણ કરવા પડ્યા હતા; ત્યારે, એણે એ મકાનનો આંદો એક વિશાળ અને દીક દીક ઉગેતે નબ્બ એવો એક ખંડ હતો. એ ખંડ એ મોટા મકાનનો બધો નીચેનો ભાગ શકી લીધો હતો, અને બીજા સ્વજા ખંડમાં તાંબી કે આડતરી રીતે જવાના મુખ્ય સાધનપૂ તે હતો. આ વિશાળ ખંડને એક છેડે, દરવાજાની બંને બાજુએ આવી રહેલા શુરજોની બારી-ઝોમાંથી પ્રકાશ પડતો હતો, તો બીજો છેડે એક પડતો બીટી દેવામાં આવ્યો હતો છતાં જૂનાં પુરતમાં આપણે જ્યાં વર્ષોનો વાંચોએ છીએ એવી એ ખંડની એક બારીમાંથી પ્રકાશ પ્રકાશ પડતો હતો. આ બારીની આગળ એક ગાદીવાળી જાડી પુરતી હતી એવી ગાદી પર એક મોટો અંધ-જાનું કાંતે ઈર્ષ્યાના દિગ્ગોષ્ઠિયો અંધ અથવા તો એવો જ કાંઈ સંગીન સાધિતનો અંધ-પડવો હતો. અત્યારે આપણે જેમ કાંઈ આંગણે અંતરિયા આવી ચડે તો તેને ઉપરથી ધડ પડે એટલા માટે મધ્યપ ટેમ્પ પર સોનેરી વરખની કિનારામાં પુરતો આડાં અવગાં મૂકી રાખીએ છીએ તેથી જ રીતે જ એ થય ત્યાં મૂકી રાખ્યો હતો. એ ખંડના દિગ્ગોષ્ઠિયો કેટલીક કારે વળતદાર પુરતીએ રાખેલી હતી. એ પુરતીઓની પીક પર આકાશનાં કુચોની માળા

કાળીપૂર્વકે કોતરી હતી. ખુરશીઓની સાથે એ જ નતનું એક ટેબલ પણ ત્યાં રાખવામાં આવ્યું હતું. આ બધી સાગ્રી ઇસિઝાબેથના કે એથી પણ અગાઉના જમાનાની હતી, સૂઝાને તે પોતાના વડવાએ તરફથી વારસામાં મળેલી હતી, અને પોતાના મૂઠમાંથી ફેરવેલી સૂઝાએ તે આંહીં આપી હતી. વૃદ્ધા ઇઝાબેથને પરાણાયાદરીના વિચાર અને આતિથ્યનો ભાવ કંઈ ત્યાં મૂકતા આવ્યા નથી, પણ આંહીં અમેરિકામાં પણ એટલે જ આતિથ્યભાવ જાળવી રાખ્યો છે એમ જાનાવવા માટે પેલા ટેબલ પર જસતને એક મોટો પ્લાટો મૂક્યો હતો. હેરરે કે પહેલે આ પ્લાટની અંદર નજર નાખીને નિરખ્યું હોત, તો કેપડાંએ થોડી જ જગ પહેલાં પીથેલા જવનારોની શ્રીચુકરો અવરોધ તેને નગિયે તેણે ઢીઠો હોત.

દીવાલ પર બેલિંગહામના વડવાઓનાં ચિત્રો હાજર થઈ ગયાં હતાં. આમાંનાં કેટલાક પુરુષોએ બખતર પહેરેલાં હતાં તો કેટલાકે મુલેદરાશ્નિતના સમયનો દરબારી ઝરૂઆ ગળાવતા પોશાક પહેર્યો હતો. આ સમયનાં ચિત્રોની મુખમુદ્રા પર, તે સર્વ સદૃશ સ્વભાવોનાં જાણે ચિત્રો નહિ પણ પ્રેતો હોય, અને તેઓ જાણે અત્યારના હયાત મનુષ્યોની પ્રતિબિંબો અને ભાગવિત્રાસો તરફ કંઈ અસહિષ્ણુ દીકા દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા હોય એવી સખતદર્ષ અને કઠોરતા-બંધા જૂનાં ચિત્રોમાં દેખાતી એવી સખતાઈ અને કઠોરતા-જેવામાં આવતી હતી.

દીવાનખાતાના મધ્યમાં એક બખતર ટાંગેલું હતું. ચિત્રોની પેઠે આ બખતર કંઈ વડવાઓના અવરોધક ન હોતું, પણ તે તો છેલ્લામાં છેલ્લી મિતિનું હતું, કારણ કે સૌથી બેલિંગહામ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં આવ્યા તે જ વચ્ચે લંડનના એક કુશળ કારીગરે તે બનાવ્યું હતું. આમાં પોશાકનું શિરસ્થાણ, ઉરસ્થાણ, કંઠસ્થાણ, પથનું બખતર, અને હાથનાં લોખંડી ગોળાં અને સૌની નીચે લટકતી એક તણતાર એકલું હતું. આ બધા ભાગો, અને તેમાંથી ખાસ કરીને તો શિરસ્થાણ અને ઉરસ્થાણ ધસીને શાક કરીને એટલાં બીજાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તે બન્ને અત્યારે એટલાં ઝગરા મારતાં હતાં કે એક પ્રકારના ધવલ પ્રકાશથી એ ચમટી રહ્યાં હતાં અને દીવાનખાતાની જમીન પર બધે

એ ધવલ પ્રકાશ વિતારી રહ્યાં હતાં. આ ઝગરા મારતું બખતર કેવળ દેખાતે માટે જ આંહીં રાખવામાં આવ્યું નહોતું, પણ સૂઝાએ તે સેવની તાલીમ તેમ કેવાવતના અનેક ગંભીર પ્રસંગે પહેલું હતું, તેમ વિશેષમાં જેઓઝ વિપદમાં એક સૈન્ય લાગતે બેતરેલું તેને મોજરે પણ આ બખતર ઝગરા મારતું જેવામાં આવ્યું હતું. કેમકે બેલિંગહામને મૂળ જે શિક્ષણ મળેલું તે જો કે વડીલના ધંધાનું મળેલું, અને પોતાના બવસાવધનુઓ તરીકે તે બેલિંગહામને તે પણ બેકત, કાક, નોખ, અને કિંચિતે ઓગળાવતો હતો, છતાં આ નવા મુતકની જરૂરિયાતોએ સૂઝા બેલિંગહામને રાજ-પુરુષ અને શાસકની સાથે ક્ષેત્રિક પણ બનાવી દિધી હતી.

નાનકડી પર્દાને તો આ મકાનનાં ચમકતો મુખ-ભાગ જોઈને જેટલો આનંદ થયોલો તેટલો જ આનંદ આ ઝગરા મારતું બખતર જોઈને પણ થયો, એટલે તેના ઉરભાણના ઓપાદાર બરીસા સામે એટીટીશી જોતી તે ત્યાં કેટલોક પખત બીખી રહી.

‘આ, ને! ને!’ તે બોલી બીકી, ‘આમાં તો તું દેખાય છે.’

એટલે હેરરે જાણકનું મન મનાવવા ખાતર ત્યાં જોયું અને જોયું તો એને જણાયું કે આ બદિર્ગોળી દર્ખણની વિશિષ્ટ અસરને લીધે એનો હિંગ્મોલકિયો અક્ષર અવિશ્વતા પામીને રક્ષસ્ત્રીય પ્રારણ કરીને તે દર્ખણના પ્રતિબિંબ તથા થયેલો અને એને પરિણામે એ દિગ્ગોળકિયો અક્ષર જ એની આંખોનું સૌથી આગળ પડતું ને પ્લાન જેવનારું તરત જતી ગયો હતો. અથવા ખરી વાત કહીએ તો એ અક્ષરની પાછળ એ પોને ટંકાઈ જતી લાગતી હતી. પહેલે ઉપર શિર-સ્થાણમાં પણ એ જ પ્રકારનું ચિત્ર પ્રકટ થયું હતું તે તેની નાનકડી મુખમુદ્રા પર જાળના જેવી સમજદારીના ચિર-પરિચિત ભાવ બ્યક્ત કરીને માતા તરફ મરિમત જેવાં બેવાં બનાવ્યું. પણ એ દર્ખણમાં તો તેનો આ તોફાની ચિત્રોદયિતિઓ મુખભાવ પણ એટલા બધા વિશાળ અને સ્વેદ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થયો હતો કે એથી હેરરેને તો એમ જ લાગ્યું કે જાણે એ ચહેરા પોતાના બાળકનો હોય જ ન રહે, પણ એ મુખ તે

પર્વના આશરના બીજામાં કીતરવા મયતા કોઈ સ્વ-
તાની સત્વતું જ હોઇ શકે.

‘સાલ પર્વ,’ તેને ત્રાંથી બીજી દિશામાં ખેંચી
જતી એ બોલી. ‘સાલ, અને આંહો આ મળ્લનો
ખગીયો છે તે નો. નો, આંહો આપણને જગતમાં
મળે છે એથી વધારે સુંદર પ્રકારનાં કૂલો બેસા મળશે
કદાચ.’

એટલે પર્વ હોડીને એ દીવાનખાતાને ફરને છોડે જે
ગોખ હતો ત્યાં મૂક અને ખગીયાના લીસોતરી સાલી-
સાલી આચ્છાદિત થયેલા ઉઘાનમાર્ગ તરફ નાચર
નાપી, આ ઉઘાનમાર્ગની બન્ને બાજુએ નાના નાના
છોડવા રોપવાનો અધિકારો વળ કરી ત્રેવમાં આપે
હતો, પણ તે સરથ ન થતાં, આટલાંદિક
મહાસાગરના આ કિનારે આવેલી આ કહેર બુમિમા
ઈસકંડની આલંકારિક ઉઘાનકલાનો પોતાનો અસલ
શોખ આ મહાગના મસિકને કપારનો જતો કરવો પડ્યો
હોય એમ લાગતું. આલંકારિક કૂલોપાખાને બદલે
આંહો તે સૌ પુલ્કરી રીતે જોઈ શકે એક કોળીજ
જાગી હતી. અને તેનાથી થોડે દૂર વાવેલો કોળાનો વેલો
વન્હેની ખાલી જગમાં પથરાઈ ગયો હતો અને તેણે
પોતાનું શક્ષરકંઠનું કજ દીવાનખાતાની બારીની બરાબર
નિમિ જ એવી રીતે સ્થાપિત હતું હતું કે જાણે તે સજા-
ને એવી સૂચના ને ચેતવણી આપી રહ્યું હતું કે આ
ન્યુ ઈસકંડની જગીનમાં તો આ કલાવર કોળાના સુવર્ણ-
રંગી કજ સિવાય વનસ્પતિસુષિટો બીજાને કોઈ પણ
અત્રાંતર સંલક્ષિત નથી. અત્રાંતર, આમ જતા આંહો
ગોડા સુસાગરના છેડ તો હતા જ, તેમ કેટલાક શેખરો
પણ હતાં. આ શેખરો પાછું કરીને તો આ દીપકદષ્ટમાં
સૌથી પોંચું છાણું નાખનાર અને આપણા જૂના
છંતિદાસપદ્ધિમાં જેની મૂર્તિ બાદની પોદ પર એસીને
પસાર થતી આપણે તોએ છોએ એવા અર્ધપૌરાણિક
ને કાષ્ઠનિક જેવા લાગતા રેવરંડ મિ. જ્યેઝરોને
વાવેલાં મૂલોના વંચ જ હતા.

સુસાગરના છેડ દેખાને પર્વ એક રાતું સુસાગ લેવાને
રડવા લાગી અને કેમે છતાં જાની ન રહી.

‘જાની રહે, બેટા, જાની રહે!’ તેની માએ
આગુરના પર્વ કહ્યું. ‘રડ મા, બેટા પર્વ! નો

ખગીયામાં કોઈક માણસો બોલતાં સંભળાય છે, નો,
સુસાગદેખ આવે છે અને એમની સાથે બીજા કોઈક
સદ્ગુરુઓ છે.’

અને વાત પણ ખરી હતી કે એ ઉઘાનમાર્ગ પર
કેટલાક માણસો ઘર બાણી આવતાં જણાતા હતા. પણ
પર્વે તો, પોતાને શન્ય કરવાના પોતાની માતાના પ્રયત્નો-
ની ઈશી પણ પરવા કર્યા વગર એક મોટો બંકોર
વાણો, અને પછી પાછી થોડી જ પગમાં ચૂપ થઇ
ગઇ. પણ તે ચૂપ થઇ તે દંઈ કશા આસાધીનતાના
ખ્યાલથી નહિ, પણ આ નવા માણસોના દર્શનથી
તેની પ્રકૃતિની વેગવતી તરંગ કીતુદ્રુતિ સજગથી લોડી
હતી તેને પરિણામે તે ચૂપ થઇ ગઇ.

૮

પર્વ અને પાદરી

સુસાગ બંધિગદામે પાદ્ર વધના પુરુષો ધરમાંગણે
પહેરવાનું પર્વદે રે એવો ખૂસતો ઝમ્મો અને નાનકડી
ટોપી ધારણ કર્યાં હતાં. આવાં કર્યાં પહેરીને અત્રારે
તે સૌને પોતાનું આ મહાન દેખાડતો દેખાડતો અને
તેમાં પોતે ભવિષ્યમાં ને કંઈ સુખાશવધારા કરવા
માગતો હતો ને તીગતર સમગ્રવતો સૌની આગળ
આલોના હતો. તેની સદેહ દારીની નિયંત્રી તેણે પહેરેલા
ને કાગળપૂર્વક નૈષાર કરેલા ગળપદાનો વિચાળ ધોરો
જેઠ રાકતો હતો. તેનો દેખાવ એવો સખન અને કડક
હતો, અને કીનરની અવસ્થાથી વિગતી અક્ષરથી તે
એવો ક્રમાઈ મચેલો વાગતો હતો કે આંહો ભારે
પ્રત્યવર્તક તેણે ને અંદિષ સુખશામી પોતાની આસ
પાસ એટલે કરી હતી તે ની સાથે એનો કોઈ રીતે મેળ
એમે એવું લાગતું નહોતું. પણ આપણા પર્વને નો
કે માનવજીવનને કેવળ મંધન અને કમોડીની આવડ્યા
રૂપે માનતા અને ઝોગખાવતા હતા અને કર્મવતી આગ
યાવ તો સપથા સુખવૈભવ અને છવનવું પણ હાવતી
ખેરખરી સરચાઈપૂર્વક ખસિદાન આપવાને સદા તૈયાર
રહેતા હતા, જતાં આપણા એ મંબીર વ્યભાવના વડ-
વાઓ જેકંઈ સુખચેત કે વિશાસરેમણાં સાધેતો પોતાને
સદેહાઈથી સાંપડી શકે તેને નિરરકરપૂર્વક લાન
મરતી એવું અંતરથી માનતા હતા અને એમ લાન

ન મારે તો તેમને આત્મસત્તા તેમને ક'ખ્યા કરતો હતો એવો કોઈનો ખ્યાલ હોય તો તે બૂલભરેલો છે. ઉદ્ધ-
રણ તરીકે માનનીય ધર્મગુરુ જીવેલ વિશ્વસને તો આવો
સિદ્ધાન્ત કદી પણ પ્રતિપાદિત કર્યો નહોતો. અત્યારે જ
સૂત્રા બેલીગદામને પડખે એ ચાલતો હતો અને એની
બરફ જેવી સફેદ દાંડી સૂત્રાના ખજાની ઉપરના ભાગ-
માંથી દેખાઈ રહી હતી ત્યારેજ, એ સફેદ દાંડીવાળો
જુઝમ પાદરી સૂત્રાને સૂચવતો હતો કે થોડીવણી
નિષ્કળતા મૂળા છતાં જમગદગી અને પીય તો આનુ-
ઈગ્વંડનાં હવાપાણીને પણ પ્રપ્તપૂર્વકે અનુકૂળ કરી
શકાય અને બગીચની સૂર્યપ્રકાશિત દીવાલ પર કળી
અંશુના વેમા પણ મહેનત કરીને આવી જગાડી શકાય.
આ વધોત્ક પાદરીનું પોષણ ઈશ્વંડના ધર્મમંડળને
આશરે યએલું હતું, એટલે જીવનની સવળી સિતજનકાર
અને સુખચેતનપૂર્ક વસ્તુઓ માટે તેને પ્રતિષ્ઠા જ રહ
યક ગયેલો અને ધર્મદંષ્ટિએ નિહિત ગણાય એવો શોખ
હતો, અને દેવગની બાસગી ઉપરથી પ્રવચન કરતી
વાખતે, અથવા તો હેસ્ટર પ્રાઈન જેવાનાં રખડોનાની
જોહેર જનતા સમક્ષ માટકણી કાઢતી વખતે ને મો
તેરશે કોર દેખાતો છતાં તેના ખાનગી અંગનુજીવનમાં
તો ખુશનુમા ઉદારભાવ અને ઉપકારકિતિ જેવામાં આવતાં
હતાં અને તેને લીધે જ તેના જમાનાના કોષ્ટ પણ
પાદરી કરતાં તે લોકોનો વિશેષ લાવેમાબર્યો પ્રેમ
સંપાદન કરી શક્યો હતો.

મૂળા અને મિ વિશ્વનની પછળ બીજા એ
અતિથિઓ ચાલતા હતા. આ બેમાં એક રેવંડ આચર
કિસોરેલ હતા, તેને તો હેસ્ટર પ્રાઈનની કુળેતીન
પ્રસંગમાં અનિચ્છાપૂર્ક થોડો ભાગ લેનાર પુરુષ રૂપે
વાચકો મહેલાઈથી સંભારી કાઢ્યો. અને બીજો, તેની
સાથે સાથે જ ચાલતો એવો રોજર વિલિંગવર્થ હતો, તે
વેદામાં ભારે કુશળ હતો અને છેલ્લાં એ ત્રણ વરસથી
તે આ શહેરમાં આવીને વસ્યો હતો. લોકોની સમજ
પ્રમાણે આ વિદ્વાન પુરુષ એ જીવાન પાદરીના પૈદ તેમ
મિત્ર બને હતો, અને હમણાં હમણાં એ પાદરી ધર્મ-
ગુરુ તરીકેનાં પેતાનાં કર્મોએ જગત્તરમાં પેતાની બાને
નિઃસંકેષ ધમી નાખતો હતો તેને પરિણામે એનું સર્લિ-
સ્તારથ ખૂબ ખગલણી જાયું હતું, તેથી આ વૈદની
પરિચર્યાની તેને જરૂર પડી હતી.

સૂત્રો પેતાના મહેમાનેથી આગળ આવીને એક બે
પગથી આ ચડ્યો અને એ દીવાનખાનાનું મોડું બારણું
નેલે બોલી નાખ્યું તો તેણે નાનકડી પક્ષને પેતાને
પડખેજ ઊભેલી દીપી, એ જાણવાના પડાને પડાએ
હેસ્ટર પ્રાઈન પર પડતો હતો તેથી તે એ પડાખામાં
કંધક દંડાઈ ગઈ હતી.

‘એલા, આ શું ?’ પેતાની સામેની એ નાનકડી
હિંગોલકિયા રંગની આકૃતિને આશ્ચર્યપૂર્વકે જોઈને
સૂત્રા ભેલિંનદામે કહ્યું. ‘રાજ જેઠમના સમયમાં મારી
જીવાનીને મોટાકાજ ચાલતો હતો, એટલે એ વખતે દર-
બારી નાટક જેવાની કોઈ તક મળતી તો હું તેને મોટો
કુખપ્રસાદ મણતો. એ નાટકમાં આવા વરણાગિયા
વેરાણાઓ આકૃતિઓ હું જોતો. તે પછીથી આશ્ચર્યમાં
એક પણ વાર મેં આવી વિચિત્રવેરાધારી આકૃતિ જોઈ
નથી. તહેવારના દિવસોમાં એ નાટકો બજાવતાં તેમાં
નાનાં નાનાં પોદિયાનું મોડું ઝુંડ નવરે પડ્યું, અને
અમે એ સવળી પોદિયાન ચપલાનનાં સંતાનોને નામે
આગળતા હતાં. પણ આવો પરીણો મારા આ પંડમાં
ક્યાંથી આવી ચડ્યો દરો ?’

“એહોહા,” એ ભૂમે ડાસો વિશ્વન બેલી બાથો.
‘હિંગોલકિયા પીઠાં ધારણ કરનાર’ આ કહ્યું નાનકડું
પડી દરો ? મને લાગે છે સૂત્રા જ્યારે સુન્દર ચિત્રો
કેરેલી બારીમાં ચઢેને પ્રકાશને હોય અને જમીન પર
સોનેરી અને કિરમજી રંગની આકૃતિઓ આલેખતો
હોય તે વખતે બરાબર આવી જ મૂર્તિઓ મેં જોઈ
છે. પણ એ તો આપણા અસલ વાતનમાં. અચ્ચા, હું
પ્રશ્ન છે. અને તારી મા પર એનું શું દુઃખ આવી
પડ્યું છે કે તને આવો વિચિત્ર પોશાક તેણે પહેરાવ્યો
છે ? હું ચિસ્તી બાજક છે, હેંડ તને ધાર્મિક અજોતરેલું
જાન છે ? કે પછી હું પેલાં મસ્તોબેર બૂત અને
પરિણાના વર્ધનું કોષ્ટ પ્રાણી છે ? અમે તો માનતા
હતા કે એ બધાં બૂતપરીઓને રોમન કેથોલિક ધર્મના
બીજા જીવિપુરાણા વહેમોને સાથે અમે બૂતા ઇશ્વંડમાં
જ મૂકતા આવ્યા છીએ.’

‘હું તો મારી બાની લોકી છું !’ એ હિંગો-
લકિયા રંગની કપતામૂર્તિએ ઉત્તર આપ્યો. ‘અને
‘મોડું નામ પર્લ છે !’

‘પર્વ’?—ના ના, પર્વ (મોતી) કરતાં તો તારા રંગ ઉપરથી કહીએ તો તો રૂપી (આણેક) વધારે સારું! અથવા કેરમ (પરવાળું)—અથવા રેડ રોક (લાલ ગુમાળું) બરાબર કહેવાય!’ નાનકડી પર્વના માથ પંખાગરના બેચે ચલ કરતાં પોતાનો હાથ લંબાવીને એ યુગ્મ પાદરીએ કહ્યું. ‘પણ એ તારી બા ક્યાં છે? હં, સમજ્યો! :’ તે ખોલ્યો, અને પછી સૂચા બેલિંગ-હામ ભણી વળીને તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું. ‘આપણે બેના વિશે વાતો કરી તે જ આ બાળક, અને જુઓ એની અભાગણી મા હેસ્ટર પ્રાઇન પણ આંહી આ રહી!’

‘એમ?’ સૂચા બેલી બકચે. ‘અરે, આપણે તો એમ ધારત કે આપા બાળકની મા પણ ઢિંગલો-કિયા રંગની જ સ્ત્રી હોવી જોઈએ. પણ એ રીક આંહી બરાબર વખતસર આવી પહોંચી છે, એટલે આપણે આ બાળકનો હાથ ને હાથ વિચાર કરી લઈએ.’

સૂચા બેલિંગહામે એ બારણામાં દાખલ થઈને ઈતિહાસનામાં પ્રવેશ કર્યો અને નેના ત્રણે સાથીઓ પણ તેની પાછળ પાછળ અંદર આવ્યા.

‘હેસ્ટર પ્રાઇન,’ સહજ સ્વભાવે જ અજાણ-હારી એવી પોતાની નજર ઢિંગલોકિયે અંદર ધારણ કરનારી એ બાઇ પર ટેરવી તેણે કહ્યું. ‘હમણાં હમણાં તારા સંબંધમાં એક મોટો સવાલ બીજો થયો છે. પેટા બાળકમાં વસી રહેલા અમર આત્માને તારા જેવી જગતના પ્રતોષનોમાં રખપનવસ થઈને પતિત બનેલી સ્ત્રીની સંભાળ નીચે રાખવામાં અમે અધિકારીઓ ને વગર માથાસે અમારી ફરજ બરાબર બન્યાં છે છીએ કે કેમ એ બાબત અમારે હમણાં ભારે ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચા થઈ ગઈ છે. તો હવે એ બાળકની માતા તું પોતે જ બોલ જોઈએ, આ બાળકને તારી પાસેથી લઈ લીધી હોય અને તેને કાપડો પોશાક પહેરાવી, બરાબર નિયમ-નમાં રાખી, જગત અને રજા વિશેનાં ધાર્મિક સ્ત્રોતો એને શિક્ષણ આપ્યું હોય, તો એથી તારા આ નાનકડા અપ્રાપ્ત સાંસારિક તેમ સાખત વિન વિશેષ સંપાદ અંત તને નથી લાગતું? આ દિશામાં તું તો એ બાળકને ગાંઠે શું જ કરી શકે?’

‘હું મારી નાનકડી પર્વને આમાંથી જે પાડ શીખી છું તે શીખવાડી શકું,’ પોતાની લાલ સંજા પર આંગળી મૂકીને હેસ્ટર પ્રાઇને જવાબ આપ્યો.

‘અરે બાઇ, એ તો તારી કમંડંડા છે!’ એ કડક ન્યાયાધિકારીએ ઉત્તરમાં કહ્યું. ‘એ અદ્યારના જે કલંકનું સૂચન થઈ રહ્યું છે તેને કારણે તો તારા બાળકને કોઇ બીજા માથાસના હાથમાં મૂકવાની અમારી ઇચ્છા છે.’

‘જાતાં,’ બાળકની માએ શાન્તિથી જોડે વિશેષ રીધી પડતાં પડતાં કહ્યું. ‘આ કલંકમાંથી મને એવા પાડ શીખ્યા છે—તે રાજ રાજ મને એવા પાડ શીખવી રહેલ છે—અત્યારે પણ તે મને એવા પાડ શીખવે છે—જે મને પોતાને તો જોડે કરી લાગ કરી શકે એમ નથી, છતાં મારી બાળકી તો એ પાડને પરિણામે વધારે ઝાડી અને મારી જ બનવાની.’

‘અમે આ બાળકનો નિર્ણય ખૂબ સાચવેલી પૂર્વક કરવાના છીએ,’ બેલિંગહામે કહ્યું. ‘અને આ સંબંધમાં શું કરવું તેનો કશું પણ પગલું ભર્યા પહેલાં બરાબર વિચાર કરવાના છીએ. વિશ્વસન સાહેબ, મારી આપને વિનંતિ છે કે આપ આ પર્વની—એ જ એનું નામ છે—પરીક્ષા લો, અને એની ઉંમરના બાળકને ધિસતી ધગાંડુસાર જેવું શિક્ષણ મળવું જોઈએ તે તેને મળવું છે કે કેમ તે જરા તપાસી લીજો.’

એટલે એ યુગ્મ પાદરી એક આરામખુરાશીમાં જોડે, અને પર્વને પોતાના કીચણ વચ્ચે ખેંચીને બીજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એ બાળકને પોતાની માતા સિવાય બીજું કોઇ પરિચયપૂર્વક સંપર્ક કરે એની ટેવ નહોતી, તેથી તે એકદમ બારણાની બહાર નાસી જઈને, ઉપ્પરપ્રદેશના સ્વકંઠાર રંગથી ભગતના પીઠા-વાળા કોઇ જંગમી પક્ષી-પંખાસારમાં જ લિપે આકાશમાં બીડી જવાને તૈયાર થયેલા પક્ષી-જેથી દેખાતી ઉપલા પરધિયા પર બીધી રહી. તેની આવી આવેરામ્ય એટલાથી મિ. વિશ્વસને ભારે આશ્ચર્ય થયું, કેમકે એનો દેખાવ સૌરા હાલ જેવો લાગતો હતો અને મોટે ભાગે એ બાળકમાં ખૂબ માનીતો થઈ પાડ્યો હતો. પણ પર્વની અત્યારે વિચિત્ર એટલા છતાં તેણે પરીક્ષા બેરવાની તૈયારી કરી.

સર્ગકે આપણા સ્વર્ગનિવાસી પિતાએ પાપકૃત બદ્ધ લશમાં લીધું નથી, અને પવિત્ર એમ અને અપવિત્ર વિપવવાસના વચ્ચે કંઈ પણ ભેદ જ રાખ્યો નથી એમ જ આપણે એ હારા નથી કહેતા ? પોતાના પિતાના પાપ અને પોતાની માતાના કર્મકર્મથી જન્મેલું આ બાળક, તેને પોતાની પાસે જ રાખવાના પોતાના અધિકાર બાબત આટલી બધી આતુરતાપૂર્વક અને અંતરની આટલી બધી કુતુહાલથી દર્શાવે છે પોતાની માતાના હૃદય પર અનેક રીતે અમર કરવા માટે ભગવાનની પાસેથી આવેલું છે. તે એને આપણમાં આવેલું છે તે તો તે આશીર્વાદરૂપ નીચે-તેના હૃદયના અનન્ય આશીર્વાદરૂપ નીચે-એવા જ ઉદ્દેશથી આપણમાં આવેલું છે. એ જ રીતે, બીજા બાળકો, તેની માતા પેટે છેડે છે નેમ, નિયત તે માતાને એવા પાપથી સખ કરવા માટે જન્મ-અનેક વાર અજાણી પણ તે એના હૃદયની યાતનારૂપ થઈ પડે- વિશિષ્ટ આનંદની વચ્ચે તે ડાંબ, કુઝ, અને ફરી ફરી બાળકી આવતી પીઠરૂપ થઈ પડે-એ માટે પણ તે એને આપણમાં આવેલ છે આ બાળક બચ્ચાને એણે પોતાના અંતરને બાળી સેવી વક્ત કલ્પકર્મકર્મકર્મ પ્રથમ રીતે સ્મરણ કરાવે એમાં કપડાં પહેરાવ્યાં છે, તો એ કપડાં હારા જ આ વિચાર પોતાની પુત્રી પોતાને પીઠરૂપ પણ થઈ પડે છે એ વિચાર-એણે નથી દર્શાવી દીધા ?

‘આ વખતે પણ તારી વાત સારી છે !’ મિ. વિશ્વમ પાડી બોલ્યો, ‘મને તો એવી ધારણી હતી કે આ બાળકને પોતાના બાળકને આવેલ વિશિષ્ટ પેશાક પહેરાવવામાં તેને કેટલી છાદ્દ બનાવવાનો જ વિચાર હતો !’

‘અરે તા, એમ નહિ ! એમ નહિ !’ મિ. ડિસ્ક-હેડે આગળ બોલવા માંડ્યું, ‘આ બાળકના રૂપે ભગવાને જે અંધાર સમતકાર ક્યો છે તે એ બાળકના સમજે છે એ વાતની તમે ખાતરી રાખો અને કું’ તે એમ પણ પ્રમથ્ન કે ભગવાને એને આ બાળકરૂપે જે વસ્ત્ર આવેલ છે તો તેની માતાના આત્માને જડ ન બની ‘તાં સચેત હવંત રાખવા ખાતર અને આ બાળક નહોત તો શયતાને તેને અત્યાર કરતાં પણ વિશેષ ઘેર બાંધે પાપોની અંદર કુખાદી દેત તેમાંથી તેને બચાવવા ખાતર જ આપણમાં આવેલ છે-ખરેખર

મને તો આ જ ખુલાસો સાચો લાગે છે-એમ પણ એ બજાર સમજે. એટલે આ સાચા પાપી અગળા શિશુના રૂપમાં લેપેલ એવા આ અમર આત્માને પોતાની પાસે જ રાખે-આજીવન સુખ કે દુઃખ બેમાંથી એને તેને માટે લાપક બની શકે એવા એ હવની દેખરેખ એને જ સોંપવામાં આવે, કે જેથી એ તેને નીતિમતા અને સદાચરણની તારીખ આપે. તે એને પોતાના પતનનું પ્રલેક પણ સ્મરણ કરાવે, અને છતાં એને શીખવે, સર્ગનારે જન્મે છે આજીવના રૂપમાં એને પવિત્ર કોમ આપી હોય એ રીતે શીખવે, કે પોને જો એ બાળકને સદાચારી બનાવી-ને સર્ગ બંધી લઈ જશે તો એ બાળક પણ પોતાની માતાને સર્ગમાં-લઈ જશે, -આમ એ બાળકને સુશિષ્ય આપણે એ હારા બાળકને તોમ પોતાની જાનને-એમ જન્મેના એ ઉદ્ધાર કરી રહે એટલા માટે એ બાળક એવી પાસે જ રહેવા દેવામાં આવે એ જ યોગ છે. અને આટલા પુત્રી આ પાપી માતા એ બાળકના પાપી પિતા કરતાં વધારે ભાગ્યશાળી છે તો હૃદય પ્રાપ્તના પોતાના નેમ એના બાળકના પથ દિનને ખાતર રિવંભરે એ જન્મેને જે રિપતિમાં પ્રવેશ છે તે જ રિવતિમાં આપણે રહેવા કલ્પે એ જ યોગ છે.’

‘બાપ, નમે હવની કાષ વિશ્વમજી ઉલટતાપૂર્વક બોલો છો.’ ગઢ શરર ચિલિંગનયે’ તેન બધી રિમત કરીને રજુ.

‘અને માસા આ વાતેસ કાઠએ જે ક્યું’ તેમાં કલું સ્મરણ રહેલું છે.’ રેવંડ મિ. વિશ્વમે ઉમેલું. ‘કેમ નાજવાર બેચિ મહામસાદેવ, આપને શું લાગે છે ? એણે આ સાચા અગળાની સરસ વર્ણનાત નથી કરી ?’

‘ખરેખર, એણે સરસ વર્ણનાત કરી છે,’ ન્યાયાધિકારીએ ઉત્તર વાળ્યો ‘અને એના દલીલો રજૂ કરી છે કે આપણે દવે એ બાળત અત્યારે છે એ જ રૂપમાં રહેવા કષ્ટ-અમેયને મટે નહિ તો ઉત્તર, આ બાળકમાં બીજું કંઈ દુરાચરણ એવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તો એમ ને એમ જ રહેવા કષ્ટનું. છતાં આ બાળકની ધર્મસિદ્ધાંતને લગતા પ્રતીતિની રીતમર અને નકશી રવા પ્રમથેની પરીક્ષા એને તો તમે અથવા તો જગી ડિસ્કહેડસે એ વિશે આપણે કાળજી રાખવી જોઈશે. ઉપરાંત તે એટલ ઉમરે નિશાએ જ્ય તોમ પર્મમંડળીમાં ત્ય એ બાળત

પણ દયાઈ ધમકો ઉચ્ચતનારા માથુસે લક્ષમાં રાખવી પડશે.’

ગોપનો બંધ પડ્યો એટલે એ જુવાન પાદરી એ મંડળી બેસી હતી ત્યાંથી થોડાં કલાક પાછળ દમી, અને જારીના બારે પાકા પાછળ તેનો ચહેનો થોડાંકળે દંઠાઈ જાય એવે કેસણે ઉભો રહ્યો. આ વખતે એની આંખોનો અપ્રકાશમાં જે પડાણો પડતો હતો તે પોતે હમણાં જ જે ઉદ્દોષન ક્યું તેની અંદરની અવેશમયતાને કારણે કંપી રહ્યો હતો. રૂઝિયાન પેટું ઉત્તમત ચંચળ નાનકડું પેદિયું-પર્લ-જાનું માનું પિંચે રહીને તેની પાસે પડેલી ગયું, અને તેનો દોષ પોતાનાં જાને દાષમાં પકડીને તેણે પોતાનો માથ તે દાષને અડધાંઈ, પાદરી પોતાનો પ્રેમભાવ દર્શાવવાની જ રીત એકથી ગમી માર્ગવહરી હતી અને સાથે એની શાન્ત સરજતાકરી હતી કે તેની માતા આ જીવું એક રહી હતી તેણે પોતાના અંતરને પ્રાપ્ત કર્યો કે ‘શું ખરેખર, આ મારી પદ્મ છે?’ આમ જતાં એ જાગરના અંતરમાં પ્રેમનિતિ હતી જ, તો કે મોરબાજે તે આપેશના રૂપમાં બાકન થતી હતી, અને તેના સમગ્ર જીવનમાત્રમાં આત્માના નેટલા માર્ગ સાથે બાંધેજ એ તર પ્રાપ્ત થઈ હતી, જીવનમાં પુરોને બીજાની વિર-ઈમિત પ્રેમાદરશિ આઈ હતી તે, પદરી નાનાં જન્મમાં એના પ્રેમ કે પદાપાત્રમાં આત્મા ચિદનો રહેતું મંદુ બીજું ક્યું લેખતું નથી, કારણકે આવો પ્રેમભાવ નરણી આપ્ત-નિમ્મત્ત ગતિથી જીવન કાઢતી સૂચના વગર રચણ રીતે પ્રવિશન કરવામાં આવ્યો હોય છે, અને તેથી આપખી જનમાં ખરેખર આદરના તે માન આપણ સાચક પ્રેમક વર પરી રહેતું છે એમ મૂલ્યના સામે છે, એટલે પંડે ત્યારે પોતાનો પ્રેમભાવ આપી રીતે પ્રવિશન કરી ત્યારે પાદરીએ પાપું જાણને લેતું, એ જાગરના માથા પર પોતાનો દોષ મૂક્યો, અને પદરી જાગર ચંકચંકિત રહીને આપને તેના કપાળ પર મૂકત ક્યું. પણ નાનકડી પડેનો આ વિરેચ મનોભાવ કેમ જાણી પદરી રહ્યો નહિ, એટલે તે અપ્રાપ્ત હતી પરી, અને એ રીતનજાતામાં એકથી સ્વચિત અને દરજ્જા અંદરથી નાચવા અને ફરવા જાણી કે સુખે ગિરજને તે એ વખતે આ બેઠાની પદના અંદરથી પણ આજવાગમને અડધા દરે કે એમ એ વિરે ચંકા થઈ.

‘આ રોડમાં તે તાર્કિક વિવાદો એવું લાગે છે,’ તેણે બિ. કિમ્બોલને કહ્યું. ‘આને વિવાદ તારે કાઢ જુદીની સાવરખીની જરૂર પડે એવું નથી.’

‘તારે વિચિત્ર હોય!’ ૧૬ ચિંચિત્તને દોર કરી. ‘એની પ્રકૃતિમાં એની માનસ અંદરો નો મંદ. લાગણી એક સમય છે. તો જરૂરથી, એ જાગરની પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરી, તેની ધરના અને સ્વરૂપ ઉપરથી તેનો વિવાદ મૂકી દેશે તે’ આત્મવૃત્તે અનુમાન કર્યું હોય, તો શું કોઈ તરતની અવેશજીવિને માટે એ અસાધ્ય છે?’

‘ના, આની જાગરમાં મર્મગદ્ય તરતનાની કૃતિની ઉપરથી કરવા એ તો પાપ ગણાય,’ બિ. કિમ્બોલે ક્યું. ‘એ જાણે તો એને માટે ઉપાસના ને પ્રાર્થના કર્યાં એ જ વધારે કારણ; અને એ કર્યાં પણ રહેશે સારી વસ્તુ તો, વિષમત પોતે આ સાચ પ્રકૃતિ રદમ પ્રાપ્ત ન હો તાંમુખી તેને અભાવે છે એવા ને એવા જગ્યાં રહેવા દેશે એ છે, એમ કરવાથી, આ જાગર અનાથ તાર જાગર પ્રત્યે વિવાદો માયા-ભાવ દર્શાવને રહેક વિમ્મી મુશ્કેલી દર્શાવે છે.’

આ વાતનો અલો સંતોષાત્તક નિર્ણય થતાં દોર પ્રાપ્ત પડેને લઈને ત્યાંથી સારી નીકળી, એમ કહેવાય છે કે તે એ મહાત્માનાં પદવિમાં નિત્યની હતી એ વખતે એક ખંડી જારીની જાણી બેસી નાખવામાં આવેલી, અને તેમાંની તરત ક્રમમાં અંધિરદામની કપા પ્રકારની જાહેન શીખતી દિગ્ગિત-દમણાં થોડાં વરસ પ્રાપ્ત જ પ્રાપ્ત મર્મિતે વધ કરવામાં આવેલી તે જીવન દિગ્ગિતનું મોડું એ અપ્રકાશમાં જારી જવાર પ્રકૃતિ મર્મિતે દેખાયું.

‘આમ તો, સ્ત્રી,’ એ મહાત્માનાં જે પ્રસાદાત્મક નીતિના હતી તેવા પર પોતાના અપશુકિતવાને વરસ ચહેરાથી કાઢે એકે પાપરની દોષ એવી રીતે ને બે. લા. ‘આને અમારી સાથે આવીશ તું? જન્મમાં આને મળી મંડળી જાગરની છે, અને ત્યાં જાગરને મેં સમગ્ર વચવ આપી દીધું છે કે ૧૮૮૧ દેવર પ્રાપ્ત પણ એ મંડળીમાં જામ મેશે.’

‘જગા પૂજા કરીને મતા પરી તેની પાસે મારો મારજો!’ દેરરે કિમ્બોલ નિત્ય રીતે જાગર આપે. ‘મારે દેર રીતે મારી નાનકડી પડેનો નજર સખર નો

છે. આ સોફોએ જે પર્વ મારી પાસેથી ખુંચી લીધી
હોત તે હું તમારી સાથે ખુસીથી જન્મકર્મ આવત
અને એ સપ્તાનના મોપડામાં મારી સહી કરી દેત,
અને તે પણ મારા પે તારા સે લીધી સહી કરી
દેત !

‘શ્રેષ્ઠા જ વધનમાં અમે તને ત્યાં જોવાની
છીએ એ ધ્યાનમાં રાખજો.’ પોતાનું આયુષ્ય બારી પાછળ
પહું ખેંચી લેતાં લેતાં અર્ધા સંકેતોમાંથી એ કામને કહ્યું.

શ્રીમતી દિગ્ગંજ અને હેસ્ટર પ્રાઇન વચ્ચેની આ
વાતચીતને કેવળ સ્થાનતથ્યરૂપ નહિ પણ અરેબર
બનેલી પ્રમાણુમત વસ્તુ ગણીએ, તો પતિત આના
પાસેથી તેના પતનને પરિણામે ન-મેશા બાકીને નહોન
કાવતા વિગ્રહ પેશા જીવાન પાસીએ જે દલીલ કોણી
તેનું પ્રત્યક્ષ કાઠરજી આમાં મળી રહે છે, એ બાજકે
ફેલાતી માતને આટલી નાની ઉંમરમાં પણ સપવાનની
નળમથી બચાવી લીધી હતી.

५

22

પ્રાચીન પાઠશાળા કે શાળા સિલિંગવચના નામ નીચે એક ખીલું નામ છુપાએલું હતું, પણ એ ખીલું નામ અગાઉ પારણ ક્ષેત્ર પુરો નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ ખીલું નામ દલે કદી પણ કેપડાએ ઉપચાર નહિ. હેટર પ્રાઈવેટી બહેર રહેતી બેવા મહેવા ટોળામાં મુસાફરીથી યાત્રી મહેવા એક પાકડ વચને પુરણ બિમો હતો, એ પુરણ ભાંડર જગત પ્રદેશમાંથી તાજે જ નીકળી આવ્યો હતો, અને તેણે શહેરમાં આવવા જ રહેતો યદુજયનની ઉમા અને પ્રસન્નાની મિત્રિરે બેવાની પેતે આશા રાખેલી એવી બિમો જનતા સમક્ષ પાપના વર્ગચિત્રરે ખડી કોલી એક એ હકીકત આપણે વણીયા તમા છીએ, એ વખતે તેનો માનવશ સફળ જનના ચરણ નીચે ચઢાઈ રહ્યો હતો અને એ સાવજનિક અગરમાં એની આસપાસ ઘસમો પોકાર થઈ રહ્યો હતો, એ બાબત સંબંધીએને બે બા સમાચાર કદી પણ મળવાના હોય નો તેઓને માટે તર્કિયુક્તિરે નિષ્કર્ષ હતો. સમજના એના ક્રિયાશીલતારે મિત્રાકર્ષકતા મેં સિલિંગખીલું

કશું રહ્યું નહોતું; અને આ કર્કક ને શરમનો હિસો, એ મૌને આ બાપની સાથે આગાઉ જેટલો ગાંઠો ને નિકટનો સંબંધ હતો અને એ સંબંધ જેટલો પવિત્ર હતો. તેના પ્રભાણમાં, તેમને સૌને વહેંચી આપવાનો હતો એમાં જરાપણ શંકાને સ્થાન નહોતું. તો જ્યોત્સના રીને પતન પામેલી સ્ત્રી સાથે જેનો સંબંધ અત્યંત નિકટનો અને અત્યંત પવિત્ર હતો તે પુત્ર, આપા કામ રીતે ઇચ્છતો એ આ નહિ એવા કર્કક અને શરમના વારસા પર પોતાનો દક્ષ સાબિત કરવાને માટે ખાસ ચારીને જગ્યા ખૂણીને શા માટે આગળ આવે? એ પવિત્ર સ્ત્રી સાથેનો પોતાનો સંબંધ પ્રકટ કરવા માટે એને પ્રાણપ્રયુક્ત જગ્યા પાડતું નહોતું, તો પછી રવે-અળથી તે એવી પમદગી શા માટે કરે? તેથી એ ફોતોના માંચડા પર પોતાની સ્ત્રીની સાથે પોતાને પ્રાણ ખોડી ન કરે એ વાતનો તો તેણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો. એક હેઠ્ઠર પ્રાણન સિરાયળીનું કાઢવેને એાળખતું નહોતું, અને હેઠ્ઠર પ્રાણનું મોં નો તેણે સીધી કીધું હતું, એનાં મોંનાં તાજા ફૂંચી તો તેના પોતાના જ હાથમાં હતાં, એટલે આત્મવ્યતિના પતકમાં પોતાનું નો પ્રથમ નામ હતું તે પાછું એવી લેવાનું, અને પોતાના પૂર્વજનના સ્નેહમંજીષા પૂરતું તે, એાળે હાથા વખતથી તે સ્ત્રીને સમુદને તળિયે પહોંચી ગયો છે એવી ને અફવાએ ફેલાવી હતી તે અફવાઓ પરેખર સાચી જ હોય તેમ સંસારમાંથી સર્વથા અદરજ મઠ જવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. હવે આ નિર્ણય એકવાર અમલમાં ગુપ્ત ગયો અને એનો આ ઉદ્દેશ સરળ થયો એટલે જ્યોત્સના તરત જ જીવનમાં નવો ઉદ્દેશ પ્રકટ થવાનો અને નવા સ્નેહ સંબંધો બંધાવાના એ એકલક્ષ જ હતું. ખુરું છે કે આ નવો ઉદ્દેશ પરેખર ગુપ્તરૂપ ન હોય તોપણ સ્વરૂપમય ને ગૂઢ તો રહેવાનો જ હતો, જ્યાં તેના શરીરમનની સ્વર્ણી સંકિતએ ને પૂરતી પ્રગતિ આપે એવો પ્રબળ તો એ ઉદ્દેશ જરૂર રહેવાનો હતો.

પોતાના આ નિર્ણયને અનુમરીને, પોતાની અસપારણ્ય બુદ્ધિ અને વિદ્વા સિવાય બીજા કોઈની જવાબદારીથી વગર તેણે આ પધ્ધતિ શરૂ કરી. તેના પૂર્વ વિચિંજનથી નામે વસવાટ શરૂ કર્યો. એના પૂર્વ જ્ઞાનમાં એણે અનેકવિધ અભ્યાસ કરેલા તેમાં એ જમાનાના ઔપચરિકાનને પણ એણે ગાંઠ પરિચય

કેળવેલો, એટલે આંહીં એ જે રમ્ય થયો તે વેદ તરીકે રમ્ય થયો, અને વેદ તરીકે એને ધણે સારા આવકાર મળ્યો. આ વસાહતમાં કુશળ વૈદો અને શસ્ત્રવૈદો બધાજે બે નગરે પડતા હતા. એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એ ધર્માના, માણસોમાં આટલાંદિક પાર કરીને આંદો આવનારા અન્ય લોકો જેટલો ધર્મેસાદ સમાખડણ પુરુષમાં જ દેખાતો હતો. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે માનવશરીરનું અન્વેષણ કરવાને લીધે આવા પુરુષોની ઉચ્ચતર અને સૂક્ષ્મતર પ્રકારની શક્તિઓ જડવારી બની જતી હતી, અને જીવનશક્તિને એના સમગ્ર સ્વરૂપનું વ્યક્ત કરવા જેટલી કસમત મરાવનારા આ મનુષ્યદેહરૂપી અદ્વિત્ય ધર્મની જટિલ રચના બોધને તેઓ જીવનનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ પીચરી જતા હતા. એ ગમે તેમ હોય, પણ આજ દિન સુધી આ ભવા શહેર બેસ્ટનની સુખાકારી દવાદાર પૂરતો તે એક છુટકા પુરુષ પાદરીના 'મદદનીશ તેમ હરીમ બનેનું' કામ એવી સાથે કરતો હતો તેના હાથમાં રહી હરી આ માણસને વૈદાની દિશામાં કરું પ્રમાણુપત્ર કે ડિગ્રેશન મળેલો નહોતો, પણ ધર્માનિષ્ઠ અને સહાયરણને ગમે કાંઈ પણ પ્રમાણુપત્ર કરતાં પણ લોકોમાં વિશેષ એ આદર મેળવી શકે. હતો અને આ શહેરમાં શસ્ત્ર-વૈદ પણ એક જ હતો અને તે સર્જીયાન રેગિન્ડા વપરાશ સાથે શસ્ત્રચિકિત્સા પ્રસંગોપાત પ્રયોગ કરાવેા દબમ. ભ્યાંની વૈદકચિકિત્સા રિધિને આવી હોય ત્યાં રાજર ચિત્તિબળથી જેવા રિદાન વૈનું આગમન બારે મુદયવાન યદ પડે એ રચનાવિક જ છે. એણે આંદો આપીને તરન જ, જે-કરેક છલાશમાં દરરવા યંબધવાગી અને મુવંયા વિખનીય એવી ઔષધિઓનું એક મોટું બધ બળે એને પરિણામે ઉદ્બળતી દવા જીવનનું અમત પ્રકટાવતી હોય એટલી બધી કાળજીથી એકઠું કરવામાં આવતું હતું એવા અટપટ અને દિમાગદાર વૈદકશાસ્ત્રની અંદરની પોતાની પારંચના પ્રકટ કરી બતાવી. ત્રિશમાં, પોતે કે ઇન્ડિયનોના મુસકમાં કેટલોક વખત કેદ રહ્યો હતા તેથી ત્યાંનાં દેશી એભાડમાં અને જડી છુટીઓનું પણ એણે ત્રિશજ્ઞાના મેળાનું હતું, અને અસિસન બંગ્લી લોકોને કુરરના મહાન આશીર્વાદુપ જતી ગમેતી આ માદી દવાઓ પર પોતાને સેધઓથી પારચરના મોટા મોટા

વિદ્વાન હાકતરો અને પંડિતો કાળજીપૂર્વક સંશોધવા અને વિકસા કરતી યૂરોપીય ઉપચારવિદ્યા જેટલો જ વિશ્વાસ છે એ વાત પણ તે પોતાના દરદીઓ આગળ કહી છુપાવતો નહિ.

ધાર્મિક જીવનના બાહ્યારવિધિઓ પૂરતો તે આ આગતુક વિદ્વાન નમ્રનેદાર કે આદર્શ ગણ્ય એવો હતો. આંદો આવ્યા પછી ટૂંક મુદતમાં જ તેને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલને પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શક તરીકે પસંદ કર્યો હતો. આ જીવાન પાદરીના પારિત્યની કાર્તિ એકસદમમાં હજુ પશુ તાજ હતી, એટલે એના કેટલાક અદ્યુત્સાહી પ્રસંગો એને લગભગ પ્રચુરિત ધર્મચાર્ય જેવો ગણ્યતા હતા અને એ ને સામાન્ય માણસોના જેટલું આધુન્ય એગથી શકે અને એ બધા વખત એનું શરીર બરાબર કામ આપી શકે તો ધિરની ધર્મના સૈશરકાળમાં આદિ ધર્મશુભોએ એ ધર્મની જેટલી મહાન સેવાઓ કરેલી તેટલી જ મહાન સેવાઓ એ આ ન્યાયબંધના અત્યારના પાંગળા ધર્મજીવનને માટે કરેલી એનું તેઓ હદ પ્રદાપૂર્વક ગાનતા હતા. પણ આ જ અરસામાં મિ. ડિમ્સડેઇલનું આરોગ્ય સ્પષ્ટ રીતે લથડવા લાગ્યું હતું. એની રેગિન્ડી ટેબોથી પરિચિત જતા આ પાદરીના ગલની શીકાશતો ખુલાસો કરતાં એના અત્યુત્સાહભર્યા ત્રિશબ્યાસંગને, તેમ ધર્મશુભ તરીકેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવામાં તે અતિશય કાળજી રાખતો હતો તેને, તથા એ જાતે કરતાં વિશેષ તો, પોતાના એદિકજીવનની પ્રાપ્તતા પોતાના આંતર ધર્મ-દીપને રૂધી કે આવડી ન કે તેટલા માટે તે વારંવાર જે ઉપચારો અને ઉત્તમચાર-ભગરણો-કર્તા કરતો તેને એના અલેહની શીકાશના કારણરૂપે રમ્ય કરતા. કેટલાક હોવા કે મિ. ડિમ્સડેઇલ ને અરેબર મરી જવાનાં હોય તે એ ઉપરથી તો એગ પુરવાર થતું હતું કે એનાં જેવાના પુરવચરણને માટે આ જગત જરાએ લાકડ નહોતું. તો બીજા બાબુથી એ પોતે તો પોતાની લાદાયિક નમ્રતાપૂર્વક એટલું જ હતો કે વિધર્મીને જે પોતાને આ જગતમાંથી લાઠ લેવાનું મુનાસખ જાત્રે તો તે પૃથ્વી પર પોતાને તેણે જે અટપમાં અટપ ધર્મ-કાર્ય કરવાનું સેપિયું તે પણ કરાની પોપત્તી એવે બળને કારણે જ એમ ગણ્યો. પણ એની ત્રિશ

હતી જતી તમિષતનાં કારણે વિશે આમ અને તેટલા મતભેદ હોય છતાં એવું આશ્ચર્ય કથરવું હતું એ ખાખતમાં તો કશી શંકાને અવકાશ નહોતો. એની કાયા કૃત યશ્ન ગાથ હતી; એનો અવાજ ત્રેકે પહેલાં નેટલો જ ભરેલો અને મોટો હતો એમાં વિચાર પેસવાનો એવી ધ્વાનિજનક આગાહી કરી રહ્યો હતો; અને નાનામાં નાના ભવપ્રસંગે અથવા એવા ખીન્ન અણુ-ધાર્યા અકસ્માતપ્રસંગે એ પોતાની છાતી ખા દાઢ્ય ખૂંટતો હતો, અને એ વખતે એવું મોં પડેલાં એકદમ લાલચોળ બની જતું હતું ને પછી તરત એકદમ શીડું પડી જતું હતું એ ઉપરથી એને જે દારૂલુ વેચના યશ્ન રહી તે કેબાઇ આવતી હતી.

શેજર વિલિંગ્જર્વર્થ આ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો એ વખતે આ જુવાન પાદરીની સ્થિતિ આવી વિધમ યધ પડી હતી, અને એની જવજંત શક્તિશી બનેતિ ઊગતાં જ અક્ષણે આગમી ભવ એવી સૌને ધારતી હતી. તે કંપાથી આવ્યો તે બહુ થોડા માસુસો કદી રોકે એમ હતું. એટલે તેવું આ શહેરમાં આગમન તો જાણે તે એકાએક આકાશમાંથી પડ્યો હોય અથવા પાતાળ કોકામાંથી ફૂટી નીકળ્યો હોય એવું અનુભવ લાગતું હતું, અને એની અગમ્યતામાં મીઠું મસ્તું જાભરાથી એને અદ્ભુતતાનું સ્વરૂપ આપી દેતું એ તો શોકોને માટે રમત વાત હતી અત્યારે હવે સૌ તેને કુશળ વૈદ તરીકે પિછાનતા હતા. તે વનરચતિ કે જાશી ફૂલોનાં કળાઓ એકઠી કરતો, વનરજની કુમળી કળીઓ તોડતો તથા તેનાં મૂળિયાં ખેંદી કાઢતો એ સૌના એવામાં આવતું અને એ ઉપરથી સામાન્ય દષ્ટિને નકામી લાગતી વનરચતિના ગુણ ગુણોથી તે પરિચિત હોય એમ સૌને લાગતું. જેની વૈજ્ઞાનિક નિદિઓ લગભગ દેવી જેવી મજાતી હતી એવા સર પેનેકમ કિંગ્લી તથા બીજા નામાંકિત પુરો પોતાના સોખમિયા છે અને પોતાની સાથે પત્રબ્ધરદાર ચઢાવી રજા છે એમ તે કહેતો તે વાત કલ્પપરંપરાએ સૌના જાણવામાં આવતી. તપરે, જમતના વિદ્વાનમંડળમાં આટલું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવનારો આ પુરુષ આંહી આવેલો તે શા હેતુથી ? જેનો ખરો કાર્યપ્રદેશ તો મહાનગરીઓમાં રહેલો હતો એવો આ કુશળ પુરુષ આંહીના અરુણ

પ્રદેશમાં શું ફૂંકેનો હશે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક અથવા બેરદાર ખુલ્લા લાગી-અને એ અથવા મને તેટલી જુદિશન્ય હોવા છતાં ફેટલાક અતિ સમજુ માલુસો પણ તે માનના લાગ્યા-એ જમવાને ખરેખરો ચમત્કાર કરીને જર્મન વિદ્યાપીઠના ઔપચિારાસના એક પુરંધર પંડિતના શરીરને આકાશમાર્ગે આણીને એકદમ મિ. કિમ્સેકેલના અભ્યાસખંડના દાર આગળ ખડું કરી દીધું હતું ! પણ બીજા ફેટલાક પુરો આમના કરતાં વધુ શાણા હતા, તેઓ સમજતા હતા કે જમવાને કંઈ પોતાના ઉદ્દેશો પર પાડવા માટે ચમત્કારિક દરમિયાનગીરી નાટકી તમાશા કરવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે તેઓ શેજર વિલિંગ્જર્વર્થ ખરેખર ખરા વખતે જ અહીં આવી પહોંચ્યો તેમાં વિશ્વભરનો કરુણ અપ દાખ રહેલો છે એમ માનતા હતા.

આ વિચારને એ વૈદ આ જુવાન પાદરીમાં જોડા રસ સેવા લાગ્યો તેથી પ્રુષ્ટિ મળી. એ વૈદ આપને એ પાદરીના ધર્મપ્રદેશનો સમ્ય બન્યો, અને મૂળથી જ એકાન્ત પ્રિય અને થોડાભોલા એવા એ પાદરીના મિત્રીભાર અને વિશ્વાસ સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શકની તમિષત બેઠને તેણે ભારે ભીતિ વ્યક્ત કરી છતાં તે પ્રધારવાનો યત્ન કરી નેચ તેણે પોતાની અતુરતા ખતાવી, અને એ યત્ન જો થોડા જ વખતમાં શરૂ કરવામાં આવે તો દિલ્લર પરિચામ આવે અને તમિષત પૂરેપૂરી સુષરો ભવ એવી પેળાને પૂરે પૂરી આશા છે એમ જણાવ્યું. એટલે મિ. કિમ્સેકેલના ધર્મપ્રદેશનો અંદર વસતા વડીલ પુરો મઠંગાર, ધર્મગુરુઓ, પ્રોઈ વગેરી સનારીઓ અને જુવાન તેમ પૂટરી અપરિગૃત રચીઓ એ સૌએ મળીને આ વૈદે સ્વચ્છે નિખાત્તાસ રતિ ચરલે પસેલી કોશાસજરી સેવાનો અંખતરો કરી નેચા એટી સાથે તેના પર આકર્ષક દળ પણ કર્યું. પણ મિ. કિમ્સેકેલ એ સીધી પિતતિનો કામળા શબ્દોથી અસહકાર કર્યો.

‘મારે કશી દવાની જરૂર નથી,’ તેણે કહ્યું.

પણ જ્યારે દર રવિવારે તેના માલ આગમના સંચાર કરતાં વધુ ને વધુ શીડા ને દુઃખ પડતા જતા હોય, અને જ્યારે પોતાની છાતી પરે દાઢ્ય દવારવો એ

વસ્તુ આકર્ષક એટલે બદલે રોજની અખંડ ટેવ જેવી બની ગયેલ હોય, ત્યારે પછી દયાની જરૂર નથી એમ એ જીવાન પાદરી શી રીતે કહી શકે? શું એ પોતાની જીવનપ્રવૃત્તિથી કંટાળીને યાદી મળે. હવે? શું એને મરી જવાનું મન હવું? આના આના પ્રશ્નો બોલતલા તેના કરતાં મોટા ધર્મચુરોએ તેમ જ તેના ધર્મ-મંદિરના મંદનીઓએ મંબીર ધર્મજાવથી પૂછવા માંડ્યા, અને વિશ્વેશ્વરે આવી રખડ રીતે જે મદદ તેને મેળવી આપી હતી તેના અશીકાર કરવામાં રહેલા પાપ પર એ સૌ પાદરીમાંએ તેને પ્રપચન આપ્યું. એટલે આ જીવાન પાદરીએ તેમની સોની વાત મૂકી મૂકી સાન્તિયા સાંભળી અને આખરે એ વૈદ સાથે વાતચીત કરવાનું તેમને વચન આપ્યું.

‘જો ભગવાનને મારી વાત મંજૂર હોત,’ પોતે આપેલું આ વચન પાળવા માટે તેણે જુદા રોજર ચિલ્ડ્રનવર્થને વૈદકીય સલાહ આપવા નોતખે ત્યારે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલે કહ્યું, ‘તો તો તમે મારી ખાતર તમારી નૈમિત્તિક અજમાવે તેના કરતાં મારી આ બધી મહેનત, મારો આ સર્વ વિવાદ, મારાં પાપ, અને મારાં દુઃખ એ સ્થળાનિ મારી સાથે ટૂંક સુદૃઢમાં જ અત આવે, અને એ બધાની અંદરના પાર્શ્વિક અંશો મારી સાથે મારી કજરમાં કંપાદ જાય, અને આધ્યાત્મિક અંશો મારા સનાતન સ્વરૂપમાં જળી જાય, એથી મને તો વિશેષ સંતોષ થાત.’

‘મોહો,’ રોજર ચિલ્ડ્રનવર્થનું સમસ્ત ધર્મન જે સ્વાસ્થ્યથી-એ સ્વાસ્થ્ય નૈમિત્તિક હોય કે કૃત્રિમ રીતે પારણ કરેલું હોય તે જીવી વાન-સદાએ અકિત હવું તે સ્વાસ્થ્યથી તેણે કહ્યું, ‘જીવાન પાદરી એમ જ બોલે. જીવાન માણસોએ આ સંસારમાં ઊંડાં જૂળ નાખ્યાં નથી હોતાં તેથી તેઓ જીવન પરના પોતાનો કાળ આવી સહેલાઈથી જોતા કરી શકે છે! અને સદાએ ધર્મરતા સદાસરમાં જ જરૂરતાં વિચરનારા સાધુ પુરોહો તો અભિનય જેદસલેમની સુવર્ણગય કરમજામી પર એ ધર્મરતી સંગાથે ચાલવો માટે આંદોળી જલ્દી જલ્દી ઊપડી જવાને હંમેશા આગર જ હોય છે.’

‘ના,’ કેપાન પર વેદનાની સુરખી તરણી પસાર થઇ મન, એટલે પોતાની જાતી પર કાચ મૂકીને એ

જીવાન પાદરીએ કહ્યું, ‘ત્યાં આપણા જેટલી લાગણી મારામાં હોત, તો તો મને આંદોળી રજા રજા જ ઉત્તરો કરવાથી સંતોષ થાત.’

‘સાધુ પુરોહો હંમેશાં પોતાની જાત પ્રત્યે એવી તુચ્છતાની દૃષ્ટિએ જ જુલો છે,’ વેદે કહ્યું.

આવી રીતે એ ભેદી જુદા રોજર ચિલ્ડ્રનવર્થ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલે શારીરિક સલાહકાર-આરાધ્ય-મંત્રી-બન્ધો, એ વેદને પોતાના હરીના હર્મમાં જ રસ દોષ એમ નહોતું, પણ તેને તો એના ચારિત્ર્ય અને માનસચુલ્લેખનું પણ નિરીક્ષણ કરવાની પ્રયત્ન રૂતિ હતી, એ લે આ જાન પુરોહો વચ્ચે હંમરને મોટો તકાવત હોવા છતાં એ બન્ને જણ ધીરે ધીરે પોતાનો સમય એકજીમના સાથમાં વધુ ને વધુ જાળવવા લાગ્યા. પાદરી પોતાની તબિયત મુખરે અંટકા માટે અને વૈદ રોગચાળાને કરે એવી વતરપતિ પોતે એકલી કરી શકે એટલા માટે એમ એ બન્ને જણ મને તો સમુદ્ધિકારે અથવા પછી અરુદ્ધમાં લાંબે મુખી સાથે સાથે કરવા જવા લાગ્યા, એ વખતે મને તો મોજા-ઓની મજાના કે મમર પ્વનિ અથવા કસોચોમાંથી આવતું મંબીર વાયુચંગીત એમના વિવિધ વિહારનું સંગાથી બનતું. બન્ને જણ એક બીજાના અભ્યાસ-ખંડ ને નિવૃત્તિસ્થાનના મિજમાન પણ કરીકરીને થતા. પાદરીને વેદનો જુલિકાસ અસાધારણ ઊંડાણ અને વિસ્તારવળો લાગ્યો, અને એના વિચારોની આપકના ને સ્વતંત્રતા પણ પોતાના વ્યવસાયજીવિતોમાં જવડે જ નેત્રમાં આવે એની અસાધારણ પ્રકારની એને લાગી, એટલે તેને આ વિજાનમિદની સોજતો મેદ જીવલેલો, અને બધી વાત કહીએ તો તો વેદનું આ વિચારસ્તાવજ બેઠન પાદરીને આઘાત ન લાગ્યો હોય તોપણ તે ચપલી તો જરૂર ગયો, કેમકે મિ. ડિમ્સડેઇલ સાચો ધર્મચુર, સાચો ધર્મપરાયણ પુરુષ હતો, તેનામાં ધર્મ-પ્રત્યેની આદરતિ મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ પામી હતી, અને તેનું ચિત્ત પણ એ પ્રધારનું હતું કે કેમપણ એકદ સંપ્રગથને મીથે નેત્રપૂરક ધસવું, અને મગધના વહેવા સાથે એ એસો કિડો ને વધુ કિડો બનાવનાં જવું એ એનું લક્ષણ હતું. સમાજની કાર્મણ્ય અવસ્થામાં એ આપણે જેને હિરામનાદી કહીએ એવો પુરુષ તો

યથા જ ન હોત. તેને તો પોતાના પોતાથી ચોક્કસમાં તેને પૂરી રાજે એવા કોઈ ધર્મસંપ્રદાયનું નિયમન તેના પર સતત રીતે ચાલુ હોય ત્યારે જ ચિંતામાં નિરાંત થાય એવું હતું. આમ હોવા છતાં પોતે રાજ્ય રાજ્ય સંપર્કમાં આવતો હતો એવા પોતાના ધંધાના પુરુષો કરતાં જુદા જ પ્રકારની જુદીના માધ્યમદ્વારા વિષયનું દર્શન કરવામાં તેને પ્રસંગોપાત જે નિશ્ચિતતા અનુભવ થતો હતો અને આનંદ ઊપજતો હતો તે કંઈ થોડું નહોતો. એ તો બાજુ અપાર સુખી તે પોતાના ગ્રીય અને બૃંજગણના અગ્રણ્યમાં દીપપ્રકાશ અથવા શૈલ્ય શૈલ્યની આવનાં કિરણોના સ્પર્શપ્રકાશમાં પુત્રને- ગાંધી નીકળતી રથુજા કે સૂક્ષ્મ, શારીરિક કે નૈનિક ગમે તે પ્રકારની છતાં કૃત્રિમ નેત્રી વામણી મધ્યાતા વાતાવરણમાં બેસીને પોતાનું જીવન અર્થ રીતે શુભાભ્યા કરતો હતો ત્યાં બહારની ખુલ્લી તાજી હવા દાખલ કરે એવી એક બારી ઉઘાડી નાખી હોય, એનું લાગતું હતું. જલ્દી આ હવા એટલી બધી તાજી અને ઠંડી હતી કે તેનાથી લાંબા વખત સુધી જીવની રામય એવું નહોતું. એટલે પાછી અને તેની સાથે સાથે વેદ પણ એ દયામાંથી એકદમ પાછા ફરીને એમનું ધર્મસંજ્ઞા-રંગે વિહિત અને સાલ્વસંભવ ગણે એવા વિચારોની મર્યાદામાં જ પાછા જલ્દી જલ્દી આવી જતા હતા.

રાજ્ય ચિલ્લિજ્યર્થ પોતાના દરદી તેનાં જન્મે સ્વરૂપમાં-તે પોતાને ટોચ ગમેએ રહે પોતાને પરિચિત બની ગમેએ નિચારેલા વર્તણૂકમાં કરતો હતો એ સમયના તેના સામાન્ય જીવનને પ્રસંગે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં, તેમ જેની નાનિતા તેના શીશ્વી સપારી પર તેના ચારિત્ર્યનું કોઈ અપૂર્વ તત્ત્વ લઈ આવે એવા તે સામાન્ય રીતે તે દેશએસો હતો તેથી બિન જ પ્રકારના નૈતિક વાતાવરણમાં તેને શ્રેષ્ઠો હોય તો એ વખતે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં, એમ તેનાં અને સ્વરૂપમાં-કાળજીપૂર્વક બારીક તપસ કર્યા કરતો હતો. આ ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે તેનું દિત સાધવાનો પ્રયત્ન આદરવા અગાઉ એ પુરુષને બરાબર સ્થાયી સ્વરૂપમાં પિંગાનયો એ વસ્તુ એને તારિક અગત્યની જાણતી હતી. ત્યાં ત્યાં હૃદય ને જુલું હોય છે, ત્યાં ત્યાં ભૌતિક સારિયા અપ્રિયે: પણ આ બન્નેની વિશિષ્ટતાઓથી હમેશાં રંગેએના હોય છે.

આર્થર કિન્સડેપ્રકાશમાં વિચાર અને કદમના એટલા બધાં પ્રતિષ્ઠિત હતાં, અને પ્રહસ્યધારણી મેનનાશક્તિ એટલી સનેજ હતી, કે તેની શારીરિક નિર્જનતાનું મૂળ ત્યાં પ્રકાશ હોવાનો સંભવ હતો. એટલે રાજ્ય ચિલ્લિજ્યર્થ-વર્થ-એ કુશળ પડિત, એ માયા ને મૈત્રીભાવરૂપો વેદ-તેના સિદ્ધાન્તોને જોતરી જોતરીને તેનું રહસ્ય સમજી, તેનાં સંસ્મરણોનું મર્માન્વેશ્ય કરી, અને ખાતરી શોધવાને નીકળેલા માણસ ઊંડા કોતરમાં સાતવેલી-પૂર્વક બધે તપાસ કરે તેવી રીતે તેના જીવનમાં બધી વાતની સદમ તપાસ કરીને પોતાના દરદીના અંતરમાં લીં લીં જિતરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કાંઈ મશીધકને શોધ કરવાતે માટે તક મળેલ હોય તેમ પરવાનો પણ મળેલ હોય, અને એ શોધ કરવાને માટે આવરણ એવી નિપુણતા તેનામાં હોય તો પછી એવા સંશયક ત સમજી લે એવાં સ્વરૂપો કે ગુપ્તસ્વો બહુ જ થોડાં હોય છે. જે માણસ પોતાના અંતરમાં કોઈ ગુપ્ત વાતનો ભાર લઇને રહેતો હોય તેણે ખામ કરીને પોતાના વેદ માથે ગદુ નિકટ પરિચયમાં આવવું નહિ. કેમકે એ વેદમાં ને નૈસર્ગિક અગ્રણ્ય ને તીવ્ર જુલું હોય, અને તેની સાથે જેનું પધાર્થ નામ આપતું મુરેસ છે એનું એક તત્ત્વ-ચાલેતે અત્યારે કામ પૂરતું આવજે તેને સદાનેપજ્ઞિય કરીએ તે તત્ત્વ-હોય; તે ને કશો અવકાશ પ્રકટ ન કરે તેમ પોતાનાં આગળ પડનાં અસ્થિર વસ્તુઓ બચાવ ન કરે; તેનામાં તે પોતાના દરદી સાથે પોતાના ચિત્તને એટલું પ્રીતિનારણ્યનું બનાવવાની કૃષિય કે પ્રવત્તિસિદ્ધ નહિ પણ જનમસિદ્ધ એવી સમિત હોય કે તેના દરદી મનમાં તો પેને બાજે એકાએક વિચાર કરે છે એમ માનના હોય એવી વાતો અજાણનાં તેની આગળ બોલી નાખતો હોય; આવી રીતે દરદી જે કંઈ વાત પ્રકટ કરે તે પ્રશ્ન એ શોધ કે આવેશ વચ્ચે ખીસી લેવામાં આવે, અને સ્પષ્ટ રીતે બોલી બનાવેલા સમજાવપૂર્વક નહિ પણ મૌનપૂર્વક, અગ્રણ્ય ન થાય એવા નિઃપાસપૂર્વક-અથવા તો વચ્ચે વચ્ચે અત્યારનવર પોતે બધી જાત બરાબર સમજે છે એમ દર્શવવાના એકાદ સમજના ઉચ્ચારપૂર્વક સીધારવામાં આવે: વિષામ મિત્રતા આવા આવા રુદ્રોની માથે તેને પેદો પુરુષ પોતાના વેદ તરીકે સ્વીકારતો હોય એ પરિસ્થિતિના લાભો ને એ રુદ્રોમાં ઉમેરાય-તે: કદાચ

રહેલા પુરુષનો આત્મા કોઈ અનિવાર્ય પણ પોતાની આસપાસ જકડી લીધેલાં બંધનોથી મોકળો બનશે, અને પોતાની સઘળી ગુપ્ત વસ્તો મોજે દહાડે બહાર કાઢીને સામળા પણ પારદર્શક પ્રસાદરૂપે રહેવા લાગશે.

રોજર વિશિષ્ટજન્યમાં ઉપર મણુવેલા સમગ્રા અથવા ધણીખરા શુભો દત્તા, છતાં વખત તો એમ ને એમ વહેવા લાગ્યો. આ બંનેનાં કેળવાયેલાં સંસ્કારી ચિત્તોને એકઠાં રાખીને મળવા માટે, બાનીએ અત્યાર સુધીમાં જે જે બાબતોનો વિચાર કર્યો છે અને જે જે વિષયોનું અભ્યાસ કરેલું છે તે સઘળા વિષયોનો અખિત પ્રદેશ મિશનબ્રમિ તરફે તૈયાર હતો. તેથી આપણે કહી શકા તેમ આ જે પુરુષો વચ્ચે એક પ્રકારનો ગાંઠ નિકટતાભર્યો સંબંધ બનેલો. તેઓ ધર્મ અને નીતિ, સાચાં જનિક પ્રભો અને અંગત ચાલચલન એમ બધી બાબતોની ચર્ચા કરતા. બંને જણ પાસે પોતાની અંગત જ મણુવા એવી ધણી બાબતો વિશે એક બીજાને વાતો કરતા, અને છતાં, આ પાદરીના મનમાં જોડે જોડે કોઈ શુદ્ધ ચાત હોતી જેટલે એમ વેક માનતો હતો તેથી કોઈ શુદ્ધ વાત એ પાદરીના ચિત્તમાંથી નીકળીને તેના મોખાની કાને આવી નહિ આથી વેકને શંકા પડી કે મિ. ડિમ્સડેઇલે એના ચારીરિતે વ્યાધિનું સ્વરૂપ પણ પોતાની આગળ પૂરેપૂરું પ્રગટ કરેલું નહોતું. ખરેખર, પાદરીનું આ મોત તો અજ્ઞાન કહેવાય.

શોરા વખત પછી રોજર વિશિષ્ટજન્યે રહેલા ઇલાસ ઉપરથી ડિમ્સડેઇલના મિત્રોએ એવી મોકલણ કરી કે ત્યાં એ બંને જણ એક જ મકાનમાં રહેવા લાગ્યા. આમાં ઉદ્દેશ, પાદરીના જીવનચરિત્રમાં જે કંઈક લગતી એટ સાચ તે દરેક પર તેને વિશે ચિંતા કર્યાં કરતા અને તેના પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખતાના ઈદની નજર રહી શકે એ હતો. આમ એ બંને જણ સાથે રહી શકે એવી યોજના સાચ તો રાહ? એમ સૌથી ખૂબ ઇચ્છા હતી, તેથી એ યોજના સિદ્ધ થઈ શકી ત્યારે આખા સદેરમાં સૌને પુષ્કળ આનંદ થયો. એ જીવાન પાદરીનું હિલ સાધવા માટે આ યોજના સૌને ઉત્તેજિત લાગતી હતી અદ્યતન તેના હિલની સિદ્ધિ અર્થે આ ચિવાય બીજી પણ એક યોજના ચર્ચા શરૂ એમ હતી, અને આ

વિચારમાં કંઈયે અભિપ્રાય દર્શાવતો જેમનો અધિકાર મણુવા એના પુરુષોના મન પ્રમાણે તો તે યોજના પેટી યોજના કરતાં પણ ચડિયાતી હતી. આ યોજના એ હતી કે તે પાદરી પ્રત્યે ધર્મદષ્ટિએ પુષ્કળ આસક્તિ રાખનારી અને તેને પ્રેમાદરપૂર્વક પૂજનારી અનેક રૂપની કુમારિકાઓ ત્યાં હતી, તેમાંથી એકાદનું તે પાલિકપદલુ કરે. પણ એ બાબતમાં આધર ડિમ્સડેઇલને સમજતી શકાય એવી અત્યારે તો કરી આજ્ઞા દેખાતી ન હોતી, કંઈક જાણે ધર્મશુદ્ધિએ તો મદાયે અપરિ-ક્ષીત જીવન જ શુદ્ધરૂપે જોઈએ એવો તેની દષ્ટિએ ધર્મમંડળના નિવર્તનનો કોઈ સિદ્ધાંત હોય એમ એ સંબંધમાં ત્યારે ત્યારે કંઈકે ઇચ્છત તેને કરવામાં આવતું ત્યારે ત્યારે તે એકદમ તેનો તિરસ્કાર કરતો હતો. આ પ્રમાણે મિ. ડિમ્સડેઇલને, તેની પોતાની જ ઇચ્છાથી, કોઈ બીજા માણસને ત્યાં જે લુપ્તપાકો ગોરાક મળે તે બાબતો હતો, અને કોઈ બીજાની સહાયથી જ તાપતા માગતા પુરુષને જીવનભર જે કંઈક વેદની પડે તે કંઈમાં કુંજવાતું હતું. તેથી આ અત્યાર, શાણો, અનુભવી અને શુભેચ્છક વૈદ-જીવાન પાદરી પ્રત્યે પિતાના જેટલા પ્રેમાદરભાવથી જોતો. આ વૈદ-જ સમસ્ત માનવજાતમાં એ જીવાન પાદરીના નિકટ સદવાસમાં રહે એ ખરેખર સૌને સર્વથા મેળવ લાગતું.

આ બન્ને મિત્રોનું તબુ નિવાસસ્થાન, પાઠશાળી ટ્રિંગ્ગ મેપલનું પૂરુષ ધર્મમંદિર બાંધવામાં આવેલું છે તે જ જગ્યા પર લગભગ આવી રહેલા સામાજિક દષ્ટિ-એ પ્રતિષ્ઠિત એવી એક ધાર્મિક વિધવાના મકાનમાં નકરી ચર્ચ હતું. એની એક બાજુએ, મુળ આઈએન્ડેન્સોનમનનું ખેતર ને ઘર હતું ત્યાં, કચરાતાન આવેલું હતું, તેની આ પાદરી અને વૈદ બંનેના હૃદયમાં પોતપોતાના ભવસંપત્તિ અને મંબીર વિચારો શરૂાવે એવી એ જગ્યા હતી એ ભરી વિધવા બાજુએ મિ. ડિમ્સડેઇલ પ્રત્યે માનાની જેટલી શ્રદ્ધા રાખીને તેને માટે પુષ્કળ સુર્પ-પ્રકાસ આવે અને મણુવાદનને સમયે તરફે ખૂબ સાગે તો બારીઓના પડદા બંદી શકાય એવી સંગવજાળો પોતાના મકાનનો આગમો ખંડ નકરી કર્યો, એ ખંડની દીવાલો પર, જોળેલિતની સાથે પર તૈયાર થયેલા કહેવાતા ચિત્રાંકિત પડદા ટાંગી દીધા હતા. પડદા જોળેલિતમાં તૈયાર થયા હોય કે બીજા, પણ તેના

પર ઈવિંગ ને આથરેલા, અને પપગંબર નાખતી પૌરાણિક કથા હજુ એ વખતે ઊપડી નહિ મળેલા એવા તાત્ત્વ રંગમાં દોરેલી હતી. એ ચિત્રમાં કથામાંની પેલી સ્વરૂપવતી સ્ત્રીને તથા દુઃખને ધિક્કારતા પેલા પપગંબરને એમ ઉભયને તાદ્રશ આકારમાં આધિષ્ઠિતા હતાં. આ પડકાર આજળ એ વિષય પાછીએ પોતાનો મંથસંઘ જોઈએ, એ મંથસંઘમાં જુના ખિરાતી ધર્મશુભ્રોએ રચેલાં ચામડાના પૂઠે બાધિયાં પુસ્તકો, ચાદુરી પંડિતોનાં પુસ્તકો, તેમ મહાનિવારે સાધુ પુરોહીની વિદ્વાતાના કાવરૂપ પુસ્તકો હતાં. મકાનની બીજી બાજુએ શેઠર મિથિજન વધે પોતાના અભ્યાસખંડ અને પ્રયોગશાળાની ગોઠવણ કરી. આ પ્રયોગશાળા કંઈ આપરતો ક્ષેત્ર વિદ્યાપ્રાપ્તી દીક દીક સંપૂર્ણ થયું એવી સમૃદ્ધ નહોતી, પણ તેમાં શા સાધણી કે સંશોધનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું એક મંત્ર અને એસડિયાં તેમ રક્ષાપથિનું મિશ્રણ કરવાનાં સાધનો હતાં. પણ આટલી અલ્પ સામગ્રી વડે પણ પોતાના ઉદ્દેશ કેમ પાર પાડવા તે એ અનુભવી ક્રીમિયાગરને ખરાબ આવડતું હતું. ત્યારે આજ સોધકાર અને અનુકૂળ મકાનમાં આ બંને વિદ્વાન પુરોહીએ પકાવ નાખ્યો. બંને જણ પોતાપોતાના ખંડમાં પોતાપોતાના ખાસ વિષયનું અધ્યયન મનન ચિંતન સ્વતંત્ર રીતે કર્યા કરતા, છતાં એક બીજાના કોરકારમાં જવાની સગવડ હોવાથી તે વચ્ચે સાચુંસંજેવા બની ગયા હોવાથી બંને જણ એકબીજાના ખંડમાં આંટો મારી આવતા અને એમ એકબીજાની પ્રવૃત્તિનું કૌતુકપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યા કરતા.

આથી, આ જુવાન પાદરીની તમિલ સુધારી તેને પહેલાના જેવા તંદુરસ્ત બતાવી દેવા માટે અનેક અપુરુષો બંધેર રીતે, ધર આંગણે, તેમ મનમાં ખાનગી રીતે છપ્પરને જે અનેક પ્રાર્થનાઓ ફરી ફરીને કર્યા કરતા તે પ્રાર્થનાઓ પાછળના હેતુ મિટ્ટ કરવા માટે વિશ્વંભરે આ બધી સગવડ કરી આપી હતી. એમ આપણે અગાઉ સૂચ્યું તેમ રેવરંડ આર્ચબિશપ ડિમ્મંડેસલના ક્ષણાપરા સમજદાર મિત્રો જે કલ્પના કરતા હતા તે છેક અર્થરહિત નહોતી. પણ મિ. ડિમ્મંડેસલ અને આ એકી જુમળ વેદ વચ્ચેના સંબંધ વિશે આ સહેજે એક બીજીને સમુદાય હમણાં હમણાં થોડા વખતથી એક સ્વતંત્ર જ અભિપ્રાય પ્રસાવા લાગ્યો હતો એ વાત પણ હવે

જણાવી દેવી એટલે કોઈ અજુકા લોકસમુદાય નવારે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ એવા કે મત બાંધવા નીકળે છે ત્યારે તેને માટે છેતરાવાનો સંભવ થયો મોટો હોય છે છતાં, એ સમુદાય નવારે પોતાના વિશાળ ને ભવિષ્યભાષા અંતરથી અંતરપુરણા કે સહજોપસંધિને આધારે કોઈ પણ મત બાંધે છે ત્યારે આની રીતે એણે આશ કરેલા નિર્ણયો એટલા ઊંડા અને અચૂક હોય છે કે તે કોઈ અતિમાનુષ સાધન દ્વારા પ્રકટ થયેલા રાજ્ય જેવા બની નવ છે. જે લોકોની આપણે આઠી વાત કરીએ છીએ તેઓ રોગર ચિકિત્સા પ્રત્યે પોતાને જે અજુકો દતો તે અજુ-મવાના સમર્થનમાં મંજીર રીતે રહિશો આપવા પડે એવી એક પણ હકીકત કે દર્શન રજૂ કરી શકે એમ નહોતા. ખરી વાત છે કે એ લોકોમાં એક બહુ જ જુદો કારીગર હતો ખરો, જે નીસેક વરસ ઉપર સર થોમસ એવરરથીનું જૂન થયેલું તે વખતે લંડનમાં વસતા હતા. એ કારીગર એમ કહેતા હતા કે આ વૈદને પોતે એ વખતે એવરરથીકરકરમાં સડોવાએલા નામની જૂના હથેલી બાંધર દાકતર હોરમેટના સંપર્કમાં આવવા પોતે જુદી ગમેલો એવા હાસ કરતા કોઈ જુદા જ નામે જોડેલો દતો. વળી બીજા બે ગણ માણસોએ એવી પણ ગચિંત વાત કહી કે આ કુશળ વૈદ રેડ હિલિયન લોકોના મુલકમાં કેદી હતો ત્યારે એ જંગલી પ્રજાના પુરોહિતોના મંત્રપ્રયોગમાં ભાગ લઇને તેણે પોતાનું વૈદક્ય જૂન જાન પધાણું હતું. હવે આ બધા જંગલી પ્રજાના પુરોહિતો તો જમરા બાંધરો હતા અને મુન્ટ્રેનવિદ્યાની અંધરી પોતાની કુશળતાને બધે દેખીતી રીતે અસાધ્ય લાગતા એવા અનેક રોગો મટાડતા હતા. જુદો મોટી સંખ્યાના માણસો-બંને આ બધા માણસો એકે દાવજી જુદિના, અવલોકનરહિત, બ્યવહારરૂઢિ પુરોહી હતા કે બીજા વિવેચનો એમના અભિપ્રાયો ખરેખર મુશ્વરાન ગણાય એવા હતા-એમ કહેતા હતા કે સહેરમાં આગળ પડી, અને તેમાંથી ખાસ કરીને તે મિ. ડિમ્મંડેસલ સાથે એક જ મહત્વમાં રહેવા માંડ્યા પછી રોગર ચિકિત્સા પ્રત્યેના દેખાવમાં ખાસ ખાન જેવે એવો ફેરફાર થયો છે. એ-સહેરમાં આઓ ત્યારે સરખાતમાં એવો દેખાવ રોગન, ચિંતન-પરચણ, અને પંડિતના જેવો દતો, પણ હવે એના

ચહેરામાં પોતે અગાઉ નહિ દોઢેલી એવી વિરૂપતા અને દુષ્ટતા જોવામાં આવતી હતી, અને એ વેદને લેકો જેમ વધુ વધુ જોતાં તેમ આ વિરૂપતા અને દુષ્ટતા દંષ્ટિને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતી જતી લાગતી. સામાન્ય પ્રકૃત લોકોના મત પ્રમાણે તો એની પ્રયોગશાળાની અંદર જે અગ્નિ એ સળગાવેલી રાખનો હતો તે એ પાતાનલોકમાંથી લાવેલો હતો, અને તે અગ્નિમાં એ જે બળાણ નાખતો હતો તે પણ નરકલોકમાંથી આણેલું હતું, અને તેથી એ નરકલોકના બળતણના ધુમાડાની મેલથી એનો ચહેરો સ્વાભાવિક રીતે જ સામગ્રી પડેલો જતો હતો.

આખી વાત સંક્ષેપમાં સમેટી લઈએ તો, લોકોના બહુ વિશાળ ભાગમાં એવો અભિપ્રાય ફેલાવા લાગ્યો કે, ખ્રિસ્તી જન્મતા સકળ યુગોમાં યજ્ઞ ગમેત્યા વિશિષ્ટ પવિત્રતા ને સાધુનાવાળા ખીજ અનેક પુરુષોની પેઠે રેવરંડ આદર રિગ્સરોધક કેને પણ શયતાન વારંવાર આવતો હતો, અથવા શયતાન પોતે આવતો ન હોય તો શયતાનનો કાષ્ટ પ્રતિનિધિહીન યુગર્ગ રોજર ચિહ્નિજવર્ધ-નો વેશ લઈને તેને વગળી પડ્યો હતો. આ આસુરી પ્રતિનિધિને આ પાદરીના નિકટ સહવાસમાં આવ્યાને એના અંતરમાં છોડે ઉતરવાની અને એ હારા એના આત્મા સામે કાવતરું કરવાની અમુક મુદત માટે જાણે દેવી પરવાનગી મળેલી હતી હવે આ રીતે પાદરી અને શયતાન વચ્ચે જે સુદ આરંભાએલું તેમાં વિજય કયા પક્ષને મળવાનો એ સંબંધમાં તો કોઈ પણ સમજદાર માણસને જરા પણ રાંકે જેવું હોય જ નહિ એમ સૌ કહેતા હતા. આ ઝઘડામાં પાદરી જ નિરાકર વિજય મેળવવાનો, અને એ વિજયને પરિણામે એવું આખું સ્વરૂપ જ પડતાઈને અત્યાર કરતાં વિશેષ ચોરસાળી બનવાનું એવી પણ આશાથી અને ઘડાથી લોકો એ ઝંગડાના પરિણામની વાટ જોવા લાગ્યા. દર્મિયાન, વિજય સિદ્ધ કરતાં પૂર્વે એને જે મરણોનાં વેદનાં છણું કરીને અનુભવ લેવો પડવાનો તેનો વિચાર કરતાં સૌને ખરેખર એક થતો હતો.

અરે ! આ આપડા પાદરીની અખિલા જિંડાણમાં જ મમળીની અને ભવ્યસ્તતાના ભાવો જોવામાં આવતા હતા તે ઉપરથી તો એમ લાગતું હતું કે શયતાન સાથેનું એવું આ મુદ્દ અત્યંત દારૂ નીકડતું જણ

હતું અને તેમાં વિજય જ મળશે એવી કશી ખાતરી નહોતી.

૧૦

વેદ અને તેનો દરદી

યુગર્ગ રોજર ચિહ્નિજવર્ધ એના સમગ્ર જીવન

દર્મિયાન પહોંચેથી સ્વભાવે શાન્ત અને જોકે બહુ હેલાળ તો નહિ છતાં માવાળું હતો, અને સંસાર સાથેના તેના સકળ અવહારમાં વિશુદ્ધ અને પ્રમાણિક પુરુષ હતો. અત્યારે તે મનમાં એમ રામજતો હતો કે પોતે જે અન્વેષણ આદ્યું છે તે કોઈ વ્યાપાધીશના નેટલી જ આકરી અને નિષ્પક્ષ પ્રમાણિકતાથી આદ્યું છે, અને પ્રસ્તુત વિષયમાં તો જોકે માનવહક્કના રામરેખો અને પોતાની જાન પ્રત્યે શયેલા અન્યાયોનો પ્રશ્ન સંકળાવેલો હતો, છતાં એવું કશું માનવ કે અંગત તરફ એમાં પેરાવાએલું ન હોય અને ભૂમિતિના સિદ્ધાન્તની અંદગી કેવળ શક્યપતિ આકૃતિઓ ને રેખાઓ સાથે ને પોતે કામ કરી રહ્યો હોય એવી કેવળ સાવપરાયણતાથી પ્રેરાઈને જ પોતે આ અન્વેષણ કરી રહ્યો છે એમ એ માનતો હતો. પણ આ અન્વેષણમાં એ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ આ છુટા માથુંસને આ વિષયનો લખકર મોઢ જોખજોખો મળ્યો, એક પ્રકારની અનિવાર્ય શક્તિ કે સત્યાગ્રે-સ્વરૂપે શાન્ત છતાં લખકર સત્તાએ-નેવી ત્યાસ-પાસ ભરડો લાઇ લીધો, અને એ સત્તાના સમગ્રા આદેશો એ પાર પાડી શક્યો નહિ ત્યાં સુધી આ ભરડામાંથી તેણે એને જરા પણ ચસકવા દિધો નહિ. કોઈ માથુંસ સોતું મેળવવા માટે જેમ ખાણમાં છોડે છોડે ખોદવા કરે, અથવા એથી વધારે ઉચિત ઉપમા આપીએ તો, કોઈ ઘેરખોદિયો દેવાએલા માથુંસની છાતી પર ઘરવામાં આવેલો દારૂ મેળવવા માટે જેમ તેની કબજા ખેંચા કરે, તેમ એના ખોદાણકામને અંતે તો એને કેવળ માનવંદરીના સહેલા ખવાએલા અવરવેલો સિત્તપ બીજું કંઈએ મળવાનો સંભવ ન હોય જતાં જોવા કરે, એવા ઘેરખોદિયાની પેઠે તેણે હવે આ આપડા પાદરીના અંતરને ખોદવા માંડ્યું. પાદરીના અંતરમાંથી પેલા ઘેરખોદિયાની પેઠે એને જો કેવળ માનવ

ચરીતા-સરેશા અવયવો જ એટલા હોય તો તો એના આત્માની રિયલિટી ખરેખર દર્શાવાત મણીની નેહાં.

કેટલીક વાર તો આ વૈદની આંખમાંથી કાંઈ ભૂલીતા ઉપસા ભાગમાં જોવામાં આવે છે એવું અપ-શુકનિયાળ આસનાની તેજ અમરતું નજરે પડતું હતું. એ તેજ ઉપરથી લાગતું હતું કે આ કાળા ખાલિયાને પોતાના ખોદકામમાં ઉત્તેજન આપે-પોતે જે વસ્તુ માટે આ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તે હાથ આવવાની એવી આશાદાર તેને ઉત્તેજન આપે-એવાં કોઈક ચિત્તો જે ભૂમિમાં તે એ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તેમાં સંભવ છે કે તેને મળી આવ્યાં હતાં.

‘આ માણસને સૌ વિરુદ્ધ ચરિત્રચણી મળે છે, ’ આવાં ચિત્તો મળી આવેલાં તેવી કાંઈક કહ્યું તે સ્વગત ભાવે, ‘દેખાવે પણ એ કેવળ ધર્મપરાયણ અને આધ્યાત્મિકતાથી ભરપૂર લાગે છે, છતાં મને તો તેના પિતા તરફથી અથવા તો પછી માતા તરફથી તેને પ્રબળ પાશવતાનાં વારસો રહેલો હોય એમ જણાય છે, માટે આ દિશામાં આને આપણે આમળ જરા જીતું ખોદકામ કરીએ.’

પછી પાદરીના અલ્પપ્રકાશિત અંતરમાં લાંબી શોધ કરી એટલે એમાંથી એને માતવગતિના કંઈવાણની ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષાઓ, જનમાનવી આત્મા પ્રત્યેની ઉખાભરી પ્રેમક્રિયા, વિરુદ્ધ બાવનાઓ અને હૃદયભાવો, અધ્યયન મનને અતે પરિપુષ્ટ થયેલી એવી નેત્રચંદ્રિકા ધર્મનિષ્ઠા-આવા આવા ઉચ્ચ સદ્ગુણોના સંદર્ભમાં એને પુષ્કળ મૂલ્યવાન સામગ્રી મળી આવી, પણ આપણા અન્યેયકને મન તો આ સંપત્તિ મકાપૂલું મેનુ કોડીનીયે કિંમતનું નહોતું લાગતું. એટલે આવી ઉચ્ચ સામગ્રી જ મળતાં એ દતારા થઈને એ દિશામાંથી ખાજે કરતો અને કાંઈ બીજો ઠેકાણેથી કમ શોધ કરવી શરૂ કરતો. એની આ શોધ એ ચોરના જેટલી ચૂપચાપી કરતો-કાંઈ જોરડામાં મકાપૂલની અધભયતો અથવા તો કમચ પૂરેપૂરી જાગત અવસ્થામાં સુનેસી પડ્યો હોય ત્યાં તફરતી કરવા જન રો ચોર જેવ સંભવેત પગમે આજુબાજુએથી બધી આજતની યોદ્ધાઈ રાખતો અધારમાં રકોમતે રૂંદેસને કાળજીપૂર્ક તપાસ કરે. એ મકાનધર્મી જે મહામહત્વવાન

વસ્તુને પોતાની આંખના રતન સમાન મરુને ચતુર્પૂર્ક સાચવી રહ્યો હોય તે જ વસ્તુ ઉશવી લેવા માટે આમ ભારે કાળજીપૂર્ક એ ચોર જેમ તપાસ કરે એવી રીતે આ માણસે પણ તપાસ કરવા માંડી. અને એણે આ પ્રશ્નણે પહેલેથી જ બરાબર સાંભળેલી રાખેલી હોવા છતાં અચરતવાર પોતે ચાલતો હતો એ જમીનનગિ-માંથી અવાજ થતો હતો; એનાં વસ્ત્રો પણ એક બીજા સાથે ઘસાય તેથી તેનાં સળંગાટ થતો, અને ન્યાં જવાનો પોતાને રક્ત નહતો એવી નિષિદ્ધ ભૂમિમાં પોતે એને હાંટવા માગતો હતો એ પુરુષના પર જ પોતાનો પગથોળે અજુકારો પડતો હતો. એટલે કે, મિ. કિમ્સેડેક્સના જ્ઞાનતંત્રોએ એટલા બધા સદ્ગુણવેદ-નશીલ હતા કે તે કાંઈપણ વસ્તુની અસર સદ્ગુણવ-લ્ધિના જેવી તરારથી ત્રીકી લેતા હતા, ભણે આત્મામાં કાંઈ વિચલના જનનો એકાગ્રિક પ્રજ્ઞાનો થયો હોય એવી રીતે તે વસ્તુએને સમજી લેતા હતા, અને તેથી આ વેદ સાથેના પોતાના વ્યવહારમાં પોતાને નુકશાન કરે ને પોતાના સ્વાસ્થ્યને ભુલિત કરે એવું કાંઈક અનિષ્ઠ પિતેથી તરાર પેડું છે એવું આણું આણું બાન તેને થઈ આવતું હતું. પણ સામી બાજુએ રોજર ચિસિજવર્થ પણ એટલો જ મહત્ત્વવેદનશીલ હતો; એને પણ પાદરીના જેવા જ તરિત જ્ઞાનમકાસાથી આજુબાજુની પરિરિચિત પ્રકટ યાદ જતી હતી; એટલે ત્યારે પાદરી એના તરફ લચલીત દષ્ટિથી જોતો ત્યારે વેદ, મિત્રની જેદે માણાણ, સંભાળ રાખનાગ, સમભાવપૂર્ક તપાસ રાખનાર, અને છતાં બીજાની વાતમાં જરા પણ વધુ પડતું મન્યું ન મરુતર સોમ્ય પુરુષનું શાન્ત સ્વરૂપ ધારણ કરીને બેસી જતો.

છતાં, માંડા માણસમાં રાજાચિક રીતે આવી જતી અમુક પ્રકારની રોચિષ્ઠ વિકૃત મનોદશાને લીધે મિ. કિમ્સેડેક્સ જે આખી માનવજાતને માટે વહેમીસો અને ઇંકારીશ ન બની ગયો હોત, તો એ પાદરી આ પુરુષનું વચાર્થ સ્વરૂપ કશા વધારે સારી રીતે જોઈ ચક્રશે હોત. પણ તે તો કાંઈ પણ પુરુષને મિત્ર માની જ રાખતો નહોતો, કાંઈના પર પણ વિશ્વાસ રાખી જ રાખતો નહોતો, એટલે ત્યારે એક માણસ એનો દુઃશમન થઈને એની પામે આવી પહેલેથી ત્યારે આ માણસ મારો

મિત્ર છે એમ જોઈ એ કોઈને જાણવી શકતો નહોતો તેમ આ માણસ મારો દુશ્મન છે એમ પણ એ પાતળી શક્યો નહિ. એટલે એ વેદ વિશે એને થોડી ધણી ગંધ આવવા છતાં એ તેની સાથે આચરના જોવા જ પરિચયભર્યે નિકટ-સહવાસ રાખીને, રોજરોજ તેને પોતાના અભ્યાસપંડમાં આવકાર આપતો, અથવા પોતે એની પ્રયોગશાળામાં જતો, અને વિનોદ તેમ વૈવિધ્ય ખાતર નકામાં જાળાંઝાંખરામાંથી અકસીર દવા તૈયાર કરવામાં આવતી તેની આખી વિધિ ને પ્રક્રિયા અવલોકન કરતો હતો.

એક દિવસ દાપ પર લમણે ટેકીને અને એ હાથની કોણી કબ્રસ્તાન બહીલી ખારીના ખારસાખ પર રાખીને પાદરી, રોજર વિલિંગવર્થ કદરૂપા દેખાતના ફરલાક રોપાઓનું એ વખતે નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો તેની સાથે વાત કરવા લાગ્યો.

‘લલા વૌરાજ,’ એ રોપાઓ તરફ તિરછી નજરે જોઇને—આ પાદરીનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે હમણાં હમણાં કોઈ મનુષ્ય કે રોષ નિર્જલ વસ્તુ તરફ જોવું હોય તો તેના તરફ તે સામે મોઢે ચાંચી નજરે જમકે જ જોતો હતો, અને કંઈ તિરછી નજર જ તેના બહી કરતો હતો, એટલે એવી તિરછી નજરે જોઇને—તેણે પૂછ્યું, ‘આવાં રોપાં પાંદરાંચળી આ વનસ્પતિ તમે ક્યાંથી લાવ્યા ?’

‘કેમ વળી, આ આજ્ઞા કાળાનમાંથી જ,’ પોતાનું નિરીક્ષણકર્તા ચાલુ રાખીને વેદે જવાબ આપ્યો, ‘આ જાનતાં જાંખરાંને મને પોત ને પણ આ રહેલી જ માલતો પરિચય થાય છે. આગર પહેલાં મેં આવારોપા દી જોયા નહોતા. પેલી નામનિશાન વગરની કગર અચી મંતે તે મળી આગ્યા, એ મન પુરુષના રમજળમાં પોતાની મેળાએ જ તેના રસુતિલેખનું કામ કરતા નીકળી પોલા આ વિષય જાંખરાં મિવાય ખીજું ક્યું બીજું કરેલું જણાવું નથી. આ જાંખરાં એના અંતરમાંથી જીગી નીકળ્યાં છે, અને મને લાગે છે કે એના અંતરમાં કોઈ જાંકર ચૂંત વાતો જીવનજાર રહેલી અને મરતાં મુખીમાં એણે તે કોઈ જણાવેલી નહિ તેથી મત્સુ સમયે પછે તેના રાખની મુઠિ જ આ કમરમાં જ તે દલાઈ રહેલી તેને આપારે પોતાના આ બેડાળ દેખારડાર એ જાંખરાં દર્શાવી રહેલ છે.’

‘કદાચ તેને એ ચૂંત વાત જાણને જણાવવાની નો ઉકટ ઇચ્છા હતો,’ મિ. ડેમ્સડો વે કહ્યું, ‘પણ બીયારો જણાવી શક્યો નહિ હોય.’

‘કેમ નહિ જણાવી શક્યો હોય ?’ વેદે સાચો પ્રશ્ન પૂછ્યો. ‘સમસ્ત પ્રાંતિ પાપની કચ્છાત કરવા માટે સૌને પ્રમળ રીતે પ્રેરી રહી છે, એટલી બધી પ્રમળ રીતે પ્રેરી રહી છે કે એ માણસે પોતાની વાત જીવતાં ન જણાવી તો એણે અપ્રકટ રાખેલા એ ચુનાને હવે પ્રકટ કરી દેવા માટે આ કળાં જાંખરાં તેના અંતરમાંથી જીગી નીકળ્યાં છે—આમ પ્રકૃતિ કોઈ નહિ તે કોઈ રૂપમાં અચ્ચ રીતે ચૂંત વાત બહાર કરવાને સૌને પ્રેરી રહી છે, છતાં એ કેમ નહિ જણાવી શક્યો હોય ?’

‘એ, બધી નો, મહેરબાન, તમારી કબ્રસ્તાની લમણા છે,’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘મને નો લાગે છે તે સાચું હોય તો તો, માનવહૃદયમાં દલાઈરહેલી ચૂંત વાત, મને તો પ્રકટ શબ્દો દ્વારા અથવા કોઈ પ્રતીક કે મૂર્તિના સ્વનદારા બહાર કરવા માટે હજારી દવા સિવાય ખીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં તાકાત નથી. કોઈ મકા દ્યાજી ભગવાન પાસે જ આવાં હૃદયો પોતાની ચૂંત વાત ખુલ્લી કરી શકે. બીજાં કોઈ આગળ તે કદી ઉપાડી જ ન શકે. આવી ચૂંત વાત પોતાના અંતરમાં દાદી રાખવાતો ચુનો કરનારાં હૃદયોને તો એવી વાત, સમસ્ત વિશ્વની સકલ ગૂઢ વસ્તુઓનું રહસ્ય પ્રકટ થવાનો અંતિમ દિવસ આવે ત્યાં મુઠી ઇચ્છા હોય કે ન હોય તોપણ બળપૂર્વક પોતાના અંતરમાં દાદી રાખવી પડે છે, અને એ અંતિમ દિવસે બધી ચૂંત વાતો પ્રકટ થવાની એમ નો આપણા પવિત્ર શાસ્ત્રમંથમાં લખેલું છે તેનો અર્થ પણ માનવીઓના વિચારો અને કથોનું તે દિવસે ને પ્રકટીકરણ થવાનું તે એ જલ્દ એમને સૌને સળ કરાવના આરાપથી થવાનું એવો પણ એ શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ નું પોતે તો કરતો નથી. એવો અર્થ કરવો એ તો એ શાસ્ત્રવચનોને જાડુ જ છીછરી દષ્ટિએ જોવા બરાબર ગણાય. ના, આણું ને પ્રકટીકરણ થવાનું તે તો આ બાળતમાં મારી કોઈ બારે સખજરે ન થતી હોય તો, આપણા જીવનનું ગૂઢ રહસ્ય પ્રકટ થાય અને પોતે એ રહસ્ય કળી શકે એવી

ધરણી રાજાનારાં અને એને માટે ત્યાં સુધી સનત શહ જોઈ રહેલાં સપનાં સમગ્રવાર પ્રાણીઓની જીવિને સતોષ આપતા ખાતર થવાનું. આ જીવનનું મૂલ રક્ષણ હિંસવા ને રાષ્ટ્ર કરવા માટે સપનાં મનુષ્યોનાં હૃદયના ઘાતની જરૂર પડવાની, એટલે તેમની પાસેથી પોતાની ગુપ્ત વાતો જણાવી દેવાની માગણી કરવામાં આવશે. અને હું તો વિશેષમાં એમ પણ માનું છું કે તમે હમણાં જણાવી એવી શુદ્ધ અધમ ગુપ્ત વાતો પોતાની અદર સંધરી બેઠેલાં હશે એ અંતિમ દિવસે પોતાની એ બધી થાપણ રજૂ કરવાનાં તે કંઈ અનિચ્છ્ય એ કે આનાકાનીથી નહિ, પણ અકલ્પ આનંદ સાથે એ બધું તેઓ દાખવવાનાં.

‘એમને જો એ વાત જણાવતાં એટલો બધો આનંદ થશે હોય તો પછી આંદો અત્યારે જ મં નહિ જણાવી દેતાં હોય ?’ પાદરી બચી અરણ્યપૂર્વક તિરછી નજરે ફરીને રોજર ચિલિંગવથે પહોંચે. આવી અકલ્પ નિર્ણયિતો લઢાવો એ પાપી ચિત્તો જગતી જલદી શા માટે નહિ લેતાં હોય ?

‘મેંટે ભાગે તો તેઓ એ લઢાવો લે જ છે,’ જોયે હુખ્ખો જગતો સજ્જકાર થયો હોય એવી રીતે પોતાની છાતી જોડેથી દાબીને પાદરીએ કહ્યું. ‘મારી આગળ કેટલાંએ માણસોએ હોળિવેલન કયું છે, અને તે પણ કેવળ મરણપગદીમાં જ નહિ, પણ કેટલાંક શરીરે સમર્થ અને વરો નામાંકિત હતાં એવા દિલ્લોમાં કયું છે, અને પોતાનાં પાપોને એ રીતે નિખાલસ એકરાર કર્યા પછી એ પતિત માનવજન્યુઓને કેવી નિરાંત અને છુટકારાને અનુભવ થયોએ એ જોયો છે! એ વખતે તો જાણે તેઓ લાંબા વખત સુધી કોઈ કેટડીમાં બેસાઈ રહ્યાં હોય, અને તેથી પોતાના જ બહાર કરેલાં ત્યાસની એ કોટડીમાં જમા થયેલી હવાથી ઝૂંગળાઈ ગયાં હોય, અને એવી કોટડીમાં લાંબો વખત રહ્યા પછી આંધરે પુરેલી તાજી હવાને દમ સેવાતી જાણે એમને તક મળતી હોય, એટલે બધો આનંદ એમને થતો હતો. અને એવો આનંદ યાવ એમાં નવાઈ પાંચુ શી? ધારે કે કોઈ માણસે ખૂન કયું હોય, તો એ અમાગિયો ખૂની, પેલો ખૂન કરેલ માણસના મુઠકાને જગતને એવું જો કરવાં હોય તે ફે

એના વિચારથી એકદમ બહાર ફેંકી ન દેતાં પોતાના હૃદયમાં દારી રાખવાનું પસંદ શા માટે કરે ?

‘જનાં કેટલાંક માણસો પોતાની ગુપ્ત વાત એવી જ રીતે પોતાના હૃદયમાં દારી રખે છે,’ જેદે શાન્તિથી કયું.

‘જરૂર એના માણસો જરૂર હોય છે,’ મિ. ડિમ્સ-ડેઇલે ઉત્તર આપ્યો. ‘પણ એમ કરવાને એમને કેટલાંક સહેલાઈથી સમજાય એવાં રાષ્ટ્ર કારણો હોય છે. પણ એ પ્રકારનાં કારણોની વાત હાલ તરત જવા દઈએ તો પણ એમ કરવાનું એક પ્રયત્ન કારણ તો કાલ્ય એ હોય છે કે એમની પ્રાણિ જ અખોલ હોય છે, એટલે તેઓ એ વાત ઉચ્ચારી શકતા નથી. અથવા આપણે એવું પણ અનુમાન ન કરી શકીએ ? કે એ માણસો પતિત ને અપરધી હોવા છતાં એમના ચિત્તમાંથી મનસ્વી મદિમા અને માનનીતા કપાલથી ધેરશ કંઈ એકાદી થયેલી હોતી નથી, તેથી મનુષ્યોની આગળ પોતાની જાતને અધમ કે લાંબ રાષ્ટ્રમાં બનાવનાં તેમનો છુટકારો નથી; કેમકે પોતાની જાતને એવાં અપરધમાં બતાવે તો પછી તે પળથી માંડીને કોઈ પાપુ મુખાચે તેમને દારી ધડ શક્યાં નથી તેમ જૂતક જનું અનુચિત કાર્ય અગાઉ કરતાં પણ વધારે મારી સેરા અગત્યને કિંદ તાપસને અરકાલ પણ તેમને માટે પછી રહેતો નથી. એટલે પછી તેઓ, પોતાના અંતરમાં આમ કરવાથી અકલ્પ કાલના થતી હોવા છતાં, અંદરથી એમનાં હૃદય આખાં ને આખાં અતીતિ, અનાયથી કલકિત બન્યાં હોય અને એ અતીતિ અનાયમાંથી તેમને હૃદય હોય તો પણ કેમ કરતાં છૂટી શકતા ન હોય તેથી ઉપરથી તો તાલ જ પડેલાં અકલ્પો જેવો સ્વપ્ન, ને શુભ દેખાવ ધારણ કરીને જ પોતાના આનંદમયોના સમુદમાં વિચરે છે.’

‘એના માણસો આતમચેતના જ કરી રહ્યા હોય છે,’ જેજની વચ કરતાં જગ વિરોધ ભગ મુખેને પોતાની તજનીની જગ એકા ફરીને રોજર ચિલિંગવથે કયું. ‘એમને જે ખટો ખટી રીતે લાગેલો હોય છે તે ભરેશમાં શીકારનાં એ લેકા એ છે. માનવજાતિને માટે પ્રેમ અને હાથરની સેવા કરવાની ધમક એ બધું એમના હૃદયમાં ખરેખર રહે કે કેમ એ તો કાણ જાણે, પણ

આટલું તો નિશ્ચિત છે કે એમાં પાપે એમાં હલકામાં વસી રહેલાં કેટલાંક અનિષ્ઠ તત્ત્વોને, અહાર કાઢી જગતમાં રોપ્યાં છે, અને ત્યાં પછી એને અધમસંતોનો મોટો ફોલ આવવાનો છે. અને એ લોકો એ ખરેખર ધ્યસ્તો મહિમા જાળવ્યા ને વધારવા માગતા હોય તો એમણે પોતાના બધા હાથ આકાશનાણી કરી ધોયા કરવા નહિ! એમને જો પોતાના મોતવજાહેર્યોની સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય, તો પશ્ચાત્તાપપૂર્વક આત્માવમાનના કરીને એમણે પાપ ને દુરાચારથી માનવીના અંતરત્વા કેલેલો ફોલાય છે અને એ અંતરત્વામાં સામર્થ્ય કેટલું હોય અને વાસ્તવિક છે તે પોતાની જ જાતના દર્શાવતી ખતાવીને માનવજાતિની પ્રથમ મેચ તો કરવી જોઈએ, તમામ એવો શાશ્વત અને ધર્મપરચક મિત્ર શું મને એમ માનવાનું કહેશે કે ધ્યસ્તને અત્યંત પ્રિય છે એવા સ્વપ્ન કરતાં ખોટો ડોળ કે દેખાવ એ વધારે સાફી વસ્તુ હોઈ શકે-એથી ધ્યસ્તો મહિમા વિશેષ જાળવી ને વધારી શકાય, અથવા એમાં માનવજાતિનું દિન વિશેષ સાફી શકાય? ના, ના. એવું હોઈ જ ન શકે, મારી વાત ધર્મોપદેશ માનવને કે એવા વિચાર ધરાવનારાં માણસો આત્મવંચના જ કરી રહ્યાં છે.

‘એમ પણ હોય,’ પોતાને અપ્રસૂત કે અપ્રિય લાગતી ચર્ચા ઉઘાડી મૂકવી હોય ત્યારે એ લાખવને એવો ઉત્તરનીતાનો બાવ લાખાને એ જુવાન પાદરીએ કહ્યું, ખરેખર, પોતાની આવેશમય પટુશ્ચ પદ્ધતિને કુળ્ય કરે એવો કાષ્ટ પણ વિષય નીકળે હોય તો તમામથી ઊઠી જવાની એમાં હાજરજવાળી સક્રિય રહેવી જ. હતી. ‘પણ હવે તું મારા સુનિષ્ક્રાંત વૈદ્યાને પછવા માણું છું’ કે એમની માયાજારી માવજતથી આ દુર્ગંધ કાપાને ખરેખર કંઈ લાભ થયો એમને લાગે છે કે નહિ ?

‘જોઈને ચિત્તિજવથ’ આનો ઉત્તર આપે એ પહેલાં તો એ બંને જણે કોઈ નાનકડા બાળકના રૂપક ઉપમા-દર્શનાં અડખડટ દાસ્પતો અવાજ પામેના કચરાનામંદો આનોતો સાંભળ્યો. એટલે પાદરીએ સદજ પ્રેરણાથી પોતે ખેંડા હતો તે ખુશી પારીમંદો નજર કરી-સમજ ઉનાળાનો હતો તેથી મારી ખુશી જ રાખી હતી-તો તેણે હેરર પ્રાર્થન અને નાનકડી વર્તન આંખવાને

વાંધીને જતી કરી. પર ચાલતાં દીર્ઘ, એ ઉનાળાને દિવસ એવો ખુશનુમાં દેખાતો હતો તેથી જ આ પર્વ પણ ખુશનુમાં ને સર્વશુચ દેખાતી હતી, પણ અત્યારે એવું નિત ‘આપાદ્ધકર્મ’ રીખાવને રવાંડે ચડી ગયું હતું, અને એવું ચિત્ત આવે રવાંડે ચડી જતું ત્યારે તે માનવ સંસર્ગ કે સમજાવના વર્તુલમાંથી એકદમ બહાર નીકળી આવતી હતી. અત્યારે તે કયા પણ પૂજ્યસાવ વગર એક કચર ઉપરથી ખીછ કરાર ઉપર ઠેકડા મારવા લાગી હતી. આમ ઠેકડા મારતી મરતી તે કોઈ મરદમ મહાપુરુષની કમર પર સ્મૃતિદેખરે મૂકેલી એક પહોળી સપાટ શિલા પર આવી-આ શિલા કદામ ખુદ આગ્રેક જહોનિસનની જ હોય- અને ત્યાં આવીને તે નાચવા લાગી. એની માથે તેને કંઈક સંભળાવવાં વર્તવાની આગ્ર તેમ આટલું કરી તો તેના જવાબમાં તેણે એ કચરની પડને જોગલા એક ઉંચા ઝાડ ઉપરથી ઝીલા ઝીલા કંટારાળો ફળ લીધાં, આવાં ફળ યોગે કરીને લઈને પોતાની માની જાતને શણગારી રહેલા પેલા દિગ્ગોષિયા અલસરી કિનર પર મૂક્યાં, એટલે એના કુદરતી સ્વભાવ પ્રમાણે એ કંટારાળો ફળ કેમે ઉમેડી શકાય નહિ એવા રૂપમાં એડી ગયાં. હેરરે પણ પછી તે ઉમેડવાની હરાર કરી નહિ.

હમિયાન રોજર ચિત્તિજવથ પણ એ બારી આગળ આવી પહોંચ્યો હતો, એટલે એણે જાણ કર સિમત કરીને નીચે જોયું.

‘એ હાકરીના માનસપ્રધાર્યમાં કશું નિયમન કે ચત્તા માટેનો કશો માનભાવ નથી, તેમ માનવ સંસાર્યો અને અભિપ્રાયો-એ સાચાં હોય કે ખોટાં હોય તોપણ એક સ્વરૂપમાં તેને એને માટે કરી પરવા નથી,’ તેણે જલ્લે સ્વચત એલતો હોય એવી રીતે પોતાના સાથીને કહ્યું. ‘એક દિવસ ‘મે’ એને દિગ્ગોષિયનની અંદરના દોતો માટેના પાણીનાં દવાગામંદો પાણી લઈને ખુદ સુખા સાહેબ સામે તે પાણી ઉઘાડતી જોએથી. આ હાકરી તે કથી દશે? શું આ પોદિયું સર્વથા દુષ્ટ જ દશે? એનામાં શું રસદગ્ધિ નેવું કંઈ દશે ખરું? એના જીવનમાં કોઈ નિવામક તત્ત્વ જેવું રોપી શકાય ખરું?’

‘નિયમસંજ્ઞતા સ્વાતંત્ર્ય સિવાય ખીજું કશુંય તત્ત્વ એમાં શકાય નહિ,’ જલ્લે આ આખન પોતાના મનમાં જ

અર્થે હોય એવી શાન્ત સ્વસ્થ રીતે મિ. ડિમ્સડેઇને જવાબ આપેા.

એ છોકરી આમની આ વાતચીતનો અવાજ ધણ કરીને આંબળી ગઇ. 'કેમકે વિનોદ ને સમજાવ્યું' એક તેજસ્વી છતાં તોડાની રિમત કરીને તેણે આ બારી બાણી કાઢી નગર કરી અને પેલા કંઠાનાથુ' એક ફળ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલ પર તાણીને માર્યું'. આ નાનકડા અરન આગળ એ નાલુક હૃદયના પાદરીસાહેબ તોડરીને પાછા હાડી ગયા. એની આવી ભવશીત અવસ્થા કળી જતાં પહે' અત્યંત આનંદના આવેશમાં પોતાના નાનકડાં કાંધે તાળીઓ પાડવા માંડી. પર્વતી પેડે હેસર પ્રાપ્તને પણ આ વખતે અનાયામે કાઢે ભેડું, અને એ રીતે જુવાન તેમ ઝડ એસા આ ચારે જણ એકજીબાને મૂંઝાં મૂંઝાં ભેડા રળાં. પણ સૌ એમ શાન્ત રીતે ભેડા રળાં હતાં. ત્યાં છોકરી મોટેથી ખડખડાટ હસી પડી, અને પછી મોઢી ઉઠી, 'આજ આજ, બા! દલે આજ જટ, નહિતો પેશે શપ્તાન તને પણ પોતાના પંજામાં સપડાવી દેશે! પાદરીને તો એણે પોતાના પંજામાં કપરનો સપડાવી દીધો છે. માટે આજ આજ જટ, નહિ તો તને પણ સપડાવી દેશે! પણ મને એમ દરે તોમે એ નાનકડી પક્ષીને તો કદી સપડાવી શકવાતો જ નહિ એ મોકકસ!'

જાણે આંહીં દહાએલી આગલી પેરી સાથે પોત ને કંઈ હોવા દેવા ન હોય, તેમ તેની સાથે પોતાનો કોઈ પ્રકરનો સમ્બંધીયતા કે સમાનતા ન હોય એવી રીતે, આ નરી ગમેલાં માણસોના નાના નાના રેકસ પર રજાંઠી રીતે નાચતા, ફૂટતાં, કેકડા મારતાં પોતાના માને તે ત્યાંથી જેમી ગઇ. એના આ રજાંઠી રજાં ઉપરથી તો એવું લાગતું હતું કે જાણે તેનું સર્જન કાલ અખિનવ તત્ત્વોમાંથી નાણું કરવામાં આવ્યું હતું. એટલે તેની આવી આવી અપખી વિચિત્રતાએને દેવા કે અપ-રજાંપ ન ગણ્યાં, ત્યારે તે પોતે જ પોતાની નિષાસિમ હોય એમ, તેને અનિવાર્ય રીતે જ પોતાનું જીવન પોતાને કાંધે તેમ ગાળવા દેવું પડે એવું હતું.

'જુએ પેલી બ્રાહ્મણ', યોગ વિરામ જાદ મુજ વાન પાછી શરૂ કરીને રોગર વિધિનવરથે' કહ્યું. 'દલે એ જાળના રોમે તો જે હોય તે ખર, પણ તમે જેને

અસર મણે છો એવી યુમ પાપાચરણની અગમતા તે તેનામાં નથી જ. પોતાની છાતી પર એ દિંગલોદિશે અક્ષર ધારણ કરવાથી હેસર પ્રાપ્તની સ્થિતિ એકી દુઃખમય છે એમ શું તમે માનો છો?'

'ખરેખર, હું' એમ જ માનું છું', પાદરીએ જવાબ આપેા. 'છતાં એની વાતનો ખરો ઉત્તર તો એ જ આપી શકે, હું નહિ. એના મુખ પર મેં એના દુઃખના ભાર જોએલા કે જે મારે જેવા ન પડ્યા હોય' તો સારું એમ મને લાગે છે. પણ છતાં, આણું દુઃખ સધળું પોતાના હૃદયના ગ્રેહાણમાં સંતાંડીને ઢાંચી રાખતુ પડે તેના કરતાં તો એ દુઃખ ભોગવનારને આ અનાથ અખળા હેસરની પેડે પોતાનું દુઃખ ખુણે ખુણું પ્રકટ કરવાનું રજાંજળ હોય તો તે એને મારે અવસ્થ વધારે સારું ન થાય પડે એમ મને તો લાગે છે.'

એ વાતચીતમાં પગી ફરી પાછો વિરામ આવેા, અને વેદ પોતે એકા કરેલા શાષાઓની નવેસરથી તપાસ કરીને વ્યવસ્થ કરવા લાગેા.

'હમણું થોડી વાર પહેલાં', આખરે તે બોલેા, 'તમારી તબિયત વિશે તમે મારે અભિપ્રાય પૂછતા દલા, ખરું ને?'

'હા, હું પૂછેા હતેા', પાદરીએ જવાબ આપેા, અને ખરેખર તમે તમારા અભિપ્રાય જણાવેા તો મને આનંદ થશે, પણ મારી તમને વિનંતી છે કે, જીવન કે અરુષ જે હોય તે તમારે નિષાસિમ રીતે ખુરશી ખુરશી કવી નાખવું.'

'બહે, તારે કશા સંકોચ વગર ખુણે ખુણું સારા સરળ શબ્દોમાં તમને કહી નાખું', થજ પણ પોતાના એ શેષાનુ કામ કરતાં કરતાં છતાં મિ. ડિમ્સડેઇલ ઉપર સાવચેતીપૂર્વી નગર રાખીને વેદે કહ્યું. 'તમારે શેષ કોઈ વિચિત્ર ભાવને છે-એટલે કે એવું સ્વસ્થ વિચિત્ર છે અથવા એમાં જે કંઈ ચિદો ને વાળેા મારી આગળ પ્રકટ થયાં છે તેવલા ખરું એવું નાંચ સ્વસ્થ વિચિત્ર છે એવું કંઈ હું કહેવા માગેા નથી. મલસથ. તમને હુ સેજ સેજ ભેલું કરું છું, અને આજ મઢી નાએથી તમારા આ સ્વસ્થતાં હરણીની હું નાંચ કર્યાં કંઈ, એટલે તમે ખારે મંદલા બોલેા રજાં કર એમ મને લાગે છે, પણ છતાં તમારો એ મંદલા

એવો ભારે નથી કે 'કેઈ' વેદને એ મંદવાહી બંધી હકીકત જણાવવામાં આવે અને તે બરાબર પ્લાન રાખે તો તમને સ્વગ કરવાની બાબતમાં એ સર્વથા નિરાશ બની જાય. 'પણ, -પણ-ન્યું' કહેવું-મારી વાત તમને કેમ સમજાવવી-તે સમજતું નથી, પણ વાત એમ છે કે તમારો રોગ હું જાણતો હોઉં એમ મને લાગે છે, અને છતાં હું તે જાણતો નથી.'

'આ તો 'તમે રહસ્યમય બેડી સમસ્યાના બંધી લાપ્તા વાપરના માંડી, 'પરિતરાજ', 'મારી બહાર તિરછી નજરે જોઈને એ શીકા પાદરીએ કયું.'

'ત્યારે વધુ સ્પષ્ટ બાપમાં કહું તો,' વેદે આગળ બોલવા માંડ્યું, 'અને આવી સ્પષ્ટ બાપમાં બોલવા માટે હું તમારી માંડી આપું છું, -એ આવા વિષયમાં માંડીની જરૂર મેંની હોય તો માંડી આપું છું. ત્યારે હું તમને એક પ્રકાર પૂછું. હું તમારો મિત્ર છું. ભગવાનની સાક્ષીએ તમારા શરીરસ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય, ને આયુષ્યની લુભેશ્વરી મને સોંપવામાં આવી છે, તો એ કેવી ને એ લુભેશ્વરીના સંબંધે હું તમને પ્રશ્ન પૂછું છું કે આ રોગની રજેરજ હકીકત તમે મારી આગળ જોવી છે તેવી જણાવી દીધી છે, એનાં કારણો લક્ષ્યો વગેરે સમજાવું તમે નિષ્પાસક રીતે ખુલ્લું કરી દીધું દીધું છે?'

'એમાં વળી સરાશ જ શી?' પાદરીએ પૂછ્યું. 'વેદને બોલાવીને પછી પાને સંતાડવા જેમવું એ તો ખરેખર બાંધિયતા જ કહેવાય!'

'ત્યારે તમે એમ કહેવા માગો છો કે એ રોગની રજેરજ હકીકતની હું વાકેફ છું, ખરું ને?' પાદરીના મુખ પર પોતાની તીવ્ર સમજાવી ચમકની એકલા દષ્ટિ ટેરવીને રોગર ચિલ્લિજવથે વિચારપૂર્વક કયું, 'ભલે! પણ એક બીજી વાત જે માણસને કેવળ જાણ શારીરિક બાંધિની જ હકીકત કવી હોય તે વચ્ચેના પોતાને જે રોગ મહાકાળ માટે રાખવામાં આવ્યો હોય તે રોગની અરથી જ વાત જાણવા પામે છે. આગળે શારીરિક બાંધિને મનુષ્યના મનર છવન સાથે ક્યાંએ સંબંધ વગરની સર્વથા રવપર્ણાત અને નિગૂળી વસ્તુ બનીએ છીએ, પણ ધર્મીયાર એવું અને છે કે એ શારીરિક બાંધિ તો માનસિક દેહને જે રોગ રચેલો હોય તેના કેચ બાબ જણાવ રૂપ જ હોય છે

મારા અત્યારના શબ્દોમાં તમને કંઈ માફું લાગે એવો આભાસ થાય તો ફરીથી તમને વિનંતિ કરું છું કે મને માફ કરશો. પણ મહારાજ, મેં જગતમાં જેટલાં માણસો જોયાં છે તે સૌમાં તમારું શરીર તમારા આત્મા સાથે સૌથી વિશેષ નિકટ સંબંધથી જોડાયેલું, જોતજોત થઈ ગયેલું, એકરૂપ બની ગયેલું-જે આત્માના સાધન તરીકે એ શરીર વ્યવહાર કરે છે તે આત્મા સાથે જાણે એકરૂપ બની ગયેલું-મને લાગ્યું છે.'

'ત્યારે હવે તમને વધુ પૂછવા જેવું રહેતું નથી,' પોતે બેડો દત્તે તે ખુલ્લી ઉપરથી કંઈક ઉતારણે બોલતાં પાદરીએ કયું, 'કેમકે તમે કંઈ આત્માની દવા તો રાખતા નથી એ હું જાણું છું.'

એટલે તમારા આત્માનો બાંધિ, 'પાદરી આમ વચ્ચે બેઠી બેઠી તેના શબ્દો પર લાડ ન આપતાં અને તેનો કૃત્ર ધઈ ગયેલી અને શીકા પરી ગયેલા ગાલવાળી કાપા સામે પોતાનું દીગણું, સામણું અને ક્યાડું શરીર ખડું કરીને બોલા રહી, પોતાના મૂળ અવાજમાં જરા પણ ફેરફાર થવા દીધા વિના રોગર ચિલ્લિજવથે' આગળ બોલવા માંડ્યું, 'તમારા આત્માનો બાંધિ, અથવા તો એમ કહીએ કે તમારા આત્માનો આજો ભાગ, તમારા રજૂળ શરીરમાં વગર વિવરણે મોગજ સ્વરૂપે વ્યક્ત થવા વગર રહેતો નથી. તો તમારા વેદ તમારા શારીરિક બાંધિને નાખુદ કરે એમ તમે ખરેખર ઇચ્છો છો? જે ઇચ્છતા હો તો, બધાં સુધી તમારા આત્માના રજૂળને કે પીડાને પ્રથમ ખુલ્લી કરો નહિ ત્યાં સુધી એ શારીરિક બાંધિ શી રીતે નાખુદ થઈ શકે?'

'ના, તારી આગળ નહિ! કાંઈ દુન્યવી વેદ આગળ તો નહિ જ!' વદ રોગર ચિલ્લિજવથે બધી એક પ્રકારની વિચારજાળમાં ચમકની આંખે નમ્મટ કરીને મિ. કિમ્સકેટલ આવેશપૂર્વક બોલી બોલ્યા. 'ના, તારી આગળ નહિ! પણ આ બાંધિ જે આત્માનો જ હોય, તો આત્માના અનન્ય ઈશ્વરને જ હું શરણે જઈશ! એને જે મોજ આવે તેર ખુલીયા સામે કરે, અને નહિ તો લાગે એ મારી નાખે! પોતાની ન્યાયી અને સાબરખ-બરી દષ્ટિથી એને મારું જેમ કીક લાગે તેમ એ ખુલ્લી થી કરે! પણ આવી અજનમમાં માયું મારવાનું કોણ!

એક ભારે ગુપ્ત દલીલત એની આગળ ખુલ્લી કરીને જાણે રહસ્યદોષ્ટ કરી દીધો હતો. એ સત્તા સ્વર્ગીય હતી કે કોઇ અન્યપ્રદેશવાસી હતી એ વસ્તુ પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે કંઈ ખાસ અચ્છની નહોતી. એ ગુપ્ત દલીલતના જ્ઞાનની મદદથી મિ. ડિમ્સડેઇલના તે દિવસ પછીના સમસ્ત વ્યવહારમાં એ પાદરીનું કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપ કે વર્તન જ નહિ પણ તેનો અંતરતમ આત્મા પણ તેની આંખો આગળ ખડો થઈ જતો લાગતો હતો, એટલે તે પછી એ પાદરીની એકેએક ક્રિયા કે એવાને પૂરેપૂરી રીતે તે સમજી શકતો હતો. ત્યારથી પછી તે આ સાચા પાદરીના આંતર જગતનો કેવળ પ્રેક્ષક જ નહિ પણ મુખ્ય કાર્યકર્તા પણ બની ગયો હતો. એ હવે તેને હપ્તે તેમ રમણી શકતો હતો. ધારો કે એને તેના અંતરમાં વેદના જગતવાની હપ્તો થઈ હોય. તો એ કામ એને માટે હવે સાવ સહેલું હતું, કેમકે પાદરી તો આડે પહોર પાતનાના પંજ ઉપર જ ઊભો હતો. એટલે એ પંજની કંઈ કળ સ્થાપવી એટલી જ માહિતીની જરૂર હતી, અને વૈદ્યે એ માહિતી તો બરાબર મળી અંત હતી. ધારો કે તેને અણધારી યોતિથી લોકકાલી મુકવાની એને હપ્તો થઈ આવી. તો કાં, એ કામ પણ એને માટે સાવ સહેલું હતું, કેમકે જાદુચરની હાલતની લોકી જાદો દવામાં વીંઝી કે તરત જ પાદરીની પામે અથડેર જૂત પાડું થતું, એક જ નહિ પણ હજારો બુનો મૃત્યુ કે મૃત્યુ કરતાં વધારે ભયંકર એવી નામો-શાનાં અનેક રૂપો ધારણ કરીને ટોળે મળીને એ પાદરીને ઘેરી વળતાં અને આગળાંબોની હવારાત વડે તેની જાતને ચીંતાતાં.

આ બધું એણે ઉત્તાહીથી અને એટલી સ્પષ્ટ કસમ-ધી કરવામાં આવતું હતું કે પાદરીને એકે કેઈ દુષ્ટ સત્ત્વ પોતાને સ્મરતી રીતે નિરખી રહ્યું છે એવું જાણ તો અખંડ રીતે રહ્યા કરતું, છતાં એ દુષ્ટ સત્ત્વનું ખરેખરે સ્વરૂપ શું તે એ જાણવા પામતો નહિ. અદ્યતન, એ વૃદ્ધ વૈદની વિષ્ણુ આકૃતિ તરફ એ સંવેગપૂર્વક, અપૂર્વક, -કેટલીક વાર તો તિરસ્કારજન્ય અભાવ અને કટુતાભરી નજર-એતો હતો. પાદરીની દૃષ્ટિએ એની એવાઓ, એની મતિ, એની બૂખરી દાહી, એનાં નાનાં

નાનાં તે તુચ્છમાં તુચ્છ કાંઈ, એનાં વસ્ત્રોની હળજન પણ ભારે અજાણમાંથી લાગતાં હતાં, અને એ ઉપરથી જ એ પાદરીના અંતરમાં તેને માટે કેટલો ઊંડો તિરસ્કાર હતો-બલે કબૂલ ન કરી શકે એવો કેટલો ઊંડો તિરસ્કાર હતો-એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવતું હતું. આવા અવિશ્વાસ અને અણગમતે માટે મિ. ડિમ્સડેઇલ કશું ચોક્કસ કારણ આપી શકે એમ નહોતું, અને પોતાના અંતરમાં એક કણ સંકષા કરે છે તે પોતાના સમસ્ત હૃદયને તેનું એર વિકૃત બનાવી મૂકે છે એવાતનું તેને જ્ઞાન હતું, એટલે આ અવિશ્વાસ તે અણગમતો પણ એ જ ગેરતું પરિણામ છે એમ તેણે માની લીધું. એટલે રાજદર્શિનિર્ભર્યથા પ્રત્યે આવી દુર્ગતિ રાખવા માટે તેણે પોતાના અંતરને દષ્ટા આપ્યો, આવી સાદગ્રિહ દુર્ગતિનાં ચિત્રો પડ્યા તેણે જે ચેતવણી અને શિખામણ લેવી જોઈતી હતી તે વિશે તેણે ઉપેક્ષા બતાવી, અને એ દુર્ગતિને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરવા માટે તે પોતાથી બનતું બધું કરવા લાગ્યો. અદ્યતન, દુર્ગતિને તે નિર્મૂળ તો ન કરી શક્યો, પણ એ નિર્મૂળતાને કારણે એક સિદ્ધાન્ત તરીકે, જે તેણે એ બુદ્ધિ પુરુષ સાથેના પોતાનો નિઃક સંબંધ પહેલાના નેવો જ ચાલુ રાખ્યો, અને એ દારા એ પુરો વેગ લેવાને જે હેતુ નજરમાં રાખ્યો હતો તે ખાર પડવાની એને નિરંતર અનુકૂળતા આપવા લાગ્યો. નજીક ખરેખર તો એમ વેર લેવામાં એ દયાપાત્ર એકલ છેલ્લો જ એના વેગના ભોગ નવનાર પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને દુઃખી થતો હતો.

આ પ્રમાણે શારીરિક આધિપત્ય પીડાતો હતો, અને આત્માની કોઈ ધોર પાળતા એના અંતરને કષ્ટ આપીને ક્ષેરી રહી હતી, અને વળી જહાડપી એના મહાભયંકર દુઃખનાં કાવતરોનાં ભોગ બની ગયો હતો. તે દરમિયાન આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલ પાદરી તરીકેના પોતાના પરિચ વ્યવસાયમાં ઉજળવળ કાળે તે એકમિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી હતી. અને મોટે ભાગે એ કાળે તથા એકમિષ્ટતા તેણે પોતાની પીડા તે પાતનાને કારણે જ પ્રાપ્ત કરી હતી. કેમકે એની શૈક્ષણિક નિરંદગીની પાનનાઓથી જ એની નૌદિક સંપત્તિ, એના નૈતિક ગિયારો અને ઊર્મિએ, અને અનુભવશાની અને ખીજના હૃદયમાં સંક્રાન્ત કરવાની

એની શક્તિઓ આ બધું અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિ-શીલ, પ્રયત્ન, ને વેગવંત રહેતું હતું. તેની કીર્તિ તેા તોએ દળુ દમણુાં જ ઉદય પામી હતી, અને એકે દિને દિને વર્ધમાન જ હતી, છતાં ખીલ કેટલાક નામાંકિત પાદરીઓની સિધર સ્થાપિત થઇ ચૂકેલી કીર્તિને પણ તેણે આટલી ઠેંક મુદતમાં જ ઝાંખી પાડી દીધી હતી. એ નામાંકિત પાદરીઓમાં કેટલાક એવા પડિતે પડ્યા હતા કે જેમણે ડિસ્કંટર્સને જગતમાં અવતર્યાં એટલાં વરસ યધાં તેથી વિશેષ વરસ ધર્મગુરુના ધંધાને લખતું ગુરૂ અગળ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ગાળ્યાં હતાં અને તેથી તેઓ આવી સંઘીન ને મદદરતી બાબતમાં તો આ જુવાન પાદરી કરતાં વિશેષ પારંગત હતા. તેમ વળી, એ ધંધામાં તેણે કરતાં વધારે મજાજૂલ માનસિક બંધાવશુવાળા, ને તેના કરતાં વધુ પકકાઈભરી પોતાના કે ખડકના જેવી સખત સંઘીન સમજાવડિતવાળા પુરુષો પણ હતા અને આવી સમજાવડિત સાથે ધર્મસિદ્ધાન્તોના જાનતું કોઈ પણ પુરુષમાં યોગ્ય મિશ્રણ થાય ત્યારે ભારે પ્રતિષ્ઠિત, ભારે સંચોદ, તેમ ભારે અલગમે ઉપમ્બનાર એવા પ્રકારનો પાદરીનર્મ જોએ થાય છે. વળી ત્યાંના પાદરી-મંડળમાં કેટલાક એવા પણ ધર્મગુરુઓ હતા કે જેઓ ખરેખરા સન્તપુરુષ હતા. તેમની શક્તિઓ મથોનું જમ-હાંક અધાપત કરવાથી ને ધૈર્યપૂર્વક ચિંતન કરવાથી પરિપૂર્ણ બની હતી અને મત્સાવાનાં વચ્ચે દળુ એમને વળગેલાં હોવા છતાં એમના જીવનના વિશુદ્ધિએ એમનાં પવિત્ર શરીરોને જે ઉર્ધ્વલોકમાં પ્રવેશ કરાવેશે તે ઉર્ધ્વલોક માથેના આધ્યાત્મિક સંપર્કદ્વારા અત્યંત સ્વસ્થ બની હતી. એ સન્તપુરુષોમાં ખામી હોય તો તે એક જ વાતની, અને તે સ્વામતી લગ્નકૃતી બાપાની-અજ-રિમિત કે વિદેશી બાપામાં પોતાના વિચાર દર્શાવવાની શક્તિની નહિ, પણ સકળ જ્ઞાનવધુઓને એમના જ અતરૂની બાપામાં સંલેધે એરી લખતૂની બાપાની જ તેમનામાં ખામી હતી. ખીછ રીતે કુરુષેર ધર્મસંસ્થા-પકના જેવા યુલો ધરાવતા હોવા છતાં, કોઈ પણ પુરુષ ધર્મગુરુના ધંધાને માટે અધિકારી છે એમ કુરુ-પાર કરવા ને મંજૂર કરવા માટે હિન્દ તરફથી એને જે છેલ્લામાં છેડી અને પિરકમાં તિરક બેટ ગમ્મકી

બાપાની બેટ-મગે તે તેમને મગેચી નહોતી, ધર્મનાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ક્ષાલો સાદા, સીધા, પરિચિત પરગયુ શબ્દો અને ઉપમાઓદ્વારા બાંધન કરવાનો એમને કડી ખવાય સરખો પણ ચાચ્યો નહોત, અને કદાચ એમાંના કોઈને એવો ખવાય ચાચ્યો હોત અને એરી સાદી પરગયુ બાપામાં તે અક્ત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન ક્યો હોત તેપણુ ને નિશ્ચય જ જાન. કેમકે મોટે ભાગે તેઓ વિચારનાં એવાં ઉચ્ચ સિખરે ઉપર વસવા હતા કે ત્યાંથી આવતો એમનો અવાજ દુરદૂરનો અને અસ્પષ્ટ જ લાગતો હતો.

બાહુ કરીને મિ. ડિસ્કંટર્સનો સમાવેશ પણ તેનાં કેટલાંક આરિગ્વલસુઓને કારણે મૂળ આ છેલ્લા વર્ષના ધર્મગુરુઓમાં જ થતો હતો. આવારે એ કેઈ અપરાધ કે ચાતવાના બોળ અગણ યથો હતો, પણ એ પ્રમાણે એ જ ન અગણ યથો હોત, તો એણે પણ શ્રદ્ધા અને સાધુતાનાં ઉચ્ચ ગિરિસિખરે પર આરોહણ કયું હોત. પણ તેના તે બોળએ તેને-દેવી ગુણસંપતિ ધરાવતા અને એ બોળે તેના પર ન પડેલા હોત તો દેવરૂનો પણ જેની વામુડી સંભાળવા અને જેના આદેશને અનુસરવા પલ્લ કરત એવા આ પુરુષોને-પૃથ્વી પરના અવધમાં અવધ પુરુષની સાથે એક જ કોટિમાં બેસાડી દીધા હતા. પણ એ જ અપરાધ કે ચાતવાના બોળએ માનવગતિના પાપી મનુષ્ય બધુંએ પ્રથે તેને અત્યંત અનુકંપારીત બવાથી દીધે હતો, એટલે એનું હૃદય એ પાપી મનુષ્યનાં હૃદય સાથે એક્તાઇ જતીને ધડકતું હતું, એમનાં કપોળે આત્મ-માત્ર જવાતી રેનું હતું, અને પોતાના દુઃખનાં અદિ-હતોને પોતાની આનિમય અને સચોટ પશુરતપારાના ધોધવાઓ મદદરે ખીર્ન દબરો મનુષ્યોના હાર્યોમાં પ્રેરતું હતું. એનું વક્રીત મોટે ભાગે સચોટ હતું, પણ કેટલોકદાર તો એ સચોટવાની દદ ઓળંગીને બપંકર પણ જની જતું હતું, પોતાના ચિત્તને આમ દલમકાથી મૂકતરો પાદરીતી આ શક્તિ ક્ષાલો ઉદભવેલી તે લોકો સમજાવકતાં નહોતાં. એટલે નેઓ આ જુવાન પાદરીને સંજીતાના અદ્ભુત અવનાર જેવો મજૂતા હતા, જમરાતને જે કંઈ શણુપણુ, કપકા, કે પ્રેમના સંદેશો મોકલેને માટે પાદરતા રૂપ તે સપાળ આ પાદરીના

મુખ વારે તે પાલે છે એમ સૌ માનતા હતા. એમની દૃષ્ટિમાં તો જે ભુમિ પર તે પગલાં મારેલા હતા તે પણ પવિત્ર હતી. એવા દેવગમાં જે કુમારિકાઓ આવતી તેમના અંતરમાં એને માટે પ્રત્યેક રાગરસિ જન્મતી, એ રાગરસિ આગળ તેઓ પરચ બની જતી, એ પાદ્મીની આસપાસ ઘેરા વળીને ઘૂમી ત્યારે એ રાગરસિને લીધે એમનાં મુખ વિવર્ણ બની જતાં, છતાં એ રાગરસિમાં ધર્મભારતું એવું મિશ્રણ થયેલું હતું કે તેમને એ કેવળ શુદ્ધ ધર્મરસિ જ લાગતી હતી અને તેથી ધર્મવેદીને સર્વથા સ્વીકાર્ય એવા પશ્ચિરૂપ એ રસિને તે માનતી હતી અને પોતાનાં શુભ ઉત્સવવશ વક્તવ્યમાં સંધરીને દેવગમાં લાવતી હતી ને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે એને ચરણે ધરતી હતી. એનાં અનુયાયીવર્ગની અંદર તેઓ જુદ વર્ણનાં હતા તેઓ મિ, ડિમ્સડેઇલની કાયાને કુશ ને કુખમાં જોઇને તથા એની સાથે સરખાવતાં જુદ વયે પણ પોતાનાં શરિરને છક દેખાતે એ પાદ્મી પોતાના કરતાં વધેલા સ્કેર્મ સિદ્ધાવવાતો એમ માનતા હતાં, અને તેજ પોતાનાં સંતાનોને આજ્ઞા આપી મૂકતાં હતાં કે પોતે ત્યારે શુભરી જાય ત્યારે પોતાના એ છાલું અરિયને નેમના આ જુવાન ધર્મચરની પવિત્ર કબર નજીક જ દાટવાં, અને ખૂંટીની વાત નો એ છે કે, એક જામ્બૂદી લોકે એને માટે આદેશો બધા પૂજ્યભાવ ધરાવતાં હતાં, ત્યારે બીજી જામ્બૂદી મિ. ડિમ્સડેઇલ તો બીજારો એ જ વખતે, પોતાની કબરમાં એક કુખ વસ્તુ દેખાએલી હોવાથી ઘાસ સરખું પણ તેના પર કદીપણ લીમસે કે કેમ એ વિશે જ સ્વગત પ્રશ્ન પૂછવા કરતો હતો !

લોકાના આવા પૂજ્યભાવથી એને અંતરમાં જે ઉચ્ચ યાતના થતી તેને જ્યાં જ્યાં આવેલા મુરકેડ છે, તેમકે સત્તની પૂજા કરતી, અને જેના છત્તમાં આ સત્તથી દૈવી તત્ત્વ છાગરમુત અંશરેષ ન હોય તે સવધા પદા-રોને ખાતી ઓળા જેવા, અને સર્વથા મૂલ્ય કે મહત્ત્વ વગરના ગણવા, એ એની સદગ મતેજ્ઞતિ હતી. ત્યારે બીજીજામ્બૂદીએ પોતે કેવો હતો ? અરેપર મત્તરશ્વ હતો ? કે આજ્ઞામાં આઠો એ જોમાત્ત હોય ? એને તે પોતાના જ પ્રવચનથી પરતી પોતે કેવો છે ને હરીકત જુવંદમાં જુવંદ અવાજે લોકોને આમ કહી જતાવસાની થવીવત

છપ્પા થર્મ આવતી :— 'તેને તમે આ ધમચરના સ્વામ વાધામાં સત્તજ થએલો જુઓ છો, સર્વોચ્ચ, સર્વજ પરમાત્મતત્ત્વની સાથે તમાસ વતી મંબધ બાંધવાની જવાબદારી માથે લઇને પવિત્ર વ્યાસીક પર ચડીને પોતાનો શીખ ચંદેરા જે આકાશજાગી ફેરવે છે, જેના મિલ્તવા આદિત્તમાં તમે એવકતા જેવી સાધુતાનાં દર્શન કરો છો, જે જમીન પર આવે છે ત્યારે પણ પ્રકચની પગડીઓ પાટે છે એમ તમે ધારી શ્વો છો, અને એ પગડીએતે આપારે દબે મારી પડી આવનારા યાત્રાળુઓ પુણ્યદાળીઓ મુખધામમાં મંચરો એમ જેના વિશે તમે માનો છો, જેણે તમારાં સંતાનોને જળદક્ષિ આપતી વખતે પોતાનો હાથ તેમના પર મૂક્યો છે, અને જેણે તમારાં મૃત્યુ પામતાં સ્વજનો સમગ્ર અંતિમ પ્રાર્થના કરી છે, અને જેની એ અંતિમ પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં એ સ્વજનોએ 'તથાસ્તુ' એવો ઉલ્લેખ રાખ્ક આ જગત છોડી જતાં પહેલાં ઉચ્ચાર્યો છે—એવો આ હું, તેને તમે આદેશ પૂજ્યભાવથી જુઓ છો અને જેનામાં તમે આદેશી શ્રદ્ધા રાખો છો એવો આ હું તમારો ધર્મચર, સર્વથા જ્ઞા અને જૂઠો જ છું !'

ઉપર જણાવ્યા નેવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં વગર પ્રવચન પીઠનાં પથથિયાં પરથી આજે તો નીચે ઊતરવું જ નથી એવો મક્કમ નિશ્ચય કરીને મિ. ડિમ્સડેઇલ એક કરતાં વધુ વાર એ પ્રવચનથી પર ચડેલો. ઉપર જઈને પણ એણે જોખારો ખાંધને પોતાનું મથુ એક કરતાં વધુ વાર સાર કરેલું, અને દીર્ઘ, ઊંઘ, કંપમ આસ લીધેલો ને એ જ આસમાં પોતાના અંતરની મલિન મુખ વાત શરીરને તે ઉચ્ચાસ રૂપે ગદાદ કાઢવાતો એણે નિશ્ચય કરેલો. એક કરતાં વધુવાર—અરે, એક સો કરતાં વધુવાર—એ મોલી પજી મચેલો ! મોલી મચેલો ! પણ તે કેવી રીતે ? પોતાના શ્રોતાઓને એણે કહેલું કે પોતે સર્વથા અવધ પુરા છે, આધ્યાત્મિક મનુષ્યો કરતાં પણ પોતે વિશેષ અધમ છે, પાપીઓમાં પણ સરમર કરે એવો દુષ્ટ પાપી છે, મધ્યમી રીતે નિરમદારપાત છે, અકલ્પ અન્ધા અનિતિયાં સરપર છે, અને પોતાના સંબંધમાં કંઈએ આશય જેવી વસ્તુ હોય તો તે એક જ છે કે પોતાની આવી દુષ્ટ કાળ નેમની દેખતાં સર્વશક્તિમાન પરમાત્માના

જામૃતા કોપાગ્રિમાં સંગીતે ભરીમૂલ જતી નથી જતી. દલે આ કરતાં તો વધારે રુદ્ધ શબ્દો બીજા દયા દોહ શકે ? જે માણસ પ્રવચનથી પર ચડીને પોતાને મારે આવેા ખુશો એકદાર કરે તેને તો સધળા લોકો એક-કણે આવેશમાં આવીને પોતાની ખુશીઓમાંથી બિભા યમને એ જે પ્રવચનથીને ભજ કરી રહો હોય ત્યાંથી જોરપૂર્વક નમિ ધમકીને તેના ચૂરચૂર જ ન કરી નાખે ? પણ છતાં પરિણામ ખરેખર એવું ન આવ્યું. લોકોએ એનાં આ સધળાં વચનો સાંભળ્યાં, પણ એ વચનો સાંભળીને તો તેઓ એને બિલકાં અજાઉ કરતાં પણ વિરોધ પૂરવા લાગ્યાં. એ આત્મનિરંક વચનોની પાઠગ કેવો ભયંકર અર્થ રહેશે છે તે તેઓ ભાગે જ અમીઝ શક્યાં. એ શબ્દો સાંભળીને તેઓએ તેને અંદરઅંદર એકબીજાને મોઝે 'પ્રચરણપણુ પુરાન,' એવું જ નામ આપ્યું. 'આ તો પૂરી વરતો સ્ત્રી છે! અંદરે ! એના આવા ઉગ્રવળ આત્મામાં પશુ એને જો આવું ચેર પાપ ભરેલું દેખાતું હોય, તો પછી તારા કે મારા આત્મામાં તો એને કેવું મદભરંકર પાપપણું દરગ નામકે પડે !' એમ તેઓએ કહ્યું. પોતાના અરુદ એકદારને કેવી દિશીએ તોડમાં આવશે તે અ પદરી-પશ્ચાત્તાપથી ભરપૂર દોષ છતાં પકેદારની પુટા દોનાથી-જરાય સમજતો હતો પોતાના અંતરના અપરાધનો આવેા એકદાર કરીને તેણે આત્મચેતા કરા મપત કર્યો, પણ એને પરિણામે એને જે કંઈએ લાભ થયો હોય તે તે એકલો જ કે એના પાપપુંજમાં એક વડુ ધપ ઉમેશાયું, તેમ એ રુદ્ધ રીતે જોડાઈ જને એને પોતાને કરીકારી પડે એવી નોંધાવીને ભાર એને અનુભવેા પડ્યો, અને જદજામાં પોતાના આત્માને છેડીને જે નિગતિનો આતંક એ મેળવવા માગતો હતો તે તો એને પગવાર પણ મારેા નહિ. એણે ખરેખર સત્યચિત્ત બેલી જતાની હતી. અને છતાં તેને એણે ખરેખર જુદાજુલા રૂપમાં કેટલી નાખી હતી. આમ છતાં એનું પ્રતિજ્ઞાપણ એવું હતું કે એને જન્મમાં જન્મ જ રિદ્ધ માણ્યોને દોષ છે એવો અનુદેશ હતો, અને અનુભવો એવો તોડિ નિરુદ્ધાર હતો. અને તેથી, જન્મની અન્ય માર પણ વળુ કરતાં, અન્ય રીતે એકદાર જડી. એ પોતાની અજડગી જનને વિરોધ પિતકરવા કહે !

પોતાના આ અંતરતાપને તથિ એ પદરી, પોને જે નસ સંરક્ષી પ્રોટેક્ટર ધર્મમાં જન્મેા ને જાગ્યો હતો તે ધર્મની નદિ પશુ જુદા ભષ્ રોમન ડેવોસિક ધર્મની પ્રધાને અનુસરતાં મતપાદિ કરતા પ્રેરણો. મિ. ડિસ્ટેમ્બલા ખાતરી ખંડમાં એક ભયંકર ચાણક તાળાટુંગીમાં રાખેલો હતો. આ પ્રોટેક્ટર ને પુરિન ધર્મચાર્યે એ ભયંકર ચાણકેના પોતાના વાંચમાં વાંચેા હતો, એ ચાણક નીચનાં વીજતાં તે પોતાની જન પ્રતે કટુતાપૂર્વક દલેા હતો, અને એ કટુ દામને કદળે તે ચાણક વધુ ને વધુ નિહુરતાથી પોતાના શરીર પર ફરકારતો જતો હતો, વળી અન્ય અનેક ધર્મિક પુરિસોની જેમ ઉપાસ કરાતો પણ એનો રિવાજ હતો પણ એ જે ઉપાસ કરતો તે પુરિસો પોતાના શરીરને વિશુદ્ધ જતાની દેવી પ્રકાશ મેળવવા માટે વિરોધ યોગ્ય ચામત્તય તેને બનાવવા શ્રાદ્ધ નદોતો કરતો, પણ એ તો પ્રાપ્તિ અને દેહક્રમની દિશીથી દાંડિયા અચકિતથી ધૂંલવા લાગે એવી અનિમ દદ સુધી જઈને ભારે કડાઈથી તે ઉપાસ કરતો હતો. એ જ રીતે તે ફતોની રાતો ભગદળ પણ ક્યાં કરેા-કાંઈ વાર ચેર અંમકારમાં બેસીને, કાંઈ વાર આા ટમટમિયા ઘીરા પાંચે બેસીને, તો વળી કાંઈ વાર અતંત તેજસી પ્રકાશ પામે બેસીને તથા દાધમાં રાખેા દર્જણ પર તે પ્રકાશ પાડીને તેમાં પોતાનું મોં વેંનેા એનેા તે રતોની રાતો ભગદળ કરાં કાનેા. અતી એપાળી, જે મત આત્માપરોક્ષથી ને પોતાની જનને વિશુદ્ધ ને નદોતો કરી શકેા પણ કદાચ કરેા તે અત્તા વચેાનને એ ભરેા કે મર્ત રચના આપેા દલેા. આનાં સાંજા વચેાએમાં એના મજાને ચકરી આવતી અને કદવનાચિત્તોની પદવરા એની અજગ ચાંડી પમાર થા જતો. આ ચિત્તવરંપણ મે તે અંમકાર મોરગના કુલ જુગમાં તેમના પોતાના પ્રકાશમાં અરુદ રૂપમાં દેખાતી, અથવા તો પોતાની પામે જ પડેા રાખેા દર્જણમાં અજ વારસ રજામાં દેખાતી. પડીમાં એ ચિત્ત રજામણવાથી મરેના રોગના રો એવામાં આવતાં અને એ રાજાએ પડી એ રીમ પાડી મામે રાખતાં કરી તેની મરકરી રતના અને પોતાની મારે ચાંડી નીચરતો કટકન કન, અથવા ને પડીમાં

એ ચિત્રો તેજસ્વી શિસ્તાના સમૂહરૂપે જોવામાં આવતાં, અને એ શિસ્તાઓ જાણે ગમગીનીના બોલને લીધે ઉભી બેઠી ન શકતા હોય તેમ પ્રારંભમાં બહુ ધીમે ધીમે ઉઠતાં, પણ આકાશમાં જેમ જેમ આગળ ચડતા જતા તેમ તેમ તેમની ગતિ વધુને વધુ ત્વરિત અને ગમનશાળી બનતી જતી. પછી વળી ધડીકમાં એના ધૌનકાળના સદૃશ્ય મિત્રો, અને જેવે દાદી કુરેશવતા અને સન્ત-જનની પેડેડપકારે બધાં સંકોચાવીને પસાર થતા એવા એના પિતા અને એમ પડખે ચડને પસાર થતા વખતે આડું જોઈ ચાલી જતી એની માતા એની નજરે પડતી. પણ અને લાગે છે કે એની માતાના એ બોજાએ-ચાંચામાં આછી એરી એની માતાની એ બ્રમજન્ય આકૃતિએ-એ વખતે પણ પોતાના યુવ તરફ આ બધું છતાં દવાની એક નજર તો જરૂર નાખી હશે! અને આખરે, આવા શ્રુતસંહિતા વિચારો ને કલ્પનાચિત્રોએ ભારે ભયંકર બનાવી મૂક્યા એ ચોરડામાં યહને, હેસ્ટર પ્રાઇન હિંગ્લોફિયા પોશાકમાં નાનકડી પલ્કને આંગળીએ વળગાડીને ચપ્પાલતી, અને પોતાની તર્જની વડે પહેલાં પોતાની બાતી પરનો હિંગ્લોફિયા અક્ષર બનાવતી અને પછી એ જ આંગળી વડે પાદરીની પોતાની બાતી બતાવતી, પસાર થતી.

આમાંનું કોઈ પણ કલ્પનાચિત્ર એને મર્યાદા બ્રમણમાં કે પ્રજ્ઞાવામાં નાખવા સમર્થ નહોતું થતું. આ બધાં ચિત્રો દેખાતાં હતાં તે દરમિયાન કોઈ પણ કાંઈ પોતાની ધર્મિકાકિતને જરાક જાગ્રત કરતો કે તરત એ ચિત્રોના હવાઈ આકાશની આરપાર સ્પૃશ્ન પદાર્થોને સ્પર્શ રીતે જોઈ શકતો, અને એના કોનરેજા ટેન્જ કે પેલા ચાંમડાના પૂંડથી બાંધેલા અને પિત્તજ્ઞ સંધિવા-વાળા મહાન ધર્મમંથ જેવાં એ ચિત્રો નક્કર પદાર્થો નથી એની એના અંતરને પૂરેપૂરી ખાતરી આપી શકતો. પણ એ બધું છતાં, એક દૃષ્ટિએ તો આ પાદરીના વ્યવહારમાં આવતા સમસ્ત પદાર્થસમૂહમાં એ ચિત્રો સૌથી વધારે સાચા અને સૌથી વધારે સંગીત પદાર્થો હતાં. એના જેવા જૂનાશાથી બાપર યુગની નિઃ-ગીતું અક્ષર કું-ખ તો એ છે કે આપણા આત્માને આવરે ને પોપણ આપવાના ઉદ્દેશથી ભગવાને સમગ્રવેલા આપણી આસપાસના સધળા વાસ્તવિક પદાર્થોની અંદરનો સાર

અને સત્ત્વ-એનું સમસ્ત વાસ્તવિકત્વ જ-તે દરી લે છે. જુદા માણસને મન પછી સમસ્ત વિષ જૂઠું બની જાય છે-તે પછી અસ્પર્શ-હાથમાં લેવા જાય ત્યાં શ્વેતરૂપ થઈ જાય એનું-બની જાય છે. અને એ માણસ પોતે પણ જોયે અસે પોતાને જુદા સ્વરૂપમાં રજૂ કરતો હોય, તેટલે અસે એ પોતે પણ કેવળ બોજા જેવો જ બની જાય છે અથવા એટલા પ્રમાણમાં એનું અસ્તિત્વ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. મિ. ડિમ્મરેઇસને આ પૃથ્વી પર સતત રીતે વાસ્તવિક અસ્તિત્વ આપનારું ને એનું એક સ્વયં હતું તે તો એના અંતરના ઊંડાણમાં એને ને વેદના થઈ રહી હતી અને એના બાણ દેખાયાં પણ એ વેદનાનું ને નિર્ધ્યાજ પ્રકટીકરણ થઈ રહ્યું હતું તે જ હતું. જેણે એ એક પણ વાર સ્થિત કરવાનું અને પ્રુસમિલિત મુખમુદ્રા પાસે કરવાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું હોત, તો પછી એ ખામ જ થઈ ગયો હોત!

ઉપર જેનું આકું સ્વયં જ કયું છે, અને જેનું તાદશ વર્ણન કરવાનું તો અમે જરૂં જ કયું છે, એવી એક જિહ્વાભૂષી રમિએ પાસરી પોતાની ખુરશી પરથી ઊભો થયો. આ વખતે એના મનમાં એક નવો જ વિચાર આભે દત્તો એણે પાનું કે કદાચ એથી પણ વારનારાંત પણ થાય, એટલે જાણે આર્જનિક પ્રાર્થના કરવા જતો હોય એવી સંભાવનાએ અને બરાબર એ જ દબજળથી પોશાક ધારણ કરીને એ ધીરેથી દાદર લાવ્યો અને બારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી પડ્યો.

૧૨

પાદરીનું જંગમણ

જાણે કોઈ રૂબારૂ હોય, અથવા કદાચ ખરેખર એક પ્રકારનું નિદ્રાબ્રમણ કરતો હોય, એમ માનતો આવતો મિ. ડિમ્મરેઇસ પણ લાંબા વખત ઉપર જ્યાં દોરત પ્રાઇન પોતાની જાહેર કનેક્શન પ્રારબ્ધા કક્ષા વિચાગ્યા હતા તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. એના એ જ માંચકે એના એ જ સંમેલનપરના ગ્રંથના નીચે અત્યારે પણ બિમો હતો, પણ વચ્ચે સ્થાન ખાત વચ્ચે લીની જવાને લીધે તાપ, તરફ, વરસાદ વગેરે બેનમતની જાણેનાં મારાને લીધે તે કાળો પડી ગયો હતો અને

વચ્ચાગામાં જે અનેક યુનેગરે તેના પર ચડેલા તેના પગલાંને લીધે એનાં પગથિયાં ધસાઈ પથ્થુ થયાં હતાં. આવા એ માંચડા પાસે આવીને પાકરી તેનાં પગથિયાં ચડીને ઉપર ગયો.

મે મામના પ્રારંભતા દિવસોની એ અંધારી મત હતી. ક્ષિતિગ્રસ્તી તે મધ્યાહ્નકાલ પર્વતને સમસ્ત વિસ્તાર અખંડ મેઘમાળાથી ઢંકાઈ ગયો હતો. હેરહર પ્રાંતને પોતાને યજ્ઞેથી સવ્વ બોગવેશી એ વખતે પ્રેક્ષક તરીકે બિભેક્ષા માણસોને જે અત્યારે પથ્થુ બેલ્લાથી રાક્યાં હોત તો આ મધ્યરાત્રિના અંધકારમાં તેઓ એ માંચડા પર કાઢતો પથ્થુ ચહેરા સ્પષ્ટ રીતે બેઠા રાક્યાં નહોત, તેમ કાંઈ માનવાશ્રીતીની રેખાઓ પથ્થુ હાથે જ નિરખી શક્યા હોત. પથ્થુ અત્યારે તો આપું નગર ધીપતું હતું- એટલે કાંઈ પોતાને બેઠા જાય એ ધારતીને તો અવકાશ જ નહોતો. પાકરી જે એની મરજીમાં આવે તો પૂર્વદિશામાં અરુણોદય થયા હાથે ત્યાં સુધી અંદો બોલો રહી શકે એમ હતું, અને એમ બોલો રહેતાં પથ્થુ એને બેખમ જેવું હતું તે ફક્ત રાતની ફંદી ઝાઝાભરી હવા તેની શાયામાં ભરાઈ જઈને સંધિપાથી એનાં અંગોને જરહી દે અને સબેખમ તે ઉધસથી એના કંઠને રાધી દે અને એને કારણે વળગા દિવસે એનો શ્રોતાવશ એની પ્રાર્થના ને અવસનની વાટ જોઈને બેઠો હોય તેને મિત્રાશ કરેલો પડે એટલું જ હતું. અત્યારે એને, પોતાના ખંડમાં પોતે લોહી દાદે એવો કારોડો વીંઝતો તે દશ્ય જેણે નેએલું એ સદાજાગ્રત અંતર્યામી પુરુષ સિવાય બીજા કોઈની આંખ જોઈ શકે એમ હતી નહિ. ત્યારે એ અત્યારે કેમ આંહો અત્યો હશે? એને શું કેવળ પ્રાયશ્ચિત્તનો ડોળ જ કરવો હતો? હા, એ ડોળ જ હતો, પથ્થુ એમાં એનો આત્મા પોતે જ પોતાની બનાવણી અને હેતરપિંડી કરી રહ્યો હતો! એની પ્રાયશ્ચિત કરવાની આત્મા ડોળી રૂમન દેખીને તો દેવડોતો શરમાઈને રડતા હતા, ત્યારે દાનવો ફંદી મરક-રીમાં અરહાસ કરીને આનંદ પામતા હતા. પથેવજ પ્રત્યેક સ્થળે એની પાછળ પડેલી પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી મુકકેલાઈને તે આંહો આવ્યો હતો, પથ્થુ આ પશ્ચાત્તાપ-નો નાથે સાથે એની જાંઘ નામદાઈ પથ્થુ આંહો આવી હતી અને પેમે પશ્ચાત્તાપનો બાવ જેમ એને જાધી

ચુપ્ત વાત બહાર કરી દેવાની અંતિમ અણી પર ધસડી જતો હતો, તેમ આ નામદાઈની લાગણી એ બહાર થવા વૈધાર થયો હોય તે જ પણ બરાબર તેને પોતાની કંપતી મૂકીમાં પડીને સહાએ પાછો ધસડી જતી હતી. આપડો અભાગિયો માણસ! એના જેવા નયજા મનના માણસને પાપનો ભાર વહોરવાનું કોણે કયું હતું? એવા પોતા માણસને પાપ કરવાનો હક્ક પથ્થુ શો હતો? પાપ ને ગુના કરવા એ તો પોતાની મુજબસકિત-વાળા માણસોનું-ધારે તો એ પાપ કે ગુનાનો તાપ સહન કરી શકે, અથવા તો એ તાપ અલભ્ય હાથે તો પડી પોતાના ઉદ્ધમ બીવથ સામર્થ્યનો કોઈ શુભ હેતુ અર્થે વિનયોગ કરીને એ કારા તે તાપને તરત જ ઉબેડીને ફેંકી છ શકે એવા વલ્લહથી માણસોનું-કામ છે. પથ્થુ આ નયજા ને આળા અંતરને પુરુષ એ બેમાંથી એકે વાનું કરી શકે એમ નહોતો. અને છતાં નિરતર રીતે તે બેમાંથી એકાદ વાનું કર્યા જ કરતો હતો, અને તેથી એ બન્ને વસ્તુઓ, છોડી છૂટે નહિ એવી એક અવિશ્વાસ્ય માંકરૂંપે ગૂંચાઈને, પ્રથમ ભગવાનની પગ પડવા ન હો એવો અપતાપ કરેલો અને પછી એ અપ-રાપનો વ્યથ પશ્ચાત્તાપ કરેલો એવી બેપડી મનોદાઢામાંથી કંદબવતી બળતરાકરૂં વ્યકત થતી હતી.

પ્રાયશ્ચિત્તનો આવો મિષ્ટાદેખાવ હતો મિ. ડિમ્સ-ડેલ આ પ્રમાણે માંચડા પર બેઠો હતો, ત્યારે બરાબર પોતાના હાથ ઉપરના ખુશી બનીતા ભાગ પર જે ડિંગથોરિયું મિહા હતું તે બજે વિષ્ણુ અત્યારે બેઠા રયું હોય એવી બીનિધી એનું ચિત્ત અત્યંત બેળાકયું બની ગયું. બરેબર, બરાબર એ જ જગ્યાએ શારીરિક વેદનાનો કારી ખાનારો એરી ડાંબ લાંબા વખતથી ચાલુ મારી રમ્યો હતો અને અત્યારે પથ્થુ એ સુષુકા ચાલુ હતા. એટલે જૂઠ પાડવાના કાચે ખાસ પ્રવળ વગર, અથવા તો તે રાજાના કાચા સામર્થ્ય વગર એણે એટલી જૂઠ પાડી, હવે એની આ જૂઠ, એમાં જારે થાતળા અને બીતિ વ્યકત થએલી દેખીને સુવાનસેનાની એક દુકડીએ બજે એ બૂમનો: 'ધ્વનિ પોતાના હાથમાં ઝીંચેલો હોય અને એ જાનિને દમના જેવું રમકડું' બનાવીને એક ટાણેથી બીજે ટાણે આમનેમ એ દુકડા ઉઠાવતી હોય, એવી રીતે એ માગતો ધ્વનિ રાગિના

એ વાતાવરણમાં એક ધૈરવી ગીતે ધૈર અથાગતા લાગ્યો,
બને પાછળના ભાગમાં આવેલી ટેકરીઓમાંથી એના
પડપડ પડપડ લાગ્યા.

‘ચલ રહું!’ પોતાના હાથ વડે મોં ઢાંચી ઢાંચે પાછી ગયી. ‘હવે આખું’ સહેર જતી જાશે અને એક જ દોડીને આંદો આવશે. જોડે મને આંદો જોડે જશે!’

પણ વરતુતઃ એમ ન બન્યું. કારણ કદાચ એ હોય કે એના મમત્રી ઊંડા જાનને એ ખૂબનો અત્યાજ ખરેખર હતો તેથી ધણે મોટા લાગેલ હોય. એટલે મહેર તો કેંઈ જાગ્યું નહિ, અથવા ને જાગ્યું, તો એ ઉપાખ્યાય નગરજનોએ ભુલાયે ખાઈને એ ખૂબને કાઢી લઈને રવમમાં પોતે સાંજજેથી ચીસ રૂપ અથવા તો પંડી શવતાનના સાથમાં સવારી કરીને હવામાં ફરતી ડાકણોનો અત્યાજ એ જમાનામાં વસાહતોમાં તેમ એક-લવામાં અંપડાઓમાં સાંજજે તો હતો. તેથી એ ડાકણોના અવાજરૂપ તેને યાની લીધી એટલે કદા ખજાજાજાનાં ચિહ્નો ન દેખતાં પછરેએ પોતાની અંગિા લાકો દાકી દાકી હતી તે ઉપાડી નાખી અને આસપાસ નેત્રા માંડ્યું. સામે જ એક ખીજા મહેરજામાં થોડે દૂર સૂચ મેલિંગ-દામની હવેલી આવેલી હતી, તેના ખંડની એક બારીમાંથી એણે એ છુત્રાં ન્યાપાધિકારીની પોતાની આરૂતિ, હાથમાં કાનસ, માથે રાને પહેરવાની મહેર ટોપી, અને આખી કાપાની આસપાસ કોઈ લાગેા જાગેા, એસ વેશમાં જોઈ. અત્યારે તેના દેખાવ મેરજાંથી કાખતે જગાડેલા મૂતના નેત્રા લાગેા હતો પાછલીની એ ખૂમથી એ ખરેખર ભટકી ગયો જણાતો હતો. વળી એ જ મહાનની એક બીજી બારીએ રાખાની બહેન થીમતી લિગિન્સ પણ હાથમાં કાનસ લઇને જાગેલી દેખાતી હતી. અને એ કાનસનો પ્રકાશ આટલે દૂરથી પણ તેના અશ્ત-તુષ્ઠ ગીકિયા મહેરાની રેખાઓ પ્રકટ કરતો હતો. તેણે બારીમાંથી પોતાનું મોઝું બહાર કાઢ્યું અને ચિંતા-પૂર્વક જાણે નજર કરી. એ ઉપરથી આ પ્રતિચિત્ત ડાકણે મિ. ડિમ્મરોજમની ચીસ નિઃશંક સાંજજેથી એમ જણ્યું આવતું હતું, અને એ ચીસના અસંખ્ય પડખાઓ રહેલા તેથી પોતે નેના સાથમાં જાગેલમાં સફરે નીકળી પડતી તે બૂતકાં અને ડાકણોના કલજપાટણે તે ચીસને એ સમજી હતી.

સાચાના ફાલસેનો પ્રકાશ દેખીને એ જુદા જાણ્યે પોતાના શબ્દ શુભાવી નાખ્યું અને તે તરતજ અદશ્ય ચક્ર ગર્ભ કઢાય તે જોયે વાદળામાં ચાલી મઠ હોય, પણ પછી તેની કશી ચેષ્ટા પાછીતી નજરે પડી નહિ, ન્યાયાધિકારીએ પણ અંધારામાં સાવચેતીપૂર્વકે બારીક નજર કરી, પણ ઘટીતા પકમાં જેમ બહુ આધિ જેઠ સક્રાંત નથી તેમ એ અંધારામાં પણ બહુ આધિ જેઠ શકાય એવું હતું નહિ, એટલે પછી કશું માલુમ ન પડતાં તે બારી આગળથી અંદર ચાલ્યો ગયો.

આથી પાદરી પણ પહેલાં કરતાં કંઈક દરમય થયો. પણ ત્યાં તેની આંખે દુરકારથી એ મહેલલા તરફ ચાલ્યો આવતો કેમકે આંખો પ્રકાશ પડ્યો. એ પ્રકાશ ધડીકમાં કેમ ચાલતો પર. ધડીકમાં કેમ બગીચાની વાડ પર, ધડીકમાં કેમ જળાશયર આરીના કાચ પર, ધડીકમાં કેમ હવાકાના પાખીના પંખ પર, તો ધડીકમાં વળી કેમ લાકડાને કમાનદાર દરવાજા દેખ તેમાં લોકને આગ-ગિયો હોય, અને નીચે પથથિવા તરીકે લાકડાનું દીમનું મૂક્યું હોય એના કેમ દાર પર પડેલો હતો, અને અંધારામાં અત્યાર સુધી અદમ્ય રહેતી એ સમગ્રી વસ્તુ-એને તેની આગળ દરમ બનાવી દેતો હતો. આ પ્રકાશ તેમ એ પ્રગટધારી બનિતનાં પગમાં જેમ જેમ પાસે આવતાં ગયા તેમ તેમ પોતાનું હલે આવી બન્યું એમ પાદરીને નિશ્ચયપૂર્વક ખાતરી થઇ ગઇ, કેમકે એ અકિન પાસે આવશે કે તરત જ તેના કાનસને પ્રકાશ પોતાના પર પડશે, અને તેથી એની દીર્ઘકાળથી છૂપી રાખેલી વાત ખુલ્લી થઇ જશે. પણ આથી ખાતરી હોવા છતાં એ કાનસના પ્રકાશથી ઉપર વળી તેની એ ને વસ્તુએ દરમ બની ગઇ તે સહમત ને આનન્દનું ભેદ રહ્યો. પછી એ દીવેલ વધુ પાસે આવ્યો એટલે એમાંથી પડના પ્રકાશના ગર્ભાદિત શેરાગતી અંદર તેણે પોતાના પદરો ખંધુ અથવા વધુ સમાધાન રીતે કઢીએ તો, ધર્મચુલના વ્યવસાયમાં એના પિતા અને માનનીય નિત્ય-રેકર્ડ સિ. વિસ્મનને જોયો, એટલે મિ. રિસ્કોફેલ હલે અનુમાન કરી શક્યો કે કેન માણસ મરણપથારીએ હશે તેની પાસે અતિમ પ્રાર્થના કરવા તે નીકળ્યો હશે. અને હાથમ્ત પણ એમ જ હતી, સળે વિન્ડોપ કાચ પહેલાં જ રૂબેરું સિધાગ્યો હતો, એટલે આ બોલો શુભગં પાદરી

તેની મત્સ્યપ્ત્યાની પાસેથી જ સંધિસીધા આવી આવતો હતો અને જાણે એ સદૃશ્ય સુખે એને પોતાની તેજ-સ્વિતાનો વારસો આપતો ગયો હોય, અથવા તે એ વિગતથી યાત્રાનું સ્વર્ગદ્વારમાં થઈને પસાર થઈ ગયો હોય એ વખતે એ સ્વર્ગનગરના દરદરના પ્રકાશ જાણે એણે પોતાના મસ્તક પર ઝીંક્યા હોય એવા રીતે, પ્રાચીનકળના સાધુ સંતાની જેં એની આમપાસ એક તેજસ્વય પથરાઈ રહ્યું હતું, અને એવા તેજસ્વયથી મરિચિત્ત થઈ, સંગાથેલા કાનસની મદદથી માર્ગ કરતો કરતો આ બંધો પાદરી વિસ્મય થઈ બેઠી જઈ રહ્યો હતો. ઉપર જે તેજસ્વય સંબંધી તરંગો વર્ણવ્યા તે એ કાનસના પ્રકાશના દર્શનથી મિ. ડિમ્સડેલના મગજમાં ઊઠેલી તકેપરંપરાના પરિણામરૂપ હતા, અને પોતાના એવા તરંગોને કારણે તેણે સ્મિત ક્યું—સ્મિત શું અદ્ભુત ક્યું—અને પોતાને હસતો દેખીને પોતે ક્યારે ગઈ ને નથી થઈ ગયોને એમ સ્વયન વિચાર કરવા લાગ્યો.

દેવરૂંડ મિ. વિસ્મય એક દાએ પોતાનો છનિવાનો ધોડો મજબૂત રીતે પકડીને અને બીજા દાએ પોતાની કાતી આગળ કાનમ પકડી રાખીને એ માંચડ આગળ ચાલે નીકળ્યો, એટલે પાદરીથી બોલ્યા વગર રહેવાનું નહિ—

‘નમસ્તે, ગુરુવર્ચ વિસ્મય સાહેબ, નમસ્તે ! અંદો ઉપર પધારો, અને મારા સાથમાં કલાકેક મોજ કરો !’

બધા ભગવાન ! શું ખરેખર મિ. ડિમ્સડેલ આ સખ્તો બોલ્યો ! એક પળવાર તે એને લાગ્યું આ સખ્તો એના મુખમાંથી ઉચ્ચારામ ગયા. પણ એ બધું કેવળ એની હાલનામાં જ બન્યું, ગુરુવર્ચ વિસ્મય સાહેબ તો, પોતાના પગ પાસેનો કાદવ ભરેલો માથો બરાબર નેતા નેતા તે એ અપરખીઆના માંચડ બાજુ તો એક પણ વાર મોં ફેરવ્યા વગર, ધીમે ધીમે આગળ વાલ્યા ગયા. પછી એ ચમત્કાત કાનસનો પ્રકાશ દૂર જવાથી જવારે સાવ આછો બની ગયો, ત્યારે પોતાનામાં જે નિર્બંજતા આવી ગયેલી જણામ તે ઉપરથી, તેને માલુમ પડ્યું કે એક પ્રકારની રમતથી પોતાના ચિત્તને શાંતિ આપવાનો આમ સદા પ્રવૃત્ત કર્યા હતાં, પોતાની ઉમ્મો યોડી દાગે તો ઘરણું ચિંતાને લીધે ખરેખર ફોડાઈની ગણાય એવી પસાર થઈ હતી.

થોડા વખત મછી તેના માનસિક ઓળા વળી પાડી પહેલા જેવા ભયંકર બની ગયા. કાંઈ દહાડો રાતની દંડીમાં બહાર નીકળવાની ટેવ નહિ હોવાથી એને આંહી બેસા રહેવાથી પોતાના અંગે અકકડ થઈ જતાં લાગ્યાં, એટલે એ માંચડનાં પગથિયાં પોતાથી બાદથી ચકાકે કેમ એ નિશ્ચે પણ તેને કંઈક થવા લાગી. એને થયું કે આમ ને આમ પરાદિયું થશે અને છતાં પોતે તો ત્યાં ને ત્યાં જ બેઠો હતો. પછી આજીઆજીતો માણસો ઊંઘમાંથી જાગવા લાગ્યો. સવારમાં સૌથી વરસે ઉઠનારો પછી પરાદિયાના બજામાં બજામાં એ આજી આવશે ત્યારે એ ફરેલીના માંચડ પર બેસે કાંઈ બરવત રેખાવાળી આકૃતિને દેખશે; અને અંધા ભય અને અંધા કૌતુકથી અધમાડા જેવો બની જઈને ધેર ધેર બારમાં જમણરીને કાંઈ મરી ગયેલા પાપીયા એ બૂતને—એ તો એરે બૂત જ માને ને; નેવાસીને ભેલાથી આવશે. એટલે એ ધૂમળા વાતાવરણમાં ધેર ધેર મંખીની પાંખોના કકકટ જેવી ધાંધલ મચી રહેશે. મછી પ્રભાતતેજ હતું વિશેષ ખીમતા છુટકાં વડીલો ફાસડીનના કમ્બા મહેરીને જ જટ જટ જિહવામાંથી ખડા થઈ જશે અને પાકટ વધતી વીચો પછુ મળેના પોચાક બદલાયા વગર જહાર હોડી આવશે. આમ આજ સુધીમાં એક પણ દિવસ જેમની વાળની એક લટ સરખી પણ કદી જે અચ્ચરચિત નેરામાં નહિ આવેલી એવું આ મુસ-બ માનવસમાજ જાણે દુલકું પડ્યું હોય કે કોઈ મદા દુરુષ દેખીને જળા બેસે હોય એવા અત્યંત અપ્રત દેખાવમાં સરિયામ જમા પર આવી મડશે. આમાં જુઓં સુખે ભેજિંગદામ પણ ગળપકો કંઈ ફેલાણા વગર એ તેમ લેપેટીને ભવંકરૂપમાં આવશે; થીમરી દિમિ-ન્સ પણ પોતાના રાત્રિપર્વટમાંથી સીધી જ આવતી હોવાથી તે તેથી પગવાર પણ ઊંઘતું મટકું મારવાનું નહિ મળવાથી રોજના કરતાં વધારે કાલું મોં રાખીને વરતના પાત્રમાં જગડી ચેપાઓની મેક ડાંખીએ. વગરેથી હોય એટલે વેશમાં ત્યાં આવી પહોંચશે. તેમ પાદરી વિસ્મય પણ અંધી રાત મારણપથારી આગળ ગાળી હોવાથી પોતે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ઉપમાં જે ગોરવવાળી સંત પુરુષોનાં સમણાં નેતા હતા તેમાંથી આવશે. જહોલે લોખ તેને જગાડશે એ નહિ મળતાં કમખેડું

તેની અત્યુશય્યાની પાસેથી જ સહિસીધી આશ્વેશ આવતો હતો અને જાણે એ સદૃશત સ્થિતિ એને પોતાની તેજ-સ્વિતાનો વારસો આપતો ગયો હોય, અથવા તે એ વિચરતી યાત્રાણુ સ્વર્ગદ્વારમાં પહોંચે પસાર થઈ રહ્યો હોય એ વખતે એ સ્વર્ગનગરના દરદરનો પ્રકાશ જાણે એણે પોતાના મસ્તક પર ઝીંધ્યો હોય એવા રીતે, પ્રાચીનકાળના સાધુ સંતોની પેઠે એની આત્મપાસ એક તેજોવલ્લય પથરાઈ રહ્યું હતું, અને એવા તેજોવલ્લયથી પરિવેષિત થઈ, સજાગવેલા દાનસનો મદદગી માર્ગ કઢવો કરતો આ ભલો પાદરી વિદ્વત્ત ધર ભગી જઈ રહ્યો હતો. ઉપર જે તેજોવલ્લય અંબાંધી તરફ વર્ણવ્યા તે એ દાનસના પ્રકાશના દર્શનથી મિ. ડિમ્સડેઇલના મનજમાં જોઈથી તકરાર પડતા પરિણામરૂપ હતા, અને પોતાના એવા તરડોને કારણે તેણે સ્મિત ક્યું—‘સ્મિત શું અટકાવ હતું’—અને પોતાને હમતો દેખીને પોતે ક્યાંક આગ્રી તો નથી થઈ ગયોને એમ સ્વગત વિચાર કરવા લાગ્યો.

‘સ્વર્ગક મિ. વિદ્વત્ત એક દાઢે પોતાનો જીનિવાનો પોષો મજબૂત રીતે પકડીને અને ખીજ દાઢે પોતાની છાતી આગળ ફાનમ પકડી રાખીને એ માંચડા આગળ મૂકીને નીકળ્યો. એટલે પાદરીથી ભાટવા વગર રહેવાનું નહિ—

‘નમસ્તે, ગુરુવર્ધ’ વિદ્વત્ત સાંકુંબ, નમસ્તે ! આંહી ઉપર પધારો, અને આશ્ર આધમાં કલાકેક મેજ કરો !’

ભલા ભગવાન ! શું ખરેખર મિ. ડેમ્સડેઇલ આ રખડો ભાઈઓ ? એક પગવાર તો એને લાગ્યું આ રખડો એના મુખમાંથી ઉચ્ચારાશ મળ્યા. પણ એ બધું કેવળ એની કદપનામાં જ બન્યું. ગુરુવર્ધ વિદ્વત્ત સાહેબ તો, પોતાના પત્ર પાસેનો કાલક લેરેડો માર્ગ બરાબર જોતાં જોતાં ને એ અપરાધીઓના માંચડા બધી તો એક પણ વાર મોં ફેરવ્યા વગર, ધીમે ધીમે આગળ વાટમા મળ્યા. પછી એ અમરતા દાનસનો પ્રકાશ દૂર જવાથી જવારે મલ્લ આજો બની ગયો, ત્યારે પોતાનામાં જે નિર્જનતા આવી ગયેલી જણાઈ તે જણથી, તેને માલમ પડ્યું કે એક પ્રકારની રમતથી પોતાના મિત્તને શક્તિ આપવાનો આમ સદગ્ર પ્રયત્ન કર્યાં છતાં, પોતાની ઉસી થોડી હતી તો હરથુ વિતાંને લીધે ખરેખર કોઠાકોટીની મજાપ એવી પસાર થઈ હતી.

થોડા વખત પછી તેના માનસિક-આળા વળી પાછા પહેલા જેવાં લયથી જ ચલી ગયા. કાંઈ દહાડે રાતની ઈંદીમાં અદાર નીકળવાની ટેવ નહિ હોવાથી એને આંહી જિલા રહેવાથી પોતાનાં અંગે અકકક થઈ જતાં લાગ્યાં, એટલે એ માંચડાનાં પગથિયાં પોતાની છાતરી શકોરી કે કેમ એ વિશે પથુ તેને સંકો થવા લાગી. એને થયું કે આમ ને આમ પરોડિયું થશે અને છતાં પોતે તો ત્યાં ને ત્યાં જ જાઓ હશે, પછી આજીવ્યાજીવી માણસો જીવમાંથી જાગવા લાગશે. સવારમાં સૌથી વહેરો જોડના-રો પછી પરોડિયાના જાગ્યાં ખગામાં એ બાજુ આવશે ત્યારે એ ફેરેલીના માંચડા પર જાંચે કાંઈ અરપથ રેખાવાળી આકૃતિને દેખશે; અને અડધા ભય અને અડધા કૌતુકથી અવગાંડા જેવો બની જઈને ધેર ધેર બારણાં ખખડાવીને કાંઈ મરી ગયેલા પાપીના એ જુને —એ તો એરે જુત જ માને ને—એવાઓને ભોલાવી આવશે. એટલે એ ધૂંધળા વાતાવરણમાં ઘેર ઘેર પંખીની પાંચિના દહાડા જેવી ધાંધલ મચી રહેશે. પછી પ્રભાતતેજ હલુ વિશેષ ખીજતા જુમર વડીમે કાલકીનના અજમા પહેરીને જ નટ નટ પિછાનામાંથી ખસા થઈ જશે અને પાકટ વપતી સીમો પથુ માતનો પોલાક બહાસ્યા વગર મહાર કોડી આવશે. આમ આજ મુઠીમાં એક પણ સિસ જેમની વાળતી એક લટ સરખી પથુ હતી જે અપરિશિત જોવામાં નહિ આવેતી એવો આ સુસ-જ્ય માનવસમાજ જાણે દુલકું પડ્યું હોય કે કાંઈ મહા-દુસ્તર દેખીને જગા જાણે હોય એવા અસ્ત વ્યસ્ત દેખાડમાં સરિથમ જગા પર આવી ચડશે. આમાં જુમર રણો બેલિયમમાં પણ અગવડે કંઈ ટેકાણું વગર ગમે તેમ લપેરીને કલંકરૂપમાં આવશે; થીમતી દિવિ-ન્સ પણ પોતાના રાત્રિપર્વતનમાંથી સીધી જ આવતી હોવાથી ને તેથી પગવાર પણ જીંધતું મટકું મારવાનું નહિ મળજાથી રોજના કરતાં વધારે ટાણું મોં રાખીને વગવા પાવવામાં જગતી રોષાઓની કાંઈ ડાંખળાઓ વગેરેથી હોય એવા વેરામાં ત્યાં આવી પહોંચશે. તેમ પાદરી વિદ્વત્ત પણ અડધી રાત મરણપથારી આગળ આગી હોવાથી પોતે પધારીમાં પડ્યો પડ્યો જીવમાં જે ગૌરવશાળી સંત પ્રુધોનાં સમજ્યાં જોતો હતો તેમાંથી આવડો વહેરો લોક તેને જગાડશે એ નહિ મળતાં કમમેકું

મોહું રાખીને ત્યાં આવશે. વળી આંદો ડિમરેકલના દેવળના નાના પાદરીએ તેમ એના ધર્મમંડળના વડેરા-એ પણ આવશે, પોતાના ધર્મચક્રને ભગવાનની જેમ પૂજતી, અને પોતાના શુભ વહાલ્યથળને તેના મદિરરૂપ બનાવીને તેમાં પધરાવતી એવી શુભન કુમારિકાઓ પણ અત્યારે રણધારમાં એ વહાલ્યથળને રૂપાલમાં ઢાંકવા જેટલો પણ વખત ઉતાવળમાં ન રળતાં અન્નવસ્થિન દશામાં આવી પહોંચશે. ટૂંકામાં સમજા લોકો પોતાના ધરના ઉપરમાં ઉતાવળને લીધે કેટલા ખતાં ખતાં આંદો આવશે તેથી મળશે અને એ માંચડાની આમવાસ પોતાના તાણુપ થઇ ગએલાં અનેએખાકળાં જની ગએલાં મોહાં જિયાં કરીને ભૂમાં કરશે. અને એ પ્રમાણે એતાં પૂર્વાકાશનાં પ્રથમ કિરણો કયા પુરવાના કષાળ પર પડનાં તેઓ દેખશે ? કેમ વળી, હંડીમાં હુંદવાભને અરણતોલ જની ગએલા, શરમધી ઝાંખાકપ થઇ ગએલા, અને હેસ્ટર પ્રાઇન જાખી હતી તે જ. અગાએ જોએલા રેવરંડ આર્ચરે ડિમરેકલ સિવાય બીજા કોને તેઓ ત્યાં દેખવાનાં હતાં ?

આ મિત્રમાલાની વરથી ભયંકરતાથી ભાન બની જઇને એ પાદરી એને પોતાને પણ ખબર ન પડે એમ ભરે મોટા અવાજે અડખાટ હસી પડે. પોતાના આવા જુલંદ સ્વરના અહંભાસથી એ પોતે પણ અત્યંત છળી લાડે. 'જેવું એવું' એ જુલંદ હાસ્ય પૂરું થયું કે તરત જ આજે એના પડેલા જ પડેલા હોય એમ એક આજુ, તરંગી, બામકના જેવું હાસ્ય સંભળાયું એ સંભળાયું તેવા જ એજે એમાં નાનકડી પર્તની અવાજ આગળે, અને એ અવાજ આગળના જ એના અંતરમાં એક મૂલતરી પેલા થઇ, પછી એ મૂલતરી દુઃખાનિરેકની હતી કે સુખાનિરેકની તે તો એ પોતે પણ મમજ રાકેલા નહિ.

'પર્ત ! નાનકડી પર્ત !' થોડીવાર થોભીને તેણે ખૂસ પાડી: પછી અવાજ દબાવી હતીને ભોળો, 'હેસ્ટર ! હેસ્ટર પ્રાઇન ! કાચું તું છે એ ?'

'હા: હેસ્ટર પ્રાઇન છે એ !' એણે આશ્ચર્યચકિત અવાજે ઉત્તર આપ્યો: અને પછી તરત બાજુના દરવા પર થઇને તે જતી હતી ત્યાંથી તેનાં નજીક આવનાં પગમોનો ધમારો તેણે પ્રાંબળો. 'એ કું' છું' ને મારી નાનકડી પર્ત: છે.'

'તું કયાંથી આવી; હેસ્ટર ?' પાદરીએ પૂછ્યું: 'ક્યાંથી આવી ચડી આંદો ?'

'સુખા વિન્ડોપસાહેબની મરણપથારી આગળ બેઠી'તી,' હેસ્ટર પ્રાઇને જવાબ આપ્યો, 'ત્યાં એમના મરણનું હમણું માપ લીધું, અને હવે મારે ઘેર ભઈ છું.'

'આંદો ઉપર આપ હેસ્ટર, તું ને નાનકડી પર્ત જન્મે આપો ઉપર !' રેવરંડ મિ. ડિમરેકલે કહ્યું. 'તમે જન્મે આંદો ઉપર જિભાં રહેતાં, પણ એ વખતે હું તમારી પાંખે નહોતો, તો એકવાર ફરીથી આંદો ઉપર આવો, એટલે આપણે ત્રણે સાથે જિભાં રહીએ.'

એટલે તે મૂંઝી મૂંઝી પગથિયાં ચડી અને નાનકડી પર્તને આગળે વળગીને માંચડા પર જાખી રહી. પાદરીએ એ ઊંઘરીતો બીજા દાચ ક્રેસીટીને મોંમાં કાઢ્યો અને તે પોતાના હાથમાં થોભી રાખ્યો, જે પછે એણે આવી રીતે પર્તના હાથ ધેવી રાખ્યો તે જ પછે, ભણે એ માદારી પોતાનું 'હુંદલકું' મેનન તેની અર્ધજડ થવામાં રેકતો હોય તેમ અભિનવ જીવનનો અત વેગવંત ધોધ-પોતાના નહિ પણ કાંઈ બીજાના જ મેનનપ્રકલનો ધોધ-કાંઈ મંદ પ્રવાનની ગોંડ તેના અનરમાં દબાવતો હોય, અને એની ગમેનમમાં એમ-બેર ધૂખી વળતો હોય એવું એને લાગ્યું. એ ત્રણેએ મળીને ભણે કાંઈ વિશુદ્ધાદક તાર રમી રીધો હતો.

'પાદરી !' નાનકડી પર્ત પીરે શબ્દે થોલી.

'શું કહે છે, મોટા ?' મિ. ડિમરેકલે પૂછ્યું.

'તુ બાની ને મારી માથે કાંતે બપોરે આંદો જિભો રસીક ?' પર્તે પૂછ્યું.

'ના: નહિ જ બેટા પર્ત,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો: કેમકે એ પછે એનામાં ને નવું જેમ આપણું તેની સાથે એના અંતરને જીવનમાં લાંબા વખતથી પીડી રહેલો એવો જાહેર ક્રેસીટીને પહેલાના જેટલો જ રૂપ પણ પાછો તારંગે થયો; અપારે જ જે સાથમાં તે જિભો રતો —અદમ્ય એ માથમાં રહેતાં એને આનંદ જ થતો હતો, જ્યાં-તેને એલીધે કવારનો કોપી રહ્યો હતો. તેથી તેણે કહ્યું, 'ના બેટા શમ બપોરે તો આંદો ન જાણું રહેવાય. તારી બાની ને તારી બન્નેની માથે એક દિવસ તો હું જરૂર જિભો રહેવાનો છું, જમ્ તે કાંતે નહિ.'

‘ પત્નિ ખડખડ હસી પડી, અને પોતાનો હાથ તેના હાથમાંથી છોડાવવાને મથવા લાગી પણ પાદરીએ તે દાખીને પકડી રાખ્યો હતો.

‘ થોડીવાર ભલે રહ્યો, થેટા ! ’ તે બોલ્યો.

‘ પણ તું વચન આપે છે, કાંતે બપોરે બાનો ન માત્રો હાથ પકડીને જીભા રહેવાતું ? ’ પત્નિ પૂછ્યું.

‘ ના, કાંત નહિ, ’ પાદરીએ કહ્યું, ‘ પણ બીજા વખતે જિભા રહીશ. ’

‘ તે કયે બીજા વખતે ? ’ પાદરીએ એની એ વાત આગળ મચાવી.

‘ થેટા કપામતને રિજો, ’ પાદરીએ ધીરે બનાવે કહ્યું; અને પોતે ધાર્મિક સભ્યોનો પ્રચાર કરનારો ધંધાદારી શરૂ છે એ વિચારે તેને આ બાળકો એ રીતે આપવા શ્રેયો.

‘ એ વખતે સૌનો ઇન્સાફ ચરે ત્યાં, એ ઇન્સાફની ગાદીની સામે તારી બાએ, તારે, ને મારે એમ આપણે સૌએ સાથે જિભા રહેતું પડશે. પણ આ જગતમાં થોજે દલાડે તો આપણે કદી પણ એકાં કીતાં નહિ ઉતર રહી શકીએ ! ’

‘ પત્નિ ફરી ખડખડ હસી પડી.

પણ મિ. ડિસ્કોર્ડેલના બેલ પૂરા થવા પહેલાં તેા ધનપટાથી છવાઈ ગએલા વિશાળ આકાશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રકાશને એક જગતારો થયો. એ જગતારો આકાશના અન્ય ભાગમાં ધણીવાર તારા ખરતા જેવામાં આવે છે તેનાથી જ નિઃશંક થયેલો. એનો પ્રકાર એટલો બંધા પ્રબળ હતો કે તેનાથી આગ્રાજ ને પૃથ્વી વચ્ચે જે ધાડું ધનપટ આવી રહ્યું હતું તેને એણે ઝળાઝળાં કરી દીધું. ગગનની એ અંગારર કમાન, કાંઈ રાહુલી કદનાં દીર્ઘાના ધુમ્મટની પેઠે, ચમકી ઊઠી આ પ્રકાશને લીધે એ શેરીની પરિચિત વસ્તુઓ ખરા જાણેના પોમ તેજમાં ચમકતી હોય એવા સ્પષ્ટ સુરેખ આંધારમાં પ્રકાશવા લાગી. પણ આવી સુરેખતાની સાથે જ પરિચિત વસ્તુઓ પર અપરિચિત પ્રકાશ પડે ત્યારે એમાં જે એક પ્રકારની લાપ્તેરકતા સહાયે આવી જાય છે તે પણ એ પદાર્થોમાં આંત્રી આગળ પડતી મેદીઓ અને વિચિત્ર ચિત્રેશ્વરનાં રોશિયણાં લાકડાનાં મકાનો, આસપાસ ઊભી નીકળેલા ધાત્મથી છવાઈ ગએલા મકાનો-

ના ઉંમરા અને પ્રગથિયાં; તાહ જ જેટલી જુમળીનાં દેહને લીધે કાળા દેગાતા બગીચાના કિના; જરા પ્રસા-એવો અને જમરના ભાગમાં પણ બનને બાળુની કેર પર પાસ ઊભી નીકળેલો એવો માદામાર્ગ-આ બધા પદાર્થો એ પ્રકાશમાં એક શકતા હતા, પણ ને એવા વિવક્ષણ સ્વરૂપમાં દેખાતા હતા કે આ જગતની વસ્તુ-ઓનું નૈતિક રહસ્ય આજસુધી લાગેતું તેથી કાંઈ જુદી જ બેનું એ પ્રકારને લીધે જણાતું હતું. આ વખતે એ પાદરી પોતાની ઇતી પર હાથ રાખીને ત્યાં જિભા હતો; પડખે હેસ્ટર પ્રાધન પણ ઉભી હતી અને ભરન ભરેલો અસર એની ઇતી પર જગતો હતો; અને વચ્ચે નાનકડી પત્નિ કાંઈ સંજ્ઞાનું મૂતું સ્વરૂપે હોય એવી, અને એ જાને એની પુરુષ વચ્ચેની સંયોગી કંડી જેવી કીમી હતી. ખરતા તારાનો આ જગતારો એ જાણે કે સર્વ શ્રમ વસ્તુઓને પ્રકટ કરનારો પ્રકાશ હોય, અને ખરેખર એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય એવાં સૌને જોડીને એકરૂપ કરી દેનારું પ્રસાદ હોય તેમ, એ વિવક્ષણ ને ગંભીર ભરૂતા તેજ-આંધારમાં એ જાણે જણી હતાં.

પત્નિની આંખોમાં એ વખતે કાકળુના જેવું તેજ ચમકતું હતું, અને પાદરી જણી જોયે નજર કરતી વખતે એના મુખ પર પણ જાણે એ ભૂત હોય એવી છાપ પાડતું રિસૂત રમતું હતું. તેણે પોતાનો હાથ મિ. ડિસ્કોર્ડેલના હાથમાંથી ખેંચી લીધો અને શેરીની પેઠી બાજુએ આંખથી મીંધી પણ પાદરીએ તો પોતાના બનને હાથ ઇતી પર દાખી રાખ્યા અને મધ્યાકાશ જણી દષ્ટિ કરી.

એ જમાનામાં તારા ખરે અથવા તો સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત કરતાં એાંબી નિયમિતતાવાળા-અણુપાત્રો જેવા લાગે એવા- બીજા કાંઈ પ્રાકૃતિક જનાવ મને તો, તે સવળા જનાવોને કાંઈ ઉંધાતીત જગતમાંથી થયેલી આગાંહી કે ભવિષ્યકથનરૂપ મણી લેવામાં આવતા હતા, ઉદાહરણ તરીકે મધ્યરાત્રિએ આકાશમાં કાંઈ ચમકતું લાલું, જગતની તરવાર, ધનુષ્ય, કે બાણનો ભાથો જોરમાં આવે તો તે રમકનિયનોના વિમલતા સ્વચરૂપ મણી લેવામાં આવતું હતું. એ જ રીતે રતુંબરા રંગની શ્વિ થાપ તો તે ઉપરથી કાંઈ એપીથિંગ કાંઈ નીકળવાનો એમ મનાતું હતું. એટલે જ્યોત્સ્નાની વસાહત શરૂ થઈ

એવા પ્રકારમાં રોજર ચિલિંગવર્થ તેમને વાઢાઈ રિમત કરીને ઊભેલા સપતાનના સ્વરૂપમાં દેખાવ એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ વખતે એ વૈદની મુખમુદ્રા એવા તાદરશ રૂપમાં પ્રકટ થઈ હતી; અથવા તો પાદરીને એવું જે દર્શન થએલું તે એટલું જાણુ મચેલું અને અવિરમરણીય થએલું હતું, કે એ ખરેખર તારો અદરશ થઈ ગયા પછી પણ, પાછાગતા અધિકારમાં પણ એ સ્થિર ચિરંજીવ સુતિથી ચિત્તકિંતિ થએલી લાગતી હતી, અને એની અનન્ય તાદરશતાને કારણે એ આખી રોરી અને એની અંદરની બીજી સુષળી વસુએ જાગી એકદમ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય એવી રીતે અદરશ બની ગઈ.

‘કેણ છે એ, હેરર ?’ બીજી સિધાવિધ થઈ જામી મિ. ડિમ્સડેઈલે હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું. ‘એને જોઈને તો મારી કાપા કંપે છે ! તું એ આદામી ઓળખે છે ? મને તો એના પર હારે તિરસ્કાર વહૂ છે, હેરર !’

‘પણ હેરરને પોને આપેલું વચન જરાજર માદ હતું, એટલે તે ચૂપ જ રહી.

‘ખરી વાત કહું છું હો તને, કે એને જોઈને તો મારી કાપા કંપે છે—પાદરી બીજાજ મજબૂતો. ‘કેણ છે એ ? કેણ છે એ ? તું મારે માટે કંઈ કરી શકે એમ નથી ? એ માણસની મને તો અડકવ તાસ છૂટે છે !’

‘પાદરી,’ પછી બોલી, ‘હું કહું તને એ કેણ છે તે.’

‘હા, તો જટ કર, બેટા, નીચે નમીને પોતાના કાન તેના હોઠની છેક પાસે આણીને પાદરીએ કહ્યું. ‘જટ કર, અને ખૂબ ઝીણા સાદે મારા કાનમાં કહે.’

પહેલે નેતા કાનમાં કંઈક પીગો મણુતણાટ કર્યો, અને એનો અદરશ પેલું મનુષ્યસાગ નેવો લાગ્યો ખરો, પણ વચનના નાનાં હોઠનાં એટલાં મગાને રમતાં હોય અને એ પડી વિનોદ કરતાં હોય એ વખતે જે અર્થશૂન્ય પ્રકાશ તે કરે છે એવો જ એ અવાજ હતો. ગમે તેમ, પણ રોજર ચિલિંગવર્થના અંધમાં કોઈ સુખ આતમી એ અવાજમાં સમાયેલી હોય તો તે આ વિદ્વાન પાદરીને જાત નહિ હોય. એની કોઈ આશામાં સમાયેલી હતો, તેથી એ અદરશ અંધબોલીને તો

પાદરીની મૂંઝવણ ઊઘરી વધી. એટલે એ પોતે પા. ખડખડ કરી પાડ્યું.

‘તું આવારે મારી મસ્કરી કરે છે ? પાદરીએ ક. ‘તારામાં કિંમત શ્યાં છે ? તારામાં સમ્માન ક્યાં છે ?’ હોઠનીએ કહ્યું. ‘કાલે બંગોરે મારો ને મા બમો હાથ પકડીને આંહીં ઊભા રહેવાનું વચન તો આપતો તથી !’

‘મદાશય,’ દવે એ માંચકાના પથથિના કને પહેલિયા વેદે કહ્યું. ‘ધર્મનિષ્ઠ ડિમ્સડેઈ યાદેમ, આપ ઊભા છે એ ? બને, બને. દંમે પોતાનાં થોધાંમાં જ મશગૂલ રહેનારા’ આ, જેના અબપાણી લેરેલી તો કોઈક દેખરેખ રાખે જરૂરનું છે. આપણે તો જમતાં જમતાં પેલું રૂઝમાં જોઈ છીએ, અને ઊંધતાં ઊંધતાં પણ ચોરીએ જાગે. ચ. મદાશય, ચાલો, પ્રિય મિત્ર, હું તમને ચેર લાઠ તન

‘તને ક્યાંથી ખજાર કે. હું આંહીં છું ?’ હે. મએલા પાદરીએ પૂછ્યું.

‘ખરેખર,’ રોજર ચિલિંગવર્થે જવાબ આપે ‘મને કંઈ ખજાર જ નહોતી. હું તો રાતનો ધજોખ વખત સુઆસાદેમ નિશોપતી પથારી પાસે જ દ અને ત્યાં મારી અંદના આપડતથી એમને શાન્તિ આ વાંને મારે જે કંઈ જની શકે તે કરતો હતો. એ પરશે પોતાને ચેર સિધાવ્યા, એટલે હું ‘પણ મારે ચેર નીટણી પડયો, પણ એટલામાં શ્યાં અધિકારો થયો. ચુરુગ, ચાલો હવે, નહિ તો આપની કાલે રૂન પ્રવચન આપવાનું છે નેમાં આપનાથી નહિ પદે સકાય એવો હો. હુઓ આ થોધાં કારે પગલે માણુયને ! મદાશય, આરે દવે વાંચવાનું આણું નાખવું વેદેએ, અને જરા વિચારતે વિનોદમાં મ મારવેલા જોએ, નહિ તો પછી આવી રાતિમમણ અને તરંગોનું જોર તમારા પર રહી રિવસે ન જશે.’

‘આતો, હું તમારી સાથે આવું છું ચેર.’ ડિમ્સડેઈએ કહ્યું.

કોઈ બપોરે રસમમાંથી જાગતાં માણેય દીનોદર કીચાર ને સર્વથા દવાસા જની જાગ

બની જઈને પાદરીએ ચોતાની ઢાપા વેંટના દાઢમાં
સોંપી દીધી અને એ દોરતો ગયો તેજ એ દોરાના લાંબે.

જતાં બીજે દિવસે મંચિવાર હતો તેથી એણે જે
વ્યાખ્યાન આપ્યું તે આજ મુશીબાં-એનાં સમજાતાં પ્રમ-
મનોમાં સૌથી વિશેષ સમજ, સૌથી વિશેષ 'એમદાર,
અને હોવલોહની પ્રેરણાથી સૌથી વિશેષ ઉભરતું' સોને
લાગ્યું: એમ કહેવાય છે કે એ પ્રમુખની અમરને નીધે
ટેટલાએ આત્માને સંત્યજો અજ્ઞાતકાર થયો, અને તેથી
તે દિવસથી મિ. ડિમ્પ્ટર પ્રમે પવિત્ર કૃતચતુષ્ટિક
સહને મારે ચોતાના અંતરમાં રાખવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા
લીધી. પણ એ પ્રવચન પર કરીને જેવો તે પ્રવચન-
પીઠ પરથી નીકળે આખો કે તરન જ, તેમજો મુખરી
દાદીવાળો મેરેપોરિયું/કાણું દાખનું મોલું લઈને માંમે
આખો, મોલું લેઈને તરન પાદરીએ તે ચોતાનું છે
એમ વગી કારણું.

'શુંગણેની મેરે કલેની કરવાનો માંમે છે ને,'
તે ચોરખોદિવાએ કહ્યું. 'ત્યાંથી એ જડ્યું. મને લાગે
છે આચાર્યશ્રીની નાક મરહી કરવાના ધરાવતી સવાને
એ સ્ત્રી માંમેનું, પણ એ સવાન તો મુશીબી મરન ને
આવળ જ છે, નહિ તો એટલું ન સમજે કે તિરુદ
દાયને કંઈ દાંધા માટે મોલની જરૂર નથી હોતી.'

'અમાર થયો, નાહા,' પાદરીએ મોંદરવંક
અંબારવાથી કંઈ, પણ જતાં આમ જોતની વખતે, એનું
હૃદય તો જાણી જાયું હતું. કેમકે એની અંતરજીવન
દમણું દમણું એટલી બધી અસાધ્યરન થઈ ગઈ હતી
કે અર્ધ કાચ રાતના અંતરવિતે, આજે એ કેવળ સ્વપ્ન,
સંસ્કૃત જ માનવા લાગ્યો હતો, 'હા, ખરેખર, એ
મોલું મારું જ હોય. એમ લાગે છે.'

'અને, સવાનને એ ચોરી જેવા જેવું લાગ્યું છે,
માટે આચાર્યશ્રીએ દહે એને મોલું પહેલી વખત જ
દેકાણે આણ્યો,' એ વરઘ ચોરખોદિવાએ જાણ કરીમત
કરીને દેકાર કરી. 'પણ કામ મતે આકાશમાં એક
ઉંચાત યજ્ઞલો-એક મોટો એ. (A) ના જેવો આકાર
રતો અંકુશ રતો શતો દેખાએડો-એ ચાત માંબળી
આચાર્યશ્રીએ? અમે તો એ એ અકરતો બધું "એ"
જડ' (દેવકન) એવા કરીએ છીએ, કેમકે કાલે રાત્રે
જ આપણા ભણા મુજામાટેજ ચિચો અને જ કામવાને

"એજડ" બનાવી દીધા છે, એટલે આ વાતના અંતર
આપવા માટે કંઈક નિશાની તો બનાવવી જ
જોઈએ ને?'

'ના, પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'મને એ અકરતી
વાત કાંઈએ કરી નહોતી.'

૧૩

હેનર વિશેનું દૃષ્ટિપરિવર્તન

મિ. ડિમ્પ્ટર સાથે દરજને જે વિનંતી
મુજાકાત આમ અકરમાત થઈ ગઈ, તેમાં એ પાદરીનું
શરીર આજુ બહુ ધમાક મેંજેનું જોઈને તેને ખૂબ
આશ્ચર્ય થયો. એનું મનોબળ સર્વથા ચાલ્યું ગયેનું
તેને લાગ્યું. એનું નીતિબળ ભુદ થતાં થતાં છેક બાસો-
ચિત્ર નિર્જાતાની દહે પડેથી ગયું હતું. એની
બૌદ્ધિક શક્તિમાં અસમન સામર્થ્ય એનું ને એનું
આલુ હતું, અથવા કદાચ કેવળ રોગ જ અંબી. થયે
એનું વિષ્ણુ શક્તિયુક્ત એમાં ઉમેરણું હતું, પણ
એનું નૈનિક ને માનસિક બળ તો પરમ કુળીને ધૂળમાં
આળેડ્યું હતું અને આમ. થયેનાં કારણ આખી
કુળિયાથી એનાં દનાં પણ હેનર પ્રાપ્ત નો એ સમન
પ્રસ મપરપતરી પૂરેથી પગિચિં, હતી, એટલે તે
તરન અબમાન કરી રાહી કે મિ. ડિમ્પ્ટરની શક્તિઓ
નો આલો દામ થયો તેમાં એ પાદરીનું અંતર એને
કંબા કાઢ્યું હતું તે એક કારણ, તો હતું જ પણ તે
ઉપરાંત પણ એના સ્વાસ્થ્ય નેદરેકાણેની વિરુદ્ધ કાંઈ
જાણક પાંચ રચાએડું હતું અને એ પાંચનું હતું
પણ તેની સામે કામ કરી થઈ હતું. આ બાપો!
ખતિત પુરુષ પહે એક વાર કેવો હતો તે એ બગાડ
બાંધેલી હતી, એટલે એ મોંબા પર બોલો હતો તે
વખતે એણે કેવળ મદજલુદિથી જ ચોતાના કુમંતે
ઓળખી કાર્યો, અને એ દુઃખનની માંમે ચોતાને
માદમ્ય કરવા એણે તેને-તેના જેવી અમાન્યદિષ્ટનું
ખતિત ઓળે-એ કુળની બરેલી બાળિયી ઓળછી કરી
તેથી એના સમગ્ર અંતરમાં પાદરી પ્રમે અમનું પાથી
કરી લીધે હતો વગી ચોતાની કનેના વિશેષમાં વિશેષ
સાદંબ્ય મેજાવળે એને કંઈ પણ છે એમ તેને નિઃશંક

લાગ્યું. સમાજથી અદિકૃત જાતીને તે એકાન્તમાં વસતી હતી, એટલે શું મોઝ શું અચોજ તેની નિયમ કરતી વખતે પોતાના અંતઃકરણ સિવાય બીજા કોઈ જાનના ધોરણ પર દૃષ્ટિ કરતી, એને કેવ. નહોતી, અને તેવી આ પાદરીના સંબંધમાં આખી દુનિયામાં અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પરત્વે પોતાની નંદોતી એવી કોઈ ભારે જવાબદારી પોતાને માથે નહેતી હે એમ હેરરને લાગ્યું. બાળની મનુષ્યવૃત્તિ સાથે પોતાને નેરંદારી કીઓ લખેને કહેતી, રેશમી, એવાની કે જીવ કોઈ પતંગની બનેલી હોય, તોપણ એ સપડી કીઓ હવે પડી ગઇ હતી. ત્યારે આંદી બનેલો, સાથે પગાને ફરતા પાપટી એક લોદમણ દી પરપરને નેરી રહી હતી, અને એ કી તે બેમાંથી એકે જાણ તોડી સહે એવું નંદોતું. એટલે જન્ય સર્વ મંજબીની પેટે આ મંજબની પાછળ પછુ કેટલીક કરતે. જન્યવચની રહેતી હતી.

હેરર આખની રિયતિ સમાજમાં દવે તેની કહેતી. ના પ્રારંભિક દિવસોમાં હતી તેવી રી નહેતી. એ કહેતી ક્યા પછી કેટલાંએ વરસો આવીને ચાલ્યા ગયાં હતાં. ત્યારે પછુ દવે, સાત વરસની ચક્ર અટકી. વિશ્વશાં. બરનેશમની વચ્ચે ચમકેતા દિવસો કિયે. બહાર ધારણ કરતી તેની જ્ઞાના પેણુદવે નગરજનોને સંરંધા પરિચિત્ત પુણ્ય જાની મેંક હતી. અને કોઈ વ્યક્તિ ત્યારે સમાજ સમક્ષ બહુ આગળ મરું રચાન-જીવન બંધી કરતાં હોઈ તરી આવે. એવું જ્ઞાન-અજાનની હોય, અને હતાં સમરત, જનમ જનના કે કેટલું પણ જુદા વ્યક્તિનાં રચાયે સંસ્કૃતિમાં વચ્ચે આજની નંદાવ ત્યારે એ સમાજમાં સવર્ગાવિગ્રામ્યો એના પ્રયે એક પ્રકારના આદરભાવથી તેના સામે હે એવા ને એક આમાન્ય નિયમ હે તરુન્યાર હેરર પ્રાછન પ્રયે પછુ હોકો. દવે આદરભાવથી જ્ઞેક લાગ્યું હતાં. જ્યાં કોઈ રચાયતો પ્રેય આપો આવતો ને હોય ત્યાં મનુષ્યો પિકાર, ક્રતાં પ્રેમ રાખવાન વિશેષ બાંધુર હોય હે એ સાત માનવપ્રકૃતિનાં સુધુપક્ષે રચકારથી પેટે એકા હે. અને કોઈ વ્યક્તિનાં પિકાર પ્રકર્યો હોય તોપણ એ પિકાર પ્રકર્યો વંચતી દુર્મનાવતી મૂળ વૃત્તિ ને કી કીને ઉરરમી ને ધોઈપરણો કરીને તોણ ને તોણ રાખવામાં ન આવો હોય તો એ પિકાર પછુ

ધોઈ કોઈ જ્ઞાન રીતે પ્રેમના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. પણ આં હેરર પ્રાછનના સંબંધમાં તો તેના તરફથી કી ઉરરમી કે ધોઈપરણો એનાં નહોતો. જન્ય તાની સામે તે કી અવકતી ને નહેતી, પણ એના ખરાખમાં ખરાખ વતાંને પછુ તે વગર ફિરકાં જાનિતી. સર્વથી સેતી હતી. વળી પોતે ને સંદેશ કરતી હતી તેના અલગમાં તે જનતા પામેથી કી પ્રાદેશો મેળવવાનો પણ દક્ષ રજૂ કરતી નહેતી, અને તેના રાજ દેવનું તે માપ કાઢવા કે દિશાંય રાખવા પછુ બેસતી નહેતી. વિશેષમાં, તેને મંકિત મૂળીને સમાજે અદિકૃત કરેલી એ સમર્પણ આ ક્રમમાં વરસો. ક્રમિક વાન તેણે આખંડ જાણી રાખેલી એવી નિષ્કંઠક આરિયવૃત્તિને પરિણમે પણ મોડા તેના સંરંધ સરંધ રાજર્ષક બેસાં લાગ્યા હતાં. કેમકે લોકે જ્ઞેમ રાકતાં હતાં કે દવે એ નેરંદારી અને તો એને કંઈ સુગંધવા નેવું હતું નહિ અને મદાચારી રહે, તો એને કંઈ મેળવવાની ક્ષાંધા નહેતી તેમ ક્રમમાં પછુ નહેતી, જ્યાં એ પોતાનું આરિય વિશુદ્ધ રાખી રહી હતી, તે ઉપરથી એ બાંધેલી અનિયમ અખળા આડી અખળી ભટકાને દવે સમ્મારે આવેમાં તે વિશુદ્ધિ અને નીતિ પત્તા સાચા પ્રેમત, કારણે જ આવી હતી એમ ભેકેએ રચાયતિ અનુમાન કરું હતું.

વળી એણે પણ નેવામાં આગળ કે પ્રારંભિક હતા પાસમાં હોતી અને પોતાના હાથની પ્રમણિક મહેનત કરીને પોતાને ને પોતાની માનકી વક્તિ માટે રેશમી ફેરવે ક્રમમાં આવે એ ઉપરથી જનમથી જ જ્ઞાન પછુ વિશેષ લાલ મેળવવાને હેરરે સહેન પછુ દાવો કરતી નહેતી—માનવમતિ જનતમાંથી નેતંતના તના લાણ આડી જાય હે તેમાં લેણ માત્ર જ્ઞાન પેઠા પેવાને પોતાનો દક્ષ આજળો કરતી નહેતી—હતાં બીજા બાજુથી કેટલું કરું એવું કેરપાને પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે માનવમતિ સાથેનો પોતાનો ભવિનીલાવ પુરવાર કરી જતારવામાં—ક્રમની સેના કીને પોતે મનુષ્યમતિની જ્ઞેન નેરી હે તે બેતાવર્તમાં ને જરા પણ પાળો પાળી કરતી નહિ. દુષ્ય તિરકારથી કટુકલવના બની મજેસા, લિખારીઓ, તોમને ધેરં આવીને રોજ રોજ એકાં આવી જતાં તથા રાજધિરાજના વાધામાં

ભરતકામ કરી શકે એવી કુશળતાવાળી પોતાની આંખ-
ળીઓ વડે તેમને માટે કપડાં સીતી આપનારી આ
બાઈની એ બધી સેવાના બદલામાં એ જિજ્ઞાસીઓ
એકે તેની મિઠલા કરતાં જતાં પોતાની પાસે એ કંઈ
થોડું હતું તે તેમના બધા માટે ખરચી નાખવાને માટે
તે હંમેશાં તૈયાર રહેતી. અને શહેરમાં બપોરે ઘેર ઘેર ફાંધ
એવી રામ કાઢી નીકળતો ત્યારે સૌથી સારવાર કરવામાં
પણ તે મોખરે રહેતી. ખરેખર સઘળા આશ્રિતનાં દિવ-
સોમાં, એ વ્યાપ્ત સાર્વજનિક હોય કે અંકિતજન હોય
તોપણ સમાજનો બહિષ્કાર પામેલી આ બાઈ હંમેશાં
પોતાનું સેવાકાર્ય સંભાળી લેતી. જે કાંઈ મનુષ્યનાં
વિપત્તિને અધિકાર ફેલાઈ જતો ત્યાં તે જઈ પહોંચતી
-કેમ જાણે વિપત્તિના મમળીની ભરેલા ધુંધળા પાતાવર-
ણમાં જ પોતાના માનવમનુષ્યો સાથે સર્વે સંપર્કવાળી
એને રત્ન હોય એવી રીતે-વિપત્તિને સમયે તે દરેક ઘેર
જઈ પહોંચતી, અને તે પણ કાંઈ બહારના આમંત્રક
મહેમાન તરીકે નહિ, પણ એ ધરના હકધર અંગજીવ
તરીકે જઈ પહોંચતી. એવા મમળીની ભરેલા દુઃખમય
પાતાવરણમાં પછી પોતાનાં અપાર્થિવ કિરણોદાસ સોને
આશાસન આપતો એવો ભરત ભરેલો બહાર ચમકતો,
અન્યત્ર જે પાપના પ્રતીકરૂપ હતો તે અદાર દરદીના
ઘોરકામાં દીપસિખા ભેગો બનતો હતો, એ દીપસિખા
દરદીના ઘોરકામાં જ પ્રકાશ પાડતી હતી એટલું જ
નહિ, પણ દરદી આ લોક છોડી જવાની અબ્બી પર
હોય એવી એની અન્તિમ શક્તિ આ લોકની પેલીપારના
પ્રદેશમાં પણ તે પ્રકાશનું આલું કિરણ ફેંકતી હતી
આ લોકનું અજવાળું આલું ઘડા માંડણ હોય, અને
પરલોકનું અજવાળું હજી પોતા સુધી આવી પહોંચું
નહોય એવા વચગાળાના સમયે પોતાના પગ ક્યાં
મૂકવાં તે આ દીપસિખા એ મરણોન્મુગ દરદીને બધા-
વતી હતી. આવી કરોડોની વેળાએ હેઠલરનો સ્વભાવ
હિદાર ને ઉખાલસો બની જતો-એ વખતે તેની પાસે
જે કંઈ સાચી માગણી કરવામાં આવતી તેઓ તે જવાબ
આપી અને દયામાંવાળાં અજૂંટ પ્રશ્ન એવી તે બની
જતી. ક્યાંકિયં ધારણ કરવું તેનું વહાલ્યું જોને જોને
જરૂર હોય ને સૌના શિલ્પને માટે કામજી એવી રૂપ બની
જતું. કાળના પથ સંપત્તિ બંધર રવરખેર તેમજ દયાજનિ-

નીની દીક્ષા કીધી હતી, અથવા આપણે એમ કહીએ
પોતાનું જીવન આપણે સ્વચ્છ ધારણ કરી તે એણે
જગતે કેટલેક ધારણ નહિ જતાં, જગતે નિષ્કુર અથવા
આંધી આંધીને તેને આ દીક્ષા લેવડાવી હતી.
અક્ષર તે દર્શનમંત્રી તરીકેના એના કાર્યના પ્રતીક
હતો. તે એટલી બધી ઉપયોગી થઈ પડી હતી-તેના
કામ કરવાની એટલી બધી શક્તિ અને સદાનુકૂળિત
એટલું બધું સામર્થ્ય હતું-કે ધણાં માણસો એ
અક્ષરનો મૂળ અર્થ સંકીર્ણવાળી દર્શ તો પાડ્યાં હતાં
કેમ જાણના હોવા છતાં હેઠલર પાછળમાં એટલું જ
સામર્થ્ય માલુમ પડ્યું હતું કે લોકો તેના એ (તે
અક્ષરનો અર્થ એમનાં-સમર્થ) એવો જ માય એ
હવે કહેતા હતા.

પણ તેને સમાજ વેળા અધિકારસ્થત જ
માં જ થઈ શકતો હતો. એ જ ધરમાં કરી પાડો મર્થ
પ્રકાશ આવતો કે તરત તે ત્યાંથી અદરશ થઈ જઈ
સર્વપ્રકારના આગમનની સાથે જ તેનો એણે ધરન
હીમરને એણગીને બહારના પ્રદેશમાં વિસર્જી જતો
પોતે એમની બારે ઉપાદરૂક સેવા કરેલ હોય તે મનુ
ષ્યના અંતરમાં એને મોઢે કંઈક કંઈક નિવસતાનો ભા
વિપણો હોય તો તે નિવસતાનો આસ્વાદ લેવા પૂરત
એક પણ નમર પાછી ફેરવી સિવાય આ સેવાસ્થ સ્ત્રી
ત્યાંથી એકદમ ગાળી નીકળતી અને એ મનુષ્ય પછી કોઈનાં
સ્તામાં મળી જાય તો તેમનાં મંત્રિકાર યોજનાને માં
પણ તે કદાં પોતાનું માથું નમિયા ઊંચું કરતી નહિ.
જતાં તેઓ જો આમદર્શક તેને બોલવાનો, તો તે મૂર્ત
મૂર્તી પોતાના દિગોળિયા અક્ષર પર આંગળી મૂકત
અને પછી ત્યાંથી પસાર થઈ જતી. આમાં કદાચ કેટલેક
અભિમત જેવું લાગે, જતાં એવું આ વર્તન એટલું
બધું નમ્રતા હોયું હતું કે જનતાના ચિત્ત પર તે કેટલું
નાજવાળી જ ક્રોધમંત્રાપ્રેરક-કાષ પાડ્યું હતું. જનતાની
પ્રતિ જીવનમારના જેવા મોય છે. સામાન્ય ન્યાયની
માગણી પણ જો તમે તેની આગળ ભારે ભેરેશરેપૂરક
કરો તો એટલો સામાન્ય ન્યાય પથ તમને એ નહિ
અપે પણ સઘળા આપણા જીવનમારોને યામે એ તેમ
એ ન્યાયનો સમય થય જો તમે તેના ઉદારતા પર જ
છોડી દો છો તો તમને વળીવાર સામાન્ય ન્યાય ક્યાં

પણ ધણું વધારે આપી દે છે-હેટર પ્રાઈન્ટનું વર્તન પણ આ પ્રાઈન્ટનું સામર્થ્ય સમાજ અગાધ પોતાના રોપના ભોગરૂપ બની ગયેલી આ બાઈ વરફ પોતે પરચ કરતી હતી અથવા ખરેખર લાયક હતી તે કરતાં વિશેષ ગાંધાભાર દર્શાવવા લાગ્યો.

જતાં આ સમાજનો અધિકારીએ તેમ જોતા શાણૂ ને વિદ્વાન-લેખકોને હેટરના સદ્ગુણોની કદર કરવામાં સામાન્ય લોકો કરતાં વિશેષ વાર લાગી કેમકે આ બાઈ પ્રત્યે તેમને જે અલગભો હતો તે એમના અંતરમાં તો જુદી અને દલીલોના પોતાના ચોક્કસમાં સંભળી રીતે જરૂરગણેલા હોય, અને તેથી એ અલગ-જમને એકદમ દોષી કહેવાનું કામ સામાન્ય લોકો કરતાં તેમને માટે વિશેષ કષ્ટરૂ અને શ્રમદાયક થઈ પડ્યું. છતાં દિન-પ્રતિદિન તેમના મુખની કહેવા બંધી કેરી રેખાઓ ક્રમે ક્રમે શિથિલ થતી થતી એવું રૂપ પડતી હતી કે જે કમય જતાં માણજીવણના રક્ષકમાં પડાઈ જાય એવો પૂરો સંભાર હતો. ઉચ્ચ પદવી-ધારી અમલદારોનું હેટર પ્રત્યેનું વલણ આનું હતું. કેમકે પોતાના જે ઉચ્ચ પદવી રૂએ સાંસ્કૃતિક નીતિનું સંરક્ષણ કરવું એ એવો પોતાની રૂજ લાગતી હતી પણ છતર એનાં તો હેટર પ્રાઈન્ટના રખાવ ને કુમારકારની આપી ચુક્યા હતા, એણું જ નહિ પણ વિશેષમાં દિગ્ભ્રમકરિયા અપ્રારને પાપના નહિ-એને પરિણામે એણે આદિવાસીઓ સમયે સુધી કેટમપતંપ સદન ક્રેલું તે પાપના ચિહ્નરૂપે નહિ-પણ એ રખાવનું પછોડા દિગ્ભ્રમમાં એણે જે પાર ધમરનાં સફરો કર્યાં તેના ચિહ્નરૂપે મચુતા લાગ્યાં હતાં પેલા ભરન ભરેલા ચિહ્નવાળી આજને એમ ? એ લોકો અભારવા આંગળુંબને કહેતા. 'એ અમારી હેટર-મરીઓ પ્રત્યે પુછકા દવાજાન રાખાઈ, માંદાઓની ભારજતમાં, પુછકા નમદગર યદ્ય પડતી, અને પીડિતોને સદાયે આશ્વાસનરૂપ નીવડતી એવી સમૂહને નગરજનની હેટર-એ !' અર્થ વાત છે કે આપ એનું મુણકર્ણન કરીએ પછી, પોતા સિવાય બીજા કામ મનુષ્યમાં કંઈ હુંજીવું એનું હોય તો તે જલામ્બા વગર ન રહેવાની જે સદાજ માનવપ્રકૃતિ છે તેની પ્રેરણાથી, એના જીવનનાં બુદ્ધિગતી કલકંકયા ધરિ રહીને એ આપનું જીવના કામમાં તેઓ કહેતા જતાં, એવી રીતે એની

કલકંકયા કહેવાની પોતાનો દરિએ પણ આ દિગ્ભ્રમકરિયા અહર કેઈ આપીના વરંદરૂપ પર ધારણ કરવામાં આવતા કાસના જેવા મલિન લાગતો હતો એ ધાત પણ પાછી એટલી જ સમી છે. આ અક્ષર તેને ધારણ કરવાની બીમાં એક પ્રકારની પચિત્તાનો સંચાર કરતો હતો, અને તેથી એ પચિત્તાના પ્રવાયને લીધે તે સ્ત્રી પછી સપાળા લખેર કે જોખમ ભરેલાં સંજોગોમાં પણ નિરાંત છવે બેસક સંચરતી હતી. એ અક્ષર ધારણ કરીને એ કાઈ લંકારાઓની ટોળીના કાય-માં સપાળા મધ હોત તો ત્યાં પણ એને બળે તે સુરક્ષિત રહી હોત એમ લોકો માનતાં હતાં. કેવંપણ છે કે એક-વાર એક રૂંઝ ધનિયને આ કલકંકિયને તારીને પોતાનું તીર મારેલું, એ તીર એ નિરાંતને ખસતર વાગેલું પણ, ખડું, પણ હેટરની કાવાને રૂંજ માન જાન કર્યા વગર તે બોળ પર પરી પડેલું, અને આ અમતરિક વાત વણ માણસો માનતાં પણ હતી.

પણ આ કલકંકિયની-અથવા તો આ કલકંકિયના કાસ સમાજ સાથેના જવાહરમાં પોતાનું જે કલકિત અને અદિષ્ટત રચાત હતું તે રચાતની-હેટર પ્રાઈન્ટના પોતાના ચિત પર જે અમર ધણેથી તે પ્રમળ અને સિસિપ્ પ્રકારની હતી. આ ધનચયતા લાલચોળ કામને લીધે એના ચારિત્ર્યમાં જે કંઈ સુકમર ને સમિત પણ પુષ્પપુષ્પ હતો તે કરમણે લાંબા વખતથી ખંરી પડેલા હતા, અને એ મનોહર પુષ્પપુષ્પને રચાતે ધૂળી કંઈ કાચખાઓનાં ફૂલો જ માન પાછળ રહેવા પામ્યાં હતાં. હેટરને જે કાઈ રોહી સંબંધી કે, મિત્ર હોત તો એવા નવપદ્ધતિન ચારિત્ર્યને રચાને ફરંગ આવ્યાં વરતાં ફૂલો જ દેખાતે તેમને અણગમે જ લખતો હોત, અને તેની વરંદથી મોં ફેરવી લઈને આકું જ જોઈ જવાનું તેમને મન ચડું હોત. એના સરિસી મુદરતામાં પણ એ જ જીનને ફેરફાર થતો હતો. આ ફેરફારનું કારણ અણુક અણુ પોતાના પોસાકમાં તે કાળજીરૂંક જે સાંધીના જેવા કલકંકિય રાખતી હતી તે અને અણુક અણુ એની રીતલાતમાં લાવચરતનને સદંતર અંસાર હતો તે હતું. વળી એના સુદર કાસ વાળા અને તો કાપી તાંબે હોય તેથી અથવા તો પછી એની રે પીળી અને

પૂરેપૂરા પૂરી દીધેલા હોય તેથી એની એક પણ ચમકાવી લઈ કદી પણ સુધ્ધ પ્રકાશમાં ફરકતી નેવામાં આવતી નહિ એવું જે એનામાં પરિવર્તન થયું તે પણ એકદમ જ હતું. હેસ્ટરના મુખમાં હવે કોઈના પ્રેમને આશીર્વાદ એવું કશું રજૂ નહોતું, એવું સ્તીર દમામદાર અને પૂતળી જેવું સુપટિત હોવા છતાં કોઈને રાગાવેશમાં તે ટારી પોતાની આંખમાં સજ્જ પકડી રાખવાનું કદી મન થાય એવું તેમાં કશું રજૂ નહોતું, તેમ એના જાન-રથમાં કોઈ પ્રિયતમના મસ્તકને ઓશીકું બનવા જેવું કશું રજૂ નહોતું. તેણે કારણ અમુક અંશે તો આ સંપત્તિ પરિવર્તન જ હતું, જોકે એના કારણમાં આ પરિવર્તન ઉપરાંત બીજું પણ કંઈક રહેલું હતું જાણે. એના સ્ત્રીત્વને જાળવી રાખવાને માટે સદાશય ટકી રહેલું જોઈએ એવું કોઈક અનિવાર્ય અગત્યનું મહત્વનું વસ્તુ એનામાંથી ચાલી ગયું હોય એમ જણાતું હતું. જ્યારે જ્યારે કોઈ સ્ત્રીને કોઈ કારે કપરા અનુભવમાંથી પસાર થયું પડે છે અથવા કોઈ બારે વિષમ પ્રસંગ એના જીવનમાં આવી પડે છે ત્યારે ત્યારે એ સ્ત્રીના શરીર અને મનના હાલહવાલ આવા જ થાય છે, અને એની પ્રતિ પણ પછી આવી જ રૂઝ બની જાય છે દુઃખના દિવસોમાંથી પસાર થયેલી સ્ત્રીને મટે આવી તિફતર ને રૂઝ બની જવું એ જાણે કે એના નસીબમાં લખાયેલો વિધાતાનો લેખ હોય જો. આખા કપરા પ્રસંગમાંથી પસાર થનારી સ્ત્રી જો જાણે કેમજાણ હોય તો તે રામદરણ્ય યદ્યપ જ છે. અને એ જો જીવતી રહે છે તો એના અંતરની સંધ્યા સુક્રમાસ્તા ને મૃદુતા મમે તો મદાઈ જાય છે અથવા તો તે એના અંતરમાં દમાઈ ને એટલી જોડી પેપી જા છે કે પછીની તે કદી પણ જાદાર આવી શકતી નવા. એટલે એ મર્મી જાય કે દમાઈ જાય તોપણ જાણ દષ્ટિએ તો એક જ એક રહે છે. પણ દુઃખમય પ્રસંગને લીધે નરીહદયની મૃદુતા સર્વથા હણાઈ જવાને બદલે અતરના ઊંઘાણમાં દમાઈ રહે છે એ મત સૌથી વધુ સાચો લાગે છે, એટલે એક થાર સ્ત્રીએ જીવન જીવ્યા પછી જો સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તેના સ્ત્રીત્વને પુનઃ જાગ્રત કરે એવો જાણ સ્પર્શ કરનારી કોઈ સંકેત જો નીકળી આવે તો તે કોઈ પણ ક્ષણે ફરી પાછી સ્ત્રી બની જાય.

હેસ્ટર પ્રાઇનમાં એવું પરિવર્તન કરનારો કોઈ જાણ સ્પર્શ કોઈએ એના આખા જીવનમાં પાછળથી ક્યો કે કેમ એ આપણે આગળ જોઈશું.

હેસ્ટરના મહેરામાં પાંચ જોડી ભાવચંપલા ને સખાઈ આવી ગઈ હતી તેનું કારણ મુખ્યત્વે તો એવું જીવિં ને રાગાવેશમાંથી થયેલો ભાગે વિચાર લાગી પડ્યું હતું એ જણી શકાય. ભણી જગતમાં એ સાવ એટલી અટૂલી જાગી હતી-સખાઈ પાસેથી કશો આત્માર મમે એમ નહોતો એ દષ્ટિએ આમ એકલી જાગી હતી, જો કે તેને પોતાની જાળથી પર્વનું રક્ષણ ને પાલનપોષણ ને માર્ગદર્શન કારવાનું તો હતું જ, પણ મદદ મેળવવાની દષ્ટિએ તે સાવ એકલી અટૂલી જાગી હતી, અને કદાચ પોતાની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા મથવાનો વિચાર એણે ધુતકારી કાઢ્યો ન હોય તોપણ એ સ્થિતિ સુધારવાની એને માટે જરા પણ આશા હતી નહિ, એટલે પછી એણે જે થોડા ક્ષણે સંબંધ રહ્યો હતો તેના રક્ષા સળા તંત્રીને તોડી વઢોડીને ફેંટી દીધા. પછી દુનિયાના વિચિત્રિયો કે કાવચો એને મન વ્યર્થ બની ગયા. એ જમાનામાં માનવશુદ્ધિ થોડા જ વખત પર ફરિખરવાનાં જાંઘતોમાંથી મુકત થઈ હતી, અને તેથી પાછલા ક્ષણો સિત્તેઓ સુધી નહિ બનેલી એવી ચંચળ તે અત્યારે બની ગઈ હતી અને મદદ વિસ્તારમાં તે અત્યારે જૂમવા લાગી હતી. આથી જ સમશેરપારી પુરખેએ રાખ્યો ને અખીર ઉમરસવાને ઉચકાઈ પાડ્યા હતા. અને એ સમશેરપારી પુરખો કરતાં પણ વિશેષ મરવાર નરોએ-સ્થૂપ વાસ્તવિક જગતમાં તો નહિ પણ પોતે જોમાં ખરેખર વસી રહ્યા હતા એવા માનસિક જગતમાં-અનુદી માનવતાએવું આખું તંત્ર તોડી પાડીને તેને રથને નનેસરથી જ રચના કરવા માંડી હતી. હેસ્ટર પ્રાઇને આ જમાનાનું ને આ ભાવનાનું સિદ્ધાંત મેળવ્યું હતું. એટલે એની વિચારણાઓ ને માનવતાઓમાં એ હૃદય સ્વાતંત્ર્ય દાખવી હતી. આખું સ્વાતંત્ર્ય આદર્શ-સિક મહાસાગરની પેપી ખરના દેશમાં તો એ વખતે સાધારણ યદ્યપ થયું હતું, પણ આપણા અમેરિકાનિ-વાસી પૂર્વજોને તે જો હેસ્ટરના આવા ઉદ્દેશ વિચારવા-તંત્રની ખખર પડી શોત નો. નેઓએ તો પેપા દિશ્યો-

ક્રિયા અક્ષરની કલંકસંતા એ અપરાધને કારણે એને કપાળે ચોરી હતી તે અપરાધ કરતાં પણ આવા ઉદ્ધિમ વિચારસ્વાતંત્ર્યને વિશેષ ભયંકર અપરાધ તેઓએ ગણ્યો હોત. સમુદકોંડે એકાન્ત-ઝૂંપડીમાં એ વસતી હતી ત્યાં આખા ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડના બીજા કોઈપણ ધરમાં દાખલ થવાની દિશ્નત ન કરી શકે એવા વિચારો એની મુસકાંતે આવતા હતાં. આ વિચારોની મુઝાકાત બે ડાઘના પણ બેવામાં આવી હોત, એ વિચારોથી હવાઇ સરવો તેના ઝૂંપડામાં પેસતાં તો શું, પણ ઝૂંપડાની ખડી ખખ-કાવતાં-પણ કોઇના બેવામાં ને આભાં હોત, તો તે હવાઇસરવો એમને આચકરે આપનાર આછી માટે તો ગિડામણી રાક્ષસોના બેટલા ભયંકર યથ પડત.

આ એક નોંધવાં જેવી વિચારણા વાત છે કે વિશ્વાનના પ્રદેશમાં ભારેમાં ભારે સૌથી દાખવનારા અને ઉદામ સ્વાતંત્ર્ય આખવાર કરનારા માણસો સમાજના બહારના રીતરિવાજો તેમ કાયદાકાંડોને જરા પણ ધ્યાનમાં ક્યાં વગર સંપૂર્ણ શાંતિપૂર્વક સ્વીકારી લે છે. એવા માણસોને કેવળ વિચારોથી પરિનિમિ યથ ભવ છે, એટલે એ વિચારને પછી કૃતિથી ભોલી માંસની આકૃતિ આપવાની જરૂર જણાતી નથી. દેશરના સંબંધમાં પણ એમ જ થયું હોય એમ લાગ્યું. છતાં ને નાનકડી પર્લ શુદ્ધ જમતમાંથી એની કને જીતરી આવી ન હોત તો દેશરનું આચરણ પણ સર્વથા ભુદી જ ભતનું બન્યું હોત. તો પછી એ એવ હચિન્સનની સાથે સાથ કોઇ નવા ધર્મ-પ્રવચનની રચાપક બનીને હિન્દુસમાં ગમર યથ ગઇ હોત, અને એનું નામ એ સ્વરૂપમાં આપણને આજે પરિચિત બની ગયું હોત, એનું અનેક સ્વરૂપોમાંથી એક સ્વરૂપે એ પગચાળરૂપે પ્રસિદ્ધ થઇ હોત; કદાચ એ યુરોપ વસાહતના પાયા બેઠી નાખવાને એણે પ્રયત્ન કર્યો હોત. તે એ પ્રયત્ન બદલ એ જમાનાની કસ્ટી આઘાતને દાણે એને ગોતની સગા થાણું કરીને સદન કરાવી પડી હોત, જમુદવે તો એને પોતાના સંતાનને કેળવવાનું હતું, અને એ કેળવણીના કર્તવ્યમાં એને પોતાના વિચારોના ચનગવન ઉત્સાદને માટે જરૂર છેલ્લે મળી રહેતું હતું. આ નાનકડી આગાહી રાકેપમાં વિરંગણે સ્વીકારે એક નાનુક આકુર ને કરા દેશરને બાપાની હતી, અને એ આકુરને એને

પાર વગરની મુરદેલીઓ વચ્ચે ફેલીને ઉઠેર ને વિદાય કરવાનો હતો. અને એના આ કામમાં એકએક વસ્તુ એની વિરુદ્ધ હતી. જમત આમાં એની સામે હતું. વળી એ આગાહી પોતાની પ્રતિભામાં પણ કંઈક વાંધો હતો, અને એ ઉપરથી તે સતત રીતે એમ સૂચના કરતી હતી કે તેના જન્મ કંઈક ખોટી રીતે થયો હતો-તેની માતાના ઉન્મત રાગાવેશના પ્રવાહરૂપે તે જન્મી હતી-અને તેથી આ બાપનું બન્યું જમતમાં જન્મ્યું છે એ તે સુખી થવા કે દુઃખી થવા એવો પ્રશ્ન અંતરની જોડી બળવરાપૂર્વક રચગત પૂછવાનું એને ભોળને દેશરને બણી વાર મન યથ આવતું હતું.

અને ખરેખર, આવા આગામીઓ પ્રમત કેવળ પોતાની પુર્વનિ જ વિશે નહિ પણ સમસ્ત સ્ત્રીગતિને વિશે એના અંતરમાં ઉપરિચત થતો હતો. એ સ્ત્રીગતિની અંદર સૌથી વધુ મુખી હોય એવી કોઈ સ્ત્રીનું જીવન ખજુ થું સ્વીકારના થોભ છે? એની પોતાની જ વાત કરીએ તો, પોતાને વિશે તો એણે કોઈના વખતથી નકરી ક્યું નાખ્યું હતું કે ભોજના સ્વીકારવા કે પ્રત્યક્ષ થોભ છે જ નહિ, અને એ રીતે પોતાનું પડતો તો એણે એ પ્રવાતો કવારનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો. સ્વીકારમાં ભારે વિચાર કરવાની જગિ જગે છે ત્યારે એ શુભિને પરણ્યાને પુરુષની પેડે એનું ચિત રસથ રહે છે ખરું, પણ સાથે તેને લીધે એ બિન પણ બને છે. એવું કારણ કદાચ એ હોય કે એ ભારે વિચાર કરવા લાગે છે ત્યારે એને પોતાની આગળ કોઈ ભારે નિરાશામયક કામ આવી પડેનું લાગે છે, વિચાર કરનાં વિચારને પ્રહેડે પગથિરે જ એને લાગે છે કે સમાજનું આખું વર્તમાન તંત્ર ભાંગીને બૂકા કરી નાખવું એણે એને પછી તેની નવેમર્યા પુત્રવચના કરવી બેઠાં. પડી આગળ વિચાર કરતાં એને જે બીજી વસ્તુ આવરવક લાગે છે તે એ કે પુરુષાના નેની સમન પ્રતિ. વ્યથા પ્રમિરણ બની ગયેલા એની દીર્ઘકાળની આનુવંશિક રેને અને આચારવિચારસમીપમાં તારિતક પરિવર્તન કરવું બેઠાં. કેમકે એને લાગે છે કે એવા તારિતક પરિવર્તન વગર સ્ત્રીને સંવાદમાં એનું હકકમનું કે અનુકૂળ રથાન કદી પણ મળી શકે એમ જ નથી. અને એથી પણ આગળ વિચાર કરતાં એને જે

બીજી વસ્તુ આવશ્યક લાગે છે તે એક પુરુષભૂતિ કરતાં વિશેષ મહાન પરિવર્તન પોતાની સ્ત્રીભૂતિમાં પણ કરવું જોઈએ, કેમકે એને લાગે છે કે બધી મુશ્કેલીઓ અને અંતરાયો દૂર કરીએ તોપણ જ્યાં સુધી સ્ત્રીભૂતિની વર્તમાન પ્રકૃતિ પરિવર્તન પામે નહિ ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા પ્રાથમિક સુધારાનો પશુ તે કરી લાભ લઈ શકે નહિ. પણ બીજી બાબુથી એ જુએ છે કે સ્ત્રી-ભૂતિ પોતાની પ્રકૃતિમાં કશુંય તારિક્ષક પરિવર્તન કરવા જાય કે તરત એવું સાચું જીવન, એવું અપાર્થિવ સરત લીધી જવાનું. એટલે સ્ત્રી આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ વિચાર કરવાથી કદી પણ લાવી શકતી નથી. એ બધા જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરી આવે એમ જ નથી, અથવા આવે એમ હોય તો તે એક જ રીતે આવે એમ છે. આ રીતિમાં તે એના માનસતંત્રમાં છુદ્ધિને બદલે હૃદયનું પ્રાધાન્ય યાવ, હૃદયનું વચ્ચેરવ વધે એ જ એકરો એક ઉપાય છે. એ રીતે છુદ્ધિને બદલે હૃદય પ્રધાન બને તો પછી આ બધા પ્રશ્નો આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જવાના. પણ હૃદયનું હૃદય તો પોતાની મૂળની નિરામય નિયમિત પ્રજ્વલિ લાગ્યા વખતથી ગુમાવી પેઠું હતું, અને તેથી આ બધી માનસ જાગૃત્ત્વભૂમિમાં તે બીમારી આમ તેમ અટવાયા કરતી હતી. ધીક્રમાં એક બાજુએ જાય તો સામે જાણી દુરારોહ કરાડ આવીને જામી રહેતી, અને ત્યાંથી બીજી બાજુએ જાય તો હાડી અતલ પીચુ ડાચું વઘારીને જામી રહેતી. દેખાતી તે ભેંસને કંપારી ખાઈને તે એકદમ પાછી ફરી જતી. આમ પોતાની આસપાસ એમિરે જ્યાં જુએ ત્યાં બધે વિકરાળ ભીષણ દરેક દેખાતાં અને નિરાંત જીવે વસી શકામ એવું શાંત સ્વાસ્થ્યપ્રદ ઘર એને ક્યાંય નજરે પડતું નહિ. આ દશામાં કોઈ કંઈ વાર તો એના અંતરમાં એવો ભયંકર વિચાર પ્રગળ જાતો કે આવા જગતમાં પર્મને મોડી ચલા દેવા કરતાં એને બમણામાં જ સ્વર્ગમાંમાં મોડાતી દેખી, અને જ્યાં પણ આવા જગતમાં જીવતા કરતાં એમાંથી ચાલ્યા જઈને પછી વિધવાની સતાતન ન્યાયમતા ભવિષ્યમાં પોતાને બીજી જે કોઈ અવસ્થામાં મૂકે તે સ્વીકારી લેવી.

એ કિંમજોડિયા અક્ષરે પોતાનું કામ કરું નહોતું.

જે પેલી જગતજુની રાતે તે રેતરંક મિ રિસ-

કેમકે મળી ત્યારથી હવે એને વિચારનો એક નવો વિષય મળ્યો હતો, જેની સિદ્ધિને અર્થ પોતે શમે તેટલી મહેનત લે તેમ જોય આવે તોપણ તે યોગ્ય ગણાય એવો એક પદાર્થ ત્યારથી એને પ્રાપ્ત થયો હતો. પાદરી કેવી ચાતનાપૂર્વક મધી રહ્યો હતો, અથવા પદાર્થ જાણ્યામાં કદીએ તો, કેવી ચાતનાને અતંત હવે મળ્યો મટી ગયો હતો, એ હકીકત તે દિવસે રાત્રે એણે પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી. એ વખતે એણે ભોંયું કે તે પાદરી ખરેખર ગણિત ન બંતી મયો હોય તોપણ અત્યારે તે માંડપણને આરે જ જાઓ હતો, અને આ બધાના મૂળમાં, પોતે કરેલા કામને લીધે થતા પશાતાપની ગમે તેટલી દુઃખદાયક અથવા હોવા છતાં એની અસારની અવસ્થા કેવળ પશાતાપનું જ પરિણામ નહોતું, પણ એના અનારોગ્યને યાગ્યા જે પુરુષ પેદાશ ઉપચારો કરી રહ્યો હતો તેના તરફથી આ પશાતાપની લેનામાં કોઈ ભયંકર નિષમય વચ્ચે ઉમેરવામાં આવતું હતું તેને જ પરિણામે તેની આવી કશું અવસ્થા થઈ હતી એ બાબતમાં પણ એને હવે શંકા રહી નહોતી. આ રીતે મિત્ર ને મદદગારના સાહામાં એક યુગ દુરગત સતત રીતે એની પડખે ખસે હતો, અને એ મીત્રના સંબંધદાર પોતાને મળતી તકનો લાભ લઈને એ માણસ નાણુક આળી પ્રતિના મિ. ડિમ્સડેઇલને સપાથી રહ્યો હતો. આમાં કદી સાસવાટની આશા નહોતી પણ જીવદું ઘણું અનિષ્ટ થવાની ધારની હતી, તેથી પોતે પાદરીને આજ સંજોગમાં સપાડાવીશ એ પોતાની સત્વનિષા, કિંમત, અને પાદરી પ્રત્યેની વફાદારી એ બધાની જીજીપ જ ગણાય એમ હેસ્ટરને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. આમાં એને પોતાના બચાવ પસે કહેતા જેવું હોય તો તે એટલું જ કે, રાજર ચિલિંજરવર્ષે રજૂ કરેલી યુગવેશની યોજનાને પોતે સંમતિ આપી ન હોત તો એ પાદરીની પોતાના કરતાં પણ જૂની દુદાઈ થવાની હતી અને એ દુદાઈમાંથી તેને બચાવવો કોઈપણ ઇશાજ એને કશું એમ નહોતો. એટલે પોતાના જેવી દુદાઈમાંથી પાદરીને ઉઠારી લેવાની અપુર ઇચ્છા એણે ઉત્પાદ્યમાં રોજર ચિલિંજરવર્ષની યુગવેશની યોજના એકદમ સીકારી લીધી હતી, પણ હો એને લાગતું કે પોતે એ રીતે જે પસંદગી કરતી તે બોડી હતી એટલે હવે તે કોડે પદ મળેઈ બૂધ જેટલે

અંશે સુધરી શકે એમ હોય તેટલે અંશે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા એણે નિશ્ચય કર્યો. તે દિવસે રાત્રે સંજ્ઞા ચિહ્નિજ્ઞવર્થ એને ટુરંગના ઓરડામાં સૌથી પહેલીવાર ખેંચેલો. તે વખતે તો પોતાના દુરાચારને લીધે એ એવી પતિત ઘણ ગણ હતી અને તાણ જ રહેલી પોતાની ફજેતીને લીધે એ એટલી બધી ઉન્મત્ત થઈ ગઈ હતી કે ત્યારે સંજ્ઞા ચિહ્નિજ્ઞવર્થનો સામનો કરવાની એનામાં તાકાત નહોતી, પણ તે પ્રસંગ પછી તો હવે ઘણાં વરસો પીતી મળ્યાં હતાં અને એ વરસો દરમિયાનની ગંભીર કપરી કસોટીને લીધે હવે એ એવી મજબૂત બની ગઈ હતી કે તેનો સામનો કરતાં હવે એ ડર એવું નહોતું. એ તપને પરિણામે હવે એ તે દિવસ કરતાં ઘણું ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી, ત્યારે બીજા બાળકોએ પેશા શુદ્ધાએ વેર લેવા જેટલા અપમાન બનીને પોતાને એટલો પતિત કર્યો હતો કે અત્યારે તેનું પદ ઇમામઝ હેરાતની જ ભૂમિકા પર આવી મળું હતું અથવા કદાચ એથી પણ નીચું કોતરી મળું હતું.

ત્યારે ટૂંકામાં, હેરાત પ્રાપ્તને પોતાના આગ્રહા ધણીને મળવાના અને તેણે જે પુરુષને પોતાના મદદગારમાં સ્વપક્ષીઓ હતો તેને તેના હાથમાંથી હાંકાવવા પોતાની શક્તિમાં હોય તેટલું બધું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને એ મુશ્કેલીને માટે એને કંઈ જાણ દલાડ વાટ લેવી પડી નહિ એક દિવસ સાંજે એ પકડેને સાથે લઇને એ હોપકાવના નિર્જન ભાગમાં જતી હતી એવામાં એક હાથમાં ડાંચ અને બીજા હાથમાં જાણડી લઇને જમીન પર નીચે નખીને તે દલાડ બતાવતાં મુઝિયાની શોધ કરતો એના નેત્રામાં આંખો અને આ રીતે એને તેના અકસ્માત બેટો યમ મળ્યા.

૬૪

હેરાત અને વૈદ

હેરાતે પકડેને હાથ કે એ મુઝિયાં દૂરનાજ આંખો સાથે પોતાને જરા વાત કરાવી કે, મારે થોને તેની સાથે વાત કરે ત્યાં સુધી પાણીને કડિ મળેને છીપણાં જરો દરિયાક વલરપાનાં જળાં નાથે તેમ્ રમજુ, એટલે એ ઉકારી તો જાણ પડીત જેટલી તપાવી એકદમ હેડી.

અને પોતાના નાના ગેરા પગ પુરણા દરીને એ ખીના દરિયા કિનારા પર જમજમિયાં બોલાવતી હોડવા લાગી. એમ દોડતાં દોડતાં દરિયામાં એટ યતાં પાણીમાં મેક નાનાં ખાળોચિયાં આવતાં, અને તે ખાળોચિયાં જલે સમુદ્રે એ પકડેને મોઢું જોવા મારે મુકર મુક્યાં હોય એવાં હતાં તેથી એવા ખાળોચિયા આગળ તે એકદમ અટકી જતી, એ ખાળોચિયામાં જેવું તે કૌતુકપૂર્વક પોતાનું મોઢું જોતી કે તરત જ એ ખાળોચિયામાંથી મથે કળાં ચમકતાં છુટ્યાં અને આંખમાં અપસરાનાં જેવું ક્ષિપ્ત કરતી એક નાનકડી બાલાનું મુખ તેની સામે વેઢ રહેતું, અને પકડે સાથે રમવાને અત્યારે મેક મોઢાં નદિ દોડતી તે એ જાણને પોતાના હાથ પકડીને દડી કાઢવાતી રમત રમવા નોતરતી. પણ ત્યાં તો કપવાપ્રદેહની એ નાનકડી જાણ પણ મળેથી તેને એવું જ નોતરું દેની-એમ જલે તેને એમ કહેતી હોય નદિ કે 'તારા કરતાં આ જગા મારી છે; મારે તું જ આંદો આવ,' એવી રીતે તે નોતરું દેતી. એટલે પકડે કાંઠાજુ પાણીમાં પણ મળેને પોતાના જ ગેરા પગ તેમાં દેખાતા તે વેઢ રહેતી, અને એ જ વખતે એ અચ્ચ બનેલા પાણીની સપાટી પર પાણીના કોઠા જમણી આવવા એક પ્રકારના ખડિન રિમતને ચમકારે નેત્રામાં આવતો.

એક તરફ પકડે આમ પાણીમાં રમત કરી રહી હતી એ વખતે બીજા તરફ તેની માએ વેડેને બોલાવ્યો.

'મારે નમારી સાથે જરા વાત કરવી છે,' એ બોલી, 'એ વાત આપણા મારે બહુ મહત્વની છે.'

'જા હો ! મળુ મીમતી હેરાતને આ પુરા સંજ્ઞા ચિહ્નિજ્ઞવર્થ સાથે વાત કરવી છે ?' નીચે નખીને મુઝિયાં એપનો હતો તેમાંથી દહાર થઈને તેણે કયું. 'પગી ખુશીયા, શીમતી, તમારું તો નાં જલે ત્યાં વખજુ માંમજુ' છું. હમુ કાથે જાંજે જ એક નાનાપીય, એક ચણુ થમનિષુ નાનાપીય તમારી વાત કરતા હતા અને થીથેથી મારા કાદમાં કહેતા હતા કે સમિતિમાં તમારો પ્રથમ મર્વાનો હતો. પ્રથમ એ હતો કે તમારો જેસે દિગ્દેશકિયો અગર તમારી જાતી પરથી હવે જલ લીધે હોય તો તમાજને કંઈ દલિન પદેણે કે નદિ. એટલે મેં તો એ માનનીય નાનાપીયને વિનંતિ કરી

કહ્યું કે એ અક્ષર હવે વચર વિદ્યાર્થી લઈ લેવો.એકએ.

‘મારા એ પદો લઈ લેવો એ ન્યાયાધીશાની મરજીની વાત છે નહિ,’ હેરટરે શાંતિથી જવાબ આપ્યો. ‘તો એ લઈ લેવાવાને હું લાલ્ચ જ હોઈ તો તો એ અક્ષર એની મેળાએ નીચે ખરી પડે અથવા તો એ પરિવર્તન પામીને એવું રૂપ ધારણ કરે કે જેનો અર્થ અત્યાર કરતાં કંઈક જુદો જ થાય.’

‘ના, એ તમેને એ માફક આવતો હોય તો તો તમારે એ ધારણ કરી જ રાખવી,’ વેદે કહ્યું. ‘પોતાના શરીરને કેમ રાખવાનું એ આપતમાં તો સ્ત્રીએ પોતાની અંગત ધુમ્મસ ને તરંગને જ અનુસરવું. એ અક્ષરનું ભરતકામ બહુ સુંદર છે, અને તમારી જાની પર એ પૂર પહારમાં ભરૂં થઈ જાય છે.’

આ બધો વખત હેરટર એ જુદાંને સ્થિર દ્રષ્ટિએ જોઈ રહી હતી. એ માણસમાં છેલ્લાં સાત વરસના ગાળામાં કેવું પરિવર્તન થઈ ગયેલું તે જોઈને અને આધાત થયો અને એ આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. આ પરિવર્તન તે એ બહુ વધુ થઈ ગયેલો એ નહોતું; કેમકે એકે એને અવસ્થા થઈ હતી તેનાં ચિહ્નો જોઈ શકાતાં હતાં, છતાં આ અવસ્થાની વચ્ચે એના ઉપર બહુ થઈ નહોતી અને અત્યારે પણ તે પ્રજન શરીરસામર્થ્ય તેમ માનસિક સામર્થ્ય અંગત રહ્યો હતો. પણ અગાઉ તેનામાં એ જુદાં તેજ ચમકતું હતું અને એ વિદ્યાભ્યાસની જાણ એના અંદર પડે હતી, તેમ જ તેનામાં એ સ્વાસ્થ્ય અને શાન્તિ હતાં-તેનાં સ્વાસ્થ્યવશથી રૂપ તેના આકા બધા એ સુણે; એને અત્યારે સૌથી વધારે યાદ હતી-તે હવે મર્યાદા અદૃશ્ય થયાં હતાં અને એને કેટલે તેની મુખમુદામાં આતુરતાભરી, વેધક, લગભગ નિકરામ કહી શકાય એવી ચૂંને જતાં કાળજીપૂર્વક છુપાવી રાખેલી એવી બીટી દૃષ્ટિ જોવામાં આવતી હતી. પોતાના અહોમ પરનો આ બાવ રિમતના આગળમાં ટાંકી રાખવાની તેની પુરિષા ને હિમેદ જાણતી હતી, પણ તેવું એ રિમત તેને હોય તેવું હતું અને તેવું રિમત તેના ચહેરા પર એવી તિરસ્કારભરી રીતે ફરકતું હતું કે એવા રિમતને હાથે તે પ્રેક્ષક તેની અધમતા ને કુટિલતા જાનવી વધારે રજા રીતે જોઈ શકતો હતો. વળી, જાણે એ છુપાવું હવે સંજગતું હોય અને તેના અંતરમાં ધૂંધવા કરતું હોય,

ને એ ધૂંધવાટ અવારનવાર કાંઈ આકર્ષક આવેશ રૂપી કુંદને-દીધે ખસી જઈને કેમ જાણે તેમાંની મેટા બાકા થઈ જાય હોય એવી રીતે તેની આંખોમાંથી અવારનવાર લાલ તેજનો ચમકારો પથ્થુ જોવામાં આવતો હતો. આવો ચમકારો પોતાની આંખમાં દેખાતો કે તરત જ જાણે કશું ન બન્યું હોય એવી રીતે તેને ઘણી દેવાને પોતાથી બને તેટલી બધી મોશિશ તે કરતો હતો.

ટૂંકમાં, માણસ જે સમતાનના જેવું આસુરી કમ માથે લે, તો માણસ મૂંઝે પોતાને સમતાન જેવો બનાવી દેવાની તેનામાં એ શક્તિ રહેલી છે તેનો આ જુકળું રોજર ચિહ્નજવર્ધ સચોટ નમૂનો હતો. આ અભાગિયા માણસે એક વાનગીમાં અંતરનું અખંડ પૃથક્કરણ કરવામાં, એક પૃથક્કરણમાંથી આનંદ હંદતામાં, અને એ પૃથક્કરણ દ્વારા વ્યક્ત થતી વેદનાની આગમાં થી હોમવામાં ને એમ એ હલ્લના દુઃખમાં શ્રદ્ધ કરીને રાખવામાં સાત સાત વરસ ગાળ્યાં હતાં, અને એ દ્રાગ તેણે પોતાની જાનમાં આવું ભયંકર પરિવર્તન કરી દીધું હતું.

હેરટર પ્રાપ્ત્યની જાતી પર પેસે હિંગોગાકિશે અક્ષર ભરૂં રહ્યો હતો, ત્યારે આંડો એક ખીખ માનવ આગળનું ખંડિરે જોયેલું હતું, અને એમાં પણ કેટલેક બધે પોતાની જવાબદારી રહેતી હતી એ વાતનું હેરટરને લાન થયું.

‘મારા ચહેરામાં એવું શું છે,’ વેદે પૂછ્યું. ‘કે તમે આટલું બધું એકામતાથી તે જોઈ રહ્યાં છો?’

‘એ ચહેરામાં એવું’ કંઈક છે કે મારામાં ને કરણમાં આંધુ હતું હવે હવે ના મને રજાની શ્રે,’ એણે ઉત્તર આપ્યો, ‘પણ એ વાત જવા દીધે! મારે તો તમને પેલા કમનસીમ-આદમીની વાત કરી છે.’

‘ને શી વાત કરવી છે એની?’ અને આ વિદ્યા પોતાને પ્રિય હોય, અને એ સંજગતમાં એ એક જ અકિત આમળ તે વિધાસ હાંકે. પોતાના અંતરની સંજગતી ગુપ્ત જાતની દાસીનાં શકે એમ હતો તેની સઘે વાત કરવાની આ તક મળ્યાં ત્યારે અનંદ પામ્યો હોય એવી આતુરતાથી રોજર ચિહ્નજવર્ધ એલી બીધો. ‘સાચી પાન જે છુપાવું નહિ, તો ધીમી હેરટર, આ

ધડીએ હું એ મુઠ્ઠરથનો જ વિચાર કરી રહી હતો. એટલે તમારે જો કંઈ કહેવું હોય તે વગર સંકોચે કહો, ને હું એના ઘટતો જવાબ આપીશ.'

'સાત વરસ ઉપર આપણા વચ્ચે જ્યારે છેલ્લી વાત થયેલી,' હેસ્ટરે કહ્યું, 'ત્યારે તમારી અને મારી વચ્ચેના પૂર્વ સંબંધની વાત સર્વથા સૂઝ સખવાનું તમે મારી પાસેથી બજાતકારે વચન લીધું હતું. એ વખતે આ માણસનું હૃદયન ને યશ તમારા હાથમાં હતો, એટલે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે એ વિષયમાં મૂંઝા રહેવા સિવાય મારે માટે બીજો કશો ઉપાય નહોતો. છતાં તમારી સાથે એ રીતે બંધાતી વખતે પણ મારા હૃદયમાં સંકેત અને આત્મિકતાની યથા વિના રહેલાં નહિ. કેમકે બીજાં સંબંધો માનવીઓ પ્રત્યેના કર્તવ્યમાંથી મુક્ત થયેલી હોવાથી, આ એક મનુષ્ય તરફ તો મારું અચૂક કર્તવ્ય રહેલું મને લાગતું હતું, અને તમારી સલાહને સ્વનુસરીને તમને મૂંઝા રહેવાનું વચન આપતાં મારા એ કર્તવ્યનો હું જંગ કરી રહી છું એવું મારા અંતરમાંથી મને કાઢકે કહી રહ્યું હતું. તે દિવસ પછી તમે એ દુરુપના ઔચી નિષ્ઠ સહવાસમાં રહેવા લાગ્યા હો. પગલે પગલે તમે એની પાછળ લગ્યા કરી હો. જગતાં અને ઉદ્ધતા તમે એની સાથે જ હો છો. તમે એના વિચારો દ્વારા છે તે તપાસવા કરી છો. તમે એની સાથે જ હો છો ને એના અંતરને અણ્યા અને જોતાંથી કરી છો! એની જિંદગીને તમે તમારી મજબૂત પકડમાં સપાડાવી છે, એટલે તમે રોજ રોજ તેને હૃદય મુલ્યોના આનુભવ કરાવો છો, અને છતાં એ બાપડે તમને એનાબી સહયો નથી. આતું ખરું તમને કરવા દેવામાં નો એક જ પુરુષ પ્રત્યે આ સંસારમાં હું વધુદાર રહી શકું એમ હતી તેના પ્રત્યે ખરેખર હું મારી કરજ સ્વીકારી ગઈ છું.'

'નહિ તો વળી તમે બીજી કશો રસ્તો લઈ શકો એમ હતું?' રોજર ચિત્તિજ્વલે પૂછ્યું. 'એ આદર્શી લાવડી મેં જરાક અંગણી લીધી હોત કે તરત જ એ પોતાના પ્રવચનપીઠ પરથી જમણીને કેપ નેલની અંધારાદીમાં દાસેલાઈ ગયો હોત, અને ત્યાંથી પણ કદાચ આગળ વધીને હાંસીને લાકડે લટકા ગયો હોત!'

'એમ થયું હોત તો અત્યાર કરતાં તે વધુ સારું

થાત!'

'તે મેં એ માણસનું શું ખૂરું ક્યું છે?' રોજર ચિત્તિજ્વલે પૂછ્યું, 'જો, હેસ્ટર પ્રાધન, હું ખરેખર કહું છું હો, કે મેં આ અભાગિયા પાદરીની જેટલી સંભાળ લીધી છે તેટલી સંભાળ કેપ બાવરાહ તરફથી ભારેમાં ભારે શી મળતાં પણ કેપ વંદ લેત નહિ. અને મારી મદદ ન મળી હોત તો એની જિંદગી એણે ને તે મળીને જો દુરાચાર કર્યો છે તે દુરાચાર પછીનાં પહેલાં મે જ વરસમાં એના અંતરની વેદનાની જવાબમાં જળીને કથારની ભરમ થઈ ગઈ હોત. કેમકે આ ડિંગ્ગો-કિયા અદ્ધરનો ભાર ને વાતના સદન કરવાની તારામાં છે એવી તાકાત આ માણસના આત્મામાં નથી. અરે, એની તો એક શુભ વાત પણ હું તને કહી શકું એમ છું! પણ દહે ભય. માણસનો ધંધલ જો કંઈ કરી શકે તે સમયનું હું આને માટે કરી ચૂક્યો છું મારી બધી વિલા અને ચતુરાઈ મેં એના પર હાલથી દીધી છે અને આને એ હવે છે અને દુનિયામાં નીચી મૂંઝીએ ને વચ્ચે વસે ટથમણ પણ આને છે તે બધું મારી સંભાળ ને સારવારને જોરે છો.'

'પણ એ કરતાં તો એ તત્કાલ જુજરી ગયેલ હોત તો સારું હતું!' હેસ્ટર પ્રાધને કહ્યું.

'હા બાપ, એ વાત તેં સાચી કહી! પોતાના દેવાની લખૂંટી જવાલાને એ બાપની સમક્ષ પ્રદા થવા છંદે રોજર ચિત્તિજ્વલે મોસી કીધો. 'એ કરતાં તો એ તત્કાલ જુજરી ગયો હોત તો ખરેખર સારું હતું! આ માણસે જે વાતના સદન કરી છે એવી વાતના કેપ પણ માણસે કદી સદન કરી નથી. અને એ બધી વાતના એને પોતાના ભયંકરમાં ભયંકર ને કુખમાં કુખ દુશ્મનની દાજરીમાં તેની દેખતાં સદન કરી પડી છે! મને એ કળા ગયો છે. કેપ સાવની પેડે કેપ અદ્ધસ સતા એની પૂડે પડીને એને સનત રીતે સતાવી રહેલ છે એમ એ સમજી ગયો છે. મૂળથી એ બધું આળા અંતરનો છે, એના જેવો સુશ્વસવેદનશીલ માણસ સરજનદાર બીજો કેપ ભાંગે જ કદી ધડયો દશે, એટલે પોતાના અંતરની એ સુશ્વસવેદનશીલથી તે બધી ગયો છે કે એની હૃદયતબીના તારને ખેંચી રહેતો હાથ એ કંઈ કેપ મિત્રનો હાથ નથી, અને એને ખબર પડી

મર્ષ છે કે ક્રોધકની આંખ-એના ચારિત્ર્યદ્રવ્યને જ શોધી કાઢવા. મથતી એવી ક્રોધકની આંખ-એના આચરણનું જિજ્ઞાસાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી રહી છે, અને એ નિરીક્ષણને પરિણામે એ આંખને એ ચારિત્ર્ય-દ્રવ્યનું દેખાઈ પણ આવ્યું છે ! પણ એને એટલી ખબર નથી પડી કે એ આંખ ખીળી કાઢ માણસની નહિ પણ મારી પોતાની જ છે ! પાદરીમંડળમાં સાધારણ એવા વહેમથી તેણે એમ કહી લીધું છે કે તેને સ્થળાને પોતાના સંકળમાં સપડાવેલ છે, અને એ સ્થળાન મૃત્યુ પછીની અવસ્થામાં એની જે ધોર દુઃખ યજ્ઞની તેની પૂર્વસાદી રૂપે અત્યારે તેને લખાતું રચાઈ અને અતલ નિરાશાભર્યા દુર્વિચારો, આત્માપનો ડબ્બ અને મારી મજરાની નિરાશા એવી એવી વસ્તુ-ઓથી સત્તાવી રહી છે. પણ એ બધાની પાછળ મારું સાક્ષિય કામ કરી રહ્યું છે, જે પુરુષને એણે ધોર અ-વાચ કર્યો હતો, અને એ અન્યાયના બદલામાં આવી રીતે કદર વેર વાળવાની પ્રતિષ્ઠા જ ને પોતાના જીવને ટકાવી રહ્યો હતો એ પુરુષનું અતિ નિકટનું સાક્ષિય તેના પર આ બધી ભ્રમણાઓ અને પાતનાએના રૂપમાં પોતાનો ભયંકર ભોજો પાચી રહ્યું છે. એ ખબર એને હજી પડી નથી એનીવાત પોતી નથી ! ખરેખર, સ્થળાન એની પાછળે આવીને બરાબ ભેટો છે. પૂર્વે એક વખત માનવીનું હૃદય ધરાવનારો મર્ત્ય પુરુષ તેને ખાસ ચાતના આપવા ખાતર સ્થળાન બન્યો છે.

આ શબ્દો બોલતો હતો એવામાં, બાજે કાંઈ અરીસામાં તેણે પોતાનું ચાત કાંઈ ન ઓળખી શકાય એવી ભયંકર વિક્ષેપ આકૃતિને લેતી નેએલ ટોપ એમ આ અભાગિયા વેદ બીતભરી દૃષ્ટિપૂર્વક પોતાનો હાથ જાગે કર્યો. માણસનો નીલિટ્ક એના માનસ યજ્ઞ આગળ તાદૃશ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય એવી ને અતિ વિરલ પળો એના જીવનમાં વસ્તોના આંતર પછી ક્રોધક વાર અકસ્માત એને સાંપડે છે એમાંની એક પણ અત્યારે તેને સાંપડી હતી. ધણું કરીને અજાણે કદી પણ તેણે આ સ્વરૂપમાં પોતાને નેએલો નહોતો.

‘તે એને ચાતના આપવામાં હવે કંઈ બાકી રાખ્યું છે ?’ એ છુટ્ટાના ચહેરા પર નાખર કરીને હેરકેરે કહ્યું. ‘તારું જીવન વેર અત્યાર સુધીમાં વળી નથી ગયું ?’

અને એ રીતે તારું સંપણું દેવું એણે ચૂકવી નથી લીધું ?’

‘ના, ના ! ચૂકવવાને બદલે એણે તો બિચડું મારું દેવું વધાર્યું છે !’ વહે જવાબ આપ્યો; અને એ જોમ આગળ બોલવા લાગ્યો, તેમ એના મંહંસમાંના તેમ રીતજાતમાંના કડક અંશો નરમ પડ્યા અને તેના પર ગમગીનીનો ભાવ છવાઈ ગયો. ‘નવ વરસ ઉપર હું કેવો હતો એ સાંભરે છે તને હેરકેર ! એ વખતે પણ મારા જીવનની શિશિર ઋતુ જ આસની હતી, અને તે પણ વળી કંઈ શિશિર ઋતુનો પણ પ્રારંભકાળ જ નહિ પણ મધ્યાહ્નકાળ ચાલતો હતો, છતાં મારું સમગ્ર જીવન રાત્રિપાયાની અંખના, વિદ્યાઆસન, વિચારપરપણવા, અને રાત્રિની બરપર હતું, મારાં સંપણાં વરસો મુખ્યત્વે મારાં રાત્રીની જીવિતી પાછળ જ વધારીપૂર્વક મારામાં આવતાં હતાં, અને જોકે એ રાત્રિજિનો પ્રધાન ઉદેશ અંગત હતો છતાં તેની પાછળનો મૌલ્ય હેતુ વધારીપૂર્વક મનિરમણિયા કથાઓની જાદી કરવાનો પણ રહેતો હતો; એ વિચારોમાં મારું જીવન એટલું સ્વાસ્થ્યમયું અને નિર્દોષ હતું તેવું સ્વાસ્થ્ય-ભયું અને નિર્દોષ જીવન સમગ્ર માનવજાતિમાં કાંઈ પણ વ્યક્તિનું પૂરે હતું નહિ; અને અનન્ય જીવન કરવાથી માનવજીવનમાં જે રમાળના ને સમૃદ્ધિ આવે છે તે પણ મારા જેટલી બહુ થોડાં માનવીઓના જીવનમાં એ વખતે હતી. આ બધું સાંભરે છે તને ? ભણે તું મને મંદ હૃદયનો માને, તોપણ હું ખીળીઓની લગજીઓનો હમેશાં વિચાર કરનારો, અને મારી જાનને માટે ઓછામાં ઓછી માગણી કરનારો, સત્યનિષ્ઠ, માયાળુ, આશી, અને બહુ જીભાભરી ન હોય તોપણ દીર્ઘકાળ રહી રહે એવી રેતદર્શિ ધરાવનારો પુરુષ એ વખતે નહોતો ! કહે જોઈએ, મારામાં આ બધાં ગુણો નહોતા. એ વખતે ?’

‘હા, આ બધાં જ ગુણો હતા, અને ઉપરાંત બીજાં ગુણો થે હતા.’

‘અને અત્યારે હું કેવો બની ગયો છું ?’ પોતાના અંતરની સંજળી દુષ્ટતાને પોતાના મુખમાં અંકિત થવા દહને, એના મોં સામે તાકીને તેણે પૂછ્યું. ‘જાતનું કદો ગૂંક્યો છું હું ? નને, હું કેવો બની ગયો

હું. તે-કેમ વળી શયતાન જ પતી ગયેા છું અત્યારે !
અને કાણે મને આવો શયતાન બનાવ્યો ?

‘મેં જ,’ હેસ્ટર કાંપતાં કાંપતાં કહ્યું. ‘મારા અને
એ પુરુષને! બન્નેનાં એમાં એકસરખો વાંક છે, તો
પછી તેં મારા પર કેમ વેર ન લીધું ?’

‘તને તો મેં તારા હિંગોલકિયા અક્ષરને જ હવાલે
કરી દીધી છે,’ રોજર ચિલ્લિત્વપૂર્વક જવાબ આપ્યો.
‘એ અક્ષરે જો તારા પર મારું વેર ન લીધું’ હોય, તો

પછી મારામાં તારા પર વેર લેવાની તાકાત છે નહિ ?’
આમ કહીને અહું રિમ્પન કરીને તેણે પોતાની
અંગૂઠીએ નિશાન પર મૂકી.

એણે અરેબર તારું વેર મારા પર લઇ લીધું
છે,’ હેસ્ટર પ્રાથમે જવાબ આપ્યો.

‘મેં પણ એમ જ ધાધું હતું,’ વેદે કહ્યું. ‘અને
હવે આ માણસના સંબંધમાં તારે મારી પાસે શું
કામ છે ?’

‘મારે હવે આ શુભ હકીકત પ્રકટ કરી દેવી
જોઈએ,’ હેસ્ટર દહતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો. ‘એને તારા
પચાઈ સ્વરૂપનું રમ્પન ચડું જોઈએ. એમ કરવાથી પરિ-
ણામ શું આવશે તે તો હું બાજુથી નથી, પણ
હું એ માણસના શા પર પ નીચડેલ છું, મારે
હીધે એનું જીવન બરપાદ થયું છે, એટલે મારે
આ શુભ વાત તેને જાણવની જોઈએ. અને એ મારું
કામ તારા બંધનને હીધે લાંબા વખતથી હું ચૂકી
શકી નથી, તે હવે આખરે ચૂકી દેવાનો મારો નિશ્ચય
છે. એની પ્રતિક્ષા અને એની સંસારિક પદ્ધતિ તેમ કદાચ
તેનું જીવન પણ એમ એ ત્રણે વર્ગનાં સાચી રાખવાં કે
નષ્ટ કરવાં એ તારી સવા અને મુનસૂરીની વાત છે.
મને તો મારા હિંગોલકિયા અક્ષરે તપ કરાધી કરાવીને
સંતપ્ત જીવનની તાકીમ આપી દીધી છે, પછી એ
સત્ય બહેને ધન્યવંધના સળિયાની પેઢે અંતરમાં વેરના
કરડું પેડું હોય. પણ એ અક્ષરને પ્રતાપે મને હવે
સત્યની આંખી થઇ છે, એટલે એ માણસના જીવનમાં
અત્યારે મહાદાની જેમ નિષ્ક્રિયતા અને શૂન્યતા વ્યાપી
ગઈ છે તો એની દશમાં એનું જીવન લાંબે વખત
ટકાવી રાખવાથી પણ મને એવો ડોઈ મોટો લાલ
હોસનો નથી કે નેટકારી પાનેલું તારી આગળ આજી

કરવા આવું. માટે એના સંબંધમાં તને જેમ હીક લાગે
તેમ તું તારે યુદ્ધથી દરેકે! એનું કશું કયાણ થાય
એવી આશા નથી, મારું કશું કયાણ થાય એવી આશા
નથી, તારું કશું કયાણ થાય એવી આશા નથી, તેમ
આ નાનકડી પદ્ધતિ પણ કશું કયાણ થાય એવી
આશા નથી. આ ભપકરે બૂઝવુનાણીમાંથી આપણને
બહાર કાઢી સાચે રસ્તે દોરી જાય એવી એક પણ કેડી
મળે એમ નથી.’

‘બસ, મને તો તારી દયા આવે એવું થઇ જાય
છે,’ હેસ્ટર જે નિરક્ષા વ્યક્ત કરી તેમાં સમગ્ર લગ્ન
કહી લાગ્યું એવું તત્ત્વ હતું, એટલે એના આ શબ્દો
સાંભળીને તેને એના પ્રત્યે પ્રશ્નભાવ થયા વિના રહ્યો
નહિ, અને એ ભાવના આવેશમાં તે બોલી બોલ્યો.
‘તારા સ્વભાવમાં ઉદાત્ત અંશો રહેલા હતા, કદાચ, તને
જે તું મને મળી એ પૂર્વે મારા કરતાં કાંઈ વિશેષ
લાયક પ્રિયતમ મળ્યો. હોંત તો તારા જીવનમાં આવું
અનિષ્ટ વેરી ન શકત. એટલે તારી પ્રકૃતિની અંદરનાં
શુભ તત્ત્વો આમ બરપાદ ગયાં એ જોઈને મને તારી
દયા આવે છે.’

‘અને મને તારી દયા આવે છે,’ હેસ્ટર પ્રાથમે
જવાબ આપ્યો. ‘તારા જેવા સુત અને નાથી પુરુષને
આમ શયતાન જેવો બતાવી કે એટલો બધો ખાર
ને તિરસ્કારભાવ રાખવા બદલ મનેય તારી દયા આવે
છે. હજી તું એ કુરૂતિ તારા અંતરમાંથી કાઢી નાખીને
પહેલાં દબો એવો શુદ્ધ માનવી બનીશ ? એ માણસ
ખાતર નહિ તો બમણી રીતે તારી પોતાની ખાતર !
બધી વાતની હામ કર. અને વિશેષ નશિવત્કારનું કામ
એ કામ કરવાનો અધિકાર છે તે સત્તાને સોંપી દે ! હજી
બમણી જ મેં તને કહ્યું, કે એને કે તારે કે મારે માટે
કાંઈ કદવાણપ્રસંગની આશા છે જ નહિ, કેમકે આપણે
બધાં કુષ્ટતાની ગમગીનીભરી બૂઝવુનાણીમાં એકી
સાથે અટવાયાં કરીએ છીએ, અને આપણે કરેલા પાપ
અને કુરાચાર વડે આપણો માર્ગ છવાઈ ગયેલો હોવાથી
એ પાપને હીધે આપણને રસ્તામાં ડબો ડબો કેસ લાગે
છે. આથી આપણામાંથી કે જેને પણ માટે કદવાણપ્રસંગ-
ની જરા પણ આશા નથી એમ મેં તને કહ્યું જ નહિ.
જાનાં-હકીકત અરેબર એમ નથી ! આપણા અવામાંથી

તારે માટે કન્યાશ્રુતી આજ્ઞા રાખી રાકાય ખરી, પણ તે કેવળ તારે એકતે જ માટે હો, કેમકે તને ધોર અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, અને એ અન્યાયની માશી આપવાની સજા ને તક તારા હાથમાં છે, તો આ એકનો એક અનન્યાયિકાર ને તને મળેલો છે, આ વિરુદ્ધ તક ને તને સાંપડેલી છે, ને તું શું ફેરફાર જરા કર્યો? આવો અમૂલ્ય લાભ શું તું કેમ ચડાવીશ ?”

‘જ્યાર, હેરાર, સમર!’ વિવાદભરી દટનાળી એ રૂઢ પુરો કહ્યું. ‘માશી આપવી એ મારે માટે સકય નથી. તું કહે છે એવી કાંઈ શક્તિ મારામાં છે નહિ. ધણા વખતથી તું મારી ભૂલી પ્રતિભા વીસરી ગયો હતો, પણ અત્યારે તે તારા ધાવ છે, અને આપણે ને કરી રહ્યા છીએ અને વેડી રહ્યા છીએ તે સુધ્યમનો ખુમારો કરી દે છે. તે ને પહેલું પચલું કુમરો જ્યુ ત્યારથી એ તારા કુમાર ગામ પહેલા પચલથી જ તે પાપનું બીજ વાવી દીધું છે. પણ એ બીજ એકવાર વારી દીધા પછી તો ને કંઈ થયું છે તે સવચ્છ ધોર અનિવાર્યતાતે પરિણમે જ થયું છે. સાચે મળાને મને છેલ્લે દેનારા તમે બન્ને જણા કંઈ દુસ્વારી કે પાપી નથી તમે બન્ને જણ તો ફક્ત એક પ્રકારની લાક્ષણિક શ્રમણામાં જ છો; તેમ તું પણ કંઈ સવત્તાન જેવો નથી, ફક્ત સવત્તાનનું કમ મેં એના હાથમાંથી મૂંઢતો લીધું છે એટલું જ. પણ હવે તો આ બધું આપણે માટે વિધિનિર્માણરૂપ બની ગયું છે એટલે હવે તો એ ને બીજ વધારું તેમાંથી નેનાં કાળાં ફૂલો ફૂટ્યાં હોય તેનાં ભલે ફૂટી તો હવે તું તારે તારે રસ્તે પડ, અને એ આદર્શના સંબંધમાં જેમ કીક પડે તેમ ખુશીની કર.’

આમ કહીને તેણે પોતાનો હાથ વીઝવેલો, અને પહેલાં એકસને માટે છોડવા દૂરનો હતો તે પ્રતિભાં પાછો ગૂંચાઇ ગયો.

૧૫

હેરાર અને પર્લ

આ પ્રમાણે શેઠર ચિલિંગવર્થ-માણસને મળે તે સંસ્તાન-પણ વધુ વખત તેમની રસુનિમાં જડાઇ રહે એવી

વિરૂપતાવાળો એ ઊંસો-હેરાર પ્રાપ્ત પાસેથી માથેથી ગળે, અને જમીન પરનાં મુળિયાં શોધીને નીચે નમતો નમતો આગળ વધ્યો. આગળ ચાલનાં અહીં તહીંથી તે એકસ તરીકે ખપમાં આવે એવા છોડ એકસ કરવા લાગ્યો તથા મુળિયાં એકીને પોતાના હાથમાં રાખીને જાગડીમાં બધું એકતું કરવા લાગ્યો. આગળ વધનાં વનસ્પતિ ચૂરવાને માટે તે નીચે નમતો હતો ત્યારે તેની સહેલ દારી જમીનની છેક નજીક આવીને દમભય તેને રપડતી હતી. આ ઊંસો ચાલતો હતો ત્યારે તેના રપડાંથી તેની નીચેનું વસંતકનુત્તુ પ્રારંભ દિનોનું કુમળું વાચ કરાપાઇ નવ્ય છે કે કેમ તથા ખુશનુમા લીંગેતરીથી જગાએવી ભૂમિ પર તે કંપને લયડને વચ્ચે ચાલતો હતો તેથી એ લીંગેતરી બળા કે સુકાઇ જવાથી તેનો વીરો પડે છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા માટે હેરાર પ્રાપ્ત થોડો વખત તેની પાછળ ભેડ રહી. આ ઊંસો આટલી બધી કાળજીપૂર્વક છોડવા એકસ કરી રહ્યો હતો એ તે કંઈ જાણના હશે તેનો પણ એને વિચાર થયો. તેની આંખમાંના દુર્ભાવને કળા જાળીને તેની કાચે સહાનુભૂતિ પરાવની હોય એવી રીતે કાંઈ દુર્વિત્તિથી પ્રેરાઈને પૃથ્વી પોતે પણ અત્યાર મુખીમાં કેમના ભણવણમાં ન આવી હોય એવી કાંઈ એવી વનસ્પતિ તો તેના હાથમાં મૂકી નહિ દેતે? અથવા પછી એને માટે ખાસ એમ નવું સર્જન કરવાને બદલે અત્યાર મુખીની ને પથ નિર્દોષ વનસ્પતિ હોય તે તેના રપડાંમાવથી વિનાશક વિરમય શોખોના રૂપમાં બદલાઇ નવ્ય એટલું જ એને માટે જામ હશે? સર્જન ખુશનુમા પ્રકાર પાચરી રહેશે એ તેના પર પણ શું ખરેખર પ્રકાસને હશે? અથવા તો પછી તે મને તે રસ્તે ચાલે, પણ તે જ્યાં નવ્ય ત્યાં કાંઈ અપચુરવિચાર અચુભ જાવા આંતરેને તેને આ ખુશનુમા સર્વપ્રકારથી વચ્ચિત રાખી હતી? અને આત્મરે તે ક્યાં જતો હતો? આમ ચાલનાં ચાલનાં તે એકાએક જમીનમાં તો નહિ ખેંચી જાવને? અને પછી પાછળ એક વેરાન જગા તેની નિરાશી તરીકે નહિ મૂકતો આવને?—જે જગા પર પાછળથી આ રેશના હતાપણીમાં સરલ હોય તેવી સમગ્રી મુશ્કેલી અને વિરૂપતા ભરી ગયી એમ કંઈ ખાખખ જોઈ નીકળે એવી વેરાન જગા પોતાની પાછળ નહિ

નદિ મુકતો જવ ? અથવા તો પછી તે આમાચિયાની જેવી પાંખો પહોળા કરીને ક્યાંક જવે ઊડી જવાનો, અતઃ આઠાસ ભણી જેમ જેમ જવે ઊડતો જવાનો તેમ તેમ વધુ ને વધુ વિરપ દેખાતો જવાનો, એવું શું જનવાનું છે ?

‘તેને ચિકકારવા એ બસે પાપ હોય કે નદિ,’ હેરટર પ્રાર્થન દલુ તેને તાકીને જોઈ રહી હતી, એટલે જોતાં જોતાં એ બોલી, ‘પણ હું’ નો એ માણસને ચિકકારું છું !’

પોતાના હૃદયમાં આવે બાવ ઉત્પન્ન થયો એ જલદ એણે પોતાના અંતરને કપોડા આપી, છતાં તે એવા ભાવને અટકાવી કે એાહો કરી શકી નહિ. એ જાવને અટકાવવા માટે એણે દૂર દૂરના દેશમાં પથારી પથારી વસેા ઉપર તે પોતાના એકાન્ત અભ્યાસખંડમાંથી સંજોને વખતે બહાર નીકળીને, પોતાની નવોડા પત્નીના રિખનથી પ્રેરણિત જાણેલા એાદમાં સંગીતી બાજુમાં બેસતો એ જૂનું દસ્ય વાદ કરવા યત્ન કર્યો. એ વખતે ને કહેતો કે પોતાના અધિના સદવાસમાં ગાંધેલા સ્વચ્છરના કલાક્રિતી દંડી ઉઘાડી દેવાને માટે પોતાની એ પત્નીના રિખતની દંડે તેને માટે આવશ્યક હતી. આવાં દરથો એને એકતાર કેવળ સુખપ્રદ લાગ્યાં હતાં, પણ અત્યારે પોતાના ઉત્તર જીવનના નિરાશામય મગગીલી ભરેલા લાતાવચણ દ્વારા નિરખાતાં એ દરથો એના જીવનનાં સૌથી અજાબામણ પ્રસંગોના વર્ગમાં જ રથાન મેળવી શકતાં હતાં. અત્યારે તો આવા પ્રસંગ પોતાના જીવનમાં કોઈપણ વખતે થી રીતે અથવા શક્યા હશે એ વિશે જ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં ! આવા પુરુષને તે પરણીને પોતાને કોઈપણ માણસ કેવી રીતે સમજાવી શકેલ હશે એ વિશે પણ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં ! આ પુરુષ એક દવાદો ઉપરબોલિય ભાવથી તેનો હાથ પોતાના હાથ સાથે મિલાવતો એ વખતે પોતે સામે તેના હાથ રાખીને નેત્ર એ જાવને ઉત્તર આપતી, અને તેની સામે જોઈને એક દવાદો પોતે પોતાના હોઠ પર રિચર ફરકાવતી-આવા બધા પ્રેમોપયોગે પોતે એક દવાદો નજાવેલા અને સમિથા એ એને અત્યારે પોતાનો જીવનમાં બારે શુભ લાગતો હતો, અને એ શુભ જલદ અત્યારે એને પુષ્કળ જતાથો

થતો હતો. અને રોજર ચિલ્લિજવથો પણ, એ પૂર્વજીવનમાં હેરટર નેને પરણીને તેની સાથે રહેતી હતી તે વખતે નેને સંસાર શું એતી ખજાર નહોતી, અને ખીજા કોઇ સુખનો તેને અનુભવ નહોતો, તેથી પોતાના સદયારમાં તે સુખી છે એમ જે તેણે એ વખતે માની લીધું એ પણ એ પુરુષનો મોટો શુભો હતો-ને પછી તેણે ખીજા થણા શુભા ક્યાં હતા છતાં તે સવજાને ટપી જાય એવા ભારે એ તેનો શુભો હતો.

‘હું’ તેને ચિકકારું છું !’ પહેલા કરતાં પણ વિશેષ કડવાસથી હેરટરે એના એ રાજી ઉચ્ચાર્યા. ‘એણે જ મને જોા દીધેલા. મેં એનું ખૂનું ક્યું’ એ કરતાં વિશેષ ખૂનું તો એણે માનું ક્યું છે.’

કોઈપણ સીના અંતરના કોડાણને ઉઠકે રાગ-પૂર્ણ પ્રેમ પોતે ત્યાં સુધી હતી ન શકે, ત્યાં સુધી એ સીનું પાણિપ્રદણ કરતાં પુરુષોએ કંપનું જોઈએ ! નદિ તો એમની આ રોજર ચિલ્લિજવથોની જેવી દુઈયા થવાતી. એ સીના હૃદયના તાર જ્યઝલ્યાવી શકે એવા તેના કરતાં કોઈ પ્રજા પુરુષનો જેવા રપસં થયો કે તરત જ, સાચા તરસાદબમાં સુખને રથાને પોતે જે સ્વાસ્થ્ય અને સંતોષથી સુખની આસપ્સર્તિ ઊભી કરી હશે તેનો એ સી તિરકાર કરે, આવેઆ વચનનું જે કંઈ સંનેથી ચાન્ત જીવન પોતે નેને આપ્યું હોય તે જલ્લ એ તેનો વાંક શરે, એવી દુઈયા તેની થવાતી, પણ આ અન્યાય થવાને તો પથારી વસે થઈ થયાં, તેથી એતી સામેતો હેરટરનો વિરોધ તો સ્વારનો કમી થઈ જવો જોઈએ હતો, છતાં એ ન થયો એ હાજીન શું અચરતી હતી ! દિગ્બોધિયા અધારની લાતના ભરેલા લાંબાં લાગાં સાત વાસેએ એને આટલી બધી પીડા આપી, સાત વાસેએ એને આટલી બધી પીડા આપી, એના લિખે આટલું બધું ગમ્યું અને છતાં એ દિવમાં એ પાતનાચળ વરસો હલુ પણ કશે પરાવાનો બાવ શું પેલ નહોતાં કરી શક્યાં !

શું રોજર ચિલ્લિજવથોની નીચી નખી ગમેતી ક્યારે એજીરો જેતી ઊભી હતી એ અજાણો દ્યમિ-લાલ હેરટરના અંતરમાં જે લિખિયા ઉત્પન્ન થતા તેને એવી બોલાણ પર પેરે પ્રકાશ દેકેપો, અને અન્યાય તે પોતાના મુદ્દમાં જ ન રાજીકારત એવું પવું પવું પ્રકટ કરી દિલું.

એ મથે એટલેએણે પોતાની બાજુએ પાછીએલાવી.

‘પર્ત! બેટા પર્ત! ક્યાં છે તું?’

પર્તના આત્માની પ્રવૃત્તિશીલતામાં કહી પણ જોડ આવતી નહિ, એટલે તેની મા પેલા છુટા વનસ્પતિ-સોધકની સાથે વાતો કરતી હતી એ દરમિયાન તેને વિનોદની કશી ખેડ પડી નહિ. આગળ કહી ગયા તેમ પહેલાં તો પાણીના ખાઓશિયાળી અંદર પ્રતિ-બિંબિત યએસી પોતાની જ પ્રતિબિંબ સાથે તેણે નખત-બાજી ચલાવી, એ પ્રતિબિંબને પોતાની સાથે આવીને રમવા છાશરત કરી, પણ તે પ્રતિબા તેની પાસે ન આવી એટલે તેણે એ પ્રતિબાનું અપર્યાપ્ત પૂચી અને અપ્રાપ્ય આકાશનું બનેલું ને જગત હતું તેમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ મથે તો પોતે જ અથવા તો એ પ્રતિબા એમ બેમાંના કોઈક અવાસ્તવિક છે એમ થોડા જ વખતમાં માલુમ પડી આવતાં એ કરતાં વધુ આકર્ષક રમનગમત કરવા માટે તે જુદી કિસામાં વળી. પછી તેણે બોજપત્રનાં પૂરોની બાજુમાંથી નાની નાની નાવડીઓ બતાવી તેમાં છીપત્રાં-ઓનો માણ ભરી ન્યુ ઈર્ગનકના કોષ્ટ પણ વેપારી કરતાં વિશેષ સાદસભરો વેપાર આ સાગરની પીઠપર એવા માંડ્યો, પણ એ નાવડીઓમાંના મોટા ભાગ સાગરને કિનારે જ હમી મથે. પછી તેણે જુદી જુદી જાતની માછલીઓ સાથે રમત કરવા માંડી. પછી વળી તેણે આવતી ભરતીની સમુદ્રકિનારે ને શીજુડી રૂપા બધાઈ ગાંધ હતી તેમાંથી સહેર શીથળે જોરો લાંબ તે મુમવતા પવનમાં ફેંક્યો અને એની અસંખ્ય કણીઓ જમીન પર પડે તે પહેલાં અકરથી ઝીલી લેવા માટે ખાજગાળી પરીની પેટે ઊડતી હોય તેમ તેની પાછળ દોડવા લાગી. ત્યાં વળી સમુદ્રકિનારે પોષણ મેળવનાં અને પાંખે રક્ષકવનનાં પક્ષીઓનું ટોળું દેખીને એ તોડાવી ઊડકરીએ પોતાના મળવત્રનેના ત્રિવેણ બતાવી તેમાં કાંકરા ભરી, અને આ નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓ પાછળ એક પકડ પછી બીજા પાકડ પર એમ દોડાદોડ કરીને તેમના પર એ કાંકરાનો મારો ચડાવવામાં ભારે હક્કાત બતાવી. આ મારામાં એક નામકડું બૂખરું પક્ષી તો સપડાઈ પથ ચડું. કેએક કાંકરો આખાદ વાગતાં તેની પાંખ તુડી ગઈ એટલે રક્ષકાદ કરતુ એ ઊડી ચડું. પણ એ નેચું એટલે

આ મતીબોદ છાકરીએ નિસાસો નાખ્યો અને એ કાંકરા મારવાની રમત તેણે છોડી દીધી, કેએક સમુદ્રવનના કે પછી ખુદ પર્તના જેવા જ નિરંકુશ સ્વચ્છંદે વિહરતા એ નાનકડા પ્રાણીને આમ કમળ પહેંચાડવાથી તેને કુન્ન ચડું.

તેની છેલ્લી પ્રવૃત્તિ ગળ જાતની દરિયાઈ વનસ્પતિ એકઠી કરી તેમાંથી પોતાને માટે કમ્બો, ગરુડપટ્ટી, અને ટોપી બનાવી તે સમુદ્ર પહેરી નાનકડી સમુદ્રખાનું રૂપ મારણ કરવાની હતી. કપડાં અને પોશાકની પ્રમાણ કરવાની તેની માતામાં ને કળા હતી એ તેનામાં પણ ઊતરી આવી હતી. સમુદ્રખાને આતો પોશાક પહેરી તેના અંતિમ રાણગાર રૂપે પતે એક જાનનું પાસ તીકું. અને એ ઘાસ પડે પોતાની માતાની છાતી પર ને રણગાર રોજ રોજ જોવાને તે દેરાએડી હતી તે રણ-ગારનું પોતાને આવડે એવું અનુકરણ થું. એ ઘાસ-માંની તેણે એક અક્ષર બતાવ્યો-એ (ક) અક્ષર બતાવ્યો, પણ આ અક્ષરનો રંગ દિવસાકિયો નહિ પણ તાલો લીસો હતો. પછી એ ઊડકરી પોતાની છાતી પર હાપવા ટકરીને એ અક્ષરવચનાને વિશ્લેષણ રસ-પૂરક નિદાણી રહી-કેમ જણે એ અક્ષરનો ગુપ્ત અર્થ સમજી લેવો એ એક જ કૌશલમિહિને અર્થે એને આ જગતમાં જન્માવવામાં આવી હોય એવી રીતે તે તેને વિચારમગ્ન છાત્રમાં નિદાણી રહી.

‘આ બધાનો અર્થ શી એમ બા પૂછશે કે નહિ મને?’ પર્તને વિચાર થયો.

જરાજર એ જ વખતે તેણે પોતાની માને અવાજ સાંભળ્યો, એટલે પેલાં નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓના જેટલી જ ઝડપથી રૂઢી રૂઢી ને હેરદર માંડનની સમક્ષ પહેંચી, અને ત્યાં નાચવી ને હસતી હસતી પોતાની છાતી પરનો પેલો સજુમાર પોતાની આંખળી વતી દેખાડવા લાગી.

‘બેટા પર્ત! પછીભર મૂંઝી રહીને પછી હેરદરે ક્યું.’ આ લીલા અક્ષરનો અને એમાં થે તારા જેવી બાજાસરી છાતી પર ધારણ કરેલા લીલા અક્ષરનો કશો અર્થ નથી. પણ ટારી માને આ ને અક્ષર ધારણ કરી રાખવો પડે છે તેનો અર્થ શો તે હું જાણે છે, બેટા!’

‘હકે, જાણું છું બા, ઊડકરીએ ક્યું, ‘એ મોરો

એ અક્ષર છે. બાળપણમાં શીખ્યો છે તેં મને એ.'
 દેરદેરે તેના નાનકડા ચહેરા પર તાકીને બેસું;
 પથ્થર તેની કાળી આંખોમાં પોતે વારંવાર બેએવો
 એવો વિકલ્પથી લાવ બેઠે એમાં હતો, છતાં આ
 અક્ષરસંજ્ઞામાં પર્ત્તિ ખરેખર કંઈ અર્થ નેવું બેતી
 હતી કે કેમ તે વિશે એના ચિત્તનું પૂરું સમાધાન થયું
 નહિ. અને એ વાત પાંકે પાંચે બાંધીને નકશી કરવાની
 એને અતિ આતુર ધૃત્તિ થઈ આવી.

‘છોકરી, તને ખબર છે તારી મા મા માટે એ
 અક્ષર ધારણ કરે છે તેની ?’

‘ખરેખર, ખબર છે મને,’ પોતાની માના મોં
 પર પ્રસન્નતાપૂર્વક નચ્ચર કરીને પહેલે જવાબ આપ્યો.
 ‘પેપ્રો પાદરી પોતાના હૈયા પર દાઢ રાખે છે એ જ
 કારણે તું એ અક્ષર પહેરી રાખે છે !’

‘મને એ કારણ કયું ?’ દેરદેરે પૂછ્યું. આ છોક-
 રીના અવલોકનમાં રહેલી અર્થહીન અસંજ્ઞતા બેઠને
 પ્રથમ તો એણે જરા રિમત કહ્યું, પણ એ રિમત એના
 હોઠ પર પૂરું સ્ફૂટી રહે એ પહેલાં તો બીજે વિચાર
 આવતો એનો ચહેરો શીકા પડી ગયો. ‘એ અક્ષરને
 એક માસ સિવાય બીજા કોઈના હોઠ સાથે શો મંજબ
 હોઈ શકે ?’

‘જા, મા, મેં તો કહ્યું તને મને ખબર છે
 એટલું,’ સાધારણ રીતે તેની રેખ હતી તેથી વિશેષ
 અંબીર જાનીને પહેલું કહ્યું. ‘પેપ્રો કોસા સાથે તું વાત
 કરતીતી એને દાઢ ખબર દશે તો એને પૂ. પણ
 સામે સાચું કહે બા, આ દિગજાકિયા અક્ષરનો શો
 અર્થ છે ? ને તું શું કામ તારી જાતી પર એ પહેરી
 રાખે છે ?—અને પેપ્રો પાદરી પણ શું કામ પોતાની
 જાતી પર દાઢ રાખ્યા કરે છે ?’

તેણે પોતાની માનો દાઢ પોતાના જન્મે હાથમાં
 પકડી રાખ્યો, અને તેના નિરંકુશ સ્વરૂપી સ્વભાવમાં
 જવહરે જ નેવામાં આવતી એવી અંબીરતાપૂર્વક તે
 એની આંખો પર તાકીને નેત્ર રહી, એટલે દેરદેરને વિચાર
 આવ્યો કે આ છોકરી બાદેચિત વિશ્વાસ ને અસ્તબ્ધતા-
 પૂર્વક પોતાની નિષ્ઠ આપવા અને પોતાની સાથે
 સદાનુબૂતનો મંજબ સમાપવા પોતાની સંતિમતિ
 પ્રમાણે અને તેરણું બધું કે વા ખરેખર ઈચ્છી દશે.

આજનું તેનું પર્ત્તન પર્ત્તન અર્પણ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરતું
 હતું. અત્યાર સુધી તો તેની માતા, એના એક બાળક
 પ્રત્યે જેવો ઉલટ પ્રેમ હોય તેના પ્રેમપૂર્વક તેને ચાહતી
 હતી, અને બદલામાં નવવસંતની સ્વચ્છ વાણવરી ને
 કંઈ આપે—દમેશાં દવાઈ રંગેતોમાં સમય બાળતી,
 અકળ રાગપેશના ઉન્નત સ્વપાટા લગાવતી, ઉત્તમોત્તમ
 મનોદાદાને સમયે પથ રિસાળ, ને તમે હૈયા સરસી
 ચાળી ત્યારે પણ તમને પ્રેમના લાઠ લઘાવવાને બદલે દંડ
 બતાવી દેતી, અને પોતાના આ બધા દુર્વર્તનના સાટામાં
 કોઈક વાર એક પ્રકારની શંકાસ્પદ મુદ્દતાપૂર્વક તમારા
 માથેને ચુંગતી, ને કામળ સ્વર્ણથી તમારા પાળની
 લટ સાથે મેલ મરતી, અને પછી તમારા હૃદયમાં સ્વપ-
 નાદિય અર્થનું જગાડીને પોતાની અન્ય હેતુજન્ય
 પ્રતિભામાં મસ્તુક થવા તમારી પાસેથી ચાલી જતી, એવી
 નવવસંતની સ્વચ્છ વાણવરી ને કંઈ આપે—તેનાથી
 વિશેષની આશા ન રાખતાં સંતુષ્ટ રહેવાની તાલીમ
 એણે પોતાના ચિત્તને આપી હતી. અને આટલું જ
 પોતાની પુત્રી પોતાને આપશે એવી ને આશા એ
 રાખતી હતી તે પણ માતાના સ્વાભાવિક વાસ્તવની
 પ્રશ્નને લીધે ને દુરસ્તી પદાપાત તેનામાં હોય તેનાં
 પરિણામરૂપ હતી. જાણી કોઈ માદિત અસંજ્ઞાકનસર
 હોત તો પર્ત્તની પ્રતિભાં તેને ધણાં અનિષ્ટ લક્ષણોનું
 દર્શન થયું હોત અને તેને આ કરતાં અનેક ગતિ રિપ-
 રીત સ્વસ્થ એણે આપી દીધું હોત, પણ અત્યારે દેરદેરના
 ચિત્તમાં પ્રજ્ઞા રીતે વિચાર આવ્યો કે પર્ત્તમાં નાની
 ઉંમરે પણ પદવતાનાં ચિહ્નો નોવામાં આવતાં દર્તાં
 અને તેની લુહિ કુશામ હતી, એટલે એ એવી અવસ્થાએ
 આવી પહેંચી દશે કે જ્યારે તેને પોતાની સખી
 બનાવી શકાય અને માતા કે બાળક બેમાંથી એને તો
 નિવબંધ કે મર્ષાદાસન નં થણ તેમજ પ્રમાણમાં
 તેને પોતાની માતાનાં દુઃખોની કથા વિષાસપૂર્વક રહી
 શકાય પર્ત્તનું ચરિત્રાનુસર તો અવિચલિત અને
 અત્યસ્ત હતું, પણ એ નાનકડી અસ્તબ્ધતા
 દુનિયામાંથી પણ અડગ દિમ્બત, અદમ્ય પ્રચ્છાદિત,
 કેળવેલો હોય તો સ્વભાવમાં પરિણત થય એવો પ્રજ્ઞા
 અદંત્ય, અને અજાણ પડીશો કહીને તેનાં અસહ્ય
 પામતાલી કાચે એક અનેક વસ્તુઓના ભવંર નિરૂપાદ

—આવા આવા સદગુણીનાં સુદૃઢ તત્ત્વો તેના દંત્ર્યમાં વચસ્યા ચારિત્ર્યમાંથી નીકળનાં અથવા તેમાં મૂળથી જ રહેલાં નેહ શબ્દ એમ હતું. તેનામાં રહેદસાત પશુ હતો, નેહ હજુ સુધી એમાં તથાનમાદ અને અસ્થિરતા જ વિશેષ હતી, પણ છતાં અપકવ ફળની રમસમૃદ્ધિ તેની હતી પ્રતિષ્ઠામાં હલકાની એ ચોક્કસ. એટલે દેહરને લાગ્યું કે આવા બધા સંગીન સદગુણી હોવા છતાં આ તોફાની હોઠી મોટી ચાપ ત્યારે જો હિમ્મત ખવાસની સ્ત્રી ન અને તો તો તેને તેની માતા તરફથી વારસામાં મળેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વો ખરેખર ભારે બપું કર હોવાં જોઈએ.

ફરી ફરીને આ દિગ્બોજિયા અક્ષરની સમસ્યાનો વિચાર કર્યા કરવો અને સનત રીતે તેની આસપાસ ધૂમ્મા કરવું એ પ્રશ્નરતું જે અનિવાર્ય વલણ પર્ત્તમાં જોવામાં આવતું હતું તે એની પ્રતિષ્ઠા અને જીવનનું એક સદૃશ તત્ત્વ હતું. ન્યાયથી તેનામાં જરા પણ સમજણ આપી ત્યારથી આ સમસ્યાનો અર્થ ઉઠેલવો એ હમ્મણ તેના જીવનમાં એક ધર્મભાષરૂપે જરા ધાંતીને બેઠી હતી. હેરટેરે ધણીવાર કલ્પના કરી હતી કે એ હોઠીમાં આણું ઉત્કટ વલણ જન્મથી જ મૂકામાં વિષ્ણુકરો. વિચાર પોતાને ભરાખર નહિયત અને ન્યાય આપવાનો જ હતો, પણ આવા વિચારની સાથે રમા અને કૃષ્ણ દર્શાવવાનો વિચાર પણ વિષ્ણુકરની એ યોજનામાં ભેગાભેગો રહેલો હતો કે કેમ એ પ્રશ્ન પોતાની જાતને પૂછવાનું આજ સુધી એને કદી સજીવું નહોતું. પર્ત્ત જો કેવળ દુન્યવી ભાગક જ ન હોય, પણ વિશેષમાં જો તેને આધ્યાત્મિક પાપમાં જ ર તરીકે આંહી મોકલવામાં આવી હતી એમ વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધાથી માનવામાં આવે તો પછી તેની માતાના અંતરમાં જે કડો વિવાદ ભર્યો હતો અને તેને કબર જેવું જતાલી મૂકતો હતો તે કડો વિવાદ દૂર કરવાનો પેગમ પણ શું એને ન મળેલો હોવો જોઈએ? અને એ ઉપરાંત એનામાં જે રાગમૃતિ હતી, એક દહાડો તો ભારે પ્રબળ ઉત્કટ રૂપમાં હતી, પણ અત્યારે પણ જે સર્વથા મૃત કે સુષ્પ નહોતી બની ગઈ, પણ એના કબર જેવા અંતરમાં જે કેવળ ખંડીયાન બનીને પુરુષ જ રહી હતી, તે રાગમૃતિને જીવવામાં એને મદદ કરવો નો પેગમ પણ શું એને ન મળેલો હોવો નેહજો?

કેટલાક આવા આવા વિચારો હેરટેરના દિલમાં

છીજળવા લાગ્યા, અને તે એટલા જોરે ને સચોટતાપૂર્વક કે જાણે એ વિચારો જોઇ આવીને એના કાનમાં ફરી જતું હોય એમ એને લાગે. પણ એ આવા વિચારો ક્ષતી હતી એ બધો વખત પર્ત્ત એનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડીને અને પોતાનું મોં ઊંચું કરીને એને પેલા વેધક પ્રશ્નો પૂછી રહી હતી. બધી મળીને આ ત્રીજી વાર વળી તેણે એના એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘બા, એ અક્ષરનો અર્થ શો?—અને તું શું કામ એ પહેરે છે?—અને પાદરી શું કામ પોતાની છાતી પર હાથ રાખ્યા કરે છે?’

‘મારે અને શું કહેવું?’ હેરટેરે મનમાં વિચાર કર્યો. ‘ના, ના, એ બાળકની સહાનુભૂતિ મેળવવા જો આવી આફરી કિમત આપવી પડે એમ હોય, તો એવડી કિમત તો મારાથી નહિ આપી શકાય.’

એમ વિચાર કરીને એ મોટેથી બોલી—

‘મૂરખો પર્ત્ત! આ તે વળી યા સરાલ પૂછે છે તું? આ દુનિયામાં ઘણી બાબતો એવી છે કે તેના વિશે બાળકે કંઈ સવાલ પૂછાય નહિ. એ પાદરીના દિલની મને શી ખબર? અને મારો આ દિગ્બોજિયા અક્ષર તો એમાં જે કસળી તાર છેને તેને ખાતર હું ‘પહેરું છું.’

પીતી ગએલાં સાતે વરસ દરમિયાન અમાઉ કદી પણ હેરટેર પ્રાધન પોતાની છાતી પરની આ અક્ષર-સંજ્ઞાને બેરફા તીવડી નહોતી. કદાચ એમ હોય કે કોઇ કોર હલ્લના સખત નિષ્ક્રુર અને છતાં સદાયે એનું રક્ષણ કરી રહેલા એવા કોઇ દેવી સત્તરતું એ અક્ષરસંજ્ઞા એ જાણે કે તાલીબ હતું, પણ એના હલ્લની પોતે આવી કોણજાણી દેખેખ ને સંભાળ રાખી તે છતાં, એ હલ્લમાં કોઇ નવું કુદૃષ્ટ તત્ત્વ હાખલ થઈ ગયું દેખીને અથવા કોઇ જૂનું કુદૃષ્ટ સત્ત્વ પોતાના ધારણ પ્રમાણે કદી પણ દૂર થયેલું નથી એમ માલુમ પડતાં એ દેવી સત્ત્વ અત્યારે એને તજીને ચાલ્યું ગયું હતું. અને પર્ત્તે તો જેવો એનો આ જન્માગ સાંભળ્યો કે તરત તેના અંદરમાં જે ગંભીરતા અને આતુરતા આંકિત થયેલી હતી તે સઘળી તત્કાલે ચાલી ગઈ.

પણ એ વાત પડતી મૂકી તે એ બાળકને ચોખ્ખા લાગ્યું નહિ. એટલે ને આ નેની મા ધરમળી ચકાવતાં હતાં તે વખતે બે ત્રણવાર, પછી વધુ કરતાં હતાં ને

હેરદર તેને સુવડાવતી હતી એ વખતે પણ એ ચલુવાર, અને હેરદરે એકવાર તો પર્થ બરાબર ઊંઘી ગઈ દેખાતી હતી નેમાંથી એકએક ઊઠીને, ઊંચે ચોંટીને, પોતાની કાળી આંખોમાં મરતીના બાવો ચમકાવતી તે બોલી ઊઠી:

‘બા, આ હિંગ્લોહિયા અક્ષરનો શો અર્થ?’

અને બીજો દિવસે સવારે પણ, પોતે બગી છે એના સૌથી પહેલાં પુરાવો એ તેણે બતાવ્યો તે એ કે આશીષા પરથી માથું ઊંચું કરીને, એ હિંગ્લોહિયા અક્ષર મુંબમનાં પોતાનાં અન્વેષણ સાથે તેણે કાંઈ અકળ રીતે બેઠી દીધેલા એવા પેણે બીજાને પ્રશ્ન એકદમ પૂછ્યો—

‘બા!—બા! પેણે પાછી કેમ પોતાનો દાઘ છાતી પર રાખ્યા કરે છે?’

‘ચૂપ રહે, તોશની છોકરી!’ આજ સુધીમાં કહી પણ નહિ બતાવેલી એવી તીખાસથી તેની માએ કહ્યું. ‘મને બીજાંય મા, નહિ તો તને અપારી મારડીમાં પૂરી દઈશ.’

૧૬

જંગલમાં

પરિણામ મળે તે આવે, વનખાનમાં દુઃખ વધે કે ભવિષ્યમાં કંઈ અદિત થાય, છતાં મળે તે બોલે મિ. હિમ્મતેહાને મુખ રાતે તેના પરિચય અને સદવામમાં પેલી મએકા પુરપુરું સાચું સ્વરૂપ જાણી દેવાનો એ નિશ્ચય હેરદરે કર્યો હતો તે નિશ્ચયમાં એ મક્કમ રહી હતો. એ જાણતી હતી કે તેને હાંપકપના દરિયા-ભિત્ત ઉપર વ્યથા પડેલા મુશકેલી અસ્પષ્ટભાવિત ટકરીઓમાં પેતે એકઠો વિચાર કરી રહે એટલા માટે રેન્ડ દરવા જવાની રેર હતી, એટલે આવી રીતે ને કરવા નીકળ્યો દોષ તે વખતે તક સાધીને તેથી સાથે વાન કરવાનો હેરદરે વિચાર રાખેલો, પણ એવા તક મેળવવાનો એનો મુશ્કેલ પ્રયત્ન બરખાં મળે. એ જો તેને આમ જગતમાં મળવાનો પ્રયત્ન કરતો બહોલે તેને પોતાને પેર તેના અજવાલમાં જ તેને મળ્યા અહ દોલ નો તેથી કંઈ નાકાદર થાન નહિ, અથવા તો એ

મર્યાદાના વચની પવિત્ર શુભતા વરા પણ જોખમમાં આવી પડત નહિ, કેમકે અનેક પાપીઓએ ત્યાં આવી હિંગ્લોહિયા અક્ષરથી યથવાતાં પાપના જેવાં જ બીજાં ઘોર પાપો પસ્તાવામાં તેની આગળ અત્યાર પહેલાં કંજૂષ કર્યાં હતાં. પણ કંઈક છુટ્ટા મેનર સિસિન્જરપર્થ તરફથી મુખ કે ખુદશી રીતે કાળજીથી થવાની એને ધારની લાગી તેથી, કંઈક બીજા કોઈને ત્યાં વરાયે શંકા જેવું ન લાગે ત્યાં એવું ભ્રમત હત્ય સંકાતું આરોપણ કરવું હતું તેથી, અને કંઈક, પાછી અને પોતે વાતો કરતાં દોષ એ વખતે સ્વાસ્થ્ય અનુભવના માટે બનને ખુદકા વિચાર વાનારણની મરૂર પડતાની એમ એને લાગ્યું તેથી—આમ આવા બધાં કરણોને લીધે, ખુદકા આકાશના છત સિવાયની બીજી કોઈપણ એકાન્ત કે મર્યાદિત જગ્યાએ તેને મળવાનો હેરદરે કરીપણ વિચાર આવતો ન હતો.

આખરે, એક દિવસ એક ફજીનો સારવાર કરવા ગએલી ત્યાં પ્રાર્થના કરવા માટે રેવરંડ મિ. હિમ્મતેહાને બોલાવવામાં આવતાં એને બચત મળ્યા કે એ પાછી તો આગલે દિવસે પોતાના કનિષ્ઠ શિષ્યોમાંના એક આચાર્ય હાલિદને મળવા ગયો હતો, એટલે એને ધ્યુ’ કે ધણું કરીને તે બીજે દિવસે સાંજના અમુક વખતે ત્યાંથી પાછો ફરશે. તેથી વચને દિવસે હેરદરે બરાબર વખતસર પર્થને પોતાની સાથે લીધી-પર્થની દાઘની મળે તેટલી અવધાનથી લગતી દોષ છતાં તેની મા જ્યાં જવા ત્યાં તેને પોતાની મુંઝાથી તરિકા એને અવસ્ય મળતી પડતી હતી—અને એવી રીતે એ ચાલી નીકળી.

એ જાને પંચોએ હાંપકપને વહેણાંને મુખ્ય જમિનજ પર આખા તપારે તેમનો રસ્તો સરોવારને નાનકડી કેરી રૂપ જ બની ગયો, એ કેરી લગતી લગતો પુરાતન જંગમ સુધી ચાલી જતો હતો આ પુનઃન જંગલે એ કેરીને એટલી બધી માંકડી બનાવી દીધી, અને તેવી બનને આખૂએ એની રથામ ગીધ જાડી રિતારી દીધી હતી, તેમ ઉપર આકાશની એટલી અદ્ય અસ્પષ્ટ ગાંબી તે રાજાનું હતું, કે એ જંગલ દેરદરને માન તો લાંબા વખતથી પેતે નીતિચમતમાં જે દુશ્મનપ્રાપ્તીમાં બચવા કરતી હતી તેનો જ ખવાસ આજનું હતું. દિવસ સુધીના અને પીળાં દને, મળે

જૂનારાં વાદળાંઓની પડા પથરાઇ ગઇ હતી, અને આજા પવનથી એ પડામાં થોડું હલતલ્પલન શરૂ થયું હતું. એટલે હેસ્ટર આશ્વતી હતી એ કેરી પર આજો સૂર્યપ્રકાશ નરો આ જગલના એકાન્તમાં સંતાડી રહતો હોય એમ અપારનાવાર પડતો હતો. આ આર્યર સૂર્યપ્રકાશ જગલની કોઇ લાંબી કુંજગલીને દૂરને છેડે જ દેખાતો હતો. પણ જેમ જેમ આ જાને જણ્યુ એ રથજની નજીક આવતાં તેમ તેમ આ રમતિયાળ સૂર્યપ્રકાશ-રમતિયાળ પણ આજો આજો રમતિયાળ, કેમકે જગલ. તેમ દિવસ જાને ગમીથી ભરપૂર હતો, એટલે રમતિયાળ રમતિયાળ એ રથજ સમયમાં કોઈ થઇ શકે એવું હતું જ નહિ—ત્યાંથી દૂર દૂર ખસે જતો હતો, અને પોતે અગાઉ ન્યાં નાચી રહ્યો હતો તે જગલને, એ જાને જણ્યુએ ત્યાં પ્રકાશની આશા રાખેલી અને છતાં તે નહિ દેખાતાં, પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ વિષાદ અને નિરાશાભરી બતાવી દેતો હતો.

‘આ,’ નાનકડી પક્ષે કહ્યું, ‘આ સૂર્યપ્રકાશને હું ગમતી નથી લાગતી, તારી આગળથી નાસીને એ સંતાઇ જાય છે, કેમકે તારી છાતી પર કંઈક છે એનાથી એ ભક્તી મથો લાગે છે. ભે, ભે, પછે દૂર કેવો એ પ્રભાસ ચમકી રહ્યો છે! તે હું આંહીં જામી રહ્યો, અને મને એકઠીને ત્યાં જામી દેડીને એ પકડી લેવા દે. હું તો હજી બચ્યું જ છું, એટલે મારી આગળથી એ નહિ નાસી જાય—કેમકે મારી છાતી પર હજી હું કશી રાખતી નહિ!’

‘અને આશા છે કે ભવિષ્યમાં પણ કહી ગમીશ નહિ, ખેડા,’ હેસ્ટરે કહ્યું.

‘કેમ નહિ, બા ?’ હડી કાઢવાની અણી પર હતી. ત્યાં એકદમ અટકી જાતને પક્ષે પૂછ્યું ‘હું મોટી બાળકી થઈશ એ વખતે તે એની મેળાએ નહિ આવે?’ ‘હોહ, હોહ, બેસ,’ તેની માએ કહ્યું ‘અને પકડી લે એ પ્રકાશને. નહિ તો હમણાં પાછો તે ચાલ્યો જશે.’

એટલે પક્ષે બારે ઝડપથી દોડી, અને તેણે ખરેખર સૂર્યપ્રકાશને પકડી લીધો એ જોઈને હેસ્ટર રિપત કહ્યું. ત્યાં જામીને પછી તે સૂર્યપ્રકાશના ચમકમાં જામી રહી એ વખતે તેની આખી ક્રયા સૂર્યપ્રકાશની ભલકમાં ચમકી રહી હતી અને તરિન ગતિને લીધે આવેલી સ્ફુર્તિથી

તે ધળકી રહી હતી, અને જણ્યુ આ નાનકડી ઊંઠાની જેમ ઝાંઝાપ રમવાને મળી એથી આનંદ પામેલ હોય તેમ એ સૂર્યપ્રકાશ પણ આ એકલવાયા બાલકની આસપાસ એમ ને એમ ચાલુ રહ્યો, અને આખરે હેસ્ટર પણ એ જાલક વર્ણલમાં પેસવા બેઠેલી પાસે આવી પહોંચી.

‘હવે એ ચાલ્યો જશે,’ માયું હતાવતાં હતાવતાં પક્ષે કહ્યું.

‘જો!’ હેસ્ટરે રિપત કરતાં કરતાં કહ્યું, ‘આ હાય લાંબાંમિ હું થોડો લઈ શકું એમ છું.’

પણ જેવો એણે એ પ્રપત્ત કર્યો કે તરત જ સૂર્યપ્રકાશ અદભૂત થઇ ગયો, અથવા, પર્વતની ધુમધુમી પર જે પ્રસન્નતાના લાવા ચમકી રહ્યા હતા એ ઉપરથી અનુમાન કરીએ તો તેની મા એવી કદવતા કરી શકે એમ હતું કે એ સંધ્યે પ્રભાસ એ બાળકીને પોતાની કાયામાં સમાવી દીધો હતો, અને જ્યારે તેણે જાને કોઇ અંધ-કારણેના ભાગમાં પેસેલી ત્યારે પોતાના માગને પ્રકાશિત કરવા માટે એ સંધ્યું તેજ એ વખતે તે પાછું બહાર કાઢ્યો. અપારનાં ભગભગ બધાં બાળકોમાં ગમીતો જે રાજ જેવામાં આવે છે, અને જે રાજ એમને કંઠમાળના રાજની જેમ એમના વાકાઓની આપણાઓમાંથી વારમાં મળેલો હોય છે, એવો કોઇ ગમગીરીનો રાજ પર્વમાં બિરકુલ નહેતો. તે પ્રદીપમાં તો યુગાંબી ખુલ્લુમાં રાખાવતું અખૂટ ઝરણ વચ્ચે કરતું હતું. અને તેના સમસ્ત યુગોની અંદર નરા અને નાન્ય જેમની છાપ પાડનારાં યુગ્ય તે આ જ હતો. કદાચ આતું અર્જક લહેરીપણ્ય એ પણ એક રાજ જ હતો અને પર્વતના જન્મ પૂર્વે પોતાના વિષાદ અને દુઃખોની સાથે હેસ્ટરને જે અદભૂત જગપૂર્વક ઝૂંઝૂં પાવું હતું તેના કેશ પ્રત્યાધાત રૂપ જ એ લહેરીપણ્ય હતું. એ બાળકના ચારિત્ર્યમાં તે એક પ્રકારતું કંઈક આતુરમય તેજ લાવતું હતું, અને તેથી એને ખરેખર સહયુગ ગણવેા કે કેમ એ લગ્ને શંકા પડે એવું હતું તેના હૃદય પર જાંડી અસર કરે એવા કેઇ દુઃખની તેને જરૂર હતી—એટલાક માણસોને છતાંબર એવા દુઃખની જરૂર હોય છે—અને ત્યારે જ તે માનવીના જેમ મમતાવશીક બની શકે એમ હતું. પણ પર્વે હજી થયેલી નાની હતી. અને તેના ચારિત્ર્યનો પૂર્વે વિલસ થવાને માટે હજી ખૂલો સમય હતો.

‘આહ, બેઠા !’ પર્વત-હજી પશુ સર્વપ્રકારમાં જીવી હતી તે સ્થળની આસપાસ નજર કરીને હેરડે કર્યું, ‘આપણે જ્યાં જંગલમાં બેસાને પિસામો ખાધએ.’

‘મને તો કંઈ યાક નથી લાગ્યો, બા,’ એ નાનકડી ઊંઘરીએ જવાબ આપ્યો. ‘પશુ બેઠાં બેઠાં મને વાર્તા કહેવાની હો તો તું તારે બેસ.’

‘વાર્તા, ઊંઘરી ?’ હેરડે પૂછ્યું. ‘જેની વાર્તા કહું ?’

‘કેમ વળી, સેતાનની વાર્તા.’ પોતાની માનો પાલવ પકડીને અને અડધી ગંભીરતા અને અડધી તોફાની જ્વલિત્વે પોતાનું મોં લાંબુ કરીને પોતાની માના મોં સામે ભેંજ રહીને પર્વત જવાબ આપ્યો. ‘કહે છે કે એ સેતાન કાચમાં એક ચોપડી-લોહાના કાચાવાળી મેરી, બાડી ચોપડી-સળને આ જંગલમાં ફેંપી કરે છે; અને એ કહ્યો સેતાન આ ઝાડમાં આંધી જે કાંઈ પોતાને મળે તે સૌને એ ચોપડી અને લોહાની કલમ આપે છે; પછી એ લોકોએ પોતાનાં નામ પોતાના જ લોહીથી એ ચોપડીમાં લખાવનાં હોય છે; અને એવી રીતે લોકો પોતાનાં નામ લખી આપે એટલે તે પોતાની મહેર એમની છાતી પર મારે છે! આ સેતાન તને કદી મળેલો, બા?’

‘તને કોણે આ વાત કહી, પર્વ ?’ એ જમાનાના લોકોને એક સર્વસામાન્ય વહેમ પર્વતની વાતમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો હતો તે સમજી જઈને હેરડે પૂછ્યું.

‘કાલે રાતે તું સારવાર કરવા મુકતી તે ઘેર પુગાડિયાના ખૂણામાં જે ડોહી બેસી’તીને, એણે કહી મને આ વાત,’ ઊંઘરીએ કહ્યું. ‘પશુ એ બ્યારે આ વાત કહેતી’તી ત્યારે હું જોઈ ગયો હોયછ એમ એણે ધારેલું. એ કહેતી’તી કે હજારો માણસો એ સેતાનને આવી મળેલાં, અને એ મૌએ તેની ચોપડીમાં પોતાનું નામ લખી આપેલું, અને પોતાની છાતી પર સેતાનના કાચની મહેર મગવેલી. આમાં પેલી ગ્રીષ્મ રાસનની બુઝી દિગ્મિસબાઈ પણ હતી એમ કહેતી’તી એ વળી એ ડોહી કહેતી’તી કે તારો આ દિગ્મિસબાઈ અચાર છે એ પશુ એ સેતાને તારા પર મારેલી મહેર જ છે. ને તું ત્યારે આ ઘેર જંગલમાં તેને મળવાને

મળે છે, ત્યારે એ અક્ષર લાત્ર લડકાની પેઠે બળમુકા કરે છે. સગી વાત છે એ, બા ? ને તું એને રાતને વખતે મળવા બંધ છે, બા ?’

‘તું કોઈવાર રાતે જાગી ત્યારે તારી માને કદી પશુ મળેલી દીકરી તે ?’ હેરડે પૂછ્યું.

‘મને તો સાંભરતું નથી,’ ઊંઘરીએ કહ્યું. ‘ને તારો એ આપણા ઝૂંપડામાં મને એકઠી મુખતે જતાં છત્ર આવતો ન હોય તો તું તારે મને ધ સાથે લઈ જાજે. હું ખુશીથી તારી સાથે ગયાવો. પશુ બા, મને હવે કહે જોઈએ, શું ખરેખર આવા સેતાન છે ? અને તું કોઈ છાડી તેને મળેલી ? અને આ અક્ષર છે તે શું એની મહેરઅપ છે ?’

‘હું તને એકવાર એનો જવાબ આપી દઉં, તો પછી તું મને નિરાતે જંગલમાં છૂટા ને ?’ તેની માએ પૂછ્યું.

‘હા, ને બધું તું મને કદી દે તો,’ પર્વત જવાબ આપ્યો.

‘મારા છત્રમાં એકવાર મને એ સેતાન મળેલો !’ તેની માએ કહ્યું. ‘અને આ દિગ્મિસબાઈ અક્ષર તે એની મહેરઅપ છે !’

આમ વાતો કરતાં કરતાં તે બંને જથ્થે એ વન-વાટ પરથી પસાર થતો કેઈ આકસ્મિક મુઆર પોતાને ન ભેંજ સોં એવા માઠા જંગલપ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યાં. આંદી, અગાઉ આગતા કૌશભાં બ્યાંગમનયુગ્મી સિખરવાળું અને પોતાનાં મુખમાં ને ડાળીઓથી એ ઘેર વાતાવરણને ઢાંધી દેતું એવું એક શક્તિ કહ્યું પાછવરણ આવી રહેલું હતું એના પશુ અત્યારે પાડી લીસોતરીથી હવાઈ મચેલા એક બાગમાં તેઓ બેઠાં. આ જગ્યા નાનકડી ખોના જેવા કંઈક નીચાવૃત્ત બાગમાં આવેલી હતી, તેના બંને બાજુના પ્રાન્તવાગ અસ્તે અસ્તે ઊંચા થતા જતા હતા અને પાંદડાઓથી બાંધ મચેલા હતા. અને તેની વચમાં થઇને એક ઝરો વહેતો હતો તેવા પટમાં પશુ પાંદડાં પોંચ્યાં હતાં. આ ઝરાને કહે ચૂઈ વહેતાં રહેલો પોતાની વિચારણા ડાળીઓ અચાર-નવાર એવી રીતે દેશાવ દતાં કે ઝરાનું પદેબ એ ડાળીઓને લંબિ પળીવાર મધામ જતું હતું, એટલે કે-લોક રથને તેમાં ચૂમીએ પડતી હતી તેમ કવિચળ

કવિજ્ઞ હોડા ધરા બનતા હતા; તે - વળી બીજી બાજુએ ત્યાં ત્યાં એ વહેણ વધારે મુકત ને તસ્વિત. ગતિએ વહેણું હતું ત્યાં ત્યાં તેના પટમાં નાના - કંઈક અને ઝીંટી ભૂખરી રેતી ચમકતી હતી. એ ઝડપના વહેણની પાછળ પાછળ નજર કરતાં, જંગલમાં થોડેક અંતર સુધી તેઓ બન્ને જળ એ વહેણમાં પ્રતિબિંબિત થએલા પ્રકારને જોઈ શકતા હતાં, પણ પછી આર્યણ એ પ્રવાહ ઝાંઝોની અને વનરપતિની ધીવ ધટામાં મોટી કરોડમાં અદશ્ય યથ જતો હતો. આ બધું રાહસી કરના વૃક્ષો અને કાગમોંડ પથ્થરની કરોડએ આ નાનકડા ઝડપના પ્રવાહને અકળ અશ્વમ્ય બનાવી દેવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો હતો-કેમ જાણે એ બધાં આ નાનકડા ઝડપના નિરંતર બોલબોલ કરવાના સ્વાધાવને લીધે પોતાના ઉદ્ભવપ્રવાનરૂપ આ પુરાણ જંગલના હૃદયની યુગ વાદો એ કપાંક કોઇને છાનીમાની કરી દે અથવા પોતાના જળપ્રવાહરૂપી અરીસામાં તે પ્રતિબિંબિત કરીને પ્રકટ કરી દે એવી માસ્તી લાગી હોય એવી રીતે તે ઝડપના પ્રવાહને અશ્વમ્ય બનાવી દેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો, અને ખરેખર એ જરૂર જ નેમ નેમ આગળ અશ્વમ્ય વધતું જતું હતું તેમ તેમ માથાભર્યા, ચાત, અશ્વમ્યનાયક અવાજે કમકમ વાદ કર્યા કરતું હતું, થઈ તેના એ નાદમાં એક પ્રકારની ગંભીર પડ્ડ હતી- કૈંદ બાંજક જરા પણ સ્મૃતિવાળાપણુ સિવાય પોતાનું અશ્વમ્ય વીતાવી રહ્યું હોય, અને દુઃખીજનોના પરિવંચમાં તેમ ગંભીર ગમગીની બરેલા બનાવોમાં પોતાથી લહેરી કેમ બની શકાય અને આનંદ કેમ કરી શકાય એની મુશ્કેલીમાં પડ્યું હોય એવી જ્વલતી ગંભીર પણ એ નાદમાં હતી.

‘એલા ઝરા ! કંટાળાભર્યા મૂરખા ઝરા !’ આ ઝરાની વાત જરા કાન કહીને સંભળ્યા પછી પર્વ જોલી ઊઠી. ‘તું કેમ આટલી બધો ગમગીન છે ? જરાક દિમિત રાખ. અને આખો વખત નિસાસા નાખ્યા ન કર, તેમ હોડારા પણ ન કર્યો કર !’

પણ આ વનરૂએ વચ્ચેના પોતાના અદશ્ય છતાં દરમિયાન એ ઝરાને એવા ગંભીર ગમગીનીલયોં અનુભવ થયો હતો કે એ અનુભવની વાતો - કર્યો સિવાય એનાથી રહેવાય એમ નહોતું, અને એ સિવાય બીજો

કોઈ પણ વિષય વાતો કરવા માટે એની પાસે હેમ એવું પણ લાગતું નહોતું. પર્વ પણ આ ઝરાના જેવી જ હતી-કેમકે એનો છત્રપ્રવાહ પણ કોઈ અશ્વમ્ય સ્થાનમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો અને ગમગીનીથી છત્રપ્રવાહોં દરેકો વચ્ચે ચઢીને ખસાર થયો હતો. પણ પર્વ એ ઝરા વચ્ચે આવું સામ્ય હોવા છતાં પર્વ કંઈ એ પોંડે ગમગીન નહોતી બની ગઈ. એ તો નાચતી હતી, ફૂલતી હતી, અને તેનો છત્રપ્રવાહ આગળ વધતો હતો તેમ તેમ લહેરીથી મનગમતી વાતો કર્યા કરતી હતી.

‘આ ગમગીન ઝરા શું કહે છે, બા ?’ તેણે પૂછ્યું. ‘એ તારા છત્રપ્રવાહ કંઈ દુઃખ તેં અનુભવ્યું હોય તો તને એ તારા દુઃખની વાત કરત, જેમ મને એ મારા દુઃખની વાત કરી રહ્યો છે તેમ જ તને પણ કરત,’ તેની માથે જવાબ આપ્યો, ‘પણ તો પર્વ, કોઈ માણસ આવતો હોય અને રસ્તામાંથી ઘસેલો ખસેડતો ખસેડતો આવતો હોય એવા અચાનક આવે છે. એ માણસ સાથે મારે વાત કરતો છે, તો તું તરે રમવા બા.’

‘એ સેતાન છે ?’ પર્વે પૂછ્યું. ‘હવે જંગલ છોડી તું રમવા ?’ તેની માથે કરીથી કહ્યું. ‘પણ જંગલમાં બહુ દૂર જતી નહિ, હો. અને હું બોલાતું કે તાર તારે આવવાનું છે એ બાનમાં રાખજો, હો.’

‘હો, બા,’ પર્વે જવાબ આપ્યો. ‘પણ આ આવે છે તે ને સેતાન હોય, તો મને પરીવાર આંહીં કોબી રહી જરાક તેને અને તેની બગલમાં રાખેલા તેના મોઢા ગોપડાને તું જોવા નહિ દે ?’

‘જા જા, હવે મૂરખ છોડી, જા જા,’ તેની માથે ચિઠ્ઠાઈને એકદમ કહ્યું. ‘એ કંઈ સેતાન નથી ! ને. ઝાંઝોમાંથી તું હવે તેને જોઈ શકે એવ છે. એ તે પેલા પાદરી છે. !’

‘હા, પાદરી જ છે,’ છોડીએ કહ્યું. ‘ને ને બા, તેણે જાની પા હાથ રાખ્યો છે ! તે શું એ પાદરીએ સેતાનના ચોપડામાં પોતાનું નામ લખી આપેલું એ વખતે સેતાને તેની જાતી પર ડાપ મારી હતી એટલે એ ત્યાં એમ હાથ રાખતો હતો ? પણ ને પછી તારો પોંડે બહાર પોતાની જાતી પર એ હાથ કેમ નહિ

ધારણ કરતો હોય ?

‘હવે જા છાકરી, જા, અને તારે મને પગવવી હોય તો પીછે કાઢ વખત પગવળે.’ હેરટર પ્રાપ્ત થોલી જોડી. ‘પણ બહુ આથો બેઠકીય નદિ, પેલા ઝરાનો ગણુગણાટ તારાપી સંભળાય એટલામાં જ રહેશે તું.’

એટલે છાકરી ગીતો ગાતી ગાતી પેલા ઝરા પાસે : દોડી મધ અને તેના વિષાદભર્યા સ્વરમાં પોતાના હોઠેરી ગીતદારા વંધુ પ્રસન્ન બનિ બેઠાવવાનો પતન કરતી ગાતી ગાતી તેના વહેનની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. પણ તેના એ હોઠેરી ગીતની એ નાનકડા ઝગને તો કંઈ શાન્તિ થઈ નહિ, એટલે તેણે તો આ ઘેરા સોગિયા જંગલના પ્રદેશમાં ગમે તો જુલકાળમાં બની ગએલા બનાવની કોઈ ગમગીની ભરેલા બેઠી વાત પોતાની અંકુશ આપમાં કહેવા મંડી, અથવા તો પછી હજી હવે પછી વાંદખમાં બનવાના કોઈ બનાવ સંબંધી પૂર્વમુચનકરે વિચાર કરવા માંડ્યા. પણ પહેલે પોતાની આટલી નાનકડી નિઃશ્વેષતામાં પણ ગમગીનીનો તો પૂરતો અનુભવ થઈ ગયો હતો, એટલે તેમાં વળી પારકાના ગમગીની ઉમેરવાની તા તેની ઇચ્છાજ નહોતી, તેની આ મૂલતા ઝરા સાથેનો સચોટ સંબંધ છોડી દેવાનું તેને વધુ ગમ્યું. એટલે પેલા હાથા ખડકની ફરતમાં જોગેલાં જ ગરો ફૂલો વીણવાને તે તો ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

પોતાની આ તરંગી તોફાની હોઠેરી આ પ્રમાણે ચાલી અંધ, એટલે જંગલને વીધીને જતી એ કેડી તરફ હેરટર પ્રાપ્ત એક બે ડગમાં આગળ વધી, પણ છતાં દલુ તે જોહાની ઘેરી જાણમાં જ જાતી રહી. પાદરી એ કેડી પર થયને જ આવતો હતો. તે સાવ એકાએક હતો, અને રસતાની બન્નેના કોઈ ઝાડમાંથી કાપેલી કાંઈક ઝાડમાંથી બનાવેલી લાકડી હાથમાં લઈને આ બાજુ આગળ વધી રહ્યો હતો. હેરટરે તેને દૂરથી જોયો, તે નળજી ધક ગયો હતા, તેને ચહેરા નુરોજ વિનાનો શીમા પડી ગયો હતો. અને તેની હિતચાક્ષમાં પણ જરા પણ સહર વચરની અનુભવ નિશ્ચય દેખાઈ આવતી હતી. આવી અત્યંત નિશ્ચય એ ત્યારે સહેરતો આવનારના લાગમાં ફરવા નીકળતો અથવા અન્ય જતો પોતાને વંધ થકે એવી

પરિસ્થિતિમાં મુકતો ત્યારે એનામાં આટલી સ્પષ્ટ રીતે પ્રવીં કહી પણ જોવામાં આવી નહોતી, પણ આ જંગલમાં તો સાવ એકાન્ત હતું, અને એની નિર્ગંતતા તો સાચાજ સ્વરૂપ પ્રકૃતિના પુરુષના મનોબળને પણ ગંભીર કંઈ એવી હતી, એટલે આ નિર્ગંત જંગલમાં એની એ અત્યંત નિશ્ચય કરણ રીતે પ્રકટ થઈ રહી હતી. એની અસપારની ગતિમાં પણ એક પ્રકારની શૂન્યમનસ્કતા જોવામાં આવતી હતી-કેમ જાણે એને આગળ ‘અંધ’ માંડવાનું કર્યું ધર્યાગન દેખાતું નહોતું તેમ જન પણ નહોતું, અને પાસેમાં પાસેના ઝાડના મૂળમાં પોતાની કાયાને ફેંધી ઈ સદને માટે ત્યાં નિઃશ્વેષ દશામાં પડી રહેવામાં એને આનંદ આવતો હોય-જરી રીતે તો એ શૂન્યમાં કાયાને આનંદ અનુભવી શકે એમ જ નહોતો, છતાં આપણે ધારી સપ્તમે કે કયાંક એને આનંદ પડે એવી શક્યતા હતી, તો પછી એ ઝાડના મૂળમાં સદને માટે નિઃશ્વેષ દશામાં પડી રહેવામાં એને જાણે આનંદ આવતો હોય-એવી શૂન્યમનસ્કતા એની ગતિમાં જોવામાં આવતી હતી. એને તો અંધ થઈ દલું કે આંધ ઝાડના મૂળમાં પોતે નિઃશ્વેષ પડ્યો રહ્યો હોય તો તેના પાંદડાં પોતાના પર પમસાઈ જાય, અને પરિધી પોતાની ઘાયા પર માંડીને ઘર ખાજતો તે વધતો વધતો તેમાંથી એક દીબો બની જાય, પછી એવો દીબો બની જતાં પોતાની કાયામાં શાશ્વ રહે કે ન રહે તેની એને કંઈ પરવા નહોતી. કેમકે એને મન તો મત્સ્ય એ એટલી નિશ્ચિત અને અનિવાર્ય વસ્તુ હતી કે ન તેને ખામ નોતરવાની એને ઇચ્છા હતી કે ન તેનાથી દૂર નાસવાની પણ એને ઇચ્છા હતી.

દેવરંડ મિ. ડિમ્સેઇલને ત્રીન વેલના થવી હોય એમાં ક્યાં ચિત્તો-પલો કહેયું તેમ તે પોતાની જાતી પર હાથ રખા કરતો હતો એ સિવાય બીજાં કંઈ ચિત્તો-હેરટર તો કંઈ જોઈ શકી નહિ.

૧૭

પાદરી ને હેરટરનો સમાગમ

પાદરી ધીમે ધીમે ચાલતો હતો, છતાં તેનું પ્લાન બેચમાં માટે અચાજ કરવા એટલી દિમિત હેરટર પ્રાપ્ત

હરી શકે તે પહેલાં તો તે હેરદર ઊભી હતી તે સ્થળથી આમથ આશ્વો ગયો.

‘આર્થર ક્રિસ્ટોફર્સ !’ પહેલાં એ ધીરા અવાજે બોલી, પણ પછી એણે અવાજ વધારીને, ‘હાં આર્થર સાથે ફરીથી કહ્યું, ‘આર્થર ક્રિસ્ટોફર્સ !’

‘કાણે બોલે છે એ ?’ પાદરીએ પૂછ્યું.

પછી, જાણે અમુક મનોદશામાં અને પશોમાંગોતાને કામ દેખી જાય એ એને ન ગમતું હોય એવી રીતે ચક્રિત થઈને તે એકદમ સ્વચ્છ થઈને પહેલાં કરતાં દરદર સ્થિતિમાં ગમો રહ્યો, અને અવાજની દશામાં ચિંતા-પૂર્વક નજર ફરી તો તેણે જણ્યે તથા એક આકૃતિને અસ્પષ્ટ રીતે જોય, પણ એ આકૃતિએ એનાં મોઝિયાં કપડાં પહેલું દર્શાવ્યું, અને એ કપડાં પર જણેરે પણ ગાંઠગાંધી જવાબ ગમેલા અને ગીચ ગાંઠાં ખંદરને લીધે ધૂંધળા બની ગમેલા વાતાવરણ સાથે એનાં એક-રૂપ બની જતાં હતા કે એ આકૃતિ તે કામ જોવી છે કે કામ પડાવવાની છે એ તે સમજી શક્યો નહિ. તેને યશું કે પોતાના વિચારપંદરોમાંનું કામ જૂન આવી રીતે પોતાના જીવનમાંમાં આવીને તેના પર ઘૂમી રહ્યું છે.

પછી એક કમયું વિશેષ નિષ્ઠ ગયો તો પેણાં દિગ્ગેષોદિશે અદ્યર દેખાઈ આવ્યો.

‘હેરદર ! હેરદર પ્રાણ !’ તે બોલ્યો : ‘એ તું છે ? છત્તી છે કહ્યું તું ?’

‘હા,’ એણે જવાબ આપ્યો. ‘મારાં છેલ્લાં સાત વરસને તો જીવન કદી સકાય તો હું કહ્યું છત્તી છું. અને તું, આર્થર ક્રિસ્ટોફર્સ, છત્તી છે તું ?’

એ બંને જાણે આવી રીતે એક બાજબી અરખર હવે છે કે કેમ એવો જે પ્રમ સામગ્રીમાં પૂછ્યો અને પોતાના અસ્તિત્વ વિશે જમ આમ શંકા બતાવી એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ બંને જાણેનાં આ ધૂંધળા ઘેરા જગતમાં એવી વિચિત્ર રીતે બેઠાં મળ્યા હતા કે એમની આ મુશાકત્વ તેમ, પૂર્વજીવનમાં ગાદ સંજ્ઞાથી જોડાએલા એવા કામ જે આત્મામાં મુકુ અસ્થા જગતમાં પહેલી જ વાર એક બીજાને મળે, અને એ નવીન જગતની અવનવી પરિસ્થિતિથી કહ્યું દેખાએલા નહિ હોવાથી તેમ અર્થરે અકસ્માતે એકબીજાને મળવાનો પણ તેમને મહાવેરા નહિ હોવાથી એક

બીજાના મુંપરંથી જાણે ફરીની કંપારી ખાતા હોય એમ કરતા હોય, એ પ્રકારની હતી દરેક જણ બૂતરૂપ બની મયું હતું. અને સામે ઊભેલા બીજા બૂતરૂપી જાણે ચિત્તચિત્ત થઈ રહ્યું હતું. એ બંને સામાની દાગરીથી ચિત્તચિત્ત થઈ મારાં કન્યાં એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પંડરૂપી પણ જાણે કે બાકી ઊઠ્યાં હતાં. કેમકે અત્યારની કોટકીની દાણે એ બંનેના અંતરમાં ફરીથી આદ્યમાન જગતમાં હતું અને કેવળ આવા અનન્ય મદરવના પ્રસંગ જ ફરી શકે એવી રીતે ઉભવનાં હાથમાં પોતાનો પાછો છતિદાસ અને અનુભવ પ્રકટ કર્યો હતો. એમનો આદ્ય જાણે આ પસાર થએલ શબ્દોની મુદ્રામાં પોતાના રચપત્તું દર્શન ફરી શકેનાં હતાં એટલે આર્થર ક્રિસ્ટોફર્સે પોતાના સ્થના એવો ધીનગદાય કંપારીને હેરદર પ્રાણના એવા જ રીતજી દાથેનાં એ વડે જે સમજું કોં તે ભવદર્શક, ધૂજતાં ધૂજતાં, અને ન પૂરે સરવું પડતું હોય એવી અત્યાકાંક્ષી અને મંદાથી જ કપી. પણ આમ તાજ ઉભાવિહીન હોવા છતાં એ બંને જાણના કન્યમિત્તથી આ મુશાકાતમાં જે શુભતા, નીરમતા, અને વિલાદ જેવું હતું તે મયજી પગપરમાં અદ્યથ ધર્મ મુકુ. કંઈ નહિ તો, એ કન્યરપર પછી પોતે બંને એક જ જગતમાં વળી રહ્યાં છે એવી પ્રતીતિ ઉભવને થઈ.

પછી એક પણ શબ્દ વિશેષ બોલ્યા વગર, અને બેમાંથી એક જાણે બીજાને અમુક રથો દેરી જવાનો પ્રપલ્લ ર્થો વગર, બંને જાણેની અચકત મુંપી અનુ-મતિથી જ તેમણે, હેરદર જે જગતેથી બહાર નીકળી હતી તે જાણેથી જગતે પાછાં ગયાં, અને પહેલાં હેરદર ને પર્મ જે લીજોતરીથી જવાએનાં રીના પર બેઠાં હતાં ત્યાં જ જાણે બેઠાં. બપોરે એમનામાં બેઠાવા જેટલે શુદ્ધિ ને શકિત આવી ત્યારે પહેલાં તો બંને જાણે, કામ મામાન્ય પરિચિત જનોં કરે એવી જ વાતો-વારવાં-યાં થોડાંમય આકાશ ને થોડાક વખતમાં શરૂ થાય એવું લાગતું તોફાન એ વિશે વાતો-કરી અને એકબીજાના આરોઅસમયાર પૂછ્યા. આવી રીતે જે વિષયો પોતાના અંતરમાં જોડાઈમાં થોળાંક રજા હતા તે વિષયો પ્રત્યે જે બંને જણ એકદમ નિર્મથતા પૂર્વક નહિ પણ આસ્તે કદમે સંકેતવાર્ધક જ વર્ત્યાં. વિધિ અને પરિસ્થિતિને

બળે આટલા દીર્ઘકાળ પચત એકબીજાથી તર્ફે અવ-
પચાં હોય એ પ્રમાણે તેમને રહેણું પડેલું હોવાથી, બળે
બળુ પોતાનાં દેવાનાં દાર ઉઘાડી શકે અને એમાં
અંતરતા સાચા વિચાર નિષ્પાત્ત રીતે હૃદયના ઊંચરને
ઓળંગીને બદાર આવી શકે તે પહેલાં આમ કેટલીક
આડીઅવળી અપસ્તુત વાતો કરવાની જરૂર હતી.

થોડીતાર પછી પાદરી હેસ્ટર પ્રાઇડને એવી ટશે
નેત્રે રહ્યો,

‘હેસ્ટર,’ તે બોલ્યો, ‘તને શાન્તિ મળી ?’

પોતાની ઝાતી પર નીચી નજર કરીને તે શીકું દર્શી.

‘તને મળી ?’ એણે પૂછ્યું.

‘જરૂર નહિ—મને તો નિરાશા સિવાય કંઈએ
મળ્યું નથી !’ તેણે જવાબ આપ્યો. ‘અને મારા
જેવા આદર્શને, આવું છતાં મુન્દરી રહેલા મારા
જેવા આદર્શને ખીછ આશા પણ શી રાખવાની હોય ?
હું તો નારિતક હોત, કશું કરતાં કશી અરેરાટી ન
થાય એવો સફસદ્વિવેચનના દ્રવ્યહીન મત્સ્ય હોત.
અધ્યયન, પાઠથી પ્રતિજ્ઞાથી ભરેલો બદમાસ હોત, તો
મને ક્યારની શાન્તિ મળી મળે હોત, અરે ! તો તો
મગવાની વાત જ ક્યાં હતી ? તો તો પછી મારી
શાન્તિ મેં કરી મુખાવી જ ન હોત ! પણ મારા
આત્માનું સ્વરૂપ જે પ્રકારનું છે તે પ્રકારે સીધે, મારી
સદા પ્રતિનિધિ સીધે, મારામાં મુગથી જે કંઈ મુગ-
પરિણામી તરવાર દનાં, મજર તરકથી મને જે કંઈ ઉત-
ત્રાતમ શુભે બહિષ્કારે મળ્યા દનાં, તે સજ્જા અને
માનસિક ચાતુર્ય ઉપભવવાનાં સાધન માત્ર જ બની
મળ્યાં એ હેસ્ટર, અત્યંત દુઃખી થઈ પડ્યું હું !’

‘‘ મેંય તને તો લોકો પછે છે, ’’ હેસ્ટરે કહ્યું.
‘અને ખરેખર હું સરસ કામ કરે છે લોકોમાં ! તો
પછી એટલાથી તને આત્માસન નથી મળતું !’

‘એથી તો હાલથી મારી ખીડમાં ઉમેરે જ શકાય છે કેવળ
ઉમેરે જ શકાય છે મારી વેદનામાં એવી તો !’ કહું દિમ્બદરીને
પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘અને હું સરસ કામ કરી રહ્યો
હું એવું ને હોવાનું હાય ને ખરું, પણ મને પોતાને
તો એ કામમાં જરાયે બદા નથી ! એ તો કેવળ બ્ર-
હ્મા ને દેવી નેત્રેએ, મારા જેવો જરવાજ પળી
અને એ જીવ જીવનના છાતો ઉપર કરસા માટે શું કરી

શકવાનો હતો ? અથવા મારા જેવો પતિત છત્ર તેમને પવિત્ર
કરના માટે શું કરી શકવાનો હતો ? અને લોકો મને જે
પૂજે છે તેવા સંબંધમાં તો મને એમ થાય છે કે એમ
પૂજવાને બદલે તેઓ તો મારે ચિકિત્સક ને તિરસ્કાર કરે
તો આવું ! હું મારા પ્રવચન પીઠ

પર બેઠો હોઈ એ વખતે મળે મારા મુખમાંથી
સ્વર્ગીય પ્રકાશ ઝરતો હોય એવી રીતે સુંદરો મારા
મારામાં સામે વાળીને નેત્રે રહેતાં હોય—સત્યની બીડી કમ્પા-
પૂર્વક મારા હિંમો ને બકતો મારી સામે એવી ટશે નેત્રે
રહેતાં હોય—અને બહેનના અદ્ભુત પાપાંબર પોતાનો પોતામ
તેમની સુચાવી રહ્યો હોય તેમ તેઓ મારાં વચનેને ચાત-
કના જેવી વૃથાથી ખીચી રહેતાં હોય—એ વખતે એમની
આવી નિષાધસ સત્યપ્રીતિ અને જિજ્ઞાસા મારે જેવી
અને તરત મારા અંતરમાં દિપ્તિ કરું તો, જેને તેઓ
આટલા અલોકાવપૂર્વક પૂછ રહ્યા છે એવો જે હું તેવું
સાચું પતિત અધમ સ્વરૂપ મારે નિરખ્યું એને તે હેસ્ટર
શું હું આપાસનજનક વસ્તુ ગણી શકે છે ? મારું જાણ
દેખાવનું સ્વરૂપ, અને સાચું આત્મસ્વરૂપ એ બન્ને
વચ્ચે કેટલું વિશાલ અંતર રહ્યું છે એ નેત્રેને તો હું હૃદય-
ની બીડી વેદના પૂર્વક સ્પષ્ટિવાર કદવાણથી ખડખડ તરી
પડ્યો છું ! અને એ અંતર દેખીને શપથાન પણ કસા
કરે છે !’

‘એમ મનવામાં તું તારી જાનને અનાય કરી રહ્યો
છે,’ હેસ્ટરે ખીચેલી મમતાપૂર્વક કહ્યું. ‘તેં હરવાના
ઉપાયમાંથી તારા પાપને અત્યંત દુઃખપૂર્વક પડતાવે
કર્વો છે. એટલે એ તારું પાપ તો કર ફરવા બૂનસાળી
વસ્તુ બની મધુ છે, અને તારું વર્તમાન છત્ર તો
સામેલાય લોકોની દૃષ્ટિએ લાગે છે એથી એક તત્ત્વમાર
પણ એવું પવિત્ર નથી. માનવ સન્માનો કરીને
આમ પશ્ચાત્તાપ કરે તો પછી એના પશ્ચાત્તાપની કંબ
કિંમત ન હોય શું ? તો પછી એના પશ્ચાત્તાપથી અને
એના સત્ત્વરે પરાપણ છત્રની તને કેમ ચિત્તાન્તિ
ન મળે ?’

‘ના, હેસ્ટર, ના,’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘એમાં
મત્સ્ય જેવું સંગીન તરત કશુંય નથી ! એ જાવું
બાઈન ઉપારદિન છે, એટલે મને એવા કશો
જાણ થય એવો મંત્ર નથી ! તપ તો મેં પુખ્ત થયું’

હે ! ખજુ, પક્ષાત્તાપ મેં જરાય ક્યો નથી ! નહિ તે એ
ક્યાનાં આ દંભી પવિત્રતામયક કપણું ફેંકી દીધાં
હોત, અને ક્યામતને દિવસે સૌ મને જે સ્વરૂપમાં
લેવાનાં છે એ જ સ્વરૂપમાં માણસો આગળ હું ખડો
થઈ ગયો હોત. સુખી તો હું છે હૈરદર કે આ દિંગણો-
કિયો અક્ષર તું હચોક તારી ખજી પર ધારણ કરીને
ફરે છે ! મારો દિંગણોકિયો અક્ષર તો ગુપ્ત રીતે અંદરને-
અંદર સળગ્યા ફરે છે, સાત સાત વરસના દંબને હોત-
પીડી પછી મારા સાચા સ્વરૂપમાં એ જ ખજાર
અકિતને પગલાં મને ફેંકી નિરાંત થાય છે એનો પૂછો
ખ્યાલ તને ભાગ્યે જ આવશે ! ખીજાં બધાં માણસોની
પ્રશંસા એટલી થઈને એની પાસે જ મને હું
અધમમાં અધમ પાળી છું એવું રાજ રોજ કપૂર
કરી શકું એવો એક જ મિત્ર જે મારી કને હોત-
અથવા મિત્ર નહિ તો એવો મારો કટ્ટારાઈ કટી દુરમન જે
મારી કને હોત-તો એટલી મને લાગે છે કે મારો આત્મા
છવતો રહેત. એટલી અધૂરી અધૂરી સર્વનિષઠા પશુ
મને બચાવી રાખત ! પશુ એવા મોઢ સાથીને અભાગે
મારું સમસ્ત છવન કેવળ જુલુસાથી બદલે, સર્વથા
ચૂકવ, અને મુનપ્રાપ બની ગયું છે !

હૈરદર પ્રાણને તેના મોં સામું બેસું, પશુ તરત
બોલતાં એનો છવ આલો નહિ. હતાં તેને પોતાના
અંતરમાં લાંબા વખતથી દબાવી રાખેલી હામિંએને
આટલા બધા આવેશથી બ્યકત કરતો દેખીને, પોતે જે
વાત કહેવા માટે ખાસ પ્રસાદપૂર્વક આંહોં આવી હતી
તે કહેવાની વક તેના આ સખ્દેમાંથી મળી ગઈ. એટલે
પોતાના હલ્લતા ખોલિના બાવોને વચ્ચે કરીને
એ બોલી :

‘તું હમણે છે તેવો મિત્ર, અત્યારે જ તેં કહ્યું તેમ
તારા પાપનો ખરતાવો કરવા માટે અને સાચે ભેસીને
વિશ્વાપ ક્રવા માટે ભેષ્યે તેવો મિત્ર હું પોતે જ છું,
કમકે તારા એ પાપની હું જાણીશદર છું !’ એણે
કહ્યું, આટલું બોલીને વળી પછી એ. અચકાઈ, પશુ
પછી વળી ચાલ કર્મિ પોતાને કહેવું હતું તે આખરે
એણે કહી નાખ્યું, ‘અને ઇં કહે છે એવો દુરમન તો
તારી કને લાંબા વખતથી છે ઇં ને તે એક જ પરમાં

ચાક રજા છે !’

આ સખ્દો સાંભળ્યા કે તરત જ તે ચમકી ગયો,
તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો, અને નળે પાતીમાંથી પોતાના
દેશને બીરી નાખવા માખેનો હોય એવા ભેરથી તે
જેંચવા લાગ્યો.

‘હું ? શું કહે છે ઇં ?’ તે ગોમ પાળીને બોલી
હસ્યો ! ‘દુરમન ! અને તે વળી હું રહું છું’ એ જ
ધરમાં ! એટલે શું ?’

એનો દેહ કેવળ દુષ્ટ જ હોઈ શકે એવા માણસના
દાયમાં આ કમનસીબ પુરુષને આટલાં બધાં વડેસો
મુખી રહેવા દેતામાં—અરે ! આટલાં બધાં વડેસો શું.
એક કાચ પશુ રહેવા દેતામાં—પોતે જે કદાચી બપંડર
છળ કરી બેસી છે તેનો હૈરદર પ્રાણને હવે પરીણી ખ્યાલ
આવેનો. અંધર કિસકેહલ લેવા કમનસીબ વેલનકેહલ ;
અને આજના અંતરના પુરુષને પોતાના દુરમનના સહચ-
સમાં રહેવું પડે—પછી એ દુરમન મારે તેવો વેશપકારો
કરીને રહ્યો હોય હતાં પોતાના દુરમનના સહચાસમાં
રહેવું પડે—એ એક જ વસ્તુ એના હલ્લતા. રવાખ્યને
ખજખજાવવાને માટે પડતી હતી. એક, એવો. સમય
તેને કે જ્યારે હૈરદર આ જાખતમાં બહુ વિચાર કે
પરવા નહોતી કરતી; અથવા તેને પોતાને જે કશી
સદત કરવાં પડ્યાં હતાં તેને, કોયે એનામાં
જે મનુષ્ય દેવ આવી ગયો હો હતા તેને
હમિ એણે એમ ધારી લીધું કે પાદરીની અવરથા
પોતાના કરતાં મારી છે, અને તેમાં એણે તેને એ જુવ-
રથામાં પડયો રહેવા દીધો. પશુ થોડા દિવસથી, તે
દિવસે પાદરી જાખરણ કરતો હતો તે સિત્તમી, તેને
મળીને એનો સહયો અનુકંષાલાવ વિગ્યા આઈ તેમ
વિશ્વેષ પ્રત્યગ બન્યો હતો. રોજના મિતિંજવથા આઈ
પરોર તેની સાથે રહેતો હતો એટલે એની દુગતિનુ શૂન
જે આ પાદરીની આસપાસના સમસ્ત વાતાવરણને
વિખમ જનાવી રહ્યું હતું, અને વળી એ પાદરીનો
માણસ આ પાદરીના વેલનો વેશ ધારણ કરીને કરતો
હતો, અને તેથી પાદરીની શારીરિક તેમ માનસિક
નિર્મળતાએનો લાખ લખીને તે મારે તેમ શ્રી શકે એમ

હવું; એટલે આવી બધી જે તકા એ રોજર ચિલિંગ-વર્થને મળેલ તેના તેણે ફૂર નિંપુર રીતે પોતાનો હેતુ સાધવામાં ઉપયોગ કર્યો હતો એ બાબતમાં પણ હવે હેરફેરને કશી નાંકા રહી નહોતી. આ બધી તકાદો દાસ લઈને તેણે આ દુઃખિયા પુરુષની ચેતનાને અખંડ ઉત્કેશભરી અવસ્થામાં રાખી હતી, અને એ ઉત્કેશભરી અસર પશ્ચ આરોગ્યપ્રદ દુઃખદ્રાસ તેના માન-સને સ્વસ્થ કરે એવી નહિ, પણ તેને બપે ને અસ્ત-વ્યસ્ત બનાવી મૂકે એવી હતી. આત્મ પરિચય, આ લવમાં માંડપણ અને પરબવમાં, માંડપણ જેવું પારિવૃત્ત ઐહિક સ્વરૂપ માત્ર જ છે એવી વિચારમાં વસી રહેલા સત્ય શુભ તત્ત્વ તરફની વિમુખતા સિવાય બીજું કંઈ આવે એવો શંકા નહોતો.

જે પુરુષને પોતે એક દિવસ ભારે રાજોખાપૂર્વક ચાલી રહી હતી-અરે, એક દિવસ શા મારે? સાચી વાત શું કામ ન કહેવી? અત્યારે પણ જે પુરુષને ભારે રાજોખાપૂર્વક પોતે ચાલી રહી હતી-તેના પોતે આવા હાલહવાથ ક્યાં એમ હેરફેરને થયું. એને લાગ્યું કે પોતે રોજર ચિલિંગવર્થને કહી ચૂકી હતી એ પ્રમાણે પોતે જે રસ્તા પસંદ કર્યો હતો તે કરતાં તો પોતે પાશરીના યશ અથવા તો પુરૂ તેનાં છત્રનનો પણ બોગ આપવાનું પસંદ કર્યું હોત તો તે રસ્તે એના કરતાં અનેકગણો વધારે સારો હતો, અને અત્યારે, પોતે પાશરીને આ રીતે જે ભારેમાં ભારે અન્વાય કરેલો તેની એને કળ્લાત કરવાની હતી, પણ એ કળ્લાત કરવાનું કામ એને એટલું 'બધું આકર' માગતું હતું કે એ કરતાં તો આંહી જન્મમાં પાંદડાં પર લાંબી ચીપાટ પડીને આર્થર દિગ્ગજીવના ચરણ આગળ જ મરણ પામવામાં એને વિશેષ આનંદ થયો, હોત.

'અરે અર્થર!' એ બોલી બિડી, 'મને માફ કર! બીજી બધી બાબતોમાં હું માચી બનવાને મથી છું.' ભારેમાં ભારે કપરા સંજોગમાં- પણ હું મક્કમ રીતે વળગી રહી શકું અને વળગી રહી છું એવો કોષ સફરુપે હોય તો તે સત્ય જ છે. આમાં અપરાધપ્રત્યક્ષ હોય તો તે એક જ, કે ત્યારે તારું કિત, તારું જીવન, અને તારો યશ એ બધાનો પ્રજા બાંધે થયેલો અને એ બધું જોખમમાં આવી પડેલું ત્યારે

હું સત્યને વળગી નહિ રહી શકેલી, એ વખતે પછી મેં ઉતરપોશિ સંભવિત આપેલી. પણ સાચી બાબત એ હતી મારું મને એમ હોય : તોપણ અસત્ય કદી કિતકર નીવડતું જ નથી! મારી કહેવાની વાત હતી તારાથી નથી સમજી શકાતી? પેણે કેસો-આ તારો વેદ-જેને બધા રોજર ચિલિંગવર્થ' કહે છે એ પુરુષ-તો મારો ધણી હતો.'

પાશરી પળવાર તો એને આતંત્ર કાપી 'જોઈ રહો-મુજા દેવી સારિકક પ્રતિતો હોવા છતાં તેનામાં આવો કોષ ને આવેશ તેના એ ઉચ્ચ, વિશુદ્ધ, અને ક્રોધ મુજોની સાથે વિવિધરૂપે બળેલો હતો, એ ક્રોધ જ એની પ્રતિભાનો સપતાની અંશ હતો, અને એ કોષ હારા જ સપતાન એના ઉચ્ચ અંશો પર વિરુદ્ધ મેળવવાની આશા રાખી રહ્યો હતો. એટલે એ શણે તેણે જે મુસાબકેસ ચહેરો કર્યો તેમાં વધુ લયકર આવેશભર્યો ચહેરો હેરફેરે તો જિન્દગીમાં કદી પણ જોયો નહોતો. જે અણ સમય મુધી તેના આ કારુણ બાળી મૂકી એવો કોષ ટપી રહ્યો, તેટલી મુશ્કેલ તો એ કોષે તેના સમસ્ત ચહેરાને પથરાવી નાખ્યો. પણ દુઃખ વેડી વેડીને તેનું ચારિત્ર્યગળ, એટલું 'બધું લીધું થઈ ગયું' હતું કે એની પ્રકૃતિની અંદરનાં નિષ્કલ બળો પણ લાંબા વખત મુધી ટકકર ઝીલી શકે એવું રહ્યું નહોતું. એટલે આખરે તે જગીન પર ઢળી પડ્યો, અને પોતાનો ચહેરો પોતાના હાથની તેણે લાંબી દીધો.

'મારે એ વાત સમજવી જોઈતી હતી,' તે મનુ-મનુષ્ય. 'અને હું સમજી પણ મચેલો એ. એ માણસને મેં પહેલી વાર જોયેલો તે કણે જ મારું હલ્લ તેનાથી પાછું' હતી મચેલું, અને પછી પણ ત્યારે ત્યારે હું એને જોતો ત્યારે ત્યારે, મને તેનો ચહેરો અજાણ્યો જ લાગતો, એટલે મારા આ કુઠાની અજુગજાએ જ એ મુખ વાત શું પ્રકટ નહોતી કરી દીધી? અને છતાં મેં તેને કેમ વર્ણ્ય સ્વરૂપમાં પિછા-ન્યો નહિ? અરે હેરફેર પ્રાપ્ત! આ વખતની લયકરતા-નો તને કંઈ ખ્યાલ જ નથી! અપરાધી અને માંદા આલસનું હલ્લ, જે મનુષ્ય એની વાતનાં જોઈને મુકી થતો હોય અને એને દિગ્માત્રીને રાચેલો હોય તે જ મનુષ્ય આગળ મુલ્ય કરવામાં આવે એ વસ્તુના કેટલી

કર વિશ્વના રહેલી છે-કેવો સુશ્ચિત્તમ રહેવો છે-
ને એ વસ્તુ કેટલી બધી- સન્મનપદ છે! બાઈ !
બધું થયું તે તારા વાંકને લઈને ! તારી જવાબદારી
તે છે આ બધામાં ! એટલે તને હું માફ નહિ
કરું !'

એટલે હેરટર એકાએક બીજા બહુતા બતાવીને
તારા હાથ તેની આસપાસ વીંટળાવી દીધા અને તેનું
હું પોતાની જાતી સરસું ચાંપી દીધું, પછી એમ
તાં તેના આસ પોતાના દિગ્ગેશરિયા અક્ષર પર આવી
તેની પણ એટલે કશી પરવા રાખી નહિ. હેરટરની
ધમધમી છૂટવા તેણે ધમ્મજા તો બાણી કરી, પણ છૂટ-
તી તેની સાધારણ મથામણ નકામી યદ. કેમકે ફરી
તો તે પાછો કડક ચહેરો કરી પોતાની સામે જુએ
તો હેરટરને બીક હતી, અને તેથી હેરટર તેને પોતાની
ધમધમી છૂટવા દેતી નહોતી, આખી દુનિયા એને કડક
પર નેત્ર રહી હતી-લાંબા લાંબા સાત સાત વરસો સુધી
પણ દુનિયા આ એકાદી સ્ત્રીને કડક નગરે નેત્ર
રહી હતી-છતાં એ બધું એણે સાંપી લીધું હતું અને
કે પણ વાર પોતાની દૃઢ વિશ્વાસની આંખો દુનિયા
ભાગ્યની એણે એમાં લીધી નહોતી. પણ આ રીકા,
બા, પાણી, અને દુઃખથી જન્મરિત બની મએલા
તરી કડક નગર હેરટર સાંપી લીકે એમ નહોતી-
તેની નગર પોતાના પર પડ્યા પડી એનું છવન દઈ
એમ નહોતું.

'એણે દલે મને માફી આપીશ!' એણે ફરીફરીને
ક્યા કર્યું. 'મારા સામે કડક નગરે નહિ જોને દલે?
ફરીકોને દલે ?'

'હેરટર, તને હું માફ કરું છું,' વિશ્વની ક્ષી
જુમાંથી ઘેરા અરાજ કાંતો, છતાં દલે કદા પણ
કે વગર, આખરે પાકરી બોલ્યો. 'હું તને દલે
કદા મનથી માફ કરું છું. અને ભગવાન આપણને
નેતે માફ કરે! હેરટર, આપણે કંઈ આ જગતમાં
થો અધમ પાપાચારીઓ નથી, મારા જેવા પતિત
ચિત્તથી વિશેષ પતિત અને પાણી એવો માણસ
જગતમાં છે ખરી! એ ડાસાએ જે વેર લીધું છે
મારા પાપ કરતાં પણ વિશેષ અધમ છે, જરા પણ
રેગારી વગર તેણે એક માનવકક્ષની પવિત્રતાનો અંગ-

નિષ્કર રીતે અંગ-કર્ષો છે. હેરટર, તે ને મેં એવું
અધમ કામ કરી નથી કર્યું!'

'ના, કદી નહિ,' એ ધીરે બવાળે બોલી, 'આપ-
ણે જે કર્યું તેમાં તો એક ભાતની પવિત્રતા રહેલી
હતી. એ પવિત્રતા આપણે અનુભવેલી પણ ખરી.
આપણે પરસ્પર એ પવિત્રતાની વાત પણ કરેલી. કેમ,
હું બૂલી ગયો એ ?'

'શૂન શૂન, હેરટર!' લગીન પરથી ઊભા યતાં
યદે અર્થર દિગ્ગેશરિયા કર્યું. 'ના, હું નથી બૂલી
ગયો એ !'

એ બંને જણ એક બીજાનો હાથ પકડી રાખીને
એ જાડના દૃઢ આગળ પડ્યા પડ્યા બેઠા. છવનમાં
આવી વિશ્વાસની પણ એમણે કદી અનુભવી નહોતી.
એમની સમસ્ત છવન સરસી લાંબા વખત થી
આ એક જ ગિન્દુ બળી એમને ધમકી
રહી હતી અને એ ગિન્દુની નજીક આવતાં આવતાં
સવન રીને મેરી બની રહી હતી-અને છતાં આવી
વિશ્વાસની કાણમાં પણ એક પ્રકારનું એવું આકર્ષણ
રહેતું હતું કે તેનો આસ્વાદ લેવાનું, એક, પછી બીજું,
પછી ત્રીજું, એમ અનેક પગલાં એ એક પગને લંબા-
વ્યા કરતાનું, તેમને મન થયું. એમની આસપાસ આવી
રહેતું જન્મલ અપેક્ષારથી છવાઈ ગયું હતું, અને તેમાં
અવનવા લાવરને લીધે ચીસો પાડી રહેતું હતું. એમના
આંધા પર ઝૂંપી રહેલા કાળાએ સખન રીતે જાણતા
કરી હતી, અને એક ભારિયમ અપરધન રક્ષ, જાણે
પોતાની તથે જમીન પર એકેએક એ સીધુરૂપના જોડાની
મથાનીનીલરી ક્યા કદી રહું હોય, અથવા ભરિષમાં
એમના છવનમાં જે અનિષ્ટ પ્રસંગો આવતા હતા
તેની આગલી કદી રહું હોય એમ, બીજા ક્ષણ આગળ
દુઃખભર્યો અરાજ કરવા લાગ્યું હતું.

અને છતાં એ બંને જણ એમ ને એમ બેસી
રહ્યાં. નગરમાં પાછાં જાય તો ત્યાં હેરટર પ્રાધનને
પોતાને કસકસિતો મોતને ફરી પાછો ઉપાડી લેવો
પર એમ દબો અને પાલોને પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો
પોડાજ દંડ ફરી પાછો માંડણ કરવો પડે એમ હતો.
એટલે એ નગર બહીતી રહતો એમને ય-ય નીરસ
લાગતો હતો. તેથી એ બંને જણ પછી પળકાર ત્યાં

મી ગયા. આ ઘેરા જંગલના ધૂધળા-વાતાવરણ
થી મીઠા ને મૂલ્યવાન તો જગમગતો સોનેરી સૂર્ય-
નારા પણ એમને જીંદગીમાં કદી લગ્યો નહોતો.
કેમકે પ્રેક્ષક હોય તો એ એક જ હતો, અને
પી આ પતિત સ્ત્રીની છતી પરનો દિવંગોસ્થિત અદ્ધર
હિંડો એને બાળી શકે એમ હતું નહિ ! એ જ રીતે
યારે ડિમ્સડોલને પણ ભેનારી એ એક જ હતી,
તેથી ઉશ્વર અને માનવજાતિ સમક્ષ સરાયે દંષા
આપી કરતો એ પુરુષ, બીજો કપાલે નહિ તો એક
હિંડો તો પળવાર સત્તનિષઠ બની શકે એમ હતું !
તે તેથી આ જંગલનું મમળીત વાતાવરણ પણ
અને બનને મની મણું હતું અને આંદોષી ભાઈ
વાનું તેથી જ એમને મન નહોતું થતું.

પણ ત્યાં એકાએક કોઈક વિચાર તેના મનમાં
આવ્યો એટલે તે એકદમ ઝબકી ઊઠ્યો.

‘હેસ્ટર,’ તે બોલી ઊઠ્યો, ‘આ વળે એક નવી
પાપકા બોલી થઈ તું એનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકટ કરી
બેની એ વાત રોજર મિલિંગ્સનને બતાવે છે, તો પછી
શાપથી શુભ વાત હવે કંઈ એ બાની રાખશે ? હવે
ર ને વેર આપણા પર લેવાનો તે કંઈ ભતતું હશે ?’

‘એની પ્રતિભા વિકસણ પ્રકારની ગંઢતા રહેલી
’, ‘હેસ્ટરે જિણ વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું, ‘અને એ
હાલના શુભ રાત્રે વેર લેવાની એની અભાર સુધીની
નાથા એનામાં રહે થઈ ગઈ છે. એટલે એ આજથી
જ વાત પ્રકટ કરી દે એનું મને તો લાગતું નથી.
ગુણજાત, પોતાની એ અપામ અને ગુપ્ત વૈરરતિ તુષ્ટ
રવાને માટે એ કેમ બીજો રસ્તો તો બેસકે
લેવાનો જ.’

‘અને મારે—મારે હવે એ ભગંકર દુઃખનની
એક જ મકાનમાં કેવી રીતે રહેવું ?’ ભણે અંદર
સી જતો હોય એવી રીતે સંકેતપાત્રે, અને પોતાની
બાની પર આવેશપૂર્વક હાથ દબાવે—એવી રીતે બાની
પર હાથ દબાવે એ એને મારે હવે કેવળ કુદરતી
મૃત્યુ બની મણું હતું—આયરે ડિમ્સડોલ બોલી ઊઠ્યો.
‘મારા વતી તું આ વાતનો વિચાર કર, હેસ્ટર ! તું
મારા કરતાં મજબૂત મનની છે, તો મારા વતી આ
વાતનો તું નિર્ણય કર !’

‘તારે હવે એ માથુંસ બેસું રહેવું જ નહિ !’
હેસ્ટરે ધીરથી પણ દહાડાપર્વક કહ્યું. ‘એની ફેડી-નજર
નીચે તારું હૈયું જરા વાર પણ રહેવું જ ન લેઈએ હવે !’

‘હા, એની નજર તમે રહેવું એ મરવા કરતાં પણ
નષાવટ છે,’ પાદરીએ કહ્યું. ‘પણ તો પછી એના
લપમાંથી છૂટવું શી રીતે ? એ સિવાય બીજો કયો
રતો મારી પાસે રહ્યો પણ છે ? મારે શું આંદોષ તો
એ પ્રુસનું સાચું સ્વરૂપ મારી આખળ થોડી વાર પહેલાં
પ્રકટ કર્યું એ વખતે આ સકલ પાંદડાં પર હું ઢળી પડ્યો
હતો તેમ આંદોષ ને આંદોષ જ પડી રહેવું ? મારે શું
આંદોષ ને આંદોષ જ હમણે યદને પડવું ને મરી જવું ?’

‘અરે, તારી તે ફેટલી બધી કુદંડા થઈ ગઈ
છે ?’ આંદોષી હલકાતી આંખે હેસ્ટરે કહ્યું. ‘શું તું
કેવળ નિર્જાતાને જ નરા યદને મરી જઈશ ? એ
સિવાય તો મરવાનું બીજું કંઈ કારણ નથી.’

‘ભગવાનને શાપ મારી પાછળ પડ્યો છે,
અંતરના ડંખથી રિખાતા એ પાપતીરુ ધર્મશુભે
ઉત્તર આપ્યો. ‘અને ભગવાનના શાપ સામે ટકકર
ઝીલવાની મારામાં લાક્ષત નથી.’

‘પણ તું બે ભગવાનની દયાનો લાભ લેવા
જેટલી શક્તિ બતાવે,’ હેસ્ટરે કહ્યું, ‘તો ભગવાન તો
તારા પર દયા પણ બતાવશે.’

‘મારાવતી તું મજબૂત થા,’ તેણે કહ્યું. ‘અને
મારે શું કરવું તેની મને સલાહ આપ.’

‘તારે શું આખી દુનિયા આંદોષ આટલામાં જ
આવી ગઈ છે ?’ હેસ્ટર એકદમ બોલી ઊઠી, આ
અપેક્ષા બોલતી વખતે એણે પોતાની ઊંડી આંખ
પાદરીની આંખ પર જડી રાખી, અને એ દરિદ્રપાત
હારા, પોતાની ભતને દહાર રાખતા જેટલું પણ બળ
નહોતું એવા હીણ ને જિજ્ઞાસુ બની ગયેલા એ
પાદરીના અંતર પર સદાચ દીતે યોદ્યમંત્રના જેવી
અદ્ભુત અથર કરી. ‘શું આખું વિષ એક પેલા
સહેરમાં જ સમાઈ ગયું છે ? એ સહેર તો હજી થોડા
જ વખત પર આપણે આ આંદોષ ને જંગલમાં ભેંટાં
છીએ તેના જેવું જ વેરાન અને મુકત પાંદડાંથી
જાણેલી બુમિ માન હતું. પેલી પનરાટ આંદોષી ક્યાં
ગયું છે ! તું કહે છે કે એ સહેર તરફ પાછી આવે છે.

હા, ચહેર તરફ પાછી તો જાય છે જ, પણ એ ચહેરથી આગળ પણ તે જાય છે. એ ત્યાંથી એથી પણ ઊંચાણમાં વધુને વધુ ગીચ વનપ્રદેશમાં જાય છે, એ પ્રદેશમાં તે ડગલે ડગલે અચપ્પ થતી જાય છે, અને તે એટલે સુધી કે આંદોળી શેઠા માણસ દૂર એવા પ્રદેશ આવે છે કે જ્યાંની પીતા પાંદડાંથી ભરપૂર ભૂમિમાં એણે લોકેશનું નમનિશાન પણ જરડું નથી. ત્યાં જ તો જ સાવ મુક્ત છે ! એટલી ટૂંકી મુસાફરીથી જ્યાં જ અત્યંત દુઃખ પામી રહ્યો છે એવા જગતમાંથી નીકળી જ્યાં જ દલુ પણ સુખી થઈ શકે એવા જગતમાં જઈ પહોંચીશ ! શું આ બધા નિઃસ્ત્રીમ જંગલની અંદર તને રોજર ચિલિજવણની દષ્ટિથી શુભ રાખે એવા એક જગત ગીચ લાગે નથી ?

‘હા, હેરટર, છે, પણ તે કેવળ ખરી પહેલાં પાંદડાં નીચેના જ લાગે છે.’ પાદરીએ વિચારમયું
‘સ્મિત કરીને જવાબ આપ્યો.

‘તો પછી નિર્મીમ સામરોગ વિશાળ જગતમાં એ રહી !’ હેરટરે પોતાનું કંપન યાત્રુ કાઢ્યું. ‘એ જગતમાં જ્યાં આંદોળી આવ્યો હતો. અને તારી મરજી હોય તો એ જ જગતમાં નતે આંદોળી પાછો લઈ જશે. આપણા અસમ વતનમાં, પછી એ વતનના કેટલાક નાનકડા ગામમાં કે વિશાળ લંડનનગરમાં-અથવા બીજે કયા નદિ તો ચોક્કસ, જર્મની, ફ્રાન્સ, કે મશગૂબ ઇટલીમાં તો-જરૂર જ્યાં આ માણસને ખબર પણ ન પડે અને તેની સત્તા પણ ન મારે એવા સ્થાને પહોંચી જાય. અને તારે આ બધા પોતાની હલવામાં માણ્યું અને એમનાં રૂંદ જડ મંતવેની એટલી બધી શા માટે છોડી રાખી જોઈએ ? એ લોકોએ તારા હલવા ઉચ્ચ અક્ષોને અને દેવી સંપત્તિને બહુ દલાડા સુધી ખરીદાન રાખ્યાં ! હવે ત્યારે વખત બંદીઆનામાં રહેવાની જરૂર નથી !’

‘એ અને નદિ !’ ભણે કાલ રવિનું કાનું પડ્યું જોવાને કેટલેકે તેને બોલાવ્યો હોય એવી રીતે દેરજવા રાખેડો ખાનપૂર્વકે સાંભળતે પછી પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘આંદોળી જવાની મારામાં તારાન નથી. દુઃખી ને પાપી તો હું છું જ, છતાં વિપ્લવને મને જે વર્તુલમાં મૂક્યો છે ત્યાં જ રહીને મારું લીસેકે છવન જેમ તેમ પૂરું કરવા સિવાય બીજે કશું વિચાર મને

કદી આવ્યો નથી. મારો પોતાનો આત્મા તો પતિન છે, છતાં બીજા માનવ આત્માઓના એક અર્થે મારાથી જે કંઈ થઈ શકે તે દલુ કરવાની મારી ઇચ્છા છે. એને ચોક્કસ તરીકે હું એવડા નીવડ્યો છું, અને તેથી મારો આ મશગૂબીઓ પહેરા પૂરા થયે મને ખરાબી ને મરણ સિવાય બીજે કશો બહોલ મળવાનો નથી એ ચોક્કસ છે, છતાં મને ચોક્કસપહેરા મારે ને જગતમાં મૂકવામાં આવ્યો છે તે જગત છોડી જવાની મારામાં દિવંત નથી !’

‘આ સાત વરસનાં દુઃખોના ભોગ નીચે જ સમજાય મેં છે, પોતામાં જે જોમ દલું તે જોમ રો તેનામાં ઉત્સાહ સંચાર કરવાનો મશમ નિષ્પ કરી ને હેરટર કહ્યું. ‘પણ એ બધા દુઃખોના ભોગને તારે તારી પાછળ મૂકીને આંદોળી ચાલ્યા જવાનું છે ! જ્યાં જ જગતમાં થઈને તારા માર્ગ કાપેને હોઈએ એ વખતે કંઈ એ ભોગે તને વળમરા આવવાનો નથી; અથવા જખતરતે એ જ અંશપ્રદેશમાં જવાને બાલે તારે સમુદ્ર બોળંગતિ દલિલાઈ મને જલું કશે તો ત્યાં પણ એ ભોગને કંઈ તારા વહાણમાં આપીને પડવાનો નથી. એટલે આ બધી ભરખાદી ને વિનાશ જ તારે જ્યાં એ બનેલ છે ત્યાં જ રહેવા દે. એની સાથે કદી લપકામાં પડ જ નહિ ! અને સાવ એકે એકથી બધું નવું મેકરી દે. આ એક અખતરો નિર્ણય મેં એટલે જ્યાં બીજા બધી મકલના ખાસ થઈ ચૂકી જરાય નહિ ! બનિ તમના બીજે અને પ્રતોષો અને મરજીનાએ મારે તમના બીજે અવકાશ છે ! દલુ સુખ બાગથી સમય દલુ પુકાજ અવકાશ છે ! દલુ સુખ કરી થકય એમ છે ! એટલે એમ છે ! દલુ કલ્પણ કરી થકય એમ છે ! એટલે તારા આ જીવ દંબી છવનને રજાને તારા કાયા છવનની રથાપના કર. ને તારા આત્મા મંગલ પનો દોષ નો આ રકનરખાં લોકોના ઉપદેશ ને આગામી ખત ! અથવા તારી પ્રતિને વધુ અનુકૂળ છે તે વિવેકમાં કમ કર ! મરજીની જગતમાં કોઈ રાખા અને તારામંત્રિન પુરોની તરફે પડીને જ્યાં પડિન અને પ્રત પ્રતનું છવન રાજા ! મરજીપરેક થા ! એવક થા ! પ્રતપરેક થા ! એક આંદોળી જગત દહીને મરી જરા સિવાય બીજું ને મને ને કદી આ અર્થે રિમોમંત્ર એનું નામ તજ દે, અને જરા પણ બીજે કે છવન

વગર તું પારણ કરી શકે એવું બીજું કાંઈ ઉચ્ચ નામ તારી પસંદગી પ્રમાણે સ્વીકારી દે ! જે યાતનાઓએ તારું જીવન આટલું બધું કારી ખાધું છે, જેણે તારી ઇચ્છાશક્તિ અને કાર્યશક્તિને આટલી મંદ બનાવી દીધી છે, અને જે તારામાં પ્રત્યાઘાત કરવાની પણ તોફાન રહેવા દે એમ નથી એવી યાતનાઓ બધાં તારે બોમવર્ષી પડતી હોય ત્યાં એક પણ દિવસ તારે ચામાટે પડ્યું રહેતું ? માટે યા બોમો અને બાપડીબ એકદમ આંદોશી !

‘અરે હેરટર !’ આર્થર ડિમ્પ્સેઇઝ બોલી બીચે. હેરટરના પ્રોત્સાહક ચુપ્પે સાંભળીને તેની આંખમાં ઉત્સાહનું તરલ તેજ એક પળવાર ચમકીને પાછું તરત અદશ્ય થઈ ગયું, ‘જેના ઘૂંટણ પોતાની કાયાના ભાર નીચે કંપી રવા હોય અને વૂંક વૂંક થતા હોય એવા માણસને તું તો સરત દોડવાનું કહી રહી છે આ તો ! મારે તો આંદો જ મરી જવાનું છે ! પેલા ત્રિશાળ, અભણ, અને મુશ્કેલી ભરેલા જગતમાં સાવ એકલા જવાનું સાહસ કરવાતી તારાત ત કે દિંમત મારામાં તો નથી રહી !’

અગિયેર બની ગએલા આતમાની નિરાશાનો એ છેલ્લો સર હતો. આંદો હવે તે કરતાં વધુ સુખની જે તક તેને મળી રહેતી લાગતી હતી તે જીવી લેવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

‘પેતે હમણાં કશું તેમાંના અમુક શબ્દ તેજે કરી શકે ઉચ્ચાર્યા.’

‘સાવ એકલા જવાની મારામાં દિંમત જ નથી, હેરટર !’

‘પણ તારે સાવ એકલા જવાનું જ નથી !’ બદ્દ જ ધીરા અવાજે એ બોલી.

અને એટલું બોલી એમાં બધું આવી ગયું.

૨૮

પ્રકાશનાં ધોધ

જે વાત કહેવાની પોતામાં દિંમત નહિ હોવાથી પોતે જેનું કેવળ આપું સૂચન જ કર્યું હતું, તે બેધક બોમવાની હેરટરની દિંમત નેખે આર્થર ડિમ્પ્સેઇઝ એનું મો આંશ ને આનંદની ચમકની દરિયે જોઈ રહ્યો.

તેની આંખમાં એ વખતે આમ આશા ને આનંદ ચમકી રહ્યાં હતા, છતાં સાથે સાથે તેમાં જીતિ પણ બનેલી હતી, અને પોતે જેનું આપું સૂચન જ કરી શકે તે વાત હેરટરને આવી બેધક રીતે બોલતી સાંભળીને એની આંખી નીકરતા અને બહાદુરીથી અને એક પ્રકારનો ત્રાસ અને હમકમાટ પણ થયેા હતા.

પણ હેરટરના ચિત્તમાં સદગ દિંમત અને કાર્યશક્તિ રહેલી હતી, અને તેમાં વળી એ લાંબા વખત સુધી સમાજથી કેવળ જુદો જ નહિ પણ બદિધૃત બનીને રહેલી હતી, એટલે આ પાછીને સ્વપ્નેય અચ્છ ન આવી શકે એટલા ઉદામ વિચારસ્વાતંત્ર્યથી એ ટેવાઈ ગઈ હતી. જે જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણમાં એમીને અસ્પર્શ ને બળે જણ વાતો કરી રહ્યાં હતાં અને પોતાના ભાવિ છત્રક્રમનો વિચાર તથા નિમ્મય કરી રહ્યાં હતાં તે જંગલના જેવા જ વિશાળ, જટિલ, સંકુલ, ઘેરા, અને નિરંકુશ નીતિજગતમાં, કસાપણ નિયમ કે માર્ગદર્શન વગર એ ભટકી હતી. જંગલી રેડ ઇન્ડિયનો પોતાના વનપ્રદેશમાં જેટલી રત્નચંદી અને નિરંકુશ રીતે ભટક્યા કરે, એટલી જ રત્નચંદી અને નિરંકુશ રીતે આ હેરટર વેશન રણપ્રદેશમાં ભટક્યા કરતી હતી, અને તેથી એવે વેશન રણપ્રદેશ જ બનેલું કે એનાં જુદાં હરણનું નિવાસસ્થાન બની ગયેા હતા. વસોધી એ માનવસંસ્થાઓ તેમ ધર્માચાર્યો તથા ધારાશાસ્ત્રીઓએ રચાવેલા સુચના નિયમો, સુત્રાણો, ફરિયાદો આદિ તરફ આવા વિદેશી કે વિરોધીતા જેવા દરિયિ-દુગા જેવા કરતી હતી, અને જેમ કોઈ રેડ ઇન્ડિયનને સુપરેલી દુનિયાના ધર્મગુરુ કે ન્યાયાધીશ, ફજેતીનો માંચડો, ફરિયાદી લાકડું, મદજબન, કે ધર્મસંસ્થા પ્રત્યે જરાયે આદરભાવ ન હોય તેમ એને પણ આ બધી વસ્તુઓ તેમ સંસ્થાઓ પ્રત્યે કશીયે આદરભાવ રહો નહોતો, અને તેથી એ રેડ ઇન્ડિયનના જેટલી જ બેધકામથી આ બધી વસ્તુઓ અને સંસ્થાઓની એ ટીકા કરતી હતી અને તેણે કાટપ કરતી હતી. જીવનમાં એના જે કાટકવાલ થયા હતા, અને જે પરિસ્થિતિમાં એ મુજબ હતી તે સુચનાનું વલણ એને મુજબ ને નિરંકુશ બનાવવા તરફ જ રચ્યું હતું. એના દિંમતોકિયે અદર બનેલું કે બીજા કોઈપણ આ

જ્યાં જવાની કદી પણ હિંમત ન કરી શકે એવા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાના એનાં પરવાના રૂપ બની ગયો હતો. ફરેલી, નિરાશા, અને એકલતા, આ એનાં શિક્ષક બન્યા હતા-નિરંકુશ નિષ્કુર શિક્ષક બન્યા હતા. અને આ શિક્ષકોએ એને નીચર મકકમ બનાવી હતી, તો સાથે સાથે આ બધા શિક્ષકોએ એને થલ્લું પાલું જીવું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું.

ત્યારે બીજા બાળકો પાઠશાળાએ જઈ એક સર્વજન-માન્ય નિયમોના ભંગ કરી રીતે ભંગ કરી દેતા, છતાં એ પ્રસંગ એના જીવનમાં કેવળ અપવાદરૂપ ગણાય એવા નિરાશો હતો, બાકી સમસ્ત જીવનમાં સર્વજનમાન્ય નિયમોની મર્યાદાનો ભંગ કરવાને તેા પ્રેરે એવો અનુભવ તેને કદી થયો જ નહોતો. જો એક પ્રસંગે તેને કાશ્વે સર્વજનમાન્ય નિયમોના ભંગ થઈ ગયો હતો તે પણ તેણે જાણી જાણીને ધરાધાપૂરક કરેલું પાપ નહોતું, અથવા કોઈ સુધિચારિત જીવનસિદ્ધાન્તના અનુચરવશોએ કુશચરણ તેણે ક્યું ન હતું, પણ એ તો કેવળ કેલ કમલાગી પછે રાગવશને વશ બની જવાથી થઈ ગયેલું અનુચલ માત્ર હતું. એ દુર્ભાગી પદ્મંગ જની ગયા પછી તે કેવળ પોતાનાં કાશ્યોનું કે આચરણનું જ નહિ-એમકે કાશ્યો કે આચરણને સુગતરિધત અને સુનિર્ણયિત નખવાં એ તો પ્રમાણમાં બહુ સહેલી વાત હતી-પણ હવેમાં ઊઠી એકેએક આજ્ઞામાં બાકી ઊર્મિનું તેમ એકેએક ક્રિયારતું લગત્રમ વિરૂત ગણાય એટલી બધી ખત અને બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યા કરતો હતો અને એ બધા પર સતત રીતે કંક ચોષી રાખ્યા કરતો હતો. તે થવિ પાઠી હતો, અને પઠારીનું સ્થાન એ દિવસોમાં સ્થાનના શિખરજાએ હોવાથી એ સમાજના નિવસો, સિદ્ધાંતો, અને રાજદોષ તે પૂરકહોયો પણ તે બીજા કોઈ પણ ધધાદારી કરતા નિરોપ જગમગેનો હતો. તે ધર્મશૂર હતો તેથી સમાજઅચરણનું પોલાડી ચોક્કું તેને ચારે બાજુથી જગમગ ચસાય નહિ એવી સજ્જ રીતે રૂંધી રચ્યું હતું. તેણે જીવનમાં એક વાર પાપ ક્યું હતું તે ખરું, છતાં એ પાપનો વચ્ચે કુશલેવો, મંચ સદાયે સજાકમા કરતો હતો-તેથી તેનું અવર બીજા પાપોમાંની જેમ બહેરું કે નહેર ન બની જતાં અંગાકિના નેટલું સચેત અને અત્યંત પીડા કરી રહે

એવું, આજુ રચ્યું હતું. એટલે જીવનમાં એક વાર પાપ કરવાથી તો તેણે કદી મંચ પાપ ક્યું ન હોત તેના કરતાં જયુ નીતિનિયમોનું પાલન કરવાનું અને સદાચરની મર્યાદામાં જ પુરાઈ રહેવાનું તેને નિશોષ બજ અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં દુધથી દાઢેએ ઘણું પણ કુકોને પીએ તેની. પેટે એક વાર અકસ્માત પાપ થઈ ગયેલું તેથી, હવે તો આખી જીંદગીભર કદી પણ પાપને એકાદયે પણ ન આવ એવી તેની રિયતિ સદાચારની દિગ્ગે સુરક્ષિત બની ગઈ હતી.

આમ આપણને લાગે છે કે હેસ્ટર પ્રાઈમલ સંજ્ઞામાં તો સમાજગદિગદમ અને જાહેર ફરેલીનાં સાત વરસનો સમસ્ત ગણી ગયે કે આ અન્યારની પણ માટે એને સુસજ્જ બનાવવાની કેવળ તારીમરૂપ જ બનેલી હતો, ત્યારે આચરકિમકેષ્વરની રિયતિ જીવી હતી. એના જેવો માણસ જો એક વાર ફરીથી પવન ચામે તો તેના એ મુતાવા બચાવમાં કઈ દલીલ ફરી છાયા એવું હતું? એક પણ નહિ; સિવાય કે નં એમ કહે કે લંગા વખતના આત્મનિક વેલાયા પોતે હારી ગયો હતો; પોતાને જે પચાતાપ અને અમાનિ ધર્તાં હતાં તે પચાતાપ અને અમાનિ જ પોતાનું ચિત મૂચાઈ ગયું હતું અને ધૂમપ્રત બની ચકું હતું; એક બાળકો ૨૫૪ અમદોષે મુનેચારના ૨૫માં આંદોશી નાસી છટપટી વાન હતી તો બીજા બાળકે આંદો રકતિ જૂવા દંબી પુરતી પેટ જીવ ગાગવાની વાત હતી, અને આ બેમાંથી કઈ બાજવતો પસંદગી કરા ને પોતાની સ્વસદવિવેકકલ્પિતને માટે કપરી પરતુ થઈ પડી હતી; આંદો રકં તો પોતાને માથે મરજ. જહેર ફરેલી, અને પોતાના કુશમનના આજી કાવચારનાં જોખમે જમૂગી રહ્યાં હતાં; અને છેવટની વસ્તુ એ કે, આંદોશી નાસી જમ તો પોતે આંદો જે કુખળી દયાઈ ગયેલું જીવ ગાયોતો હતો તેને બદલે પોતાના જેવા દીપ્ત રોગી, કુર્લાગી, લાચાર, જીવનપાત્રાશુના સદા વેશને જીવનમાંથી અનરસેદ અને સમભાવની, આંદોના કરતાં કોઈ નરાક અને સાચા જીવનની જોખી કસતી આશા રહેલી હતી. આથી કોઈક સિવાય પોતાના મુતાવા બચાવમાં એ બીજા કંઈ કદી શકે એવું નહોતું. પણ આથી દલીલથી તેને શો

લાભ થવાનો હતો? આવી લૂંટી છીંક તેના આ મહાભયકર ગુનાનો શી રીતે ગયાવ ફરી શકે એમ હતું? એટલે કાઠને કાઠ અને આંતરિક લાગે છતાં મત્ત સિદ્ધાન્ત આંદો જણાવી દેવો. એકએ કે કેમ. પણ માનવ આત્મામાં ને પાપ કે દુઃશયરે એક જગ્યાએ જરા સરખું પણ ગાળુ 'પાપ' હોય, તો આ ભવમાં તો એ ગાળુ ફરી પણ પૂરી ચકાતું જ નથી. બહુ બહુ તો એ ગાળાગતી માણસ એકી ફરી શકે; એમાં યથાને કાઈ દુરમન પોતાના આત્મદુર્ગમાં એ રસ્તે યથાને પેલી ન જાય અથવા તે ને એક રસ્તે સંરક્ષણ થયેલો હતો તે સિવાય આશંકા કરવાનો કે હ બીજો રસ્તો કે કાંઈ બીજું સ્થાન શોધી કાઢીને પોતાના પર પૂરી ન પડે એટલી સંભાળ મળી શકે. પણ દીવાલમાં એક વાર ગાળુ 'પાપ' ને. તો એમનું એમ જ રહેવાનું અને પોતે એક વાર વિચર્યો આરવાદ લઈશે. એટલે એણે વિચર્યું ફરી બીજી વાર માણવાની દબાઈથી દુરમન એ ગાળા પાસે દરેકાં ચોરખાસે આંસુ માર્યા જ કરવાનો અને ફરી વળી સફળતાપૂર્વક છાપો મારવાની તક સંભવ શોધ્યા જ કરવાનો.

હેરરની મુલાકાત સંજાગીને પાદરીના મનમાં કંઈ મથન થયું હોય તોજુ તે વર્જવાની આંદો કંઈ જરૂર નથી. આંદો તો એટલું જ જણાવતું 'જમ થશે કે પાદરીએ નાસી જરૂરના નિશ્ચય ક્યો અને ન પણ એકલા નહિ પણ કોઈની સાથે.

'આ કેરમાં સત વરસના સમયન માગામાં નો શાન્તિ અને આરામની એક પણ પળ અનુભવાતું મને આવે, તેણે સમર્થ વિચાર ક્યો, 'તો હુ સ્વરૂપમાં મોટી મોટી પણ ભગવાન મારા પર દવા જવાવશે એવા અવગ્રહન પર મરું છતાં ટાલી રાખું. પણ ને મારે મટે ઉદારની કાંઈ આશા જ રહી ન હોય અને મને અચળ આખની સભા જ ને ધર્મ ચક્ર હોય, ન પડી સભા પહેલ મુનેકરને ફાંસીને ચડાવે ને પહેલું મેલ દિવસ ને દિવસ ખેંચવામાં છી મને છે તેમ છતીની આ તક મને મળી છે, તો એ મારે યામટે મરણી ન લેતાં અથવા, હેરર મને સમાવે છે તેમ આ ઉચ્ચતર છાતનમાંથી જવાનો મારું હોય. તો ને પડી એ મારું' અનુભવ કરવામાં એવાની આંતરની કાંઈ

પણ વંચતું હું અચિત જાતી નથી જ કરતાં! વળી, એના. સાથ વગર તો હવે મારાથી વધુ વચન છતી શક્ય એમ જ નથી; મારા જેવા જગતિ પુરુષને ટેકા આપવાનું અને જગતનામાં રિજાતા પુરુષને સાન્નિધ્ય આપવાનું એનામાં એટલું જુલુ બળ છે કે મારાથી એના સાથ વગર તો હવે છતી શક્ય એમ જ નથી. તો હે ભગવાન, મારી સામે મોં ઊંચું કરીને મોટ મોટવાની તો મારામાં હવે દિવન રહી નથી, એટલે તોયું નેહન જ તને આછછ કરું છું, કે હજુ પણ તું મને મારા પાપની માફી આપ.

'તારે જવાનું જ છે, મોકલ!' પાદરીએ હેરરની આંખ સામે દષ્ટિ કરી એટલે એણે સ્વરથવામાં કયું. એક વાર આ નિશ્ચય થઈ ગયો એટલે પાદરીના દેવામાં ને યાગના થઈ રહી છતી તેના પર વિજયન પ્રસારના આનંદની દાક્ષિ ત્રિપિ પ્રકાશ નાખવા લાગી. કાંઈ બંદીરાન પોતાના અંતરના કીડા મોંઘરામાંથી તાળે જ નાસી છૂટ્યો હોય, તેને અંકુશરિત મર્મભાવનાથી પુનિત નદિ બનેલા, અને સંસ્કારિતાની પુંઝરીમાં નહિ જરૂરિયા એવા કાંઈ પ્રેરણા મુક્ત વાતાવરણના અંદર આસ લેનાં ને આનંદ થાય એવો. અતલ અતલરે તેને યક રહ્યો. અત્યારે તણે તેનો આત્મા એક જ ફરજે કિચે કોડ્યો, અને આજ મુખી પુણ્યમાં રમશેજાવાની યાતના કરેલા આ સપનાં વરસો દર્શિયોન તે કદી નહિ ફરી સુદેશ એથી વિશેષાનકરતર આશ્ચર્યન અત્યારે કરવા લાગ્યો. મુળેથી ગોડી ધર્મનિષ્ઠાવાળી પ્રતિભા દોરાથી અત્યારે પણ તેની મનોદશા અનિવાર્ય રીતે જ અનિબાધથી રંધાર્થ ગઈ.

'એહો! આ શું' ફરી વળી આનંદનો અનુભવ થાય છે મને?' પોતાના અનુભવની આશ્ચર્યચિત થયો તે જોડ્યો. 'મને તો એમ હતું કે આનંદનાં બીજું તો મારામાં બળી મળાં છે! અરે હેરર, તું જ મારા છરનાં કસામકારી ફિરરો છે! મને તો એમ લાગતું હતું કે મેં મારી પાપથી ખદાએથી, ખેરથી સામળી પડી ગયેથી, માંદગી કાઢીને આ જગતનાં પાંદડા પર નાખી દાંડી દતી, પણ હવે મને લાગે છે કે એ પાંદડાં જાણી દવે હું તેમજો થયો છું, અને હવે પહેલાં એવે મોકલો અને દુનંત રમો નથી, પણ માન

નવે જ અવતાર આવીને ઊભો થયો છું. અને કૃષ્ણ પરસાવનાર લગવાનના મહિમાને વિસ્તાર કરવાને નવી શક્તિએ મેળવીને હું અત્યારે ઊભો થયો છું એમ મને અત્યારે અનુભવ યથ રહ્યો છે ! જોહો ! આ તો નવું સુખમય જીવન શરૂ પણ થઇ ગયું ને શું ? ત્યારે આપણે આથી વહેલાં કેમ ન મૃત્યું ?

‘ હવે ગદ્ય ગુજરી નહિ સંભારવી, ’ દેવટર પ્રાપ્તને જવાબ આપ્યો. ‘ જૂતકાળ પસાર થઈ ગયો છે, તો પછી એની ને એની વાતો કરી કરીને શા માટે કર્યા કરવી ? જો, આ મારી નિશાની લઈને હું એ જૂતકાળને ઉમેરી દૂર કરી દઉં છું, ત્યારે એ કદી હતા જ નહિ એમ એને સમજાવવા નહીં કરી નાખું છું ! ’

આમ બોલતાં એણે એ દિગ્વિજયિયા અક્ષરને પોતાના કપડા સાથે બાંધી રાખનારી ગાંઠે હોડી નાખી, અને છાતી પરથી લઈને તે કર માં હ ગમેત્યાં પાંદડાં પર છેડે ફેંકી દીધો. ત્યાંથી એ બે હજારી સંગા સરતી સરતી ગરાના આ બાળના કાંઠે આગળ જઈ પહોંચી, ત્યાંથી જો એક જ હાથ એ અત્તર આગળ વધ્યો હોત, તો એ ગરાના પાણીમાં પડ્યો હોત, અને ગરાને બીચારને અત્યારમુખીમાં અનેક દુઃખોની અકળ વાતો અત્યારે કરી રહ્યો હતા તેમાં એકનો ઉમેરો થાત, અને તેને એક વિચેર દુઃખચિત્તને આગળ ધસડી જવું પડત. પણ એ બરતભરેલો અક્ષર તો ગરાને કહે જ થઈ ગયો, અને કાળના હાથમાંથી જૂલ જૂલમાં સરી પડીને ગુમ થઈ ગયેલા સ્તના પેટે ત્યાં અચકા લાગ્યો. આથી ક્રોધ અકાગિવા વેગમાનને એ બિચારી લેવાનું મન યાપ એવું હતું, પણ જો એની રીતે તેણે એ બિચારી લીધો હોત, તો પછી યાપ, નિરાશ, અને અકળ અગમ્ય-દુર્ભાગ્યનાં દરેકોમાં તેનું અંતર હંમેશાં ઘેરાયેલું રહેત.

આ કર્ત્તવ્યિહીન મધું એટલે દેવટે છૂટકારાને એક લાખે ઉડેા નિઃશ્વાસ મૂક્યો, અને એ નિઃશ્વાસની સાથે જ અત્યારમુખીની શરમ અને વેદનાને સમજા બાર એના અંતરમાંથી ચાલ્યો ગયો. આહા ! પછી એને કેટલી બધી નિરાંત થઈ ગઈ ! આ કર્ત્તવ્યિહીનને બાદ કરતાં એટલે હતા તેનું જાન તે એમાંથી દૂરી થઈ પારે જ મુખ્ય થઈ ! એવી જ એક બીજી આવેશમય

પ્રેરણાને બળે એણે પોતાના માથા પર પોતાના વાળને અંદર ફેંધી રાખનારી નેં ટોપી પહેરી હતી તે માથા પરથી લઈ લીધી, એટલે તરત ‘ કાળા, ’ પાંચ વાળ, પોતાની વિપુલ સમૃદ્ધિમાં છાયાપ્રકાશનું વેવિધ દાખવતા એના ખગ્ગા પર પથરાઈ રહ્યા, અને એના ચહેરામાં પણ અત્યાર મુખી નહિ નોવામાં આવેલું એવું માંડવ અને આકાંક્ષા આપવા લાગ્યા. એના મુંખ પર અને એની આંખોમાં પણ, જાણે એના ભીતતા ઉડાણમાંથી ઊછળી રહ્યું ‘ હોમ એવું ઉડવાયલયું ’ લલિત રિમત ફરતી રહ્યું. ધાંચાં વખતથી. સાવ શીઘ્ર દેખાતા એના માલ પર રતમડી દીપ્તિ હવામાં રહી. આ એક કલાકના અમત્સારિક માળામાં લેડો જેને કદી પણ પુનર્જન ન પામે એવા ગણે છે તે જૂતકાળના પ્રદેશમાંથી એવું ભીત, એવું નોખન, અને એની સકળ સૌન્દર્યલક્ષ્મી એ સમગ્ર એનામાં પાછું આપ્યું અને અત્યારે એના ચિત્તમાં મુખ્ય કન્યાના જેવા જે નવા કેડ જમ્યા હતા અને પૂર્વે કદી નહિ માણેલું એવા જે મુખને અત્યારે એ અનુભવલક્ષ રહી હતી તેને આધારે એની કાયામાં લખાવવા લાગ્યું. અને કેમ જાણે અત્યારમુખી આકાશ અને ફરી પર જમી રહેલું ધૂધળું વાતાવરણ આ બે મર્ત્વ આત્માઓનાં અંતરમાંથી સ્ત્રી રહેલા અચર્ય જ હોય તેમ, જેવું એમનું ઉદારીપણ એવનામાંથી આકર્ષ મધું તેનું જ એ ધૂધળું વાતાવરણ પણ એકદમ અદૃશ્ય થઈ ગયું. પછી કેમ જાણે આકાશ એકાએક સ્થિત કરી ગઈ હોય એવી રીતે, એકદમ સ્વપ્નપ્રકાશ ભૂરી નીકળ્યો, અને હલોપમ સોનિયાં ગોડોનાં જૂલમાં થડો પર દીપ્તિ પથરાવતો, પ્રત્યેક લીલા પાંદડાંને અમકારતો, અને ખરી પડેલા પ્રત્યેક પીળા પાંદડાંમાં સોનેરી કેન્દ્રિતો સંચાર કરતો આ ધૂસર જંગમમાં તેજની રેખાંત્ર કરી રહ્યો અત્યાર મુખી જામા પાંચરી રહેલા સપાયા પદાર્થો હવે પ્રકાશને સત્કાર કરવા લાગ્યા. પેશા નાનકડા ગરાનું વહેલુ પગ હવે ખુશનુમા અમત્સારી શોભી ગયું, ને એ ખુશનુમા અમત્સારી લીધે જંગમના એક જોડ અકળ અંતર સંધી હવે એના પ્રવાહ જોડ સંકોતે હતો. અને જંગમના ઉડાણ અંતરની જે અકળના અત્યારે પ્રાગતી હતી તે પણ પહેલાંની જે ઉદારી નહિ પણ ઉડનામની અકળના સ્થિતી હતી.

આ-એ આત્મજોતા સુખ પ્રતિ પ્રકૃતિને આટલો બધો સમભાવ હતો-વનપ્રદેશની એ અણધારે અસંસ્કારી ધર્મભાનરહિને પ્રકૃતિને, માનવીને દાથે હતુ કદી નહિ તથાએથી અને ઉચ્ચતર સત્યથી હતુ કદી નહિ-પ્રકાશિત બનેથી એથી આ જંગલી પ્રકૃતિને, આ એ આત્માજોતા સુખ પ્રતિ આટલો બધો સમભાવ નહોતો. પ્રેમ, પછી તે પહેલી જ પારનો નવો જ જન્મનો હોય, અથવા તે મૃત્યુના નેથી માઢ મૃત્યુમિમાંથી લાંબા અંતરે ભગતો હોય તે પછી એ પ્રેમ, સત્યને પ્રકાશને પેલા છે છે, અને હૃદયને એટલી બધી દીપ્તિથી ભરી દે છે કે પછી એ દીપ્તિ ત્યાંના ઊંચકામને બાજુ જન્મતમાં રેવાના લાગે છે, આ જન્મક કાચ હતુ પણ પહેલાંના જેવું જ ધૂંધળું રહ્યું હોય તે પછી હેરટરની નજરે તેમ અર્થરે ડિસકોવરની નજરે તો તે ચમકારા જ દેખાયું હોત !

હેરટરે વળી પાછો આનંદનો નવો ચમકારો અનુભવીને અવેશમાં તેની સામે નજર કરી

‘તારે હવે પછીનો પરિચય કરાવો છે.’ એ બોલી, ‘આપણી નાનકડી પદ્ધતિ !’ એને સ્તેષ નો છે-મને ખબર છે એ-પણ હવે તું જોઈએ ને જુની જ નજરે-જુલા જ ભાવથી જોઈશ. ભારે વિચિત્ર છેકરી છે એ ! મને તો એ સમજાતીય નથી ! પણ મારી પેટે તને પણ એના પર ખૂબ પ્રેમ આવશે, અને મારે એને કેમ કાપવી એ તું પછી મને સીખવશે.’

‘તને લાગે છે કે મારો પરિચય કરતાં એ બાળકો આનંદ થશે ?’ પાદરીએ જરાક ચિંતાપૂર્વક પૂછ્યું. ‘હોઈએ માને સાથે બહુ જગદીથી દગી જતાં નથી-મારા પ્રત્યે ધર્મીવાર અધિષ્ઠાસનો ભવ જનાવે છે-એટલે લાંબા વખતથી દુઃ કોઈએથી દૂર જ રહો છું. આ પત્નિ પણ એ જ પ્રમાણે મને જ લાગ્યા છતાં છે !’

‘અરે, એ તો કંઈ મારું નહોતું !’ તેની માએ કહ્યું, ‘પણ જતાં એ તને ખૂબ પ્રેમથી ચદશે, અને તને પણ એટલો જ પ્રેમ-એના પર થશે. આંહી આટલામાં જ છે એ, એટલે દુઃ બોલાવું એને, પત્ ! એ પત્ !’

‘આંહીથી દેખાત છે મને એ,’ પાદરીએ કહ્યું.

‘જો-રવી પછે એ,’ જરાને ત્યાંમે કાંડે સુધપ્રકારમાં ચમકતી-છેતી છે ત્યાં. ત્યારે તને લાગે છે કે એ બાળક મારા પર વડાવ રાખશે, એમ ?’

હેરટરે સ્મિત-ક્યું, અને પછીને ફરીવાર બોલાવી. પાદરીએ ચર્ચુવી તેમ તે થોડેક છે, ડાગીબોની કમાનામાંથી એના પર આવતાં અધિકારના પ્રકાશમાં, ભલકારા વચાગુણમાં દીપ્તિ કોઈ કદપનાપ્તિની જેમ જોવી હતી. સુધકરિણી તેના પર આમતેમ નાચતાં દતાં; ડાળીઓ હોથી નીચી થાય તેની સાથે ધરીકમાં તેના પર પડે અને ધરીકમાં પાછાં અદરશ થઈ જાય એમ નાચતાં ફરતાં દતાં, અને તેથી ધરીકમાં તેનો કાપાને જાંબી તો ધરીકમાં બાબુકતી જનાપના હતી, ધરીકમાં ભણે તે સાથે સાચું માનવ બાળક હોય એવા કપમાં તેને દેખાડતા દતા તો ધરીકમાં વળી. કોઈ નાના બાળકનો અસરીર અરમા, જ હોય તેના કપમાં તેને પ્રકટ થતાં દત્ત. તેજે પોતાની માતાનો સાદ સાંભળ્યો, એટલે તે ધીરે થગશે જંગમમાં થમને નાંકે આવવા લાગી.

પોતાની મા પાદરીની સાથે થાતે કરતી એકી હતી તે દરમિયાનમાં પછીને કંઈ પોતાનો સ્વપ્ન દેખાડવાનું નહોતો લાગ્યો. આ થેરુ વિશાળ અકાવન જે લોતો પોતાના દેવામાં જન્મતાં પાપો અને દુઃખો બંધીને આરાતાં દતાં તેમને તોડે અત્યંત કમલ સાચું હતું, જતાં આ એકસાસ આપણી તો તેને જુની જ દિપ્તિ જોતી હતી, એટલે તેનું તો ને રમતમાં ભાગમય જેવું જતી ચર્ચુ દત્ત. ભારેખમ મોગિયું હોવા જતાં આ બાળકો સત્કાર કરવાને માટે જોઈ નોજે કે મોંથી વંસરે પ્રેમના અંગ પાદરુ ક્યું દત્ત. આ બાળકને આરોગ્ય મદિ આગળી શિશિક્રમમાં થયેલો પળું દત્ત આ માણ વસ્ત્રમાં જ પોતાં, અને તેથી મૂકલ પોતાં પર રક્ત નિંદ્ર પેટે ચમકી રહેલાં રાતાં રતાં પાછાં ભેર તે જોતી ચમક રત્ન કંદુ દત્ત. પછે આ જાંબા ભેર લેમાં કરી લીંસ અને એના વચકાકે સુવાસ ને મીઠાશથી ને ખુશ ખુશ થન થન, ને આપણી દતી ત્યાં રસમાં કેટલોક પડીએ કરતાં દતાં, પણ એ નાનકડાં જંગલમોંથીએ તેના માર્ગમાંથી આપાં બહારની જરામે જરવા કરી નાંદ, એક નેનર તો વળી, પોતાનાં

એની આપી શપાની છબી તેમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી, અને તે પણ મૂળ કરતાં વધુ લક્ષિત સૂર્ય સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી. 'હવતી પર્વતી' સહિ સર્વથા મળતી આવતી એવી આ છબી પોતાની અસ્પર્શતા અને અશ્વમયતા મૂળ પર્વતમાં પણ અમુક અંશે સંકલ્પ કરતી હોય એવું 'વાનવ' હતું. જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણમાં યથાને આ બંને જળુને જે દૃષ્ટિએ એકાદરો, નેત્રી પર્વત ઊભી હતી-એક સમભાવથી તેની પાસે બેસીને આવેલા સૂર્યપ્રકાશથી ચમકતા સ્થળે બંને ઊભી રહીને જે દૃષ્ટિએ આ બંને જળુને પર્વત એકાદરો જોઈ રહી હતી-તે વિચલ્ય પ્રકારની હતી. નીચે જરામાં એક બીજી છોકરી ઊભી હતી-બીજી છતાં એની એ, એવી છોકરી ઊભી હતી-અને તે પણ પર્વતી પેટ જ સોનેરી સૂર્યપ્રકાશના કિરણોથી ચમકી રહી હતી. આ પણ દેહરને પર્વતી પેટે કોઈ અલગ રીતે અલગ પડી ગઈ હોય, બન્ને એ છોકરી જંગમમાં યથાને એકાદરો એકાદરો રહી હોય તેમાં ફરતી ફરતાં આ દોઢી સાથે વચ્ચે રહેતાં તે વર્તુલમાંથી એ છૂટી પડી ગઈ હોય અને દરે તે વર્તુલમાં પાછી આવવા ને અર્થ ફાંકી મારી રહી હોય એવું દેહરને યથું.

આવી જે હાથ દેહરને પડી તેમાં સત્ત અને ભ્રમણા ઉભય રહેતાં હતાં; આ દોઢી અગામાં યથા યથાં હતાં એ વાત સાચી, હતી પણ એમાં હોય પર્વતી નહિ, પણ દેહરને જ હોય. પર્વત પોતાની આ આગળથી છૂટી પડીને ફરવા પીછા ને પછી તેની આગળની ઊર્મિઓના વર્તુલમાં એક બીજી વ્યક્તિને મળી ચુક્યો હતો, અને તેથી તેની માતાના જ ઊર્મિતંત્રનું સ્વરૂપ એવું બધું બદલાય ગયું. કે રખડતી રખડતી પર્વત પોતાને રચાને પાછી ની ત્યારે પોતાનું અસલ સ્થાન તેને જણું નહિ, અને તેની સ્થિતિ એવી કહોડી યથા પડી કે જેને કયાં છે એની પણ તેને સ્વયં પડી નહિ.

'અને એક વિચિત્ર તરંગ આવે છે' સૂર્ય-સંવેદનશીલ પાદરીએ કહ્યું, 'કે આ ઝેરા એ અણે કે પ્રલોક અને પલોક વચ્ચેની સીમા છે, એટલે જ તારી પર્વતે કહી પણ મળી શકતી નથી. અથવા એ તે જ કોઈ પ્રેતલુકિનો છત્ર છે, આપણે બધાંજમાં નોકકથા માંજેલી તેમાં ફેરવામાં આવતું તેમ વહેવા

જરાની કિનારી ઝાળાંચળાની જેમને મનાઈ હોય છે એવો' કોઈ પ્રેતલુકિનો છત્ર છે એ? કૃપા કરીને એની આગળ ઉતારણ 'કેમ, કેમ એના આ-સંવેદનથી મારા યાતન' (એનો) તો કપારના કંપના લાગ્યા છે.'

'આવ બેસા. આવડી' પોતાના બંને હાથ વિસ્તારીને દેહર તેને ઉતેજન આપતી બેસી, 'કેમકી' ધીમી ચાલે છે તું? આટલી ધીમી કેમ દિવસે હતી તું? આંદો મારો એક મિત્ર બેસો છે, અને તે તારો પણ મિત્ર થાય છે, એટલે આજથી તને તારી બા એકાદરો આપની તો એથી બેરુદ પ્રેમ બેગવવાનો મળશે. એક ફૂલના એ, અને આવ આંદો અમારી પાસે તું તો નાનકડા દરજાની જેટ ફૂલ શકે છે, તો આવ મડી.'

પણ આ મધ જેવી મોઝાં બચનોની પર્વત જરૂર અપર જઈ નહિ, અને તે તો હતી. તેમ ને તેમ જાને મારે કિનારે ઊભી રહી, ધીકમાં તેણે પોતાની ઉચ્ચ અપકમી આંખે પોતાની આ પર ફેરવી શખી, તો ધીકમાં પાદરી પર ફેરવી શખી, ના વળી ધીકમાં આ બંને જ-એ કહ જાતનો સંબંધ આથી સ્ત્રી છે તે શોધી શકવા અને મમજવા માટે એ બંને પર એવી સાથે દૃષ્ટિ કરવા લાગી. એ બાળકોની દૃષ્ટિ પોતા પર પડી એટલે કોઈ અલગ કારણે. વધુ યથાને પાદરીનો હાથ તેની હંથેલી આદર્શિક ટેવ મુજબ તેને અપર પણ ન પડે એમ અત્યાસને તેની છાતી પર આવી ગયો. આપરે પણ વિલમ્બ પ્રકારનું સત્તાવાદક સ્વરૂપ ધારણ કરી તજની આંખોથી સ્પષ્ટ રીતે પોતાની માતી, છાતી દેખાતાં દેખાતાં પોતાનો હાથ આગળ વિસ્તાર્યો. નીચે જરામાં હર્ષણમાં પણ પુષ્પનેજલાથી શોભી રહેતી પર્વતી ચમકતર આવડત પોતાની તજની સાંખી કરીને કંકર દેખાડી રહી. 'એવી લલ્લુ છોકરી' કેમ આવડી-બધી તું મારી પાસે? દેહર બોલી બી.

પર્વતે હળુ પણ પોતાની તજનીથી એની બની બાજવતી ઊભી રહી. તેના કપાળ પર કોઈની કચ્છલીયો પડી ગઈ, અને આ કોઈની દેખાઓ તો તેના બાકિય, છે નાનકડા બચ્ચાના જેવા ચહેરા પર બેઠેલી નિશીલ સચોટ અને લગ્નપ્રેર દેખાવા લાગી. છતાં તેની આ તો પહેલાની જેમ જ અચાઉ કોઈ દહણ નહિ ને

આજે જ મધુર સ્મિતાનાં ઉત્સવપર્યે પહેરીને તેને બોલાવી રહી હતી, તેથી પોતાની કશ્ચરતરી કંઈ અસર ઘણેથી ન બોનાં તેણે પહેલાં કરનાં વધારે કડક દેખાવ ધારણ કરીને અને કોપપૂર્વક તજની બતાવીને પોતાનો પગ પહોડ્યો. એટલે અંતમાં ખચુ વળી પાછી પેલી વિલક્ષણ સૌન્દર્યમંડિત આકૃતિ, કોપની દેખાએ, લંબાવેલી તજની, ને કડક દેખાવ ધારણ કરીને પર્લની વાલને બાજે કે દેરે આપવા લાગી.

‘ઝટ કર, પર્લ, નાંદ તો પછી હું તારા પર ચિપ્પાઈશ,’ હેસ્ટર પ્રાપ્તે બૂસ પાડી. બીજા પ્રસંગેએ તો એ તરંગી તોફાની બાળકના આવા વિલક્ષણ વર્તનથી એ દેવાઈ ગઈ હતી, છતાં સ્વાભાવિક રીતે જ આત્મારે તે ‘વધુ ચિનય ને સમ્પત્તિપૂર્વક વર્તે’ એવી અતુર પ્રજ્ઞા એ સંખી રહી હતી. ‘એકી પૂરેને આવ મર આંદો દોડાવી, એવી તોફાની કોકરી! નહિ તો પછી મારે ત્યાં આવવું પડશે!’

પણ પર્લ જેમ પહેલાં તેની માની રિનિમિત્તથી પક્ષણ નહોતી તેમ આત્મારે તેની મુમુક્ષુઓથી પણ જરાય કરી નહિ, અને બીજી એકાએક અત્યંત ગુસ્સે થઈ જઈને પોતાની નાનકડી કાષાને અત્યંત આવેશથી અમંગારવા લાગી. સાથે સાથે તેણે એવા બેરૂપી ચાંચો પાડ્યા મોટી કે આંખું જંગમ એમરૂપી માથ બેઠકું, એટલે તેણે કોકરવાની ને વગર વિચારના કંઈમાં એકે તે સાવ એકલી હતી, છતાં જ્યારે કોઈ મોટે ગુપ્ત મનુષ્ય-મમદ તેના પ્રત્યે ગ્રમભાવ દર્શાવી રહ્યો હોય, અને તેના એ કેમમાં પોતાનો સ્વ પુરતીને તેને ઉત્તેજન આપી રહ્યો હોય એવું લાગતું હતું. ફરી વળ એકદમ અંતમાં જોતાં તેની આકૃતિ નેમાં પ્રતિનિધિન ઘણેથી દેખાત, જે પુષ્પમેખલા અને માથે પુષ્પમુદ્ર ધારણ કરેલી, પણ ગુસ્સામાં પર્લ પંહોડાવી, આવેશથી અમંગલી, અને આ બંધાતી માથે, પોતાની નાનકડી તજની ફેરવતી જતાં સામે એવી રખતી એવી તેની રોગપ્રતી આકૃતિ તેમાં પ્રતિનિધિન ઘણેથી દેખાત.

‘હાં, એ કોકરોને લાઈ દુન લગતું તે દુન સમજ ગઈ,’ હેસ્ટર પાદરીને ધીમેથી કહ્યું, અને આમ કહેતાં કહેતાં પોતાના અંતરની વેદના ને બિચ્છાઈ છુપાઈ રાખવાના પ્રયત્ન પ્રત્યક્ષમાં એ રીતી પડી રહી. ‘રોજ

રોજ જોતાં હોય એ વસ્તુમાં એક જરાક સરખો પણ ફેરફાર થાય તો બાળકોને ગોઠવું નથી, પર્લ રોજ રોજ મથા સરીર પર જોતી એવી એક વસ્તુ અત્યારે તેના જોવામાં નથી આવતી, એટલે તેને એન પડતું નથી લાગતું!’

‘એ કોકરીને શાન્ત કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય તારા હાથમાં હોય,’ પાદરીએ કહ્યું, ‘તો તે ઉપાય અજમાવીને મહેરબાની કરીને તેને એકદમ શાન્ત કર, થીમતી દિનિ-સના રોગિષ્ઠ ચિડિયાપણાની જેડે આ કોકરીને પણ આમ રોપે લગાએડી જોનાં મારો છવ માત્રો નથી,’ દિનિ-સના નામ આગળ રિખન કરવાનો યત્ન કરતાં પાદરીએ ઉમેર્યું, ‘એ લુપ્તના કડચતી પોમા મોંની જેડે પર્લના સુકુમાર લાવણ પર પણ એનો રોય બહુ વરધી અસર કરે છે. માટે મારા પ્રેમને! ખાતર તું’ અને શાન્ત કર!’

એટલે હેસ્ટર પાદરી ભણી એક ક્યંક તિરછી નજર નાખીને પર્લ તરફ ફરી. આ વખતે એના માથ સરખતી સુરખીયો રૂપગ્રા ધમ મળી દેના, પણ પર્લ તરફ ફરી કે તરત જ એવી જાનીમાંથી એક ઉડી નિસસો સરી પડ્યો, અને હજી એક અંધાર પણ એને જોતે ત્યાં તો હાલુવાર રૂપગ્રા બનેલા એના માથ રાખના જેવા શીકા પડી ગયા.

‘પર્લ’, એને વિશ્વાસપૂર્વક કહ્યું, ‘તારા પગ આગળ નીચે જો! જો ત્યાં તારી પડ્યો જ! જો, અંતરે આ કંઈ!’

કોકરીએ જતાપેતે રમ્યો નજર નાખી, તો પોતે દિનિ-સનો અસર ત્યાં પડ્યો દેતો, અને ને અંતમાં પર્લની એટલો નજીક પડ્યો દેતો કે એમાંનું કશી બરનકામ ગુપ્ત પાણીમાં પ્રતિનિધિન થતું હતું.

‘આંદો લાવ એ!’ હેસ્ટરે કહ્યું.

‘તું આંદો આપીને લઈ ત્વ!’ પર્લે જરાય આપ્યો.

‘આજ કોકરું તે દુન’ તું રાખ એ!’ હેસ્ટર પાદરીમાં પાદરીને સંબોધીને બોલી. ‘અરે, મારે તો એની પગી બધી વાતો તને કહેવાની છે! પણ અરેબર, આ અંગ-આખણી નિશાનીના સંબંધમાં તો એની વાત નહિ સારી છે. આજે આ મુશ્કેલી કોકરીને અંતમાં જઈએ, અને એ જ્યારે કોઈ રહોતો પ્રસન્ન દેતો એમ લામરા મારે એટલ:

દિવસ-એટલે કે બહુ થોડા દિવસ, છતાં એટલે થોડા વખત તે-મારે નિશાની પહેરી રાખ્યાં નેહએ, અને એ પહેરી રાખ્યાયા મળી વેદના એટલે વધુ વખત મારે વેડી લેવી નેહએ. જંગમ એ નિશાનીને સંતાડી નહિ શકે ! મધ્યદિવસે એ મારા હાથમાંથી સ્થિતિ લેશે, અને પછી સહાને માટે તે ગળા જશે !'

આમ બોલતી એ ઝડપે કિનારે ગઇ, એ દિગ્ગોળ-કિયો અક્ષર એણે ઉપાડી લીધો, અને પાછો પોતાની છાતી પર ચોડી દીધો. પણ પાર પડેલાં જ હંપ્ટરે આ અક્ષર મધ્યદિવસે પધરાયાં દેવાની ઇચ્છા બારે આશાપૂર્વક સ્થાવી હતી, છતાં વિધિના હાથમાંથી આ ભયંકર અક્ષરસંગ્રાહ્યાની રીતે ફરીથી સ્વીકારતી વખતે એ તો પોતાને કપાળે હંમેશાને માટે ચોટિયા જ છે, અને કેમ કરનાં ને સમજે દળથી જ નહિ એવો વિચાર એને અતરમાં આપ્યા વગર રહ્યો નહિ. એણે એ અક્ષર અર્ધન અવકાશમાં ફેંકી દીધો હતો ! અને એ ફેંકી દીધા પછી કશોક એણે નિગતિને અનુભવ કર્યો હતો ! પણ ત્યાં તો એ દિગ્ગોળકવચું અજાગિયું નિશાન પોતાની અસલ જગ્યા સાચવવા પાછું આવીને ઝગમગ લાગ્યું જ ! અને કુળ્મનું સદાય એવું જ હોય છે, પછી તેને આવી રીતે કોઇ સંસાદાસા સાકાર કરો કે ન કરો તોપણ એ વિધિના અક્ષર લેખની પેઠે સદાય કપાળે ચોટિયું જ રહે છે. એ તેમ કરો, પણ એકવાર ખદાખ કમ કયું કે તેમાંથી હરી પણ નાસી શકે જ નહિ ! દિગ્ગોળકિયો અક્ષર છાતી-એ લગાડી દીધા પછી હેઠરે પોતાના વાળ બાંધી દીધા અને પહેલાની માદક ટોપીની નીચે નાખી દીધા. અને ભણે આ સોગિયા અક્ષરમાં સમગ્રી વસ્તુએકત્ર કરમાવી દેવાની કોઇ બદ્ધ કરમત હોય એમ મિત્રા બીતરની સપળા ઉઘા, સુન્દરતા, તે ઝગક, સ્પર્શનને સમયે આજા થતા પ્રકાશની પેઠે એકસરી મઇ અને એના શરીર પર કોઇ ધૂંધળા ઝાંખા પથરાઈ ગયાં લાગી.

પોતાની કાયાનું આનું ગમગીનીભવું પરિવર્તન પૂરું થયું એટલે પછી એણે પોતાનો હાથ પકડી બંધાવ્યો. 'કેમ હવે તો ઝોળાએ છે ને તારો મન ?' એણે કાકાના ભાવ સાથે છતાં કંઈક શાન-વચાને પૂછ્યું 'હવે તારો મન પોતાની સ્વતંત્ર નિશાની ફરી પાછી ધારણ કરી છે, અને પડેલાં જેથી જ એ પાછી ગમ-

ગીન બની મઇ છે, તો હવે તો એ ઝરો ઝોળાએ આંહી આવીશ ને, અને મને તારી મા તરીકે હવે તો સ્વીકારીશ ને ?'

'હા હવે આવીશ !' ક્ષમગ મારીને ઝરો ફરી હેઠર પાસે આવી ને એને પોતાની બાથમાં દખલ તો મોલી. 'હવે ખરી તું મારી થા ! અને હવે ખરી હું તારો પત્ન !'

પછી તેનામાં જવલ્લે જલેવામાં આવતો હતો એવા મુદ્દભાવપૂર્વક તેણે પોતાની માનું મોંનીચું આંખીને એના કપાળ અને બુને માલ પર ચૂપા કરી, પણ વળે પછી તરત જ, પોતે જે થોડું આશ્ચર્ય કે શાન્તિ આપેલ હોય તેમાં પાછળથી દુઃખની ચમકારી ભેજવાને તેને વ્યૂત બનાવી દેવાની તેની જે મદદની અનિવાર્ય દેવ હતી તેને વશ થઇને, પક્ષે પોતાનું મોઢું ઊંચું કરીને પેલા દિગ્ગોળકિયો અક્ષરને પચુ ચૂપા કરી !

'એ કંઈ સાટું ન કહેવાય છે !' હેઠરે કંઈ, 'જાણ હેત બતાવીને પછી તરત જ તું મારી મરકરી કરે છે !' 'પેણે પાદરી કેમ ત્યાં બેઠો છે ?' પક્ષે પૂછ્યું.

'એ તને આવકાર આપવા માટે તારી વાદ એકને બેસ છે,' તેની આંખે જવાબ આપ્યો. 'તો આવ તું આંહી અને એમને વિનંતિ કરીને એમની આશિષ માગ. એના પક્ષે એ તારા પર પ્યાર રાખે છે, અને તારી મા પર પણ પ્યાર રાખે છે. તો તું એમના પર પ્યાર નહિ રાખે ? આય, આવ અહ ! તને મળવાને એ ક્યારના ઝંખા કરે છે ?'

'એ સું આપણા પર પ્યાર રાખે છે, એમ ?' પોતાની માવા એં પર ઊંઘી સમજાવતી હાથ કરીને પક્ષે પૂછ્યું. 'એ સું આપણા બનેલા હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણું માથે રહેરમાં આવશે ?'

'અતારે નહિ બેટા,' હેઠરે જવાબ આપ્યો. 'પણ આગળ ઉપર એ આપણા હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણી માથે કરશે. આપણે બધાં એક ઠંધાપદું મંકાન રાખીને તેમાં સાથે રહીશું. એ વખતે તું પછી એમના ઝોળામાં બેસશે. એ પછી તને બતાવનું શિશુ આપશે, અને તું પછી એમના પર પ્યાર પ્યાર મળાશે, તું એમના પર પ્યાર રાખીશ-કેમ ખડું ને ?'

‘અને એ રોજ પોતાનો હાથ ઊઠી પર રાખ્યા કરશે ?’ પપે પૂછ્યું.

‘તું તે કેવો સવાલ પૂછે છે, મૂરખ હોકરી ?’ તેની મા ભેલી કીડી, ‘ચાલ આવ, ને એમની અશિષ માગ !’

પણ, ગમે તો બહુ ઘાટ લડાવેલ રોક જાળકમાં પોતાનું સ્થાન પચાવી પાડે એવા દર કાંઈ દરિયા પ્રાંતે ને છાંયોભાવ સદાશ રીતે જ હોય છે તેથી પ્રેમક સેવ તેથી, અથવા તો તેની અંધારગી મૂંઝાના ગીમ્લ કાંઈ વિચિત્ર તરંગો વશ ઘડાયેલા તેથી, એમ ગમે ને કારણે પપે એ પાદરી તરફ જરા પણ આદરભાવ દર્શાવે નહિ. આખરે તેની મા તેને પગે બેઠી લાપી ત્યારે જ તે ત્યાં આવી; પણ આવી ત્યારેય તે પાછી જવા અમળાતી હતી અને જતનજતના ચાળા કરીને પોતાની આભાસની રજા રીતે દર્શાવતી હતી. કેમકે જતનજતના ચાળાનો છેક જ્યપજ્યથી જ તેની પાસે જાંઘર બંધો હતો; અને તેનો ચહેરો પણ એવો પરિવર્તનશીલ હતો કે એમાં તે ધારે તે ફેરફાર કરી શકતી હતી, અને હરકમાં નવાં નવાં તોફાનો વ્યક્ત કરી ઘસતી હતી. પાદરી તો જીયાણે તેનું આપું વતન નેમને ચૂંચાણ જ ચેપો, પણ કદાચ પોતે તેને સુખન કરે તો તે જાળકી પોતાને તેના પ્રેમદેશમાં પ્રવેશ કરવા દેશે એમ ધારીને નીચે નખીને તે આગળ આગ્યો અને તેના કપાળ પર એક સુખન કડું. પણ જેવું તેને સુખન કડું કે તરન જ પત્તે તેની માતા દાથ માંથી બજ કરીને છૂટી ઘડ અને દહી કાઢીને ગઢા પર ગર્ધ, અને ત્યાં વહેણ પર નીચી નખીને એ અળખામણ સુખન પૂરેપૂરું ધોવાણ મળું અને વહેતા પાણીમાં વિરનરી મળું ત્યાં સુધી પોતાનું કપાળ ઝગમગ પાણીમાં પખાખા કડું. પછી હેરદર અને પાદરી જન્મે જન્મ પોતાની તવી પરિશિષિતને અંગે ને કંઈ ચેજનાઓ કરવાની હતી અને કાચે પાર પાડવામાં હતાં તે મુંઝવી વાતો કરતાં ભેાં તે બધો વખત તેમને જન્મેને મુંઝી મુંઝી નેહક રહીને તે દૂર જીબી રહી.

અને હવે આ મુંઝીર નુકાકાર પડી ઘડ. હવે આ બીજી વાટી હતી એવી નિર્જન જની જવની, અને એનાં ઘેરાં ખખડખજ રહેા, પોતાની અંતઃ-

નિદ્રાઓ વડે આંહી ને જની મળું તેની વાતો ધીરે ઘરે લાંબા વખત સુધી ક્યાં કરવાનાં, પછી ભરેને એ વાતોથી કાંઈ પણ માનવીને કશોય લાભ ન થાય તો પણ તેઓ તોવા તો ક્યાં જ કરવાનાં, અને આગમગીન કરી પણ પોતાના હૃદય પર અત્યાર સુધીમાં ને અનેક સુખ વાતોનો ભાર વઢવો હતો અને જોના વિશે પુગોના સુધો સુધી એક સરખા ગમગીન આગળે પ્રસાપ કરેતો વહેતો હતો તેમાં આ જનારથી એક સુખ વાતનો ભાર ઉમેરાવાનો.

૨૦

પાદરીની મુંઝવાણ

પાદરી હેરદર પ્રાપ્ત ને પડની પહેલાં જવા નીકળે, અને જતાં જતાં તેણે પાણું વાળીને નેહ એ જન્મે જન્મ પર દષ્ટિ કરી. એ વખતે તેણે આશા તો એવી મણેકી કે જંગમના આજી પ્રકાશમાં એ માહી-કરીની કાંઈ અરગજ રેખા જ પોતે દેખશે કેમકે તેના જીવનમાં આજે એવી મહાન ઊધવપાથક ઘડ ઘડ હતી કે તેને અંગે ને કંઈ બનેલું તે સથળું વાસ્તવિક હતું એજ એમદમ તેનાથી માની શકાતું નહોતું. પણ તેણે પાણું વાળીને નેહું તો ફેટલાયે જમાના ઉપર વાજાઓડામે તોડી પોડેલા ઝાડનું પેનું થડ ત્યાં પડ્યું હતું, અને એ થડ પર પછી હીજવા થર ને થર સતત રીત જામતા ચવા દતા, અને હેરદર પણ પોતાનો જૂજશ રંગનો જન્મે પહેરીને એ લોક મમેલા ઘડની પાસે જ જીબી હતી, એ રીતે એ પુરાતન ઘડે જગનમાં સૌથી વિશેષ ચિંતા ને વિપદાના ભારથી ઝડપી રહેલાં અંતર-ચાળાં આ જન્મે અખાજિયાં માણસોને દશોકે લાયે ભેરીને ઘોડીચાર ગાંતિ અને સપાધાનીતો અનુભવ કે સુચેર હતો એ વાત તદન સાચી હતી. વળી પપે પણ જરફિનારે ઘડેરથી નાચતી ત્યાં જીબી હતી— પોતાના એકાન્ત સંબંધમાં મળું માનવારો ત્રાહિત પુરખ મણે એટલે પોતાની માતાની પાસે પોતાનું અસપ્ત સ્થાન મંભળીને જીબી હતી એટલે પાદરીને ખાતરી થઈ કે પોતાને કંઈ કાંઈ નહોતું આવી મળું, અથવા આ બધી કેવળ રમખાંટિ જ કંઈ પોતાની આગળ પડેને ગમર નહોતી થઈ મળ.

પોતાના ચિત્તમાં વિવેકથી પ્રકારની અરુચિના ઉત્પન્ન કરતી અનુભવની આવી અસ્પષ્ટતા અને દુષ્ટિ-ભાવમાંથી એને મુક્ત કરવા તેણે આ રથથીથી આત્મા જવા માટે પોતે અને હેરટર જે પોતાના દેહી હતી તે માફ કરી અને તેની વીગતો વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે ચોક્કસ કરી. આહીન્ય ઇંગ્લંડમાં રહે તો તેમને એના જ જોડામાં આશરો લેવો પડે એમ હતો અથવા એ સિવાયના અમેરિકાના ખીજ કોઇ ભાગમાં જાય તો જો તે રેડ હિન્ડિયનોના કુળાને અથવા તો સમુદ્રકિયરે લાંબે લાંબે અંતરે આવી રહેશે થોડાંપણ સોડાની છરી જવાઇ વસાહતોનો આશ્રય લેવો પડે એમ હતો, તેથી એ ખબરે એ મળીને એમ નક્કી કર્યું હતું કે અમેરિકાના કોઇપણ ભાગમાં રહેવા કરતાં થોડાંપણ જૂની કુનિયામાં આત્મા જવું એ જ તેમને માટે વધારે ઇષ્ટ છે, કેમકે ત્યાં પોતાની જાનને છુપાવવાની અને આશ્રયસ્થાન શોધી કાઢવાની આહી અમેરિકા કરતાં વિશેષ તક મળે એમ હતું. કારણ કે આહી અમેરિકામાં રહેવામાં એક વાંકો તો એ હતો કે પાદરીની તબિયત એવી નાબુક હતી કે આહીના જ જોડામાં વસવું તેને માટે અશક્ય હતું. વળી ખીજ વાત એ હતી કે તેની સહજ શુદ્ધ સંપત્તિ, તેની સંસ્કારિતા, અને તેનો સમગ્ર ઉદ્ધર અને વિદ્વસ તેને માટે સંસ્કૃતિ અને સુધારાના પામરૂપ કોઇ રથથી જ તેને થોડા નિયાસસ્થાન અપાવી શકે એમ હતું, ખીજ કોઇ અણપક જગ્યાએ જાય તો તેના કુદરતી અને સંસ્કારિક ગુણોની પૂરતી કદર થાળ એવું નહોતું. તેની સ્થિતિ તો એવી હતી કે જેમ સમાજ વિશેષ કેળવણીથી ઉચ્ચ પ્રકારનો અને સંસ્કારી, તેમ આ પુરુષ તેને માટે વિશેષ થોડા ઘણ પડે એવો હતો. હવે થોડાંપણ આત્મા જવાનો એમણે જે નિર્ણય કર્યો તેને એક ખીજ વાતનો પણ ટેકા મળ્યો: તે એવી રીતે કે નસાવર એ જ વખતે તાકે એક વહાણ ત્યાંના બંદરમાં નાંચરેલું પહોંચે હતું. એ વહાણ એકે સરંચા દરિયાઇ બહારવટિયા જેવું તો નહોતું જ, છતાં એ જમાનામાં ફરલાંક સંસ્કરણ પ્રમાણિતતાવાળા વહાણો દરિયામાં બહારમાં કરતાં હતાં એવું બેજમાનદાર એ વહાણ હતું. આ વહાણ થોડા જ વખત પર સ્પેઇનના મહાસાગરમાંથી આવ્યું હતું. અને ત્રણ દિવસમાં પહોંચી શિરદસ તરફ જોડાવું હતું.

આ વહાણના નામુદ્ર 'અને 'અલાસીઓ' સાથે હેરટર પ્રાપ્ત સ્વેચ્છથી સૌની સેવા પરિચયો કંતી સેવા ભગિ-નીરૂપે પરિચયમાં આવી દંતી, એટલે આવા 'મ'નેગોમાં આવસ્યક ગણાય એવી સઘળી ગુપ્તતા જાગૃતીને કમને પણ ખબર ન પડે એવી. રીતે બે માણસ અને એક બાળકનો એ વહાણમાં સમાય કરીને જગા નાખી કરાવી શખાની જગ્યાવાંદરી એ લઇ શકે એમ હતું.

પાદરીએ, એ વહાણું 'જોરો'એ 'એ વખતે ઊપડવાનું' એ વાત હેરટરને ભારે સમર્થક પૂછી. તે આંખોથી એથે દિવસે જોયે એવો સંભર દેવો, 'એ બહુ સરમ' એમ આ સંકળીને તે એ વખતે રચગત બોલ્યો. હવે એ સમયને રેવરંડ મિ. કિમ્મરેઇએ આમ થા માટે મરમ ગણ્યો ને વાત ખુલ્લી કરતાં અમને જરા સંકેત થાય છે. જતાં, વાંચક આગળ કહી વાત છૂપી ન રાખ્યા આતર, જણાવીએ કે આત્મીય પ્રતે દિવસે તે એક વરણીપ્રવચન આપવાનો દેવો, અને એ પ્રસંગ ન્યુ ઇંગ્લંડના પોંદરીના જીવનનો એક પ્રતિબિંબ અને ધન્ય પ્રસંગ ગણાય એમ હોવાથી પાદરી તરીકેના વ્યવસાયજીવનની એ કરતાં વધુ સારી પૂણુંહુતિપ્રસંગ કે વિધિ તેને ખીજે એક મળે એમ નહોતો. 'કંઈ નહિ તો લોકો મૂક માટે એટલું તો કરો' આ આદર્શ નમૂનાદાર પૂરો મનમાં ચિત્ત કર્યો, 'કે હું મારું એક પણ માર્ગનિક કર્મના વલુળજાળમાં મૂકીને અથવા અપૂરું મૂકીને તો જતો નથી?' આદર્શ હોય અને મુદ્દમ આત્માવશેષ કરી સામગ્રી પાદરી પોતાની જાનને આવી પામર રીતે છેતરે એ ખરે-ખર નવાઇ જેવું લાગે છે. અમારે તોના વિશે પછી જણાવવાતો કહેવી પડી છે, અને હજુ પણ ભરિયમાં કદમ કહેવી પડશે. પણ અમને લાગે છે કે અંદરની બધી દયાળુતા પામરતાવાળી અશળ વસ્તુ તો એક પણ નહોતી. તેજ આરિયના સામા સંજીવ તરતે લાંબા વખતથી દેવી રહેલા મુદ્દમ રોમનો આદર્શો નાનો જતાં આદર્શો અચૂક પુગવેા અમે હજુ સુધીમાં એક પણ આપ્યો નહોતો. કોઈપણ માણસ અંદર પોતાના આત્મા આગળ એક સ્વરૂપ રાખે, અને બહાર જનમમદ આગળ એક સ્વરૂપ રાખે, તો આવા દંભને પરિણમે આગળે ખીજું સ્વરૂપ રાખે. તો આવા દંભને પરિણમે આગળે તેને પોતાના આ જો રહેવામાંથી કુપું ખરેખર

સાચું એ સંજ્ઞામાં આમોઘ ઉત્પન્ન થયા વગર રહે જ નહિ.

હેરદરને મળીને અત્યારે ઘેર જતી વખતે મિ. ડિમ્બ-
ડેમ્બની લાગણીઓ એટલી આવેશમાં આવી ગઈ હતી
કે તેને પરિણામે એના ઘરમાં તેણે પૂર્વે કદી નહિ
અનુભવેલું એવું નોમ આપ્યું, અને એ નોમને લીધે
તે શહેર તરફ ઝડપભરી ગતિથી ચાલવા લાગ્યો, નદિનો
આ જંગલની અંદરની કેરી, જંગલ બહારની એની મુસાફરી
કરતાં વિશેષ મુશ્કેલીભરી લાગતી હતી, કેમકે જંગલનો
રસ્તો કેમળા વગરનો, અસ્તવ્યસ્ત, બહારના રસ્તા કરતાં
વિશેષ અણબધા, કુદરતી સ્થિતિનાં વિદ્યોથી ભરપૂર, તેમ
ઓછા માણસોના ત્યાં થઈને અવરજવર હોવાથી વિશેષ
આરાવર લાગતો હતો. પણ આજે તો જ્યાં જ્યાં પાણી
ભરેલા ભાગે આવતા હતા ત્યાં ત્યાં તે ફક્તે મીઠી
તે આજગી જતો હતો. ઝાડી જેવું આવતું તો તેની
આરાવર પેશીને બહાર નીકળી જતો હતો, ચક્ર આવતો
તો તેના પર ફેટી જતો હતો, પેશાણ આવતું તો તેમાં
નીચે ઊતરી જતો હતો, અને આવી રીતે, ટુંકામાં કદીએ
તો, એ વનજાતાં સ્થળો વિશેષે એવા અવિશ્રાન્ત એમ-
થી એ અત્યારે વધારી જતો હતો કે એ ભોળે તેને
પોતાને આશ્ચર્ય થયું. ફક્ત બે જ દિવસ ઉપર બાબા
આ રસ્તા પર ચાલે જતાં તેને ફેટી બધી મહેનત
પડેલી, અને ફેટી બધી નજાણીથી વચ્ચે વચ્ચે વારંવાર
આસ બાત બાતોં તેને ચાલુ પડ્યું હતું એ અત્યારે
નેને યાદ આપ્યા વગર રહ્યું નહિ. જેમ જેમ શહેરની
નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ રાજના પરિચિત પસંદો
પણ તેને જુઠા જ રસમાં દેખાવા લાગ્યા. એ પસંદોને
હાંડીને પોતે બહારનામ મ્મો તે પ્રમંદ મઠ કાલેસો
અથવા એક બે દિવસ ઉપરનો નહિ, પણ ઘણા ઘણા
દિવસ, અથવા દિવસ નહિ પણ ઘણા ઘણા વરસ
ઉપરનો હોય એમ તેને અત્યારે લગ્યું. અદ્ભુત, શહેરની
એકેએક મળીના. રસ્તા નેના ને દના, મહાનોની ત્રિકાણ-
કાર ચિખરે વચેરે વિશિષ્ટનાઓ પણ તેની તે હતી,
અને જે જે ધરમાં નાની પવનચક્રી હોવાનું
તેને યાદ હતું ત્યાં ત્યાં તે પવનચક્રીઓ પણ એવી ને
એવી હતી, પણ જ્યાં તેના ચિત્ત પર જ્યું જલસા
ગણના અનિવાર્ય હાથ પડતી હતી. રાત્રીમાં જે જે

પરિચિતજનો મળ્યાં, અને એ નાનકડા શહેરની અંદર
જે જે અણીની વ્યક્તિઓ હતી તેમની આગતિઓ
સંજ્ઞામાં પણ તેને એ જ જાનતો અનુભવ થયો. એ
બધાં મનુષ્યો આગલા દિવસ કરતાં અત્યારે જરાય
મોટાં વ નહોતાં સામતા તેમ નાનાં વ નહોતાં લાગતાં;
જદ પુરોગતી દાદીના વાળ, આગલા દિવસ કરતા જરાય
સફેદ નહોતા થયા, તેમ આગમે દિવસે બેઠું બેઠું
લાંબોડભર ચાલતું આગક આજે કંઈ ઊંચું ઊંચું પગે
ચાલવા નહોતું લાગ્યું; આમ એ બધી વ્યક્તિઓ
પોતે હજુ થોડા જ વખત પહેલાં હેરદર
નજર નાખેલી નાખેલી તે વ્યક્તિઓ કરતાં
કંઈ રીતે જુદી પડતી હતી તે વર્ણવવું મુશ્કેલ હતું;
અને જ્યાં પાદરીની ઊંડામાં ઊંડી સમજરાકિત એ
બધામાં કંઈક ફેરફાર થઈ ગયો તેને ક્યારેય સ્વી હતી
તેના પોતાના જ દેવજની દીવાલો તથા યથે તે પસાર
થયો ત્યારે પણ તેના ચિત્તમાં એ જ અનુભવ સ્પોટ
રીતે થયો. દેવજના એ મહાનનો દેખાવ અત્યારે તેને
એટલો બધો વિશ્વશ્રદ્ધ અને જ્યાં એટલો બધો જૂનો
પરિચિત લાગ્યો કે મિ. ડિમ્બડેમ્બનું મન બે ચિત્તો
વચ્ચે જોડાં ખાવા લાગ્યું. તેને થયું કે એમ તે પોતે આ
મહાન અત્યાર સુધી રમખોડમાં જ ભોળું હતું, અથવા
તો પછી અત્યારે પોતે એવું જે દર્શન કરી રહ્યો હતો
તે કેવળ સ્વપ્નાવસ્થામાં જ કરી રહ્યો હતો.

ચિત્તિધરને વ્યવન ઘઈ શહેરની આ વસ્તુ બાથ
પરિચિતિમાં કંઈ પરિચન થયાનું નહોતી મુશ્કેલી,
પણ એ સમજા પરિચિત પસંદોના આ દેખાવા આંતર
મનસમાં એવું આશ્ચર્ય અને મદરવનું પરિચન થયાનું
મુશ્કેલી હતી, કે મઠ કાચ અને આજ વચ્ચે ફક્ત એક
જ દિવસનો ગણો પડેલો જ્યાં તેની ચેનના પર તો એ
જાણે વરસોના લાંબો ગણો હોય એવી જગતી અસર
તેણે કરી હતી. પાદરીની પોતાની ઇચ્છા, હેરદરની
મિઝા, અતે એ જાને જાત વચ્ચેનો વિધિનિમિત્ત
સંજ્ઞા, એ ત્રણેયે મળીને આ પરિચન સિદ્ધ કર્યું
હતું. ખાસી રાજો તો એવું એ જ હતું, પણ એ
શહેરમાં જે પાદરી જંગલમાં યાત્રા અત્યારે પાડે કરતો
હતો તે એનો એ નહોતો રહ્યો. એટલે જે માણસો
એ આજમાં રામરામ કરવા દતા તે માંને એ એમ

કરી શકે એમ હતું કે : 'તમે ધારો છો એ પુરુષ દુઃ નથી. એ પુરુષને તો દુઃ પેલા જન્મકર્મો, તેથી એક સુખ ખીજીમાં, શેવાજી વીટળાએલા એક યક્ષની પડખે, પેલા સોમિયા ત્રસતી નટક મૂકતો આપો છું.' જ્યોત્સના, જન્મને લુઓ ત્યાં, ને તમારા પાદરીનો દુઃ દેહ, દુઃખના માસ, દુઃખની કસ્યલીંગથી બેસું બારેખમ શીકું કપાળ, એ મધ્યુ કે જે ટીપેલા કપડાની પોટે ત્યાં પડ્યું છે કે જેમ તેની તપાસ કરો!' આમ કહ્યા છતાં તેના મિત્રોએ તો અધ્યયન તેના આપા સખે છતાં ભારજ વંક એ મને એમ કહ્યા કપુ' હોત કે 'તું જ એ પુરુષ છો!' પણ એમ કહ્યું હોત કે મધ્યુ' હોત તો તેમાં બૂત પાદરીની નહિ પણ એમની પોતાની જ આવ.

મિ. ડિમ્સડેઇલ ઘેર પદોંઓ એ પહેલાં તેના વિચાર અને જામિંના જન્મકર્મો ધ્યેયી કાનિતનાં તેની અંદર તરી રહેલા આન્તર પુરુષે આસિવાષ બીજાં પણ ચિહ્નોને પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યાં. ખરી રીતે નો, આ આશ્ચર્યચકિત બની ગયેલા અભાગિયા પાદરીના ધર્મ-ધર્મો જે સામ્યુગિયા અને ભાવે દહે ઉત્પન્ન થતાં દર્શાવે તે સધાગતો ખુલાસો, એના એ આન્તર રાત્નની સમગ્ર વજાવડી અને સમગ્ર નીતિસરત સર્વથા બદલાય મધ્યુ' હતું એમ માન્યા સિવાય બીજા કોઈ પણ રીતે થઈ શકે એમ દર્શાવ નહિ. કમને કમને તેન કોઈ જાણે કંઈકે વિચિત્ર, રુદ્ધાંધી, કે દુઃસારી કામ કરવાને ઉરકંઠાં કરતું હતું, અને એને અંતુ' બાનકર-વતું હતું કે એ કામ એકીસાથે અતાપાંચ યદ્ય અંતુ' તેમ રુદ્ધાંધીનુત, પોતાની મરજી વચ્ચે યદ્ય અંતુ', છતાં એ સામ્યુગિયા વિરોધ કરી રહેલા તત્ત્વ કરતા કોઈ વિરોધી જોડા એમાં તત્ત્વને નો આત્મા જ મજાસ એવા તત્ત્વ-માંથી એ ઉદ્ભવી ને પ્રસરી રહ્યું હતું. રાખલા તરીકે, રસ્તામાં તેને પોતાના દેશને પોતાના કામ નીચેનો એક પાદરી મળ્યા. એ ભડા સ્વભાવના બુદ્ધિએ તેની વૃદ્ધવર્યા, તેનું નિષ્કાંક અને પ્રમાણિક આદિત્વ, અને ધર્મમંદિરની તેની પદરી એ બધાની રૂએ તે બોલાવી શકે એવા પિતાના જેવા હોતે અને તરીક પુરુષના જેવી છટપટી તેને બોલાવેલાં અને છતાં આપા વાતસલ્યની સાથે પાદરીની સામાજિક પદવીને લીધે તેમ તેણે આન્તર અંતિરુદ્ધિને લીધે તેને જે માન

મળતું, તેણે તેવો જોડા. કોઈ છપ્પરે પ્રત્યે દર્શાવીએ તેવો પુરુષતિભો માનવાર પણ એ વાતસલ્ય-ભાવમાં બેળેઓ. વૃદ્ધવર્યા અને સામ્યુગિયાં મોરવ, કાચ નીચેના માણસને, તેમ સામાજિક દરિએ કિતરતી પાવરિના માણસને જાણે એ. આગાધીનતા ને માન-ભાવ સાથે જેવી રીતે બેળતી શકાય, વૃદ્ધ પુરુષ તરીકે વાતસલ્ય ને અધીન પુરુષ તરીકેના વિતલ એ બન્ને પારસ્પર વિરુદ્ધ જેવા ભાવોનું સંગોળન જેવી કુશળતાથી કરી શકાય તેનું આપું સુલભ દર્શાવ બીજે કયાંયે મળતું મુકેલ છે. પણ રેવરડ મિ. ડિમ્સડેઇલ અને મહેક કાઠીરાજા આ ઉમદા મદદનીશ પાદરી વચ્ચે જે એ તથ્ય પણ સંધી થાત યદ્ય તે, દરમિયાન મિ. ડિમ્સડેઇલ પવિત્ર બોધનના સંબંધમાં પોતાના ચિત્તમાં જે ભારેમાં ભારે અપમાન કરેલા ભાવે કોપન્ન થતા હતા તે બેલી નાખનારી પોતાની પ્રજાને હજીએ મહામહેનતે અને અસાધારણ આત્મસંયમ વડે જ રોજી શકે. આજ ભવંકર ભાવો પોતાની છામડી કપાંકે બારી મારો, અને જાણે એ છામડીને એવા બધા ધર્મ-વિરોધી ભાવે વ્યક્ત કરવાની પોતે પરવાનગી આપી હોય અને એ ભાવોમાં પોતાની જાણે સંમતિ હોય એમ અતાવરી એ પ્રશસ્તી બીકથી એ બરેખર કેપલા લાગે. અને અંતુ' મોડું શીકુંકય મઠ મધ્યુ. અને હદયમાં આદરી બધી બીકે દની છતાં પોતે પોતાની છામડીએ એવા વિચારે ખરી નાખ્યા હોત તો વડીલ પુરુષના જેવા આ મદદારી મદદનીશ પાદરી પોતાના વડા ધર્મગુરુ એ ધર્મવિમુક્તા દેખાત કેવો સરમાઠ કે આઠ મયો હોત એ વિચારે તેને જે અદ્ભુતાર્ય કરવાનું મન થયું તે તો તે મહાજન્મર પ્રવાસ પડી જ રોજી શકે.

જાણે એ જ જાણતો એક બીજો જાવા બન્ને. રસ્તા પર યદ્ય તે પ્રવાસાંધ પસાર થતો હોત એવામાં રેવરડ મિ. ડિમ્સડેઇલને તેના ધર્મમંડાની એક સૌથી મોટી પ્રોત્સાહના છીને બેસા થયે. આ સૌ બુદ્ધ જ ધર્મનિષ્ઠ હતી, તેનું છપા નમ્રનેદાર હતું, તે તરીક હતી, વિધવા હતી, એકલી હતી, અને તેનું આંતરે પોતાના મદ્યત પતિ, આપાકા અને ઘણાં કર્યાં વસે. પત્ની સ્વજનોનાં મંસ્તરણેથી, કશરતાન જેમ કમરો

પરની સ્મૃતિલેખોવાળી શિક્ષાઓથી ભરપૂર હોય તેટલું બધું ભરપૂર હતું. સામાન્ય સંજોગોમાં આ બધી વસ્તુઓ અત્યંત વિષાદપ્રેરક બની જાય-એવી છે, પણ છતાં આ જુદા જીવિતો ધર્મનિષ્ઠ આત્મા તો છેલ્લાં ત્રીસ કરતાં વધુ વરસથી સતત રીતિ ધર્મશસ્ત્રોમાંનાં સત્યોથી પોતાએ જોના તથા ધર્મશસ્ત્રોથી આધ્યાત્મન મેળવી રહેલો હતો, એટલે આવી વિષાદપ્રેરક વસ્તુઓ પણ એ ધર્મનિષ્ઠ આત્મા હવતમાં તો નિર્ભય આનંદ-પ્રેરક જ બની ગઇ હતી. અને લગભગ મિ. ડિમ્સડે-જીના હાથમાં તેના ધર્મશસ્ત્રની દેખરેખ સમજાવતું કામ આવ્યું ત્યારથી આ બધી જુદા જીવિતો ધર્મશસ્ત્રનું મુખ્ય આધારન-જે કેવળ ઈલેલેક્ટ્રીકનું જ નહોતું પણ સાથે પરોક્ષમાં પડ્યું સુખ અને શાન્તિપ્રેરક બનવાનું હતું એ શ્રદ્ધાએ જ તેને અત્યારે મુખ્ય આવી રહ્યું હતું એટલું આશ્વાસન-પોતાના ધર્મચુરને ગમે તો અચરજક અથવા પછી ચાહીને મળવું, અને તેના પ્રિય મુખેની ઉપમાવાર્તા, સુવાસથી મહેકતા, સર્ગીય શાશ્વત્વોનું દુનિયાવારી વિષયોમાં જડ જેવા બની ગયેલા પડ્યું એક ધર્મચિંતનમાં જુગ્મ પ્વાન આપતા કન્યાથી શ્રાવ્ય હતું અને એ રીતે પોતાના અંતરને પોષણ આપવું ને તાજગી ખસી એ જ હતું. પણ આ પ્રમતે તો, એ જુદા જીવિતો છેક કાન આગળ પોતાના છેલ્લાં આજ્ઞા ત્યાં સુધી, માત્ર અત્મજ્યોતો મહાસત્ત્વ શ્વતાન ઈલેક્ટ્રીક તેની રીતે, કોઇ પણ શાસ્ત્રતકય તેને સ્મરણે ચડ્યું જ નહિ, તેમ બીજું પણ કોઈ બોધક ધર્મવચન, યાદ આવ્યું જ નહિ, પણ, આત્માની અંમરતાની બિરુદમાં સ્થિતો ન આવી શકાય એવી જગ્યાનોડ સ્વીકૃતિનું લાગણું એક દ્રૃઢ માર્મિક વચન જ તેને અત્યારે યાદ આવ્યું અને તે જ એ જાણતા કાનમાં મંદવતો તેજ વિચાર કર્યો. એ વચન સાંભળવાથી આ આપડી જુદા જીવિતો અંતરમાં જાળે દગાદગાં એરે રેડાણું દોષ એવી રીતે એકકમ મરણનોક આધાર પહોંચેલો હોત. પણ પોતે એ આત્મા કનમાં અરેખર શું કહ્યું તેવું પાદરીને કંઈ ભાન નરહું અને પાછળથી પણ તે કદી સંભાવી ન શકે, કદાચ પોતે જે કહેના પારતો કદો તેમાં મહાભરણે કંઈ એટલેક યદ ગમે, એટલે આ બધી વિષયો એ વચનમાં કંઈ

સ્પષ્ટ સમજ નહિ પડેલી, અથવા તેના ચિત્તમાં એના અર્થ પોતાને અનુકૂળ હોય એ પ્રકારનો જ થાય એવો પ્રવંધ વિશ્વંભર કરેલો. એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે એ સ્ત્રી મહત્તર પાદરીએ પાછું વાળીને જોયું તો, તેના કરચલીઓ પડેલા ચહેરા પર સર્ગધામના પ્રકાશ જેવો દીવનો કુતલતા અંત આનંદવતેલો ઉજાસ ચમપી રહેલો તેજ દીકો.

વળી પાછો એક ત્રીજો બતાવ બન્યો. આ જુદા સ્ત્રીથી છૂટા પડ્યા પછી તેને પોતાના અનુયાયીવર્ગમાંની સૌથી નાની ઉંમરની એક જુવાન સ્ત્રીનો બેટો થયો. એ એક અપરિણીત યુવતી હતી, અને પેલા ભગરણની સત પછીને રવિવારે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડે-જીને પ્રવચન કરેલું તેની અચરને લીધે ભૌતિક વિચારાયેલવમાંથી સ્વર્ગીય સુખની આશા તરફ, વૈરાગ્યભાવનાને લીધે પોતાનું ચારતવ છૂટા જેમ જેમ નીરસ બનતું જાય તેમ તેમ વિશ્વેષ ખુશનુમા બનતી હતી, અને તેની આત્મિક ઉજાસશ્વત્વને અતિમ દીપ્તિથી રસી હતી એવી આશા તરફ, તેને દૂક મુદત પર તોડ જ લાઇ જવામાં આવી હતી. સ્વર્ગધામમાં ખોલેલા કમળના જેવી સુંદરતા અને નિર્મળતા તેનામાં લસી રહી હતી. પાદરી સારી પેટે જાણતો હતો કે તેના નિષ્કલંક પવિત્ર હૃદયના મંદિરમાં છાટેલેલી મુર્તિએ પોતે જ. મિશ્રણ રહ્યો કદો, પોતાની એ મુર્તિ આસપાસ જ તેના અંતરના દિમ જેવા શુભ અને શીતલ પડા દાંતી દેવામાં આવ્યા હતા, એટલે પોતાના ધર્મચુર પ્રત્યેની એ કુમાંરિકાની આવી પ્રેમભરી ભક્તિ તેની ધર્મપરાયણતામાં પ્રેમની ઉખાનો સંચાર કરતી હતી, અને પ્રેમને ધાર્મિક વિશુદ્ધિને પટ આપતી હતી. તે દિવસે સાંજે આ બીચારી યુવતીને શ્વતાન પોતાની માતાની મોડ મુશ્કાલીને બહાર લઈ આવ્યો, અને આ મહાભયંકર પ્રસાવનમાં સપડાયેલા અવના-એ કરનાં આપણે એમ જ ન કહીએ કે-મહા-અંકર પ્રલેખનથી આકર્ષાવે પવિત્ર યજ્ઞેશ અને દલે તો જે યતું હોય તે થાય પણ હું તો મારી વાસનાએને અનુચરીશ એવો મરણિયો કંવાવ કરી બેઠેલા આ પાદરી સાથે તેના એકે કરાવી દીધો. એ કુમાંરિકા જેમ જેમ નજીક આવી રહ્યો તેમ તેમ આસુરી સપતિના સરસ શ્વતાને પાદરીના કાનમાં મંચ પૂરીને એ યુવતીના વાળક મુ

હૃદયમાં દુઃખતાને અર્ક કાઢીને તેની રાહ અરખી નાનકડી ગાળા બનાવી એ આસુરી ખીજ તેના અંતરમાં નાખી દેવા તેને પ્રેર્યો કે જેથી એ નાનકડું વિષખીજ અલ્પ-સમયમાં અંકુરિત થાય અને યોગ્ય સમયે અનર્થકારી ફોલાથી ઢળી રહે. આ અપરિણીત યુવતીને એ પાદરી પર અપાર વિશ્વાસ હતો, એટલે તેના વિશુદ્ધ આત્મા પર એની ભારે સત્તા ચાલતી હતી, અને પોતાની એ સત્તાનું તેને એટલું રખત બાન હતું કે તેના પ્રત્યે ફક્ત એક જ કદાચિ ફરીને તેની સમસ્ત નિર્દોષતાને કરાવી દેવા જેટલી તથા એક વેણ મારવી તેના અંતરમાં નિર્દોષતા-વિરાધી બાવો જગાડવા જેટલી તેને પોતાની તાકાત લાગતી હતી, એટલે આ યુવતીની પાસે થકને પસાર થતી વખતે તેણે પોતાને છતીવાનો ડમરો પોતાના મોં આગળ ખેંચ્યો, અમલખત, અંધુ અંધુ કરતાં મહેલો તેના ચિત્તની શુભ અને અશુભ કૃતિઓ વચ્ચે અત્યારમુદી કદી નહિ થએલું એવું દારૂણ શુદ્ધ થયું—અને જાહેર એ યુવતીને બિચ-ઝોળખતો જ નદોષ એવી રીતે મજાટાપદ આગળ પસાર થઈ ગયો, અને પેસો જુગાન બાળાને બીચરીને તેની જંગમી અસંખ્ય વર્તણુકથી કપાઈ ગયેલી એમ ને એમ ત્યાં પડતી મૂળીને ચાલ્યો ગયો. એ જાણીએ પોતાના અંતરાત્માની આથી બારીક તપાસ કરી—પણ તેના મગજા કે તેની ઘેનીની પેડે, તેને અંતરાત્મા તે નાના નાના નિર્દોષ પદ યોધી જ બર્ષો હતો—ને પોતાના નહોતા એવા હાથે દોરો ફરતી લઈને એ જલ્પ બીચારીએ પોતાના આત્મને બેઠકા કાઢી, અને બીજે દિવસે સવારે પરકામ કરવા લાગી ત્યારે આગલી રત્ને ખૂબ રહેલી તેથી તેની આંખો સ્વચ્છ મઠ હતી.

આ ઉફલા પ્રતોખનમાં પોતાને મહેલો વિલગને ઉત્સવ બિચરવાનો પાદરીને સમય મળે તે પહેલાં તો, પોતાના હેલા પરકામ કરતાં પથ વિશેષ હાલચરખ અને લગભગ એના એલા જેટલી જ—ભયંકર એવી એક બીજી કૃતિ પોતાના અંતરમાં ઉદ્ભવતી તેણે અનુભવી એ કૃતિ તે એ હતી—અમને કહેતાં પથ શરમ આવે છે—કે પોતે પમાર થયો હતો તે રસ્તા પર ચાલતાં ચાલતાં અધવચ બોલા રહી ત્યાં રસ્તામાં રમતાં અને હલ્લુ હમણાં જ વાટે વગેરેનાં નાનાં પવિત્ર માળાકાના એક સમૂહને અંદુ જ અશુભ અપસંદે

બોલતાં ચીખવતું. પથ એવું શમ તો ધર્મશુભ જરફાને લાંછન લગાડે એવું તેને લાગ્યું, એટલે એ અટક્યાણું કરવાની તીવ ધમ્મો તો તેને જતી કરી પડી. પથ ત્યાં રોમનના મહાસાગરમાંથી અવેશ વહા-લ્યા અગાસીવર્મમાંને એક દારૂંઝો ખાવો મળ્યો. એટલે અત્યાર મુદીમાં આવી સવળા દુર્વંતિ એને સંતોષવાનું આલ્લુ મેડું પ્રકાશ કરીને પોતે જાડું કણું હળું તો તેના બડામાં બીચારા ડિમ્પેડેલને બીજું કંઈ નહિ તો આ સામળા વાનના દરમી ખાવવા સાથે દરખૂન કરીને, વડેલ ખજાસીએ કરે છે એવી થોડી બીજાત મરકરી કરવાનું તથા મુંદ, મળ્યા, સંગીત, સંતોષકારક હવરચિરોધી સેંગલેની કડી વસવવાનું તેને મન થઈ આવ્યું! અને પોતાની એ ધમ્મો તેણે પાર ન પાડી તેનું કારણ અત્યારે તે કાંઈ ઉચ્ચાર સિદાન્તને વચ થયો એ કંઈ એ કંઈ નદોળું. પથ તેનું કારણ અમુક અંશે તો તેની જન્મગાત મુશ્કિ અને એ કરતાં વધુ વિશેષ તો પાદરી તરીકે સજવા ભગવતની મળક થઈ ગયેલી ટેવ એ જ હતું. એ એ વસ્તુએ જ તેને આ ક્રોકરીને મસગે અલ્પીશુદ્ધ જવા દીધી.

“આ કાણુ મારા અંતરમાં બસાવે મને દુખતા બધી લગ્યાગ્યા કરે છે?” આખરે રસ્તા પર થોડી જમીને અને કપાળ પર હાથ ફરીને પાદરીએ રવગત પ્રશ્ન કર્યો. “આ તે શું મારું કંઈ કરી મરુ” છે? કે પછી મર્યા? સમ્પાતના જ હાથમાં ચાલે મર્યા હું? જન્મમાં મળેને એ” શું તેની સાથે કરાશાનું કરી દેવું અને એ કરાશામાંમાં એ” શું મારા લેલીની સહી કરી આપી છે? અને તેના શું એ હવે મને, પોતાની અંતરિય વિશ્વ કરખને જે કંઈ દુખતો સહે તે સપળાં કરીને મરું? એ કરાશાનું પાળી બતાવવાને અમ બોલાવી રહ્યો છે?”

રવરક મિ. ડિમ્પેડેલ આવી રીતે રાગત ચલાં કરી રહ્યો હતો અને પોતાના હાથે પોતાનું કપાળ ફરતો હતો તે શણે. બણીની કાંચ બાઈ શીમતી લિમિન્સ ત્યાં થકને પસર થયેલી એમ કહેવાય છે. અત્યારે તેણે મળ્પમળને મુશ્કતાન મળે પડેલો હતો, સાથે જાણી ભાવતી ટોપી પહેરી હતી, અને મર ટોમમ

એવરબરીના ખૂન બદલ આ બધી બાબતે રસિકિ અધવામાં આવી એ પહેલાં તેની એક ખાસ બહેનપણી આન દત્તે જેની જુની બનાવટ તેને શીખવેલી એવી પેલી મથદૂર પીળી જેણ અગવેલો કોલર પહેર્યો હતો, એટલે-અત્યારે તેનો દેખાવ બારે દબદબાકર્યો સાગતો હતો. પાદરીના મનમાં સાલતા વિચારો એ ડાકણ કળી ગએલી કે કેમ તે તો ડાકણ બાણે, પણ તે સાલતી સાલતી એકદમ અચ્છી ગાંધ, તેના મહેરા પર અંધારા ભરી દષ્ટિ કરી, અને સામાન્ય રીતે પાદરી લોકો સાથે વાતો કરવાનો તેનો રિવાજ નહોતો છતાં હુઆઈકર્યો રિખત કરીને તેની સાથે વાત કરવા લાગી.

‘ત્યારે પાદરી મહારાજ, આપ જંગલની મુલાકાતે જઈ આવ્યા, ખરું કે ?’ પોતાની ઊંચી ટોપી તેના બાણી-હસવામાં હલાવતી આ ડાકણ બાંધેને કહ્યું. ‘હને પછી આપ જવાના હો ત્યારે મને જરા આગળથી રીક દીક વહેલા ખબર આપવાની આપને વિનંતિ છે, એટલે આપની સોમત કરાવતાં મને આનંદ જ નવે પણ અભિમાન થશે. પહેલેથી બહુ વચન તો હું’ આપને નથી આપી હતી, છતાં આપ જોગ્યો છો તે પેલા રાજેન-શાહની પાસેથી કોઈપણ અપરિચિત મુશ્કેલી બારે સરસ આવકાર મેગથી આપવામાં લલામણુ રપે કહેયું’ મારું એકાદું વેણ બહુ અસરકારક નીવડશે.’

‘બાદશાહેજ, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્ક જણાવું છું,’ આ બાબતી ‘હુઆ પદવીને આવરકક તેમ પોતાની પણ સંસ્કારિતાને મારે અનિવાર્ય’ એવો મંબીર નમ્રભાવ ધારણ કરીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો, ‘મારા અંતરાત્મા અને શીક્ષણ સોગંદ બાબતે હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્ક કહું છું કે’ આપના આ’ શબ્દો સંલગ્નને એના અર્થ બાબતમાં હું બારે મૂંઝવણમાં રડયો છું. હું કંઈ જંગલમાં કોઈ રાજેનશાહને શોધવા ગયો નહોતો, તેમ લવિષ્યામાં પણ કેમ દહાડો એવા કોઈ પુરુષની મહેરબાની મેગવક મટિ હું મુલાકાત લેવા ધારતો નથી. ત્યં જરાનો મનો હેતુ તો કેવળ મારા ધર્મનિષ્ઠ મિત્ર આચાર્ય ધ્રિષ્ટપત્રને અભિનંદન આપવાનો અને ખ્રિસ્તેતર લોકોમાંથી જે અનેક આત્માઓને એ આપણા ધર્મમાં આપી હશે છે તે બાબત તેની સાથે રહીને આનંદ માણવાનો જ હતો.’

‘હા-હા-હા,’ હલુ પણ પાદરી તરફ પોતાની માથા પરની ઊંચી ટોપી હલાવતી હલાવતી એ ડાકણ બાંધ ખીખી કરીને હસવા લાગી. ‘રીક! રીક! એ તો થોથો દિવસે તો એમ જ કહેવું જોઈએ ને આપણે? તમે તો કોઈ જરાબર પાવરકા રીકા માણસની પેઠે ચાલાકીથી નલાવો છો તમારો વેશ, પણ મંથરાતને સમે જંગલમાં આપણે બને એકઠાં થયું’ ત્યાં આપણે જુદી જ વાતો કર્યું હો !’

આમ બોલતે તે પોતાનો વૃદ્ધ કાપાને દમભરે દેખાડતી સાલતી ઘણું, પણ આગળ સાલતાં સાલતાં વચ્ચે ફરી ફરતે પાણું વાળી જોઈને બાણે પોતાને તેની સાથે કોઈ બીજો શુભ સંબંધ હોય અને એવો સંબંધ બાણે વ્યક્ત કરવા માગતી હોય એવી રીતે તેણે પાદરી સામે જોઈને રિખત કહ્યું.

‘આ પીળા ખેતવાળી અને મખમલના મજામાં સમજ થયેલી ડાકરીએ લોકો કહે છે તે સાચું હોય તો જેને પોતાના રાગ અને માલિક તરીકે સ્વીકારે છે,’ પાદરીએ મનમાં વિચાર કર્યો, ‘એ સપતાનને શું હું મારી જાત વેચી આવ્યો છું, ત્યારે ?’

અલાજિયો પાદરી ! તે લગભગ સોદો કરી આવ્યો જ હતો. સુખવા સમયાંથી લલચાતે પોતે જેને લખંકર પાપ સમજતો હતો તેને, અગાઉ કોઈ દહાડો નહિ ને આજે સ્પષ્ટ વિચાર ને ધરાણપૂર્ક તે વરા યજ-ચયો હતો ! અને એ લખંકર પાપણું’ એપી ઝેર તેના સમસ્ત નીતિદેહની રોજરમાં આમ જખાટાંધ પસરી ચડું હતું. એ ઝેરે તેની સઘળી શુભ વર્તિઓને જડ બનાવી દીધી હતી, અને સઘળી દુર્જતિઓના સમસ્ત મુંડને સચેત બનાવી દીધું હતું. ચિકકાર, કંપાંશ, કાંચલ વગરનો ખાર, અનિષ્ટ કરવાની અકારણ મંચલા, અને જગતમાં જે કંઈ શુભ અને પવિત્ર હોય તેનો ઉપકાસ આ બધી દુર્જતિઓ, તે એ બધાથી ડરતો હતો અને દગ્ગરી ગયો હતો છતાં, તેને લલચાતેને અવળે માર્ગે લઈ જવા તેના અંતરમાં સચેત બની ગઈ હતી. અને શ્રીમતી દિગ્વિન્સ સાથે તેને બેટો થવાની વાત જો સાચી હોય તો તે દુરચારી મનુષ્યો સાથે તેમ આસીરી ચરતોની દુનિયા સાથે તેનો કેટલો અંધ સમભાવ અને અજુબાવ રહેતો હતો તે જ ખતારી આપતો હતો.

દરમિયાન તે કચ્છરાતનની ઠેર પર આવેલા પોતાના મગાનમાં આવી પહોંચે. અને ઉતાવળે ઉતાવળે તેનાં પગથિયાં ચડીને પોતાના અભ્યાસખંડને તેણે અચરો લીધો. રસ્તા પર ચઢતે પસાર થતા વખતે જે વિચિત્ર અને દુષ્ટ તરંગો તેના મનમાં આવ્યા કરતા હતા તેમના એક પણ જગતના લેકા સમક્ષ પ્રકટ થયા પહેલાં પોતે આ આશ્ચર્યચાનકાં પહોંચી ગયો તેથી પાદરિને આનંદ થયો. પોતાના પરિચિત ખંડમાં દાખલ થઈ પોતાની આનુષ્ઠાનને તેણે એની અંદરનાં પુરસ્કા, બારીઓ, ચૂલો, અને દીવાલ પર લગાવેલા ચિત્રમય પડદા તરેર પર નજર નાખી તો જંગલની ખીણમાંથી નીકળીને શહેરમાં પડે ત્યાં સુધીમાં અને પડી શહેરના રસ્તા પર પણ બહુ બદલાઈ ગયાનો જે અનુભવ તેને થયેલો તે જ અનુભવ જાહી આ સ્થળે બેતાં પણ તેને થયો. આ ખંડમાં ભેટીને તેણે વચ્ચે તેમ લેખન કરેલું; આંદો જ તેણે ઉપરાષ્ટ્ર અને ભગદશ કરેલાં, અને અર્ધમૃત જેવી દશામાં આ ખંડમાંથી જ તે બહાર નીકળેલો, આંદો જ તેણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરાવેલો પ્રયત્ન કરેલો, અને આંદો જ સેકેડે ચાનતાઓ તેણે સદન કરેલી ! મુશ્કા અને ખીન પવન બેરોળા સહુ-પરોળાથી ભરેલું અને જે બધાની પાછળ ઇશ્વરના અવાજથી વ્યાપ્ત એવું મધુર પુરાણી હીલુ લાખમાં લખાવેલું તેનું 'બાઈમત્ર' પણ એ ખંડમાં પોતાને રાજને રચાને પડ્યું હતું, વળી ટેબલ પર ટાલી ખરડાયેલી કલમની પડને તેનો અપભ્રંશ પ્રવચનપ્રેમ પણ, જે દિવસ પર પોતે એ લખતો હતો ત્યારે લખતાં લખતાં વિચારે ખૂટી પડ્યાં, સર કરેલું બાકય પણ પૂરું થતા ખોલાં અધવચ્ચાં અટકી પડેલો, પડેલો હતો. તેને ખબર હતી કે પોતાના ખંડમાંની આ બધી વસ્તુઓએ કર્યા કે બોલના રૂપે અનુભવ કાનદાર પુરુષ બીજો કોઈ નહિ પણ પોતે જ, દુઃસ કાપા અને શીકા ગાલવાળો પાદરી પોતે જ હતો, અને જો વરણીસ્વચ્છ પણ બીજા કોઈએ નહિ પણ પોતે જ આડે સુધી લખ્યું હતું ! જ્યાં અત્યારે તે આ બધા પદાર્થોથી કેવા અવશ હોય એવી રીતે ભૂટે ચઢતે ભ્રમે રહ્યો, અને પોતાના પૂર્વ-રૂપને નિરૂપાર, દયા, અને અર્ધઈથી ભરી કુતૂહલભરિયો એક રહ્યો પોતાનું એ પૂર્વરૂપ હવે અત્યારે અદભ

વર્ષ મધું હતું, તેને રચાને જંગલમાંથી આવે કોઈ બીજો જ પુરુષ પાછો ફર્યો હતો, એ પુરુષ પોતાના પૂર્વરૂપ કરતાં વિશેષ ડાહ્યો હતો તેમ એ બહુ ભોળું પૂર્વ સ્વરૂપ કરી પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે એવું અકળ રહ્યોનું ચાન થતાવતો હતો, હા, નહું ત્યાં તો તેને મન્યું હતું, પણ કેવું કમનું અળખામણું હાથે એવું એ ચાન હતું !

આજ વિચારમાં તરંગીન બનીને બેઠો હતો એવામાં એ અભ્યાસખંડના દારા પર ટકરા ચલે, એટલે, પાદરીએ 'આવો !' એમ કહ્યું, પણ એ કંઈની વખતે કોઈ દુષ્ટ સંજ્ઞા-ક્રાંત્ય, એ આવકારના જવાબમાં પોતાને તોચ મળ્યો એવા ખ્યાલ તેના મગજમાં એક જ નડતો આવ્યો એવું નહોતું. અને તેવું તો તેનો એ ખ્યાલ ખરેખર સાચો પડ્યો ! ટકારા કરીને અભ્યાસખંડમાં દાખલ થનાર બીજું કોઈ નહિ પણ રાજર મિલિત્રવર્ષ પોતે જ હતો. એને ભેટીને પાદરી અવાક બની ગયો તેમ પછી તેણે ધોળો થઈ ગયો, અને એક દાઢ હીલુ સાંજમય પર લખા બીજો દાઢ પોતાની બાતી પર રાખીને સ્વસ્થ દશામાં બેઠો રહ્યો.

'આજ ચેર પાસમાં તો આવકાર આપું છું આપને. શુભદારાપ,' વેદે કહ્યું. 'કેમ, એ ભગવતપ્રમથ આચાર્ય' દક્ષિણ મગમાં છે ને ? પણ સાહેબ, જંગલની અંદર યહને આપે કરેલી મુશ્કારી આપને બહુ આ કરી ની વડી લાગે છે, કેમકે આનો ચહેરો શીકા પડી ગયો દેખાવ છે આપને તો પાછું વસ્ત્રી-પ્રવચન આપવાનું છે, તો એ પ્રવચન આપરા માટે જે હિત્સાહ અને રક્તિત ભેટશે તે લાખતા માટે આપને મારી દેવાની જરૂર નહિ પડે ?'

'ના ના, મને નથી લાગતું જરૂર પડે,' રેચરંડ મિલિત્રવર્ષે જવાબ આપ્યો, 'અદભા લાંબા વખત સુધી મારા અભ્યાસખંડમાં એવાઈ રહ્યા પડી મણે દિવસે અવાર નીમણી થાયો તેથી આ મુશ્કારી, પેલા પાંચ આચાર્યનાં દર્શન, અને તેમની પાસે જતાં આપનાં માર્ગમાં જે ખુદાઈ, તાણ હજા મને બધી એ બધાએ તો ઉચ્ચે મ ને પુરુષ જાણ કર્યો છે. એટલે બહુ વેલજ, આપની દયા તોફે બહુ સરખા, અને આજ પૂરેપૂરા મિત્રભાવથી તે આપો હા. જ્યાં હવે મોં આપની દયાની જરૂર હોય એવું લાખતું નથી.'

આ બધો વખત રોજર ચિલિન્ગવર્થ, વૈદ પોતાના દરદી તરફ જુએ એવી ગંભીર અને ખારીક નજરે પાદરી-ને જોઈ રહ્યો હતો. પણ આ બધા બહારના દેખાવ છતાં પાદરીને તો લગભગ ખાતરી થઈ ચૂકી કે પોતાને હોસ્ટર પ્રાઇન સાથે જે મુલાકાત થયેલી એ વાત આ ડોસે જાણી ગયો હતો, અથવા ખરેખર જાણી ગયો ન હોય તોપણ એ બાબત તેને ચોક્કસ પાકે વહેમ તો આવ્યો જ હતો. વળી અભારના પાદરીનાં વચ્ચે ઉપરથી વૈદ પણ સમજી ગયો કે તે હવે પોતાને પહેલાની આફત તેના વિશ્વાસુ મિત્ર નહોતો ગણતો, પણ ઊંચડો કદામાં કદો શત્રુ જ તે હવે પોતાને માનતો હતો. હવે પોતે ને આદમી બધી ખાતરી મળી તો કંઈ નહિ તો તેમનાં અમુક ભાગ તો પ્રકટ કરવો જોઈએ એ સ્વભાવિક હતું. છતાં વશુએને સમ્પ્રદાય ધારણ કરતાં કેટલી બધી વાર લાગે છે, અને અમુક વિષય નથી જ હોય. એવો નિષ્પત્તિ કરીને જોડેલા જે માણસો, વાત કરતાં કરતાં એ વિષયની લગભગ આવી ગયા છતાં તેને છેડા વગર કેદાં એ વિષયની દિશા-માંથી પાછા ફરી જાય છે એ દર્શાવત આપણે વિચાર કરીએ તો ખરેખર આશ્ચર્યજનક લાગે એવી છે. એટલે રોજર ચિલિન્ગવર્થ, તેની ને પોતાની વચ્ચે હવે જે માથે સંજ્ઞા પ્રવર્તી રહ્યો હતો તેના પુલ્કા સમ્પ્રદાયમાં સ્પર્શ કરશે એવી ધાખી રાખવા જેવું પાદરીને તો કંઈ લાગ્યું ન હોતું. છતાં આ વૈદ, પોતાની અકળ ભેદ કરી રીતે એ શુભ વસ્તુલક્ષી ગયા વિના રહ્યો નહિ.

‘આપ મારી અદના આરકાતને આજની રાત ઉપ-રોગ કરો તો સારું નહિ ?’ તેણે કહ્યું. ‘ખરેખર આ વસ્તુપ્રવચનનાં પ્રમંથ મટે આપના સરોર મનમાં પ્રવેશ જળ અને નેમનો સંચાર કરવાને માટે મારાથી અને તેજુ બધું મારે કરવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. એ પ્રમંથે લોકો આપની પાસેથી ભારે આશા રાખી રહ્યા છે; કેમકે એમને હોશન છે કે જીક સાથે આવે એ પહેલાં તો પોતાના ધર્મશુર કદાચ આજ્યા ગયા હશે.’

‘હા, અન્ય લોકમાં આજ્યા જ ગયો હોઈશ, પાદરીએ. લગભગને ધાતુ’-હોય તે કહે વાપ એવા

ધર્મભાવ અને અજ્ઞાતાવલરી ઉપરાધીનતાથી ઉતાર આપ્યો. ‘લગભગને પ્રાર્થના છે કે એ અન્ય લોક તો આંહીં કરતાં વિશેષ શુભપ્રદ નીવડે; કેમકે, ખરેખર, આવતી સાલની મોસમમાં મારો અનુયાયીવર્ગ મને આંહીં દેખે એવો સંભવ મને મુદ્દલ લાગતો નથી. પણ આપની દવાની બાબતમાં તો, લાલા ‘સાલેમ, મારી અભારની શરીરવસ્થામાં મો તેની ગિલકુલ જરૂર નથી.’

‘એ સાંકળીને મને આનંદ થાય છે,’ વૈદ જવાબ આપ્યો. ‘એનો અર્થ કદાચ એ હોય કે આદરો બમ્મિ વખત જરાય અસર નહિ કરી શકે’ મારો દવાએ હવે બરાબર કરવા મંડી છે. એટલે આપનો રોગ જો પૂરેપૂરો નાબૂદ કરી શકું તો ખરેખર હું મારી જીવનને આગવશાળી જ માતું, અને ત્યારબાદના લોભના ફનસતાભાવને માટે પણ તો હું લાયક છું.’

‘મિત્ર, તમે મારી આટલી બધી કાળજી રાખો છો એ બદલ તમારો હું અતઃકૃતજ્ઞ બાલાર માનું છું,’ રેવરંડ મિ. ગિસેડેલે ગંભીર સ્મિત કરીને કહ્યું. ‘તમારો હું આભાર માતું છું, અને તમારી આ બધી સેવાનો બદલો કેવળ મારી પ્રાર્થનાઓથી જ આપી શકું એમ છું.’

‘સાધુજીવની પ્રાર્થના જેવો મૂલ્યવાન બદલો બીજો કોઈ નથી !’ રજા લેનાં લેતાં છુટ્ટા રોજર ચિલિન્ગવર્થે કહ્યું. ‘અભિલખ જેકસેલેમમાં આલતી ખરી સોનામહેર તે એ જ છે, કેમકે તેના પર જ રાત્રિમિ-સજની મહેર હાપ લાગેલી હોય છે.’

એકસે પડ્યો એટલે પાદરીએ નોકરને બોલાવી બોજન મંગાવ્યું, અને તે આવી પહોંચતાં તેના ઉપર ભારે સપાટો ચલાવ્યો. પડી વસ્ત્રીધવચનનાં અભાર સુધીમાં લગભગનાં પાનાં દેવતામાં નાખી દહને તે તરત જ બીજું નવેસરથી લખવા બેઠો, અને એ બીજું પ્રવચન તેણે વિચાર અને જાણના એવા મેવવાન જુરસાથી લખવા માંડ્યું કે પોતે અભારે દેવી ગ્રેશ્યા પામ્યા હોય એવું તેને લાગ્યા માંડ્યું, અને ભગવાન પોતાના જેવી ગંદી મહિત વાંસળી મારફતે પોતાના અન્ય ગંભીર સંદેશાનું સંગીત સુણાવ્યું કેમ રોગ્ય ગણતો હતો એ વિશે તેને મનમાં આશ્ચર્ય થયું. છતાં, એ જૂઠું પ્રખરને તો મનને મારે અનુતર જ રહેવા દેને,

અમતા તેનો ઉત્તર મળવાનો જ હોય તો પોતાની મેળાએ જ્યારે મળવાનો હોય ત્યારે બંને મૂકે એમ એ મૂકે પ્રશ્નને પડતો મેલીને, તે પોતાનું લેખનકાર્ય બારે બારે અને આનંદવેશ સાથે આમજ ને આમજ પથાવના લાગે,

આમ લખતાં લખતાં રાત જીએ કાંઈ પંખાળી બેસતી થોડી હોય, અને પોતે જાણે તેના પર સવાર થઈને બેઠી રહો હોય એવી રીતે રાત્રિ એકદમ પચ્ચર થઈ મધઃ મજરકું થયું ઉપા શરમની મુરખીયા પવાએલે મુખે પડઘમાં ડોકિયું કરતી આવી; અને આખરે સૂર્યોદય થયો. તેથી સૂર્ય પોતાનું એક સોનેરી કિરણ પાદરીના અખપખડમાં ફેંક્યું, એટલે પાદરી તેને અંનુકૂળ એલી આંખે બેંધ રહ્યો, આ રીતે સૂર્યપ્રકાશ પોતાના ખંડમાં ચમકવા લાગ્યો એ વખતે તો તે આગળી રાતે આસન વાળાને બેઠો હતો ત્યાં ત્યાં જ હજુ બેઠો હતો, તેની કમર પશુ હજુ તેના હાથમાં ચાલી રહી હતી, અને આખી રાતમાં પ્રવચનનાં પાનાંના પનાં બરેલો વિશાળ અમાપ પ્રદેશ વહાવતો તે અત્યારે આઠો અગિર્ણામાં કમર ઝાઝીને બેઠેલો માણસ પડતો હતો.

૨૧

ઉત્સવ

સુખાને પોતાનું અધિકારપદ લોકોને હાથે મળવાનું હતું તે દિવસે હેરડ પ્રાણ અને નાનકડી પર્લ સવારમાં બરાબર વખતસર જાગરમાં આવી પહોંચ્યાં. જાગર આખી કારીગરો અને શહેરનાં બીજાં વસવાળાં વગેરે લોકવરણની મોટી સંખ્યાથી ભરાઈ ગઈ હતી. આ લોકવરણના માણસોમાં હરણની ચામડી પહેરીને આવેલી કેટલીક અલ્પવય આકૃતિઓ પણ દેખાતી હતી, અને એમનો એ પોશાક જાણી ગાપેલો હતો કે વસા-હત્તી એ નાનકડી રાજમાનીની આસપાસ ચાલી રહેલાં જંગલોની વચ્ચે આવેલાં ઘાણામાં એ માણસો રહેતા હતા. હેરડાં સાતે વરસોના આવા સવચા પ્રસંગોની પેઠે આજના સાર્વજનિક ઉત્સવદિને પશુ હેરડેરે તો જુબરા રંગના બરહટ કપડાં જ પહેર્યાં હતાં. એનાં કપડાંનો જુબરા રંગ જ નહિ પણ તેની સિંચાઈની

દળ પશુ એની કાયાને લોકોની નજર આગળથી લુપ્ત કરી દે એવી હતી; પશુ બીજી બાજુથી એનો હિંમતો-હિંમો અક્ષર એને આ સાંજના જેવા ધૂંધળા અવપદ વાતાવરણમાંથી બહાર ખેંચી બાવતો હતો અને પોતાના સ્વર્ગ-અમકારથી એનું વિલિપ્ત નૈતિક સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દેતો હતો. નજરજનોને દીર્ઘકાળના પરિચિત જની એવેલો એનો ચહેરો અત્યારે પશુ લોકો એનામાં સેજ સેજ જોવાને દેરાઈ ગયા હતા એવી આસપાસ તુલ્ય શાન્તિ વ્યવસ્થા કરી રહ્યો હતો. એ શાન્તિ એલેક્ટ્રિક જેવું માત્રુ ક્યોં હોય એવી અથવા તો કાંઈ મૂત આંત્રા ચંદે-રાની જડ શાન્તિ જેવી હતી. એનાં ચહેરાને મૂત આંત્રા ચંદેરા સાથે સરખાવવાનું કારણ એ કે જ્યનના લોધ પર હેરડેરનેકડી સદાનુમતિનો અધિકાર રહ્યો પડેલો, અને જે જગતની સાથે એ હજુ સંબંધ રાખી રહેવી જણાતી હતી તે જગતમાંથી એ ક્યારની બહિષ્કૃત થઈને ચાલી ગઈ હતી, એટલે એ રીતે જોનાં હેરડ જગતદષ્ટિએ તો ખરેખર મરી જ મર્યાં હતી.

કદાચ એમ હોય કે અઘણી કરી નહિ જોવામાં આવેલો એવો ભાવ એના ચહેરા પર ફરતો રહ્યો હતો, પશુ એ ભાવ કાંઈ કળી જાય એટલો બધો સ્પષ્ટ કે નીચ નહોતો; પછી કાંઈ અસ્વધારણ શક્તિવાળો નિરીક્ષક પ્રથમ એના હૃદયના વિગણો કાઢી રીતે નાણી મેલો હોય, અને એ વિચારોને અનુરૂપ ભાવો એની મુખપ્રકર અને ચેપામાં પ્રદર્શિત થઈ રહેલ છે કે કેમ તેની બારીક તપાસ કરે અને એ તપાસને પરિણામે એ ભાવ એના ચહેરામાં જોઈ શકે તો જુડી વાત. એના માનસજગતના આવા નિરીક્ષકને પોતાના એ નિરીક્ષકને પરિણામે એવો ખ્યાલ આવ્યો હોત કે લોકમમૂલની તીણી સોસરી વીધી નજારી દરિયો દુઃખસર્જી સાત સાત વરસોના સાંજના જાણી કુધી એક અગિર્ણા અગત્ય રહે, પ્રાપચિત અને તપરે, અને કપડાં ધર્મપાણરમે વેણા પછી અત્યાર મુખીની પોતાની સરળી માત્રા અને વેદનાને એક પ્રકારના વિચરવા રૂપમાં ફેરવી નાખતા મારે આજે આ હેરડી વાર એ તે સ્વેચ્છાપૂર્વક અને કશું સંકોચ વગર જુડી રીતે સીંકેલી રહી હતી. આ હિંમતોહિવા અક્ષરને અને તેને મારણ કરનારી રચીને તમે કવે આ હેરડેરી જોઈ શકો? એકાંત જુગમગ બોલ જતી

ગમેલી અને તેમની માન્યતા પ્રમાણે તેમના જીવનભરના દારૂની સળ પામેલી આ ઓ અત્યારે તેમને એવું કંઈક છે એવું હતું. 'હવે થોડી જ વાર છે, પછી તમારી સત્તા એના પર આલશે નહિ! થોડા કલાક ગયા એટલે અકળ અંતભ મહાસાગર તમે એના હૈયા પર પીકતી સઘડી રૂપે સદાની યોદ્ધા રાખેલી આ નિશાનીને ગળી જઈ સદાને માટે લુપ્ત કરી દેશે!' અને અમ્મ પોતાના જીવન સાથે જડી દીધેલી આ વેદનામાંથી પોતે મુક્ત થવાની અશ્વી પર હતી તે જ હાથે હેસ્ટરના દિલમાં એક પ્રકારનો ઉદ્ભવ ઉત્પન્ન થએલો એમ ધારીએ તો માનવસ્વભાવમાં અશક્ય એવો કાંઈ વિસ્મયિત એની પ્રતિભા રહેલી હતી 'એમ માનવાનું' કારણ નથી. પોતાના રૂડીજીવનનો લેખલમ સંસ્કારો વરસાને જેનો સંતત પદ મળ્યા કર્યો હતો એના આ સપાળ કંઠ અનુભવરૂપી કરિયાતા અને એજિયાતો એક છેલ્લો મોટો ડોરો એથી મ્હોસે અટગાવી જવાની એને અદમ્ય ઇચ્છા થઈ આવે તો એમાં નરાઈ જેવું લાગે છે? આઠઘોડાં વરસો સુધી પોતાની મુખને ઉત્તેજિત કરવાને માટે પ્રયત્ન અસર કરનારા કલા ઉકાળાના રૂઝમાં પીધા પછી હવે જે જીવનનો સારાગ નક્કીકાર કનકના કંઠમાં એના હોઠ આગળ મંડાવાનો હતો તે ગરેબર પૂંપ રવાલિયે, ઉદ્ભાસપ્રેરક, અને ઉદ્ભાદ પ્રકારનો હોયો એમજે, કેમકે નહિ તો તો પછી એ રંગામ્મો પછી જે સાધારણ સિલજત વગરનો દારૂ જ એને ખીચાને મળે તો તો એક પ્રકારનો ઉદાસીનતા અને કંટાળાની લાચરૂ જ એના ગિતમાં ઉત્પન્ન થાય.

પદને આજે પૂરબદરમાં શણગારવામાં આવી હતી. આ સોનર્વ અને શણગારવી ચમકતી કંપનામૂર્તિ જેનો બાળકો પેના જુબરો સોગિયાં કપડાં ધારણ કરનારી આગિથી આ જગતમાં આવતરી હોય એ વાત માનવી મુરકેલ હતી; અથવા તો આ બાળાના વચાલકારની આવી સુંઝે યોગના કરનારી કંપના-એથી સાથે લગતકાર અને બારીક એવી કંપના-તે જ હેસ્ટરના સાદા જીભાને સ્પર્શ વિશિષ્ટતા આપે એવું; ભરતકામ કરનારી, પણ કંપના હતી-એ અને કંપનાશાનિનું ઉદ્ભવમર્યાદા એક જ હતું-એમ માનવું પણ મુશ્કેલ હતું. નાનકડી પલને આ પોણાક એટલે, બધો જળી જતો હતો કે એ પોણાક

તેના આંતરશીલના કેવળ અનિવાર્ય વિકાસરૂપ કે નાવિ-બરણરૂપ જ લાગતો હતો, અને પતંગિયાની પાંખના ચમક-કાર રંગરવિધને જેમ એ પાંખથી છૂટું પાડી શકાય નહિ અથવા દેદીપ્યમાન પુષ્પપાંખથીની રંગભરી જમકને જેમ એ પાંખથી છૂટી પાડી શકાય નહિ, તેમ આ અંલકકાર પોણાકને પણ પર્વના મુશ્કેલભાવથી છૂટો પાડી શકાય નહિ એટલે બધો તે એની સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો. વિરોધમાં વળી, આજના મહારવતા દિને એ એકદીના ચિતમાં એક પ્રકારની અદરવથતા અને વ્યગ્રતા પણ જોવામાં આવી હતી, અને તે અદરવથતા તે વ્યથતા કાઠણે પોતાની બાની પર તેજસ્વી હીરો ધારણ કર્યો હોય, અને આસેરજવાસ લેતાં એ જાતી જાતી નીચી થવાથી જમકાર મારી રહી હોય તેના એ જમ-કાર જેવી જ લાગતી હતી. બાળકોને પોતાના અતિ-નિકટના સંબંધિઓનાં લુપ્ત-મો કે મંથનો પ્રત્યે હંમેશાં સદાનુમૂતિ હોય છે; પોતાના ધૈર્યનિક વાતાવરણમાં રમ્મ પણ આશિત આવવાની હોય, બળભગાટ થવાનો હોય, અથવા ક્ષાંતિ થવાની હોય, તો તે સંપળાનું એમને ભજે કે ભાન હોય છે, અને તેથી પર્વ, પોતાની મતાની જાતી પર ધારણ કરેલા રંગરૂપ જ હતી એવી આ પર્વ, પણ હેસ્ટરના કંપાળ પસરી આરસપલાય જેવી આવશ્યવતા ઉપરથી કાઠપણ કરી શકે નહિ એવી ઊર્મિ-એ ને-એ ઉદાસીનતાના પદ નીચે જાણી રહેલા એના આંતર લગતરસને-પોતાના ઉદ્ભાસમય મુશ્કેલી જ ભજે કે પ્રકટ કરી દેતી હતી.

ઉદ્ભાસના એજાતને લીધે એ બાળકો પોતાની માતાની પડખે આજતી હોય એમ ન હોયું લાગતું, પણ જનજે કાંઈ પક્ષીની પેટે અંદર બિટતી હોય કે ટેકતી હોય એવી તેની અત્યારની ચિતિ હતી. વારે વારે તે અર્થશૂન્ય અને વીંધી નાખે તેવી ચીસો પાડીને ગીતો ગાવા મંડી પડતી હતી. જ્યારે માદીરી જગમાં આવી પડેલ્યાં, ત્યારે એ સ્પળને ચેનન ને તરસારથી કારર જનાવી દેવારી ધાંધલ ને કંબાલ લોભે એ છેકરી વળી પહેલાં ફરતાં પણ વિશેષ ઉદ્ભાસમાં આવી ગઇ, અને વિશેષ ચંચળ બની ગઇ. કેમકે સાધારણ રીતે આ જમા સુરેની પ્રતિભા મધ્યરથ ધામ જેવી ધાંધલમરી ન હોતી, પણ કાંઈ ગામગાના ચોરાની આગળ લીસેતરી

જવાબેલું એકાન્ત વિચારણ ચોખ્ખાન હોય એવી નિશ્ચય
જ સામાન્ય દિવસોએ આ જગા લાગતી હતી.

‘કેમ શું છે આ બધું, બા ?’ તે એકી બોલી.
‘આજે બધા લોકો પોતપોતાનું કામ ઊડીને કેમ
આંદોં આપ્યા છે ? આજનો દિવસ તે શું આખી
કુનિયાને રમવાનો દિવસ છે ! બે ત્યાં પેત્રો લુદાર
રમો ! તેજુ પોતાનો કાળો મેત્રો ચહેરો ધોળને સાફ
કર્ષો છે, અને રવિચારે પહેરવાનાં કપડાં પહેર્યાં, તબો
કાંઈ માથાનું માથુસ આપીને સહેર કેમ કરતી તે
શીખવે તો ખુશીથી બહેર ઉઘાવવાને તૈયાર થઈને બેત્રો
હોય એવા લાગે છે ! અને પળે છુટી જીવર છોટ મને
દેખાને મોં મરકાવતો બેત્રો છે. શું કામ એમ કરતો
હશે એ ?’

‘તું છેક નાનું બંચુ’ હતી, તે એ વખત એમને
માઠ આવે છે તેથી એમ કરે છે, હેરડે જવાબ આપે.
‘તોય મને ભેળને એજે માથું દલાવવાનું નથી કે
મોં પછુ મરકાવવાનું નથી, હા ! એ કાળ, ગિલામલો,
કરપો છુટો શું સમજતો હશે એવા મનમાં ?’ પર્વે
હથું, ‘એને માથું દલાવું’ હોય તો તારી કામે ભેળને
દલાવે, કેમકે તે બુખારાં રમતાં કપડાં પહેતાં છે અને
ઉપર દિગ્ગજાશિએ અક્ષર ચોટાડ્યો છે. પછુ ને, ને,
બા, કેટલા બધા નવા નવા માથુસેના ચહેરા દેખાય છે
આંદોં ! અને વળી એમાં રડ ઇન્ડવનો પછુ છે,
તેમ ખજાસીઓ પછુ છે ! આંદોં જગતમાં એ જગા
શું કરવા આવ્યા છે ?’

‘આંદોં થઈને એક સરથમ નીકળવાનું છે, તેની
વાટ નેતાં એ લોકો આંદોં બેત્રો છે, હેરડે કહું.
‘કેમકે આંદોં થઈને સૂઆ કાદમ ને ત્યાગાધીત સાહેબ
નીકળવાના છે, અને કચે બીજા પછુ બધા મેટા
મેટા ને સારા સારા માથુસે, આગળ સિપાઈઓ અને
મેન્ડરનાં આસનાં હોય એવી રીત સરથમના આગ-
રમાં આંદોં થઈને પસાર થવાના છે.’

‘ત્યારે મેલો પાદરી પછુ એમ આવવાનો ?’
પર્વે પૂછ્યું. ‘તે તે કિસે જાને કિયારેથી તું મને
તેની પાસે લઈ મએશી એ વખતે તેજુ પોતાના બન્ને
લાય લંગાવ્યાં મને બોલાવેલી તેમ આંદોં પછુ શું એ
મને બોલાવવાનો ?’

‘એ પછુ એમાં આવશે તો ખરા, બેટા, તેની
માએ જગાળ આપે, પછુ એ તને આજે બોલાવશે
નહિ, તેમ તારે પછુ એમને બોલાવવા નહિ.’

‘કેવો વિચિત્ર, એમિયો માથુસ છે એ !’ નજે
અડધું મનમાં બોલતી હોય એવી રીતે એ કોઠરીએ
કહ્યું. ‘અધારી રાત હોય ત્યારે એ આપણને બોલાવે
છે, અને પેત્રા મર્યાદ પર આપણે બેત્રોમાં ત્યારે જ્ય
લાય પકડેલાં તેમ તારો ને મારો બન્નેનો લાય પકડે
છે ! વળી બુનાં ખખડખજા કાઢે જ એકલાં સાંભળી
રહે તથા આકાશનો નાનકડો દુકડો જ દેખી શકે
એવા બોમ વેર જગતમાં લીલાવાળા થડ આગળ
બેસીને એ તારી સાથે વાતો કરે છે ! અને ત્યાં તો
એ મને બધી પછુ બરે છે, પછી એ બધી - મોનાં
પેત્રો નાનકડો કરો પછુ નજે માડી બપ
છે ! ત્યારે આંદોં, ખુશા ખુશુમા દિવસે, અને બધા
લોકોની હાજરીમાં તો એ બળું આપણને આગળનોયે
નથી; તેમ આપણે પછુ આપણી તેની સાથે રી. આગ-
ખાણ દેખાડી રક્યાં નથી ! હમેશાં જાતી પર લાય
રખીને ર્યાં કરનારે એ માથુસ તો વિચિત્ર ને સોમિયો
છે !’

‘ચૂપ પડ !-એ બધી વતો તું ન સંભળે,’ તેની
માએ કહ્યું. ‘ત્યારે એ પાદરીનો વિચારે પડતો મુક
અને તારી આસપાસ ને, કે આજે સોના થહેરા કેવા
પ્રસન્ન દેખાય છે. આમ મોજ કરવાના હેતુથી ઊંડાંએ
નિશ્ચે મૂકીને અને મોદેરાઓ કારખાનાં ને ખેતરે
મૂકીને આંદોં આનાં છે. કેમકે, આજે એક નવા
માથુસનું રાજ્ય એમના પર રડ થાય છે, અને તેથી,
માનનીઓ પ્રભાસે એકત થયાં ત્યારથી ચાલ્યા આવતા
નિવસ મુજબ આ બધાં ત્યારે મોજ કરી રહ્યાં છે
અને આનંદ ઉઠાવી રહ્યાં છે; કેમ જાણે આ બાપડી
નૂની પુરાણી પધી પર આખરે કોઈ નવો અને સુખ
સુકદેસુય રડ થવાનો હોય એમ બધાં ત્યારે મોજ
માણી રહ્યાં છે !’

કોમના ચહેરાને પ્રદુલ્લ-બનાવી રહેલી આ અપૂર્વ
અમાધારણ ખુશાસીના સંજયમાં હારાત હેરડે કહી
તેની જ હતી. વસતી આ જાનુ ફવાડની જીભવતી બની
ગઈ હતી, અને દને પછીના એ મેક દરમિયાન પછુ તે

ઉત્સવકવુ તરીકે ચાલુ રહી હતી. આ કવુ દરમિયાન નિર્જળ સ્થાનવશ માનવજાતિને જે કંઈ મોજમજ ને જાહેર આનંદની છૂટ આપી શકાય એમ ધ્વરિત લોકો માનતા તે સધળા આનંદને મોજમજને અર્કરૂપે આ તેઓ દિવસોમાં એકઠો ક્રિંદિત કરતા હતા. અને એમ કરીને સોગિયા પચાનું સામાન્ય વાતાવરણ એટલે અંશે દૂર કરતા હતા, કે આ એક પર્વદિન પૂરતી તો તેઓની સામાન્ય અબીરતા દેટલેક અંશે કમી થઈ જતી હતી.

એ જમાનાના સોગામી પ્રકૃતિ અને રીતરિવાજમાં જે સોગિયાપણું નિઃશંક રહેતું હતું તેની અમે ક્યાં અતિશયોક્તિ કરતાં હોઈએ, એટલેની અમરમાં જે લોકો રૂના હતા તેમણે જન્મથી ધ્વરિત લોકોના સોગિયાપણાને વારસો સરીકાવ્યો નહોતો. એ લોકો તો અસલ ઇશ્વરના વતની હતા, અને તેમના પિતા ઇશ્વર-જામેયયુગના વિશ્વાસ વૈભવના વાતાવરણમાં જન્મ ગળી ગયા હતા. અને આ ઇશ્વરજામેયયુગ એટલે એકસાથે સહને વિચારીએ તો જગતમાં યદ્યપિ મોટા સૌથી વધારે ભવ્ય, દમદમભરેલા, અને બરેલી પુજા-મનિ એક યુગ. એટલે આદી-અ-ઇશ્વરના લોકો જે પોતાના આપણાઓ તરફથી વારસામાં ભીતરી આવેલી આનુવંશિક રુચિને અનુસરી હોત તો તો તેમણે સધળા મહત્વના સાંસ્કૃતિક બનાવો જાહેર દુતાશીએ, મિજબાનીઓ, ભવ્ય સમારોહો, અને સરપંચો દ્વારા જ ઊગમ્યા હોત. અને આ ભવ્ય સમારોહવિધિના માંભીરમાં જે વિનાશનું તરવર એ લોકોએ ભેગયું હોત, તો એ તે, આવા ઉત્સવોને એ પ્રગ હાંમલોતો જે ભવ્ય વાણી સજે છે તેમાં વિશ્વશ્રેષ્ઠ પ્રકરનું શ્રદ્ધાભર ભરતકામ કરવા જણાવે જ ઘાત, અને તેથી તેમાં અશક્ય કે અપરેરુ જેવું કશું જ ન મળત. અને જે દિવસે આ વસાહતનું રાજકીય વરસ ચર થતું હતું તે દિવસને જન્મવસની પદ્ધતિમાં એવું કંઈક કરવાને પ્રયત્ન પણ જોઈ શકાતો નહોતો. આવાઈશ્વરીઓની વાર્ષિક નિમજીરોને આ દિવસે આપણા વચ્ચે જે વિધિઓ આપણાં હતા તેમાં મનમાંભીરોને દિવસે તો નહિ પણ શોર મેયરની પ્રશિક્ષાને દિવસે લંડનમાં જે ભંચં સમારોહો થતાં તેની શોભાની આજી ચાદ જોઈ શકાતી હતી, ત્યાં એ અવધરે જે દમદમો પોતે

જોતા તેવું અસુક રૂપાંતર સાથે પુનરાવર્તન આદી તેઓ કરી રહ્યા હતા. આપણી આ વસાહતના આવ જનક અને સંસ્કારો-તેના મુસ્કોઓ, રાજ્યાધિકારીઓ, ધર્મગુરુઓ, અને સૈનિકોને આજના જેવા સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક મહત્વના પ્રસંગોએ જૂની પરંપરાને અનુસરીને બદલેના અપેક્ષા અને હાંમલો દારણ કરવા એ એક કલ્પ જેવું લાગતું હતું. એટલે તે સૌ આજે સધળા લોકો પોતાને જોઈ શકે એવી રીતે સર-વસના આકારમાં કરવા નીકળતા હતા અને એ રીતે આ તાજ જ રથાપાઓના રાજ્યતંત્રને આવરણ ગોરવ આપતા હતા.

વળી તે દિવસે લોકોને, સામાન્ય રીતે તેઓ ધર્મના જેટલી જ ગૌરવવાળી અને મહત્વની મળતા હતા તે મહેનત મળતી, ઉદ્યોગ ધંધો કે કામકાજની સખત તકામતને કંઈક રીતી કરવાની કેવળ છૂટ જ નહિ પણ વિશેષમાં ઉત્તેજના પણ મળતી હતી, ખરી વાત છે કે ઇશ્વરજામેય કે જેમના જમાનાના ઇશ્વરમાં સહેલાઈથી મળી શકે એવાં લૌકિક વિનાશના સાધનો આદી ભવ્ય નહોતા-નહોતાં આદી નાટ્યસમારોહો, નહોતા તંબૂરા વગાડતાં વગાડતાં લોકોઓના લલકારનાસ ભરધરીઓ, તેમ નહોતાં ગરેબા અને તેના સંગીતના તામ સાથે નાચતાં માંકડાં, નહોતા નકશી પ્રેત વિલાની ચાલાકી કરનારા જાદુગરો, અને નહોતા સેંકડો વરસોથી ચાલી આવતી છતાં લોકોની સર્વસામાન્ય વિનોદરતિને સઘણે પોતાને તેમનું રંજન કરતી એવી ક્ષામરધરીઓ કરતા વિદ્યાર્થી ને ભાંડભેલાઓ. જુદી જુદી વિનોદરતિના આવા સધળા વિધાઓ અને નિમજીતોમાંથી કોઈ જે આદી કરકો હોત તો તેને કેવળ કાપવાની શિસ્તે જ નહિ પણ કાપવાને જથ્થે આપવાને જાહેર લોકમતે અને સર્વસાધ-રણ જનતાભિરુચિએ પણ સતત રીતે ટાંચી દીધા હોત. પણ છતાં જનતાના રિવાજ અને નિષાલસ મુખ પર આજે રિમન કરતી રૂપું હતું. પછી એ રિમનમાં પણ કંઈક સખાપાદ રહેતી હોય તો બહે, પણ જેવું હતું એવું એ રિમન મુકન અનિર્ધારિત તો હોતું જ. તેમ આદી રમતમજનનો પણ કંઈ અભાવ નહોતો, કેમકે આદીના વસાહતીઓએ મજાં મજાં વરસો ઉપર જે

રમતગમતો ઈંગ્લેન્ડના મેજાઓમાં તેમ જામણાઓનાં પાદરો એક દલી અને જેમાં બંને ગાય પણ લીધે હતા તે રમતગમતો આ નવા મુલકમાં પણ આહિન્ય લોકોની હિંમત ને મહાન ગી નજીમાં રાખવા ને માટે જીવંત રાખવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું હતું. એટલે આજે બનરમાં અદી તરીકે ફેનિંગ અને ડેનિંગનામની કિન્ન કિન્ન પ્રણલિકાઓને અનુસરી કુસ્તીની રમતો ખેલાતી એક શકતી હતી; એક ખુશામાં લાડતી મૈત્રીભરી પ્રજાના એકાદ રસી હતી; અને લોકોનું સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનાર અને તેમને સૌથી વિશેષ રસ આપનાર વસ્તુ તો એ હતી કે આપણી આ વાર્તાનાં પૃષ્ઠમાં ક્યારેના નામો પ્રિત થઈ શકે તેના પ્રેક્ષકોના મનમાં પર મુદવિદ્યામાં કુશળ એવાં જે પ્રકારે કાલ તત્ત્વચર લઈને તેની પદાવાજનાં પ્રવક્ત્રની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. પણ લોક-સમૂહની ભારે નિરાશા વચ્ચે, અજાણના યોગદાર આવીને તેમની એ તૈયારી અટકાવી દીધી, કેમકે સેચની આવી પવિત્ર અને અમુક પ્રયોજનને અર્થે સર્ચના અસમ શરણે જાંમેને આ રીતે દ્વિપિત કરીને અવતાન ગૌરવનું કોઈને ખૂંદન કરવા દેવાની એ યોગદારની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી.

આ જમાનાના લોકો હજુ નીરસ આનંદશીલ જીવનના પ્રથમ તબક્કે જ હતા, તેથી પહેલી પાવરીમાંથી જ હજુ પચાસુ થઈ રહ્યા હતા, તેમ જોમણે પોતાના દિવસોમાં લહેર કેમ ઉઠાવવી અને મળ કેમ આવી તે અત્યનુભવથી જાણેલું એવા પિતાઓનાં તેઓ સંતાનો હતાં, એટલે એવું વિધાન કરીએ તો કંઈ અતિશયોક્તિ નહિ થાય કે એમના પત્ની આટલે હાથે અંતરે આવી રહેલા આપણી અમારની પેટીના એવાં વારસો સાથે સરખાવવાનાં પરંદિની જિજ્ઞાસુની જાગ-તમાં અને તહેવારને દિવસે આનંદ માણવાના વિષયમાં આપણા અવારના લેકે કરનાં તેઓ જરૂર ચડી ગયા હતા હતા. તેમની પત્ની તરત ને પ્રભુ ઉત્પન્ન થઈ, પ્રારંભના વતાહનીઓની પત્ની તરત ને પેટી આવી, તે પ્યુરિટન આચારવિચારના સૌથી યેગ અને સૌથી સોચિયા સ્વરૂપના અવતારરૂપ હતી, અને તેણે પ્રજાના સમગ્ર સ્વરૂપને એ સોચિયાપણાથી એટલું જાણે સમજી બનાવી દીધું હતું કે તે પત્નીનાં આટલાં જાણે વરસો

પણ તેના એ અંશને ધોઈ નાખવાને સમર્થ બન્ય નથી. જીવનના ઉદ્દાસની ને કસા આપણે એ રીતે જુઓ તથા છીએ તે હજુ આપણે નવેસરથી શીખવાની છે.

જામણમાં એકી યજ્ઞેની જગતનાનું ચિત્ર એકંદરે એકે ઇચ્છામાંથી આહિં આવેલા વસાહતીઓના જેવું બૂખરું, સાંમણું, ને સોંચિયું હતું, જતાં અમુક પ્રકારના વર્ણસંબંધથી એ ઘેરા સોચિયા દેખાત કંઈ મોજાં પણ પડતો હતો. જામણા તરીકે એક ખાખૂજે રંગ ઇન્ડિયોનોની એક ટોળી, હરજીના આમણા અને ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના બહુકામવાળા વાવા પહેરીને, તેની ઉપર કાલીના હારાઓના કમરબંધ બાંધી દઈને, અને હાલ ખીળી માટી તથા પીંજાને જંગલી ચણનાર ધારણ કરીને, હાથમાં તીર કામડાં અને જાસાં પકડી રહે રિટન લોકો પણ ન ધારણ કરી શકે. એક અવળ મંત્રીરતાનો દેખાત મુખ પર ધારણ કરીને એક જાખૂજે જામી હતી અને આ જાખૂ આનાપ લોકો નો દેખાત એક જંગલી દરો, જામણે સમસ્ત હરજી અંદરનો સૌથી જંગલી દેખાત કંઈ એ નહોતો. સૌથી વધુ જંગલી દેખાતના માનના ઘાવો તો એક ખાખૂજે આની ટોળી જુલુ હાલ રાંકે કરી શકે એમ હતી—રૂપે નિય મહાસાગરમાંથી આવેલ વડાણ પટ્ટા ખસાસીમાંથી કેટલાક માણસો આ પરશુદિની રોજા અને રમતગમતો જેવા આવેલા હતા તેઓ એ માનના ઘાવો વિશેષ હકેટરૂંકે કરી શકે એમ હતા. એ લોકો કરકા અણપડ જંગલી દેખાતના મરણુલા લાલસિંહો હતા, એમના ચહેરા ચપતા તાપમાં યંચો વખત રહેતાથી કાળા પડી ચપા હતા, અને એમને મોટે મોટાં મોટાં હાથ વર્ષાં હતાં. તેમણે પગમાં ટૂંકા પહેળા લેવા પડેલાં હતા. એ લેવા પર સોજાની ચીરાના કમર-બંધો બાંધી દીધા. અને એ કમરબંધોમાં મોટા હસ તથા કેલકેટલે તો તરતરો પણ લટકાવી હતી. તાલ-જાંચી જનાવેલી પહેળી મિનારની કેપીએ નોંચેલી એમની અણે સમજી રહી હતી, અને આમને તો તેઓ મોજ કરતા અને રમતગમતો જોવાને જામા હતા એટલે હકે માં હતા જામણા હકેરને વખતે પણ એ જામણાં એક પ્રકારની દિશિત પ્રાણીના જેવી વિકાળતા અમી રહી હતી. જીજ્ઞા જામણે જાંબડાં એક આચરણના

નિયમોનો તેઓ કયા પણ હર કે સહાય વગર, ખુદલે ખુદલે ભંજ કરતા હતા: સરકારી ચોપરાની દેખનાં જ તેઓ બીડીઓ ફૂંકી રજા હતા, -એકે બીજા કેમ પણ શહેરીએ ત્યાં બીડી પીધી હોત તે એક ઘૂંટ દાઢ એક શિલિંગનો દંડ તેને આપવો પડતો હોત; -અને પોતાનાં મજબૂતમાં રાખેલા કીશામોંગી મોજ આવે ત્યારે સરખ મટમટાવે જતા હતા, તેમ મેં વકાસીને જિલ્લા મહેસા ટોળાને પણ એ યીજા તેઓ મોકલે દાઢે આપના હતા, એ જમાનાની નીતિમતા કેટલી અપૂર્ણ હતી તે આ ઉપરથી દેખાડ આવતું હતું, કે આપણે એ નીતિમતાને મને તેટલી ઠાક કહીએ તેપણ. દરિયાઈ સરો પેલામાં લોકોને કેવળ દરિયા કંઠે જ ને પીંજાવતી કે છેવડાકાઉપણું કરતું હોય તે કરવાની છૂટ હતી એમ નહિ, પણ ખુદ એમની ભૂમિ પર પણ ને કંઈ સાદમ્મ કમો કરતા હોય તે કરવાની પણ પૂરેપૂરી છૂટ હતી. એ જમાનાનો સાધારણ ખસણી પણ આપણા જમાનામાં તો અધ્યાયોગીરીના જ આરોપને પાત્ર થાય એવો હતો જાણ્યા તરીકે આવે પાત્ર કરીએ છીએ તે જ વદાણના ખસણીએ એ જમાનાના આરવઓમાં કંઈ સૌથી દુષ્ટ નહોતા હતાં તેઓ રોનવા વેપારવ્યવસ્થા એવી ભૂંટકાંઠા ઘસાવી રજા હતા કે તેને પરિણામે આજની કાંઈ અવસ્થામાં તો એમનાં કોઈ નિઃશંક નેખમમાં જ આવી પડે.

પણ એ જૂના પુણ્યા જમાનામાં માગર મેરે ભાગે પોતાની મરજ પ્રમાણે જ કાંઈકી રજો હતો અને તેના ભરતી ઓટલા પણ કયા નિયમો નહોતા; અથવા તેની વિચારણા કોઈને પણ વશ હોય તે તે લેવાની વખતે જ વશ હતી, પણ માનવ નિયમોએ તો તેને અંકુશમાં લેવાનો કશોયે પ્રયત્ન હતો કંઈ નહોતો. એ વિચારમાં તો આને દરેકમાં અધ્યાયોગીરી કરતા હોય તે મરજમાં આવે તો આવતી કાંઈ પોતાનો એ ધધિા ઓડી દધ મિમિખંડ પર કાંઈ મુશ્કમાં વળીને પ્રમથિષ્ઠ ને ધર્મ-પરાવણ પુણ્ય ની જતો હતો; અને એવો એ સ્વ-સિદ્ધ મેપરવા ધધિા હાલેકમાં આજુ દોય તે વખતે જજ તેની માથે વેપારવ્યવસ્થા ચલાવેલા અવશ્ય અવસ્થાવચર તેની સાથે ભાર્મખંધી બાંધી એમાં પણ કંઈ મેર આખાં જેવું નહોતું મજાતું. એટલે કાંઈ કમ, એજ

મગવેશ અકરઠા આદર અને જાગી ટોળીએ પહેરીને જોતેલા અરિસ્ટ વહેરઓ આ દરિઆઈ કાઢવાના શોર-બજાર તથા જંગમી વર્તવને જરા પણ વિરોધભાવ કે અરમિ વગર ખુદ જતીને સ્થિત કરતા નિરખી રજા હતા, અને જુગર્મ વેદ રોજર મિલિઅવર્થ જેવા પ્રતિ-સ્થિત નામરિક પણ બજારમાં આવીને એ ધંધરવદ પ્રમાણિકતાવાળા વદાણના કેપરી સાથે ખૂબ નિકટ પરિચય મુલાવતો હોય એવી રીતે વાતો કરવા લાગ્યો તેથી કોઈને આશ્ચર્ય ન થયું તેમ કોઈએ તેની કીક અર્થાં પણ ન કરી.

એ આખા ટોળામાં પોચાકની બામતમાં વદાણના આ નાવકના જેટલી દેખાવડી અને ભમકાદાર આંખો બીજી એક પણ દેખાતી નહોતી. પોતાના કપડા પર તેણે પુણ્ય મિત્રોને ધારણ કરી હતી, ટોપી પર મોનેરી લેસ લપેટ્યો હતો, અને વળા ચોમરે મોનાની સાંકળી લગાવી દમ ઉપર કડગી રૂપે એક પોંધું બોલ્યું હતું. તેણે પડમે તરવાર લટકાવી હતી ને તેના કપાળ પર પણ તરવારનો એક ધા હતો, અને તેણે પોતાના વાળ એવી રીતે બોળ્યા હતા કે આ ધા છુપાવવા કરતાં મોને બતાવવાની એવી વિશેષ આતુર કાચ્છ હોય એમ દેખાડ આવતું હતું. તેની પોંઠે રિયાઈ સરો કરવાને બદલે મેરે ભાગે જમાન પર રહીને જ રોજગાર કરનારો એવો કાંઈ જમિનારી પુણ્ય આવો પોચાક પહેરવાની કે અગી મુખમુની ધારણ કરવાની દિંમત ભાગે જ કરત, અને પહેરેને પણ પાંડો આવી મોજીથી રીતે કરે ને તો એવું જ કામ. બારી બીજો કાંઈ દોય તો તો એને ન્યાયપીઠ સમક્ષ ખડો કરી દતિા દોય, અને કહાય દંડ કે દેવની મજા પણ બેજાવતી પડી દોય, અથવા કહાય હોમેડીમાં ધાલીને ભહેર જગાએ તેનો ફરોતો ચલો દોય. પણ આ વદાણધણીના સંજોષમાં તો તેણે પહેરેલી આ બધી વસ્તુઓ અને તેનું આવું જાંઘું વર્તન, માલગીના ચમકતા ભીંમકાના જેવું જ તે એના જીવનનું ને આચરણનું તાત્વિક અંજ દોય એમ માની લેવામાં આવતું હતું.

વેદ પામેથી છૂટા પડ્યા પછી એ વદાણનો નાવક કંઈ પણ ઉંડો વગર બજારમાં આમનેમ રજાયો. આખો એમ કરતાં કરતાં એક જગ્યાએ દેરદર પાછા

રમતગમતો ઈજ્જતના મેળાઓમાં તેમ ચામડાંઓનાં પાદરે જોઇ હતી અને તેમાં જતે જાગ પશુ લીધે હતો તે રમતગમતો આ નવા મુલકમાં પણ આડીના શેઠોની હિંમતને મદદ નહીં નહોતી રાખવા તે માટે જીવંત રાખવાનું તેમને થોડું જાણ્યું હતું. એટલે આજે જાગરમાં ચડી તહીં કોનવોઇ અને રેવલસાવરની બિન બિન પ્રણાલિકાઓને અનુસરી કુસ્તીની રમતો ખેલાતી જોઇ શકતી હતી; એક ખુલામાં લાડીની મૈત્રીભરી પડાખાછ ખેલાઇ રહી હતી; અને લોકોનું સૌથી વિશેષ ખ્યાલ ખેલતાર અને તેમને સૌથી વિશેષ રસ આપનાર વસ્તુ તો એ હતી કે આપણી આ પાતાનાં જૂઠાંમાં ક્યારના નામોક્તિ યજ્ઞ થકેલા પેલા કુસ્તીના મોઝા પર સુદરિવામાં કુશળ એવાં બે પુરોષ હાથ તથા રાજ સહન તેની પડાખાછનાં પ્રદર્શનની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. પણ જોક-સમૂહની જાદે નિરાસા હતી, અસહનતા એપાંદરે આવીને તેમની એ તૈયારી અટકાવી દીધી કેમકે પોતાની આંખો પવિત્ર અને અમુક પ્રધેશજનો અર્થે સર્વથા અક્ષય રાખેલી જાગને આ રીતે દ્રવિત કરીને કમનસાદ ગૌરવનું કાળને ખંડન કરવા દેવાની એ એપાદારની બિશકુલ ઇચ્છા નહોતી.

આ જમાનાના લોકો હજુ નીરસ આનંદગત જીવનના પ્રથમ તબક્કે જ હતા, તેથી પહેલી પાણીમાંથી જ હજુ પસાર થઇ રહ્યા હતા, તેમ જેમણે પોતાના દિરસોમાં સહેર કેમ ઉઠાવી અને જાગ કેમ માણવી તે જાતઅનુભવથી જાણેલું એવા પિતાઓનાં તેઓ સંતાનો હતાં, એટલે એવું વિધાન કરીએ તો કેમ અતિરાધેકિન નહિ થાય કે એમના પછી આજે હમે અંતરે આવી રહેલા આપણી આ પારની મેટીના એવની વારસો સાથે અપભ્રંશનાં પર્વદિની જીજ્ઞાસુની જાગ-તમાં અને તહેવારને દિવસે આનંદ માણવાના વિચારમાં આપણા અપારના લોકો હતાં તેઓ જરૂર નહીં જાગેલા હતા. તેમની પછી તરત જ પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ, પ્રારંભના વસાહતીઓની પછી તરત જ પેઢી આવી, તે ખ્રિસ્તિ આચારવિચારના સૌથી મેળ અને સૌથી એગિશ સ્વરૂપના અવતારરૂપ હતી, અને તેમને પ્રજાના સમય સ્વરૂપને એ સોગિયાપણાથી એટલું જાણે સામજીકી દીધું હતું કે તે પેઢીનાં આટલાં પાંચ વરસો

પણ તેના એ અંતરે થોડું નાખવાને સમર્થ બન નથી. જીવનના ઉદ્દાસની જે કલા આપણે એ રીતે જુદી ગયા છીએ તે હજુ આપણે નવેસરથી શીખવાની છે.

જાગમાં એકી યજ્ઞની જગતોનું ચિત્ર મોંદરે જોઈ ઇશકમાંથી આઠો આવેલા વસાહતીઓના જેવું ભૂખરું, સાંમજી, તે સોગિયું હતું, જ્યાં અમુક પ્રકારના વર્ણસંસ્કૃતિથી એ ઘેરા સોગિયો દેખાવ હજી મોઝો પણ પડતો હતો. જાગના તેરીકે એક આજુએ રેડ ઇન્ડિયનોની એક ટોળી, હરણના માખાના અને ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના જરૂરજરૂરના વાધા પહેરીને, તેની ઉપર ડાડીના હાડકાઓના કમરખંડ બાધી હતા, અને લાલ પીળા મારી તથા પીંજાને જંગલી, શલ્યાર ધારણ કરીને, હાથમાં તીર કામડાં અને લાલ પડકીને પ્લેટિન લોકો પણ ન ધારણ કરી રાખે. એના અચળ જંગીરતાનો દેખાવ મુખ પર ધારણ કરીને એક જાગણે ગ્રહી હતી અને આ બધા અનાર્થ સોગોનાં અંદરના સૌથી જંગલી દેખાવ હજી એ નહોતો. સૌથી વધુ જંગલી દેખાવાના બાનનો કાલો તો એક ખારડાં એની ટોળી વધુ હજી દર્શક કરી શકે. એમ હતી—સૌ નિયત મહાસાગરમાંથી આવેલ વધુ પડતા ખાશીકામં માંથી પ્રજાક માણસો આ વરસુદિનની શોભા અને રમતગમતો જોવા આવેલા હતા તેમને એ ખાનગી કાલો વિશેષ હજી દર્શક કરી શકે એમ હતા. એ લોકો હજી અચૂક જંગલી દેખાવા મરણિયા, સાલસિહા હતા, એમના અંતરે લપવા તાપમાં પશુ પપ્પર રહેવાથી કળા પડી ગયા હતા, અને એમને મોટ મેટાં મેટાં શ્વેત વંશનાં હતાં તેમણે પપ્પમાં દૂંડા પડેલાં લેંપર પડેલાં હતા. એ લોકો પર સોતાની ચીતરાણા કમર-બધો ભાંધી દીધા, અને એ કમરબધીમાં મોટા જાગ તથા કેસલોએ તો તરવેરા પશુ લાડવાની હતી. તાજાં જાંબી બજારેથી પડેલાં કિતારની ટોપીએ નોંચેલી એમની અંતરે અપાર રહી હતી. અને અંતરે તો તેઓ મોજ કરતા અને રમતગમતો જોવાને જાગ હતા એટલે સહેર માં હતા જ્યાં આવી સહેરને વખને પણ એ જાંબીનાં એક પ્રકારની, હિંમત પ્રણીત જેની વિરાગતા ચમકી રહી હતી. બીજા બધાને અંતરનાં એના આચરણના

નિયમોનો તેઓ કદાચ પણ ડર કે સંકાપ વગર, ખુલ્લે ખુલ્લો ભંગ કરતા હતા: સરકારી ચોપડાની દેખાં જ તેઓ બીડીઓ ફૂંકી રહ્યા હતા, -એકે બીજા કાંઈ પણ શહેરીએ ત્યાં બીડી પીધી હોત તો એક ઘૂંટ-છેલ એક ચિસિંગનો દંડ તેને આપવો. પડ્યો હોત: -અને પોતાનાં મગજમાં રાખેલા સીધામાંથી મોજ આવે ત્યારે યત્ન મટમટાએ જતા હતા, તેમ મેં વકાસીને ઊભા રહેલા ટોળાને પણ એ શીશ તેઓ મેકળે હાથે આપતા હતા. એ જમાનાની નીતિમતા ફટી અપહાસ હતી તે આ ઉપરથી દેખાઈ આવતું હતું, કે આપણે એ નીતિ-મતાને મને તેટલી કડક કહીએ તોજાય, દરિયાર્ધ સફેરા ખેડનારા મોકલને કેવળ દરિયા કાંઠે જ ને પીંગામતી કે ઉચ્છવડાઉપકું કરવું હોય તે કરવાની છૂટ હતી એમ નહિ, પણ ખુદ એમની ભૂમિ પર પણ એ કંઈ સાદર-કમો કરવાં હોય તે કરવાની પણ પૂરેપૂરી છૂટ હતી. એ જમાનાનો સાધારણ ખલાસી પણ આપણા જમાનામાં તો આંચિયાગીરીના જ આરોપને પાત ધોષ ખેલે હતા તાખતા તરીકે. આપણે પાત કરીએ છીએ તે જ વદાયતા. ખલાસીઓ એ જમાનાના ખારવાઓમાં કંઈ સૌથી દુખ નહોતા છતાં તેઓ રીંછના વેપારવ્યવસ્થામાં એવી ભૂંટકાટ અણપી રહ્યા હતા કે તેને પરિણામે આજની કાંઈ અસાધ્યતા નો એમાં કેમ નિર્ણય લેખમાં જ આવી પડે.

પણ એ જૂના પુરાણ જમાનામાં માગર મોટે ભાગે પોતાની મરજી પ્રમાણે જ કાળગી રહ્યો હોત અને તેના ભરતી ઓટના પણ કદાચ નિયમો નહોતા; અથવા તેની દિશાચારો કાંઈને પણ વશ હોય તો તે તે કાલી જવને જ વશ હતી, પણ આનંદ નિવસેએ તો તેને અંકુશમાં લેવાનો કશોય પ્રયત્ન હતો ક્યાં નહોતો. એ દિરસોમાં તો આને દરેપમાં ચાંચિયાગીરી કરતો હોય તે મરજીમાં આવે તો આવી કાસે પોતાનો એ મુશ્કેલી કોડી દહ ગૂંમિખંડ પર કોઈ મુશ્કેલીમાં વળીને પ્રમશ્ચિક ને મર્મ-પરાયણ પુરુષ બની જતો. દનો; અરે એનો એ સાલ-સિંહ મેપરવા ધધેા હાલેસમાં ચાલુ હોય તે વખતે જજ તેની સાથે વેપારવ્યવસ્થા મચાવેા અથવા અચારનકાર તેની સાથે ભાઈમંથી બીધી એમાં પણ કંઈ એર વ્યાજર જેવું નહોતું મળતું. એટલે કદાચ કદાચ એ

અણવેલા અકકક કાઠર, અને જાની ટોપીઓ પહેરીને ઊભેલા થ્રસ્ટન વટરાઓ આ દરિયાઈ, કાકાના શોર-અકોર તથા જંગલી વર્નાવને જરા પણ વિરોધભાવ કે અરમિ વગર ખુલ્લ જાનીને રિમન કરતા નિરપી રહ્યા હતા, અને હુમરો વેઈ શોરર ચિલિંગવર્થ જેવો પ્રતિ-નિદ નામરિક પણ અજરમાં આવીને એ મંકારવક પ્રમશ્ચિકતાવાળો વદાયતા કેપરી સાથે ખૂબ નિકટ પરિચય મરવરે હોય એવી રીતે વાતો કરવા લાગ્યો. તેથી કોઈને આમર્ષ ન થયું તેમ કોઈએ તેની ટીક મર્થે પણ ન કરી.

એ આખા ટોળામાં પોતાકી પાખતમાં વદાયતા આ નાવકના નેટલી કેમપુડી અને બમકાદર ઓઢિનિ બીજી એક પણ દેખાતી નહોતી. પોતાના કપડા પર તેણે પુખ્ત રિંગનો મારણ કરી હતી, ટોપી પર સોનેરી લેસ લપેટી હતો, અને વળા મેગેર સોનાની સાંકળા લગાવી દમ ઉપર કમળી રો એક પીંછું મોરણ હતું. તેણે પડે તરફર મરકાવી હતી ને તેના કપાળ પર પણ તરવારનો એક ધા હતો, અને તેણે પોતાના વાળ એવી રીતે ઓઢ્યા હતા કે આ ધા છુપાવવા કરતાં સોને જવાવવાની એની વિશેષ આતુર કમજા હોય એમ દેખાઈ આવતું હતું. તેની પેઠે દરિયાઈ સફેરા કરવાને અલે મોટે ભાગે જાળિત પરવડીને જ શેમગાર કરનારો એવો કોઈ ભૂમિવાસી પુરુષ આવો પોતાક પહેરવાની કે જાતી મુખમુકે મારણ કરવાની દિનંત જાગ્યે જ કરત, અને પહેરીને પણ પાકો આવી મોઢીની રીતે ફરે ને તો એનું જ કામ. બાકી બીજો કોઈ હોય તો તે એને નિષિધીય સમજ ખેડો કરી દરિયા હોય, અને કદાચ દડ કે કેટલી સજ પણ મોમવરી પડી હોય, અથવા કદાચ હોએડીમાં ધાણીને નહેર જમાએ તેના કલેતો ચલો હોય. પણ આ વદાયવ્યવસ્થા મર્મધમાં તો તેણે પહેરેલી આ બધી વસ્તુઓ અને તેનું આપું બધું પર્વન, માઠાતીના ચમકના ઊંઘાડાના નેરનું જ તે એના છપનું ને આચરણનું તારિક અંજ હોય એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું.

વેડ શમેરી છૂટે પડ્યા પડી એ વદાયવેા નાવક કંઈ પણ ઉચે વગર બનરમાં આમતેમ રમયો. આખરે એમ કરનાં કરનાં એક જગતે દેરર પ્રાપ્ત

કિનારા પર યાજુ' નાખનારો અમેજ રાજા, અમીર ઉમરાવો, અને ખીણ સપાળી ભવપ્રેરક પદવીએ કે રથાનેને તો પાછળ ઈર્ષ્યામાં મુકીને આંદોં આવેલો હતો, અને તેની પુત્રભાવની જતિ તો પહેલાં જેટલી જ પ્રખ્યાત રહેતી, એટલે પછી એ નવો વસાવટી પોતાનો એ પુત્રભાવ વૃદ્ધતોના સહેલ વાગ અને અભપ્રેરક કપાળ પ્રત્યે, અનેક ઈમેરીઓમાં કુંદનરૂપ નીવડેલી પ્રમાણિત પ્રત્યે, સંગીત કદાપણ અને કડા અનુભવ પ્રત્યે, એમ આગરા કે પ્રતિષ્ઠિત એવા મામે સામાન્ય રીતે એળખાતી અને ટકાવપણા કે દીકરાનની ઠાપ પાડતી એવી મંબીર ગ્રુપસંધિ પ્રત્યે દર્શાવેલો. એટલે જ આપણા પ્રારંભકાળના રાજ્યવંશોએ-એરફીર, એ-ડીમર, કાસિ, બેહિંજદામ, વગેરે, લોકોએ પોતાની પ્રજાપાત્રાધાર્ય પદ્ધતિ કેદાએ એ બધા રાજ્યવંશોએ-મડુ તેજસ્વી શુદ્ધિવાળા પુરોહી દોષ એવું નથી કામનું. પણ શુદ્ધિની અજગતને બદલે મંબીર કાણપણ તે મર્ચાક્ષીમનાની તરી આવતા પુરોહી દોષ એવું સામે છે, એ બધામાં દિખત અને સ્વાધ્યવરિત રહેલી હતી, અને મુરોહી કે આશતને સમયે તેઓ રાજ્યવંશના કલ્યાણના અર્થે નોકાની મમુ-ભાની સામે જોવી રહેતી અકાયાળાની જેટલી દરનાથી અકમ ક્રોધ રહેતા હતા. એમના જે ચારિત્ર્યશુભે આંદોં અજાણ્યા તે આ નવી વસાવટના ન્યાયપિઠારી-એની મોરમ મુખાકૃતિ તથા કાવર ચરિત્રવંશવત્તમાં સારી રીતે વ્યક્ત થઈ રહ્યા હતા. કેવળ શેડ પડે એવું પ્રતાપી વ્યક્તિત્વ જ કામ્યે તો આંદોં અમેરિકાના આ સાચા પ્રજાવંશના આ સપાળા પ્રમુખજનોને આજણી જન્મમૂર્તિ ઈર્ષ્યા પોતાની ઉપરાસસમાં સ્વીકારે અથવા તો સંદેશદાના પ્રધાનમકામાં નિમે તો એમાં એને હરમકુડું મડે એવું હતું નહોતું.

આ ન્યાયપિઠારીએ પછી પેમે જુવાન અને નામાંકિત પાદરી, જેવા મુખેથી અજગનું વર્ણિક ધર્મ-પ્રચરન સાંભળવાની સૌ વાદ નેમ રહ્યા હતા એવો એ જુવાન ધર્મશુર આવેલો. એ જગતનામાં રાજકીય કૃત્રન કરતાં પણ વિશેષ શુદ્ધિવાળો અનકાઈ દોષ કોઈ કધી હોય તો તે આ ધર્મશુરો જ હતો. કેમકે ખીજા ઉચ્ચતર પ્રકારના પ્રેરક હેતુ જાણતી રાખીએ તોપણ, એ જગતનામાં ધર્મશુરોએને લગભગ

પૂજા કરી કાઢવ એટલું બધું માત્ર સમાજ તરફથી મળતું હતું, તેથી ભારેમાં ભારે મદત્તરકોશી પુરોહીને પણ એ સેવા સ્વીકારવાનું મન થાય એવું હતું, ઇન્દીય પ્રાધરે જાણ્યું છે તેમ અજગ ધર્મશુર તો રાજકીય સના પણ હાથ કરી શકે એવું હતું.

અત્યારે પાદરીને જોનારાઓ કહેતા હતા કે, મિ. ડિમ્સડેએ આંદોં ન્યુ ઇમ્પરના કાંઈ પર પગ મુક્યો ત્યારથી આજના સરપસના વિવશ મુધીમાં બાંગ્લા જેટલું જોનું એની ગતિ અને રીતભાતમાં કરી પણ જોવામાં આવેલું નહોતું. અન્ય પ્રસંગે જે શિયિયતા તેનાં પગમાં જોવામાં આવતી તે અત્યારે સરપસમાં ચાલતી વખતે તેનામાં નહોતી; તેનું શરીર પણ અગાજી પેડે વાંકું વળી ગયેલું નહોતું, પણ સીકું દટાર રાખીને તે અત્યારે ચાલેલો હતો, અને તેનો દુઃખ પણ રાખતી પેડે જોનારી છાતી પર અત્યારે તેજે રાખેલી નહોતી, છતાં આ પાદરીનું જે બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો તેનામાં અત્યારે જે જોમ જોવામાં આવતું હતું તે શારીરિક જોમ નહોતું. એ જોમ કાંઈય-આધ્યાત્મિક દોષ અને સ્વચીંપ કિસ્તાઓએ ક્ષિતો સંચાર તેની કાયામાં હાથ કરેલો દોષ. એ જોમ કાંઈય મંબીર અને દીર્ઘ ચિંતાની બીડીમાં જ તેજર થઈ શકે એવી પ્રખ્યાત વૈદિક તત્ત્વો ધરાવનારી હતાં. લેશને પરિશુમે જાપજોલો તત્ત્વભાત ને થતવનાર પણ હોય, અથવા જેનાં અશિષ્ટતા આકાશ બધી સંચરી રહ્યા હતાં એવું કથ્યમાંથી અને ઉદાત્ત મંગેલિ-શુભક અને વેપક મુદાથી વાતચણને ગમતી મંચર ઉદાત્ત સંગીન-સાંભળવાથી તેનું કદમ સંવેદનથીયે અંતર પુષકિત થતું હોય તેને પરિણામ તેનામાં એવું અપૂર્વ જોમ કાંઈય આવ્યું હોય. પણ જતાં તેની હાલિ એવી નિષ્પ્રાપ્ત ને એકાધ દેખાતી હતી. કે મિ. ડિમ્સડેએ આ સંગીત સાંભળ્યો હતો કે કેમ એ જ સંભાવ કીમે થાય એવું હતું. તેનું શરીર તો અવગણ ત્યાં જ હતું અને અપૂર્વ જોમથી અત્યારે સરપસમાં આવે દુઃખ કરી રહ્યું હતું, પણ તેનું મન ક્યાં હતું? એવું મન તો અત્યારે આ સ્વચીંપ દૂર દૂર પોતાના અંકનિત પ્રદેશમાં નિહરી રહ્યું હતું અને અવગણમાં જ તેના મુખમાંથી જે વિચારવામાં વહેરવાની હતી તેના બદલે એકવામાં

અસાધ્યથા બળપૂર્વક મરણ બની ગયું હતું. એટલે
અત્યારે તે પોતાની આશ્વાસન કમળા દેખતા નહોતો,
કમળા સાંભળતો નહોતો, અને કમળા સમજતો નહોતો.
અત્યારે તો કેવળ એનું આત્માત્મ જ તેની નિર્જન
કાળને ઉગાડી રહ્યું હતું. તે એ સ્થળ કાળને પોતાના
જેવું સદમ સ્વરૂપ આપી રહ્યું હતું. અજાણ્ય શુદ્ધિ
અજાણ્ય મારા માથાએ અત્યારે વિદ્યુત કે શક્તિ બની
બધ છે ત્યારે, પ્રત્યેક પાત્ર કોઈ મહા જગતના પ્રયત્ને
કરતાનું સામર્થ્ય એનામાં આવી જાય છે, એ પ્રયત્નમાં
તેઓ કેટલાય દહાડા ચાલે એટલું જુદું પોતાનું જીવન
બધ વાપરી નાખે છે, અને તેને, પરિણામે તે પછીના
એટલાજ દિવસો પછી એનું જીવન જ્યાં બની જાય છે.

હેરર પ્રાપ્ત અત્યારે પાદરીને એટલેજો જોઈ રહી
હતી, પણ તેને જોનાં જોતાં એના ચિત્તમાં વિદ્યુતના
બળો, મગ્ને અને એ ચિદ્વિદ્યુતના શક્તિ મગ્ને, ધરણ,
પણ કંઈ એ સપજી, સારી નહીં, પછી એ પાદરી
અત્યારે પોતાના જીવનનું જીવન અત્યંત નિદ્રા દેખતો હતો
અને પોતાની પહેલોથી પાદરી હતો એ કારણે આ
વિવાદ એને થયો હોય તો, કોણ જાણે, એને પરસ્પર
પરિચય સુધક દર્શિતિનિયમ કંઈ નહિ તો એકવાર તો
પાદરી સાથે પોતાને અત્યારે થશે એવી આશા રાખી
હતી. અત્યારે એને પેલું ધૂણું જગત, તેની તાનકડી
એકાન્ત પીઠ, તેમાંનું કીધવાળું માનું, કુંડું, અને
તે કુંડાની પડએ બેસીને મરના મરણીનીયમાં મળવાના
જોના પોતાના અજાણ્ય મેળાને જે જોઈ ને સચાપે
બરી, વાતો પોતે બનેએ એક, બીજાનાં હાથમાં હાથ
મિલાવતી કરેલી, અને જે પ્રેમ ને કુખના સહાનુભવ
કરેલા તે બંધુ, અત્યારે એને કાદ આપ્યું. એ વખતે
કેટલી નિકટ પિઠાળ બને એક પીઠની કરી શકેલાં !
એ વખતે ત્યાં રાતો કરતાં હતાં તે શું આ જ પુરુષ હતો ?
અત્યારે તો એ તેને પરાં એકાળની એ શક્તિ ન હોતી !
કેમકે અત્યારે તે અજાણ્ય અને માનનીય ધર્મગુણોના
સાચમાં, જાણે સમૃદ્ધ સંગીતના વાદ્યમાં લેણાં મગ્ને
હોય એવી રીતે, એની પડએ થઈને સરખમાં અભિ-
માનપૂર્વક ચાલતો હતો, અને તેની સાંક્રિય પદો
એટલી ઊંચી હતી, તેમ વગી તેના વિચારો પોતાના
જીવનપ્રદેશમાં એટલા વિદર હતા કે અત્યારે તે એને

અજાણ્ય અને અજાણ્ય લાગતો હતો, એટલે અત્યારે એને
યક્ષકે પેલી બંધી તો પોતાની બમણા જ હોવી જોઈએ,
અને એ બધું ચિત્ત ને કે પોતાની મનુ સમક્ષ એ
અત્યારે પણ તદ્દલ સ્વરૂપમાં લેણું શકી હતી. છતાં
અત્યારે એને લાગ્યું કે એ પાદરી અને પોતાની વચ્ચે
કોઈ પણ જાતનો સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ, અને
આવો વિચાર આવનાની સાથે એના આત્મા વિવાદથી
જાણ મગ્ને, અને હેરરમાં સ્તીપ્રતિને સદમ એવી
સંક્રિયતા અને ધર્મગીતિ એટલી હતી કે જે વખતે
જોતે અજાણ્ય આવનાં મારી રહી હતી, અને પોતાના
નિર્જનતાથી કીતલ બની ગયેલા હાથ પછાંતી પસા-
રીને તેને કુંડાં છતાં તેને, પતો ન મળે એવી રીતે
પોતાના ઉભયપ્રાધરણ જગતમાંથી તેને ચાલે ગયેલાં
જોઈને, અને તે પણ પોતાના વાચિના બંધકાર પ્રતિ
પણ વધુ ને વધુ નજીક વાગી રહ્યા હતા એવે વખતે
પોતાનીમાં તેને આમ વિદર બની ગયેલાં જોઈને, એને
એટલી બંધી દાઝ ચડી કે તેનો આ મુતો માથે કરાંતી
સધાની શક્તિ એનામાંથી ચાલી મધ,

પલે પણ મગ્ને તો પોતાની માતાના અંતરમાં
આવી રહેલા આ બધા વિચારો સમજી શકી હોય અને
તેથી એ વિચારોને અનુરૂપ વર્તન બને દાખવતી હોય,
અથવા તો પછી એ પાદરીની આસપાસ અત્યારે જે
વિદરતા અને અજાણ્યતાનું વાતાવરણ રચાઈ ગયું હતું
તે સ્વચ્છે અનુભવી શકી હોય તેથી, એમ મગ્ને તે
કારણે, સરખ તેની આજળા ધરને પરર થયું ત્યારે
એ જાણથી અસ્વચ્છ બની ગઈ, અને બાંધનાની તેવારી
કરતા પછીની પેઠે હેરર લાગી, એ આપ્યું સરખમ
ચાલ્યું જુદું એટલે તેણે હેરરના મોં સામે નજર કરી.
‘આ’ તે બોલી, ‘પેલા તરાં પાસે મને બધી
હારી હતી એ જ આ પાદરી ?’

‘ચૂપ, બેસ પર્ણ !’ તેની માથે ધરિયા કંઈ,
‘જગતમાં જે આપ તેની વાત આંહી બજારમાં આપ-
જાણી ન કરાવ.’

‘અત્યારે તો એ એટલો બધો મુશ્કે ને અતડો
લાગ્યો,’ હોસીએ આજળા બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, ‘કે
આ એ જ પાદરી હતો એમ મને તો ખાતરી થે ન
થઈ. નહિ તો અત્યારે હું એની કને દોડી જાત, અને

માનવગતિનો નિઃશબ્દ જોવાને કે તીવ્રી ચીસ સંભળાઈ રહી હતી. કોઈ કાંઈ વાર તો, યુવ નિરત-બધ સા નની વચ્ચે કાચબાનો જોડો ધનિ જ કેવળ સંભળાતો હતો, તેમ કોઈ વાર તે જાતી પૂરી કાને નહોતો આવતો. પણ પાદરિના અચાજ ધીરા સાન્ત મરિને ઊંચી ને કલાકાશથી બનતો હતો એ ખલે પણ અદમ્ય જોમથી બપોરે એ આગળ તે આગળ ધસી રહ્યો હતો ત્યારે પણ-વિશાળતા અને સુચોદતામાં એ બપોરે ખૂબ વધીને ટોચે પહોંચતો હતો, આખા દેવગતે મયોમય ભરી દહને તેમાંથી ઊલરાઈ બધ જવારના ખુલ્લા વાતાવરણમાં બપોરે છલકાઈ જતો હતો ત્યારે પણ-તે કોઈ બાન-પ્રવૃત્તિ એકાગ્રતાથી સાંભળી રહેલ હેતુ તો તેમાં એ એનો એ વેદનાનો સ્વ જ સાંભળે એમ હતું. એ વેદના તે શાન્તી હતી કે એ વેદના તે કુઝળી દગાઈ ગયેલા, કદાચ પાપી પણ ખરા, એસ એક માનવહૃદયની વેદના હતી, અને એ માનવહૃદય, પોતાના એ કુઝળે કે પાપની ક્રોધ વાત માનવગતિના મહાહરણને કહેતું હોય, ને પ્રત્યેક પળે-પ્રત્યેક પહે-નેતી ચક્રાનુપ્રતિ કે સુમાની કમના કરી રહેતું હોય-અને એ પાયાના જસપથ નિષ્કળ ન જતી હોય. એવી અમર પાદરિના આ અવાજ-એ વખતે-કરી રહ્યો હતો. પાદરિના પ્રક-ચનને સીધી પેઢારે પ્રભાવશાળી ને અવગારક અનાપનારી કોઈ વસ્તુ હોય તો તેએ મોતી આ ધીમે બપોરે બોલતો આજ જ હતો.

આ બધા વખત, હેરફેર પેઢા મોંઘડાનાં પમથિયાં આચળ પૂતળાના જેવી નિરતબધ બનીને ઊભી રહી. આ પાદરિના અવાજને અત્યારે એને આંદો ન જડી રાખી હોત તોપણ, પોતાની રુનેતીની પ્રથમ પળ આ રમણેનાં સર ધમેકી એ કાંઈ પણ આ રમણે એનું અનિરુપ આશ્ચર્ય રૂઝ હોત એ ચોક્કસ બના અતરમાં જોડે જોડે કંઈક થયા કરતું હતું-એ કંઈક એનું અરણ્ય કે તેને નિચારતું મામ તો ન આપી સમજ, જ્યાં એના મન પર જન્મ્યાર બોલકૂચ લાગે એનું કંઈક અંતરમાં સહાય થયા કરતું હતું-કે પોતાનું સમજ જીવન, આગતનું તેમ પછગતન એમ ઉત્તમ પ્રકારનું પોતાનું સમજ જીવન, અને એક સુરે સક્રિયા હોતા કેટ પદાર્થની પો આ સ્થળની સાથે મંજાઈ રહેતું હતું.

દરમિયાન પક્ષ પોતાની માનું ધણું મૂકીને જાન-માં રહેવાનુમતર રમવા લાગી હતી. ત્યાંના જંબીર રત-આચળ સોજિયા ટોળાને, કોઈ ઘડાઘર થેરા રહ્યો ધૂંધળી આજા પ્રકાશવાળી પર્ણપત્રમાં અડધું કંપક જલું અને અડધું દેખાતું એનું કોઈ ચમકાર પીઠાવાનું પક્ષી, તેની એકે કાળી પછી બીજી કાળી પર ફરકા મારીને, એ આખા સોજિયા રૂનેને જેમ રમણીય બનાવી દે તેવી રીતે, આ નાંતકડી બાળાની તરંગી અને ચમકાર રમતો તથા ચેપાઓ, પ્રથમ બનાવતી હતી, તેની ચેપા-ઓ આરોહ અરોહવાળી અને જ્યાં ધણી સંદે તે, તીવ અને અનિચિત્ર હતી તેની એ ચેપાઓ પોતાના અંતરમાં ચાંચમચ ઉડામને અંતર કરતી હતી, આને તેની માતા બહુ સ્વસ્થ નહોતી એ કાચે એના રિશપ-રે આ ઉડામભાવ જાણે આને તેનામાં મેરો પ્રવળ બન્યો હતો. પોતાની સદા પ્રશ્નિયાન અને રૂપી કરતી એની કોતુહલિતે નામત કરે એનું કંપક પણ નેતી કે તરત જ પલ ત્યાં દોડી જતી હતી, અને એ મનુષ્ય કે પદાર્થ બધે તેની પોતાની જ મિશરન હોય એમ પોતાની મરજીમાં આવે તેટલી ધડી તેને પોતાના કાષ-માં પકડી રાખતી હતી. પણ એ મનુષ્ય કે પદાર્થ આ રીતે તેને વધ થયો હતો તેના બદલામાં તે એ મનુષ્ય કે પદાર્થને પોતાના ચિત્ત પા એક પવતાર પણ રાખીત્વ બોજરવા દેતી નહોતી-પોતાનું ચિત્ત કાંઈ ધડી કુંડી એ મનુષ્યો કે પદાર્થ પા ચોટાડી રાખતી ન દેતી. જાનરમાં એકા ધમેકાં પુરિલ લેતા તેની આ બધી ચેપાઓને નેડે રથા અને એ ચેપાઓ જોઈ નેતો તેએ સિમત કર્યાં હતાં, જ્યાં આ બાળકીની વાનકડી કાચામાં વારા થતા સોનકડીની અવલુંનીય મોહકતા તથા તેનો ચેપાઓની વિચિત્રતા નેતરને એ કાંઈ આ સુતી બાળક છે એવો અસિદ્ધ દર્શનવા વચર તબ્બે રહેતાં નહોતાં. તે દોડતી દોડતી રેડ ઇન્ડિયન અને જાંબ પહોંચતી હતી, અને તેની આને ઊભી રીતે તેના મોં સામે તારી રહેતી હતી. એટલે એ રેડ ઇન્ડિયનને ચળું હતું કે પોતાના રમતાં પેલ વિશેષ જગડી રાજાનું એ બાળક છે. ત્યારે સદય, ધૂંટતાથી, તેમ સાથે જાળી એટલા જ લાશિયક મીનપરક, ખારવાઓના રોગાની અંદર ધસી-પેડે

છિન્નનો જેમ મુમિવાસી જગતી પુરુષો હતા તેમ આ સમુદવાસી સ્વામિવર્ણી જગતી પુરુષોના ટોળામાં ધરી-એટલે આ પર્વે એ જાણે સમુદવાસી સંસારીનાં મુખકેડી કપડાંએ માનવ આલિંગનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતેય, અને રાતને વખતે વદાણના અર્ધે ભાગે નીચે આમુદી રહેતો વહવાનન એ જાણે એનો આત્મા હોય એવી રીતે એ આદવાઓ તેના તરફ આકર્ષ અને પ્રસંગના બદલવુંકે જોઈ રહ્યા.

આ સમુદવાસી પુરુષોમાંથી એક જાણુ-બીએ કાષ નહિ પણ હેસ્ટર પ્રાણન સાથે વાતે વાગ્યો હતો તે પેઠે વદાણધર્મી-પર્વના સ્વરૂપથી એટલે જાણે મુખ જની મોઢી કે તેણે મુખન કરવા મારે તેને હાથમાં પકડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ છાકરીને પકડવી એ તો હવામાં મધુર અવાજે મુખના પકડવા જેવું અશક્ય હામતા તેણે પોતાની ટોપીની આસપાસ ચીંટાએલી સોનાની સાંકળી લીધી અને તે એ છાકરી ભણી દેઈ. એટલે પહેલે તરત જ તે પોતાની ડોલ તે કમરની આસપાસ પરી દીધી અને એવા મુખન કોઈપરથી વીંટી દીધી કે એકવાર ત્યાં જોવા પડી જોનારને તે એના શરીરના એક સાદરિક અંગ જેવી જ લાગે, અને એના વિનાની પર્વની કલ્પના કરી પણ તેને અશક્ય લાગે.

‘તારી મા તે પેઠી દિગ્ગોષિકા અદર ધારણ કરનારી બાઈ જ, મારું ને ?’ એ વદાણધર્મીએ પૂછ્યું. ‘તો મારો એક સંદેશો તેને પહોંચાડીશ ?’

‘એ સંદેશો મને ગમે એવો હશે તો પહોંચાડીશ’ પહેલે સંવાદન આપ્યો.

‘તો એને કહે’ પેઠો જોલ્યો, ‘કે હું પેલા સામળા ચહેરાના અને મુખિયા ખજાનાની છુટા વેરને કસીથી મળ્યો, તો તારી મા કહેતી હતી એ પ્રકરણ પોતાનો મિત્ર થાય છે તેથી આ વેદ કેતે જ વેને વદાણમાં પોતાની સાથે લાઈ આવવાનું માથે લે છે. એટલે તારી માએ હવે તમારા એ જાણુ-સિવાય બીજા કોઈની ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. આટલું કસી હું એને, એની કાકણ છોડી દે’.

‘બીમની દિગ્ગોષિકા તો કહે છે કે મારા પિતા તો બરાબ ચહેરાવાદ છે,’ તોડાની રિમત કરીને પર્વે જોડી લાડી. ‘એટલે તું મને આવા અજાણ નામે બોલાવીશ,

તો એ વાત હું એ શહેરવાદને કહી દઉંશ, એટલે પર્વે એ તોડાનું નેચવાએડાઈ તારા વદાણની પક પકડીને તેને હેરાન હેરાન કરો દેજી.’

પછી બજારમાં વરિયુંકે રસને લુપ્તને એ છાકરી તેની મા પાસે ગઈ, અને ત્યાં એ વદાણધર્મીના ચહેરા તેને કહી સંભળાવ્યો આ સાંભળીને જે પછે પોતાને અને પાદરિતે માટે દુઃખની જૂલજૂલામણીમાંથી નોંધકે રસ્તો નીકળ્યો હામતા હતો તે જ પછે બજાર પોતાનું દુર્ભાગ આવી રીતે તેનો સામળા અને બાવકર ચહેરો ફર રિમતપરકે પોતાના એ રસ્તા પર દેખાઈ જાયું. નોંધકે હેસ્ટરને બજારનાં સ્વરૂપ, અને દંડ સંભરણીયતા મુજબ આત્મા લગભગ દગલો થઈને ટળી પડ્યો.

વદાણધર્મીએ આપેલી આનમને લઈને આ રીતે એનું ચિત્ત ચિન્તાઘસત બની મધુ દળું એ જ વખતે એની ધીરજની એક બીજી રીતે પણ કસોરી થઈ. આ વખતે આજુબાજુના મામળાદેખાંથી અનેક માણસો આંહી શહેરમાં આવ્યા હતા. એમણે આ દિગ્ગોષિકા અદરની વાત અનેક વાર સાંભળેલી હતી, સેકેડો જેવી અને અલ્પિનજારી અદરામોથી એ વાતે એમના મનમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, પણ જતાં એ અક્ષર એમણે નજરોનજર કરી પણ નોંધે તોલે એટલે એ કોષો, રિત વદાણધર્મી અને વિનંદ કરવાની બીજી ગળી રીત અને સાંધેના અત્યાર મુખીમાં ખાસાસ થઈ જતાં હવે હેસ્ટર પ્રાણનની આસપાસ રોજી મંથા, અને અનાડી મગર રોચાઓનાં જોડી રીતે અને કોતુકપરકે નિગમવા લાગ્યા એ લોકો આપે સંજોગરિત અનેતા હોવા છતાં અમુક હામતા ધેરાવાથી વિશેષ નજીક તો જેઓ હેસ્ટરની પાસે ન જઈ શક્યા, એટલે હેસ્ટરથી અમુક હામને છેડે એ કોષો જાણા ત્યાં અને પેઠી બેઠી સંસારમાંથી તિરસ્કારને એ કેન્ડાપમારી બજારવાદ વહેતો હતો તેનાથી દાસેમાંપને અમુક અંતરને છેડે તે સ્થળે એ લોકો બંદાઈ રહ્યા. આ બધાં પ્રેરકાનું ધોડિયું નોંધકે તથા દિગ્ગોષિકા અદરની પાછળ રહેતો અર્ધ જાણુને આદવાઓની એક ટોળી પણ ત્યાં આવી પહોંચી અને તેમના તકડામાં રહેવાથી માળા થઈ ગયેલા તથા મુરંજિક દેખાવાના ચહેરાં એ ટોળામાંથી બહાર કાઢીને એને જોવા લાગ્યા. આ જોરોએનું આ પ્રકારનું નિહા

કુનુદય દર્શનિ રેડમિનિયને પળ તેના એવ સાચે,
અને બમકદાર ભરતકામ વચ્ચે રાખેલી આશ્ચર્યકાર ધારણ
કરનારી વ્યક્તિ અવશ્ય આ લોકોમાં કોઈ ઉચ્ચ પદવી
ધારી વ્યક્તિ દશે એમ ધારીને દેવદરની છાતીને સ્પર્શ
જેવી સામગ્રી આંખે એવીદરી જોઈ રહ્યા. આખરે,
નમસ્કારીઓ પળ, આ જુના અને વાસી બની ગમેલા
વિષયને એમને કસ જીવન્યોને એ બાબતમાં આનંદ
લેતા જોઈને એમની દેખાદેખી અને એવથી રી વળી
પછી મોંઘાંઘે ભગી લોકનાં એ જગ્યાએ પ્રવેશન
વચર આમનેમ રચના સાચા, અને પોતાને સુપરિચિત
એથી આ કસ કસાને 'અને તો ભગીએ છીએ એ
બધું' એવી જુની પિઝાન સચરની દંડી ઉડાસીન દરિ
વડે, દેવદર પ્રાપ્તને ઉપર ગણાવેલા બીજાં જ્યાં એરે
કરતાં કદાચ સૌથી વધારે પીઝ આપણ સગા. આ
રેણામાં, પોતે સાત વરસ પર જેલવા દરવાજાની બકાર
આવેલી એ વખતે આપણે ઉપરની જે બાક્યોની એક મંડળી
તેને નિરૂપવાને ત્યાં વાદ જેની કામી હતી તેની તે જ
બાક્યોને આંદો પળ એવે જોઈ, એ બાક્યોમાં
આંદો એ જ જગ્યા પ્રાપ્તી હતી, તે એ જ્યાં વધે
સૌથી નાની અને પ્રતિએ સોમાં અપરાદ રૂપે કામગ
અને અનુકંપાથીજુ કદાચની એવી જેવી જુવાન બી હતી.
પળ એ જુવાન સૌ આ વચસામાં મુઝરી રહ
હતી અને તેનું કસરત દેવદરે પોતે તેવાર કહું ૬૩.
દેવદર દબે આ બાળીર દેવા સગમતા અક્ષરને દૂર મુલતમાં
જ દર દેંકી દેવાની હતી પળ ત્યાં આ અનિમ પળે
તો તે અક્ષર પ્રત્યે, પોતે તે ધારણ કરતા માંડે તો
પ્રથમ દિવસથી માંડીને તે આજની વડી સુધીયાં કરી
પલ નહિ ખેંચાએલું એટલું બધું પાલ લોકોનું તેના
તરફ આજે વિચિત્ર રીતે ખેંચાયું, અને એટલે જકિન
ખગમળાટ તેને આજે મચાવ્યો.

પોતાને યાચેલી સગા હુન્ન્યામ અને કુરતાપૂરક
નર્મ પોતાને જરી રાખતી જગ્યાલી હતી એવા એ
લોકનિઘ અને લોકોગુરુનાં વિષયપર જનેતા એ અક્ષર
વર્તુલમાં દેવદર આ પ્રમાણે કામી હતી એ વખતે
પેજો માનનીય પાદરી પોતાના પરિત્ર પ્રવચનપીઝાપ
જોએ, રહે એ ઉચ્ચ રચાનેથી તોચ દરિ કરી પોતા ન
શ્રોતાસમાજને નિરખી રચો કને એ શ્રોતાસમાજ

અચારે તેનું પ્રવચન ભાગતાં સાંભળવા સર્વથા તેને
અધીન બની રહે કને, એક બાજુએ એ મન પૂરક
ધર્મમંદિરમાં શ્રોતાઓનાં પ્રમાણનું પાલ બની સૌથ
કરવાનેને કમુજગ્યાવી રચો કને! તો બીજી બાજુએ
દિગ્ગજોદેવો અક્ષર ધારણ કરનારી આ પ્રતિત સૌ
બજાર વચ્ચે લોકોની નિન્યા અને કોટકનું પાલ બનીને
લાચરી બરી દશામાં કામી હતી! આ દશામાં આ
બને વચ્ચે આટલું મદદ અંતર કોવા છતાં એ બનેતા
દેવા પર એક જ કસકસા યગમી રહે હતી એવું
અનુમાન કરતા જેલો અનિમ તો કામુ જ બનાવી
સાં! એક અસમ્યક કાતા ખંજ કને સહે!

૨૩

હિંબાળોકિયા અક્ષરનો. રહસ્યરંગેટ

એકામતાપૂર્વક સાંભળી રહેલા શ્રોતાસમાજને
મદાસાયરનાં કાળગાનાં મોતની વે કહ્યે ને જામે
ઉપાડી જતો એવો પાદરીનો વજાનજાકાયાં કુદક
અચાર આખરે શાંત પાયો, દેવદર સાંભળવા પછી
સપ્તે પ્રસરી રહે એવી મંબીર શાન્તિ પગવાર બધે
પ્રસરી રહે. પછી, શ્રોતાએ બરો પોતાને અન્ય જગ્યા
માનમરેલમાં કાંઈ મંબીર પ્રવળ જાકાં શકિતાં
પાલમાંથી મુકન થતા લેવા અને, એ પદમાનકપ્રો
શમાં રહેતી સચળી અદ્ભુતતા અને રીકતા બાવ
તેમના ચિતમાં ફલુ સમર બધાં હોય, એવી રીતે
અનુમજાટ અને અધેઅધિન આવેશોકદાર થતા સાચો.
અને બીજી જ પળે એ સમુદ દેવતા દરવાજામાંથી
પસારાજી બકાર નીકળવા લાગ્યો. હવે પ્રવચન પૂરું
થયું હતું, એટલે એ પ્રવચન દારા પાદરીએ જોને પોતાના
જગ્યાં રાજોથી મજમતું અને પોતાના વિચારોના
સીરખથી મવમથતું બનાવી દરિયું તે વાંતાવચ્ચ કરતાં
પેતાની અમલ- રચના પાધિયે મનોસ્થામાં હવે સૌ
પાલ રચી હતા તો તે મનોદશા અને તે પ્રકારતા છવતે
નજારી શકે એવા જુદી જ જગ્યાના વાંતાવચ્ચની હવે
તેમને જરૂર લાગી.

પ્રકાશ વાનાવચ્ચમાં અ બ્યા એટલે ક્રિમતો આનં
દોદેક સૌની જાણે તોડી રાજોદેવે જાકાતા લાગ્યો.

પાદરીનાં સ્તુતિવચ્ચેનાથી એ આખી રોરી અને બનત એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી માછ જોડી દરેક જણ સ્વાનુભવથી વધુ સારી રીતે સમજ શકેલા હોય તેવો અનિપ્રાય આ પ્રવચન સંબંધી એકબીજાની આશય વર્ણવી બતાવ્યા સિવાય આ શ્રોતાઓને એન પડ્યું નહિ. એ સૌના એકત્ર અભિપ્રાય મુજબ, પાદરીના આજ્ઞાના પ્રવચન જેવું શાણપણ ભણું, ઉદાત્ત, અને ઉત્તતભાવનામય પ્રવચન બીજા કોઈ પણ પુરુષે કહી પણ કદ્યું નહોતું તેમ જ ઇશ્વરીપ્રેરણા આ પુરુષનાં મુખ વાટે નેહલી સ્પષ્ટરૂપમાં બહુત થતી હતી તેથી સ્પષ્ટરૂપમાં અન્ય કોઈ પણ મર્ત પુરુષના મુખમાંથી કદીપણ બહુત થએલી નહિ. લેખિત વચ્ચે એ ઇશ્વરી પ્રેરણાને ઊપરલોકમાંથી તેનામાં કીન-રતી, તેના સમગ્ર આત્માને વ્યાપ્ત અને સ્વાતીન કરી હતી, પોતાની સમક્ષ જે સજોશું પ્રવચન પડ્યું હતું તેમાંથી તેને સતત રીતે બહાર લઈ જઈ ઉચ્ચ પ્રેરણામાં ઉગાડી જતી, અને તેના શ્રોતાઓની જે તે પોતાને પણ આશ્ચર્યજનક હાલે એવા વિચરેથી બહાર દેતી નજરોનાર નેત્ર યકતા હતા. તેના પ્રાચનનો વિષય, આંહી અરણ્યપ્રદેશમાં આ ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ રૂપી જે નવી વસાહત તેઓ સ્થાપી રહ્યા હતા તેને ખાસ લક્ષમાં રાખીને, માનવ સમાજને અને ઇશ્વર વચ્ચેના સંબંધ એ જણાવતા હતા, અને પોતાના પ્રવચનના સમાપ્તિભાગ ભણી આવતાં જણે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતા હોય એવો ભાવ-પ્રાચીન સમયના યાદુદી પયશંજોના નેહથી જ અનિવાર્ય રીતે તેને આ જ વિનયના માટે પ્રેરતા હોય, પછી એ યાદુદી ખામજરી અને તેની વચ્ચે એટલો બેદ અરો કે પેલા યાદુદી કથાએ એ પોતાના રૂપર રૂપરમાં હોય વરસશે અને તેનું સત્તાનાથ જશે એવું અવિશ્વકથન કરેલું. ત્યારે આ મુજબ ઇશ્વરના આંહી નવેસરથી એકાં થએલાં સંતાનોને માટે કાંઈ ગોરેચાણી અને તેજસ્વી ભાવિ નિર્માણ છે એવું અવિશ્વકથન કરતા હતા, જ્યાં આટલો બેદ જાદ કરાશે તો એ પ્રાચીન પયશંજોના નેહથી જ અનિવાર્ય રીતે તેને પ્રેરી રહેશે ભાવ-તેનામાં વ્યાપી રહેશે. પણ જ્યાં, એ સપાળ-ભવિષ્યકથનની અંદર, એ સમસ્ત પ્રવચનની પણ અંદર, કારણને એક પ્રકારનો હિંસા

વેત, વિશાદભર્યો સૂર પણ નોવામાં આવતો હતો, અને એજ ઉત્કાશપ્રેરક અવિશ્વકથનની સાથે સાથે જ આવેલ વિષદમય સૂર-ભજોનો તોળાં એનો એક જ અર્થ થઈ શકે એમ હતો, અને તે એકે આ પ્રદેશનું ભવિષ્ય તો એકે ભારે ઝગજગું છે, પણ એ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય તો જોતે લાંબો વખત આંહી રહેવાનો નથી એમ એને લાગતું હતું. આ રીતે આંહીથી અલગ સમયમાં જ ચાલ્યા જનારા પુરુષના જેવો સ્વાભાવિક વિશાદ તેના પ્રવચનમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. હા, તેના ઉપર એ એટલો બધો પ્રેમ રાખી રહ્યા હતા અને જે પોતે પણ તેમના સૌના પર એટલો બધો પ્રેમ રાખી રહ્યો હતો કે સર્વે જતી વખતે પણ નિસાસો નાખ્યા વગર આંહીથી છૂટું પડ્યું તેને મુંડક લાગતું હતું એવા આ તેમના પાદરીને, પોતે અજાણે જ મૃત્યુ પામવાનો, અને આ સૌને રહતાં મૃત્યુને પોતે અલગ સમયમાં જ આંહીથી ચાલ્યો જવાનો એવા ભાવોના વાગી રહ્યા હતા. આ ધર્મચુરના પ્રવચનનો જે અંતિમ અસરકારક ભાગ હતો તેમાં ખાસ સંચોરતા લાવનારું તત્ત્વ આ જ હતું-પોતે હવે આ પૃથ્વી પર થોડી થીંટી જ મહેમાન છે એવું જાન જ એ અંતિમ સંચોરતા લાવનારું તત્ત્વ હતું. આજનું પ્રવચન તો જાણે કોઈ સ્વર્ગથી ધ્રુવરેલો આકાશમાં જોડી રહ્યો હોય, અને એ જાણે જોડતાં જોડતાં પથાર તેજ આ સૌ-લોકો પર પોતાની તેજસ્વી પાંખો ફેલાવી એજ સાથે તેજ અને હાથ-કમલ અને માથા-જાનેનું અફસું વાતાવરણ રચી તેમના પર સ્વર્ણમય સાયોની ઘૂંટિ કરી હોય એવું લાગતું હતું.

આ રીતે રવરંડ મિ. ડિમ્સડેલના જીવનમાં આવે એવો અવસર આવ્યો હતો-અને, આજ અવસર સંસ્કારમાં ધણીખરા માયુસાના જીવનમાં આવે છે, જોકે આવે છે તે પહે એમને તેનું ભાન હોતું નથી, અને એ અવસર વીતી ગયા પછી થશે દૂરથી પોતાના પ્રમથ જીવનનું સિંહાવરોક્ષન કરે ત્યારે જ એમને એ વાતની ખબર પડે છે-કે જે અત્યાર સુધીમાં, એના જીવનમાં આવી અજોડ તેમ હવે પછી આવવાના એવા સમગ્રા રહ્યાં-વિશેષ યદુદી અને વિશેષ ઔરવપુણું હતો. એ જમાનામાં મૂળ તો ધર્મચુરનો અવસર જ બહુ

પવિત્ર ગણાતો હતો, અને સમાજમાં તેનું સ્થાન જ અતિ ઉચ્ચ મનાતું હતું, તેમાં આ ક્ષેત્રોનો ન્ય ઇશ્વરના એ પ્રારંભિકોમાં અસાધારણ સુદ્ધિગર્ભ, સમૃદ્ધ વિદ્યા, અને નિઃકલંક ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા એ બધી વસ્તુઓ કેહાં પણ ધર્મગુરુને જે સૌથી વિશેષ ગૌરવસ્પદ ઉત્તમ સ્થાને બેસાડી રહે. તેમ ઉત્તમ સ્થાને આજે તે બિભે હતો. પોતાના વરણીપદવ્યાની સમાપ્તિ વખતે આખ્યાનપીઠના અધ્યક્ષ પર આવીને પાદરીએ એ સંમંતિપ્રચક નગન કહ્યું, ત્યારે હો કહ દમ માં તેમ સમાજમાં તેનું સ્થાન આટલું બધું કિયું હતું, ત્યારે એ જ વખતે પેલી દેશર પ્રાપ્ત બીચારી ફરોતીના માંથણ આગળ ઊભી હતી, અને પેણે દિગ્બોધિયો અક્ષર તેની ડાબીને દણુ ડાબી રહ્યો હતો.

ફરી વળી પાછો સંગીતનો અવાજ રાગ થયો અને દેવગાના દરવાજામાંથી નીકળતા સૌનિક રણકર્ણનાં પગલાં સંભળાવા લાગ્યાં, આંતરીથી હવે સરથમ ચાલતું ચાલતું તમરના સાર્વજનિક સભાગૃહમાં જવાનું હતું, અને ત્યાં એક જાણ મિત્રજાની પછી આવતો સમગ્ર મમારજા પૂરો થવાનો હતો.

એટલે વળી પાછી કોરોનાં ટોળાંથી જવામ સમેજા એ વિશીષ્ટ માર્ગ પર માનનીય અને રવાનવાર ધર્મ-ગુરુઓનો સમૃદ્ધ સાલનો જ્વેવામાં આવ્યો, અને મુજાને આવાધિકારીઓ, યદ અને શાશ્વ વડીલો, પવિત્ર પાન-રોમી, અને સર્વ નામાંકિત અને અચેપર પ્રરોતો પોતાની અંદર ઘરોને પસાર થતા દેખીને ટોળામાંના લોકો બનો બાત્તુ ખસી જઈને માનપૂર્વક માર્ગ ક્ષી આપવા લાગ્યાં. એ સરથમ ત્યારે લગભગ જગતેચ ગોઠમાં ચાલી પહોંચ્યું ત્યારે એક એરી મજૂના કરીને તેને આરકાર આપવામાં આવ્યો, આ મજૂના-એ જમાનાના લોકો પોતાના શાસકો પ્રત્યે જે જાતોચિત માનભાવ અને વફાદારીની લાગણી દર્શાવતા હતા તેના આલેખકાર રૂપ નિઃસંકે ગણાય એવી હતી છતાં અત્યારે તો-જે ઉચ્ચ વાક્યભાવના ધરાવે હજી તેમના કાનમાં ગુંજન કરી રહ્યા હતા તે વાક્યભાવને જોતાજ-નવા હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરેલાં ઉત્સાહના અરમ્ભ ઊભરા જેવી જ સૌને લાગી. ફરકને એ ઊભરો દાઢવાની એક સરખી પગલા થઈ આવી અને દરેકે એકીપણે તે

પોતાના પરીશીપી પાસેથી-ઝીંડી લીધી, એ અરમ ઉત્સાહનો ઊભરો શોભાગણ દેવગામાં હતો ત્યાં સુધે મહામહેવતે લાગી ચાલ્યો હતો; પણ આંતરી ખુલ્લ આકાશ નીચે આવ્યો, એટલે કેક આકાશના ઉચ્ચતમ શિંદુ સુધી પહોંચી નળ એવા રૂપમાં મજૂના કરીને પ્રકટ થી, આ કેકણે માનવમેદની એટલી બધી ઊભ-રાતી હતી અને એ મેદનીના દિશમાં એક જ રસ એવા પ્રજાગરીતે ગુંજ રહ્યો હતો, કે વાગરોડુ, મેક-મજૂના, કે સમુદગમજૂના કરતાં પણ જાંદરે લુધરે અવાજ એ ઉત્પન્ન કરી રહ્યો એમ હતું, અનેક હોવા છતાં એક જ જાવ સી એરીસાથે અનુભવી રવા દતા, અને તેથી અનેકમાંથી એકરૂપ જાની ગએજા એક વિરહ હૃદયમાંથી કાઢતો હોય એવો એ સૌનો સમિ-ચિત રસ હતો. ન્ય ઇશ્વરની શુભિમાંથી આવતી લુલદ મજૂના કહી પણ ઊઠતી નહોતી, ન્ય ઇશ્વરની શુભિ ઉપર આજે આ પાદરીને જેલું માન મળી રહ્યું હતું તેલું રાન એ દેશમાં કેહાં પણ મનુષ્યને તેના મત્તમકુ તરફથી કહી પણ મળ્યું નહોતું !

તો પછી આ વખતે એ પાદરીની પોતાની સ્થિતિ કેવી હતી તેના મતલબની આસપાસ એ વખતે વાતાવરણમાં તેજસ્વલતા ઝલકવાર તણખા સમજી રવા નહોતા ? અભ્યાસિકાના જાણે આવું અભારિય રસમ પામ્યા પછી અને અલોભાવજ્યાં પ્રશંસાને લાથે દેશુદા માન પામ્યા પછી, મધ્યમમાં માસની વખતે તેમાં પચસાં મું ખરેખર આ પૂરીનાં ધુણ પર જ પડતાં હતાં.

સૈનિક અને ધર્મગુરુઓનો એ સમૂહ સરથમમાં આવવા વધી રહ્યો હતો એ વખતે સૌની આંખો આપણે પાદરી ચાલી રહ્યો હતો તે સ્થળે ચોટી રહી હતી. લેકેમ્લેમી અંદરનાં માલેએ જેમ જેમ તેનું હર્ષન પામતા ગયા તેમ તેમ મજૂના રાત્રીને અંદર અંદર ગણચણાટ થવા લાગ્યો, પોતાના આવા-ભાવ નિજ-પ્રત્યે પણ એ કેટલો નજીવો અને ફીકો લાગતો હતો તેનું સજીવ જોમ-અથવા તો કહીએ કે પવિત્ર પેમામ સંભળાવી રહ્યો ત્યાં સુધી ધપર તરફથી એ પેગમની

સાથેસાથ જે પ્રેરણાળય તેને ગમેલું તે સવળું પ્રેર-
ણાળય-ચોનાનું કન્યન નિષ્કારક પૂરેપૂરું જનરાણ
ગમેલું હોનાથી હવે તેની કાલામાંથી ચાલુ મણું રહ્યું.
તેના સાથ પર તેમણે જે મુરખી હતી હમણાં જ
નિરખી હતી તે, હોલનાર્મ જતા અંગારાની અંદર
છેલ્લી આવી જતી ગયકની પેઠે ત્યાંથી અદ્યપ
ચમ મધ હતી. તેના ચહેરા એવો શમ જેવો શીકા પડી
ગયો હતો કે એ કોઈ છવના માણુકને ચહેરા છે એવું
લાગે જ લાગે; તેના પગ માર્ગમાં આવતાં ચાલના
એવા લયકતા દેતા. કે એ કોઈ ચેતનાળો માણુક
સાથે છે એવું લાગે જ લાગે. આટલું લયકતા ને
જૂજવા છતાં એ ભોંપ પર પડી ન ગયો એ જ વચ-
કસી વાત હતી.

હૃદિ અને સંવેદન મિ. ડિમ્પેઇઝમાં ભરતી
આવી ગયા પછી હવે તેમાં એટ રૂઝ-ચકાથી તેજમાં
આવી ગયેલી નિર્મળતા નોંધને તેના બવચાપમધુએ-
માંથી એક જાણ-વંદનીય જેના વિચ્છન-એકદમ તેને
ટેકો આપેલા આગળ આવ્યો. પણ પાદરીએ કપતાં
કપતાં છતાં નિશ્ચયપૂર્વક એ પ્રક પુરુષને હાથ પાછો
કેળો. તેની ગનિતે ને ચાલતું એકું નામ આપી સમજાવ,
તો હતું પણ તેણે આગળ ને આગળ ચાલ્યા કર્યું. પણ
પદરી કીને તેની મતિ તો નાનું બચ્ચું જૂજતું જૂજતું
માનવાનો પ્રયત્ન કરે-પોતાની માના પોતાને ચાલનાં
શીખવવા માટે જરા દર હાથ પહેાગા કરીને જીવી હેવ
તેના પર મીટ માંડીને એ બચ્ચું ચાલવાનો જેવો પ્રયત્ન
કરે-તેના જેવા આ પાદરીની ગતિ લાગતી હતી.
અને હવે આમ લયકતાં લયકતાં પણ તે, સ્મૃતિમાં
સારી પેઠે જરાક ગમેકા અને ટાઢ તડકા વરજાદ આર્થ
ખાઈને બૂપરા જની ગમેકા પેસા માંવકાની સામે-
વસેરા પહેલાં હેઠર પ્રાઈને ત્યાં જગતની નિરકારસરી
દૃષ્ટિ કલાકો સુધી વેકી હતી એ માંમકાની સામે-આવી
પહેાંચો હતો. અત્યારે પણ હેઠર ત્યાં નાનકડી પર્વને
આંગણેએ રાખી જીમી હતી ! અને અત્યારે પણ એની
જાળી પર પેસેા દિમ્પેઈઝેા અદ્યપ ચમકી રહ્યો હતો !
વાલસમૂહ તો નેકે હતું પણ ભમ્ય અને ઉડકાસજીવું
કૂચગીત ખમ્મરી રહ્યો હતો. છતાં પાદરી આ સ્થળ
આગળ આવીને અટકી ગયો. એ કૂચગી નેકે તેને

મિજબનીમાં ભાગ લેવાને માટે આગળ ને આગળ વધ-
વાને પ્રેરી રહ્યું હતું, છતાં તે તો આંદો અટકી ગયો.

છેલ્લી થોડી પળાથી બેલિંગહામ સચિત્ત દૃષ્ટિએ
તેને નિશ્ચય દબો દબો અને તેની દ્વિચચાસની દેખરેખ
રાખી રહ્યો હતો. એટલે તેને આંદો અટકી ગયેલો
એકલે સરચણાં પોતાનું સ્થાન છોડીને તેને મદદ કરવા
આગળ આવ્યો, કેમકે મિ. ડિમ્પેઇઝને દેખાવ નોંધને
તેને લાગ્યું કે એ કોઈ તેને મદદ નહિ કરે તો તે અવ-
શ્ય દબી પડ્યો. પણ આત્મા આત્મા વચ્ચે જે અસપષ્ટ
સૂચનો ચાલી રહ્યે છે તેને બહુ ગણકારવાની જોકે સૂચા
બેલિંગહામની ટેવ નહોતી, છતાં અત્યારે તેણે પાદરીના
દેખારમાં કંઈક એવું જોયું કે તેની વાતમાં પોતે માણું
મારવા જેવું નહીં એવું કંઈક સૂચન સમાને તેમાંથી
આવોઆવ ચર્ચ આવ્યું. દરમિયાન લોકસમુદાય તો
પાસાં જાણી ભવમિશ્રિત માન અને આશ્ચર્યથી જોઇ
રહ્યો હતો. એમની દૃષ્ટિએ પાદરીની આ પાર્શ્વ નિર્મ-
ળતા તો એના અપાર્શ્વ સ્વર્ગીય બળત્વની જાણ પાસે જ
માન હતું. અને આ પાદરી તેમના દેખતાં જ રજા
દૃષ્ટિએ ગંભી ગંભી અને સૂર્ય દૃષ્ટિએ વધુ ને વધુ
તેજસ્વી થતો થતો જાયે ચડતો ચડતો આખરે સ્વર્ગધામ-
માં પહેાંચી ગયો હોવા ને ત્યાંના તેજેમ્મ લોકમાં વિલય
પામી ગયો હોવા તોપણ તેના જેવા પવિત્ર સાધુચરિત્ર
પુરુષને માટે એ જનાવ કંઈ ન માની સકેમ એટલે
અંધે ચમત્કારી એમને ન જ લાગેો હોવા !

ત્યાંથી પછી પાદરી માંચકા લાડી વચ્ચે, અને
જેનાના દાથ તેણે લાંબા કર્યા.

‘હેપ્પર,’ તે બોલ્યો, ‘આમ આવ ! બેઠા પર્ક, તું
પણ આવ !’

અત્યારે એ બન્નેને તો જોઈ રહ્યો ત્યારે તેનું મુખ
સજવા જેવું શીકું પડી મણું હતું; પણ છતાં એના
પર કોઈ વિચક્ષણ પ્રકારની મુદતા અને વિચ્ચવ્રતિ પણ
જેવામાં આવતી હતી. છેલ્લી તો પોતાની લાલકણિક
પડીયા જેવી ચસે દેખતી દેખતી એકદમ તેની પાસેદોડી
આવી, અને તેના મૂંઢણની આસપાસ પોતાનાં હાથ તેણે
પીંટાપી દીધા. હેઠર પ્રાઈન પચુન્નરે કંઈ અનિચાર
વિધિનિમીલ પોતાની ઇચ્છા નિરૂદ્ધ એનેમકડેકી રહ્યું
હોવા એવી થીમી ગતિએ તેના લખી આવવા લાગી

પણ તેની છેક પાસે પહોંચે એ પહેલાં વચમાં અટકી ગઇ. બસાબર આ જ દાણે પોતાના સકંજમાં સપડાએયો. પાદરી અત્યારે જે કામ કરતા માન્યો હતો તે કરતો અટકાવતા મારે તેને પકડી રાખતા હતાં રાજર ચિત્તિજીવન લોકોના રોગામાંથી એકાએક બહાર ધરી આપ્યો—અથવા અત્યારે તેના મુખપરના ભાવો એટલા બધા બચતામય, દુઃખતાપૂર્ણ, અને વિરૂદ્ધ હતા કે તે કોઈ અવ્યવસ્થામાંથી એકાએક નીકળી આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. એ ખરેખર ક્યાંથી આવ્યો એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આ હુદ્દો એકદમ આગળ ધરી આવ્યો, અને પાદરીને તેણે બાવડું પકડીને રાખી રાખ્યો.

‘એલા ગાડિયા, કોને રહે! શું ધાધું છે તેં આ બધું?’ તે ધમિયા બોલ્યો. ‘હસેલી કે એ બાઈને પાછી! જવા કે એ છોકરીને પછું! સૌ સારાવાનાં થઈ! હાલો મક્કતો શું કામ તારી કાતેને કસકિત કરે છે અને અપમસિયું મોત વહોરી લે છે? હલુ હું તને બચાવી શકું એમ છું! મમંગુર તરીકા તારા પવિત્ર ધંધાને પણ શું પું કાળી રીતી લગાડવા માગે છે?’

‘ઓહો, દુઃખ લુન્ધક! મને લાગે છે તું જાહુ પડ્યો છે!’ તેની સામે મીનિહરી જનાં મક્કમ મીટ માંડિને પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘તારી સત્તા પૂર્વે મારા પર હતી એ હવે રહી નથી! લગવાનની મદદ વડે હવે હું તારા હાથમાંથી છટકી શકું એમ છું!’

આમ કહીને તેણે હિંમજાકિયો અડ્ડર ધારણ કરનારી બાઈ તરફ ફરી પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. ‘હેરટર પ્રાઇન,’ આતુરતાભરી વેધક ચીસ નાખીને તે બોલ્યો, ‘પરમ બીભૃષ અને જનાં પરમ કરુણ એવ. લગવાન, સાત વરસ પર જે કામ કરતાં હું અચકાએલો, અને જે ન કરતાથી મારે એ બધો વખત મહાપાપ અને દારુણ વાતનાંતો મોઝે સહન કરવો પડ્યો છે તે કામ આજે મારા પર ક્યા કરીને આટલે લગી વખતે આપરે કરવાની હુદ્દિ આપે છે, તો એ લગવાનને નામે તું આંહો આપ અને તારું બધું મારામાં મેળવી છાને મને વીંટળાઈ વળા! બધા તારું હેરટર, પણ એ બધે દેરાવાનું તો છે લગવાને મને આપી છે તે હુદ્દિ બધાં દેરી

બધ ત્યાં જ. આગણી હાથે અન્યાય પામેલો આ અભાગિયો પુણ આપણને એ કામ કરતાં પોતાનું બધું જોર અજમાવીને અટકે છે—નેતું પોતાનું તેમ સાથે ચપતાનું પણ સઘળું જોર અજમાવીને આપણને અટકાવવા આવે છે! તો આવ હેરટર! અને મને જરા ટેકા આપીને પેલા માંચડા પર લઇ જા!’

રોગામાં લારે ખગલગાટ યમ દુષો. મરણમાં પાદરીની છેક જ પાસે ઊંચેલા રમ્ય વર્તીકારી પુરો પો પોતે અત્યારે મોતા હતા તેનાથી એટલું બધું આશ્ચર્ય પામી ગયા, અને આ બધા ઉપરથી જે એક જ અર્થ તરકાજી સરૂર એમ હતો તે એક બાબતી એમને કોઈ રીતે મળે કોતરે એમ નહિ હોવાથી અને બીજી જાણથી એ મિત્રાવ બીજો કોઈ અર્થ મૂકે એમ નહિ હોવાથી આ બધું ભેદને એટલા બધા મૂઝાઈ ગયા, કે વિષંબર અત્યારે જે રીતે ન્યાયવ્યવસ્થા કરી જાયો હતો તેના તેઓ મૂક નિષ્ક્રિય પ્રેક્ષક માત્ર તેઓ બની રહ્યા. તેમજ પાદરીને, હેરટરને અને ટેકા છાને અને પોતાની આસપાસ નીંટાયેલા હાથનું અચરંબન લઇને એ માંચડાનાં પરચિયા ચડતો દોડી, આ બધો વખત ઉભવના પાપને પરિણામે જન્મેલા પેલા ખાગમો હાથ પાદરીએ પેતાના હાથમાં દાળીને પકડી રાખ્યો હતો. હુદ્દો રાજર ચિત્તિજીવન પણ, પાપ અને દુઃખનાં એ નાટકની અદર ભાગ ભજનાર એ ત્રણે વ્યક્તિઓની સાથે અચકાગતો ચંચલ મરાવનાર પુરુષ હોવાથી, અને તેથી એ નાટકના આ અંતિમ દરમ વેળાએ હાજર રહેવાનો ખરા હકદાર હોવાથી, તેમની પાછળ પાછળ ત્યાં આવ્યો.

‘આપી દુનિયા દૂરી વળો હોત ને તું,’ પાદરી તરફ કાણું મોં કરીને નેત્ર તેણે કહ્યું. ‘તોપણ એ આ માંચડા સિવાય એરી એક પણ જગ્યા તું ન શોધી શકત કોયામાં કોયી કે તોયામાં નીચી એવી એક પણ જગ્યા તું ન શોધી શકત—ને ત્યાં તું મારા હાથમાંથી છટકી જતી!’

‘લગવાનને પાડ કે મને એ માંચડા પર જ એ લઇ આવ્યા,’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો જતા આમ બોલતાં બોલતાં તેં ધૂજનો હતો, અને તોફે તેના હેઠ

કારણાં. હવે તેણે બાપી મહા જાંજેરી નાંખી અને પેત્રી બાપ તથા બાળકો એ બંનેને ઊભાં દત્તાં તેવાથી એક પથ્થુ તે આગળ આપ્યો.

‘એ કલંકસંસા એના પર પથ્થુ હતી જ !’ તેણે પોતાનું કથન આગળ ચલાવ્યું. આખી વાત કહી નાખવાનો તેણે અત્યારે એવો મહત્ત્વ નિશ્ચય કરી નાખ્યો. હવે કે આ બોલની વખતે તેના અવાજમાં પથ્થુ એક પ્રકારની વિકરાળતા આવી ગઈ હતી. ‘અમ-વાનનાં નેત્રા તે જોઈ રહ્યાં દત્તાં ! ફિરવાઓ. પથ્થુ તેની તરફ નિરંતર આંગળી ચીંધી રહ્યાં દત્તાં, સખાનને જય તેના બચાવર ખખર હતી, અને તેથી પોતાની સજ્જતી આંગળી તેને વારંવાર આડકાટીને સતન રીતે ચાતના આખી રહ્યો હતો ! પથ્થુ એ આઠમીએ પોતાની કલંકસંસા ભારે દક્ષતાપૂર્વક લોકોની આગળથી છુપાવી રાખી હતી, અને તમારી વચ્ચે તો તે, આવા પાપપથ્થુ જન્મ-તમાં પોતાના જેવા પવિત્ર પુરુષને વસથું પડ્યું હતું તેથી સદાયે વિગાદમય રહેતા, અને પોતાના સ્વર્ગધામ સાથીઓની સોજન વચર દુનિયામાં તેને એકસા વિવેચે માણસ પડતા દત્તા તેથી સદાયે ગમતીન રહેતા આમના. જેવો દેખાર ધારણ કરીને જ કરતો હતો ! પથ્થુ હવે, પોતાની મુલ્યપણે તે તમારી સમક્ષ આવીને ઊભો છે ! ને તમને હવે હૃદયરતો દિગ્ગોષિયો અહાર એક વાર ફરીથી જોવાનું ફરમાવે છે ! અને તે તમને બચાવે છે કે, એ દિગ્ગોષિયા અહારની સજ્જતી બેટી ભયાનકતા ભક્ષમાં ભર્યે તોપણ, પોતાના શરીરની ખુદ છાતી પર જ તે જે કલંકસંસા ધારણ કરી રહેલ છે તેની તુલનામાં એ દિગ્ગોષિયો અહાર તો કેવળ પડછાયો માત્ર જ છે, અને તેની છાતી પડતા એ રાતોચોળ પ્રમ પથ્થુ, તેના અંતરના ઊંમણના ભાગને આ બધાં વરસ પ્રજ્જાની રહેલ હાલતા તો કેવળ આજ પ્રતીકરૂપ જ છે ! ભગવાન-પાપીને કેવી સજ્જ કરે છે એ સજ-ધર્મ રાંધા થતી હોય એવું કાઈ આંહો છે ? હોય તો જુઓ ! જુઓ એ સજ્જતી આ ભાવંકર નિશાની !’

પછી ભારે આવેશભરી ચેષ્ટાપૂર્વક તેણે પોતાની છાતી પર રાખેલો ધર્મચુક તરીકેનો પદો તોડીને ફર કર્યો. અને એ ફર થઈ કે તરત પેત્રી કલંકસંસા પ્રકટ થઈ ! પથ્થુ

એ સંજ્ઞાનું આંદો વર્ણન કર્યું એ ધર્મવિમુખતા ગણાય એક પગ વાર સુધી ત્રામથી કમકમી ઊઠેલા એ માનવ મનુષ્ય પોતાનું મહત્ત્વ ખાન એ ભાવંકર અને નિશ્ચયકારી સંજ્ઞા પર કેન્દ્રિત કરી રહ્યો, અને પાદરી જય, અતિ નીંદ્રા બતાવતી આ કરોડકીની પથ્થુ, એ ચાતના છતાં વિશ્વ મેજનવાર પુરુષની અદ્ભુત વિશ્વમયક સુરખીયાં છવાઈ ગયેલી મુખમુદ્રા ધારણ કરીને એને જોઈ રહ્યો પછી ધીછુ જ પથ્થુ એ માંચણ પર તે કમરો ધર્યો પડ્યો ! હૃદય તેના જરા રોષ આપીને અડ્યો બેઠા રહ્યો અને તેનું માથું પોતાનાં છાતી પર ટેકવું ભુલ્યું રાજર ચિત્તિચરણ પથ્થુ તેની પડખે નીચે નમ્યો, પથ્થુ આ વખતે તેના અંદરના જેમાંથી છવન સાવ ઊઠી ગયું હોય એવો ભાવજલ્મ અને મુદ્દ જેવો લાગતો હતો.

‘મારા હાથમાંથી છટકી ગયો અરધા તું !’ પહેલાં એક વાર ઉચ્ચારેલા શબ્દો તેણે અત્યારે વળી ફરી વાર ઉચ્ચાર્યા. ‘છટકી ગયો તું મારા હાથમાંથી !’

‘ભગવાન તને ક્ષમા કરે !’ પાદરીએ કહ્યું. ‘ને’ પથ્થુ મદામચંકર પાપ કહ્યું છે !’ આમ બોલીને તેણે ચેતનશ્વ બનરા લગેલી પોતાની આંખો એ ડાસા બગલથી ફરતી લઈ દેશ્વર અને એની પુત્રી પર સ્થિર કર્યો.

‘બેટા પર્વ !’ તે મન્દ રીતે બોલ્યો, અને આમ બોલતી વખતે તેના મુખ પર, કાઈ આત્મા હવે આરામ લેવાને માટે આડો પડતો હોય એવું માયાભર્યું મંદુર સ્મિત રચી રહ્યું ; અને, અત્યારે તો હવે છાતી ચાતને આજ સુધીની સખળો બોલતે તેના દેવા પરવા અથવા ગમે હોવાથી એ બાતકની સાથે જરા મનાક કરવાની તેને કૃતિંય યદ્દ આવી હોય એવું પથ્થુ કેવાઈ આવતું હતું- ‘બેટા પર્વ ! હવે મને બચી ભરીશ ? પેત્રા જન્મમાં તો તું મને નહોતી ભરતી ! તો હવે ભરીશ ?’

પર્વે તેના હોઠ પર બચી ભરી. એટલે સજ્જતી રક્ષકકથા રૂકટ યદ્દ મર્મ. દુઃખાર્દના આ મન્દ દરખમાં એ નિરંકુશ બાળકોને પથ્થુ ભાગ ગમવવાનો આપ્યો હતો તેથી તેણે તેના અંતરમાંની સખળી અનુકંપાવિતે સંવેન જનારી દીધી હતી ; એટલે બચી ભર્યા પછી તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલીને તેના પિતાના ગાંઠને બીજવવા લાગી, અને આ આંસુનો ધાર ભાળે કે એવું

પચન આપવા લાગી કે એ બાળકી પણ માનવ સુખ દુઃખ વચ્ચે મોટી થવાની, અને અત્યાર સુધી જન્મ સમિ જન્મિત રાખી હતી તેમ આખી જિન્દગી સુધી તેની સામે બંધનિત રાખી દુનિયા સામે બહારવટે નીકળવાને બદલે તે પણ મોટી થશે બીજી સૌ સ્ત્રીઓના જેવી પરંપરાનુસારી સૌમ્ય સ્ત્રી બનવાની. અત્યાર સુધી તેની માતા પ્રત્યે એને ખાસ પગવવા પીડા માટે મોકલાએલા ફત જેવું પદનું વર્તન હતું, ખૂબ એ વર્તનનો પણ આ પાતળી દલે અંત આવ્યો.

‘હેસ્ટર, પાદરી બોલ્યો, ‘હે, રામરામ હવે!’

‘હું આપણે નહિ મળવાનાં કરી પાછાં? ‘પોતાનું મોઢું’ તેના અંદર નહક નીચું આણીને એણે ધીરે અચાને પૂછ્યું. ‘હું આપણું અમર શુભ આપણે સાથે રહીને નહિ સાચવાનાં? એક બીજાને મળવા માટે તો આપણે બનેએ આટઆટલાં કુખે વેળાં! તારી આંખમાં મોતની ચમક દેખાય છે, એટલે તું અત્યારે ફર ફર અનન્યતાને નિરખી રહ્યો હો એમ લાગે છે! તો કહે ભેષ્યે ત્યાં તને શું દેખાય છે!’

‘શૂન્ય, હેસ્ટર શૂન્ય!’ કંપના ગંભીર અવાજે તે બોલ્યો. ‘તારે એક જ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે આપણે જે નીતિનિયમનો ભંગ કરીએ, આઠી અત્યારે મોતી રામરામ ખુદશું ક્યું એ જે વાપ ક્યું તેમ જ દલે તો તારે અદ્વિતિય વિચાર કરવો જોઈએ! ખાસ મને લગ છે કે હવે આપણે મળી તો સકવાનાં નહિ જ! કેમકે જે પહેલ આપણે આપણા બગવાને બૂલી ગયા-દરેક તપાસે પરંપરાના આત્મા પ્રત્યે તો પૂન્યભાવ પેલા દુરાચારદારા તપાસે જડિત કર્યો-તે પાતળી જ પછી, બંધનમાં હતી પણ અકષણે કોઈ ચિરસ્થાથી અને પવિત્ર મિત્રન કીરીયા વાલ એવી આસાને માટે રથાન રથું જ નથી. બગવાન આ જન્મ બંધે છે અને એ પદમ કરુણ છે! એણે મારા પ્રત્યેની પોતાની કરુણા મારી પાતળાએમા જેટલી પ્રશંસિત કરી છે તેટલી કપાંચે નથી કરી, આ મળવનો દમ મારી જાતી પર સમાનો જડી રાખીને તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ અસ્થિત કરી છે! મારા અંતરની વેદનાને સહાની સમજની સખવાસ પેલા કમળમુખા લગકર આંખોને મારી દને મોતપીને પણ તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ પ્ર-

શંકિત કરી છે! અને આવી રીતે સૌના દેખતાં વિરળી બદનામી લખું મોત વહેરી દેવા મને એણે આંદો આવવા પ્રેર્યો તેમાં પણ તેણે મારા પર કરુણા જ દાખવી છે. આ મળી પાતળાએ અને કરુણામાંથી એક પણ ને મારી પર ન નાખ્યું હોત કે એમાંના એક પણ કષ્ટના અનુભવમાંથી મને મુક્ત રાખ્યો હોત, તો મારો અનંતકામ ને માટે વિનાશ જ થયો હોત! માટે આવી કરુણ પતાવનાર અચવાનના નામનું સત્તન કરો! બસ કેરળ એની છંછા જ બહીષ્કારી થાઓ! રામ રામ!’

આ હેસ્ટર શબ્દોની સાથે પાદરીના પ્રાણ પણ તેના બોલિવામાંથી તીક્ષ્ણ થયો. લોકોનું આપણું રાણું અત્યારસુધી શાન્ત સત્પથ બનીને આ બધું કોણે કર્યું હતું, અને એ જોવાથી ઉત્પન્ન થતા ભાતિ તે આશ્ચર્યના ભાવે તેના દેવામાં એટલા અવેગાલ્સક બીજગના દવા કે એ ભાવેને લીધે તે મૂક બની ગયું હતું, અને પોતાના અંતરની એ સાગર્યા ચાલીદારા બગાડ કરવા જેટલી પણ સરપ્રતા કે માત્ર પણ તેને રથું નહોતું. પાદરીના અતિમ શબ્દો સાંભળ્યા એટલે લોકોએ મામી ધડીયા રૂંધી રાખેલા ભાતિ અને આશ્ચર્યના આભાવે એક દમ મુક્ત થયા. અને પાદરીને આત્મા આલેષક હોડીને ચાલે અંતે કે તરતે જ એ ભાવો-વિવક્ષણ મળ્યમળાડ રૂપે મૂડી તીકરવા.

૨૪

સમાપ્તિ

આ મહત્તા પ્રકરણમાં વર્ણવેલ મહેતા પ્રવંશ વિશે મોટા સ્વચ્છ રીતે વિચાર કરી શકે એટલા-એટલા કે ધણ-દલા રીતવા પછી મૈથિયા પર પોને જે જેએણું તેના લોકોના અંદર એક કરનાં વધુ દેવાએ ફાલ મળ્યા.

મારા જાનના પેશો તો એ આશાગિયા પાદરીની બની પર, હેસ્ટર પ્રાર્થન ધારણ રતી હતી તેની આશે. દમ પ્રતિગિ જેવો દિગ્બોધિયો અણ પોને જેએણો એમ રહેસ લાગ્યા પાદરીના શરીર પર એવો અણ રેતી રીતે ને કાચથી પ્રાપ્ત થયો એ વિશે જાનજાનના ખુલાસ થવા સાગે, પણ તે બધા દરમ અટકાઈ જ જતા, કેમકે અટકળ મિત્રાવ બીજું કોઈ સાધન જ

અભિપ્રાય આપવાનું તેમની પાસે હતું નહિ. આમનાં કેટલાક એમ કહેવા હતા કે હેરટર પ્રાપ્તિ પોતાની બનાવતી પછી પહેરવા માંગે છે જે રિવલ્વરી ફેરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલ પોતાની જાનને હમદમારી ઉપજાવે એટલું કંઈ આપનારી એક જાનની તપશ્ચર્યા પાછી દીધી હતી, અને એ તપશ્ચર્યા તેણે તે રિવલ્વરી પછી દબેશને માટે આશુ રાખી હતી. બીજા વળી એમ કહેતા હતા કે પાટીના શરીર પરની આ કપડકસવા તો બહુ મોટી મોટી પ્રકટ થએલી, અને તે બુતપ્રેતવિદ્યામાં પારંગત એવા છુદ્દા રોજર વિલિઅમ્સે જાહેર અને ઘેરી આસપાસ દ્વારા તે પ્રકટવા ત્યારે જ. તો વળી બીજા કેટલાક ધીરે રહીને પોતાની એવી માન્યતા દર્શાવતા હતા, -અને આ લોકો પાદરીની વિરુદ્ધ પ્રકારની સંવેદન-શક્તિ તેમ માનવીના મનોવ્યાપારની તેના શરીર પર થતી અસર એ જાને બરાબર સમજી શકે એવા હતા, તે ધીરે સારે એમ કહેતા હતા-એ એ બનાવક સંજોગો પાદરીના અંતરને પ્રકાશાપનો જે છોડે સતત રીતે કાઢતી રહી હતો તેના ક્યૂબ આયિર્શવ માત્ર જ હતો, અને એ અજરની પ્રત્યક્ષ છાપ વડે બગવાને તેને જે કપડકર સખ કરમાવેલી તે જ એકંસતા વ્યક્ત કરી રહી ની. આ બધા વિવિધ તર્કો અને વાદોમાંથી વાંચકને જે પડે તે એ પુછીથી સ્વીકારે. જાણી અમે તો એ ત્રણ વિદ્ય વિશે જેટલો પ્રકાશ ફેડી શક્ય તેટલો જાણે. આદી પ્રપત્ત કર્યો છે, એટલે એ વિદ્યાનું કલ્પન બનાવી ચૂકેલ હોવાથી, દીર્ઘ ચિંતાને લઈને અમારા મગજમાં જડાઈ ગયેલા એ ચિદ્ધને અમે તો, હવે ત્યાંથી બૂચારી જ નાખતા માગીએ છીએ.

જતાં આ એક નવાકલરી વાત છે, કે આ પ્રસંગ આદિથી અંત સુધી નજરે નજર જોનારા, અને રેપરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલ પરથી એ પ્રસંગ દરમિયાન એક જગતાર પથ પોતે નજરે નહિ. ખસેડેલી એવા ઘણા કરનારા, કેટલાક ગાયુઓ. એમ કહેતા હતા, કે નવજાગેલા જાગરના શરીર પર જેમ કશીયે ડાબ ન હોય તેમ આ પાદરીના શરીર પર પથ ઉપર કશો તેવો કશોય કાંઈ બિલકુલ હતો જ નહિ. વળી એ લોકોનાં કહેવા પ્રમાણે તો, હેરટર પ્રાપ્તિને જે દુરાચારને પહોંચીએ આદત્તા લાંબા સમયથી પોતે દિગેશનિયો અસ્તિત્વારથી

કરેલા પડેલા હતા તે દુરાચાર સાથે પોતાનો દૂર દૂરનો જવા સંબંધ પથ સંબંધ આ પાદરીએ પોતાનાં અંતિમ વચનોથી બિલકુલ વ્યક્ત કર્યો જ નહોતો, અથવા પોતાની આખરની પગની સંમ્બંધમાં તેનો આઠો ધ્રુવો પડ્યું કર્યો જ નહોતો, આ પરમ માનવીય ને પ્રતિષ્ઠત સાક્ષી-ઓના કહેવા પ્રમાણે તો, પોતે ધરતીની અણી ઉપર જ છે એમ અનુભવે હોવા છતાં, તેમ પોતાને જોઈ રહેલા મામે ઉમેરો લોકસમુદાય તો પોતાને રંગનિવસી સન્નો અને ફિરસ્તાએવા વર્ગમાં જ ક્યારેના બળા પ્રમેયો મજબૂતો હતો એમ પણ અનુભવે હોવા છતાં, પૈલી પનિત સ્ત્રીના બોળામાં પોતાનું શરીર નાખી હતી તે મરણ પામ્યો તે તે આદિ ઉત્તમોત્તમ મણાતા પુરુષની સાક્ષતા અને નીતિમતા પણ ફેરવી અપ્પ અને અધિકૃતિતર હોય છે તે જગતને બતાવવાની પોતાની ક્યૂબને લઈ જ. એ પાદરીએ પોતાનું સમગ્ર જીવન માનવજાતિના આધ્યાત્મિક એવને અર્થે અપ્પી નાખ્યું હતું અને આમ સમગ્ર જીવન માનવજાતિની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં અર્થ નાખ્યા પછી પોતાના મરણને પણ તેણે એક પરમ તારના દર્શન રૂપ બનાવ્યું હતું, અને એ દ્વારા પોતાના પ્રસંગે તથા ભક્તોના અંતરમાં આ એક પરમ વિશ્વકોરક છતાં મહાન એટલું સાબ કરવા માગેલો હતો કે અનંત વિશુદ્ધિના પ્રમાણમાં-વિશુદ્ધિસાગર પરમાત્મની દરિયે-તો આપણે સૌ એક સરખા પાપીએ જ છીએ પોતાના એ પ્રકારના મરણના તો તોને તે એમ શીખવવા માગેલો હતો કે આપણામાં સૌથી વધારે પવિત્ર હોય એવા પુરુષ પણ છપરતું અનન્ય વાતચત અને અસીમ કરુણા આપણા પર કેવાં પડતી રહ્યાં છે એટલું જોઈ શકતા નેટલે જ, અને કેલ માણસ, પોતાના આજ્ઞાસ માનવ માનવોચિત ક્યૂબને જાણે બહુ મોટામ બતાવવા જતો હોય તો તેના એ અવધક્યુને ઉચ્છેદન કરેલો જ, પોતાના માનવચેતુઓથી જુદો પડે છે-તેથી-વિશેષ ભેદ તેનામાં અંતે બીજાં સામાન્ય અનુભવોમાં કંઈ નથી. હવે, આ પરમ, અંબીર સર્વ છે એમાં તો કંઈ ના પાડી શકાય, એમ જ નથી, જતાં મિ. ડિમ્સડેઇલના જીવનપ્રમંજનો, રચનાઓ અર્થ કરેલા એ તો, કેલ માણસ જુદો અને, જુદામાં રહેલાનો પદ્મહિન આસુ ન છે એમ પુરવ રાકી-આપે, એવં

અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, હિંગોગ્રાફિયા અક્ષરને ચમકાવી રહેલા ખરા બપોરનાં સ્પર્શકરણો જેટલાં સ્પષ્ટ અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, છતાં તેના મિત્રોમાં, અને ખાસ કરીને ધર્મશૂરના મિત્રોમાં તેની ચારિત્ર્યવિરુદ્ધિનું સમર્થન કરવાની જે દુરાચલી શક્તિ બેવામાં આવે છે તેનું જ ઉદાહરણ-માત્ર છે.

આ વ્રતાત લખવામાં મુખ્યત્વે કરીને અમે એકપ્રમાણ-બૂત દરતોએ અને અનુસર્ષા છીએ. આ હસ્તલેખ જુના વખતનો છે, અને હેઠલ પ્રાપ્ત સાથે અંગત પિણલ ધરાવનારા અથવા નવરે બેનારા પુરો. પાસેથી વાત સાંભળનારા માણસોની મૌખિક લુગાનીને આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. આ હસ્તલેખ અમે હિંદુ જે મન્ત્રવ્ય વ્યક્ત કષ્ટું છે તેને પૂરેપૂરો રીતે આપે છે, એ ખાસ પાદરીના દુઃખપૂર્ણ જીવનમાંથી અમને અનેક નૈતિક આપે. ક્ષેત્રે છે, પણ આંહી તો એ બધામાંથી એક જ એક સ્વરૂપે રજૂ કરીશું : 'સત્પરીક્ષ બનો! સત્પરીક્ષ બનો! સદાયે સત્પરીક્ષ બનો! તમારા ચારિત્ર્યના અનિષ્ટ અરો જગત આગળ ધુપાવો નહિ, પણ જરા પણ સકાર્ય વગર તે સૌને તોડો દો અને કમ્પ્રાઈઝી કિંમત ન હોય તો પણ તમારા અનિષ્ટ અરોનું જગતને સ્થન ધાપ એવું કંઈક મિલ્લ તો સદાયે અવરજ અવરત કરો જ રહો.'

મિ. ડિસ્કોલ્ડના મૃત્યુ પછી લગભગ બીજી જ ટાંકી, રોજર વિલિંગ્જનને નામે એળખાતા પેલા જુના દેખાવ અને વર્તનમાં અસાધારણ પરિવર્તન થઈ ગયું. એ પછી તરત જ તેનું સંપૂર્ણ જોમ અને ચાંચલ —શરીરિક તેમ માનસિક ઉભવ પ્રકારની તેની અમરત સકિન્ —મળે તેને તથાને આવી મધ દોષ એવ લાગતા માંડ્યું, કેમકે તે પછી જગીનમાંથી જડમૂળથી હોબી નાબોધું કામ માંખું સુર્યા તારામાં જેમ ચીમ-જામ જાય તેમ એ પણ ચીમજામ ગયો, સુગમને કૃષ મધ ગયો, અને મળે કે માનવમાત્રમાંથી હીમ યને યને લગભગ આ અલ્પ-જ મધ ગયો આ અજાનિયા માખસે રોજરને જ પોતાના જીવનની મુખ્ય ધર્મન જ રીતી દીધી હતી; કુચળાપરક જાણ એવાં બિ બચરિયન રીતે વેર વાળ્યું એવી પાછળ જ. પોતાનું સંપૂર્ણ, ધર્મવાન મધાધ્યું હતું. અને જ્યારે એ રે

પ્રતિમાં એને પૂરેપૂરો વિગ્ધ મર્યો, જરા બાકી ન રહે એવી રીતે વેર વાળવાની એની તેમ જ્યારે પૂરેપૂરી પાર મરી, ત્યારે પછી એની એ અનિષ્ટ શક્તિને માટે કષ્ટું કામ રજૂ નહિ, એને જીવતી રાખે કે ટકાવી રાખે એવું કંઈયે પછી પાછળ રજૂ નહિ-ટૂંકામાં, આ દુનિ-વામાં કદી પણ સખતાની પ્રશ્ન ચાલુ રાખવાનું એની પાસે રજૂ નહિ-એટલે પછી આ અમાનુષી બનેલા મનુ-બ માટે એક જ વસ્તુ કરવા જેવી બાકી રહી, અને તે એ કે પોતાની એ દુર્શક્તિને માટે પોતાનો સરદાર ને નાગક સખતાન પોતાને જ્યાં પરતું કામ આપે, અને એ કામના જલ્લામાં એને થોડા પુરેકાર આપે એવા પ્રદેશમાં આંદોથી ચાલ્યા જવું, પણ અત્યાર સુધી આ વાતમાં આપણા મિત્રો અને નિકટવર્તી પરિચિતજનો બની ગયેલાં આ બધાં હાથે જાયો. પ્રત્યે-રોજર વિલિંગ્જનને તેમ તેના આ માથીએ પ્રત્યે-બધું નિષ્કરન બનનાં અમે બને તેટલી દવાગતિ દાખરના હમ્મીએ છીએ. તદ્દનુમાર વિચાર કરીએ તો પ્રેમ અને પિકકાર, રાગ અને દેવ અંદરખાતેથી તો એક જ તત્ત્વ છે કે કેમ એ અત્રે કાન અને અવેશ્યતાં માટે સમિક સમમી પરી પાડે એવો હીતુકપ્રેરક વિગ્ધ લાગે છે. એ દરેક શક્તિ, પોતાના પૂરેપૂરો વિકાસને મટે, રામતા કે દુષ્ટતા જગત્ત્રય બનેલ અધિકત સાથે પુષ્કળ ગાદ પરિચય અને કોઈ આંદરજાનની અપેક્ષ રાખે છે; એ દરેક શક્તિમાં, જે શક્તિ ધરાવતર વ્યક્તિને પોતાના જીર્મિનન અને માનસ જીવનના પોષાને માટે બીજી કોઈક વ્યક્તિ પર અનિવાર્યરૂપે જ આધાર રાખવો પડે છે. અને એ દરેક શક્તિ, ઉર્દામ પ્રેમ રાખવારને તેમ જ ઉર્દામ પિકકાર રાખવારને પોતાના એ પ્રેમ કે પિકકારનું નિગમજીવ વ્યક્તિ આવી જાય ત્યારે, સાર એકરણે અને જીવનમાં પછી કંઈ જ કરવાનું નામે એવો સર્વથા હેતુક-વ બનાવી મૂકે છે; તેથી તાત્વિક દષ્ટિએ જોઈએ તો તો, આ ઉર્દામ શક્તિઓ મૂળમાં એક જ છે. અને ઉર્દામ વચ્ચે કંઈ એક દોષ તો તે કેવળ એટલે જ છે કે એમાંની એક રજાંબ દીખતા તો બીજી સંપાના જેવા રીતે પીળા ઉર્દામના વાતારનુંમાં પીકકારએટી દેખાય છે. એટલે આંતરિક જનનામાં તો આ જુદી રીતે અને પાસી એક બીજાની દુર્શક્તિના બોધ જતી અજેડા દેવા છતાં-એ બનેલે, દુર્દોષની

પોતાની શિક્ષાર અને દેવની શક્તિઓને, પરિવર્તન પામે-
ને એમને પોતાને ખાતર પણ ન પડે એવી રીતે નિર્ભય
સુશ્વેદન થતી ગયેલી અનુભવી દેવ તો એમાં
આશ્ચર્ય જોયું નથી.

પણ આ તારિલક ચર્ચા અલગ સાખીએ તો.
આમરે વાયવને જ્યારદારદિએ મદરવની એવી એક
દશીકત જણાવવાની છે. છુટી રોજર ચિંતિતવર્ષ ગુજરી
મશે (આ બનાવ પછી વરસ દહાડામાં જ ગુજરી મશે
એ) એટલે તેના અંતિમ વસિયતનામાનો કુચે, જેટલ
પ્રાણનો પુત્રી પદ્મ, આવી અમેરિકામાં તેમ અસલ-
વન ઇંગ્લેન્ડમાં એમ બંને દેશોએ મળાને થયી સારી
મિલનગતો વાગે તો આપશે મશે, અને એ વધિવન-
નામાનો અમલ કરવાનું કામ ને મુખ્ય મેસિગદામ તથા
રેવરંડ મિ. રિંક્સનને સોંપના મશે.

આ રીતે પદ્મ-એ જમાનાના સેડો જેને રાવનની
એસાદનું આગક માનવા દના એવી એ હોદ્દી-અમે-
રિકાની નથી દુનિયામાં સૌથી મોટી મિલનગતી વારસાદ
બની. અને ત્યારથી પછી સોડાની એ બજા પ્રત્યેની
શક્તિમાં-તેના સંબંધીના જનતાના વિચારમાં-જે મદરવનું
પરિવર્તન થયું, તેમાં પણ તેને આ મોટો વારસો મળે
એ દશીકતને. 'જુદુ મોટો દિરસો દેવો. આ વારસો મળ્યા
પછી સોડો તેના પ્રત્યે આદરપૂર્વક નેવા લાગ્યાં એટલું
જ નહિ, પણ એ માદીકરીએ એ આ મુલકમાં જ પમ-
વાનું ચાલુ રાખ્યું હોત, તો પદ્મ પરણ્યા સાવક
ઉમરની પાન એ વખતે, એ હોદ્દીનું જીવન, રવંદાદી
રક્ત, આ વસાહતની અંદરના કેમ સૌથી વધારે પદ્મ-
નિષ્ઠ ધ્યુરિનકૃણા રક્ત સાથે સમવાસ મિશ્રિત થઈ
મળું હોત. પણ વેદ ગુજરી મ્યા પછી સોડા જ વખત-
માં દિગંજોડિયો અક્ષર પારણ કરવાની એ જાણ, અને
માથે એની પર્થ પજુ એ મુલકમાંથી અદરજ સ્થ ગઈ.
તે પછી દરિયાના એવાગમાં જમ કોષના નામના
આદ્યક્ષાર કોદરેલા લાકડાના કકડા કાષ કાષવાર જણી-
માં તણાઈ આવે છે તેવી રીતે દરિયા પાદથી એ મા-
દીકરીના ઊડવા ખજર કાષ કોષવાર મળી આવવા,
પણ તેમને વિશે નિરંકર પ્રમાણભૂત ગણાય એવા કકડા
સમાચાર વરમેલાં વરસો સુધી આ મુલકમાં કોષને
જેલા નહિ. એટલે દિગંજોડિયા અદરની આ વાત

ધીરે ધીરે દંતકથા કે લોકકથાનું રૂપ ધારણ કરવા લાગી.
છતાં એ દિગંજોડિયાની જાણ અક્ષર તો લોકકથામાં
પહેલાના જોટી જ ગાયુ રહી, અને તેથી પેલો બાપડો
પાદથી થયું પાગ્યો ને જોતીતો મચીડો તેમ જેટલ
પ્રાણન દિગંજોડિયારે વસતી હતી તે મૂંપડું એ બંને
લોકકથામાં પહેલાના જોટા જ બીવિના કાવ હતું
પણ થેના કર્યાં દર્તા. એક દિવસ તમને પહેરે હોડા-
ઓ આ મૂંપડા આમળ રમતાં દર્તા ત્યાં મૂંપડો કમ્બો
પહેરતી એક કોમી બાઈ એ મૂંપડાની ખાડી આમળ
આવતી એમના એવામાં આવી. વગસાગામાં આ ખર્ષ
વરસો દરિયાના કાષએ એ ખાડી એકપણ વાર ઉપાડી
નહોતી, પણ આ બાઈએ મશે તો પોતાની પસે કૂંચી
હશે તે વડે તેનું તાણું મોડું, અમલ તો લાંબા વખત
થી ખરાઈ ગયેલું ખાડીનાં તારણાનું તાણું તથા તેના
મીનકરા વચ્ચેનું સોડું તેના દાખ અદરથી એકદમ
દૂર પડી જવાથી ખાડી આપોઆપ ઊપડી મળ,
અમલ તો કાષક એકાવાની પેટે જોડવા બેસમાં ન
આવે એવી રીતે એ અંદર દાખલ થઈ ગઈ હોય-એમ
મશે તે રસો લીધે હોય તોપણ કહાં ચિંતિ વચર એ
તે મૂંપડીમાં પેલો.

ગંગા આમળ એ અટકી-ગરસ પાણું વાળીને
એવું-કમ્બો કપો રહીને પેટે આડી બધી તીવ સાગ-
ણીઓથી બરણ જીવન પેટે ગાયુનું દનું એવા પોતાના
નિપાસવાનમાં અત્યાર માત્ર એકલાં અને સાર બિજ
જ રવંકમાં પ્રવેશવાનો વિચાર એના જેવી જીવનકદ
દુઝો સદન કરી કરીને રીડી બતી ગયેલી એને પણ
અસલા લાગ્યો. પણ આવો આતાશા રીતો ભાવ એક
પગ વાર જ દરોડા, છતાં એ એક પગવરમાં એવી
બતી પડેને દિગંજોડિયા અક્ષર છતો થઈ ગયો.

ત્યારે જેટલ પ્રાણન આમ પાડી આવી ખરી, અને
લાંબાવખતના તણ દરિયો પોતાની કકડામાં એવું કરી
ખાડી પારણ કરી ખરી પણ પર્થ કપાં હતી તે
દણુ દખત હોય, તો અત્યારે તે પ્રથમાવસથાની બટાસ-
તાથી ઘીપી રહેવી બરજીવાન સી હોવા જેવુંએ, એ
અવગતી એકાવાની હોદ્દી અપરિમીતાવરયામાં જ અકાએ
કાગ-લોચી થઈ ગઈ. કે પછી-તેની નિરંકર જગદ પ્રતિ
ચિન્તામાં આવીને સ્તોત્રવના સોમ સુષો માણવાને

લાયક હતી, એ વાતની પાટી હરિભાષાના જાતની
 ઓળખે મળી નહિ. છતાં હેરદરના ગૌરવ છવનમાં દિગ્-
 બોધિયો અક્ષર ધારણ કરનારી એ એકાન્તનિવાસી સ્ત્રી
 પર નિરંજનમાં વસી રહેતું કોઈ સ્વર્ણન પ્રેમ રાખી રહ્યું
 હતું અને તેના છવનમાં રસ લાઈ રહ્યું હતું એમ
 દર્શાવનારાં ચિહ્નો જોવામાં આવતાં હતી ખરો, કેમકે
 એના પર, અમીર કુટુંબની મહોરહાવતાળા પડે
 આવતા, જોકે એ મ હો ર જ પ કાઠ
 ઇચ્છાનિભાવી અમીર કુટુંબની તે નહોતો.
 હેરદરની કુદીરમાં, પણ હેરદર પૂર્વે કરી ન વાપરતી
 એવા મુખચેતુ કે સેતુના પદાર્થો હવે જોવામાં આવતા
 હતા. એટલે એ પદાર્થો એના કાઠ મનહર સ્વચ્છને જ
 એના પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રિયધને એને મારે ખરિદ્યા એમ
 સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. વળી એના પરમાં એને
 કાઠ સંતત રૂતિ મંજારી રહ્યું છે એમ જાણવાતરી અને
 પ્રેમપૂર્ણ હૃદયની પ્રેરણાને વશ થઈ કોઈની નાણક
 આંખોએએ તૈયાર કરેલી એવી અનેક નાની નાની
 સુંદર વસ્તુઓ પણ જોવામાં આવતી હતી. અને એ
 વાર તે હેરદર, કાઠ નાનકડા બંધ્યાને મારે ઝમઝમ
 ભરતી પણ જોવામાં આવી હતી, અને એ ઝમઝમ
 પર એણે પોતાનો એટલો બધો કષ્ટપાતીલજ દાઢવેરો
 કે આપણા દાઢા સમાજમાં કાઠ પણ બંધ્યું જો
 એવું બચકકર ઝમઝમ પહેરીને નીકળ્યું હોય તે
 લોકોમાં ભારે હાહા મચી રહી હોય.

દુઃખમાં, એ જમાનાના સામયિકતા સલાવવાના
 લોકોની માન્યતા મુજબ, તેમ એ સંજોગમાં પાઠશાળી
 અવેગળ કરનારા સરોધાણીની પણ પ્રમાણિક માન્યતા
 મુજબ, પર્વતોનાત દત્તી રેરેરું જ નહિ, પણ તે પરની
 દત્તી, સુખમય છવન ગળતી દત્તી, પોતાની માતાની
 સદાય સ્નેહમયી સંબાળ રાખતી હતી, અને પોતાની
 એ દુઃખની એકમાત્ર માતાને પોતાની માથે પોતાનો
 જ પરમાં રહેવા આમદ કરી કરતી હતી.

પણ હેરદર પ્રાપ્તને મારે તે સાચું છવન પર્વ
 પોતાનું ધર બાંધીને રહી હતી તે પાસા અત્યંત
 મુતકમાં નહિ પણ આવી મુશ્કેલીમાં જ હતું. આંધી
 જ એવું પતન થયું હતું; આંધી જ એને કુષ્ઠ વીર્ય
 હતું; અને આંધી જ એને દણ બાધીનું પ્રાપ્તિય પડે

કરવાનું હતું. હેરદરે જ એ આંધી પાછી આવી હતી
 અને આંધી આંધીને એણે, જે કલકલમાંની યોગ્યેથી
 કયા આંધી મુખી થયે હતી, તે કલકલના સ્વેચ્છાથી
 જ ધારણ કરી હતી—સ્વેચ્છાથી જ, કેમકે એ નિષ્કુર
 જમાનાનો કદમાં કરો ન્યાયાધીશ પણ હવે એ
 ધારણ કરવાની એને હજી પાડે એમ નહોતો. એ
 કલકલના પત્તી એને દેખેથી હતી હેરે બીતરી નહિ. પણ
 એ પત્તીનાં વસ્ત્રોમાં હેરદર જે વિચારમય, સેવાપ્રતાપ
 અને સતત ઉદ્યોગથી ભરપૂર-ખડતર છવન ગુલામી
 રહી હતી તેને પરિણામે એ દિગ્બોધિયો અક્ષર લોધાના
 નિરક્ષર કે કદ નિરક્ષરે પામ કલકલના, મુદી
 મયો, અને તેને જાહેર જે જોઈને આપણને ખેદ થાય,
 શોક થાય, ભવ બાંધે અને છતાં જોવા તરફ આપણે
 પૂનઃલાવવરક જેવું થરે, એવી કામકે વસ્તુ બની
 ગયો. અને હેરદર પ્રાપ્તને છવનમાં અંગત સ્વાર્થ જેવું
 કશું હતું નહિ, તેમ મોજમગ માણી. કે વિશાલ
 સેતુ બોગરવો એવો પણ એના છવનનો આશય
 હતો નહિ, તેથી લોકોને પોતાના છવનમાં, કંઈ પણ
 મુશ્કેલી બની થાય, કંઈ પણ મંજરવ જોવું હાથે તે
 મુશ્કેલીયાને મારે સૌ એવી પાસે આવતાં, કેમકે સૌ
 નાણુતાં હતાં કે એના જેટલી અસાધારણ મંજરવ
 ને પીઠ જમતમાં બીજા કોઈએ અનુભવેલ નહોતી,
 અને તેથી એવી મંજરવ કે પીઠાને માર્ગે એના જેવી
 સારી રીતે બીજા કાઠ જાતાવી શકે એમ નહોતું. આ
 ઓછા સીએની મંજરવ મોટી હતી-એણે જેમ છવનમાં
 અભાવ જમતું પડ્યું હોય, નિષ્કળતા અનુભવતી પડી
 હોય, અન્યાય થયો હોય, સખના થઈ ગયું હોય, કે
 દુનિયાર થઈ ગયો હોય, અથવા કાઠ પોતાના પર પ્રેમ
 કરતા આવતું જ ન હોય, પ્રેમાનુભવને મારે કાઠ પોતાના
 દાઢવો માગતી જ કરતું ન હોય, એ પ્રકારના
 એકલતાના સમયે અપરિણીત છવનનો દુઃખ
 નમાર કામના હૃદયને આંધી રહી હોય, એવી પ્રિયતિને
 ભગતી અનેરવિષ પીઠએ બોગવતી રતીઓ એવી કને
 આવતી, અને પોતાની એવી દુર્લભા સાચી થઈ રહેથી
 કે તથા એ દુર્લભામાંથી છૂટાનો ઉપાય હવે શો તે
 જણતી. હેરદર એ સૌને યથાચકિત આપાસના
 અને સપાદરવા આપતી અને એ સતતક સંચાન

આપતી વખતે સાથે સાથે પોતાની દૃઢ પ્રતીતિ પણ વ્યક્ત કરતી, કે સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ અત્યારે તો અનેક કંટાળથી ભરપૂર છે, પણ ભવિષ્યમાં જગત અતુલવધી લાતો ખાઇ ખાઈને હાથક બનશે ત્યારે એવો તેજસ્વી સર્વવ્યુષ્ટ જરૂર આવશે કે જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના સંબંધ બંનેને પરસ્પર સુખદાયક નીવડે એવું કોઈ અભિનવ સત્ય જગત સમક્ષ પ્રકટ થશે. જનનથી પ્રથમાવસ્થામાં તો હેરહરે એવી વર્ણ કથના કરેલી એવી-ધારણા રાખેલી-કે આ અભિનવ સત્યનો પેશામ મુશ્કેલીવારનો લક્ષણો. પોતાને જ મળશે, પોતે જ એ નૂતન સત્યની પેશામ બનશે, પણ પંછી તો ધણી વરસાદે એ સમય મળ કે જે પાપથી ખરડાયેલી હોય, કલંકભરતી વાંકી વળી મૂંઝ, અથવા જીવનભરના દુઃખ વિષાદના મોળથી નમી મૂકે હોય એવી કોઈ પણ સ્ત્રી હોય પણ કોઈ રહસ્યમય દિવ્ય સત્યની અદેશવાદક બની શકે એ વાત જ અશક્ય છે, એ અભિનવ સત્યનું પ્રકાશન કરનારો તે ભગવદ્વાચક અને પશ્ચાત્તર દુનિયા પર આવવાનો તે અજાણત સીમાલિનો જ કોઈ દરો, પણ એ સ્ત્રી કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી નહિ હોય, એ સ્ત્રી, હિંમત, વિશુદ્ધ, અને સુંદર આચારવિચારથી વિમુક્તિ હશે; વળી એ સ્ત્રી શાશ્વતી હશે અને તે શાશ્વત્ય પણ દુઃખ વિષાદના ધૂંધળા વાતાવરણ મારફત મેળવેલું નહિ પણ ઉદ્ધાતના સ્વર્ગીય વાતાવરણ મારફત તેણે મેળવેલું હશે; વિદેશમાં વળી એ સ્ત્રી વિશુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ માતૃવર્ણનમાં કેટલો સુખસંચાર કરી શકે તે પોતાના એવા પ્રેમથી ભરપૂર અને એ રીતે સફળ સાર્થક બનેલા જીવનદારા સૌને ખતાવનારી-સૌને સુખી કરવાનું સામર્થ્ય સાચા પ્રેમમાં કેટલું છે તે પોતાના જ પ્રેમમય જીવનના દર્શનાદારા

પુરવાર કરનારી-દશે.
હેરહર પોતાની પાસે આવતી સૌ સ્ત્રીઓને એમ કહેતી, અને એમ કહીને આંખો, દળા, દષ પોતાનો હિંમતોક્તિઓ અક્ષર વિષાદપૂર્વક ભેંસી રહેતી, અને પછી, ધણી ધણી વરસો વીત્યા બાદ, અત્યારે કિંમત એવલ જાંવણમાં આવ્યું છે તેવી બાબતના કથનાત્મક એક જૂની, જમીનદોસ્ત થઈ મએલી કમરની નજીક એક બીજી નવી કમર ખોદવામાં આવી, આ નવી કમર પેલી જૂની જમીનદોસ્ત બની મએલી કમરની નજીક હતી, છતાં જાણે એ બંને કમરોની અંદરના, નિવાસીઓની મારીને મળાને એકરૂપ બની જવાનો કોઈ જોય એમ સુવચન હોય એટલું અંતર એ બંને કમરો વચ્ચે રાખવામાં આવ્યું હતું. પણ છતાં એ બંને કમરોને મારે એક જ સ્મારકશિલા રાખવામાં આવી હતી. આસપાસની બીજી બધી કમરો પર પોતપોતાની કુટુંબસંતાંઓથી અંકિત સ્મારકશિલાઓ આવી રહેલી હતી, પણ આ બે કમરો પર તો કેવળ સારી શિલા જ રાખવામાં આવી હતી, અને તેના પર કોઈ દાસ જેવી વ્યાજીઆછી આકૃતિ દેખાતી હતી. કોઈ કુદરત પરમણુ સરોષક્રોધે તેની હોય તો અત્યારે પણ એ દાસ તે જોઈ શકે એમ છે, અને તેના પર જે સંતાં કોતરેલ છે તેનો શો અર્થ કરવો તે વિશે પણ પ્રાચીનિક કરતી હોય તો હરી શકે એમ છે, એ દાસ પર કંઈ બેઠે કોરેલાં વચનો કોતરેલાં હતાં. એ વચનો જ આંહો સમાધિ ચએલી આપણી વાર્તાના-સોકપણ અને ફેર સત્ત ને નીતિપ્રકાશથી ચમકી રહેલી આ વાર્તાના રહસ્ય સ્વરૂપ વચનો થઈ શકશે—
સામળા ખદ પદે રકતસંજ્ઞા ચમકી રહી.
[સંપૂર્ણ]

નવલ-નાટક-શૈલી

[એક અગત્યના મુદ્દાની ઉપર ટપકે નોંધ]

શ્રી. ડાલરરાય રં. માંકડ.

૧૯૩૬નાં ગુજરાતી વાક્યમયની સમીક્ષાના પ્રાવેશિક ભાગમાં મેં નીચે મુજબ લખ્યું હતું.

“લલિત અને લલિતેતર વાક્યમય વચ્ચેના આ ભેદને ધ્યાનમાં લેતાં અને આને જોડીને ઉપરનોપા સાહિત્યસ્વરૂપોની કાયા બદાવ છે તે જોતાં એક બે મુદ્દાઓ વ્યક્તિ રાસુતમાં જ તપાસવાનું મન થાય છે. કાવ્યાદિ બધાં સ્વરૂપો લલિત વાક્યમયના પેટામાં આવે એ ખરું પણ કયા સ્વરૂપો તરીકે એ દરકને પોતાનું જુદું વ્યક્તિત્વ છે અને એ જુદું રહે એ જ ચોખ્ખું છે. એક કાળ એવો દતો, જ્યારે આપણાં સાહિત્યમાં અપવાગધના અવતારને લઈને પણ અને આલંકારિક મેલ વચ્ચેના ભેદ બૂંસાઈ જવાની તૈયારી હતી. પણ સાહિત્યનાં વહેણે બીજા દિશાએ વળ્યાં અને એમ ત થયું. સાહિત્યસ્વરૂપોનાં આ નિરાળાં વ્યક્તિત્વ પરત્વે નોંધનું પડે છે કે બીજાં સ્વરૂપો વિશે તો એવો તાર્કિક ભવ નથી દેખાતો, પણ ખરાખર ખજારદારી ત રખાય તો આને તવલ-નાટક વચ્ચેના ભેદ બહુ ઓછો થઈ જવાની બીક છે ખરી.”

એમાં સ્પર્શલા અન્તિમ મુદ્દેને ધોઅરતિ વિકસાવીને મારું દષ્ટિબિન્દુ સમજાવવાની શક્તિ મને બહુ વખત થયા સલા કરી છે, આ જ વિષય ઉપર લગભગ દોઢેક-વર્ષ પહેલાં કરાંચીની ‘ગુજરાતી સાહિત્યસભા’ ની પાસે મેં એક ટૂંકું લાખણ આપ્યું હતું. એ લાખણને વિકસાવીને મારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરી શકું એટલો વખત તે પછી મને મળ્યો નથી, તેથી એ લાખણ માટે નોંધરૂપે ટપકારી રાખેલ લખાણને નીચે ડાખીને મારું દષ્ટિબિન્દુ કું વિવેચકો પાસે મૂકું છું. નવલ અને નાટકમાં બંધારણનાં બધાં તરવોને તપાસી, તેમને સરખાવી તેમજ વિરોધાવી, લખનારનીલ આખી આ આખા નિયમની ચિરમૂત ચર્ચા કરવાની મારી હિંમત છે એટલું માત્ર અહીં જાહેર કરી છઉં છું; અને આ લખાણમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉઠી આવતા મુદ્દાઓને જ નિર્ણયરૂપે ગણુસની કું વાંચતારાને વિનંતિ કરું છું.

x

x

x

ઊર્મિના (આસો, ૧૯૬૧) અંકમાં મેં એક નાની નાટિકાનું નવલિકામાં રૂપાંતર કર્યું છે. એ નાટિકા મૂળ ડૉનુદીમાં હાથાઈ છે. એના લેખનાર જમ-તકુમાર હાદ છે. બન્યું છે ત્યાં મુવી મેં, એ નાટિકાના જ રખેલો રાખ્યો, માત્ર કાલાન્તરે અહીંને, આખી નાટિકાને એવી રીતે ડાખી છે કે એ નવલિકા જેવું સાહિત્યસ્વરૂપ લાગે. આ નવી જાતની નવલિકાને

આમ રૂપાંતરિત કરવામાં એક દેવ છે. એ હેતુ હિંદુ ધર્મ
અહીં થોડાક અગ્રણી સ્ત્રીઓ કરવાની રજા હતી. છુઃ
આજનાં નવસી અને નાટકો તેમજ નવસીઓ અને
નાટિકાઓ વાંચતાં કોઈક વખતે એમ વિચાર આવી જાય
છે કે નવસી-નાટકની વચ્ચે વ્યવસ્થા હાથમાં ક્યાં જ રાખી
વખત એવું બને છે કે અંતગત બંધારણ ક્યાંની દરિયા
એ નવસી કે નાટકમાં કિલ્લા લગભગ દેખાતી જ નથી.
દૃષ્ટાન્ત લઈએ તો સુરસવીચત્રની કથા તેમ જ
રમણલાલ દેસાઈનાં નવસીમાં દેખાય છે તે કથા, રૂપાની
જ નાટકની સામ્યતા ક્યાંથી જુદી છે; તો મુનશીની
નવસીમાં (જે એમની નથી પણ વિદેશી છે તેમાં)
નાટકવત્તવ એટલાં બધાં બહેનો પ્રમાણમાં દેખાય છે કે
એમનાં નાટક અને નવસી વચ્ચે ક્યાંએ જુદાં એટલાં રહે
છે. એમની અધિક સંખ્યા નવસીને રંગભૂમિને મોજ
બનાવવામાં આવી છે, તે જ કેટલી સરળતાથી એમની
નવસી રૂપાંતર નાટકમાં ફેરવે તે બતાવે છે.

આ વિષયમાં અગ્રણી મારે મુનશીના જ સર્જનો
અનેક દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. એક તો એમણે નવસી તેમ
જ નાટકો બંને લખ્યાં છે એટલે એક જ લેખકનાં
બંને સાહિત્યરસોપાદી કથા વચ્ચે સુરસવીચી કથાનું
સહુધું યાદ પડે છે. વળી એમણે જે નવસીની તેમ જ
નાટકોની આપણે ત્યાં દાખલ કરી તેનું અનુકરણ
આજે સુરસવીચી બોલેબોલણે યાદ રહ્યું છે, તેથી પણ
એ અનુકરણની મૂળનો અભ્યાસ કરવાનું જરૂર છે.
વળી ઉપર કહ્યું તેમ એમનાં અમુક નવસીનું નાટકમાં
રૂપાંતર થઈ ગયું છે, તેથી પણ નિશ્ચયિત બાધકમાં
આપણે સમજાવતા મળવાનો વધુ સમ્ભવ છે.

તેમજ મુનશીના નવસી-નાટકો વચ્ચે સમ્યક્-અનુવિત્તતા,
કોઈદરિયા કેવીકે, છે. મુનશીનાં નવસીમાં નાટકના
કાર્યને, જેમ-મુલ્યાંદિ બહેનો પ્રમાણમાં છે એમ તો
આ જ પહેલાં સ્વીકારાઈ ગયું છે. અને આ નવ
નાટકોમાં તો હોવ જ જોઈએ. આમ નાટકવત્તવી
હાજરી બંને વચ્ચેનું પહેલું સમાપ્ત તરત બને છે
પાત્રનિરૂપણમાં તો બંને વચ્ચે સમાપ્ત જ રહે છે.
નવસીમાં વિષયનિરૂપણમાં લખાણ-દેહાણની મર્યાદા નથી
તો નાટકમાં છે, કેમ કે નાટક દરેક નેત્રી પ્રત્યક્ષ
કલાકમાં પડે પણ નવસીમાં લખાણ-દેહાણ જે તે હેતુ
નેત્રીએ આ બંને વચ્ચેની પહેલી અને છેલ્લી વિભાજના,

પ્રાપ્તિ સમતા જ વધુ છે. મુનશીએ જે કથા નિરૂપી છે
તેણે નવસીને સંપાદનમાં કરી નાખી છે તો નાટકમાં
પહેલી વધારા છે. આમ નવસીમાંથી વધારે એક
કથા ને સંપાદનરતને વધારા અને નાટકમાં સંપાદનરત
તો કાંઈ જ રહ્યું પણ તેનું એકધારાપણ લાંબા વર્ણનો
બેજનવાળી વધ્યું. આમ આ બંને કથારસરોવરો એક
બીજાની અર્થિતિનકટ આવી મળ્યાં છે. કલાએ આ જે
એક લીધો છે તેથી કરીને નવસીમાં દરેક તત્ત્વ વધુ
બોલ્યું છે, તો નાટકમાં (સાતી કીલીમાં) થયે તત્ત્વ
વધુ હાથે છે. વળી નાટકમાંથી સંકીર્ણ તત્ત્વ ચાલ્યું
ગયું છે. આમ એકની મર્યાદા વિચારીને તો બીજાની
દૃષ્ટિ થઈ, પરિણામે આજે નવસીની અને નાટકોની
એકબીજાની એટલી બધી નજીક આવી ગઈ છે કે કોઈક
વખતે બંનેને જુદાં રીતી મળ્યુંથી કે કેમ એ વિશે
ચંકા જ રહે છે.

મુનશીનાં નવસી વચ્ચે અને સૌપ્રામુખ્ય એક સંકીર્ણ
નાટક છે તેથી એનો દુષ્કાન્ત આપ્યો છે વચ્ચે. વચ્ચે
પછી મન હિંદુની કથા લખ્યાં બેર રહે છે. અમમત
વિષય જુદો તેટલી જાણ જુદી પડે પડે. પણ વિષય
અને પાત્રનાં વ્યક્તિત્વને જુદાં રૂપોને માત્ર કદાચ એ
જ મનઃક્રમથી તપીએ તો આ બંને વચ્ચે પછી એક
બીજાની અગ્રા ઉત્પન્ન થાય છે. નાટક વાંચ્યા પછી
આ બનાવો દરેક નથી થયાં મારે એટલી ઉલ્લેખ
સાહે છે એવું ન લાગે તેમ નવસી વાંચ્યા પછી આ
બનાવો નવર સમીપ જાયે, તરે છે એવું લાગે. આમ
આપણે જે નવસી-નાટકો-સીમાની વાત કરીએ છીએ
તેમાં એકરૂપતા વધતી જાય છે.

આ કથારસરોવર ખોલવા કે મારે એ નાટકી રસરંગને
આ રચના નથી. પણ આમને આમ જે આપણે વેગ
રહે તો નિરૂપણ જુદું એવું નવસીનો સહિત્યરસરૂપમાત્ર
નામનું રહેતો અને બંને વચ્ચે એક એક લખાણમાં
રહેલો. બાલ્કિતારિક રસરૂપમાં બંને એકરૂપ થતાં જઈ
એવો ભાવ રહે છે એમ સમજાવતો અહીં પ્રયત્ન છે બંને.
લેખકનાં વિચારને આમ ઉપરપરકે અર્થો છે તેથી
મારે એવું છે તે પણ નહીં મળવાય, પણ દાખલ
કીલીની સીમામાં ઉતરીને આ જ પ્રશ્નને વધુ વિષય-
સંદર્ભી છે એમ સૂચવતો અત્યારે તો બધું થઈ શકે.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

પ્રમુખની વરણી :

સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખનો પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચાઈને આવે નિર્ણયને પામ્યો છે. શ્રી. કનેલાલાલ મુનશીની એ પદે વરણી થઈ છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિવેદન પછીએ એમને જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવા જોઈએ, એ પ્રકારનો ચારે બાજુથી સમર્થો થતા રંધા, અહીંથી મએલ પ્રતિનિધિ મંડળ પર પણ એ જ જાણ પડેલી, આ બધા પછી સૌ કોઈ એમ જ માનતા હતા કે હવે તો કાકાસાહેબ જ પ્રમુખપદે આવશે પણ શ્રી મુનશીને એ પદ માટે યોગ્ય ગણ્યા અને શ્રી મુનશી જ પ્રમુખ પદે ચૂંટાયા.

શ્રી. મુનશીની એ પદ માટેની યોગ્યતા કે લાયકાત વિષે તો એ મત છે જ નહિ. એઓ એક સમર્થ સાહ્યકાર છે. એમને માટે સૌને 'પૂરત' માન અને આદર છે. એમની શક્તિ વિશે, એમની વિદ્વતા વિશે પણ કોઈને સંકાનું કારણ નથી. પણ આજે એઓ જે વારે મદરવનું અને જવાબદારીભર્યું સ્થાન સંભાળી રહ્યા છે એવે વખતે સાહિત્ય પરિષદની પ્રગતિ માટે એઓ શું કરી શકશે એ એક પ્રશ્ન છે. પરિષદ સમક્ષ પ્રશ્નો પ્રડ્યા છે એમાંના એક પ્રશ્ન બધારણનો છે. આ બધારણને સૌએ અવગોડ્યું છે. એના પ્રત્યેના તીવ્ર વિરોધને અંગે મધ્ય પરિષદ વખતે એમાં સુધારા વધારા કરવાને એક સમિતિ નીમણેલી પણ આજ સુધી એ સમિતિએ કંઈએ કહ્યું હોય તો એની પ્રગતિ ખતર નથી પડી. આ વખતે એના કોઈક નિર્ણય થશે તો પરિષદે કંઈક કહ્યું એમ કહેવાશે. પરિષદ એ એક મનનો ઉભારો કાઢીને કાચો ધડવાનું સ્થળ અત્યાર સુધી બન્યું છે પણ હવે એ મનોદશા પથરા માગે છે. પરિષદને એક છવંત અને વેગચાન સંસ્થા બનાવવી હોય તો આ લાંબી નિષ્ક્રિયતાને ખંજીરો નવો શબ્દ અપત્યાર કરવો જોઈએ. આ માટે અવરિયત યોજનાની અને અવદ્યુ પગલાંની જરૂર છે. શ્રી મુનશીની રાહબરી નીચે પરિષદ પ્રાણુવાન બને એમ અમે હૃદયથી છીએ.

વિભાગિય પ્રમુખો :

વિભાગિય પ્રમુખોની ચૂંટણી ચોક્કસ અને એ એ વિષયના નિષ્ણાત માણસોની થઈ છે. રામનારાયણ પાંક સાહિત્યના, કિરોરલાલ મશરવાળા તત્ત્વશાસ્ત્રના, નરહરિલાલ સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના, નાનાલાલ ભટ્ટ શિક્ષણના, ઝવેરચંદ મેઘાણી પંચકારવાના, રવિશંકર રાવલ કલાના, પં. એમકારનાથ સંગીતના, ડૉ. વાસીક વિદ્યાના, મોતીભાઈ અમીન પુસ્તકાલયના અને રત્નમણિરાવ પુસ્તકરત્ના એમાંના શ્રી મેઘાણીએ, મોતીભાઈએ અને રત્નમણિરાવે પોતાની આપવાની અશક્તિ જણાવી છે, એમની જગ્યાએ કોણ આવશે એ હજી નક્કી નથી પણ અહીંની રવાગત સમિતિએ શ્રી મેઘાણીને અને બીજાઓને ફરીને આ પદ સ્વીકારવાની આમહશરી વિનંતી ફરી છે. અમે માનીએ છીએ કે શ્રી મેઘાણી વગેરે આવશે તો પરિષદ બહુ બળવાન બનશે. પરિષદને સંપૂર્ણ સફળતા અપાવવા ખાતર એમણે આ પદ સ્વીકારવું જોઈએ.

પરમુદ્ધરાનાં વહાલાં દવલાં : - લેખક જવેરચંદ મેઘાણી : પ્રકાશક જુલજાળ સ્થાપક : રાણપુર : કિ. ૧-૮-૦

“.....” પરમુદ્ધરાનાં વહાલાં દવલાં * હું વાંચી ગયેલ સામાન્ય રીતે નવલકથાનું વાંચન મારા માટે કદાચ હોય છે. હું જાણે જ એમાં રસ લઈ શકું છું. આ નવલ વિષે હું એમ કહી શકું કે વાંચનારો મને રસ તો પડ્યો જ. નવલકથાની શરૂઆત ત્યાં જ હું એ વાચક પ્રેરણા દતો. ‘રાજવંશ’ ત્રાકારોની કથા શ્રી. મેઘાણી સિવાય કોણ લખે ? એ પ્રદેશ જ આપણા સાહિત્યકારોને મન પરાયો હોય એવું લાગે છે. આ વાર્તાની તેણી, લખડી, અમરચંદ શેઠ, પરતાપ, સીરો, નંદુડી, ઝંડુરીઓ, બદલી એ જાણે આ દુનિયામાં હોય જ નહિ એવું આપણી નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ વાંચતા મઠ આવે છે. એટલે આ નવલના લેખકને સૌથી પહેલા ધન્યવાદ તો એ છે કે એમણે સાહસીએ અલ્પદાસી નુમિ ઉપરથી પોતાની નવલના પાત્રો ને વસ્તુ લીધા છે.

આ ચોપડી હું વાંચતો હતો ત્યારે જ મને ખબર હતી કે આ ઉપર મારે મારે અભિપ્રાય આપવો પડશે એટલે વાર્તારસમાં એવાંતો હોવા છતાં એના અર્થબાધાર્થને અને સામાન્ય વાચક ઉપર પડતી અસરોને સમજવા માટે હું તાથૂત હતો. આરભ કરતાં જ મારા મનમાં એમ થતા લાગ્યું કે તરલકથા કમાલ છે. નાના ક્ષેત્ર ઉપર મહત્તરી આવ્યો ત્યારે તો કોણ જી જ દુનિયામાં આપણે જતા હોઈએ એવું મને લાગ્યું. મેઘાણીઆઈને સબલંકાર આપણે ‘રસધાર’માં જોયો છે પરંતુ આમણે મને એના દર્શન થકા કેટલી સરેજાણી એમની કલમમાંથી આવતા જાણવાથી અને સચેત રજો નીતરતા હશે ! અનં સૈવિ ? ક્યાંક ક્યાંક તો અંદરની અગ્ની જેવો ખૂંપતો શૂદ્ધ નવ ક્યાંક મેંએથી દારી જવાય હતા અંતરમાં વિશાલ જ્વાલ જલ એવી માનવની ‘મરકટ’, હું એ દૈવિ ઉપર ખૂબ થયો.

આ રીતે મનમાં પુસ્તકની પ્રથાનાં કરતા ચડતા લાગી ત્યાં તો માનસીના વંચ તો અચ્ચો. એનાં વાજલો દત્તા, ગરસીઆ દત્તા, વાળીઆઓ દત્તા, અમરદારો દત્તા, શહેરી દત્તા, ગામડીઆ દત્તા પણ જાણે જ કેલ આ પછી ઉપર મુગધ ફેલાવતાર દર્પ. મને થતા

લાગ્યું કે માનવના ઉપર આટલો બધો તિરસ્કાર શા માટે ? અને હું જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ એ લાગ્યું દડ થતી તદ્દ આખું પુસ્તક પૂરું કરી લીધા પછી પણ મને એમ રહી ગયું કે ક્યાંક તેણી, ક્યાંક મહત્તરી અને રીક રીક જેવો લાડો કાઢી માણસ જેવા દેખાતા દત્તા, ઝંડુરીઓ અને નવનીના પાત્રો ખૂબ આકર્ષક લાગ્યા પણ લેખકને એ માણસ છે એની શરમ લાગતી હોય એમ દરેક પછે પેલા મહત્તરી અને આ મનવજાણીને પણ માનવના અંશમાંથી મુકત થયેલા નરકિ ચિતરણનું જ ચોરખ, લાગ્યું છે.

સાર્તામાં ઠેર ઠેર વિચારનખખાઓ પડ્યા છે તે મારા જેવાને મુગ્ધ કરે છે. એ જાણ કલાત્મક રીતે મુકાવા છે એમ પણ લાગે છે. અંતરમાં પાનાની ચોપડીમાં એમ તો લાગે છે કે અંદરની સામગ્રી સમગ્રી નથી, એ માટે વાંચકો પાનાની જરૂર હતી. રાણીનું પાત્ર નવલકથાથી નૂતન એવા એક ચિત્ર સમું રહી જાય છે. ઝંડુરીઆની ઉછેલી દશા, ખાસ કરીને મહેલમાં રહીને કરેલા વિચારો ઝંડુરીઆના લાગના જ નથી. અંત મને વાર્તા પૂરી કરવાના પ્રયત્ન જેવો લાગ્યો છે.

તદન નવીન પ્રદેશની આ કથા મેં તજન દેધે વાંચી હતી અને શ્રી. મેઘાણીની હતી એટલે મેં આ કરતાં મોટી આશા રાખી હતી આમ છતાં આ કથા યુજસતને પ્રિય થશે એમાં મને શંકા નથી કારણ કે આ હું લખું છું ત્યારે પણ મારી નજરના મિત્રો કહે છે કે જાણે આખું જીવું રીધ પણ પુસ્તક મરસ છે. હું પણ કહું છું કે પુસ્તક સરસ છે. દરેક એ વાંચનું જોઈએ, નવીન પ્રદેશની નાજકયા તરીકે વમારનું પણ જોઈએ.....” મો. [એક પત્રમાંથી]

‘પ્રાચીન ભારતપર્યટ’ હું શિલ્પાવલોકન-લો. આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રચંદ્ર, પ્રકાશક, શ્રી યશોવિજય મંચમાળા, આરવર, ૧-૮-૦, પ. ૩૬૪૨૨૮ છે. વિપુલગમન સ. શાહે ‘પ્રાચીન ભારતવર્ત’ નામે એક મહત્ત્ર ગ્રંથ વાંચ જાગેમાં લખવાનું માંધે લીધું છે. નેમાંથી ત્રખ જ્ઞાન આજ લગીમાં વધાર પડી મળે છે તેવા પહેલા આમનું સંવિતર ઝીલવટખર્ચુ’ છતાં અમુક જ મુઝબેજ પ્રવૃત્તિ પુસ્તકમાં અચેતક છે

તદા પુસ્તક જેમ અસાધારણ અંત થને પીડવને

નમ્હો છે તેમ ઇતિહાસકાન્ય દર્શિતુ' પણ એ પ્રતિક છે એમ મેં અન્યત્ર લખ્યું છે. આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ મૂળ પુસ્તકની કેટલીક અનીતહાસિકતાઓને આંગળી ચીંધીને ૨૫૪ રીતે આ સિંહાવલોકનમાં જવાતી છે. આ આખુંથે સિંહાવલોકન વાંચીને તટસ્થ મત બાંધનાર સહુ કોઇને એમ જણાશે કે ડૉ. શાહમાં એક-નિત કરેલ સામ્યમીને પચાવવાની શક્તિ નથી, વળી એમ પણ લાગશે કે ધણીખરી બાજતોમાં તેમણે મૂળસંસ્કૃત, પાલી કે પ્રાકૃત પુસ્તકો વાંચ્યાં નથી, પણ અંગ્રેજી અનુવાદો અથવા વિવેચનો ઉપરથી જ હકીકતો લીધી છે. (દા. ત. જોનહંતુ' જોનાર્ડ થયું એ સિવાય સકલ નથી.) વધુ વીચરતામાં ઊતરવાનું આ રથળ નથી, પણ એક નાની બાબત નોંધવાનો લોક મોટી રકાતો નથી. આપણા કેટલાક વિદ્વાનોએ-ઐતિહાસિકોએ તેમજ અનીતહાસિકોએ-મૂળ પુસ્તક વિશે સુંદર મતો આપ્યા છે, તે લેખકે જાણ્યા છે. જેમનાં નામો વિદ્વાન તરિકે ખરે છે તેમણે મતો આપવામાં જહુ એકલસ થવાની જરૂર છે. મોળા મોળા બનીને સારું જ લખી આપવાથી પુસ્તક લેખકને ઠીક લાગતું હશે પણ વાઙ્મયની તો અવર્તન જ થાય છે. માટે આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિનો આ પ્રયત્ન આપકારસાધક છે. એમાં એક ઐતિહાસિકને જાને તેવું અન્યેયણ છે, ખત છે. દિંમત છે, અને તાટસ્થ છે. પોતે જૈનધર્મના આચાર્ય છે, અને મૂળ પુસ્તકમાં જૈનધર્મનો વશ (અન્યત્ર જોડી રીતે) વધુ પ્રસારે એવાં જે જે વિધાનો છે તેનો સમજ નહાર તેમણે આ સિંહાવલોકનમાં કર્યો છે તે જ તેમનું તાટસ્થ જનવે છે. જેમણે જેમણે મૂળ પુસ્તકની નકલ ખરીદી હોય તેમણે તેમણે આ પુસ્તકની નકલ પણ ખરીદી જરૂરી છે.

ડોનરરાય માંકડ

હિન્દી સંસ્કૃતિ અને અર્થહિ સા : - લેખક : શ્રી ધર્મોનંદ કોસખી. મરાઠીમાંથી ગૂજરાતીમાં ઉત્તરતાર : શ્રી લાશકરરાય વિદ્વાસ, પ્રકાશક : શ્રી ગૂજરે અંબરજન કામોલય અંમદાવાદ.

બૌદ્ધ ધર્મને ખૂબ નવરખર્ચો અને ઇતિહાસની વધુમાં વધુ નજરે જામને ખંતમણે અજાણ કરનાર અખાંધક શ્રી ધર્મોનંદ કોસખીનું નામ ગૂજરાતને આપ-રિશિય નથી. દિંદુરતાનની એકએક રજો એ માટે વૃષ્ટી

વળી, પૂર્વના બૌદ્ધ-દેશોમાં પરિશ્રમણ કરી એમણે એ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને તેને શુદ્ધ કરી જનતાને આપ્યું. એમની પહેલાં આવો પ્રયત્ન કોઇએ કર્યો નહોતો. રચિયામાં એમણે એ વિષયના અન્યાયકનું કામ પણ કર્યું છે.

એમણે એમના આ નવા પુસ્તકમાં ઘણી ચર્ચાસ્પદ પ્રચલિત એવી ઐતિહાસિક માન્યતાઓને છંછેડી છે. એમ-નો અને એમની સંસ્કૃતિનો ઉગમ, દિંદમાં એમનું આગ-મન અને વર્તન ઇત્યાદિ વિષયક એ વિષયમાં બહુથૂત ન હોય એવાઓને આ પુસ્તકનું વાચન વિરમય પમાડે તેવું છે. અને આ બધું લેખક ઘણાં પ્રમાણે આપીને સિદ્ધ કરવા મથ્યા છે.

આજણુ-જમણેલી લામસા વૃત્તિને કારણે ઘણેત્ર દિંદી સરણિ અને ધર્મ, જાન અને આજાદીની જે લવંકર પાડી થઈ તેનું ખૂબ તાદરસ કરણ મિત્ર આપ્યું છે. લેખકની માન્યતા છે કે વેદો અને શાસ્ત્રો, પુરાણો અને કુંતિ-સ્મૃતિઓ ઘણાં મોટાં લખાવાં છે અને ઉત્ત-રતર એમાં છેક મહંમદ ગીઝનીની ચડાઇ સુધી વધારો થતો મથો છે. આ કથન માનવામાં આપણને ખાસ વાંધો નથી આવતો પણ એ કથનને સિદ્ધ કરવા દલીલો તરિકે લેખક જે કેટલાક કારણનિક સંવાદો રજુ કરે છે તે જરાય અચરકર્તા નથી. એઓ જે કારણો ખતાવે છે તેમાં આપણે જલદી વિશ્વાસ મૂકી શકીએ એમ નથી-ખાસ કરીને ગીતા સંખ ધર્મો.

દર્શિમાં નવીનતા લાવે અને એ વિષયમાં સધુ જાણવાની હમ્મજા ઉત્પત્ત કરે એવું સુંદર પુસ્તક આ છે જતાં એ એના વિષયને નથી વળગી રહેત; દિંદી સંસ્કૃતિ એટલે કેવળ એનાં દેવ દેવલોને ઇતિહાસ નહિ, કેવળ 'ધર્મ' નહિ. એની સમાજરચના, જીવન સુંદર રીતે વહે એ માટેના એના નિયમો સમાજના મોટા લાગને ધણા જ આંરમયક અને હિતકર દત્તા-એના અમુક ભાગને મોટો અન્યાય થયો છે એ કમૂલ કર્યો પડી-એની પાછળ ખૂબ તિયાર, લુહિ અને અનુભવ રહેલાં દત્તા, એને અંદો ૨૫૪વામાં જ નથી આવેલ.

હેડનું અદિસાનું પ્રકરણ આધુનિક આંતરરાષ્ટ્રીય અધિભલોને ૨૫૪ોને દિંદની અદિસાની સમવળનો ઇતિહાસ આપે છે. લેખકે પોતે એ ચળવળમાં ખાગ

લીધી હતો અને બૌદ્ધધર્મનો એ પ્રથમ સિદ્ધાંત હતો એટલે લેખક એ પ્રકરણને કેમ જ બૂલે ?

ભાષા સરજ અને પ્રવાહી છે.

જીવનચરિત્ર :- લેખક ધર્માનંદ કાસંખી : પ્રકાશક

નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ.

એકમંત આતેઈના 'લાઠર ઓર એસિયા' અને ઋતિસાગરમાંથી જુદા જગતના વિશે આપણે જે ઇતિહાસ જાણ્યો છે તે બૌદ્ધ ધર્મના જુનામાં જુના અને વધુ વિષયનીય-મજાતા 'ત્રિપટીક' કરતાં કેંઈક જુદા જ છે. આપણે આતાર સુધી જે ઇતિહાસ જાણ્યો છે તેમાં કશું છે પશુ થી. કાસંખીજી પોતાના પુસ્તકનું સંશોધનનું અને જે વાત કહે છે તેમાં હકીકત છે.

જુદનું નામ 'સિદ્ધાર્થ' હતું એવી ખવાહાર-હકીકતો નૃપી મળતી, ચેતન એ વર્ણમાં વધુ સાચું લાગતું નામ છે. એના પિતા કોઈ મોટા રાજા નહોતા પણ એક સારા જમીનદાર હતા અને મહાજન હતા. જુદને મુખ્યેન અને એમણેનાં જ સાધનો વચ્ચે પૂરી રાખવામાં નહોતા આવતા પણ કાઠીયા તો હતા અને તેથી મોજશોખ માટે એમને માટે પછી મગરોડા થતી હતી. કોઈ એકાએક રૂઢ, રોગી કે મનુષ્ય પામેલા માણસને જોઈને એમને વેરાય નહોતો ઉપત્યો પરંતુ એમને વારંવાર વિચાર ઉપજતા કે રૂઢન તો આવવાનું જ છે, તો રૂઢ પ્રત્યે અલગપણે યામાટે? માંદા તો આપણે પણ ક્યારેક પડી જઈએ તો પડી નેએ આજે માંદા હોય તેમના તરફ યુષ્ઠા શાની? આપણે મનુષ્ય પામવાના છીએ એ નક્કી છે. મનુષ્યી ડરવાનું કે શોક કરવાનું કાંઈ કારણ સમજાતું નથી. આજેનાં વચવાગમાં હોમાતું દેશનું પશુધન મળું કોમલી અને મોટા પ્રમાણમાં હતું; એ પશુએને આમ મારી નાખવાનો અર્થ શો? મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચે અસમાનતા મળેલું એક પણ કારણ ન હોવા છતાં કેવળ વિચારવાની ઇચ્છા ન હોવાને લીધે, નવું મદલ કરવાની રેવ ન હોવાને લીધે જ 'ચાંદાળ' ને ચાંદાળ કહી દેર શખેએ એમાં ન્યાય અને બુદ્ધિ છે જ નહિ. આવા વિચારો સ્વચામ વેરાઅની પેઠે ઉદ્ભવ્યા હોત તો એ લાંબો મમય ટકી શી રીતે મગર? અને જુદને જે સાચું લાગ્યું તે કરવા માટે એણે રાત્રે ઘેરથી જાનમાના બામ્યા નહોતા; આ મારી પત્ની, આ મારો પુત્ર, એમ કહી રહ્યા

નહોતા, એમણે તો ધરમાં બધો જોડે ફરીકે કરી; ચત્ર આવરવા દેવામાં અટકાવવાનું પાપ જો કુંડળીઓ કરે તો એમને નરસોડવા જોઈએ એવા એમનો નિર્ણય હતો. બધાની રૂઢ લઈ એ ઘેરથી તીક્ષ્ણા હતા.

પુસ્તક બહુ સુંદર રીતે લખાયું છે. જુદા જુદા નિર્ણયોને સમાજમાં પ્રચલિત કરવા માટે જુદ જગતને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જોડે જે સંવાદો કરેલા તે જુદ જગતની તોજસવી બુદ્ધિ અને ફલીય કરવાની અમ્મ આવડતની પ્રતીતિ આપે છે.

બૌદ્ધ ધર્મની પાઠવીનાં કારણે પણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યાં છે. ચિત્રોની દુનિયામાં પ્રભાવ પાડે એવાં ખાંચ ચિત્રો છે.

પુસ્તકમાંનાં પ્રકરણો સમયસિદ્ધમાં છૂટાં છૂટાં આ અગ્રણિ પ્રકટ ઘર્ષ ચૂકે છે છતાં પુસ્તક રૂપે એ વર્ણવા શેષ છે.

અભિનવ સંગીત : કર્તા : મુગજીભાઈ દિવસ : પ્રકાશક : એન. એમ. કક્કરની કંપની, મુંબઈ મૂલ્ય રૂ.૧૨ શિપો.

સ્વરાજ્યકાંડ, રાષ્ટ્રીય સંગીતનાં પુસ્તકો શ્રવણી ભાષામાં નહિ જેવાં છે, એવી, અનેક રીકાઓની 'અભિનવ સંગીત' તો કર્તાને પણ સ્પષ્ટ છે, ને તે બાળબાળી છે. ઓ પહેલાં તો આપણે ત્યાં રાષ્ટ્રીય સંગીતની જ ઉચ્ચ છે. આપણું ધાવણ પીને આતાર સુધી છવી રહેલી ગડબડો અને રાસોમાં શ્રદ્ધાપતાનો અખતો હારવારપદ નીવડવા પડે સંભવ છે. કર્તા એ વાતને અહીં બુદ્ધા નામી, એમણે આપેલાં નોટસો અને ગીતો સુણે છે પણ જોઈએ તેટલી વિવિધતા નથી. ગીતોની પસંદગી આથી વધુ મોડસાધવાળી થવાની જરૂર હતી. બાધી સ્વરાજ્યને સમન્વય, અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલા-આ વિષયને સગતા-પુસ્તકો કરતાં આમાં વધુ ગીતવધી થયો છે. જૂતા સંગીતનાં મૂળસ્ત્ર સાચાં તત્વોને સાચવવાનું માન કર્તા આમાં ખાટી ન્યાય છે. અત્યારના તાણુરૂઢીયાળા-લોકભામ્યાં સંગીતમાં પહેલાં રાસકાલકાર આપણને જડે છે? અત્યંત, બળદ ઢળે પહેલાં નોટલાં ચત્રણી અત્યારે રૂઢા નથી અને નવી સંગીતધારાએ આપણે પેતાનાં કર્તા ત્રીતાં છે છતાં એમાં છત્રવાની કેટલી તાણાં છે તેવું માર સંગીત નિષ્ણદોએ કહી લેવું જોઈએ. કર્તાનાં આ પુસ્તકને અમે આવકાર આપીએ છીએ.

૨૫ ડિસેમ્બરે પ્રગટ થશે

ઈન્દુલાલ ગાંધીના નવો નાટકસંગ્રહ

અંધકાર વચ્ચે

અને

પી જી ના ટ કો

મુદ્યક રૂપિયો એક : ૧૦ લાન્ડુઆરી સુધીમાં
આલેક થનારને ચીઠ આનામાં, થેર જેઠાં.

: લખો કર્તાને :

ઈન્દુલાલ ગાંધી

સુમરસેટ સ્ટ્રીટ, કેમ્પ કચેરી.

૩૦ મી ડિસેમ્બરે પ્રગટ થશે

સાહિત્ય સમીક્ષા

લેખક: વિશ્વનાથ મગનલાલ લટ્ટ

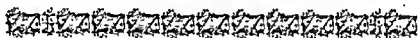
જે પુસ્તકની ધણી રાઠ નેવાતી, હની તે હવે
બહાર પડે છે. આ પુસ્તકમાં લેખકના સુંદરમાં
સુંદર વિવેચનોના લેખોનો સંગ્રહ છે.

પૃષ્ઠ ૩૪૦ : : કિંમત રૂ. બે.

પ્રકાશક :—

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર

પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

ઊર્મિના વાંચકાને

અમે થોડા મિત્રો જેમ આ સાહિત્યની પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ તેમ જ આપણા
બીજા થોડા મિત્રો ત્રામડામાં બેસીને માથડાને ઉલોચ ખીચરનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

તેઓ અત્યારે હાથિપાંડમાં ચલાળા પાસે તરવણ મામમાં બેઠા છે ત્યાં તેઓ
લગભગ બે વર્ષથી એક ચર્ચાલય (નૅટુ નામ રસિક ચર્ચાલય) ચલાવે છે. અત્યારે તો ત્યાં
માત્ર ચંપતો જ બને છે. એ ચંપતો સુંદર દાખર અને પ્રમાણમાં સસ્તા છે. એટલે આપણા
રાખીએ છીએ કે ઊર્મિના વાંચકા એ જ ચંપતો વાપરે અને બીજાને રસિક ચર્ચાલયની
જ ચંપતો વાપરવાની ભલામણ કરે.

: : મળવાનાં સ્થળ : :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

હિંદી વસ્તુ ભંડાર

શુદ્ધ ખાદી ભંડાર

આનંદગુપ્ત : ક્રિસેસ સ્ટીટ

ખડિયા એટ પાસે

દેરાંચ રોડ

મુંબઈ

અમદાવાદ

બાવનગર

પત્ની-પુત્રી-ભગિની

એમને

લક્ષ-વર્ષગાંઠ કે શુભ પ્રસંગે

શું ભેટ આપશો ?

સ્ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો

જે આખા ગુજરાતમાં વખણાયાં છે.

જેને સરકારે પણ મંજૂર કર્યાં છે.

જે સચિત્ર અને રસિક છે.

જે ઉપયોગી અને જ્ઞાનદાયક છે.

તે-

કુલ ૬૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે જે રૂ. ૨૫)માં આપવામાં આવે છે.

થોડાંક નામો

સુધકતા અને સુંદરતા	૦-૮-૦	વીર રેઝા	૧-૦-૦
કમનસિખ સવિતા (વંધ્યા)	૦-૪-૦	દેવી ચોધરાણી	૧-૮-૦
કાવદામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન	૦-૩-૦	રજયા બેગમ	૦-૩-૦
અર્પાંગના	૦-૪-૦	માદગી અને માવજત	૦-૪-૦
ભરત શુદ્ધ	૦-૧૦-૦	પ્રતિ પ્રભુ છે	૦-૧-૦
પારસી વાતીઓ	૦-૬-૦	વાતનુ વતેસર	૦-૧-૦
ધરણીના શોખ	૦-૧-૦	પારસી લગ્નગીતો	૦-૬-૦
છાત્ર પત્રો	૦-૪-૦	સુખી ઘર	૦-૩-૦
રટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩-૦	વહેણી પતિ	૦-૩-૦

લખો:-

સ્ત્રીશક્તિ • કળાપીઠ • સુરત

હાંદગીના વીમા માટે સદ્દર સ્વદેશી કું.

વર્ષોની કુચકદમ પછી

ધી. એનીથ લાઇફ

એસ્યુરન્સ કું. લી.

હેડ ઓફીસ: મુંબઈ

ગોતલાં પોલીસી હોલ્ડરને દરેક પુરેપુરા સતોપ આપી રહી છે તેનું કારણ
ફક્ત એ જ છે કે એની નાણાકીય સ્થિતિ સારી છે.

પરિણામે કુંપનીમાં દર વર્ષે પોલીસી હોલ્ડરને વધારો થાય છે. એ એના
નીચેના વાર્ષિક આંકડાઓ ઉપરથી જણાઈ આવશે.

કુલ કામ.....રૂ. એક કરોડથી વધુ

કુલ અરકયામતો.....સાડાસત્તર લાખથી વધુ

કુલ કલેમો આપ્યા...બાર લાખથી વધુ

હિન્દમાં કામ કરતી દેશી કુંપનીમાં કરકસરવાળી અને

પ્રગતિશીલ વિમા કુંપની

આદર્શ વહીવટ પોલીસી હોલ્ડરનાં હકોનું રક્ષણ

માયાણુ વર્તન

એજન્ટો રાખવાના છે.—

ઉદાર શરતો; લાગવગવાળા યુવાનો માટે સારો ચાન્સ છે.

વધુ વીગત માટે લખો :—

પ્રાંચ એજન્ટરી, સેન્ટ્રલ બેન્ક બીલ્ડીંગ, કરાચી.

— ૧૨૫ —

સળેખમ ? સળેખમ ??

(Registered)

સળેખમ માટે દવા લીધવાને બદલે નાક પર થોડુંક "અમૃતાંજન" મસજો. તે. ઘુરત સહીત આપે છે.

અ મૃ તાં જ ન

પીડાકારક સળેખમ મટાડે છે.

દરાજનો મલમ : સર્વે જાતની દરાજ અને ખુજલીને માટે જાણેસામાન અને નિષ્કુળ ન જાય એવો દવાજ. ત્રણવાર લગાડવાથી સદૃતર નાબુદ થાય છે.

મુંખઠ અમૃતાંજન લિમીટેડ: મદ્રાસ

ધી ગુજરાતી કા-ઓપરેટીવ બેન્ક લીમીટેડ

જારી માર્ગન, કરાચી.

ગુજરાતી પ્રજાની સહકારી બેંક

૧૨૭ હાડીઆવાડ અને ગુજરાતના કેટલાંક પશ્ચિમી સારી બે જમીનથી ઉપર મકાન અથવા માલ ઉપર બાંધે ફીલા પીરવામાં આવે છે.

અમારે ત્યાંથી મુંખઠ, અમદાવાદ, લાહોર, દેરાજાદ, (સિંધ) વગેરે રહેઠાને ઉપરના કાફી મદી આપવામાં આવે છે.

વંતજ, સિંધ અને બીજા મોટા સંકેરો ઉપરની સ્ત્રીઓના નાણાં વસત્ર કરી દેવામાં આવે છે.

—વધુ વિગતો માટે ફગર મળો યા લખો—

શેઠ મણીલાલ મોહનલાલ

પ્રમુખ

શેઠ પ્રેમજી કુવરજી ખીમજી

સેમેજીંગ ડાયરેક્ટર

મેનેજર:- ગમનલાલ જી. મહેતા

આંત્રવાંનાં જળ

લેખક : સોપાન

એક અભિપ્રાય

આ પુસ્તકનો પરિચય એક વાક્યમાં આપવે
હોય તો એમ કહીએ કે આ પુસ્તક અરે-
બર આવાકારસાધક છે. શ્રીપુરુષોત્તમ
જીવનમાં સગ્નજીવન જેવો મહત્વનો ખીન્ને
કોઈ કાળ નથી. એ કાળમાં અનેક દુઃખ,
ગૂઢ પ્રતો ઉપરિથન થાય છે. આ વાર્તાઓ-
માં આવે છે એમ, પ્રેમજનન કરનારના
પ્રેમમાં પશુ ભરતીઓ અને પરિવર્તન
આવે છે. પ્રેમ, સૌંદર્ય અને સગ્નનો પર-
સ્પર સંબંધ, એક પત્ની હોય તો બીજી
પરજી સહાય કે કેમ, આંત્રવાંનાં જળ પીવા
દોડનાં યુવકયુવતીઓ વગેરે વગેરે પ્રતો
અને દરથો વાર્તાઓમાં મજસ રીતે
આયોજવા છે. શ્રી. સોપાને આ દસ વાર્તાઓ
દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરાજતાથી,
વારનવિકતાથી અને સમભાવથી ચર્ચો છે.
-પ્રસ્થાન

સંજીવની ના લેખકનો અણુમોલ વાર્તાસંગ્રહ : ૩૧. ૨

પ્રકાશક

નૂતન પ્રકાશન મંદીર : પાનકોર નાકા : અમદાવાદ

ચોલ એન્ટર

શ્રી. જમનાદાસની ફાં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, અંબેડકર

મુદક ધનશાહેર કે. સુકલ

પ્રસાત પ્રેસ • કેન્સો હોલ • કરાચી

ભિમિ

પ્રકાશક • સુરેશ રા. બાબરીઆ

ભિમિ કાર્યાલય • કેન્સો હોલ • કરાચી

વર્ષ છઠું

સર્જન અંક

અંક અગિયારમો

અનુક્રમણિકા

૭૧

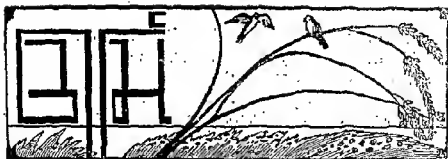
ત્રણ આવરણો	કિશોરલાલ ધ. મથરૂવાલા	૭૧૩
અતિમ ડયન	સુદરમ	૭૧૫
મંથન	મોહિનીચંદ્ર	૭૧૫
ધારાપુરી	અસાવ	૭૧૬
• શાને ? •	ત્રણદાસ કા. વ્યાસ	૭૧૬
છવનવિકાસી સંગઠન	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૭૧૭
વસંતને સુખ આપવા	શ્રીકાંત	૭૨૩
પેસાનું નૈતિક મૂલ્ય	" અ "	૭૩૧
અમર આશા	પ્રભરમ ન. રાવલ	૭૩૮
શિયાળાની રાત	' હિમાંશુ '	૭૩૬
સફસુરપરાપણુ માર્કેટ મહાશય	કાકા મલેલકર	૭૪૩
સુરોપનો સતિપાત	ડુંગરસી ધરમસી સંપદ	૭૪૬
રમણ રેતીમાં	નટવરલાલ ગાંધી	૭૫૩
સંસ્કૃતિનાં વહેણ	મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૭૫૪
નવલકથાનું કલાવિધાન	રતિભાઈ ઉ. પટેલ	૭૬૧
ઉધાડ	દેવજી રા. મોઢા	૭૬૬
બાવીજી	સાંદીપનિ	૭૬૭
આપણી સ્વરાજ્યાત્રા	૭૮૧
સાહિત્યના પ્રદેશમાં	૭૮૬
સામયિકોની દીપેતલબ	' શ્રીકેતવ '	૭૮૭

અમારા મુખ્ય એજન્ટો:—

મી. જમનાદાસની કું.,
નૂતન સાહિત્ય બંડાર
એલ. કે. મેઘાણી
ગુસ્તાકાલય સ. સ. મંડળ લી.
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨
રમકા માર્કેટ, અમદાવાદ
- ૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
રાવપુરા, વડોદરા
હવાડીયો ચક્રવે, સુરત

વાર્ષિક ::::: લવાજમ ::::: રૂપિયા પાંચ
છુદક અંકની કિંમત સાત આના • પરદેશ બાર શિલિંગ

* વર્ષ છઠ્ઠું *

* ત્રિવેંશ્ર ૧૯૩૭ *

* અંક અગિયારમો *

ત્રણ આવરણો

[એક પત્રમાંથી]

શ્રી. કિશોરભાલ ધ. મશરૂવાડી

“... ભા. પાશાશ્રમાં અગત્ય સહિત્વમાં બહુ પ્રગતિ ન થાય તેથી મુંઝાવાળી કે પોતાની જુદી વિશે એકાદ ખ્યાલ રાખવાની જરૂર નથી. જુદી જુદી ભાષાઓ પર કાબૂ કે સાહિત્યમાં પ્રવેશ એ જુદિનું એક જ અંગ છે. ખરું પૂછતાં, એ જુદિનું અંગ છે એમ પણ ન કહેવાય. પ્રશ્ન, જુદિ એટલે શા? પણ પ્રશ્નને મૂકી કાઢવાની અને તેના મૂળમાં ઉતરી વિચાર કરવાની શક્તિ, એવી જુદિ માત્ર નિરક્ષરોમાં પણ સારી પેઠે વિકસેલી હોય છે (અને તમારામાં પં છે.)

૫. બાપુને જે એક દિવસ કવન બાળતા વિદાનો અવિદાન-અમાશ્વર-સેખતા. સર રમણલાલએ તો એકવાર એટલે સુધી કહેલું કે બાપુના કરતાં તો આજનો મેટ્રીકવાળો પણ સાદું મુજરાતી લખે. અને એકવારને માટે એ સાચું છે હતું. પણ તેથી તે દિવસે પણ બાપુની જુદિ અવિશિષ્ટ હતી એમ થોડું જ હતું? સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની શક્તિ — Clear thinking — એ મોટા વિદાનોમાં જે નથી હોતી અને નિરક્ષરોમાં જે હોય છે એવો વારંવાર અનુભવ થાય છે. બાપુમાં એ ક્યારેય નહોતી એમ ક્યારેય બન્યું નહોતું. હવે આજનાં મું, મોટા લેખક મળ્યા છે. પણ બાપુ અને આજનાં દર્ષિએ માત્ર મુજરાતી શાક તપાસના જેમ તો પાને પાને જુલો કાઢી શકે. સૈદ્ધાંતો કાઢવાનો કોય તો કાઢે જ છે. અને અંગ્રેજીમાં તો એવી જે વધારે જુલો નીકળે. અંગ્રેજી લખવાની મારી આજે તો હિંમત પણ ચાલતી નથી. સાવ નિરક્ષર રામકૃષ્ણ પરમહંસ એમ. એ યોગેલા વિવેકાનંદના જુદિપ્રવાસો હતા એટલે શું? એના અર્થ એ કે રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં નો સ્પષ્ટ વિચારશક્તિ. હતી તે વિવેકાનંદ વગેરેમાં સ્વયં જ નહોતી. એટલે જુદિ અને વિદાન એ એકિલ વસ્તુઓ છે એ ખ્યાલમાં રાખવાનું. અને આપણામાં જુદિનો એટલે-કોણ પણ પ્રેમ પર સ્પષ્ટરૂપે વિચાર કરવાની શક્તિનો-વિમલ માત્ર એ માટે જરૂર. આમલ અને ન. ધાય તપાસી બતાવો

રાખવો. પણ વિદ્યાર્થીઓ આપણી પ્રગતિ મંદપણે યાચ છે તેનો ઉદ્દેશ ન રાખવો એમાં તો 'ટીપે ટીપે સરોવર બનાવ' એમ માની અંતર્પૂર્વક પ્રયત્ન રાખ્યા કરવો પણ અપાટો નથી લગાવી શકાતો તેથી દુઃખ ન પામવું.

આ તો એક વાત થઈ પણ તે સાથે વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ પણ કેટલીક જાનનાં આવરણો હોય છે તેનો પણ ખ્યાલ રાખવાની જરૂર છે. એ આવરણો દૂર થાય તો પ્રગતિ અપાટાબંધ થાય. તેમાં એક આવરણ વિરોધી વ્યાક્રમનું છે. દા-ત. ધણી-વાર જોવામાં આવે છે કે ગણિતમાં પ્રવીણ હોય તે બાબમાં પ્રવીણ નથી હોતા. આનું કારણ ગણિતના વ્યાસંગીનું મગજ દરેક અભ્યાસમાં તે જ બાજુ દોડી જતું હોય છે. અને બાબમાં કાંઈક એવી વસ્તુ છે કે જે ગણિતથી પર છે. અને તેને પકડનાં એને અત્યંત કલ્યાણ લાગે છે. એ જ પ્રમાણે ગણિતમાં કાંઈક એવી વસ્તુ છે જે બાબાદાગીની પર છે અને તેને પકડતાં બાબના વ્યાસંગીને કલ્યાણ લાગે છે. કેટલાકને એ બંને બહિસો હોય છે. પણ મોટે ભાગે બેમાંથી એક જ હોય છે. માટે ગણિતના આમંગની-એ બાબનો પણ ગણિતના, વિજ્ઞાનના, સંગીતના અને કદાચ તત્ત્વજ્ઞાના પુરતો કારણ જ પરિચય કરવો જોઈએ અને એ રીતે જેટલો યાચ તેટલાથી સતોય માનવો જોઈએ.

બાબના અભ્યાસમાં બીજું આવરણ કંપનાપ્રધાન અને વ્યવહારપ્રધાન સ્વભાવ તરફના વિરોધથી થાય છે. કંપનાપ્રધાન મનુષ્ય બાબમાં જેટલો પ્રવેશ કરી શકે છે તેટલો વ્યવહારપ્રધાન કરી શકતા નથી. કારણ પહેલાંને એ વસ્તુને જીવન સાથે સંબંધ છે કે નહિ તેની પરવા નથી હોતી. એ પોતાની કંપના સુધિને જ સત્ય માને છે અને બાબદાર કંપન વિહાર મગવાથી એનો તૂટી બાબમાં પ્રવેશ થાય છે. વ્યવહાર-પ્રધાન પ્રાણીય જાતે અંતરે કમને ને પગને પ્રત્યક્ષ સુધિનો જ વિચાર કરે છે અને કંપનાવિહાર પ્રત્યક્ષથી જુદો લાગે છે તો તેમાં જહુ રસ નથી લઈ શકે અને, તેથી, બાબાદાગીમાં એ પાછળ પડે છે. તેથી એણે બાબનો અભ્યાસ પણ ઇતિહાસ, જૂગોળ જીવનચરિત્ર ઇત્યાદિ સત્યપ્રધાન પુસ્તકોદ્ધાર કરવો જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓનું ત્રીજું આવરણ વિચાર્યો પર જુદા જ સરકારનો પાસ હોવાને લીધે થાય છે. શાળામાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ નાપાસ થયા જ કરે છે. એ કાંઈ ઠાઠ એટલે શુદ્ધિહીન નથી હોતા, પણ એમનું મન આખો દિવસ અભ્યાસના વિષયો સિવાયના જ કોઈ વિષયમાં ભટકવા કરતું હોય છે. જેનકે ખાવાપીવાના, નાટકસિનેમાના, રમતના, બટકવાના વગેરે. મોટા માણસોના મનને જે કામગીર એમ ભટકવાની રેવ પડી જાય તો એવું બને કે એને કાલે પ્રવેશ કરે તો જે એ વિચારો નીકળે નહિ. અને તેથી અભ્યાસનું પુસ્તક હાથમાં રહી જાય અને પ્રગતિ થાય નહિ. એણે એ આવરણ કરનાર વિષયની એકમતા પહેલાં ટાળવી જોઈએ પછી એનું ચિત્ત અભ્યાસમાં લાગે.

આ બધા ઉપરથી તમે જોશો કે તમારે નાઉમેડ થવાનું કારણ નથી. તમારી સુધિનો વિકાસ એણે યોગ્ય છે એવું અને ક્ષી લાગ્યું નથી. પણ વિદ્યાર્થીઓની તમે તમારી દિશા શોધી નથી તેથી જ કદાચ વિદ્યાર્થીઓમાં તમને આવરણો નડે છે. એ દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓની દિશા બદલો તો તમારી પ્રગતિ જરૂર અપાટાબંધ થાય અને ન થાય તો પણ નાઉમેડી સામગ્રી જરૂર ન રહે. બાકી અંતરથી ન સિદ્ધ થાય એવું કશું રહેતું નથી.

અંતિ મ યન

: પૃથ્વી :

મહા ગહન મૌનમાં દિવસ જીવને મેં ગધા
ગુળી થઈ છ ગાળિયા, શિખર શો હું કે અદ્વિતા
ધરી સુકુટ તારકે ખચિત, મૃદ ત્યાં રાત્રિના
સુના પ્રહરમાં, યદા ગંગા નીલવર્ણ તહીં
જાગૃત શું કૃષ્ણ શું મંધુર બંસરી જાદુઈ,
અને ગહન પાણુ તેજ ધરી જેહ છલકાવતું
વિરાટ તમના બધા પથ, અને તહીં આ ગધા
સુરંગમય દૃશ્યની જવનિકાન્તરે ત્યાં ખડા
પ્રશાન્ત હિમ મન્દિરે નિરખું શોકને પ્રાયતો,
અરે સહન મેં કર્યું છ બહુ, રાહ જોઈ ઘણી
પ્રલો, જગતું આખરે તવ સુગાન રહી રહું-
અને ય મુજ ગીતકાં ધવલ પંખીશાં બિડતાં
વિરાટ તણી ધારીઓ ફગવતી મહીં ઉભરે,
જહીં ન ખખડે કદી રમરણ ભૂત સંસ્પૃતનાં,
વિરામ શુભ મૌન એજ બસ છ જ તો ગાનનાં-
સુન્દરેમ

૧ રીન્દ્ર ચદોપાધ્યાયના કાવ્યનો અનુવાદ

મંથન

: સ્મૃતિ :

મૂંઝે, ધૂંઝે ધરાને, ઉડત રજરજે, અભિષેના ઉમ્મરોમાં,
પહોડોમાં, ગંઢુરોમાં, ગિરિગિરિકણને ઘેરતા પ્રાણપુંજે,
કૃષોમાં, સાગરોમાં, અરબર અરતા નિર્જરોને નંદામાં,
પૃથ્વીના પત્થરોમાં અચલિત ખડકે, કારમા કંટકોમાં,
ગાદાં સૂકાં વનોમાં, તુલુકુલકુલમાં, છેડવાઝાલવામાં,
કુંજેકુંજે, સરોમાં, કનકકમલનાં જૂવતાં અંતરોમાં,
સૂર્યે, ચન્દ્રે, પ્રકાશે, નભાલર હુમતા તારકા મંડળોમાં,
નક્ષત્રોમાં, ગ્રહોમાં ઉષ્ણગ્રહગણમાં, વ્યોમના સુખજોમાં,
પ્રદ્યોતોની લેટોમાં, ભુવનભુવનમાં, ચૌદ લોકોત્તરોમાં,
વિશ્વોનાં જૂમળાંમાં, સચરચચરના કોટરામાં ઘુમતાં,
સૌને એકી સપાટે ઝટપટ વિંટલા વાયુના અંચળામાં,
સંસ્પૃતોના દિમાકે જનમનભરતા, અંખતી રોશનીમાં
હર્યોન્માદે, વિવેકે, પ્રણયઅલયને આશના તંત્રોમાં,
હેયે હેયે, અંધમાં અવિરત ગરજે કાળનાં ચોરણીતો.

મોહિનીચંદ્ર

: અનુ-વર્ણ :

: અનુ-વર્ણ :

આ મિત્રો કાળના ઝંઝા પિધી આને ઉભા રહ્યાં,
હું ને વા કું કયા ત્રી ને સંદેશા મૂક આપવા.
આ શું અરે! સદમજાં વદશે મિરાલા,
ગંભીર પ્રોહ જરથાં મધુર પ્રમાદ;
આ બોલું બોલું જ સર્તા મુખ બલ્ય માયા,
તે સ્વયં બુનની હસી વદશે અવશ્ય.
આ તકં યાવ નિરખે મૂરતી સુરમ્ય,
કોરાયલી ભોત પદે ફીણ પથ્થરો માંઃ.
શિખત પ્રાણીન ધણું જતાં છવન્ત,
શેલી રહી હું સહવા કઈ ગૂઢ એર્થ.
સહસા જલિએ મારી પડતાં દરવ દેખતાં,
પ્રશ્નના મર્જનું બીનાં હેયું ને અખ આ સર્તાં;
રો-ધર્મનાં ઝનુન માપી સક્યાં ન આતું
હરે છુપાવ સકસાતું હરે તરવઃ
છેલ્લાં પ્રેમા, ચિખૂં, નાક, કરોઃ અનેરં
સાક્ષિત્વ કશં ન અરે, બનવું અપૂર્ણ.
હેયું નિર્મોલી નિમ્ન સત્ત્વ અનેક શિષ્ટી,
અધ્યાત્મનાં જડ રોગ હરી અધ્યાત્મ;
અસાત હો અમરમધુ બધા; હું કંઈ
દેવે મનોમય હવી તમ, કાં ગમું ના?
શા મંત્ર હરી શું બધા આત્માના પ્રતિબિમ્બ શા
આ પદ્યોરે જૂના ક્યાંના ક્યાં સુધી વિસ્તરો?
આને જુઓ પડી પલ્લે બીજાં ટકરીએ,
અંતે જ-તો પવિકરાસ પિકાસી યાતું,
એ સૌ કું સંરૂપિની શ્રેત જની પ્રસારે
કાળા કરો નિમ્ન; અમરંગળ વાત વાયુંઃ
“જાપાંથી અનાદત રવે ચિર મંત્ર સુરો,
જિખુ હરે જગતની પરસાંતિ કેરો.
એ આજ પ્રામ અદોથી છુડી અગ્નિગેળો,
નિષેદ કું કકરે નિરહોવ છવો.”
ને આ કલ્પનાઓ સૌ મારે દેવે જ થા બલે?
ને વાસી રહી સિધુ અનાસ કલઃ રકું કુંવે.
આતું ઉચ્ચે હું સ્થિરતા લકું, હરે મરં.
કૂણાં હમ હમળકે વદવું લગન્તાં
“તું માન ધામ બન કું કવિ જ નોતું
ધારણી! તવ પદે પ્રલિપાત મારું.”

હાયમાં ધાત્ર ના, પોતે પાત્ર ના, શેરમ પડે;
ખિત્તલા છાપ છે મોડે બિના નિઃશ્વાસ નીચે.
‘રામ, રામ, હરિ’ બોલી હાંકતી હાલતી જરી
ફટકી લાકડી રેક ડોરી દેવ-ધરે ઉભી.
ચોરે થીતરે લાંકણું માળાણું, આડી રૂપાં કરે પ
દુગળાં અંત ક્યાં ક્યાંથી ધોર હાથિગતી અરે.
દીનને કુખ દેવાને વીધે વાયુ ને વધે
કરતી દૂર કંડી કું કકે હાડ ચામને.

સામે ‘રામ’ ઉચે સાદે બોલતો રામ-લીલુ ને
એડી રામ-કુશલા ને તાપતો સમડી સુખે, ૧૦
સતો-રાજ, સજાવી ને છાબડી-અસર મુખે
બેડો પૂજારી ગાદીએ; ચોપડીમાં જ મમ્મ છે.
ને ચોપાસ બધે લોકો પુત્ર ને પરિવારથી
વિંટળાઈ મરોમાંકી મદાસર્તા રંગ-ચામળી.
‘ઓ અરે કપાહરે બાપુ બેળાશે ખીચડી દીએ ?’ ૧૫
ખાપડી આધળી માંતે કંપતા કરુણ-ચરે.

રંગ-બેરંગી વસ્ત્રોએ આંતરતાં આંખને, મળ્યાં.
આવિયાં નર ને નારી; નેત્રાના આર્દ્ર કો ધ્યા.
એ હલી એક દિ’ લીલી વેલડી ચિન્દ-ચાલીની
ફળ-ફૂલે લગી રેતી માવડી પાંચ-પંખીની. ૨૦
કાતે હરે સોતે લેળાવી, હુંક છી રહી
આજ એ પ્રણને બોલે, માનવીની દયા મહી.

પ્રાપ્તએ બાવ પૂજો ના, દાસની હેલીએ પડી
કંપતાં મળતાં, સાંતે ખમડી. હરિ તો ચડી
એવ ને એમ પૂજારી પત્ર ફેરવેના મયે; ૨૫
દાસને જૂખથી ડોરી કરે આશ જતો રહો.

ન્દોની એ જમમાં માતા? પુત્રી શું પ્રશ્ન સમતી?
‘શાને એ, અલ્પ દીને’ પે માતના ચામ-દામની
‘વેડે’ ને બોલવે કાં ના સમદિ ચામ-ચામતી?
‘ને શ્રીમત-ચરે. શાને સંપતિ સુર-ધામતી! ૩૦

અપાસક વળું હોવાથી.

જીવનવિકાસી સંગ્રહન

શ્રી, દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

આજકાલનો ફોષ પણ માણસ લો લેને સ્વાભાવિક રીતે જ ઊડી. ઊડિયા એમ લાગતું હોય છે કે આપણે હવે કોઈ નવા જમાનાની, નવા યુગની, નવા જીવનક્રમની શરૂઆત કરીએ છીએ; ભારતવાર્ષ એક છે એમ આપણે ભને કહેતા આવ્યા હોઈએ, તેમજ આપણી સાંસ્કૃતિક એકતા મુખ્ય મુખ્ય ગ્રામજનોમાં રખડપડે જાય દે માની હોય તોયે આપણે આજ લગી નાની મોટી રેળાઓમાં જ રહેતા આવ્યા છીએ એ બૂલવું ન લેઈએ. વિવિધતામાં એકતા એ આપણી સંસ્કૃતિની ખાસિયત છે. પણ આપણે તો વિવિધતાને અનેકધા ફાલવા દીધી અને એકતા ફેળવવાનું જ શુભી ગયા. તેથી પ્રમાણમાં બળ હોવા છતાં આપણે તજજ્ઞા નીવડ્યા. આપણા બધાની એકસરખી રહેણીકરણી તથા વિચારસરણી હોવા છતાં આપણે ઊભાસિલ યજ્ઞ ગયા.

મૃત્યો : સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય રહ નાનેષ પશ્યતિ

જો પોતાના જીવનમાં કેવળ વિવિધતાની જ પાછળ પડે છે તે જીવનમાં એક પછી એક ક્ષેત્રમાં મૃત્યુના-ફાલના સંક્રમમાં સપડાય છે. એમ આપણાં પિતૃશતા પિતૃ-એવા યમરાજાએ ક્યારનું કહી દીધું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે “જો રાત્ર બેઠલાંવને પોષે છે, અને વિવિધતાને જ ઓળખે છે તે રાત્ર સમાજની પ્રગતિ શેકી દે છે. વળી કેટલાક લોકો તો વસ્તુઓનું તારતમ્ય ન ઓળખતાં હુદ્ડ એકાંગી વસ્તુઓને જ સર્વસ્વ માની લાઇ અનાદીપણું કરવા માંડે છે. આવા લોકો સમાજને વધારે ને વધારે નીચે લાઇ બાંધે છે. એક જ પ્રાન્તને લેએ આખો દેશ માને છે, સંસ્કૃતિના ફોષ એક અંગેને જ જીવન સર્વસ્વ માનતા યાજ છે તેઓ પોતાની શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકતા નથી.” ફોષ ગાંડાના બધા ભાગ બલે સામૂદ્ર હોય પણ એ જો પોતાની જગ્યાથી ખસી ગયા હોય અથવા દીવા ખસી ગયા હોય તો તે ગાડુ થાગા કેવી રીતે કરી શકે ?

એક જમાનો હતો જ્યારે વેદોપાસના સંસ્કૃત વિદ્યા, બકિતમાર્ગ, વિરકિત વગેરે મહાન તત્ત્વોને ભેરે આપણે સાંસ્કૃતિક એકતા રચાવી શક્યા. પણ તેમ યુગોત્કર્ષ યતો બધા તેમ સમન્વયકારી તત્ત્વ વધારે ને વધારે બ્યાપક અને એ જરૂરનું હોય છે. પરમુદ્ધામને

વળતે બ્રાહ્મણસંગઠન કે સત્તિયસંગઠન રચનાવિક હશે; વેદકાળમાં આર્યસંગઠન મહત્વનું બન્યું હશે; જગત્તિ શિવાજી મહારાજ કે સણા પ્રતાપના વખતમાં હિન્દુસંગઠન બસે અનિવાર્ય બન્યું હશે; પણ આજે તે બંને સંગઠન એ જ એક મત સુધીમાં છે એ વિશે શંકા ઉઠાવવાનું કારણ નથી.

આ બાબતું સંગઠન જુદા જુદા હોવામાં કશુંતેથી શક્ય થઈ શકે છે. અધિક ભારતીય સંસ્થાઓ તથા પ્રકૃતિઓ દેશમાં ફેરફાર નહીં પડે છે. માત્ર કેળવણી અને સાહિત્યની બાબતમાં દરેક પ્રાન્ત એકસરખો બની નહીં પોતા પૂરતો વિચાર કરતો આવ્યો છે. આધુનિક સંસ્કૃતિના બાહ્યો એટલે કે અંગ્રેજ લોકો અને તેમની સત્તા, આ બાબત કારણોને લીધે જે એકતા આપણા બધા ઉપર લાદવામાં આવી છે તે એકતા કદાચ પ્રાચીનથી તરત છે એમ તો ન જ કહી શકાય.

પ્રાન્ત દીક કેળવણીની જુદી જુદી વ્યવસ્થા થઈ સરકારી વિદ્યાપીઠો સ્થાપવામાં આવી. આ પ્રતિનિધિઓએ એકતરફીય તથા પ્રાન્તિક જીવન તથા સંસ્કૃતિને કેટલું પ્રાધાન્ય આપ્યું એ તો આજથી પ્રત્યક્ષ નજર આગળ જ છે. દરેક પછી અખિલ ભારતની કેળવણી એક તંત્ર નીચે લાવવાના સરકારના પ્રયત્ન ચાલુ છે. સરકાર એમાં કાંઈ તે પછી સમાજદ્રવ્ય તેથી એક થશે કે કેમ તે વિશે શંકા જ છે. બહારથી સ્થાપવામાં આવેલી એકતા સમાજનેથી પ્રતિ આપી શકે?

સાહિત્યની બાબતમાં આપણે ત્યાં સંગઠન જેવું કશું જ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સાહિત્યને એક જ દોરડે બાંધવું અથવા તે નાથવું સહેલું નથી. સાહિત્યને મોટે રૂએ દેવો મહેલ હોય છે; પણ પ્રાંત સાહિત્યને નાથવું નામ જ સહન થતું નથી. કદાચ પણ હોતની બાંધાવસ્થામાં જ તેના ઉપર કારકો અંકુશ ટકી શકે છે.

સાહિત્યમાં કેટલી શક્તિ છે એની વધારે ને વધારે પ્રતીતિ મનુષ્યપ્રતિતે થતી જાય છે. સાહિત્ય એકતાનું ચોક્કસ ઉદાહરણ છે; સામાજિક તેજ છે; મનુષ્ય સંકલ્પની અભિવ્યક્તિ છે.

શક્તિ છે. આ શક્તિની પ્રકાશથી માણસ અને તે સુધી નરસું પરિણામ ચોક્કસ આપી શકે છે, પણ આ બેકારી તત્ત્વજન્ય છે. એ એક સ્થાપક હોવાથી જ એને છત્રકો તેને તે અજાતમર બનાવશે; પણ એ એનો કુશળીય યાગ નો તે સમગ્ર ઉગરે ક્યાં વિચારશે નહીં એક વખત એવો દેવો કે સોમી સાહિત્યને મોક્ષસાધકથી કુશળીય કરતા, આગળ જતાં સત્તાધારીઓ અને પિતાદાર લોકોના મનકોમોડન માટે સાહિત્યને કુશળીય થતા માંડ્યો. આ કામ વિશે હકારાર મહેલ એક જર્મન મહાદેવે કહ્યું છે કે:

“આ સમય સાહિત્યકળા માટે કે સાહિત્યકારો માટે કપરા રહ્યો. સાહિત્યકાર એટલે પોતાને ત્યાં સંસ્કરણ થેજ એક ગુણીજન એવી કાવના સમાજમાં રદ થઈ હતી. એનો પ્રત્યક્ષ જીવન સાથે કોઈ સંબંધ હોય નહિ. સાહિત્યકાર કુદ થશે શું કે સંતુષ્ઠ થશે શું બાને વશ્યો સરખી જ. એના યાજ્ઞો હાથ ખાર કે હવામાં ફેરવેલી બેકારી જેવાં. સાહિત્ય વિનોદનું એક ઉત્કૃષ્ટ સાધન મનાવું. પણ, એથી વધારે પ્રતિષ્ઠા એને ન હતી.

“અને સાહિત્યકાર પછી એક વાન બૂની મથો કે માત્ર સમ્પ્રદાયોર્ય કે પ્રેમનાવેષમ એના પેદા માટે બસ નથી પણ તે માટે ચારિત્ર્ય પણ આવશ્યક છે. સાહિત્ય-કલાધર એ બૂલી મથો કે તે તે વખતે લોકોની જે અભિરુચી રદ થઈ થઈ હોય તેને પોષી અથવા તે તેની બિદમત કરી એ તેને ધર્મ નથી; પણ મત્ત, ન્યાય, ધર્મનંતા, સૌન્દર્ય, રવાનગ્ય, માનવી, મન અને કેટલું આ સનાતન અને સાર્વભૌમ જીવનતત્ત્વેની અનન્ય નિષ્ઠાથી ઉપાસના : ક ર પી એ એને ધર્મ છે સ્વધર્મકર્મનું જ્ઞાન જાણને કાણે તે સત્તાધારીના અધિષ્ઠિત પરિવારમાં મલાત સાચો અને જીવનનું કોર સત્ત્વ અને વાસ્તવિક પરિચયની શુભાવી દેવાં એ જ તેનું એકમાત્ર કાર્ય બની શકે. એ જ હેતુથી લોકરંજન કરનારા અનેક વર્ગમતિ એક એ બની ગયો. આ હુનિયા ઉપરના અત્યંત એવા આજથી જીવનપથ પર પ્રકાશ પાડવાનું કામ છેડી દે

વખત કેમ વિતાડવેા એની તે ચિંતા કરવા લાગ્યો. કામને લેખી Parthimo અથવા-મદ્રામ તરફ કહે છે તેમ-કામજ્ઞેયમ્ ગણવા લાગ્યા.

“ પરિણામે પંડિત આશ્રય વિના શોએ નહિ એવી માન્યતા ફેલાઈ અને તે વનિતા અને લતાની દરેજીમાં જન્મને બેઠો, આશ્રયીયે મુખી એવા લોકોને કંટાળો ઉપજે નહિ એટલા માટે શું શું કરી શકાય તેની ચિંતા કરવાનું કામ જ આ કલાધરો માટે રહ્યું. માનવી જીવનનો ખોલે ઉઘાડીને જે ગિયારા કેળા બારવાડી જ બન્યા છે એવા પામચેને સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવા માટે કુરમદ ક્યાંથી હોય ? અને જ્યારે કામને જ દુકાળ પડવાને કારણે આવા લોકોને નવગણનો વખત મળે છે, તે વખતે શેઠલાની તીવ ચિંતાને ઘણે સાહિત્ય ક્યાંથી સૂઝે ? જુઓ માણસ બપોરજુલ્યા પેટ ન ભરી શકે કે તરસેા કાળરમણી તરસ ઊપાવી ન શકે. ટૂંકમાં સાહિત્ય નિર્માણ શું તોય એ કૃતાઈ થયું નહિ.

“ આજે સમયે જે વર્ગોએ સાહિત્યને આશ્રય બદલ્યો તેમની મનોજીતિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થયા વગર કેમ રહે ? સમાજમાંના બીજા જીવનકલનું રૂપ લાવ બાંધી નાખી તેને નરોજનું રૂપ આપવામાં આવ્યું. પ્રયત્ન, ધાર્મિક અને સામાજિક વિમુક્તિને વિરુદ્ધ જેવો હાસ્યાપહ વેપ ચડાવીને તેમને નાટકોમાં રૂપાપ્પાનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું અને માનવી રાજવેળા અદ્યય પ્રવાદને તુલન હુલ બનાવી દઈ કઈ એકે મેની ગાયે અભિમાર કર્યો અને કોને હાથતાલી દીધી એનાં જ વર્ણનો સાહિત્યમાં સર્વત્ર દેખાવા લાગ્યા. બધા જ મ્યાનાજ લોકો : નાટકકાર, નટ, તેમના સિદ્ધાંત, અને પ્રેક્ષકો પણ-જ્યાં જ જીવનમથાર કે જીવનના ગોચ ચક્ર પરેલા.”

આ આકાશથી સાહિત્યને ઉપર કાઢવાના પ્રયત્નો સેવાધુરીય એવા પ્રવ્રતા કેટલાક ઉપામોએ આપરી રહ્યા છે આવા લોક-સેવક સાહિત્યપ્રદાન આંતરગ્રાંતીય સંજ્ઞાન કરતું એ આપણે પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. પારખી સંસ્કૃતિની એક પંડી એક રેલ આગળને કારણે આપણા લોકો બેઝાબા, યથા હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ. પણ

દરેક નવું પર ચેતાના પાણી સાથે જે પૌષ્ટિક કોષ લાવે છે તે જ ચેતન્યના અંકુર માટે સારામાં સારું આતર બને છે, અને પછી જીવંતકુર જોગી નીકળતાં જ સત્તર આના પાક બીતરે છે.

અમને લાગે છે કે આપણા દેશના પ્રતિકાસમાં આવેા સમય અત્યારે આવ્યો છે.

જમીન તૈયાર થયેલી હોય તે વખતે જે નિર્ભય થઈને ખીજ વાવતો નથી, અને આજ મુખી જીવન-જતન સમયી રાખેલાં ખી જમીનમાં વાંધીએ તો કદરમાં પડી જશે, કોઠી જશે એવી બીલિ, ખંડમાં રાખે છે અને તેથી જૂની થાપણ છે એને સાચવી રાખવામાં જ મોટે પુરુષાર્થ છે એમ માને છે. તે આસ્તિકતાની બાપા બેલતો હોય તો પણ વાસ્તવિક રીતે નાસ્તિક છે, જીવનદોષી છે. મદદની સાચવણી કરી ચેતન્યની ઉપાસના ઉર્વી વાળનારો છે, તે મોટે ભાંડે ધર્મની જય બોલે પણ ઘણે કાર્ય એવું કરશે કે ધર્મનો વ્યથક ક્ષણ જ થાય, ક્ષે પછી આપણે ધર્મના રક્ષક બનવાનું નથી પણ ધર્મનું રક્ષણ મેળવવાનું છે. અકળમત આ ધર્મ તે જૂની, કોઠી મણેલી કે બેાપૂરી બનેલી રીતો ધર્મ નહિ પણ ચેતન્યનો સંતાન ધર્મ દર્શો.

આ ધર્મ આપણે કરતાં કદી અચકારો નહિ. જીવનું એટલે જ આપણે કરવી. જે આપે છે અને વે છે તેના ઉપર આ જીવનરેવતા પ્રબલ યાવ છે દ્વદાતિ પ્રતિ-પ્રજ્ઞાતિ નાન્યયૈવા પ્રસીદ્ધિતિ. પણ આપણું એટલે કે ગુણમની જેમ ક્ર, વેશે કે દંડ તરીકે આપણું તેનહિ અને લેવું એટલે બિખાણની જેમ ફેંટી દીધેલા કક્ષા ઉમ્મકવા નહિ. દુનિયામાં સમાન લાવે બધાની સાથે બરાબરિ-યાની જેમ રહેવાની આગત જોઈએ. આ સામયોગ સાધવા માટે જ અરસપરસ સદકારની કલા હરતયત કરવાની જરૂ છે. આપણા દેશમાં દરેક પ્રાન્તની કંઈક ખાસિયત હોય છે જ. પ્રાન્તીય ભેદો રાજ્ય દેખાય તેવા છે પણ સંસ્કૃતિ કંઈ પ્રાન્ત દોઢ જુદી નથી સંગીતના કોઈ સજ્જ અને સંપૂર્ણ રાગમાં જેમ આરોહી અને અવરોહી તરંગમાં બિનતા હોય છે તે જ જાતની વિખતતા

આપણા વિવિધ પ્રાન્તોમાં અને તેમાંના જુદા જુદા વર્ગોમાં છે.

જે વખતે રાષ્ટ્રનો આત્મવિશ્વાસ સાવ ઊંડી ગયો હતો, તેનામાં કાષ્ઠપણ જાતની હિંમત રહી નહોતી તે વખતે કેટલાક લોકો પારકાનું કેવળ અનુકરણ કરવાનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યા, અને કેટલાક તેમનો વિરોધ કરી જાતા મંડળને મસ્તાકમાં ઢાંકી દઈ તેની મંત્રી બનાવી તેની પૂજા કરી. લોકોએ એમ કહેવા લાગ્યા, આપણે ત્યાં આ મંત્રીએ વરસો સુધી ચાલ્યો. પણ પાછળથી ખરી જાણતિતો હિંમત યતાં જ જૂની મૂડી ઉપર છાવવાની અથવા તો ક્યામાં વેંક કરીને મળતા પરદેશી ખેતરક ઉપર ચુરવાન ચત્રાવવાની વિલકુલ આશરકવા નથી, પણ પોતીકી જમીનને યરનું તેમજ બહારનું આનંદ આપી નવો પાક તૈયાર કરવો જરૂરનું છે એ વાત ઘણા લોકોના મનમાં વસી. કષ્ટપૂર્વક જમીનને એ માટે તૈયાર કરી તાજો પાક લેવાથી જ સંપૂર્ણતને આશરક એના બધા વિદ્યોત્સ મળી શકે, એટલી સાદી વાત પણ આપણે બહુ ઊંચતાં બે પેઢી જેટલો દાવ રાહ લેવી પડી. અને તેથી જ આંતરપ્રાન્તીય સંમતની જરૂર આપણને આજ સુધી જાસી નહિ રચાવત. બનતો પ્રયત્ન કરી વખતે જ આશરક સહારની જરૂરિયાત બાસવા લાગે છે. પરાવર્તનમાં મોત્ર નાચનિષ્ઠા પૂરેપૂરી હોય એટલે બસ. હવે જ્યારે આપણે જાત અનુભવનું મહત્ત્વ સમજી પરાક્રમ કે-નુરુત્તર્ય કરવા લાગ્યા છીએ તે વખતે એકબીજાની સલાહ લેવાની જરૂર આપણને બાસવા લાગી છે.

માથાએ પ્રયોગવીર ન હોય, અનુભવ પરાવજ ન હોય તો 'કુરુ કર્મય તદ્દમાર્થ પૂર્થઃ પૂર્વતરં છત્તમ્' એ જાતની પૂર્વાનુસારી વૃત્તિને તે રવાઈ જાય કે. એ જાનામાં આપણે બહારના ગુરુઓ થણા કર્યા. પણ આત્મ ગુરુની શોધ ન કરી.

રાજકારણમાં 'પાંડવી સામ્રાજ્ય પ્રથમ જૂની પવનિધી સંધુ' સાદું એવું એક બંડ આપણે કરી એવું. તે પછી રાજકર્તાઓનો દલિલાસ વાંચી તેમનું જ અનુકરણ

શરૂ કર્યું. પ્રથમ આપણે એવી આશા મેવના હતા કે વિચરથપૂના લોકો બપા છે તેમને લાગે જ આપણું કથણ થવાનું છે. તે આશા દુઃશા છે એવો અનુભવ થતાં આપણે મનુષ્યપદનો છેડો પકડ્યો. તે જ જાનામાં કાંસ, ઇટલી, અમેરિકા વગેરે દેશોનો દલિલાસ વાંચી એમાંથી આપણે એણા મેળવના અથા. એટલામાં રસિકાતી-પ્રગતિથી આખી દુનિયા અજાણ મધ અને તે દેશમાં થયેલી કાંતિ દલિલાસસિદ્ધ રાજના મનજુર પાયા ઉપર રચાયેલી છે એવી આપણને ખબર મળી.

ગુરુમંત્ર ગમે તેની પડેથી લેવાય; પણ જો તે આત્મમાત્ર કરી ન રચાય તો તેમાંથી સમર્થ પ્રાપ્ત થાય નહિ. સાહિત્યની બાળનેમાં પણ અનુકરણને તથા ઉછીનું લેવને માર્ગો હોય છે. કાષ્ઠ પ્રયત્ન સમયામાં બાંધાર કરીએ અને તે લોકો સમજી ન શકે તો તેથી શો લાભ? અથવા સમજાય તોય તેને વિશે સહનુસૃતિ પેદા ન થાય, તે કાષ્ઠને આકર્ષક ન લાગે તો તે એજે ગયું જ એવાય, ધારકે તે આકર્ષક પણ નીવડે પણ એ તે લોકોના માનસમાં પ્રવેશ ન કરે. વિચરસ્થાયી ઉપર અસર ન કરે. લોકોના છવનમાં કે તેમની બાળમાં ઉતરે નહિ તોય તે નિષ્ફળ ગયું કહેવાય. સાહિત્યની શક્તિ અદ્દન છે, પણ તે રસાયણ જેવી છે. એકલા શક્તિ અદ્દન છે, પણ તે રસાયણ જેવી છે. એકલા સાહિત્ય વાંચનાથી અને પાંચ પાસેથી આશર અને અનુભવ ઉછીયા લેવાથી બહુ બહુ તો સાહિત્યને સમૃદ્ધ થાય પણ તેમાંથી છવનસાધક્ય ક્યારી નિષ્પત્ત થાય?

છવન સમૃદ્ધ, આપક અને મંબીર થાય તો જ ઉપરના ગુણો સાહિત્યમાં જાનરે. શોધલોગ, પરાક્રમ, પ્રસન્ન, વેપર-નુદા, કલા-કૌશલ, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, દલાદિ વસ્તુઓમાં જ્યારે સમજા જોખરે હોય છે, તેની મહત્ત્વસામી જ્યારે ઉત્તેજ થાય છે અને કર્તવ્યલુકિ એક થાય છે ત્યારે જ સાહિત્ય એમદાર બને છે.

આવી જાતનું પોષક સાહિત્યને હવે મળવા માંડ્યું છે અને તેથી જ સાહિત્યનું આંતરપ્રાન્તીય સંમત કરવાની જરૂર આજે બાસવા લાગી છે. તેમજ તે

માટે કૌશલ્ય પણ દેખાવા લાગ્યો છે. એમ બોલવા બંધીએ તો આ કંપના પગસિ નીસ વર્ષની ભૂખી છે. પણ સાહિત્યસંગઠન, કરવાની આચર્યકતા તે વખતે ઊભી યદ્દ ન હતી એમ કહીએ તો ખોટું વધી.

છવનને ભૂખી બંધીને, છવનને: દોઢ કરીને કેવળ સાહિત્યનું પોષણ અમારું કરવું નથી. છવન માટે સાહિત્ય છે; છવનમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્ગમ છે અને સાહિત્યનું કળ પણ સંસ્કારી અને સમર્થ છવનમાં જ રહેલું છે. વિવિધતામાંથી એકત્ર એ જ આપણો છવનમાં તેને સાહિત્યમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે અને પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરેલો છે. અને તેથી સર્વસમન્વય એ જ અમારો ધ્યાનમંત્ર છે.

કેટલાક લોકોને એમ લાગે છે કે અત્યંત વસ્તુઓની ખીચડી બનાવી દીધી એટલે સમન્વય સંભવો. બ્યારે ખીચા કટલાકને એમ લાગે છે કે કોઈ એક વિશેષ વસ્તુને સ્વીકાર કરી તેને રિસ્તારી આપીને વસ્તુઓને નિઃશબ્દી આપવી એ જ એકત્રનું એક મામ સાધવ છે. પણ આ બંને દૃષ્ટિઓ બૂલ ભરેલી છે. વિવિધતા પિના એકત્રમાં શ્રેય અર્થ જ નથી. વિવિધ વસ્તુઓનું પોતપોતાનું સ્વતંત્ર ચોગ્ય પ્રમાણમાં ન સમન્વય તો સમન્વય કેવો કરવાનો? સ્વતંત્ર અને સમન્વય એ એક બીજાના વિરોધી એમાં તારવો દેખાવ છે; તે સહેજે એક બીજામાં ભળતાં નથી એ ખટું; પણ મુશ્કેલો ચોગ્ય સાધના કરીને એ સમન્વયશક્તિ કેળવવાની હોય છે. અનેક બુદ્ધિ યક્ષ; કેટલીય પેઢીઓ છે:મારો; પણ સ્વતંત્ર અને સમન્વય એ બેની એકત્ર ઉપાસના થાય તો તેમાંથી છવનનાં દિવ્ય શુદ્ધિશીલ નીકળવા પિના ન જ રહે. એનું જ બીજું નામ તે છવનસ્થાપના.

કેવળ ખીચડી બનાવવાની કોઠકો વખતે અનિષ્ટ વસ્તુઓ જ પેલા માય છે. બળદમાં બધી વસ્તુઓ એકત્ર થયેલી હોય છે. પણ દુકાનને કે ઘર રહેલું નથી; પુસ્તકોની દુકાન એટલે કાંઈ પુસ્તકાલય ન કહેવાય.

ઉપર અમે કહી ગયા તેમ વ્યાપકછવન એ જ સાહિત્યનું ક્ષેત્ર છે. તેથી છવનનાં બધાં ક્ષેત્રો અમારા ચિન્નનના વિષય છે. પણ આ ક્ષેત્રોમાંનું ઘણું જ

મદરતનું અને વ્યાપક ક્ષેત્ર અને જાણી નેહીને દાઢ બાદ કરવાના છીએ. રાજકારણનો-ઉચ્ચ બુદ્ધિશીલ ઉપરથી ચર્ચાતા રાજકારણનો-અમે કદપેલા સાહિત્યને બાધ નથી. પણ દાઢની પરિસ્થિતિમાં અમારી લાવનાઓ મૌન દારા વ્યક્ત કરી એ જ છંદ છે. આજે સંજ્ઞામાં બધાને એકત્ર લાવવાની ભારે જરૂર છે. ધર્મોભિમાન, જન્ય-ભિમાન, પ્રાન્તોભિમાન અને રાજકારણી પૂર્ણમેદ વગેરે વસ્તુઓની આપણી મોતગતિઓ એટલી પ્રશુભ્ય, સંકે-ચિત અને સુદ્ધિવિષુષ યદ્દ જાય છે કે તેથી સાંસ્કૃતિક સંગઠન વધારે ને વધારે મુશ્કેલ યદ્દ પડે છે. ત્યાં ખુલ્લા દિલથી વાત કરી રાકાય નહીં ત્યાં મૌન શૈવ્યુ સાટું. બીતા બીતા અથવા કોઈની શેઠમાં તણાવને ખસા ખોટાનું મિશ્રણ કરવામાં અથવા આક્રમક રીતે બોધવામાં સતનું પાલાન નથી, સામર્થ્ય નથી, તેજ-સ્વિતા નથી અને માનસિક સમાધાન તો નથી જ. અને પરિણામ જેવા જાઓ તો-શૂન્ય! આ બધાં કારણોને લઈ અમારી પ્રવૃત્તિને રાજકારણથી અલિપ્ત રાખવાનું અમે પસંદ કર્યું છે.

વ્યક્તિગત રીતે પણ બળતા મુખી ટાળીયાની અમારી નેષ છે. બધા જ નેતાં રજસનશીલ છે ત્યાં કોણ કોનો ઉપલાસ કરે? પ્રથમ પથ્થર શોણ મારે? અને વ્યક્તિગત દીકાથી નથી દીકા કરનારને લાભ થતો કે નથી મુશ્કેલો દીકાનો વિષય થયેલો માણસ. એક તો તે ચિપાશે અથવા તો નાહિમેદ થઈ નિરાશ થશે. પરિણામ સામાજિક છવન વધારે ને વધારે નીચું પડે છે એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે.

કેટલાક કહે છે કે સાહિત્ય એ છવનનું સમતોચન છે. વાત સાચી છે પરંતુ તેમાં આખું સત્ય આવી જતું નથી. સાહિત્ય છવનની પુનર્ધરના છે તેમજ નૃવસર્જન પણ છે, અને કેટલીક વાર તે છવનપ્રેરણા પણ હોય છે. આ બધા આશીં અમારી નજર આગળ છે.

ભારતી સાહિત્યનું મુખ્ય કામ તો સંસ્કારક દારા જ ચલશે. પણ તેનો સંદેશ: દરેક પ્રાન્તીય ભાષાએ પોત-પોતાના પ્રાન્તમાં પોતપોતાની લખે પહોંચાડવાનો છે. ગયા મળીને એક શક્તિમાં જગવા એકો હોય તોય શું

ખાણું, ફેટણું ખાણું અને કેવી રીતે ખાણું એ દરેક જણે પોતાની જૂથ, તબિયત તથા અભિગમથી વિચાર કરી નક્કી કરવાનું હોય છે આવી જ રીતે પ્રાચીન ભાષાઓએ કરવાનું રહેશે.

અને બીજું આપણું હોય તો પણ આપણી વખતે રાજનીતી જેમ દરેક ચોર તપાસીને જ અર્પણ કરવું સારું બીજી એક રીતે વિચાર ક્ષમ્ય નથી છે. આપણે 'મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્ય' કે 'ભારતીય સાહિત્ય' એવા શબ્દો વાપરીએ છીએ. મહારાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય સંસ્કૃતિ એવા શબ્દો પણ વાપરીએ છીએ. પણ તે તે સાહિત્યને અથવા સંસ્કૃતિને એકપ બતાવવાનો આપણે કદી પ્રયત્ન કર્યો છે ? 'મરાઠી બોલનારા તે અથા મહારાષ્ટ્રીય' એ વ્યાખ્યા તો બરાબર છે; પણ મરાઠી બોલનારા આપણે અથા લોક એક છીએ, એક બીજાના છીએ એ જાતની જાત જાણ કરવા માટે અથવા ફક્ત કરવા માટે આપણે સાહિત્યમાં કોઈ પ્રયત્ન કર્યો છે ? એક બીજાની રીકા કરીને, એક બીજાના હોય ઉધાસ પાડીને આપણે એક બીજાની સેવા કરી છે એમ કદાચ આપણે માનતા હોઈશું; પણ એમ કરવાથી હવેનાં મિત્રન થયું શું ? અણીને વખતે આપણી વધારે કાંઈ હોડી આરોગ્ય એવો વિષય એક બીજાના મનમાં પેદા થયો છે ? મહારાષ્ટ્ર રિષેનું અભિમાન એટલે હું અને મારું એટલા પુરું અભિમાન નહિ પણ બધા મહારાષ્ટ્રીઓ રિષે પોતાકાણું, બધા વિશે પ્રેમ એવો અર્થ આપણે ત્યાં પામ્યો છે ? આવી ભાવના હોય, અથવા ન હોય તો તે પેદા કરવાની ધમકી હોય તો જ ભારતીય સાહિત્યનો સમગ્રની ક્ષયના અને આરથા આપણામાં ઉત્પન્ન થવાની છે. આજનું આપણું સાહિત્ય મોટે ભાગે ઉચ્છિન્ન વર્ગનું સાહિત્ય છે. કેટલાક લોકો તેને બાહ્યથી સાહિત્ય કહે છે. 'બ્રાહ્મણ ગાળિ ત્યાંચિ વિદ્યા' ના ભેખક પ્રિન્સિપાલ ગોએની વ્યાખ્યા મુજબ આજનું સાહિત્ય બાહ્યથી સાહિત્ય છે એમાં શંકા નથી. એક રીતે જોતાં ઉચ્છિન્ન સાહિત્ય એ કારણ (defeatist) સાહિત્ય છે, કારણ સાહિત્યનું એક પ્રકાર એ છે કે

આપણા પતિન દેશ માટે ક્યારેક ક્યારેક શેઠાણું કરવું; ક્યારેક બીજાના હોય કાંઠા, ક્યારેક દેશની પતિત દશા જુલવવા માટે પૂર્વજોના મુશ્કેલી કર્યાં, વખતે કરખને બીજાની સાથે સરખામણી કરવા બેસવું; અને પોતાને બીજા જેટલો યશ કેમ ન મળ્યો તેની કારણગીમામાં ઘણી ખારીકાથી બિનરુઃ પાડીને યશ મળે તો તેને ધન્યવાદ આપી તેનું અનુકરણ કરાવે અને બાકી કરજોને લંબે તેને તથા મળ્યો તેની ચિકિત્સા કરી એવી તક અમને મળતી તો અમે પણ એવું પ્રયત્ન કરી જાતને એવું પતિત કરાવે પ્રયત્ન કરીએ; અને યશ મેળવવા માટે ને પ્રુરુષાર્થ કરવા પડે છે, તે માટે ને સંઘર્ષ ઉગાડવા પડે છે, તેનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે ધ્યેયવાદ, સાધકશૂન્ય, સંઘર્ષ અને ત્યાગનો ઉપદેશ કરી પુત્રતાને, યાજ્ઞતાને જ મહત્ત્વ આપી બીજી જાતના વિશાસને જ જીવનસંસ્કાર માની લઈ શુદ્ધ પરિસ્થિતિમાં પણ ને કંઈ વિશ્વાસુરૂપ તથા વિશ્વાસમિત્ત શક્ય હોય તેમાં જ મથાણું રેડવું અને એ જ રાજાધિક છે એમ લોકોના મનમાં ફાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો.

ધ્યેયવાદની પણ એક એવી જ defeatist આશિત્તિ હોય છે અને તે પણ આપણા જાન બહાર ન હોવી જોઈએ. જોમને પરક્રમ કે પ્રુરુષાર્થ કરવાના હોવા નથી તેમને મનોરોગ્યો બિના કરવાની ટેવ હોય છે. આવાં મનોરોગ્યો ક્યારેક ધ્યેયશૂન્ય રૂપ ધારણ કરે છે અને તેથી પ્રત્યક્ષ કારણે આરોગ્ય કરવાનું રાજી મે. આનું સાહિત્ય પણ કારણ સાહિત્ય જ છે એ જાણવું જોઈએ. આરોગ્યિયન એ કંઈ આદર્શભૂત ન કહેવાય; સુખર્થેલકિત એ કંઈ. સામર્થ્યની ઉપાસના નથી. આપણે બહોશ સાહિત્યનું સ્વરૂપ આપણનું જોઈએ, જીવન વિચાર-મિત્તનની ટેવ પાડવી જોઈએ અને તેમ કરવા માટે જીવનની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

સાહિત્યનો દારાનજ પ્રશ્નજો, બાદશાહનો ફેશજો સમાજ સમર્થ અથવા સમર્થિ થવાનો નથી. સત્ની સેવા કરવી હોય તો જીવનની પરંપરા એવા સાહિત્યનો પરમાદ પાડવાની શક્તિ હવેલ. કરવી જોઈએ.

વસંતને સુખ આપવા

શ્રી કાંત

સા માન્ય રીતે તો સંજના છ વાગે ટપાલ આવી જતી પણ નિરંજનને આજે પોતાના કાગળની પાટી ખાતી હતી છતાં સાત વાગ્યા સુધી એને કાગળ મળ્યો નહિ આ કાગળની રાહમાં એનો આખો દિવસ, લાંબો પગ પ્રદુષ્ટ થયો હતો પણ છેલ્લા એક કલાકની અંતરે અને મનમાં ઊઠેલી કલ્પનાએને કાર્ષી સીમા નહોતી રહી. કાગળમાં શું હશે તે એણે કંઈ સીધું હતું. એને આજ સુધીમાં આવા સોએક કાગળો તો મળ્યા હશે અને જો કોઈ નિરંજનને પૂછે અથવા તો નિરંજન પોતે પણ એ દરેક કાગળનું પૃથકકરેણું કરવા બેસે તો એક પણ કાગળમાં એવી વસ્તુ કે વિગત ન મળે જે બીજા કાગળોમાં ન હોય. છતાં નિરંજનને પ્રત્યેક કાગળમાંથી નવો જ પ્રાણ અને નવો જ શ્વાસ મળતા હતા. આજે જે કાગળની એ રાહ બેતો હતો એ કાગળના શબ્દો ને વાક્યો એના અંતરમાં રમતા હતા અને કાગળ ઉપર ચિતરેલા અવ્યવસ્થિત અને બેરોજ અક્ષરો કોઈ કલાવસ્તુ સમા એવી આંખ સામે તરતરતા હતા. નિરંજનને હંમેશા વસન્તના કાગળમાં, કાગળની વિગતોમાં, અક્ષરમાં, અક્ષરની મરોડમાં, સંજોષનમાં અને સરનામાંમાં પણ, નવીનતા લાગતી. આથી નવીનતા શા માટે લાગે છે તે એણે કોઈ દિવસ વિચાર્યું જ નહોતું. વિચારવાની જરૂર પણ નહોતી ઊભી થઈ. તેમ માત્ર કાગળમાં જ એને નવીનતા લાગતી હતી એમ પણ નહોતું. હજાર વખત જોયેલી વસન્તની આંખમાં એ પ્રતિ પળે નવાં તેજનાં જ દર્શન કરતો હતો. એના કાનમાં ત્યારે વસંતના મુરિલા કંઈતો અવાજ અથડાતો ત્યારે એને તરેહ તરેહની રૂપાવટીઓ વાગતી હોય એવું લાગતું. અને એટલું જ નહોતું વસન્તના દેહની અને શ્વાસની મુલાકાત પણ એને રચિત અને પરિચિત હતી છતાં નવીન જ લાગ્યા કરતી હતી. એક જ વાક્યમાં કહીએ તો નિરંજનને વસન્તમાં, વસન્તના પ્રત્યેક સ્વરૂપમાં નિત્ય નવનવાં રૂપ ધારણ કરતાં સૌંદર્યનો જ સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો.

આવા નિરંજનને સાત વાગ્યા છતાં. પૂરી ખાતી હતી તો પણ કાગળ ન મળે તેથી થાક લાગી બધા એમાં શી નવાઈ? ત્યારે એને કાગળ ન મળ્યો ત્યારે એની બાજુમાં બેઠેલો સ્વર્ગાન્ત બેઠાવટના લહેકાથી બોલ્યો : 'કરો, ખન નહિ આવા ?'

'હાં નહિ આવા.' મોં ઉપર હાસ્ય લાવી, એવા જ મુખભાવ સાથે નિરંજનને

જાવાળ આપ્યો.

‘તો અજ કયા કરતા હૈ?’ સર્વકાન્તે સવાલ કર્યો. એ પણ નિરંજનના જોવા જ સિનેમાનો શોખીન હતો. રાખૂભાખાને કારણે નહિ પણ સિનેમાની, એટલે કે પ્રેમની, વ્યથાની, દર્દની, ઓર્વની ભાષા દિંદી હતી એટલે એ દિંદીભાષાનો પ્રેમી જન્મે હતો. એ મોજામાં હોય ત્યારે દર્શકો દિંદી જ બોલતો અને તે પણ સિનેમાના પાત્રાની જ ભાષા અને અભિનય બંધબેસતા તો એ જ રીતે.

‘અજ કરના કયા, જન્ય ‘મુદલાદ’ મેં’ નિરંજને જવાબ આપ્યો અને ‘ચલો’ કરતો સર્વકાન્ત કોઠીને તૈયાર થયો.

બંને મિત્રો બહાર ગયા.

* * *

સ્નાતના સાથ દસ વાગે ‘મુદલાદ’ જોઈને પાછા ફર્યો. નિરંજનના ઘર પાસે આવતાં ‘મુદલાદ’ ની અચલાતા અને મોહીમતા વખાણ કરતાં બંને મિત્રો બૂધા પડ્યા. નિરંજન ‘મુદલાદ’ ની કંપનાસહિમાં રમણ કરતો ધરમાં દાખલ થયો પણ ઉત્તરમાં પગ મૂકતાં જ એની કંપના સરી પડી કારણ કે એને ઘરત જ માઠ આવી ગયું કે આજ કાગળ નહોતો આવ્યો. મનમાં થોડાક નર્ક પણ જાગી ઊઠ્યા પણ જેમ તેમ મનને મનાવી એ પોતાના ઓરડામાં ગયો. ઘરના ઘણાખરા સંકેતો જમા હતા. એ પણ ધીમે ધીમે ઓરડામાં દાખલ થઈ સૂતાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તૈયારી કરી લીધા પછી ‘ટેમલ ઉપર પડેલી બતી છુટાવવા એ ટેમલ પાસે ગયો ત્યાં તો એના મોં ઉપરની તમામ રેખાઓ બદલાઈ ગઈ અને લોહીની ગતિમાં જ જાણે દેર પડી ગયો હોય એમ એના શરીરનું પ્રત્યેક અંગ પ્રકુલ્લ બની ઉછળવા લાગ્યું. જેની એ રાહ જોતો હતો તે કાગળને ઓળખતાં એને વંદન લાગી. ‘કેમ મોઝે થયો હશે?’ એક શક્ય એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો પણ ઘરત શમી ગયો, ‘કાઈએ વંચ્યો તો નહિ હોય?’

એ પ્રશ્ન કોઠાં એણે કાગળને ચારે બાજુ ફેરવી જોયો, પણ કંઈર અકબંધ જ હતું.

નિરંજન જાણતો હતો કે પોતાના જેટલી જ અંદાશ કાગળને પણ ઉતાવળ થઈ રહી છે છતાં સગીર મોજ લૂંટવા અથવા તો છતાસાને ઘેરી કરીને પછી સતોષવાની મજા માણવા એણે ધીમેથી કપર ફેરવ્યું અને કોથીયે ધીમે રહી કાગળ બહાર કાઢી એની ધડી ઉઘેળી. અભયપણે એનાથી ઓરડામાં નજર ફરી ગઈ, ‘કાઈ એનું તો ન હોય!’

કાગળ ઉપરનું સંબોધન વાંચ્યું, એ લીંદી વાંચી. એના મોં ઉપર લાંબી વરસી ચડી આવી. એણે એકદમ બાહુમાં પીંચી ખુરશી ઉપર બૂંધાયું અને પથ લાંબા કરી અત્યંત નિર્ભયથી ગાંઠ શરયન પાંડું હોય એમ કાગળને પીવા માંડ્યો. કાગળ તો લાંબા ચાર પાનનો હતો એટલે અર્ધો કલાક સુધી નિરંજન એનું રસપાન કરી શક્યો. કાગળને અંતે તા. ૬. માં લખ્યું હતું: ‘હું ચાર દિવસ પછી ત્યાં આવવાની છું અને ‘મુદલાદ’ જોવાની છું. પણ તારી સાથે નહિ, સર્વકાન્તની સાથે. તને તો સાથે પણ નથી આવવા દેશે.’ આ વાક્યો વાંચતાં નિરંજનનું મોં મરતી ઊઠ્યું અને પેથો પ્રેમનો સજ્જ એના મેઘમાંથી છૂટી પડ્યો: ‘પગથી ક્ષી કી.’

* * *

ચાર દિવસ પછી વસન્ત ત્યાં આવી અને નિરંજનને ત્યાં જ ઉતરી. એણે પહેલેથી જ નિરંજનને જણાવ્યું હતું એટલે એ રોજન ઉપર ગયો હતો. સર્વકાન્ત એનો પરમ મિત્ર હતો અને એની પાસે કશું છૂપું નહોતું છતાં નિરંજનને એકલા જ રહેતો જવાની ઇચ્છા હતી એટલે એણે સર્વકાન્તને જેમ તેમ સમજાવી દીધો. હતો. સર્વકાન્ત બાળક રહ્યો અને નિરંજન-વસન્તના પ્રેમ પ્રત્યે એને પ્રતી મહાનુભૂતિ હતી એટલે એ માનમાં જ સમજ જવાનું હંમેશ પસંદ કરતો. કેઈક પગલે નિરંજન અને વસન્ત વચ્ચે વાત ચલી કે ‘આપણે સર્વકાન્તની કાજરીમાં કેમ આ રીતે નથી રહી શકતા?’ વસન્ત

જવાબ આપતી કે ' મને પણ ધણીવાર એ વિચાર આવે છે. આપણે એમને બધી વાતો, આપણા તોફાની પણ કરીએ તો છીએ જ ' કરી નિરંજન એવું ને એવું બોલતો અને વસંત પણ કંઈક જવાબ આપતી પણ બંને પાતળામાં એના કારણે અરબટ રૂપમાં બાણતા જ હતા.

નિરંજન રોશન ઉપર થયો ત્યારે એના મનમાં એક બાણ આનંદની ભરતી હતી અને બીજી બાણ થોડો ભય હતો. 'કોઇ ઝોળખીતું મળી જશે તો ?' અને એ ભય જેવો તેજો નહોતો. ઝોળખીતાની આંખ મળતાં જ દિલના બંધા ઉઠાળા સમાવી દેવા પડે. મોં ઉપરની હર્ષરેખાઓને છૂપાવી દઇ સામાન્ય આનંદની ગંભીરતા ધારણ કરવી પડે. વસંત કરતાં થે જાય એ આંખના ઝોળખીતા પ્રત્યે વધુ લાગણી હોય એમ બધા વખત એની સાથે જ વાતો કરી પડે અને એ વાતો પણ જેમાં એ થે જ વધુ રસ લઇ શકે એવી અને અંતરમાં રસ ન હોય તો પણ ખૂબ રસપૂર્વક કરી શકાય એવી રાજકારણની કે આંતરગામી, સમાજવાદી-પક્ષની કે શાંધીછની શીશુરીતી, ધર્મની કે ગાજની સામાજિક અસમાનતાની હોવી તોઈએ. નિરંજનને આવી ધુન્ધેલીએ આવ પહેલાં ધણીવાર બોધવની પડી હતી એટલે એનો-બિચારનો દર સાચો હતો. પણ રોશનના પ્રેરકોમાં ઉપર ટ્રેન ગાળ્યા છતાં એનો કોઇ ઝોળખીતો ત્યાં ટપકી પડ્યો નહિ એવી એને આશ્ચર્ય થયું અને આનંદ પણ થયો.

વસંત એજોનાં કામામાંથી ઊઠી. નિરંજન સીએવું પાટીલિ વાંચી હત્યો. ' તમને ન ખજર પડે ' કહી વસંત પણ હતી. બંને એકમેકની આંખમાં આંખ પડેલી બહાર ચાલ્યા. ઇચ્છા તો હાય તે દેવાં પેરાવી દેવાની હતી પણ એ રથને એમ બની શકે તેમ નહોતું. બહાર બધ ટપામાં બેસતાં એમની નાનકડી સૃષ્ટિ ત્યાં ખડી થઇ ગઇ. ટપાવાળો પછળ જૂએ એવો ભય નહોતો. અને કદાચ જૂએ કે સાંભળે તો એની રરમ નહોતી કારણ કે ટપાવાળા સાથે બંનેમાંથી કોઇને ખાસ

ઝોળખાણ નહોતી અને ટપાવાળોને પણ આશ્ચર્ય પામવાનું કે રથે લરાવાતું કાંઈ કારણ નહોતું. એણે થણાં નિરંજન-વસંતને જોઈ નાખ્યા હતા.

બંને ઘેર પહેંચીને સામાન્ય ક્રમથી પરબારી ત્યાં સર્વકાન્ત આવ્યો. સર્વકાન્તને જોતાં જ વસંત-નિરંજન હસી પડ્યા. એમના મોં ઉપર આનંદની ભરતી લહેરાતી હતી. અત્યાર સુધી બોમબેલા આનંદથી હાથપાંત બેરપૂર બની થયું હતું અને હવે છવકાવા ઇચ્છા હતું. એ કોની પાસે, કોની હાજરીમાં છવકાવ ! સર્વકાન્ત આવતાં જ બંને છવકાવા લાગ્યા. સર્વકાન્ત પાસે લગ્ન પામવાનું પોઈ કારણ નહોતું, કારણ કે એ બધું બળ્યતો હતો. સર્વકાન્તને માફ લાગ્યો એવો લગીર પણ ભય નહોતો કારણ કે સર્વકાન્ત આવા દરેક પ્રસંગે એજ જ સમજતો કે આ આનંદના ઉત્પાદોમાં હું પણ છું.

' કેમ 'શુકલાદ' એકલા એકલા તોઈ આવ્યાને ?' થેડું રીખવ કર્યા પછી વસંત હસતાં હસતાં બોલી.

' એકલા નહિ, બેકલા જ ગયા હતા. તમને..... પણ સાથે જ હતા.'

' પણ હું નહોતી ને ?'

' હું તો ધારતો હતો કે તમે એમાં સમાઈ જ ગયા હો.'

' વાર છે વાર.'

' એ...મ ?' નિરંજન વસંત સામે નોંધને લહેકાથી બોલ્યો.

' કેટલા સમયની વાર છે ?' મોં ઉપર બોહું ગાંભિર લાગી સર્વકાન્તે પૂછ્યું.

' હજી એક વર્ષ, આવની દીવાળી સુધી.'

' હવે હું એક વર્ષ નથી થોલવાનો.' નિરંજન બોલ્યો. ' તો તમને રસ્તો સાફ છે. તમને કોણે રોક્યા છે ?'

' જો ને હો !' નિરંજન હસતાં હસતાં બોલ્યો.

' હવે વેણ જ છે ?'

નિરંજન બોલવા જતો હતો ત્યાં સુર્ષકાન્ત બોલ્યો
'તમે અને વાત વાતમાં લડી જ પડો છે. આમ તમારું
કેમ ચાલશે?'

'મને પણ એમ જ થાય છે.' વસંતી બોલી.

'મને પણ.'

'તો કરો સુધારો.' વસંતી બોલી.

'આપણે તૈયાર છીએ.' નિરંજન બોલ્યો.

'રહેવા દેજો' સુર્ષકાન્ત બોલ્યો. 'મારે આ પવિત્ર
નિશ્ચય વખતે હાજર નથી રહેવું.' એ હસતાં હસતાં
ઊઠવા લાગ્યો.

'હું' ગભરાઈ, હું' જમરા તો આ વસંતનો બધો
પદ માર્ગો જશે, પછી એની બહાદુરીની સામી કાચુ ફરશે"
સુર્ષકાન્ત બેઠો. 'પણ તમારે આમ લડવું ન જોઈએ.'

'કાચુ લડે છે સુર્ષકાન્ત? તમને કોનો વાંક લાગે છે?'

'આવી લડાઈમાં એ જ ખખર પડી નથી. તમે
ખેં ખેં પૂરેપૂરા હુમ્મ્યા છો.'

'એ...મ ?' વસંતે લહેકા કર્યો.

'હા, અને તમે કદાચ વધારે.'

'વાહ ! નિરંજન સાથે આખો વખત રહેવું છે
એટલે માખણ થયો છે ?'

'ના, ના. એમ કંઈ તો માખણની આજત થઈ
નય અને પછી તમને લારે મુરકેલી ઊભી થાય. તમારે
તો દરોજ એની જરૂર પડે.'

નિરંજન હસી પડ્યો. વસંતને તુરત જ ધા ન
સૂચ્યો એટલે એણે જૂની વાત કરી.

'નિરંજનને સુધારો કરવો હોય તો હું તૈયાર છું.'

'હું તો છું જ.' નિરંજન બોલ્યો.

'પણ હું હાજર રહેવા તૈયાર નથી.'

'શા માટે ?' વસંત બોલ્યો. 'નિરંજનની ઇચ્છાને
તમારે માન આપવું જોઈએ. બિચારને છટકા દેવો'

'બિચારો !' નિરંજન બોલ્યો.

'સતાર વખત' વસંત બોલી.

'તો હું કાચુ ?'

'બિચારો.' સુર્ષકાન્ત બોલી ગયો અને બધા
હસી પડ્યા.

* * *

સુધાએ સુર્ષકાન્ત, નિરંજન અને વસંત 'ગ્રહલક'
જેવા ઉપદ્રવ. સુર્ષકાન્ત હાજર હોય ત્યારે તેમને
અને મરકરી ચાલે જ એવો સિદ્ધાંતો પડી ગયો હતો.
આ વખતે સુર્ષકાન્તે જ શરૂઆત કરી.

'વસંતજીને, તમારે હવે ચેતતા રહેવાનું છે હો.'
'કેમ ?'

'નિરંજન સુધારા માટે તૈયાર છે.'
વસંત બોલવા જાય ત્યાં નિરંજન બોલી ગયો. 'પણ
એ સુધારો છુટાછેડા મણસો અને છુટાછેડા પડી ઊભા
થતા ઉગ્ર મૂર્ખો આપણે ખાળતા પડી.'

વસંત નિરંજનના મોં સામે જોઈ રહી. એના મોં
ઉપર આનંદની લાલી પ્રસરી ગઈ. આંખો હસી ઊઠી.
અને અંગમાં એક પ્રકારની ઉત્તેજના આવી ગઈ.
'એ...મ ?' સુર્ષકાન્તે એ લહેકાનો ઉપયોગ કર્યો.

'ત્યારે તો તમે બહુ આગળ વધી ગયા છો.'

'હા, છેક અંત:પુર સુધી.' નિરંજન બોલ્યો.

જદિ, જોડી વાત છે. આજ પ્રવેશદાર સુધી'
વસંત બોલી.

એ પ્રવેશદાર સુધી, હું અંત:પુર સુધી' જશ
મંજીર બની નિરંજન બોલ્યો.

સુર્ષકાન્ત મૂંગો બની ખેં સામે વાજ કરતો
એના લાગ્યો

'એકું કું છું ?' નિરંજને વસંતને પૂછ્યું.

'એકું જ'

'તો સાચું તમે કહેા.'

'તમે ?'

'એ પ્રવેશદાર સુધી જ આખાં હો તો 'તમે' જ
કહેવું જોઈએ ને !'

'પણ 'તમે' જ ન મમનું હોય તો.'

'મમાકવું જોઈએ.'

'પ્રમત્તા છતાં પણ ન ગમે તો ?'

‘તો પ્રવળ કરીને અંતઃપુરમાં આવ્યા આવવું
લેઈએ’ મો મલકાવીને નિરંજન બોલ્યો.

‘ત્યાં આવતાં કોઈ રોકવું હોય તો ?’

‘તો એને ખસેડી નાખવું લેઈએ.’

‘ન ખસે તો ? ન ખસવાય તો ?’

‘તો હાંકડીમાં પાણી.....’

‘અસ, એ જ ને ?’ વસંત બોલી.

‘બીજું શું થાય ?’ નિરંજન બોલ્યો.

‘તમે પાછી લાડાઈ રાઈ કરી.’ સૂર્યકાન્ત બોલ્યો.

‘ઝીલ્હાઈ’ લેઈને ત્રણે પ પાછા ર્ધા. છેલ્લા
દરે નિરંજન અને વસંતના મન ઉપર ઊંડી ડાપ
પાડી. અને જંભીર હતા. સૂર્યકાન્ત મૂંઝો હયો. ઘેર
પહોંચતા સુધી બહુ ચોંટી જ વાતો યાદ થઈ. ચોરીવાર
ઘેર બોં પછી સૂર્યકાન્ત બેઠો.

‘કમ, આજ અહીં જ સપ્ત રહે’ નિરંજને કહ્યું.

‘અહીં નહિ રાવે.’

‘કમ ?’

‘તમે લોકો લડાયા કરશો.’

‘ખોટી વાત છે. તમે જણા તો અને જાને જંભીર
બની જશું.’

‘લાડાઈ કરતાં ગોભિર્ય સાઈ.’

‘ના, લાડાઈ સારી.’ નિરંજન બોલ્યો.

‘ના, બંને સારાં.’ વસંત બોલી.

‘બંને એટલે ? તમે બંને ?’

‘ના, એમ તો આપણે ત્રણે જ.’ વસંત બોલી.

‘ત્રણ કોઈ દિવસ સારાં હોય જ નહિ. આપણે

ત્યાં એ અપશુકન મનાયું છે તે ખોટું નથી.’

‘પણ અહીં તો એ શુકન જેવું લાગે છે અને
તો તમારા વિના બહુ વળત નથી રાવતું. તમને જાને
મિત્રોને રાવે છે ?’ વસંતે પૂછ્યું.

‘રાવે જ તો. ત્રીજું ક્યાંથી કાઢવું ?’

‘તમે ય એકાઠે શેધી કાઢોને સૂર્યભાઈ !’
વસંત બેલી.

‘મને જ કોઈ નહિ શેધી કાઢે.’

‘એવાં આશાએ રહીશ મા, વસંતે મેં. નથી
શોધો; મેં વસંતને શેધી કાઢી છે.’ નિરંજન બોલ્યો.

‘મને તો મોઢ હાથમાં નથી આવતું.’

‘ખોટી વાત, સૂર્યા જ કહેતી હતી કે મોટાભાઈ
ત્યાં હોય ત્યાં જ પાડ્યા કરે છે.’

‘સૂર્યા હજી નાની છે. પહેલાં એ મારું જ માનતી
હમણાં બાપે એને હાથમાં લીધી છે એટલે મને-મોટા-
ભાઈને જ પગવ્યા કરે છે.’

‘પણ અરજીઓ આવે છે એ તો સાચી વાત ને ?’

‘હા, અને વાંચતા હું ટાટો ભોળ થઈ જોવી
આવે છે એ પણ સાચી વાત છે.’

‘પણ તમારે લેઈએ કેના જેવી ?’ વસંત બોલી.

સૂર્યકાન્ત જવાબ આપતાં અચકાયા. નિરંજન એ
લઈને બોલી ગયો. ‘તારા જેવા.’

‘વાહ !.....એવી જ શેધી આવું તો ?’

‘તમારા જેવી બહુ ઠોકરીઓ છે ?’ નિરંજને જરા
કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

‘હા, તમારા જેવા ઠોકરીઓ ઘણા હોય તો એવી
ઠોકરીઓ લેઈએ જ ને !’

‘કાબાલ’ સૂર્યકાન્ત નેશયી બોલ્યો. અને દસના
લાગે. નિરંજન અને વસંત પણ દસી પડ્યા.

‘અચ્છા, અજ મેં જાતા હું’ ચોરીવાર રહી
સૂર્યકાન્ત બેઠો.

‘અજી હકર જાવ.’ નિરંજને હાથ ગાલી સૂર્યકાન્ત
ને બેસાડ્યો. પણ સૂર્યકાન્ત ફરીને બેઠો.

‘બાની આજે તમિલત ખરાબ નથી, અને આજે
દિવસ આજે હું અહીંયા જ રહી છું.’

‘સવારે ક્યારે આવશો ?’ વસંતે પૂછ્યું.

‘સવારે તમે જ ત્યાં આવજો ને.’

‘ક્યારે આવું ?’ અને હા, એકલી કે બેકલી ?’

‘ત્રેકલી.’ સૂર્યકાન્ત દરયો. ‘સવારે આઠ વાગે
અને બેકલી.’

‘એકલી જ આવું તો ?’

‘તો પણ આવશે.’

‘અને હું પણ ત્યારે એકએ જ આવું તો ?’
નિરંજન બોલ્યો.

‘તો પણ ચાલશે.’ સૂર્યકાન્ત ચાલતાં ચાલતાં
બોલ્યો.

‘અને હું ન આવું તો ?’

‘તો પણ ચાલશે.’ સૂર્યકાન્તે ચંપક પહેરી.

‘અને હું પણ ન આવું તો ?’ હાસ્ય દબાવતો
નિરંજન બોલ્યો.

‘તો પણ.....’ સૂર્યકાન્ત ચાલવા લાગ્યો.
નિરંજન અને વસંત એકદમ બારણું પાસે આવ્યાં અને
વસંત બોલી : ‘સૂર્યભાઈ ! સવારે આઠ વાગે એકલાં.’

સૂર્યકાન્તે હાથના ઇસારે આનંદ પ્રગટ કર્યો અને
ચાલવા માંડ્યું.

૬ ૬ ૬

‘સૂર્યભાઈ સરસ છે નહિ !’

‘હોય જ તો. મને એવો એકેય મિત્ર આજ
સુધીમાં નથી મળ્યો, તારા પ્રાણે પણ એને બહુ લાગણી
છે.’

વસંત અને નિરંજન સૂર્યકાન્તના ત્રણ પછી
શાન્તિપુરકે વાતો કરતાં હતાં.

‘મને પણ એમના વિષે ચિંતા થાય છે. એમને
પણ મારા જેવું કોઈ મળી જાય તો સરસ.’

‘એને નહિ મળે.’

‘કેમ ?’

‘એ જૂદા જ સ્વભાવનો માણસ છે.’

‘ત્યારે આમ ને આમ રહેશે ?’

‘એમાં શું ? આપ ન પધાર્યા હોત તો હું પણ
રેત જ ને.’

‘એ...મ ? ત્યારે ‘આપ’ પાછા પધારી જવ તો ?’

‘તો આપ માજા લઈને નામ રમરથ્ય કર્યા કરશે.’

‘બહુ લકિત જાગી છે ?’

‘શક્તિ ન હોય તો શું કરે ?’

‘શક્તિ ન હોત તો હું આવત જ શાની ?’

‘તો લકિત કરવાની ખૂરી દયા થોડા દિવસ નહિ
આવે.’

‘પણ મારે આવશે તો ?’

‘તારે પણ ન આવે. તારે આવે તો મારે આવ્યા
જરાજર જ થાય. તું જ મારા પાસે નથી આવી હું
પણ તારા પાસે આવ્યો છું.’

‘સાચું કહે છે ?’ આનંદથી નાચી બેઠાં વસંત
બોલી.

‘સાચુ સાચું. નહિ તો હું પાગલ બનું ?’

‘તું કોઈ પાગલ નથી બન્યો. હું જ પગારી બની
હું.’

‘હા, અને તને એની ખબર પણ છે.’

‘તમને પણ નથી ? આપણે એનાં ડાઘાં પાગલ
બાંધે ખરું ?’

‘હા, વસંત !’ જરા મંબીર બની નિરંજન
બોલ્યો. ‘હજી એક વર્ષ આપણે દૂર રહેવાનું કેમ ?’

‘હા. ‘ધોળેથી વસંત બોલી.

‘વહેડું ન ચઢ શકે ?’

‘નાહક લાડાઈ કરવી પડે.’

‘બાની વજણમાં કંઈ દેર પડશે ?’

‘એ નારાજ તો છે પણ વાંધો નહિ આવે.’

‘કોઈ દિવસ કંઈ વાત કરે છે ?’

‘ખાસ નહિ.’

‘સૂર્યકાન્ત પ્રાણે એમને સારો લાવ લાગે છે.’

‘હા.’

‘એમ કેમ ?’

‘એના પિતા પ્રતિષ્ઠિત છે. એનું કુટુંબ મોટું છે
ને લતવાન છે.’

‘એની સાથે તું બેઠાવાની હો તો ?’

વસંત એક લાજ નિરંજનના મોં સામે જોઈ રહી.
મોં ઉપર આ જ વિશેષ લાગો નહોત.

‘તો તુરત જ હા પાડે.’

‘કોઈ વાર એવું કહે છે ?’ નિરંજન સહેજ
મંબીર બન્યો.

‘ ઘણીવાર. ’

નિરંજન મૂંઝો રહ્યો. વસંત એના સામે ટાંપી રહી. યોદ્ધા કાણે કોઈ કશું બોલ્યું નહિ.

‘ કેમ, મંજીર બની ગયા ? ’

‘ કંઈ નહિ. ’

‘ ના, હું સમજી ગયો. નિરંજન. બીજું કશું બનવાનું જ નથી. ’

‘ એ તો હું પણ જાણું છું. ’

‘ તો પછી ? ’

‘ તને તકલીફ ખૂબ થશે. ’

‘ મહેનત ચિનાના ફળમાં મીઠાશ પણ ન હોયને ? ’

‘ હા, પણ મારે તો કરી જ મહેનત કરવાની પડે. ’

‘ છે, મને જોશ આપવાની. ’

‘ એ મહેનત ન કહેવાય. એમાં તો મારો સ્વાર્થ છે. ’

‘ અને મારો નહિ ? ’

‘ બનેલો, ’ નિરંજન ધીમેથી બોલ્યો.

મોડી રાત સુધી વાતો કરનાં બંને સહ ગયાં.

૦ ૦ ૦

જગતમાં કશું જ અકારણ કે અકસ્માત નથી થતું, પણ બધા બનાવોની પાછળના કારણો મળે જ છે એવું પણ નથી બનતું. નિરંજન અને વસંત એકબીજા પ્રત્યે કેમ ખેંચાય છે એનો જવાબ કોઈ ત્રીજો માણસ તો ન આપી શકે પણ એ બેમાંથી કોઈ આપી શકે કે કેમ એ પણ શંકા છે. એ બંને ક્યારેક રસ્તે પ્યાર આપી વાતો કરે છે, પ્રથમ મિલનની ધડીઆ સંભારે છે પણ બંનેમાંથી કોઈ એમ નથી કહી શકતું કે આ જીવંત માટે અને એ પ્રજા ઉદ્ધારમાં કોઈ કિંવદ્ધ હિસાબ નથી. કારણો વિશે વાલે એ સંશયક હોય પણ પ્રેમની ઉત્કટ સ્થિતિ વિશે તો બંનેમાંથી કોઈને શંકા નથી.

નિરંજન એક નાના કુટુંબનો નાનો પણ શક્તિશાળી જુવાન છે અને વસંત એક મોટા કુટુંબની, કુટુંબના પ્રમાણમાં ઓછી શક્તિવાળી દુમારિકા છે. એ બંનેના જોડાણમાં નિરંજનને પહેલો જ તકલીફ નથી.

વસંતને પહેલો તકલીફનો પાર નથી. વસંતમાં નિરંજન સાથે યોગ્યતા યથા જવાની પ્રવળ વૃત્તિ નહોતી તો પોતાના કુટુંબની પ્રણાલિકા સમજતો આ તરફ જોવાની ક્ષમતા પણ ન કરતો, પણ નિરંજન વિના એના માટે જીવન અસહ્ય હતું. નિરંજન સાથે એ તોફાન કરતી, બેપરવાઈ પણ બતાવતી પણ પોતાની સાચી સ્થિતિનું એને સ્પષ્ટ જાન હતું અને નિરંજન પણ એથી સાવ અભણો નહોતો. પરંતુ નિરંજનનો પ્રેમ વસંતની પ્રવળ ઇચ્છા ઉપર જ અવલંબેલો હતો એમ કહીએ તો એ મોટું યશી કારક કે એના અંતરમાં વસંતનું અતેજ સ્થાન હતું. બંનેના પ્રેમના સ્વરૂપમાં અને આવિર્ભાવમાં ફરક તો હતો જ. પણ એ તો બહુ ઊંડા ઊતરીને જોઈએ તો જ દેખી શકાય એવા સૂક્ષ્મ રૂપમાં. બાહ્ય દૃષ્ટિએ બંને એક બીજા માટે જીવંતતા ને જીવંતતા એકબીજાના સમરૂપમાં રંગ્યા પડ્યા રહેતા અને મળતા ત્યારે ક્યારે કોઈક વિના દળી પડતા. સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો વસંત નિરંજનની સાથે જ જીવવા ઇચ્છતી અને એના સુખની અંતિમ કદરવા સંયુક્ત જીવનની હતી. નિરંજન વસંતની સાથે જીવવા ઇચ્છતો, એ ઘણા વખત સુખી ન મળી હોય તો જરા બચાકુળ પણ બની જતો પણ એના સુખની અંતિમ કદરવા વસંતનું સુખદર્શન હતી. વસંતને સુખી જોવા માટે જો વસંતને પણ છોડવી પડે તો છોડવા તત્પર થઈ જાય એવો હતો, કારણ કે પોતાનું સુખ એમાં જ સમાયેલું એને લાગતું હતું. એટલે પ્રેમીઓની પેઠે વસંત માટે મરીશો એટલી જ એના મનની તૈયારી નહોતી, એટલી તો વસંતની પણ નિરંજન માટે હતી પણ જરૂર પડે તો વસંતના સુખ માટે પોતાના જીવન ઉપર કારમ મોળવણી પણ એની તૈયારી હતી અને એમાં જ એના પ્રેમદેવતાને પુરેપુરું આગટ્ય મળે એમ હતું. અને એટલે જ મરકીમાં પણ છૂટ્ટ થવાની વાત આવતી ત્યારે એ કહેતા કે ‘ આ છૂટ્ટોડા મળ્યાથી અને છૂટ્ટોડાના ઘરોં હું પાળેશ ’ એ માનતો કે જીવનમાં લગ્ન એક જ વખત થઈ શકે એ નિષ્કળ વાત કે શેક ગળ તો બાકીનો જીવંત માણસે એમને એમ જોવી કાઢી

જોઈએ. એની આ માન્યતા વસંત જાણતી હતી અને જ્યારે એ માન્યતાને રમ્પમાં કે હાવબાવમાં એ જોતી ત્યારે પોતાના અહોભાગ્યના ખ્યાલથી અર્થિત બની જતી.

સર્વકાન્ત નિરંજનનો મિત્ર હતો, વસંતનો પણ મિત્ર હતો. એ પ્રથમથી જ જાણતો હતો કે વસંતના માતા પિતા એને પોતાની સાથે લેવા છાછે છે પણ વસંતના હૃદયની પણ એને ખબર હતી એટલે એના જાણત હૃદયમાં વસંતને પોતાની કરવાની કલ્પના કોઈ દિવસ આવી જ નહોતી. એ વસંત-નિરંજનને સાથે જોઈ અંતરથી સચ્ચો હતો અને એ સુખ સુખ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ વર્ણવતો હતો. વસંત અને નિરંજનમાં પરિસ્થિતિ વસંતની વિકટ હતી અને બીજી રીતે પણ નિરંજન કુમાર હતો અને વસંત કન્યા હતી એટલે વસંતની વિકટ પરિસ્થિતિ વધુ વિકટ બનતી. આ વિકટ પરિસ્થિતિનો સર્વકાન્તને પૂરો ખ્યાલ હતો અને તેથી એ વસંત પ્રત્યે એક પ્રકારનું મમત્વ અનુભવતો. વસંતને કુઃખ ન થાય એ તરફ એની હંમેશ વધુ ધ્યાન રહેતી. એ જ્યારે ને ત્યારે વસંતને ધરની સ્થિતિ પૂછતો અને આશ્વાસન તથા હિંમત આપતો. વસંતને સર્વકાન્તનું આ વર્તન બહુદય તીરછતું અને ગમતું. એ સર્વકાન્ત સાથે મજાક કરતી પરંતુ એના અંતરમાં સર્વકાન્ત પ્રત્યે વહીવટો ભાવ હતો.

આ ત્રિપુટીના દિવસો જોઈથી પસાર થતા હતા. આખી છાંદગી આ રીતે જ જમ રહે તો કોઈ વખતની એટલે કે હાનિવિધિની કે સંસારસુખની ધમ્મ કરે એમ નહોતું. ત્રણેયના જીવનમાં વ્યક્તિ પ્રત્યેના પ્રેમાર્પણ છતાં ઉંચા આદર્શો હતા અને એ આદર્શો જીવનમાં ઉતારવા ત્રણેય મથતા હતા. નિરંજન અને વસંતનો કાળી કલ્પનામાં કાશ્મીરની કુંએતું પરિભ્રમણ ક્યારેક જ આવતું, જ્યારે માનવતાને ચિકિત્સાવ્રતની અને પ્રગટ કરવાની આ યોજનાઓ એ હંમેશ વિચારતાં.

શુદ્ધ અને શાંત રીતે દિવસો વજ્ર જતા હતા. એ ત્રણમાંથી તો કોઈને કશી બાધ નહોતો પણ આનુષ્ઠા-

નુના મિત્રોમાં વાન થતી હતી કે આ લોકો ક્યારેક પેશા હયાનક 'પ્રેમત્રિકોણ' માં આવી જવાના છે. ક્યારેક આમના કાન મુકી ઘણે પહેલેથી જતા પણ એ ત્રણેય ત્યારે હસી કાઢતા. કોઈના અંતરમાં મેલ નહોતો, અવિશ્વાસ નહોતો, જે છે અને જે થવાનું છે તે વિશે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા અને સહાનુભૂતિ હતી. એટલે આ ત્રણેય મિત્રો 'પ્રેમત્રિકોણ' ના બધા મિત્રો બેપરરા બની પોતાનો પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા.

બીજે દિવસે સવારે નિરંજન અને વસંત તૈયાર થઈને સર્વકાન્તને ત્યાં ગયા ત્યારે સર્વકાન્તે એમના રજાખતની તૈયારી કરી રાખી હતી. વસંત અને નિરંજનને આવા શિષ્યાચારની અશ્વા નહોતી રાખી પણ જુદું એક પ્રસન્ન વાદ્ય ગયાં. સર્વકાન્ત એ બંને સાથે હસ્યો હતો અને મરકી કરતો હતો છતાં કોઈ મોઢેઈ મહેમાન પોતાને આગળે આપ્યા છે એ ભાન એનાથી જુલાઈ નહોતું. પંદર સોળ વર્ષની સ્ત્રી વસંત પાસે આવીને બેઠી હતી. વસંત એના સાથે મેલ કરતી કરતી ધરતી વાતો પૂછતી હતી અને બધા એમા રસ લેતા હતા.

'હું અહીં રહું?' વસંતે સ્થાને પૂછ્યું. સ્ત્રીએ માથું હલાવી હા પાડી અને ઉમેર્યું. 'તો મોડાભાઈને બહુ જ ગમે.'

'પણ જાને ન ગમેને?'

'ના, ના. જા તો બહુ જ રાજ પાપ.'

'હું?'

'હું? હું તો તમારા પાસે જ રહું.'

'તો હું રહી અર્ધ છે?'

'રહી આવે.'

'પણ એકાએક ક્યાં ગઈ જાય છે?' વસંતે સુવચન સામે જોયું.

'આરે બોલવાની જરૂર છે! સર્વકાન્તે પૂછ્યું.

'હા, અને નિરંજનની પણ રજા જોઈએને?'

'આરી રજા? વાહરે વાહ, અત્યારથી જ આગામી બનવા લાગ્યાં!' (અનુસંધાન પાન ૭૭૨ મેં)

પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય

શ્રી. 'અ'

['સંસ્થાદ્વારા પગાર લઈને દેણેલા કર્મી કે નવમહેનત કરી, પૈટપૂરતું કમાઈ, બચત સમયમાં ?' એક આમસેવકે પૂછેલા આ પ્રશ્નનો હલ્તર એક વિચારકે બહુ શીલવદ્ધી અને વિગતથી આપ્યો છે તે અહીં રાખી ગયા છે. મહાન્ વિચારક રસિકનના નવમહેનત અને પૈસાના નૈતિક મૂલ્યના સિદ્ધાંતને અત્યંત બારીકાઈથી આ લેખમાં લખવામાં આવ્યો છે. સં.]

કેટલાક કહે છે કે કેટલીક ધંધા કરીને પોતાનું ધરખર્ચ મેળવવું અને બાકી રહેતા સમયમાં બીજાને તેલું સમાજહિતનું કામ કરવું એ વધારે સ્વાર્થ, જ્યારે બીજાઓ કહે છે કે બધો સમય જાહેરકાર્યમાં ગાળવો અને પોતાનું ખર્ચ કાઢવા કેટલીક સંસ્થાના પગારદાર બનીને રહેવું એ વધારે સારું. એવી પણ દલીલ સંભાળાય છે કે બાંધેલ પગારે ગામડાઓમાં કામ કરીએ તો લોકોને આપણા કામની જાણ ઓછી પડે, બી ધંધા કરીને સાથે સાથે કામ કરીએ તો ગામડાના લોકોની લાગણી વધારે પ્રમાણમાં છતી શકાય.

આવી દલીલોના અંદર બંને પક્ષે એટલું તો સ્વીકારવું હોય છે કે કામ કરનારને જોઈતું ધરખર્ચ આવશ્યક છે તે તેને મળવું જોઈએ. અને એ મળે તેમાં કંઈ ખોટું નથી. માત્ર તે ખર્ચ કેવી રીતે મળવું જોઈએ એ પ્રશ્ન ઉપર જ મતભેદ છે. ધંધા કરીને મેળવનાર ઓછો સમય જાહેરકામમાં આપી શકે એવો સંભવ છે. પગારદાર વધારે સમય આપી શકે એ દેખીતું છે. ધંધા કરીને કમાનાર બાજબી રીતે પૈસા મેળવે છે એમ ગણાય છે. પગારદાર ધર્માંદાનું ખાવ છે એવી જાણ રહી જાય છે. ધંધા પાછળ વખત નબ એટલો સ્વાર્થ ખાતર વખત કાઢ્યો એવી સમજણ છે. સંસ્થાના કામ કરનારાનો બધો વખત સામાજિક કાર્યમાં જાય છે એવું માની લેવામાં આવે છે. ધંધા કરીને કમાનારના રથજી, કામનાં બંધન સેવાને મર્યાદિત કરે છે. પગારદાર આ રીતે બંધનમુક્ત છે. આ બધું બંને પક્ષના વિચારનારાઓને માન્ય છે છતાં પ્રશ્ન રહે છે કે કમ રીતે કામ કરું હોય તો સારું ? ધંધા કરતાં કે પગારદાર બનીને ?

આવો સંગ્રહ મનમાં રચા કરે એ" કારણ મનમાંથી અસર જતી નથી કે (૧) પગારદાર રહીને લોકોમાં કામ કરવાથી શોધો ઉપર મેંવાની એટલે કે ત્યાગની ઓછી જાણ પડે છે. (૨) દુનિયાના ચાલુ ધંધામાંથી કેટલાક એક ધંધા કરીને કમાઈએ તે લક્ષ્યરૂપે મેળાવેલું. અને સંસ્થાના કેંડમાંથી પગાર રૂપે મેળવીએ તે ધર્માંદાનું લાગે છે. (૩) ધંધામાં ખર્ચેલો વખત સ્વાર્થમાં ખર્ચેલો અને સંસ્થાના કામમાં ખર્ચેલો વખત સેવામાં ખર્ચેલો લાગે છે

આ ત્રણે મુદ્દાનો વિશેષ વિચાર કરવાનો આ સખાણનો ઉદ્દેશ છે. ધંધાનું વિચારીએ તો અંગી કે બેઠૂતનો ધંધો સ્વાર્થનો ધંધો છે અને સમાન સેવા નથી એમ કોઇપણ માણસ છાતી કોઇને નહીં કહી શકે. તેનું જ ધંધા ધંધા વિશે છે એટલે પોતાના ધંધામાં વખત અર્થથી એ સ્વાર્થના કામમાં વખત અર્થથી માનવો અને જાહેર સંસ્થામાં કામ કરવાના ધંધાને જ સેવાનું કામ માનવું એ બ્યાજખી નજર કહેવાય. છતાં લોકો તો એમ જ માને છે કે પોતાનો નિશાન કરવા માટે કોઇ માણસ ધંધામાં નેટલો વખત રાંધે તેટલો વખત તે સેવા નથી કરતો. આપણને પણ હાંડે હાંડે એમ જ ધાગે છે; તેનું કારણ શું?

કોઇપણ ધંધો પ્રમાણિકપણે કરીને કમાણીએ તો બ્યાજખી કમાણી અને દંડાણો કરીને પગાર મેળવીએ તે ધર્માદાની કમાણી એવા ખ્યાલને આધાર રાખે છે? ધંધો કરનાર પણ અમુક વખત મહેનત કરે છે તેવા બદલામાં તેને પૈસા મળે છે. સંસ્થામાં કામ કરનાર પણ તેટલો અથવા કદાચ તેથી વધારે વખત મહેનત કરે છે તેવા બદલામાં તેને પૈસા મળે છે. બન્ને મહેનત કામનું વળતર હોઈ સરખું જ બ્યાજખી વળતર છે છતાં લોકો એકને ન્યાયસરની બ્યાજખી કમાણી અને બીજાને ધર્માદાનું દાન સમજે છે. આપણને પણ હાંડે હાંડે કંઈક તેનું જ સાગે છે. તેનું કારણ શું?

ત્યાગની લોકો ઉપર હાથ પડવાની બાબત લઈએ તો ધંધો કરીને ત્રીસ રૂપિયા કમાઈ ખર્ચનાર અને પગારમાં ત્રીસ રૂપિયા કમાઈ ખર્ચનાર બન્ને ત્રીસ રૂપિયા, નેટલો મોગ પૂરો પાડી શકે તેટલો સરખો જ ભોગવે છે. ધંધો કરનારનો રૂપિયો નેટલાવાર કાપડ કે નેટલા શેર વી લાવી શકે તેટલા જ વાર કાપડ અને તેટલું જ વી પગારદારનો રૂપિયો પણ લાવી શકે છે. એટલે ત્રીસ રૂપિયા મેળવનાર બન્ને ભોગમાં એટલે પરિણમે ત્યાગમાં પણ મરખા જ છે. છતાં એકની સેવામાં ત્યાગની અસર પડે અને બીજાની સેવામાં તેટલી ત્યાગીની અસર ન પડે એ આમ દિશાળ કરીને નોત્તાં મળી શકાય તેનું નથી છતાં આપણા ધર્માજ્ઞાનો અનુભવ

છે કે લોકોના હૃદય ઉપર બન્નેની અસર જુદી જુદી પડે છે તેનું કારણ શું?

કારણ એ કે દરેક રૂપિયાની આર્થિક કિંમત સરખી જ હોવા છતાં તેની નૈતિક કિંમત જુદી જુદી હોય છે. લોકો પૈસાની નૈતિક કિંમતનો આ ખ્યાલ સ્પષ્ટપણે સમજતા નથી, છતાં કાર્યકરણ પરિણામનો સંબંધ સમજ્યા વિના પણ જેમ કોઇપણ નૈતિક સિદ્ધાંત મનુષ્યના હૃદયને અલગપણે અને આપોઆપ આંતર-પ્રેરણા આપી શકે છે અને શુદ્ધ મનદ વિના જ તેના લક્ષ્યમાં ખસા પોતાનો બેઠ પરાખી શકે છે તેમ પૈસાની નૈતિક કિંમતના આ સિદ્ધાંતનું પણ છે. પૈસાની નૈતિક કિંમત વિશે કોઇપણ સમજતા નહિ હોવા છતાં આ સારું અને આ ખરાબ એમ માણસ જાણી જાય છે. આ સિદ્ધાંત વિશે મદાન વિચારક શરિતે મનુશીને ઉદ્દેશીને જે ખરો હપાવેલા છે તેમાં બહુ સુંદર રીતે લખ્યું છે. એમાંનું થોડું ધણું જાણસાથી આપણે આપણા પ્રભો વધારે સારી રીતે સમજી લઈશું. અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, “નાણું એટલે વિનિમયનું એક જડ સાધન.” પાણી કરીને દાણાને બદલે પાણી ભરીને ખોરાં મળે તો એવી આપણેમાં જેવી પાણીની ઉપયોગિતા તેવી નાણાંની વ્યવહાર સાધનો હોય ત્યાં નાણાંની ઉપ-યોગિતા. જેમ એક સ્થળના દરેક માણસની પાસી સરખી જ હોય છે તેમ દરેક રૂપિયા પણ સરખો જ હોય છે. પરંતુ એકે દરેક રૂપિયા ઉપરની મોહર એક જ ભાગની હોય છે અને વપારી દૃષ્ટિએ દરેક રૂપિયા સરખો જ માત્ર ખરીદી શકે છે છતાં નૈતિક દૃષ્ટિએ દરેક રૂપિયા ઉપરની મહોર વાપરનારની મંદશરિતા પ્રમાણે વિવિધ રૂપ પારણ એ છે અને વિવિધ પ્રમાણની નીતિ પેદા કરી શકે છે.

જેની જરૂર હોય તે વસ્તુ જ્યાં સુધી રૂપિયા આપીને ખરીદાય ત્યાં સુધી ગેરબ્યાજખી નથી. અને રૂપિયા આપ્યા વિના-એટલે કે ચોરી કમીને માત્ર બેઠો જ માણસ બની-નિશાન અને ચૂંદેમાર મજબબ-એટલે અર્થશાસ્ત્રનું શિષ્ય આપણા સખાજમા રહે રહે વ્યવસ્થા છે. અને આપણું નીતિનું ધોરણ પણ અર્થશાસ્ત્રની આવી

માન્યતા ઉપર રચાયેલું છે.

જે વસ્તુની માણસને જરૂર હોય તે બજારમાંથી મળવાને બદલે, જો મરિયાં દેવ પાસે એ વસ્તુની કિંમત ધરાયેલી હેતુ તે અંતરીક્ષમાંથી કુતારી દેતા હોય. અથવા તો વસ્તુની કિંમત જેટલું નાણું બોમાં ઘટવાથી તે વસ્તુ ત્યાં આપે-નાપ બીનીનીકળતી હોય તો અર્થ શાસ્ત્રનું એ શિક્ષણ અને એ શિક્ષણ ઉપર રચાયેલી નીતિ રિવાજો માન્યતા બાજુની મળ્યાત. પરંતુ કોઈપણ વસ્તુ એમ જીવતા આત્માવાળા માણસના સંપર્ક વિના પેદા થતી નથી. વસ્તુમાં કેવળ જડ વસ્તુ નથી પણ વિકાસ માટે મૂળી રહેલા આત્માવાળા માણસના અમૂલ્ય જીવનના અમુક અંશે પ્રકૃતિના કૃષ્ણજુહારી તરવોમાં સ્થિતિનું મોહક રૂપ છે. પૈસાના બદલામાં જ્યારે આપણે અમુક ચીજ લઈએ છીએ ત્યારે કેટલું જડ ચીજ નથી લેતા પણ અમુક માણસોના જીવનના અમુક હીરણ્યને લીધેલા મૂળ સંપત્તિને લઈએ છીએ.

જો આમ નહોત અને રૂપિયા માત્ર જડ વસ્તુ જ ખરીદી શકતો હોત તો માણસ રૂપિયાનું શું ખરીદે છે ? સામાન ખરીદે છે ? તેની પચાતમાં આપણે ઉતરત નહિ. સામાજિકતા અને રાજ-મહારાજનો પોતાની દોલત કેમ વેચે છે તેની આપણને જરૂરપણ ચિંતા રહેત નહિ અને અર્થશાસ્ત્રીઓની પેઠે આપણે પણ કહેવ કે માણસ મરણ પડે તે માલ પૈસા આપીને ખરીદે-અને એની ન કરે ત્યાં સુધી કાંઈ જ અનીતિ નથી. કાંઈ જ યુતો નથી.

પણ હકીકતે તેમ નથી. રૂપિયા અમુક માલ ખરી-દવાનું સાધન જ માત્ર નથી પણ અમુક માણસોએ અમુક રીતે જ જીવન ગાળવું એવી અંદર આસા કરેલો કડક ફતવો છે. જ્યારે એક મોલની ધોતી ખરીદીને હું રૂપિયા દેકું છું ત્યારે હું રૂપિયા જ નથી દેકું પણ તેમાં સંતાઓએ એવો તાકીદો કુકમ દેકું છું કે જોર અંધારામાં, પૃથ્વીની અંદર કેટલાએ માણસ છાંડે એવી વાયુની વચમાં, જીવન કરમાતવાર, માલસાની આજુની અંદર, અમુક મલુરે, અમુક વખત સુધી કામ કરું;

અને લોહને પણ ઓગાળી નાખે એવી ગરમીની પાગે રોકતા રોકતા, અમુક માણસે, અમુક કલાક સુધી મીઠવા-ચંચા બનાવવામાં મુદ્દ કરવી, અને પોતાનાં ધાવણાં છોડીને બચપણથી જ, અરીશિયું બનાવી, રખડું મૂંઝે, અમુક માતાએ પોતાની મહત્વની કુરતી લાગણીને કચરોને, બાંધ કરનાર સંગોગા વગેરે, સર્વનાં દર્શન ન થાય તેટલા કલાક સુધી, મીલમાં કામ કરવું; અને...અને...અને એવા એવા ઘણા ઘણા જઠાંગીરી કુકમો જરાપણ જ્ઞાન વિના ત્યારે જ્યારે હું બજારમાંથી માલ ખરીદીને રૂપિયા દેકું છું તેની અંદર દેકાઈ જાય છે. રૂપિયાની ઉપર જોડેલી શકાય એવા અંદરો તો જાણ છે પણ આવા અણજોડેલા અંદરોમાં શું શું લખ્યું નથી હોતું. એવા રૂપિયા અર્થનાર તેવા વિભિન્ના લેખ તે વાત ગુપ્ત સીપીમાં લખાઈ જાય છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ તે જોડેલી શકતા નથી અને તેથી કહે છે કે નાણું માત્ર વિનિમયનું જડ સાધન છે અને દરેક રૂપિયા સરખો જ છે.

રૂપિયામાં આમ અણજોડેલા લાગતા ફતવાને અહીં વીધિના લેખ કલા છે. તેમાં જરાપણ અનિયમોક્તિ નથી. કોઈપણ સાર્વભૌમ સમ્રાટના ફતવા કરતાં પણ રંકમાં રંક માણસે રૂપિયાના ઓગાળે દેકેલો ફતવો વધારે બળુકો છે. સમ્રાટના ફતવાઓનું બળ લોકોની લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે જ્યારે રૂપિયાના ફતવાના જોરને કુખા અને વૃષ્ણોનો આધાર છે. સામ્રાટો સામે બળવા થયું છે પણ રૂપિયા સામે બળવા થવાના હાજસા ક્યાં છે ? સમ્રાટના ફતવાનો ધનંદાર કરના ફતેહી મેળવી દુઃખનો અંત આવે છે. જ્યારે રૂપિયાના ફતવાનો ધનંદાર કરનાર રીયાઝ રીયાઝને મરવાના ભવમાં છે. એત સારું પણ રીયાઝ નહિ સારું એમ માની રૂપિયાના ફતવામાં જે કુકમ છુટે તેને વીધિના લેખ માની આંધીન થવામાં જ દુનીયાના તમામ લોકો જાંજ મેળવે છે.

આમ રૂપિયા માત્ર વિનિમયનું જડ સાધન જ નથી પણ ચેતનવંતા મનુષ્યના જીવનને નિયંત્રણવા કે

તે ચોરીનું ધન બને. એવા ધનના બદલામાં ખરી રીતે કંઈ માલ મળેલા જોઈએ. નહિ. એ ધનની બાજુ કિંમત તેવા બીજા ધનના દેટલી જ છે, પરંતુ તે વાપરનારો તેના ઉપર નૈતિક અધિકાર નહિ હોવાથી નૈતિક રીતે મૂલ્ય કંઈ જ નથી. એવી રીતે મેળવેલો રૂપિયો અને એવડી જ કીંકરાની ચરડીની નૈતિક કિંમત સરખી જ છે.

હાલના મૂડીવાદીની દૃષ્ટિએ રચાએલા અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધરેલા કાયદાથી એવો દરામતો મળેલો રૂપિયો આપી તેના બદલામાં કોઈ ખેડૂત પરણેલાથી પેદા કરેલ અનાજ મળી શકે છે. પણ તેથી મહેનત કરનાર વર્ગ જ દંડાય છે. અને એમ થવામાં આપણે કારણબદ્ધ થઈએ તો આપણે તેમને દંડીએ છીએ એટલે જેને કાયદાથી એવેનું ધન મનાવું નથી. છતાં જો ચોખ્ખું મહેનત કર્યા વિના મેળવેલું છે તે ધન, બનને ચોરીનાં જ ધન હોઈ, કોઈપણ માત્ર સરખાં જ નાશાયક છે. છતાં તેવા ધનથી કોઈ માણસ માત્ર ખર્ચિ અથવા કોઈ બીજાને માત્ર ખરીદવાની મુશ્કેલી કરી આપે, તો તે બનને શોષિત છે. કેમકે એવી રીતના દરામતા ધનથી ખરીદેલો માત્ર ઉરે તે કોષને ફાંટતો જ દેવો પડે છે.

તેવું ચોરીનું કે ચોખ્ખું ધન છે તેવું જ ચેન્જન કે છવાઈતું ધન છે. સક્રિત હોવા છતાં કામ ન કરતું એ વાંક ચોરનો બિખાદીનો અને છવાઈદારને સરખો જ છે. અમુક વર્ષ તાપ તપ્યાં અને વરસાદ ઝીંક્યો તેથી તેટલાં વર્ષ સુધી જાડને ફળ આપ્યાં. ધણા વર્ષ સુધી સારું સદન કયું, સારું કામ કયું અને ભાગ્ય ફળ પામ્યાં તેથી ક્રાંધ કોઈ સાથ તાપ ન સહે કે વરસાદ ન ઝીંકે તો પણ તેને ફળ આવે એવું કુદરતમાં નથી. ધણા વર્ષો સુધી રખડપટ્ટી કરી અને શિકારમાં અત્યંત કુશળતા દાખવી તેથી ક્રાંધ કોઈ વનચરને તેના બદલામાં ફેગટનું બદલ મળતું નથી. ધણા વર્ષો ખૂબ ખાધું માટે પાછળના ચોંઈનાં કાંઈ જૂબ લાગ્યા વિના રહેતી નથી. તેમ જ ક્ષમ વિશે છે, છવાયેલા પેટે ધવે અને

કુદરતનો ઉપભોગ કરે ત્યાં સુધી મહેનત કરી કુદરતના ચક્ષુ અનુસરતું જોઈએ એ નીતિયુત છે. છવાઈ ભોગવથી કે નિરૂતિ લેવા કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ છે. તેથી તે પણ એવીની કક્ષામાં આવે છે.

આ દાખલાઓનો સાર એટલો જ છે કે બીજા દેનાર, છવાઈ દેનાર, નિરૂતિ લેનારને પોષનાર, કામ વિના અથવા યોગ્ય કામને માટે માણસને નોકરીમાં રાખનાર, બધા જ પૈસાના આવા ખર્ચમાં તેનું નૈતિક મૂલ્ય વળે છે. અથવા એણું કરી નાંખે છે, જેવો કામ કરી શકે તેવા માણસને કામ કરાવ્યા વિના નકાવવા વિશે વિચાર કર્યો તેવો જ વિચાર કામમાં લઈ શકાય છતાં કામમાં લીધા વિના સંધરી રાખેલી વસ્તુઓ વિશે પણ ચર્ચ થશે. પણ અહીં આ દર્શાવવું સમજવા માટે આટલાં ઉદાહરણ બસ છે.

આટલા વિચાર પછી હવે આ ધ્યાનમાં રાખીને આપણા મૂળ તથા મૂર્તિનો વિચાર કરવાથી યોગ્ય નિર્ણય આવી શકશે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે પૈસા કરીને સેવા કરવાને બદલે પગારદાર બનીને સેવા કરવાથી લોકો ઉપર એવી જાપ પડે છે. પહેલું તો એ કે મહેનત એટલે કે ઉત્પાદન આપે લોકો ઉપર અને ગામડાના એટલે કે મહેનતુ લોકો ઉપર એક જ જાનની જાપ પડતી નથી. મહેનતુ લોકો જેઓ મહેનતે પૈસા કમાવે રૂપિયાનો મહિનો મેળવે છે તે તમારા ૨૫-૩૦ રૂપિયાના પગારમાં ત્યાગ લેઈ શકે છે અને ગામડીયા તેમાં કાંઈપણ ત્યાગ લેઈ શકતા નથી. પણ આપણે ગામડીયાઓને જ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. તેઓના ઉપર ભૂદી જાપ પડે છે તેવું પ્રશ્ન એ છે કે મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રે દલ તેમના મગજને અસાધ્યેશી નથી લેતાં તેથી તેમનાં અંતઃકરણમાં અણ-સમજણે કુદરતી અંધ હોઈ છે. તે તેઓ સમજી શકે છે. ત્યારે શહેરના કે મહેનતુ છવાઈદારો ઉછેરવા લોકોની ઉદ્વિગ્ધ એવી અંધ પારખવા જેટલી કામગીરી કરી દોતી નથી.

મહેનતુ લોકોને પગારદારની અમુક સમ પહેલી તો એ કરજે યાપ છે કે તેઓ તેમને મળતા પગારના પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય તપાસી નહિ શકે એવી તેમના ઉપર

૧૫ પડે છે. અને કોઈપણ માણસ પૈસાનું મૂલ્ય ઘટાડે.
સરવાળે મહેનતુ વર્ગને જીવવાનું હોવાથી તેણે
માણસ પ્રત્યે તેમને કુદરતી સંગ્રહણ એ દેખીતું છે.

પગારદાર પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય નહિ વધારે એવા
રહે એ પણ અસંભવ નથી. કારણ ધણે ભાગે તો
તેની જીને, તેના ઘરના તમામ ગૈરજીને, બે સારા
માર હોય તો તેના આજીવન પછી ચોરીનું ધન જ
પવરાવતો હશે. સ્ત્રીઓ અને પદોએ પણ અંગમતુરી
સ્ત્રી જ જોઈએ-રણું, જ જોઈએ એમ કહેવાનો
માણસ નથી પણ અંગમતુરી ન કરે તો છુદ્ધ મતુરી
કરવી જ જોઈએ એમ કહેવાની મનસુખ જરૂર છે.
તેની પત્ની ચોવાના જ બાળકો ઉછેરે છે તે તેમના
છેત્રમાં વિધિ નાખ્યા વિના પાકેલી મતુરીઓનાં
રાણકને તેણી જ મહેનતે ઉછેરી શકે. આમ જ પત્ની
છુદ્ધ અને હાથની મતુરી કરે તેનો પતિ તેને ચોરીનું
ધન નથી અવરાવતો, અને ખરું પૂછો તો આજકાલની
પત્ની ચોવાના બાળકોને ઉછેરવાનું પણ કા કરે છે.
તો તેમને શુભજાવવાને મળતી રહે છે, અને છતાં
તેને ફોજનું અવરાવે નય છે. જેનામાં બાળકો
ની કાષકાત નથી તે જોઈએ તો મતુરી જ
પરે. પણ આવી જીને પણ ધરમાં નથી નથી
પણ બાળકોના વિકાસને શુભજાવવાના કામમાં
રાખી પગારદાર પતિ તેને હરામનું અવરાવે
... તો તે કસાદને છાવ કાવવાના મહેનતાણી તરીકે
જીવાઈ બાંધી આપ્યા જેનું ધાવ.

પણ સામાન્ય રીતે પગારદાર આમ તેને મળતા
પૈસાનું પ્રત્યેક મૂલ્ય રાખ કરે નય છે. એટલે પગારદારની
મંદ જ મહેનતુ લોકોને રાંકા અને અણગમો બાપનવે
તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કેટલાક પગારદાર કહેતો કે
હું તેને પરંપરા એટલે મારે એને રાંટકો પૂરો જોઈએ
કે નહિ! આનો જવાબ જીન ઉદારણથી લાઈએ.
એક રાજપૂતો દિવાન રાજપૂતી તોડીમાં રહી, પોતાના
સગાંઓને જુદી જુદી રકમની જીવાઈ રાજપૂતી
તિજોરીમાંથી બાંધી આપે તેને તમે છું કહો? તમે
કહેશો કે લાઈ, રાજપૂતી તિજોરી આમ લૂટો નહિ.

તે-દલીલ કાઢે કે એ મારા સગાં છે તેથી તેમને નિભાવ
કરી આપશે એ મારી-કરજ છે. તમને આ દલીલ
ગણ નહિ ઉતરે. તમે કહેશો કે જુદુ જુદુ તો હું તેને
રાજપૂતી તોડીમાં રાખું તેઓ તોડી કરે અને પગાર
આવ તો પણ હું વગ તાણનાર તો અણપ્રસ જ છતાં
તે કાંઈક કામ્ય હશે. આમ જ આપણે પગારદારને કહી
શકીએ. તને પગાર મળે છે તે હું ખુશીથી જોયવ,
પણ જો દેહના મારે પગાર મળ્યો તે દેહને જ તે જોય-
વવાનો. તેમાંથી તારાં સગાં સંબંધીઓને જીવાઈ
આપવાની નથી. જુદુ જુદુ તો તેઓને હું કામે લગાડ,
કામ કરે ને આવ. તેમાં પણ હું વગ તાણનાર તો
અણપ્રસ જ પણ તે કાંઈક કામ્ય હશે.

એટલે પગારદાર નાનો કે મોટો પગાર લે છે એથી
કાંઈ લોકોમાં અણગમો પેદા થતો નથી પણ તે-મળેલા
પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય તોડી નખે છે તેથી અણગમો
ધાવ છે. તેથી તેની ખરાબ હાલ પડે છે. જે
કાંઈ માણસ ગામડામાં કામ કરે અને પૈસા રૂપિયાનો
પગાર લે પણ તે રૂપિયા નૈતિક મૂલ્ય વધીને રીતે
વાપરે તો અણગમો નહિ ધાવ પણ કદર થશે. અવર-
જાગ છે ભલે તેને પાંચ રૂપિયાનો પગાર વર્ષે ૧૦ થયે
લોકો કરે છે તેનો સાર એટલો જ છે કે આજનાં ઉપર
અર્થેલા પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય વધે છે. એટલે એનું
અર્થ કરનારને ધધારે પગાર ભલે મળે. એને આપેલા
મળાવ છે. તેને પંદર રૂપિયાનો પગાર તો જોઈએ!
એમ કહેવાની મનસુખ પણ એ જ છે કે યોગ્ય દયા-દાન
કરવાયા પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય વધે છે મારે તેવી પ્રતિ
અર્થનારને ભલે સારો પગાર મળે. મદનો, મહે અને
સંસ્થાના આગે પાસે પ્રુકળ પૈસો આવતો અને
અર્થોતો હોવા છતાં તેઓ પ્રત્યે અણગમો થતો નથી
તેનું પણ એ જ કારણ છે. મનપતિઓને પણ સ્થાન
છે; તેઓ 'ટૂંકી' તરીકે રહે એનું માંધીય કહે છે.
તેની પણ આ જ મનસુખ છે.

ધધારે કરતાં કરતાં સેવા કરનારની લોકો ઉપર
ધધારે હાલ પડે તો તેનું એક કારણ એ છે કે નાન-
મહેનતના ધંધામાં જોઈ કમાણી હોવાને લીધે, તેમજ

મહેનતુ નાતાવરણમાં હોવાને લીધે, ધધા કરનારનાં બધાં કુટુંબીઓને કંઈને કંઈ મજૂરી કરે છે તેથી ધધા કરનાર પૈતાનું નૈતિક મૂલ્ય સાચવી રાખી શકે છે. પણ પગારદાર પણ ધધાદારની પેઠે જ પૈતાનું નૈતિક મૂલ્ય સાચવી રાખે તેવું જીવન બાળ-તો તેના કમળી શોકો ઉપર ઓછી ઝાપ ન પડે.

ધધા અને સેવાનો એક કે ન પડે છે તે પણ અઘી વિચારવાનું રહે છે. પગાર લઈને કામ કરનારની ઝાપ ઓછી પડતી હોય તો તેનું એક એ પણ કારણ છે કે તેનું કામ સેવાનું હોવાને બદલે ધધાનું હશે. સેવાનું કામ જોની સેવા કરવાની હોય તેના હૃદયનો વિકાસ કરવાનું છે. તોડે સોજાના દુઃખદર્દી આર્થ કર્યા એ સેવાનું કાર્ય સદા રહ્યું છે, છતાં દુઃખદર્દી તો જુદી ઉપર આનાદિ અનંત છે. દેહની સાથે જ તે જડેલાં છે. તે દાખ્યાં થયે તેમ નથી. માત્ર હૃદય એવું ફરી શકાય કે જેથી દુઃખ દુઃખ ન લાગે, દર્દની પીડા પીડા ન શરૂ હોય. આથી વિકાસ કરવો એ જ અંતે તો એક શક્ય વસ્તુ છે. સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ બાબ દુઃખદર્દી દૂર કરવાનો સેવા કરવામાં પ્રયાસ થાય છે. તે તેજ હેતુથી નથી થતો. પણ નિરાચાર્ય અને પ્રેમથી, નીતરતાં દેખાએ કરેલા પ્રયત્ન, આમા માણસના હૈયાને પણ ભાગતું કરે અને એમ વિકસિત કરીને બાલ્ય સંજોગથી પર એવા આનંદનો તેને અનુભવ કરાવે એ હેતુ ચિદ-કરજનો છે. આવી રીતે હૃદયનો સ્પર્શ સાધી તેનો વિકાસ કરવાના સાધન તરીકે જ બાલ્ય સેવાનો ઉપયોગ છે. પણ જે કાંઈ બાલ્ય સેવા કરે તે દરેક સામા માણસના હૃદયને સ્પર્શી શકે એવું નથી. એ માટે તો પોતાની શુદ્ધિ માટે સદા જાગૃત અને હૃદયના સૂક્ષ્મ સંદેશોને ઝીણવાર, આત્માર્થી પ્રુથવી આવશ્યકતા છે. જે પોતાના હૃદયને દંડેણી શકે છે તે જ સામાનાને સ્પર્શી શકે. એટલે જો અંદરથી જ સેવા કરવાનો આદેશ મળે છે તે જ સેવા કરી શકે છે. બીજા સેવા કરનારા વૈદ કે પણ ઉપચારો જેવા હિતચી ઉપકારો રહે છે. ચોરીના પણ ધધા છે, મજૂરીના પણ ધધા છે, શિક્ષકોના ધધા છે તેમ ધર્મગુરો અને સેવકોના પણ ધધા જ હોય છે કે,

દરેક ધધાદારી-સાધકથી કે અર્થાગપણે પૈતાનું ગુજરાન કાઢે છે. અને પૈતાને સોંપેલું કામ વધારીથી કરે છે. જ્યાં હૃદય ન ચોક્કસ હોય ત્યાં સેવાનો પણ ધધા જ ગણી શકાય. કેટલાક ધધામાં જડ શરીરનો વધારે ઉપયોગ પડે છે. કેટલાકમાં છુટિનો વધારે ઉપયોગ પડે છે. જુદાના ધધામાં વધારે કુશળતા જોઈએ છીએ. પણ વધારે કુશળતા જોઈએ તેથી તે સેવા નથી થતી. તેમ જડ-શરીરનો વધારે ઉપયોગ હોય ત્યાં સેવા ભેટી નથી જતી. જે કામને બીજા ના પસંદ કરતા હોય અને તજજ્ઞ હોય. છતાં તે કામ સમાજના હિત માટે આવશ્યક ગણીને (ભાગી કે, બેનીનું) કરવામાં પણ સેવાનો ધધા થાય છે. કાંઈ સંસ્થાના, પગારદાર બનીને ખાદીકાર્ય કે હરિજનશિક્ષણ કરનારના મમાનપદે ઉપર કશું તેમ બેની વગેરે હરકેલ ધધાનું કામ કરનાર છે. આ બધા જ કામ કરે છે અને પેટ ભરે છે. કાંઈ વધારે મોજ કરે છે કાંઈ ઓછી. પણ જો તે કાર્ય કરતાં કરતાં શોકો માટે તેનું હૃદય ઢબા કરે અને તેમના આત્માની સાથે પૈતાનો આત્મા એકબીજા પર મળ્યા કરે તો જ તે સેવાનો ધધા કરનાર મરી કેવળ સેવક થાય. એટલે અંતે તે સેવક થાય તેટલે અંતે તેની ઝાપ પડે. ત્યારે પછી તે પગાર લે કે ધધા કરે.

એક કામ કરનાર ખદીપ્રતિ કરીને એક દિવસનો એક રૂપિયે કમાય છે તે રૂપિયાનું ધર માટે અનાજ લાવે છે. બીજો એક ખેડૂત બેની કામના દિવસો અને ઉત્પન્નનો દિવસ કરતાં એક દિવસના બેની કામ પેટે એક રૂપિયાની કિંમતનું અનાજ ઉત્પન્ન કરે છે. દરે આ રૂપિયાની કિંમતનું અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે ખેડૂને જે કામ કર્યું તે દિવસ તેનો સ્વાર્થના કામમાં ગયો એમ કહીએ તો ખાદીપ્રતિનો જે દિવસ પૂર માટે અનાજ લાવવાનો રૂપિયો કમાવામાં ગયો તે દિવસ પણ ખાદી માટે નહિ પણ સ્વાર્થના ધરકામ માટે કરેલો એમ જ કહી શકાય. એટલે ધધાદારીના સમય સ્વાર્થના કામમાં અને, સેવકોના સમય સમાજહિતના કામમાં જાય છે એવું સમજવું જાય. બેસું છે. સેવક જેમ પૈતાનું ધરખર્ચ કમાતાં કમાતાં જે કાર્ય કરે છે તેમાં

સમાજનું હિત યાચ છે તેમજ એક પછી, પોતાનો શાસ્ત્રો કમાતાં કમાતાં ને અનાજ ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં સમાજનું હિત યાચ છે. બન્ને એ રીતે જોતાં ધંધા છે અને સેવાના જ ધંધા છે. જ્યાં સુધી આપણે સમાજને પોષક ધંધા યોગ્ય મહેનત અને સમય અર્પણે વફાદારીથી કરીએ ત્યાં સુધી દરેક ધંધો સેવાનો જ ધંધો છે. અને દરેક ધંધામાં સમાજનું કામ થવા સાથે પોતાનું કામ યાચ છે. માણસ પોતાની જવાબદારીથી કાંઈ ધંધો કરે કે સંસ્થામાં પગાર લઈને કામ કરે તેથી તકવન પડતો નથી. પ્રમુખીયત સંજ્ઞામાં આવી ધંધાની બંધી કરી દરેક ધંધો સંસ્થાઓદ્વારા પગારદાર શક્તિ સક્ષાત્ત્વમાં આવે છે

ત્યાં બધા સંસ્થાના જ નોકરો છે એમ કહો અથવા બધા સેવકો છે એમ કહો.

પછી જે લોકો ઉત્પાદક કાર્યના ધંધામાં પડવાને બદલે પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય હણવાને હાલના મનિષીના શોખને યોગ્ય આવર, સંગીત શીષ્યવતું, બાળકોની કળકળ રાખવી, મોટર હાંફી, ફરનીયર બનાવવું કે એવા જ ધંધા કરી કાળજ વખતમાં સેવા કરવાની કે કાળજ પૈસાઓ સેવા કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેઓ લોકોને ધોલ મારી ગાલ પંખાગવાનું કામ કરવા નીકળવાની ઇચ્છા કરવા જેવું કરે છે. તેવા મધ્યમ સેવાનો ધંધો કદી નહિ થકાય.

અમર આશા

: પ્રાની :

અયે મુહૂર ! તારૂં પદ લગી, બીના ઉરથી
ધડું પુનિત પ્રેમ અંજલિ; કોર યે કાં તદા
અઝાવી દઇ ઠોકરે તહું ધુતકારી કાઢે સદા ?
કરું હું તવ ગોઠ માંહિ જાવા-તહું હકસેલ કાં ?
ભૂડી જઈ હું ને તુંમાં કંઈક ગાંડુથેલું લવું
તદા દુઃખદ લાન લાવી કયમ ઉરને ચીરે તહું ?
લકે તવ કોરતા યદ્રી રહે તહું દૂષી મુને;
બલે ગરજ ફૂંકથી પગ કરે મને મૂર્છિત;
લરી મમ ઉરે સખે ! સભર ખાત્રી, કાઠિય આ
તથા પડ નીચે અગીલયું મુદુવ હેયું બીતું
રહું ધળકતું.

અને અમર આશા મુહારે ઉરે
જરો ક ડિન તા તહું પડ ધ સાઈ કાલકમે,
અને અમીઝદો કુટી દિયુણુ જોશથી, ધોધમાં
ડુબાવી મમ તપ્ત અંગ કરશે બધાં રીતગા
પ્રત્યક્ષ નરોત્તમ રાવળ

શિયાળાની રાત

શ્રી. ' હિમાંશુ '

પાત્રો

દાદુજી	પિતા
રામેશ	પુત્રો
મોહન	
મણિ	માતા

સ્થળ :—એકાદ શમળવીના ધરની એશરી.

કાળ :—શિયાળાની રાત્રિના નવ-દસ.

[એક એશરીને છેડે મણિ અને એની માથે કડકડતી ઢંશથી બચવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. બંને શરીરે સરખાં જ છે કારણ આપના પેટના ખાડા અને મણિના મોંની કચલીઓમાં ખાસ ફેર નથી.

બરાબર આજ વખતે 'ખબ'... 'ખબ' કરતો દાદુજી આવે છે, તે એક પટાપાળો છે. ખાખી ઢાંખા ડગલાને પાછળથી એક હાથનો ઝોરો છે. અને ખંભે બ્રાહ્મણોની જનોઈની માફક પટો પડ્યો છે. માથેથી ફેંટાને છેડો લેવારી મુઝાની બાંધેલી છે.

એશરી પાસે જાતી જોડા લેવારી, બુંદાની છાંટે છે ત્યારે જ તેને ચક્રો દેખાય છે. પાંચ-દસ-દસકા પસાર થઈ ગયા છતાંય દાદુજી હજી ખડતલ છે.

પટો લેવારી દાદુજી તાપણી પાસે બેસે છે. એકઠે મણિ તેની સાથે આવીને બેસે છે.]

મણિ : આખરા ?

[એ પ્રભમાં રનેક નીતરે છે.]

દાદુ : કોઈનાં હજી નથી આખરા !.....આજનો મારેય મોકું થયું.

મણિ : (થોડાંક નવાં રડાં તાપણીમાં ઉમેરતાં)

આવનાં હશે.....રાજ આટાણે જ આવે છે ને ?

[એકએક ઢંડા પવનની એક ફંક આવીને બનેને ધ્રુજવી જાય છે. મણિ પોતાના એટલેક સાડલાની સોડ વધુ સંકેતે છે.]

દાદુ : મોહનને પેરવા શું છે ?.....કાંઈ કાટ ખોટ ?

મણિ : મોહન તો માધુલાલ શેઠના છોકરાનો—હાં તમે આપ્યો. તો.....એ છીંકથી રંગનો કાટ પહેરે છે.....પણ બિચારા રામાને પેરવા કંઈ જ નથી એવું તો એનો જૂનો ઘોળો કાટ પહેર્યો છે.

દાદુ : તેં મને કેવું જુને હમણાં જ.....કાટ વેચવાવાળા આવ્યા'તા. એકાદ જૂનોપાનો લઈ દેવ; મને શું ખબર?...ચરમ કાટ રૂપીએ રૂપીએ ને દોડ દોડે મળતા'તા...

મણિ : મેં તો કહ્યું'તું એને કે રામા તારે કાટ એકતો હોય તો લે ને ? સિવાયે કામ આવશે... ત્યારે એ' કે' કે માલશે, લઈ લઈ હોત તો આજે દાદ ન અમલી પડતને !

દાદુ : હશે ! હવે આજની જ રાત છે ને !.....કલથી તો મારે કામે નથી જવાનું શેઠને ત્યાં.....એટલે કાલથી આ કાટ રામો પેરશે અને મારે !.....મારે માલશે

મણિ : કેમ નક્કી થઈ ગયું ?

દાદુ : દારતો ! આજે...આજે જ રાતે તોફારી કરી આવું એટલે કાલથી પેન્સીસ પર. એમ તો શેઠ બહુ ક્ષણ છે હો ! એતો મોડું માણસ ! કોઈ દિવસ કચર આવે તે વહે..... પછી જુ' જલજલને દેવીપાના તો મારા પર મારે હાથ.....પણ એતો મુનીમ જ એવો છે, શેઠને ઊંચું બરવે છે કે “ધરકાઓથી કામ થાય જ નથી” એટલે તેમને કાદી મૂકે.

મણિ : (આશ્ચર્યસંહિત ધન્ય કરતાં) એવું તે કાંઈ હોય ?

દાદુ : હોય શું ?.....યયું. મારી માથેરાળા ચાર જીયારા વિના રોટલે પેર. બેઠાં. એ તો કું જૂનો માણસ અને વળી.....કાં બૂલી ચઈ ?.....અંધ સાલ જ એવવા તોફાનમાં—નઈ પેલા શેર બળરવાળા તોફાનમાં—શેરે નહીં પેલા લોકોના શેર જાડાલાયથી લેમીને એટલો કરેલો ત્યારે—ત્યારે તો રાંગ મેં આપને બચાવી લીધેલા.....કાં કાંઈ બૂલી જાય ! એટલે [રોડથી] આપણે તો દેવીપાને કીધું, “ હવે મારાથી કામ નથી થાવું. બા ! હવે તો કું ધરડે થયો.....અને એ શેર બળરવાળો વાત.....મેં મોટે મોઢ કરી દીધી.....એટલે દેવીપા તે તો દેવીબા ! સાક્ષાત દેવી જ જાણે. કૃત દહમી મારી અરજ ‘ગમીસ’ કરી દીધી. કે’ એ “ દાદુ ! કું મુનીમને કહીશ કે તને કાલથી ‘ પેન્સીસ ’ પર ફરિદ.

(હાતા) એમતો મારી નોકરી થઈ જૂની.....દેવલા. વરસ રવાં ! હું રામાની બા !.....

મણિ : (દેવતા ફેરવતા) રામાના જનમચારક તમે ત્યાં છો.....હરોળને હોળ, દત્તર દાદુજી : (વિચાર કરતાં) હોળ.....હથ્થર ?.....રુમે દત્તર વરકતો નઈ ! પેલી સાલ પાણી આળ્યું ત્યારે તો રામો પાંચેક વરદ બેરાં અને છ વાતને તો આજે બારેક વરદ.....ત્યારે તો રામાને દત્તરજી, કિતરીને અઘારજી બેઠું..... (ઊંઘાણમાંથી) હા !.....અઘારને બાર : બારને અઘાર.....

મણિ : (વિચારથી) શું અઘર, બાર ચરવા કરો છો ?

દાદુજી : એતો આજે માનસંગ મળ્યો તો તે કે “ આપણે તો જૂનો મન'ધ છે કાકા ! તમારાથી કોણ સારો સચો મળવાનો હતો ? જયે તેમ તોય દાદુજી અવેસ'મનું થર ! મારે તો મારી રૂઠી તમે હા કા'તેય આપવી છે અને ના કે' તોય આપવી છે.

મણિ : હા !.....હા ! એમતો માનસંગ લાજ રૂપીઆનું માણસ. અને રૂઠી ! એને તે બાર હોય ! અને ન્યાં

ખાં ચૌદ. બેડે પાણી ભરે છે તે ! અરે ! પણ એ તે હોકરી છે—જેનાં નામઃ તેનાં જ ગુણ..... જાણે લખખી. આંગણું અજનાળે એવી છે. (સુખી સ્વપ્ના જોતાં) મારે તો એ આ ઘરમાં પગ મૂકે કે ઘર હાથે જોવાનું તો રે'. (હનાંશ યતાં) અરે પણ ભગવાન એ દિ' ક્યારે દેખાડે ને ક્યારે હું એની માળા-કેતુ'.

દાદુજી : એતો 'એ' રહેશે છે રામાની બા ! નહિ તો વરુ વહે શું કરવા ? મારી આરકોથી વાડી ખૂંદીને,

અમેમંગનાં હોકરોને, ધગમાર વગરનાં, પારણી ચાકરી કરવાનો વખત શું કામ આવે ?' (ગગનગળા યપ્તને) મારે આંગણે હાથી જેવી ભેંસો જૂલતી, એના ધણીને આજે પાવણું દૂધ.....અરે દૂધ વેચવાનો વારો આવ્યો. મારાં હોકરાં દૂધ જોતાં નથી. પારકાનાં એમાં કીલકાં વ્યાવડી નાની ઉંમરે હિટકયાં પડે છે.....હોકરાને કન્યા મળે છે ત્યારે પણ વિચારનું પડે છે કે 'લગ્ન કેમ કરવું ?' (નિસાસો નાખીને) અરે ભગવાન ! આ મરીજી !

મણિ : (પોતે આંસુ જુગીને દિંમત આપતાં) અરે ! એમ શું દીસા યઈ જાઓછો ! (ન માનતી હોય તેમ) આપણે ગરીબ ! અરે ; ગરીબ કેવા ! ગરીબ હોઈએ તો કંઈ માનમુંગ થોડો વ્યાપણે ત્યાં કન્યા દેવા આવે ? હોકરાનાં દસ, તમારા અગીઆર અને મારી સાવના આઠ.....ત્રીહ, ત્રીહ રૂપીઆનો મહીનો પડે—એને ગરીબ કેવાય ?

દાદુજી : અરે રામાની બા ! પણ લગ્ન તે કંઈ રમત વાત છે ? થોડા કંઈ પાંચ પમીસે હાલવાનું હશે ! નાખી દેતાં પણ બસોની રકમ જોઈએ.

મણિ : (થોડો ગકારાદ પછી સ્વસ્થ યતાં) બહેન તો !...જનન રોને ત્યાં તથા પચીસી તો પડ્યા છે ને તમારો બે મહીનાનો પગાર-ટુંડોને ત્યાં છે...હવે બહુ-બહુ તો સો રૂપીઆ જોઈશો.....એતો.....એતો યઈ રહેશે તમે તમારે માનસીંગને 'હા' બણી દેજો.

દાદુજી : (દિંમતથી) અરે ! એટલા તો બાળે કે રોને ત્યાંથી લઈ આવીશ એમ તો દાદુજી મંઈ સાવ નામો નથી યઈ ગયો. હે ભગવાન ! સાજ તારે હાથ છે મારા બાપ !

મણિ : ભાઈ, બેટા !

[સામેથી આવતા રામાના મોં ઉપર એક દારવરેખા આવે છે. રાડે પીછ ગયેલા દેહમાં કોઈ અચાત હરે પ્રસરે છે. દાદુજી દમણાં જ વિચાર તંદમાવી જાણે છે. રામો અને મોહન આંતરે તાપણી પાસે બેસે છે.]

દાદુજી : કેમ આટલા બધા મોડા પડ્યા !

રામો : (મિષ્ટક છૂંપાવતાં) આજે જરા મેળાની ધવાય તથુ હતીને બાપા ! એટલે મોડું થયું.

મોહન : (ધૂંધવાતો) અરે ! મેળો કેવો ને ધમાલ કેવો ! મૂનીએ જાણી નેહને જ મોડા જોડ્યાને !

મણિ : કેમ ? કાંઈ 'ધુ'તું ?

રામો : (અચાચ કરતાં) એતો મોહન અમણે જૂસો મારે છે.

મોહન : ના બાપુ ! (હાજીરો પડતાં) રામાએ અને ઘેર કે'વાની ના કડી હતી (રામાને ખતાવતો) મહી દેના દેને રામા !

[દપ્તજરી આંખે રામો મોહન તરફ જોઈ રહે છે.]

હાફુલ : તે શું થયું છે મોહન !

મોહન : તે આજે તો બપુ ! શેડ મોહનને એક તમાચો લગાવી કાઢ્યો.

મણિ : (એકદમ) તમાચો !...એટલું બધું શું કરવા !

મોહન : તે મારવા હોય તો મારે...પણ શાશો શું કરવા...

[એકાએક મોહન અટકી જાય છે...રામો ડોળા કાઢીને ન કહેવાને સમજાવે છે.]

(રામો) તે એમાં ડોળા શું કરવા કહે છે ! એવો છું બોલ્યા વગરનો ખેતી રહે-મને તો એ એવી ગાળ દે ને તો સામી ચાર ચોપડું.

હાફુલ : શું થયું છે રામ !

રામો : (ન છૂટકે) એતો આજે સવારે અમે મોઝા મવાને તે જરૂર વધુ વખત થઈ ગયો. એટલે શેડ જરા ખીલવા અને એક નાની ટપસી મારી. ને...

મોહન : (વચ્ચે) ટપસી શાલી ? આખો ગાલ તો લાલ લાલ થઈ ગયો તો, અને મોઝાપ રોના ! રાજ કલાક તો આપણે લઈએ જ છીએ-આજ સવાર કાકામાં પણ ત્રણ મીટ કમ હતી (કપીત કરતાં) એ તે કોઈ મોડું કેવાય ! કોઈક દિવસ એમ પણ હોય ! અને પેલો મુનીમ કે " કે . એમને તો મીઠાઈઓ ખાવતીને ધોખીને ત્યાંથી કપડાં લાવવાનાં એટલે વાર લાગેસ્તો ! " તે અમારે જાણ ગલ્લામાંથી પૈસા લાવવા છે તે મીઠાઈ ખાઈએ. અને કપડાં ઉજાગા રાખીએ તેમાં એ શાનો જાણે છે ! અમારા લાવના જોરે રાખીએ છીએને. મણિ : (હાફુલને) તે તમે હોટલે જવને ! મુનીમને અને શેડને કોને કે છેલ્લેઓને આટલું બધું કેમ સતાવે છે.

હાફુ : એતો હું જાણ.

રામો : એતો બધું ઠીક બા ! પણ મારો તો શેડ આઠ આના દંડ કયો.

મોહન : (આશ્ચર્યથી) ક્યારે વળી ? મને તો ખામસ પણ નથી. શું થયું હવે રામ !

રામો : એ તો એક કોશી પીનારને મેં બૂલ્યા રપેશીવલ બનાવી આખી તે એણે શેડને ફરીઆદ કરી કે એને તો ચાહતી બાધા હતી. એટલે શેડ ખીલવા અને આપો. ફળીઓ દંડ કરી નાખ્યો. પગાર આપે ત્યારે આખી આઠ ફપડી અને દંડ કરે ત્યારે અર્ધી-એ દિવસની રોજ.

મણિ : તે દિવસ ધ્યાન રાખીએને !

રામો : ધ્યાન ! ધ્યાન !... ..ખા ! માથેસ તે પડી કેટલું ધ્યાન રાખી શકે ! સવારથી સાંજ સુધી...હાઠમણી સગડી...ચાહ, ખાંડ, દૂધ, રપેશીવલ કેરી.....અને એજ બૂના ઠીમડાં.....મારું તો મનજ કરવા મળે છે. બા ! સગડીની કતે જોમો રહી રહીને ખાંધેજો તો થવા આજે હવે બહેરે ! પણ ધાણ...અને તોય ઉપરથી સેકના છુંકારા હુંકારા ને માર-આપા રજું હોય એટલે દંડ.....

હાફુલ : એવો હું કામે હોટલે જઈશ ને શેડને મળા આવીશ. વળી ચોડાક ફળીવા પણ ત્યાંથી લાવવા પડશેને ! તહીં તો વળી રામાના લગન થી રીતે કરજું ?

મોહન : (હર્ષમાં) કેની ! બાંભી લાવવાની વાત કયોજો બાબા ! (મણિને) બા ! હવે તો બૂખ-લામી છે.

[મણિ જીમીને ઝૂંપણની અંદરતા બાગમાં યાળાઓ નેના જાય છે.]

(અતુલધાન પાને ૭૭૧)

સદ્ગુરુપરાયણ

માસ્ટર મહાશય

શ્રી. કાકા કાલેલકર

જેવી રીતે ન્યાયમૂર્તિ મનાડેનાં ધર્મ વિષયક પુસ્તકોએ અને નાસિકતામી આસિતકાળ તરફ વાળે એવી જ રીતે સ્વામી વિવેકાનંદનાં મૂલ-મથોને વાંચ્યા પછી હું 'સંત મત' તરફ વળતો થયો હતો. પણ સ્વામી વિવેકાનંદનું આ વાક્ય મારા અંતઃકરણને અસર કરી ન ગયું હોત કે, 'મારામાં જે કંઈ છે તે બધું' અને સદ્ગુરુ રામકૃષ્ણ પરમહંસ તરફથી મળ્યું છે, 'તો સ્વામીજીને વાંચીને પણ મેં મારી 'પ્રાથનામંત્રાણ વૃત્તિ' ન છોડી હોત. ધર્મનો આશય છે શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર. આ બધું સ્વામી રામકૃષ્ણમાં હતું, અને ખરેખર એઓ અવતારી પુરુષ હતા; સુખ પુરુષ હતા. અને આજે પણ એવું જણાય છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણથી વિશેષ પ્રભાવિત હોવાથી અને સ્વામી વિવેકાનંદનો ઉપદેશ પણ અંગ્રેજીમાં હોવાથી જ તે વધુ હૃદયગમ થઈ શકે.

મેંસમુલકે પ્રગટ કરેલ રામકૃષ્ણ પરમહંસના ઉપદેશ પણ એટલા હૃદયગમ ન થઈ શકત નો એ પહેલાં વિવેકાનંદને ન સંખ્યા હોત.

અંગ્રેજી ભાષાના આશ્ચર્ય ઉપરાંત સ્વામી વિવેકાનંદની વિવેચન શૈલી પણ ધ્યાન દેવા જેવી છે. એમને એ વાતનો રખડ ખ્યાલ હતો કે એમણે પોતાની વાતો શુદ્ધિવાદી જગત સમક્ષ રજુ કરી હતી. સાથે સાથે તે જ શૈલીથી નિરપણ કરવામાં પણ તેઓ સિદ્ધસ્ત હતા.

સ્વામી વિવેકાનંદ રાજકારણમાં કંઈ જાગ નથી લીધો છતાં એમની નસેનસમાં દેશાભિમાન ભળ્યું હતું. આ વિચારને એમણે જ જન્મ આપ્યો હતો કે, પતિત ભારત પ્રણદ ભારત બનીને સંસારભરતું ગુરુષદ શ્રદ્ધા કરે. અને એ અનુચાર એમને અનેક પ્રાધાન્ય અનુવાપીઓ પણ મળ્યાં એવામાંનાં ભગિની વિવેદિતાનું નામ ખાસ લેવું જોઈએ. આ મદાન ભગિનીએ ધૃતિહાસ, કેળવણી અને કલાના શાઓનું ગંભીર અધ્યયન કર્યું હતું, તે જ રીતે એમનું સમાજશાસ્ત્ર વિશેનું જ્ઞાન પણ અસાધારણ હતું. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મદાપુરુષ પાસેથી દિગ્દુર્ભ-દિગ્દુર્ભુતિનું રહસ્ય સમગ્ર શ્રદ્ધાની પાત્રતા એમનામાં વિશેષ રૂપે હતી. અને એ રહસ્યને પોતાની સંસ્કારી અને સદાનુભૂતિપૂર્ણ દષ્ટિથી ગૌરવપૂર્ણ શૈલીમાં

સંસાર સમક્ષ રણ કરવામાં પણ એ ઠીક સફળ થયા. એમનું તમામ સાહિત્ય ઉચ્ચકારીનું છે. અને એનું વાચન કરવું એટલે વિશ્વવિદ્યાલયની સંપૂર્ણ કૌલશ્યી લઈ લીધા બરાબર છે. એ મહાન દેવીએ દિશમાં આવી દિધુધર્મની દીક્ષા લીધી અને દિધુસમાજ સાથે એકરૂપ થઈને શુદ્ધ અંતઃકરણની લગનીથી સેવા કરતાં અંદનની માફક પોતાની કાયા પસી પસી છવન સફળ થયું. એમને એવી ખાતી થતી હતી કે રામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદ એ ગુરુ-રિષ્યની બેઠી નહિ પરંતુ એ બે શરીરમાં વિચરતી એક જ વ્યક્તિ હશે નિર્માણ કરી હતી. એની જ પ્રેરણાથી અનેક બંગાળી યુવકોએ નિર નિરાશા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી પોતાના શુદ્ધિવૈભવથી તરફવાર અમલકારો કરી દેખાડ્યા.

એક દિવસ ભગવા રંગની બાંધણીનું એક પુસ્તક મારા હાથમાં આવી ગયું. એ પુસ્તકનું નામ “ગોસ્વેદ આંદ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ધી આનંદિય મેન આંદ ધનિયા એન્ક ધી વર્ડ.” સ્વામી વિવેકાનંદનો આજાર દર્શક પત્ર શરૂમાં હતો-“અત્યંત, અત્યંત, અત્યંત આજાર ! હમ્મર હમ્મર ગુરુદેવનું ચરિત્ર આપને હાથે જ લખાવી લેવાની હતી. અમારાથી તો એ કામ કદી ન બની શકત. ક્રીસ દેશના અલ્લાહુને (ખેરિએ) પોતાના ગુરુ સુશ્રાત (સેક્રેટરીસ)નો સંવાદ લખ્યો હતો પરંતુ એ આખામાં પેટ્રે જ દેખાયા કરે છે. આથે ગુરુદેવનું ચરિત્ર લખ્યું પણ આપને તો આમે ગુપ્ત જ રાખ્યા છે.”

ઉક્ત ગ્રંથના લેખક “એમ” રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્ય મહીન્દ્રનાથ ગુપ્ત જ હતા. સ્વામી વિવેકાનંદ ઉપરના પત્રમાં એમની અટક “ગુપ્ત” શબ્દ પર શ્લેષની સુંદર રચત કરી છે. (આ રમ્પિત-ચિત્ર લખતી વખતે મારી પાસે એક પણ ગ્રંથ નથી. ઉપરનું અવતરણ પણ ચાદાસત ઉપર આધાર રાખીને લખેલ છે.) રામકૃષ્ણ મિશનમાં મહીન્દ્રનાથ ગુપ્તને મારટર મહાચળ કહેતા. એમણે “માર્ટન હાઇક્રુસ” નામે એક ચોટી હાઇક્રુસ ચલાવી હતી, એટલે કદાચ એટલા જ કારણે એમનું એ નામ પડી ગયું હશે.

મારટર મહાચળનું “ગોસ્વેદ” અરેબર એક અર્થ ગ્રંથ છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતાના શિષ્યો વચ્ચે બેસીને જે અનિદાનેક ધર્મચર્ચા કરા કરતા, તે ચર્ચાને ખૂબ નિરાધી અક્ષરે અક્ષર ગ્રંથમાં ઉતારી મેળા. એથી ગુરુદેવના દેહત્યાગ પછી સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના થતા પછી એમણે પોતાની ગ્રંથીમાંથી નોંધ બેંક બેંક આપી સંવાદ લખી નાખ્યો. પ્રત્યેક સંવાદની શરૂઆતમાં ગુરુદેવ એ મમ્મે કર્યા બેઠા હતા, હાં તાર એમનું મોં હતું, કેવુ ઉપવસ્ત્ર પહેવું હતું, એમનો હોશ કોણ તૈયાર કરવું હતું-આની આવી ત્રીશી બાબતો લખીને એમણે પ્રસંગનું અભિદ્યય ચિત્ર ખડું કરી આપ્યું છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે વાંચન પસંદી વિદ્યા તો નામ માત્રે વહેલી મેળવી. એમનું સમગ્ર જ્ઞાન જુદા જુદા અવસરે એમણે ગુરુ માનેક જુદી જુદી વ્યક્તિઓને મુખેથી જ પ્રાપ્ત કરેલું. મિત્ર મિત્ર સંપ્રદાયોની મિત્ર મિત્ર સાધનાઓના એમણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી જોયો હતો. જ્યારે શ્રેષ્ઠ એમની સામે બેસી શાસ્ત્ર-પ્રચન કરવા લાગતો ત્યારે એ કહેતા, “હું જે કહું છું તે જ સાચો અર્થ છે, શરણ કે એ અનુભવી વિષય છે. ને મારો બનાવ્યો અર્થ” શાસ્ત્રમાંથી વ્યક્ત ન થતો હોય તો શાસ્ત્રની સાથે તે સંચિત ન હોય તો સમજી લેવું બેંકએ કે લખવામાં અથવા અર્થ કરવામાં જરૂર કર્યાં જૂલ ચાંક છે.”

હરેક શિષ્યને તૈયાર કરવા માટે એમની પદ્ધતિએ પણ મિત્ર મિત્ર હતી. જેમની જેની ચેતના અને મનોરુચિ એવી એમને સાધના બનાવવામાં આવતી. પોતાને પ્રથમ પહેલી જ મુલાકાતે ગુરુદેવે એમના ઉપર કેવી કૃપા કરેલી એનું ખૂબ ઇશ્વર વચ્ચે આપીને મારટર મહાચળે પોતાના ગ્રંથની શરૂઆત કરી છે. થા તો આ સંવાદો “શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત” નામે પ્રગટ થયેલ એનું જ અંગ્રેજી તે “ગોસ્વેદ” થયું. આ પુસ્તકથી એમને ખૂબ જ લાભ થયો. પરંતુ તેને એમણે “કથામૃત-રેક” ના નામથી અમગ રાખીને ચરિત્રવાન

માધકાને એમાંથી ઠીક મજાવતા કરી.

એવી રીતે કામગીરી કેમ ખાવાની યીજ મળે તો તે ઠાકા ઠાકા કરીને પોતાના બધા જ્વતલાઇએને બોલાવે છે અને એકસે જ ન ખાતાં ધીધમિત્રાની સાથે બેસીને ખાવાની શાસ્ત્ર આજ્ઞા પાળે છે, એવી જ દશા મનુષ્યજાતની છે. આથી મેં મારા એક મિત્રની સાથે મળી 'ગોરપેશ' નો મરાઠી અનુવાદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પહેલાં રવામી રામભીરજીના લેખોના અનુવાદ હું કરી ચૂક્યો હતો એટલે "આધુનિક શિક્ષિતોના વેદાંત" ને મરાઠીમાં પ્રતિપાદન કરવાની કળા હાથ બેસી ગઇ હતી.

એ અરસામાં વેદાન્તના વાચન અને મનન તથા દેશની પરિસ્થિતિને કારણે વૈરાગ્યસાધના માટે દિમાશય જતું અને જરૂરી લાગ્યું. આથી ત્યાં જતાં પહેલાં કલકત્તા જઈ આવી રવામી વિવેકાનંદનો મઠ, ઉદ્બોધન કાર્યાલયના રવામી શાસ્ત્રાનંદ, શ્રી રામકૃષ્ણનાં પત્ની શ્રી શારદા માતા અને માસ્ટર મહારાયને મળી લેવાનું મેં તકકી કર્યું. સુવારે ૬-૧૦ વાગ્યે હું માસ્ટર મહારાય પાસે પહોંચ્યો. ધર જતાવત્રા મિશનનો એક બ્રહ્મચારી મારી સાથે અગંગે દત્તો. મને ખબર મળી કે ત્યારે માસ્ટર મહારાય પૂજામાં બેઠા હતા. ધરમાં જ્યાં જ્યાં પ્રાર્થના દેખાતી હતી. થોડી જ વારમાં એક લગ્નમુર્તિ અમારી સામે આવી ઉભી, મારી થોડી ઓળખાણ કરી લીધા પછી એમણે સતેષ અનુભવતાં શ્લોક, 'ગોરપેશ' નો મરાઠી અનુવાદ કેવળ પંડિત જ નથી, તે સાધક પણ છે. સફેદ દાદીથી એમનો મહેરો લગ્ન દેખતો જ હતો પરંતુ એવી વિશેષ તો એમનાં નેત્રોમાંથી લાંબા સમય સુધી ધ્યાનમાં બેસવાની હદના અકળ થતી હતી. સામું ભેટાથી એમની દક્ષિણ વ્યવહારકુશળ મનુષ્યની વેધકતા અને અધ્યાત્મ પરાયણ સાધુતાનું ઉત્તમ ચિત્રણ ભ્રમ રહ્યું હતું. થોડો સમય વાતો કર્યા પછી મેં એમની નિદામ લીધી.

આ પછી મેં દિમાશય ઉપર મગ્ગેલી, જન્મેલી

કેદાર-બરી અને કાશ્મીરમાં અમરતાથ આદિની યાત્રા પૂરી કરી પુરશ્વરજી માટે કાપિકેશની બાલુમાં કોષ્ટ સ્થાને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અહીં રહેતો હતો તે સમયે રામકૃષ્ણ મિશનના એક સંન્યાસી અને બે બ્રહ્મચારીઓ મારી ઘાટોશમાં રહેતા આવી ચડ્યા હતા. એમની સાથે મુખ્યત્વે, હું ધર્મ, સાધના, દેશ અને પરિસ્થિતિની જ કેવળ ચર્ચા કરતો. મારા મિત્ર અનંત જુગા (બાબા) મહેર અને રવામી આનંદ પણ એ દિવસોમાં કાપિકેશમાં હતા, એક દિવસ નિર્મલ નામના બંગાળી બ્રહ્મચારીએ મને કહ્યું, માસ્ટર મહારાય આ વખતે શિવાજીના કેટલાક દિવસ રહેવા માટે કાપિકેશમાં આવી રહેશે, આ બધી મને ખૂબ આનંદ થયો. એમને રહેવા માટે સ્થળ વગેરેની જાગવણ કરવામાં મેં ઠીક પરિશ્રમ લીધો. જે દિવસે એઓ આવ્યા તે દિવસે 'દાસ નમમી' (સમર્થ રામદાસની પૂજનતિથિ) હતી. અનંતજુગાએ સમર્થની તિથિ પાળી હતી. એ દિવસથી અને રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને રવામી વિવેકાનંદનાં મરણો માસ્ટર મહારાય પાસે અનેકવાર જાહેર સાંભળતા. એ વખતે એમના રસમાં પ્રેમાર્દતા અને અપત્ત (બાળકમાં દોષ છે તેવી) પ્રેમસ્તપ્તતા વિશેષ રૂપમાં પ્રગટ થતી. અમારામાંથી અનંતજુગાની ભક્તિ ભ્રમ એમને ખૂબ જ આનંદ થતો. એક દિવસ માસ્ટર મહારાયે મને પૂછ્યું, "તારે ૬૭ થઈ ક્યાં કરવાનાં છે ત્યારે જુઆનાં બધાં કોઈ સંસ્કૃત શ્લોક દોષાચીં હવે એમનો ભાગે કરજી અભિન્ન-અભિન્ન જ રહી છે."

આધિકે કેવી રીતે રહેવું, કેવું આચરણ રાખવું, અને કેટલું જોગવું તથા ક્યાં સુધી મોન રહેવું એ બધી જાગતો એઓ ખૂબ વિશ્વાસથી સમજાવતા.

માસ્ટર મહારાયની પાસે રામકૃષ્ણ પરમહંસના સમ-વની નિત્યોપાસની નાની નાની યોગપીઠો રહેતી. એમાંનું કેમ પાનું કિષાડીને એમાં લગેલી જાગતોને એ ભેટા અને પછી પાંચ માત મિનિટ આંખો બંધ કરીને એ વાતોનું ધ્યાન ધરતા, આમ કરતાં ત્યારે એ ધસત એમના અતંશક્રુઓ સમક્ષ ખડો રહેતા ત્યારે

એવું તેઓ વધુ ન કરવા સાગતા. એ વખતે અમને એવું લાગતું કે એ અમારી સન્મુખ બેઠા જ નથી પરંતુ એ પ્રેક્ષકના સમયમાં સમગ્ર પરચદ્ સના સાંનિધ્યમાં પહોંચી ગયા છે.

શિષ્ટાચારમાં મારટર મહારાજ બહુ જ લુના મતવા સાગતા. અમારું મંડળ તથા બીજા બ્રહ્મપારીઓ અને સાધુ-સંન્યાસીઓ પાસેથી પોતે મહત્વાકાંક્ષી હોવાને કારણે ઠગણે પત્રને સંકોચ અનુભવતા. ખાવાની વસ્તુઓ અમે બીજા દેશીયો સાવતા એટલે, એ તે એઓ અમારી પાસેથી ન જ લેતા. પરંતુ અમે એમનું આસન ઉપાડી દબાવે કે પાણીનો દોરો બરી દબાવે એ પણ એમને ઠીક નહોતું લાગતું. એમના આ સંકોચને દૂર કરવા મારે પ્રથમ તો મેં મારો મહારાષ્ટ્રીય અભ્યાસ કરી જોયો પરંતુ જંગાળ સાથી-ઓએ મને મના કરી. એમણે કહ્યું, 'મારટર મહારાજ તમને આ આમદથી ખિન્ન થાય છે.'

એક વિષયમાં તો મેં એમને બહુ જ દુખી કર્યો. બધીકેશમાં મારે મારટર મહારાજ પ્રસિદ્ધ સંન્યાસીઓ અથવા વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ જોવા જતા ત્યારે મારે પણ એમની સાથે જન્યું પડતું. એ સમયે મેં એમની સાથે લોકો ઉચિત સન્માનપૂર્વક વર્તે એ વિચારે કાઠપણુ વાર્તાલાપ શરૂ થતા પહેલાં હું જલદીથી એમને પરિચય આપવા માંગતો કે એઓ સ્વામી વિવેકાનંદના શુરભાઈ હતા, એમણે થી રામકૃષ્ણના સંવાદો પ્રત્યક્ષ સાંજળીને જાણ્યા હતા, ઇસ્પાઈ. મારટર મહારાજ મને વારંવાર કહેતા કે મારે એમને પરિચય ન આપવો કારણકે એઓ બીજાકલ સાધારણ માણસની જેમ બહુ નેવા માગતા; સાથેસાથે એમને એ પણ જાણતું હતું કે એ સંન્યાસીઓ સાધારણ મનુષ્યના પ્રવેશના ઉત્તર કેમ આપતા, પણ મને તો એમ જ થતું કે જો લોકો એમની સાથે સંપર્ક રિતપૂર્વક નહિ વને અને માનવી સમજને વાત કરશે તો મારી થી દયા! હું મારી આખો સમય એમનું અપમાન અથવા અનાદર કેમ નોંધી શકીશ. એમ થવા દેવું એ મારે મારે કર્તવ્યમુવ

થવા એવું ન ગણાવ? આ બાવનાથી હું છવ મુઠીમાં સળીને એમની સાથે ધૂમતો, કાઠપણુ સ્થગે એમને પરિચય આપવાનું ન ભૂલતો.

એક દિવસ એમને હું સ્વામી રામતીર્થના એક શિવ પાસે લઈ ગયો. એઓ અગ્રણ્ય જાણતા હતા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી બીજા દિવસે હું એકો જ એ સમ-શિવ પાસે ગયો. એ વખતે એમણે એક બીજા સત્ત્વન જોડે મારટર મહારાજના સંજ્ઞામાં વાત કરતા કહ્યું-એવો પોતાને વિવેકાનંદના શુર તરીકે જાણખાવે છે. એમના આ ઉદ્ગારોમાં તિરકાર નેવો કંઈક બાંધ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. હું નરત જ સમજી ગયો કે મેં કરેલ વર્ણનમાંથી 'શુરભાઈ' શબ્દ એમણે પૂરો સાંભળ્યો નથી. એણે મેં એ જ કહ્યું એમની બૂલ સુધારી. જો કે પોતાની આ બૂલ તો એમણે સુધારી પરંતુ જેણે તિરકારનો બાવ એમના ચરેરા જમી ન ખરેયો. પણ એમ કહી શકાય કે એ બાવ વધુ દૃઢ થયો. મને બહુ જ માફ સામ્યું અને તે દિનમથી એક મહાપુરુષની મારે કાંઈ વધારું જ આવેલા થઈ રહી છે એ વિચારીને મેં એમને ઉચિત પરિચય આપવાનું સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી કર્યાનો ત્યાગ કર્યો.

અંમને કિનારે ફેરી અને નાગિયેરના આમલના પલ્લા પત્થર પથરાએલા હોય છે. એની ઉપર એક સાધુ એક જ સ્થાને સતત બેઠેલા દેખાતો. કંઈ અંધાણુએ એમને તકા અને હરાની બચાવવા એના પર એક રાત્રી એવું જાણ કરી દીધું હતું. મારટર મહારાજે લોકોલતા દર્શાવે સાધુઓમાંથી એને જ પસંદ કર્યો. એઓ વારંવાર એની પાસે જઈને એમના. મને પણ બેવાર વાર એની પાસે લઈ ગયા. એ સાધુના બચાવને અર્થે હું કંઈ જ મનજ્યો નહીં હોવાથી એની કબોલા કરતો પણ મારટર મહારાજ મને એ પ્રતાપમાંથી કોઈ ખામ વપન લઈને એનો ગુરુ અર્થ સમજાવ્યા કરતા. એમનું એ વિવેચન મને બહુ આકર્ષક અને શિષ્ટાચાર લાગતું પણ તે સાથે અનર્થ એની પશુ શંકા રહેતી કે એ બધી વાત એ સાધુના મનમાં ફાટી કે મારટર મહારાજે પોતાની

બોળી શ્રધ્ધાથી એ પગલના, પ્રસાપમાંથી આવો મહાન અર્થ શક્ય છે. એકવાર એ પથ સંકા થઈ હતી કે સ્વામી વિવેકાનંદ અને એમના મુકુલાબ્ધોએ મળીને તો રામકૃષ્ણ પરમહંસનું આદર્શ મહાર નદિ વધારી દીધું હોય! પણ આ જાતની સંકા કે નાસ્તિકતા એક કાચુ જ ટકી અને મને મારા પોતાને માટે બહુ ચરમ લાગવા માડી. ત્યારે મેં 'પરમહંસનું' જન્મ ચરિત્ર અને એમના ઉદ્ધારો જાણે જ વાંચ્યા હતા ત્યારે તો આ સંકા ટકવાનું સક્ય જ નહોતું. પણ આખરે તો માણસનું મન છે ને, ક્યાંય ક્યાંયના સંકાઓ ઊભી કરશે અને ક્યાંય ક્યાંય આપડશે. માસ્ટર મહાશયને શ્રધ્ધા હતી કે સપ્તીમાં રહેનાર તે શાધુ હૃદય કોટિના મહાત્મા હતા. હું એમની એ શ્રધ્ધાને માર્ગે ન ગયો પણ છતાં મેં માસ્ટર મહાશય કંઈ બોળા તો નહોતા જ પોતાની દુઃખ સ્થિતિ ક્યારેક ક્યારેક એ જાણે જ જતા. એક દિવસ ત્યાંથી આવીને મને ધીરેથી કહેવા લાગ્યા, ત્યાંના પોસ્ટ માસ્ટરને 'સર' કહી બોલાવવાથી તે બહુ ખુશ થાય છે અને આપણું કામ ખૂબ સારી અને શીઘ્રતાથી કરી આપે છે.

હૃદયિકા પત્રી માસ્ટર મહાશય કેટલાક દિવસ રૂંદાવન જઈને પથુ રજા હતા. ત્યાં એકવાર હું 'પથુ' ગ્રેમ વિદ્યાલયના ઉત્સવ ઉપર ગયો હતો. ઉત્સવના અવસરે એ સંસ્થાના પ્રાચાર્ય અને પ્રખ્યાત દેશજાત રાજ્ય મહેન્દ્રપ્રતાપ તદ્દન સાક્ષ્ય જેમાં નમ્રતાએ અર્ધાંધી વહી જતા આવતા દેખાતા હતા. એમણે એમને જોયા હતા તેઓ તો એમની આત્મ-વિમોહનની બાદના પર ખૂબ આશ્ચર્ય પામતા હતા. હું માસ્ટર મહાશયને એ ઉત્સવમાં લઈ ગયો. આ વખતે મેં નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે એમનો કાલપથ જાનના પંચયજ કાળને નહિ આપુ અને અમારે રથને જઈને બેસા. એટલામાં જ માસ્ટર મહાશયે એટલા જગ્ય જનસમુદાય વચ્ચે રાજ્ય મહેન્દ્ર પ્રતાપને અગ્રજર ઓળખી કાઢ્યા અને મારા કાનમાં ધીરેથી કહ્યું "એ પોદા મહેન્દ્ર સાદો બાંધેલ પલે ઉત્તા રહેલા છે તે જ રાજ્ય મહેન્દ્રપ્રતાપ કે ? એ જ હેલા ભેદ્ય છે." હું તો આશ્ચર્ય જ પામી ગયો, દા એ જ

હશે. પરંતુ આપે એને કેવી રીતે ઓળખી કાઢ્યા ? એમણે કહ્યું, "મને એવું અંતરમાં ઊભી આવ્યું કે, એ જ એ મહાપુરુષ હોવા ભેદ્ય છે. એમની આંખો તો બુઝો, એમાં કેટલી અબોધતા, જનકલ્યાણ માટે અત-વેંદના અને એક પ્રકારની ભગ્ન શાંતિ દેખાય છે એ મહાપુરુષ ત્યાં હશે ત્યાં પોતાની ભગ્નતાથી ઊંચા જ દેખાશે."

ઉત્સવ પત્રી મેં માસ્ટર મહાશય સાથે થોડી સાર્વ-જનિક જાવનની વાતો કરવાની કલ્પા કરી, પરંતુ એમને એ કંઈ નહિ. અત્યંત કમલ અને નમ્ર સ્વરે એમણે કહ્યું, "ન રા જેઠા સાધકોએ એવી વાતોને મનમાં પણ રથાન ન અપવુ" એમણે, તું તો અંગાંક ધર્મ પ્રાપ્તિને જ વિચાર કરે એ જ યોગ્ય છે."

એમણું કથન મને માથું તો લાગ્યું 'પરંતુ મારા વેપા એવા ધર્મરતો નહોતો, એમાં હું શું કરું ?

આ પત્રી એકવાર ત્યારે કલ્પના એમને હું મળવા મયો ત્યારે એ મેં ખૂબ તદ્દ થઈ ગયા હતા. પરંતુ છતાં એમને જગ્ય તો ન કહી શકાય એમની એકમાં મેં નાની પાટ, એક પુનઃ અને એક નોટલું મિલાવ કંઈ જ નહોતું. એમણે મને મિહાઈ મંગાવીને બહુ આમદર્શક ખરચાઈ અને મારા મિત્રો ત્રિં આવસય પૂરપૂર પલ કરી. ત્યારે એમણે જગ્યું કે હું સાંનિધિનમાં જાતે કેટલોક સમય અધ્યાત્મ-કાવ કરવાનો છું ત્યારે એમણે મને મુન કયું કે જામે પદાડીમાં એક શિશુ-મંચા બોજાવા ધિજીએ છીએ, તું એમાં લાગ લેશે ? પરંતુ એમને હું અનિશ્ચિત જેવો જ લાગ આવીને પાછો ફર્યો: કારણ કે એ સમયે દાગોડની સંસ્થા તરફ મને વિશેષ અધર્મજી હતું. માસ્ટર મહાશય સમજતા હશે કે આ યુગમાં એ એકાન્તને નહિ પચાયા શકે, શિશુના સ્વેચ્છા એ કીડ છે અને રામકૃષ્ણ મિથાના વેદાન તરફ એવું વચન છે, એટલા માટે એને ત્યાં જ લગાડી દેવો કીડ છે, પરંતુ એ પોતે તો સર્વ પ્રકારના અવસાથથી મુક્ત થઈ ચૂક્યા હતા, 'મશી રામકૃષ્ણ કપાલન' ના અનેક લાગોની અનેક આગ્નિને નીકળી ચૂકી હતી;

એનું સંશયન કરવા ઉપરાંત અન્ય કથાપ્રસંગોના સંવાદોને નિષ્ક્રિય લોકોને માટે નવી નવી હોય વિશિષ્ટ બનાવવા મિત્રાણ ખીછ કોષ્ટકો પ્રતિમાં એઓ બાંધ ન લેતા.

હું એમને ઘણીસાર મળ્યો, અને અનેક પરિસ્થિતિઓમાં મેં એમને જોયા. દરેક પ્રમુખ માસ મન પર એવી જ છાપ પાડી કે એઓ એક મહાન વિશ્વતિ છે. રામકૃષ્ણ પરચુઈસ પાસેથી એમને ખરેખર કોઈ અદ્ભુત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ છે. અને એ જ કારણથી એમના છત્રના અસીદિક અને સ્થાપી પરિવર્તન થઈ છે. એમની એ શક્તિ, હાથરનિષ્ઠા અને પિતાત્રાણ વાત્સલ્ય હું કદી નહિ ભૂલી શકું.

મેં રામકૃષ્ણ પરમહંસના મળ્યું દિવસો જોયા, માસ્ટર મહારાષ્ટ્રી સંકુલ ગુરુદેવની ચર્ચા આરંભ કરતાં જ એમના અંતરમાં જગ્યું પ્રેમની ધારા ફૂટતી અને એમના મોંમાંથી પરમહંસના ઉપદેશનું દુઃખાપ્ત વહેવા લાગતું. સ્વામી પ્રેમાનંદ સ્વભાવે બારાબર નામ તેવા શુભ ધરાવનાર અને આચરણે મુક સેવાનંદ હતા. એમને જ્યારે ગુરુદેવનાં સંસ્મરણો સ્વભાગવતી કહેતા ત્યારે કંઈક કહેવાનો પ્રયત્ન કરતા એકાંચ યતા પણ મેત-નેતામાં જ ગડગડ થઈ જતા અને મોંમાંથી એક શબ્દ પણ ઉત્સારી ઘટના નહિ અને ચૂપ થઈ રહેતા. સ્વામી યજ્ઞાનંદની પાસે ગુરુદેવની ચર્ચા બોલીએ તો પડીક

ગંભીર ચર્ચા થયા પછી તુરંત વિષયાંતર કરી નાખતા, જગ્યું મુકશાપથી એમ કહેતા કે અમારો એ ગૂઢ અને પવિત્ર અનુભવ વાણીથી વ્યક્ત ન થઈ શકે. એ વાતો તમારે માટે નથી. એ અચિંત્ય બાવનાઓને વાણી સાથે જોડી દેવો ઉચિત નથી.

કલકત્તામાં રહેતા ત્યારે માસ્ટર મહારાષ્ટ્રીને જ્યારે પણ કંઈ જવાની જરૂર પડતી તો તે પણ એઓ એ દુકાનેથી જ લેતા કે જવાથી ગુરુદેવ લેતા. ગુરુદેવને જે ખોરાક પસંદ હતો તે જ નેઓ પસંદ કરતા. કેશવચંદ્ર સેના બાલ-મંદિરમાં ગુરુદેવ જે સ્થાને ઊભા રહેતા તે જ સ્થાને એ જ બાવનાથી એઓ થોડીવાર ઊભા રહેતા કે જે બાવનાથી આપણે દેવમંદિરમાં દુર્ગને જતાં થોડીવાર બેસી જઈએ છીએ. ગુરુદેવને જે રંમની સાદર મળતી, જેવાં રહીપર એઓ પહેરતા, એવી જ ચીજો એ જ દુકાનેઓથી મંજાવાને ઉપયોગમાં લેતા. એમની એ ભક્તિ, એ વૈરાગ્ય અને મૂઢશ્યને ઉચિત એવો નમુનો જોઈને મનમાં થતું કે કિમ્બ-સંપાસી થવામાં શું ખરેખર જ કોઈ લાભ છે ?

રામકૃષ્ણ મિશનના અનેક જ્ઞાપચારીઓ અને સંન્યાસીઓ તથા મિશનની બહાર રહેલા પ્રધ્યા અધ્યાત્મ લોકોએ માસ્ટર મહારાષ્ટ્ર પાસેથી પ્રેરણાત્મક ગાન મેળવ્યું છે. ખરેખર ગાંધીપ્રીતી એઓ એક અસીદિક વિશ્વતિ હતા.

યુરોપનો સન્નિપાત

૧ રાજકીય અને આર્થિક :

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપદ

યુરોપમાં સમગ્ર વિશ્વક જ્ઞાતિ જાગૃતિ થઈ છે. યુરોપના મહારાજો સંસ્કૃતિમાં ખૂબ આગળ પ્રગતિશીલ થયાં. યંત્રવાદની અનેક શોધો ત્યાં થઈ. યંત્રો સામુદાયિક વસ્તુઓની ફરોડોની સંખ્યામાં એક સાથે પેદાશ કરવા લાગ્યા છે. રસાયણિક પદાર્થોની મદદથી યુરોપે અનેક જાતની ઉપયોગી વસ્તુઓ તેવાર કરી છે. વિદ્યુતને મદદમાં લઈ તાર, ટેલીફોન જેવા પદાર્થો શોધી કાઢ્યાં છે. તે પછી રેડીઓ, વાયરલેસ, ટેલીગ્રાફ અને હવે ટેલીવીઝન પણ શોધી કાઢ્યા છે. આગમોટો, રેલગાડીઓ, વગર યંત્રથી ચાલના કારખાનાઓ, અને ઉચ્ચ ગતિ-શક્તિ વિમાનો પણ શોધ્યાં છે. છતાં યુરોપમાં નવી નવી શોધોએ માત્ર થતી જ રહી છે. એની પ્રગતિ યંત્રવાદમાં બારે પ્રમાણમાં થઈ છે. મોટરકારો, મોટરમોટો, વિમાનો એવા એવા જગતના અતિ હેરાને પણ સમીપ લાવનાર સાધનો યુરોપે શોધી કાઢી જગતને આશ્ચર્ય મુગ્ધ બતાવ્યું છે.

ભૂસ્તરવિદ્યામાં પણ એની શોધ અત્યૈકિક છે. પૃથ્વીનાગર્ભમાં રહેલ મેંગા, રૂપા, ત્રાંચા, પ્લીનમ અને બીજી ઘણી ધાતુઓની ખાણો એજે શોધી છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ એવી જગદ્દત્ત શોધો કરી છે. મનુષ્યના અરોગ્યશાસ્ત્રમાં પણ પ્રગતિ કરી મનુષ્યના આયુષ્ય ખૂબ લંબાવ્યું છે. પ્રાણીશાસ્ત્રમાં અનેક જાતના પ્રાણીઓનાં લક્ષણોની શોધો કરી છે. જાંતુશાસ્ત્રમાં પણ ઊંડી શોધો કરી છે. અવિરતશાસ્ત્રમાં પણ ઘણાં કામગાઓનો નિકાલ કર્યો છે. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પણ મુદ્દમ પ્રવેશ કર્યો છે. રસાયણશાસ્ત્રમાં ઊંડી શોધો કરી દરેક દેહ-પરદેશના સાદિસોને મુજબકામની મદદથી દસ્તામજાવત્ રહેલ છે. પ્રાચીન અવશેષો, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ એ સર્વે વિષયોમાં યુરોપે ઊંડી સંયુક્ત કામો છે. અનેક દેશ-દેશાવરતી ભાષા કાઢી તેને પોતાની સંસ્કૃતિ એવાકામ પ્રવલ્લે કર્યો છે. યુરોપિયનો દિમાલવની રેડે, ઉત્તરપૂર્વના આશ્ચર્ય પ્રદેશોમાં, જાણકાર વસ્ત્રોમાં, અને પૃથ્વીના પેશાવમાં પદોંચી નહીં જગતને પૃથ્વીમાં સમાવ તેવું બતાવ્યું છે.

યુરોપની હેઠાં જોતા વસ્તોની આ પ્રગતિ અતિ આશ્ચર્યકાર છે. એની શોધો

દરેક વિષયમાં જીવી અને વ્યાપક છે. જગતની બધી પ્રજા-ઓએ દળોરે વસ્ત્રોમાં નથી કચું તે કુરોપે જ્ઞાતિવસ્ત્રોમાં કરી બતાવ્યું છે. પુરોપતી સર્વે શાખાઓમાં અજળ પ્રગતિ છે. એણે અતિ ઉદ્યોગપરાયણતા સેવી છે. એણે યુરોપનાં મનુષ્યોનાં આલુભો વધાર્યો છે. જાળ-મરજુ ખૂબ ધરાડ્યું છે. સ્ત્રીઓની સ્વાસ્થ્યની ભયંકરતા ખૂબ મોળી કરી છે. હાઇકુસ્મે, ક્રીમેન્સ, સુનીવરસીટીએ સ્થાપી છે. શારીરિક શક્તિ વધારવાની કસતો અને રમતો શોધી કાઢી છે. સિદ્ધપક્ષી અને સ્થાપત્યશ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ ઊભાં કર્યાં છે. લંડન જેવા એક કોરાડની વસ્તીવાળા મોના શહેરો બાંધ્યાં છે મોટી બેંકો લેવી જગજગત શરારી સંસ્થાઓ ઉભી કરી છે. સાહિત્યના દરેક વિષયોમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. એનાં પદિતોએ કોઈ વિષયને કોરા મુક્યો નથી. યુરોપીયો આજે જગતના ઔદ્યોગિક, આર્થિક અને ઘરકરી વિષયોમાં મહાને છે. પુરોપતી સંસ્કૃતિ હમણાં સર્વે શ્રેષ્ઠ બની છે.

પરંતુ એ સંસ્કૃતિ ભયંકર અત્યાચારો ઉપર સ્થાપી છે યુરોપે જગતને ચૂર્યું, પહુંજ ચૂર્યું. પહાવ પ્રજાઓને મહુરી કરાવી કાઢી ધાતુઓ પેદા કરાવી. એ કાઢી ધાતુઓ અને વસ્તુઓને પોતાનાં કારખાનાઓમાં પાછી વસ્તુઓ બનાવી ને એ વસ્તુઓ પહાવ પ્રજાને વેચી. એમાં મોટા નફા ખાધા. જગતની ખાલોમાં એણે મહુરોને આવ નજી રોજ આપી બાપી મોરો લાલ પેને બિડાએ. આદિથી તડીથી સમૃદ્ધિ મોટાં પ્રમાણમાં ભેગી કરી. વેપારના નામ નીચે એણે જગતની પ્રજાને દુઃખનાં સ્ત્રા શોષ્યાં. સેકેટરવર્ગ પ્રજાઓને શુદ્ધમગીરીમાં સળગાવી. આફ્રિકા, એશિયા અને અમેરિકાનાં પ્રદેશો છતાં એ યુરોપવાસીઓએ ત્યાં પોતાનાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં. અહીં એમણે પ્રથમ પોતાનાં પાદરિઓને મુક્યાં. પાદરિઓએ આ દેશોના વતનીઓને પાશ્વિમાત્મ સંસ્કૃતિનાં બોધપાઠો શીખાવ્યાં. એ પ્રજાઓનાં દુઃખો નિવારવા માટે પ્રયત્નો પશ્ચ કર્યો.

આ પ્રદેશોમાં રહીને પાદરિઓએ ત્યાં રહેણાં કાઢ્યાં પદપૌત્રી શોધ કરી જંગલોમાં રહેણાં જણોની તળે

વિષે માહેતી મેળવી. લાખા અને ભૂગોળનાં માન મેળવ્યું. એ પ્રદેશમાં રહેલી સમૃદ્ધિ સંબંધી હજીકતો એટલી કરી. ધન્યોને ધર્મપ્રચાર કર્યો. શાળાઓ બાંધી. દવાખાનાં બાંધ્યાં. એ દેશવાસીઓને સુધારવા કેસરીશો કરી. આ પાદરિઓએ અનેક દુઃખો, પાતાનાં અને બાલિઓ સહન કરી. એમણે મેળવેલી હજીકતો પેતાનાં દેશપુત્રો અને જાહેર કરી. ને ઉપરથી લોકમંદને યુરોપીયન વેપારીઓએ પગપેશારો કર્યો. દેશી રામપેર અને પ્રજા પાસેથી અનેક કારખાનાં અને ખાલોનાં હાકો મેળવ્યાં. એ હાકોમાં કામ કરવા માટે દેશી મજૂરોને રાખ્યાં. એ પ્રદેશો સાથે વાંધા ઉડતાં એમની મનવશ મોટી મોટી તેઓ સાથે આવી. ને એ દેશો છતાં લેવામાં આવ્યાં હમેશાં મુશ્કામગીરીમાં સળગ્યાં. એમને ઉદ્ધાર નહોતો.

આવી રીતે યુરોપીયોએ એશિયા-આફ્રિકાનાં અનેક દેશો પોતાને કબજે લીધાં. આંકી એમણે સંસ્થાઓ રચાવ્યાં. મૂળ વતનીઓને પગપુષ્પ માલ્યા. તેમને ધારી ધીરે વિનાશ કરી નાંખ્યો બધરા એમને શુદ્ધમગીરીમાં ફગાડવા. દરેક દેશોને એ જ પુનિદામ છે એ જ કુલ્ય વાતાં સર્વે રથે છે. અમેરિકામાં પશુએ જ રીતે કામ લેવાયું. ત્યાંના મૂળ ધન્વીપત લોકોનાં હવે માત્ર જુગ નામ નિશાન મહેત છે આશોધના સીદીઓનાં પદેશો લઈ તેમને મૌજ તપ્પી કાઢ્યાં. આસ્ટ્રેલીયા ને પાછી ત્યાંના મૂળ વતનીઓને વિનાશ કર્યો. યુરોપીઓએ આ વિષયોમાં માલુસાઈ મૂવી દીધી હતી. એમણે કરેણં જુગમો વિષે વાંચતા ફર્સ કો છે.

યુરોપીયો સંસ્થા ને માટે માંડોમદિ હડતાં આવે છે. એમણે જુલાં જુલાં સંસ્થાઓ મેળવરા મૂળ-જુગ રહેવસીઓને હરાવ્યાં. એમનાં ઉપર અખનૂતી જુઓ કર્યાં. પછી એ સંસ્થાઓ માટે અંદર અંદર પુષ્યો કર્યાં. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો લડ્યાં. પોર્ટુગીઝો લડ્યાં. સ્પેનીશો લડ્યાં અને ડચ લોકો પણ લડ્યાં એઓમાં અંદર અંદર ખૂબ હરિષાઈ ગાતલી હતી. એમને પૂર્વનાં દેશોને કરીઆવુનો વેપાર નેહરો હતો. અમેરિકામાંથી સ્પેનીશોએ અંગ્રેજોને કાઢ્યાં

દિ'દમાં ફેરોના સંસ્થાનો અંગ્રેજોએ લીધાં, ક્યોને ભવા આપી અંગ્રેજોએ સીયોન લીધું. ફેરો પાસેથી અંગ્રેજોએ ફેરોડા લીધું. અંગ્રેજો પાસેથી યુરોપની મિજસ્તી અમેરિકાએ યુનાઇટેડ રેટ ઓફ અમેરિકાનો પ્રદેશ લીધો. રપેન પાસેથી અમેરિકાએ શીલીપાદનના બેટા લીધાં. આફ્રિકામાં નધાણીઆનો પ્રદેશ હતો. જેના દાયમાં જે પ્રદેશ આગ્યો તે લઈ ગયા. અંગ્રેજોએ દિ'દ લઈ લીધું હતું.

યુરોપમાં પણ ધમધાલુ ચાલુ હતો. નેપોલીયને આખા યુરોપના મોટાં રાજ્યો ઓસ્ટ્રીયા, પ્રુસીયા, રપેન, હોલ્લંડ, બેલ્જિયમ, પ્રશ્ચિમ છતી લીધા. કોના સાલ્સ, રાકિન અને મુદ્દચાતુર્થ અદ્વય થયાં. ઉપરે રશિયા ઉપરના અદ્વયપ્રકારમાં ચિપાળાએ ચાર લાખ ફેંચમેનોતો ભોમ લીધો. પછી અંગ્રેજ, પ્રશ્ચિયા, ઓસ્ટ્રીયાના લશ્કરે નેપોલીયને વાલ્કુના મુદ્દમાં લડાવ્યો. કાન્સમાં તે પહેલાં મોરી રાજ્યોનાં ધણ હતી. કાન્સને સને ૧૮૦૩માં પ્રશ્ચિયાએ લડાવ્યું. 'જી બીસમરક' જર્મન સામ્રાજ્યનું બંધારણ બણી ચતુરાઈથી અને કુનેલથી બાંધ્યું. યુરોપમાં નાના મોટા મુલો ચાલુ જ હતાં. પરસ્પર ઈર્ષા, અદેખાઈ, ચતુરતા અને નબળાઈ, ખાઈ જવું એ ધોરણે હમેશાં ચાલુ જ હતાં. સંસ્કારી યુરોપિયનના બાજુ સંસ્કાર નીચે એક જગમગી કર પ્રાણી વીરાળે છે. તે મુદ્દમાં મહાકે છે. અંગ્રેજોએ મહાન લીધું. રશિયો અને અંગ્રેજોએ ધરાતને વેંચી લીધું. રશિયા અને બાલ્કન રાજ્યો ટર્કિ નજરું પાડતાં હતાં. ભૂપાને ચીન ગણી જવાની જતિ રાખી હતી. જર્મનીને વિશ્વસ નેહતો હતો. મહાપુર પહેલાં આ ત્રિયતિ હતી.

સરવીયાનાં ફેરલાંક લેટેસએ ઓસ્ટ્રીયાના રાજકુમારનું ખૂન કર્યું. તે પર જગતની મહાકારવ લગાઈ શરૂ થઈ જર્મનીએ મોરી લશ્કરી તૈયારીઓ કરી રાખી હતી અને ઓસ્ટ્રીયાની મદદ મળી. સામી જાલુ અંગ્રેજ, ફેરો અને રશિયો થયાં. પછી એમની સાથે મહત્તી મળ્યું. રશિયા થાક્યું એટલે અમેરિકાએ મિત્ર રાજ્યોને સાથ આપ્યો. એકલા જર્મનીએ બારે ચૌં દેખાડ્યું.

જગતની લગભગ અનેક પ્રજાઓએ આ રણગણના યુદ્ધમાં દિશા લીધી. લગભગ ૧ કરોડ મનુષ્યો માર્યા ગયા, કુલ ચાર કરોડ મનુષ્યો માથા લથથ થયા કે માર્યા ગયા કે ખેંચાયાં, છ અગળ રૂપિયાનું સ્થાવર જંગમ નુકસાન થયું. ચારેતરફ ભયંકર જાનમાલની નુકસાની થઈ. કાન્સની નુકસાની મનુષ્યો અને જમીનના શહેરો, ગામો, ખેતરો, લેવોનાં નાશમાં પુરક થઈ. યુરોપ થાક્યું હતું. એનાં ગામો દીમાં થઈ ગયાં હતાં. આર્થિક અને મનુષ્યોની અમશિલ દાની થઈ હતી.

પરંતુ યુરોપમાં શમદેપ, ઈર્ષા, અદેખાઈ અને દુષ્-માનસ ઘટનાં નહોતાં. કાન્સ, અંગ્રેજ અને અમેરિકાએ વસાહતની સધિમાં બંદુકના ગોરે જર્મની અને આસ્ટ્રીયાને સડી કરવાની ફરજ પાડી, જર્મની વડાલો, સંસ્થાનો, મિજમેરિતો, મનવારો, લશ્કર અને વિમાનો મિજરાત્યોએ લઈ લીધાં. એનાં ઉપર છ અગળ રૂપિયાનો દંડ નાખ્યો. ઓસ્ટ્રીયા-હંગેરીના મધ્ય ભાગ પ્રદેશ લઈ લીધા. જર્મનીમાંથી કેટલેને હાંકી કાઢ્યો. રશિયામાં પાંગસો વસેા થયાં સાસન છતાં ઝારોનાં પ્રતિનીધિ નીકલસ જાર અને તેનાં કુટુંબને ગોળીથી હાર મારવામાં આવ્યાં. ત્યાં યોધોવર એટલે સામ્યવાદ લેનીને રધાવ્યો. યુરોપમાં મિજરાત્યોએ એકતરલેવિકા, પોલાંડ, શીનલેંડ, લીટીનીઆ, લીથુનીઆ, આરોરીઆ વગેરે નવાં રાજ્યો બનાં કર્યાં. ટર્કિના કમાલપાશાએ પોતાની પ્રજાના ચૌં અને પોતાની ચાતુરીથી સ્વતંત્રતા મેળવી.

હવે યુરોપમાં મહારાજ્યોએ પરસ્પર પ્રેમ, મૈત્રી, મમ્મધાન અને સાંતિના માર્ગો શોધ્યા નહિ. પરંતુ એક બીજાના ગરફન પકડી લેવા કરવાનાં અને આર્થિક માર્ગે જોમ અને લેમ પોતાના દેશ પુરો લાલ મેળવવાની શુકિતઓ થઈ. જેનાં વીસ વસેા થયાં યુરોપમાં આર્થિક જંગ ચલે છે. બધાં યુરોપિયન રાજ્યોએ લડાઈના દેવાં ન દેવાનો મનસુબો રાખ્યો છે. અમેરિકાના જર્મનિ, કાન્સ, અને પ્રુસીયા ઉપર અગળે રાસેરો લેલાં નીકળે છે. વોર્ડ વસેા બ્યાજ આપી હવે દુપડાં બધા રાજ્યોએ પોતાના માથા ઉપર લધી રાખીએ પહેરી લીધી છે.

નથી વ્યાજ આપતા કે નથી મુદ્દમ આપતાં, અમેરિકા પોતાના નાણાં મેળવવા હિતુક છે, પણ મહાપુદ વચર એ નાણાં કાઢ આપે તેમ નથી. મહાપુદમાં ઉતરવા એવું અમેરિકા મૂર્ખ નથી. તેમ એને યુરોપ બેઠે વેપાર બંધ કરવો પણ પાલવે તેમ નથી. કારણ કે અમેરિકામાં મોટા પ્રમાણમાં કપાસ, ઘઉં અને કાચા પદાર્થો થાય છે. તે બધું લેનાર યુરોપ સિવાય બીજું કાઢ નથી. એટલે ભવિષ્યની મજૂરી કરી. અમેરિકા મૂંઝે મોઢે ખેતી રહ્યું છે.

યુરોપમાં ભયંકર આર્થિક મહાપુદ આવે છે. સૌ મોટા રાજ્યોએ પરસ્પરના માલ ઉપર મોટી જકતો નાંખી છે. પાકેશી પાસે પુષ્કળ માલ સસ્તે મળતો હોય પરંતુ પાકેશી સથે જૈની ન હોય તો તે જ માલ જૈની-વાળા દેશ પાસે મંગાવાય છે. તેમાં પણ હવે દરેક દેશ આભસતોપી થાવા માંડે છે. ચિટિશાળ્ય પોતાના સામ્રાજ્યમાંથી જ પોતાનો નિભાવ કરવાની વૃત્તિયાળું થયું છે, તેણે પકેશી માટેા ઉપર મોટી જકતો નાંખી છે. ફ્રાન્સે તો પોતાના સંરવાનો પાસેથી જ કુલ માલ મંગાવવાનો ધરતો થયું વરસોથી અમલમાં મુક્યો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકામાં પણ એવું જ છે. માત્ર જર્મની, હટલિ અને જપાનને એવા ક્ષેત્રો માલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળતો નથી. એટલે એમને અસં તોય રહે છે. એ અસંતોષનું મૂળ તે બારે લરકરી તૈયારીઓ, દરેક દેશ પોતાના ખૂતો સ્વતંત્ર રહેવા માંડે છે. એટલે પોતાની નબળાં ખેતીને પણ ઘણી આર્થિક મદદ આપે છે. હમણાં હમણાં યુરોપના દેશમાં સાંકડું સ્વદેશભિમાન બારે વૃધ્ધિગત થયું છે. મારા દેશનું જીવું કરવું, પાકેશીનું ગમે તેમ ચાએા, તે માટે લરકાર નહિ.

યુરોપનાં રાજ્યોએ પરસ્પર મોટી જકતો લિાએ જોવી કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ચત્રણ અને બહ-પારની મદદથી એક બીજાને અનેક મુશ્કેલીઓમાં નાંખવાની તૈયારી પણ હોય લાભ ત્યાં લેવાય છે. જર્મનીએ ચત્રણ યુગાવનિ એક છુટની નોકની કિંમત એક કરોડ માર્ક નેટલી થાવા દીધી. પોતાનું આંતરિક કર્જ એક

જ સપાટે સાફ કરી નાંખ્યું. ફાસે, પણ ફ્રાન્કોને યુગાવી ને મોટો આર્થિક લાભ લીધો. ફ્રાન્સે આર્થિક નીતિમાં એવા સફળ દાવો નાખ્યા કે સને ૧૯૩૧માં અમેરિકાને ટોપી નમાવીને સેનાના ચક્ષુ સાથે પૌંડોને સંબંધ તોડી નાંખવાની ફરજ પડી, અમેરિકાએ ડોલરની ૩૩ ટકા ઉપર કિંમત ઘટાડી દીધી. સેના સાથેના સંબંધ છાડી દીધો, અમેરિકાએ પણ પોતાના ચક્ષુની કિંમત ઘટાડી આપાને પણ પરદેશનાં વેપારને ઉત્તેજન માટે ચેતની કિંમત ઘટાડીને એાડી કરી. આખા યુરોપે પોતાના ચક્ષુની કિંમત ઘટાડી દીધી, સૌએ સેનાના ધોરણને મૂકી દીધું માત્ર ફ્રાન્સે પોતાના ધોરણ માટે છક કરી મુક્યું નહિ. એટલે એ ફ્રાન્કને જગ્યાવા ચાર પ્રધાનમંડળો બદલાયાં. છેવટે પણ સેનાનું ધોરણ મુક્યું પડ્યું. ફ્રેન્ચની કિંમત ઘણી જ નીચે જાય છે.

મોટા રાજ્યોએ પોતાનાં ચક્ષુને નિભાવવા માટે અજમેા રૂપિકના ખાનગી ફાંડો બનાં કર્યો છે. જગતના સેનાનો મોટો સંમ્રદ અમેરિકાએ બેગો કર્યો છે. એની પાસે બાર અપજ ડોલરનું સેનું છે. અમેરિકાએ અને ફ્રાન્સે પણ પુષ્કળ સેનું એટું કર્યું છે. જપાનનું ૨૧. ૦૫૦- સેનું આ ત્રણ મહારાજ્યો પાસે છે, એટલે જગતની આર્થિક સ્થિતિ ગેાલગે ચડી છે. એ સમભાવને પ્રાપ્ત થતી નથી એક બીજાં સમે આર્થિક ચક્ષો ઉગામ્યાં કરે છે. ચક્ષુનાં બારો ધરાડવા, તેની મદદથી નિકાલ વેપાર વધારવો, એવીની મૂડી જેથી લઈને તે દેશને મુશ્કેલીમાં નાંખે છે. આવી ચક્ષુ મારામારી યુરોપમાં છે. નેટલું કામ તોપ-તમવારો પુદ માટે કરે છે તેથી વધારે કામ અધર્શક્ષીઓ સામ્રાજ્યની આર્થિક વાપમતી માટે કરે છે. આવી એ પડી લકાઈ યુરોપમાં આવે છે. સૌ પોતાના નિકાલ વેપારને વધારી દેશની લકાઈને વધારવા કોશિષ કરે છે.

જર્મનીમાં હેર વીટલર ઓગોનો ફૂડી નીકળ્યો. એણે વરસાઈની સંધી તોડી ફાડી નાંખી. જર્મનીને લરકર જમાવવાની આરા નહોતી. એણે લરકરને ભયંકર જમાવ કરવા માંડ્યો. તેનાં મટે જ્વાળાનાં

નવાં શબ્દો શોધી કાઢી લશ્કરને એણે સુસજ્જીત કર્યું. એણે વિમાનોની મોટી તૈયારીઓ કરી. ટેન્કા, મશીનચેનો સળમરીનો મોટાં પ્રમાણમાં બાંધી કૂપતું હથિયારોનું કારખાનું રાત્રિદિવસ ચાલવા માડ્યું છે. પોતાના સત્તુને ભયંકર રીતે હથિયાર બંધ થતું જોઇ કાન્સે પોતાની સરહદ ઉપર દબરો માંડવાના જાગીન નીચેના રીમૅન્ટના કિલા બાંધ્યા છે. એણે ૨૧ વરસ સુધીના યુવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપી છે. ચાલીસ લાખ યુવાનો લશ્કરી તૈયારી માટે તૈયાર સજ્જ થઇ બેઠાં છે. વિમાનો, ઝેરીગ્રિસ, ટેન્કા, મોટી તોપો માટે શ્રીષ્ટ અને રૂઝના કારખાનાઓ રાત્રિ દિવસ ચાલે છે આ લશ્કરી તૈયારીઓ જોઇ અંગ્રેજો જાન્યૂત થયા. એમણે પાંચ વરસમાં લશ્કરી સાધનો માટે ચાલીસ કરોડ પૌંડા વાપરવા સાડા લોગ ઉત્તી કરી છે. રશિયાને પણ જાપાન જર્મનીનો ભય છે એણે પણ અજાને રૂબ્લો લડાઈના સાધનો પાછળ ખર્ચવાનું શરૂ કર્યું છે. યુરોપ હથિયાર ધેણું થયું છે. મુલક્સમથી પાછળ અને ૧૯૩૫-૩૬ માં ૮૬ કરોડ પાઉંડ એટલે કે અષ્ટજ રૂપિયા ખર્ચવાયા છે. કેટલી ચંચલ લશ્કરી તૈયારીઓ !

યુરોપ આ રીતે ભયંકર મહામુદના આંગણે બેસ્યું છે. માત્ર એક નીનજારી અને ભયંકર આગ સળગી

હાશે. ક્યારે આ મહામુદ ચાશે તે કોઇ કહી શકે તેમ નથી. પરંતુ યુરોપમાં વિવાદ માટે હાંમેલાનો મોટો જમાવ થયો છે. યુરોપ સળગી ઉઠે તો માટે તૈયાર છે. એ માચાથી પચ સુધી હથિયારબંધ થયું છે. મુસોલીની અને હીટલર આ જળદા લશ્કરી જળદાં મોટાં હિમાયતીઓ છે પરંતુ સૌ જાણે છે કે મહામુદ થતાં કે અગારી સંસ્કૃતિ, ધર્મ, સમાજ એ સર્વે એની વેદી ઉપર હોમાઇ જશે. એટલે સૌ પ્રથમ રાજવાત કરવાં કરે છે. હમણાં મોટાં લશ્કરો, આરવારો, ખનવારો, વિમાનો, સળમેરીન, તૈયાર કરનાર શાળાઓમાં મુખ્ય ઝેરગ્રિસ, જર્મની, ફ્રાન્સ, હાલ્લી, રશિયા, જાપાન, અને અમેરિકા છે. જર્મનીના ભગતી એકારલોવીકીયા, રોમાનીઆ, વહોરારીઆ, સ્વીટઝરલેંડ, બેલ્જીયમ વિગેરે રાજ્યો પણ હથિયારબંધ થયાં છે. એક તરફ ફ્રાન્સ બીજી તરફ જર્મની યુરોપમાં પડેો બાધે છે. હાલ્લી-અરે લાખો જાસુસો એક બીજાં દેશનાં લશ્કર, કિલ્લા, સાધનો અને લડાયક તૈયારીઓની ખખરો માટે રોકવામાં આવ્યા છે. યુરોપ ખીસ્તી ધર્મો છે, પરંતુ હમણાં તો સંહારક ધર્મો બન્યું છે, જડવાદ એ એનાં મુદ્દેવતા છે. સચિદ એની યકિત છે.

રમાણુરેતીમાં

નરવરસાસ મે. ગાંધી

: સાઈલ :

તહારાં માન મધુર શાં રણગણી જોઁ વિહંગ: સ્વરે ને ઉન્માદ બનેલ પ્રેમજીવડાં, વૃક્ષો, લતાઓ વળી વાળી અંગમરોડ પ્રેમસહસા, આગભર્યાં એતરે ભૂમી, નેન ઢળાવી શું નીરખતા, આ આભરેલી સરી જાણે કોટીક તારલા ઝળકતા, વેરાયલા ભૂમીપે આકાશી નરવૃંદરચરજમાં, ઉત્સાહથી બીલતાં માધુરી નખપાદમાં ભરી હતી, બીલી મુંવાળી અને મીઠી અંશુલીથી ઝરી હૃદયનો કામાય ફણી કહી; એ એ પ્રેમભરી પ્રણુ ! પગલીઓ તહારી લપાઈ હતી !

સંસ્કૃતિનાં વહેણ

[એક પ્રવાસવર્ણન]

: જુલાઈ અંકથી શરૂ :

શ્રી. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

ચિ. ચિતોડગઢને સવારમાં જાડિને દુરથી નીહાઓ, ત્યારે તમને કેાઈ જુના કાળનું જાણું પડી મળેલું' ચિત્ર હોય, તેના જેવું સાચું. પ્રભાતના આકાશની પથાઈમૂર્મિમાં ઉપર આ ગઢ અરખટ છતાં બહુજ રમણીય લાગતો હતો. ચિતોડગઢની પાછળ રહેલો ઇતિહાસ આ ચિત્રને આપેા રંગ આપતો હતો.

ચિતોડનો કિલ્લો એક વિશાળ અને મધ્યોધી સપાટ એવી ૮ માઇલના ઘેરાવાવાળા ટેકરી ઉપર બંધિયારમાં આવ્યો છે. એમ કહો કે ટેકરી અને કિલ્લો; એ બન્ને મળીને તમણે એક જીભને સાચવતાં હોય એમ લાગે છે. ઇતિહાસ કહે છે કે ૬મી સદીથી આ ટેકરી ઉપર કિલ્લાનો પાયો નખાયો છે. તે અનેકવાર તૂટ્યો છે. અનેકવાર બમણો મજબૂત બનાવાયો છે, અને મેવાડના રાજાઓનું લાંબા વખતનું ગૌરવ સાચવનાર આ 'ગઢમે' ગઢ ચિતોડગઢ' કહેવાય છે.

ખડું જોતાં તો આ કિલ્લો એક મોટું સહેર કવી સમય તેવડા વિસ્તારમાં છે. પણ કહેર કરતાં પણ એક સ્વર્ણસંજ્ઞા સંરેઘાન હોય એવો પધારો છે. તેના ઉપર તળાવો છે, ઝરણાં છે, મોટા મોટા મહેલોનાં ખંડિયર છે, ખેતરો છે, ગામાઓ છે, મોટી ખગ્ગરોના અવશેષો છે. એક વખત તો અહીં આ ગઢ ઉપર ઝવેરીયોની ખગ્ગરોનો લત્તો હતો. અત્યારે પણ તે તે નામે જ યોગ્યપણ છે. અત્યારે ત્યાં એક મે નાનાં ગામડાંઓ છે. એડુંતો ઉપર ખેતી કરે છે. સીતાડળનાં વાવેતર કરે છે. આ ઉપરથી આ કિલ્લાની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે. આસપાસ ઘણે સુધી સપાટ મેદાન છે. ફક્ત એક જાણુ એક ખીચ પછી અરવલીના હુમરોની હાર શરૂ થાય છે. જાણી ત્રણ જાણુ તો લાંબે સુધી ખુડશી છે. દુરમતો કેટલેય દુરથી રખટ ભેળું શકાય, એથી તેની ભૌગોલિક સત્તા છે.

આ ચિતોડના સ્થૂળ દેડ કરતાં પણ તેનો પ્રાચ્ય યોદ્ધો બળદાન મૂકી. આ ગઢના રક્ષણ માટે મેવાડની વંશપરંપરાઓ લડ્યા કરી છે. અને તમણે આજ આખા રાજપૂતાનાં નાક હોય તેમ દિલ્હીની સત્તાએ આ ગઢને પાડવા માટે અધાર દ્રવ્ય અને મહેનત ખર્ચ્યાં છે.

કેટલાંય વસ્તોનો ઘેરા અને તોપોનો મારો આ કિલ્લાએ ઝીંચ્યો છે. રાણા ઉદયસિંહના વખતમાં આખરે અકબરે આ કિલ્લો જીત્યો, પણ જીત્યો, તે લગભગ હાર્થા બરાબર. રાણા પ્રતાપે આ કિલ્લો પાછો મેળવવા જીતન અર્પણ કર્યું, અને તેના વંશવારસોએ પાછો આ કિલ્લો મેળવ્યો.

અલ્લાહાદીન ખીલજીને પત્નીનો લૌહર, જયમલનું મૃત્યુ, રાણા કુંવરોનો માલવાના ને ગૂંચરાતના સુલતાન ઉપરનો વિજય, આ બધા પ્રસંગો આ કિલ્લામાં જતાં સંજ્ઞવન થાય છે. કિલ્લામાં પ્રથમ પ્રવેશ કરો ત્યાં જ તેની બચ્ચતા આપણા મનને ઘરી મૂકે છે કિલ્લા ઉપર ચડવા માટે આ દરવાજા સિવાય બીજી કોઈ રચના નથી, કહેવાય છે કે અકબરે કિલ્લા સિવાયને બીજો રસ્તો ચડવા માટેનો રસ્તો કરવા માટે એક મળુરને એક માટીના ટોપલાનો એક રૂપીઓ મળુરી આપીને પ્રવળ આદર્શો હતો.

દરવાજામાં પણ હરકર રીધું પેસવા માપ, નો સામી બીંતે લટકાય. એને વાંકાળીને જ જગું પડે. આમ સાત દરવાજા વડાંબા પછી કિલ્લા ઉપર પહોંચાય છે, આ દરવાજા પણ ચઢાવમાં આવેલા છે.

ઉપર ગયા પછી આપણે સપાટ જમીન પર આવીએ છીએ, અને અંદર ફરતાં ફરતાં આપણે કાળના મર્મમાં જાણે અનુપમે પેસી જઈએ છીએ. ફક્ત કોઈ કોઈ જગ્યાએ શંકરના મંદિર આગળ પૂજારણને પૈસો માગતી જોઈએ, ત્યારે આપણે વર્તમાનમાં ફરીએ છીએ, તેનું કાળ થઈ જાય છે.

રાણાકુંવરોના કે મીરાંબાઈનો મહેલ તો લોકો શ્રેષ્ઠ ત્યારે જ ખજર પડે. પણ તે નામે કંઈ રચતિ જમાડે છે ! મીરાંબાઈનાં મંજરાં જાણે રજૂ છે એ મીરાંબાઈનું મંદિર પણ અત્યારે ઊંચું છે. મંદિરની સાથે મીરાંબાઈનું નામ જોડાયેલું જોઈને એક શુદ્ધ સદેહ વચ્ચમાં કોમળ અંગવાળી મીરાં મસ્ત બનેલી દેખાવા માટે છે. એ કીર્તિસ્તંભ ! ખરેખર કુંભારાણ્યને માલસીના સુલ-

તાનને બે બે વાર હરામ્યા પછી આ કીર્તિસ્તંભ બાંધવાનું મન થાય તો તેમાં નવાઈ નથી. દૂર દૂરથી આ કીર્તિસ્તંભ કિલ્લાની મધ્ય ભાગમાં મુકવા મણિની જેમ દેખાય છે. આ કીર્તિસ્તંભ કારીગરીના નમુના તરીકે તો મુગ્ધ કરી દે તેવો છે. પણ તેનું ઐતિહાસિક ગૌરવ પણ આજુ નથી. એ પંધાનીનો મહેલ. આ મહેલમાં કંઈ જોવાનું નથી, ખરું જોતાં આ સ્થળોમાં રચીલ દષ્ટિ. એ શું જોવા જેવું છે ? પણ ઐતિહાસિક આંખ જ આમાંથી આનંદ મેળવી શકે છે. કમિકાનું મંદિર અને જોવા ગયા, ત્યાં પગથીઆ પર લોબીના તાલ્લ જ ગાય પડેલા. હજુ દસેક દિવસ પહેલાં જ ત્યાં દર વરસની માફક દયોરાના પવનિમિત્તે રાજ તારૂંથી પાાને વધ મવામાં આવેલો કહે કે માતાને તે પાડો ધરવામાં આવ્યો હતો. કાળ બધી જગ્યાએ સરખી ગતિથી નથી વહેતો, અહીં આ પ્રદેશમાં બહુ જ ધીમી ગતિએ વહેતો હશે ?

એક બીજો નાનો કીર્તિસ્તંભ પણ ત્યાં હતો. તેમાં જૈન સ્થાપત્યની અસર હતી. તે નાણુક પણ મોદક દતો.

આમ મુખ્ય મુખ્ય સ્થળો ગઢ ઉપરનાં જોયાં, તેની ઉપર તોપોનો એક મોટો તળેજો છે, આ તળેજામાં અમે જતા હતા, ત્યાં રજેવાજે ખૂસ મારી. 'જેઠઃ કિતારીને જાઓ' તોપોને પણ દેથી તરીકે જઢવે તો પૂજવાની ! એ સિવાય એનું ગૌરવ અત્યારે બીજી કઈરીને મચવાય ? એક તોપ તો ખરેખર પ્રચંડ હતી. આ ઉપર ચડાવી દેશે કે ઉપર જ ગળી હશે ? બનેલી શરપતા હોય તોપજી આશ્ચર્ય તો બંનેમાં રહેલું છે.

આ ચિતોડગઢની તળેજીમાં જ ચિતોડગઢર રહેલું છે. અત્યારે તો તેની ૨૦૦૦ની વસ્તી છે. વેપાર-વસુજમાં હિંદુરથી કલાય બીજે જ નંબરે (મેલાડ-રાત્તવમી) આવે. પણ સહેર જોતાં કોઈ લુની મેલાડી સંસ્કૃતિની કંઈ અપ જો તેનું નહોતું.

ચિતોડમાં જગ્ન આપણે બહુ શોધ્યા. હવે એક એવા સ્થને આવીને પહોંચીએ કે ત્યાં બૂતકાળ અને

વર્તમાનકાળનું એક સાથે દર્શન કરી રહીએ, અને તે સ્થાન તે થી નાયદારા.

થી નાયદારા સંબંધે મેં ઘણું સાંભળ્યું. દામોદર-લાલજીના પ્રખ્યાત કિસ્સા પછી તેના તરફ જવા ખ્યાન પણ ખેંચાયું, અને બ્યારે ઉદિપુર જવાનું નક્કી થયું, ત્યારે નાયદારા જવાની એવી કામના નહતી. પણ બ્યારે ઉદિપુરમાં ગયા, ત્યારે નાયદારાનો કાર્યક્રમ પણ ચોળયો.

નાયદારાને રહેઠાણે અને સમીસાંગે જીવતાં, ત્યાંથી સાત માસ દૂર નાયદારાનું ધામ છે. અંજે રસ્તે ધોર અંધારું હતું. જે વખતે અહીં જવાનું એની દડ જમતી હતી, ત્યારે આ રાતની માડીમાં જીવનનાં માણસો ઈ રીતે નાયદારા પહોંચતાં હશે? એ સવાલ છે. કેટલાય માણસો તો માથે પોટલાં મૂકીને આસના જ પહેંચી જાય છે.

નાયદારામાં પ્રવેશ કરનાર કોઈપણ યાત્રાળુ એ ધીનાયજીનો એક ઢંઢોનો મહેમાન ગણાય છે. અને ત્યાં એવી બંધવશ જ છે કે કોઈ યાત્રાળુ આવ્યો, એટલે તેના ઉતારા ઉપર તેને માટે મંદિરમાંથી 'પ્રસાદ' આવ્યો જ હોય. આ પ્રસાદ એટલે ખરસાદી નાંદિ. પણ ખરસા એ માણસ ધરાય એટલી મિહાળી એક મોટો પરીજો. અથવા મોટી પાતળ. આ પ્રસાદમાં કોર, છુંદી, મેલન-યાળ, અને એવી ઝીંને જ હોય છે. આ પ્રસાદ લાવવા બદલ ફક્ત આવનાર માણસને 'સેવકી' નો એક આનો કે એ આના આપવા પડે છે, પણ તે નિયમ આ પ્રસાદ લાવનાર સેવકોનો ખાનગી રીતે ધડાયેલો છે. અને એટલે જ અમે અંગ્રેજ શબ્દ 'Tip' ને જદલે આ સેવકી શબ્દનો પ્રચાર કરવાના મનના થયા છીએ.

રાતે જ અમને મંદિરના એક ભકતજને બધુ જ કાળજીપૂર્ક કહેલું કે સવારે 'મંગલાના' દર્શન માટે તમને જીડડવા આવીશ.

આ દર્શનોની કાર્યક્રમ એ જ નાયદારાનો આખા દિવસનો મુખ્ય કાર્યક્રમ છે. જાણે નાયદારા ગામની

(આ ગામ દેસેક હજારની વસ્તીનું હશે) પ્રવૃત્તિ આ દર્શનો ઉપર જ કેન્દ્રિત થઈ હોય એમ લાગે છે.

સવારના ચારેક વાગે ગામમાં પ્રવૃત્તિ પ્રબળપણે જોડે છે. 'મંગલા' ના દર્શન માટેની લાકડો સડક ઉપર ઘવા લાગે છે, અને લોકોનું પર મંદિર તરફ ધસી રહ્યું દેખાય છે. અને ગયા ત્યારે કોઈ ખાસ ઉત્સવના દિવસો નહતા. જતાં બીક કોઈ ઉત્સવ નેટીની જ હતી ત્યાં ઉત્સવના દિવસોમાં તો થી સ્થિતિ દર્શો! અને પણ અંબેજ યોગતા ગયા. મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાં ઘડીને અંદર ગયા, અને એક પીળા નાના દરવાજામાં ઘડીને એક ચોકમાં આવ્યા. ચોકમાં કેટલાય માણસો પ્રખાતીમાંની ધૂન મચાવતા બેઠા હતા. કેટલીક જગ્યાએ કોઈ ખૂણામાં બેઠું બેઠું એકબીજા સહુગમનું હતું. કોઈ જગ્યાએ સ્ત્રીઓ ઉપતાં છોકરાંને તેડીને મોરે અથાને ભજનમાં સર પૂસવતી હતી. પ્રખાતની ઈંટી સ્ત્રીમંડળી દવામાં આ વાતાવરણ કોઈ નવીન પ્રદેશનો જ અનુભવ કરાવતું હતું. વડો દર્શનનું બાસનું બંધ હતું. ખરસું કેટલુંક વારે ખુલ્યું અને લોકો અંદરના મળદારમાં ધસ્યા. મળદાર પ્રખાલમાં ઘણું સંકુલું હતું. પણ થકકાથ એ જાણ દષ્ટિએ જ ધનિષ્ઠ છે. લોકોમાં અને તે પણ દિવસ લોકોમાં જાંઠતખીનાં માનસોને નો ખોરીની જ ભક્તિભાવનો આવેશ વધે છે. ભીડ, કોલાહલ, ઘંટાવાદ, એમ કહો કે સતત અવાજનો જ શાંતિનો અનુભવ થઈ શકે છે. મૂર્તિ સાથે અંધારામાં છે. મૂર્તિની પડખે જ એ નાની લીની દીવાલો બળતી હોય છે અને એટલે જ આ દર્શનને દર્શન શબ્દ કરતાં ત્યાં વાપરવામાં આવેલો 'ઝાંખી' શબ્દ વધારે ઉચિત છે. ખરેખર મૂર્તિની ઝાંખી જ થઈ શકે છે બધુ જ થોડો વખત દર્શન માટે પડેલો ખુદનો રાખવામાં આવે છે. બીક સખન હોય, દર્શન કરવા જિભા રહેવાની જગ્યા સંપાદ હોય, એટલે આગળનાં લોકો માંડ દર્શન કરી શકે પાછગવાળા લોકો આગળવાળાના ખલા ઉપર ચડીને દર્શન કરે છે. કોઈ માણસ કોઈપણ માણસના ખલા ઉપર ચડે, તેમાં કોઈ વધારો લેતું જ નથી, કોઈ થકકા માટે તોપણ તકરારો

ઉભી થતી નથી. ક્રમશઃ કે કેટલેક ધડકાનું કે સારીરિક દુઃખનું જ્ઞાન જ નથી હોતું. ફક્ત અમારા જેવા મૂર્તિ કરતાંય મૂર્તિના દર્શકોના દર્શન કરવા આવેલાઓને જ આમાં રસ પડે છે. કેટલાક ગિયારા અસક્ત માનવીઓ ખૂણે બેઠાં બેઠાં માનસિક દર્શનનો સતોષ માને છે. કેટલાક કોઈની આંખમાંથી આ પ્રસંગે આંસુ ઊભરાતાં જોયા છે. હારપરસની ઊંઘોમાં કરજીરસની પણ ઊંટ દેખાતી હતી, જેમાં ધણેકાં માણસોમાં પંખળી, સીંધી, બગાળી, ગૂંચરાતી, મારવાડી, એ પ્રમાણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના બધા પ્રાંતોના પ્રતિનિધીઓ હતા. એમાંય ગૂંચરાતી અને મારવાડી વિશેષ હતા. મદાસ અને દક્ષિણ તરફના બાવાઓ સિવાય બીજાં માણસો નજરે નહોતા પડતાં પણ બાવાઓને તો આ પીપર જેવું જ ગણાય !

આ શ્રી નાથદ્રારાનું સ્થાન કેટલાય વર્ષો થયાં હિંદુસ્તાનની વૈષ્ણવી ભક્તિનું મધ્યગિંદુ હતી થયું છે. અલગત દક્ષિણ હિંદુસ્તાન આમાંથી ઘણી રીતે અલગ રહી ગયો છે. આ નાથદ્રારાના હતિકાસની બરાબર ખબર નથી. પણ એમ માંલખું છે કે આ નાથદ્રારાની મૂર્તિને મોગસોના પંખમાંથી બમાવવા માટે મેવાડના રાણાએ હિંમત ગતાવી અને પોતાના રાજમાં કુંગર-ઓની વચ્ચે આવેલા આ એકાંત સ્થળમાં તેને સુરક્ષિત કરી અને એથી આ મૂર્તિ એ હિંદુ ધર્મલાખાને સૌથી વધારે આકર્ષણ બની રહ્યું. પછી તો જેમ બધે બને છે તેમ અહીં પણ ગાદી સ્થપાઈ અને તે એક 'ધર્મ-રાજ્ય' બની ગયું. નાથદ્રારાનો પહોવટ બહુ અગળ રીતે, નાલે છે, તે જગ્યને પોતાની થોડી જગીર પણ છે. પણ જગીરમાંથી અહીંના ખર્ચ નીકળે તેમ છે નહિ પણ અહીંના તંત્રને પૈસા ક્યાંથી લાવવા તે પ્રશ્ન બોલો થતો નયો પણ પૈસા ક્યાં વાપરવા તે પ્રશ્ન મુજબતો હોય એમ લાગે છે. ત્યાં જેજ સફારતને દોઢ હજારે રૂપીઆનો થાળ ધરવામાં આવે છે. સાંભળું છે તે પ્રમાણે બસે રૂપીઆનું સફારતને બોજન પછી પાન ધરવામાં આવે છે. આમાં કદાચ અતિશયોક્તિ દશે. પણ અતિશયોક્તિની સાથે અત્યોક્તિને સ્થાન છે.

ત્યાંનું સ્થાન, ત્યાંનો વહીવટ, ત્યાંનો વૈભવ, ત્યાંની અવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા, ત્યાંનો બગાડ એ બધું જોતાં તેને માટે કાંઈ પણ કરવા કરવામાં આંચકો આવે તેમ નથી. ત્યાંનો કોઠાર જોઈને આપણે સ્તબ્ધ જ થઈ જઈએ. એક મોટા ટાંકામાં તેજ અને ઘી ભર્યાં હોય. સામાન્ય દિવસોમાં રોજના વીસ પચીસ ડબા ઘી તો ત્યાંની કઠાઈમાં ગરમ થતું હોય. કાંઈ મકાન ચણતું હોય ત્યાં આગળ જેમ મુનાના ટગલા પડ્યા હોય, સોનેટની કાથળીઆ પડી હોય તેમ ત્યાં આગળ ધઈ અને ચણાના લોટના ટગલા અને પાંડના કાથળા ખડેલા નજરે આવે. શાકભાજી તો ઈંટી ને પત્થરાની જેમ રસ્તામાં રમળતા પડ્યા હોય. આટલું બધું રોજ ક્યાંથી આવતું હશે તે ખબર પડતી નથી. હિંદુસ્તાનને ખૂણે ખાંચરે પોતાં કેટલાય ભાવિકો મૃત રીતે પોતાના 'ફૂલ નાંદ' તો ફૂલની પાંખડી' મોકલ્યા જ કરતા હોય છે, કેટલાયને ત્યાં તો નિવમિત લાગે જ હોય છે. શાક, ભાજી તો અમે જેવું કે માણસો કોંઠામાં ભરી ભરીને ત્યાં મોકલ્યાં નાખી જતાં હતાં. આવી વ્યવસ્થા જોઈને મન કેટલીકાર બહુ જ અસ્વસ્થ બની જાય છે મનુષ્યનું માનસ આપણે માનીએ તેવું કોલેલું સહેલું નથી. ત્યાં સ્લોડું જેવા માટેની લાયકાત અમારી ન ગણાઈ એટલે એ લાભ અમને ન મળે. નહિ તો આટલા મોટા કોસરું કંઈ રીતે મિષ્ટાન્નમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે તે જોવા મળત. અમે તો દોઢ શેર દોઢ શેરનો મોદનાથાગના બટકા, શુંદીના લાકુ, અગાયા બાણા જેવા કોર જોઈને સ્લોડાની કલ્પના જ કરી શક્યા. આ ઉપરાંત 'કદી, લાત સાંઠ, દુધપાક, બાસુંદી અને એવી વાનીઓ તો ગણાવવાનો કંઈ અર્થ જ નથી.

આ 'પ્રસાદ' સફારત આરોગી લે પછી, વેચી દેવામાં આવે છે પણ એ વેચવાની રીત બહુ ખ્યાલ ખેંચે તેવી છે. મંદિરમાં તો વેપાર જેવી છુદ અને ઐદિક બાબત થઈ શકે નહિ એટલે મંદિરના મોઢરોને આ પ્રસાદ તેમના મહેતાણા રૂપે આપવામાં આવે છે. અને તે મોકલે તે પ્રસાદને પગાર ચણીને મંદિરની

બદાર તે પ્રસાદને વેપાર કરનારા દુકાનદારને વેચી દે છે. તે દુકાનદારો તે પ્રસાદને યાંત્રનાં રૂપમાં ચાર ચાર આને વેચે છે. પ્રસાદનું પ્રમાણ જોતાં આ ચાર આના એ બન્નું મોટી કિંમત નથી અને પ્રસાદમાં રહેલી કિંમત બાવના જોતાં તે તે પ્રસાદ અરેખર 'અમૃત્ય' જ છે. (અર્થ અમૃત્ય સંપદના બન્ને અર્થો કરવામાં વધી નથી.) અમારા ઉપર તે વિશિષ્ટ કૃપા ઉતરી હોવાથી ખાસ શ્રદ્ધા ધાળ મંદિરમાંથી મોકલવામાં આવ્યો હતો. એટલે અમારે તે તે ધાળ લાવનાર નોકરને માત્ર 'સેવણી' આપવા ઉપરાંત વિશેષ કરવાનું રહેતું નહોતું. અને રહેતું હતું તો અમે એમ કહ્યું નહોતું એમ મને માદ છે.

ધર્મસ્થાનનું વર્ણન કરતાં મેં બોજનના વર્ણનમાં ઘણો વખત લઈ લીધો. પણ તેમાં મને ખાસ ઔચિત્ય જાંઝ લાગતો નથી. કારણ કે આખા દિવસના ત્યાંના કાર્યક્રમમાં આજ વરણ ત્યાં ત્યાં નજરે પડતી હતી પણ આ ઉપરાંત બીજી જુદી એક બે જાગતો ઉપર અમારું ધ્યાન ખેંચાયું. થી નાચણી 'જાખી' કરવા મળેલા પ્રયત્નો લોકો કહ કહ રીતે કરે છે, તે જોવામાં બહુ જ મજા આવે તેવું હતું. જાંખી કરવા મળેલા કેટલાક ખાસ રસ્તાઓ ત્યાં સખવામાં આવ્યા છે. મંદિરના કારભારીઓ અને લાગવગણો અને કારકરુણો પ્રસાદ ધરાવવાનો કે આરતી ઉતારવાનું ખાસ સદ્માન્ય જોયને દબાર બેઠાનરને ખચે માણું હોય છે. જોવાઓ જ આ માર્ગે આવેલો નજીકથી મૂર્તિની જાંખી કરી શકે છે. પણ ત્યાં પછી તો એવી બીડ યાજ છે કે ઉગ્રો મૂર્તિની નજીક હોવા છતાં તેની જાંખી ન થવાનો અસંતોષ રહે છે. એનો અર્થ એમ નથી કે અમને જલ્દી એ અસંતોષ રહી ગયો હતો કારણ કે મૂર્તિની જાંખી કર્યાં મૂર્તિના દર્શન કરવા આવેલા લોકોના દર્શન કરવાને વધારે રસ હતો.

આથી જ એક બીજી રસિક ક્રિયા અમને અજુકારી લેવા મળી. અમે મોડમાં ઊભા હતા ત્યાં એકાએક બસતજોનોની બૂમ પડી, "ચાંસો ચરણરખના વખત ચલો છે." પહેલાં તો અમે કે સમજ્યા નહિ પણ લોકો

જે તરફ ધસના હતાં તેમાં અમે પણ બળ્યા. મોટી ઉપર એક મોટા ઓરડામાં એક ખૂબ સુશોભિત એવી છુટકીમાં એક આઠ નવ વર્ષનો છોકરો બેઠો હતો. છોકરો સુંદર હતો, તેણે કાઠમાટી કપડાં પણ પહેર્યાં હતાં. લોકો તેની પાસે આવેલો તેના પગેને દાઘ અડાડીને તે દાઘ આંખે અને માથે ફેરવવા ફેરવાતા મનમાં કંઈક મણમણવા એક પછી એક ત્યાંથી વચરઃથતા હતા. અમારી રિયતિ જરા કોડી હતી, અમારાથી અલગ રપઈ યાજ એવું હતું નહિ. અને હવે આટલે આવ્યા પછી પાછા ફરવું એ સામા મરમાં પડવા જેવું હતું. કારણ કે પાછળથી માણસોનો પ્રવાહ અમને ધીરે ધીરે લેતો. ત્યાંથી અલગ રપઈ જી સિવાય પસાર થતું એ પણ આંખે ચાંચા જેવું હતું. તોપણ અમે તે દિશા રાખીને રીંધે રીંધે પસાર થઈ ગયા. પણ આમાં એક ગેરલાભ થયો મારી ઇચ્છા તે છેડાના મુખ ઉપર થતા લાવનારો જોવાની હતી. આટલી નાની ઉંમરે વારસા સિવાયની બીજી કામ પણ લાવનાર ન હોવા છતાં આટલા જમાં લોકો તેના પગને પૂજી જાય તેની અસર આ છેડાના મન ઉપર કાંઈ થતી નહિ હોય? વિખ્યાત યવેશ દામોદરભાઈનો આ છેડા પોતાની બરેખરી રિયતિ દર્શાવેલ સમજી શકે ખરો! રાજ્યના પુત્ર કરતાં આની રિયતિ વધારે કોડી હતી. કારણ કે રાજ પ્રત્યે લોકોને સત્તાવાં કરતાં ખ્યાલ જ વધારે હોય છે. જ્યારે ધર્મચાર્યો પ્રત્યે મત્સ્ય અને નરકના ભયનો ખ્યાલ વધારે હોય છે. અને સમુદ્ર કે કંડુ તો આ છેડાની દયા આવી એક માણસ માણસ તરીકે ઉઠી જ ન શકે એનાથી વધારે કષ્ટતા બીજી કંઈ હોય ?

શ્રી રામસાહેબે એક અરપદ લીધુંનું રૂપક દિનું-ધર્મને માટે કદબું છે. અસખત દિનુધર્મની તેમાં નિંદા નથી. પણ દિનુધર્મને સાચવવાનો ધારો કરતાં કેટલાય તીર્થસ્થાનો તે આ રૂપક આખા લાગુ પડે છે ધર્મ જેની મનુષ્યજનને ઉત્તત કરનારી ગણાતી વસ્તુ મનુષ્યની વિચારશક્તિને કેમ સાર રૂપી નાખતી હશે. તે સમગ્રજન અજગત ખુદેશ છે. મનુષ્ય જીવનમાં ધર્મ અને વિવેક

સંકલિત બેનું જ્યાં સરખું મિશ્રણ નથી હોતું. અથવા માણસ જગરે પોતાની શ્રદ્ધાભક્તિને વિવેકની કચોટીએ ચડાવતો અટકી જાય છે, ત્યારે આ સંસ્કૃતિનાં બેલુમાં અસ્પંદ તીર્થ બની જાય છે. પાણી ગંધાવા લાગે છે, અને જેમ ગંધાય છે, તેમ માણસની શ્રદ્ધા વધારેને વધારે અંધ બનતી જાય છે. અને તે ગંદકીમાં જ ભકિતરસની પરાકાષ્ટા અનુભવે છે નાથદ્વારામાં કેટલાય આવા ગંધાતા કુંડો છે, તેમાં માણસો અતિ ભકિત-પૂર્વક ન્યાય છે. જ્યાં જોયાં રહેતાં માણું કાંઈ ત્યાં માણસનું મન સ્વર્ગોનાં આનંદ અનુભવે છે. આ નાથદ્વારા જેવા સ્થળને મઠે સ્વાભાવિક જ છે પણ સૌથી વધારે દુઃખદ ધટના તો એ છે કે આપણા તીર્થસ્થાનોના 'બૂદ્ધિ'એ મનુષ્યોમાં રહેલી આ પ્રચારકીત શ્રદ્ધાને ભૂંડવા માટેનું 'તેવું' તંત્ર ગોઠવી દીધું છે। તે તંત્ર ગોઠવનારા પૂરેપૂરા ભ્રમલ છે. તેમને મનુષ્ય સ્વભાવનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. અને તેથી જ આ તીર્થસ્થાનો આને આ સ્વરૂપમાં ટકી શકે છે. આ મંદિરોમાં થતા અભાચારો. પૈશ્વની લૂંટ, કાપાકાપા, ખટપટાતી ગંદકી તો અહીં ઉલેખની એ નકાલું છે. કારણ કે તે તો જીવ વધારે બાજે એવું છે. મેવાડની પીરમુખિનાં દર્શન કરીને મેળવેલી પ્રેરણા, તેમાંથી સંસ્કૃતિનાં બેલુનું પાણી પીધા પછી આ અંકુ પાણી મોદામાં નાખવાનું રૂઝે તેમ નથી. આમાં તો શ્રી કામ સાહેબે ઇચ્છ્યું છે તેમ જ યા ભવંકર પૂરની જરૂર છે. એમ ઇચ્છવાનું મન ઘણું જાય છે કે આ બાજામાં તો—

જરીક જરીક કંઈ ચાંદાં મારી જનનીને ના જશે જ જ
આવો નિઃશ્વ આવો જવાલાણી તોરો છાંવવાના બંધા પંખ.

આટલું શ્રી નાથદ્વારા વિષે કહ્યા પછી તેની નજીકમાં જ આવેલું કાંકરાણીનું તીર્થક્ષેત્ર વર્ણવવાની મારી દિંમ્ભ નથી ચાલતી. અહીં પણ એકજ ગાદી છે. કાંકરાણી સ્થળની પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિ અતિ સુંદર છે, એક રૂઝિક જેવા સ્વચ્છ તળાવને કાંઈ જિંમી ટેકરી ઉપર આ જગ્યા

આવેલી છે. આખું ગ્રામ લગભગ જીવાલુમાં છે. અમે આ ગામમાં રાત્રે પહોંચ્યા હતા. રાત્રે કંઈક બહુજ વિચિત્ર એવી છાપ અમારા મન ઉપર આવી પડી. જિંમી મઠાણવાળા રસ્તામાં સાવ અંધારું. ગામની દુકાનોમાંની ઝાંખી બતીઓનો પ્રકાશ અંધારાને વધારતો હતો. દર એક મોઢા મહેસમાં. (આ મહેલ અહીંના 'પ્રભુજી'નો હતો) બતીઓ પ્રકાશમાળ બળતી દેખાતી હતી.

અમે મંદિરની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. નિયમ પ્રમાણે પ્રસાદ વિચરે મળ્યું અને તે જ માણસ આવીને રાત્રે કંદી ગમે કે મંઘલાના દર્શન માટે સવારે જાગડવા આવીશ. અમે તો દહે વધારે દર્શન માટે આતુર ન હોતા એટલે સવારના તળાવ વિગેરે જોવાયા, અહીંના મંદિરના વાતાવરણની એવી એવી વાતો અમારે કાને આવેલી કે અહીં વધારે રહેવા માટેનું મન થાય તેવું નહોતું. પણ એમ તો લાગે છે કે અહીંના વાતાવરણનો પણ અગ્નિપ્રાસ કરવાની જરૂર છે. કદાચ તે માટેના વખત અને ઉત્સાહ જોઈએ. અમારી પાસે જેમાંથી કાંઈ વહોતું

અહીંથી થોડે જ દૂર રાજનગર અને તેની પાસે આવેલું 'રાજસમુદ્ર'નું સરોવર જેવા અમે ગયા. રાજસમુદ્ર એ ખરેખર શબ્દ સરોવર છે. તે 'જળસમુદ્ર' જેટલું વિશાળ ન હોવા છતાં સૌંદર્યમાં તો તેની દરિયા કરે તેવું છે. તેની પાસે રાજનગરના ખડિયેરા પણ જેવા મળે છે. રાજસમુદ્રના ચિત્તાલેખો વિગેરેની વાતો અહીં નહિ કર કારણ કે અમે પણ તે બહુ ઉત્તપ્તમાં જોઈ વળ્યા હતા.

આટલું ત્યાંના મુખ્ય સ્થળો વિષે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં જે પ્રવાહો-નીરવ અને ધર્મનાં અમે દર્શન થઈ સંસ્કૃતિ કેમ વહેતી થાય છે અને પહેલી કેમ અટકી જાય છે, તે આ બધું જોવાથી બહુ જ સ્પષ્ટ થાય છે.

પણ મેવાડની આ બધી સમૃદ્ધિની પાછળ જે ગરીબાઈ ઊંઘીમાં કરતી હોય છે, તેનો પણ કાંઈક અવાજ અમને જોડતાં જોડતાં મળી ગયો. જો આ ઉદે-

ચથી જ આ પ્રવાસ દર્શો હોત તો આ લેખ જુદો જ રીતે લખાયો હોત.

અમે થોડક મામડાંએ બેઠ્યાં. કંઠાલિપતનો મૂજ રાત-ગાડી આ વાડમાં લાગ્યે જ આવી શકે એવો ખ્યાલ ત્યાંના માણસોને લેખને આપ્યો. પણ એરિસા વિગેરેના દુષ્કાળ પીડિત મનુષ્યોના વર્ણનો જેમણે વાંચ્યાં છે, તેમને આમાં બહુ નવાઈ નહિ લાગે. આ દરિદ્રોનાં દર્શન પણ અમારે તો લગભગ પહેલીવારનાં હતાં.

હલદીધાટના અમારા ભોમીયા કમસદ્દાનની વાત હું આગળ લખી ગયો છું. તેને અમે પૂછ્યું કે 'તને પગાર શું મળે છે' તેણે કહ્યું 'પાંચ રૂપીયા' આ પાંચ રૂપીયા પણ ઉદિપુરી, એટલે કે આપણા તો રા. રા. આમાં તેનું મોઢું કુટુમ્બ ભરણપોષણ કદ રીતે મેળવતું હશે! અમે ત્યારે તેને આઠ આના આપ્યા, ત્યારે તેણે જે ખાનદાનીથી એ આઠ આના લેવાની ના પાડી, તે લેખને આપણને પણ શરમ આવે. રા. રા. નો પગારદાર માણસ એક કલાક કે એ કલાકની મહેનતમાં આઠ આના મેળવે તો તેને મન તો ચમત્કાર જ માણાય ને? છતાં તેનું મુસલમાની ખમીર તેને આ બહીમ લેવાની ના પાડતું હતું. અમે તેને પડકારી તેના ખીસામાં ખાણે આ આઠ આના નાખી દીધા, તો પણ તેના કુખ પર નાખુરી દેખાતી હતી. શું હલદીધાટની જમીનમાં હજી પ્રતાપની અમર રહી હશે! હું કમસદ્દાને કહી નહિ બહું. મને તે મૂર્તિમાં મેવાડની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને

અર્ચાગીત દરિદ્રોનાં દર્શન થયાં.

પણ કેટલું વિરોધી દર્શન! ક્યાં ચિતોડ-હલદીધાટનાં સ્મરણો અને ક્યાં આ નાથદારા-કાંકરેલીના તામરી વૈભવ અને મામડાંએની દરિદ્રતાનો ચિતાર! નથી અત્યારે પ્રાચીન તત્ત્વોની અસર કે નથી નવીન પ્રાણવાન સંસ્કૃતિનો પ્રવેશ. આની રીતે અરવલ્લીના પહાડોમાં જાણે આપણી સંસ્કૃતિ અટવાઈ ગઈ હોય, નવો પવન આવવા માટેની બારીએ પણ નથી. જે કાંઈ નવો પવન આવે છે, તે અંગ્રેજ રાજકર્તાઓની મોટી મચ્છરદાનીમાંથી માંડ માંડ આવે છે. તેમની છાપની જ પેટ'સ સંસ્કૃતિ ત્યાં પ્રવેશી શકે છે અને તે પણ માંડ માંડ ઉપલા ચરને રપસ' કરે છે. બલનત વિષાલ્લવને જેની કેળવણીની એક માત્ર સરેખા મીડી વીરડી જેવી લાગે છે. પણ સોંપ ભોંકાય એવા અધિકારમાં એક દિવાસળીનો પ્રકાશ કેટલો લાગે! જૂનો દીવો એલવાઈ મથે છે. નવો પ્રકટ કરવા માટેના પ્રયત્નો ક્યારે થશે! અને કાણ કરશે! મોટે ભાગે થાય અને તેમાં બહું લાભીજીવ થાય તો પહેલાં આ પ્રયત્નો થશે! કે પછી એ પ્રયત્નોમાં શક્તિ ખરડવા કરતાં ભડકો જ થશે, એની રાહ લેવી!

આ આખો પ્રવાસ આપોઆપ અમારી દષ્ટિને ધણી વિચળના આપી ગયો. મને લાગે છે કે આના કરતાંય પણ વધારે અગવાસપૂર્ણ દષ્ટિથી પ્રવાસ કરવામાં આવે તો હિન્દુસ્તાન વિશેના આપણા કાલ્પનિક છતાં વાસ્તવિક માનેશા ખાલો ધણા ફરી જશે.

નવલકથાનું કલાવિધાન

શ્રી. રતિલાલ ઉકાલાલ ખેલ

ગુજરાતના વાક્યમ મદાપવાદનું દર્શન કરતાં તેનાં અનેકવિધ આકર્ષક સ્વરૂપોમાં સર્વનાત્મક સ્વપ્રધાન વાક્યમના પ્રવાહોમાં નવલકથાનું સ્થાન છે. આ પાંચ દાયકાથી કેાષ અવનવી ભાત પાડે છે. નવલકથાનું અસ્તિત્વ શાથી ? યુગયુગનાં રસરસિયાં જગતનાં નરનાર સુખિના સુખનકાળથી માનવભાવો અને માનવરવભાવગત મનોમંથન ને કુતૂહલપૂર્વક નિદાનવાને આતુર હોય છે. આ છંદાશ્રુતિ પોષણ સાહિત્યપ્રવાહનાં વિધિવિધ સ્વરૂપોથી થાય છે અને નવલકથા એ તદ્દન નૂતન સ્વરૂપ અને વિપુલ સ્વરૂપ છે. માનવભાવોનું આરોપન નાટકદ્વારા પણ થતું. પરંતુ નાટક એ સાહિત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નથી. નાટક એ સંધન કળા છે અને તેમાં સાહિત્યનાં તરવોની સાથે રંગભૂમિનાં તરવોનું સંકલન આવશ્યક છે. નાટકમાં સંગ્રહ કલાને પ્રાધાન્ય અપાય છે. નાટ્ય લેખક પોતે પ્રસંગ, પાત્ર કે વસ્તુને વિકસાવી શકતો નથી. પોતે અહીં તટસ્થ રહે છે અને પાત્રદ્વારા નાટકનાં અન્ય તરવોનો વિકાસ થાય છે. નવલકથા એ વિપુલ સાધન છે અને તેમાં સ્થળકાળનાં વર્ણન માટે પ્રધાન અવકાશ રહે છે. વળી નવલકથાકાર પોતે પણ પાત્ર, પ્રસંગ અને વસ્તુવિકાસ માધી શકે છે. આંગ્રજ વિવેચકો નવલકથાને ગજવામાં રાખી શકાય એવું 'રંગભૂમિનું સમૂહ' (Pocket Theatre) ગણે છે. કારણ કે તેમાં નાટકને અનુરૂપ વસ્તુ હોવા ઉપરાંત નટ, પહેરવેશનું વર્ણન, દૃશ્યવર્ણન વગેરે હોય છે. આમ નવલકથામાં આદર્શ આકર્ષક તરવો હોવાથી જનરૂચિ નાટકને બદલે નવલકથા તરફ વળે એ સ્વાભાવિક છે.

નવલકથાને કલાદેહ મુખપરવે કરીને છ વસ્તુથી ઘડાય છે. વસ્તુ, પાત્રવિધાન, વાર્તાલાપ, સ્થળકાળનાં વર્ણનો, નવલકથાકારની કથનકુશળતા, અને નવલકથાકારનો જીવનસંદેશ.

નવલકથા એટલે સુસંગઠિત મતેરજ્જક કથા. વસ્તુ એ તો નવલકથાનો બાજ દેહ છે. નવલકથાના કલાદેહના અન્ય પ્રધાન તરવો વસ્તુને સજીવતાની સાથે શેષકતા અર્પે છે. નવલકથાનો સ્થૂળ દેહ તે એની વસ્તુ છે. જનતકારના વિખ્યાત નવલકથા મલકો ટીકન્સ, થોર્સ, જ્યોર્જ ઇલીયટ, હોર્સ, ડુમા, ટોલ્સ્ટોય, એમની મહત્તાનું કારણ સૌથી પહેલું એ એમની વસ્તુ ચૂંટણી છે.

નવસકથાની વસ્તુ નકકી કરતી વખતે એક ખાસ એ શબ્દવાનો છે કે વસ્તુની અંદર આવના પ્રસંગો અને જીવનમાંથી સાંપડતા પ્રસંગો વચ્ચે સુમેળ સમાવો જોઈએ. જીવનના જે કોઈ પ્રસંગને નવસકથાદાર સાહિત્યસ્વરૂપે અપનાવવા ઇચ્છે તે પ્રસંગથી પોતે વાંકે દોવો જોઈએ, જે વસ્તુનો એને પરિચય ન હોય તેને તણ દેવી એ જ ઇચ્છુ છે. જીવનની વિશિષ્ટ પાસાંનો અનુભવ નવસકથાદાર રચનુભવથી જ પ્રાપ્ત કરી શકે એ માન્યતા જૂઠ્ઠા જાણી છે. અનેક અવનવા પ્રસંગોની માદિની પુસ્તકોના વાંચનથી અગર અનુભવીએ સાચેના વાર્તાસ્થ હાસ મેળથી શકાય છે. એટલે સાચો પ્રતિભાશીલ સર્જક આવું અનેક વિષ જાનઅજાણ એકઠું કરીને પોતાની આર્થ કલ્પનાબજે, પોતે જેને રચનુભવ નથી કર્યો એવી વસ્તુઓનો પણ વાસ્તવ જીવન સાથે સુમેળ જળવાય એવા સ્વરૂપમાં સાહિત્ય નરીકે અવનારે છે.

નવસકથાની વસ્તુની રજુઆત તરફ દષ્ટિ ફેંકતા આપણને સામાન્ય રીતે બે પ્રકારની વસ્તુવાળી નવસકથા સાંપડે છે. (૧) સુસંકલિત વસ્તુ (Organic Plot) વાળી (૨) સિથિલ વસ્તુ (Loose Plot) વાળી.

સુસંકલિત વસ્તુવાળી અને સિથિલ વસ્તુવાળી નવસકથાઓ એમ બે વિભાગમાં જ બધી નવસકથાઓને સમાવી શકાય નહિ. કારણ કે શુદ્ધ સુસંકલિત વસ્તુવાળી નવસકથાઓ અથવા તો શુદ્ધ સિથિલ વસ્તુવાળી નવસકથાઓ તો જુદા જ એકઠી દોષ છે. જાંવ એ બંનેના મિશ્રણથી બનેલી નવસકથાઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં દોષ છે.

સુસંકલિત વસ્તુવાળી નવસકથા શું ખ્યાલવડ દોષ છે. આંતરસાહિત્યમાં આવી નવસકથાઓ રોપનાં સૌથી પહેલી દષ્ટિ વિખાત નવસકથાદાર શીક્ષીતરી રામજેન્સ નામની નવસકથા પર પકાઈ આપણને હાજે છે કે અનેક પ્રમંગો અને રિપુષ પાત્ર સમરિવાળો આ નવસકથાના સર્જકનું જનોણું અગિયત્વ એને પાને પાને તરવરી રહ્યું છે. આવી જ સુસંકલિત વસ્તુવાળી

નવસકથાઓમાં કાઠન્ટ એફ મોન્ટેક્સેટો, અરેબીઅન નાઈટસ, બ્લોક હાઉસ, પાટલુની પ્રજ્વળતા, મુશ્કરાવેનો નામ, રાખધિવાજ વગેરે નવસકથાઓની રજુના અરથાને ન જ અણ્યાવ.

પરંતુ સુસંકલિત નવસકથાના દેડમાં રહેલ કેટલીક મુર્ખાનો નિર્દેશ કરી વિના પણ ચાલે નહિ. આ પ્રકારની વસ્તુની રજુઆત ઘણી વખત મંત્રુત્વ ચર્ષ કરતાં વાચકને કંટાળો આપે એ રવાનારિક છે. પ્રસંગોનું ધનવત્ સંકલન કરવાની કૃતિમાં કલ્પકાર અનિવેચ્ય વસ્તુની વિપુલગ્રાધારી થકે છે, પરિણામે સપ્રમાણતાનો અભાવ, કૃતિમતા અને અસ્વભાવિકતાની સાથે કલાજન થાય છે. વળી કલાકારનો આવી વસ્તુ તરફના પક્ષપાતથી કેટલાક વિરુદ્ધતા યાચતા પ્રસંગોમાં કલાભાસ અવરે છે અને પરિણામે કૃતિમ સમભાવના દર્શક પ્રસંગનું વૈવિધ્ય અણ્યાવ છે.

સિથિલવસ્તુવાળી નવસકથાના વસ્તુની જુથમુષળી જાણામય અને દારૂપંથ ચાલી આવતી નથી. વસ્તુનો એ સજંગ નરૂનો ભંડારી કદાચ મટે એવી નવસકથાઓ સખાતી નથી. આવી નવસકથામાં વસ્તુવાદ ધામે ધામે વહે છે કોઈ દિશાનિર્ધારિતી ઝરણાપે વહેતી સરિવાતી મંદના, એ સરિવાતું કીનગ આકાશ યાવાચરજ, કવચિત ધનકારથી થતું નાચૂંચત અને વિશાળપરમાં પડી રહ્યા પડી પીરમંભી માત્ર સાથેનું મીલવ જેનું મધુર લાગે છે એવી જ મને રજાના આ નવસકથાની વસ્તુ સરિવામાંથી મદલ વાચક અનુભવે છે. સિથિલવસ્તુ વસ્તુવાળી નવસકથાઓ અર્થસમાધિવમાં તો પુષ્કળ છે અને તેમાં કાનુ પારજ પણ મચવાઈ છે. રાખીન્સાદેઓ, જેસેએન્ડ, શારિક રેન્ડમ, મેનિફિર, આરિ પ્રસિદ નવસકથાઓ સિથિલવસ્તુ વસ્તુવાળી છે. સરસ્વતીચંદ, મામલતમી, મંજુવતી, પ્રાપ્તિત, મેરા તારાં વદેતાં પાણી, એવલજ વગેરે નવસકથાઓ સિથિલવસ્તુ વસ્તુવાળી નવસકથાઓ મુખ્યતરીકે માહિત્યમાં પણ છે.

જાગૃત પક્ષપાત કરતાં તેના બીજા બે પ્રકાર જ

ધર ધરે છે. (૧) સાદી વસ્તુ (૨) સંકુલ વસ્તુ.

નવલકથાની મુખ્ય વસ્તુ કેટલીક વખત એક જ વસ્તુ વધારે કથાઓના સંકલનથી બને છે. સાદી વસ્તુવાળી નવલકથામાં માત્ર એક જ સંગ્રહ કથા હોય છે. પરંતુ સંકુલ વસ્તુવાળી નવલકથામાં અનેક પ્રસંગોવાળી બે ત્રણ કથાઓ કલાપૂર્ણ રીતે સંકલિત થયેલ હોય છે. આવા પ્રકાર તરફ વાચકવર્ગને ખાસ પક્ષપાત હોય છે અને તેના સર્જકની પ્રતિભાની કસોટી પણ આવી કૃતિઓમાં જ થાય છે. બહોંક હાઉસમાં ત્રણ કથાઓને સાંકળી લીધી છે. આપણા પ્રતિભાસંપન્ન નવલકથાકાર ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદ્રની વસ્તુની ફક્ત પૃથ્વીનું દર્શન કરાવતાં રા. બ. ક. કોડેરે પૃથ્વીનું જટાકલાપમાં સંકલન છતાં એક એક સ્વતંત્ર એવી પાંચે જટાનું કથાપૂર્ણ પૃથક્કરણ કરીને એની કથોને છુટી છુટી ઉલ્લેખીને પાછી સંકેશી લખીને આપણા એક પ્રયત્ન પકિતના નવલકથાકારની અણુભોક્ષી કૃતિની મહત્તા સ્થાપિત કરી છે.

નવલકથાની વસ્તુ વિશે આટલું વિસ્તૃત નિરૂપણ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ વસ્તુનું મહત્ત્વ વધે છે. પરંતુ સામા કલાકાર સમગ્રે છે કે વસ્તુ તો માત્ર નવલકથાનો સ્થૂલ દેહ છે. એનો આત્મા તો અદૃશ્ય અને અગ્રંથ રીતે વાચકહૃદય જ સમગ્રકૃતિમાંથી શોધી લે છે. વસ્તુના પૂર્ણરીતે જો વસ્તુને જ આત્મ ગણી લે એટલે કે સમગ્ર કલાતરંગને અવગણીને કથાપ્રવાહમાં જ એવાંવાંની તરખેટા બતાવવામાં આવે તો તેમાં કલાકારને અને તેની કલાભાવનાને ધૂરનો અન્યાય થાય. નવલકથાની વસ્તુના સ્થૂલ દેહમાં પ્રાણ દેહનાર પ્રયત્ન તો તેના સર્જકની પાત્ર દષ્ટિ છે. એટલે હવે આપણે નવલકથાના કલાવિધાનમાં અગત્યનું બીજું અંગ પાત્રવિધાન પર આવીશું.

કાષ્ઠપણ નવલકથાકારના પાત્રનિરૂપણમાં આપણે અપેક્ષા રાખીએ એવું કંઈ હોય તો તે એના માનસ સંતાનની સંખ્યાના એની નવદસુદિને પાત્ર પાત્ર

આપણે નિહાળવા પ્રમદીએ તે છે. પાત્રના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર સહેલાઈથી પાડી શકાય.

(૧) મુખ્ય પાત્રો (૨) ગૌણ પાત્રો:

મુખ્ય પાત્રોને નિક્ષાવત્ વિશાળવસ્તુ (Vast canvas) ની જરૂર છે. 'સુજ્ઞાતો નામ' માં પરશુરામ, માનકુન્દર શેઠાણી કે મદનપાળ જેવાં પાત્રોની પ્રજ્ઞાનાં નાનાં પાત્રો ક્યારેક દેખાદે છે તેને વસ્તુ નિહાળવાની જરૂર નથી. પરંતુ કેટલીકવાર સાચો કલાકાર તેના ગૌણ પાત્રોથી અમર થાય છે. સંક્ષિપ્ત અથવા સ્વનકળા નાના પાત્રોમાં દેખાડી શકાય છે, માનવમાનસની અવપરી મૂલ્યો (subtleties and psychology of human life) મુખ્ય પાત્રોમાં દર્શાવી શકાય છે.

પાત્રના દેહનું ધડતર:

પાત્રના દેહનું ધડતર બે પદ્ધતિથી થાય છે

(૧) પૃથક્કરણી પદ્ધતિ (૨) નાટ્યસ્વરૂપની પદ્ધતિ.

પહેલી પદ્ધતિદ્વારા નવલકથાકાર પોતે પાત્રને રજૂ કરે છે. પાત્રની લાગણી, ખાસિયત, વિચિત્રતા અને વિચિત્રતાનું નવલકથાકાર પોતે પૃથક્કરણ કરીને પોતભી રીઝા પણ સાથે રજૂ કરે છે. આ પ્રકારની પદ્ધતિમાં ઉત્તમ દખ્ખો ગોવર્ધનરામનાં પાત્રવિધાનનો સદૃશ અભ્યાસ કરતાં આપણને સાંપડશે. માનવચર, અર્થદાસ, મર્ચન્ટની, સુણસુંદરી, ધનધાર, ચંડિકા વગેરે પદ્ધતિનું અભિવ્યક્ત આ પદ્ધતિથી થયું છે.

નાટ્યસ્વરૂપની પદ્ધતિદ્વારા નવલકથાકાર પોતે પાત્રનું ધડતર કરી શકેતો નથી. અહીં તો પાત્રનો દેહ પ્રસંગોના નિશાસ સાથે, અન્ય પાત્રોના વાર્તાલાપદ્ધતિ અને પાત્રના પોતાના કાર્યદ્વારા બ્રહ્મણ છે. આ પદ્ધતિના પ્રખર ઉદાહરણ તો આપણા અત્યંત નવલકથાકાર મુન્શી, મોનમ, મુન્શમ, કાકે, મંજરી, ત્રિવિજયપાળ, ઉલેમહેતો આદિપાત્રો વાર્તાલાપદ્ધતિ, પ્રસંગદ્વારા અને પોતાના કાર્યદ્વારા આપણી સમક્ષ જાવંત અને ધમકતી માનવ પ્રતિભાઓ જેવાં લાગે છે. વર્તમાન કલાવિવેચકની

દષ્ટિએ પાત્રનું આ પ્રકારનું બાહ્ય પ્રદર્શનાય નહાય છે.

પાત્રના પ્રકારો:

નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિમાં માનવ સંસ્કૃતિના વિશાસ સાથે ખૂબ વૈવિધ્ય આવેલું. આદર્શવાદ અને વાસ્તવવાદ આ બે ભાવનાઓનું અયથ્યથા યુગેયુગે નવલકથાએ આપણી સમક્ષ આવું થાય છે. એક ભાવનાથી કંટાળ્યા પછી બીજી તરફ આશ્રય આકર્ષાય છે. એટલે સાહિત્યમાં પણ એ બે ભાવનાઓવાળાં પાત્રો આપણા દષ્ટિપથ પર તરતરી રહે છે. ઈબ્સેન, ગોર્કી વગેરેની પાત્રસૃષ્ટિ પર નજર ફેંકતાં વાસ્તવદર્શી પાત્રો આપણને સંપર્કે છે. ન્દાનાલાસનાં પાત્રો એક ભાવનાના મૂર્તસ્વરૂપે આપણી સમક્ષ રજુ કરતાં છે. નવલકથાકાર આ બે પ્રકારનાં જ શુદ્ધપાત્રો ચિત્રવાને બારે એ બંનેનું કલાપૂર્ણ મિશ્રણ સાથે તો અપમંપરે લઈ જતારી વાસ્તવિકતા અને નિરાશાજનક ગળતરામિ આદર્શ ભાવનાથી ઉપજતો નિર્વેદ શમી શકે. પાત્રનાં આ બે પ્રકારો ઉપરાંત વ્યક્તિ-પ્રમાણપાત્રો (Typical) વર્ગપ્રધાન પાત્રો (Class-Portrait) સ્થિતિચ્યૂત પાત્રો (Stagnant) વિપ્રસ-શીલ પાત્રો (Evolutionary) માનવ સ્વભાવની અદ્યત્ત શૂંચિવાળા પાત્રો, સાદાંપાત્રો, સર્વશક્તીન પાત્રો, યુગજ્ઞી પાત્રો, વિચારપ્રધાન પાત્રો, કાર્યશીલ પાત્રો, સુસંગતપાત્રો (Consistent) અસંગત પાત્રો, વગેરે અનેકરીતે પાત્રોનું વર્ગીકરણ થઈ શકે.

પાત્ર સર્જન ક્રમશઃ અને ધીમે ધીમે થવું જોઈએ. કમળની પાંદડીઓ જેમ વિસ્ફોટ છે તેમ પાત્રોનો વિકાસ ક્રમેક્રમે અકેક પાંડી ઉધડવાં થાય છે. પાત્રનું જીવન જ એના દેહનું ઘાતર રહે છે પ્રમોદની સાથે પાત્રનું જીવન ક્રમશઃ વિકાસ પામે છે. સાચો કલાકાર પાત્ર અને વસ્તુનો દોરા વણી દે છે. પાત્રની પાંખડી ઉધડતી જાય અને વસ્તુનો વિકાસ થતો જાય છે. જીવન અને પ્રસંગ સંકળાયેલ છે. પ્રસંગ પાત્રને ધકે અને પાત્ર પ્રસંગને ધકે છે.

વાર્તાલાપ:

નવલકથાનાં બે પ્રધાન તરનો વસ્તુ અને પાત્રવિધાન વિશે આવડું જેમાં પછી એ બંને તરવેને ક્યારેક આપનાર ત્રીજું તરવે તે નવલકથામાં આવતો વાર્તાલાપ. વાર્તાલાપદ્વારા વસ્તુનો, પ્રસંગનો વિશાસ થાય છે એટલું જ નહિ પણ આપણે ઉપર જેમું તેમ નવલકથાની પાત્ર સૃષ્ટિને સરળતા અર્પવામાં પણ વાર્તાલાપનો ફાળો ઓછો નથી. નવલકથા એ દુર્લભયુગના સાહિત્યમાં વિપુલ છતાં કલાપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. તેમાંથી દુર્લભકલાના આદર્શો નિહાળતાં વાર્તાલાપની સ્થોતતા, સંરેકારિતા, અને માનવજાતીની અદ્યત્ત શૂંચની રજૂઆત એ સાહિત્યના કક્ષાવસ્તુનાં આવશ્યક તરવો છે. લા મિઝ-રેનલ કે રેબલ ઓફ ટુ સીટીઝ, હેની એસમન્ડ કે ધી ઇગ્રેસરટ જેવી કૃતિઓમાં વાર્તાલાપમાં જે ચમક છે તે યુગસતી સાહિત્યમાં શોધી જડે એમ નથી. આપણે ત્યાં એકાદ બે નવલકથાકારેની અમુક કૃતિઓ બાદ કરતાં યુગસતનો વાર્તાલાપ જુદું શિથિલ લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં કેટલીક જગ્યાએ સૌથી પહેલો સારો વાર્તાલાપ દેખા દે છે. ન્દાનાલાસે તેમાં શુદ્ધ આથી અને વાર્તાલાપમાં ધીરજીનાં ચેતન મુશ્કેલીએ આપ્યાં. જુદાજુદા ઉમરવાદીઓ, યશવંત પંડ્યા વગેરેએ તેમાં ઈબ્સેન અને શે ના વાર્તાલાપમાં જે પ્રકારના ભૂંદિતા ચમકારા દેખાય છે એવી ચમક યુગસતી સાહિત્યમાં પ્રથમ અણી. અજબ ભાવના સાથે કલાપૂર્ણ વાર્તાલાપ રમણલાલ દેસાઈની નવલકથામંડિતી સંપર્કે છે. મમરપર્યાં ક્રાંતિકારી વાર્તાલાપ શ્રી મેઘાણીએ 'નિરંજન' અને 'વસુધેવના વહાણાં દવસાં' માં બતાવ્યો. આમ વાર્તાલાપનો વિકાસ આપણા સાહિત્યમાં થતો જાય છે. અને એ તરવો જેમ વધુ વિકાસ થાય તેમ તેમ નવલકથાની વસ્તુ અને પાત્રસૃષ્ટિને વધુ કલાપૂર્ણ તરવે સંપર્કે એ નિર્વિવાદ છે.

સ્વયંકથાનાં વસ્તુનો:

વસ્તુ, પાત્ર, અને વાર્તાલાપ એ ત્રણ તરવો નવલ-કથાનાં પ્રધાન અંગો છે. પરંતુ એને બોધ આપનાર

આજીવનકાળે વપરાતાં તરવો તે સ્થળકાળવર્ણન, સમાજવર્ણન અને પ્રકૃતિવર્ણન છે. સર વોલ્ટર ડેવિડ, શેક્સપિયર, ઘેકર, પ્રીટોંગ આદિ આગે સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં આ તરવો આકર્ષક રીતે વર્ણવાય છે. રીકન્સના નવલમાં ૧૮-૧૯ મી સદીનાં લોકનું વર્ણન છે. આપણે ત્યાં વર્ણનોની શરૂઆત કરણધેલાથી થાય છે. પરંતુ તેમાં રહેલ સમાજવર્ણન વગેરે મૂળ વસ્તુથી છૂટી પડી જાય છે એટલે એ અનાવશ્યક અને અપ્રાસંગિક લાગે છે. મુન્શીની નવલોમાં અર્ધ ઐતિહાસિક દર્શન રજુ થાય છે એમાં સમાજવર્ણન વર્તમાનસ્થિતિથી ખુબ દૂરનારું નથી. ઐતિહાસિક નવલોમાં સમાજવર્ણન તે સમયનું સાચું દર્શન કાચનારૂ હોયું જોઈએ. જ્યાં તેમાં પ્રકૃતિવર્ણન પાત્રના માનસને અનુકૂળ હોયું જોઈએ, સ્થળકાળનાં વર્ણનમાં અગ્રેષ્ઠ હાથ જોડી ગયેા હોય એવા નવલકથાકાર મેઘાણીની તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ કૃતિ "સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી" એ એક અનુભવ કરતા યોગ્ય કૃતિ ગણાય.

નવલકથાકારની કથનકૃતિશક્તિ કે શૈલી :

નવલકથામાં વસ્તુ પાત્ર અને વાર્તાગ્રામ એ એના દેહ છે એ હેતુનાં આજીવનું તરીકે સ્થળકાળ વગેરેનાં વર્ણનોનો ઉપયોગ થાય છે તે ઉપરાંત લેખકની કથનકલા કે શૈલી એ પણ નવલકથાનું અવલોકન છે. નવલકથાકાર ત્રણ રીતે કથનકૃતિશક્તિ દાખવે છે. (૧) નવલકથાકાર પોતે જ એની અંદર કથાપ્રવાહના સંચાલક બને છે તે સાદી, સીધી કથનકથા વધુ પ્રશંસા પાત્ર નીવડે છે. અલગન આવી નવલકથામાં કથાવર્ણન તરત તો નાટ્યસ્વરૂપની પ્રકૃતિથી જ જળાય છે અને એજ રીતે વાર્તાલાપને પ્રાધાન્ય અપાય છે એટલે વસ્તુ અને પાત્રનો સાથે વિશ્લેષ થાય છે. પરંતુ નવલકથાકાર પોતે આવી નવલકથામાં પાત્રરૂપે નહિ આવતાં એક જુદી વ્યક્તિ તરીકે, પોતાના હકકી રૂપે અહીં આવી શકે છે. પોતાની સર્જક સ્થિતિ વિશિષ્ટતાની સાથે એમાં આવતાં પાત્રોને વેધકતા

અર્થમાં પોતાની ટીકાને અહીં રચાત અપાય છે. (૨) નવલકથાનો કથાપ્રવાહ ખીણ રીતે પણ નવલકથાકાર પદારી શકે છે. આત્મચરિત્રની જેમ અહીં નવલકાર પોતે એકાદ પાત્રમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ આપે છે અને મજી નવલકથાના અનેકવિધ પ્રસંગનું સંકલન કથાવર્ણન રીતે સાધે છે. "ડેરીઝ કોપર રીડઝ" એ રીકન્સની અદ્ભુત કૃતિ આ પ્રકારની નવલ રચનાનો સાદર નમૂનો છે.

(૩) નવલકથાની કથન શૈલીની ત્રીજી પ્રકૃતિ તે પારોક્ષિક કથાપ્રવાહ. વ્યક્તવાની છે, આગેલ સાહિત્યમાં રિચાર્ડસન અને સ્મોલેટનાં નવલકથાઓ આ શૈલીમાં સર્જક છે. તેમાંની કેટલીક તો સુદૂર કૃતિ તરીકે અત્યારે પણ આવકારલાથી યથા પડે એવી છે.

આ ત્રણ શૈલીમાંથી પહેલી શરી એ વધુ મનોરંજક અને કથાવેષક છે, છતાં આજીની એ શૈલીમાં પણ નવલકથા લખવાના અખતર કશામાં આવે તો સાચા સર્જકને તે કંઈ કપડું કાપું નથી. છતાંસાનું સાતત્ય (Sustained interest,) અમૂલ્યમય વસ્તુ, ગૂંચળ ચિત્ર યંત્રી જાય એવા પ્રસંગનું આલેખન, સ્વચ્છ કલાદર્શન, સ્પષ્ટદેશોનું બાહુલ્ય વગેરે આવશ્યક તરતવોની સાધના એ પણ નવલકથાની કથનશૈલીનાં બહુ અગત્યનાં અંગ છે.

નવલકથાકારનો જીવનસંદેશ :

નવલકથાનું છેલ્લું જતાં અંગતમનું તત્ત્વ તે નવલકારનો જીવનસંદેશ છે. દરેક દરેક સર્જકનું બ્યક્તિત્વ એની કથાકૃતિમાં અનુપમે આવી જાય છે. સાહિત્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે, મધ્યઆરોહકના આ ધરને નવલકથાકાર પોતાની કૃતિમાં ચરિતાર્થ કરવા તલસે છે. કારણકે જીવન એ જ એની કથાની વસ્તુ છે. જીવન વિષે નવલકથાકાર જે કંઈ વિચારે તે જાણે અનાપરે એની કૃતિમાં આવ્યા વિના રહે નહિ અને એ જીવન દ્રષ્ટિ એની વસ્તુ અને પ્રત્યક્ષરૂપિની સાથે એકતા સાધવા વિના રહે નહિ. પરંતુ નવલકથાકારનું બીય અમૂલ્ય આવનારો પાછળ ધસવાવાનું નથી, એની કલાસિદ્ધિ તો

ત્યારે જ ગણાય કે ત્યારે તે જીવનમાં મૂર્તિમંત રજૂ થઈ પ્રાપ્ત થતા સત્ય પ્રસંગોની સાથે સ્વચ્છેદનિર્ધીયો પોતાની નીતિલાવનાને નૈસર્ગિકતાથી અવતારે, વસ્તુપ્રવાદમાં અને પાવવિગ્રહમાં આપણુ રૂપ ઘટ પડે એ રીતે ભેદ આપવા આવતાં હોય એવી પદ્ધતિને બદલે નવલકથા-કાર વસ્તુ અને પાત્રદ્વારા પોતાની શીલ્પશૈલી રજુ કરે અને કવચિત કવચિત પોતે સીધી રીતે પણ વિચારો બાજન કરે એ ઇચ્છનીય છે. અત્યારની કલાદષ્ટિએ ભેદો નવલકથામાં નીતિલાવના એવી રીતે રજુ થવી ભેદને કે જેથી સમમૂલિત વચ્ચાદ રહેતાં આપોઆપ વચ્ચેની નીતિલાવનાને તે સ્પર્શ. નીતિ અને કથાનો સંબંધ સ્પષ્ટ છે. કથા એ જીવનમયી પર્ગદ છે. જીવનથી તે પોષાય છે અને એ જ કથા ફરીથી જીવનમાં રસ રેડે છે.

નવલકથાનો કલાદેહ તેના મુખ્ય મુખ્ય અંગોથી બની રીતે ધણથો છે એ આપણે ઉપર ભેદુ લીધું. આ નિર્મલનો ઉદ્દેશ પણ એ પ્રધાન અંગેલું દર્શન કરાવવા પૂરતો જ છે. નવલકથાની કળાના અભ્યાસને

આપણું માર્ગદર્શન પૂરતું માનીશું. આપણા સાહિત્યની આ અતિ મહત્ત્વની કળાની ચાહુ સ્થિતિ તપાસતાં આજના કિરણોથી આપણા સાહિત્યવસિક નરનારની આત્મભૂત યજ્ઞવતી દેખાય છે. અલગત પ્રતિભાશીલ સર્જકો તો સૈકામાં લાગે એક કે બે જ ને છે, અને વધારેની આજના રાખતી એ વ્યર્થ છે.

અંતમાં નવલકથાનું કલાવિધાન એ વિષય પૂરું દેખાદર્શન કરાવના પછી કળાના ઉપાસકોને એક વિચારિત કરવી અરજીને નહીં ગણાય. ખીજ કલાવિદોની માફક નવલકથાકારોને પણ તેમની કળામૂર્તિમાં જળવાએલ કલાધોરણને યોગ્ય માન આપવું ભેદભરે. બધા નવલકથાકારો પ્રથમ પંક્તિના જ હોય એ બનવું અશક્ય છે છતાં પણ નવાં નવાં આપણા આભાને સ્પર્શે અને મનોરંજક નીવડે એવું તત્ત્વ હોય, નવાં નવાં સત્ય, અનુકંપા અને ઉદેશનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર લાગે ત્યાં ત્યાં એ કૃતિના લેખકને કલાવિદ તરીકે માન આપવું ભેદભરે.

ઉ ધા ૩

ધન ખાંધી અંતરમાં છાંય
દિશાલાન ગયું મૂલાઈ
ભતો છુલો રાહ મહાઈ
કર ને તાત। ઉવાડ.

અજાત અધારાની ખૂબ ડંખે
તેનાવર આતમ ના જાયે
પીલાતો એ ઉવાડ અંખે
કર ને તાત। ઉવાડ.

શ્રી. સાંદીપનિ

૭૧ મહા ગામમાં સ્ત્રીમાણસને માનાર્થે બહુવચનમાં થતું સંબોધન જે લાગકાત અને વચન માગી લે છે તે એમનામાં નહોતાં, છતાં તે છત્તાં ત્યાં સુધી સૌ નાનું મોટું તેમને બહુવચનમાં જ બોલાવતું, જોકે એકવચન વાપરીને રેખાચિત્ર લખતાં હું જરા મોઝગાસ અનુભવું છું, પણ મેંય તે છત્તાં ત્યાં સુધી તેમને બાવીશ કહીને જ બોલાવ્યાં છે એટલે આજ તૂંતર વાપરીને તેમના જ પેલા છત્તાં નહિ કરાવું.

અને તૂંતર વાપરું તો હું 'બાવીપૂર્વક માનું' છું કે એ જ્યાં હોય ત્યાંથી બાવીને મારી ખખર લાઇ નાખે-બીજી કોઇ રીતે તો એ બાવી શકે એમ નથી જ પણ સ્વપ્નામાં તો મને ન જ હોડે. કોડવાથી છૂટી ગયેલા વાળ, ભવંકર ભૂભંગ, અને કમકમતા હાલિ વંદાળની ઝડી જેવાં આવીને તેઓ મને પકડી પાડે, એક દાંધે મારા કાન પકડે, અને બીજી દાંધ કોઇ સરમુખવારની છટાથી હવાવતાં હવાવતાં મને નેઠલી ચોપડાય તેટલી થપાશે ચોપડે, તેમ કરતા થાકે એટલે મારી પાસે 'જૂઠી ગયો લાઇચાખ' કહેવારવે, છેવટે એક અમણ ભૂભંગ કરી હોક પીસે ને નાક પર આંગળી મૂકી મારા તરફ એક અંધારજરતી દ્રષ્ટિ નાખીને અદ્ય ઘડી જાય. આજે આ કષ્ટના ભને રહી પણ તે અનાધાર નહિ હોતાં અનુભવમંડિત છે.

ગામના મહાદેવના અભણ અને અણધાર પૂનરી કલ્યાણગર બાવાનાં એ ધર્મપત્ની. પૂનરી તરીકેનું બાવાજીનું જીવન ગામજનનીમાં લે તેવું નહોતું, ચૈતલ્ય ખાતર એ બોળાનાથને રીઝવતા, અને એ ચૈતલ્ય ખાતરની રીઝવણીમાં જ બાવીજીને જરાયે રસ નહોતો. કોટુમ્બિક જીવનને માંડ નભાવતી બાવાજીની ભગવી ઓળખાનાં માત્ર એ લાગીદાર હતાં, જીવનવિચલનાં નહિ. અને એ જીવનવિચલનાં નહિ તો જીવનરસનાં તો ક્યાંથી જ હોય! પણ બાવીજીને રસ શેમાં હતો તે કહેવું જ મુશ્કેલ બની જાય છે, અર્થાત કશામાં નહોતો એમ કહેવું પણ વધારે પડતું નથી.

મધ્યમ કદની ઝાંખરા જેવી એમની ઘડિયાળીં મૂળા હંમેશાં મેલખાઉ વસ્ત્રોથી ઢાંકતા ખાતર દોકેલી રહેતી આજી, દૂંઝા, જૂખરા અને બરછટ વાળ એ હોળતાં ચોળતાં

ખરાં પણ વિરહિણીની વેણીની જેમ એ સદાય એક
ગઈ બાંધેલા રહેતા અને હાથે જ તેજ ધૂરેલા પાખતા,
નખથી શિખ સુધીનાં સૌભાગ્ય ચિન્હોમાં ભડા લીલા
કાચની માત્ર એ પાસાદાર બંગડી જણાતી; પણ તેનો
૫ મેળ તેમના હાથ સાથે ખાતો નહોતો લાગતો.
કોઈ વિધવા પોતાના હાથપર એકાન્તમાં બંગડીએ
ચડાવે અને હાથમાતા તે જોઈ જતાં પ્રથમ નજરે
આપણને જે કમેળ લાગે તેવો કમેળ દર્શાવે તેમના
હાથ પરની બંગડીએ જોતાં લાગતો. નાક કાન
પીંધાવેલાં હતાં ને કાંટા સોળીયું કચેરે હતાં પણ
તે કદી પકેરતાં નહિ. તેમનાં વાન અને રતિએળી
સાથે ફક્ત એ જ વસ્તુઓ મને મેળ ખાતી લાગતી.
એક જમણા પગના અંશુકાએ પહેરેલી રાજાની મંચેલી
વાંટી અને બીજી સૂત્રી હાતીનાં હાકમાં સાથે અયડાવું,
કાળા જીનના ઘોરામાં પરીવેણું શોકપપમણું.

વારતહેવારો, કથાવાર્તા, મેળા, ઉનાળાંચિ, નવરાત્રિ,
જાંઘેયા, રામલીલા, કચેરે ગ્રામસુલભ રમણાંત્રિના
અગ્રાપતિ તેઓ કદી અવિરત્ય કામચલાં નહિ. એક
જવા જેવું લાગે ત્યાં રૂપાકૃત્વા જતાં, ફટતી વેળા
બેરાંતા ઘેરાવાની મોખરે ન જીભાં રહેતાં દર્મણાં એ
પાછળના ખૂણે જીભાં રહેતાં અને ન આવે હાતીને હાથ
અડે એટલું હલન ચલન કરતાં. મેં વાળવાની કળા
તેમને સાધ્ય નહોતી એટલે તે ક્રિયા તે સદાશ્ચી દૂંકમાં
પતાવતાં. પણ ત્યારે ૫ તેમને આંસુ આવતા હશે કે કેમ
તે હું કદી શકતો નથી. તેમના મેં પર ઉભળાં નહિ ને
આજ રિમતની હાથેરી ૫ નહિ. આખોમાં ચાંચર્ય,
ખનુરામ અને અમી નહિ પણ વેરાગણું વિદ્વાદ અને
નિરકારકુત છતાંય ગૌરવભર્યું સ્વાસ્થ્ય, મતિમાં
છી સુલભ ડોલન કે લચક કરતાં પુરો સુલભ વેગ
અને દલતા વિરોધ.

તે બહુ એછું બોલતાં પણ એણે ત્યારે એક
જટકે જે ફટકા કરતાં. ગામની કોઈ જી તેમની છાંયે
મધ્યમાં ઉતરતી નહિ. મહાદેવના વડીલ સંખમિની
ચર્ચા કરતા પંચ બેથું મળ્યું. “હોય ત્યાં પણ તે

ભજમ વચ્ચે કપાળ સુધી ઓઢીને જીભાં રહેતાં અને
જી સુલભ કોઈપણ તત્વને બદલ નહિ પડતા દેતાં દૂંકી
પણ મુઓટ દીલો કરીને ધોરી મજમતાયા આદર્શ
જતાં. પોતાના કામચણ વર્તનથી ગામને કે વ્યક્તિને
નુકસાન, અન્યાય યા અપમાન ન થઈ એણે તેની તે
દરેક ફાલે દરકાર નાખતાં પણ ગામ લા વ્યક્તિનું
તેમના તરફનું એવું વચણ તે સાંખના પણ નહિ.
એવા પ્રસંગે તેમની મુઠ્ઠી જાંખરી કાયામાં ચંડીતો
વેગ આવતો, ને છલ કુદ ધીની ધાર ધારણ કરી.

પણ ખતે ત્યાં સુધી ખાલીછતું નામ કોઈ લેવું જ
નહિ કરત્યે ગામને પૂઠારી નરીકે કલ્યાણગર બાવાનો
જેટલો ખપ હોતો તેથી સવિશેષ ખીછ રીતે ખાલીછનો
હમે. દારીકે ધરોને લઈને લાંબી યા દૂંકી મુલત
માટે બીધી જ્યારે કામ થઇ છે તેવું ન હોય ત્યારે
દરેક જણને ખાલીછની ગરજ પડતી. ગામમાં પાચી
અને દળણાને પ્રખર શહેર જેટલો સરળ નથી. ગામમાં
જીમ ખેડૂત રાટલા સારે આખો દિવસ ભાવનાં
લકડાં ફાડે છે એ વાત સાચી, પણ ખતરી ત્યાં સુધી
પોતાની ધરવાળીને ખીજના ધરણું પેસા લખને કામસાજ
કરવા તે નહિ જ મોકલે, અને ખરેખર એટલે જ સમય
દરેક ગામમાં તેની વસ્તીના પ્રમાણમાં આવું કામ
કરનાર એક યા બે ચાર જણનાં નામ મુકરર જ થઇ
અથવાં હોય છે. અમારા ગામમાં ખાલીછ એવાં
એક જ હતાં.

તેમની પાસે પાણી ભરાવડું હોય તે પ્રથમ
તેમને ત્યાં જતીને વિનમ્ર બાઈમાં વિનંતિ કરવી પડે,
પછી ને જે સમય આવે તે જ સમયે ધરના એક
ખાણે ઘેર લાખર રહેવું જ પડે, તે આવે એટલે
આખું આપણી મેળે જ પાણીઆરામાંથી ખેડું અને
દોરડું લાવીને તેમના હથમાં ચૂપાં પડે અને દરેક
ખેડુ જીવરતા ને રેડી આપવા નિશ્ચર રહેવું જ પડે.

“જીવણું આવે ખેડું” મજાની આવે તાર કે

આ કવિથી કેસર શેઠની પંક્તિનો અર્થો ભાગ
ખાલીછના સંબંધમાં ખરો પડે, ગણ પાણી ખૂટું

હોય તો તે કાઠ સ્ત્રી પાસે ઉભેરજ નહિ માગતા આખો
બડો ખેતી કાઢે પણ એકુ ઇસકાવુંજ સાલે-છોટા
છગણ દીવા મિવાય-ખરેખર એકુ ઇસકાવું આવવું
પણ બાવીશ મલકાનાં નહોતાં આવનાં. એમની કાવ-
હીનતા દરેકને ઠારી રહેતી.

ભારે અથવા તો દૂરઠ મયેસે ઘરે અને ચાકિવાળા
દોરડે એ કડી પાણી ન ભરે. બાવીશની આ બધી
અનુકૂળતાઓ ન સાચવવાનો અપરાધ કરનારને આંખો
તેઓ દહી ન ચડે. કુવા પર એ પરી ચરેડી અને
આમણું દંડાવદાં રહેતાં-રાખવાં જ પડતાં-કાઠપણ ઓ
એમના આમણે એકુ મૂકવાનું અટક્યાણુ કરી શકતા
નહિ. તેઓ પાણી કરતાં હોય ત્યારે ચામસુન્દરીને મુગમ
એવો છન્દનુસામો સુરેખ કઠિલક, અવકાશમાં ઝળકતી
વી જળી સમી દર વેલનું લાક્ષિયરુનું નર્તન,
કિસાઓ ભરીને ઊડી રહેલું ઓઠણું કે
મોઢાવું મસ્ત ચોરન એવું એવું કરૂં જોવાનું
ન મળે, માત્ર એક અઘણામ્મ તરર એકધારા વેગથી
અવિરામ ઉઠળી રજું હોય એમ લાગવું. કાઠપણ
સીની સૂતિ પાણી ખેંચવામાં બાવીશની બરાબરી
કરી શકતી નહિ.

આ પાણીની તો શી વાત, પણ પૈસાની હાંકણી
સરખીયે તે સૂંધતાં નહિ. કપ્પાણુગર બાવાએ બનાવેલું
કાચુ પાકું ખાવાનું મોમાંથી બચકા નીકળી તબ
એટલી ઝડપે તે વહેતાં મોઢા ન ચાલે ખામ લેતાં; ને
ચાસ લેવાય યંબા સિરાય, ટાડતડકાનીં પરવા વચર,
વિના પગરમે રાશવા ઘડિ અડે ત્યાંથી તે અધ્ધકાળ
સુધી પાણી ભરતાં.

પહેલી રાતે થોડી જાથ ઢાળને તેમની ખડતલ કણ
પાછી ગળી જતી અને પહેલો મરથો એકે ત્યાંથી તે
બરલાંખર ચાલ ત્યાં સુધી તેમની ઘંટી દર્શા કરતી.
દગની વખતે ઘંટીને દળથી બનાવવું માણું નહિ.
તે કારે બનાવવું એકું નહિ. એવે ત્યાંથી તે કાઠ
ત્યાં સુધી એકધારી ગતિ ને એકધારી મૂર્તિ. પણ
દગાવારને દગણું આવવા અને લોટ લેવા બાવીશને

થેજ વડું પડતું. તેમના આપેલ સમયે ન જઈ સકનારને
બીજે દિવસે આવવાની સજા ચતી. દરેકની હુંદલીમાં
બાવીશ પોતે જ લોટ ચાળી દબાવીને ભરી દેતાં, થેર
એખીએ તો ફાળીઆભાર વધે પણ ઘરે નહિ અને
એમના લોટ! આંમામા આંજવાનો સંદેહ સુરમે
નોંધ શે !

આપણા ઘણા શેખીનેને જેમ અમુદ લોટચતી
ચાહ ચિરામ ચેન નથી પડતું અથવા તો અમુક
થેર કાંઈ સવનના અમુક જ કાગિર ચિરામ કાઠના
કાપેલા વાગ નથી ચમતા તેમ મામની કાણીખરી
સંજાને જાવીરજાણ હસકાતા બેઠાનું અને મુરમા જેવા
લોટનું વ્યસન હતું. બાવીશ કામ આવવામાં એટલા
પ્રામશ્લિક, નિર્મમિત અને ચોક્કમ હતાં તેટલાં જ પૈસા
લેવાની બાબતમાં કડક હતાં. પાણીના દર શિયાળા
ઉનાળામાં ફેરવાં અને દળણાનો ભાવ તો તે છળ્યાં
ત્યાં સુધી પાચ શેરના પાંચ પૈસા પ્રમાણે જ લેતાં.
પાછળથી લગભગીક તેમને પહંદ નહોતી, દરેક વખતે
પ્રથમથી જ ભાવનું સ્પષ્ટીકણ કરી દેતાં. ચામનું તરવ
તો તેમને ચામનુનીમાં જ મળેલું નહોતું એમ લાગતું.
તેમના ભાવનું થોરકું દરકાષ્ટને માટે સમાન જ રહેતું.
નખથી રીંખ પર્ત અજેશ ખેવાકમાં સજા ધર્મ
મીડી જવાનમાં મીલ મેનેજરોને સાકર પીરસના આગના
બેકારો ને કું જોઈ છું ત્યારે અકક બાવીશ મને
આપેઆપ સાદ આપી તબ છે.

બાવીશ પૈસા મને ત્યારે આપીએ તો ચાલે પણ
ત્યારે આપીએ ત્યારે તેમનું જુલુ બીલ પ્રાંચના
પૈસામાં જ ચૂકવતું પડે, ને તેમાં કાણી વિચારીયા કે
એડર્ડ સાતચત્રી છાપના પૈસા તે હાથમાં ન જાણે
પંચમચ્છોજનો જ પૈસો કામ લાગે. અને ને પણ
જરાય ઘાસડીએ ન ચાલે. એમની, આ છુદ ખરેખર
ભાવેર હતી. ધનુષાર કરૂં જોલ્યા. ચિરાય નમ્રોમાં
ફલાતીને પૈસા દીધાસિરાય તે ચાલ્યાં જતાં અને રીમા-
મણાં મનામણાં કરવાં પડતાં. આથી મામનું ધમ ધમ દરેક
ઘર બોંજી છાપતા જઈને સંત્રહ રવા ઉત્તુકન રહેવું.

આ પૈસાના બદલામાં તેઓ કદી પાછા ફરી આ ન
લેતાં, ત્રાંખાના પૈસાને ત્રાંખાના જ દેગણમાં ભરી
રાખતાં, એક દોઢો ભરાયે તે દારી દાખે બીખની
ચરખાત કરતાં. ગામમાં કોઈને ત્યાં સગવડ, મરણ, દરન
યા ચોરાશી જેવા કાન-દક્ષિણાના પ્રસંગો હોય ત્યારે
‘એ પાંચતા છૂટા બાવીછને’ લાઈખાયા ‘કરવાથી મળી
શકતા, અને એ ઓરમાન નાણાનો ઉપયોગ બાવીછ
પોતાની જરૂરીઆતોમાં કરતા. આમ બાવીછનાં તન,
મન અને ધન ત્રણે ત્રાંખાનાં જ હતાં.

છવન છવનાની થોડી ઘણી એમની પાસે દિવિ
હોત, પોતાના અને સ્વજનોના થોડાક બૌદ્ધિક અને
સંસ્કારી વિદ્યાર્થી પાછળ થોડો સમય અને થોડી કમાણી
ખરચ્યા હોત તો તેમના અવિરત ઉત્તમ, તીવ્ર ચેતસાઈ,
દયા આવી ‘બધ એટલી સહનશીલતા, અમરુકાને
આશ્વસ’ પમાડે એવાં પ્રામાણિકતા, મૌરવ અને કામવિશે
કરીને તેમનું કુટુંબ આમર્ષાદરના કમરા જેવું જીવંત
હોત. પણ એવો જમોજીવણના જંઘ પાછળ જ
છપી ગયાં, બૂતને બૂલી ગયાં એટલું જ નહિ પણ
ભવિષ્યને સૂઝાની પથારી બનાવતા છવનાં સૂંધી વર્તમાનને
ય પીંજ્યા કયોં. વળી એમનો ભવિષ્ય એમના છવનાં
તો કદી આવવાનો જ નહોતો. અને ન જ આવ્યો.
અંતકાળની ઘડી સુખીના છવનનો ઉપયોગ તેમણે
તેમની વર્તમાનની શીવસૂરીમાં જ કયોં. કોણ બરો
તેમના ભવિષ્યની કદાના કેવી દરો.

પાંચેક વર્ષ પહેલાં પાત્રીમ જાંની શરપુરાન વચે
તેમનું અવસાન થયું. કદાચજરે જમાન તેડી અને
આજદિન સુધી અખંડિત રાખેલા બારોછનો ચાલજીવંતી
પાઈ પણ ખરચ્યા વિના દેવું કરાવે ખંડારી કયોં.

બાવીછના છવનાં ત્રાંખાના ચરમાં દોઢેનું ત્રાંખાનાઈ
કદાચજરે કંકરા બરાબર હતું. અને છવનજરે કંકરા
બરાબર જ રહેવાનું છે એમ તે માનતા હતા કાણ કે
પોતે બાવીછનાથી બે દાયકા મોટા હતા. એટલે આજ
એ ધનને કાંકરા બરાબર ગણનાં એમને નિમલ જેવું
નથી લાગતું.

સગરી ઓળીના પ્રતાપે તે પોતાનું ‘ગાડું’ મજાગ્યે
ગત છે, મરણ પર્વત પોતાનો રોટલો પોતાની મેજે જ
રણેલો અને બાવીછની ધાપણનો ઉપયોગ મદદદેરમંદિતો
એ તાનો સરખો મોતેરી કમચાં બનાવણવામાં કર્યો
એવો એમનો નિશ્ચય છે-‘બાવીછને આ મમરી કેમો ત્યાં
પણ એમની ધાપણ બનામન જ રહેવાની છે-પણ
ત્રાંખારમરક કડાચ એમને વધારે રમત.

બાવીછ જે રૂબે પાણી જતાં તેની આજીવાજીના
આકા અને કામંદીનાં વિચળ મૂંડેમાં તેવની સમધિ
આવેલી છે. તેમનું ‘આમણું’ અને મોરીનો ઉપયોગ
કરતા પહેલાં ધાણીપરી ઓળીમાં દહા એ મૂંડો તરફ
ત્રણેબળણે એકે ભવમરી દરિ નંખાઈ તલ છે.

જે સીએતે સમુ મરાનું સૌમગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે
તે દરેક પોતપોતાની વફોને દખાવતા દખાવવામાં
બાવીછના નામનો ઉદ્દેશ કરે છે. ખાળી અને કળ્યા
વિશેની મોટપણ ચર્ચા ઉપરિષ્ઠ થતાં ગામની દરેક
છમારે બાવીછનું નામ અનેક ખાણીમાં સમરજોખરો
ઉપવસાથી ઉઠળી રહે છે.

અને વતનની દૂર વસવાટ માટે માટે એ તરફ
છર્ચા બજારમાં, ખાવડી કાંચ બચ્ચુદાને મૂર્તિમંત
કરવા પંચમ મળીજોનો જંઘ બસ સખ રહે છે.

રામો : બાપા! તમારે લાવવા હોય તો કરજો પૈસા લાવજો પણ સોં પાસેથી તો નહીંજ.....પાછો ફર તોફારી કરી કરીને મરી જઈશ તોવ એને તાગ નહિ આવે.

મોહન : મારે તો એ તોફારી નથી કરવી, લોકોનાં એકાં ફીંગાં ફાણું ઉઠે અને ઉપર વળી ગાળો..... અને તે માણસ છીએ કે કોર ?

દાદુશ : (માથે હાથ ફેરવતાં) હા દિકરા! તમારે શા માટે તોફારી કરવી નોંછએ ?

[એક ભયંકર નિવાસ તેમથી નિર્ધારિત જાય છે. મણિ એ માંઝળીને યાળી. એ સાથે બહાર આવે છે.]

મણિ : હા દિકરા! તમારે કોઈને તોફારીએ નથી જવું (દાદુશને) અને તમારે પણ. મેંને પેન્સીયન દેવું હોય તો દે.....નહીં તો મંછ નહીં (માથ તરફ નિર્દેશ કરીને) આ મારીમા! હવે કોઈનેય કટો કોઈનેય દષ રેશે.

રામો : (સ્વગત) એણે શું પેટ ભરાશે ? અને એમ કેટલા દિં ચાલે ? અને બાપા તો તેમાં વધુને લાવવાની વાત કરે છે-એક માણસ વધુ. મને મળે આખા આઠ રૂપીયા ને તેમાં અર્ધાં દંડો.

[દાદુશ પડે અને કોટ તૈયાર કરતો હોય છે.]

મોહન : અને જઈએ છીએ ત્યારે બા !

મણિ : (ધરમાંથી બહાર આવતી) કાલે વહેલા આવજો બેટા! (દાદુશને) તમે પણ જાય છે ! સવારે તો આવશો ને ?

દાદુશ : (પડે કસતા) હાં ! આજે હેરલો દિં છે તો લાગ્યને જઈ આવું.

[એકતરી નીચે ઉતરે છે-અચાનક એ ભાઈ અને પાછળ દાદુશ ખીડીના ધૂમાળના ગેટા કાઢના માથા જાય છે. એકતરીને છેડે લાગી જાય મણિ એક નેવલરી મોરે તેમને જતાં નીરખી રહે છે.]

મણિ : કેમ શું થયું ? કેમ એકદમ પાછા આવ્યા ?

દાદુ : (એકતરીની પાળી ઉપર બેસી જતાં) શેઠે મને રમ્યા આપી

મણિ : કેમ અત્યારથી જ ?...અને 'પેન્સીયન'—?

દાદુશ : મારી જગાએ અત્યારે જ જીવન માણસને નીખી લીધો અને પેન્સીયન તો...હા પેન્સીયન તો 'ખર' પણ...પણ એતો પેંસા પગારતો અર્ધાં લાગ.

મણિ : પણ આતે ક્યાંતો ન્યા ? તઈ તો તમને આખા છે રૂપીયા મળતા.

[એકએક ફેરો મોહન દાખલ થાય છે. એવા મોં ઉપર કારે ગભગટ અને વેદના છે. એનાથી એકદમ રાહ પડાઈ જાય છે.]

મોહન : બા ! જા !...ભાઈ દાખલો કે-કાઠ ! ઉપર દૂધનું ઉકાળું તપેડું પડ્યું...એને ધરનીનાકમાં કાઢ ગયા. [એ ધુળકાં છાંંડે છે. દાદુશ એકદમ બેચેનગણો થઈ જાય છે.]

દાદુશ : શું થયું મોહન ? ભાઈ દાખલો ?

મોહન : હા બાપા ! દૂધનું ઉકાળું તપેડું, જે ના કંચુ તોય ઉપાડ્યું-આજે એનું મગજ જ કોણે નહોતુંને... એ કહેતો'તો 'અડધો રૂપીયા એટલે બે દિંદો છે-હા ! મરીને આઠ રૂપીયા'

[દાદુશ, મોહન, મણિ એકદમ ધરનીનાકને રસ્તે હોડવા માંડે છે.

‘તારે’ વગેરે પાછાં.’

‘સાથે જ જમવા દાં,’ વસંત આશનાં આશનાં
બીજી રહી.

‘પણ રાત કાઢવા મુરકેલ પડ્યો.’ નિરંજન પણ
પીએ પડ્યો અને બોલ્યો.

‘શું થયું?’

‘હું આપને છાની ઉપર ચડી બેઠીશ.’

‘બોલી પીવા?’

‘પીઉં જ છું ને.’ એમ કહી નિરંજને અસહ્ય
માંસ્યું અને વંસને પણ આવી.

‘તું મને અપામાં બહુ ફેરાન કરે છે હો નિરંજન.’

‘તું નહિ કરતી હો’ નિરંજનનો અવાજ અને
આંખ વિનમ્ર બની ગયા.

‘હવે થોડું રહેવું આજે’ સામે છે નિરંજન! ‘
વંસત હુ ખિન રહેશે બોલી

‘હું’ ન મને તારે નૈવાર જ છું. તાગમાં દિવસ
આવ્યાં બોલ્યો

‘આ કુઠ્ઠી થાય એ જ સાચી આવે છે.’

નિરંજને જવાબ ન આપ્યો એ અનંતો ને એવું
દનો કે આવી બાબતમાં જાને કુઠ્ઠી કરાં લેકેએ
પણ આ માથે લડવામાં વસંત પણ કુઠ્ઠી થાય એમ
હવું એટલે નિરંજન કશું બોલે નહિ. વસંત ક્યાંકથી
આંખે એના સામે દાંડી રહી તબે તોડાન કરનારી એ
વસંત જ નહિ.

‘મારું શું થયું?’ થેડીવાર રહી વસંત બોલી.

‘તું છુલ્લું એ જ, નિરંજન બોલ્યો.

‘આને. સાદું માદું કહી દઉં એમ થાય છે.’

‘મને એમાં બેઠું નથી લાગતું. ક્યારેક કહેવું તો
પડે જ ને.’

‘હા. અને તારી પાસે આ’ જવડું’ વસંત
કહવાર કાઢી હાથ એમ બોલી. નિરંજને પ્રેમથી
નેરે એના સામે લેવડું. જાનેની અંખિમાંથી કદવ
નીતરસ લાગ્યું અને અને બીજા.

‘વસંત!’ થોડું પહોંચાને’ નિરંજને કહ્યું. ‘મને

થાય છે કે આ રીતે તો તું કુઠ્ઠી જ રહ્યા કરીશ.’

‘પણ શું કરું? હિંમત જ આવી નથી.’

‘અને આ રીતે સારી પણ ન કહેવાય.’
વસંતનો જવાબ ન સાંભળ્યો હોય એમ નિરંજન
બોલ્યો. ‘આમાં સમાજ પ્રત્યે આપણે યુનો કરતા
હોઈએ એવું મને લાગે છે.’

‘યુનો સામે?’

‘આમા થોડી નો છે જ ને?’

‘તે શું જવું થોડાને કહેવું જ લોકો?’

‘આવું તો કહેવું લોકો.’

‘મને એમ નથી લાગતું.’

નિરંજને વત પડતી મૂંઝી.

‘હા. નિરંજન’ થોડીવાર રહી વસંત બોલી.

‘નને માથ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ છે?’

નિરંજન થીમું કહ્યો.

‘ના ના સાથે માથ પાડું છું.’

‘તને?’

‘પહેલાં તું જવાબ આપ.’

‘હા’ નિરંજન જના મથોર થતા બોલ્યો.

‘મારા વિના તું છડી મરે?’ વસંતે બીજે
સવાલ પડ્યો.

‘આ બધું હમ પૂછવું પડે છે?’ નિરંજને સામે
પડ્યું.

‘મને જવાબ આપ. આટલી વાત નહિ.’ વસંત
બંદી હતી નથી નહક આપને બોલી.

‘અત્યારે કેમ જવાબ પડે?’ નિરંજને જવાબ
આપ્યો.

‘હું મરી જાઉં નો?’

‘તો હું મને વિદુર માનું.’ નિરંજનના મોં ઉપર
આ સ્વચ્છે બોલનાં એમ તક આવી ગયું.

‘નિરંજન!’ વસંત પડ્યું ન બોલતો રાત્રી એવું મળું
કારે અમ અધું આંખો દીલી પડી ગયું. થોડે દિવાઈ
જની હોય એમ નિરંજન સામે લેવડું રહી.

‘વસંત!’ બારે અવાજે નિરંજન બોલ્યો અને ટુરત રચરચ થયો. એને કમ લાગ્યો કે પોતે અથવા તો વસંત ઢળી પડશે.

• • •

આઠેકે દિવસ રહીને વસંત પોતાને ત્યાં આવી ગઈ. ગઈ તેની આગલી રાત્રે નિરંજન અને વસંત દસતાં ગંભીર યતાં આખી રાત બેઠાં હતાં. આ માટે, શી વાતો કરવા, શી યોગ્યતા ધરાવે તે કોઈ કહી શકે એમ નહોતું, પણ કંઈક વાત થયા હોય એમ પ્રભુલ્ય વદને બંને છૂટા પડ્યા. છૂટા પડ્યા ત્યારે સ્પર્શાન્ત પણ હાજર હતો. હેઠલાં ધડીએ સ્પર્શાન્તે વસંતને આમક કંઈ અને સુધાં વતી પણ કહ્યું કે ‘હવે આવો ત્યારે મારે ત્યાં ઉતરવો?’ વસંતે હા પાડી અને વિદાય લીધી.

નિરંજન અને સ્પર્શાન્ત વસંતને વિદાય આપી પાછા વળતા હતા. બંનેના મનમાં વસંતનું જ રચરચ હતું. થોડીવાર મૂંઝા મૂંઝા આંખો પછી સ્પર્શાન્ત બોલ્યો.

‘હવે તમે જાહડી પતાવો તો સારું.’

‘મને પણ એ જ વિચાર આવે છે.’

‘વસંતે હવે હિંમત કરવી જોઈએ.’

‘હું એને બહુ કહી શકતો જ નથી, મને એની ક્યા આવી જાય છે. એ દેખાય છે એટલી મજબૂત નથી.’

‘બહારથી તો કોઈ જાણે જ નહિ કે આ આટલી ટીક્કી હશે.’ સ્પર્શાન્ત બોલ્યો. ‘પણ હવે તો અવધિ થઈ ગયું. એ આવે તો તને ખૂબ સાંનિ મળે.’

‘હા, હું કામમાં તો મસગૂજ રહું છું પણ વસંતના વિચારો છોડી શકતો નથી.’

‘એની સ્થિતિ તો અત્યંત કઠણ હશે.’

‘આથી વધુ શું હોય? નાટક જ લખવાનું. ન મને એમાં રસ લેવાનો. મને એ તરફ જોવું જ નહિ. માથાસને બે રિતિ છવધું પડે એવી વધુ દુઃખદ શું!’

‘આ વખતે આવે ત્યારે હું જરા કહું વસંતને?’

‘બહે, હું તો નહિ કહી શકું. પણ એને તમ પાડી દમ્મ મા. એ થયું જ કામગીરી છે.’

‘એ તો હું પણ જાણું છું. પણ આમ તો એ વધુ દુઃખી રહે.’

બંને મિત્રો એ જ પ્રકારની વાતો કરતા ઘેર આવ્યા અને પોતપોતાના કામમાં પરોવાયા. વસંત પણ પોતાને ત્યાં જઈને જેવું છવતી હતી એવું છવતા લાગી.

• • •

વસંત પોતાને ત્યાં પહોંચે અને ટુરત જ કામગીરી લખે તો ક્યારે મળી શકે એ મથુવરી નિરંજનને હતી એટલે એણે એ દેખાવની રાહ જોઈ પણ વસંતને કામગીરી ન આવ્યો. આવી રીતે કામગીરી આવે ત્યારે શી શી કારણોથી કરી. એની નિરંજનને ટેવ હતી એટલે બીજી દેખાવમાં એણે પોતાની આસાન મૂકી રાખી પણ બીજી દેખાવ પણ ખાલી મઈ અને એમ બીજી પણ ખાલી ગઈ ત્યારે નિરંજનનું મન જરા મૂંઝાવા લાગ્યું. એણે ઘણાં અનુમાનો કરવા પ્રયત્નો કર્યા પણ એકેય અનુમાન સાથે મનનો મેગ બેઠો નહિ. સ્પર્શાન્ત પણ ત્યારે આવતો ત્યારે પૂછતો અને તો સાંભળીને બીજી વાતો કરવા લાગી જતો પણ નિરંજનને ત્યારે ચાર દિવસ સુધી નિરાશા સંપીડી ત્યારે સ્પર્શાન્તે પૂછ્યું કે ટુરત એણે કહી દીધું કે ‘ખબર નથી પડતી પણ તરફ કંઈક અનિષ્ટ બને છે.’ સ્પર્શાન્ત પણ મંબીર થઈને અનિષ્ટની કદખા કરવા લાગ્યો. આજ સવારે એણે પોતાના ઘેરથી જો વાત સાંભળી હતી અને ત્યારે એને સાત નજીવી લાગી હતી તે વાત એકદમ માદ આવી ગઈ અને વિચારની સાંકળનો કંઈક મેગ બેસતો હોય એમ એ બોલ્યો.

‘તને ખબર છે કે આ વખતે એ બધી આવી ત્યારે જાની નામરણ છતાં આવી હતી?’

‘ના’ નિરંજને વધુ જાણવાની ઉત્તુકતાથી જવાબ આપ્યો.

‘આજ મારા બા વાત કરતાં હતાં. એમને વસંતને ત્યાંથી આવેલા કોઈ સમાચાર વાત કરી હશે.’

‘વધુ કંઈ કહ્યું હતું?’

'પણ તો પછી સોના અનુમાનો. મારાં બા કહેતાં હતાં કે હવે વસંતને અહીં કોઈ દિવસ આવવા નહિ કે તેમ કાગળ લખવા પણ નહિ દે.'

'એમ ખતે જ નહિ. વસંત એવું સાંજે જ નહિ' નિરંજન બોલી ગયો.

'હું પણ એમ જ માનું છું.'

'પણ તો પછી—' નિરંજન ધીરે પડ્યો. સૂર્યાકાન્ત એના બચિત મુખ સામે જોઈ રહ્યો. બંને મિત્રો થોડીક વાર એમ ને એમ મૂંગા જ બેસી રહ્યા.

'મોટાભાઈ છે ?' બહારથી મુર્ચના અવાજ આવ્યો. સૂર્યાકાન્ત તુરત જ ઊઠ્યો અને એણે મુર્ચનાને બોલાવી. મુર્ચના હાથમાં એક બેથ ક્વર હતું. નિરંજન અને સૂર્યાકાન્ત બંનેના મનમાં એક જ કંઈકના ફરી વળી. અને એ કંઈકના સાચી હતી. મુર્ચના કવર હાથે પાછો આવી ગઈ. સૂર્યાકાન્તને કવર ફેડતાં આજ પહેલ વહેણું એમ થયું કે 'નિરંજનને ન વંચાવવ એવું તો કંઈ નહિ હોય? મારા સરનામે કોઈ દિવસ નહિ અને આવ જા મારે?' છતાં એણે ત્યાં જ કવર ફેડ્યું. અને એણે કાગળ વાંચી લીધો એટલી ક્ષણ નિરંજનના હૃદયે ફેટલા ઊછાળા લીધા તેની કોઈએ ગણતરી ન રાખી. અંગે અંગની ચેતના ત્યારે એની આંખમાં વસી આવી અને કાગળ તે હૃદયવા મળી રહી. સૂર્યાકાન્તે કાગળ વાંચી તે નિરંજનના હાથમાં મૂક્યો. કાગળ સાવ નાનો હતો. અને સૂર્યાકાન્તના મોં ઉપર સ્વાસ્થ્ય હતું એટલે નિરંજનને કશો અથ ન લાગ્યો નિરંજન વાંચવા લાગ્યો:

'પ્રિય સૂર્યાભાઈ,

તમને અખર નહિ હોય પણ હું ત્યાં જાને તારા કડીને આવી હતી. મારા ત્યાં આવ્યા પછી બાએ એ અખર પિતાશ્રીને પહોંચાડ્યા. હું અહીં આવી કે તુરત મને પિતાશ્રીના હાથમાં અને શિખામણીના કાગળ મેળ્યો. એ પછી બાની શિખામણ મેળી. એ બંધી શિખામણનો સરવાળો એ છે કે મારે નમારી સચે મેત્રી

હાથે રાખવી પણ નિરંજન સાથે ન રાખવી. મેં જાને અજ્ઞે ક્યું છે અને પિતાશ્રીને લખ્યું છે કે 'મારાથી એમ બની શકશે નહિ. તમારા માન ખાતર હું એક મહિના લગી નિરંજનને મળાશ નહિ તેમ કાગળ પણ લખીશ નહિ. એ દરમ્યાન તમે મારી સ્થિતિ સમજાવો ને મને આનંદપૂર્વક રત્ન આપજો. અમારી મેત્રી પવિત્ર છે એટલે વિદાસ રાખજો.'

એટલે નિરંજન મારા કાગળની રાહ ન ભૂલે અને મને કાગળ ન લખે એમ એને કહેજો. સૂર્યાકાન્તમાં હશે. એનાં લાગીની પધરામણી ક્યારે થાવ છે ?

તમારી બેન

નિરંજન કાગળ વાંચીને જરા ગંભીર થઈ ગયો. સૂર્યાકાન્ત એના ગંભીર મોં સામે જોઈને બોલ્યો: 'સારું જ થયું. હવે જલદી ફેસેલો આવશે.'

'પણ વસંતને ઘણું સહન કરવું પડશે' નિરંજન આંદરે બોલ્યો.

'એમાં સહન કરવાનું શું છે ?'

'માતા પિતાની સામે થવું એ આપણા નેટલું' એમને સહેલું નથી હોતું.'

'એવો હું પણ જાણું છું પણ વસંત તો બહાદુર છે.' 'ખતે એમ નથી લાગ્યું.' નિરંજન ધીમા સ્વરે બોલ્યો.

'હમણાં હમણાં જ તારા મોંએથી હું આવું સાંભળું છું પ્રથમ તો હું એનાં પરમભત્રી જ વાતો કરતો.'

'હા' નિરંજનનો અવાજ વધુ મીઠો બન્યો. 'હું એથી જ એવા પ્રત્યે ખેંચાયો હતો, પણ જેમ હું નજીક આવતો ગયો તેમ મેં એવું કે એ તો એક સુકમાર રૂઝ છે. એની સુકમારતા જોવા પછી મારું આકર્ષણ ઓછું નથી થયું પણ એવું સ્વરૂપ જરૂર બદલાયું છે. પ્રથમ હું એને કશો વિચાર જ કરતો નહિ, હવે કંઈ પણ વિચારતાં એવો વિચાર હું ઊડી શકતો નથી.'

સૂર્યાકાન્ત ગંભીર બનીને સાંભળવા લાગ્યો એટલે નિરંજને આગળ ચલાવ્યું: 'એટલે જ મને એમ થાય

હે કે વસંતને લેશમાત્ર દુઃખ ન થાય એવું હું શું કરી શકું ! સુર્વકાન્ત !' નિરંજનના હૃદય ઉપરથી શુદ્ધિનું સાત્રાન્ત્ર ખસી જતું હોય એવા રવરે એ જોલ્લેલ : 'હું' એને દુઃખ પામતી જોઈ શકું જ નહિ. મને એના પ્રત્યે નિરવધિ પ્રેમ છે.

સુર્વકાન્ત આ પ્રેમી તરફ અનુમાનની નજરે જોઈ રહ્યો.

'વસંતને મેં મણીવાર કહ્યું' હશે કે તું મારે વિચાર જ કરીશ મા. તું જે કરીશ તે જો તને સુખ આપતું હશે તો મને આપશે જ. પણ એ કેવી છે ?' નિરંજન જરા અટક્યો, 'એ કેટલાં તોફાન કરે છે ? પણ એનું' હેતુ ત્યારે પણ યોગ્યતા જતું હોય છે. સુર્વકાન્ત, તું હજી વસંતને પૂરી તદિ યોગ્યમનો દો. એના જેટલો પ્રેમ આ જીવનમાં મેં કોઈના તરફથી અનુભવ્યો નથી. એ પ્રેમ અને લાગણીની ભણે સચ્ચ અને સાકાર પ્રતિમા જ છે !'

સુર્વકાન્ત પાસે કહ્યું 'જોલ્લેલ તુ જ નહોતું. નિરંજનની સાથે એને વર્ગોની દોરણી હતી પણ મરત અને ખડતલ સાગતા નિરંજનની પાછળ આવો કામજ નિરંજન છૂપાવેલો હશે એવી એને આજે જ ખબર પડી. એ ખબરથી એને નિરંજન તરફ મમત વધુ પણ નિરંજનની પ્રતિમા એને ઝાંખી પડી લાગી. એની કલ્પનામાં તો પેપે નિરંજન જ શોભતો હતો. સુર્વકાન્ત પોતાના માનમયક્ષુ સામે અને નિરંજનને જોતો એકો હતો ત્યાં સર્વા પાછી આવી. નિરંજન અને સુર્વકાન્ત બંને સૂર્યને જોઈ ચમકી ગયાં. 'કમ ?' અને એવી બોલ્યા.

'આ જોલાલે છે. આપરે જ.' સૂર્યએ કહ્યું.

'શું છે ? કંઈ કામ છે ?' નિરંજને ચિંતાજલ્લા અવાજે પૂછ્યું.

'હા.'

'શું ?' સૂર્યકંઠે પૂછ્યું.

'વસંતભેનના આપુછેના કાગળ આવ્યો છે.'

બંને સિંહા દરીને ચમક્યા. પિતૃજીવી કલ્પના મગજમાં કલ્પનાઓ ધૂમપા લાગી. સુર્વકાન્ત 'હમણાં

પાછો આવું છું' કરેલો બોલ્યો અને બહાર ગયો. નિરંજન પુરથી ઉપરથી કીસો થઈ જોરકામાં આવ્યા. મદપા લાગ્યો.

૦ ૦ ૦

સુર્વકાન્ત પાછો આવ્યો ત્યારે એના હાથમાં

વસંતની પિતાનો કાગળ હતો. નિરંજને એ કાગળ વિશે જોરકામાં આવ્યા મારતા જે કલ્પનાઓ કરી હતી તે સચી પડી. વસંત અને સુર્વકાન્ત જોડાય એવી ઈચ્છા એ કાગળમાં પૂરી દર્શાવે સાથે વસંતના પિતાએ મૂકી હતી. સુર્વકાન્તને એની લગીર પણ અસર થઈ હોય એવું ન લાગ્યું પણ નિરંજનના મનમાં મુગ્ધતા લાવો જ જાણે જોતી કેવા દત્તા : 'વસંતની પ્રમ્ણ હોય તો એમ જ થાઓ.' થોડીવાર મૂકા રહ્યા પછી એ બોલ્યો : 'સુર્વકાન્ત !'

સુર્વકાન્તને એ અવાજ અપ્રિયિત લાગ્યો હોય એમ એ સમજ્યો એણે નિરંજનનું મનમાં મેં જોયું અને કંઈ કલ્પના કરતા જાય ત્યાં એના કાનમાં શબ્દો અથડાયા : 'વસંત અને તું જોડાય તો ?' સુર્વકાન્ત ચમકી ગયો. 'મનમાં પછે કહું છું.' બીજા શબ્દો આવ્યા. 'વસંતને હું ચાહું છું. વસંત મને ચાહે છે. હું માનું છું કે ત્રણજોડની કાંઈ પણ વસ્તુ કરના અમે એકમેકને વધુ વડાણાં છીએ પણ અમારા પ્રેમમાં એકે ય એવું તારવ નથી કે વસંત તારા સાથે જોડાય તો એમાં વિશેષ આવે.' નિરંજને કાંઈ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

સુર્વકાન્ત થોડીવાર તો નિરંજનની માને જોઈ જ રહ્યો. સી રીતે, કયા શબ્દોમાં જરાય આપવો તે એને સચ્ચ જ નહિ. નિરંજનના શબ્દોને એણે વસંત પ્રત્યેની અનલક પ્રેમની લાક્ષણિક રૂપે જ લીધા એમાં બીજો એકે ય અર્થ એણે જાંચ્યો નહિ. થોડું સ્વાસ્થ્ય જોતા મનમાં શબ્દો જોઈરતો એ બોલ્યો :

'વસંત તારા માટે અને તું વસંત માટે. પરમાત્મા ની યોજનામાં એ જ છે અને બીજું નાં જ.'

નિરંજન મંચે રહ્યો.

‘અને હું આને વસંતના ચિતને સાચી વસ્તુ સ્થિતિ જણાવી દઉં છું. વસંતને અને એનાં બાને પણ.’ નિરંજનનો અભિપ્રાય ધમ્મજો હોય એમ આટલું બોલી સુર્યકાન્ત એના સામે જોઇ રહ્યો. વાણીથી કશો જ જવાબ ન મળ્યો એટલે એણે આગળ ચલાવ્યું.

‘મને લાગે છે કે આ સાફ જ થયું. વસંત કાઠ દિવસ સાચી વાત ન કહી શકત. અને એના તરફથી જાણે એ કરતાં મારા તરફથી જાણે એ વધુ સાફ.’

‘પણ વસંતને એ નહિ ગમે.’

‘એ તો જરી આંચકો લાગશે, પણ અંતે એને મમશે જ.’ સુર્યકાન્તે જવાબ આપ્યો અને નિરંજનને વિચાર કરતો મૂકીને જ એ સામે પડેલા ટેબલ પાસે કાગળ લખવા પહોંચી ગયો.

* * *

સુર્યકાન્તે કાગળો કાપ્યાને એક અત્વાહીક પીની

ગયું હતો ક્યારેથી કશા જ સમાચાર ન આવ્યા એટલે બંને મિત્રો ચિંતામાં પડ્યા હતા. સુર્યકાન્ત કહેતો કે ‘વિચારો ચાલતા દશે.’ નિરંજન કહેતો કે ‘વસંત બંને ધર્મો વચ્ચે બી મારી દશે ને વેરના બેઝવતી દશે.’ નવમે દિવસે સવારે નિરંજનના સરગામે એક કરર આવી પડ્યું. બંને મિત્રો ત્યારે હાજર જ હતા. કરર ફોટીને નિરંજને આપ્યા કાગળ ઉપર આંખ ફેરવી લીધી. સુર્યકાન્ત-કાગળનું પ્રતિબિંબ-નિરંજનનું મોં જોઇ રહ્યો હતો એ ઉપર આનંદની લાગી ઉપડી આજી હતી. નિરંજને કાગળ વાંચીને સર્વજનના લાથમાં મૂક્યો, કાગળમાં આવેલા જ શબ્દો હતા :

‘માપુછ ગલી’ આવી ગયા છે. આઠ દિવસ કીક ધમાલ ચાલી. અંતે ઇમિડન કરવાની રજા મળી છે પણ એમની નારાજ તો છે જ. હું ચાર પાંચ દિવસ પછી ત્યાં આપીશ અને જાપુછને ‘સાફ’ લાગે એટલા માટે સુર્યકાન્તને ત્યાં જ બેઠેલીશ.’

કાગળની ઉપર કે નીચે કશું નહોતું પણ અંતરમાં ખુબ જ હતું એટલે નિરંજન અને સુર્યકાન્ત પતેલ

પામ્યા અને વસંતના આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા. વસંત આવે ત્યારે આ વાતને હવે કેમ પતાવવી તેની બંને મિત્રોએ તૈયારી કરવા માંડી.

* * *

‘કેમ, હું અહીં આ જ આવીને ?’ બારણામાં પેસતાં જ વસંતે સૂચાંને કહ્યું. ‘નિરંજનભાઈને ત્યાં કાણ ગયું, ખરું ?’

સૂચાં આનંદમાં આવી ગઇ હતી. ઘરના બધાં અધુલ્લ દતાં એક નિરંજન, જેનું સર્વરત્ર આગ્ય હતું છતાં, મંબીર હતો. જરી પરવાથી પછી નિરંજને અને વસંતે એકાંત શોધી લીધું અને સુર્યકાન્તે એમાં મદદ કરી.

‘કેમ મંબીર છે ?’ વસંતે પહેલો જ અથ પૂછ્યો.

‘કંઈ નહિ.’ નિરંજન બીમું હસ્યો.

‘નહિ, સાચું કે ?’ રમત કરતી હોય એમ વસંતે બોલી.

‘સાચું જ કહું છું. કંઈ જ નથી.’

‘એ મંબીર રહેશે તો આપણને તમારા ઘરમાં નહિ પોસાય ?’ તેણે બીચા ચડાવીને વસંતે અમલમાં બોલી.

‘એ...મ ?’ નિરંજનનો એ લાંબો આપ્તો અને મંબીરના ખરી અથ. વસંતે આનંદમાં આવીને બેઠી.

‘અને તમે જાણો છો ને ?’ આપુછ ને આ ના પાડે છે.’

‘ના ક્યાં પાડે છે ? સુર્યકાન્ત...’

‘હા, જો તમે સીધા નહિ ચાલો તો હું એમ કરીશ હો ?’

‘હા.’ નિરંજન બોલ્યો ને હસી પડ્યો.

‘સુર્યકાન્તભાઈ કેવા સરસ છે ? તું તો સાચ રખ-ડેલ ને વૈભવી જોયો છો.’

‘એ...મ ?’

‘હા, એ...મ. પછી મેંદું વકાસીને બીલા રહેવું પડે.’

‘બીજા છોકરીઓ તો દુનિયામાં દશે જ નહિ !’

‘કોણ છે ?’

‘કેમ, તો રળ લેતી છે ?’

‘બીજી હોય તો એને સમજા કરી આપું.’

‘વાહ, બહુ ઉદારતા !’

‘પણ અરે, હાં, નિરંજન ! સુધંભાઈએ કંઈ ગોઠવ્યું ?’

‘હું શોધી આપ ત્યારે ને ? એ રજા તો હવે તારા માથે.’

‘આ શોધવાનું કામ ભારે છે હો !’

‘હા, એને ગોઠવાયું હોય એને તો બહુ ન લાગે પણ બીજા માટે તો બહુ કંઈયે કામ છે.’

‘હું ન મળી ગઈ હોત તો આપ શું કરત ?’

‘ને આપ કરત તો.’

‘આપ સમયે હાથ દબાવે બેસત.’

‘તો આપ’ પણ એમજ કરત.’

‘આપ’ બાબતે કહેત કે સરસ મહેનો જુરનીએ શોધી આપો.’

‘આપ’ પણ યાત્રિની છોકરીઓના ટોળામાંથી અમિ મીંગળીને એક ઉપર આંગળી મૂકી દેત.’

‘ભારે સરસ થાત હો !’

‘હા, કદાચ ગોઠાઈયે પણ જાત. જેવાં ફિરમત.’

‘ચાલો, જવા દો એ. બોલો, હવે તમારે શું કરવું છે ? બાઈએ અને બાપુજીએ પોતાની છેલ્લી સિખામણ આપી દીધી.’

નિરંજન અંજીર બની ગયો. ‘મારે કશું કરવાનું જ નથી. હું જેમ કહે તેમ કરવાની મારી તૈયારી છે.’

‘તો ત્રણ મહિના પછી જ.’

‘તને મુરોલી નહિ આવે ?’

‘આવી ગઈ, આવે છે ને આવશે, પણ કરવું જ છે પછી શું થાય ?’

‘હી મુરોલીએ આવી ? ધરની વાત તો કર.’

‘ધરની વાત તમને નહિ કહેવાની. એ માટે તો સુધંભાઈજ, તમને શી ખબર પડે ? સુધંભાઈ તો થાણા છે.’

‘એ...મ ?’

‘હા. હવે કહો જોઈએ ત્રણ મહિના પછી સાહેબ તૈયાર છે ?’

‘સેવક તૈયાર છે.’

‘ત્યારે બોઝાયું સુધંભાઈને ?’

‘બહે.’

વસંતે બૂમ પાડી અને સુધંભાઈ દમ્ભતા દસતો આવ્યો. વસંતે હેરા નિર્ણયની વાત કરી. સુધંભાઈ ખૂબ આનંદ પામ્યો. ‘સરસ થયું.’ એ બોલ્યો.

‘હવે જુઓ, મારે બે મહિના અહીં જ રહેવું છે ને પછી એ જવું છે. એટલી રજા લાગત જ હું આવી છું.’

‘સુધંભાઈ વસંત સામે જોઈ રહ્યો, નિરંજનને એ ધાર્યા કરતાં બહુ દુર લાગી. સુધંભાઈ પોતાની માન્યતા સાચી પડી હોય એવા વિનયના ભાવથી નિરંજનના સામે જોયું નિરંજન દમ્ભ રહ્યો હતો.

વસંતને ત્યાં આવ્યે એક મહિના થઈ ગયો હતો. એણે એ એક મહિના દરમિયાન ધરની બુલક બુલક ગમી વાતો કરી દીધી હતી. એ વાતોમાં પોતાને કેટલું મંથન બોગવવું પડ્યું, માતાપિતાની ઈચ્છા સિદ્ધ કરતાં કેવી કેવી વેદનાઓ સહેલી પડી તેનું વર્ણન જ હતું. એ વર્ણન સાંભળતાં સુધંભાઈ દરખાસો. વસંત કેમજા છે એવું જાણથી એણે સાંભળ્યું હતું ત્યારથી એ વાત જુદી પડે એવી કમળા એના મનમાં રમ્યા કરતી હતી. નિરંજનને એ બધી વાતોની જુદી જ અસર થઈ, વસંત પોતાને માટે કુઝ પાત્રી રહી છે એમ જ એને લાગવા માંડ્યું અને એવા આલસથી એ પણ કુઝી રહેતા લાગ્યો. બરાબર એ દિવસો દરમિયાન જ વસંતના પિતાનો નિરંજન ઉપર ત્રેક શ્રાવણ આવ્યો. ‘વસંત માવતો જ નથી એટલે અમારા પાસે બીજો રહેતો નથી રહ્યો પણ અમારા અંતરના આશીર્વાદ એને નહિ મળી શકે એટલી ખામી રાખજો, અમને એમ લાગ્યું છે કે વસંત તમારા સાથે નહિ પણ તમારા મિત્ર સુધંભાઈ સાથે જવન

છવે તો જ સુખી યશે. હવે તમને કંઈ પણ લખવું તે આજની નથી, પણ વસંતને તમે કંઈ કુક્તિથી વશ કરી લીધી છે તે અમને સમજતું નથી, અમને તમારા પ્રત્યે કે તમારા કુળ પ્રત્યે લગીર પણ આકર્ષણ નથી આ બધું તમને શા માટે લખ્યું છે તે સમજવા નેટલી તમારામાં શુદ્ધિ હશે એમ સમજીને વધુ નથી લખવા.' કાગળનો આ સાર હતો. નિરંજનને કાગળ મળ્યો ત્યારે વસંત સૂર્યકાન્તને ત્યાં હતી. નિરંજનને પણ ચાર વખત ફરીફરીને કાગળ વાંચ્યો. જેમ વાંચતો ગયો તેમ એની મુઝવણ વધવા લાગી. અંતે કંઈ ન સંજયું એટલે એ જીંદગી સૂર્યકાન્તને ત્યાં જવા તૈયાર થયો.

‘આ નિરંજન આગ્યા.’ નિરંજન આશુભાઈ દેખાયો કે તુરત વસંત બોલી ઊઠી. નિરંજનના મોં ઉપરની ગંભીરતા વચ્ચે નોંધ પત્તાં એણે પોતાની મજાક ચાલુ રાખી : ‘નિરંજન, સૂર્યવાણ તૈયાર છે હો.’

નિરંજન દસ્યો.

‘હવે આપણે એમને તુરત જ શોધી આપવાનું છે, નહિ તો એ આપણને નોંધ એમને અરજારો.’

સૂર્યકાન્ત દસવા લાગ્યો. નિરંજન પણ દસ્યો પણ એની ગંભીર મુખરેખાઓ ખસી નહિ.

‘કેમ આજ મુખમંડલ વિકસ્યું છે ? દસવાનું બંધ કરાંને વસંત બોલી.

‘મને એથી ટેવ પડી છે.’ ખાલુમાં બેસતા નિરંજન બેલ્યો. સૂર્યકાન્ત વાતમાં રમ પડવા જતો હતો ત્યાં ઘરમાંથી જાની જસ પડી એટલે એ ત્યાં ગયો.

‘આમ મોટું ચડાવશો એ નહિ ચાલે.’ વચ્ચેને ચળકની શરૂઆત કરી.

‘તો શું કરશો ?’ અર્થવાહી દિલ્હીએ નિરંજન નોંધ રહ્યો.

‘નહિ ચાલે એમ કયું ને !’

‘એટલે ?’

‘એટલે નહિ ચાલે.’ વસંત બોલું ‘મંત્રીજ’ ધમણ કરીને બોલી.

‘માયું કહે છે ?’

‘હા, અમે મોટાં લોકો, માન આપવા લાયક લોકો છીએ બોલતાં જ નથી.’

નિરંજન મજાક સમજ્યો તે શાંત પડ્યો.

નિરંજનને વસંતના પિતાના કાગળની વાત વસંતને કે સૂર્યકાન્તને ન કરી, પણ ન કરી એટલે એના મનમાં એ વાત જોડી ને જોડી ઉતરવા લાગી. અંતે વિચાર કરતાં એને એમ પણ લાગવા માંડ્યું કે ‘વસંત સૂર્યકાન્ત સાથે’ એકઠો તો વધુ સુખ પામશે’, અને એમ પણ યદ્ય કે ‘સૂર્યકાન્ત પ્રત્યે એને પ્રેમ અને લાગણી તો છે જ અને સૂર્યકાન્તનો રસાયણ પણ એને મળે છે’, નિરંજનની આંખ સામે પોતાના વિચાર સમયનમાં એવા અનેક પ્રસંગો પણ ખજા થવા લાગ્યા. પણ એ વિચારમાળા પૂરી ન થઈ ત્યાં વસંત સાથેના પોતાના છત્રની દસ પદપરા ચાલી. નિરંજન એમાં તરભોળ ખન્યો. એને લાગ્યું કે ‘આમાં કંઈક એવું છે કે જે સૂર્યકાન્ત સાથેના સંબંધમાં તકમાત્ર પણ નથી’ અને નિરંજનના તવા બાવો પણ થયા જવા લાગ્યા. એને યદ્ય કે ‘હવે માતા પિતા નારાજ રહે, વસંતને એથી બહે બોલું’ સહન કરવું પડે, અંતે તો વસંત સુખ જ પામશે.’ એ રીતે વિચાર કરતાં એ દાણે તો નિરંજન પોતાના મનમાંથી એ વિચાર કાઢી નાખ્યો અને વસંતના પિતાને ટૂંકમાં લખી નાખ્યું કે ‘આપના દુઃખથી હું દુઃખી થયો છું’, પણ આમાં બીજું કયું જ, હું ઈચ્છું તો પણ થકવ નથી. અમને માર કરજો.’

જેમ નિરંજન ઉપર તેમ વસંત ઉપર પણ એના પિતાનો કાગળ હતો અને એ કાગળ વાંચવાથી નિરંજન દુઃખી થાવ એમ દત્તો એટલે વસંતે એ કાગળ છૂપાવી રાખ્યો હતો. એમાં પણ એ જ હતું, પણ વસંતે જતાજ આપવામાં નિરંજન નેટલો વિત્રંપ નહોતો કર્યો. એણે તુરત જ પિતાને લખી નાખ્યું હતું કે ‘જે બની ગયું છે તે મિથ્યા કરવાનો હવે પ્રયત્ન ન કરો.’

સુષ્કાન્ત આ બંને કાગળોથી અપરિચિત હતો પરંતુ વસંતના પિતાનો કાગળ એના ધર ઉપર આવ્યો હતો અને એ ઉપરથી બા સુષ્કાન્તને પૂછતાં હતાં, આમલ પછુ કરતાં હતાં. સુષ્કાન્તે રજૂ ના પાડી દીધી હતી પણ આ વાત નિરંજન વસંતને કહેવાનું એને યોગ્ય નહોતું હાથુ એટલે એ બોલ્યો નહોતો.

આજ ત્રણેય પોતપોતાનાં સ્વભાવ પ્રમાણે મૂળ નિશ્ચયને વળગી રહ્યાં હતાં અને પોથી રહ્યાં હતાં.

* * *

‘પૂછુ એમાં શો વાધો ?’

નિરંજન પંદર દિવસ પછી સુષ્કાન્તને પ્રહતો હતો. વસંતના પિતાનો અત્યંત દર્દમય કાગળ આવવાથી આજ સવારે વસંત રડી પડી હતી અને નિરંજન મંજીર બની મથો હતો, આ કાગળ વસંત ઉપર હતો અને એણે છૂપાવ્યો હતો પણ સુષ્કાન્તે ખબર હતી એટલે એણે મોટાભાઈને પાત કરી હતી.

‘એમ બંને ન નહિ, હું સમજતો નથી નિરંજન ! હું વસંતને સુખ આપવાનો ઇચ્છા બાકે મુખ, પણ એ મારે વેવલો ન થા.’ સુષ્કાન્ત યાકેયો હોય એમ કંટાળાને બોલ્યો.

નિરંજન પૂછો બંને.

‘હું આપું બહુ કરશે તો વસંતની લિમ્બ જાણી થશે અને સુખ પછુ હાથ જશે’. સુષ્કાન્ત આગળ બોલ્યો : ‘અને સમજાવું ન નથી કે હમણાં હ મથાં તને હું અહ મથું છે ? તારી સિયરબુદિ ન બાલે લેરપ થામી

મથ હોય ને ! વસંતને આ રાંધે તો હું મરેદુ. આપશે.’

નિરંજને આંખો નીચી નમાવી દીધી. ‘એના મોં ઉપરથી હાથુ’ કે નિરંજન કાગળ કહેવાનો મર્મ નથી સમજ્યો. એણે પછુ સમજાવું.

‘છવનસાથીના સુખની અત્યંત ચિંતા એને નથી આપતી પણ ભોગમય ન સામે છે, તારે એકબે કે વસંત પોતાના અંતિમ સુખ માટે ન કે મથુ દુઃખ સહન કરી રહી છે. તને બહુ હાથુ હોય તો હું મુજો રહી જોવા કર અને વસંત નિર્ભય કરે તેને આધિન થા.’

નિરંજને ઊંચું બેઠું. એને સુષ્કાન્તની જાત પી કાગી હોય એમ લાગ્યું.

‘હવે તારા પાસે એક વચન માગું ?’ સુષ્કાન્તે પૂછ્યું અને નિરંજને હા પાડી.

‘આવી વાત રીતે તારે કેમ દિગ્ધ ન કરી.’

‘બલે.’

‘બલે.’

‘અને વિચારવી પછુ તકિ.’

નિરંજન જવાબ ન આપી શક્યો.

‘કેમ ?’ સુષ્કાન્તે પૂછ્યું.

‘એ ન બની શકે, એ મારા કાષ્ઠની વાત નથી.’ સુષ્કાન્તે વિશેષ આમલ ન કર્યો અને ત્યારે તો એ વાત પરી કરી.

અપલ.

આપણી સ્વરાજયાત્રા

છે હસા તથા મદિનામાં જે જનાવો જની ગયા છે તેનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ પણ એક લેખમાં કરવાનું મુશ્કેલ છે. જેને માટે સ્વાતંત્ર લેખમળાઓ લખી શકાય એવા ઘણાં જનાવો હમણાં હમણાં બની ગયા અને રોજને રોજ જનાના જ નામ છે. તા. ૧૨ મી નવેમ્બરની સવારે અમે આ લખી રવાા છીએ. એક ડલાક પછીના છાપામાં કોઈ નર્સન જ વસ્તુ નહિ આવી પડે એવી ખાત્રી નથી. એટલે દેશના એકેએક જનાવ અને એ ઉપરની સમાલોચનાને આ નાનકડા લેખમાં નહિ સમાવી શકાય. જે જનાવોને આપણે જૂલવા માંથીએ તો પણ ન જૂલી શકીએ અને જેની અસર પ્રજાજ પણ આપણા રાજકીય જીવન ઉપર ઘણું છે તે ઘર્ષ રહી છે તેટલા જ જનાવોની માહિતી આપીને અમે સંતોષ માનશું.

મુસ્લીમ સંપર્ક :

દિલ્હીની મહાસમિતિના મંત્રે ઉપરથી રાષ્ટ્રપતિએ મુસ્લીમ સંપર્કની ઘોષણા કરી છે ત્યારથી એ પ્રશ્ન વિશેની દેશની દુનિયામાં જ જળે છે. દેશમાંથી ન માની શકાય એટલી ઝડપથી કોમીવાદથી જડ ઉખાડતી જાય છે. આ નવા વિચારના પ્રચારમાં મહા-સભાવાદી સરકારોને પણ એણે દિરસો નથી. પણ સૌથી મોટો દિરસો તો કોમીવાદી નેતાઓનો જ છે. તેઓ પેલી જડને ટકાવવા માટે જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને સનજાન ગૂંથા હોય એમ બકવાદ કરે છે તેની પ્રજા ઉપર જારે અસર પડી છે. પ્રજા સમજતી ઘણું છે કે દીન, ધર્મ અને લઘુમતિના હકોની આ મુંદર ચાલે ભરમાવનારી અને અમારા આજેવાનો જની બેઠા છે તેમના ઊંઘનાં સિદ્ધાંતો ટકાવવાની જ યાત્રા છે. દિલ્હીના 'રજેરજમાં' જે મહાન રોગો ફેલાઈ રહ્યા છે તેમાંથી નથી દિલ્હીને જીટકવાના અધિકારો મળ્યા કે નથી મુસલમાનોને મળ્યા. બને મજા હખી કોમ એટલે જ જૂળમરો વેડે છે, એટલા જ સિત્તે સડન કરે છે. બનેની બેઠીઓ એટલી જ મજબૂત છે. આ વિશાળ દેશના કોમ ખૂણામાં કોમ કે પ્રજા તરીકે કોઈ માણસ સુખી નથી જેમ દુષ્કાળ કે મહામારી જેવી કુદરતી આફતો કોમ વચ્ચે ભેદ નથી રાખતી તેમ પરદેશી સરકારના જીરમના તંત્રો પણ ભેદ નથી રાખતા. હા, બને કોમો એક ન ઘણું શકે એવા બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે પણ દેશની સ્થિતિ જ એવી છે કે જૂળમરો કે અજાનમાં તેઓ ભેદ રાખી શકે જ નહિ. પરિણામ એ આવ્યું

છે કે શ્રીમાન ત્રીજા સાહેબ જેવાની માથાતર મહેનત
છતાં હજારોની સંખ્યામાં મુસ્લીમ બિરાદરો મહાસભાના
અંક નીચે આવતા નથી છે અને કોમીવાદને ક્ષતિવાત
નથી છે.

૧૯૪૪ માં ત્રીજા અને રાજેન્દ્રાણુ વચ્ચે જે
વાટાઘાટો થયેલો તેની હકીકતો બહાર આવતાં શ્રીમાન
ત્રીજાની સાચી સ્થિતિની પ્રગતિ વધુ જાણુ થઈ ગઈ
છે અને ત્રીજી નજરે ડાખાંઓ ભેગાર સમજી શક્યા
હશે કે મુસ્લીમ કોમ અને ખીજી લઘુમતિના રક્ષણની
બીજી બીજી વાતો કરનાર એ મહાસભા આજ મુખી
સમીપાનની વાતો કરી છે પણ પોતાના તરફથી એક
પણ ચરત રજી કરી નથી, એટલું જ નહિ પણ રાજેન્દ્ર-
ણાણુ સાથે તાકી થયેલી ચરતોમાંથી પણ મુશ્કાળનક
રીતે તેઓ છટકી ગયા છે. આ કોમીવાદીઓનો હેતુ
અને નિષ્કાંક્ષ તેમ જ કરુણાજનક પ્રયત્ન સખતોની
મુસ્લીમ લીગની પરિપદ્ધતિ થયો, એ પરિપદ્ધતિ તો
એમણે એવી આશાઓ રાખી હતી કે એથી લીગ
મજબૂત બનશે, લીગના દીલા પડેલા ખીલાઓને તેઓ
ઠોકરો જડાવેલગાળ કરી રાકશે, પણ પરિણામ
ઉલટું જ આવ્યું. મુસ્લીમજગતમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા
આગેવાનોએ જાહેર કયું' કે આ સંસ્થા દેશની સ્વતં-
ત્રતાની રોધક છે, આમાં કોઈએ નહિ રહેતું જોઈએ.
આમ છતાં પ્યાન જેવાપ એવો એક પ્રયત્ન ત્યાં થયો.
પંજાબ અને બંગાળ જાણે ત્રીજાની સાથે આવડું હોય
એમ ફત્તુલ હકક અને સર ચીકંદર પોતે લીગની સાથે
છે એમ જાહેરાત કરી પણ પ્રભુ એમનાં સારી રીતે
જાણ્યું છે એટલે પરિરેષિતમાં કશે જ ફેર પડ્યો નથી.
બંગાળના વડા પ્રવાન ફત્તુલ હકક તો ત્યાંથી જાણે
મહાસભા ઉપર ચડાઈ લઈને જ નીકળ્યા હોય એમ
ખોશી મયા: 'મહાસભાનાં દિંદુ પ્રકાશો ને પોતાના
પ્રાંતમાં ભુક્ષમની નીતિ ચાલુ રાખશે તો આ સંચ
ઉપરથી જાહેર કરે છું' કે બંગાળમાં જનન્ય જોખમે
પણ હું એનો બદલો લઈશ,' આવેશમાં ઉચ્ચરેલા આ
શબ્દો ઉપર એમણે ત્યારપછી છટકી જવાની ઘણી વાતો
કરી છે. પરંતુ એમના જેવા બંગાળના વડા પ્રધાનના

મોમાંથી આ શબ્દો તીકો ત્યારે એમાં સૂખતા સિવાય
ખીજું કશું નથી લાગતું, તેઓ એ જાણે જુદી જ ગયા
છે કે પોતે બંગાળના વડા પ્રધાન છે.

શ્રીમાન હકકના આ શબ્દો વિષે એક રમુજી સૂચના
થઈ હતી આ શબ્દો મુકતપ્રાંતમાં ઉચ્ચારવામાં આવ્યા
હતા, જ્યાંની મહાસભાવાદી સરકારે કોમીપ્રચાર ઉપર
સખત પગલાં લેવનું જાહેર કયું' છે. મુચના એવી હતી
કે આ શબ્દો ઉચ્ચારવા માટે શ્રીમાન હકકને પકડા
લેખ્યે અને એમના ઉપર કામ ચલાવવું જોઈએ. આ
સૂચનામાં રમુજી પણ છે અને ગંભીરતા પણ છે. બંબી-
રતા એટલા માટે કે એકજીભ પ્રાંતની સરકારે આ રીતે
ખતાં લેવા માંડે તો આ દેશમાં આંતરયુદ્ધ જ મની
જાય. ખીજી બાજુ આમ નિરંકુશ ખોસવા પણ કેમ
દેવાય ?

મુસ્લીમ સંપર્કની મહાસભાની નીતિના વિશ્લેષણે
હમણાં જે મોટા બનાવો બન્યા. એક તો મહાસભાના
દફતરે હજારોની સંખ્યામાં મુસ્લીમ મજબૂત અને નેતાઓ
નેધાવા તે અને ખીજો ખીજોનેની ચૂંટણીનો. આ ખીજો
બનાવ તો લીગ-મહામસા વચ્ચેના યુદ્ધના ફેંસલા જેવો
લાગે છે કારણ કે આ ચૂંટણી વખતે શ્રીમાન ત્રીજા
કહેતા હતા કે 'મુકતપ્રાંત તો મુસ્લીમ જગતનું હૃદય
છે.' એમને આ કરુણાજનક પરાજયથી ખામી થઈ હશે
કે એ હૃદય હવે બંધ પડ્યું છે અથવા તો મહાસભાની
સાથે એકજી બન્યું છે ?

અહિંસાનો વિશ્લેષ:

માત્ર રાષ્ટ્રિય મુદ્દની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ જગતમાં
કોમી થયેલી નવી મંદુરિતિ-અહિંસાની સંસ્કૃતિનો વિશ્લેષ
થયો હોય એના બધા પ્રમંજો હમણાં હમણાં બનતા
જાય છે. દેશની આઝાદી માટે જેમણે હિંસાનો માર્ગ
લેધો હશે તેઓ આજે જાહેર કરે છે કે 'અમારો માર્ગ'
ભુક્ષો હતો, જ્યો સમયમાં હતો. અહિંસા વિના આ
દેશની આઝાદી નથી.' આ બનાવ આ યુગમાં પણ મદ-
રસો તો લાગ્યો જ છે પણ બિવિખના ઇતિહાસમાં
હિંમત અને અહિંસાના ક્રિતિકાસમાં અદ્યતન મદરસો

ગણાશે. ગાંધીજી એમના જીવનના આરે જિભા જિભા પોતાના જીવનકથનું આપું છું નેત્રે શરૂએ એવો કામને વિશ્વાસ નહોતો. સત્ય અને અહિંસા પ્રત્યેની એમની અનૂદ શ્રદ્ધામાં આજે અજબ વધારો થયો છે.

દેશના પશુ સુલાખ્ય છે કે નેલમાંથી છૂટતા એ કહેવાતા ત્રાસવાદીઓ મહાસલાના ઝંડા નીચે આવતા નવ છે અને ફરીફરીને જાહેર કરે છે કે દેશની આઝાદી માટે દેશની પ્રતિનિધિ આ એક માત્ર સંસ્થા છે. બીજી બાજુ આંદામાનમાં જે બનાવો બની ગયા તેણે આખા દેશને ડાલાવી મૂક્યો છે. ઉપરાસ કરીને પોટકા એ ધીરોના મનમાં શું શું દરો તે આપણે જાણતા નહોતા. એમના ઉપરાસે આપણે હસમલી ગયા હતા, જાણે મોતને ઓછાથો આપણા ઉપર આવતો હતો. આપણે કાચો કપા, નિવેદનો કપા, દીનો ઉત્તરો અને આપણા અંતરના તારને એ અધિવાસી સાથે જોડી દીધા પણ કેને ખજર હતી કે દૂર દૂર પેલા સોમાંના ઝૂંપડામાં એકેલો પુરુષ અહિંસાનો વિશ્વજ્યોત્ર માટે પોતાનો પ્રાણ નીચોવા રહ્યો હતો? એની પ્રતિ વિશે આપણે ક્યાં કંઈ જાણીએ છીએ? આપણી જાડી અણિ તે માત્ર ચરખો તે અસ્પર્શતા નિવરણ જ દેખાય છે. હમણાં સ્વાવર્ણી શિશુલુની વાતો સાંભળીએ છીએ. એની બીજી પ્રતિ તે મહિને છ મહિને જાત્ર આને તારે જ આપણે જાણીએ છીએ અને જાણીએ છીએ ત્યારે ચોંટી જોડીએ છીએ. આંદામાનના કેદીઓના ઉપવાસ છાપાવવાની વિતરણી માટે ત્યારે કરિરે ગાંધીજીને આપીશ કરી ત્યારે કેને ખજર હતી કે એમની પ્રતિ આદી જ રહી છે. જે દિવસે આંદામાનના કેદીઓ, વાલસરેણ અને ગાંધીજી વચ્ચેના તાર-પર અવહાર પ્રસિધ્ધ થયા ત્યારે જ જ્યારે જાહેર કે હિંસાવાદીઓના હઠવામાં પણ આ પુરો પોતાનું સ્થાન જમાવી દીધું છે. ઉપરાસ છૂટ્યા અને નિવેદનો જાહેર પડ્યાં કે અમને 'હિંસામાં વિશ્વાસ નથી.' અને આ નિવેદનને આ ગુનેા એક મહાન પ્રશ્ન ગણીએ છીએ.

મોતની સાથે લડતાં લડતાં:

અને આંદામાનનું તેમ જ બંગાળના નજરકેદીઓનું પ્રકરણ પણ હજી પૂરું નથી થયું. લંડનના મહાસભામાં ગાંધીજીએ હરિજનોને ખાતી આપી હતી કે એના હિંદુત્વના અધિકારોના રક્ષણ અર્થે પોતે પ્રાણના જોખમે પણ લડશે, અને એ લડ્યા, સરકારની સાથે, પ્રજાની સાથે અને જેવો મોતની સાથે પણ લડ્યા અને જીવ્યા. આજે પણ જાણે એનું જ ધર્મ રહ્યું છે. આંદામાનના ઉપવાસીઓને એમણે વચન આપ્યું હતું કે 'તમે ઉપવાસ છોડો ને હું તમારા માટે મધી રહ્યો છું' તેના હાથ મજબૂત કરો. 'તેમણે મધી રહ્યા છે કે નહિ તેની જાણે ખાતી મળતી હોય તેમ દરરોજ જાપામાં કસકાતા સમાચારો બોલે છે. ગાંધીજી કસકાતાં ગયા અને મહાસંમિતિના મોટાં આદિઓ આજે જ મહા-સમિતિ પૂરી થતા જ દેશનો સર્વોપરી પ્રશ્ન કેદીઓને બની ગયો છે. અને એ પ્રજાની મંજૂરતા એક સાથે જાપામાં આવતા એ સમાચારો ધી મળે છે. એક સમાચારમાં અહેવાલો છે ને અનુમતો છે, બીજા સમાચારમાં ગાંધીજીની મંજૂર તનિ-વત્તા સમાચારો છે. લોકોનું જ્વાણુ છતાં, ડોક્ટરોની સંપૂર્ણ આરામની લગામણ છતાં ગાંધીજી મૌન રહીને, બીજી રીતે પ્રજાને કરીને સમિત મેળવે છે અને પોતે જે વચન આપ્યું છે તે પાળવા માટે એ સક્રિય બની રહ્યા છે. મર્યાદની મુકાબલ વખતે પણ ડોક્ટરો સાથે લડ જવા પડે અને ગાંધીજીની તનિવત્તા કારણે જ વડ-લાની જાપા નીચેના તંત્રમાં મુલાકાતની મોઠવણ કરવી પડે એ જ બનાવે છે કે ગાંધીજી મોતની સાથે લડતાં લડતાં હમણે નજરકેદીઓ અને સેકેડો આંદામાનના વાંચને મુકત કરવા મધી રહ્યા છે. એ મુક્તિની પાઠગ એમના સુખનો ખ્યાલ તો રહ્યો જ છે પણ જેને ખાતર ગાંધીજીના ધર્મોત્ક્રાંતિ આજે છે તે અહિંસાને ભવ્ય વિશ્વ આપણની મુદત પણ પડી છે.

આજસુધી મજાલા સમાચારોમાં કશું જ મતાવાર નિવેદન મળ્યું નથી પણ જે રીતે મુલાકાતો ધર્મ છે અને

ને રીતે આને પણ પ્રધાનો ગાંધીજીને મળી રહ્યા છે તે ઉપરથી લાગે છે કે ગાંધીજી સફળ થયા છે. છાપાના 'વિદ્યાસપોત્ર' સમાચારો સાચા હોય તો નજરેકેદીઓ તો ગણ્યા દિવસોમાં જ મુકત થવા નોંધે. આંદામાનના કેદીઓને છોડવા વિષેની એક વિચિત્ર વાત છાપામાં આવી છે: 'સરકારને એમ લાગે છે કે કેદીઓએ કરેલું હિંસા ઉપરની અગ્રહાનું નિવેદન પૂરતું નથી થતું, એ માટે ગાંધીજીએ અંગત જોખાધરી આપી નોંધે.' અમને નથી લાગતું કે આ વાતમાં કાંઈ વચ્ચે દોષ કારણ કે આ વાત બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે એવી જ નથી.

મહાસભાના પ્રધાન મંડળો :

સાત પ્રતિનિધિ મહાસભાના પ્રધાનમંડળના કાર્યો અહેવાલ અહીં આપી શકાય એમ નથી. આપણે ત્યાં જ્યાં આસનેથી બસે એમ કહેવનું આવે કે મહાસભાની દૃષ્ટિએ આક્રમ તો બીજી ક્ષણનું કામ છે, પ્રથમ ક્ષણનું કામ તો બહારનું છે, પરંતુ જ્યાંથી મહાસભાએ પ્રધાનપદે સ્વીકાર્યું છે ત્યારથી બહારના અને અંદરના કામ એક સ્વરૂપ જ બની ગયાં છે અને દેશમાં મોટાંમાં મોટાં અસિક્ષકો પણ એ જ લાગે છે. પ્રધાનપદે સ્વીકાર્યાને આજ તો ઠીક ઠીક સમય થઈ ગયે અને એ પ્રધાનોની દાનતરી પરીક્ષા થઈ શકે એટલા બનાવો પણ એમના હાથે બની ગયા પરંતુ પ્રધાનપદ લેતાં પહેલાં, એ સ્થાન લેતાંથી આપણી શક્તિ વધશે કે ઘટશે એ વિશે જે મતભેદ હતા તે આજે પણ કાયમ જ દેખાય છે. ધણા જવાબદાર અને અગ્રણી નેતાઓને ખરેખર એમ લાગે છે કે આ સરતે બંધારણને લોક-વાતો નથી પણ અમલ કરવાનો છે. જ્યારે એટલા જ જવાબદાર અને આગળ વધીને કહીએ તો પ્રધાનપદના સૌથી કટ્ટર વિરોધી રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલજીને એથી ઉલટું લાગે છે, તેઓ જાણે એકશર કરતા હોય એમ કહે છે કે 'એથી આમપ્રજની તાકાત વધી છે અને એમના દુષ્ટો અસ્પૃશી પણ ઓછાં થયાં છે.' દેશનું વાતાવરણ નેતાં અને પ્રધાનોનાં કાર્યો નેતાં અમને તો એમ લાગે છે કે ખરેખર આપણે સ્વરાજને માર્ગે

વેગશર આગળ વધી રહ્યા છીએ. અમને એક ધડી પણ એમ નથી લાગતું કે દૂરના મુકામે પહોંચવા માટે વચ્ચે આવેલી આ લીમડીની ડાયા નીચે આપણે અટકી પડ્યા છીએ અને આપણા નિશાનને જુનાં ગયા છીએ.

મહાસભાના પ્રધાનો અને એમને દોરનાર ગાંધીજી તરફથી પ્રભાવકારની જે યોજનાઓ બહાર પડે છે તે ધણાને અકળાવે છે. વચ્ચે અને સાત વરસની વાતો ઉપલી નગરે તો એવી જ લાગે કે હવે લગાવનાં ને સ્વચ્છા જ સેવના રહ્યાં, પરંતુ અમને એમ નથી લાગતું. મહાસભાએ જે પ્રયોગ હાથ ધર્યો છે તે એણે સંપૂર્ણ શક્તિ સાથે પાર ઉતારવો જ નોંધે. ઉલટા પગે ભેરીને આવાં કામો થઈ જ ન શકે, એ માટે યોજનાઓ પણ નોંધે અને લાંબી મુદતો પણ નોંધે. અમે એમ માનીએ છીએ કે આપણે મુદત તરફ નદિ જેવું નોંધે પણ યોજના તરફ અને એના અમલના વેગ તરફ જોડું નોંધે. યોજના રાષ્ટ્રશક્તિને મહાકાળની લાગે કે એનો વેગ મંદ લાગે તો અવસ્થા એના વિરોધ કરવા નોંધે. અને જે યોજના રાષ્ટ્રશક્તિને ધધારનારી હોય એનો વેગ રુક્ય તેટલો બળવાન હોય તો મુદતથી શલયનું ન નોંધે. એ મુદતનો અર્થ એ થાય છે કે જે બધું સીધું ચાલે તો આટલા સમયમાં કામ પૂરું રહે. સીધું ચાલતાનું માત્ર આપણા હાથમાં નથી, તેમ સરકારના હાથમાં પણ નથી. સચોળ અને પરસ્પર શક્તિ ઉપર ધણો આધાર રહે છે.

વંદેમાતરમ્ :

મુસ્લીમ કોમીટીના આગેવાનોએ જે અનેક તોફાનો જિજ્ઞાંસ્યા છે તેમાં એક તોફાન રાષ્ટ્રગીત તરિકે ઉઠાવીસે વર્ષ થય વખતના 'વંદેમાતરમ્' નું તોફાન છે. જાણુવા જેવું તો એ છે કે આ ગીતનો પ્રચલ વિરોધ ક્યારે થયો. ગીતના પોતે વર્ષો સુધી મહાસભામાં હતા અને આ ગીતનો આદર કરતા હતા. તેઓ મહાસભામાંથી ખસી ગયા તો 'સ્વરાજ'ના ધેવના કારણે. પણ આજે એ કોઈ જ્યાં હવે ત્યાં હાથ નાખે છે. દિલ્લી-ઉડ્ડી વિશે

પણ હવે દેશ કયો છે ને બખાળ કાઢ્ય છે. પરંતુ 'વદેમાતરમ્'નું આ તોફાન તો પૂરેપૂરું એમના ગેરલાભમાં જ લીટયું છે. મહાસમિતિએ કલકત્તામાં દેશ કરી આ ગીતની પ્રથમ બે કડીઓ મંજૂર કરી અને જાહેર રહ્યું કે આમાં કોઇ કેમનો ભાવ જ નથી આવતો, ઉપરાંત બીજાં રાષ્ટ્રગીતોને એકાં કરવા એક સમિતિ પણ નીમી, આપણને એ પણ ભણવા મળ્યું કે આ ગીત ઓરિસ્સા રાજ્યની 'આનંદમ્'ની ચોપડીનું નથી પણ એ પહેલાંનું છે અને એના દરેક એકેષરમાં પ્રજાપણે માનનારા પ્રવિર રાજાને રચ્યા છે. એ ગીતને કલકત્તાની મહાસભામાં પ્રથમ પહેલું ગાયું છે પણ એમણે જ.

આપણી મહાસભાએ રૈસ્માના ચિહ્નવાળો ત્રિરંગ ત્રીડો રાષ્ટ્રવજ તરીકે મુકર કર્યો છે પણ આજુબી કોઇ ગીત મુકર નથી રહ્યું. 'વદેમાતરમ્'ની પાછળ તો જે બલિદાનો અપાયા છે તે બલિદાનોએ જ એને રાષ્ટ્રગીત બેટલી પ્રતિષ્ઠા આપી છે. રાષ્ટ્રગીત એ રહે કે ન રહે પણ એની પ્રતિષ્ઠા તો આ દેશમાં કાયમ રહેવાની છે કારણકે એવું ઉચ્ચારણ કર્યા માટે આ જમિના અનેક સંતાનોએ હસને મોંએ મોતની બેટ લીધી છે.

કરુણ મૃત્યુ :

ખાસ કરીને મુંબઈ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં જે પ્રજા ઉદ્ધવા કેટલાયે મહિનાઓ થયા પાતાવજ, કુખડ બનાવ્યું હતું તે પ્રમ્નનો હમણાં જ અંત આવ્યો છે. ગાંધીજી અને બહાદુરજીની તપાસમાં નરીમાન સંપૂર્ણ રીતે દોષિત જાહેર થયા છે અને સરદાર નિર્દોષ સાબિત થયા છે. આ પકડણ ચાલતુ હતું ત્યારે ગટર ડાખળી હોય એવું લાગતું હતું અને કંઈ સમજાતું જ નહોતું કે કોણ દોષિત છે ? પરંતુ જ્યારે ગાંધીજી અને નરીમાનનું નિવેદન વાંચ્યું ત્યારે પ્રમ્નને જાણ થઈ કે નરીમાન દોષિત ક્યાં છે પણ શ્રી. નરીમાનનું એ નિવેદન એટલું નમ્ર અને પશ્ચાતાપ-પુકત લાગતું હતું કે નરીમાન પોતાની અધિકારો હોતો તો પણ પ્રજા એકાદ બે વર્ષમાં એને ફરીને પોતાના નેતાપદે સ્થાપે, પરંતુ પોતાના પ્રથમ નિવેદનને ફેરફાર કરતું બીજું નિવેદન એમણે મહાસભા પ્રગટ કર્યું તેણે આખી વસ્તુરિવાન બદલાવી નાખી.

પરિણામ એ વ્યવસ્થા કે આજો મુકરો, જે નરીમાનની સંમતિથી અને ધૃત્યથી અપ્રગટ રહ્યો હતો તે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને સોંપાયો અને 'નરીમાન એક પણ જવાબદાર અને વિશ્વાસઘાતી રચના માટે લાયક નથી' એવો ગાંધીજીનો અધિપ્રાપ પ્રગટ થયો. કાર્યવાહક સમિતિએ એવી જ મતલબનો દેશ કર્યો અને 'આપવાત' રૂપે યોગપાતા નરીમાનના ફેસલાને પ્રગટ કર્યો. એ ફેસલાને ઉપર ઉપરની નજરે વાંચતા પણ એમ લાગે છે કે શ્રી. નરીમાને હવે મોં જ સંતાડી દેવું જોઈએ પણ એમના દુઃખોએ પ્રારેખારીના નિષ્ફળ ઉપર પણ તેઓ પ્રદાર કરી રહ્યા છે અને પોતાના ઉપર મદમજાના ક્રિતિકાસમાં અપૂર્વ એવો અત્યાચાર થયો છે એમ જાહેર છે. જે દિવસ પહેલાંનું 'રાષ્ટ્રપતિનું' નિવેદન કલકત્તા ચોખવટ કરે છે પણ નરીમાનને એથી જાંનિ થઈ નથી, અમને એમ લાગે છે કે શ્રી. નરીમાને એમના કરુણ મૃત્યુને પણ કરુણ ન બનાવવું જોઈએ અને એમની પાછળ બે આંસુ પાડી શકાય એવી સ્થિતિ રાખવી જોઈએ.

મહત્વના બનાવો :

આ ઉપરાંત બહુ મહત્વના બનાવો બની ગયા. કલકત્તામાં મહાસમિતિની પ્રમાણપદ પછીની પહેલી જ બેઠક મળી. પ્રધાનોના કામ ઉપર પુષ્કળ ચર્ચાઓ થઈ અને હાલો થયા. વર્ષામાં શિક્ષણ પરીપદ મળી અને શિક્ષણ પ્રતિષ્ઠાસભા ક્રીતિકારી ગણાય એવા દરારો થયા અને સંપૂર્ણ યોગ્યતા માટે સમિતિની નિમણૂક થઈ. હરિપુત્ર મહાસભાના સ્વાગત પ્રમુખ અને અધિકારીઓની ચૂંટણી થઈ. દેશમાં નીસ લાખ બેટલા મહાસભાના સભ્યો નોંધાયા. આઠ વર્ષ પછી દરખાસ ગોપાળદાસના પ્રમુખપણા નીચે કાઠિયાવાડ રાજ્યીય પ્રિયદત્તી બેઠક મળી અને, સફળ રીતે પાર લીધી. ગુજરાતમાં કુકેરણે વૃત્તરજો સજીવન થયાં. દેશીરાજ્યોના અનેક ભુક્ષોમાં સારા ગેંધાવાં મહાસર રાજ્યના ભુક્ષોનો હાથેથી થયાં. એમ પુષ્કળ બનાવો બની ગયા અને બની રહ્યા છે.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

અમારા અભિનંદન :

સાહિત્ય સંમેલનની સ્થાપના સમિતિએ શ્રી. હુમરસી પદમાણી સંપાદને સ્થાપનાપત્ર ચૂંટી ખરેખર અભિનંદન મેળવ્યું પગલું બધું છે. અમને એ બધું હતો કે આ સ્થાને કેઇ સાહિત્ય મેળવશે બદલે ધનપતિ આવી પડશે. શ્રી. સંપાદ ધનપતિ ગણાય, પણ મુજરાત-મુજરાતમાં એમની પ્રતિષ્ઠા તો સાહિત્ય સેવક લેખે જ છે. એમનું નામ આજે સાહિત્ય-જગતમાં જ નહિ પણ શિદ્ધિ મુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ કહી શકાય. શ્રી. સંપાદના લેખ વિવાદો આજે કદાચ એક પણ મુજરાતી માસિક નહિ મળે. એમનો અભ્યાસ વિષ વિષ પ્રકારનો છે પરંતુ વ્યાપાર અને અર્થશાસ્ત્ર વિશેના એમના લેખોએ એમને ઊંચું સ્થાન આપ્યું છે. આટલી સરળ અને બ્યવહારૂ રીતે હુઝીઆમણ, બદામણ, રેલ્વે ઇત્યાદી વિષયો ઉપર લખી શકે એવા મુજરાતમાં બહુ ઓછા લેખકો હશે. શ્રી. સંપાદ એમનું સ્થાન શોભાવશે અને કરાચી દીવાલો એ વિશે અમને સંદેહ નથી. આવી વરણી કરવા બદલ સ્થાપનામંડળને અમારા અભિનંદન છે.

કાકા સાહેબ જ શોભશે :

આ અંક પ્રગટ થશે ત્યારે કદાચ સંમેલનના પ્રમુખની વરણી થઇ ગઇ હશે કે વળી હશે. અમે અમારા અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી ચૂક્યા છીએ અને એ અભિપ્રાયને ચારે તરફથી સારો આદર મળ્યો છે. અમે એમ માનતા જ હત્યા કે ચૂંટણીનું પરિણામ પણ એ જ આવશે પરંતુ કાકા સાહેબનું એક નિવેદન પ્રગટ થયું અને આખી સ્થિતિ પલટાઈ ગઇ. શ્રી. મુનશી પ્રમુખ ચૂંટાઇ જ ગયા છે એવી એક વાત પણ ફેલાઇ ગઇ અને તે કાકાસાહેબ ન આવે તો આજની પરીસ્થિતિ એવાં શ્રી. મુનશી જ આવે એવું લાગે છે પરંતુ કાકાસાહેબના નિવેદન પછી પણ અમે ભારપૂર્વક કહીએ છીએ કે તે પરિપક્વ નથીન રાહ લેવો. હોય, પ્રેરણારૂપ બનવું હોય, કાર્યશીલ થવું હોય તો એણે કાકાસાહેબને જ સરનશીલ બનાવવા લેખો. અમે એમ માનીએ છીએ કે તે સ્થાપના સમિતિ કાકાસાહેબને ચૂંટે તો કાકાસાહેબની મગદૂર નથી કે આપણા પ્રેમલસાં આર્મનજીને ટેલી શકે. ધમાલ કે ખટપટમાં પડવાનો એમનો સ્વભાવ નથી એ સત્યી વાત છે પરંતુ આજે એમના હાથમાં રાષ્ટ્રભાષા અને રાષ્ટ્રભૂમિના જે કામો છે તે પણ ખટપટથી મુક્ત નથી. પ્રત્યક્ષતંત્રના આ યુગમાં હરીશાહઓ તો આવશે જ. સંરક્ષણો પણ આવશે જ. કાકાસાહેબ છાંટે તો પણ એમાંથી બચી શકે નહિ અમારી વિનંતિ પહેલેથી શકે એટલે સમય રહ્યો હોય તો અમે કાકાસાહેબને વિનંતિએ છીએ કે સંમેલનના દિવસે આવતર તેથી 'ખટપટ' સહન કરે અને સ્થાપના સમિતિને પણ વિનંતિએ છીએ કે કાકાસાહેબની પસંદગી કરી સંમેલનને બળદાન બનાવે.

સા મ યિ કો ની દી પો ત્સ વી

[દર વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ ઘણા માસિકોએ, અઠવાડીકોએ અને રાષ્ટ્રદાપત્રોએ દીપોત્સવની તથા વાર્ષિક અંકો બારે શ્રમપૂર્વક તૃપ્ત કરીને પ્રગટ કર્યા છે. એની સંખ્યા દર સાત કરતાં હંધક વિશેષ છે. ગ્રીષ્મ કરતાં વધારે આવા અંકો તો આમારી પાસે આપ્યા છે. એ બધા દળદાર અંકો નાંચવાનું અને એમાંથી સારાંનસુતું તારવવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ અને લાંબો સમય માગી લેશે એવું છે. પણ આ બધા અંકોના મુખ્ય મુખ્ય લેખો વાંચતા અને બીજાઓ ઉપર સામાન્ય નજર ફેરવતા એવા લાગ્યા તેવા અવલોકન રૂપે અહીં મૂક્યા છે.

કેટલાક અંકો સારા છે, ઉપરોળી છે પણ મોઝા બાજવી લેખનકલા તોફાને તેવી કંથા પ્રકારની અને વિચારપ્રેરક નથી રહી શકી. કેટલાંક અંકના પાનાંઓ તેા ફેવલ સંખ્યા બતાવવા પૂરતા જ તબ્બે છાપી નાખ્યા હોય એમ લાગે છે. દિવાળી એવા શુભ અવસરે પ્રગટ પત્ર સાહિત્ય ચોક્કસ નેચથી ચળાઈ ચળાઈને પીરસાતું હોય તો થોડા અભિચારી સંસ્કારી અને સ્વચ્છ અને, પણ આ કોણુ કોણુ તંત્રીઓ અને સંપાદકો આ પ્રત્યે જરા નયુ કાવજી રાખે તો ? 'શ્રીકૃત']

નવચેતન : તંત્રી માંપશી વિદ્યુલલાસ ઉદયી, ૨૪
પોલોકે સ્ટ્રીટ, વાર્ષિક લગાજમ રૂ. ૬-૬-૦

'સંત હરિદાસ' જગન્નાથ અહિવાસીનું ચિત્ર કોઠ ઉત્કટ ભાવનાથી ભરેલા કાવ્ય એવું છે. એમાં ખીજીથી સજીવ કરેલી કુદરત છે, કલાપ્રિયોને પ્રેરણા આપે એવું, ક્ષીઓને કાવ્ય સ્પુરાવે એવું સુંદર ભાવવાદી એ ચિત્ર છે. જોતાં ધરપત જ ન થાય એવું પ્રબળ એવું આલેખન છે. આ અંકમાં ખીજું એવું જ સુંદર ચિત્ર કનુ દેસાઈનું 'દિવ્ય સંગીત' છે. આરમાનમાં ઝંખૂમતાં વાદ્યોઓ ત્રાજે થીજી ગયા હોય, કુદરત ત્રાજે સ્તબ્ધ બનીને થંબી ગઈ હોય અને આતુળાશુરનું વાતાવરણ પણ ત્રાજે ખંસીંદા કરુણ સ્વરે રહી બીકતું હોય એવું લાગે છે. 'દિવ્ય સંગીત'ની લહેરમાં ઝાડ, પાન, પશુ વગેરે શાંત બનીને બિભા છે. ચિત્ર જોતાં જ મન બિષ્મ ન ખૂંસાય એવી છાપ પડે છે.

ધૂમકેતુની 'જનમોદી' નામની વાર્તામાં જનમમોહક કાતા દર્શન સાગું અંખતા માનવીની દર્દભરી કથા છે. રમણલાલ દેસાઈ 'કુંવરજી દેસાઈ' નામના નોટકમાં એમનાં પૂર્વજોનો ગૌરવલયો ધનિદાસ આલેખે છે.

પ્રિયજ્ઞાન મહેતાનો લેખ ચિત્રકળામાં રેખાકનનું રચન અને એના સૌંદર્યની મિંખાસા કરે છે. એ ઉપરાંત લલિતમોહન ગાંધી, કામોદર ભટ્ટ અને આનંદરાની નવલકથાઓ પણ છે. ઉમાશંકર જોષીનો પરિચય મનસુખ લાલ જવેરીએ આપ્યો છે. નવચેતને દરવર્ષની માફક એના સહિત્યની કક્ષાને આ વરસે પણ તળવી રાખી છે.

શુભુસુંદરી : તંત્રી પ્રદેશ દ. શુક્લ, કંથાણુ
ખીરડીય, કાંઠાવાડી. મુખ્ય-૪. વાર્ષિક લગા રૂ. ૪-૬-૦

કવિશી નર્મદના જીવનપ્રસંગોને વળીને જનાવેલું 'નર્મદ' નામનું ચંદ્રવલ મહેતાનું નોટક આજના લેખકે અવરજ વચચત જેવું છે. ધનસુખલાલ મહેતાનું 'પ્રતિ-માની પ્રતિજ્ઞા' નામનું પ્રદલન. મંજુલામ મજમુદારની 'મુલ્લના' નામની જંગાળી લોકકથા, અનંતરાય રાવળ નો 'કારણથી મૂર્તિ કુમુદ' ઉપરનો અને ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાનો 'દુષ્ટ' ઉપરનો લેખ વગેરે આ અંકની સમૃદ્ધિ છે. સુંદરજી બેટાઇ, ખાદરાવણ, કેશવ હ. શેઠ, પતીમ વગેરેના કાવ્યો ઉચ્ચ કદરેલા છે. જે ત્રણ સારા સારા ચિત્રો પણ મૂક્યા છે.

રામદા : તંત્રી ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાખડુડા રાખ

પ્રસ, વડોદરા. વાર્ષિક સત્રાગમ શ. ૧-૮-૦

કાલિયાચંદ્રા લોકસાહિત્યને અદાર આજુબાજુ કામ જેને 'વૌંધી કથુ' છે એવા આ માસિકને દીપ્તિભરી અંક વાંચો, કાળો અને દુઃખગ્રસ્તો અરુણ બન્ધો છે. મુખપટ્ટનું ચિત્ર કલાકર્મીની ચિત્રકલાને જેમ આપે એવું બન્યું છે. 'ઊર્મિલાની હાથબાધા' બગ રેસાઈનું ચિત્ર એમના અગાઉના ચિત્રો કરતા થતું ચરિત્રાતું છે. શોક, વેદના અને ઝાંતીની રેખાઓ છુપાતી બનીને અ ઉપર એક પ્રકારની ઘેરી હાથ મૂકી જાય છે.

'સામાવાજો,' 'ઓશીવાજો' વગેરે વાર્તાઓ, કિશોર શાદ મહેતાનો અને રવિલાલ દેસાઈનો લેખ અરસ્ય વાંચ્યો જેવો છે. 'મંગીન અને શિશુ' દરશન શુક્લનો પ્રેમ આપે ત્યારે કેળવણીની પુનરાચના થઈ રહી છે ત્યારે આવકાર પામ છે મુદેસાઈનો પરિચય આપીને એના લેખક ઉપયોગી કામ કર્યું છે.

પ્રભાત : તંત્રી નટરમણ મોદી, ગોલવડી સદન ગઝલર પાકે-મુખર્ષી, પૃષ્ઠ ૮૦. કિં. ચાર આના.

આ વાર્ષિક અંક ગદ્ય સહસ્ત્રી માત્ર આ વર્ષે પુનઃ પ્રગટ થયો છે. પણ આ વખતે એમાં પ્રખતની તાત્રમી અને સૌંદર્ય બંને છે. પ્રથમ પદ્ધિતના કવિતામયો જેવા કે સુંદરમ, હંફલાલ માંધી, ઉમાશંકર જોષી, મનમુખલાલ ઝવેરી, ચંદ્રદત્ત મહેતા, પુનઃલાલ, બાદરાવળ, સુંદરજી ખેરાલ, મોહનિયંદ વગેરેના સુંદર કાવ્યો આમાં છે. એ ઉપરાંત કેટલાંક સારી ગદ્ય કૃતિઓ પણ છે. ધૂમકેતુના 'રત્નકોશ' દીપ્તિભરી રંગીની માફક આ અંકનો શબ્દગર છે. બહુવેણની વાર્તા 'ખીસાકાતર' એક નવા અલ્પલેખા પ્રદેશમાં આપણને લઈ જાય છે. 'મીન જાપાનની બીજામાંના લેખમાં મહેરબાદીએ મીન જાપાનની રિશ્તિનું પૃષ્ઠકરણ કર્યું છે. આજે અંક સમઘરીને જોતા, પદ્ય વિભાગ જેટલો સમૃદ્ધ બન્ધો છે તેટલો ત્રણ વિભાગ નથી બની શકે. આ અંકની જખમશી કલાત્મક બની છે. દરેક લેખના મથાળે લેખકો પરિચય આપીને આ અંક વધુ ઉપયોગી બનાવ્યો છે. પ્રભાત આશાપ્રેરક વાર્ષિક છે 'એમાં મહેદ નથી.

વ્યાપામ : તંત્રી ધોરિ નારાયણ વિકાસ, રાવપુરા વડોદરા. વાર્ષિક સત્રાગમ શ. ૨. અંદી.

ત્રેવીશ ત્રેવીશ વર્ષ થતાં એકમાત્ર સેવા કરતું એક મુજસતકરનું લોખણિય વ્યાપામ માસિક ખરેખર વ્યાપામના પ્રચારકાંમાં પોતાનો જગજગ દિગ્ગે આપી રહ્યું છે.

એમાં કસરતને લગતાં લેખો, કાવ્યો અને નાની નવલિકાઓ તથા વ્યાપામપ્રેમીઓને તેમ જ અન્ય વાચક-વર્ગને ગમે તેવા વિષયો પણ આવે છે. તે ઉપરાંત મહા-કુસ્તીને સ્થિત વિભાગ, આસનોનો વિભાગ, તત્તવાર પડાનો વિભાગ, સ્વપ્નમસકાર વિભાગ, વાચકોની મુશ્કેલીનો વિભાગ વગેરે વિભાગો ખરેખર વાચકવર્ગને ખરેખરી તે ઉપર સુધી જોડી રાખે એવા આવે છે. અપામ દાખમાં લીધા પછી પૂર્ણ કરે જ ગમે એવી ઉત્તમ લેખન-સામગ્રી વ્યાપામના રસીઆઓને એ આપે છે.

અને આ ઉપરાંત સચિત્ર વ્યાપામવીરના આદર્શ છત્રચરિત્રો, વ્યાપામશાળાઓનો પારિચય વગેરે આપી આજના વ્યાપામરસીક વર્ગને પોતાના છત્રપટપટરમાં ઉપયોગી કામે આપી રહ્યું છે.

૨૨ મહિને મુખપટ્ટ ઉપર સુદ અને સ્નાયુચક સરીએ આદર્શ નમતો રજુ કરતું કોઈ એકાદ ચિત્ર મુખને વ્યાપામ માસિક પોતાના હૃદયે વધુ ને વધુ આકર્ષક બનાવે છે. અમે દરેક વ્યાપામ પ્રેમી મુદાનોને આ માસિકને ઉદ્દેશ્ય આપવાની લલામણ કરીએ છીએ.

સંક્ષિપ્ત : તંત્રી જયવંત દાદર. નવચેલન સાહિત્ય મંદીર અમનવાદ વાર્ષિક લવા. શ. ચાર

તાજેતરમાં બહાર પડેલું આ સ્ત્રી ઉપયોગી માસિક ચોક્કસ તેમ લઈને બહાર પડે છે, પણ બહાર પડેલા એ અંગ્રેજી જોતા એ નેમની ગંખી બહુ એકાદી થઈ શકે એવું છે. પણ એમાં સંચાલકોમાં કિસાઈ છે, લયલ છે એટલે એ સદૃશ થશે એવી આશા રહે છે. આ નવા માસિકને અમે સત્કારીએ છીએ.

આહુતિ: તંત્રી: ધનેશ્વર માધવજી દવે, ડેન્સેર. હોલ, કરાચી. વાર્ષિક લરાજમ રૂ. ૭૯.

આદિત્ય આલેશ સાતિનું' આ. માસિકપત્ર હોવા છતાં આમાં સાતિનું સંકુચિતપણું નથી પણ વિશાળ દૃષ્ટિ રાખીને બીજી સાતિમાંથી, બીજા સમાજમાંથી છપ્ત વસ્તુઓ વીણી વીણીને એના તંત્રીશ્રીએ રચવાતી પાસે ધરી છે. જયતિની હવા આજે ચોખેર ફેલાતી જાય છે એવે વખતે આવા માસિકો એને ઝીલીને ખૂણે ખૂણે પહોંચાડે છે.

આહુતિનો દીપોત્સવીઅંકે સારા એવા કોઇ સાહિત્યક અંકની હરોલમાં જોતો રહી શકે એવો બન્યો છે. 'મણીઆઇ ગાંધો', 'રામુની પતંગ' અને 'મેર' એ ત્રણે દૃષ્ટી વાર્તાઓનું આલેખન તરી આવે એવું થયું છે. 'છર્પા' નાગની દૃષ્ટી નારિકગાં જાણીતા 'છ. ન' નામના લેખકે ફેંકી અને મંથરાનો સંવાદ કુશળતાપૂર્વક મૂક્યો છે. કેદખાને દીપોત્સવીમાં જેલમાં અનેક કુખો, મુસિબનો અને સંકટો સમે જૂઠલા જૂઠલા ને લાગેણીઓ અનુભવેલી તે રજુ કરી છે. આ અંકનું મુખપૃષ્ઠ સાદું છતાં સુંદર અને કલાત્મક બન્યું છે.

પ્રગતિ: સંપાદક ચંદુલાલ જ. શાહ, જેતવાડી મેન. રોડ, મુંબઈ.

પોરવાડ માનિનું, આ માસિકપત્ર સાતિની સંકુચિત ભાવનાથી મોહાઈ રહ્યું છે. સમાજદેહ ઉપર ફરી નીકળેલાં ગૂંમડાને આવા પ્રગતિદાયી પત્રો ચાલીસી કરે છે અને ચક્રવ્યંજન સમાજજીવને નિરાશી રાખવાને મથે છે. 'પ્રગતિ' નો દિવાળીઅંક અવેરચંદ મેઘાણીનો રાસ આપે છે. રતુભાઈ દેસાઈનું કાવ્ય આપે છે. 'મારાં જીવનનાં સંસ્મરણો' વર્ણવતા જેવા છે. મુખ પૃષ્ઠ ઉપરનું ચિત્ર સૌમ્ય ભાવનાને જાગ્રત કરનારું છે.

આથો કદમ: પ્રકાશક: યંગ મેન્સ જોરો એસોસીએશન કરાચી.

કરાચીની યંગ મેન્સ હોસ્ટેલ એસોસીએશનનું આ માસિક મુખપત્ર છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી પ્રગટ થાય છે.

અથેક કોમમાં, પ્રાયેક સમાજમાં આજે ક્રાંતિની ચિનમરીઓ સાગી ચૂકી છે એવા કાળે આ માસિક વહેતા કોમના જુવાનોને સડી મથેલી રૂઢિઓમાંથી, કોદાઈ મથેલી માન્યતાઓમાંથી જાગૃત કરીને ખૂણી દવામાં આજુવાતું કામ કરે છે, એના ઉદ્દેશો, એનું કાર્ય એ બધું એના આ માસિકનું નામ વધાર્યું છે. ક્રાંતિની મજાલ લઈને આગેકદમ ભરતા આ માસિકને અમાસ અભિનંદન છે

હાલર: તંત્રી નાગેન્દ્ર મ. વ્યાસ, યાદુજીપાન રોડ, કરાચી. વાર્ષિક લરાજમ રૂ. ચાર.

કરાચીમાંથી તાજેતરમાં બહાર પડેલ આ માસિકનો દિવાળી અંક અમને મળ્યો છે. અગાઉનો અને આ એમ બંને અંકો એના એની લેખન સામગ્રી જોઈએ એ પ્રકારની જાણી, નકર અને વૈવિધ્યભર્યા નથી રહી શકી, કરસાદસ માણેકનું 'સામ્યવાદની સ્વેતપદી' નામનું કાવ્ય 'મંગલ આગાધીનું' પ્રેરક દર્શન કરાવે છે. અમછડીઓના કંદોનો ઝીંકીને વહેતી આ કવિતા આપણા પંડિતોના સાહિત્યમાં આગળ પડતું રથાત મેળવશે, 'અનાયાસમતી યાત્રાઓ' નામની મગનલાલ રોડે લખેલી વાર્તા સમાજ જીવનનું કશું ચિત્ર રજુ કરે છે. વિધવાઓના જીવનની દુર્દશા આલેખે છે. પણ આ દૃષ્ટી વાર્તા કરતા એક પ્રસન્નચિત્ર જેનું વધારે છે. કેટલાક નકામાં જેવા શબ્દો કાઢી નાખ્યા હોત તો આ પ્રસન્નચિત્ર વધુ સુંદર બનત. મોહનલાલ ગાંધીના પેશના જનુનો વરસાદ નામના લેખમાં વિવાલની ચોપિનો કેવો લખકર ચેર-ઉપયોગ ચર્ચા રોકે છે એ જતાવ્યું છે. અન્ય વિભાગો પણ ઉપયોગી છે પણ એની પાછળ હળુ વધુ અન્વયાપૂર્ણ દૃષ્ટિ કેળવવાની જરૂર છે. એકંદરે આ માસિકને સતકારતા આમને આનંદ થાય છે

લોકવાણી: તંત્રી પ્રજ્ઞલાલ ધનજીરામ દેસાઈ,

ચૌધપૂલ, મુગટ પૃષ્ઠ ૧૨૦. કિં. ફસ આગા

સહાર વાસભભાઈ, કાકા કલેક્ટર અને ડૉ.

ચંદુલાલ દેસાઈ વચેરેના આશિર્વાદ લઈને બહાર પડેલ આ વાર્ષિક અંકે કોઈ પણ પ્રકારના લાગકભમાં રંગથી

અભિમ હતાં સારો અને ગૌરવપૂર્ણ લાગે છે. કાલાં સાહેબે 'પરાક્રમનું' પત્ર' માં ઉપોચ માધ્યમે મંદાર અને કેળવણી આપવાનું જોઈએ' છે. એવો કહે છે "માંબીજીએ ગૂજરાતને અનેક વસ્તુઓ આપી છે. તેઓ કહે છે કે : 'સંભવ છે કે આ મારી હેઠલી અને સૌથી એટ બનીશ છે'. ગૂજરાતના નવપુત્રો આચળ હરી એક નવો ઉત્સાહપુત્ર, પવકમનું પત્ર અને સેનાની સંધિ આપ્યા છે. કેળવણીકાર જ દુનિયાને ઉદાર છે. ગૂજરાત શો જ્ઞાન આપશે ? " ગૂજરાત આ પ્રશ્ને ત્રીજીએ એવી અને આરા સુખીએ ધીએ.

'સંસ્કારણ અને વર્તમાનપત્રો' નામના ધુલ-કેતુના લેખમાં એમણે વેળાસાની એનવણી ઉચ્ચારી છે. વર્તમાનપત્રોએ કેવળ અદા, આપના કે કોઈ પ્રકારના પત્રમાવર્તમાં તણાવા વિના સમાજના અંદાર-છવળને જોળે અને પોગે એવા પ્રશ્નોને સુદિપ્તક સર્જવા જોઈએ અને પ્રશ્ને શોધ મારો' વાળવી નેહએ તથા સમાજની તાલિમ માટે નિઃર ને વિશુદ્ધ વિચારોને આપવાના જોઈએ અને આમ થશે તો જ આપણે પ્રાણ સદેવ વિશ્વતો રહેશે. 'અગિયારા', 'એક આતો', 'અગિયાર' રવન' વગેરે વાતોએ જ્ઞાન એવે એવી સંક્રાંતિએ લી છે. 'કેળવણી અને 'સમાજ', 'સર્વોત્તમ આર્થિક કાર્યક્રમ', અને 'આગામી મહાસભા અને એકામન' વગેરે લેખો અવ્યાસપૂર્ણ છે. વિશ્વરામ પેદ, નરસીમ ત્રિવેદી વગેરેના લેખો પણ છે.

'સિંધુની અંતરિમિ'માં લેખો સિંધના વિવિધ પ્રશ્નો મૂક્યા છે. અને દશએકા સિંધના લોક-આદિત્યને બદલ આજવાનો નિર્દેષ કર્યો છે. બલવંતરામ કોઠાર, ઉમાશંકર ત્રેવા, મુંદરમ અને જીજ્ઞા હરિઓના કાળો પણ આ અંકમાં છે.

બાસ વિભાગ ઉમેરેલો નવા વર્ગે આગકાને નબર સમક્ષ રાખ્યા છે એ આચકાર પાત્ર છે. લિયા કામળ ઉપર છપાયેલો આ આજો અંક મુદ્દો અને ગોઠવણીએ મજબૂતો બની છે.

પ્રતાપ : ત્રીજી : કાલિદાસ કૃપાસંકર શેલ, કેળવણી, મુદ્ર. ૫૫૨ ૨૩૨. ડિ. આદ આતો

પ્રતાપનો આ વખતનો દીપાસવી અંક ગણ સાલ કરતા કલાએ અને સાદિત્ય સમૃદ્ધિએ ખૂબી મરીઆતો છે. ન્દાનાસાલ કરિનું 'પૂજનનો દીપ' નામનું રાસળીન અને ખમરકાનું 'મોકાગર' દોઢ વાંમનારને રક્ષમાં તર-એળ કરી કે એમાં છે, ઉમાશંકરનું 'ગૂજરાતજી' અને મુંદરમનું 'વિશ્વા' બંનેમાં નવીન કલ્પના છે.

ધુલકેતુએ 'મદરતના પ્રશ્નો'માં મામસેવશને ઉપ-પોગી થઈ પડે એ પ્રકારની ચર્ચા બણી છે. કામકોના નકામાં મળાતાં સ્થળો અને તરવેનો પ્રનુરદાર કરીને એને કેમ ઉપોગી બનાવી શકાય એ બતાવ્યું છે. 'દસરતિની સ્વનંત્રતા' એ એક મદરતનો લેખ પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીએ લખીને રસેનું પૃથકકરણ કર્યું છે 'એ કોણ દત્તી ?' એ અપવાદગતી કાવળી બાઘમાં કાલીદાસ શેલને મારીશુ દામ્ય પૂરું છે. અનેક પ્રકારની ઉપખાએ વાંચતાં વાંચતાં ઉવરે ત્યાં "એ દત્તી તપખીરનો કામલડી !" વાંચીએ છીએ ત્યાં કયા વિના નથી રહી શકો.

આ ઉપરાંત પણ અનેક લેખો અને કાળો છે. સરઆનનું ચિત્ર 'લેખ્યુવ જન' મૂકીને બંધને પણ મુંદર બનાવેલો છે. આજો અંક કસમાં પસાવવા નેવો બન્યો છે, આવો દગદાર અંક સફળ રીતે તૈયાર કરવા માટે અને એના સંપાદકને મનવાદ આપીએ છીએ.

હિંદુસ્તાન-પ્રભામિત્ર : સંપાદક બુલેશ. દલલ સ્ટીલ, ફોલ, મુંબઈ. ૫૫૨ ૧૬૨. ડિ. એક રશિયો.

સરઆત્તસ પાના ઉપર 'સાગી' નું લાવવાલી પ્રીત જોઈને એના કલાકારની સાધનાને ખ્યાલ આવે છે અને ચિત્ર જાણે રવન' કોઈ એતિહાસિક કાળની કયા ઉચ્ચારણ દોષ એત લાગે છે. અને એ પછી આવતું 'કોમીનું' ચિત્ર પણ મન ઉપર જોડી ડાપ મૂકી નેલ છે.

'કેળવણી દરિપુત્ર' નામનો રવિશંકર મહેતાનો લેખ પસાર થયેલા વર્ષનું સિંહાવલોના કહે છે. એમાં લેખો લિંડુ અને સચેલ અવલોકન દેશ-પરદેશના

મદત્વના બનાવોનું ક્યું છે. પણ મદાસભાની પ્રશ્નિ ઉપરનું એમનું અવસોકન અમને એકપક્ષી અને ટેટલીક સત્ય વસ્તુને વેગળી મૂકીને કરેલું લાગે છે. અને એમાં જ્યારે જવાહરલાલ બહુમતિને વધ થઇને પોતાના હોદ્દાવિરોધના ઉપ વિચારોને શરૂાવે છે ત્યારે લેખક એને 'હીતતાની અવધી' કહીને સંખેયે છે. આ ઉપમાં વાંચીને દુઃખ અને આશ્ચર્ય થયા વિના નથી રહેતું. લેખકની કદમ લખાણના પ્રવાહમાં પડું સ્વાસ્થ્ય નથી જાળવી શકી એમ કહેવું જોઇશે.

'તેતરની જોડી' જુલેશે લખેલી વાર્તા, માનવ જીવનની ક્ષણાને સ્પર્શીને આશય આપી જાય છે. 'અભિલાષના અવસાન,' 'શેર માટીની ભૂખ' 'ભૂખેસરી,' 'આશાના ટૂકડા' વગેરે સુંદર વાર્તાઓ છે. 'મુન્હેમરોના જગતમાં' વિરચદ શેરે જોલના હોમા કોઠ પાછળ ધરનાઇ જાતી માનવતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે. માણસની માણસાઈને જ એ જગતમાં કેવી ભયંકર રીતે છૂંદી નાખવામાં આવે છે એનું અસરકારક બખાન આપ્યું છે. એ ઉપરાંત ડૉ. સુમત મહેતા, ઇન્દુલાલ યાસિક, પ્રો. ખુશાલ દી. શાહ, બી. દી. આસર વગેરેના રાજકીય અને પ્રાદેશિક લેખો પણ છે. ફિનાની વિદાય' નંદલાલ ખોઝ, 'માનતા' સતીશચંદ્ર સિંઘા, 'વિરહિણી' 'સાગરની લહેરી' બુનેન રુપા વગેરેના કલાકર્મી વિશે છે. 'જયતોડ તાત,' 'સગાજનો ન્યાય,' 'લદ્દમીનો ઉદ્ધત' દત્ત 'વસંતગણ' જયંત ખડી, વગેરેના લાલવાલી અને કદમના પ્રેરક વિશે પણ છે. આખો અંક અનેક સુંદર દૈનિકોથી બરચક બન્યો છે. આટલી મહેનત સહનિ અંકને સમૃદ્ધ બનાવવાનો વધ એના સંપાદક થી. બહુશેરોને ફાળે આવે છે. આખા અંકનું મુદત્ય પણ અનેકાણું જાણું છે.

નવસોરોપટ : તંત્રી કલકત્તાઇ કોઠારી, સલામોસ કોસ રોડ. અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર
, અંકને જોતાં જ એનું મુખ રૂ૪ જોડી ને આજ ને વળે એવું અસરકારક છે. જ્યાં દિવાળીએકાદશ કરતા નિરાળી ભાત પાડે તવસોરોપટનો દીપેત્યા

અંક સહિત્યદષ્ટિએ પણ વિશિષ્ટ બન્યો છે. આમાં સંપ્રાદેશી કૃતિઓ સમાજવાદી નવીન વિચારધારાથી જવાબેથી છે. અને એ રીતે ચોક્કસ દષ્ટિબિન્દુથી લખાએના આ આખો અંક જુરાનોએ વાંચ્યા જેવો અને વિચારવા જેવો બન્યો છે.

હરિન્દ મટોખાઆવના 'નર મિ' કાવ્ય ઉપરથી લેખિતું 'પ્રેરણા' આજના હિંગના કવિને નવપ્રેરણા આપશે. આખા વર્ષનું અવસીકન ચોક્કસ વિચાર-સમણીથી લખેલું છે જોડે એ વિચારધારા જે વિરૂદ્ધ છે તેમના વિચારોને ક્યાંક ક્યાંક વાસ્તવિક રીતે છે તેના કરતા જુદી રીતે ચક્ષુમાં આપ્યા છે. કાવિયાચાર વિશેના એમના ઉપ વિચારો આજના તબક્કે અમને બપ્પહાટ, વાસ્તવિક અને ઉપજોગી નથી લાગતા. રાંધા મામના કરતા નદકર રચનાત્મક કામ અને સંજોગ એ જ આજના પ્રસરી પ્રજાની સાંધી નાકાન વધારનાટું નીવડશે.

'અમરો લેનિન' અને 'અમરવાદ' પચીસ વર્ષ પછી એ બંને વાંચ્યા જેના લેખો છે. 'દુનિયા જુની અને નવી' એ અંગ્રેજીમાંથી ઉતરેલું કાવ્ય સમિત કરીને પણ સુંદર બનાવ્યું છે. 'તરાવેલી વાડ'માં ડૉ. સુમન મહેતાએ જીવનશરણો આલેખ્યા છે. 'અખાબાની કલ્પમાં ચક્રમાઇ લદે એમની દબે એજીસીનીવાદી લકાઈ ના પ્રયત્નો લખ્યા છે. કમસાઇ પટેલનો આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ઉપરનો લેખ અદ્યતનતાએએ પરંચવા જેવો છે. આ ઉપરાંત મુખ્યત્વે આશ્ચર્ય, પત્તાલાલ પટેલ, નીરદેસાઇ અને જયન્તિ દમાજ વગેરેની વાર્તાઓ પણ છે.

શ્રી શક્તિ : તંત્રી મધરલાલ રીંગાવાળા, કેળાપીઠ સુરત રૂ૪ ૯૦ કિં. આઠ આના

શ્રી શક્તિ કાર્યાલયે આપણા અઢ૫ મુજરતી બી ઉપજોગી સાહિત્યમાં અનેક પુસ્તકો આપીને કિંમતી ઉમેરો કર્યો છે. આ વખતના દિવાળીઅંકમાં 'વહેમ વટોળ' 'વિશ્વાર્થની' અને 'દિવાળીને દહાડે' આશય પડતી કૃતિઓ છે. 'પરકાશિતમાં' હોડાલાલ કમસરે સ્ત્રીઓને આ મધમાં પડાણું મુગમું છે. 'નવન વરે' માં બે મિત્રોના પ્રેમની કથા આલેખાએલી છે. 'રમ-

બાઈમાં શારદાપ્રસાદ વર્માએ એક ઐતિહાસિક પ્રસંગને
જીવંતો કર્યો છે. 'જનાં આંસુ'માં પતન અને એ
પછીના લય'કર પ્રાયશ્ચિત્તની દારણ મનોવ્યથાનું ચિત્ર
આપ્યું છે. ટૂંકમાં આખો અંક સુવાચ્ય બન્યો છે.

ગુજરાતી : તંત્રી નટવરલાલ હચ્છરાય દેસાઈ
એન્જીનીયરિંગ સર્કલ, મુંબઈ, ફેર્ડ. ૫૫૮ ૧૧૬. કિં.
એક રૂપિયો.

ગુજરાતીના દીપાવલીઅંકો નાનપણમાં હોંશિ હોંશિ
વાંચતાં એ મને અત્યારે યાદ આવે છે. એની વાર્તાઓ,
એનું 'સંવત્સરનું' અવલોકન, ચરિત્રો વગેરે વાંચતા એક
પ્રકારનો હિત્સાહ અનુભવતા. ગુજરાતીનો દિવાળીઅંક
એટલે એકકમ પ્રકારનું સહિત્ય પોરસતો અંક. એ
અંકમાં ગાંભીર્ય હોય, ઐતિહાસિક ઘટનાઓના અવધાન-
પૂર્ણ લેખો હોય અને ધાર્મિક વાચનાને પોષે એવા
લખાણો હોય. આ અંકમાં પણ એ પ્રભાવિત
સ્વપાઠ રહી છે. સમપના પ્રવાહ સાથે તાલ મેળવવાને
કેટલાક નવા અંગો ઉમેરીને અંકને આકર્ષક બનાવ્યો છે.

તરવડાનની ઊંઘી અને સંપન લાવનાથી ઇત્તકનું
કવિથી ખમરદાનનું 'અમ્બવાળિયાં' નામનું ભજન
ફરી ફરીને વાંચવું મને એવું છે નરીમાન ગોળવાલા
મસ્તકિર. વગેરેના લખાણો વાંચવા લેવા છે. 'સદ્ભવિંગ
સરોવરની યોજના ઉપર કેટલોક પ્રકાશ' નામનો લેખ
સચિત્ર આપીને અવધાસીએને રસ લેવા ઝેરે એવો બનાવ્યો
છે. ખીંછ કેટલીક ઐતિહાસિક વાર્તાઓ પણ આમાં છે.

બે ઘડી મોજ : તંત્રી રામદાસ સંપાદક ભદ્રકમાર
વાસિક. એક હાઉસ લેન, ફેર્ડ, મુંબઈ. ૫૫૮ ૨૫૦. કિં.
સત્ર રૂપિયો.

હજીવા સાહિત્યના સાપ્તાહિકોમાં 'બે ઘડી મોજ'નું
સ્થાન ધણું આગળ પડ્યું છે. એ રીતે એના દીપાવલી-
અંક પણ ધણી વિવિધતાઓ બન્યો છે. ઝવેરચંદ
મેઘાણીએ 'નેસલ જન્મના મોરો' માં એક પ્રત્યક્ષ
કથાને એમની વેગવાન શૈલીએ સજીવન કરી છે.
ધૂમકેતુએ 'કુમરકુઓ' નામની ટૂંકી વર્તામાં સમજના
સમગતા પ્રત્યેનું ચિત્ર આબેહત્ય ચિત્રનું છે. પણ

એમના 'તણખા મંડળ'ના જેવી આ વાર્તા તેજસ્વી નથી
લાગતી. ભણે આ એક સુંદર પ્રસંગચિત્ર હોય એવું
લાગે છે. બાકી તો ધૂમકેતુની શૈલીએ આખા પ્રસંગને
સવધી રીતે ઉઠાવ્યો છે. ઉમાશંકર જેભીની વાર્તા
'ભોળા' માં લગન જીવનનું એક કટાક્ષપૂર્ણ ચિત્ર છે.
'શ્રવણી મેળો' ની વાર્તાઓ વાંચ્યા પછી આ વાર્તા
વાંચવી નથી મમતી. ભણે 'શ્રાવણી મેળો'ના લખનાર
આ વાર્તા જ ન લખી હોય એમ લાગે છે. વિશ્વરાય
વેદને 'સીમલા મારી દષ્ટિએ' નામનો પત્ર મથાણું
એકને વાંચવાનું આકર્ષણ ધાપ પણ વાંચ્યા પછી બારે
નિરાશ થાય. હવેટ સુધી વાંચી જઈએ પણ શા માટે
આ કમળ લખ્યો છે એ જ નથી સમજ પડતી.

રામદાસ ગાંધીનો 'ગાંધી : વિરાટ વિમુક્તિ,'
હરિલાલ ભટ્ટાચાર્યે 'ગુજરાતનું' રસજીવન,' ખંડુ-
લાલ દેસાઈનો 'ગુજરાતનું' યોવન' ધન 'વગેરે લેખો
વાંચવા લેવા છે. 'સાત કોલમની સદિ' માં સીતા
રામ સર્માંએ વર્તમાનપત્રોની દુનિયાનો અનુભવપૂર્ણ
પરિચય કરાવ્યો છે. એ પરિચય વાંચ્યા પછી છાપાઓ
કેટલી બારે મહેનત પછી તૈયાર થાય છે એના જેને
ખ્યાલ નથી એને આપશે. ગુણવંતરાય આચાર્ય,
ખેડેશ શુક્લ, રતિલાલ મહેતા, જીતુલાલ મહેતા,
ચંદ્રાન્ત સુતરીયા, અને ગીજુલાલ વગેરેના લેખો પૂર્ય છે.
કવિથી ખમરદાર, બાદશાહ, રતેદરશિખના કાવ્યો
ભર્ય કેટીતા છે.

આવો દળદારઅંક ભાણે જ બીજા કોઈ
સાપ્તાહિક કાઠ્યો દશે. અનેક રંગી ચિત્રો, ફોટાઓ,
અને વિવિધ વસ્તુસામગ્રીથી શોભતો આ અંક
'બે ઘડી મોજ' ના સંપાદકને યશ અપાવે એવો છે.

મહાગુજરાત : તંત્રી ભદ્રકેર મહાલાલ ભદ્ર
કેમ્બેજ રૂઈટ પ્રાચી. ૫૫૮ ૧૨૬. કિં. આઠ આના.

સિંધમાંથી નીકળતા આ એકના એક અદ્ભૂતનો
દીપાવલીઅંક સિંધની સંસ્કૃતિ અને એના ઉલ્લેખની
માહિતી આપેના બદાર પડ્યો છે. મુખપૃષ્ઠ ઉપર
કરાળીના ખંદરો સુંદર ખ્યાલ આપતું ચિત્ર મૂકીને

અંકને આર્થિક ગનાઓ છે.

આખા અંકમાં મુખ્યપણે સિંધમાં કયા કયા ઉલોગો છે, એને કેમ ખીલવી શકાય અને સાહસિક મણાલી આપણી ગુજરાતી પ્રભુ એનો કેમ લાભ લઈ શકે એ ચતાવ્યું છે. કરાવી બંદસ્તી પ્રગટીને ક્રિતિકામ હરિદાસ લાલજીએ દક્ષિણપણું લખ્યો છે. સિંધમાં ક્રમ કરતી બેકો અને ગિમા કંપનીઓની યાદી પણ આપી છે, અને છેલ્લે સિંધના ગુજરાતીઓનો દુકં પરિચય આપ્યો છે. આ પરિચય જરૂરે દુનો પણ એમાં યજ્ઞેલી પસંદગી ચોક્કસ દર્શાવેલું રૂખીને કરી હોત તો યજ્ઞ પરિચયો યોજા ચાત અને જે મદદરવા માણસોના જેમણે સિંધની ગુજરાતી પ્રવનને સંસ્કૃતિએ અને ખીલ રીતે સમૃદ્ધ કરવા માં હિસ્સો પૂર્યો છે તેમના નામો રહી ગયા છે તે ન રહી ભવ, અને સિંધના ગુજરાતીઓના સાચો ખ્યાલ આપણે ગુજરાત લોકીઆવાડના માણસોને અને મહાગુજરાતમાં છટા છવાયા વેશવસા લાલજીને આવી શકે, આવતા વોરે આ ઉણપ પૂરાઈ જશે એવી અને આશા રાખી છીએ.

નવ પ્રકાશ : તંત્રી ચંદુલાલ જેલસાલ ખ્યાલ (મધ્યમ) પાંજરાપોળ રોડ, મુંબઈ, ૫૪ ૧૧૨. ફિ. આંક આના

જગતના અદિવાસી વિવરણ સાથે લેખક પણ ગળા છે અને એમણે બાદનીય સંસ્કૃતિનું પૃથકરણ શબ્દોથી અને ચિત્રોથી કર્યું છે. જ્યાં ભાષા અંકુરી લાગે છે ત્યાં ચિત્ર એને પરિપૂર્ણ કરે છે. આમ 'ઘટિકા'માં મંદિરાના ખજાનું, રંતગોનું, વૃષ્ટેનું કલાલયુ' વિવેચન કર્યું છે. આ ઉપરાંત જીન ધર્મગ્રંથ, ગ્રામ્યીય અને સામાજિક રિવાજો અજ્યામપૂર્ણ લેખો પણ આમાં છે. 'કલાપીને એક અપકટ પત્ર' 'સાલકપ' વિગેના લેખ જોરે ખ્યાલ ખેંચે એવા છે. રમજસાલ દેશાઈ, બાલકપલ્ય સુંદરમ જગમનગૌરી પાકટ પગે કવિઓના કાવ્યો વાંચવા વિના અંક પૂરો કરવો ગમે એમ નથી. ધાર્મિક વાચનાને અનુરૂપ કેટલાંક ચિત્રો પણ આ અંકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

ધૂપછાંચ : તંત્રી મીનમલાલ નાથલાલ શાહ, અમલવાદ ૫૪ ૬૪. ફિ. ૬ આના.

વિધિવિધ સામયોથી લરેલો આ અંક ગુણસમૃદ્ધિએ ધારવો છે પણ દરેક પત્રને વાંચનાર અનુક વર્ગ હોય છે તેમ ધૂપછાંચને પણ છે. એને આ મુખ્ય ગમશે, અમુક વાર્તાઓ અસરકારક છે, ચોડાક લેખો પણ ગળવા જેવી હમીકતા આપે છે. અને કેટલાક કાવ્યો મોકિન જેવા છૂટા છરાવા આમાં વેરાવવા પડ્યા છે. કવરપેજ આર્થિક અને ભાગકલ્પનું બન્યું છે.

મોજ મજાહ : તંત્રી જયરાંજર જોડીદામ વિવેદી ગીરગામ, મુંબઈ ૫૪ ૬૫. ફિ. ૭ આના.

આપણે ત્યાં જલ્લે અવરપણે એક માન્યતા પ્રકટની ભા છે કે સીનેમાના પત્રો એટલે કેવળ નટનરીઓના ફોટાઓ અને ચોડીક ઉપર જડતી દીક્ષને મહગલી કરે એવી વાતો. પણ એમાંથી આ પત્ર મુકત છે. આમાં સાથ સાહિત્ય તરફ ઉપેક્ષા કરી નથી બાલક એવી કૃતિઓને સારા પ્રમાણમાં શ્રેમદી છે.

'આપણી રંગમુખિમાં' જમણીતા નટ જગમલકર મુદ્રીએ દેવાની વરાળે ખોલી છે. રંગમુખિના યત્ના જતા પત્રની એમનું દેવું ધમપગી લેડે છે. આ આખો લેખ રંગમુખિને ઊંચે લાવવાને જે જે લાખ્યો અથી રજા છે તેમણે અપર્ય વાંચવો જોઈએ. 'મુન્ની અને સૌંદર્યદર્શિ' તથા 'મેલવટની કલા' નામના લેખો અખ્યાસીઓએ વાંચવા જેવા છે. આ ઉપરાંત 'રંગમુખિની' બિનરમાં નો લેખ સીનેમાની દુનિયા ઉપર દીક દીક અગ્રણ્ય પાયર છે.

ચિત્રપટ મનની નગીનલાલ શાહ, લેખકવન રોડ મુંબઈ ૪.

ચિત્રપટનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં ૬૭ પ્રવેશકારમાં છે. એવે વખતે આ સાપ્તાહિક એમાં મદદરની પ્રવન કરી રહ્યું છે. સીનેમાના નાનુક પ્રવેને એ સમુદાયથી અને જલોસીયારકે રચે છે. એનો દિવાલખંક આ વસ્તુની માથી પૂરે એવા છે. કાપી રાઈતો કાવો અને સીનેમા, રંગમુખિની રંગમ, આંદરખો અંત કાવરે

વગેરે લેખો શ્રમ અને મહેનતપૂર્વક લખાયા છે. દુઃકમાં સિનેમા શોખીનો માટે આ આખો અંક રસમય સામગ્રી આપે છે.

લોકમત : તંત્રી મનભાઈ પટેલ, લક્ષ્મીરાય, પુના પૃષ્ઠ ૩૪. કિં. બે આના.

પુનાથી આ સાપ્તાહિક પત્ર નવું પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ પત્રે બે અંકો ભેગા કરીને દિવાળી અંક બહાર પાડ્યો છે. લેખન સામગ્રી ઉચ્ચકક્ષાની અને વિવિધ છે.

વિલાસ : તંત્રી પ્રજ્ઞાસ વી. હકર, ગીરગામ બેક રોડ મુંબઈ. રિંગત ચાર આના.

આ આખો અંક મુખ્યત્વે 'યંગ ઇન્ડિયા' ફેક્ટરી કંપનીનો છે. એમાં આપણા એક રવદેશી ઉદ્યોગની સંપૂર્ણ હકીકત આપી છે. એના વિગતમાં કંઈક વ્યક્તિઓએ સાથ અને સહકાર આપ્યો છે તેની દૂંકા નોંધી અને આખા ઉદ્યોગને પૂરેપૂરા ખીલવવાને માટે કયા કયા સાધનો ભેગાં, એ સાધનોની બનાવટ વગેરેની પૂરતી માહિતી પણ આમાં આપી છે. રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલજી એ આ 'નેશનલ મામોશન રેકર્ડ' મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની ની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી છે અને એ સમયે એમણે એક પ્રેરણામય સંદેશ પણ આપેલો. આપણા કેટલાક રવદેશી ઉદ્યોગો પગલાર નથી થઈ શકતા એ હાંખા સમયની ક્ષતિયદ છે પણ આ કંપનીએ તો ભેત ભેતામાં સારી એવી પ્રગતિ અને સફળતા મેળવી છે.

આ ઉપરાંત પણ ખીજા કેટલાક સિનેમા ઉદ્યોગને લગતા લેખો છે. એકંદરે આ ઉદ્યોગમાં ભેગને રસ હોય તેમણે આ અંક અવશ્ય વાંચવો જોઈએ.

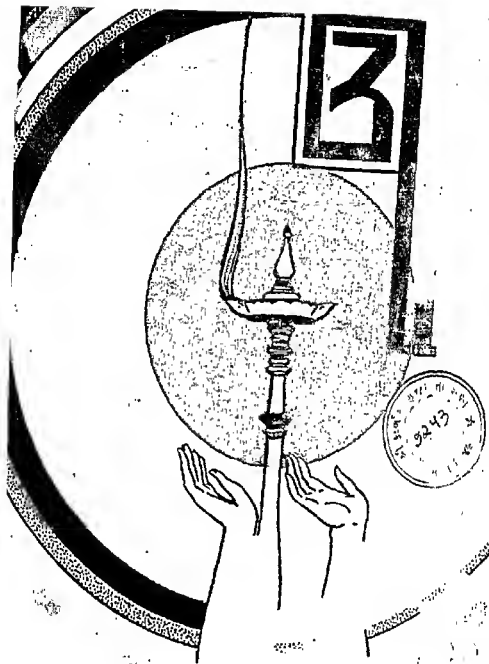
અરૂણ : તંત્રી મન:સુખલાલ વૈભવાય દવે. મુબરાલી સાહિત્ય દત્તજક મંડળ, બોક્ષ ૧૩૬૫, નાંખરીબી પૃષ્ઠ ૮૪ કિં. ૨ શીલીંગ.

પૂર્વ આફ્રિકામાંથી શરૂ થતું અરૂણ મુબરાલી વસાહતની સંસ્કૃતિઓ, તથા પ્રગતિનો ખ્યાલ આપે છે. આપણાથી અતિ દૂર પડેલા આપણા બાંધવોનો સંસ્કૃતિક વિકાસ કેટલો થયો છે એની આ માસિક ઉપરથી પ્રતીતિ થાય છે. મહાદેવભાઈ દેશાઈ, વિશ્વરાય વેદ, લીલાવતી મુનશી, ગીજુભાઈ બંદેકા અને કૃષ્ણલાલ ગવેરી વગેરેને સંદેશઓ આ માસિકની ઉપયોક્તિના બતાવે છે.

એમન્યોર્વેસ્ટિ, બુલ્લંડિન્ગ, સંસ્કૃતિગ્રામ, નવા માળાને, વિગતરિચાય વગેરે કાવ્યો મળતા છે. કેટલાક કાવ્યોમાં ભાવ અને છંદની અરપડતા છે જ્ય એ તો જરા વધુ કાળજી હોય તો નિવારી શકાય એવી. 'પ્રાચીન આર્થ વસાહત'માં લેખકે અજ્ઞાતાઓને ગંચરા યોગ્ય દર્શાવેલો મૂક્યો છે. 'હિંદી વાણિજ્ય' 'પૂર્વ આફ્રિકામાં સાહિત્ય' વગેરે લેખો અમત્યના છે, લામુ, ટાંગાની ગુણો અને મર્યાદા અતિ ઉપરના લેખો સુંદર છે. આ ઉપરાંત આ અંકમાં આપેલ એ ચિત્રો યોગ્ય અને સ્વચ્છ છે. અમે આ વાર્ષિકને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

પૂર્વ આફ્રિકા સત્સંગ મંડળ : પ્રકાશક સત્સંગ મંડળ પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૧૩૭૧. નાંખરીબી. પૃષ્ઠ ૨૨૦.

આ સત્સંગ મંડળનો અહેવાલ પણ અમને આફ્રિકામાંની મળે છે. ધાર્મિક વાતાવરણને રાખે એવો આ અહેવાલ વાંચતા અ.પણને ત્યાંના ધાર્મિક સંસ્કૃતિના વિકાસનો ખ્યાલ આવે છે. ધર્મ એ માનવીની સામી મૂલી છે ખરી એ અને તે ખૂજામાં પડ્યો હોય એવી અસર આ વાંચના વાંચતા આપણને થાય છે. અનેક અજ્ઞાતાં માણસોએ આમાં કર્મ ઉપરના પોતાના પિયારો વગર કર્યા છે. જે જે ભાઈઓ સ્વામિનારાયણ ધર્મમાં રસ લેતા હોય કે ખીજા ધર્મમાં રસ લેતા હોય એમણે આ આખો અહેવાલ પૂરેપૂરા વંચી જવા જોવો છે.

अपनसाहित्य संज

તા જાં મો સ મી ફળો ખાવાની પૂજ્ય ગાંધીજી લલાંમણુ કરે છે

....પણ....

એ દરેક ઠેકાણે સહેલાઈથી મળતાં નથી. ઉપરાંત ફળો ખરીદતી વખતે તે ખરાબ હોવાનો અને છેતરાવાનો કાચમ લય રહે છે. અને જાને છે પણ એમ જ કે જો ફળોનો ખડુ અનુભવી માણસ ન હોય તો પૂરતી કિંમત આપવા છતાં છેતરાઈને ખરાબ ફળો જ લાવે છે.

—એટલે—

હવે તમારે ત્યાં ફળપણુ જાતનાં શાકં અને વાજાં ફળોની જરૂર પડે ત્યાં અમને લખી જણાવશો.

વળી મુંબઈ એ ફળો મારેનું સમૃદ્ધ મારકેટ હોવાથી દરેક જાતનાં ફળો કિફાયત લાવે મળે છે.

આથી...

તમો અમારી સાથે એક વખત કામ પાડી જુવો. અનુભવે તમને અમારાથી જરૂર સંતોષ થશે જ.

● તા. ૩. :— એકદં આપની વખતે નજીકના રહે એવાનું નામ જણાવવું બુદ્ધિ નહિ.

એચ. આર. જોખાકરની કું.

૩ મી શ ન એ જ નં

કાંકડાં મારકેટ મુંબઈ : ૧

નિવેદન

‘ભિમિ’ નો ‘જીવનસાહિત્ય અંક’ પ્રગટ કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ. વિશેષ આનંદ તો એટલા માટે થાય છે કે બહુ થોડા જ સમયની અમારી તૈયારી છતાં અમે આ અંકને અનેક રીતે સમૃદ્ધ કરી શક્યા છીએ અને ધારણા સમયે પ્રગટ કરી શક્યા છીએ. આ અંકની વિવિધતા, નિખમિતતા અને સમૃદ્ધિતા યથોક્ત મોટા દિરસો ગુજરાતના વર્તમાન સાહિત્યમાં જેમના નામ શોભે છે તેના આ અંકના લેખકોને ધારણ થાય છે. કારણ કે બહુ થોડા જ દિવસ પહેલાં અપાયેલાં અમારાં આમંત્રણને લગભગ બધાં જ લેખકોએ સ્વીકારીને અમને આભારી બનાવ્યા છે.

આ અંકમાં લેખોની વિવિધતા છે પરંતુ એટલા કેટલાક સમય થયા ગુજરાતના સાહિત્ય પ્રદેશમાં ‘પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાષાતી’ તત્વોની જોડબેર ને ચર્ચા ઉપડી છે તેના પછા આ અંકના થણા લેખોમાં દેખાય છે. અમે પોતે એમ માનીએ છીએ કે આ વિષય ખરેખર વિચારવાને યોગ્ય છે સાહિત્યનાક્ષેત્રમાં વસના દરેક સાહિત્યપ્રેમીએ આ ઉપરના પોતાના મતઝો સ્પષ્ટ કરી લેવાં જોઈએ. આ અંક આમંત્રિ લેખકોના લેખોથી ધાર્યા કરતાં મોટો ન શક્ય થયો હોત તો અમે અમારું મતઝ આ અંકમાં જ રજૂ કરવાની છૂટા રાખના દતા. અમને લાગે છે કે ગુજરાતના વિવેચકો આ અંકને તો વિવેચનયોગ્ય ગણે નો આ ‘પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાષાતી’ પરત્વેનો સ્પષ્ટ મત જરૂર પ્રગટ કરે.

આપણે ત્યાં ખબર નથી પડતી કે શા કારણે, પરંતુ માસિકોનો ફેલાવો બહુ ઓછો છે. એક મહિના પહેલાંતો અંક, જેમાં મોટે ભાગે લેખો અને વાર્તાઓ જ હોય છે અને જે ક્યારેક પુસ્તકાગરે પ્રગટ થયું થાય છે તે વાચકોને મન જીતી નથીયે છે. બે વરસ પહેલાં પ્રગટ થયેલું જૂનું પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય ત્યાં મુઠ્ઠી નવું મળાય છે પણ મહિના પહેલાંના મંસિકની કીંમત પડતી કરતાં સહેજ જ વધારે હોય છે. આમ શા માટે અને છે તેનાં કારણો વિચારનાં એક મહત્ત્વનું કારણ એમ લાગે છે કે આપણે ત્યાં માસિકોના અવલોકનો અને વિવેચનો ભાગે જ આવે છે તથા પૈસાની પચીસ પાનાંની ગમે તેવી ચોપડી દરેક સામયિકના અવલોકન વિભાગમાં આવી રહે છે પરંતુ મહિનામાં પ્રગટ થયેલા ઉત્તમ પુસ્તકોમાં સ્થાન પામે એવા અકોટું અવલોકન ભાગે જ નજરે પડે છે. એ ખરું છે, અમારો પોતાનો પણ અનુભવ છે કે અવલોકન વિભાગને એના સચાસકો પહોંચી ન શકે એટલા બધાં પુસ્તકો—માસિકો—પરે તીકળે છે, પરંતુ એને અર્થ એ ન જ થયો જોઈએ કે પુસ્તક માત્ર અવલોકનને યોગ્ય અને મામિક વગેરે નો છુટા કરેલીયાં, દર મહિને ન બની શકે નો દર તથા મહિને પણ દરેક માસિક ઉપર વિવેચના તા આવવું જ જોઈએ. અને ‘ભિમિ’ નો નવા તારમાં અવલોકન વિભાગ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાના છીએ ત્યારે ગુજરાતના અમણી માસિકોનાં અવલોકનો પણ લેવાના છીએ.

ઉપના વિચારો આ અંકમાં રજૂ થયા છે તેનું ખાસ કારણ તો એ છે કે ‘ભિમિ’ એ પોતાની યોજનામાં દર વરસે ચાર ખાસ અંકો આપવાનું ઇરાદ્યું છે. ‘નવલકથા અંક’ પ્રગટ થઈ ગયો. ‘જીવન સાહિત્ય અંક’ પ્રગટ થય છે એ પછીના અંકોની તૈયારીઓ ચાલે છે. આ બધા અંકોમાં અમે માનીએ છીએ કે એક મહિના કરતાં વધુ વધારે જીવનતર છે. ગુજરાતના અવલોકનકારોએ એના ચુલકો જણાવવા જ જોઈએ.

અંતમાં થયા વધુ દરમ્યાન ‘ભિમિ’ ને સદાય આપનાર સૌનો અમે આભાર માનીએ છીએ. અને ‘ભિમિ’ આપતા વર્ષે ગુજરાતના નવજીવનમાં વધુ ઉપયોગી થવા છડે છે તેમાં આપ સૌનો સહકાર હોય એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

* વર્ષ છઠું *

* સ્વનસાહિત્ય અંક *

* અંક બારમો *

પ્રાગતિક અને પરાગતિક

[એક આહુ'અપહુ' પ્રવચન]

શ્રી. દત્તત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

જે સેવકની અથવા વિચારકની વિચારક્રેની અથવા કામ'પદ્ધતિ આપણને મળતી નથી તેને આપણે અહીં Re-actionary (રિ-એક્શનરી) કહીએ છીએ. એ કાવતો શબ્દ છે. શિષ્ટ સમાજમાં વપરાય એવી એક માત્ર કહેવાય, અને એની ખૂબી એ છે કે ગમે તે માણસ ગમે તેવા પ્રતિપક્ષીને માટે એ વાપરી શકે છે. અંગ્રેજીમાં Action (એક્શન) અને Reaction (રિ-એક્શન) એ બેડીઆ શબ્દોની સાબીય થયા ખૂબ થયે છે. મોક્ષ અર્થમાં જ એ શબ્દો ત્યાં વપરાય છે. આપણે ત્યાં એ બે શબ્દો માટે નિશ્ચિત પરિભાષા નથી. અંગ્રેજીમાં એ શબ્દો પાછળ જે વિચારણા થઈ છે એ ભાતની વિચારણા આપણે ત્યાં તે દબે થઈ નથી; ચાલી જરૂર નહોતી. દરેક સમાજનું વિચારવહેણ મૂકું જૂઠું હોય છે. દરેક સંસ્કૃતિની કદપતા અને ધ્વજાના મોસલ અલગ અલગ રૂપ ધારણ કરે છે. તેથી દરેક પ્રાર્થનાત્મક શબ્દનું ભાષાતર તત્તેવંત થઈ શકતું નથી. જે સમાજ ખીલ સમાજ પસંદથી શિષ્ટભાવે સંરક્ષક પ્રવૃત્ત કરતા માને છે તેણે તો મુશ્કેલી સમાજની વિચારપ્રણાલિ સ્થાપાતી કરી એને માટે એકાદી પરિભાષા ઉપજાવવી જોઈએ અને એમાં એ બધી અપશકિત (Connotation) રેડી જોઈએ. અથવા તો મુશ્કેલી ભાષાની પરિભાષા જેવી ને તેણે માથે ઝાડાવી જોઈએ.

પણ જો બે સમાજ પુરવગળ હોય, સમીચ' હોય એટલે કે સમાન પોષિતાવાળા હોય તો એમની વચ્ચે આપણે યતા યતાં તેઓ પોતાની દબાવી જ પરિભાષા ચક્રાવે છે અને વિજ સમાજના વિચારરત્નો (Thought-Crystals) સ્વીકારતી વખતે એમને પોતાની દબાવા પાસા પાડ્યા પછી જ એમને વાપરવા માટે છે.

આપણે ત્યાં Reactionary માટે પ્રતિગાંધી, પ્રત્યધાતી વિગેરે શબ્દો વપરાય છે. પણ એ શબ્દો બધે નથી બેસતા. જે કાંઈ બહીમ મારા પંત સિતમ મુજબવા માગે તો હું મરણિયો. થઈ સામે યાદ; જાણો કરું; ભલિમને જરૂરથી ઉમેરી નાંખવા. મરું; કેમ

હું સચેત હોઈ પ્રત્યાધાતી યદ્ય શકું છું. આધાત સદન કરી બેસી રહેવું એ મારાથી ન બની શકે. આધાત થયો કે મેં પ્રત્યાધાત કર્યો જ છે. મારે હું પ્રત્યાધાતી છું. અહીં મને કોઈ Re-actionary કહે ખરો !

હવે જો Re-actionary મઠે પ્રત્યાધાતી શબ્દ રૂઢ કર્યો તો એ શબ્દનો હવે અર્થ સંકુચિત અને નિશ્ચિત કરવો રહ્યો. કેમકે એ શબ્દ પાશ્ચાત્ય વિચાર-સંરક્ષીને, ફક્ત અપાઓ, પછી મારા જેવાં બળવખેરને પ્રત્યાધાતી ન કહેતા. પ્રતિકારી કહેવું જોઈએ અને પછી Re-action માટે પ્રતિકાર શબ્દ ન વાપરતા પ્રત્યાધાત શબ્દ વાપરવો જોઈએ. આમ કરતાં આપણી પરિભાષા પાશ્ચાત્ય વિચાર-પ્રણાલીને આધીન થઈ સામ્યત્વ-પદ મદ્ય કરે છે. આ સાતું છે કે તદ્દિ તે દેશ વખતે દરેકે પોતાના મન સાથે વિચારી સેવું જોઈએ.

પ્રેમાગી, પ્રતિદીપ, ઉદાર, ઉદારક, પ્રતિમાગી, સદિમસત, સદિચ્છુ, પ્રત્યાધાતી વગેરે શબ્દ વાપરતી વખતે પ્રગતિ કેને કહેવું અને પરાગતિ કેને કહેવું એની કસોટી હમેશ નહીં નથી હોતી, કેમકે સમાજમાં આત્મા, પરમાત્મા, પરતોષ અને પ્રુણપાપ વિગેની શિષ્ટ-અન્ય કલ્પના જો દીલી થય અથવા યોગ્યતા ભય તો કેટલાક લોકો કહેશે કે સમાજની સરસ પ્રગતિ યદ્ય સ્વી છે ત્યારે બીજાં કેટલાક લોકો કહેશે કે સમાજનો અધઃપાત થવા માંડ્યો છે. કેમકે અનકારી માણસ મિશનરીઓને ત્યાં જઈ માંસ-મદિશનું સેવન કરવા મારે ત્યારે આપણા સમાજના લોકો એને પતિત કહેતા, ભય કહેતા, અને તે જ વખતે એ મિશનરીઓ એના વખાણ કરતા કે આ લાભ લીજાવ છે, કોરમેયોસિટન છે, વિશ્વકુટુંબવાદી છે. હવે અહીં પ્રગતિ અને પરાગતિની કલ્પના જેમ બદલાય તેમ માણસને આપણે પ્રાચીનિક ને પરાગતિક કહી શકીએ છીએ. પ્રગતિ એટલે ઇષ્ટ દિશા તરફ પ્રવૃત્ત અને પરાગતિ એટલે ઇષ્ટ દિશાથી ઉત્કૃષ્ટ દર દર જવું તે.

હવે ઇષ્ટ દિશા કઈ તેનો સમાજશાસ્ત્રીઓ અને

રાષ્ટ્રસેવકો, ધર્મકોશ અને પેશખરો નક્કી કરી શકે છે. ધર્મ એજ સાચું સમાજ-શાસ્ત્ર છે. સમાજશાસ્ત્રનો પાયો ધાર્મિક શ્રદ્ધા ઉપર જ રૂઢ થઈ શકે છે. પણ અહીં જે વાતી કલ્પનાઓ, માન્યતાઓને કે સદિઓને લોકો ધર્મ સમજે છે તે ધર્મ નથી. પણ સર્વોચ્ચ-આદર્શ પ્રમાણે જીવન વ્યવસ્થા કલ્પને જોઈ જે ગોઠવી આપે છે તે ધર્મ છે.

આવા ધર્મકોશો અથવા સમાજશાસ્ત્રીઓ જોને પ્રગતિ કહે તે જ પ્રગતિ. સામાન્ય લોકો પોતાના અમા અલગમા પ્રમાણે જોને પ્રગતિ કે પરાગતિ કહે તેની નિયત કરવાનું કારણ નથી.

પણ જ્યાં ધર્મપુરુષો અને સમાજશાસ્ત્રીઓ મિલન થતા હોય છે ત્યાં પ્રગતિ કેને કહેરી, અને પરાગતિ તરીકે કેને જોજાવતી એ દુર્ઘટ બની જાય છે. જ્યાં કેટલાક રથપ સિદ્ધાન્તો બાંધી રાખ્યા, કેટલાક લોકોને અસહ્ય, જુદાણું અને જ્યાં કાલના આવના હોય તો એ સમાજ વ્યવસ્થાપો અસહ્યને પ્રધાન ધર્મ તરીકે સ્વીકારી જ ન શકે. મારે જે અવસ્થા વિચાર અથવા યોજના સત્તને બાધક હોય તેને આપણે પરાગતિ કહી શકીએ છીએ.

જેમ સત્ત વિષે તેમજ સ્વનંતતા વિષે પણ છે. દરેક માણસને યાવ છે કે કોઈ પણ રીતે જો હું બીજા માણસ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી શકું તો એટલી મારી શકિત વધી. બીજાને તાજામાં રાખવા, પછી તે બાદગળથી હોય, હુદ્દિમળથી હોય કે દ્રવ્ય બળથી હોય એ લખલખ દરેકને રમે છે. જ્યાં કોઈ પણ ધર્મકાર કે સમાજ ગતિચાલક એન ન કહી શકે કે કોઈનું સ્વાતંત્ર્ય હસવીને કે ઘસાડીને એને તાજામાં રાખવો એમાં એનું કે પોતાનું દિલ છે. પારતંત્ર એ બનીય ને સુગમ બનેને મારે વખતે આપદર્મ હોઈ શકે પણ એને પ્રધાનધર્મ તરીકે કોઈ વર્ણવી ન શકે. મારે માણસનું શું કે પશુનું શું, સ્વાતંત્ર્ય હસારીને એને દાસ બતાવવાની યોજના પ્રગતિવિરોધી. અધઃપાતક છે એમ કહેવું પડશે.

મોસાદાર દુનિયાના વસા-લોકોને કાવતો આવે છે, કેટલાક લોકોને તો એમાં અસ્વાભાવિક કે અધાર્મિક જેવું લાગતું જ નથી એ ખરું છે. છતાં જો પણ પશ્ચીમોની હત્યા કર્યા પછી માથાસા જતનને બેઠવો બધી ખોટાક અને બધી તોફાન મળી શકે એમ જો તો તે ખોટું છે અને ખુબપક્ષીઓને મારવા જ બેઠવો એમ કોઈ સમાજ વ્યવસ્થાપક કહે નહિ. પરંતુ એને બચાવવા અને પરંતુએને મારવા એ બેમાંથી બચાવવાનો પક્ષ જ હંમેશા શ્રેષ્ઠ ગણાયો. તેથી મોસાદારનો ત્યાગ એ પ્રગતિ ગણાય અને એથી વિરુદ્ધ તે અધઃપાતક ગણાય. એ જ રીતે માથાસા જતનમાં પરસ્પર વિશ્વાસ વધે અને બધાનું હિત સચવાય એવી રહેણી પ્રાગતિક ગણી શકાય અને એથી વિરુદ્ધ જે છુપન અથવા છુપન વ્યવસ્થા હોય તે પરાગતિક કહેવાય. જેમાં બીજાનું સ્વાતંત્ર્ય હરાવશે તે સ્વાતંત્ર્ય હરણ કરવારને અને જેનું સ્વાતંત્ર્ય હરાય છે તેને બંનેને અધઃપાતક હોઈ એવું આચરણ પરાગતિક કહેવાય.

સંકુચિતતામાં, ટૂંકા દૃષ્ટિમાં માથાસા જતનો કોઈક નથી. જે બાપક છે, વિદ્યાળ છે, સર્વ સંત્રાહક છે તેજ પ્રાગતિક હોઈ શકે. પ્રાચીન કાળમાં ત્યારે મોટાં કુટુંબો હત્યા ત્યારે કુટુંબની અંદર અંદર કડયા કંકાસ પણ ચાલી શકતાં. તે વખતે બંધુવિમુદ્ધ અને બંધુદોષ એ જ મોટામાં મોટો સામાજિક સરો હતો. પછી કેટલાક લોકોએ જોયું કે અંદર અંદર લડવા કરતાં સંઘોને રહીએ તો આખાં કુટુંબની સહિન વધે છે. આવી રીતે સંગઠન થયા પછી બંધુવિમુદ્ધ મટ્યો અને પછી ગોત્રવિમુદ્ધ નામ્યો. દરેક ગોત્રનાં લોકો એક મોટો વાડો કે વડો બાંધી એમાં આખાં ગોત્રની ગાયો રાખી એ ગાયોનું ત્રાણ એટલે કે રક્ષણ કરતા અને વાડાનાં બારંધાં. હજાર હોય હોય દોઢર બાંધી. આટલી જગ્યાએ એસીને દર સુધી બાણ ફેંકીને ગાયોનું અને પોતાનાં કુટુંબોનું (ગોત્ર) રક્ષણ કરતાં. ગાયો પૂરી રાખવાનાં વાડાને બાજોળ નો, જે હોય ટાવર રહેતા તેને ગોપુર કહેતા.

આમાંથી પ્રગતિ વધી અને અનેક ગોત્રો મળીને મોટાં મોટાં રાષ્ટ્ર તૈયાર થયા હતાં અનેક ગોત્રો જેમાં પૂરાતાં એટલે કે સમાધ રહેતા, તે પુરા કહેવાયા. ત્યારે મોટાં ત્યાં પહોં હોય એવે કોણે વિસ્તીર્ણ જગ્યા જોઈ ત્યાં ઘેરા બાંધીને રહેવાનું લોકોએ વધારે પસંદ કર્યું. નગર (પર્વતો) રક્ષિત નગરમ. નગર વિના રાષ્ટ્રનું રક્ષણ ન થાય એમ લોકોએ જોયું અને તેઓ નામરીક થયાં. દરેક નગરની સંસ્કૃતિ પ્રમાણે એકેક રાષ્ટ્ર બંધાયું અને એ દબની પ્રગતિ થયાં લાગી. હવે જે કાંઈ નગરનું હિત બચાડીને ગોત્રનું હિત સાધવા માગે તે પરાગતિક ગણવાં લાગ્યો. બાપક સંગઠન એ પ્રગતિની નિશાની ગણાઈ.

પણ વ્યાપક સંગઠન પાછળ બધાનાં હિતની શ્રતિ ટોચી જ જોઈએ. નહિ તો બાપક સંગઠન આશિર્વાદ રૂપ ન નિવડતાં શાપરૂપ બને છે, કેવળ વિસ્તાર લાભને લાભ શો? મૂડીગર લોકો કોઈ કોઈ વાર બહુ મોટું બાપક સંગઠન કરીને એમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ શોધે છે. અને પોતાનાં સાથીઓને છેતરે છે અને ઘેંટે છે. આવા કોઈ પોતાનાં મોટાં સંગઠનોને પ્રગતિના લક્ષણ તરીકે વર્ણવી શકે છે, અને જે લોકો એમના સામન્ય તથા અને એમની ધૂર્તતા તથા પીધાય છે તેઓ એ જ સંગઠનને પરાગતિક તરીકે નવાળી શકે છે. અનેક રાષ્ટ્રોને પોતાના કબજા તથા આણી એમાંથી જે લોકોએ સામાન્યો રચાયા નેમની સ્થિતિ આવી જ હતી. સામાન્ય જેમ મોટું તેમ પ્રગતિ સાંતિ વધારે મળવાની; સલામતી વધવાની, આપણી તો વધે જ; મુખાકરિના સંધોના પણ વધે; જેને આપણે સહ અર્થમાં સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તેનો બીજ વવાય અને માણસની દૃષ્ટિ બાપક બને.

ઘણતરફનો પ્રાચીન ઇતિહાસનો મર્મ જણવો હોય તો તે 'રસત્ય સાત્ ? કે સામાન્ય સાત્ ?' એનો અનુભવ લેવાનાં આપણા પ્રયત્નમાં આપણને જરૂરી. આપણે ત્યાં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે એટલે તો વિશ્વ આખો કે ક્ષત્રધર્મ સમાજવોહી છે. પાપપ્રજા છે એમ કાશા લોકો કહેતા હતા અને એ બધાં રાષ્ટ્રોનું સંગઠન કરી

સાહિત્યકારનો ધર્મ

['કલાની ખાતર જ કલા']

શ્રી. ધૂમકેતુ

આ બે ચારે તરફ એકી અવાજે સા એમ મતપ્રદર્શન કરે છે કે સાહિત્ય હેતુપર્યવર્તી રચનાત્મક ક્રિયામાં પોતાનો સ્વર પરાવતારી હોયું જોઇએ; વળી વારતવવાદને ઉકે 'વાદ' સુધી લઇ જવામાં એમ માને છે કે પ્રચારાત્મક ન હોય તે સાહિત્ય ન કહેવાય. એવો મત પણ છે કે સાહિત્ય નીપજની શકાય છે. તે એની રચનામાં નૈસર્ગિક તત્વને જેમ અને તેમ ઓછું રચન હોયું ઘટે, જેમ એતરમાં ખાતર પાણી વગેરેના મુયોગ્યતાથી પાક લઇ શકાય છે, તેમ થોડો અભ્યાસ, ચીતર, ચાલતી હવાની માહિતી, લોકમત પ્રદર્શન કરવાની કૃતેલ, પ્રચાર—આ સર્વજાં સાધનોથી સાહિત્ય નીપજની શકાય છે. અને સાહિત્યની નીપજમાં નિસર્ગને કાંઈ લેવા દેવા નથી.

આવે વખતે એમ કહેવું કે 'કલાની ખાતર કલા' એ જરાક બેહુકું છે. પણ એના અર્થનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ લેવામાં આવશે તો એમાં સાહિત્યકારના એક પ્રધાનધર્મ પ્રત્યે જ અંશુ-સિનિદેશ છે એ જોઈ શકાશે. 'કલાની ખાતર કલા' એ સાહિત્યકારનો પ્રધાન ધર્મ છે. આ વાક્યનો અર્થ એમ નથી કે આસ્તવિક સંપ્તિનો કેવળ સ્વમમય ખ્યાલ લઇને, સાહિત્યકારે, હજારો યશસ્વી દુકાનમાં એકનો વધારો કરવો, તેમ જ એનો અર્થ એવો પણ નથી કે, વાસ્તવ છૂવત જાય નથી જ એવા હવાઇખ્યાલ વડે દુનિયાની સાચી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે આંખખીંચામણાં કરીને, કેવળ કલ્પનાનાં જલ વડે, એવો જમ પેલ કરવો કે જે ન તો કાંઈ છત્રવદર્શન કરાવે, ન તો કાંઈ નવીનમાર્ગ બતાવે. 'કલાની ખાતર કલા' એટલે સાહિત્યકાર ત્યારે ત્યારે કલાકૃતિ ઉત્પન્ન કરે ત્યારે એના માનસસંવેદનમાં કેવળ કૃતિનો પ્રદિમા જ હોવો જોઇએ અને બીજું કંઈપણ ન જ હોયું જોઇએ. જેની રીતે સદ્ગુણનું જિયામાં જિયું સ્વરૂપ એની કલ્પિતાની ઉપાસનામાં રહ્યું છે તેમ સાહિત્યનું ઉત્પન્નમાં ઉત્પન્ન સ્વરૂપ એની નિવેધી ભક્તિમાં રહ્યું છે. સાહિત્યકારના માનસચક્ષુ સમક્ષ લખતી વખતે-પોતાના દોષનો પડાવો, બીજાના ગુણની ભક્તિ, અન્યના દોષની ફરિયાદ, જગતના ધર્મિવસંજ્ઞાની ધૂળ, પોતાના પૂર્વગ્રહોની જગતા, મિત્રપ્રશંસાનો નાદ, દુરમતદર્શનોના લગ્નકર સંતોષ-આ કે એવું કાંઈ પણ વાતાવરણમાં ન હોયું જોઇએ. એણે લખવાનું છે, કારણ કે એણે લખવાનું છે. એ અસહકારયુક્તનું લખે, સમાજવાદનું લખે, સ્ત્રીછવનનું લખે-અને તેનું લખે. પણ એ લખાણ એનું પોતાનું હોયું જોઇએ. કલાણા લાઈ આમ કહેશે-કે અમુક વર્ણલમાં આ વિચાર પસંદ પડશે માટે લખવું—એ

‘કલાતી ખાતરે કલા’ નથી. માટે એ સાહિત્ય પણ નથી.

એક વખત એક સ્ત્રી કાર્યકરે કહ્યું: ‘તમે સ્ત્રીઓને આવી ચીતરે તો ?’

તે જમાનામાં રાજ્યએ કહેતા કે તમે આવો ‘એક ખનાવો તો-એ જમાનાતું’ આ કુદર અનુકરણ છે. સાચા સાહિત્યકારના મોંમાં એને માટે એક જ જવાબ હોઈ શકે: ‘એ નહિ બને.’

લખાણ એ માણસની પોતાની નૈસર્ગિક કાવનાતું ફળ હોયું જોઈએ.

કોઈપણ સમય કરતાં આજે ‘કલાતી ખાતરે કલા’ એ સૂત્રનો ખવન સમજીને એ પ્રમાણે ચાલવાના સ્વતંત્ર સાહિત્યકારોની વધારેનાં વધારે જરૂરયાત છે.

ધાર્મિક સંપ્રદાયો પોતપોતાનાં સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો પોષતા: એવી રીતે પોષતા સાહિત્યકારોમાં કોઈ એકાદ નૈસર્ગિક રીતે જ એ માનકને અનુકૂળ હોય તે સિવાય સંપૂર્ણ જ ‘યર્ડકલાસ યર્ડ’ રહેતા.

રાજનૈતિકા પણ એવી જ રીતે સાહિત્યકારોને આજે પોષવા નીકળે, તો કેવળ એ પોષણ માટે લખવું, અને પછી કહેવું કે અમે મધ્યયુગના કાલ નથી-તો એમ કહેવાનાએ ખાંડ ખાય છે. એવા સાહિત્યકારે જમાનાને ધડી શકે નહિ.

રાજનૈતિકામાં ગમે તેનો ડોકા વાગે, સાહિત્યકાર નિર્ભય તે સ્વતંત્ર રહેવો જોઈએ.

એ જમાનાથી વિરુદ્ધ નહિ થાય. એ વૈદ્યેષ્ઠ્યમાં

‘મળાને જમાનાને લાગીઓથી વધાવશે પણ નહિ. એવી પોતાની જમાત છે. એનો અર્થ એ દુનિયાથી ભુલો છે એમ નહિ, દુનિયા સાથે મેળ ન મળે, તો એ પોતાના ‘મોજા’ને વળગી રહેશે ને રોળાને છોડી દેશે. સાહિત્ય-કારોમાં જમાનાને ધડવાતું: પણ હોયું જોઈએ, અને નૈસર્ગિક મહેતાની પેટે જમાનાની ‘કુછ પરવા’ ન કરવાતું સામર્થ્ય પણ હોયું જોઈએ, બસ, એ સમ કહેતે ગાંધીજી સચ્ચા, માટે હમ બી કહેતે ગાંધીજી સચ્ચા-એ ગુલામી મનોદશાનો અંત થવો જોઈએ, ગાંધીજીના વિચારો, માનસનો, પરિવ્રતાનો, તેજનો ખરાખર ખાસ કરવો: અને પોતાને એ વિચારસરણી શુદ્ધ લાગે ત્યાં અનુ-સરવું. અશુદ્ધ લાગે ત્યાં ગાંધીજીની, ગાંધીજીવેશઓની, કે રાજનૈતિક જેરખાઓની કોઈની દરકાર કર્યા વિના કહેવું કે ‘એ ખોટું છે !’

એમ કહેતાં એકાદી થઈ જવાય તો કુછ ફિર નહિ. બહુમત એ સચોત્ત હોય એવો નિશ્ચિત નિયમ નથી. ચાર્લ્સ નામ ‘કલાતી ખાતરે કલા.’

પોતાના વિચાર માટે સહન કરવાની જેનામાં શકિત ન હોય એ માણસ પોતાને સાહિત્યકાર ન કરી શકે: ‘પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યા પહેલાં તેને અનુભવ ને ઉપા-સના વડે ઘડવાની જેનામાં ધીરજ ન હોય તે પણ પોતાને સાહિત્યકાર કહી ન શકે. ‘સાહિત્ય : એ કેવળ સાહિત્યની ખાતર જ સમજવું જોઈએ.

શ્રી. વિજયરાય ક. વૈદ્ય

૨૫મી નવેમ્બર : વસ્તુ, વાસ્તવિકતા, જાણણ વાસ્તવિકતા... 'વસ્તુ' એટલે, એ શબ્દના અર્થમાં ભક્તવાણી અર્થમાં -પરમ પુરુષ, શુદ્ધ ચૈતન્ય વગેરે; એ વસ્તુના વિવર્તરૂપે મૂળ પ્રકૃતિ તથા એ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપે આ દરમ જગત; અદૃશ્ય જનાં સામર્થ્યવાન પ્રકૃતિનાં અદૃશ્ય સ્વરૂપોમાં વસ્તુનાં અને કાર્ય કરતાં પ્રભા એ બે છે. વાસ્તવિક, તો એનાં એ કોટ્યાધિ રૂપો વાળું દૃશ્ય જગત છે માત્ર જાણણરૂપે, આપણી આપેક્ષાઓં ચૈતનાથી મળતા અનુભવને જ માટે, 'વાસ્તવિક'... સત્વારના પહેરમાં જ, હજી નાહી ધોઈને પપિત થયા પહેલાં જ પુરાણ-પુનિત વિષય લઈ ખેડે છું તે, કાલે 'ટા. લિટ. સપ.' માં (તા. ૨૩-૧૦-૭૭) વાંચેલા આદિશ કવિ 'એ. ઇ.' પરના અમરેશભાઈનાં એક બે લિન-દુને માનસિક રીતે વાગેલવા માટે; પ્રેમગોપાલ, 'વાસ્તવિકતા' ના ચઢીદ બનવા નીકળેલા આપણા કેદમાંક : અચિન્તાનશીલ પ્રમાણિતવાદી ચિન્તાનોના લાભરૂપે' ધોડુંકે ચિન્તાન કરવા માટે પણ... આલતા ધુગમાં કવિ સંજાને પાત્ર જે બહુ યોગ્ય છવાડમાં પૃથ્વી પર અવતર્યા છે, તેમાંના બે એટલે રામકૃષ્ણ. બી. યેટ્સ અને 'એ. ઇ.' વેટ્સે દમણાં જ 'વિરજન' એ અંધમાં અને 'એ. ઇ.' એ, જ કે આઠ વર્ષ પર કરાચીમાં એક મિત્ર અને સંપ્રણયી દની એ 'કેન્સલ એક વિરજન' માં, અર્ધાર્થિય સંક્રિતામાં સત્તોનાં દર્શન-સવેદન-ધેરણ પોતાને થયાના અહેવાલો, એ સત્તોના 'પરજણી' ('ઓબ્જેક્ટીવ') દસ્તાવેજી ખાતરી અને વિગતો, આપી છે. એ વળાંતો એટલાં તો રસપ્રદ રિચરડો અને વિસ્તાર છે કે એ સર્વને આપણે કાણ બે કાણના કે ધરી બે ધરીના ભ્રમ-નવ્રમ 'કેન્સલ એક વિરજન' કે 'હેલ્થિસ્ટિસ્ટ' કે એનું કેન્સલ, આપણા માનીતા 'નવા' માનસશાસ્ત્રની મદદથી એને એનાંતનાં ગણી કાઢીને, દર દરમિયાની રાજીએ તેમ નથી. મનરૂપ, આપણા રોજિંદા અનુભવની સ્ફૂર્ણાતિરંધ્ર વાસ્તવિકતા સિવાયની વાસ્તવિકતા પણ શક્ય છે તેના પુરાવારૂપે આવા કવિઓના મનનીય અને માનનીય અનુભવોને લક્ષમાં લઈને, આપણાથી બનવું હોય તો એ દિશામાં વળવાનો ચલ કરીએ; નહિ તો ઓઆમાં ઓણું એટલું તો કરીએ જ કે એ કવિપ્રકાર અને એમના કાર્જની દંડો કરવાના દબકા પાપમાં તો ન જ પડીએ... એ. ઇ. ને અદૃશ્ય વાસ્તવિકતાને લાગતા તો દરમ વાસ્તવિકતાને ઉવેખતા એવું પણ કે બન્યું નથી. અને એ બંને રીતે : કાલ્પરચનામાં તેમ પોતાના જાણ નામ અંધારી જગમાં પણ. પૃથ્વી વિશેનાં કેટલાંય શબ્દોમાં તેમણે એ જગતભરની જગતની મદિયા તો ગણે છે, પણ પાર્થિવતાને નિન્દનારને તેઓ પ્રભેદી છે કે (અને એ રાનુભવને આધારે) કે પાર્થિવતા બીનરમાં,

એક તરેહની ખણખણતી નકકરતાવાળું અપાર્થિવ તત્ત્વ છે તેને જોવા-અનુભવવાનું જે શરૂ કરો તો એ બંને વિરોધી લાગતો તત્ત્વોના અવિરોધને પણ પ્રીતશે... એમના અર્થશાસ્ત્રીય અને રાજકારણીય ચિન્તનના નિષ્કર્ષરૂપ ગ્રંથ 'નેરાનસ ખીછો' માં પણ જીવનની એમની અદ્વૈતમયી-અને તેથી સુવંદાદી ભાવનાની દૃષ્ટિ સાચવીને જ એમણે લખ્યું છે. આપણે જે ખજાજ સતમાં પડ્યા છીએ-એ વિષયોની વાત કરતાં, અખ્યાત વિષયના નામથી જ ભડકી મરવાની તૈયારી કરવી, એ (આર્થિક રાજકીય વગેરે) વિષયો ભણે પોતાની એક સર્વતંત્રસ્વતંત્ર સંધિમાં જ છુપી મરી રાકતા હોય તેવી અવળપથી વિચારણાને વશ બનવું-તેમાં તેઓ નથી પડ્યા; અને તેથી જ, કાળે રમતાં કાણા બની જઈને, બેરાંસુસાલ 'હાથ' કાશે ઉઝારીને, તેઓ જગતના 'કવિજનો ગાયકજો' ને એમ 'હજી નથી મંડી જતા કે જગત આટલાંટું કુખી છે ત્યારે હે

કવિ! વને ચંદ્ર તારા અને આકાશનાં ગીતો ગાવં વળી શે' મને છ ?

— 'એ. ઇ.' નું ઉદ્દમણ (દિહાવસાન) થયું ૧૯૩૫ના જુલાઈમાં. એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરના 'આપ'ના પાક' ખાંડાં એમને વિદ્યેનાં લખાણો વાંચવા લાગક છે. તેમના જીવન પર મીના પાતંજલ યોગ અને વેદાન્તે તથા મેક્સ બ્લેવેદેટ્ટા-ગ્રણીત થીઓસોફીએ કેટલી ગાઢ અસર કરી હતી, એ આપણે તેમાંથી જોઈ શકીએ છીએ...તેમનું ઉપનામ મળે A.E. હતું; એનું ફૂંકું રૂપ A. તેઓ વાપરતા; એને એક વાર મુકે તોડી નાંખ્યું ત્યારથી એ A. E. એમ સામાન્યણે લખાવા લાગ્યા માંડ્યું. પણ એ મૂળ રૂપે રહેવું જોઈતું હતું. કારણ, A.E. અટલે આપણી પુરાણપ્રભ જોને 'કરપ' કહે છે તેટલા મુગધુગાન-રો. આપણા કવિનો સ્વાતુભવ હતો કે પોતે સુમધુગાન-રો સાથે સમુદન છે. તો પછી, A.E. જ લખિતને ?

ત દ પિ—

વિલાસુ' જગકી ઘડી, તદપિ તારલાઓ હસે;
મુકાણું પ્રસરી મુવાસ ઘડી, ત્હોય ફૂલો હસે;
હસે છ મહુ વર્તમાન મંદી સચી; હુથે હસું !
ભવિષ્ય તાપી આજથી હૃદયમાં રી ચિંતા ધરું ?

દેવજી રા. મોહા.

ડુંગરની કોરે

‘શય’

[અનુક્રમ]

અહીં ડુંગરની કોરે, સાન્ધ છાંયા હજ્યા સમે,
સામે નિથે અને દૂર, દષ્ટિ ફેરવતાં જાશે,
આથે જતાં યતી ખેંડાળી, કરાણ મુખ ફાડતી,
પડેલી ખીણ ગહન, દેખું દુર્લોચ દષ્ટિને,
ને કરાડે ખીણ કેરી, ઊભું આ વૃક્ષ તોછડું:
જેમ કે માનવી દીન ભૂતકાલ તણા ધન
સંભળે નપ્ટ થે વતતાં, એક પાસ રહ્યાસઘા
સંભળેના જ આધારે, ખીણ કરાણ કાલની
ઉપરે અદર રહી છવે સંદિગ્ધ ઇખન,

—અટ્ટો ને અનાશય;

તેમ આ વૃક્ષ એ આંહી, અદર ને અમૂમતું,
દે આધાર વિના નીથે માત્ર એક જ જાનુનાં
મૂળાથી લોંચને જાગી, પડ્યા વાંકે ઊભું રહ્યું!
ને સ્થાને દૂર દેખું તો અનેક ડુંગરા દિગ્ધે
ચુગો ખેડાં ઘરેડા કે આસ્માની વજ્રપાતથી
કે અંતઃ શોભ ડાઙથી, પૂર્વકાલિન સ્પષ્ટિનો
મહાવિધ્વંસ નિરખી, રૂએજા ધન શોકમાં!

—થીજેલાં દુઃખશૈલ્યથી!

કે એક હાથ લંગાવી માથું તે તર્ફ દાળીને
ઝેડેલા. કેઈ જે હાથ લમણે દધને, શિર
હાથને ટેકવી બેઠા. લંગાવી એક પાંચ કે
કે ગાન્ને પાંચ લંગાવી, ઢાળી ઉર પર શિર,
ઝેડેલા એમના એય, સ્તબ્ધ શોકાસને સ્થિર!
ને વાલે તેમના રમૂજ અને ગાંઠ નિરંતર
તિજ્યાસો નાંખવાથી આ વાતાવરણ થે જન્યું
જાંખું ધન અને કાણું દષ્ટિને અવરોધતું.
ઘટે સરિતનાં નીચ, સૂર્યચન્દ્રે ઘસાય છે,
ઘસાતા ડુંગરા પોતે, ન તોથે શોક મમ્ભિદ્
ઘટે કે થાય કે આછો, ને વાલે ધરથે ય ના!

એવી એવી કોઈ આવે વસંત
 જેવી વસંતોએ તારાં સંતાનોને
 જીવનમારે કોઠિયાં મૂક્યાં
 પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા ફાળ માડી, તારા
 ચરણે આગળ સાર મૂક્યાં.
 વીણાવતી, તું તો વિજયવંત
 એવી એવી કોઈ આવે વસંત.
 કોઈની સુંદરતાએ તારે કદી ચોસવાનું નથી,
 કોઈની સમૃદ્ધિએ તારે કદી ચોસવાનું નથી :
 ચોસવાનું નથી..

ન્યોતિર્મયી, તારી ન્યોત જવલંત,
 એવી એવી કોઈ આવે વસંત:

[અનુસંધાન પાન ૮૨૪મી શીલ અને સાહિત્ય]

પરજીવન વચ્ચે માનવામાં આવી છે એવું જ વાચના-
 પ્રાપ્ત્ય કલાકારના શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે પણ કામ
 કરી રહેલું છે. આપણે જેમ માનીએ છીએ કે મરણે
 ચા મતિ: સાં મતિ: અને મરણ સમયની માણસની
 ચિત્તદશા કેવળ પરવશ હોય છે, એટલે જીવનભર જે
 વામનાઓ એણે ઉત્પન્ન કરે સેવેલ હશે, જે સમગ્રેયો
 પ્રવળ રીતે અનુભવેલ હોય તે જ મરણ ક્ષણની પરવશ
 દશામાં એની આગળ અનિવાર્ય રીતે ખરી યાય છે,
 અને એના ભાવિ જીવનનું સ્વરૂપ નક્કી કરે છે, તેમ
 કલાકારના સંજ્ઞામાં પણ કદી શકાય કે એણે જીવન-
 ભર જે વામનાઓ ઉત્કટરૂપે સેવેલ હશે, જે સમગ્રેયો
 પ્રવળરીતે અનુભવેલ હશે, જે વામનાઓનું નિરંતર
 સ્વરૂપ કયો કરેલ હશે તે જ એની મજાન ક્ષણે એની
 આગળ અનિવાર્ય રીતે ખરી થશે, અને અને આજે
 આજે કયાંય ચમકવા દીધા વગર એની હજી
 હશે કે નહિ તોજણ પોતાના સ્વરૂપ અનુમાર એની
 એ કૃતિનું નિર્માણ કરશે-એના કાચખાયા કાચ જ
 લઈ લખને જાણે પોતાનો જ પ્રતિદાસ ચીનરી મારશે.
 માટે તમારે જે સાચા સમર્થ ઉત્તમ કલાકાર જનું દેશ
 તો પહેલેયા જ તમારા જીવનને ઉન્નત જવાવે, તમારા

શીલને સમૃદ્ધ કરો, અને તમારા માનસને ઉત્તમ
 ભાવનાઓથી ભરો. ઉચ્ચ જીવન વગર ચિરંજીવ ઉચ્ચ
 મજાન રાસ જ નથી ઉત્તમ શીલ વગર ઉત્તમ સાહિત્ય
 સર્જનનો ખીને કોઈ માર્ગ જ નથી. નાન્યા પન્યા
 વિચિત્રકથનાય, આટલી કિંમત આપ્યા વગર સાચી
 ઉત્તમ કલાકૃતિ કોઈને લાધવાની જ નથી. મેથુ
 આનોડ કહે છે તેમ:-

Such a price

The gods exact for song:

To become what we sing

■ અમદાવાદની મુજરાત કોલેજના મુજરાતી સાહિત્ય પ્રવેશ
 સમય મહાસભા મૌખિક ભાષણરૂપે ચર્ચેલા વિષય આંદો
 લેખરૂપે તૃપ્ત કરેલ છે. આનો વિષય અત્યંત વ્યાપક અને
 જડન છે, એટલે એક જ લેખ દ્વારા તેને પૂરતો ન્યાય ન જ
 આપી શકાય એના જુદા જુદા અંશો લઈ તેની સ્વચ્છતા
 ચર્ચા કરી રાજ્ય એવી લેખમાળા કે સ્વતંત્ર પુસ્તક તેને
 માટે શ્રેયસ્કામ આવે તો જ તેનું કંઈક સંતોષકારક
 નિષ્પત્તિ થઈ શકે. ભવિષ્યમાં અવકાશ અનુકૂળતા મળે આ
 વિષય વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવાની હજી પાલ પાલ છે. પણ તે તો
 ખરે ત્યારે અત્યારે તો આપણી બાપમાં જવું એકા ચર્ચા-
 એકા આ મહા પ્રશ્ન પ્રત્યે સાહિત્યલોકસિંહાનું લક્ષ્ય એવા
 પૂરતો જ આંદો ધ્યાન કર્યો છે. શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચેના
 વિલંબાદેશો મુજરાતી શોધો આમાં કર્યો છે. બાજીનો સ્વતંત્ર
 લેખરૂપે અવિષ્યમાં.

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મર્શરવાળા

બહેના અને ભાઈઓ

સાહિત્ય સંમેલનમાં ભાગ લેવાનો મારે માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ છે. પ્રતિનિધિ કે પ્રેક્ષક તરીકે પણ જેલે કરી ભાગ નથી લીધો, તેને એ સંસ્થાના એક વિભાગના એકાદમ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી, આપે મને જે માન્યતા આપી છે, તે મારે હું આપનો આભારી છું. એ ઉદારતાના અદલામાં મારાથી ગૂજરાતની પ્રેમ સેવા થાઓ. એમ હું કહું છું.

સાહિત્ય સંમેલનના વિશાળીય પ્રમુખશ્રી શ્રી જગાનગરીભાઈ હોય છે તેનો મને ખરાબર ખ્યાલ નથી. જે એમાંથી એક જગાનગરી એ હોય કે તત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર ગૂજરાતીમાં જે સાહિત્ય લખાયું હોય તેનો, અને તે વિષયનો ગૂજરાતી લેખકોનો, મારે આ સભામાં ઓછોરતો પરિચય આપવો જોઈએ, તો હું આપની આજ્ઞાએને સત્કાર નહિ કરી શકું એવો મને ખેલ છે. હું એ કહી શકું એમ નથી એવો અર્થ કોઈ એમ ન કરે. કે મને એ વિષય પરના ખીલ સાહિત્યને કે લેખકોને નમરવ સમજવાનો ધર્મક છે. પણ સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે મારું વાચન કેટલું અદ્ય છે તેની વિશાળી રૂપે એ મજબૂત, ઉચિતતાની દૃષ્ટિએ હું જરૂર એમ માનું છું કે, જે સાહિત્ય સંમેલનનું કામ વિભાગોમાં વહેંચાઈને ઉકેલાઈ હોય, તો પ્રમુખે, અથવા તે વિભાગના બામ મંત્રીએ, એ વિભાગ પર પ્રસિદ્ધ થયેલાં સાહિત્ય અને મુખ્ય લેખકોની તટવ્યવસ્થા કરી સંમેલન આમન રજૂ કરવી, એ સંમેલનનો એક કર્તવ્ય હોવો જોઈએ. પણ પ્રમુખશ્રી ચૂંટાળી, સાધારણ રીતે, ઉકેલેલી પ્રકીએ યાગ છે. અને તેની ચૂંટાળીમાં, તેનો સાહિત્યનો અભ્યાસ વિશાળ હોવો જોઈએ, એ શરત મહત્વની ન લેખાય એમ જાને. આથી, એ કામ પ્રમુખશ્રી ન થઈ શકે એવો પ્રશ્નો સંભવ છે. તેથી સંમેલન કે રચાયેલ મંડળ આ કામ મારે વિશાળી મંત્રીઓ જ નીચે એ વધારે સત્કારણનું યાગ એ રીતે રોકે વિભાગના સાહિત્યની ઉદાહરણ ઉદાહરણ 'આનેપુમારી' થઈ શકે. હાખા તરીકે, આ સંમેલન આરતી એક મારે આ વખતે જ એક એક વિભાગના સમાલોચક નીચે દે, અને તે સમાલોચક આરતી સંમેલનના પ્રમુખોની ચૂંટાળી, પહેલાં જ પોતાની સમાલોચના તૈયાર કરી આપે, તો પ્રમુખ પર એટલી જ જગાનગરી રહે કે એ પ્રતિને કહ દિશામાં વાળવી જોઈએ તેનું માર્ગદર્શન કરાવવું. ત્યારે એ સમાલોચક જ તેનો પ્રમુખ પણ નિભાય, ત્યારે બેરોડા સાલ યાગ.

આમ મારી પરીક્ષાને એક સવાસ મારે ઊડી દેવો પડે છે. જે બીજો સવાસ દુઃ કષ્ટનું ધુનું, તેમણે દુઃ વિદ્વાનોની કસોટીએ નદિ ઉતરું એના મને ધારણી છે, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર દુઃ સખનેર આગ્યે છે એ સાચું. પણ, તેથી, જે દેશની એવી કલ્પના થવી હોય કે મેં એ વિષય પર પૂર્ણ પુરસ્કાર ચાખ્યા હશે, અને, કેટલાકને તો, બહુ મીઠાવળી આગવાસું ક્યોં દશે, તો તે બ્રહ્મ છે. “નાદમૂલં ચિદ્રૂપતે ચિદચિત્” એ પ્રાચીન પ્રજ્ઞાસિદ્ધાન્તું પાસન કરવાની મારામાં સાબકત નથી. આમ આ વિષયમાં વિદ્વાનોની કસોટીને પણ મારે નાપામ યવું પડે એમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મના વિષયોને સાદિત્તિક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, કે પાર્થિવ વાચનના જ શોધની દૃષ્ટિએ મેં બાંધે જ વિચાર્યા છે. અકિતમય જીવન મને મળ્યું થાંમાં જ મળેલું હતું, પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનો જીવિ વિચાર કર્યા વિના મારું જીવન મને ચૂંચાક નવા જેવું થયું નહિ, ત્યાં સુધી મેં એમાં અર્થ ઝેલેલો મારું નહોતું. જ્યારે મારી ખાતરી થઈ કે ‘જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચિન્થ્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી,’ ત્યારે મને એની પાછળ લાગ્યા વિના છૂટો જ ન થયો. આમ મારે એની સાધના અને શોધમાં ઉતરવું પડ્યું. એ ઉતરવામાં જોટલી મને જરૂર લાગી તેટલું જ મેં વાચ્યું અને જે વાચ્યું તેમાંથી ઉતરેલો લગભગ તેટલા સરેકારો લઈ લીધા. ખાતરી જૂની મધુ.

આટલી મર્યાદાઓ સહે મારે આપની મેઝા કરવાની છે અને તે મારે મારે ૪૦-૪૫ મિનિટથી વધારે સમય લેવો તે પણ ચોગ્ય નહિ થાય. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમાં કેટલાયે પ્રશ્નો આજે વિદ્વાનોને પૂરતી રજા છે. કેટલાક વિષયો પર મારા વિચારો આધારણ રીતે આજે જે માન્યતાઓ પ્રચલિત છે તેથી જુદી દિશામાં વહે છે. આ બધાની સચિત્તર ચર્ચા કરતી શક્ય નથી આથી, મેં એવો વિચાર ક્યોં છે કે મારા મંતવ્યોતે: હાંસિકા વિના, સમગ્રમ નિગરણે, આ બધાજના પરિચિત્કરણે આપની આગમ મૂકી દેવાં, અને

તેની પ્રતાપનારૂપે કેટલાક વિચારો રજૂ કરવા. સમય હોય અને ઓતોઓ કંટાળા ન હોય તો તે ઉપર પ્રતિ પ્રમોલવી થઈ શકે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ઔદીક અથવા આધુની છે, અને પૂર્વની અથવા આર્યોની સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક અથવા દેવી છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજા બહુ મર્મપરાયણ છે અને એ જ એની પાતીનું કારણ છે, વગેરે વગેરે કહેવાને આપણા દેશમાં ઘિરતો છે. દુઃ આતુ મનનો નથી એમ કહેવાની કોઈને આઘાત પડેલો તો મને મારા કસો, એ વાત સાચી છે કે વેદાન્તની બાષા અને અનિવાર્યો (રોગોનો) આપણા દેશના ખૂબ ખૂબમાં પસરી મળ્યા છે, ચોમાસાનાં પાસની પોંડે આપણા દેશમાં અપ્રદાણો જીવી નીકળે છે, સાધુઓનાં ટેળાં આખા દેશમાં મળ્યા આવે છે, રાજકીય અંગેવાનો કરતાં બહુવાનીઓની સંખ્યા વધારે હોવાનો સંભવ છે, અને સંપ્રદાય દુન્યે દાઢેલા કેટલાકે લોકોને ભરતારુપવર્મા વૈશગ્ય આવી જાય છે, જ્યાં મને લાગે છે કે કંઈ નહિ તોયે, દુન્યેક વર્ણવી આપણા દેશમાં ધર્મનો હામ થઈ ગયો છે, તત્ત્વની કહો કે ઉપરની કહો, પ્રાધુવાને નિષ્કાનો પ્રજે અંશે શોધ થઈ ગયો છે, અને આપણી સંસ્કૃતિમાં નથી અપ્યાદમનું, નથી ધર્મનું, કે નથી ઔદીક વિગતું જે બળ રજૂ. પણ અપ્યાદમનો વાલો પહેરેલો કોલોલેસમ ધંધની પોડવી કાઢી સંસ્કૃતિનું ચરિત્ર પડેલું છે. આજા મોટા દેશમાં વચ્ચે વચ્ચે કમીરે, નાનક, સદાનંદ, દવાનંદ કે માંધીં જેવી બેચારુ જે કોતર બ્લકનિઓ નીકળી આવે અને સમાજને જળમર્મીની પ્રકે એ કાંઈ મોટી વાત ન કહેવાય. પણ એવો દેશની કમી જોઈ તો માફમ પડે કે એમણે પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મમાં કંઈ નવો કશો આપ્યો છે. તે કરતાં તેના પર પ્રદારો જ વધારે કર્યા છે. જેમ બેરમમાં જોડે દાઢા ફેરળ ઉપર ઉપરથી વાહવેથી જતો નથી, પણ તેને બોલી નાંખવો અને બાંધવો પડે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં પોંડેલા દાઢાને કપાડવા તેમનામાંની કેટલાકે પ્રયત્ન કર્યા અને તેમાં જ તેમનું આતુ જીવન ચાલ્યું ગયું.

એમાંથી કાંઈ પાક લેખાનો - એમને પોતાને લાગે જ
અવસર મળે. એમની પડીનાઓએ તો ઘેડા જ વખતમાં
પાછા એટલે ને એટલે દાલ વધાર્યાં.

હિંદુસ્તાનમાં દેખાતા ભક્તિભાવ વિશે કબીર એક
પદમાં કહે છે :—

પસી દિવાની ઝુનિયા

મક્તિમાલ નદિ ઘૂંઝેજી !

કોઈ આવે તો વેટાં માંને

યહી મુંસાઈ દીજેજી !

કોઈ આવે ડુલ્હા કા મારા

હમ પર કિરપા કીજેજી !

કોઈ આવે તો લોલતમાંને

મેટ કર્પા લીજેજી !

સંધે કા કોઈ ગાહક નાહી

જૂઠે જગત રોજેજી !

કહે કબીર સુનો મારી સાધો

અંધોં કો કયા કીજેજી ॥

પણ અધ્યાત્મ અને ધર્મ મારેના આ પ્રકારો અને
આજે ધુનિવસિંદીઓમાંથી તીકળેલા વિદ્વાનોના પ્રકારોમાં
મળેા ફરક છે. સતોએ પોતાના દેશના લોકોને વધારે
નજીકથી, અને હિંદુઓથી તોળા હતા, અને પોતે
ક્રોરોરોશીર્ષના પીનને અતુલ્ય લાઇ ચૂકેલા હતા. એટલે
એમનો પ્રયત્ન ક્રોરોરોશીર્ષ ઉનારવાનો હતો. અર્વાચીન
વિદ્વાનો આમ માનવા નથી તેજા થરે છે કે એ અધ્યાત્મ
અને ધર્મનો વાપો ફાટી નાંખવામાં આવે તો ક્રોરોરોશીર્ષ
ઉતારી જાય અને આપણી પ્રાણમાં નવો પ્રાણ આવી
જાય. આ કપડાં બદલીને સાહેબ બનવા જેવું છે. એથી
'સાહેબ' કહેવાઈ જાય એ ખરા, પણ મનમાં જે
હીનતાનો સંસ્કાર રહી ગયો હોય તો મેરા સાહેબ
આમળ તેજોહીન થઈને જ બ્રહ્મા રહેવું પડે.

અથી જાતની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં મસ્તીને એક કાળ
આવી જાય છે. 'નવું' અંગ્રેજી શીખતો હોકરો-માને
'શિર્ષ વોટર' 'મી વોન્ટ હાટ હાટ સેડ' ના
કુબો હોડે છે; પછી સંસ્કૃત શીખવા માટે છે ત્યારે

'જલ્દ આનવ' 'હિંદુશા હિંદુશા મોલ પંદિદા ચંદ'
કુશ કરે છે. તેવો જ મસ્તીનો કાળ તત્ત્વજ્ઞાનમાં
આવે છે. 'હું બધું છું, હું આ વિશ્વનો આત્મા છું'
હું જ રામ છું, હું જ કૃષ્ણ છું' એવું એવું બોલતો
અનંદમાં ડેલવા લાગે છે. ભૌતિક વિદ્યાઓમાં જે એવી
મસ્તી થડે છે. જેમ કાકા હાલત 'રામ રામ' કે
'શિવ શિવ' કહે છે, તેમ તે 'આણુ, અણુ, આણુ,'
કે 'મેટર, મેટર,' કહે છે. પણ મસ્તી એ કપારેય જ્ઞાન
નથી. એ અધ્યાત્મની નિરાની છે. આત્મામાં મસ્તીને મા?
અને કયાં અવસર દેખાતો નથી તે હું આત્મા કે
બધું છું, તો બાકીનું જમત શું કીકું છે? ને હું જ
રામ છું, કૃષ્ણ છું, ઇશુ છું, મહમમદ છું, તો જમતનાં
બીજાં પ્રાણીઓ શું છે? અને શું કામ કાકાને
એમ કહેવાની મસ્તી નથી આવતી કે 'હું જ રામો
ભગી છું, હું જ કાનો અમારો છું, જમતની હીનમાં
હીન વણુ હું જ છું'? આણુ'માં જમત એક જ ચૈતન્ય-
તત્ત્વ છે એમ દર પ્રતીતિ ધર્મ હોય તો અજ્ઞાનની ખુમારી
માટે કયાં અવસર રહે છે? ચિત્તમાં હું અને બધા
જન્મેને એવી વખતે રહેવાને જગ્યા જ કયાં છે?

હકીકત એ છે કે આપણા પૂર્વજોએ આખા
જગતમાં એક અખંડ, અચિંતાશી, અમેય, એન્યનું
અસ્તિત્વ શોધ્યું, પણ આપણે એને એવી રીતે સાધ્યું
કે જેથી આપણું પ્રાયશ્ચિત્તનું ટળવાને બદલે ઉધડું
પાડું થયું. આપણે રીડા વ્યક્તિપાદી બન્યા. જેને
પોતાના જ દિનની વધારે લાગે અને જગતની
નિવડત્ત ન લાગે તે વધારે સાચો મુમુક્ષુ કહેવાય.

ભક્તિમાર્ગ પર પણ આપણે જે રીતે તત્ત્વજ્ઞાનને
સાધ્યું તેવું, પરિણામ સારું નથી આવ્યું. એથી
ભક્તિમાર્ગ મુનિમ તો બન્યો જ; પણ વ્યભિચારીયે બન્યો.
એકધર્મનિષ્ઠા, અતન્યશ્રવણ, એકાંતિક ભક્તિ, અદેવકી
ભક્તિ વગરના વાતાવરણ જ. ન રક્ષુ. વૈદિક દેવો કરતાં
જે દેવોની સંખ્યા વધી ગઈ, અને યજુષ્કારીને મા?
માર્ગ મોકળો થયો તે જુદો. "હોરી કે મીઠું દેવ, ઔર
કી ને કડું સેવ, કારી કરો કર મેરો તીબી તમકાલ

સે" એવી અનન્યતા કોઈક અકિતઓની જ વિશિષ્ટતા બની, અને તે કેટલાકના મત પ્રમાણે અનુદારતાયે ગણાય છે. શાની તો બધાનાં સ્તોત્રો રચે, અને બધાને પૂજે અને બધાનો મદિમા વધારે, આ બીજી જ કણે "કોણ દેવ અને કોણ ભક્ત, બધી જ અગ્રાનીઓનો આચાર છે" એમ કહે.

આ રિવાજોમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ મૂલ, અવિકાસ-શીલ અને પ્રગતિવિરોધી બની તથા તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

શ્રી શંકરાચાર્યે જે રીતે અનુભુનિમાત્ર આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને શ્રી વલ્લભાચાર્યે જે રીતે જમીને પ્રવરણે વર્ણવ્યું છે, તે બંને કણે અરે માન્ય છે, પણ એમના માધાવાદ અને શીશ્વારાદ મને રથજ કે મુદ્ધમ એકે અવસોક્તમાં સાચા લાગતા નથી. એના કરતાં શ્રી રામાનુજનું "જડ અને જીવ રૂપી શરીરધારી બ્રહ્મ"નું નિરૂપણ વધારે સરળ અને કમમાં કમ રથજ અવસોક્તમાં માધુ કાગે છે. "શરીરધારી" ને જરૂરે "દેહાત્માધારી" કહી શકે તો ઘીનાના સાતમા અખા-વના નિરૂપણને એ મળી રહે છે. જેન બ્વવદારદષ્ટિ-એ વેગંતને સામ્યનર નિરૂપણ લગમગ આપુએ રીકાગી લેવું પડ્યું છે, તેમ શંકરવેદાંતીને તેમ જ વલ્લભવેદાંતીને જમના બ્વવદારમાં વિશિષ્ટદિત બ્રહ્મા જ રાખ્યે છૂટકા છે. વિશિષ્ટદિત એટલે આકાશ જેવું એક નદિ, ધિળા અને કણ જેવું દેવ નદિ, ફળ કડું અને કુંડળ જેવી વિશેષતાવાળું અદિત. બીજી રીતે બોલીએ તો સમાનતાવાળું દેવ એમ પણ કહેવાય. "હું જ સમ અને કૃત્તુ છું," કે "હું જ રામે ભગી કે કાને ચમર છું," એ બંને અધ્યાત્મયોગ છે; કદપનાનો વિદાર છે, સાક્ષાત અનુભવ નથી પણ જે સમ છે, જે કૃત્તુ છે, જે ભગી છે, જે ચમર છે, તથા જે હું છું, તે સૌ એક જ પરમ એતન્યતા રૂપો અને ધર્યા છીએ અને અનેક રીતે એક જ શરીરના અવયવોની જેમ એક બીજા સથે જોડાયેલાં છીએ. એ અનુભવમાં આવે, બ્વવદારમાં ધિવારી શકાય, અને સાધારણ બુદ્ધિના માન્યને સમગળ એવું

સત્ય છે. સામી બીતં જેને કેવાય છે તે, 'કેવાય છે,' એમ કહે તે અસામી, 'નથી જ' એમ કહે, છતાં 'છે' એમ માનીને વર્તે તે સામી; આત્મામાં અસાદ વસી શકતું નથી, છતાં અસાદને લીધે જગતનો કાસ થાય છે, અને એ અસાદને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી; આ ઉપરતિએ પરમેશ્વરને એવો ચૂક બતાવી દીધો છે કે જે વરતુ બુદ્ધી આંખે ચારે તરફ પસરેલી દેખાવી જોઈએ, તે બોવાઇ મળેલા જેવી કે કેવળ કાષ્ટદેવિક અને 'કન્યાત' કરતા જેવી લાગે છે.

"ધાની ગિય મીન, પિવાસી,

મોદિ સુન સુન આવત હાંસી;

ધર મેં વરતુ નજર નહિં આવત,

બન બન શીરત ઉલસી."

આનું કારણ, મને એ લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનું ખેડણ આને કેટલાક સૈકાંની આપણા દેશમાં કેવળ તાર્કિક તથા સાહિત્યકવિલક્ષ્મી વિષય બન્યું છે, શોધનનો નદિ જેઓ તેનો કેવળ શોખ કે ધંધા માટે જ અખાસ કરે છે, તેઓ બધી જાણ છે, પણ જેઓ મતને મેળવતા તેનો આધાર છે, તે આપણા હેરાન થાય છે શું આશ્ચર્ય કે કળીર જેવા કદાશ કરે છે કે-

"મૌનમ, કણાદ, કપિલ અરુ. શેષ જૈર્ગિત બ્યામ.

પરૂ ધીર વર જામ રચી કાલે જીવે શાંત શાંત"

નરકસત્ત્વ કે સાદિયનું ખેડણ બપોરે એ રીતે થાય કે જે વળ્લુ આરિદાન મહાસ મહેલકથી સમજી જાય, તેને સમજતાં વિદાન મૂંઝાઇ જાય, અથવા બહુ ચિરતારથી તેને સમજવું પડે, ત્યારે સમજવું નોખે એ ખેડણમાં કયાંક ફળ મેટા દોષ હોવાનો સંભવ છે. વિદાનોની ધણી ચર્ચાઓ આ પ્રકારની હોય છે, એ આપણે મુદ્રેશાપથી જોઈ શકાએ એમ છીએ. હા ત. કોઈ આદિવાસીના સમાને આપણે પછી મું કે ગોળીએ સાહિત્યકાર કહેવા કે નદિ, તો તેઓ કહેશે કે અમે તો એમનાં જ લખાણો વાંચીને માર્ગદર્શન મેળવીએ છીએ અને એમનાં જ લખાણોમાં અમને વધારેમાં વધારે

સમજ પડે છે. એને જો સાહિત્યકાર ન કહેવાય તો કોને કહેવાય ? છતાં, વિદ્વાનોની સભામાં આ પદ્ય પર ચોક્કસમાં ચોક્કસ એ દિવસ ચર્ચા કરવી કાલ્પ ન પડે, અને એમ અને કે અંતે જનુમતે એવો નિર્ણય થાય કે ગાંધીજી લેખક તો ખરા પણ સાહિત્યકાર ન કહેવાય !

એ જ રીતે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે ગળપણ એટલે શું, તો તે કહેશે કે ગોળ જેવો રવાદ તે ગળપણ. તે માની લેશે કે કંઈ તો તમે ગોળ આપેલો છે, અથવા આપીને નવણી લેશો. એને જો વધારે પૂછીશું કે ગોળ ગળ્યો કેમ લાગે છે, તો માત્રી ચોખ્ખો ચોળ કમો પિત્તા ઉત્તર આપશે કે એ એના રસ્તા-વિરુધ્ધ જ છે. પણ જો કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્ન પૂછીશું તો તે ખૂબ વિચાર કરીને કદાચ આવા જવાબ આપશે : “ પદ્યોમાં રહેલાં કેટલાંક કાળોદાઈકૂટ તથા કેટલાંક મત્તાઈક રસાપતોના છામની લાગેલાં રહેલાં અમુક ચોક્કસ રસાપતો સાથે સંબંધ ચલાવી, છામની જાનતાંઓ પર જે અમર થાય છે, તે અજળને નામે ઓળખાય છે. એ ડી એવી જ અમર શું કમ થાય છે તે વિશે હજી એ કક્ષપણે જાણી શકાયું નથી.” આ ઉત્તર આપતા અવિદ્વાનને તો સમજશે જ નહિ, અને વિદ્વાન સમજીને અવિદ્વાન કરતાં જાનમાં વધારે આગળ વધશે નહિ.

એ જ પ્રમાણે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે પાપ શું છે અને તે કેમ થાય છે, તો તે કહેશે કે આપણી વિવેકશક્તિ અને અંતઃકરણ જ ન કરવાનું કહે તે કરવું તે પાપ; અથવા, બીજાને અન્યાય કે પીડા થાય તેવું કરવું તે પાપ; અને તે આપણામાં રહેલી કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેની જગવાન વામનાઓને લીધે થાય છે. સાધરણ છામજન. પણ અવિદ્વાન માણસ આટલાં નિરપણમાંથી અવધારપણેથી નિષ્ણો જવાની લેશે. પણ કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્ન પૂછીશું તો કહેશે કે પાપજ રસપ રિતે વિદ્વાનો હજી ગાંધીજી કરી રહ્યા છે અને પ્રમ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી; કારણ પાપ-પુણ્ય સાપેક્ષ છે કે

નિરપેક્ષ, સાર્વત્રીય અને સર્વશક્તિન છે કે દેશકાલનુસારી છે એ પ્રશ્નોનો હજી ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી. એ શું કામ થાય છે એ રસપતું તો એથી યે ખુલેલ છે. કારણ કે કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરે જુતિઓ ખરાજ જ છે એમ એમાં શુદ્ધિત કરી લેવું પડે છે, એને માટે આધાર નથી. આમ વિદ્વાન મુંઝાતો ઊભા રહે છે. અવિદ્વાનને એથી મુંઝરણ થતી નથી, કારણ કે એ જાણે છે કે જેમ માણસમાં ધોણું અને કાણું પારખવાની કદરતી તેજની શક્તિ છે, તેમ કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરેની યોગ્ય અને અયોગ્ય જુતિઓ કદ તે પારખવાની પણ કાંઈક કુદરતી શક્તિ રહેલી છે. તેના નિર્ણયો પર આધાર રાખી જીવનનાં સામાન્ય કામો ઉઠાવી જાય છે. જેમ અમુક રંગને લાલ કહેવા કે લીલો કહેવો એવી મુંઝરણ કાંઈક જ વાર થાય છે, તેમ અમુક કામને પાપ કહેવું કે પુણ્ય કહેવું, એની મુંઝરણ રોજરોજ થતી નથી. તેવે વખતે કાંઈ વધારે અનુભવી અને જાણુને પૂછીને નિર્ણય કરી લેવું.

સહેલી વસ્તુને કહેવું કરવાની કળા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની જાગૃતિમાં સારી પેઢીએથી છે, અને ઘણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી મળેલાં કથાને આધારો છે. વસ્તુ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી કે પ્રયોગ કરીને જાણવાની કળા તેનો વાદવિવાદથી જ નિર્ણય કરવા પ્રયાન કરીએ તો આપણું જ પરિણામ આવે. બીજા આત્મની એક વાત છે. એણે રોષલ સોસાઈટી આગળ એક કાવોડા રમુડી કે જોડાઈલ વેરેલાં પાણીના પાસણમાં મૂકેલી માછલી મૂકીએ તો ધોણું પાણી ડોવાઈ જાય છે, પણ જીવતી માછલી મૂકતાં નથી ડોવાઈ તેવું શું કારણ ? કહે છે કે રોષલ સોસાઈટીના વિદ્વાનોએ એને માટે અનેક પ્રકારના પુણ્યકામો લખી મોકલ્યા. પણ કોઈને એમ ન થયું કે જીવતી માછલી મૂકતાં જતાં પાણી ડોવાય છે કે નહિ તેનો ખતરી કરી લેવી ! તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના પત્રોકરણનો વિષય હો. આકાશમાંથી વાયુ. વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જગ, જગમાંથી પૃથ્વી થાય છે એમ ઉલ્લાં એક દબાર વર્ષથી આપણે જાગૃત આત્મા છીએ

તેના પર મોટાં મોટાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત રિવેચનો લખાયાં છે. વળી, એક પંચપચીત્રિત ગણિત પણ છે. તેમાં દરેક મહાભૂતમાં તે મહાભૂતનો અર્થો અને બીજા આસ્થાથી દરેકનો આશ્રયો જાગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. આ કેટલું કાવ્યનિત ગણિત છે? કપિલે, અથવા જે એના મૂળ ઉત્પાદક હોય તેણે, તે કાંઈક અવલોકન પરથી એ કાવ્યકારણ પરંપરા ગોઠવી; પણ ત્યારપછી જાગ્યે જ કોણએ એમાં સુધારોવધારો કરવાની કે એની સ્વચ્છાઈની કસોટી કરવાની મહેનત લીધી છે. એને કેવળ વધારે દસ કરવા માટે જ કલ્પનાવિશાસ કયો છે.

એ જ પ્રમાણે, સાધારણ માણુમને સમજતાં વાર ન લાગે કે જગતમાં એકસ નિયમાધીનતા છે. ફરતના કેટલાક અચળ કાયદાઓ છે. જગતનું તંત્ર આપણી ધારણા મૂજબ જાણે ન આસુ હોય, પણ એમાં અનવરથ નથી. સૂકું પાણુ જે કોઈ નિયમને વચ્ચે યદુ પોતાની જગાએથી ખસે છે. જતાં, યોગસાધિના વિદ્વાન કતાએ જગત કેવળ માધિક જ છે, એમાં કશી નિશિત બધરથ છે જ નહિ, એમ સિદ્ધ કરવા માટે અરેબિયન નાસ્ટરને જે બૂઝાવે એવી એવી અજળ કથાઓ જોડી છે! એણે પચ્ચરમાં કમળ ઉભાર્યાં છે, સંખ્ય કાર્યકારણપરંપરાથી જુનિજુની જાનની પરંપરાઓવાળી સુધિઓ તર્જવી છે, કદવે કદવે અને અજાડે અજાડે રામ, કૃષ્ણાદિકના અવતારોની અવૃત્તિએ જાહર ખાડી છે, અને સંખ્ય-રચ્ચંદી, ગણ-ગાંઠ, દેવી રાક્ષસી બંધી જાણના અવનિજો સમાજ આચળ મુકના છે. ખાપગ સાધકે આ બધાનાં વારંવાર ચકાપૂરંક જાણપણુ કરતાં, અને એ જાણુ એમ જ છે એમ પોતાની જુદિમાં પેસાડવા પ્રયત્ન કર્યાં કરવો. અને પોતાને એ (સંક્રાંતિ જોડે અને અનુભવમાં ન ઉતરે ત્યારે પોતાની માધનામાં ખાખી સમગ્ર ઉલ્લેખ કર્યાં કરવો! એ આ બધાનું જરાજર શાસની રીતે નિરૂપણુ કરી શકે તે આપણા દેશમાં અલ્પનિર્લક સકચરુ અને!

તરવજાનમાં સૂરમના અને કલ્પતા છે ખરી. જુદિને ન સમજતય અથવા મુરોલીથી સમજતય એવી વચ્ચી

વિલાઓ જગતમાં છે; તરવજાન જ છે એમ નહિ પણ એને જ ગુરુ-મંદિરિવસ-મનાવવા અથવા બનાવવાના જે પ્રયત્નો થાય છે, એમાં મને રુચિ નથી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં એને “ખુલ્લિયુ” જ્ઞાન” કહે છે. જાની રીતે શિખરને અનુમદરે આપવાનું. એવા ખુલ્લિયા જ્ઞાન પ્રત્યે ચંકાની નગરે જોવાય છે, એમાંની ધમ્મી ગૂઢતા તેા માત્ર સજ્જાડંબર વધારીને જ કરવામાં આવે છે. તજુ દેહ, તજુ અવરથ, તેના તજુ અભિમાનીઓ, તજુ સંઈ, તજુ સંઈની અવરથા અને તેના અભિમાની તજુ ઇન્દ્રો, ચાર વ્યક, પાંચ કોથ, સાત ભૂમિકાઓ, ચોદ પ્રકારનો અભિમાન, રવળ, વૈકુંઠ, ગોલોક, અક્ષરધામ, છત્ર-છત્ર-માયા-અક્ષ-પરબ્રહ્મ, છત્ર-મુકિત-વિદેહ મુકિત વગેરે વગેરેની પાછળ કેટલી સજ્જવિશાસ યથેષો છે! હમણા મનુષ્યોના પ્રાણમય મનોમય-વિજ્ઞાનમય વગેરે કોશોનો કેટલો વિશ્વાસ ધર્યો છે, એનો નિર્ણય કરવા તેા કલ્પુ છે, પણ આમય કોશો પર મારે આદત છે, એ સમજનું કલ્પ નથી, અને આ સજ્જવિશાસ એ કોશો ઉલ્લેખમાં જાણી કળો આપતો નથી. આ જગામાં કાંઈ જ વિચારના કે સમજના લેણું નથી એમ નદે પણ એની આજુગણુ જે ચૂનાતું કુખમસ પથરાય છે, તેથી તરવજાન કે મર્મને લાભ થતો નથી.

આજ પ્રમણે ધર્મનિરૂપણમાં મૂળેને કોડી શાખા-ઓને પોતાનો અને તેને ચમકારોનો શણગાર થકરવાનો આડંબર ધર્યો છે. અહીં હજાર વર્ષ પૂર્વે જુદે લોકો આચળ પાંચ ત્રોત મૂખમાં કતાં; દારુ ન પીવો, કલ્પ ન કરો, એરી ન કરો. અમિયર ન કરો અને અર્ચન ન બોલવું. બોદધર્મમાં આવાથી વધારે મહન વિચારો અને વિચારો પણ છે એનું એક જુદું તરવજાન પણ છે. પણ આ પાંચ નિયમો સંપ્રદાયોના પર સાર્વજનિક ઉપદેશ છે. એ ઉપદેશ ક્યોને ૨૫૦૦ વર્ષ યદુ ગયાં, પણ મનાસો વરસ પર ધર્મ ગયેલા સ્વામિનારાયણને પણ

“દારુ મારી, એરી, અવેરી, મારનો ત્યાગ કરી,

બહુ લ્યોને સહજનનંદ હરિ” એવા ઉપદેશથી શુદ્ધતાતઃ
દારિયાવાડની આમશ્રવણમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતી મહી
પાંચમાંથી એક એણું કરતું પડ્યું. અને તે ચોવીસ-
સો વર્ષ પછી ! પણ આજે જે શું સ્થિતિ છે ? વધારેમાં
વધારે દારુ છોડવા આપણે લોકોનો કહી શકીએ છીએ.
માંસાહારને નિષેધ કરવાની આજે આપણી હિંમત નથી.
ઉંચકું, શાકાહારીઓમાંથી એનો પ્રચાર થવાનાં ચિહ્નો
દેખાય છે. દવાને નામે તો લેવાય છે જ. બાળિયાર
અસત્ય અને મોઘી પ્રત્યે તો લગભગ આંખ મીચામણાં
કરીને જ ચાલતું પડે છે, આ સ્થિતિમાં આમશ્રવણ
માટેના ધર્મોપદેશ કેટલી બાળતોમાં મર્યાદિત હોવા
જોઈએ તેની કલ્પના કરવી જોઈએ.

દારુ, માંસ, ચોરી, અબલિયાર, અને અસત્ય-એ
બાળતોમાં વિદ્વાનો અતં સંસ્કારી કહેવાતા વર્ગો અવિ-
દ્વાનો અને અસંસ્કારી લોકોથી વધારે ચરિતાવા હોય
છે એવું કાંઈ નથી. છતાં, જો કોઈ ધર્મોપદેશક આટલી
જ વાતો પર ભાર મૂકી વિદ્વાનો આગળ બ્યાબ્યાન કરે
તો તે પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે નહિ. આથી મૂળને છોડી
શાખાઓને ચોપવાની ધર્મવિવેચકોએ ખૂબ મહેનત કરી
છે ખાદ્ય પાકો કયાં, અખાદ્ય કયાં, એકું શું, એકપું
શું, કેમકે રૂપરૂપ-તેણું અરૂપરૂપ, વગેરેનું ઝીલું વિવેચન
કરે, નહાવાથી, જેની કરવાથી, સાંજ થયા પછી જમ-
વાથી, વગર ઉકાળેલું પાણી પીવાથી તથા ચાલીને
જવાથી કેટલી હિંસા થાય તેની ઝીણી સમીક્ષા કરે, પણ
ધર્મના મૂળને બેધડક બિખારે. એટલે કે ચોરી, અ-
બલિયાર, અસત્ય, માનવહિંસા કે મોતી કે રેશમ જેવી
ધનદાથી વેપારની હિંસા પર મૌન રાખે. છતાં, ધર્મને
આપણે કેટલો સહમણે બિચારીએ અને જાણીએ છીએ
તેનું આપણને અભિમાન લાગે. કેટલી વિકૃતરીતે આપણે
ચિત્તાર કરનાં શીખ્યા છીએ તે આ જતાવે છે.

આપણે કોઈ ધાર્મિક પુરુષના જીવનચરિત્ર તથા
સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો જોઈએ. એમાંથી સાચા કે જનાવટી
ચમત્કારોની વાતો, પૂજાઓ, પદરામણીઓ, જમણવારો,
શુંમારો વગેરેનાં વૃતાંતો કાઢી નાંખીએ અને ચરિત્રના-

ચક્રનો કેવળ ઇતિહાસ અને એનાં ચારિત્ર અને ગુણોનું
ચિત્ર જોવા પ્રયત્ન કરીએ. કરી જોશો તો ખજાર પડશે
કે ધૂળમાંથી કણ શોધવા જેટલું જે કાણ કામ છે,
અને છતાં આપણે કયાંય ભૂલ્યા નહિ હોઈએ એમ
ખાતરી નહિ લાગે.

આ દષ્ટિકાંત આપણા જ દેશની છે, એમ કહેવાનો
મારો આશય નથી. સર્વે દેશોનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મમાં
આ કૂણો મોઢો છે. પણ આપણાં તત્ત્વજ્ઞાન અને
ધર્મચિંતાર જગતમાં સૌથી ક્રેમ છે એવા આપણે દાવા
છે.તો આપણે માટે તો આ કૂણો વધારે લગભગ પડે છે,
અને તેનું સંશોધન વધારે આવશ્યક છે.

વિદ્વાનોને મૂંઝવતા અનેક પ્રશ્નોપૃષ્ઠી પરમેશ્વર છે
કે નહિ, અને છે, તો જગતમાં અખાપ, દુઃખ વગેરે
શું કામ છે, એ બે પ્રશ્નો પડ્યું છે. એની પૂરી ચર્ચા
ખર્ચા કરવી મુશ્કેલ છે. એકાદ નાનાં પુસ્તકકદમાં એ
વિગ્રહ ચર્ચવાની દુનું કુછા શક્યું છું, પણ એ તો બને
ત્યારે ખરું. અહીં તો આટલું જ કહું :

પરમેશ્વર છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો કેવળ તર્કથી
તીવેડા લાવવા મારીપે તો તે કારણ આથી શકે એમ
નથી. એમાં અનુભવશુદ્ધિ, વિચારશુદ્ધિ અને બાળશુદ્ધિ,
તથા શહેલી બેના પાશપરે બાળનાશુદ્ધિ એ ચારેની
અપેક્ષા છે. જગત એકનું જડતત્ત્વનું બનેલું છે, કે
જડ અને જીવ બે તરેલાં છે, કે તે ઉપરાંત એક
પરમાત્મા તત્ત્વ પડ્યું છે. કે પુરૂષે નથી, પ્રતિષ્ઠે નથી.
કેવળ જન્યામાંથી જ સર્વ થયું છે; વળી, એ આત્મા કે
પરમાત્મા (જોમાંથી જે હોય તે) સંજુ છે કે નિર્જુ,
કર્તા છે કે અકર્તા, એ બે વચ્ચે દેત છે, અદૃત
છે કે વિદિશ્વદૃત છે, એવાએવા પ્રશ્નો તત્ત્વજ્ઞાનને
માત્રે જગત દરેકને બોંદે જ છે. પ્રાચીનકાળથી એ
પ્રશ્નો ચર્ચાતા આત્મા છે અને ચર્ચાશે. જગતમાં
પરમેશ્વર છે તો દુઃખ અને અન્યાય શું કામ છે, એનો
ઉત્તર પણ એ જૂના પ્રશ્નના યોગ્ય નિકાલ સાથે સંબંધ
રાખે છે. જેઓને એ શકાએ પ્રમાણિક શોધન
દરમ્યાન બોંદે છે, તેઓમાં તેની પરસ્પર ચર્ચા યાય, તેણે

અમડા યવાનું કાંઈ કારણ નથી. પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે અશ્રદ્ધા યવાથી જ કોઈ તર્વજ્ઞતાનું દુશ્સારી થઈ જતો નથી. પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોવા જેટલી જ મહત્વની વસ્તુ માણસાધર્મી શ્રદ્ધા હોવી એ છે. જેને માનવ્યમાં શ્રદ્ધા નથી તે પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે એ નાસ્તિક જ છે. તેઓને એ પ્રત્યેક શ્રેયશીલનમાં હોદ્દા હોવા નથી, પણ વ્યક્તિગત શ્રેયશીલનને અનુકૂળ કરવા તેનું એણે લીધેલું હોય છે.

ધાર્મિક શ્રદ્ધાઓને તપાસીશું તો માલમ પડશે કે જ્યાં ધર્મો અને કેશવવાદી છે. એમાં પરંપરા ધર્મજ્ઞ બધા ધર્મોમાં એક જ છે. એનું સ્વરૂપ સદૃષ મનુષ્ય હોય કે અસદૃષ, એની સદૃષતા તેમ જ અસદૃષતા સત્યતા અને સ્વાભાવિક સ્વીકારાયેલી છે. પણ એ કાવચની સાથે દરેક ધર્મને એક અથવા વધારે બીજા ધર્મો મુકવા-કેદો કે તેના પેશવા અથવા પ્રતિનિધિમુકવા-હોય છે, અને ત્યાં તેને મુકેલા તથા કેવા રૂપમાં મુકેલા તે માટે તકાશી થાય છે. કારણ કે એને માટે તારકપણનો હાથો હોય છે. વળી, એ હાથો કરવામાં આવે માત્ર પોતાના ઉદ્ધારની ચિંતા હોતી નથી, પણ બીજાના ઉદ્ધારની હોય છે. અને જરૂર પડે તો બગાડકારે પડતીને, કે સાત્રય ગતારીનેય તે કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. આથી, બીજા ધર્મોના હરીફ પેશવાઓને પદઅપ્ત કરવા માટે લગાડ કરવાની જરૂર લાગે છે. જેટલી જેટલા હો પોતા કરવા માં આવે છે તે આ પેશવાઓને નામે જ પોતાકરવામાં આવે છે. એકને શિવની ઉપાસના માણ કરતી હોય છે, બીજાને વિષ્ણુની, ત્રીજાને વિષ્ણુના કોઈ અમુક જ અવતારની, એકને સજીવનિની, પાંચમાને દેવાની, છઠ્ઠાને તીર્થંકરની, સાતમાને બુદ્ધની, આઠમાને પેગંબરની, નવમાને મહાદેવની, અને દસમાને હેશ્વર પેગંબરની જ. તે ઉપરાંત હિંદુ-ધર્મમાં જુદા જુદા મુસલ્માન પ્રદેશોમાં, પોતાપોતાના ગુરુપરબ્રહ્મની. દરેકને એમ લાગે છે કે પોતાનો જ પેશવા સાચો છે. બીજા ગૌણધિકારી, પદચુન થએલા અથવા શૈભી છે. મરાઠાશાહીમાં ધર્મિ ધર્મિ છત્રપતિની માફી

ખુલામાં પડી ગઈ અને પેશવા જ મહારાજા થઈ પડ્યા હતા. પછી છત્રપતિને લીધે પેશવાની પેશવાઈ ન રહી, પણ પેશવાને લીધે છત્રપતિની 'સત્ત્વ્યાતિ' થઈ, અને છત્રપતિની આશાઓ કરતાં પેશવાની આગ્રહોનો વધારે પૌંદ્ર લાગવા માંડ્યો. તેજ પ્રમાણે ધર્મસંપ્રદાયોમાં પરમેશ્વરને લીધે તેના પેશવા નહિ. પણ પેશવાને લીધે પરમેશ્વરને 'સત્ત્વ્યાતિ' મળે છે, અને કાશ્વરના નિયમે કરતાં એ પેશવાઓના નિયમોનો વધારે પૌંદ્ર લાગે છે.

હકીકત એ છે કે માણસને જુદી મળી છે તે કેવળ આશીર્વાદ જ નહિ, પણ શાપ પણ છે. તેને લીધે એ ખૂબને હેડી કાળીઓમાં ગૂંચાવ્ય છે, અને ધર્મને પાળવાના પ્રયત્નોમાં જ અપર્મ કરવા માંડે છે શું આ એક અશ્વર્ણની વાત નથી કે જુદા જુદા ધર્મોએ કાશ્વરના સ્વરૂપને અને ધર્મોનાં વિવિધ અંગોનો ધણો જ સદૃષ ચિચાર કર્યો છે, સદૃષ જગતોનાં વિવિધ રચના રચાઈ રહી તેનો નિષેધ કર્યો છે. પણ એકે મહાન ધર્મમાં સ્વયં મનુષ્યની દિક્ષાનો સ્વરૂપો નિષેધ કવમાં નથી આવ્યો. 'માયુસે બીજા' ધર્મો ધર્મો પાપો માન્યાં છે, પણ સ્વર્ગીય સંદર્શમાં લાગે જ પાપ માન્યું છે. તેથી, એક નહિ તો બીજા નિમિત્તે એકેક ન મળે તો પાપો-કેકે બીજાં કરીને પણ, સ્વર્ગીય સંદર્શ કરવા તાપર થાય છે. 'ચેતન કો ગણ કાદત હૈ, પર પત્થરપાદત માનત હૈ' નાસ્તિકતા અને મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરવાના જગતમાં પાણી સંપ્રદાયો છે. પણ પોને નાસ્તિકતા કે જુતપરસ્તીમાં ન પડ્યો હોય એવો એક પણ ધર્મ નથી. કશું એ છે કે નાસ્તિકતા અને જુતપરસ્તી કાશ્વર વિષેના સાનઅતાનમાંથી જ થતાં નથી, પણ સ્વર્ગીયજનુન અને તેની હિંસા કરવાની તાપરતામાંથી થાય છે, તથા કાશ્વરની અવેશમાં કેને સ્વીકારવો તેના આગ્રહમાંથી થાય છે. ચેતન કરતાં જડનો વધારે મહિમા સપજવો, અને જડ પ્રત્યેના આદર માટે ચેતનનો સંકાર કરવો એનું જ નામ નાસ્તિકતા અને જુતપરસ્તી.

બેડીઓ

નવી અને જૂની

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

જી. ની બેડીઓ તૂટી રહી છે હવે, ત્યાં જ નવી મંજરો મળાતે તૈયાર થઈ ચૂકી છે. સાદિત્વકાર જૂની પ્રજાસિક્કાઓને ફગાવતો આવે છે, એરણમાં તો નવા વારો એને કારણેના દરવાજા પર જ પાછા દાથકડી પહેરાવતા ઊભા છે. સાદિત્વકાર કામે એક વર્ષના મનોરંજનનું સંધિન હતો. આજે બીજો વર્ષ એની પાસેથી ફરમાવ્યા મુજબની ખુશામદ માગતો ભૂતો ચલાવી ઊભો છે. વિચારચકિત તારે હોયો ન જોડાએ: અમે એ વિચારો તારે સાર રાખીને તૈયાર રાખ્યા છે. અમે લખાવીએ તે જ અક્ષરો પાડ, અમે તને 'પ્રગતિશીલ' નું 'ગિરદ પહેરાવશું' આમ ગ્રમજીઓની સરખાવવારી મઠ મક્કતા રાખીએ ઉમરાવોની જોડકમીની જ જગત વાપરી રહેવ છે. સાદિત્વકાર, સારથાન રહેજે.

કલમના કારીગરનો જવાબ એક જ દોષ યદ: હું આજે એક વર્ષની સરખાવવારી સ્વીકારવા તૈયાર નથી. મેં સત્યાગ્રમને નિષ્કાંક્ષિ રીધી છે તે નવી સનાતનું શરૂ સ્વીકારવા માટે નથી લીધી. હું સ્વાધીનોત્તેય સ્વાધીન રહેવા માગું છું. મણિ-મંદિરો મહાશ્વતા અભિલાષ સંપર્ષો નથી મારે કેમકે પશુ અપ્રત્યક્ષતા, અકિનનો કે પ્રમુદનો સોનાનો તોડો પહેરવો નથી.

હું એક નાગરિક છું. નાગરિકતાના સ્વર્ધર્મો હું મમજરૂરક શીખવા ઊભો છું. પણ મારો સ્વર્ધર્મ રતો અપ્રત્યક્ષ ત્રિગંથી એક વારો ફરકવાના કોઈ માર્ગમને મોખરે ચાલવાનો નથી. હું એ દોષ નગારાં અને ચતુષ્કર્મના ગેર પાઠ્ય ચાલવાના ટોળામાં નથી સામિલ થવાનો. મારતે એક ઓટલે હું ખરે છું. સંધામણી જયી હટકતા માટે હું એક કોરે નથી ઊભો. તમારા સંઘાનોથી ન્યાયે મારો પગ એક સંધામ છે. હું મૈનિક છું એ સંધામનો એ છે વિચારોનો સંધામ. મંથનોનો સંધામ એ સંધામનો હું મૈનિક છું, તેમ રાષ્ટ્રની અવસ્થાનો તો હું ન છૂટકે દિસેલાર પડેલો જ છું તે!

સાદિત્વકાર, તને ફરમાન થઈ રહેલ છે કે હું ફોલગમી બખ્તો લખવા લામ. હું એ ખેલ ! તો તને જવાબ જરૂરો કે અમે અમારા 'વાદ' અનુસાર મુક્ત કરી ચૂક્યા છીએ તે જ ખેલ તારી સર્વક્રિયાઓની સમગ્રિ એ અમારા કરવેલા 'ખેલ' થી જ થવી જોડાએ, નહિતર !

નદિનર તું પ્રત્યષાતી છે. પીછેઘટવાદી છે, યુધામ છે, વિચારોનાં જંગમ વચ્ચેનો કંઈકાંનો છે. અંધ ઉરેડીની ચબક જલ્દીનર છે. બે ને બે ચાર થાય એટલી સહેલી કરી મૂકેલી અમારી વિચારસરખામી તને તને માન્ય ન હોય તો અમે તને સામાજિક રીતોને લાઠે લટકાવીશું.

સાહિત્યકાર, બે ને બે ચાર થાય છે એ વાત ખરી છે. પણ બે ને બે વાળી મંખ્યા વચ્ચે રાંધણી ને સફાઈશોની જાણી આવેલી છે. એમાંનાં એક એક અંશની લાંબાવડનું એકડીયાના આંક બાજુના છોકરુ-એને જ્ઞાન નથી. સાહિત્યને માનવીની માનવતા સાથે કામ લેવાનું છે. પ્રત્યેક માનવ શબ્દદ્રારી ચૂંટણીના મનાધિકારમાં એક એક એકમ જેમે વપરાય છે. સાહિત્યકારની સમક્ષ એ તૈયાર પૂજારી નથી. દબરો અપકટ ઊર્મિઓની લીલાશ્રમિ એ અકેક માનવીના અંતઃકરણમાં વિસ્તરી રહેલ છે. એને તણાએ જઈ તાગ લેવાર તું મરણીયા ખતને સાહિત્યકાર!

બેનુ અને મજુર ગઢ કાઢ સુનીતા આકલિપમાં લે હતો-પણ હતો કેવળ અનુકરણનું ખાત્ર આજે એની નવપ્રતિષ્ઠા કરવાની છે સાહિત્યમાં, પણ સફળ વીરતાના પૂતળા જેમે નહિ. નવી વાર્તાઓના એ નાપક બંને સ્થપાય, પણ એ નાપકને અંગૂઠમ હતુ કેટલાક કિસ્સાઓમાં કરુણ જ હોય છે, કેટલાકમાં વિષરિત જ આવેખાઈ રહે, કાચે જ સફળ મંદામ-વિજેતાનું બિરુદ એને પહેગવી શકશે.

આજનો બેનુ ને મજુર હતુ નો કા બાહુતી ને કાં ભાવના ઘેરા હજીજીવાતોની આવેખની દંડગ છીકો, હાશરતો, કાતો, અત્યાંક દિલોનો ક્રન્કાર કરતો. હોરે તેમ દેરાતો, આવેશોના વમજોમાં અટકાતો, યુગ્મજાતો, જૂને ચડતો ને કાં તો આખરે ખાકો પડ-કાઢને સમરસ્યમે લથ્થ નહારી જતો જોવાય છે. એની સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા કરવાની કશોય સચ્ચાઈ પાળીને એના કિરલ આધાત પ્રત્યાધાતો આવેખરો તો જ એનું ખાત્ર સ્મરનિષ્ઠ સમર્પી-નદિતર તો એ પશુ આવેખારો એનાં જેતર વાડીઓમાં ઊભા કરવામાં આવતા નિહંવ

સાહિત્યાના જ નેવો.

ક્યા ક્યેવ પર લંછ જઈને આખે આજે બેનુ મજુરની ક્યાઓને ખાંડી કર્યું? જગતના પેટમાં ફેરી પૂરવાર અને માનવોની નમતના લંછને-એને ટાક તાકામાંથી ઉઠારી લેનારા કારીગરો 'મારો કાપો' ની કીકીઆરી 'પાડના સમજના સમજાન પર પોનાનો વિજય-વજ રોષી પોનાના વર્ગની મુશ્કેલીમાં જલતી મૂકે, એવી ક્યા આવેખીએ તો જ શું એ ક્યા ક્યેવ-લટી મજુરો?

સાચું ક્યેવ તો બેનુ મજુરને એનું આત્મચર્ચન કરાવવું હોયું મરે. તું ચીર છે, તું જગતનો પેગ અને પાલક છે, તને બીજાઓએ લૂંટી પાળી છે, એટલું તો સાહિત્યનો માંગણી વાંચણી પણ એને કહી શકે છે. એક હતો બેનુ, એને એના છાંયકરે ફાંડી પાળી, પછી બેનુ એના લોહીમાં પોનાનો લાકડી જોળીને સાચુ-દાવિજ જાગેવા પુષ્કરો, જગતના મદાજગીરી સાથે શમકે. નખી પડના ને બેનુનું સામન સ્થપાઈ મડું એટલે ખાકું પીકું ને સજ કીકું જલેર કરનારી કશોય કાં રંતી દોરતી જ રહે છે. વિશર હાથરો સગાવાંને મજુરો કારખાનાના કમ્પન ક્રાંત પોનાનું 'સોરીએર' સ્થાપી નામે છે એનું આવેખન પણ મજુર-જગતના પરિવર્તનના એક હા મુદાં માંડી રાકશે નહિ.

આજની ક્રિતિઓનો વીર સમરત જગતપૂહલ-માહક ને આ લેખવો ફરો તો તો એ આવેખનારી કશોયે સમુદાય મનોભાષારો, મંથનો, મદાસયો દુરાસયો, સાચો અને જુઠાં જોનાનું સાચું પુષ્કરણ કરવા જેટલો અનુભવ મામરો, એ અનુભવોના ચૂને સંવેદનની લાડી પર ચાપાવે પડશે એની વાર્તા આ-લેખના બેસવાર હ્રદયોએ એની પછવાડે વસોવાઈ જવું પડશે. બે ને બે ચાર જ્યાં જલદી થઈ જવું નથી એના સરવાળા બાદખાજાની છે દુનિયા છે, એ દુનિયા સાચા જીવંતા જીવંતી છે. તેમાં જોનાં બે હોમેરના જતાં વળીનાર સહરનેના આંકેડી નીકો છે ને હાથીવાર શબ્દ જ રહે છે.

પ્રગતિશીલતા ક્યાં છે? કેવી છે? ખીન થઈ છે

કાઠને? પોપટજીયો પર છે, પણ પોતે ને બોલે છે તે જ વાણી સમજાઈ શકતા નથી. પ્રતિશીલતાની કસોટી હમણું હમણું નકારાત્મક બની છે. જેમાં આ નહોતું તે ન હોય, ફક્ત 'ને' રીઝલ્ટ નહોતું તે પ્રગતિશીલ અર્થેત પ્રગતિશીલતા આજે એક ચાળણી બની છે. પણ એમાં કાંઈક અને દાણા બેઉ જુવા પડી શકે તેવાં કાણાં નથી લાગતાં.

પ્રગતિશીલ કંઈ સાહિત્ય? જેમાં લખનારના અંતરની સ્વચ્છતા ટપકી હોય તે સાહિત્ય. રજકાર જ આપો-આપ કરી દેશે કે રૂપિયાની અંદર બજાર છે કે પ્રમાણ-સરનું ધાતુમિશ્રણ જ છે. અંતરમાં પૂરું પ્રતીતિ જ સૂચના પછી ને ને કલામાંથી ટપકુ' દશે તેના જ અંશે પ્રતિશીલ દશે બનાવદ દશે તેા આપે તેવું કુચળ કળાવિધાન એને છુપાવી શકશે નહિ. કળાને અને કવનના અત્માને જુદાં અંગોએ એજબતની જૂલ જગતી પ્રતીતિ રહી છે. Window-dressing ને કળા કહેશે નહિ, કળા માત્રો નહિ.

એક પાતું પ એ સફળપણે આરંભતું હોય તો પાંચસો પાતી આજેખવા નેટમાં અનુભવ, સંવેદન અને વિચારની સામગ્રી સાહિત્યકાર પાસે જમાં થઈ જાય છે. સાહિત્યકારની સામે પ્રશ્ન એ નથી કે તું પ્રગતિશીલ છે? પ્રશ્ન તો આ છે કે તારી અનુભવ-મંડી કેટલી છે? તારી પાસે વિચાર અને ઊર્મિઓનાં મંથન કેટલાં છે? તારી પાસે સંયમપૂર્ણ શબ્દનું જરી-સાત કરવાની માનસિક કારીગરી કેટલી છે? તારાં વાક્યો મનોરમતા કેટલાં હોયજાતાં નીકળે છે? તેં મનનીની માનવતાનું ઘર્મન કંઈ છે? આજની ભૂમિકા—અત્રે સદાની સાહિત્ય ભૂમિકા માનવતા Humanism જ રહેશે, બન્યે સૌ 'isms' એ એક Humanism ની જ સ્વસ્થભૂમિકા ચડી ચડી સાહિત્યકારના મનોરાજ્યમાં આકાર ધરશે. એ

'માનવતા'ના ધાતુ-ઓગળાણમાંથી રાગ, અપીર, મરડા, એર, મરીન, કે ધનવાન પણ બાનક નહિ રહે. એક જ ભૂમિકાની આંધમાં ઊગળાને એ મરંની ને એકસલા યશે તે માનવતાની જ એકસલા દશે.

ગાંધીવાદી વાર્તાઓ, સમાજવાદી કવિતાઓ, મૂડી-વાદી કૃતિઓ, જીવવાણી કલા ને નવસર્જનની રેલા, આ પણ એટલા વિભાગો છે. ગાંધીની ખાદી અને પૂળી, કરતા ચોખા અને તકરી-રેડીવા વગેરે કાષ્ઠપણ વાર્તા કે કવિતાના વિષયો બની શકે નહિ. અર્થાત્ત દિલ ચરખાવધે હતુ એવી નવસર્જકવાઓ નથી લખાવી તે ગાંધીજીએ હતુ એવી કાષ્ઠ કૃતિને કેપે ગાંધીવાદી નવસ-કથા લેખે સાહિત્યની ઝાતી પર નથી ચઢાવી મારી. તેમ અંકદ બું પડીમાં રેડીંગો ફેરવતી ડાશીનું કાષ્ઠપણ વાર્તામાંનું શબ્દચિત્ત એને ગાંધીવાદી કૃતિ નથી બનાવી મૂકું ગાંધી તેા આજે Humanism માનવતાના અખૂટી અર્થ અગમ પ્રદેશોને પ્રકટ કરતા ઊભા છે. સાહિત્યકારની આંખ સામે એણે અણુદીઃ જમનેા અજગળી આવેલ છે. એજ અજગળાણ ક્રમવાર લેનીત આવી ગયે. જેમાંથી એકવતો હાથે સાહિત્યને પોતાની બાંધી બજારવાતો નથી. જીવનના દુનન પ્રદેશો પ્રકાશમાં લાવેને એના અગ્રેયર જતેશા અર્થો સુગમ બનાવનાર ગાંધીએ ને લેનીને સાહિત્યકારને લાખ લાખ દુનન અનુભવેલો સમુદિરંત સોદાગર બનાવેા છે. આગતો લેખક નિદ્રાલ ધર્મ ગયો છે. દીનતા એવી ચાલી મધ છે. એક એક કળિકા પકડીને પળ ઉર-સંવેદનની નળીમાં નાખવાં આજે તો દુનન રસાવનના રસો રજો તીપરે છે. એજ અનુભવ-અજનાના વારસદાર સાહિત્યકાર, તારી કલમને કાષ્ઠપણ વાદની બાંધી ન બનાવજે, કાષ્ઠ દુકાલદરની જાદેરખર ન બનાવે.

[અનુસંધાન પાત્રે ૮૧૦મી ચાલુ]

આનો ઉપાય શો ? ધર્મોનો ઉચ્છેદ કરવો એમ કેટલાક કહે છે. લોહીની નદીઓ વહેવાથીરહે આ રાજ્ય નથી, ત્યાં સુધી માણસ વિચારી પ્રાણી છે, શ્રેયનો શોધક છે, માનવો શોધક છે, ત્યાં સુધી ધાર્મિક સમાજો અધ્યાત્મના જ. અને ત્યાં સુધી તેનાં બુદ્ધિ અને ચરિત્રનો વિકાસ અપૂર્ણ છે. ત્યાં સુધી અજ્ઞાન, વહેમ, પદ્ધતિ અને ઝગઝા પણ થયા કરવાના, ધર્મ સિવાયના ક્ષેત્રમાં પે કંઈ એાજા ઝગઝા નથી, આ બધી પરિસ્થિતિમાંથી આપણે માનવકલ્યાણના માર્ગો શોધવાના છે. પરિશિષ્ટમાં આપેલાં સૂત્રો એ હેતુથી લખાયાં છે. એમાંથી ધર્મશોધનને યગતાં સૂત્રોમાં મારે કેટલીક અવાકાવિક સૂચનાઓ કરવાની હોવાથી તેટલો જાગ આપવી આગળ વાચું છું. બાકીનું આપને તીવ્રતિ મનન કરવા મારે છોડી દઉં છું.

x

x

x

અંતમાં, માનવની અવધ્યતા, સર્વ માનવો વિશે

સમશ્નિ, સર્વધર્મ સમભાવ, અસાત્ય, મઘ, ચોરી અને અભિચારથી પહેલું, વ્યક્તિગત તેમજ સાર્વજનિક રક્ષતા, અને જગત પ્રત્યે કર્તાવ્યવિધા એ મનુષ્યના એાજામાં એાજા સદાચારો અથવા ધર્મો છે. એના વિના બાકી બધું તત્ત્વચિંતન, યોગાભ્યાસ કે ધર્મપાલન પોતાની જાણ પકડવા મારેની દોડશરત છે, અને સર્વે સદ્મયથી પરિણામે પ્રુપણ બુદ્ધિ જ છે.

દિરળમયેન પાત્રેણ સત્પર્યાઽપિહિતં મુલમ્ ।
તત્ત્વં પૂવન્નમવૃણુ સન્ધ્યવર્માય દર્યે ॥

૯

શુભરશ્મી સાહિત્ય પરિષદના તેરમાં સંમેલનના
‘ધર્મ’ અને ‘તત્ત્વજ્ઞાન’નાં પ્રમુખરશ્મીનેથી આગેલું ભાષણ.

શીલ અને સાહિત્ય

શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

Let me assure you once for all, that as you grow older, if you enable yourselves to distinguish, by the truth of your own lives, what is true in those of other men, you will gradually perceive that all good has its origin in good, never in evil; that the fact of either literature or painting being truly fine of their kind, whatever their mistaken aim, or partial error, is proof of their noble origin; and that, if there is indeed 'sterling value in the thing done, it has come of a sterling worth in the soul that did it, however alloyed or defiled by conditions of sin which are sometimes more appalling or more strange than those which all may detect in their own hearts, because they are part of a personality altogether larger than ours, and as far beyond our judgment in its darkness as beyond our following in its light. And it is sufficient warning against what some might dread as the probable effect of such a conviction on your minds, namely, that you might permit yourselves in the weakness which you imagined to be allied to genius, when they took the form of personal temptation;—it is surely, I say, sufficient warning against so mean a folly to discern, as you may with little pains, that, of all human existences, the lives of men of that distorted and tainted nobility of intellect are probably the most miserable.

Ruskin : Lectures On Art.

શીલ, અરેબર એમ જ છે, સાહિત્યકલામાં જે કંઈ ઉદ્યત સર્જન થાય છે, તે એના સર્જકની ઉદાત્તામાં જ અવતરે છે. સર્જકનો આત્મા બ્રહ્મ અને છતાં એનું સર્જન પુનિત, એવું સાચી કલાના સંજ્ઞમાં તો કદીય જવતું નથી. સાચી કલામાં તો ત્યાં ત્યાં સંગીત તત્ત્વ જુઓ, ત્યાં ત્યાં ખત્રીના નાણુઓ કે એના સર્જનારના અંતરની એટલાં પૂરતી સંગીતતાનો જ એ આવિર્ભાવ છે. જનતાના હૃદયને ક્રોધ પુણ્ય ઉર્ધ્વશાખી આદિભોનાથી કરી મૂકે અથવા ઉત્તત દુષ્પ્રવૃત્તિ એપ લગાડે એવી પ્રચળ ચિરંજીવ ક્ષાદૃતિ ક્ષારેય સંદેશા અંતરમાંથી ઉદ્ભવી શક્તી જ નથી. ત્યાં ત્યાં સર્જનની સાચી સુન્દરતા, ત્યાં ત્યાં એટલા પૂરતી તો સર્જકના આત્માની સુન્દરતા હોય છે જ એમ ખાતરીપૂર્વક માનવો. અને સર્જકનો આત્મા એટલે અંશે દૃષ્ટિ કે પતિત, તેટલે અંશે એનું સર્જન પણ એક

નહિ, તો બીજી રીતે ઓછાવતા પ્રમાણમાં અનિવાર્યપણે જ શતિવાળું નીવડવાનું એમાં પણ શંકા નથી. આપ તેવા બેઠા અને વડ તેવા રેઠા, એ કંઈ કેવળ પ્રાણીસંસ્કૃતિનો જ નિયમ નથી; કલાસંસ્કૃતિમાં પણ તે એટલો જ સાચો છે. એટલે સાહિત્યકલાના જગતમાં પણ એવો જનક તેવું જ સંતાન, એવું શીલ તેવું જ સાહિત્ય એ વિવાદાતીત વાત છે.

અને સ્વાભાવિક રીતે એમ જ હોય, જાદુ હોંડા ન બિતરતાં અથવા સુદૃઢ શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણમાં ન પડતાં કેવળ સાદી સમજાથી જ વિચાર કરીએ, તોપણ એ જ હકીકત આપોઆપ કસિત થાય. કેમકે સાહિત્ય એટલે શું? સાહિત્ય એટલે એના અર્જકના સમગ્ર જીવનનો અર્ક-એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, જિમ્મિ, જીવનના એ સજ્જાતા પિંડરૂપ જ એવું શીલ તેવો જ નિષ્કર્ષ. પ્રિસ્ટન કહે છે કે Good book is the precious life-blood of a master spirit. અર્થાત્ ઉત્તમ ગ્રંથ એટલે કોઈ વિશિષ્ટ સ્વતંત્ર માનવ આત્માનું મહામોહું જીવનખરીર. ત્યારે સ્વપ્નના સાચી સાહિત્યકૃતિઓ જો આ પ્રમાણે એના સર્જકના જીવન-સત્યરૂપ છે, તો પછી એ એના શીલથી બિન્ન હોઈ જ શી રીતે શકે કે કલ જેમ વક્તવ્ય વિશ્વસનું અતિમ સ્વરૂપ છે, તેમ સાહિત્યકૃતિ એના સર્જક આત્માના વિશ્વસનું અતિમ સ્વરૂપ કે પરિણામ છે, અને તેથી જેમ ફક્તની ફક્ત એ શિશુમાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર જાતો જ રસકમ્પ બરેલો હોય છે, તેમ સાહિત્યકૃતિના અણુએ અણુમાં પણ તેના સર્જક આત્માના આચાર, વિચાર, જિમ્મિ આદિરૂપ એવું શીલ ધનકી રહેલું હોય એમાં નવાઈ જ શી?

આની આ વાત એક બીજી રીતે વિચારે આપણે જાણીએ છીએ કે દરેક પ્રગતી સંસ્કૃતિમાં પોતપોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી સંસ્કૃતિમાં એને અન્ય પ્રગતી પાડી જતાવે એવું વ્યવસ્થા નાય છે. એ જ રીતે દરેક કાલકામાં પણ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા હોય છે. કાલ અને સંસ્કૃતિની આ વિશિષ્ટતા ક્યાંથી આવી? જુદી જુદી ભાષા અને

સંસ્કૃતિનું આ વ્યક્તિત્વ કોણે નિર્માણ કર્યું? અથવા એ ભાષા અને સંસ્કૃતિને ધનકારી પ્રગતિ જ, જે પ્રગતી પ્રગતિ, તેવી જ એવી ભાષા, અને તેવી જ એવી સંસ્કૃતિ. પ્રગતિને પ્રસાદશાળી ધીરવાન, તે એવી ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ પ્રભાવશાળી અને વીરવાન. પ્રગતિને નિર્માણ અને મુકદ્દાલ તો એવી ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ નિર્માણ અને મુકદ્દાલ, આમ દરેક કાલ, દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને ધનકારી પ્રગતિ શીલની અવિશેષ્ય મુદ્દાની અંકિત હોય છે એ સિદ્ધ વાત છે. તો ભાષા અને સંસ્કૃતિ એ તો સામુદાયિક વસ્તુઓ છે, કોઈ એક જ વ્યક્તિને અધીન રહેનારી નહિ, પણ સૌના એકઠોથી અપ્રિત માનવસમુદાયને હાથે પ્રગતિ કરતી વિરાટ વસ્તુઓ છે, એવી સામુદાયિક વિરાટ વસ્તુઓ પણ જે પોતાના સર્જકના શીલથી અંકિત હોય છે, તો સાહિત્યકલા તો વૈવક્તિક વસ્તુ છે, એવી અને એવા સર્જકની વચ્ચે તો જરા પણ અવધાન વચ્ચેનો અત્યંત નિકરનો અને ધનિક સંબંધ હોય છે, તો એવો ધનિક સંબંધ ધરાવનાર સાહિત્યકલા એના સર્જક આત્માના શીલથી અંકિત થયા વગર રહે જ શી રીતે?

તેથી જ વિવેચનશાસ્ત્રનું એક સર્વસંપૂર્ણ મહાસૂત્ર છે કે જેવું શીલ તેથી મેલી—The style is the man. એવી એટલે લેખકના શીલનો કોઈ અસંભવ અવિચાર, એના માનસની કોઈ વિલક્ષણ મૂર્તિ, એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, રાગ, દેવ, ભાવના, કલ્પના આદિ સર્વનું કોષ મૂક સિપિમાં લખાએલું અને જતાં એકશર એ સિપિની આપી મળી જાય કે તરત જ સુરખટ બની જાય એવું અકસરિતદ હકતર. ફોર્સ અને શીલ વચ્ચે એટલો અવિશેષ્ય સંબંધ છે કે ચાલુસ મમે તેરલું મુઠે જતાં જ્યાં સુધી પોતાના શીલને બદલે નહિ ત્યાં સુધી પોતાની ફેરિને પણ કદી બદલી શકે નથી. પોતાનું શીલ હોય તેથી મુલ શેલીએ મમે તેરલું ફેરે તો પણ સરખ શકેતો નથી, તેમ બીજી બાજુ પોતાના શીલની શક્તિએ એમાં અવિચ્છેદ થતી શકી

પણ શકતો નથી. વધારા સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવે તો શૈલી આવી અનિવાર્ય વસ્તુ છે. હવે શૈલી એ તો આપણે જાણીએ છીએ તેમ અતિ સૂક્ષ્મ તરફ છે-નજરે ન દેખાય અને છતાં પ્રતિદેશ્ય અનુભવાય એવી સાહિત્યની સૂક્ષ્મ ફેરમ છે-વર્ણવર્ણના સખ્તોનો જવા જુદી રીતે હેંપ્પેય કરીએ તો the breath and the finer spirit of literature છે. અર્થાત્ શૈલી એ તો સાહિત્યનો સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મા છે. ત્યારે સાહિત્યના સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મારૂપ શૈલીને પણ બે એના સર્જકના શીત્ર સાથે આટલો અનિવાર્ય સંબંધ હોય, તો પછી એ શૈલી, જેનો પ્રાણ અને આત્મા છે એવું જે સાહિત્ય તેને એ સર્જકના શીત્ર સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોય એમાં તો શંકા જ શી? શૈલી જે શીલનો આવિષ્કાર હોય તો એ શૈલી જેના અંશે, અંશમાં વ્યાપી રહેશે છે એવી સાહિત્યવૃત્તિ શીલતા અનિવાર્ય આવિષ્કાર હોય એમાં સવાલ જ શી?

ત્યારે આટલી પ્રાથમિક વિચારણા પણ પુરતાર છે કે શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે જ અનિવાર્ય સંબંધ હોય છે. જગતના સાહિત્યમાળી યોગાં ઉદાહરણો લઈએ તો આ વાતની વિશેષ પ્રતીતિ મળે. ઉદાહરણો પહેલાં અન્યથ પદ્ધતિનાં અને પછી બ્યનિરેક પદ્ધતિનાં એમ ઉભય પ્રારનાં લઈશું.

૨

પહેલું ઉદાહરણ ગુજરાતી સાહિત્યના મહાકાવ્ય 'સરસ્વતીચંદ્રનું' લઈએ. એના શુદ્ધોત્તેય વિશે આજની પેઢીને જે કહેવું હોય તે કાલે કહે, પણ એમો અંગે-અંગમાં એના કર્તાનું શીલ ધનથી રહ્યું છે એની કાઠ પણ ના પાડી શકશે? એના નાયકના ચૂડતાચમાં એના કર્તાનો પોત નો જ એક જીવનપ્રશ્ન નથી પ્રતિબિંબિત થયો? એનાં રજવાડી ચિત્રો તેમ ચિંતનોમાં એના કર્તાનો જાવનગર વગેરે દેશી સમ્પ્રેતોનાં સ્વાનુભવ જ નથી પ્રકટ થઈ રહ્યો? એના ત્રિવેણીસંજમના નિરૂપણમાં આજના સંક્રાંતિકાળમાં દેશ સમક્ષ ખડા ધણેલા પ્રશ્નોના અનુભવ મનન દ્વારા પોતાના દેશનાધિવાસી યથાશક્તિ સેવા કરવાનું એના કર્તાનું જીવનવત જ નથી મૂત?

બીજું? એની સાપ્તરોમી એક બાબતી જાણવદાદિનું સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમ બીજી બાબતી પશ્ચિમનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય એ બન્નેનું પરિચીવન કરનાર એના મહારસિક પડિત કર્તાનું પદે પદે સ્મરણ નથી કરાવતી? અને સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ, ચંદ્રાવતી આદિ જેવાં આરિય-સૌન્દર્યથી ગ્રમી રહેલાં એનાં અનેક પાત્રોમાં પણ એના કર્તાની અનુષ્ઠ મીલનપ્રતિ, વિરલ સાધુતા, all for others, nothing for myself એવું જીવનસૂચ સીકાત્યાર Practical asceticism—એ બધું જ ભગત નથી થઈ રહ્યું? It is a poor centre of man's action, himself એ બેનના મહાકાવ્યને પણ એક કમલું આગળ વધી It is a poisonous centre of man's action, himself એના રૂપમાં સુધારનાર સાચા નિષ્કામ કર્મ-યોગી અને ધર્મસાધના ખરેખરા પાર્શ્વદત્તી જ આ સ્થળી સર્જિ નથી લાગતી? સરસ્વતીચંદ્રમાં જે સ્વદેશભવ ભર્યો છે, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમાં જે ચારુતા અને ઉદાહરતા રહેલી છે તે સ્વયં એના સર્જકના શીલનો જ સિદ્ધિસીધો વારસો નથી લાગતું? જે પાર્શ્વદત્તસંમતા મંદા ઉદાત શીલ સિવાય બીજું કંઈ જ એ મંદમણિ સર્જન શકે એમ શું એવું અંગેઅંગ અસંદિગ્ધ રીતે પુરવાર નથી કરી રહ્યું?

બીજું ઉદાહરણ કાલોકમ અને Moral king of English Literature એવું ખિરુદ આપે છે એ મિલ્ટનનું લઈએ. મોવર્થનગમ અને મિલ્ટન વચ્ચે અનેક રીતે એટલું બધું સામ્ય છે કે એકના નામ પછી બીજાનું યાદ આવ્યા પિતા રહે જ નહિ. આ વિષયમાં મિલ્ટનનું નામ લઈએ કે તરત જ એના જીવન સર્જનથી પરિચિત સાહિત્યરસિકો તો પોતાની એજ જ બોલી કાઢશે કે શીલ એવું સાહિત્ય એ સત્યનું એના જેવું સચોટ ઉદાહરણ બીજું લાગે જ મળશે. કમક એણે જે કંઈ લખ્યું છે તે મણે અંશે આદ્યકથાકમક-પોતાના જીવનપ્રશ્નો, અનુભવો, આત્મચીત્તો, વિચારો, મંતવ્યો આદિથી રંગાયેલું—કે એટલું જ નહિ, પણ એના રમ, રમિ, જાવન

નહિ તો ખીજી રીત ઓછાવતા પ્રમાણમાં અનિવાર્યપણે જ ક્ષતિવાળું નીવડવાનું એમાં પણ શંકા નથી. બાપ તેવા એક અને વડ તેવા દેહ, એ દંષ્ટ કેવળ પ્રાણીસંસ્થિતો જ નિયમ નથી; કલામુષ્ટિમાં પણ તે એટલો જ સાચો છે. એટલે સાહિત્યકલાના જગતમાં પણ જેવો જનક તેવું જ સંતાન, જેવું શીઘ્ર તેવું જ સાહિત્ય એ વિવાદાતીત વાત છે.

અને સ્વાભાવિક રીતે એ જ હોય. બહુ ઊંઘ ન ઊતરતાં અથવા સદૃશ શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણમાં ન પડતાં કેવળ સાદી સમજથી જ વિચાર કરીએ, તોપણ એ જ હરીકત આપોઆપ ક્ષિત યાય. કેમકે સાહિત્ય એટલે શું ? સાહિત્ય એટલે એના સર્જકના સમસ્ત જીવનનો અર્ક—એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, ઊર્મિ, ભાવના એ સમગ્રાના પિંડરૂપ જે એનું શીઘ્ર તેવો જ નિષ્કર્ષ. મિક્ટન કહે છે કે Good book is the precious life-blood of a master spirit. અર્થાત્ ઉત્તમ ગ્રંથ એટલે કોઇ વિશિષ્ટ વ્યુત્પન્ન માનવ આત્માનું મહાનોડું જીવનખમીર, ત્યારે સવળી સાચી સાહિત્યકૃતિઓ તો આ પ્રમાણે એના સર્જકના જીવન-સત્ત્વ છે, તો પછી એ એના શીઘ્રથી જિન હોઇ જ શી રીતે શકે ? ફક્ત જેમ વક્તા વિદ્વાસનું અંતિમ સ્વરૂપ છે, તેમ સાહિત્યકૃતિ એના સર્જક આત્માના વિદ્વાસનું અંતિમ સ્વરૂપ કે પરિણામ છે, અને તેથી જેમ ક્ષત્રી શિરાએ શિરામાં તેને હિત્વન કરનાર વૃક્ષો જ રસકમ કરેલો હોય છે, તેમ સાહિત્યકૃતિઓના અણુએ અણુમાં પણ તેના સર્જક આત્માના આચાર, વિચાર, ઊર્મિ આદિરૂપ એનું શીઘ્ર ધમકી રહેલું હોય એમાં નવાઇ જ શી ?

સંસ્કૃતિનું આ વ્યક્તિત્વ કોણે નિર્માણ કર્યું ? અવગત, એ ભાષા અને સંસ્કૃતિને ધકારી પ્રભુએ જ. જેની પ્રભાવી પ્રકૃતિ, તેવી જ એની ભાષા, અને તેવી જ એની સંસ્કૃતિ. પ્રભુ જો પ્રભાવશાળી વીર્યવાન, તો એની ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ પ્રભાવશાળી અને વીર્યવાન. પ્રભુ જો નિર્માણ અને મુદ્રણ તો એની ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ નિર્માણ અને મુદ્રણ. આમ દરેક ભાષા, દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને ધકારી પ્રભાવી શીઘ્રથી અવિરોધ્ય મુશ્કેલી અંકિત હોય છે એ સિદ્ધ વાત છે. તો ભાષા અને સંસ્કૃતિ એ તો સામુદાયિક વસ્તુઓ છે, કોઇ એક જ વ્યક્તિને અધીન રહેનારી નહિ, પણ સૈકાના સૈકાઓથી અમિત માનવસમુદાયને કાચે ધણી કરતી વિશટ વસ્તુઓ છે, એવી સામુદાયિક વિશટ વસ્તુઓ પણ જો પેતાના સર્જકના શીઘ્રથી અંકિત હોય છે, તો સાહિત્યકલા તો વ્યક્તિક વસ્તુ છે, એની અને એના સર્જકની વચ્ચે તો જરા પણ વ્યવધાન વધારતો અત્યંત નિકટનો અને ધનિષ્ઠ સંબંધ હોય છે, તો એવો ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનાર સાહિત્યકલા એના સર્જક આત્માના શીઘ્રથી અંકિત આ વગર રહે જ શી રીતે ?

તેથી જ વિવેચનશાસ્ત્રનું એક સર્વશીલ મહાસત્ત્વ છે કે જેનું શીઘ્ર તેવી શૈલી—The style is the Man, એટલે એટલે લેખકના શીનો કોઇ વ્યવસ્થા આરિખાર, એના મોનસની કોઇ વિલક્ષણ મૂર્તિ, એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, રાગ, દોષ, ભાવના, કદરના આદિ સર્વનું કોન મૂઠે લિપિમાં લખાએલું અને છતાં એકવાર એ લિપિની ચાવી મળી ત્વય કે તરત જ

પણ ચક્રો નથી. પચાસ સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવે તો શેરી આવી અનિવાર્ય વસ્તુ છે. હવે શેરી એ તો આપણે જાણીએ છીએ તેમ અતિ સૂક્ષ્મ તરત છે-નગર ન દેખાય અને છતાં પ્રતિક્ષણ અનુભવાય એવી સાહિત્યની સૂક્ષ્મ ફેરમ છે-વડઝંપરના ચળોનો જતા જુદી રીતે લેખકોએ કરીએ તો the breath and the finer spirit of literature છે. અર્થાત્ શેરી એ તો સાહિત્યનો સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મા છે. ત્યારે સાહિત્યના સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મારૂપ શેરીને પણ એ એના સર્જકના શક્તિ સાથે આટલો અનિવાર્ય સંબંધ હોય, તો પછી એ શેરી :જેનો પ્રાણ અને આત્મા છે એણે જે સાહિત્ય તેને એ સર્જકના શીલ સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોય એમાં તો શંકા જ શી ! શેરી જો શીલનો આધાર હોય તો એ શેરી જેના અસ્તિત્વમાં વ્યાપી રહેશે છે એની સાહિત્યકૃતિ શીલનો અનિવાર્ય આધાર હોય એમાં સંશય જ શી ?

ત્યારે આટલી પ્રાથમિક વિચારણા પણ પુરતાર કરે છે કે શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે જ અનિવાર્ય સંબંધ હોય છે. જગતના સાહિત્યમાંથી થોડાં ઉદાહરણો લઈએ તો આ વાતની વિશેષ પ્રતીતિ થશે. ઉદાહરણો પહેલાં અન્ય પદ્ધતિનાં અને પછી અતિરેક પદ્ધતિનાં એમ ઉભય પ્રાર્થનાં લઈશું.

૨

પહેલું ઉદાહરણ ગુજરાતી સાહિત્યના મહાકવિ 'સરસ્વતીચંદ્રનું' લઈએ. એના ગુણરૂપ વિશે આગળી પેઢીને જે કહેવું હોય તે કલે કહે, પણ એનો અંગે-અંગમાં એના કર્તાત્વ શીલ ધનથી રહ્યું છે એની કેમ પણ ના પાડી શકશે ? એના નાયકના ચલણમાં એના કર્તાત્વો પેલો નો જ એક જીવનપ્રયત્ન નથી પ્રતિબિંબિત થયો ? એના રજવાડી ચિત્રો તેમ ચિંતનોમાં એના કર્તાત્વો ભાવનગર વગેરે દેશી રાજ્યોનો રાજાસવ જ નથી પ્રકટ થઈ રહ્યો ? એના ત્રિવેણીસંગમના નિરૂપણમાં આગળના સંકલ્પિકાઓમાં દેશ સમક્ષ ખડા થયેલા પ્રભોના અધ્યક્ષ મનન દ્વારા પોતાના દેશપ્રાંધોની ચથાકિત સેવા કરવાનું એના કર્તાત્વ જીવનવત જ નથી મૂલ

વ્યૂ ? એની ભાવશૈલી એક બાબતથી બાબતદાદિનું સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમ બીજી બાબતથી પશ્ચિમનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય એ બન્નેનું પરિશીલન કરનાર એના મહાસિક પંડિત કર્તાત્વ પટે પટે સ્મરણ નથી કરાવતી ? અને સરસ્વતીચંદ્ર, કુચુડ, ચંદ્રાવતી આદિ જેવા ચારિત્ર-સૌન્દર્યથી ઝમી રહેલાં એનાં અનેક પાત્રોમાં પણ એના કર્તાત્વ અનુપમ શીલસંપત્તિ, વિશ્વ સાધુતા, all for others, nothing for myself એવું જીવનસૂત્ર સંકલિતાર Practical asceticism—એ બધું જ વ્યક્ત નથી થઈ રહ્યું ? It is a poor centre of man's action, himself એ બેનના મહાવાક્યને પણ એક કમળું આગળ વધી It is a poisonous centre of man's action, himself એવા ફર્માનું સુધારનાર સાચા નિષ્કામ કર્મ-યોગી અને ધર્મચલન અરેખરા પાર્શ્વની જ આ સમગ્રી સર્પિ નથી લાગતી ? સરસ્વતીચંદ્રમાં જે સરસ્વત્ય લક્ષો છે, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમાં જે ચારના અને ઉત્કૃષ્ટતા રહેલી છે તે સર્વનું એના સર્જકના શીલનો જ સિદ્ધિપ્રાપ્તિ વાસ્તે નથી લાગતું ? એપર્યંતરામના મહા ઉદાત શીલ સિવાય બીજું કંઈ જ એ મધ્યમણિ સદ્ય ન શકે એમ શું એનું અંગેઅંગ અસ્પર્શિય રીતે પુરતાર નથી કરી રહ્યું ?

બીજું ઉદાહરણ કાલ્પિક જેને Moral king of English Literature એવું નિરૂદ આવે છે એ મિલ્ટનનું લઈએ. ગોવર્ધનરામ અને મિલ્ટન વચ્ચે અનેક રીતે એટલું બધું સામ્ય છે કે એના નામ પછી બીજાનું ચાલ આખા પિતા રહે જ નહિ. આ વિષયમાં મિલ્ટનનું નામ લઈએ કે તરત જ એના જીવન સંજ્ઞાથી પરિચિત સાહિત્યસિકો તો પોતાની ગેજે જ બોલી ઊઠશે કે શીલ એણે સાહિત્ય એ સર્વનું એના જેવું સર્વોદ ઉદાહરણ બીજું કાણે જ મળશે. કેમકે એણે જે કંઈ લખ્યું છે તે વળે અંગે આલેખ્યાત્મક-પોતાના જીવનપ્રસંગો, અનુભવો, આપવીતીઓ, વિચારો, મંતવ્યો આદિથી રંગાયેલું-એ એટલું જ નહિ, પણ એના રસ, રમિ, ભાવના

આદિષ્ટ એના શીશ્વની અનેકધા અક્ષિત થએલું છે. સર્જના શીશ્વની એની રચનાઓ પર ઊંડી અસર થય છે એ સિદ્ધાન્તનું એને પોતાને જ્ઞાન પણ થએલું, અને તે બહુ નાની વયે, એટલે એણે પોતાના શીશ્વની રક્ષા પણ બહુ જતનપૂર્વક કરેલી. 'The life of one aspiring to write great poetry must be a true poem એ એનું ઊર્મતી અવસ્થાનું વાક્ય બહુ જાણીતું છે. અને એ : પોને 'તો પહેલેથી જ great poetry લખવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખતો જ હતો, તેથી એણે પોને તો પોતાનું જીવન સાચા કાવ્યના જેવું સુંદર બનાવવાનો પહેલેથી જ આદર્શ રાખ્યો હતો અને પોતાનો આખો જીવનકાળ વધુનસાર જ યોજ્યો હતો. વિદ્યાર્થીશાખાથી જ, સતી નોટલી ચીવટ પોતાની શિષ્યશક્તિને મારે ગમે એટલી ચીવટ એ પોતાની આચારશુદ્ધિને મટે રાખતો હતો. આથી તેમ એના સુકુમાર સૌન્દર્યને લાંબે એ કૌભેજમાં હતો ત્યારે સૌએ એનું નામ Lady પણ હતું. કહેવા હેઠળ પછી પણ આપણી ભાષામાં જેને આપણે મદાપ્તીસી કહીએ છીએ એ કપા કાળમાં પણ એ અત્યંત સંઘર્ષપૂર્વક એનું જીવન માળતો હતો અને ઉદાત્ત કાવ્યરચનાને) અર્થે પોતાના શીશ્વને અને તેટલું ઉદાત્ત કરાવે સતત રીતે મથતો હતો. એના એ સ્વિસેનું એક અંગ્રેજ વિવેચકે વર્ણન કર્યું છે કે Milton at Horton made up his mind to be a great poet—neither more nor less, and with that end in view he toiled unceasingly. A more solemn dedication of a man by himself to the poetical office cannot be imagined. Everything about him became, as it were, pontifical, almost sacramental. A poet's soul must contain the perfect shape of all things good, wise, and just. His body must be spotless and without blemish, his life pure, his thoughts high, his studies

intense. There was no drinking at the 'Mermaid' for John Milton. આવી જ કોર શીશ્વ સાધનાનું મહાકાવ્ય તે જ Paradise Lost. વર્ગોની સાધનાને પરિણામે જે વિશિષ્ટ ચારિત્ર્યસૌન્દર્ય મિલતે સિદ્ધ થયેલું તેનો જ અક્ષરતત્ત્વે તે Paradise Lost, Samson Agonistes, Comus આદિ સાહિત્યકૃતિઓ. મિલ્ટનનું શીશ્વ આટલું અભિનવ નહોત તો આવી ઉચ્ચ સાહિત્યકૃતિઓ એ રચી જ ન શક્યો હોત અને સાહિત્યમાં એનું જે 'મહાગૌરવપાતું' સ્થાન છે તે એ પ્રાપ્ત પણ કરી ન શક્યો હોત એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી.

ત્રીજું નાનકડું ઉદાહરણ ૨૧. રમણભાઈના 'ગર્ભના પર્વત' નું લખ્યો. એમાં ગોવર્ધનરામ કે મિલ્ટનની કૃતિઓના નોટલું ચોરસ તો નથી જ, છતાં શીશ્વ તેનું સાહિત્ય એ સ્વયંનું એ નાનું છતાં સચોટ દર્શાવે છે. 'રામનો પર્વત' એટલે ૨૧. રમણભાઈના જીવન અને શીશ્વની આગેદ્યુલ લઘુકૃતિ. ૨૨. રમણભાઈના જીવન તેમ પ્રકૃતિનાં સધનાં મુખ્ય મુખ્ય પાસાં એમાં સુરજી રીતે પ્રતિબિંબિત થયાં છે. ૨૩. રમણભાઈ એટલે કર્તવ્યપરંપરા, નીતિપ્રેમી, ધર્મરત્ન, ઓદારદિવ્યવાદી, સંપ્રદાયપ્રાર્થક સમજના પુરુષ. એમના શીશ્વના આ સધના અંશોનું સાહિત્યીકરણ એ જ 'રામનો પર્વત' કે બીજું કંઈ !

જેનું શીશ્વ તેનું સાહિત્ય, શીશ્વની ઉદાત્તતા હોય તો જ પ્રકૃતિમાં ઉદાત્તતા આવે, ત્યાં ત્યાં ઉચ્ચ સાહિત્ય રચાયું છે ત્યાં ત્યાં એની ખાજી એના રચનાનું ઉચ્ચ શીશ્વ જ પ્રેરકબળ રૂપે કામ કરી રહ્યું હતું એ સત્યનાં આ ઉપરાંત પણ બીજાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય એમ છે, પરંતુ આ નાનકડા લેખમાં એ જીવનને મટે અશક્ય નથી. પણ આના જગતનું સાહિત્ય તપોશી વળે, ત્યાં ત્યાં સર્જનની અસંખ્ય સર્વઆત્મ ઉદાત્તતા જોવામાં આવી છે ત્યાં ત્યાં એને અનુરૂપ એની એના રચના શીશ્વની ઉદાત્તતા પણ એની

પાછળ કામ કરી રહેલી સર્વત્ર નહિ તેા ઘણે પુરે ઠેકાણે તેા અવશ્ય જાણશે આનેા અર્થ એમ નહિ કે કેવળ શીલ કે સાધુતા ઉચ્ચ સર્જનને માટે પર્ણાત છે. અથવા માણસ અસ્થિપરાળી ઘણે એટલે લાભલેા જ ઉચ્ચ કારિનેા સાહિત્યકાર થઈ જવાનો. ના, એમ નહિજ. સાહિત્યસર્જનની શુદ્ધિ, નિદ્રતા, પ્રતિક્ષા આદિ સામાન્ય અનિવાર્ય સાધન સંપત્તિ તેા એનામાં પ્રથમ જ જોઈશે, પણ સાથે જો સાહિત્ય ઉચ્ચ પ્રકારનું સર્જનું હોય તેા આ બધા ઉપરાંત ઉચ્ચ પ્રકારનું શીલ પણ જોઈશે એ આંહી કહેવાનું તારવશે છે. શીલની અમુક પ્રકારની સુસ્તતા વગર કે ઉચ્ચતા વગર સાહિત્યમાં સુન્દરતા કે ઉચ્ચતા આવી શકતી જ નથી એમ જગતસાહિત્યના અભ્યાસથી પણ પ્રણામરો દર્શાવે તેા અચ્ચ જતાલી આપશે. થોડા અપવાદો અવશ્ય નીકળશે, અને એ અપવાદો વિશે શો ખુશરો કરેના, એ દર્શવોમાં શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે જે વિશ્વવાદ કેવાય છે તેને કઈ રીતે પકાવશે તેના વીગતવાદ વિચાર આપણે આગળ કરવાના જ છીએ. પણ એ અપવાદો હાલ તરત જરા જાણીત રાખીને બોલીએ તેા જગતના ક્ષણના નદિ તેા મેઢા બાગના સિદ્ધ સાહિત્યધર્મોની મહત્તાનું મૂળ અંગના સર્જનના શીલની કોઈ નહિ તે કોઈ પ્રકારની ઉચ્ચતામાં જ રહેલું હતું એમ કહેવામાં વાંધ નથી.

ત્યાં ત્યાં ઉદ્ભવ સાહિત્ય હોય છે ત્યાં ત્યાં તેની પાછળ ઉદ્ભવ શીલ હોય છે એ અવશ્યવર્તમાન થોડાં ઉદાહરણો આપણે નેમ જવા દને ત્યા ત્યાં શીલની ઉદ્ભવતા નથી હોતી, ત્યાં ત્યાં સદ્વિધ પણ ઉદ્ભવ નથી હોતું, અથવા રોજની નેટલી અનુદાતતા તેટલી સાહિત્યની પણ અનુદાતતા, એ બનિરેકાભાષિનાં શેર્યાં ઉદાહરણો જોઈએ.

પહેલું ઉદાહરણ આપણા નર્મદનું લખએ, શીલની ઉદ્ભવતા સર્જનની પ્રતિક્ષાના પ્રમાણમાં એના સાહિત્યને કેવું ઉદાત્ત બનાવા શકે તેમ એની અનુદાતતા એન કેવું પણસાકે એ બન્નેનું નર્મદના જેવું રચક વલ્લભક દ્વારં ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખીલું જવાસે જ જરૂર.

એની 'દિંદુઓની પડતી', 'વીરમિદ' શૈશોદ્ધોધનનાં કાળે, સમુદાયકિતનાં કાળો આદિ સર્જનો કૃતિએને એની પ્રતિતિની અંદરની સ્વદેશપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, સૌર્વ, રેક, સ્વમાન, લાગણ્ય જુલોસો એ બધા એના ઉદ્ભવ અંશોએ જ ઉચ્ચ બતાવેલ છે. પણ બીજા જાણ્યું એના શીલમાં અનુદાત પણ કેટલુંક હતું અને તે એના સાહિત્યમાં આખા વગર રહ્યું નથી. 'રુદનસિંહ' 'ધમધમ લોહી વહે ને દજામે' મદામે 'અઢા શી નયતગતી તમવીર તાકતી તરિ, ' વગેરે અત્રીલ મૃગાર કાળે, 'જગુર્જન', 'વેધઅચિત' વગેરેમાં એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. એની કવિતાને કેવળ નીતિનીજ નહિ પણ શુદ્ધ રસ અને કલાની દૃષ્ટિએ દર્શન કરી તે એની આ અનુદાત કામતાએ જ, એના શીલમાં જે લાપટ ન હોત અથવા ઉદાત કામતા નહોત તેા એની કવિતા અત્યારે છે એ કરનાં અનેક મણી ઉચ્ચ કોટની બની રાહી હોત એ ચોક્કસ છે. લેખકના શૈલની ક્ષતિ એને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ મદાને માટે કેવે ભય કરે ફરકો લગાવે છે એનું આ ભારે મનનીય ઉદાહરણ છે. કેવળ સાહિત્યકારિને જાનર પણ શીલરૂપ કેટલી આવરણ છે તે નર્મદ નેટલુ કલાય ખીલું કેઈજ નોંદ શીખવે.

બીજું ઉદાહરણ એનાનું લખએ. જીવનની, જીવનનાં અમુક મહત્તર વરસોની પજ, સર્જનની મુશ્કેલ સાહિત્ય પ્રતિક્ષા પર કરી વજૂનેપ જેવી છાપ પડે છે, અને એ રસમાં ધમક મળેલું એનું શીલ એના જીવનકરના મજનને પોતાના રંગથી કેવું આગાદ રંગી રે છે એનું એમલ કોણ નેનું બીલું દર્શાવ આપે જ મનશે. એમિલ મોજા એટલે આપણા સાહિત્યનાં પાત્ર નાએ જાણીને પસરવ કરારીએ તેા 'દિવ્યધનુ'માંના ધના બજાનો કિશન છુટાડા રુનીની ઉંમર કેટલાકે પસાર કર્યું પડી ચોરી ઉંમરે મરણાંક બન્નેા દોષ એવો સાહિત્યપ્રર, ધનાબાનના ટેરસાનું ચાતરણ તેા આપણા દિંદુ, દરિયોતનું હેલ છે એનું શુદ્ધ, પવિત્ર, ધર્મધનપણ હતું, પણ એવાને નેટલેકામાં જુલાનીના વરસો રાજા પડેમાં તે ના ખરેખરે મંથાના મીનરી ચો

એવો દેશવાડો હતો. એવા બીભત્સ દેશવાડની બીભત્સતા પુરાનીના દિવસોમાં એના અંતરમાં અંકાઇ ગઈ, એવું શીર ત્યારથી એ બીભ બીભત્સતામાં બની ગયું, એટલે પછી પોતાનું આખું જીવન એણે એ બીભત્સના ચીતરવામાં જ ગાળ્યું. જાણતા, નહિય, વાસ્તવવાદનો આ મહાન આમાલ કંઈ પહેલેથી એવો નહોતો. પુવાવરવામાં તો એ પણ સંપૂર્ણ સુધેરો હોય છે એવો આદર્શવાદી, ભાવનાવિદારી, દર્શનદ્રષ્ટા હતો. આમાંથી એનું જે પરિવર્તન થયું તે કિમ્બી જુરાનીનાં જે જે વાસ એને Latin Quarters માં બારે કંગાલિયતમાં ગાળા પડ્યાં તેને કીરે આદો એને ખાવાનાં સાંભા પડતાં, શિયાળાની કડકડતી ફંદીમાં કાચ સમવાતો વિચાર આવ્યો. હોય તો પોતાની જોશીમાં ગરમી રાખવાનું મધન ન લેવાને લીધે, પધારીમાં જામળા એટલી, એક કાચમાં મીઠાનુંતરી અને બીભ દ્રાચમાં કલમ રાખી, પધારીમાં પડ્યા પડ્યા જ તેને કમળું પડતું. આદો એને વેરવાઓની બાળ્યમાં જ રહેતું પડતું. પોતે રહેતો હતો એની આજીવનભાગ્યની સુધારી જોશીમાં વેરવાઓનો કુરાચાર ચાલી રહ્યો હોય, અને લગ્નનાં પાતળાં પારિશદોમાંથી એમના કુરાચારસમવગા સીકારશબ્દો આપી રાત એને સંભળાયા હતા હોય, એવી રીતે એને જીવન ગાળતું પડ્યું. ચાલી રીશદમાં એના આદર્શવાદ ક્યા સુધી ટકે? એનો ચરિત્રકાર કહે છે તેમ Poverty, Hunger, Squalor. Under the deadly scourge of these things, the flood of romanticism was washing. આ દિવસોમાં એને એવા ગંદાં કાદવાં તુડ્યાં ક્યાં પહેરવા પડતાં કે એ રતો પદ યકતે નીચે તોપણ કો કાઢ એને તિરકાર કર્યાં. અને મૂળે એનું અંતર આખું, અંકડો અને પ્રસંગે એને ખૂબ વસમું લગતું, અને એનું જાભિમાન જિજ્ઞાસુ આવતું. એ પોતે કહે છે:- I felt the crowd move apart from me, and point its finger at me. Division! Sarcasms were hurled at me. I bowed my

head for a time and wondered what crime I could have committed, I so young, and my soul so affectionate. ...Then I lifted my brow and a great pride came to my heart. I felt myself great beside these dwarfs, I addressed my self to the Muse, and thought that if Heaven should preserve a name for me, I would feel delight in hurling this name back at their faces, like a supreme retort to their stupid scorn. એવાની મહત્ત્વ સાહિત્યકર્તાનાં બીજા આ મનોરથમાં રહેલાં છે આજે માણ્ય નમારે મ દેવપર મને પારે ખોળાને ત્યાં આજીવન આજીવન સદન કરતું પડેલું એ દેશવાડની બીભત્સતાનાં જ ચિત્રો દોરે ને? પોતાને જે કંગાલિયતે રિજાવેલો તે કંગાલિયતને જ એ તપસ-ક્યાઓની પરંપરાદ્રાશ ચમર કરે ને? જે વેસાઓના સીકારશબ્દો વચ્ચે એને કડકડતી ફંદીમાં રાત્રિએ જાળવી પડેલી તે વેસાઓની જ વાંતોમાં એ પછી લખેને? એમિલ એવાનું જીવન સાહિત્યકર્તા શીરમાં જે અનુદાત અંશે આવી મળા હોય તે એના સમર્પનમાં દેવા ચમર ચક્ર જલ છે એનું જ નહિ, પણ સાહિત્યકર્તાની સમાજ પૂરતી સંભાળ ન રાખે અને એને કંગાલિયતમાં સલા દે તો કેવું પરિણામ આવે એનું પણ આપણને સીને વિચારમાં નાખી દે એનું પ્રવલ રજાત છે.

એણું ઉદાહરણ ટોલસ્ટોયનું લઈએ. અનુદાતશીલવા ઉદાહરણમાં આ મહાત્માનું નામ અંખાતું એમને કે- સાક પાચો કાચ અચકરો, પણ આ મહાત્માના શીરમાં પણ અનુદાતના કંઈ જોશી નહોતી અને એટલી અનુદાત અનુદાતતા હતાં એણે અત સુધી ઉદાતતાને મઠિ મળા ક્યું અને શુદ્ધિ અને ઉત્તમ જીવનને જ આજીવનમાં ક્યો એમાં જ એની મહત્ત્વના રહેલી છે. ટોલસ્ટોય એટલે એક રીતે કહીએ - શરદમર્થી બીજી

નીકેલેલું કમળ, એના જન્મ સમયનું રસિયાનું અને પૂરોત્તમ વાતાવરણ નીતિદષ્ટિએ કાદર જેવું જ. આજીવન સર્વજન પ્રાણીયાર વ્યાપી ગમેશે. જીવનની નિત્ય વસ્તુરૂપ બની ગયેલો, આવી પારંપરિક વસ્તુ એ બિચારો, એટલે એના જીવન અને સાદિત્ય પર પણ એની ભારે અસર થયેલી. એના જીવનમાં અધઃપાતનના પ્રસંગો ઘણા આવે છે પણ એનો આત્મા મૂળે ઉચ્ચશક્તિ એટલે પ્રખળ આસુરી સંપત્તિના આકર્ષણ સામે પણ અતે એની દૈવીસંપત્તિનો જ વિજય થયેલો. એના સર્જનમાં આ બધું સ્વચ્છ રીતે ભેદ શક્ય છે એની સાહિત્યકૃતિઓમાં પાપ, મુના, દુઃખાર, બ્રહ્મા એ બધું એટલી બધી વાર આવે છે અને એના અંતરે અવરોધો આવે છે કે મહાત્મા ગણાતા આ સાદિત્યકારમાં આ બધું ક્યાંથી આવ્યું એમ જ વાંચનારને પ્રથમ દષ્ટિએ તો થાય છે. ઘણીવાર તો એમ જ લાગે છે કે જ્યારે આખું નરક જ વિશાળ રૂપમાં એની કૃતિઓમાં બંધ થયેલું છે. આજીવન સાધુ પુરુષના સર્જનમાં આવું બંધ કર નરક દેખીને એનો ભક્ત પહેલાં તો મંત્રાણ જ લાગે છે. પણ પછી જ્યારે એના જીવનની યોગ્યતા જાણે છે, એના પોતાના શીલનાં શુભાશુભ બંને તત્વોનો પરિચય પામે છે, અને એ બંને તરફ અંત સુધી એના અંતરમાં સ્થાપના થાય છે ત્યારે જ્યારે એ જાણે છે, ત્યારે એને બધી વાતનો પુરાસો થઈ જાય છે. ત્યારે એને સમજાય છે કે એની સાહિત્યકૃતિઓની અંદરનું આ બધું નરક એ તો ખુદ ટાલ્ટોલના પોતાના જ શીલની અંદર જે કેટલાક આસુરી અંશો હતા તેનું જ આકર્ષણ છે. ખરું છે કે આ બધાં આસુરી તરફો એના સર્જનમાં સિદ્ધાન્તપક્ષમાં નહિ પણ પૂર્વપક્ષમાં જ રહે છે. એ તરફોનો પોતાની સાદિત્યકૃતિઓમાં એ કદી જે વિજય થયેલો જતાવતો નથી, પણ અંતરે એનો વિનાશ થયેલો એ ચીતરે છે-છતાં એના જેવા ભાવનાથી કંઈપર અને મર્મપરાયણ આધ્યાત્મિક સાદિત્યકારની કૃતિઓમાં પૂર્વપક્ષે પણ આટલી બધી અદ્ભુતતા આવી એ એના શીલની અંદરની અનુભૂતિનું જ

પરિણામ. સર્જક પાછળથી સાધુ પુરુષ થાય છતાં જીવનના પૂર્વભાગમાં પાણી નો એના શીલમાં કંઈ સહે પેલી મળે હોય, કંઈ મિટ્ટી દાખલ થઈ ગઈ હોય, તો એની ઉત્સાવચાની સાતી સાધુતા છતાં અને એકદરે તો એના જીવનમાં દૈવીમિટ્ટનું પ્રાધાન્ય હોય છતાં પેલું એક વાર દાખલ થઈ ગયેલું અનુભૂત તરત એના સર્જનમાં ક્યાંક ક્યાંક તો કદી નીકળ્યા વગર રહેતું જ નથી એ ટાલ્ટોલની કૃતિઓ પગલે પગલે પુસ્તક પર છે, અનૈકતા જીવન અને રસભાવની અશુદ્ધિ એના સર્જનને અશુદ્ધ રૂપમાં તો રંગ્યા વિના રહેતી જ નથી. એનું એના કૃતિમુખ્ય આ રીતે મુંઝવે ઉદાહરણ છે

ત્યારે અનુભવ તરફ ઉભય પ્રાદર્શના આ ચોક્કસ ઉદાહરણે ઉપરથી પણ ચાચક એટલું તો જાણે શકશે કે લેખકના શીલ અને સાદિત્ય વચ્ચે જરા જેટલો પણ સંબંધ હોતો નથી એમ ઘણીવાર આપણે માની લઈએ છીએ એ ખૂબ છે. જગતના સર્વજ્ઞ નહિ તો ઘણાખરા સાદિત્યકારોના જીવન અને સર્જનનો જો સહમ અભ્યાસ કરીએ તો આપણને માલૂમ પડે કે એમની કૃતિઓ એમના અનુભવ, આચાર, વિચાર, રાગ, દ્રેષ, આક્રિષ્ણ એમનું જે શીલ તેનાથી ક્યાંક નહિ ને ક્યાંક, એક નહિ તો બીજી રીતે તો રંગાયા વિના રહેતી જ નથી. એમની કૃતિઓની જે મહત્તા છે તે ઘણીવાર તો એમના શીલની મહત્તાનું જ વાક્યમય સ્વરૂપ હોય છે. એ જ રીતે એમની કૃતિઓની અંદર જે અશુભ તરફો જોવામાં આવે છે તે પણ એમના જીવનમાં કાંઈક પ્રસંગે જાણે અનુભવે જે અશુભ આચાર વિચાર એમને હાથે થઈ ગયેલો અને એમના શીલમાં સ્વચ્છ અસ્વચ્છ રૂપે જગાઈ ગયેલો તેના જ પરિણામ રૂપ હોય છે. અર્થાત્ શીલ તેનું સાદિત્ય એ સર્વથા નહિ તો મોટે ભાગે તો સાચું છે, અને ત્યાં ત્યાં સાદિત્ય લેખકના શીલના શીઘ્ર પ્રતિબિંબ જેવું નથી હોતું ત્યાં પણ એ બે વચ્ચે અશુદ્ધ ભવનો સંબંધ તો અવશ્ય રહેલો હોય જ છે. અર્થાત્ લેખકનું શીલ એના સાદિત્ય પર ક્યાંક નહિ તો ક્યાંક, શીલ નહિ તો આકર્ષકી પણ અસર તો ક્યાં વગર રહેતું જ નથી. કમળા તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો

ને વિચાર કરીએ, સાહિત્યકૃતિ એના સર્જકના માનસ-
માંથી કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે એના ચિત્તમ પરિણામ એ
પૃથક્કરણ કરીએ તોપણ આ જ વાત દર્શાવે થશે.

૩

કદા એટલે શું? આ વિષયના મહાચિંતક
ટૉલસ્ટોયને જ બોલવા દુએ: Art is a human
activity consisting in this, that
one man consciously by means
of certain external signs, hands on
to others feelings he has lived through
and that others are infected by those
feelings and also experience them.
અર્થાત પોતે જીવનમાં એકવાર જીવી ગયેલ હોય એવા ભાવનું
સાબિતી આશયસંકલ્પ અન્યના ચિત્તમાં સંક્રમણ કરવું
અને એ રીતે અન્યને એ ભાવનો એટલો જ ખરો એવું
લગાડવો કે પોતે અનુભવેલો ભાવ તે બીજા પણ અને
અનુભવે-આ જાતની જે પ્રવૃત્તિ તેનું નામ કદા. આ
પ્રમાણે કદા કે સાહિત્ય એટલે કંઈ અમુક ભાવ કે
જીમિનું કેવળ આલેખન કે નિરૂપણ જ નથી, પણ એ
ભાવ કે જીમિનું કલાકાર કે સાહિત્યકારના ચિત્તમાંથી
બોધતા કે વ્યક્તતા ચિત્તમાં સંક્રમણ છે, અને આવું
સંક્રમણ ત્યારે જ શક્ય અને છે કે ત્યારે એ ભાવ કે જીમિ
સર્જકે પોતાના ચિત્તમાં અત્યંત તત્ત્વમયતાપૂર્વક અનુભવેલ
હોય-આસ્તિક કે કાવ્યનિર્મિત કાલ્પણ જીવનમાં એણે
ઉત્કટતાપૂર્વક ખરેખર અનુભવેલ હોય. એટલે સત્તી કલા કે
સાચા સાહિત્યમાં હંભને સ્થાન જ નથી માણસ પોતે
જીવનમાં જાતે અનુભવેલ નહોય એવા ભાવોનું આલેખન
કે નિરૂપણ કરી શકે, પણ એનું મહત્ત્વ ન કરી શકે-એનું
સંક્રમણ કરવા નેટલું પ્રાપ્ત્ય તો એ ભાવ ત્યારે
એણે અત્યંત ઉત્કટતાપૂર્વક જીવનમાં અનુભવેલ હોય
અને એનું શીલ ત્યારે એ અનુભવથી કાલ વિચિત્ર
પ્રકારે અકિત યદ્ય ગમેલ હોય ત્યારે જ શક્ય બન
તું, એટલે સાચી કલા કે સાહિત્યનું આ લક્ષણ એ
આપણે ખરાબ જાદ રાખીએ તો શીલ અને સાહિત્ય

વચ્ચે જગતમાં ક્યાં ક્યાં વિસંવાદ એવામાં આવે છે
તેમાંના ધણાખરાનો તો ખુલાસો થઈ જશે કેમકે આ
લક્ષણની કોઈકીએ આનુપૂર્વક તપાસીશું તો શીલ અને
સાહિત્ય વચ્ચે વિસંવાદ હેખાતો હોય એવી ધણીખરી
રચનાઓ સાચી કલાના વર્ગમાં દાખલ થવાને પાત્ર જ
આપણને નહિ લાગે એ રચનાઓમાં અમુક ભાવોનું
આલેખન ધણું દુરો ખરું, પણ એ રચનાઓના
આસ્વાદ્યથી એ આલેખિત ભાવોનું સંક્રમણ અન્યના
ચિત્તમાં ભાગ્યે જ થતું દરો, એનું સંક્રમણ તો એના
સર્જકે ત્યારે એ ભાવ જીવનમાં ખરેખર અનુભવેલ
હોય-પછી વાસ્તવિક જીવનમાં કે કાવ્યનિર્મિત જીવનમાં
એ ચોક્ક વસ્તુ છે, પણ ક્યાંક પણ ખરેખર અનુભવેલ
હોય-અને એવી ઉત્કટ રીતે તે તત્ત્વમયતાપૂર્વક અનુભવેલ
હોય કે એના શીલ પર કાલ વિચિત્ર પ્રકારની હાથ
પાડી ભાવ-એને સર્જનદ્વારા અલગ કરી વિના એનું ન પડે
એવી જોડી હાથ પાડી ભાવ, ત્યારે જ શક્ય અને છે.
એટલે સાચી કલામાં અંત અનુભવ એનો અનિવાર્ય
અગત્યની વસ્તુ છે. કદા કે સાહિત્ય કર્મ અલગથી
આવના નથી, એના જન્મ કંઈ અનનિર્મિતમાંથી કાલ
એકાએક આવીને પ્રેરણા કુંડી ભાવ એ રીતે, થતા નથી.
એ તો સ્વાનુભવના ખીજમાંથી જ જન્મે છે, પ્રેરણા
મળતી હોય તોપણ તે અલગથી નહિ પણ સ્વાનુભવ
ની ઉત્કટતામાંથી જ મળે છે. સ્વાનુભવ વચ્ચે જે કર્મ
લગાવ તે લગાવ હોઈ શકે, પણ સંક્રમણ સાહિત્ય ન
હોઈ શકે. માણસ કલ્પનાથી કે વાતાવરણમાંથી કે પર-
માર્થી અમુક વિચારો કે ભાવો લઈને પોતાની રચનામાં
એ વિચારો કે ભાવોનો જન્મન સમય હેખાડો કરી શકે,
પણ એ ભાવોનું અન્યના ચિત્તમાં સંક્રમણ તો ત્યારે
એ ભાવો અનુભવના વચ્ચે કદી પણ ન જ કરી શકે.
એટલે હંભ, પ્રતારણા કે ખેલાડીપણું હોય ત્યાં કાલી
કલાનો અંશ જ નથી, ત્યાં અમુક ભાવોનું પ્રવર્તન
થઈ શકે, અને ખેલાડી ખાબદો પુરુષ હોય તો પોતાની
એ કલ્પન પ્રત્યે લોકોનું પડીકર લઈ ખેંચી શકે,
પણ એ ભાવોનું લોકોને સાચું સંવેદન એ નહિ જ
કરાઈ શકે, અને સદાને માટે સૌ કેલને એનું સંવેદન

કરાવી શકે, એની ચિરંજીવ ભાવસંકમ્પશક્તિ તો એની એ રમતમાં નહિ જ આવી શકે. એ ચિરંજીવ ભાવસંકમ્પશક્તિ તો એ ભાવો એણે જો જોને અનુભવ્યા હશે અને છત્રનમાં ધૂંટીધૂંટીને પોતાના શીલના અંશરૂપ બનાવી દીધા હશે તો જ એના સર્જનમાં આવી શકશે.

સાહિત્યકલાના સર્જનઆપારનું પ્રપક્વશ્લ ક્રીએ, સાચી કલા કલાકારના માનસમાંથી કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે એનું નિરીક્ષણ કરીએ, તોપણ આ જ વાત પુરવાર થશે. આંતરે માટે માનસસાક્ષી ત્રિજીવરતરી મર્યામાં પડવાની જરૂર નથી, તેમ આંદોં સ્વજ સમય પણ નથી, પણ જે જોતે સાચો કવિ હોતો અને કવિત્વઆપારનો મર્મરૂ ચિંતક હોતો એવા વર્તનવર્તનો જ અભિગ્રાહ રાખીશું. એ કહે છે કે Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings; it takes its origin from emotion recollected in tranquillity; the emotion is contemplated till by a species of reaction, the tranquillity gradually disappears, no emotion kindred to that which was before the subject of contemplation, is gradually produced, and does itself actually exist in the mind.

અર્થાત્ સર્જનઆપારનાં પ્રથમ ક્રમિક અંગો (૧) કેષ ભાવ કે લાગણીનો ઉત્કટ અનુભવ, પછી (૨) એ ભાવ કે લાગણીનું સમન અને પછી ચિત્તમાં એનું અમુક વખત ચિંતન કે મુંઝવણ થવા પછી-ઘટમાં ઘૂંટણ પછી કંઈ નિમિત્ત મળતાં એ લાગણી કે ભાવનું પુનઃસંચલન. આ પુનઃસંચલનમાંથી એ કૃતિનો તાર્કાલિક જન્મ. એટલે કે કુદરતમાં જે બધે બની રહ્યું છે તેજ કલા-સર્જનમાં પણ બની રહ્યું છે: પહેલું ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં બીજ પડે પછી અમુક વખત સુધી એ બીજ ત્યાં પડી રહે અને જુમીની સાથે મળી જાય, અને પછી છેવટ તેમાંથી તમે આંદુર ફૂટે. કલાકારની દષ્ટિએ છત્રનમાં કંઈ ભાવનો, લીધો અનુભવ-ચિતને આપો ન આપો

ત્યાં તો પક્ષાર થઈ જાય એવો ઉપરચોટિયો સ્વર્ગમાન જ નહિ, પણ ચિત્તમાં ઉત્કટ હોય કેપત કરે એવો લીધો અનુભવ થાય-એ એનું બીજ, પછી એ અનુભવ એની મનોભૂમિમાં અમુક વખત સુધી વસે, એનું ચિત્ત પોતાની બંધી પ્રક્રિયાઓ કરીતે એ બીજને આત્મસાત્ કરી દે, એ એના બીજપોષણ (in incubation) રૂપ બીજ અવસ્થા, અને પછી એમાંથી કૃતિ જન્મે તે જોઈ આવે. એટલે કેષપણ સાચી કલાકારિ જન્માવવી હોય તો એને માટે બે વસ્તુઓ અનિવાર્ય અગત્યની: એક તો એકે કેષપણ ભાવનો ઉત્કટ સ્વાનુભવ, અને બીજ એ કે એ સ્વાનુભવને પોતાના ઘટમાં ધૂંટીને પોતાના શીલના અંશરૂપ બનાવી દેવો. હરદાય પણ વર્તનવર્તનો અભિગ્રાહી રાખે તેટલો હોય એમ જતાં. રતન રીતે એ જ કહે છે: To evoke in oneself a feeling one has once experienced and having evoked it in oneself thereby by means of movements lines, colours, sounds, or forms expressed in words, so to transmit that feeling that others experience the same feeling-this is the activity of art. આ રીતે સાચી કલાકારિ ઉત્પન્ન થવાને માટે જીવું ભાવસંચલન એ પરમ આવશ્યક વસ્તુ છે. પણ આ ભાવસંચલન કંઈ કલાકાર પોતે જાહેર તરફ અથવા ઘરે એ વિપવનું કરી શકતો નથી. એ ભાવસંચલન તો એ ત્યારે જ કરી શકે છે કે જ્યારે એ ભાવને અનુરૂપ અનુભવરૂપી બીજ એના ચિત્તમાં અગાધ પડી ચૂકયું હોય અને એ અનુભવરૂપી બીજને ઘટમાં ધૂંટીને પોતાના શીલના અંશરૂપ એણે બનાવી દીધું હોય. ક્યાં એ કંઈ કલાકારની દાશી નથી કે એ હુકમ કરે કે તરત તે આવીને હાજર થઈ જાય, એ તો એની દેવી છે, અને જે સ્વરૂપે એના સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તેને અનુરૂપ અનુભવ અને શીલસાધના હોય તો જ તે પ્રકટ થાય છે.

ઘણરજ કહે છે તેમ The best words in the best order એનું નામ કવિતા. આ જ પ્રસાદે

કલાનું લક્ષણ 'બાંધવું' હોય તો આપણે કહી શકીએ
 કે યોગ્યતમ ઉપાદાનનું 'યોગ્યતમ સંયોજન' તેનું નામ
 કલા. દરે જણ વિચાર કરે કે આ યોગ્યતમ ઉપાદાન કે સામ-
 મીનુ યોગ્યતમ સંયોજન કરવાનું સામર્થ્ય આપે છે ક્યાંથી?
 એ તે શું ક્યાં અદર્શી આપે છે? શું કોઈ દેવ
 આવીને સર્જના કાનમાં એની કુંક મારી બલ્ય છે?
 શું આકાશમાંથી કોઈ અદ્ભુત પ્રેરણા એને આ
 યોગ્યતમ સામમીનું યોગ્યતમ સંયોજન કરવાની યથા
 આપે છે? સીધો, સારો માનવી જેવો માનવી, એને આ
 ગાંધર્વનગરી સર્જવાનું સામર્થ્ય મળે છે ક્યાંથી? એની
 કમ્પના, એની શુદ્ધિ, એની પ્રતિભા, એ બધું ખરૂં.
 પણ એ બધું કેવળ સાધન છે, એ સાધનસ્થાવરમાં
 સમજાવનારો તત્ત્વજ્ઞો તે એનો કોઈ ઉત્કટ સ્ફુલ્ભ
 અને સ્થાનુભવમાં રાગદોષો કાઢેલું એનું શીલ જ.
 એ સ્થાનુભવ અને શીલની ઉત્કટતા જ એને યોગ્યતમ
 સામમીનું યોગ્યતમ સંયોજન કરવાનું સામર્થ્ય આપે
 છે. કલાકારો અને સાહિત્યકારો પ્રેરણા પ્રેરણાની વધુ
 સમજી બુઝો પાડ્યા કરે છે, પણ પ્રેરણા એ કોઈ
 બાહ્ય પદાર્થ છે જ નહિ, આંતર અનુભવની ઉત્કટતા
 એ જ પ્રેરણા છે, એ સિદ્ધાંત પ્રેરણા જેની બીજી કોઈ
 વસ્તુ જ નથી. આપણા કલાકારો અને સાહિત્યકારોમાં
 એ પોતાના સર્જનવ્યાપારનું પૃથક્કરણ કરવા જેટલી
 સૂક્ષ્મ કુશળ શુદ્ધિ હોય અને એવા શુદ્ધિકૃત પૃથક્કરણને
 અને જે જગદાવ તે દિગ્વિતાનો પોતે જ દંભ કર્યા વગર
 વધારા રૂપમાં પ્રકટ કરવા જેટલી અમાધુર્યા હોય તો
 એ સૌ આ જ વાત કમ્પણ કરે કે એમની એકેએક
 કૃતિની પાછળ છુપવનો કોઈક ઉત્કટ અનુભવ રહેલો
 હશે, અને એ અનુભવરૂપી બીજ પર એના શ્રીકાંધી
 રાગ કે હોમનું જે સતત સંચલ યવનું તેમાંથી જ એમની
 એ કૃતિરૂપી અંકુર પુટેલો. આપણે જેને પ્રેરણા કહીએ
 છીએ તે તો એને યથોક્ત અનુભવની ઉત્કટતા જ માન
 છે. એ અનુભવ જે અને અત્યંત ઉત્કટ રૂપમાં ધસો
 હશે તો તેને કલાનું કે આપણને એને નિર્દોષ પદોષવાજ
 કરશે, ત્યાંમુઠી કલારૂપે એને પ્રકટ નહિ કરે ત્યાંમુઠી
 એને જ પંચા જ નહિ દે. અને ન પણ એ અનુભવને

પૂર્ણ માપમાં યોગ્યતમ વાદન અને યોગ્યતમ સંયોજન
 દ્વારા પોતાને જેવો અનુભવ ધર્યો તેવો જ એ કલાના
 એકેએક ભેદકાને યાજ એવા સ્વરૂપમાં પ્રકટ નહિ કરે
 ત્યાં મુઠી એને જ પંચા નહિ દે. જગતના આદિકાળથી
 આટલા બધા કલાકારો અને સાહિત્યકારો નિરતર
 રીતે પોતાના મોઢીનું પાણી ક્યાં કરે છે એ શું કેવળ
 દલાકાર ગદ્યાવાની કૃતિને જ માટે? નહિ જ, કૃતિને
 મોઢાં ખરેખર બહુ જખરો છે, છતાં આટલી બધી મહે-
 નત આ સૌ કલાકારો જે અનદિકાળથી કરી રહ્યા છે
 અને પોતાનું સમસ્ત જીવન જ એ કલાને ખાતર જે
 નિચોરી રહ્યા છે તે, એમને જીવનમાં કોઈ ઉત્કટ અનુ-
 ભવ ધર્યો, કોઈક પ્રયત્ન મંદેલ ધર્યો, જે એમને
 નિરાતિ ભેગા રેતું નથી, અને યોગ્ય વ્યાકારમાં આલિષ્ઠ્ય
 ન યાજ ત્યાં મુઠી એમને કેડો મૂક્યું નથી તેથી જ.
 અમુક અનુભવ કે સંવેદન આવી રીતે કાઢીને પાલન
 પકડીને એની પાછળ પડે તેનું જ નામ પ્રેરણા. એટલે
 કોઈ કલાકારને જે પોતાના સર્જનવ્યાપારમાં પ્રેરણા
 જેમની હોય તો તેણે એક જ કામ કરવું, કે પોતાને
 જે વિષયનું સર્જન કરવું હોય તેનો પૂર્ણ, સર્વાંગી,
 અને ઉત્કટ અનુભવ કરવો, અને એ અનુભવને પોતે
 એનું શીલ વિકસાવવું યોગ્યતમ સામમીના યોગ્યતમ
 સંયોજનરૂપ આથી અતઃક કલાકૃતિ નિર્માણ કરવાનો
 આ એક જ માથો માર્ગ છે.

ત્યારે શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે આવો ગાંઠ અવિ-
 યોજ્ય સંજો છે. કોઈ પણ રક્ષા જેમ અદર આકાશ-
 માંથી ઊભી રાક્યું નય, તેમ કોઈપણ સાધી કલાકૃતિ
 કેવળ ખલી કમ્પનાના વિજ્ઞાનમાંથી જ બની શકી નથી.
 એને ઊગવાને માટે પ્રથમ જીવનરૂપી જમીન વેદ્ય છે,
 અને એ જમીનમાં અનુભવરૂપી જે બીજ પડે તેને
 ત્યારે યોગ્ય શીલરૂપી પોષણ મળે ત્યારે જ એ કલાકૃતિનો
 દેહ ધારણ કરી શકે છે. કલાકારે જીવનભર જે આચાર
 રાખેલ હોય કે, વિચારો કરેલ હોય છે, ભારતમાં
 સંવેદ્ય હોય છે, અને જે અંખનામાં કર્યા કરેલ હોય
 છે તે જ એના સર્જનરૂપે આર્વારૂપ પામે છે. આપણા
 ધર્મમાં - વાસનાપ્રાપ્ત્યનો જે મહિમા જીવન અને

[અનુમોદન માટે ૫ નં ૮૦૨ થી જુઓ]

શ્રી. 'અતિથિ'

ધ મંદરાણાના આખા યોગાનમાં કોઇ દેખાતું ન હતું. ચારે બાજુ આવી રહેલી કોટડીઓની દાર ઉપર નળી મપેલી સાંજે બર બપોરે સ્મશાનમાં દેખાપ છે તેવી નિશ્ચિત વિધાદત્તી છાયા પાથરી દીધી હતી. ચોરમાંથી એકે કોટડીનું પાશવું ખુલ્લું ન હતું. મુસાફરો સાંજ પડવા પહેલાં પોતપોતાને માર્ગે ષડી મયાં હતાં. ઊભી રહી હતી આ એરડી-ઓની ચતુષ્કોણ આકૃતિઓ-આવતર અને જનારના માટે જરા ખૂબ લાગણી અનુભવ્યા વગર, મુંઝી, મરી ગયેલાં ટોર જેવી.

ફરીઆની રેતી, પાથા અને અહીં તહીં ઊડી રહેલા કાગળ અને ચીંધાઓથી રિવમના કાંઈક આકારો લાગતું યોગાન અત્યારે તો સાવ, માથા અને કોઈ ન સમગત્ય તેના જિંમ શોકમાં હાટવા જાય તૈયાર ન થઈ ગયું હોય તેવું નિષ્કર લાગતું હતું. જરાબર વચમાં-ઊભેથી આસમાની રંગને લાકડાને ચાંદાં આ બધાથી પોને જાયે રજ પાથ મલકાનો ન હોય તેમ ટટાર ઊભો હતો. તેના પગ આગળ બેસી એક છુરો પોતાનાં ધોતિયાનાં છેદ વડે ફાનસના કાચને અજવાળી રહ્યો હતો. તેનાં કપડાં અને ઘાળને રંગ દિવસના કાચ જાયે કેવો દેખાતો હતો પણ અત્યારે તો ધેરા થતા જતા અધકારમાં એને રેતીથી જુદો તારવેલો એ મુસોલ થઈ પડ્યું હતું. કામ કરનાં કરનાં એ થોડી થોડી ચારે કોઈક જાનની લીટીએ ફરી ફરીથી મણમણ કરતો હતો અને તેથી આસપાસ પ્રચરી રહેતી નીરવતા વધારે ને વધારે બીકામચી બની જતી હતી. દરેક મિનિટ ધમ ધમ કર્યા પછી એના જીવને સતોષ વચો હોય કે એ પછી અધકારથી કંટાળ્યો હોય, જમે તેમ હોય પણ તેના હાથમાં એવિંતું જોડ આંધું અને આંખ એક પલકાએ મારે ત્યાં નો તેણે ફાનસ સમગાવી થાંભલાને માથે મૂકી દીધું. પીળા પ્રકાશને વ્હેઈ તેણે એ હાથ જોડ્યા અને ફાનસને જાયે પોતે કોઈ જીવનાં માથાને સંભાળતો હોય તેમ 'જય હી કૃષ્ણ' કર્યાં.

"જય શ્રી કૃષ્ણ. બાપા," ક્યાંકથી જગાએથી અવાજ આવ્યો.

"કાણ બોલ્યું એ?" ચારે તરફ જોતાં હેસાએ પૂછ્યું.

"એ તો હું" પાછો એ જ ખૂલામાંથી જવાબ મળ્યો.

રખેલાળા બોંબારે બાપ ને દિશામાંથી અવાજ આવ્યો હતો તે તરફ વચો.

ડેસાના એટલા ઉપર બરાબર બારબાના ખૂબી આમળ એ બાપ માણસ કાળ સાડામાં ચીંથાને ભેડું હતું.

“બેટા ! સવારની અહીં જ બેઠી છો કે શું ?” એકબાબુ પાતાં તેજે કહ્યું.

પેલી સ્ત્રીએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો.

ડેસા જારખાં બદારની અવરજવર જોતો સમેત એટલા ઉપર બેઠો. કેડે એમિલાં કુખખામાંથી તેજે એ બીડી કઢી. દીવામળીનાં અન્નપાત્રમાં તેજે એ બાપના ચહેરા પરનાં આંશુઓ ભેંસાં ન ત્રેપાં કે કમિયતી રેવણી બીડી સળવળાં તેનાથી કુંડે મરાધ મધ. દીવામળી એકાગ્ર મગ્ન અને તેના મોઢામાં ફોનો અંગારો ઝમઝમી રહ્યો, કેમ આ દુઃખી મુખારને કિંબત આપણી તેજા ચબ્દો ભણે તે મનમાં ચોક્કસને હોય તેમ કાષ્ટ પણ બે. ક્યા વગર તેજે બીડીના બે ચાર દમ માયાં રહ્યાં.

અંદર ૧ દુઃખને માણસ કંઈકે પીડાજવા સહન કરી શકે છે. પણ જ્યારે કોઈ સમભાર દર્શાવનાર મળી આવે છે ત્યારે તેનો બેચા અવેપથી આનિષ્ઠાર થાય છે. છુટાના વાતમ્મયમાં ચબ્દોથી દય દય રહ્યો થયા હાનીમાં જોમું તેમ કારી રાખેડું દુઃખ બદાર ઉઠગી આવ્યું. તે સ્ત્રીથી એક પુણ્યું મુકાષ્ટ મળ્યું.

બીડીને પણ નહિ કચકી તે કમો થયો અને ભણે પોતાની જ દીકરીનું દુઃખ પોતે જોતો હોય નેમ પુઠ્યું. “શું છો બેટા !”

“મારો કેડું,” માંડ માંડ એટલા ચન્દે આંશુભેતો અતરણ વણી હોણી બદાર નીકળ્યા.

“પાછો નથી આવ્યો કે શું ?” ડેસાએ બદાર પહોંચાડાય ત્યાં સુધી નજર પહોંચાડનાં કહ્યું. નકારમાં કાળ સાડામાં કંઈએડું માર્યું કાઢ્યું. અને સામે રસ્તેની પસાર થતી મોટરનું તેજ સામે આવેલી કોટડીઓ સાથે પડાઈ અદરવ યજ્ઞ મળ્યું.

ફાજબાર જોવા મળેલા આ ચહેરાને ડેસા આંખો ઓળીને જોઈ રહ્યો. એણે પોતાની સહ વાસની છંદગીમાં કષ્ટ ચહેરાઓ જોઈ નાખ્યા હતા. લાંબાવનિઓની શેફાળીઓથી માંડી તે ઠેક ઝાડ વાળના આવનાર મોંથી

મુકીયા. પણ કોઈ પણ ચહેરામાં અત્યારે તેજે નોં તેડું દીડું ન હતું. એ દૃષ ન હતું. દાવડી ન હતી જુલાનીની મોઢકતા ન હતી; એનાં નિષ્કાપ અંતઃકશ્યક એમાં કોઈ દેસીનું તેજ દેખાયું. પણ એ તેજ જલે કોઈએ અંખની નાખ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. અને એ વધુ હિંમિ ઉતારે ત્યાં તો સધારતો કાળો સાડસો અને સોનાની બંગડીકાળો દાઢ એને વાદ આપ્યા.

“હોં બૂડાં,” અંખું સુંદર ભેડું તે કી નાંખ્યા મારે તેજે મનમાં ને મનમાં વમરામનં દપ્પા દલી અને પેતામ્વાથી કબ્દો બીખને કાને પો તેટલા અવાજથી કચ્ચારક મવા તેથી નીચા વગ્ગ તેજે એક કંઠો દાવમાં લઈ બારખાં આગળ દાંધ પણ પ્રયોજન વગર ઉમેર્યાં કુચા તરફ ચુરસાનો ડોળ કરી દેશ્યો કે જોઈ એ ચન્દેની બોડી અસર મમિજનાર ઉપર ન થાય.

કાંકડ એલવું જોઈએ તેમ તેને લામવાથી તે બારણા અગળ મયો અને કહ્યું, “બાપ ! મમગની નહિ. કું દમલો જઈને તપાસ કરી આવું છું.”

પેલી બાપ તેની બદારની વસંતીમાં અસ્થ વધ જતી જવાને આભાર અને આંશુ બહેને દોરે જોમ રહી.

તે આ ખમંચાળમાં સારૂના સાર વાગે તેના એકા એક દીકરા અને આજાર સાથે પેતાનું મ મ પૂરી આવી હતી. તેનું વય અઠારીસ બીસી વયને નહિ હોય, એકલાં પડતાં તેની નજર આમળ તેનો બૂતગળ તરફની રહ્યો

તે ચોર-વરંમ જટ શંકરને ધરે ઉપડ્યાં પોરતને સાથે લઈ પોતાનું ખીવર મૂકી આવી હતી. પનિને તે પહેલાં તેજે દીકરવ ન હતો. જનાં ચોંક પંદર વરસના ગાળામાં એક પણ પણ એની નજીની આવી કે જ્યારે એણે આ પક્ષંદી મારે પોતના માળાપને મનમાં પણ કંઈ આપ્યો હોય. જટશંકર જખોમાં પ્રોલિનનું કામ કરતો. બેચાર વરસ કાશીનાં રહી તેજે નંફાંતો અન્નવાસ કર્યાં હતો. ત્યાંથી ઉપાધ્ય લઈ તે પોતાના પાપદહાને પધી કરવા પોતાને મામ આવી રહી હતો. તે ધીમે ધીમે અસ્થ થતા જતા જુના બાજબીવનો પ્રતિનિધિ હતો. જે મને

તેનાથી સંતોષ થાનવો અને બાકીનો સમય સ્વાધ્યાયમાં ગાળવો આ તેનું ઇચ્છાસુત્ર હતું. એના સારમાં ક્યોના પ્રજ્ઞાએ એને પત્ની પ્રજ્ઞા પર્મપરાયણ અને પતિચ્છેત્ર મળી ગઈ હતી. મામમાં એનાં કરતાં પૈસાદાર થયું માથેસો હતા; છતાં તેનાથી વધારે સુખી કે પ્રતિષ્ઠિત બીજું કાંઈ લાગ્યે જ દશે. મામના માથેસોમાં તેણે પોતાના શુદ્ધ આચાર અને વિચારથી એવું પણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે તેની અદેખાઈ મામના મોટા અધિકારને પણ ચતી. અધુરા માં પુરું એને સુશીલ અને રૂપસી પત્ની મળી ગઈ હતી. આ કારણથી મામમાં એક અજ્ઞાનો તો તે અવકાશપાત્ર બીજાનો હતો. અને એ મહા-રૂપ તે દરબારી દલાખાનાના સુવાન દાકતર સાહેબ.

દાકતર સાહેબની સહુને જરૂર પડતી-મોટા અને નાના, સદુ કે દુષ્ટ એમની તહેનાતમાં દાકતર રહેતા અને એમને સતોષવા પોતાથી બાજુ કરતા જતાં કરતાં જતાં કરતાં કરતાં આ દાકતરની વાનો જીડની જીડની પહેલો હતો. એ આવના પસંદગારી દ્વિપિત યજ્ઞેશ માથેસોના ઉદાસીના ભાવે દૂર રહેતામાં જ પોતાનું શ્રેય માનતો.

દાકતર સાહેબની નજરને જટાશંકરનું સહાચારપર-વણ જીવન કરતાં રૂપોક્તિસંપન્ન કાન્તાનું આકર્ષક અંગ વધારે ઓળખાણ કરતા જેવું લાગ્યું. એણે કહ્યું મુક્તિએ અજમાવી-પણ એમાં એને સહેજ પણ સં-જાતા ન મળે. પોતાના દૈવને ગણે દેવો આ દાકતર રોગની વાટ જોનો એણે. "રોગી મને મૂળે ક્યાં જશે ?" દાકતર સાહેબ-રોગનાં શત્રુ-રોગની મદદથી પોતાના શિકારને સપાસવાના રસથી સેવના દિવસ ગણેના લાગ્યા.

દાકતર સાહેબની અનન્ય ઉપાસનાથી પ્રસન્ન થઈને કે મામના દુર્ભાગને લાંબે-ગમે તેમ હો-પણ મામમાં પર્મદુર્ભાગા માર માર કરેના આગ્રે. દાકતરનું દેખું મામની દુર્દશા જોઈ દરબાજી મળું. "હવે મારો વખત આવ્યો," મનમાં મનમાં તેણે ખાંડ ખાધી.

નાનકડા. મામમાં ફરેજ દશથી પંદર કાઠીઓ નીકળવા લાગી. દાકતરને લેણીએ કમરને ભૂલી આસ-

થવા માંડે. દરબીઓની ઠંઠ જાળી હોય તેમાં દાકતર જટાશંકરના ધરનું કોઈ દેખાવ એ કે નહિ તેની તપસ સોચી પહેલાં કરી પછી બીજાઓને દલા આપવાનું અને તપાસવા જવાનું રાખતો, દિવસો ઉપર દિવસ જતા લાગ્યા. મામમાં તાવના તામથી અરેરાટી દેવાઈ મછ. કોઈ પણ ધર એવું નહિ રહ્યું હોય કે જ્યાં મમદને પ્રવેશ ન કર્યો હોય.

દરોશના દિવસે જ બરાગર જટાશંકરને તાવ ચડ્યો. એક જાનુઆરીમાં કાન્તા પાંચ દિવસથી પીડાતી પડી હતી. તેને પડ્યેજ તેણે પોતાનો ખાંડો લાગ્યો. બાર વર્ષના કેટલું ઉપર માતા અને પિતા, બંનેની સારવાર કરવાનો બાર આવી પડ્યો.

કાન્તાની જિભારીમાં જટાશંકરે ધરમધુ ઉપાયોનો જ આશ્રય લીધો હતો. પરદેશી દવાથી પોતાની પત્નીની કાય અપવિત્ર કરવાની તેનાની વિચન થઈ ન હતી. જ્યારે એ પણ તાવમાં ઝડપાયો ત્યારે આયુર્વેદમાંથી કાન્તાની મદદ ઉઠી ગઈ.

"દાકતરને એ લાગેને," માંડમાંડ અદક્તા રાજો તેણે પતિના ધીક્ષા કરાયા ઉપર કાય રાખી ઉચ્ચાર્યા.

"મંડી થા મા. દાકતર ને આયુષ્ય આપી રાકતો હોત તો એના ધરમાં કાંઈ મરત જ નહિ," જટાશંકરે આશાસન આપવા આટલું કહ્યું અને જોત ઉપર ટકીથી કાકીરાજની જીભ તરફ એકદિગ્ધિએ ત્રેષ મનમાં ને મનમાં જપ જપતા ચર કરી દીધા.

એ જપના પ્રવારે કે બાજરો ખૂંટ્યા ત' તો તેથી-કાન્તા પધારીમાંથી જીડી-જીડતાં વેત જ આઠ આઠ દિવસના નોંધે અપરાસને મણકામાં વગર તે પતિની સુખપામાં લાગી ગઈ. પતિની સેવા કરતા પ્રજ્ઞાએ તેને જીડી એ વાતે જ તેવા દેહમાં અખૂદ શક્તિ અને દિગ્ધા કરી દીધાં

પણ એની તનનોડ ચાકરી છતાં જટાશંકરને તાવ નરમ ન પડ્યો. એનું હાથ મોટા મોટા વિચારોથી પીઝાઈ રહ્યું.

"તમે રજા આવો તો દાકતરને બોલાવી લાવું,"

આજીવનમાં શરે તેણે પતિને પ્રાર્થના કરી.

જ્યારે જવાબ ન દીધો. ફક્ત આંખો ઉઘાડી જીત ઉપર ટાંગી છબી સામે ટમર ટમર ત્રેપાં કરું.

કેશમાં તેના પિતાના સંસ્કારનો વારસો ઉતર્યો હતો. ઉવટની ધડીએ ગંગારનાનથી શુદ્ધ ધમેલા દેહને પરદેહી દ્વાર્યા જામ ન કરવાનો તેણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો. છતાં માતાની કાકલુદીને માન આપી તે કાકતરને તેડવા મથો.

દવાખાનામાં સારી પેટે માણસો હતાં. માંડ માંડ રસ્તો કરી તે કાકતર આગળ મથો.

“સાહેબ! મારા બાપુને કંઈક યર્ષ નામ છે.” તેણે મળમળા અવાજે કહ્યું.

“કોણ જ્યારે કરેના દોકરો કે?” હસતાં હસતાં કાકતરે પૂછ્યું.

હકારમાં કેશુએ માથું નમવું, વિધાતા આખરે કાકતરની મહેદે આવવી હતી, મનમાં કંઈક વિચાર કરી કાકતરે પૂછ્યું.

“હાજી! મારી પિત્રિના રૂપિયા લાગ્યો છે?”

કેશુ સમજાવ્યું ન પડવાથી પચ્ચર જેમ બોલે રહ્યો.

“દગર સાહેબની શીના રૂપિયા લાગ્યો છે?” ટોળામાંથી કાકતરે એને ઠટાળતાં કહ્યું.

કેશુ કાંઈ પણ સાથે લીધા વગર જ ઘેરથી નીકળ્યો હતો. મરણ જેવા ઇલાકીના સમયે માણસને રૂપિયાની વાત કેમ સજની હશે તેના વિચાર કરતો તે રૂપિયા લેવા પર તરફ દોડ્યો. આખે રહે તેને એક જ વિચાર મૂંઝવી રહ્યો. “રૂપિયા ન હોય તો દવા ન અપાવ?”

રૂપિયાથી તો એના બાપ મરણે દૂર રથા હતો. એની પાછળ જવાથી માણસ છેવટે નરકના કુંડ આગળ જઈ પહોંચે છે એમ તેણે કાક વાર કેશુને વાતદાનમાં કહેલું. છતાં આજે રૂપિયા વગર એના બાપને એવા આવવાની કાકતર કેમ ના પાડતો હશે. તે તેનાથી ન સમજાયું.

ઘરના બારણામાં જ કાના બિલી હતી.

“કાકતર સાહેબ આગ્યા!” ધડતે હોય તેણે પૂછ્યું.

“રૂપિયા વગર આવવાની ના પાડે છે,” હાંસિતા હાંસિતા કેશુએ કહ્યું. ધમકારા મારતી છાતીએ કાના ધરમાં યઈ. કેટલી શી હશે એની એને પોતાને પણ ખબર ન હતી. છતાં પણ કાંઈક દેવું તોવું હશે એમ મારી તેણે પોતાનો ટુન્ક બાંધ્યો. ઉતારણને ઉતારવામાં રૂપિયા કાઢવા જતાં તેનાથી અવાજ યથા મથો.

જ્યારે જરૂર આવ્યામાં માણસ બહુ. વિશાલજી નબરે તે કાનાના રૂપિયાવાળા હાથ તરફ જોઈ રહ્યો, કાંઈ પણ બોલ્યા વગર. પણ એ મૂંઝે કાંઈ કાનાના હાથમાં હબર સખે કરતાં પણ વધારે સોંપરા નીકળી મથો.

છતાં પતિના આયુષ્ય આગર એના સિદ્ધાન્તની પરવા ન કરતાં તેણે જો રૂપિયા કેશુના હાથમાં મૂક્યા.

મન ના કહેવું હતું છતાં માની આંધુમરી આંખોની વિનયણી પુનઃ અપહાર ન થઈ શક્યો. તે પાંચે દોડ્યો-ગાંઠ વાઢ્યા જેમ-દવાખાના તરફ-ધાસ કીધા વગર.

કાકતરના હાથમાં તેણે કાંઈ પણ બોલ્યા વગર જ રૂપિયા મૂક્યા.

“તું કેમ આવ્યો? તારી મા શું કરે છે?”

રૂપિયા આંગળીઓ વની રમકડાં કાકતરે પૂછ્યું.

“એ મારા બાપુ આગળ બેઠી છે!” ધમક જેમ હાલતાં પાંસળાંઓમાંથી દવાખાને અવાજ નીકળ્યો.

ત્યાં ગો સામના નમસ્કરેલું તેડું આયુ. છેડે આવેલું અમૃત કોઈ છીનવી લેવું હોય એમ હાતરને થયું.

“તું જા, હું ધમકા આવ્યો,” કહી કાકતર રોક્ષા માણસ સાથે મહાર ઉમેળા દાંડામાં બેસી ગયો.

રૂપિયા આપવા છતાં કાકતર ન આવ્યા તેથી કેશુના મનમાં લડુ મુંઝવણ યઈ. થોડીક વાર સુમનામ તે ઉમે રહ્યો.

“ભાઈ, પૈસાદારનું સહુ કાંઈ મરુ છે,” કાકતર પીડાતા મરીય દરદીએ કેશુને સમોચી કહ્યું.

પૈસાદાર-રૂપિયા અને તેથી વધારે રૂપિયા. મરુ

મગજ ચક્રોએ ચક્રીય-ભારે પડે તે પર તરફ વળે.
તે ઘેર પહોંચે તે પહેલાં દેવે વેદની વાટ જોયા
પર સપથો દિશામાં પતાવી દીધે હતો.

તે સાંજે કાનતાના ખેળમાં માથું મૂકી કેથુએ
છંદગીભરનાં આંસુઓ આંખથી વધારી દીધાં.

પિતાનું મૃત્યુ પૈઆના અભાવથી થયું એમ તેના
મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ.

પિતાએ કરેલો સદૃષ્ટદેશ પિતાના મૃત્યુએ બુધના
નાખ્યો. પૈસાદર યજ્ઞ મરીખોનું કુઝાબ દૂર કરવાની જેમ
મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી.

તેણે પરદેશ જઈ માથાએ કેમ પૈસાદર થાપ છે
તેની ધણીના વાગે નિરાશતા હોકારો આપી
સાંભળી હતી.

દરેકજ નિરાશામાંથી આજ્ઞા પડી એક જ હઠ
સજ તે બેસતો, પદેશ જવાની આટલી કાળી વપના
કોણમાં આટલું બધું કલાપણ અને દિવસ જોઈ કાનતા
આકાશ સાથું જોઈ ધીમેથી પડતી, “પ્રભુ! તારો
શું-વિચાર છે?”

પણ કાનતા માટે માનમાં રહેલું અને શીઘ્ર સાચરતું
એ લગભગ અચકમ મજ પડ્યું.

જ્ઞાસંકરના મરણ પછી દાકતર સાહેબે એક અથવા
બીજા બહાનાં હેઠળ કાનતા પાસે આવવાનું ચમ
કરી દીધું.

“જો બહેન! કેથુના ભણતરની કોઈ વાતે શીઘ્ર
ચિંતા ન કરો. હું એને બચાવી મણાવી મારા જેવો
મોટો દાકતર બનાવીશ અને પછી એને ત્યાં કોઈ કાવતી
ખોટ નહિ રહે.”

કાનતા નીચું માથું ઝાંખી બધું સાંભળ્યા કરતી.
જ્ઞાસંકરના છતાં જો મહાસે આંખમાંથી પણ પથ
મુકવતી દિવસ કરી ન હતી તે માથાસ હવે નિઃશંક
એનાં રસોડાં સુધી ચાંદયો આવતો હતો અને બધું
કામકાજ બહી નીરંતે બેસી ચકતો હતો એ જોઈ
કાનતાની છાતી ફરફટાઈ ઉઠતી.

કેથુનું જાતી ન બચે - એટલા માટે એ દાકતર

સાહેબના સંખોનો પ્રતિવાદ કરવાની ધણી જ કમળા
છતાં ચૂપ રહેતી.

દાકતર જ્યારે જતો ત્યારે આંસુભરી આંખોથી
પોતાના પ્રણેત્રે અભિષેક કરાવતી તે પ્રાર્થના કરતી,
“પ્રભુ! અમગતથી તમારી દીકરીને બચાવજો.”

પણ જેમ જેમ તે વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ
તેને લાગ્યું કે જ્ઞાસંકરની કીર્તિને નિષ્કર્ષક રાખી
હોય તો મને તે બોલે માનને મુક્યું જ લેખ્યું. બે
ચાર જુદા નાનીસીઓએ તેના ઘરમાં વધારે
પડનાં મતાં દાકતરનાં પગલાંઓ વિશે ધ્યાનો વાતચાતમાં
કરેલો. તે હકીકત પણ કાનતાના ખાન જાહાર ન હતી.
કેથુના મનમાં તો જૂન ભરાયું હતું કે પરદેશ જઈ
એ પોતે કોઈ દાકતર પામે નોકરી મેળવી લેશે અને
બેચાર વરસમાં અનુભવ લઈ માનના દાકતર સાહેબ
જેવો હોંશિયાર થઈ જશે.

જૂન વિચારને અંતે કાનતાએ કેથુના રમખને અનુ-
મોદન આપ્યું. એક દિવસ આજ્ઞા બરતી ધરવખરી
બીડી કાનતાએ પોતાના પરને તાણું માથું.

એણે ગામ મુક્યું ત્યારે એને જે વેદના થઈ હતી
તે પર્ણિવાનું કામ રાખેલું નથી. ચોદ ચોદ વરસનું
એકધારું, અખંડ, સોસાગ જેણે મધ્યું હોય એવી કોઈ
કુતૂહલજવા નારી જ એની કદવના કરી શકે.

કેથુના જાતીસ મગજમાં તો ઉમંગ માતો ન હતો.
છત્રનાં સ્વખને આટલું પહેલું મિદિ કરવાની તક
મળી તે માટે એની આંખમાં આનંદના આંસુઓ આવી
મવાં.

પોતાના પ્રજામાં અને કેથુમાં થકા રાખતી તે આજ
વહાણમાંથી આ મોટા ખંદરને કંડે ઉતરી હતી.

નાકી ધેણ કેથુને જમાડનાં જમાડનાં તેની આંખો
ભીંતી થઈ ગઈ હતી.

અશ્વત્થીય વરસે વૈધખતો કાળો સડોએ બોલી જાર
વરસના અણુવ કાંઈ જાણના આધારે તે કાળો
મણસની વસતીથી ઉભરાનાં ચહેરામાં આવી હતી.

કેથુ ખાણ પી ન્યારથી નોકરી શોધવા બહાર

ગયો હતો. ત્યારથી તે ક્રોડતા ઉપર સંકોચાને બેઠી હતી તે અત્યારની ધરી સુધી. કેશુની વાટ બેઠામાં એ ખુંખ બૂલી મધ-મધ, તરસ, અકાળ વેધમ્.

એના શરીર અને મનની અધીપ કિંવાએ એકચિત્ત થઈ તેની આંખોમાં સમાઈ મઠ હતી. ક્યારે એનો કેશુ પાછો આવે તેના જાણ જ તેનું 'દેડું' જાણ કરતું હતું.

જેમ જેમ વખત થતો ગયો તેમ તેમ તેનું હૃદય આશંકાએથી ઉભરાવા લાગ્યું.

આમણમાં ઉઠરેલો બાળક પોતાના શરીરનું દ્રામ, ગાડીચોકા, મોટરોથી ઉભરાતા શહેરમાં કેમ રહી શકે એ વિચાર એને પીડી રહ્યો.

ધર્મશાળાના વૃદ્ધ રખેવાળે ત્યારે તેને આશાવત્તા એ રાખેલો હતા અને કેશુને શોધવા કવા તે જાહેર નીકળ્યો ત્યારે તેના હૃદયમાં છત્ર આપેલો.

હુનિયાથી સાર અભણ અને અશક્તી કરેલા કેશુએ ક્યારે ધર્મશાળા જાહેર પગ મૂક્યો ત્યારે તેના આંધ્ર ઉપર શ્રદ્ધાની ચમક હતી. સાંજ પહેલાં તે પછા આવી માતાના બોલામાં પોતાનું મથું મૂકી પોતાના વિજ્યની વાતો કહેવાના તે કાંઈ હતા.

પણ બાળકની અશક્તિ અવહાર જમને જાગે અપ નથી હોતો. એની મજબૂતીઓ જીનઅનુભવીઓએ રચેલી કષ્ટપતાની હવેલીઓને સ્થાન નથી હોતું.

દાકતરની વાતો સાંભળી સાંભળીને કેશુના મનમાં હૃદય સંસ્કાર પડી ગયા હતા કે કોઈક દરખાસ્તમાં બે પાંચ વરસ નોકરી કરવાથી સારા દાકતર થઈ શકાય. આમના દાકતર સાહેબની આત્માની વધારે લાવકાત ન હતી. તો શા માટે તે પછુ તેના જંબો જ ન થઈ શકે, એકા એક મનોરંજકો સેવેને તે સહેલાઈ જાહેર દરજા ઉપર ચાલી રહ્યો હતો. તેની આંખો શહેરની સમૃદ્ધ કે ધમાલ બેલા નવરી નહોતી. તે તો આંધ્ર કોઈ દાકતરની દુશાનનું પાટિયું નજરે પડે. ત્યાં જ અટકતી.

આવતાં આવતાં તેણે કંઈક પાટિયું વાંચી નાખ્યા. વાંચી વાંચી તેની આંખો થ કુપ્ત આવી. કલાકોના કલાક સુધી હવે ને હવે એક રહેવાથી તેના પ્રેક પછુ

અકાંચ ગઈ હતી આશાને વરેલો તે બોલો બાળક પોતાની શોધમાં જરી પછુ પાછો ન પડ્યો.

રસ્તામાં કાંઈક પાતો, કોઈક કોઈક વાર અપમાનથી અભિભૂત થતો તે કાંઈ પછુ ઉપવને મથકમાં વખર આમળને આગળ વધી રહ્યો.

બેચાર-દવાખાનામાં તે બેઠી આપ્યો. દરદી બાંધી દાકતર તેને પહેલાં તો માનવી બોલાવતા પછુ જ્યારે ખચર પડતી કે આ દરદીને દવાને જદને નોકરી બેઠમે છીએ ત્યારે તેમની વર્ણનમાં શહેરી જાનરની કૃપણતા અને નિષ્વૃત્તા તરફથી રહેતાં. અપમાનની દવાય ન થતાં બીજે કોઈ ક્ષણ દાકતર મળી રહેશે એવી આશાથી તે જાહેર નીકળતો અને ફરીથી પારિવાં વાંચવાનું શરૂ કરતો.

જેમ જેમ મોડું થતું 'વું' હતું તેમ તેમ તેને પોતાની માતા વિચાર આપતા જતા હતા કેટલીક આશાઓ આવી તે એને અહીં સુધી, આટલે દૂર, ખરેખરમાં ધમકી લાગ્યો હતો તેનું જ્યારે તેને બાન થઈ ત્યારે તેના પગમાંના ચેનન એકસરી જતું. વૃદ્ધ પામે કદાચી કરેલો તે આગળ ચાલતો અને નિષ્વૃત્તા તાના અંધા વિચારોને પાછળ મૂકતો.

આમ આમ કરતાં રાત્રી પડી મઠ, હવે તો તેનું શરીર પછુ ચાકતું હતું. જૂખ અને તરસ પછુ ક્ષય થઈ ગયા. જરાબર બાર કલાક પહેલાં તેણે મજુ દિવમની ઘસી લાખરી અને માજરનું અચળ ખાધું હતું. કસાણથી ભરેલા ટીના ડબ્બોમાંથી એક કુપ્ત શાન-૧, ૫૬ આગળ તેના પગ અનિરંજાએ અટકી ગયા.

તેના સંસ્કારોએ જળેલો કપો. તેના મજબૂતી શેકું, જરૂરજ કું એ વાત મૂકી પડી જાહેરની રાંધેલી વસ્તુ તેના માટે અમાક હતી. તે જૂખ તરસ થાક, ખુંખ બૂલી ગયો-ત્યારે તેની નજર આગળ આંસુઓથી ભરેલી બે મોટી મોટી આંખો તરફથી રહી ત્યારે.

લગણતો પગે તે સહેજ આગળ ગયો. ત્યાં તે એક દવાખાનું; તેની નજરે પડ્યું. સંજવન થએલ ઉપાદાન.

ગળે તે અંદર ગયો અને એક બાકીસ ઊપર બેસી ગયો. બાર બાર કલાકની રખડપટ્ટીથી તેના શરીરનો આકુએ આકુ નિસાસા માટે પોશારી રચો હતો. બેસવાનું મળતાં તે બહુ પ બૂલી યાક જીતારી રહ્યો.

દિવાનખાનામાં ટેબલની આસપાસ બેસી ચારેક જથ્થે ગયા મારી રહ્યા હતા આકે વાળી ગયા હતા એટલે ચાલુ થરાકો આવી ગયાં હતાં. નવા થરાકોની આવાંબેકારીના જમાનામાં આચા ન હોવાથી દાકતર પોતાના સેગલીઓ સથે અડીતરીની વાતો કરી છતાં બહેલાથી રહ્યા હતા.

એને નોંધ દાકતરને પોતાનું મદદર જતાવવાનો શોખ થઇ આવ્યો. એટલે એ બાકીસ ઊપર આવીને ચૂપચાપ બેસી ગયો તો પથુ તેણે એક સમ્મક પથુ ન કર્યો.

એના સોજતીઓમાંથી એક વકીલાતના સારમાં તરવા પડેલો-પથુ તરતાં તરતાં ખૂબ ખાદ પાણી પીધેલ-વકીલ હતો-ખીમે હતો-શહેર સુધરાધનો તરતનો જ સુદરાએનો સમ્મ-નીએ જથ્થે દાકતરને જુનો થરાક અને મિત્ર હતો. આંદીના તથા તથાવાર દુમકાઓ થયા છતાં આ દાકતરના પ્રતાપે એ પોતાની પતિતોદારની પ્રાતિમાં રચો પચો રહી રહ્યો હતો. તેથી વખત મળતાં તે આ મંડળીમાં પોતાની હાજરી પૂરાવવાનું ન ચૂતો.

વાતો કરતાં કરતાં લગભગ નંર થયા આવ્યા ત્યારે દાકતરને પોતાનો દંભ ઉંચો મૂકવાની જરૂર દેખાઇ. ખુરશી ઉપરથી ઉભા થઇ તે બાકીસ આગળ ગયા અને અતિ મીઠાશથી પુછ્યું, “શું થયું છે? બાઈ!”

તંદ્રામાં પડેલો કેલુ આ વજથી ઝંખળી હોયો. દાકતરને પામે ઉમેલા નોંધ તેની આંખ આગળ દિવસના અનુભવો તરફની રહ્યા. છતાં હિંમત કરી તેણે કહ્યું. “સાહેબ! મને થયું તો કાંઈ નથી. થયું હું તમારો પાસે નોકરી માગવા આવ્યો છું.”

દાકતર ખસીકાળ્યા પડી ગયા.

“હ્યો, દાકતર! આ નવીન પ્રકારનો દરદી”

વકીલે ટેબલમાં કહ્યું.

કેલુની આંખમાં આંસુઓ આવી ગયાં. તેમા શહેર સુધરાધનો સમ્મે એની વકીલાત કરતાં કહ્યું, “કોઈ દુઃખી છવ લાગે છે.”

“શું છે બાઈ! વાત કર તો ખચર પડે,” ખુરશી ઉપર પાછાં બેસતાં દાકતરે અનિચ્છાએ કહ્યું.

કેલુએ પોતાના વિતકની અને વિમલ મનોરથની વાત દેંકમાં કરી.

“બાઈ, અહીં નોકરી ફેરી!” વકીલાતના કાંદા નંર તરફ થસડાતા નોંધ બગાડું ખાનાં દાકતરે કહ્યું.

“દાકતર! એની માની ખાતર,” શહેર સુધરાધનો સમ્મે વિચિત્ર અભિનયથી આહુત કરી.

“છેકરના ચહેરા ઉપરથી તો...” બાળીના અંગેછમાં બોલાએલા તે વકીલાતના શબ્દો અખિત મંસા-રના માનવ માટે અપમાનકારક હેઠ અહીં મૂજરાતોમાં ઉતરવાની જ ના પાર છે.

“એ બાઈ, મારી પાસે કાંઈ નોકરીએકરી નથી. આ વડોરી કોટક છે ત્યાં જ. તર જેના બાલચુના એકસને ત્યાં તરત ગ્રામી મેરી,” આટલું કરી દાકતરે ટેબલ ઉપરના દીવાને બોલાયો અને લેવાને દવાખાનું બધ કરવાનો દુકમ કર્યો.

હોટવતુ નામ સાંભળી કેલુના હાડે હાડમાં અગ્નિ ગ્રાપી ગયો. નાનવળી જ એ હોટકને અનાયારનું લામ જણતે થયો હતો. “પરદેશીએ આવેલો વડ-લાવના આ ચાણી મો બોદ્યાં છે,” એના પિતાના શબ્દો એના ધનમાં મથુમળી રહ્યા.

“સાહેબ હું બાલચુનો દીકરો છું.” કોધના આવેલ માં તેવાથી વધારે બેસી ન શકાયું.

“મારી માને ખચર,” આ શબ્દો એના કાન ઉપર પડે તે પહેલાં તો તે ઘોડે દર નીકળી ગયો હતો.

અંગેછ કેગરધીની પોતાની આથુસાધને વિશ્વપિત કરનારા આ ચારે જાણના નામ પાછળ મોઢ પુરીવર્ધી-ટીએ બારખડીના બેચાર કાળા અશ્વરોની જરૂર હાથ મારી હશે અને એ કાળી શાહીનો રંગ કાચો નહિ હોય

તેની ખાતરી માટે ઉપયોગ કરાયેલ જ અમુક ચર્ચા રહેતી,
જો આ મામલોએ ઉચ્ચ કેળવણી શું તે સમજવાની
શક્તિ ધરાવતો હોત તો.

તે મોટે દર મેં ત્યાં તો પડ્યો તો રાત્રમાં નવજા
કંઠ પડ્યા-નિરાશરથી, જૂનથી, યામથી મંત્રસ્ત થયેલા
પોતાની માતાના વિચાર કરતો તે જ રસ્તેથી આપ્યો
હતો તે તરફ પાછો વળી રહ્યો.

લાંબી લાંબી એરોફ્ટની કાળી સડક ઉપર વીજળી
ના પ્રકાશમાં મગજમાં મારતા ફાટના લેખાંડી પાસાઓ
ક્યાંય મુગી દોડ્યા જતા હતા; પડ્યો પડ્યો, જતાંય એક
બીજાને મળ્યા વગર.

છત્ર વચરતા પંચ જેમ તેના પત્ર ઉપાડતા હતા
અને પાછા પડ્યા હતા. એના મામડી નેડાતો અવાજ
અવરજવર એમની યાત્રી વપારેને વપારે કોર જવનો
જતો હતો જે શ્રદ્ધા અને ઉપમાથી ખાર કચાક પહેલાં
એણે આ ચહેર તરફ મોઢું રખું હતું તેટલી જ નિરાશ
અને મમમીનીથી તેના તરફ પૂંક ફેરવી તે પોતાની મને

મગજા અને અપચતનું કારણ રહી રાજા ધર્મશાસ્ત્ર
વર પગલાં મોડી રહ્યો હતો.

નોકરી ન મળવાથી એને એટલું બધું દુઃખ થયું
નહતું; જેટલું તેની લાપકાત માટે બીજાઓએ જતાવેલા
અધિકારથી થયું હતું.

“ નોકરી શોધવાનું દિવસોના કાંઈ દુઃખાળું છે. ?
પણ શું તેનામાં હોટલમાં નોકરી કર્યાં સિવાયની બીજી
કોઈ લાપકાત જ નહીં ? ” આના આજ વિચારોએ
એને કાચ મૂક આપ્યા દીધા.

ગીતાકાર મેં તે કહે. આ છત્રપાત્રમાં આ દેહને
તો એકથી વધારે વાર મરવું પડે છે; પણ આ દેહ
તો એક જ વાર મરે છે.

તેના દેહને દુનીઆના ક્ષણભંગે મારી નાખ્યો હતો.
જતાં તેના બાર જાંના દેહના કાર અને મૂલ્ય અને તરમ
અને અનાદર અને નિરાશાથી ખુંદાએલા તેના મામડી નેડા
બીજીઓ રાત્રી ન રવતાને દોગવાને અર્થ પ્રયામ
કરી રહી હતી-કારણ કે તેનો દેહ હતું મર્યા ન હતો.

૬ લા શા

: ૪૫૦ :

અચૂત દુઃખ, ને પછી ફક્ત તણી ન આપ્યા થઈ ?
અસોના કયમ બને હુશી-મનુજથી-કડો, એકલું ?
બને, જરૂર આટલું બને શકે : કહિ જો ચર્ચ
હવાય, તદ્દપિ નહીં શિથિલ પતન આપા દઉં.

‘ઋતુગીતો’ ના પદ્યબન્ધો

શ્રી. ડાહરરાય રંગીલદાસ માંકડ

આ પદ્યી કવિતામાં સંસ્કૃતકાવ્યનાં જાહેરો વપરાય છે. કીક કીક પ્રમાણમાં થાય છે. એનું મુખ્ય સરળ ગદ્ય યેદીના આપણા કવિઓનો સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના જાહેરો સાથેના મુખ્ય પરિચય હોય છે. જે કેટલાકે આપણાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા તેમણે ‘દેશી’, ‘ગરબી’ છતાં પદો આપણાં કવિતામાં હામલ કરવાનાં માનો ક્યાં હતાં પણ તે વિજયી ન નીચડ્યા. આથી કરીને આજે આપણી કવિતાને પૃથ્વી જેવો જન્મ મળ્યો છે જતાં મનુષ્યહૃદયના વિવિધ ભાવોનો અનુરૂપ આનંદપ્રદ જેના દ્વારા થઈ શકે તેવા શક્તિશાળી જન્મોની જરૂર તો હજી બીજી જ છે. આજે વપરાય છે તે જન્મોને કાવ્યમાંથી બાતલ કરવા એમ કહેવાનું નથી, એમની જરૂર તો રહેશે જ પણ એના ઉપરાન્ત ખીર્મ કાવ્યચકિતવાદનોની પણ જરૂર આપણને છે. આ જરૂર, જે આપણાં ઋતુગીતોનાં, સાહિત્યને આપણે સમજીને તપાસીએ તો કદાચ કેટલેક અંશે પૂરી પડે એમ લાગે છે, કેમ જે પદ્યી વખત લોકગીતોએ મંજૂર કરેલ વાહનો ધણી જ અસરકારક નીચે છે. આવા હેતુથી મેં નીચે કેટલાક જન્મોનું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

રા. રા. ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણીએ ‘ઋતુગીતો’ નામે એક કાવ્યસંમલ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં જુની ચારપણી ભાષામાં કેટલાંક લોકગીતો છે. આ ગીતોમાં ઋતુવર્ણન છે. અહીં હું એનાં વસ્તુ વિશે કશું જ લખવા છૂટ્યો નથી, પણ એમાં વપરાયેલા પદ્યબન્ધ વિશે થોડુંક લખવાની છૂટા છે. આ સંમલમાં જે મુખ્ય કાવ્યો છે તેમાં નીચેના પદ્યબન્ધોનાં નામ મળે છે :- દોમળીયા જન્મ, ગજગતિ જન્મ, ત્રિભંગી જન્મ, સારસી જન્મ, ગીત સંપાદન. આ દરેક બન્ધનાં લક્ષણ નીચે મુજબ છે તે અભ્યાસીને ઉપયોગી નીવડશે એમ માનું છું.

૧ સારસી જન્મ

આ જન્મ હરિગીતનાં જ બંધારણનો છે એમ રા. મેઘાણીએ પ્રવેશકમાં જણાવ્યું છે તે યોગ્ય છે. આ જન્મનું બંધારણ રણપિંગણ, ભાગ પહેલામાં ૫. ૪૪ ઉપર નીચે મુજબનું મળે છે.

૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪, અને ૨૭ માત્રાએ તાલ.

નવ સાતપર ધરી સાતપર વળી પાંચ માત્રા આપ્યો, આશિરો છે ચરણ એવું સાતસીમાં ભંજુએ; ધરી ત્રણ ઉપર તો તાલ પછી ત્રણ ચાર કમથી તો ધરો, તણ જગણ જુગતે આઠ એવા તાલ પદમાં તો કરો,

નવ નવ મેરાં મેરવાની વાન રા. મેધાણીએ ત્રણ છે તેનો ઉલ્લેખ રણપિંગળમાં નથી. પણ આ જાતુ-ગીતોમાં વપરાયેલ સારસીનીયમત્તિ મેરાંતા એ મેળથી જ આવે છે તે સાચું છે.

૨ ગજગતિ છન્દ

રણપિંગળ બાત પહેલામાં ૫. ૨૫૮ ઉપર ગજગતિ છન્દ આવ્યો છે તે વણમિળ છન્દ છે. એમાં આઠ વણો અને દસ માત્રાઓ આવે છે, તે છન્દ આ જાતુગીતોમાં વપરાયેલા ગજગતિ કરતાં જુદો છે. અહીં વપરાયેલા છન્દનું બંધારણ ડિંગળ ૫. ૭૫ ઉપર મળે છે, તે નીચે મુજબ છે.

ફૂલ ચરણ આઠ

ચરણ

૧ અન્તે લગ=ફૂલ મળી ૬+૭ } ચાર ચરણનાં મોહારાં મળે
 " = " " } ચોથીનું સિંહાવયોકન
 " = " " } દરિગીનના પ્રથમ
 " = " " " } ચરણમાં આણવું.
 ૧ ચોથીનું સિંહાવયોકન ૬+૭+૧૨=૨૮ અન્તે લગ.

૬ ૬+૭+૧૨=૨૮
 ૭ ૬+૭+૧૨=૨૮
 ૮ ૬+૭+૧૨=૨૮

આમાં પહેલાં ચાર ચરણો ગજગતિનાં છે અને ત્રીજાં ચાર ચરણો દરિગીનનાં છે. તેનું ઉદાહરણ ડિંગળમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે તે વાંચવાથી જાતુ-ગીતોના છન્દ ડિંગળમાં આવેલ છન્દ સાથે એકરૂપ જ છે તે સમજાશે.

કુંભજ કદ કહેણ,
 સિવજરું સુંણ સહે,
 વહે પમ વહેણ,
 ગેરો વન ગહે.

૭૧ મહે ગેરો જેણુ વિચરે રહે રાહસ રોસમે,
 તનુદાંગ નામ કમંધ તિલુરો કરગ જેગન પ્રસમે,
 સો કુતો ગંધપ આપ વાંસવંધિએ પ્રાંકમ ધારિયા,
 વિણ રીંછ દર ના. ૧૧ બાઠાં ધણા છવ સંધારિયા.

૩ ગીત સપાખરૂં.

આ જાનતો પદ્યન્ય ડિંગળ ૫. ૧૨૨ ઉપર 'સપાખરો-સાઠ અક્ષરો' ને નામે મળે છે. તેનું લક્ષણ આમ આપ્યું છે :

૧ પાદમાં અક્ષર=૧૮ } ૨, ૪ નાં મોહારાં મળે, અન્તે
 ૨ " = ૨૪ } ગુરુલુ. સબન એ ત્રણ મળુ ન
 ૩ " = ૨૬ } આવે તો સારી.
 ૪ " = ૨૮ }

એનું ઉદાહરણ નીચે આપ્યું છે.

અંબા સત્રાયે ઉસસે તાથો સુણ વેણુ રાણુવાલા;
 વડાલા ડાહમેં ડાયો ચર્ખાં ચોલ જન
 કલેણું અધાયો લેણુ રટાં સન્નેર કાયે
 કટાં રામરે ધાયે આયો કુંભાન

'જાતુગીતો' માં આ પદ્યન્યનાં આપેલ બન્ને શાબ્દોનાં લક્ષણ ઉપર મુજબ મળી રહે છે.

૪. ત્રિભંગી છન્દ.

આ છન્દનું માપ રણપિંગળ ભા. ૧૫. ૫૩ ઉપર નીચે મુજબ આપ્યું છે.

આઠ ડગણ=૩૨ માત્રા, ૧=, ૮ ૮, ૬ યતિ તેમ
 અતે મ. આઠે ડગણમાં જમણુ ન આણવો. દરેક યતિએ
 અનુપ્રાસ. ૭, ૭, ૧૧, ૧૫, ૧૯, ૨૩, ૨૭, ૩૧, માત્રાએ
 તાલ.

ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે.

લીલાવતી તાલે, કલ રદ ધાલે.
 બહુ સભાસે, કવિજ ખરે,
 અન્તે ગુરુએમાં, જમણુ ન જોમાં.
 શ્રુતિ યતિ તેમાં, પ્રાસ કરે;
 યતિ દશને આરે, વસુલા હાડે
 રસને માથે, ખેસ બદો,
 એ જાતિત્રિભંગી, રમિબહુ રંગી
 અધિક ઉમંગી, દીક કરો.

ઋગ્વીતમાં આપેલ કાવ્ય આ માપમાં મળી રહે છે.

૫. હો યીઆ ઇન્દ

ઋગ્વીતમાં બે જાતના દોમળીઆ ઇન્દો વપરાયા છે. ‘કહે રાધા કાનને’ નામનાં કાવ્યમાં ‘ઇન્દ દોમળીઆ’ વપરાયો છે. તેનું ધરતર તપસતાં તે ગજગતિનાં છેલ્લાં ચાર ચરણો સાથે મળી રહે છે. પણ ૫. ૧૦ ઉપર ફરીથી ઇન્દ દોમળી આ વપરાયો છે તેનું બધારણ જુદું છે. તે ઇન્દ રણિગળ કાગ ૧, ૫. ૫૮ ઉપર આપેલ દુમિલા, દુમિલા કે દુમિલા ઇન્દને મળતો છે. એનું બધારણ આમ છે.

૧૦, ૮, ૧૪ થતિ=૩૨ માત્રા આઠ કચ
૩, ૭, ૧૫, ૧૯, ૨૩, ૨૭, ૩૧ માત્રાએ તાલ.

ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે.

ગણ ચોકસિયા કિંક, આઠ રગી બધી,
બત્રિશ માત્રા તો કરમે;

હા આઠ અને વળી; ચૌદ ઉપર થતિ
એમ તમેગણ કિંક ધરમે.
તજ બે માત્રા પછી શ્રુતિ શ્રુતિ ઉપર,
આઠ કરી કલ તાલ ખરે;
દુમિલા, દુમિલા, દુમિલિયા વળી
નામ ધરે કૃતિ એમ કરે.

આની સાથે ઋગ્વીતોમાં આપેલ આ ઇન્દનું લક્ષણ લગભગ મળી રહે છે.

આ ઇન્દો તરફ ખાસ લક્ષ દેરવાનું કારણ એ છે કે આ ઇન્દો મસ્તી એકાગ્રતા બળતા અને અદ્ભુતતાના કાવોને વ્યક્ત કરવામાં અસીમ સામર્થ્ય ધરાવનારા સાથે છે. આજની આપણી કવિતામાં એનો ઉપરોગ કરવાથી વૈદિષ્ય જરૂર વધશે. રાષ્ટ્રાલંકારો આ સેતીનું મુખ્ય આકર્ષણ છે અને જે ઠાઠ કવિએ આ ઇન્દો વાપરવા દોવ તેણે રાષ્ટ્રાલંકાર ઉપર પ્રભુત પડેલા જ મેગવી લેવું જોઈએ.

જેઓ કેમ?

જેઓ કેમ મને સુદ્ધર અહીં દે આશા અનેરી, નવાં
શોભીતાં સપનાં હુલાવી વરસ્યાં; નેં જોઉં તો કાંઈ ના.
આવો, મારાં ભૂલેલ પાન્ય મુજબે તું રેખા જો દાખલે
તોયે-કેદી મનોદયા પચી ગઈ હાડે, -હવે ના હકું.

‘અજ્ઞાત’

અક્ષરમૂર્તિઓને

માહિનીયંદ

પધારો સ્વચ્છન્દે અવિરત ધુમી ઘોષ કરતા,
મહાનુભાવીઓ! મન મન બનો કોટ અણતા,
તરંગો સર્જતાં, બુદ્ધ બુદ્ધ થઇ સાગર તીરે
રમતા-નર્તતા, ધૂળ રજકણો જેમ અનિલે,
મળે ના કો ઠામે ઘટિલર થવા સ્થિર, ઉડતા
પતંગો ધારીને નિજ કરમહી કદપન ગુંથી,
ધરી વાયો ભૂપે, તદ્દપિ ભૂતલાં ભાંડુગણ-ને
ઊલેખી ગત્યંતા ફલિત-પિડિતો ને અધુત-ને,

પધારો લેખોને બહુ વિધ નવા દેશપ્રિતિના
લખો હોંશે હોંશે જનસમુદ્ધમાં જોર દુદતાં,
પરંતુ આચારે લવ નહિ મુકો એ અમલમાં,
મહાપ્રેમી એવા કથમ વિસરવા આપ ગુણને?
ઝંડો તારા ઇન્દુ દિનકર પગે જ્યાં વિપતમાં
વિધી એ સન્ધાને તમ મુળ થપી, આવવરની;
વિરાટે જૂઝતી, ગહન સ્ફુરતી, સાષ્ટ્રલરનાં,
ભરી સેવા એકથે અમર રમણોએ વચનની,
પસારીને ભર્ગો નિજ અસિમને પાટ જૂમતી,
પરંતુ પૃથ્વીપે સકળ કરમે ફર્ક ચૂકતાં,
ઉડાડા ધૂટીને અવર જનતાં ચક્ષુ પૂરતા
પછી શબ્દો-સુધે લડી લડી તમે લોચ પડતા,
પધારો એવા સૌ શગદરસતા પ્રદક્ષિણાઓ!

પર્યો ખૂબ પીત્યાં હવે પ્રમણમાં, વાણીવણો તણા,
આંહી-જ્યાં જગમાંથીએ-વિતરતાં પૃથ્વી પટે વાલીયાં
મુકિત-સાગ્ય તણાં ખીજે સ્વતંત્રી, ત્યાંથી તમે એકડો
ધૂટોને મમ શબ્દ મુકન થઈને. કાર્યો મહી પાંગરે,
સુષ્ટાઓ અક્ષરોના! ત્રણ દિ મળી છૂટા થાશું અતે ગદ્યાએ,
કિંતુ ત્યાં ને કરીશું અભિનવ, ક્ષણે એ કદિ વિરમરે ના

રવીન્દ્રનાથની નવલકથાઓ

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

[અમદાવાદમાં મહેલા વાગ્યા સાહિત્ય સમિતિ દ્વારા રવાના કરાવેલ તારીખી 'વર્તમાન' જાગી, મરાઠી અને હિંદી સાહિત્યના પ્રવાહ 'નામનું' પ્રસ્તાવ પ્રગટ થયું હતું. તેમાંના 'આધુનિક' જાગી સાહિત્યનું 'વિદ્યાર્ણવ' નામના લેખમાંથી આ વિષયે લેખ છે. 1.]

અં કીમની ઉત્તરવરણમાં રવીન્દ્રનાથે કવિતાઓ લખવાનું શરૂ કરી દીધું હતું, અને બંધીમ સાથેની પહેલી મુલાકાતનું વર્ણન પણ એમણે એમની જીવનકથામાં આલેખ્યું છે. રવીન્દ્રનાથ પ્રધાનતઃ કવિ છે. કવિતા લેખન એ જ એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. જ્યાં એમણે નવલકથાઓ, નાટકો અને ટૂંકી વાર્તાઓ પણ એટલાં જ્યાં લખ્યાં છે, અને એવાં સરસ અને સુંદર લખ્યાં છે કે એ એક એક પ્રવૃત્તિ પણ કાલ હિમ્મત કાઢિના લેખકની કક્ષાને જેમ આપી શકે.

બંધીમ પછી ચારેકેક નવલકથાઓનો જે બરમાલો આપી રહ્યો હતો, એમાં તેવારે 'રાજર્ષિ' લખીને રવીન્દ્રનાથે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એમણે એક નવું જ તરફ દાખલ કર્યું. પોતે પ્રધાનતઃ કવિ અને તેમાં થે મુખ્યતઃ કાવ્યકવિ (Lyricist) રહ્યા, એટલે એમની નવલકથામાં પણ આ તરફે પ્રવેશ કર્યો. જો કે શરૂઆતની એમની જે નવલકથાઓ 'રાજર્ષિ' અને 'એક સદુચ્ચરિત્ર દલ' માં એમની નવલકથા-લેખનની શરૂઆત દોર્લ પ્રવર્તિત મુલાકાતનું પ્રાથમ્ય વિશેષ જોવા મળે છે, અને એમનું વિશેષતઃ જોડાએ એવું પ્રગટ થયું નથી.

નવલકથા એ પ્રકારની હોય છે કેટલીક નવલકથાની ધરનામૂંચણી અને રચનાસીધા જ એવાં મનોહર હોય છે કે તેમાંથી જ આપણી રમણીય સંતોષાઈ જાય છે. કેટલીક સુંદર રીતે ગૂંથાયેલી વાર્તા જ એટલી સરસ હોય છે કે તાજ સાદી રીતે કહી જાય તો તે તેમાંથી રસનિષ્પત્તિ થાય આવી વાર્તાના રસને આપણે કથા-રસ કહી શકીએ. પણ વાર્તામાં આ રચનાનું ઉપરાંત એક બીજી વસ્તુ પણ હોય છે. એમાં પાત્રોનું જે મારિતલેખન કરવામાં આવે છે, તેના પ્રત્યેક અંગમાં કાવ્યરસ મારે ખૂબ અવસર હોય છે, અને એ રસ જાવાડાવવાના રસના જેવો હોય છે બીજા પ્રકારની નવલકથામાં આ કાવ્યરસ જ પ્રધાન હોય છે.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથાઓમાં પણ કથારસ કરતાં કાવ્યરસ જ પ્રધાન હોય છે. એમની નવલકથાઓમાં ધરના ખૂબ વિશ્વ દેવ છે. એમની મોટી મોટી નવલકથાઓની વાતો પણ ખૂબ દૃઢમાં કહી શકાય એવી હોય છે. કથારસ કાલ બીજા લેખક પાસે એ વસ્તુ મળે તેના

તો તે દુઃખી વાર્તા સિવાય બીજી કશું લખી જ ન શકત. 'તૌકાડુબી' માં લગભગ ચારસો પાનાનો વિસ્તાર એમણે કર્યો છે. છતાં વાત જોવા જમણે તો ફરલી છે? પણ એમની નવલકથાની વિશેષતા એ છે, કે પોતે જે પાત્રો દ્વારા કથાગૂંથણી કરે છે તેમના અંતરમાં માલીરહેલી પ્રવૃત્તિ-ને અને એમના જીવનમાં ન્યાં ન્યાં બાવરંસનો સંચાર થઇ શકે એવા પ્રસંગો હોય તેને તેઓ કુશળતાપૂર્વક શોધી કાઢે છે, અને તેને જ સ્પષ્ટ અને પુષ્ટ કરવામાં પોતાની સક્રિય વાપરે છે. પણ આનો અર્થ એવો તો નથી જ કે એમની વાતોમાં ઘટનાની ગૂંથણીમાં કોઇ ભવનું નૈપુણ્ય કે સૌખ્ય થી હોતું તે તો હોય છે જ, પણ અહીં હું જે કહેવા માગું છું તે એ કે એમની નવલકથાઓમાં જે પ્રધાન વસ્તુ છે, તે વાતોનું સૌખ્ય નથી, પણ તેના અંગે અંગમાં જે બાવરંસ સીએ હોય છે તે છે.

એમની પહેલી જ નવલકથાની ઉત્પત્તિ દુઃખો-કેવી કાવ્યમય છે! એમને એક દિવસ રવાન આનું, "રવળમાં મેં તો પુ કે કોઇ એક મંદિરના પત્રચિત્તો ઉપર બહિર્ના રત્નચિત્ત નોંધને એક બાસિકા અર્થન કરી પુ બાકીયતા મદિત પંતાના બાજે પડે છે: બાપુ, આ મું! આ તો ભોડી છે!" બાસિકાની આ મનરતાથી પિત્રને અંતરમાં તો દુઃખ થયું. છતાં તેણે ઉપરથી કોષધને રોંગ કરી તેમ તેમ તેના પ્રભને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હું બચી ગયો કે તરત જ મને સામું કે આ મને રવળમાં મળેલી જાતો છે."

આમાંથી 'સાલગિ' ની ઉત્પત્તિ યમ. મંદિરના પત્રચિત્તો ઉપર ભોડીના જાંઘા જોઇ બાસિકાના મનમાં જે ભવ અને ક્ષેપલ જાણે તેના પરિણામે ગોવિંદમા-લિંકમાં અંતરમાં જે આંધાત સાચો તેને પરિણિતએ પહોંચાડવામાં જ 'સાલગિ' નું પાત્રાવેબન સમાધિ ભવ છે, એ જ એનો વિવર છે. બહુ બહુ તો આ વિષયને એક કથાકાન્ધ તરીકે લખી રાકાય, એમ આપણને લાગે. પણ એમને એ મળી શકેલી સાચી અને પેઠા પ્રતિ-

દાસ કોંગો વાણી દઇ ગોવિંદ માણિકયા મનોભાવ અને તેની લગતાનો કમિત્ત વિકાસ. બનાવનાં એમણે આખી નવલકથા લખી.

આમ એમની પ્રથમ જ નવલકથામાં જે તરત આપણે બીજા રૂપે જોઇએ છીએ તેનો ધમિ ધમિ વિકાસ થતો આપણે એમની બીજી નવલકથાઓમાં જોઇએ છીએ. એ વિકાસની રાશ્યાન 'નથ નીડ' ને થઇ છે અને 'સોખરે બાલી' માં અને 'તૌકાડુબી' માં તે વધારે પુષ્ટ થઇ છે. પણ તેનો પરિપૂર્ણ વિકાસ તો 'ગોરા' માં અને 'ધરે બાણરે' માં જોવા મળે છે. પોતાનાં પાત્રોનાં અંતરના મથીરામ પ્રદેશમાં ગાંધી તેની એક એક મદમ લાગણી સતતક કમલની ખોંબી-ઓની માફ વાયક સમસ એકેએકે જોલી બતાવવી. તેનું સંપૂર્ણ માધુર્ય ભક્ત્ય કરતું એ રત્ન-જવાયી કવિ-પ્રતિભાને રાકવ બન્યું છે અને એ જ એમની અનુપમ સક્રિય છે પોતાનાં કાવ્યોમાં અંતરના કોમ-બુને નવાન કરી એમણે બંગાળને મુગ્ધ કર્યું હતું. હવે એ જ સક્રિય એમણે પોતાની નવલકથામાં પ્રેરી. એમને પોતાનો એ સક્રિયનો અપાસ 'નથ નીડ', 'સોખરે બાલી' અને 'તૌકાડુબી' માં આપ્યો. પછી એમણે એની જગ્યા પ નદીક સક્રિય અંપૂર્ણ રીતે વાપરી 'ગોરા' માં અને 'ધરે બાણરે' માં 'સોમાજેશ' અને 'કોપે કવિતા' માં પણ એ જ સક્રિયને વધારે વિકાસ થયેનો જોઇ મળે છે. અને ત્યાર પછી લખાયેલી 'દુઃખ ભોળ' અને 'ચાર અંધાવ માં' તો આ બાવરંસ જ એણે પ્રધાન જતી ભવ છે જે નો કોષને એ વારો કરી સંભળાવવી હોય તો મુખેથી પડે છે. તમે મને તેરંક પ્રવત્ત કરો પણ એની નિષ્કળતા જ મળે છે અને તાજેતરમાં પ્રમિદ થયેલ 'માત્રંચ' માં પણ કથાસર તકન નાજુ જ છે.

આમ કથાકાન્ધ અને ઘટના-વૈચિત્ર્ય એ એમની નવલકથાનું પ્રધાન અંગ નથી. એટલે પછી એમની નવલકથાઓમાં માધુર્યની બીજી પણ દોડી નથી. ચારમે પાનાની 'ધરે-બાણરે' માં માન્યમ કેટલાં? - વિમલ!

નિષ્પિન્ન, સંદીપ, મારટર મહાય અને અમુદ્ય, ઉપરાંત ઘરમાં રહેલી નિષ્પિન્નની બે બાબીઓ અને બે નોકર. અંગ્રેજીમાં તો એમણે એક જ બાબીની ચલાવી લીધું છે. 'અમુદ્ય' માં કેટલાં? 'બે બહેનો' માં કેટલાં? 'નોકરુઓ' માં બે કેટલાં? એમની મોંઝામાં મોટી નવલકથા 'ગેરા.' તેમાં બે કેટલાં? વિગતો એમની નવલકથામાં કામ ચમકાવે એવા વિચમચકારક બનાવ પણ બનતો નથી. કાપની ધમાક કે ઉતારણ પણ હોતી નથી અને 'જેમરે કવિતા' અને 'ગેરા' માં તો કેટલીક વાર બે પાંચાની વાતચીત એ જ મુખ્ય બનાવ બની રહે છે. આમ છતાં એમની નવલકથામાં રસે કામ રહે છે, એનું કારણ એ છે કે એઓ જે રસની સંપૃષ્ટ કરે છે, તેનો આધાર ઘટના ઉપર નથી હોતો.

આમ એમની નવલકથા ઘટનાની પટોપટી મુકત છે. ઘટનાના ઘટાટાપણ મુકત નવલકથાએતો પણ એક વર્ગ હોય છે. જેમકે માંસ પૃથક્કરણભરી નવલકથા, પણ સ્વિદનાભરી નવલકથામાં આપણે જેવા પાત્રોએ છોએ તે મનસ પૃથક્કરણ પણ નથી. કેમકે મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આ પાંચાનાં બનવું વિશ્લેષણ કરતો હોય એવું અર્થ નથી. અર્થ તો જે વિશ્લેષણ છે, તે કવિનું હૃદય છે. એટલે એને તો હૃદય હોય તો બાવ વિશ્લેષણ કહો અથવા અંતરવિશ્લેષણ કહો. અર્થ તો પાત્રોનાં મન પાંચાની સામે ખડા થઈ જાય છે અને પોતાની જાન શ્રોતાને કહે છે. આ આકેશગર માનનાં 'મોડાં રિધ્ધ' માં 'પ્રિયદ, ધોલી વાતાં' 'પ્રસ હોઅ' માં જેમ મુદામુની જેમકે દારિદ્ર્યગ્રસ્તકમના ગેડ ઉપર બેઠેલી પોતાની મુદામી સંલગ્ના શ્રોતાને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે છે. અથવા 'સુધિત પાપણ' ની હાલજી જેમ શ્રીને લાચાર બનાવી પોતાના અંતરમાં જેમી લે છે, તેમ એમની દરેક પાંચાની કથા વાચકને પોતાની ભાગમાં સંપડતી લે છે. 'ધરે ખાકરે' માં નિષ્પિન્ન, સંદીપ અને સોપી વિશેષ વિચમચકા અંતરનો વસેચક એમણે જે ચક્રમચાવી, તેના હૃદયની પાંદડીએ પાંદડી ઉઠેલીને વાચકો સમઢા રજૂ કર્યો છે, તે પાંચાં આપણા મનમાં જે ઉત્સુકતા જાગે છે, તે કાલ પણ મુદામની રસમચ

નવલકથા વાંચતાં ઉત્પન્ન થતી ઉત્સુકતા કરતાં વેશ પણ ઓછી હોય છે, એજ મતે નથી કામનું. સામાન્ય નવલકથાઓમાં બહારની ઘટનાઓના આવલ પ્રત્યાધાનને લેધે આ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે એમની નવલકથામાં અંતરના ભાવોના આધાન પ્રત્યાધાનને લેધે એ ઉત્પન્ન થાય છે. નવલકથાનું કાર્પ વાચકના અંતરમાં ઉત્સુકતા જગાડી તેને 'સંતોષવા' છે, અને આ કાર્પ એઓ કેવળ અથવા પ્રધાનતઃ પોતાનાં પાત્રોના મનોભાગમાં થતા હોય અને પરિવર્તન-કાર, તેમનાં મનોમંથનનાં વાદન ચિત્રાકાર સાથે છે. એ જ એમની વિશેષતા છે.

આ રીતે એનાં આપણને કામનંધ છે, કે રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં કથાકથા એ કેવળ લાંબિનર છે. એને રસમચકારથી પુરૂ કરી, ચાંસડીથી મઢી મુશોભિત બનાવવા માટે એઓ જે મંચાલો વાપરે છે, તે ખૂબ વિવિધ હોય છે. એમાં રાગકથુ, ધર્મ, સમાજ વગેરે અનેક પ્રત્યેની ચર્ચા આવી જાય છે પણ એ પણ મુખ્ય વસ્તુ નથી હોતી. એમની નવલકથાનું કાર્પ વસ્તુ તો બાવ જ હોય છે. તે જ એમની નવલકથાનો આત્મા હોય છે. આથી એમની નવલકથામાં ચર્ચાવેશ પ્રત્યેતો અથવા તે ચર્ચાને એજે બંધન ધમેલા કાલ અલિગ્રામાં કેલ મદત્ત આપે છે, ત્યારે તે કવિને બાં અન્યાય કરે છે. બાવ બંધન કરવામાં જેમ કથાકથુ સાધન રૂપ થાય છે, તેમ આ વિવિધ પ્રત્યેતી ચર્ચા પણ બાંને પરિચુત અને સુરખર કંઠાનું સંપન બાવ જ છે, એ સમજવાની જરૂર છે. મનપ્રચાર એ કાર્પ નવલકથાનું કાર્પ હોવું નથી, તેનું લક્ષ તો હોય છે રસનિષ્પાદન, અને એ રસનિષ્પાદનને મિત્ર કરવા માટે જે તારિક્ક ચર્ચાની પણ જરૂર હોય તો તે નવલકથામાં જરૂર રચાવ પામે, રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં જે જે તારિક્ક ચર્ચાઓ છે, તે ચર્ચા કરવા ખાતર નાખેલી છે, એમ નથી, પણ નવલકથાના વસ્તુના વિષમ માટે એ આરમ્ભ દત્તી માટે જ નાખેલી છે. 'ધરે ખાકરે' માં 'ગેરા'માં ચર્ચાઓના પાર નથી. 'ગેરા'માં કાલ પણ બીજું જાત ગેરાને મળે છે એટલે ચર્ચા નાં રાં થાય છે, આમ છતાં એમની એક

પણ ચર્ચા અર્વાતર નથી. પ્રત્યેક ચર્ચાને રસપુષ્ટિની યોજનામાં નિશ્ચિત સ્થાન છે. 'ધરે આધરે'માં રાજકારણ સંબંધે ચર્ચા છે. એમાં નિખલો કે તેના મારદર મચાવતો મત એ રવીન્દ્રનાથનો મત છે, અથવા સંદીપનો મત એ રવીન્દ્રનાથનો મત છે, એમ કહેવું અથવા રવીન્દ્રનાથનો હેતુ સંદીપને જોડો કારી નિખિલને સાચો કાવવાનો છે એમ કહેવું-એ બંને વસ્તુ જોડી છે, બેઢી છે. એમણે જે કાંઈ ચર્ચા કરી છે તે એ નવલકથાના વિકાસને અંગે અત્યાવરણક હતી. સંદીપ અને નિખિલ વચ્ચે-રાજકારણ સંબંધે જે મતભેદ છે તે વાર્તાના રસને ડગલે ને પગલે પુષ્ટ કરતો જાય છે, વાર્તાને વિશ્વસાવનો જાય છે અને ત્યાં જેટલી જરૂર હોય તેટલો જ તે વ્યક્ત થાય છે. ક્યાંય આપણને એમ નથી લાગતું કે અહીં લેખક મારી મચીને કે મારી કોઈને ચર્ચા પુસાડી દીધી છે. એ ચર્ચા-પણ વસ્તુ-પોષ્ટ-નું જ એક અંગ છે. એ ચર્ચા કાઢી નાખો તો વાર્તા પાંચગા થઈ જાય. એમની નવલકથામાંની તાર્કિક ચર્ચાને અને તેમાં વ્યક્ત થતા અભિપ્રાયને ઉદ્દેશી જીભ ચપેલી ચર્ચાને અંગે હમણાં સવા વસ પહેલાં એમણે જે એક લેખ લખ્યો હતો તેમાંથી નીચેનો ભાગ હું ઉતારું છું:

"બીજી એક ચર્ચા એ છે કે વાર્તાના પ્રસંગોમાં વિશ્વવકારી પ્રવૃત્તિ સંબંધી મન પાત્રને મોટે પ્રયત્ન થાય છે. વાર્તામાં ક્યાંય કોઈ પણ જાનનો મત હોત જ નહિ, તો વાર્તાની બધી નકામી થઈ જાય. એમ માની લેવું જોઈએ કે જો એમણે છે, તેમના ચરિત્રના સમર્થન માટે એ મંતો મૂકેલાં છે. કોઈને જે એવો વહેમ હોય કે એ મંતોમાંના કોઈ કોઈ મત સાથે મારો મત મળતો આવે છે, તો હું કહીશ, 'એ વાત જોડી હોય કે ખરી હોય, એથી વાર્તામાં એનું મહત્તર વધારા-વધવાનું નથી, કોઈ મત પ્રમદ કરવાથી પાત્રોના ચરિત્ર-

ને હાનિ પહોંચતી હોય તો જ તે હોય ગણાય."

—આર અખ્યાય' સંબંધે પુલાસી.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથા વિષે બીજી એક બે વાતો નોંધવાની જરૂર લાગે છે. એક તો એ કે સ્ત્રીમતી નવલકથાનાં પાત્રો મોટે ભાગે સુચિત્તિ અને સંપન્ન હોય છે. અને એમના જીવનમાં કાંઈ વૈવિધ્ય અને રોમાંચકારી પ્રસંગો હોતાં નથી, જતાં એઓ સુંદર નવલકથાઓ લખી શક્યા છે. પણ આઠી તો મારે એક બીજી જ વાત કહીની છે. એમને પોતાની નવલકથામાં જે સજ્જતા મળી છે, તેમાં એમણે સમાજના જે ઘરનાં પાંચે લીધાં છે તેના પણ ભાગ છે. એમણે પોતે સમાજનો ઉપસો ઘર જ બેસેલો છે. એ લોકોના આચાર વિચાર, ભાવના, આકાંક્ષા બધું એમને સુપરિચિત છે. એ લોકોની ઝીણામાં ઝીણી રેવા અને આસિયતો એમને લાગીતી છે. આને લીધે જ એમને એ પાત્રોના સર્જનમાં આટલી સજ્જતા મળી છે. એટલે કે લેખકે જે જીવન જોયું હોય છે, તે જ તે સુંદર રીતે આલેખી શકે છે, અને તેમાં જ તે કલાસર્જન કરી શકે છે. આને રવીન્દ્રનાથને હલકા વર્ગના પાંચે લોકો લખવાનું કહેવામાં આવે તો તેઓને આટલી સજ્જતા ન જ મળે. કારણ એમને એ વર્ગના જીવનનો પરિચય નથી. એ જ રીતે જે લેખકને માત્ર મધ્યમ વર્ગનો જ પરિચય છે, તેને હલકા કે ઉપકા વર્ગ વિશે લખવા જોડે તો જરૂર જૂલ કરે અને પોતાની કમને વેચી મારે. એ વિશે મને શંકા નથી. રવીન્દ્રનાથે હલકા વર્ગનું જીવન જેટલું જોયું છે, તેટલું તેમણે પોતાની દ્રષ્ટી વાર્તાઓમાં અને નવલકથામાં તથા કાવ્યોમાં પણ રજૂ કર્યું છે. પણ તે ખૂબ પરિમિત પ્રમાણમાં. અને મારે જ તે સજ્જ અસરકારક અને સુંદર રીતે સાહિત્ય-સર્જનમાં એ વસ્તુનું મહત્તર કારણ છે, અને હમણાં સર્જનની ગાત્રમાં કંઈક કરમાઈ કરમાવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે. એટલે આ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન દોરવું મેં હિમિત પાડ્યું છે.

પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

શ્રી. ભોળીલાલ ગાંધી

સાહિત્ય અને કલાનાં ક્ષેત્રોમાં પણ આજે તો પ્રગતિશીલતાનો પોષક ભૂમિ છે. પ્રત્યાષાતી તરવો સાથે જેહાદ જમાવવા અખિલ હિન્દ પ્રગતિશીલ લેખકમંડળની રચાવના ચર્ચ ચૂકી છે અને ત્યાર બાદ પ્રાતિક્રમંડળો પણ સ્થાપ્યા છે. આ બંધાં મંડળો જુધારગુણ રીતે કદાચ એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં નહિ પણ હોય, એમાં નોંધાયેલાં, સૌ સાહિત્યકો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સાથે જોડેલાં નહિ પણ પહેલું; - અને હતાં. 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય'ની તરફ દૃષ્ટિ કરનાર આ સૌ મંડળો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક એવી વિચારની સમાનતા છે જ કે જેને કારણે સાહિત્ય જેવા પોતા ગણાતા ક્ષેત્રમાં પંચ ચોક્કસ નોખા પ્રવાહ ચાલુ થયેલા દેખાય છે આ નવા પ્રવાહ જૂના કરતાં કુપાં અને કેવી રીતે જુદા પડે છે એ જોડું અને સમજવું એટલે સાહિત્યમાં પ્રગતિશીલતાની આવશ્યકતા લગભગ સ્વીકારેલા બરાબર જ છે.

સૌથી પ્રથમ તો, કેટલાક સાહિત્યકારોએ એક એવા ખ્યાલ છે કે, 'સાહિત્ય તો પ્રગતિશીલ જ હોય. સાહિત્યની અંદર જ પ્રગતિનાં તરવો સમાધિ ભૂય છે.' પછી અને 'પ્રગતિશીલ' એવું કહેવાની જરૂર નથી. એમ કહેવાથી એકનો એક આવ નક્કારી રીતે મેનડાય તો છે જ પણ એથી સાહિત્યની જે 'સદા પ્રતિષ્ઠા' છે તેને પણ ઘોખો પહોંચે કે, કેમકે જેનો સત્તાવ જ પ્રગતિશીલતાનો છે તેને વિશે પ્રત્યાષાતી યત્નાવણી આપેલા જ મપમાનકારક છે.

આ મતજ્વની પાછળ દલીલ એ હોઈ શકે કે, 'સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ નથી. અને જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે એટલે પ્રતિબિંબ પણ તેવું જ હોવા સર્જાઈ છે.' આ દલીલમાં એક ભારે નબરચૂક થાય છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચાવું જરૂરી છે કે, જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે 'એમ કહેવું એ સત્ય છે પણ એનો અર્થ એ છે કે, જીવન એ તો એક સંઘામ છે. અધઝામણીમાંથી એ આગળ ધપે છે. અને જે ને પ્રગતિશીલ જણાવે, ના છે તેઓ પ્રત્યાષાતી તરવોને દબાવી દઈ આખરે તો વિજયી નીચડે છે તે એ રીતે જીવનની પ્રગતિ દરહમણે યથા જ કરે છે. - આ અર્થમાં એ સાચું છે. પરંતુ આની અંદર ને એક દલીલકત રહેલી છે તે જૂની નહિ જઈ શકાય કે, જીવન તો પ્રગતિશીલ નહિ પ્રત્યાષાતી તરવો થી અગ્રેણું છે. અને વચ્ચે નિરંતર સંઘામ ચાલ્યા જ કરે છે. એક

બીજાને મદદત કરવા થયે છે. આખરે બંને પ્રગતિને જ વિનય થવાનો હોય પરંતુ એવા ધણક પ્રસંગો ઉપરિચિત થાય છે બ્યારે પ્રત્યાષાતી તરવો પશુ પોતાનું નેર જમાવે છે અને અમુક સમય પૂરતાં પણ ફારી જાય છે. આથી પરિસ્થિતિ થતાં પ્રગતિશીલ તરવોએ જાણત બની વધારે બીજા સંભ્રમ એકવાનો રહે છે અને એ 'વખતે જીવનનાં એક એક ક્ષેત્રમાં Workers of the Revolution Unite ની દાક્ષ પડે છે. એ દાક્ષને માન્ય કરી ને જંપલાવે છે તે જ પ્રગતિશીલતાની પદવી પામે છે અને તે જ આખરે જીવનને અધિકારી રે છે।

એટલે કે, 'હે એવું પ્રતિબિમ્બ' એટલું જ સાદિત્યનું કંઈ જ નથી. કેમકે તો તો પછી જીવનમાં-જીવનમાં પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાષાતી બંને તરવો, બંને બળો છે. બંને વાસ્તવિક છે. આ બંને વાસ્તવિકતાનું સાત, પ્રતિબિમ્બ બનીને જ સંતોષ માનવાનું સાદિત્ય માટે રહે છે. પણ આપણે તો એવું તેમ એ બે જાણો વચ્ચે સતત સંભ્રમ ચામે છે, એ સૌથી મોટી વારત-પિશ્તા છે. એ વખતે બધાં પ્રગતિશીલ બળોએ પોતાનો દિક્ષો પ્રગતિની જત માટે જ આપવાનો એક સહજ ધર્મ બને છે. સાદિત્ય-પ્રગતિશીલ સાદિત્ય તરત્તની જેમ (એટલે 'જેમ ની જેમ જ ને ?) કિવારે બિમ્બ બિમ્બ પોતાનો-પ્રગતિનો વિનાશ થી રીતે નોંધે રહે! અથવા તદ્દથ આલેખનો કરી થી રીતે ચૂપચી પકડી રહે? સહજ રીતે જ તેણે તેનો સ્વાભાવિક પંથ-પ્રગતિશીલ તરવોની જીતનો પક્ષ-ચીકારવો જ નોંધ્યો. એટલે એણે વાસ્તવિકતાનું કેવળ પ્રતિબિમ્બ બનવા ઉપરાંત, બે વાસ્તવિકતાઓ પોતાની પક્ષ દમની વાસ્તવિકતાનો ખુરદે ખુરદે ચીકાર કરી લેવો નોંધ્યો. આમ, સાદિત્યે માત્ર 'હે તેવું પ્રતિબિમ્બ' નહિ પણ 'પ્રગતિશીલ તરવોને બહાવવાનું સખળ વાહન' બનવું નોંધ્યો. શ્રી. રમણલાલ 'વે દમણ' કહે છે કે, "પ્રગતિવાદી ઘણી વખત ક્રાંતિવાદી બની જાય છે. ક્રાંતિ-મિત્ર-daily તો બને જ છે."

આટલું સીધારી લીધા પછી પણ એક સમાવજ

પ્રશ્ન તો રહે જ છે કે, જીવનમાં-જીવનમાં પ્રગતિશીલ તરવો ક્યાં અને પ્રત્યાષાતી તરવો ક્યાં? તમે જેને પ્રગતિ કહો છે તેને જ બીજો પ્રત્યાષાત કહેશે તો! એક દિવસ તમે જ જોને પ્રગતિ કહેતા હતા તેને જ આજે પ્રત્યાષાત કહેતા થયા હો તો? અને આ પ્રશ્નોનો જવાબ દુનિયાનો ઇતિહાસનો, માનવપ્રગતિના ઇતિહાસનો મર્મ સમજવાની સાથે જ મળી રહે છે. પ્રગતિનો અર્થ જ એ છે કે 'આજના' - 'આજે આજે' એટલે ગણકાસ કરતાં આજે અને, આજે કરતાં આવતી કાલે-આપણે, આજના થયા હોયએ તો જરૂર ગણકાસ એ 'પાછળ' જ ગણાય અને 'આજે' જે માણસ 'પાછળ' જવાની વાત કરે અથવા છીએ ત્યાં જ થોભી જવાની વાત કરે તો જરૂર તે પ્રગતિશીલ અથવા પ્રત્યાષાતી ગણાય. એક રીતે તો, - 'આજની દિશ્વે' તો 'ગણકાસ' હમેશાં જ 'પાછળ' છે, પણ એમ છતાં, 'ગણકાસની દિશ્વે' 'મધ્યકાસ' કાંઈ પાછળ ન હતી. હા, બે 'ગણકાસે' પણ 'આજના જવાની વાત' ન કરી હોય અને 'પાછળ જવાની' એટલે 'થવા પરમ દિવસ'ની વાત જ થયે રૂબી હોય તો તે 'ગણકાસ'ની દિશ્વે પણ 'પ્રત્યાષાતી' જ ગણાય. એટલે કે માનવ પ્રગતિ જેટલી હદે આજે આપી પહોંચી છે તેને આજે બહાવનાર બધાં તરવો, બધાં બળો પ્રગતિશીલ ગણાય; બ્યારે, એની પ્રગતિનાં ચક્ર બિંબો ફેરવવા મથનાર અથવા છે ત્યાં જ થાંભલી દેવાની મૂર્ખ કક્ષના કરનાર પ્રત્યાષાતી ગણાય. એટલે, દરેક યુગમાં, દર સૈકામાં, દર દશકામાં, દર સાલ અને બહુ જ સદ્મરનીને વિચાર કરીએ તો દરેક જગ્યાએ, દરેક જગ્યામાં જેમ જેમ 'પ્રગતિ' થતી જાય તેમ તેમ સાદિત્ય પણ વિકાસ પામતું જાય-પ્રગતિશીલ સાદિત્યની મર્યાદા પણ બદલાતી જાય. ખત, જેમ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમ સાદિત્યની વાતમાં પણ આખા એક દાયકાને અથવા એક પચીસીને બનુપ થાય અને જીવનના ચાર-તેરી એક માર્ગો જરૂર આપી શકાય એ મર્યાદા કેવી હોવી નોંધ્યો? પ્રગતિના પ્રકોશ

સમાજનાર બાજે છે કે 'ને છે' એમથી 'નવું' જન્મે છે. આ આખી Dialectical Process છે એટલે એક જ જગાનામાં, એક જ સુખ કે દુઃખમાં 'તદન પ્રત્યાધાતી' થી માફી 'અતિ હઠાન પ્રગતિશીલ' વિચારો અને પ્રતિઓ પ્રવર્તે છે. તે કે, આખા જોઈ ગયા તેજ નિયમ અનુસાર એ 'તદન પ્રત્યાધાતી' અને 'અતિ હઠાન પ્રગતિશીલ' માં ધણ ફેર થતો જ રહે છે. આજનું 'તદન પ્રત્યાધાતી' ગાંધી કહે 'તદન' વિનાનું, હવે અને આજનું 'અતિ હઠાન' એક આધ્યાત્મ પ્રગતિશીલ તરફ આવતી કામે લેવાવા માંડે. છતાં કાંઈ પણ એક સીધાથી સીધા સમાજમાં, એટલું તો નીકી જ છે કે, જેને બંને 'એક્સ-Extremes-કહેવાય છે એવું' તો હશે જ. આ સ્થિતિમાં બીજે છેડા અતિ ઉદ્દેશ-ultra extreme-વારો કે પ્રગતિઓને જ માત્ર 'પ્રગતિશીલ' તરીકે ઓળખવારો અને બીજા બધાને 'પ્રત્યાધાતી' કહી ફેંકી દેવારો એક વિચારકથા હોય છે આમાં Dialectical Process ની, અવગણના છે. અને એથી એ સંઘ મમે તેટલો નેજરની અને તીવ્રથી હુદિ તથા શક્તિવાળો હોય, તેના વિચરો મમે તેટલા પ્રગતિશીલ હોય છતાં તેજ પ્રગતિને ગૂંચળાવી નાખવાર નીવડવાનો કથ રહે છે. એટલે પ્રગતિના પુરસ્કારોએ, સમમ સામાજિક, જોગની અત્યંત તીવ્રપૂર્વક તુલના કરી લઈને જ ગતિમાન થવું જોઈએ. કે જેને પરિણામે, પ્રગતિશીલ તરીકે સિદ્ધ થઈ યજ ચૂકેમાં છતાં, પ્રગતિપ્રેમી અને જગતમાં પ્રગતિની શરૂઆત રહેતી છે તે અર્થ જોગને વિશેષ ૧ જગા દેતાં તેમને એક દિશાએ મુકકાર અને જમાવટ થાય. અને જેઓ સવંતર પ્રત્યાધાતી જ છે, બંને જેમ '૧ પરિવર્તની, શકવતા નથી' તેમાં જોગને ઊંચ દિશાએ, પ્રગતિશીલ જોગથી અમમ પાડી ધકેલી માં જોમએ: જોથી તેમની સ્થુપિત હાવા પેમાં અર્ધવક્ર અર્ધવક્ર ૧ પ્રગતિશીલ બજે કે તરફે હિપર પડવા મામે આ 'દૂર પાડીને જમાવટ, કરવાની કિયા' crystallization ની કિયા. પ્રગતિ એક મદાન

ચાવી સમજાન છે-શું સમાજમાં કે શું સાહિત્યમાં સમાજમાં મમે તેટલા મતભેદો, વિચારભેદો, હોવા છતાં આ પ્રક્રિયા (Process) શક્ય છે. અલબત્ત, ભેદો જેમ વધારે શુદ્ધ હોય તેમ એ કાર્ય વધારે મુશ્કેલ અને ધીમું બને છે. પરંતુ તીવ્રથી દષ્ટિ બને તીવ્ર શુદ્ધિશાળી સમાજનેતા જેમ અધ્યતનપૂર્વક એ કાર્ય પાર પાડી બાપ છે તેવું જ સાહિત્ય જીવન માં પણ શક્ય છે જ છે. કેમકે - આખરે તો 'પ્રગતિ' એજ માનવરચાય છે: 'પરંતુ' એ માતર રચાય છે' એમ કહી એને મારે પ્રગતિશીલ ન થવાની ભૂલ તો આપવાથી ન જ થાય.)

આપણા સાહિત્યમાં આપણે આજે અનેક પ્રવાહો વહેતાં જોઈએ છીએ. તે કે એ બધા પ્રવાહો દહ બધુ આજા છે કેટલાક તો છીજા પશુ છે. છતાં આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં જે પ્રવાહો ગતિમાન થયા છે તેનાથી છે જ અધિક આપણું સાહિત્ય ન જ રહી શકે, એ સ્વાભાવિક છે.

વિશ્વસાહિત્યમાં જે ત્રણ નવા પ્રવાહો દ્રશ્યમાન થાય છે તે- 'સોવિયેટ મિટરેયર', 'પ્રોપ્રિયેટ મિટરેયર' (અમછપી સાહિત્ય) તથા 'મેટ મિટરેયર' (ઉદ્દેશ સાહિત્ય). આ ત્રણે મિત્ર-મિત્ર છે. ત્રણેની વિશેષતાઓ છે. આ ત્રણે પ્રવાહો પ્રગતિશીલ પ્રવાહો છે. પરંતુ આ ત્રણે પ્રવાહો, માકસાદી દિશાથી માંથી જન્મેલા છે. આ ત્રણે સાહિત્યને પાળે વંશદષ્ટિ છે. ત્રણે અમછપીએવી કાલિ-સાથે સંધિ સંબંધ છે. પરંતુ આ ત્રણેમાં જેને સમાવેશ ન થતો હોય તેવું, આ ત્રણે પ્રવાહોથી અત્યંત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય હોય શકે છે, દરેક દેશમાં હોય છે. આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય એટલે થીન રમણશાસ વસંતશાસ દેશાઈ કહે છે તેવું- 'જે સાહિત્યનું ચાલુ આપણને પ્રગતિના તરફે તરફે અભિપ્રાય કરે, પ્રગતિ સાધવાનું મંજબ આપે, અને આપણા મનુષ્યનો બીજવો એવો કાર્યકરનિ ઉત્પન્ન કરે તો એનું વસ્તુ પ્રગતિશીલ કહી શકાય.'

આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય કાનિદાની સાહિત્યનિરોધ

નથી હોતું. દુશ્મન નથી હોતું. ઊંચકું પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ક્રાંતિધારી સાહિત્ય તરફ મોટી દૃષ્ટિથી જોતું હોય છે. પુરોષના સાહિત્યના ક્રાંતિદાસમાં આરો નો એવું બની રહ્યું છે કે મહા કાવ્યના પ્રગતિશીલ સેખરો આજે બુદ્ધિ-પુરુષો 'સેક્ટ સેક્ટર'ના પુરસ્કારોથી બની ચૂક્યા છે. અને આ પરિવર્તન સ્વચ્છ છે. પ્રગતિનું આ રાજા-નિક ભાષણ છે. પ્રગતિશીલ સેખરો જ્યારે સમજનાં બોલોની-પરસ્પરની અવગમણોની નિરીક્ષા કરી એમાંથી જીવનને બહાર, મનુષ્યજાતને બહાર એવાં બોલોની સીધી તરફધારી કરવા લાગે છે ત્યારે વર્તમાન એનામાં આપોઆપ ભૂત ધાપ છે અને ત્યાર પછીનું એમનું સાહિત્ય કેવળ માનવજાતની બાતલાચણું (chatterbox-હાર્ડવેર) મરી જઈ વર્ગ દૃષ્ટિની 'મોડીએ ચરણું' 'સેક્ટ સેક્ટર' બને છે. અને એમાં પાશ્વર્થ 'અમલવી સહિત' તરફ મંડાપ છે. પ્રગતિશીલોના આ રાજાનિક 'ક્રીટ' વિદ્યા છે. પરંતુ એનાથી ઊંચકું બનવાનો જય ભવ સમૂહો નથી જ. એમ ન કહેવાય. રાજકીય અને સામા-જિક અવગમણ વધારે કર અને કાલીય અને ત્યારે વર્તમાન તો જન્મે જ છે, પણ કદાચ સત્તાધારી વર્ગના પદામાં બેસી જાય છે અને પ્રગતિશીલ નથી. ક્રાંતિશીલ તરવાનું પોતાને હાથે- પોતાની કમરે સત્તા-વાથ કરતાં લાગી જાય છે. ત્યાં ત્યાં ફેરિસ્ટ સરમુ-ખતારી વધુ પ્રજાગ નીચી છે ત્યાં ત્યાં આવા ઉચ્ચરણો કીક કીક ધામ ધાપ છે.

પ્રગતિશીલો મારે આ ભવ છે. ત્યાં લગી વર્ગ-દૃષ્ટિ જાગત ઘટ નથી, અને એ દૃષ્ટિ ક્યાકાણેથી આમ-જનતાના કદાચ પ્રતિ અભિમુખ બની નથી ત્યાં લગી આ ભવ રહે છે.

પરંતુ આપણા ગુજરાતી સહિત્યા આજની તન-કે. આ ભવ હજી દુરનો છે. હજી આપણે ત્યાં પ્રગતિ-શીલ તારોની જ. હજાર ઘડ નથી. હજી આપણે ત્યાં સાહિત્ય અને જીવનને રોલક મંચ છે એની રચના ન થઈ નથી. 'સાહિત્ય એ સમાજનું માત્ર પ્રતિબિંબ નથી, પણ તે પ્રેરકમય હોતું' એવો પ્રમુખનના

વિકાસનું એ એક સાધન હોતું' એવો સાહિત્યનિતી અમર સમાજ જીવન ઉપર મારી અમર નુસખી ધાપ છે. મારે દરેક સર્ગક જીવનને વિકાસ-મનુષ્યજાતને બંધાયે એવા જ વિચારો, એવા જ ધર્મ પોતાની સાહિત્યવિદ્યા પ્રવા-રિત કરવો એવો, જે સાહિત્યકાર 'મને મનું ને મેં લખ્યું, મને પ્રેરણા થઈ ને મેં સરખ્યું, હું તો કલાનો બોક્તા છું-કલાનો સુદા છું, મારે બધી દુનવી વસ્તુ સાથે નિરખન નથી. મારે કાલનો કોઈ પક્ષ નથી. મારે કાંઈ કાંઈ ખેલ નથી. હું કલાકાર છું, સર્ગક છું-આ બધાં ધોરણોથી પર છું' -વગેરે કહે તેને આપણે આજવાથી અવગ કરવો એવો. સાહિત્યજનની પાઠ્ય બોક્કક દૃષ્ટિ હોવી જ એવો; અને તે સમય જીવનના વિકાસની, આ બધા વિચારો હજી આપણે ત્યાં પૂરા ચર્ચાયા નથી. એ તરફ પુરવું સમજ જ મનું નથી. એનું મહત્ત્વ હજી આપણે સીકારવા યથા નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રગતિશીલ અને ક્રાંતિશીલ, રાષ્ટ્રીય, સમાજવાદી અને સામ્યવાદી, શ્રમજીવી અને સેરિયેટ સાહિત્ય વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના સાહિત્યોના સંકુલિત વાગ્યો બાંધી બેમી જવાનું પાત્રવે એમ નથી. અત્યે અર્થ એ નથી કે આ દરેક સાહિત્યમાં પુરસ્કાર-ઓએ પોતાના પ્રવાહોને રૂપી નાખવાની જરૂર છે. જે હોડી દેવાની જરૂર છે એ તો એક-બીજા પ્રત્યેનું અત્યુ વધણ. એકબીજા માટેની 'સુચ'. જે ને સાહિ-ત્યકાર જીવનની પ્રગતિ કરાવે તેવા ઉદ્દેશ્યે સાહિત્યના સર્જન અને પ્રચારમાં માનતા હોય તેઓ સર્વે પ્રગતિશીલ મંડળમાં શામેલ ધાપ અને એક - બીજા 'મારે' જેર કેવળ સિત્તા જય એકજા મને એક બીજાની રીકા-સમસેવન-વિવેચના કરે, એ આ નયકે અત્યંત આવશ્યક અને મહત્ત્વનું છે. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે જેઓ આ મંડળમાં એવાજ હોય તે નમામને 'પ્રગતિશીલ' નો બિનાય મળી ચૂકો છે અને ગણીત સો પ્રજાવાતી જ છે. પરંતુ એવું તો બોક્કક જ છે કે દૃષ્ટિ રૂપ

સાહિત્યની તદ્દત્તારી કસ્ટારો વિશાળ વર્ગ આ મંડળમાં
જોવા અને જોવો 'કલા કલાતી ખાતર' કહેનારા
હોય તેમને પોતાથી જુદા તરીકે જાહેર કરે, એ જરૂરી
છે. શરૂઆતમાં કહી તે Crystallization ની આ
પ્રક્રિયા જોઈતી તરિત અને એટલું સાહિત્યનું બાવિ
ઉદ્ભવ થશે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અનિવાર્ય હોય
તેટલી અપડામણ ભડે થાય. કેમકે એ મરજીમાંથી જ
પ્રગતિ થશે, એ પણ આપણે જાણી લેવું જોઈએ.
અર્થાત્ જીવન અને વેરસેરની ગ્રાંથ આપણે જાણી ન
કરીએ. પણ એના નિશ્ચય વધારે પડના ભયે પ્રગતિ
જ ન કરીએ એવું પણ ન થવું પડે.

અમુકો એક મહત્વની વાત રજૂ કરી આપ્યું
છે. સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે કે પ્રત્યાપાતી એવો વિચાર
સાહિત્યની અંદર જો વસ્તુ, જે વિચાર, જે ભાવના
રજૂ કરવામાં આવી હશે તેના ઉપરથી થશે. પરંતુ
એનો અર્થ એ નથી થવો કે આમ કલા તરફ ઉપેક્ષા
થવી જોઈએ. એથી કીમકું મને તો એમ લાગે છે કે
જેમાં કલા નથી તે તો સાહિત્ય જ નથી. કોઈ પણ
સુંદર વિચાર કલાવિહીન સ્વરૂપમાં રજૂ થશે
હોય તો એ બીજું ગમે તે હોઈ શકે પણ
સાહિત્ય તો આપણે એને નહિ જ કહીએ.
સાહિત્ય એટલે જ સાચનાનો સાચમાં યથેચ્છ
કલામય અવિચાર. અમુક વિચાર જીવનદષ્ટિએ

પ્રગતિશીલ છે. કલ્યાણગામી છે. પરંતુ એ વિચાર
માત્ર કલા નથી.

આથી કીમકું એક પ્રત્યાપાતી વિચાર, એક અક-
સ્વાચ્છારી ભાવના અર્થાત્ સુંદર કલાસ્વરૂપે રજૂ કરવામાં
આવે તો આપણે તેને સાદેપતું 'નિષ્ઠ' તો આપવું
જ જોઈએ. પછી વર્ગીકરણમાં આપણે એને જરૂર
પ્રત્યાપાતી સાહિત્ય તરીકે લેવીનું. અહીં ફરીથી
ચાલ દેવશવું છું કે કલા, સાહિત્યકાર ઉપદેશ અને
કલ્યાણગામી જ વિચારો. બ્યક્ત કરી શકાય એવું કંઈ
નથી. કુદ માણસને કલા કહી વરે જ નથી, કલાનો
કદી કુદ ઉપયોગ થાય જ નહિ એમ કહેવું એ અત્યારે
દુનિયા જગમાં માણી રહેતી વાસ્તવિકતાનો ધન્ધાર કદવા
પરાગર છે આપણા મુજરાતી - સાહિત્યમાં પણ એવી
વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, કવિતાઓ કર્યા નથી કે જેનો
કચાદે સુંદર-ઉચ્ચકક્ષાની હોવા છતાં જીવનદષ્ટિએ
પ્રત્યાપાતી હોય ?

આ એ વાત ચોખ્ખી કરી લેવા પછી પ્રગતિશીલ-
ભાવનો આમદ કલા તરફનો વિરોધી છે એવો ખ્યાલ
કરવાને કારણ નહિ રહે. તેથી જ રીતે કલા અને
પ્રચાર અપના કલા અને ઉદ્દેશ્યામીપતું એ વિરોધી
હોય જ હોય એવું પણ માનવાને કારણ નથી.

આ નિષ્કર્ષમાં રજૂ કરેલી વાત મેટાભાષનાં
સાહિત્યકારોને માગ્ય થાય તો પ્રગતિશીલ સાહિત્યનું
ભાવિ ઉદ્ભવ છે, એ વિશે ચંકા નથી.

ચાહું અમરતા નહીં—

ચાહું અમરતા નહીં. સચિકતા ચાહું કીમકી;
ન દાગે તણી પેતુમાં પમકી ઉડી ખૂંચાકી !
મગીર નકરી પકી વિષમતા કૂંસી નાંખશે.
અને મુજ તણ પછી કંઈ નિશાન ત્યાં ના હશે.

દેવજી રા. મોદા

સિંધનું લોકસાહિત્ય

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

સિં ધની ભાષા સિંધી કહેવાય છે. એની માતા સંસ્કૃત અને પિતા પ્રાકૃતભાષા છે. એના મુળભૂત પાત્રઓ, નર્મિતા અને કુદનો સૌ સંસ્કૃત વ્યાકરણની પ્રજ્ઞાવિ ઉપર રચાયેલા છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના સિંધાન્તોએ એનું કંથેપર રચ્યું છે. એ ભાષાના સાહિત્ય, સામ્યસજ્જ, રીતભાન ઉપર ધૂની અસર થઈ છે. મિંધ એ વિસ્તૃતાઓનો દેશ છે. અનેક સંસ્કૃતિઓ એના ઉપરથી પસાર થઈ ગઈ છે. સિંધી ભાષા ઉપર એ સંસ્કૃતિઓ વતી-ઓછી અમરો મૂકી ચક્ર છે. તેમાં પળ દીર્ઘ અથવા એટલે ત્રણેય વસ્તુઓ વસેલાના આદ્ય આધિપત્યે એ ભાષાને આરબી લીધી આપી. તે પછીના મોગલ સામ્રાજ્ય અને બહુમી આધિપત્યે એની ભાષામાં અનેક વિદેશી શબ્દો ભર્યાં, બહુમ અર્થોએ સિંધીને માતૃભાષા તરીકે સ્વીકારી પરંતુ એમાં ધણાં વિદેશી શબ્દોનો ભરેલો શ્રાવ્યો. આરબી લીધી આ ભાષાએ સ્વીકારી છે. પરંતુ સંસ્કૃતની પુત્રિને એ લીધી મુદ્દ બિચારો મારે થોડા નહેાની. તેથી ઉડું, લીધીમાંની ધણાં મુદ્દારાં સ્વીકાર્યા છે. હવે અંગ્રેજ અસર નીચે એનો સરસ વિકાસ થાય છે.

સિંધનું પ્રાચીન સાહિત્ય દમણાં ધણું થોડું જ ઉપલબ્ધ થાય છે. વારંવાર ધનાં પહેલેથી આદ્યઓને લઈ મૂલ પ્રથમ સાદું સાહિત્ય કલ્પ રચી શકી નહિ લેંપ. આ દેશમાં ભુદ સંસ્કૃતિ તે પહેલાં શક સંસ્કૃતિ, તે પહેલાં બ્રીક સંસ્કૃતિએ પોતાના મોજા એક પછી એક ફેલાયાં છે. આદ્ય સંસ્કૃતિ અને પછાત સંસ્કૃતિ પછી મોગલ સંસ્કૃતિ આવી. સૌથી છેડતી બનેલી સંસ્કૃતિ આવી. વચ્ચેમાં પ્રાચીન નાદીરજાંહ અને અફઘાનના શાહની મુના પછી સિંધ ઉપર ફેલાઈ હતી. પ્રથમ દમણાં સંસ્કૃતિ અવસ્થાપૂર્વક રીતે સ્થાપિત લાંબો વખત બોગરી શરી નહિ હોય આવી સરસ સાહિત્ય રચાઈ શકાયું જાગતું નથી. અથવા રચાયું હોય તો બુદ થયું છે. આધુનિક સિંધી સાહિત્યના સમૃદ્ધ તરીકે વિદ્વાન ગીધુમત, દિવાન કુદરોમત અને શિરઝા કુલીમખેજ સાહેબ છે. દિવાન નરસરાયના કુદૃગનું સાહિત્ય ધણું મુંદર છે.

સિંધમાં વ્યવસ્થિત સાહિત્ય પ્રવ્રતિ મદ્દ હજી પરંતુ એ રસ દિવ્ય મારે તો મિંધમાં રીમી ખમતો લખે છે. મિંધી ભાષા અને કચ્છી ભાષા લગભગ એક જેવી જ છે. કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ સિંધીમાંથી છે. એટલે કચ્છના લોકસાહિત્ય ઉપર પણ સિંધીની દીર્ઘ અસર

છે. સિંધનું લોકસાહિત્ય ધણું વિશાળ અને કીમતી છે. આખા સિંધમાં એ લોકસાહિત્ય મળી શકે છે. કર્ણાવતીમાં તો એનાં આઠાં બહુકારાં જ મળવાય છે. ખરી સિંધી અસલ કાશીઓની મોઝ માણવી હોય તો સિંધના ગામગ્રામોમાં જાઓ. મોટાં કદાં તેવડાજ મોટા ફેંટા પહેરેલા, મોટા ચોરણવાળાં સિંધી કામચલાણી તમને અસલ સિંધી કાશીઓનાં ઘૂંટડા પાછાં શરો. પરંતુ લાપા અને અંદરના લાવાઈ સમજવા અને પચાવવાની શક્તિની શ્રોતાઓમાં જરૂર છે.

આયું આયું લોકસાહિત્ય શ્યાં અને કવી રીતે મેળવવું? ક્યાં સાંભળવું? એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન આવે. બાળબલના કથન પ્રમાણે દાર ઉપર ફેંકે અને તે પોતાની મેળે ખુશી પાશે. માત્ર છતાં જાનવાંને શોધો તો અસલ માધ્યમ હજી પણ પુરવળ પ્રમાણમાં મળશે. એમાં ભકતોની પ્રસાદી, ઇષ્ટસ્થાવરના સ્મરણો, રામરાણીઓનાં પ્રેમ પ્રવચો, રાજકુવરોની પરાક્રમ ગાથાઓ, રાજકન્યાઓની આકરી કોરીઓ, સુખે દુઃખે, લેલાલે, ગરીબા, કામચલાણ, એવાં એવાં અનેક વર્ણનો મળશે. એમાં પણ સિંધની બાનીમાં મુશીરાહનું પ્રાગલ્ભ્ય સ્વયંમેદ તરત જણાયે. ગુજરાતના બંધુઓ, માત્ર તમે એ વિાલમાં સ્થાપિત હોષાડો. લાપાનો મર્મ સમજવાની કાશિય કરો. પુખ્ત મધુર-પકવાનના તમારા પાસે પીરસશે.

સિંધી લોકસાહિત્ય વિશાળ છે. હજી બહુ થોડું સિંધિયજ ધણું છે. એની પાછળ હજી ફરજ બની સંગ્રહ કર્યાં મળ્યાં નથી. રાવચુરા કે એલાણી જેવાં ધાવણે એને મળ્યાં નથી. સિંધી લોકસાહિત્યમાં ઇસ્ટી ભરેલાં દુહાનો મોટો સંગ્રહ થાય તેમ છે. સરી શાવરેએ તો પ્રેમલસણા ભક્તિના ભંડાર ખાલી કર્યાં છે. એક પાત ચોખ્ખી કરી ભેદધં. બુનો સિંધી અને આધુનિક સિંધીની રચના અને લાપા એક જ ધોરણ ઉપર દોઢાં છતાં પ્રાચીન સિંધીમાં ધણી નવાં જાણે બેવામાં આવે છે. શ્રી. રાનેશ્વરના સમયની ગણી અને આધુનિક મણીમાં મળી આવવાનો ભેદ છે. તેમ પ્રાચીન

સિંધી દમણનાં સિંધી લાપા બેલાતરને સદાજ ગમ્ય નથી. પ્રાચીન સિંધીમાં સંસ્કૃત શબ્દો કાંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં છે. દમણાં અરબી ફારસી શબ્દો વધારે વપરાય છે.

મી. કીનકે સિંધી લોકકથાનો મોટો સંગ્રહ કરેલ. અસલ સ્વરૂપે સિંધી લાપામાં એ કવિતા મધ્ય બહાર પડ્યો હોય તો અમને એ જોવા મળેલ નથી. પરંતુ મી. કીનકે એના અંગ્રેજી તરજુમો બહાર પાડેલ છે. ધણું કરી ડૉ. ગુરમણાણીએ સાહજનીયું “શાદ જે રસલો” મરીક બહાર પાડ્યો છે. મી. નેલમન ફરમણે પણ સિંધી મરીક સાહિત્ય વિષે એક સિંધી લાપામાં મધ્ય લખ્યો છે. મારી અદીની ગેલ્લામરી ફરમાન નીલું પણ લોકસાહિત્ય બહાર પડ્યું હશે. આ દેશમાં સવાલાખ ગુજરાતી ભાષાઓ સંસ્થાન કરી રહ્યાં છે. ધણાંએ તો બહુ લાંબા સમયથી અરી ધામી નાંખી પડ્યાં છે. છતાં સિંધી લાપા તો ગુજરાતી બંધુઓને અબાસ બહુજ મોળી દેશમાં છે. બોલી તો ધણાં જાણે છે. સમજી પણ મોટી સંખ્યામાં શકે છે. પરંતુ સિંધી લખનાં વાંચનાં આવડે એવાં ગુજરાતીઓ આજે જોના વેરા ઉપર ગણાય તેટલાં માંડ નીકળે.

બુએ રાનીના નવ વાગ્યા છે. ગામડાંઓનાં ચોરામાં કાંઈ પણ પાવણ વગર સેંકડો માણસોના સમુદ્ધ બેગો થયો છે. કેક દેકાણે જાંબી જાનીએ પ્રકાશી છે. સિંધી ભક્ત જે હોકરને લઈ વચ્ચમાં લઈ જાયો છે. એ છપ્પર પ્રેમના-ધરકના દુહા જોએ છે મોટા ઉપર અમુક પ્રકરે હાથ રાખી એ પોતાની દમયા દુહા આપાયો છે. જે હોકરો પચમાં જાંઝર પહેરી એ દુહાઓ મીઠાં વન-કથી ગાય છે. વચ્ચમાં સિંધી કોરીંગા પણ ગવાય છે. ભક્ત ભક્તિસ્થમાં શ્રોતાઓને તરખોળ કરી દે છે શ્રોતાઓનાં જરાપણુ ગરબડ નથી. મો એકધારા થયલુ કરે છે. બાનીની મીઠાસ વાતાવરણમાં પ્રમથાય છે. એ પ્રેમની અજળ મસ્તીને છેડે છે. આખી રાત આ ભકતોની મંડળી બેસે છે. સવારના અરજોદય થતાં જ ભકતોના ભજનો ચરે છે. આખાં સિંધમાં આખાં ભકતોના

મેળાવમાં થાય છે. એમાં મુખ્ય ભક્તોની કીર્તિ તો આખા સિંધમાં ફેલાયેલી હોય છે. તેઓને પ્રભુ વારં-વાર નિમંત્રણ કરીને પોત પોતાના મામે ખોલાવે છે.

ગામગામની ધણી ખરી સ્ત્રીઓ નિરંજન હોય છે. તેમની સંસ્કૃતિ ગૃહકામમાં આવી ભળે છે. પરંતુ લોક-જીતિના એમની પાસે ભંડાર હોય છે. પ્રસંગે અને ઉત્સવોમાં એ સ્ત્રીઓનું ઘંટ ફોપના ધરે મળે છે. એક સ્ત્રીના હાથમાં ટોચક હોય છે. ટોચક વાગે છે અને સ્ત્રીઓ મીઠી દલકથી લોકગીતો ગાવાં લાગે છે. સાદી ભાષામાં કોઈ ભજન અથવા કોઈ ધરતીરત્ના સૌંદર્ય ગીતો ગવાય છે. ભૂદાઓ સાથે મરીને આવેલ કાઈ બળવાન પુરુષની યજ્ઞગાથા ગવાય છે. કોઈ સાદાં મામ્મ-ગીતો પણ ગવાય છે. વિવાહ પ્રસંગ મારેનાં ભનગીતો મોટી સંખ્યામાં સિંધીમાં સ્ત્રીઓ ગાય છે. મરણ પ્રસંગના મરમિયા પણ પુષ્કળ હોય છે. સિંધની પ્રાચ્ય સ્ત્રીઓ પાસે લોકગીતોનો મોટો સંગ્રહ છે. પરંતુ સંગ્રહકર્તા ક્યાં છે !

સિંધના ગામડાઓમાં પોતાના હાથમાં મોટાં રાવજુ-દાસા ૯-૧૦ ગાંઠો ગામ ફરે છે. એ મધુર રીતે ગામ ભળે છે. પુષ્કળ સુશી ૯-૧૦ કથાઓને એમની પાસે મંડાર છે. એઓ પોતાની આજીવીકા પોતાના લોક-કથાના ગાન ઉપર નિભાવે છે. દરેક ગામડાના ચોરામાં એમની પાછળ મેઢની ભેગી થાય છે. અહીં એકાદ ભક-તીરવી કીર્તિગાથા તે છે છે. રાવજુદાસે મધુર આવાવો કંટે છે. માથેનો કંઠ પણ સાચો હોય છે. પ્રેરકો થોડો થોડો કાજો આપી તેને સંતુષ્ટ કરે છે. આ લોકો અસહ નિંની મારીઓ ગાય છે. પ્રાચીન સત્તઓના ચરિત્રો પણ એમને કંડે હોય છે. સિંધના આખા રાજાઓની પરાક્રમ ગાથાઓ પણ એમને કંડે હોય છે. જામ નિંદા એના કદાપણ, ન્યાયીપણ, અને બહાદુરીના ચરીત્રો પણ ગવાય છે.

૨ થના પુરાતન મપદુ (સંતો) ઉપર ચાંદીની કોડી અને વ્યાપક અસર હતી. શાહ હાદિ, મિયા અબ્દુલ પદાણ (મયમ) રાહિસ, આમિ એ ચાર લોક-

ગીતોનાં મુખ્ય ગાયકો ઘણાં ગયાં છે. સિંધને ખૂણે ખૂણે એમના નામો અંમર છે. સિંધના દર દર ગામડામાં પાણી ભરતી-બુઝીય મુંદરી પોતાના મુંદર કંઠથી શાહ હાદિની ભેતો ગાવી સંભળાય છે. સુરજી શામ્બકનો ૧૧ મંડ-ળમાં સચક્ષ્ણ દોહરાં પણ તેટલાંજ પ્રસિદ્ધ છે. એમનાં ઉપર પંજાબના સુદિ કવિઓની પ્રતિભા જરૂર ઉતરી છે. બેદરકાર, મરત, જગત તરફનાં સાવો ઉપર ઉદા-સીત, પોતાના અનંતકલકનાં ફેમાં મરત રહેનાર એ સુદિ કવિઓ ખરાં ભક્તો હતાં. એઓને દિલ્લે અને મુસલમાન એવો ભેડ નહોતો અને વચ્ચે સમાન આદર એમને મળતો હતો.

એમને પ્રિયા (ધધર) માટે તાલાવેલી લાગી હતી એ બધાં માસુક (ધધર) પાછળ ભન આપવાવાળાં પાપોતો હતાં. ઉલ્લેખની એ એમનો ધર્મ હતો. પ્રિયા (ધધર) પાછળ દ્વંદ્વર્થો મીન ગાવા મિવાય એમને કાંઈ સુખનું નહોતું. કવિતા વધેનેડી સ્વયં એમની મસ્તીમાંથી પ્રગટી હતી. એમની વાણી-વૈખરી-બેરવાદ અને દુનિયાને કાંઈ પણ ગણકાતી નહોતી. વેદાંતનો ભગવો રંગ એમના હૃદય ઉપર રંગાયો હતો. વંગમ્મ અને ધનુષેમ એ એમના પેલે દનાં ફરિયાનો તેઓ સાચાં ભોમી દનાં, શાહ કહે છે.

મુરત જા માલેડજી સાગે ડિડિયા,
હુન્દ ન પડેમાં, ધિડે સમ ધડા અણી.

મારાં વકાસાની મરતવા અને હજોન થયાં છે. ત્યારે તમે એ પ્રિય મુખારવિંદના મ્હાન ફરો ત્યારે તમને આંખમાં નિમ આપશે નહિ. ત્યારે તમે સિંધુ નદીમાં ધડાં ધડ નિચળાવ કરવા જશો, એને પણ મોરાંખાઈની રહે—

અન ન વાવે નેજે નિહ ન આપે, એજે પદારો
મારાં સ્વામ.... જેનું ધડું હતું, શાહ કહે છે કે—

વાદક વદન નવાં, અંગ વદ અને ચો,
પર વેશુ ધિજા કયો, માયું સંમસિત,

હજી તો પ્રેમના રાજઆનના રેશા વડાં છે. પ્રવંડ

પાણીના મોઝા તો હવે તને ત્ર્યંબકારી, રાગીઓ, ધરમાં બેસીને બાંહે હમણું શુક્રતોગી કર્યો કરે.

સાહ લતીકાના આશીર્વાદ પામેલો સચ્ચ પશુ સાચો બકત હતો, એના દુહાઓમાં મરતી અને ધરક તરી નીકળે છે. એમાં સાહનું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન નથી. સ્વસ્થ-પૂર્ણ અને ઊંડું ચિંતન પશુ નથી. છતાં જેવકાર જીવડો શબ્દે શબ્દમાં મરતી ઉઠી કરે છે. તે કુન્નવી વાલો જુદી આકાશમાં લીડવન કરે છે. એને મન સૌંદર્ય અને પ્રેમયોગ જ સર્વસ્વ છે. એ અજળ મરતી સાથે ઉન્નત પવિત્રતાનો પૂતળો છે. તે કહે છે કે—

“આહે નેકો જલે, તિજો તાજ હુલનિ ?
કિમે વ્યાને કિરકળે, બાણુ ત્યા રો બાંસે
એવો મોહ નિરહો છે ને સુરતના મોહનો તાપ
સહન કરી શકે ? વિરવી છવોને માટે તો વેરત્વ રૂપી
અજળ છે, જાગવતના પુરત્વની જેડે એને મુદ્
વેરાઅરૂપી ભકિત વરી છે.

ઉત્કલિન આઘાહમે પરચે નિજરો.
માહ રાશ્ત્રીયમે છપ ગર્વા બર્ડ મરે છપ પાત્રો,
નાતક કોન્યારો જલે રત્નપ રવીપામે.
આઘાહની મહેરીશમાં એક અનન્ય ભરેલો દેખાવ
જોયો. તેઓ બરફની જેડે ઓગળી રહ્યા હતાં. ઇશરે
માસુરૂપી મૂર્ત્યે તેમને ઓગળી રહ્યો હતો. ખીરોગાધન
અજળ—

વહાકું દેખકર મેરો બહન સારો જેદ ગયોઃ એમાં
પશુ એ જ અર્થ રહ્યો છે. સમય તો પ્રાણની આહુતિ
આપવાનું કહે છે.

સચ્ચ સાંધં મુદ્ધજનમાં, વસ ન કહેજો હલે.
જાન, જુસો, છાઉ જલે, ઉત્કલિન ન આઘાહમે
પ્રેમ અને સૌંદર્યની મૂર્તિ માસુક પાસે કાષ્ઠનું ઘાંઘ
ચાલી શકે તેમ નથી પ્રેમીઓની મહેરીશમાં તો શરીર,
જુરસો અને પ્રાણની જ આહુતિ અપાય છે.

હું આંધિ સાહેબ સુરતને, હિ આહે શુભામ તુલિંજો
આહે ઝીક શોષ સુકિંજો, મુજે મહામ સુકિંજો.
ને આહિન અસુજ અપાને, એનાં વિમરને મિંવા,
મું તે આહે મુકરે સાંધ સહામ તુલિંજો

સત્ય ડિંહા રૂપરૂમે દીપરો. ઉલ્લસ દિપરો,
સાદગર આણુ રસયો પ્રેમ-પદામ તુલિંજો.

સુરતનો હું માણીક છો. હું તો તારો નથી જ
શુભામ છું. તારી જ બેપરવાહ છે. હું જ મારો
આરામનું ટેકાણું છો. દીલ્લસ ને તમારા પેતાના છે
તેને બિદુલ મૂલશો નહિ. મારી કરજ તો તમારા ચર-
ણમાં પડવાની છે. તમને મારી સલામ છે. રાત્રિદિવસ
આંસુ સારવામાં જાય છે. આ દૃશ્યમાં આગ લાગી છે.
હું સહન્ય એટલે રરતો જતાવતાર માણીક છો, તારા
પ્રેમની ધ્યાવી મને પા.

આ દ્રુક લેખમાં સચ્ચની પ્રસાદીઓ કેટલી આપવી ?
એકએક શબ્દે શબ્દે રંવાટી પડી કરે છે.

સરજીવ સત્યાં ડિંહા, આરે લુજી મહેજીમ હામે,
હિ મિમે સેસિ સહાજો કાળકી રિરખું સ ખમે.

માસુકને મટે દિનરાત મારે લોહીના આંસુઓની
ધારા વહેવાટી પડશે. એ કોઈ રરતામાં મળે તેમ છે ?
એને માટે તો માણું મૂકવું પડે.

સિકરપુરમાં એનરાય છું નામે શુદ્ધ મર્ધ
મયા છે. એ મનરાય અને શીર્ષન કુટુંબમાં જન્મેલા
છતાં એને સાધુઓની સંગિ અને સોભત બહુ પસંદ
પડતાં હતાં. એના મનમાં શુદ્ધ વેરાગ્ય પ્રકર્યો. એણે
સામિય સલોકો જનાખ્યાં, જ્ઞાન અને અધ્યાત્મપ્રાદયી
એ ભરેલાં છે. એનાં શ્લોકોમાં વેદાંતની વિશાળ ભાવ-
નાઓને એણે જનજાત કરી છે. થોડા નમૂના,

રીસી મુદ્ધ મહેજીમ જો, રાતું ડીંહ રે
મંજુ તાર તરે લહર ન લોડે તીન જે.

મારી માણુક (પરમાત્મા) ની ડાંખી કરીને મારું
મન ઉલ્લાસિત થાય છે. ને માણીમાં જુલકી મારી તરે
તેને મહાભારત મોગ્ગઓ હેરાન કરી ચકતાં નથી.
આંધિક ઇશ્ક લખ્યો, મરત રહન મહેરાનમે.
સામિ સુચરન કીવ તિનમે લોક ચર્ચો.

આશયે દુરધર્મો રમમાં મરત રહે છે. સંસારીઓ
એને કયાંથી ખીજતી શકે ? આમાં શ્રી જીતાછતા ખીજ
અખ્યાવના શ્લોક યા વિજ્ઞા સર્વ મૂતાનામ તો સાર છે.

સ્મારુન સુભગનજી કિરી નેવુ દર્શા.
સતઇ કાજ સર્પા, ઈન સંગીથ સિકવારનજી
શ્યાણા નજીત માણસોનાં નેત્રા એમને એછેને હર
છે. સાચી ઉર્મિવાળાના બધાં કાર્યો પૂરા ફોલેમંદ
થાય છે.

પ્રેમ બિના હિયુ પદ કંઠી પાતો છીનડી
વળી પુછ તિનિયુ, જિન પાતો મ્હોજતમદ

આ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રેમ વચર કોઇએ મેળવ્યું નથી.
જેણે ઈક કેર ક્યો છે તેને જ એની ખબર ને કદર
પૂછો.

દયપતના લજનો પણ વખાણવા લાયક છે.
સિંધમાં આવા આવા રત્નો તો ઘણાં પડ્યાં છે.
આગલા મુજરાતી લાઇઓ આ વિષયમાં રસ લઇ આ
મધુર પ્રમાદ મુજરાતી પ્રજા સામે મૂકે એ જ અન્યર્થના.

જલસો જોયા પછી

દશાવી ચાંપો ને ગજાહળ ગધી જતી પ્રજળી
અને પંખા કેરી મધુર લહરી મંડી વહવા,
ખૂંપાવી કાચાને મખમલ મદયાં કોચ ખુરશી-
મહીં ખેડેલાં ચે સ્થિર અચલ નેત્રે નિરજતાં,
રુપાળા રંગોના ચદ ઉતર નેવાં પગધીયાં
પરે હીચોળાનાં વિવિધ સ્વર ઠેકા ઠમકતાં.

ભુજાણી જતી ને ઘન તિમિરમાં માટી ડગલાં
ધરે આંચો ત્યારે, દિવસભરનો થાક બૂલવા
પડેલી ખાંજોતે અરધ ઉઘમાં ન્યાળી શૂંકણી,
ચથું કે રંગો શું? વિવિધ સ્વર શું? ને શું ઠમકાં
મારે જેને તિમિર ઘનથી વ્યાપ્ત આ આંગણમાં
આગોટી આયધ્યુ આયુ દુદનપડવા ચાંબળી મહાલવાતું!

અબોલ દાવાનળની પડે ન્યાં
આયુધ્યની જાજમને બિછાવવી!
ન્યાં આથડે જીવનની પળેપળ
કરાલ કે લેખડ સાથ વ્યર્થ!
આપાડની સ્યામલ મેઘ લીની
લેકાર રાતે, અથવા લીના જે

મધ્યાન્હે ધોમ ધીખ્યા લવરણ ખુંદવા આયરી આમનેમ
સોનેરી પામવાને મુજબજી ઠંખતું ફર જોડાદ ટીપું!
અસ્તિત્વ કાજ હોયે ન્યાં મૂંઝવું જાસ સર્જકા!

કવિતાનું આહ્વાન

શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લુહાર

જનમાં કવિતાનું આહ્વાન દેરને ઓછામાં ઓછું એક વખત તો આવે જ છે. કવિતા એટલે કાષ્ઠપણ રસાત્મક સંવેદન એવો અર્થ લાઇએ તો આ વાત તદ્દત સ્પષ્ટ જ છે. એવાં સંવેદન વિના તો માણસ છવી શકતો જ નથી. પણ કવિતા એટલે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું કલાસ્વરૂપ એવો અર્થ લાઇએ તો પણ ગત સાચી છે એમ હું કહેવાની દિશાત કરું છું.

તો શું દરેક માણસ કવિતા કરે છે ? ના, દરેક માણસ કવિતા કરતો નથી, પણ કવિતાની પાસે તો જગ છે જ. ધર્મીવાર કવિતા પોતે જ તેની પાસે આપીને બિંબી રહે છે. ધર્મીવાર તે પોતે જ તેને શોધવા નીકળે છે, પણ એ બેનું મિશન તો કાંઈને કાંઈ ઉપાસે થાય છે જ.

પણ આવી રીતે કવિતા દરેક માણસને જાગ્રે લે છે એમ કો સ્વીકારીશું તો ઘણાને અનર્થ થતો લાગશે, ઘણાને અમત્યાભાસ લાગશે, ઘણાને પોતાનું ગૌરવ ખોડીત થતું લાગશે; ઘણાને એ કેવળ અત્યુક્તિ લાગશે. પણ આ વાતને જુદી રીતે સમજવાની જરૂર છે.

કવિતાના હાથમાં સપકાનારના એ વર્ગ પડી જાય છે. એક કવિતાને પોતાના પ્રગટ થવા દેવાડાઓનો અને બીજા એ પ્રગટ થયેલીને ઝીલવાડાઓનો. જેવા દારા કવિતાનું પ્રાગટ્ય થતું રહે છે તે વર્ગનો એટલે કે કવિનું મદસ્ત નો દરેક સ્વીકારના આગ્રહ છે. એમનું મદસ્ત અવસ્થ છે જ. પણ જે કવિતાનો ભોગના વર્ગ છે તેનો કવિતાકક્ષામાં જે મદસ્તનો કાચો છે તે દહી કાઢતી દહિએ પૂર્ણ રૂપે આપણે સમજવાની નથી થવા.

ખરું જોતાં કક્ષાનો રચનાર અને કક્ષાનો આસ્વાદ લેનાર એ બંને મળીને કક્ષાસ્વ-પાત્રનું આખું વર્તુળ પૂરું થાય છે. એ બંને કચડાં મળીને એક મંદુર્ય બોલક બને છે. કળાકાન્તા હૃદયમાંથી જોડો ભાર કચાર પાખી છેવટે બોકવાના હૃદયમાં પાછો જાય. રૂપે પરિણમીને પોતાનું વર્તુળ પૂરું કરે છે. કલાકૃતિની રચના એ કલાસ્વાપાત્રનું અર્ધું જ કાર્ય છે. તે કળાકૃતિ ત્યારે સદૃશ્ય બોકવાના હૃદયમાં ભવ કપે પવિત્ર્યે છે ત્યારે તે અર્ધું કાર્ય પૂરું થાય છે. કલાપીએ હૃદયનું વાક્ય 'બોકના વિગ કલા નદિ' એ શાંતીર્વ ત્યાં કાગરમાં દેખાય છે

તે કરતાં ય ધણું વિશેષ છે. સ્નાતુલવની દૃષ્ટિએ પણ કવિ અને સહૃદય ભોક્તાના સંવેદનમાં કરોડ ફક્ હોતો નથી. એટલે આ કલાવ્યાપારનાં બે અર્ધાંય સરખા મહત્વના છે.

આટલું સમજી લીધા પછી આપણે પ્રથમનું કથન વિચારી નેહણું તો તે સાચું જ લાગશે. કે જગતમાં એવું કંઈ નથી જેના હૃદય ઉપર કવિતા ટકારા ન લાગતી ગઈ હોય. જે માણસમાં કાવ્યકરુણી કલાશક્તિ હશે તો તે કવિ બનશે, નહિ તો તે તેના ભોગવનાર રહેશે. આ કથનને હું નિરપવાદ દર્શક તરીકે રજૂ કરવા માથું ધું. અને એ રજૂઆત કરતાં કેટલાંક મોટા, છતાં સહેલા પ્રશ્નો આપણી આગળ ઊભા યાવ છે.

શું દરેક દરેક માણસના હૃદય ઉપર કવિતા ટકારા વગાડી નાખે છે? મારો જવાબ છે હા. જ'મલીમાં જ'મલી માણસ હો, બીજા હો, લગ્નો હો, રાનીપરજ હો, ખેડૂત હો, વેપારી હો, કારીગર હો, સિપાહી હો, ખૂની હો, જઘ્વાદ હો, કે મમે તે હો. સમાજના કાર્ષ્ણ્ય યરમાંથી સમાજની કાષ્ઠપણ પ્રતિભાંથી તમે માણસને ઉપાડો અને તમે નેહો તો જાણો કે હા તં મેઝામાં મેઝે રથો, અમરંકૃતમાં અમરંકૃત રથો કવિના પહેંચેલાં છે.

હવે આ સ્વીકાર્યા પછી એમ પ્રશ્ન થશે કે શું સમાજના આ અનંત યરોમાં એક જ કેટિની કવિતા વ્યાપેલી છે? ના, એમ તો નથી જ. માણસમાં વ્યક્ત થતા ચૈતન્યના જેમ માણસે માણસે જુદા જુદા આવિર્ભાવો છે તેમ યરયરે અને કદી વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ પણ કવિતાનો આવિર્ભાવ જુદો જુદો હોય છે. અર્થાત દરેક માણસને પોતાની કવિતા હોઈ રહે છે. અર્થાત ચૈતન્યના આવિર્ભાવ પેઠે કવિતાના પણ અનેક આવિર્ભાવ છે, તેની અનેક કેટિઓ છે.

તો પછી આ અનેક કેટિની કવિતામાં મારી કંઈ, નંદરી કંઈ, હાતી કંઈ, નીચી કંઈ, કે પછી બધી સરખી જ છે? ના, બધી સરખી જ તો ક્યાંથી હોઈ શકે? જ્યાં આપણે વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ કવિતાનું શિખર

સ્વીકારીએ છીએ ત્યાં એવી સમાનતાને સ્થાન ન જ હોય પણ એ અનેક કેટિઓમાં એક ચિન્ન સમાન છે. એ છે એવી કલાત્મકતા. પ્રત્યેક સજીવ વસ્તુમાં એવી રીતે ચૈતન્યની સ્ફુરણ થતી જ હોય છે તેવી રીતે પ્રત્યેક કવિતાપ્રકારમાં કલાત્મકતા હોય છે જ. એ બાળકને રીઝવવાનું નેહણું હોય, હાલરડું હોય, ધંડી દળવાનું ગીત હોય, રાનીપરજને રાસડો હોય, બીલોળીના ગીત હોય, આરણીના દુકા હોય, ગરમે રમનારીનાં કુદામણાં હોય, મરજા હોય, રાસ હોય, ઘોળ હોય, નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં હોય, મીઠાનાં બાજન હોય, દવારામની ગરબી હોય, પ્રેમાર્નવના આખ્યાનો હોય, પ્રજ્ઞા હોય, સરપસનાં ગીતો હોય, જીર્મિગીતો હોય, કે વિચારપથન સોનેટો હોય. એ બધી કેટિઓમાં તેના બરની કળા હોય છે જ.

એ કળા એટલે કે રસ જન્માવવાની શક્તિ. પણ અહીં આપણે ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એકમા રસ તે હંમેશાં બીજાના રસ હોતા નથી. જે આટલી ઉદારતા નંદ સ્વીકારીશું તો ક્યાનું વિવેચન હંમેશાં પોતાના ધર્મને સર્વોચ્ચ મનાવનાર ધર્મજનૂનીનું નેહીતાર બની જવાનું. એનાં વિવેચકને પિય એવા એક કલાપ્રકાર સિવાય બાકીના કળાપ્રકારોને છાવવાનો હક્ જ ન રહે. પણ જે વિવેચક કવિતાના આપક સમક્ષ કલાકારને ન્યાય આપવા માગે છે તેણે આ ધમ્મી દર્શકનો ખ્યાનમાં રાખવાની છે.

એ દર્શકનો ફરીથી નોંધી લઇએ પહેલી દર્શક એ કે જીવનમાં દરેક જણે કવિતાનો આસ્વાદ એવામાં એણે એક વર તો કરે જ છે. બીજી દર્શક એ કે દરેક રસમાં બિનતા, અપરા ચિરિનતા, હોય છે, અને ત્રીજી દર્શક એ કે એ સ્તોને ન્યાય આપતી, પ્રજ્ઞ કરતી કવિતા પણ અનેક કેટિની છે.

આ ત્રણ મુખ્ય દર્શકોને અનુક્રમે નીચેના કથનને જહાર લાવવા, મુજબ કરવા તારવવામાં આવી છે. દરેક વ્યક્તિને કવિતાના આસ્વાદનો હક્ છે. દરેક વ્યક્તિ માટે કવિતાનો રસ હોવાનું શક્ય છે. બધે કવિ હવાનું પણ શક્ય છે. અર્થાત જે એમ માનતા હોય કે કવિતા

કળા એ તો અમારો જ, અમુક વર્ગનો જ ઇમારો છે, તેમનો ફાંકો વીંછીતા ડાંખતી પેઠે પહેલી તકે કાપી નાખવાની જરૂર છે, અને જે હનોત્પાદ જની ગયા હોય તેમને આ આશ્વાસન આપવાની જરૂર છે કે જે તમારા જીવનમાં કવિતા નહિ આવી હોય તો હજુ પણ આપશે જ.

ખીચું કથન એ કે માણસ જનના રસોના નિકાસને લક્ષ્યાં રાખી, દરેક બીજાના રસો માટે ઉદારતા, સંદોષજના, અને સમભાર કેળવવાની જરૂર છે. વિચારપ્રધાન સોનેટો અભ્યાસી ખુમારી રાખીને કહે કે હાં આ બાળકના નેડકણામાં તે શું બળ્યું છે? તો તે કવિતાનો બોદ જ કરે છે. ગરબનો આરાક એમ કહે કે જસ કવિતાના જગતમાં જે કાંઈ હોય તે હું જ છું. અને બીજા બધાએ મને મામું કરી આપતા રૂબરૂ લેવી જોઈએ. તો તેનું કહેવાર રાજકારણમાં ખૂનખાર કુદો દેશવતાર સાચી-લ્ષી કે ડાંખી સરખાવવારીઓથી જરાયે નુદી જનનો નથી.

અને ત્રીજું કથન એ છે કે કવિતાની આ અનેક કેટિઓ એ કલાના ભંડારની સમૃદ્ધિની સ્વચ્છ છે. બગીચામાં જેમ અનેક ફૂલો ખીમે છે, તેમ કવિતાની કળા પણ આમ અનેક રૂપે પ્રગુરે છે. જેમ જેમ એ રૂપવિભિન્ન વધતું જાય તેમ તેમ કલાપ્રિયે તો રાચપાડું જ હોય.

કવિતાનો બાપાર નૈમિત્તિક રીતે જ, જીવનની બીજા કિષાઓ પેઠે જગનના આદિથી ચાલુ રહ્યો છે. પણ માણસે જેમ નિઠંગે આપેલી વસ્તુઓની પુનર્વ્યવસ્થા કરી છે, તેવાં સંસ્કરણો કર્યાં છે, તેવાં નવાં આયોજનો કરી તેમાંની સુખત શક્તિઓને બહાર અણી છે, તે જ રીતે માત્ર ગળામાંથી નીકળતા કેટલાક ઉદગારોનાં જ બેસાં જંગલી લોકોનાં ગીતોની સામગ્રી આપણે સંવર્ધન, સંયોજન, સંસ્કરણ, અને જુદાકરણ કરતા ગયા છીએ. માણસની પ્રત્યે આ નૈમિત્તિક કવિતા તરતે સંસ્કૃત બતાવ્યું છે, અપરિચિત બતાવ્યું છે, ખર્ચવતર બતાવ્યું છે.

મનુષ્યના હૃદયમાં નિસર્ગરૂપ કવિતાનું પ્રતાપારા જે સંસ્કરણ થતું આવ્યું છે તે દષ્ટિએ જે આપણે સંસ્કારમાં માનતા હોઈએ તો આપણું દરેક કવિતા પ્રિયનું શું કર્તવ્ય હોઈ શકે તેનો ટૂંકમાં વિચાર કરીએ. પણ તે પહેલાં આપણે એક વસ્તુ વિચારી લેવાની છે.

માનવીની પ્રજા અથવા શુદ્ધિશક્તિની સેવાએ હમેશાં જગતને જેમ નિરપરાધ લાભકારક નથી નીવડી, વિમાન સૌખ્યનાર શુદ્ધિશક્તિએ જેમ ઝેરી શેષ પણ સીધી કાઢ્યો છે તે જ રીતે કવિતાનું સંસ્કરણ કરવા નીકળનાર શુદ્ધિએ તેનું વિઘ્નકરણ પણ કરી નાખ્યું છે. અને સાચા સંસ્કરણના ઈચ્છુકે આ વિઘ્નકરણમાંથી પણ પોતાને અને કવિતાને બચાવી લેવાની જરૂર છે.

કવિતાના પ્રદેશમાં શુદ્ધિએ જે નિર્મિતિઓ ઉપજાવેલી છે તેમાંની મુખ્ય એ છે કે તેણે કવિતાને જન્મ આપવાની રચાયાવિક પ્રેરણાને રચાનબ્રષ્ટ કરીને તેને રચાને પોતાની રચાખા કરી દીધી છે. રચાયાવિક પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થતાં જે સુંદર તત્ત્વો, જે જાણ આકારો, અથવા કવિતાના જે અનેક ધારો અર્થોત્ત કવિતાનો આકરમય દેહ મૂળ કવિતામાંથી જન્મે છે તે જૂની જમને શુદ્ધિએ એમ માન્યું કે આપો દેહ ને વું રચી શકું તો તે પણ કવિતા જની જાય. આ પેલા પૂનર્થો બનાવનાર અથવા કદા કે ક્રોધોદાતા રચનાર જેવું છે. પૃથ્વીનાં કુદરતનાં તત્ત્વોમાંથી જન્મી ને પાણ્ય પાત્રોને વિરહ સુન્દર, પુષ્પ બેઠા માનરહેલી પેડે નાંદિ, પણ સીધો મારી લાગે, કે મારી પડુઓ લાગે આખો માનવદેહ ઊભો કરી તેની પાસે જીવા પ્રાણીની ખરી મનશુદ્ધિ અને હરબની કિષાઓ ફાવતા જેવું છે. ને કે આ બંને કિષાપકાર અને વંચકારો અંદર આપા હેતુનું આરોપણ આપણે ઉદારરૂપ કાબજ કરી લઈએ છીએ, કાબજ વસ્તુનાં તો કિષ્કરકરણ પણ નિશિષ્ટ કલાદેવ્યો છે, તેવી જ રીતે વંચકારના પણ ઉપયોગ હેતુએ છે.

ત્યારે શુદ્ધિ એ કેવળ કાવ્યનો બદારનો પદ જગતને તૈયાર કરેલી કૃતિ એ યેઝુ થી જન્મેલી મૂનિ જેવી કરી જીવન હોતી નથી ૧૮ સીડીઓ પૂર્ણીકમાં સખી એટલે

તે સોનેટ નથી બની જતી. કે ચાર લીટી લખવાથી સુકનક નથી બનતું. મન્દાક્ષન્તામાં લખવાથી મેઘદૂતની સુંદરતા તીવ્રભવી શકાતી નથી. કે નાનાસાક્ષી પેઠે અપભ્રાણ્ય લખવાથી એવું ભાષણસભ ઉપભવી શકાતું નથી. કેવળ કાવ્યના ધ્વનિભેદ, કે અર્થકાર પ્રકારો સિદ્ધ કરવાથી, રસનાં વિવેચનો કંઈક કરવાથી, અથવા સમસ્ત રસસાક્ષીના પારંગત બનવાથી પણ એક બે લીટીનો દુહો રચનાર જેટલી પણ કવિતા સહુ શક્તી નથી, કવિતા સહુ શકાય છે કેવળ અંદરના મસાલાથી. મેઘદૂતની સુંદરતાનો મસાલો મન્દાક્ષન્તા છંદમાં નહિ પણ કાલિદાસના ભેનમાં હતો. અપભ્રાણ્ય બાવડોલન તે જાણ, રસ, વિરાટ શબ્દોનાં આડી અવળી ગોઠવણીમાં નહિ પણ નાનાસાક્ષીના કદમ્બગોષ્ઠમાં છે. એ દહીકેટ આપણે ખ્યાલમાં રાખવાની છે. પ્રતિભાત અસ્તિત્વ વિના કેવળ શુદ્ધિના કૌશલથી રચાતી કલાકૃતિઓ કેવળ નિષ્પ્રાણ પતંગો જ હોય છે. શુદ્ધિ સ્વયં વાંચણી છે. જોહામાં જોહું કવિતા પુરતું તે આ કહી શકીએ જ. પણ તેથી તેનું મહત્ત્વ, પ્રતિભાના વિકાસમાં તેનો ફાળો નાનોહતો નથી. તેનું કમ પ્રતિભાનું-દાપણું અને નર્સનું છે. તેની મદદ વિના ઘણી બે પ્રતિભા જન્મ પામ્યા વિના જ રહી નવ્ય છે, કે જન્મવાની ક્રિયામાં જ મરી નાવ છે, જા તો જન્મ્યા પછી પણ જીવ્વી શકતું નથી. આ રીતે પ્રથમ પ્રવિભાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાનું છે, અને તે પછી તેને ચમક આપનાર, તેના પર પાસા ઉપભવનાર, તેને ઘાટ આપનાર સારાણું કામ કરતી શુદ્ધિનું.

જન્મતની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિઓના એકેકમાં આંતરીવ પ્રતિભા અને આસાધારણ પ્રજા એ જાનેનો સમન્વય દેખાય છે. આ વાતને ઉદાહરણથી પુષ્ટ કરવાની જરૂર નથી, કેવળ કાલીદાસનો જ નો આ રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એ માથુસ સાનની કેટલી શખાઓમાં પારંગત હતો તે તરત જણાય આવશે. પ્રતિભાવિહીન માથુસ કહી કવિ યદ શકો નથી એ જેટલું સાચું છે, તેટલું એ વધુ સાચું છે કે પ્રતિભાસંપન્ન છતાં સાનહીન માથુસ કદિ કવિ યદ નહો નથી.

હવે આપણે મુખ્ય વિષય ઉપર જઈએ. આપણે કવિતાની સર્વવ્યાપકતા સ્વીકારી, સર્વઆસ્વાદના સ્વીકારી અને અનંતવિવિધતા સ્વીકારી. આ ત્રણ વસ્તુઓથી આપણને કવિતાનું અને આપણું પોતાનું વર્તમાન અને ભાવિ જિજ્ઞાસુ લાગશે. હવે આપણે કહી શકીએ કે કાવ્ય કવિતા વિના રહેવાની જરૂર નથી. જદે આગળ વધીને એમ કહી શકીએ કે કાવ્ય કવિતા વિના રહેતું જ નથી.

આ સાંજીની ઘણાં બે ચમકશે, જેઓ મહાન કવિઓ તરફ, અર્થે સંધારણ જેઠકણાં જેઠનાર તરફ પણ મહા અહોભાવથી જોતા હશે તેમને થશે કે 'ક્યાં છે અમારી કવિતા ?' આવા મુગ્ધ પૂછકોને આપણે-કવિતાની વ્યાપકતા અને અનંતવિવિધતા જણાવશોએને કહેવાનું રહેશે. 'છે ભાઈ, છે. માત્ર તમારે તે જોતાં શીખવાની જરૂર છે. જે કાલિદાસ કે શેક્ષપિયર વાંચે સમજે તે જ કવિતાનો રસ લેનાર છે એમ નથી. દરેકની પાસે પોતાની નાનકડી કવિતા હોય છે; અને એમ કહી આપણે દરેક જણની આસપાસ વેરાયેલી કવિતા તેને બાધી આપવાની રહેશે. દરેક જણ પોતાના જોહાવતા વિશ્વ કે અનુકૂળ સંજોગોના જેવું છવન છવી રહ્યો હોય છે તેના છવનમાં પણ ક્યાંક તો કાવ્ય સ્ફુરતું જ હોય છે. તે આપણે તેને બનાવવાનું રહેશે.

કવિતા એટલે સૌન્દર્ય, કુદરતનું, પ્રાણીના શરીરનું, મનનું અને હૃદયનું; કવિતા એટલે કરવાનું એકનું અને અનેકનું, બંધિતનું અને સમર્પિતનું; કવિતા એટલે સત્ય, લૌકિક જગતનું, વિચાર જગતનું, અને કહીએ જતે જગતનો ઇન્કાર કરીને પોતાને રચાવિત કરતા ભાવ જગતનું. આપું સૌન્દર્ય, અનુશિત, અને આનું સત્ય જ. વિવિધ કાવ્ય જગતમાં ક્યાં નથી, ક્યાં માથુસમાં નથી ?

પ્રત્યેક માથુસ આ વિવિધ કાવ્યનો અવગત કરે કે.

સૂરજ જીગે રે કે વડકાની ડાંગે

કે વાલેકાં ભડે વાયાં રે

તે પ્રભાતના પહોરે હન વેળા ગાતી મુગરાનજો
કુદરતનાં સૌન્દર્યનું મોત નથી ઉચ્ચારી ?

છેરો હળકતો મેલ્ય, અડી પાંદડી !
છેરો હળકતો મેલ્ય.

ગાનાર કાંઈ લોકગીતને ગુમતો જુવાન તીનમાં તીન
સંવનનનો ભાવ નથી અનુભવતો ?

અને

અખિલ પ્રજાકમાં એક તું શ્રી હરિ

નો ગાનાર તરવનું એક મૂઠ દર્શન નથી કરતો ? સમર-
ના પહેરે ઉપા ઉચતી હોય ત્યારે ગીત ગાવા બેગી
થતી ગુમરાતજો: મેળાઓનાં, દુકરતનાં નેજન ખીજેથી
પ્રવુઓનાં મનોરમ સ્થળે લોકતાતા માન્ય સમુદાયોના
રાસકાંતી રમઝટ મોહાવવા જુવાન જુવાનકીઓ: કે
ભંગીવાસમાં નીતરતી રાતે મંછરાંના રજકારે તંજુતને
શુભરતા તરવતાનનાં ઉડાણને આપતા ભંગી ભજનકિ
આ: બધાં પરમ કાવ્યના પરમભોક્તા છે એની -કોણ
ના પાડશે ?

એ તો નિર્સંગી રીતે જ કાવ્ય રસસ્વાદ કરી
રહ્યા છે. જીવનની અમુક ક્ષણે એ કાવ્યને અનુભવ કરી
પળા તેઓ. પોતાની પ્રાકૃતતામાં સરી જાય છે. એ જ
ગીત ગાનાર રાસકાંતો, કે ભજન ગાનાર મેળાકાંતો
મારવામાં, કોકળીબને ગાયો: મોપડવામાં, કે દીનવરને
વેઠે યાડવામાં સરી જાય છે.

આપણે કહેવાતો 'સંસ્કૃતવન' એથી બે ડગલાં
આગળ વધે છે. તે રેશ્મી સાંભળે છે, નાટકસિનેમા બુએ
છે, કાવ્યપ્રથો વાંચે છે, વિવેચનો કરે છે, મુગાએસા કરે
છે, સભાઓનાં ગીતો લખાડારે છે, કે કવિતા નિષ્ક
તરવનાં ટૂંપણું ઉપજાવે છે. પણ એ સર્વ પણ કાવ્યતા-
થી દૂર પડનાં પાછી પોતાની પ્રાકૃતતામાં સરી પડે છે.

તે વખતે મોંમાંથી એક હાપ સરી પડે છે અને
પ્રશ્ન થાય છે. 'ક્યાં મજ રે તું એ દિવ્ય કવિતા ?
તું અમારી ચિરસદ્ગદ્યરિણી, ચિરસંગી ન જતી રહે ?'

આ સવાલનો જવાબ આપણે આપણી પ્રજાની
મદદથી શોધવાનો રહે છે. પ્રતિભાથી પ્રેરાવેલી કવિતા
તો પોતાનું એ કામ કરે જ છે. પોતાના દુર્ધર્મ વચ્ચેથી
એ જગતની કાવ્યમોદ કરાવવાને બેઠી રહી છે અને

કાવ્ય શિવ અને સૌન્દર્યનાં પાણી જગતમાં રેસાવી રહી
છે. પણ એ કાવ્યના મજાનનો કે પદનનો કામ હંમેશાં
આપણે કાંઈકેવળ હોતો નથી. આપણી પ્રજાના બધા-
પાંચે પણ એવી રીતે ચોંટ રહેલો કે જેથી આ
કવિતાવાણીને આવવાનો માર્ગ નિષ્કંટક બની, ફૂલ
અને મુલાસખી ઉદારાસ રહે.

જગતને આપણે નંદનવન કરવું છે. અને જગતના
મહાવનની વનવાને મરાડી તેનાં સંસ્કૃતિનો જગીચો
કેસ રચી શકે તેમ હોય તો તે આ કલાની માલજો
છે. કવિતા એ એમાંની એક છે.

કલા એ હૃદયની વાણી છે. પણ વાણી તો અનેક
સ્થળેથી પ્રગટે છે. પાટી પર કરી પેનનો લખરો થતાં
પણ એક ઉદેશકારી રેખાંચ પ્રગટતી વાણી પ્રગટે છે.
તોપમાંથી વહુટતા મોગાની પણ વાણી છે. પરંપરાની
સાથે જોડકાંથી, ગરબાનું વિનમ્રતાથી, કે કાળેસ માલ-
ખાણથી થતા કરારોની પણ એક વાણી છે. એ બધી
વાણીઓમાં કવિતાએ પોતાનો અવાજ સંભળાવવાનો
છે. શરીરની લાગણીઓની વાણી, જૂબની વાણી, સ્વાદ
લોહણપતાની વાણી, અન્યતું સંહારણ કરતાં આત્મ
સંવર્ધનની વાણી, દરેકાક ઉપાથે આત્મમુક્તિ માગતી
કામનાઓની વાણી, એવી એવી અનેક વાણીઓમાં
ધમ્મને કલાએ અને કવિતાએ એ સર્વથી ઉચી પ્રાણી-
માનવનું કલ્યાણ સાધતી, અનંત સૌન્દર્યની રચના ઉપ-
જાવતી, અને પરમ સત્યની ચિરપ્રતિષ્ઠા કરતી પોતાની
વાણી સંભળાવવાની છે.

જગતની આદિથી આ બધી વાણીઓથી જેવા
સ્વરે એ પોતાની વાણી સંભળાવવા મંથી રહી છે. પણ
જેઓ મુચેલિત મંબુજા દર ધનુષના દંદાર અને
તોષેતા ધર્ધર નિનાદોમાં અનેકાર દંદાર રહી છે.
આજે પણ કવિતાની વાણી દરેકના કાને પહોંચી મઠ
છે છતાં તોષેતા ધર્ધર અગામે વધારેને વધારે ઘેર
જાતા જાય છે. અને હજામાંથી એક તીવ ચિરદાર
નીણા જાય છે. 'જંગલનો ન્યાય મું હજી સુધરેલા
માવડસભાજમાંથી નથી જ મરેલો ?'

ક્યાએએ આને ચોતાની હાર કમુએ જ છુટકો છે. એમાં જ સત્યનું દર્શન છે. આ માથાએ જગતના મહાવનને અને તેટલું કાપીફૂપી, છેલ્લાઈદી, ઉપવનમાં ફેરવવા માગે, પણ એ નેટલી ઝડપથી નવા ક્યારાની રચના કરી શકે છે તેથી બમણી ઝડપે કોંટા ઝાંખરા ફૂટી નીકળે છે.

તો શું કદાને નસીમે હંમેશાં પતાવ્ય જ નિર્માયો છે ? ના, આ પ્રશ્નો હકારમાં જવાબ આપણે સ્વીકારી શકીએ જ નહિ. જો એ સ્વીકારીએ તો આપણે જિન્દગીથી હાથ જ ધોણ નાખવા પડે. અને ઉઘાડી આંખે જોઈશું તો જગત પણ એ પ્રશ્નનો હકારમાં જવાબ સ્વીકારવું નથી.

એકાદ આધિમિનિયાને હાપ કરી એકાદ છટકીની તોપોની સામ્રાજ્યશાહી વાણી કવિતાની વાણી નથી. રચેને બીસી રહેલ કાશ્મિરની વાણી કવિતાની વાણી નથી. તેમજ ચીનને ભરખી રહેલ જપાનની તોફાની શિકારજૂઆ વાણી વાણી એ પણ કવિતાની વાણી નથી. પણ જગતમાં એટલી એક જ વાણી નથી. એ

અકષયોનો મંદ કે પ્રજાગ સામનો કરી રહેલ પ્રભાસેલી વાણી કવિતાની વાણી છે. ભૂપ્રાગમાં ધરેલા કે અત્યારે થઈ રહેલા હમર પી સામે જીતી એકેએક પ્રજાની વાણી કવિતાની વાણી છે એ હાથની વાણી છે. કારણ ત્યાં બીજાને હાપ કરતાં જતાં દુરતાથી દાંત બીંચવા નથી, કે શિકારની પુષ્ટતા જોઈ મેમાંથી લાજ દેડાવવાની નથી. પણ ચોતાના ટકારને ખાતર મુઠકને આગ, માનવતાને ખાતર, શરીરને કટકા યત જવા દેવાની વાત છે. તોપની આગળ ફૂલે ફૂરવા મરીને બીટી જવની વાત છે, કોરેકોરે દમનના ચક્ર નીચે કચાકચે બુકકા બની જવાની વાત છે. જો માનવસાક્ષર તોપોની વાણી ભયંકરતર બની છે, તો એનો સામનો કરનાર માનવતાની સ્થાપના કરનારી હૃદયવીણાની વાણી પણ આજ લગી હતી તે કરતાં પ્રજાગતર અને વ્યાપક બની છે. આજે કેમકે પ્રજાગતર આક્રમણને અને દમનને મૂઝે મોઝે કોઈ વશ થવું નથી એજ જગતનું મોહું સુચિહ્ન

છે. એ જ બતાવે છે કે છૂંદાઈ ગયેલું કચાકચેલું હૃદય ફરી પાછું બન્યુંત યશે અને ત્યાં લગી ચોતાની સ્થાપના જગતમાં નહિ થાય ત્યાં લગી તે જપો નહિ. આપણે માનીએ છીએ અને સ્વીકારીએ છીએ કે સ્વાર્થની જુખનો પોકાર બહુ જગરો છે, વાસનાઓનો આકોશ અતિ તીવ્ર છે, પણ હૃદયનાં રચનને એ બંનેથી જળરા અને તીવ્ર છે. ધરીક હૃદયના રચનને પેશાં એ દોષો દે છે. પણ આજકાલે પરમ સાંતિ અને સુખ તો ત્યારે તે હૃદયનાં રચનને મુકત રીતે થવા દે છે ત્યારે જ થાય છે. જગને એ રહેતે ગયા વિના છુટકો જ નથી.

આ બહુ ભારે વાત છે. જગતનાં સત્રાનું સંચલન ક્યાએના હાથમાં ? અને તેમ આ કવિતાના હાથમાં ? પ્રશ્ન બંને રચાતી કે ચોપડીમાં બહાર પડતી, કે વિવેચનોમાં ચર્ચાતી, કે મુશાબરોમાં ગવાતી, વાસ્તીક કવિતાના હાથમાં ? આપણે કહીશું હા, એના હાથમાં પણ તે વેળા એનું સ્વરૂપ આપણે પારીએ છીએ તેવું નથી હોતનું બલે આ વાતનરૂપમાં જ તેની વિશદતા યુગ પડેલી છે. એ વાતનતા કપારે અને કેથી રીતે વિશદ બને છે ?

આ પ્રશ્ન પણ ધણે વિશદ છે. આપણે ભણીએ છીએ કે જીવનની પ્રિયારકિ પ્રેરાપ છે હૃદયથી, નહિ કે જીવિત. બુદ્ધિ તો તકવિતક કર્યા કરે છે. અને કદી તે અમુક સત્યને સીધાર કરી શકે છે છતાં એ સત્યની પાછળ જીવનને કુલવવાનું બળ તેની પાસેથી મળતું નથી અર્થુન નેરો મહારથી પણ કહેવો દતો કે 'ફૂં નહુ' છું છતાં માસથી કુખમાંથી અકાલું નથી, અને સત્કર્મમાં પ્રવર્તનું નથી.' એટલે જીવનને પ્રેમાર હૃદય અને તેવલ લાવો અને આવેશેને ને જીવી શકે, પ્રી શકે, પ્રેરી શકે, ઉતેજ શકે, અને નવા સર્જી શકે, તેજ જીવનને પડનાર બનવાનું છે. અને આ પ્રશ્ન કરવા ક્યા સિવાય-કવિતા સિવાય બીજું મોજ વધુ સમર્થ છે ?

કવિતા જીવનનું માન છે, જીવનનું દર્શન છે, અને વળી એ દર્શનનું માન છે. જીવનની વિવિધતાને એ

મંદિરને હેંગામી કરે છે, સુખદાતે માંદાને એ વધુ સુખદ કરે છે, હૃદયનાં હરપકારનાં કુદરતીય અધિકારોને ઝીંકી તેમને તે મહત્તા આપે છે, જીવનના નમ્રામ પ્રદેશોમાંથી એ દુઃખ અને સુખનાં તરંગો ઊપાડી લઈ એક અપૂર્વ ક્ષમંસાજ તૈયાર કરે છે, જેને સાંભળી માણસ હૃદયનો મોહ અનુભવે છે, નિકાસ અનુભવે છે, જેને જેને જીવને સદ કરીને પુષાણ હોય છે તે પોતાની નાનકડી હૃદયની વાડી લઈ તેની પાસે પહોંચી જાય છે, અને જીવનનાં અમૃત ઝીંકી જમીને તે પામ છે, એ તો કવિઓ ચાપા, નાના અને મોટા, એકાદ હોય એકાદ, એકાદ પુસ્તક લખનાર, એકાદ સેન્ટેડ રચનાર, કે ખંડ-કાવ્યો, અંશધો, અને મહાકાવ્યો રચનાર, આખીની માનાર, કે વિશ્વગીત ગાનાર એ બધા કવિઓ.

આ જ્ઞાન એ દરેક વખતે દર્શન હોય છે. સર્વજ્ઞ અનંત રીતે પથરાયેલા જીવનના મસાલામાંથી કવિ અમૂક જ ચીજ કેમ ગાપ છે અને બીજી કેમ નહિ? એનો જવાબ એટલો જ કે કવિને જીવનનું એ અંશ દર્શન થોડા-માન થોડા લાગુ છે, બે કવિની પ્રતિભા ઊંડી હોય છે તો તેનું જ્ઞાન જ, તેના સક્ષમ-હૃદય અનુભવો જ જમત માટે પરમ દર્શન બની જતા છે.

પરમ દર્શનને આપણે ગાથી પણ તૃપ્તિ અર્થમાં કવિતામાં ધટાડી રાખીએ છીએ, દર્શન એટલે જીવનનો સમન્વય, ઉક્તિ, અને બંધનમાંથી મુક્તિના આગમની આંકણી. પોતે જે કાર્મ જોયું તે તેની જ રીતે બીજાને બતાવતું એ જ બચ્ચ નથી, પણ એ જોયેલામાં જોનાર કષ્ટ વિચિત્રતા બનાવે છે તે જરૂરનું છે. દરેક કવિમાં એક કહે આ દર્શનની દૃષ્ટિ ખૂબે જ છે. એવા એક સાચો કવિ નથી જે હેપ્ટે દૃષ્ટા ન બન્યા હોય. કવિતા એટલી વિચી ભૂમિકાએ ચડી છેવટે તત્ત્વજ્ઞ સાથે કાષ્ઠ મિલાવી લે છે, એ તત્ત્વનું દર્શન જ જમતને લે છે. જીવનના પ્રવાહોને પલટી નાખે છે, જીવનની મંદતાને વેગીકી બનાવી દે છે, અને સૃષ્ટિ પર નવરચના પ્રગટાવે છે.

આ તત્ત્વદર્શન જમતમાં બે રીતે આવનાર લે છે. એક કવિની મારફતે, બીજું ઉપદેશકની મારફતે. ઉપદેશક,

પ્રચારક, વિવેચક એ બંધાની પાસે એકાદ-લગાઈના પથવિમાં વાળી ભૂકિની-સીડી હોય છે, એ સીડી કેટલીક વાર-હળવી તો કેટલીક વાર બહુ જ ઊંચી-ગોઠવાયેલી હોય છે. અને એ ઉપરથી તત્ત્વદર્શનને જમતમાં બિન-રતું પડે છે. કવિ પાસે એ એકાદ પથવિમાંની સીડી નહિ પણ કંઈક બીજું છે. એ જે છે તેને તમે મને તે રીતે ઓળખાવો, હૃદયવેંચી બાણ કહો, સુખંભુજ વીણા કહો, સુચક્તિ પ્રવાહ કહો. એના મારફતે દર્શનને લોહા પાસે પહોંચતું ઘણું સરળ થઈ પડે છે. એટલે જ ઘણા જે તત્ત્વજ્ઞઓ કવિ પણ હોય છે જ. એ જીવનનું દર્શન જ્યારે જનરૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે ભૂકિ તેની આગળ આનાકાની નથી કરી શકી, હૃદય જને બાહુને પ્રસારી તેને ઝીંકી લે છે.

જમતમાં કવિતા આ રીતે નવજીવન પ્રેરે છે, પ્રલેકને જીવન મળેલું છે. અને એ જીવનશક્તિ માણસના મને તેટલા મૂઠ જનકાર છતાં પોતાનું સાધ્ય તેની પાસે શોધાવે છે. માણસની મૂડતા ક્રુરસર સામે વિજયી બને, પણ જીવનનો સાદ સાંભળ્યા વિના તેને આજ્ઞાનું નથી. જીવનની કુમાડી મગજમાં ભરે થોડો વખત ભરાય, પ્રાંચની સાધના પગીવાર ભાસે મહા મોહક લાગે, અને સ્વૃષ્ટ સંપત્તિના સંચયમાં જ ધસીવાર બને જીવનનું પરમ સર્વકથ અનુભવાય, પણ એક એવો વખત માણસના જીવનમાં જરૂર આવે છે જ્યારે તે પ્રશ્ન કરે છે કે 'આ જીવન, હું શું છે?'

એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કવિતા પ્રગટે છે, 'દર્શન' પ્રગટે છે, જ્ઞાન પ્રગટે છે, જમતની અધિષ્ઠિત આ જ્ઞાન અને દર્શન પ્રગટ્યાં છે, અને દરેક તે ઝીંક્યાં છે. જીવનની અંદર આ જ્ઞાનની તથા આ દર્શનની નેટાડી પડે વધુ બને તેટલું જીવન વધુ સમૃદ્ધ બને છે.

આ પ્રશ્ન એક જ રીતે માધી-શકાય છે. જીવનના નમ્ર અને છતાં દૃઢ ભક્ત બનીને, ખંભીરાની તેની ઉપાસના કરીને, તેની સાથે એક કરાની બાંધિયાના ઊંડી દબને, જીવનમાં કાંઈક સ્વપ્ન જેવું રચાવવા કરીને. કવિતા એ જીવનનો ઉત્તમ આરિર્ભાવ છે, એની ઉપા-

સના એનો પરિચય પણ ઉપરની રીતે જ કરવાનો છે. એનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે એનીસે કાકા બારેખમ મોઢું કરીને ક્યાં કરવાનું અને કાર્મ પૂછે કે તને શું થયું છે ? તો બપોરોને સાંકડી કરી, હોઠને શુષ્ક રીતે સંકોડીને કહેવાનું 'હું' જીવનની સાધના કરું છું.'

ના આ ગાંભીર્ય, હેતુની દૃઢ સ્થાપના ને ઉદ્દાસ, મુક્ત હાસ્ય, પ્રવૃત્તિ વિવેક કે તંદુરસ્ત દોડવામની સાથે વેર નથી, બદલે પરામ મૈત્રી છે. એ ગાંભીર્ય અને સહેલુતા એ જીવન કાર્યનાં મૂળિયાં છે. જીવનમાં એ ચોટિયા પછી પ્રવૃત્તિ, ઉદ્દાસ, હાસ્ય વિગત જીવન-રસથી સસજસતાં હોય છે. એ વિનાનાં હાસ્યવિગત બનાવટી કાગળનાં પાંદડાં જેવાં જ દૈનિક ચળકાટવાળાં હોય છે.

અને એટલે માણસે કવિતાનું આદ્યાન આવે તેને પૂરા ગાંભીર્યથી ઝીડી લેવું એકએ. જીવનની કવિતા તો દરેક માણસના હૃદયનારેણુ દોડાર લખાતી રહે છે. આપણે એ જોતાનું કે આપણે એને નક્કીએ નહિ. આપણે એ ન ખૂલીએ કે આપણે દરેકને જીવનની પેઠે જીવનની કવિતા પણ જન્મની સાથે વારસામાં મહેડી છે. ને એ કવિતાને આપણે પ્રમ કરી શકીએ તે વધુ સારું. એ માટે કવિતાનાં કલારપની ઉપાસના જરૂરી છે. એમાં બાધામની જરૂર છે. એમાં વિવેકદષ્ટિની જરૂર છે. એટલું સાધ્ય એટલી નેત્રી દ્વિમત થતી હોય તે કવિતાના વાહક બનવાનું ભાવ્ય મેળવી શકે છે. પણ એટલું ન કરી શકનાર પણ પ્રમટર્સ કવિતાને જીવી શકે છે. એ જીવનને પણ ઉપર કહી તેની કલારપની આગળ તો જરૂરી છે જ. પણ એ એટલી દુઃખની મણાય છે તેટલી નથી, અને મહેનત ક્યાં વિના તો કશુંયે ક્યારે મળે છે. મહે-

નતથી ક'ટાળનાર માટે જીવન નથી તો પછી કવિતા તે ક્યાંથી જ હોય ? પણ ને માણસ જીવનમાં સ્વયં પુરુષાર્થને પણ સ્થાન આપે છે તે આ જીવનના પરમમત્સ્ય કવિતાનો રસ પણ આપે છે. અને આ કવિતા તો એટલી ઉદાર છે કે તમારી બોહામાં એટલી મહેનતનો પણ સોમણો બદલો વાળી આપે છે.

બાળક માત્ર કાલ ઉધાગ શરૂ છે, અને માનું હાલતું તેને મળી જાય છે. રાસ રમનાર ચાંદીવાને બેગા થાય છે અને જીવને મરણે તે ચડી જાય છે. ના, આમાં મહેનત છે તે મહેનત જ નથી. જે મહેનત પણ એક સ્વરૂપ જ બની જાય છે, એટલે દરેકને હરેક બાણે દોડાર દેતી કવિતાને દરેક જગ્યે પોતાનાં પારણાં હોય તેટલાં મુઠ્ઠાં કરી દે તો તે પારણામાં માંથી તેટલી કવિતા તેના જીવનમાં આવશે જ. ને કૃષ્ણનાં આરોગ્ય મુકો હોય તો તે માણસ ઉપર મુઠ્ઠાં, કવિતા ઉપર નહિ. અમદા, કૃષ્ણ માણસ હૃદયનું કાર ઉધાગે જ નથી, અને ઉધાગે છે તો ધ અગ્નિ આપ જ. પણ એટલામાંથી જે જીવનના પ્રાણની પેઠે કવિતા તો ધસપસતી પેત્રી જીવનમાં વ્યાપવા મળે છે. એ ધસપસતી કવિતાને કાઢી શકશી નહિ.

એવાથી જીવન પ્રવૃત્તિ થવાનું છે. પુલક થવાનું છે. સોજ થવાનું છે. એના ખાસમાં જીવનને જનનાર છે, એના રીતિવારમાં જીવનનું સાકલ્ય છે. આપણે જેના જતાં બેગા નથી પણ એ વાત તો સતી છે કે જન્મ તરીકે આપણી કૌંચની ચીસ સાંભળી દરનાર વાંચી કિચી માંડી આજ લગી દરેક માણસના હૃદયે કવિતાનું આદ્યાન અખંડ રીતે ચાલુ રહ્યું છે. એ આદ્યાનને સમજીએ અને તેનો વ્યવશિકૃત જવાબ આપીએ.

ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર

શ્રી. ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

જીવન અસરને મેળવીને અનુભવને પામે અને અનુભવને પામીને ઉત્પત્તિને સાધે એજ ક્રમાનુસાર આ આખું વિષય અને તેમાંનું દરેક કાંઈ પાતાનો વિકાસ કરી રહ્યું છે. એ રીતે જોતાં અસર એ ધીન્ન છે. અનુભવ એ વૃદ્ધ છે અને ઉત્પત્તિ એ ક્રેળ છે.

સ્વેચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તથા જ્યે અજાણે અસરની આપણેના વહેવાર-વેપાર સૃષ્ટિની સર્વે ઉત્પત્તિઓ વચ્ચે નિરંતર ચાલતો જ રહે છે. મોઢપણ કોણને પરપર અસર આપવાથી અને અસર લેવાથી અલગ કિંવા મુક્ત નથી. એમ પ્રત્યેક કાંઈ દરેકના જીવન ઉપર અસર કરે છે.

પૃથ્વીની જે બધી પેદાગો પોતાના જીવન ઉપર અસર લાવવાનું કાર્ય અદ્યોનિષ્ઠ કરી રહી છે તે સર્વેમાં મનુષ્યજીવો સૌથી વિશેષ અસર ભોગવે છે અને સામાને આપી શકે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

એ રીતે જોતાં મનુષ્યજીવને અને મનુષ્યજીવને આ જગતમાં જે જે કાંઈ અસર કરી રહ્યું છે તે સર્વેમાં આજકાલ ચિત્રપટ યાને સિનેમા સૌથી સખળ અને અગ્રેસર છે. તેનો ખાસ સખળ જ આ કે એ કાંઈ પડછા ઉપરનું મનોરંજક ચિત્ર માત્ર જ નથી; પરંતુ પડછા પાછળ એમાં માનવતા છે માનવ જીવન છે. માનવ સૃષ્ટિ છે. માનવીને માનવનું વધારે જ સ્પર્શ; વધારે જ અસર કરે અને તેમાં જે આ માનવતાની અસર અનેકવિધ સરસ સરસ પ્રકારે માનવ પ્રેક્ષકોના તન મન હૃદય અને આત્મા ઉપર, ચિત્રપટ સાંથી સખળ રીતે ઉપગમવતું હોવાથી જીવન ઉપર એની અસર અને એ અસરનું આકર્ષણ જબરદસ્ત છે.

કલાક એ કલાકના ટૂંક અરસામાં જ, અનેકવિધ રસિકતાથી અને સુંદરતાથી, માનવીને માનવનું મળી રહે તેવું પ્રખર ઉર્મિ ઉત્પાદક અતિ અસરકારક સાધન તે સિનેમા છે. આટલા જ માટે આમનું આપણું ચિત્રપટ-જગત કાંઈ કાંઈ દોષોથી અસિમ નથી જતાં જે તે જીવનની એક આગરણક વસ્તુ સમાન લોભને આતંત્ર વહાણ અને આકર્ષક થઈ પડ્યું છે.

આટલા પ્રતાપ ઉપરથી જનતા ઉપરની સિનેમાની અસરનું કેવળ પાયા રૂપ અંતર્ગત કારણ જ આપણે જાણીએ. પણ ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર શાને લીધે આટલી અને આવી પ્રચંડ કિંવા પ્રચળ છે અને એ અસર જીવનને કઈ કઈ રીતે આપણને મળે છે તે જાણવાની આપણને અત્યે ખાસ જરૂર છે. કારણ એ જો આપણે જાણીએ તો જ પછી આપણે નક્કી કરી શકીએ કે સિનેમા વડે જીવન ઉપર થતી અસરને આપણે કેમ આપણાં જીવનને દિગ્ગત કરી શકીએ તેમ સુસાધ્ય બનાવી શકીએ.

જીવન ઉપર અસર લાવવા માટે કળા આત્મસ્ફુર્તિ હોવી જ જોઈએ.

જીવ પોતાનાં જીવન ઉપર મન આંહલવદાર અસર લાવે છે: મનને સમજદારી તથા ધ્યાન આપીને અને હૃદયને સંસ્કૃતિ તથા સૌંદર્યના તેમજ સુભાવનાઓના સ્પર્શ આપીને. પરંતુ અતિ તો એ અમર એટલી વેધક અને જાગ્રવાન હોવી જોઈએ (અને હોય નહીં તો તેને બનાવવી જોઈએ) કે તે દેહ મનુષ્યના આત્માને જાગ્રે આપે. પ્રવેશક કળાને અને કળારસનો ધર્મ જ એ છે. એટલા માટે જો કળા પ્રકટ કે પછી અપ્રકટ રીતે પણ, જરૂરીથી નહીં તો મોટેથી પણ, મનુષ્યના આત્મા સુધી જઈ પહોંચે એવી હોય નહીં તેને સત્ય જોતાં કળાનું નામ પણ જાગ્રદું નથી 'આત્મા સુધી જઈ પહોંચે' એનો અર્થ અસંગતતા એ જ થાય છે કે તે કળા આત્માને હોંઠે ન પાડે પણ આત્માને જાગ્રે. ખુલ્લું નહીં તો ગુપ્ત, હમણાં નહીં તો દૂર પછી પણ કળા આટલું કરી શકે તો ખસ છે.

વિશ્વભાષા અને વિશ્વશાળા સમું ચિત્રપટ

ચિત્રપટ આ બધું કરી શકતો નેટલું સંકલિત છે: કારણ એ ખુદ એવી લાવકાતોથી જરૂર છે કે જેની અસર મનુષ્યના જીવન ઉપર સરમ અને સુંદર, ઉપયોગી અને ઉત્તેજક થતી જ જોઈએ.

સિનેમાની આ લાવકાતો યાને યોગ્યતાઓ શી છે ? પ્રથમ તો આ કે સિનેમા જેમ કળાનું એક અંગ

છે તેમ તે સાહિત્યની એક શાખા છે. કળાએ એ પોતાની અંદર સદૃશ કળાઓને સમાવતી એક મહાનમાં મહાન શક્તિશાળી છે—સાહિત્ય એ લેખે જોવાની અને સંજ્ઞાવાની વાતો કિંવા નાટ્ય છે. સિનેમા આનો મૂળ અને ગોચરતાં ચિત્રરો દુનિયાની દરેક દરેક શીખેલી કે અમલક પ્રાચીન વિશ્વભાષા (Universal Language) છે—એ ઉપરની સિનેમા એક ઉપયોગી કળા (Useful Art) છે. કારણ તે જેમ જનતાને તેનાં જીવન માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવું શિક્ષક આપનારી એક ગ્રામ-દેશીય શાળા જ નહીં પરંતુ એ પૃથ્વી ઉપરનો પંચમેા મહાન ઉદ્યોગ પણ છે. તો પછી ચિત્રપટની અસર જીવન પર ન હોય, અથવા તો તેની અસર જ અસર હોય, અથવા સિનેમા તો ફરજ એક શોખ, મોજ અને આનંદનું જ સંધન છે એમ કાણ કહેશે ?

આનંદશાયક ચિત્રપટ દિલચુક સમું ચિત્ર છે

કદાચ, કેવળ વિચાર ખાતર આપણે આમ પણ માની લઈએ કે ચિત્રપટ માત્ર મોજશોખનું સાધન છે તેથી તે જનતાને માટે જરૂર વિતાવું તો નથી જ. શાં વિચારરત પાશ્વર્ય લેખકે આ આલેખને ઉત્તર ગાળનાં વાજબી જ લખ્યું છે કે :-

"Cinema taken merely as an enjoyment, serves its purpose best. Taking off a human being's mind from his engrossing problems is a philosophy in itself—perhaps the greatest philosophy."

પણ તો, જીવનના એક આનંદ લેખે જ, સમય પસાર કરવાના એક સાધન લેખે જ, ધર્મશાસ્ત્રીની જાન્યોને વિસારવા અર્થે જ ચિત્રપટ સર્જાયું વધી. સિનેમા નામે નવી શોધને જગત ઉપર લઈ આવવાનાં જાગ્રતાને ઉદ્દેશ અતિ ઉચ્ચ છે. અને તે પ્રમાણે ચિત્રપટનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વિશાળ છે અને દશ મે તે વશોષ વિરતન થતું જ જશે. અને સવાય માત્ર છે. ચિત્રપટને મમર્ગે પ્રકટાવવો અને તેની શુભ અસર ઉપર એમ તેને પ્રેરણા તો આપણે તે આગળ જવે

એકાદશી.

એક રમકડાનો અમરકાર

સર્વે કાંઈ જાણે છે કે, કુદરત જેટલી જળવાન છે તેટલી ઝાઝી અને પ્રગતિવાન (Progressive) છે. ધ્રુવી અને ૧૮૬૪માં વિશ્વવંતની ચોપલ એસાએટી સમક્ષ Peter Mark Roget નામના અંગ્રેજ વિજ્ઞાનીએ "The persistence of vision with regard to Moving objects" નો પડે લખેલો વિશ્લેષણ વાંચી સંભળાઓ-જ્યારે સને ૧૮૩૩ની સાલમાં "Loo-trop" નામે આગળોતે રમવા માટેનું ચાચિવટ્ટી રમ-કડું અસ્તિત્વમાં આવ્યું-૧૮૭૮માં જ્યારે કાચની પટ્ટી-ઓ ઉપર ચિત્રોચિત્રો દેર એવો "Photographic Glass" નામે કેમેરા બનાવવામાં આવ્યો-૧૮૮૮ જ્યારે કચકાંટી દ્વિધ્રુવ પટ્ટીવાળા કેમેરા શોધાયા-અને છેવટ જ્યારે મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને શોધક ચોમ્પ્સ આલ્ફા એડીસનની શોધ પ્રમાણે તા ૧૮૯૧ એપ્રિલ ૧૮-ની સોબાગવંતી સાંજે સૌથી પહેલીવાર ન્યુયોર્કના બ્રોડવેય રાજમાર્ગ ઉપરના ૧૧૫૫ નંબરવાળા ઘરમાં "Kino-toscope" નામે સિનેમાથંત વડે દાદામાં આવતાં ચિત્રોનો પહેલો પ્રયોગ, ફેરી યાદર પર દર્શાવવામાં આવ્યો ત્યારે કોણે જાણ્યું હતું કે તર્જન નીચે રાખી જ્યોતની એ નાનકડી શોધને કાળે દુનિયાની એક અતિ મનેદંજક તથા બેઠક ઉપરથી સેવા અજવારનું મહાન કાવ્ય મેળવ્યું છે અને એટલા જ ખાતર ઠાઠી તથા દૂરવ્યંદિય કુદરતે એને જન્મ આપ્યો છે ?

ચિત્રપટની ફેશનણી લેએ જીવન ઉપર અસર

પ્રગતિવાન કુદરતે ચોતાના ધર્મકાવ્ય પ્રમાણે મધ એગ્રાણીપ્રમી સદીના અંતભાગમાં અને વીમમી સદીના આરંભમાં જગતમાં એક દેખીની મહાન કારવાઈ કરતા માંડીઃ આ આખી વિશાળ પૃથ્વીને "એક જ મહાન ઘર જેવી નાનકડી" બનાવ માંડી. દુનિયાના દર દરના પ્રદેશોને એકેકની બહુજા પાસે પાસે સાંધીને મનુજ મનુ-બો વંચે રથજ અને સમયના અંતર્યાને આઠો આઠો કરતા માંડ્યો. મનુખ્ય જીવોની પ્રગતિ મારે-પ્રજ્ઞ પ્રજ્ઞ

પરસ્પરને બહુ પિઠાણી એકબીજાનું શીખી કરી તેનો સાથ ભાવે અને જગત એક મોટું કુટુંબ બને એવો અખતરો શરૂ થયો. એ શરૂવાત પછી એના કાષ્ઠ દુનિયાને મળ્યા છે તેની મોઢ ના પાડી શકે એમ નથી. પ્રભુનો આ મોટા પ્રયાસમાં આંતરદેશીયપણું ખીટી વધી આંતરદેશી પ્રચારકાવ્ય થતા પાસે એ પ્રયાસમાં ચિત્રપટ એ એક ઘણું અસરકારક એટલે જ ઘણું સરમ સાધન હોઈ સૌથી આગેવાન રથાનને પામ્યું છે. તે આ રીતે:

૧. ચિત્રપટ વીસમી સદીની વાર્તાપોથી, વર્તમાન-પાત્ર અને પાઠ્યપુસ્તક છે.

૨. News Films અને Educational Films દર્શાવી ચિત્રપટે જગતના મહાનપુરોના પ્રુબેથી 'A Forum of Journalistic esper-anto and Informational Esperanto તથા "The resources of Universa-licity" ની ચોગ્ય ઉપયોગો મેળવી છે.

૩. સિનેમા એટ જોતામાં "જગતની આંખો અને જગતના કંજો" બની ગયો છે. પૃથ્વીના રહે-વાસીઓ પડે પડ્યાદટ્ટા તથા વિશ્વશ્રોતા બન્યા છે અને તેઓ 'ટેલી-ચિત્રન'ની આમદ સાથે એ વિષયમાં નક્કી આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરશે જ.

૪. પ્રજ્ઞમંદ રથપોથી તેની પણ પહેલાંની પ્રિદેશોએ "War is Hell" નો સંજોદ તથા હૃદય-કાવ્ય જગત એવી સંકેતો દિશ્યો બનાવીને આપવા માંડ્યો છે. "Futility of War" એજો ચોતાની તરફથી સૌથી સરસ રીતે સિદ્ધ કરી દીધી છે.

૫. આશામાં, પાતાલમાં અને પૃથ્વીમાં દરેક કાંઈ જોવા સાધક, જાણવા સાધક એવું-પર્વે કદી ન લેઈએવું એવું શીખની તથા મુદર અને ભોવસાધક તેમજ જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ કરે એવું પૃથ્વીની પ્રત્યેક પ્રજાને એજો જાણવું છે અને જાણવું જાય છે.

૬ પૃથ્વીની તમામ પ્રજાઓને જગતનાં ત્રણ મોટાં સાધનો :- Aeroplane, Automobile અને "Telephone" એ નિકટવર્તી બનાવી છે. તેમાં હવે વાયરલેસ ટેલીગ્રાફ, વાયરલેસ ટેલીફોન અને રેડિયો અત્યાર આગમજના ભાગી બધાં છે; પરંતુ એ બધામાં કેળવણીના એક પ્રચારક ભેગે ચિત્રપટને કાઢ પહોંચી શકે એમ નથી : અને જ્યારે હવે એમાં ટેલીવિઝન જોડાશે ત્યારે તેા એ હદ જ રહેશે.

હ પછી અત્યાર પહેલાં જ "Mass Education" નામે પ્રજાજીવનને માટે એવે ખૂબ જ વિશાળ અને સુંદર કામ કરી બતાવ્યું છે :-

અમેરીકામાં ૧૯૦૨માં Caterpillar નામના કીડાંથી રોગ કેમ બને છે અને "રક્ષાબલિ" તત્ત્વોના જથ્થા કેમ બદલાય છે" એવા કેળવણીકર્ષક ચિત્રપટથી સોનેમાએ શરૂઆત કીધી. આ નાનકડી શરૂઆત પછી નિશાળો, દેવગો, કાગો, ભડોરકસંઘઓ અને વેપારીખાતાંઓ સમસ્ત કેળવણીની કિંમતો બનાવવા માટે અનેક જોરથી ખાસ મોટી મોટી કુખીઓ જગતનાં ચાલણ પડે એકલા અમેરિકામાં જ ઉપરિચિત થઇ છે. Pathe Exchange કંપનીએ અને "National Federation of Parents and Teacher's Association" હવે અમેરિકાની સંખ્યાબંધ શાળા પાઠશાળામાં પોતાની તરફથી કેળવણીના ચિત્રો બનાવવાનું કાર્ય કરવા માસુ. Yale University Press વાળાઓએ જસો તથા કેળવણીકારો સાથે મળીને અમેરિકાનેાં છતિદાસ ચિત્રોમાં દેખાડવા માંડ્યે. Harvard યુનિવર્સિટીએ બધા પ્રકારની જીવજનનાં વિષયો બતાવવા માંડ્યા, અને અન્ય કેળવણીખાનાઓ માનવશાસ્ત્ર (Anthropology) તથા જ્ઞાતસ્તિક્ષા (Geology) હાલથી વિષયો ચિત્રપટોદ્વારા શીખવવા માંડ્યા.

મેટ્રોપોલિટન પછી અમેરિકાનું અત્યાર સુધી ત્યાંના વેપારી અમેરિકાએ ચિત્રપટ દ્વારા કેળવણીની વાતને હવાડી લીધી. "Hind Moa" "Livingston"

અને "Palaver" નામે ચિત્રો વડે ત્યાં બુદ્ધિજીવ તરફ ઇતિદાસનું શબ્દ અપાવા લાગ્યું. લન્ડનનાં અણીતા "Daily Telegraph" પત્ર વાગાની બહેધરી હેલ્થ એક મહાન વર્તમાન પણ કેમ તેવાર થાય છે તેનું ખાસ વિશ્લેષણ એક જગતજાત કિસ્મ વડે લોકોને દેખાડ્યું. જાનવરોની શરીરચળા અને તેમનું જીવન, મનુષ્યની અંતરચળા અને તેની વિધવિધ ક્રિયાઓ, પંક્ષીઓ અને કીડાંઓનું જીવન, સાગર જીવનને લગતાં જ્યો, મેડિકલ સાધનને લગતી કિસ્મો એ બધું મોટા મોટા વિદ્વાનો, શૈક્ષકો, કાગરો અને સરખાનેની સલાહતા તથા સમીક્ષાથી સાથે ચિત્રપટો દ્વારા વિખાડ્યું. ત્યાંની પછી પછી યુનિવર્સિટીઓને અને કોલેજોને સિનેમાના Projection Apparatus એટ અપાતાં હ અને અપાતાં જાય છે. પ્રાથમિક તથા મુખ્યમિક શાળાઓમાં સિનેમા માર્ફત વર્ગ શિક્ષક કામ (Class Room Teachings) માલી રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને તથા આમ જગતને નેચરલ હિસ્ટરી, ઔરોની, હલુચન અને નેચરલ બોયોલોજી, લોજી, મિનરલજી અને આરોગ્યશાસ્ત્ર આદિ યજુએક વિધવિધ જ્ઞાન ચિત્રપટો વડે શીખવવાય છે.

ફ્રાન્સમાં વ્યુઝુઅલ (Visual) કેળવણી સને ૧૯૨૩ થી ચિત્રપટ માર્ફત અપાતી થઇ ગઇ છે. રાજ્યના ખેતીવાડીના ખાતાં તરફથી કૃષિકારની વિદ્યા ત્યાં વિખાવ છે. લોકોને અને નિશાળિયાઓને બતાવવા આર. આરોગ્યશાસ્ત્ર, સામાજિક સુખાકારી, બાળગણદારન, અકસ્માત પ્રધમે વાર્તાલિક સલાહતાનું જ્ઞાન, હાલથી આપવા કાલે ૨૨૪૦ કિલો ત્યાં અત્યાર આજનું જ નેપાર થઇ ગઇ છે. વળી રાજ્યનાં એક મોટાં પ્રવૃત્તકારક ટુરિસ્ટી કેળવણીને લગતાં અન ૨૫૦૦ ચિત્રપટો આજ દેશજરમાં બતાવવામાં આવે છે.

જગતનીનું રાજ્ય તત્કાલી, કેળવણીની સંસ્થાઓ માર્ફત અને ત્યાંની જગતજાત Ufa મિનેમો કંપની દ્વારા, ઇતિદાસ, અખિત, પેલિદિક્ષક મીકેનેલી, સિદ્ધાન્ત અને આધ્યાત્મવિદ્યા પછી ત્યાં સેકેડો ચિત્રપટો

વડે શીખવવામાં આવે છે.

ઈટલીમાં તો રાજ્ય તરફથી ખાસ કાયદો થયો છે કે દરેક સિનેમા થિએટરમાં અમુક પ્રમાણમાં સિસ્ટમ ચિત્રપટો (Instructional films) અવસ્ય બતાવવાં.

રશિયામાં તો એ વાતની જોડાણ અને કારણ જાણી છે, કેળવણીની કામ પણ એક સંસ્થા બની સિનેમા સાથે સંયુક્ત થયા વિના સ્વીકારી નથી. મૂળાક્ષરો વડી સિનેમાના વિગ્રાહી શીખવાય છે. ખાસ જરૂરમંથી ૨૦૦૦ સિનેમાથી ૧૬૩૨ની સાલ સુધીમાં મંગાવી સોવિયેટ સરકારે પોતાની શાળાઓ અને કોલેજોમાં જોડાયાં છે.

એ ઉપરાંત રહે-ડીનેવિયા એલજીએમ અને હોલ્લીવુડમાં ત્યાંની સંસ્થા સરકારો, એજ્યુકેશનલ ફિલ્મ સોસાયટી અને યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને તથા જોડેર પ્રાંતો દર અઠવાડિયે અને પ્રત્યેક દિવસે ફોનપ્રતિ આપાય છે.

પરંતુ અફસોસ ! પંચાણ દમ નેટવી નિરક્ષરતાથી પીઠાતા અને નાશ પામતા આ આપણાં ખારાં દિન-રોજના માટે શું ? એના ઉત્તર આપવા જેવું ખાસ કશું જ નથી ! અને ઉત્તર આપતાં જીવ પ્રૂતો છે ! કેળવણીની દિશામાં અરે ને કાંઈ નહતું મળે છેવ તરફથી આપણે શું વાળું ? કરાંબીની યુનિવર્સિટીની, પ્રગતિ સરકાર અને હિન્દી સરકાર દ્વારા જે ચિત્રપટો દ્વારા આપણા વિદ્યાર્થીઓને અને અન્ય આમતરને મુશિક્ષિત બનાવવાના પ્રયાસ આરંભી ? કે ક્યારે ? રાજનદર પડે આપણા દેશની ભવાનક નિરક્ષરતા ટાળવા માટે અચિત્તજ ધણું કરી શકે ! જુઓ, રશિયાના મુખ્યરેલ દેશોમાં વાર્તા કે એવાં કાંઈ રસીમાં ૨૫મી આમતરને " False Shame " " The Wander of Ornation " " The Manufacture of a Motor Car " " An Operation on Stomach " " The Son-in-law and Fat Potatoes " એવાં એવા નામ પ્રમાણમાં ચિત્રપટ દ્વારા જેવું અમુક સામાજીક ઉપરોક્તો ચિત્રપટ આપાય

છે ! ચિત્રપટ જીવન ઉપર આવી અસર કરી શકે છે- તો પછી આપણી પ્રગતિ જીવન ઉપર તે શા માટે ન કરી શકે !

ચિત્રપટ નિરક્ષર જનતાની સાચી શાળા

પાશ્ચાત્ય ચિત્રપટોના અમુક દોષો છતાં અને તેમાં સામારણે સુગંધાતરની વિશેષતા છતાં પણ સામગ્રી રીતે લેતાં અને સદ્મતાથી વિચારતાં, " આપણા દેશના અલણ અને 'દલકા' કહેવાતા વર્ગને ચિત્રપટથી લભ થયો નથી " એમ કહેવું અસાધ્ય વેગળું છે. ફિલ્મો મહી રંગરાગ છતાં પણ આ બાપકા મૂળાક્ષર નહીં જાણતા નિરક્ષર વર્ગની સિનેમા તો એક જાતની ખરેખરી 'રૂઝ' છે. જેમ બાલપ્રેમીના અને પ્રાથમિક શાળાના વર્ગોમાં આગકતી બધી જ્ઞાનેન્દ્રિયો ધીમે ધીમે ખીલીને વિદ્યાસ પામે છે તેમ ચિત્રપટ જોતે જોતે આ અમલ અને 'દલકા' કહેવાતા વર્ગનાં મુસ્તમંદ મનની જાગૃતિ, (જે તેમના કમલાગે નિશાળમાં થઈ શકી નથી) તો ધીરે ધીરે અંદર અંદર થતી જ રહે છે. તેમને ચિત્રપટો વડે નવા વિચાર અને નવી અકાશ મજતા જ જાય છે-તેમની કોર, મામ, અકાશ, ઉમ મનોગતિ તથા પ્રતિતિ અને રીતસાતને, કાંઈક નરમાશના કાંઈક સમજદારીના, અને કાંઈક સંસ્કૃતિના પાસ લાગતા જ રહે છે. વળી એઓ ગમે એવા અમલ કપકા હોય તો પે ચિત્રપટની ને ને સારી, મુંદર, બોધદાયક, દિગકારી અસરો હોય તેને ઝીલવા-ઓગવવા નેટવું તેમનું હલ જય શીખેલાં જાણેલાં માણસોના જેવું જ માણસામ ભણું છે.

સિનેમા આપણા દેશમાં આગે ત્યાર પછીની આજ મુખીએ આ અમલ 'દલકા' વગળું માનતે તેમની લાપકાત પ્રમાણે ચિત્રપટ લેછે લેછે કીક કીક ધણું દોષ જ અને છે એ સહેલો વિચારી સમજ તેરી વાત છે. ચિત્રપટના કાંઈક કસકે છતાં પણ આપણા દેશ ઉપર જોતેમને આ લાભ અને ઉપકાર આપણાંથી રીકાર્થી વિના રહેવાય એમ નથી. હા, જનસામેજ છે કે આ મોટા અમલ અચિન્તિત વર્ગમાંથી થયાંએને ચિત્ર-

પોતો જાહેરાત યાજ્ઞ લાગ્યો હતો; સિનેમા લેતા ચાક વર્ણના કોષ કોષ અલગ ગણ્યો ચિત્રપટ લેવાને બની આવે એટલા સારું ચાર છ આનાની ચોરી ચપાટી કરી કરી કરતા હશે, વળી તે માહેલા કોષ આગળ વધી સિનેમાના દશ્યોનું અનુકરણ કરી કંઈક લૂંટકાટ કોષ કોષવાર યુક્તિ પુરઃસર કરતા હશે; પણ તેવાં કોષ કદાચ બનતાં અભણવર્ગથી થતાં અનેકાને લીધે અને તેવા કોષ જાતે જ અપ્રમાણિક કૃતિના માણસોને લાગે ચિત્રપટોની અવગણના કરીને તો ન જ રહેવાય-સિનેમાની ધણીએક સારી બાબુઓનો તો અરવી-કાર ન જ થાય.

ચિત્રપટ અને સમાજ સુધારો

જનતા ઉપર ચિત્રપટની અસરનો ત્યારે આપણે હિસાબ લેવા બેઠા છીએ ત્યારે આપણાથી તેમજ વિના ન જ રહેવાય કે બીજી વ્યતીતિની બી સારે અને ગદીય મંદા ગરમીના રોગોની સામે અજાત જનતાને ચેતવણી અને શિક્ષણ આપવા સહુ સિનેમાવિષયે પોતાનો સારો શોષો આપ્યો છે. મુંબાઈ સહેલી 'The Social Purity League' ના એક રિપોર્ટમાં જાહેર થયું હતું કે "લોકોને બીજી વ્યતીતિની બી થી બાક રહેવા માટે સિનેમા માધ્યમે ઘટ્ટી કેળવણી આપી હતી; જેનો ૩૦૦૦ આસામીઓએ લાભ લીધો હતો" વળી આપણી દેશી સમાજોની અને કોમોની કાંઈ કાંઈ દુષ્ટ પ્રથાઓ, ફરિયાજી તથા વહેલી માન્યતાઓ વગેરેની સામે થતા માટે આજનાં આપણાં કેટલાક દેશી ચિત્રપટો ખચિત જ સારું કાર્ય કરી બતાવે છે. એક મહેતમે હરિજન અને અહીંના પ્રમો ઉપર એ સમજણ સાંભળે અને બીજી બાબુએ "ધર્મતામા" જેવી અત્યંત લક્ષ્યરતો ચિતાર આપતી ફિલ્મ જુઓ તો ચિત્રપટ હરિજન પ્રચારનું કાર્ય કરવામાં કદાચ ચડી જશે. તે જ પ્રમાણે વૃદ્ધસંગો પ્રથ "હુનિયા ન માને" સૌથી અમરકારક રીતે જણાયે. વળી હમણા હમણા અનેક આપણાં દેશી ચિત્રપટોમાં સ્વદેશ પ્રોત્તિ અને સંઘાથાર પ્રાપ્તિ માટે શુભ અસરો જામે એવી અનેક સંદર્ભ

બોધક તથા હૃદયગ્રાહક ફિલ્મો પ્રેક્ષક સમક્ષ મૂકાની આવે છે તો પછી ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસરના સંબંધમાં આપણને નિરાશાવાદ કેળવવાની જગ્યાએ જરૂર રહેતી નથી. વધુમાં આપણે એટલું જ માગીશું કે કેળવણીને લગતી, વિદ્યાલોકને લગતી, આરોગ્યને લગતી, વિજ્ઞાનને લગતી, આદિ એવી એવી ફિલ્મો આપણે ત્યાં જથ્થામાં જેમ થાય છે તેમ તૈયાર થવા પામે એમ થતાં ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર ખચિત જ ઘણી કીમતી એવી કાર્યસાધક તથા હૃદયગ્રાહક થવા પામશે.

ચિત્રપટની ઉદ્યોગ લેખે જીવન ઉપર અસર

જે કેળવણી લેખે ચિત્રપટની જીવન પર અસર હોય-જે કળા લેખે ચિત્રપટની જીવન પર અસર હોય તો ઉદ્યોગ (Industry) લેખે તેની જીવન પર અસર થા માટે નહોતી ઉદ્યોગ વડે એક બ્યક્તિની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવા પામે-દેશ અને દેશવતનીઓમાં આખાની આવે-એકઠરી અને ખેડોજગતની ટળી જઈ નેના તરફવાર અનિચ્છનીય તથા અનિષ્ઠ પરિણામે ફર થવા પામે એ બેતાં પણ ચિત્રપટ આર્થિક તથા નૈતિક શુભ અસર જીવને લાવી આપે છે

જનતા નિરુદ્ધી રહે એમાંથી ગરિબાઈ સાથે મુંઢા-ઓ પણ થયે. આથી વળી પ્રજાનો મનસિક અને નૈતિક વિકાસ પણ અટકી પડે તેટલા ખાતર દેશદેશી સરકારો અને તેના તેજાઓ કારે ચિંતાગુર બની જાન બતાવી વિચારવંત યોજનાઓ ધરી રહ્યા છે. આ યોજનાઓમાં ચિત્રપટનો ઉદ્યોગ નેમનો નજર બારે રજો નથી-રજી સહે પણ નહીં.

આ ચાલુ માસમાં જ સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકારે એવી યોજના ધરી છે કે નવપુરાન સી પુર્ણોને વૃદ્ધ, સંગીત અને અભિનય વગેરે શીખાવવામાં આવે અને તેઓ પછી જીવન અને સંગીતની તથા ચિત્રપટની રંગમ-ગિની આરાધના કરી આખરે દરકારથી પોતાનું મુશ્કેલ યજ્ઞાવે.

તે સાથે ચિત્રપટનો ઉદ્યોગ જ પોતાની ભત્રાં

એવો છે કે એમાં અન્ય ઉલ્લેખો કરતાં પણ અધિક વિશેષતાથી મનોવિકાસ થઈ શકે એવાં ધણાં ધણાં સાધનો એક જ જગ્યાએ એકત્ર થઈ જાય છે. એમાં યાંત્રિક, ચક્ષુગત (Optic) રસાયણિક અને વિજ્ઞાનિક એવાં ચાર મોટાં હુત્તર તત્ત્વો સામર્થ્ય ભજવે છે. પશ્ચિમ કે પૂર્વમાં ન્યાં ન્યાં પણ ચિત્રપટ અને છે ત્યાં ત્યાં એ ઉદ્યોગને અંગે મોટી મોટી સ્થાપનાઓ, પ્રકાશ વિદ્યાન શાળાઓ, પદાર્થ વિજ્ઞાન શાળાઓ, વીજળિક કારખાનાઓ, ફોટોગ્રાફિક ઈલ્યાર્થિક ઈલ્યાર્થિક ખાતાઓ રાતદિવસ ધમધોકાર કામ કરી રહ્યાં છે. ફેટફેટથી જાળવવા શ્રદ્ધાઓ, ધંધાદારીઓ અને કામદારો ચિત્રપટ બનાવવા માટે એક જ રથે બેઠેલા થવા પામે છે અને તેને અંગે વેપાર રોજગાર ફેટફેટ બધી વધવા ખીસવા પામી હજારો અને લાખો મનુષ્ય જીવેને પોપણ મળી પ્રભુઓની આર્થિક આબાહીનો નવો માર્ગ ખુલે છે અને ખુલે તો જીવ છે.

સ્થળ સંકોચને લઈને આ ચિત્રપટના ઉદ્યોગને લગતા તેનાથી થતી આર્થિક જીવન ઉપરની અસરના સત્તાવાર જંગી આંકડાઓ આપણે રજુ નહીં કરીશું; પણ ખ્યાલ મળે એટલા ખ્યાતર એક જ વાત નોંધી લેવી અને પૂરતી થઈ પડશે કે માત્ર એકલા અમેરિકા દેશમાં જ ૧૫૦૦૦૦૦ (એક કરોડ પચાસ લાખ) માણસો સિનેમા જુએ છે. તેની વાર્ષિક ઉપજનો આંકડો ૮૦૦૦૦૦૦૦ (એસી કરોડ થવા જાય છે, અને ત્યાંની સરકારને માત્ર કરવેરા લેખે જ દરસાલ ૩૩૫૦૦૦૦ (તેનીસ લાખ પચાસ હજાર) ડોલર મળે છે. એ રીતે જોતાં નક્કી માનવું કે જ્યારે આપણે દેશ સ્વતંત્ર થશે ત્યારે ચિત્રપટની દિગ્દશી સરકારને મળતી આમદાનીમાંથી પ્રગતી કેન્દ્રશીલ પ્રગતિ આરોગ્ય અને પ્રગતિ અનેક નિષ્ણ સુખ સગવડના માર્ગો આપણે ત્યાં જરૂર ખુલેલા થવા પામશે.

ચિત્રપટની લલિતકળા લેખે જીવન ઉપર અસર

લલિતકળા (Fino art) લેખે ચિત્રપટની અસર જીવન ઉપર સૌથી વિશેષ હોય જ એ આપણે સર્વે કાંઈ સમજી શકીએ છીએ; કારણ લલિતકળા અને જીવનમાં ઉત્તમ, ખ્યાનંદ, ઉત્સાહ, અસહ્ય અને રસ

આપનારી વસ્તુ છે. જગતમાંથી બધી લલિતકળાઓને કેવળ એ દિવસને જ માટે ઉઠાવી દેશે અને જુઓ કે જગતનું શું થાય છે? રી! મનુષ્યો આડે પહોર ઉલોગમાં મર્યાં રહે તો જે લલિતકળા વિના જિંદગી અકારી બની જાય-જીવન અસહ્ય અને અસંભાવ્ય (inconceivable) થઈ પડે.

જ્યારે એરોપ્લેન, ઓટોમોબાઇલ, રેડિયો અને સિનેમા વગેરે દુનિયાના દેશ દેશો એક બીજાની પાસે પાસે આવતા જાય ત્યારે સ્વાભાવિક જ તેને હોયે મળતા આવતા શોખ, લાગણી અને વિચાર તથા વિવક્તા માણસ માણસો એક દેશથી બીજા દેશ જઈ પોતપોતાના સંગત જમાવે, સંગત બનાવે અને તેમાંથી પછી કેન્દ્ર સ્થળો (Centers) દુનિયાના મોટાં મોટાં શહેરોમાં જાણે થવા પામે; એથી જીવન ફેટફેટ બધી જીવંત થવા પામી તેના જીવન પર અસર થવા પામે એ સહેજે સમજી શકાય એમ છે. આજ કારણે સર સિનેમાના સુવ્રતાપે આજે દોહીબુડમાં, ખર્શિનમાં, લેનિંગ્સમાં, પેરિશમાં, લન્ડનમાં, રોમમાં, હાલ્લમાં, મુંબઈમાં, કાલકાપુરમાં, પૂનામાં, મદાસમાં વગેરે વગેરે મોટાં મોટાં શહેરોમાં દેશ દેશના સંખ્યાબંધ કળાકારોના સંગતો થવા પામી ત્યાં કળાના મોટા કેન્દ્રો (World Art Centers) જાણે થવા પામ્યાં છે. ખ્યાલ કરો કે જે એક કળાની અંદર સંગત ધરાવતી ખીજ સો કળાઓ સમાઈ જાય ત્યાં આવું મદાન પરિણામ ઉપજવા વિના રહી જ કેવ શકે? એ કારણને લઈને તો ત્યાં તેનાં અનેકાંને કળાવિભાગો (Art Departments) ઉપરિચત થઈ શક્યા છે; જેના કે : ચિત્રપટનો સાહિત્ય વિભાગ જેમાં 'સિનારિયો' લેખકો 'સિનારિયો' અધિપતિઓ, ફિલ્મ એડીટરો, ટાઇટલ ડાઈઝર્સ આદિ સમાઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત જગતના મોટા મોટા વાર્તાકારો, સ્વરસ્રો, સંગીતકારો, શબ્દકારો, ગાયકો, વાદ્યો, નૃત્યકારો દોહીબુડ વગેરે કળાકારોમાં જઈ ત્યાં અમુક વખત રહીને સિનેમાની સાહિત્ય વિવક્તા તથા કળા વિવક્તા મેલ જમવે છે તે જુદાં. ચિત્રપટ પોતાનું

લલિત ખાતું, રથાપત્ર ખાતું, સંશોધનખાતું, શલ્યગાર
ખાતું, સંગીતખાતું, અને હેવટ અલિનપ મહો પસાર
છે. અહીં લેખનકળા, ઇલાકળા, પત્રકાલિપકળા,
નાટ્યકળા, ચિત્રકળા, સંગીતકળા, શલ્યગારકળા,
વસ્ત્રપરિધાનકળા, મુખ સજ્જતકળા, સ્વરકળા,
રંગકળા, ડોરકળા વગેરે વગેરે લલિતકળાઓનો
ખંડાર સમેત સુસંયોગ જામે છે. તો એ બધામાં કયારીયર
લેખે કંઈ ને કંઈ નાનો મોટો લાગ લેનાર લાખો
મનુષ્યોનાં હવ અને હવન પર ચિત્રપટની જાણી અસર
ઉપજવા પામે એમાં કંઈ નવાઈ છે? કલાલિંગોની
કળાનો વિકાસ એજ તેમના હવ અને હવનો વિકાસ.

ચિત્રપટના કલાકારોની ફરજ

પરંતુ ચિત્રપટના આ સર્વે પ્રકારના કળાકારોએ
ખાસ કરીને તેના લેખકવર્ગે, તેના દિગ્દર્શકોએ
અને તેના અલિનેતાવગે પોતાને વિષ અને પોતાની
કળાને પેખનારા લાખો પ્રેક્ષકોને વિષે આ એક પોતાની
મહાન બેખમદારીને બરાબર સમજવી જોઈએ છે કે
ચિત્રપટ વડે તેઓ પોતાનાં અને બીજા લાખો મનુષ્યોના
હવન ઉપર ને અસર લાવે છે તે અસરનો પ્રવાહ
હર હમેશા એમણે યોજ્યો અને શુદ્ધ રાખવો
જોઈએ છે. જેમ પશ્ચિમમાં તેમ આપણા દેશના
ચિત્રપટના નટનીઓએ પોતાને દ્વિમકુંબીના પચારદાર
કામદારો નહીં પણ જનતાના સંવેદક સમજવાં જોઈએ
છે. તેમણે બને એટલું પોતાનું હવન શુદ્ધ, સંરક્ષી
અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશી કરેલું રાખીને, પોતે પોતાના
દેશની અને પોતાની પ્રજાની ખહેતરી ખાતર સર્વજેશ્વર
છે એમ સમજીને, પોતાને સમાજના માર્ગદર્શક અને
મુધારક માનીને, ચિત્રપટની હવન ઉપરથી શુભ
અસરના સમજદાર સંરક્ષક એવા પહેરેગીર
જનાવરા જોઈએ છે. આટલા રાખો અને બને આ
લેખ લખનાં ભાર મૂકીને લખ્યા વિના ચાહે એમ
નથી. જ્યાં લગી આપણા દેશના ચિત્રપટ જનાવરાઓ
પોતાનાં ચિત્રોમાં આપણી આર્વસંગૃહિતે રચાન
આપવા રહેશે, પ્રેક્ષકોનાં સુરેખિને તથા મનોરંજિતને

વિકૃત જનાવરાથી અલગ રહેશે, સ્થિતિ સાથે બોધક
અને આત્મા પર સારી જ અસર લાવે એવી વસ્તુઓ
પીસશે, સૌંદર્યના નામે વિકારગતક દષ્ટો જનાવરાથી
પોતાને વિમુખ રાખશે ત્યાં લગી તેઓ ચિત્રપટ વડે
હવન ઉપર અસર લાઇ આવવાના સંબંધમાં કળાના
કલાકારો અને પ્રભુ તથા પ્રજાના અપદાપીઓ જનતાની
જાનખીમાંથી પોતાને બચાવી રાકશે-ત્યાં લગી તેઓ
પોતાનાં કળાધર્મને અને પોતાના દેશને તથા પોતાના
દમવલીઓને વશદાર તથા સાચા રહેલા લખાવી
રાકશે.

ચિત્રપટ વિષે ખાતપિતાની ફરજ

પરંતુ ચિત્રપટની હવન ઉપરની અસરનો પ્રવાહ
શુદ્ધ રહે તેટલા માટે જેમ-ચિત્રપટના કળાકારોએ તેમ
ચિત્રપટના પ્રેક્ષકોએ પણ તેમાં પોતાની તરફનો સાથ
આપવો જોઈએ છે; કારણ જેમ ચિત્રપટને જનાવરાની
કળા છે તેમ તેને જોવાની પણ કળા છે, આપણા
માથાપોએ અને આપણી ધુવક પ્રજાએ એ કળા
સીખવી જોઈશે.

આપણા ધણાં ધણાં દેશી માથાપો "અથ પ્રમાણે
મેજા"નો નિયમ બાજુએ રાખી પોતાનાં ખાગકોને
અને ઉગા છોકરા છોકરીઓને, આ ચિત્રપટ તેમને
લાવકનું છે કે નહીં તે જોયા વિનાથી વિના સિનેમા
જોવા વારંવાર મોકલી આપે છે એ અને જ શોચનીય
છે. નાનાં છોકરાંઓને ઝંઝારી વસ્તુવાળી અને સુંઘાર
સચક વસ્ત્ર પરિધાનવાળી અને સુંઘારી દરેકવાળી
દિલ્લો જોવા વિષે માથાપોએ મકકમ ના પાડવી જોઈએ
છે. ખોરા માથાં દો એ જ છે કે તેમણે પ્રથમ જાને
ચિત્ર જોઇ જવની પડી જ તે લાવક હોય તો જ
પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને તે જોવા મોકલવા-મોકલનાં એવું
નહીં પણ પડે તેમની સાથે જવું-તેમની નોંડે બેસીને
તેમને ચિત્ર જોવાં શીખવવું. (ચિત્રમાં કંઈ જવું સું
અજાણવું સમજવાનું છે-એમાં જે સુંદર અને આકર્ષક
દેખાય છે તેમાં ખરેખર જોવા સમજવાનું શું છે-કંઈક
અને શા માટે-ફિલ્મનો નિયમ શા છે-એવું વણ થી

હે-એનો ઉદ્દેશ શો છે-એમાંથી બોધ શું લઈ શકાય એ સર્વેની સમજ, ચિત્ર જોવા બાદ ઘરે આવતી મા-બાપોએ પોતાના ઉછરતાં છોકરાં દીકરા દીકરીઓને કહેવી સમજાવવી જોઈએ છે.

જીવાન પ્રબળને સૌંદર્ય જોતાં રીતબેર

મમે એમ, પણ, ચિત્રકારે ચીત્રેલાં ચિત્રો કે સિનેમા કુંપનીએ બનાવેલાં ચિત્રો એ લલિતકળાને લગતી વસ્તુઓ છે, એટલે એમાં વસ્તુચિત્રતા કારણે અને કળાધર્મ પ્રમાણે પણ અમુક પ્રકારનાં સૌંદર્યદર્શનો તો આવશે અને આપના રહેશે જ. આજે નહીં અને વધ વધતે ભવિષ્યમાં પણ આપણી જીવાન પ્રભ તે જોવાની અને જોવાની જ. મારે આપણાં વેશમાં આવેલાં સંતાનોને આપણે થોડા અંકેશ બેધી તેમજ સૌંદર્ય જોવા-જીવવાની ખાસ કરીને માનવદેહસૌંદર્ય જોવા માટેની “લાયક આંખો” પણ આપવી જોઈએ છે. અને એ “લાયક આંખો” આપવાનું બધું લાલક આંખો બનાવવનું કામ આપણાં માખાપોતું અને આપણા શિક્ષકોનું છે. ખાતરીથી માનવું કે આપી બાબતમાં મન બધી, અટકાવ કે કેવળ અંકેશ લાંબા નહીં એમ નથી. કાચા કેવલાસ કે રફીન ઉપરનાં માનવદેહ સૌંદર્યમય દ્રવ્યો જોવા છતાં; તેને મોગ્ય રીતે જોવા વિચારવાને લગતી પણ એક ખાસ દિવા છે. તે પ્રમાણે માનવદેહ સૌંદર્ય માત્ર એકજ ઉપલક્ષ્ય નજરથી નહીં પરંતુ બારંથી પંદર દિશિબિંદુઓવાળી સમજાવણી જોવાઈ શકાય છે; અને એમ જોવાથી મન ખર માડી અમર ને થનાં મુખ, શરીર અને સાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માખાપો તથા શિક્ષકોએ તે જીવંતને તે પ્રમાણે પોતાનાં બેટા બેટીઓને અને વિદ્યાર્થીઓને દારવજા જોઈએ છે, કે જેથી ચિત્રપટ જોવા તેઓ પોતાનાં મનને નિર્મળ તથા હૃદયને નિર્દોષ રાખી શકે.

માંધીઓએ દીકરું કાવ્ય

અમદવાદખાતે છેદનાં મળેલાં “શુજરાતી આદિત્ય પરિષદ” ના ૧૨ માં સભેશન વેળાએ પ્રમુખપદેથી ભાષ્ય કરતાં માનવા ગાંધીઓએ બેલુચ્છમાં આવેલાં

એક નમ્રકૃતિ ચિત્રનાં વખાણ કર્યા હતાં અને ખુલ્લું :જ્યુગ્મ” હતું કે “એની પાછળ મોટું કાવ્ય હતું”

આવી દિશિએ માનવદેહ સૌંદર્ય જોવા જોવાવવાની કળા-શૃદ્ધિ આપણી ચિત્રપટ જોતી ઉગતી યુવક આવમને તો સાંપડવી જ જોઈએ. એ કાળ યુવકો અને યુવતીઓના માનપિતાનું અને શિક્ષક-શિક્ષિકાઓનું એ મારે જો ચિત્રપટના જીવાન જીવન પર શુભ અસર લાવવી હોય તો તેમનાં વડીલ વાલીઓએ અને આચાર્યો-એ આજના યુગને જોઈ વિચારીને એ વિષયમાં યુવકો તથા યુવતીઓને મનપર્યંક દોરવાનાં જોઈએ છે.

જીવાન વિદ્યાર્થીઓને એ શાહો

ચિત્રપટની અમર જીવન ઉપર હોય તો પછી જીવાની કે જે જીવનનો એક ઉછળતો ઉછળતો ધગ ધમતો મસમતો તબક્કો છે તેના પર તો તેની અમર જીવનરસજ હોય એમ કોઈ શક નથી.

આટલા જ મારે શાળા તથા કોલેજની ઉચ્ચ કેળવણી લેતા યુવકચર્મી એટલું યાદ રાખવું કે સિનેમાના શોખને તેમજ જીવનના એક શોખ પરતો જ વાપરશે તેને પોતાનો જીવન-શોખ ન બનાવી દેવો ચિત્રપટ દર્શનના શોખી યત્ન કે પછી નેના એક અજવારી-શોખી યત્ન તેમાં કોઈ જીવનની એવી મોટાઈ કે નામકારી સપાએતી નથી. મિત્રો મમે એવો વડાશો હોય છતાં જીવન કાને એનાંથીયે ઘણા શોખો, શિક્ષણો, અનુભવો, ફરંગે અને કાળસિદ્ધિઓ નિર્માણમાં કે જ. વળી રાકની પ્રમાણે સિનેમા જોનાર શકાય તો ને મુદનની પાત છે પણ જો એક વા જીવન મગગ સર-સિનેમા જોવાને ન અને ત્યારે પણ ને વિશે મળતે વરણે એક કે ઉદેગ હોવાં ન પડે. યાદ રાખવું સિનેમાજીવનને મારે છે છતાં જીવન સિનેમા મારે નથી, મારે ચિત્રપટ જોવાના શોખને જીવાન જીવનને અંકેશ તથા મર્ણવમાં રાખવો.

વળી ચિત્રપટનો કેવળ આનંદપ્રાપ્તિ અર્થે ન જોનાં તેને આદિત્ય તથા કળાના અવ્યવસ્થી ખાસ નજરથી-એક સમજ અને રીકાકાર શ્રેણીની દિશિયો જોનાં ને

સાથે ચિત્રપટના સૌંદર્યદર્શક કે સૂચનકારી દેખાવોને સ્પૂર્ણસચ્ચિત્રી જ ભેદ વિચારી ન રહેવું તેમને કળા જાનની ઉચ્ચ ભૂમિપ્રાપ્તિ જ એવા તપાસવાં.

તદુદ્ધિપરતે ચિત્રપટ સમજાવી એક અગ્રી (one hand) શોખ કદી ન રાખવો. રંગરસયથી જ ભરેલાં અથવા તો રમજ અને હાસ્યથી છલકાતાં ચિત્રપટો ભેદ સંતોષ ન માનવો. મનનો વિશાસ કરે, હૃદયની ઊંડામાં ઊંડી ઊર્મિઓ તથા ભાવનાઓને જગાડે અને આત્માને રૂપશે એવી શાની, કળાત્મક, ઉપયોગી, અસરકારક, બોધક અને નીતિવર્ધક ફિલ્મો જોવાનો ખાસ શોખ રાખવો તથા ખાલિપવો અને વધારવો એટલું જ ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર સાચી શોભિત સુંદર અને સરજ નીપજવા પામશે.

આત્મે દુનિયામાં ચિત્રપટ શા માટે ?

ચિત્રપટની અવગણના કરનાર એક વચ્ચે એવો પશુ દસ્તી ધરાવે છે કે જો એને રૂપેરી ચાદર પર તેજછાયા રમતો કોઈ દોડખળા દેતોનો નાગો નાચ મણે છે. લોક સહમાવનુ-અવ જગાડતું સપતાનનું શોભિત આપિત સ્વર્ગ સમજે છે અને જીવન ઉપર એની અસરને દાનિ-હાસક તથા અનિષ્ટ ધારીને એવું બોલતા સંક્રાંતિ છે કે અરે ! આ પૃથ્વી ઉપર મિત્રો ન આવ્યો હોત તો કેવું સારું થાત !

જગતના નાશયા પશુ પોતાને કાલા સમજતા ચિત્રપટના આવા વિરોધીઓ પૂરું વિચારી વિના ચિત્રપટની કળા કિંવા શોધને સિરફ અન્યાય જ કરે છે.

હું તો કહું છું કે ચિત્રપટ ભણે આવ્યું અને જાણે અહીં એ રહે-ખીસે વધે અને આવ્યાદ જતે ! સર્વેને તેના સાવા ઉદેશ પ્રમાણે શાની સંસિક અને શુષ્કી બનાવે !

આ અદના સખનાસ્તુ નમનાપરક પશુ ખાતરી-પૂર્વક માનવું છે કે પરમેશ્વર પિતાએ આ પૃથ્વી મહી સિનેમાને પધરાવ્યો તેમાં તેનો શુભ્ય હેતુ અને સૌથી મોટી ધારણા એ જ હતી અને છે કે હવે જગતમાં મનુષ્યોના એક ધણા મોટા વિભાગને નેમ જને એમ

ઝડપમાં પ્રગતિ કરાવવી અને તેમનાં જીવન ઉપર જોરાવર અસર લાવી તેમના આત્માને વધુ સુંદર અને વિશેષ યોગ્ય બનાવવો.

ધરત કહો કે પૃથ્વી કુદરત કહો, તેવું કાપ આ યુગમાં નિઃસંકે ઝડપમાં આવે છે. તેથી તો નવાં જુઓ ત્યાં આજે Speed-Speed અને Speed ના જ ધોરણે દુનિયા વહે છે. એ અનુચાર મનુષ્ય જીવતા આત્માને વિકસાવવા સુધારતા કુદરતે પણ Speed નો જ આશ્રય લીધો છે. એ જુના જમાના વડી મણા આદે જગજીવિતું જુનું માડું બહુ ધીરે ધીરે મગધ્યા કરતું. પણ હવે તે મનુષ્યોને તરેહવાર નવનવા સાધનો વડે આંચકા (Shocks) પાછળ આંચકા આપીને તેમનો આત્મવિકાસ કરવામાં આવે છે. એ બધાં શ્લિષ્ક પ્રકર નવાં નવાં નીકળતાં અને પ્રકટ થતાં સાધનો મહી કુદરતે ચિત્રપટને પોતાનું સૌથી સમજ અને ઉપયોગી હથિનાર બનાવ્યું લાગે છે. તકથી માનવું કે નવાં સાન્નિ અને સરજતા છે ત્યાં ઝડપી પ્રગતિ નથી; પણ નવાં મન તથા દેખાતાં અધ્યાત્મય છે. નવાં મોખાંઓ ઉછળે છે-ગુલાનો જાગે છે અને ધરતીકીચો થાય છે ત્યાં જ હૃદિતો વેગ છે.

એ રીતે વિચારતાં ચિત્રપટ પોતાની જાનમાં જ એવું છે કે એને જોવા અનુભવવાથી મનુષ્યોના ઊર્મિ પ્રદેશમાં, આગળ નહીં ઉપરએલા જગજીવન ઉછેર, પ્રવાહો, મોખાંઓ અને ઉજળાઓ નેરોરોથી ધરા પામી એમનું ઊર્મિજીવ અવશ્ય ત્વરાપૂર્વક એકવા કે-વાવા પામે છે. આમ જીવોમાં મન તથા પ્રાણશૂનિ-કરિની ઉજળવા માંડી જીવન બારીક ઘડતર કાર્ય શુભ-શુભ આજગ ધપે છે એટલે કે આત્મવિકાસ થવા પામે છે.

મનશાન જનને મોટો ભાગ માણુઓના આ આત્મ-વિકાસને બાહ્યરીથી દેખાઈ આવે એવો જોવા માગે છે. પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે આત્મિક વિકાસ એ ધણું ખડું તો એક આંતરિક્ષિયા છે. એ આંતરિક્ષિયા પદ્મ રસપે પહોંચે અને તેવું તેવું આત્મસંન વર્ધ થકે તેને

માટે માન સમજની જ આવશ્યકતા રહે છે. એ રીતે સમજતાં, ચિત્રપટ રૂપી પ્રથમે સર્વ કષ્ટિયાં આ નવાં સાધનમાં પણ જેમ ચંદ્રમાં માંહે પણ તેવા ડાઘ હોવા તેમ, કાંઈક કેવંક હોવા જતા પણ ત્યાં પણ આત્મિક વિશ્રાંતિ રેખાનું છે જ, અને મનુષ્ય હોય એ નવાં સાધનનો ઉપયોગ કરતા અમુક અમુક આનંદપ્રાપ્તિઓમાંથી પસાર થઈ અનુભવની યાજ્ઞલગ્નિમાં યજ્ઞાદિતે ચાલુ આત્મવિશ્રાંતિ તો કરે જાય છે.

ઉપદ્રવ

ઉપદ્રવ આ લેખને બંધ કરતાં અખરી અભિપ્રાય એ જ આપી શકાય કે ચિત્રપટ જીવન ઉપર અસર કરવાને માટે જ અત્રે આવેલું હોય એવી અસરને શુભ અને શુભ જ બનાવવી એ આપણી પોતાની વાત છે.

જેણે વિષયની વિશાળતા, સુંદરતા, રસિકતા, મોહકતા અને અન્ય ગુણ અદ્ભુતતાને એક જ રૂપેરી પડે રંગ અને રૂપમાં રજૂ કર્યાં-જેણે કેળવણી, ડાળા, સાહિત્ય, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનને ચતુર્મત રસિકતાના આકર્ષક આભુષણોથી સુસજ્જ કરી સારાસારે સંસારમાં ફર કે

નજીક બધોજથ પ્રસારી દીધાં-જેણે કુદ્ધ ઇન્સાનની આશાઓ, ઇષ્ટાઓ, ભીંમિઓ, આશ્વાદો, ભુક્ષ્ણાઓ અને સ્વપ્નાંઓને, ગાથન, વાદન, વૃત્ય, અભિનય અને અવાગમમાં અંકિત કર્યાં-જેણે પૃથ્વી પાતાળ અને આકાશના અનહદ ખજાનાને 'રૂપેરી આદર' ની ચમત્કારી ગથ-દીધાં ઝીંઝી ઝીંઝી પ્રેક્ષકના વર્ગ પાસે જ લાવી મેદયો, ગંધે ઊંચા આકાશે ઊડતાં પંખીને આંખ પણ ભામ્યે જ ભ્રેષ્ઠ સહે એવી અવનીતી અસંખ્ય અદ્ભુતતાઓને એ અદ્ભુત તિલેસ્માત દૃષ્ટતાઓમાં ફેરવી નાખી-જેણે વિષયની નાનામાં નાની અને સામાન્યમાં યે સામાન્ય વસ્તુઓને મનરૂપી રત્નો અને હૃદયના જવાહીરોથી મદી તેમને સ્પર્શ તથા સુવિખ્યાત કીર્તી-જેણે બ્રહ્માંડભરનાં રસ રંગ તથા સ્વસ્થને પ્રલયના પૂર પેડે પૃથ્વી પર રેલમહેલ કરી નાખ્યાં-જેણે આખી ઇન્સાન જાતને નવી આંખો, નવાં કર્ણો અને નહું જગત કે નહું જીવન બધી દીધું; એવી આ સુત, શેક્ષિત, મુરખ સર્વવ્યાપી ચિત્રપટ કળાની જીવન ઉપરની શુભ અસરો સદૈવ અમારે હૈયે રહે એજ સ્તુતિવચનો સહિત હવે આપણે આ લેખને સમાપ્ત કરીશું.

હૃદયની વ્યથા

નટવરલાલ મા. ગાંધી

: પૃષ્ઠી :

જહીં હૃદયની વ્યથા ટી ન લેશ સોંપી શકું, અને બધિર બુદ્ધિ ને જગતસનના વાયરા અસહ્ય કટુ સ્વાર્થના અનલરંગ, ઇર્ષ્યાભય વૃથા વહન જાડયનાં, મલિનવૃત્તિ સંતોષવા, દ્રવ્યે હૃદય બાવર, હૃદયગીત રેલાવવા. અગમ્ય પટ ઉજ્જવળાં જીવનનૃત્ય ઉલ્લાસનાં વિશાળ તટ ભાવિનાં સ્વપ્નસોભમાં મહાલવા ડગે ડગમગે જહીં, હૃદયની વ્યથા જાગૃત !

અરે ! પ્રણવ સિન્ધુની અમરશબ્દ પ્રેતસાહની ઉડી નયન, અંજ ને હૃદય વીંધી પેલે તટે : પ્રિયે ! ઉશ્ય ત્રિ-લગી હૃદય હોડલે તારવા રહે સુભગ સ્વપ્ન જ્યાં; હૃદય દારૂની ભાવના, બધી વિષમતા અને સતતદીન દારિદ્રતા અદીદ્ પળનાં થયાં, હૃદયની વ્યથા ના હવે ! !

ત્રણ અર્ધાંગના

શ્રી. હિમેદભાઈ મણિયાર

શહેરના એક મોટા વર્તમાનપત્રનો અખરપત્રી લાંબે સમયે ગામમાં રજા બેગરવા આવ્યો ત્યારે ગામમાં ઘણામણા ફરકારે અને બનાવો બની ગયેલા. બે વર્ષ પહેલાં શિતળાનો ભય કરે રોજવારો કાઠી નાકચેત્રો. એ માંડ રાખે ત્યાં મરડી આવી, એને લઈને રાજેર સુધરાઈ ખાનાએ નાનીનની અંધારી મળીઓ અને જૂના અંધારા મકાનો તોડાવી નાખ્યાં. આથી ગામ કંઈક સારું અને રોજમુક્ત દેખાતું હતું.

એ અખરપત્રીને આવ્યે માંડ ત્રણ દિવસ થયા હતા ત્યાં એક સવારે સાકાચારે, દહા તો મોં મજાતું પથ્થુ થયું નહોતું ત્યાં એની ડેરીની સાંકળ ખખડી અને એની બાએ એને રમવાને જવા માટે ઊઠાડ્યો. ખાસ નછાનું સથું નહોતું, પથ્થુ સદગતના કુટુંબની મુક્તિ હતી કે એ આવે તો મહુમના બેઠગનક અવસાનના સમાચાર એમના પત્નિદાસ જગત જાણતું થાય.

રમવાને પહોંચ્યા અને મૃતદેહને અગ્નિવદ્ધ આપ્યા પછી ફેટકાક લોકો ચિવાતા તાપથી સવાગની હંડી ઉઠાડતા, અખર ફેટકાક દૂર દોલેમળી દસી મળત કરી વાતોમા વખત ચિતાવતા હતા. અખરપત્રી એકસો બધાની દૂર આસપાસ નવુંનવું દેખાતું હતું એ ધાતપથે બેસા કરતો હતો. પૂર્વમાં ધીમેધીમે અજગળું ફેલાતું હતું અને એ અજગળામાં નદીની પેલી પાર મંદિના કમશેા જગમી બિંધા. સગમમ એના પગ પાસેની જ નદી વહી જતી હતી. દુનંદાં કામમાં બહુ જ સફળ મનાતા એવા એક આધેડ વયના પુરુષે રિમતપૂરક આવી અખરપત્રીની બાજુમાં પોતાનું રથાન લઈ લીધું અને ચિતા વરફે ડોક વાળી કચ્છું 'ડોસા પડા' મુખમાં મર્ધા. પૈસો છે, પુત્ર છે, ઘર છે, બહાર છે. માથે ધોતીનું વીંટી પેલા મોઝા એ એમના મોટા દીકરા. એનાથી નાનો જ સાન વરસનો એક ઘેર ખીંભે પથ્થુ દીકરા છે. બે વર્ષ પહેલાં અહીંયાં સિતળા પધાવોતાં ત્યારે ગામના નાનાંમોટાં માણસો પાકથો પાનતી જેમ દોરેપ ખરવા લાગ્યાં. એમણે નાનાં છોકરાઓનો તો, સાહેબ, બંસ મરો હતો! ગામના સફળાથે એ વખતે બહાર ગામની એક જાહ અહીં આવી વસેલી. ગામનું નાનુંમોટું કામ ફરતી, દગથા દગતી, પાણી ભરતી, ઊકાં.ગમાચી. એક નાનકડી ઓરડીમાં એ એકલી રહેતી. ક્યાંથી એ આવી, શા માટે એકલી રહે છે, ખરણી છે કે કેમ એ કાઠને એ ફેંટી નહિ, એની કોઈ બાજુનું પથ્થુ નહિ. પથ્થુ છોડાંએ પ્રથે એને બહુ ભાવ હતો અને રાજ સાંજ

સવારે વખત મળે ત્યારે પાઠશાળાં છાત્રાં એટલાં કરી કંઈને કંઈ ખાવાનું આપે, રમાડે અને વાતો કરાવે. સાચ્ચે જ એ તો કોઈ અર્થશિક્ષક આત્મા હતો !

એ પુરૂષે એટલું કહી આકાશ તરફ હાથ ધ્રોવો કર્યો અને ઉઠી નિસાસો નાખ્યો. વળી એક નિઃશ્વાસ નાખી એણે આગળ ચલાવ્યું. 'જિયારી આજ તો આ દુનિયામાં છે નહિ ! પણ એ કોમળી ભૂતી બુદ્ધિય એમ નથી. જુઓ, સામે તર ફેરીઓતું' એક ઝૂંબણું દેખાય છે ને એમાં એક દેરીમાં, અમારે ચિતામાં સળગે છે એણે એ બાંધતો હાથ પથ્થરમાં કોતરાવી, સિંદૂર લગાવી મૂકાવ્યો છે. ડાસા દિવાલર દિવના દવા. એના નાના છાત્રને પણ જ્યારે માતાજી દેખાયાં ત્યારે ડાસા બધુ ગજરાઈ ગયેલા. એ રખેને મેં કંઈ કે સારવાર માટે આપણે આ બાંધતે બોલાવીએ.

એ બાંધ પ્રથમ આવી ત્યારે અમારા ઘરનું દળણું ફળતી. મેઘધેર માતાજી દેખાયાં હતાં ત્યારે મારે પેર પણ એક સામઘાં બે છાત્રાંને માતાજી દેખાયાં. છાત્રાંની મા ગજરાઈ મઠા અને એથી અમે એ બાંધને પૂછ્યું. 'તું' અમારાં છાત્રાંની સારવાર માટે આવે કે ?' પૂછતાં અમે, ગ્રાસ્તું કંઈ તો, અચકાતાં હતાં કારણ બાંધ કોણ સારા કુટુંબની સંસ્કારવાળી હોય એમ દેખાતું હતું. પણ એણે હા પાડી. ઇશ્વરકૃપાએ જન્મે છાત્રાં બધી થયાં, બીજા કે ત્રીજા દિવસે પાઠશાળાં છાત્રાંને માતા દેખાયાં. એમણે પણ આ બાંધને સારવાર માટે રાખી, અને કોણ જાણે, સાહેબ, કહો કે એના દાથે યશ હો કે મમે તેમ, પણ એ છાત્રાં જન્મ બધી ગયો. ગામનાં છાત્રાં ટપોટપ મરતાં હોય ત્યાં એ જેની સારવાર કરે એ બધી બધ એ કાંઈ એટલી આશ્ચર્યની વાત કહુંવાય ? એમ કહતાં એની કીર્તિ આખા ગામમાં ફેલાય ગઈ. એને નાનાં બાળકો પ્રત્યે મૂળથી જ એમ હતો એટલે અને ત્યાં સુધી એ કોઇને ના ન પાડતી.

મારાં બે છાત્રાંને એણે જીવનદાન આપ્યા પછી મને એ બાંધ વિશે જાણવા ખૂબ મન થયું. એને પૂછીએ તો એના તો બીડવા હોઈ ઉપકે શના ? એટલી

ખબર ત્યાં ત્યાંથી મળી કે એના માખણ છવે છે, એ પાણી છે. પણ અહીં અનુરૂપ ગામમાં આમ એકથી કેમ રહેતી હતી વગેરે કોઈ માહિતી મળી નહિ. આટલું બોલી થોડીવાર એ પુરૂષે વિસામો લીધો અને ત્યાં બેસામેસા એક માણસને ચિતામાં થોડા લાકડાં નાખવા ખૂંસ મારી વળી જોખારો ખાઈ પાછી વાત શરૂ કરી 'આપતો એક મોટાં છાપાના અધિકારી છો. આ બાંધ વિષે આપના જાણવામાં તો જરૂર હતી જ.'

એણે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો, માત્ર એને કંઈક વાતોએ ચક્રવર્તી, બાકી, એને એ બાંધનો ઇતિહાસ જાણવાની ખાસ ઉત્કંઠા હોય એ માનવાને કારણ નથી. સ્વાર્થ હતો માત્ર એટલો કે એને વાતો કરાવી, રીઝાવી ચિતામાં બળતા એમના પિત્તામ ભાઈ વિષે થોડું સાડું સાડું જાણમાં લખવાનો, એ માટે ફરી એણે સદગતના સંખિ દિવની વાત ઉપાડી 'મેં' આપને કંઈને કે સામેની દેરી મારા ભાઈએ એ બાંધની પાદમાં ચણાણી આપી ! મારા કલાથી મારા ભાઈએ નાના છાત્રાંને માતાજી નીકળ્યા ત્યારે એ બાંધને રાખી, આ મહેલાં કેટલાંય છાત્રાંને એણે જીવનદાન આપ્યું હતું. આ છાત્રાં વિશે સૌએ હાથ ધોઈ નાખેલા, પણ બાંધના પ્રત્યે એ બધી ગયો. છાત્રાંના માથે પાણી નાખ્યું, પણ ત્યાં તો, અરેરે, એ બાંધને જ માતાજી દેખાયાં. બાર દિવસ સુધી અમે એને રાખી, પણ એ માતાજીનો ભોગ બની ચાલી ગઈ ! ગામમાં કોઇને કહીએ તો સાચું ન માને. મારા ભાઈને જલુ લાગી આવ્યું. ગામને તો એમજ યશ મળ્યું કે પરીપર આ તો કોઈ દેરી કે સતિ જ છે. એથી મારે દેખાવ એ દેરી મારા ભાઈએ અહીંસો રૂપિયા ખર્ચી બંધાવી આપી. હાલ તો એ દેરીનો એટલો મહિમા નથી ગયો છે કે જેનું કામનું છાત્રાં માંડું પડ્યું હોય, કોઇને છાત્રાં ન થતું હોય, કોઇનાં છાત્રાં જીવતાં ન હોય એ બધાંય એની માનતા કરે અને અજ્ઞા તો એ છે. સાહેબ, કે સૌની મનકામના ફળે છે.'

વર્તમાનપત્રનો ખજાનગર જે અત્યારસુધી અવિત

અને શાન્ત બેસી રહો હતો એ એના પગના ટેકે ઉભડક બેઠો અને એણે એ પુરુષને પૂછ્યું : 'એ બાઈનું નામ તમે જાણો છો ?'

પેલા પુરુષે ઉત્તર વાળ્યો : 'બડું નામ કોણ જાણે શું હોય, પણ અમને તો એ એનું નામ લક્ષ્મી કહેતી.' બજારપટ્ટીએ તરત જ કહ્યું : 'હા હા, એ જ લક્ષ્મી જાણી અને જોરી સરખી હતી ?'

'હા.'

'અને એના કપાળ શિપર એક પાતી નીચાલી હતી ?'

'હા.' વિરમધર્મા એ પૂછના નેત્રો પડેળમાં ધપાં, તરત જ બજારપટ્ટીએ હાથની ચપટી તમારી ધીમે અવાજે કહ્યું : 'હા તમારા બાઈએ સાચું કહ્યું, એના જેવી સ્ત્રીની યાદમાં ફેરી ચાલ્યાં છે એ એના પૈસાનો સારો વ્યય થયો.'

જ્યે જ પેલા પુરુષ બોલી જાયો : 'તો, સાહેબ, જે સ્ત્રી તમારા છાપામાં.....'

'હા, હા, ભાતે. વજાનાં અને તમારા બાઈનું જરા છત્તચરિત્ર કહેતો છાપાચુ.'

પેલા પુરુષ અત્યંત ખુશ થયો. પોતાની પુરિતની સંજ્ઞાતનો આનંદ અનુભવતો બોલ્યો : 'જરૂર હા, જરૂર... સાચું' પછો તો માગે બાઈએ તો, મહેલ એના આમલેગ અને શેઠાના દિવાલે કંઈકે કહ્યું નહીં.'

બજારપટ્ટીએ કહ્યું : 'જે બાઈની તમે નવે આવજાર મુખી વાત કરો છો એ જાણી તમે કહે એ વાત તો હું જાણુતો નહોતો, પણ એની બીજી વાત મરી જાણનાં છે. એ ન્યાનની કડિવા હતી અને અમારા શહેરના એક મિત્રીને તીજારતી વડુ તરીકે પરગી હતી, મિત્રની પૈસાપાત્ર પણ નહિ ને મરીન પણ નહિ એના મધ્યમ રિયતિતો માણુમ હતો. પર જાંવરના કંઠકટ લેતો અને થોડુંપણ કમાતો. એનું એક લગ્ન એ ઓળખીમ વીસ વર્ગો હતો ત્યારે થયેલું. પણ એ જાણ ત્યારે વર્ષ છવી મરી ગયો. એને એકેય છેડું હતું નહિ. ત્યાર પછી એણે બીજું લગ્ન કયું. તમા કયાં પછી એ કામ શીખ્યા અને કમાવા મુંઝવે મપો અને પાંચ જ વર્ષ

ત્યાં રહ્યો એ હરમ્યાન એની વડુ અને કુટુંબ દેશમાં જ હતું. વર્ષ દોઢ વર્ષ એ આઠા મારી મતો, પણ પછી એકવાર તો એ એવો મખત જિમાર પડ્યો કે એ દેશમાં આપ્યો અને ત્યારપછી મુંઝવે પાણે મપો જ નહિ. ત્યાંજ મિત્રની કંઠકટનું કામ એણે થયું કયું.'

એને બીજું લગ્ન કયું કયું વર્ષ થયું. પણ શેર એકે છેડું હતું નહિ. આની એના કરતાં એની માને વડુ જાણતો હતો, અને ધરમાં કંઠકટ પેસો. એની મા એની વડુને 'મુર્ષિ રાંડ વાંકળી' સિવાય તો ધરમાં મહેમાન આવ્યા હોય ત્યારે જ બોલાવે.

બીજાં ત્રણ વર્ષ પણ એની કાટાં, પુત્રની ઉંમર દો વે પાકેરા આવી અને આ ઉંમરે જો છેડું નહિ થાય તો આપ્યો પંચ રોડે પરગી છોટા બૂંસી નાખીએ એમ બૂંમણ જશે. કોમીને મર્ષા પછી કોણ વાસ નાખવાવાળો નહિ હોય અને સમરન કુટુંબનાં માણુસ પિંડ વિના નહીંમાં જઈ પડશે, એ ઉપરાંત મિત્રની કુટુંબનું નામ નિશાન આ દેશમાં નહિ રહે.

એક ડોરડીયા એનાં નહેાનાં મિત્રની પણ એવો જ અજુક હતો. મુંઝવેના પાંચ વર્ષના વમરાત જનાં સરસર, ગાન, મુશરો જે કરો તે એના પરગી તાખાની ઉપરગી વરમાનું પછી માથું તપ એમ એને એક માત્ર પણ જાંમળા વિશા યાત્રી થયાં એની બીજી જમી તો જિયારી થાય જેની રાક હતી. જુનમ દોરા જનાંજ રાહસર મમેા કોમેનારે જવાન ન આવતી. જનાંજ આ માણુમ વોક શોધી શોધી એ જિયારીને પર્ગીવાર પરગી જેમ માતો.

આખરે મારીકા વચ્ચે એવ નારી થયું કે વીસાએ તીજાર લગ કયું. બીજી વડુને મંતનિ થાય એ આજી રાખી પેગી રહેતું એ અર્ધ હતું. એક વડુ છવે બીજી લાવતી એ છેડું મુરોજ હતું એ તીજ વડુની શેષ આની ત્યારે બજાર પછી ડોરડી વાને જિયારી, વડુને મરફટ કરે છે એની પાતો ફેવ પેગી એવે કામ ડોરડી દીકરોને કન્યા અપે નહિ જે ડોરડી વાતરાનમા વડુને કહેતી : 'મુજ પાંચગી. તું જેવા કહે કામમારો

તારા માથા પર ત્રીજી લાવું. તારે-લઈને એમ વસેવેલો નહિ કપાઈ જવા દઉં' એ ડોસી ઢીલાં પડ્યાંને માથા સાથે કૃત્રિમ મિઠાશથી વર્તવા લાગ્યાં.

ડોસીમાંનાં કાઠ સવારે ત્રીજી વડુ લાવું એ મેંછા પછી કેટલાયે મહિનાની સવાર પડી ચર્મ, પચ્ચાતમાંથી કોષએ ડોસીના દીકરાને વડુ આપી નહિ.

અંતે ધરતી વડુ કોપર એક નવા પ્રકારનો જુદા શરુ થયો. છેલ્લો એકમાત્ર કોપાલ હતો. મારથી, મેંછાથી, ચાન્તિથી, મીઠા સંબોધી જુદે જુદે વળતે વડુને કહેવામાં આવ્યું 'તારા કાકાને દીકરી છે. કાકાને ગમેતેમ કરી તારા કાકાની દીકરીનું નક્કી કરાવી આવ.'

એક સમય ધરણને લઈને, એટલે કે ખાનગીમાં બે હત્તર રૂપિયા લઈ, કાકાએ છોકરી આપવા હા પાડી. છોકરી એ ચખતે પંદરેક વર્ષની હતી અને છોકરીએની નિશાળમાં ગોથી અગ્રેજી ભણતી હતી. ન્યાતમાં આ અપ્રધારણ હતું એ તો ન્યાત પૂરતી વાત ચર્મ, પચ્ચા છોકરી ભણવામાં ખરેખર ઉત્સાહી ને હોશિયાર હતી જ. પિનાધીએ ગળામાં લગવડું દોરું નાખી એને નિશાળ બહાર બેઠી સીધી અને તરતમાં અગ્નિદેવી સાક્ષીએ શુભ મુર્તિ આર દેરા પચ્ચ દેરની આપ્યા.

વાક્ય પડું ચર્મ રમણતમાં બેઠેલા પેલા પુરુષે કંઈક અધિરાધથી ખમરપત્રીને પૂછ્યું 'આ નિંત્રી ત્રીજી વડુ એ જ અમે જેને લક્ષ્મી કહીએ છીએ એ ?'

ખમરપત્રીએ કહ્યું 'એનું ખરું નામ પચ્ચ લક્ષ્મી જ છે, હું બાપું છું.'

'તો પછી એના ધણીયાં જુદી અહીં એકલી કેમ રહેતી? એ બહેનો, શોકરોને ન બન્યું કે કેમ ?'

'તર શોકરો તો લગન પછી ચર્મ, પચ્ચ આમ તો બહેનોજ ને? જન્મે બહેનો વચ્ચે ગ્રેમ પુષ્કય દનો અને એ ગ્રેમ કાષમ રાખીને જ એ વરથી ચાલી તીકેથી,' આટલું બોલતાં બહેન એનું હૃદય લાસન આવ્યું હોય અને ગમે દુસો આવ્યો હોય એમ એ ખમરપત્રીને અપ્રાજ એકાએક ધમિર પડી ગયો, પચ્ચ સામે બેઠેલો પુરુષ એના પ્રગાથારે એને કંઈ પડે

ત્યાર પહેલાં જ બેળે સ્વચ્છતા મેળવી લીધી અને બોલ્યો 'ગિયારી લક્ષ્મી દુઃખી હતી! મારી પત્ની કહેતી કે એ અને લક્ષ્મી બન્ને એક વર્ગમાં સાથે ભણતાં. આથી કોષકોષમાર લક્ષ્મી અમારે ઘેર આવતી. માથાપે પરાણે ભણતી ઉકાડી એથી મન નારાજ તો થયેલું જ, અને એમાં પરણ્યા પછી જે બનાવો બનવા લાગ્યા એથી એનો જીવનનો આનંદ, રસ બધું ભીડી ગયું. ચામડી કાંઈક મોરી હતી એટલે હું એને ગેરતો ત્યારે ત્યારે મને તો એ જીવતી રચી કરતાં આરસપહાંણતી પૂતળી જેવી નિર્ણવ લાગતી.

દીકરાદીકરી જણી આપે એ રાતે એને ખરણી લાવવામાં આવી હતી એ ધરત જ કેટલી ભયંકર હતી!'

સામા બેઠેલા પુરુષને પચ્ચ એ ભયંકરતા માન્ય હોય એમ એણે દાંત વચ્ચે જરા જીજ કચડી.

ખમરપત્રી બોલ્યો 'લક્ષ્મીને પરણે માંડ મહિનો થયો દસો ત્યાં ખમર પડી કે એની બહેન, એટલે કે આગથી વડુ ગર્ભવતી બની છે. આથી ધરમાં કંઈક અચૂંધારી જ પરિસ્થિતિ બની ચર્મ. લોકોને એ પાનોનો વિચાર થઈ પડયો. દય અગિયાર વર્ષ સુધી વન્યા રહેવાર સ્ત્રી એક સામરી ન્યારે એના ધણી છોકરાં મેળવવા ત્રીજું લગ કરે ત્યારે જ ગર્ભવતી બને એ કિસો મામને મન સનસારી ભર્યો નો કહેવાય જ. મારા બચ્ચામાં વાત આવી, પચ્ચ મારે એને બપે ચપાવવી બગતમાં ઘી હોમડું નહોતું.

બન્ને બહેનો અંદર અંદર કેટલી દુઃખી થઈ દસો! વિધિએ બેળે પહેલેથી જ કાવડું રચી રાખ્યું હોય! નવ મહિને જુની વડુને પુત્ર આવ્યો અને ડોસીમાને અને મિસ્ત્રોને યશું કે દવે તો એની એકાંતર પેટાને તારતાર આવી પહોંચ્યો.

એ વર્ષ રહીને જુની વડુને વળા બીજો પુત્ર આવ્યો. ચૂનાતી ચપડી અને ટાંકણ નાંખવામાં લાગી આવેલા આ બે બાળકોમાં દવે એક 'મોડો' કહેવાયો અને બીજો 'નાનો' કહેવાયો. એક સાથે નાનાં બે બાળકો પ્રાપ્તનાં મુરદેશી પાડી ત્યારે નવી વડુ પોતાની બહેનોને

હોતી મદદ કરતી. મોટો છોકરો તો બાળે એના હોય એમ ટેવત્ર ગણેલો. બન્ને બહેનો વચ્ચે આગળ એવો જ પ્રેમ કામચલતો. જિજ્ઞાસુ મોટી બહેનનું હૃદય નાતી એતના વિચાર આવતાં બળી જતું, પણ ડોસી મા અને મિસ્ત્રીએ ત્રીજી વડુ પ્રત્યે પોતાના વર્તનમાં ધીમે ધીમે ફેર કરવા માંડ્યો. પરસ્પરે ત્રણ વરસ થયાં, પણ નવીને કાંઈ સંતતિ થવાતી નિશાની સરખી પણ નહોતી. ડોસી અને મિસ્ત્રીને થયું કે એને પદ્મી લાવવાના પૈસા નકામાં ગયા. જતો દિવસે બેરજુદમ-પૂર્વક એના બાપને બે હાથ રૂપિયા આપેલા એ પાછા લાવવા કહેવામાં આવ્યું, પણ બાપ પાછા આપી શકે એવી સ્થિતિમાં કે દાનતતો હોત તે લેત જ શું મમ ?

એક દિવસે મારી પત્નીએ લક્ષ્મીને ઘેર જઈ આવ્યા પછી મને કહ્યું કે લક્ષ્મી બહુ દુઃખી લાગે છે. એ મઘ ત્યારે લક્ષ્મીના કપાળે પોટો બાંધેલા હતો. પૂછ્યું ત્યારે કહે કે હેસ વાતતાં પડી મઘ, પણ મારી પત્નીએ કહ્યું અને મને પણ સાચું લાગે છે કે એના ઘરે એને મારી હશે.

ત્યાર પછી ચારપાંચ મહિને એ અમારે ત્યાં આવી ત્યારે અમે એના કપાળ પર એક જિંઝા ધાલી નિશાની લોધ. પૂછવા છતાં એ એના મોઢામાંથી શબ્દ પણ બોલી નહિ. અમારે મન તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું કે લક્ષ્મી દુઃખી છે અને કૃષ્ણ મારફત કરમાવી ગય છે.

એક દિવસે હું અને મારી પત્ની સવારમાં જીડી મા પીતાં હતાં, ત્યાં ડોસી અને મિસ્ત્રી મારે ત્યાં આવ્યાં અને મને પૂછ્યું ‘લક્ષ્મી ક્યાં છે એ તમને ખબર છે ?’ મેં ના પાડી વિદાય આપી. હું અને મારી પત્ની આશ્વર્ષમાં ક્યાંય મુખી એક બીજા માટે લોધ રહ્યાં અમને સમજાઈ ગયું કે લક્ષ્મી જુદમ ન સહન થઈ રાજવાથી રાતોરાત ઘરમાંથી નામી છૂટી છે. મને બીક એટલી હતી કે દુઃખમાં ને દુઃખમાં ફૂલે પડી કે એ જાણ એ આપવાત ન કરે તો સારું.

એ લોકોએ એને માવતરે તપાસ કરાવી ત્યાં પણ એ મઘ નહોતી. એવા જાણ પામે એ ન જ જાણ એમ મેં પણ ધારેલું. પણ આથી તો મારી બીક વધતી ગઈ એ લોકોએ અને એના માથાપે થોડા દિવસ તપાસ કર્યા પછી એમ માની લીધું કે કોઈ અગળપે ટેકાએ જઈ લક્ષ્મીએ આપવાત કર્યો હશે.’

સ્મરાનમાં સજ બળી પૂરું થયું હતું અને માથે એક વજી એક જીડી નદીમાં નદારા ગતાં હતાં. ખખર-પધીએ પણ જિજ્ઞાસુ જિજ્ઞાસુ પેલા આવેડવળા પુરુષને કહ્યું ‘લક્ષ્મીની પાછલી વાત તમારા પાસેથી બાંધી મને ખરેખર આનંદ થયો, કારણ હું એમ માનતો હતો કે એ આપવાત કરી મરી મઘ હશે. તમે કહો છો તેમ, મરી તો આમે મઘ પણ આમ એટલી છંદની માગવાતી, કોઈની દયા ઉપર ન છતરાતી આટલી હિંમત બતાવશે એમ મેં નહિ કપેલું.’

સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

પ્રાચીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. આજે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ, એટલે કે કોઈ વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળા ક્ષેત્રસમૂહનો આત્મા જાણદાર પ્રગટ થતો. કાળ જતાં તે સાહિત્ય નરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો, ભારિ પેઢીઓને સૈદ્ધાંતો મુખી તે સાચી રાખ્યા જેવો અમૂલ્ય સંસ્કારિત વારસો છે એમ હાથું. આજે વ્યક્તિ પોતાની અંગત અભિવ્યક્તિ વાંછે છે, આજે કલામંડળને આતર સાહિત્ય લખાય છે. ભુદિપૂર્વક કલાવિધાન કરવા તરફ આજે વધારે ધ્યાન આપાય છે. જાતિ અને સંસ્કૃતિના આત્માની અભિવ્યક્તિ મોખુ મનાય છે; જ્યારે શ્રેષ્ઠનું વ્યક્તિત્વ, તેની વિચારસ્તરણી, મીમાંસા, માન્યતાઓ વગેરે પ્રગટ કર્યાં એ મુખ્ય હેતુ મનાય છે. અદ્યતન, એવી મીમાંસા મારફત અને એ અર્થજન મારફત પણ આખરે તો આ જમાનાની મંડુકિત અને આજના સમાજની સ્થિતિ પ્રગટ થાય છે. જ્યાં કલાવિધાનનો હેતુ વધારે અંગત હોય છે, આજે પ્રચાર, કલામંડળ વારસવિકાસ, વ્યક્તિ-સૈદ્ધાંત વગેરે રત્નો વધારે આપણ પડના જમાય છે.

આ રીતે આજનો જમાનો સાહિત્ય સર્જનની પ્રકૃતિ વિશે જાણત છે તે એક રીતે સાફ છે. એવા આત્મજ્ઞાનથી કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિઓ અને પરિણામે નિષ્ફળ અને નિરર્થક મળે. ઘણે એ ખર્ચ પરંતુ જામત સત્ય અને વિવેચી વાચકવર્ગ એવા નિર્બળ પ્રયોગોને, અને નિષ્ફળ કૃતિઓને ખીજવરધામાં જ અટકાવી દઈ શકશે. આ કામમાં નિષ્પક્ષપાત સમાલોચના અને શાસ્ત્રીય વિવેચના પણ ઉપયોગી સહાય કરી શકે.

આપું કહું આત્મનિરીક્ષણ અને નિરર્થકનું નિવારણ કરવાની જરૂર કેટલાક જમાનાઓમાં ખાસ કરીને વધારે હોય છે. તેમાં જે મૂલ્યપરિવર્તનના યુગોમાં તો એવી આત્મનિરીક્ષક કૃતિ ધણી જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આજે જમાનો એવાં મૂલ્યપરિવર્તનોનો મુગ છે એ વિશે જે મત નથી. જોર્જવનરામ પરી હમણાં જ આપતી પેઢી એવા મૂલ્યપરિવર્તનમાંથી પસાર થઈ દલી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના મંડુકારોના મંપદનો એ જમાનો નોટણો ક્ષેત્રોમાં અને નોટણો-અર્થમાં મૂલ્યપરિવર્તનનો દનો નેવા કરતાં આપણો યુગ વધારે વિશાળ અને વ્યાપક ક્ષેત્રોમાં અને અર્થોમાં મૂલ્યપરિવર્તનનો જમાનો છે. પ્રવૃત્તિઓની રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિ પરંતુ અનેક ફેરફારો થઈ ગયા છે તેને લઈને, તથા દિશમાં થઈ ગયેલા અને થઈ રહેલા અનેક ફેરફારોને લઈને જ નહિ પરંતુ ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધઓને પરિણામે

જગત સમસ્તની બ્રહ્માની પરિસ્થિતિને લઈને પણ પહેલાના જમાનામાં ને સ્થિતિ જ મનાતા હતાં તેમાંથી આજે રિક્ટ પ્રક્રિયાની પરંપરા માનવજાતિની સમક્ષ આપાને ઊભી રહેતી છે. ઉદાહરણ તરીકે ઉદ્યોગોની ખીમવળી અને વેપારોના વિશાળ મથા જમાનામાં ઉત્પત્તિનાં સ્થિતિ હતાં. આજે ઉદ્યોગોની પેદાશ અને વેપારના વિકાસને પરિણામે દુનિયાભરમાં રિક્ટ કોષ્ટકોએ ઊભા થયા છે અને ઉત્પાદનના નેનાઓની સ્થિતિની કોસ્ટી કરી રહ્યા છે. નેમના નિરાશરૂપ માટે ને હોસેલી તથા હોસેલી મીમાંસાઓ રજુ રહેતી કે તેવી પણ માનવ જીવનના સર્વે ક્ષેત્રોમાં મૂલ્યપરિવર્તનો થયા જ નાથ છે. ગોવંધનમુગના વિચારકને પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ઊંઘા તરવોની સમાલોચના કરવાનો સમય મળે એ વૃત્તિ પણ હતી. પણ આજે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જ નહિ પરંતુ સંસ્કૃતિ માનનાં ઔષિક તરવો વિચારણા યથ રહી છે. નૈકે મુનિર્વચ મત પ્રમાણમુન્યેલી સ્થિતિ સવર્ત છે. પશ્ચિમમાં પણ પાં વર્ષ પૂર્વે જગતના પ્રક્રિયાના કોષ્ટક વિષે, મનવજાતિની પ્રગતિના ઉપાયો વિષે ને વિશ્વામહારી એકવાક્યતા હતી તે આજે રહી નથી. ભૌતિકશાસ્ત્રોની પ્રગતિની તથા વ્યાપક ઉદ્યોગદારા આર્થિક ઉત્પત્તિ સાધનાની જરૂર, પ્રભાવી બંધારણીય સ્વતંત્રતા, પ્રજા સત્તાક શાશ્વત્વરચના, નિયમીતતા, શિસ્તગાહન, વ્યવસ્થા, સંપ્રસારિતતા, વિકાસ, સદાકાર અને તેનાં પરિણામો, જીવનમાં નમદ લાભ આપનાર સરિગમ્યો વગેરે પશ્ચિમે સાધેલી પ્રગતિની પેદાશ મનાતી માનવજાતિની ઉત્પત્તિ માટે એ સધાજાની જરૂર સ્વીકારવમાં પુરોષની પ્રગતિ-શીલપ્રગતિઓ એકવાક્યતા હતી.

હેલ્થ મહાપ્રદ પછી પ્રગતિની જગત ધારણ કરવાનું યુગોપનું વર્ચસ્વ પરવાનું છે. થોડી પ્રગતિઓએ મેકેલી પ્રગતિ જાણે થયી પ્રગતિઓએ સાધી ત્યારે એ પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવાને પ્રસંગ ઉપરિચલ થયો એ પ્રશ્ન તે હેઠલી-VI-પાઠ્યપાઠ્ય પાઠ્ય પ્રગતિની જાણના કરવામાં યુગોપની પ્રગતિઓ અને

અમમાં પહેલી હોય, પરંતુ તેઓ જીવંત છે, લોહીલાળ છે, જ્યમત છે એટલે એ વિષે તે એ મત સહવાન નથી. એટલે હેલ્થી પાઠ્યપાઠ્ય પછી તુર્ત જ તેમણે જીવનનાં ક્ષેત્રોમાં મૂલ્યપરિવર્તનો સાધવા પ્રયત્નો કર્યા જ કર્યા છે. પરિણામે ભૌતિકશાસ્ત્રોની સાન્યતાઓને જ અંતિમ શાન તરીકે સ્વીકારવાનો એક વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે. બીજે ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધનાં પરિણામો સ્વીકારનાર જરૂરથી સમાજવાદમાં માનવાઓના વર્ગ છે. તે ત્રણ તરફ રાષ્ટ્રીયજીવનનાની અનિશ્ચયોક્તિ કરેલી અગત્ય સ્વીકારનાર, તેની જ બંધન કરનાર, અને તેને આગર વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને માનવજાતિના હિતને પણ, જરૂર પડે તો, ભોગ આપનાર વિચરણની પ્રચારમાં આવી છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં માહિયના ક્ષેત્રમાં પણ મૂલ્ય-પરિવર્તનો થાય એ સ્વાભાવિક છે. સમાજવાદ સાહિત્યને સામાજિક દૃષ્ટિએ જ જોઈ શકે છે. અને સમાજને પણ મુખ્યત્વે આર્થિક દૃષ્ટિએ જ નિહાળી શકે છે. પ્રથમતો સમાજવાદને મન સાહિત્ય તેના મના પ્રચારનું સાધન હતું. પરંતુ એ વાદનો અમલ કરનાર શિષ્યાએ યોગ્ય જ વખતમાં બેનું કે બેનું સાહિત્યમાં અને સાચા સાહિત્યમાં ફેર છે. અને સંશયના મેનાઓએ પોતાની મૂલ્ય કોડી તુર્ત જ સુધારો કર્યો એ તેમને જોય આપે એવી દલીલ છે.

અનર્થ માનવું મૂળ મૂડી એનું માનનાર મમાજવાદ મૂડીશક્તિ પોષક-એટલે કે તેની પૂર્વના મથા-સાહિત્યો નિરક્ષર કરવા લાગ્યો. જનાં અનુભવને અને તેને પોતને જાણવા લાગ્યું છે કે માનવીઓ સર્વ પ્રકારે સધાન થઈ શકે તેમ નથી. અને જે આર્થિક સમાનતા તે સ્થાપવા માટે છે તે સ્થાપના જનાં પહેલાં નેને Aristocracy of Talents-શુદ્ધિશીલ વિશિષ્ટ વર્ગ-કેવામાં આરોપો ને રહે છે અને રહેશે. જનાં આજે આપણા માહિત્યમાં જાણે આગરે મમાજવાદ નહિ તો મમાજવાદનો દરિયાએ પ્રવેશો છે અને પ્રવેશો જાય છે એનો પ્રવેશ એ પણ ઉપર જાણેક મૂલ્ય

પરિવર્તનનું એક સાધન અને મિડ છે અને લક્ષી સર્જકના વિષયોના ક્ષેત્રમાં, તેની યત્નશીલ શૈલીમાં ક્ષણે વધારો થયો છે, એ એક મોટો કાલ આપણા સાહિત્યને થાય છે.

પરંતુ મુદ્દપરિવર્તનનો જમાનો જ સર્જકો અને વિવેચકો માટે સામ્યેત રહેવાનો જમાનો છે. તાત્કાલિક પ્રત્યક્ષ પરિણામો લાગતા ઉપર વધારે પડતો ઝોક, પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ પ્રચારમાં ઘસઘસ જવાનો સંહાર, અનુકરણ કરવાથી અમલની પ્રેરણા મળશે પાતો અસહની પ્રેરણાનાં પરિણામો સંપાદન કરશે એવી મોટી આશા કે ધારણા, પ્રચારસાહિત્યનો વિવેક વગર ઉપયોગ થશે અનેક સ્થાનને રચાનો એમાં રહેલાં છે.

સત્ય, શિવ, સુદરશની પ્રાપ્તિ એ ગુપ્ત યેરીમાં માનવજીવનના અંતિમ ધ્યેય તરીકે મનાતી, દત્તાત્રેયની મુક્તિ પેઠે આ ત્રિમુક્તિ પશુ અવિભાજ્ય છે. કાષ્ઠકને ભલે, આજના લેખકો પેઠે, ચિંતના ખીલતી લાગતા સ્વરૂપ પ્રત્યે આકર્ષણ થાય અને ત્રણ મુખમાંથી એને જ તેઓ ત્રિમુક બંધે કરે, વા તો સુદરશના ઉપાસકો તેના અશ્વમેશની કીમત આકી તેની ઉપયોગિતાથી મનમાં ભલે આનંદ પામે. આજના જમાનો સામે આટલું કરે ત્યાં સુધી ફરિયાદ નથી. જ્યારે ત્રિમુક્તિમાંથી એકને કાપીને નુકાં પાડવાનો પ્રયત્ન થતો આજ કાલ નેવામાં આવે છે ત્યારે અપશુની જાણ છે કે ગણેને અત્યાચાર થઈ રહ્યો છે, અને ગણેનું જીવન નેખામાં છે લિજ્જાનિગના સ્વરૂપની કપડી વાસ્તવિકતાનું વચાઈ દર્શન થાય છે ત્યારે ત્યારે સંસ્કૃત અને સત્ય બંનેનાં દર્શન પણ થાય છે. સાચો સાહિત્ય સર્જક ગણેમાંથી એકની પણ ઉપાસના કે દર્શન થતાં ગણેનાં દર્શનનું પુષ્પ પામે જ છે.

એટલે જ સત્યના અનુદીપનનો આમદ ગણનારને જ્યારે છાતી ઠોકીને કહેવામાં આવે છે- 'સત્ય-સત્ય તો દીવા જેવું પ્રગટ છે ને!-સત્ય-નગદ, અને તમે માનતા હો, તો, નમ-સત્ય શું તમે જોઈ શકતા નથી? અમાજવાદ નહિ તો સત્ય શું છે!-જોઈ વાર પૂરી

એટલે શું?' 'પૂરીવાદ કે પૂરીવાદો કાણ?' એ પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો ક્યાં વિના 'આખી સમાજ રચનાનો અંત લાવો' એવો પોકાર પણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ માનવ માની લે, કદાચ પોને સમજ પણ નહ, સહેજકુળી સીકારી લે તથા આમદપૂર્વક પોકારે તે જ 'સત્ય' કરતું નથી. સત્ય તો અનંત પાસાનો હરિત છે. એટલે સમાજવાદમાં અને તેના આગ્રહમાં રહેલ સત્ય સરીકારતાં પશુ સત્ય બારી રહે છે.

જ્યારે સત્યના અંતિમ સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે કલ્પિતો સાહિત્યમાં ઉચ્ચ રચાન શા માટે મળે છે તે સમજાય છે. કવિઓ સત્યના 'દષ્ટા' મૂલ્ય છે, દષ્ટા એટલે હુદિયા પર રહેલ સાવને પણ પોતની દૃષ્ટિથી જોનાર. વિવાદ કે આકાંક્ષા સત્યને પુરતાર કરવાની શોધ પદ્ધતિઓ છે. સાચી રીત પ્રત્યક્ષ જાતની છે-દર્શન કરીને જાણવાની છે. એકવાર મુખાષ જોનારને મુખાષ છે જ નહિ તેના હલ્લે પુરાવાઓ આપવામાં આવે છતાં તેના જાન પરથી તેની અદા ડગાવી શકાતી નથી, તેમ દર્શન વડે પ્રાપ્ત ફેલ સત્ય સ્પર્શી છે પ છે, દ્વપ્રતિષ્ઠિ હોય છે. આંતરદષ્ટિ વડે સત્યનું દર્શન વાહમય દેહનાં સંવાદિ અને સુંદર સ્વરૂપોમાં પ્રેરણા પ્રેરિત વાશીમાં-જનુ કરનાર કવિ વધારી રીતે ઉચ્ચ રચાનો અધિકારી છે.

આજ મુદ્દપરિવર્તનનાં જમાનામાં આપણને જીવનમાં મૌલિક મતોની એજ કરનાર વાતણુઓની, સત્યની પ્રત્યક્ષ કરવા આતર સહસ્ર પ્રયત્નો કરનાર લગી-રચોની, અંતરાત્માની કેટલીક સમાપણો અને ચોકસી-ઓમાંથી પસાર થવાર જોતાઓની જરૂર છે. સાહિત્ય જેમ સમકાલિન પેઢીનો પરિપાક હોય છે તેમ સમકાલિન ગ્રામાજની જરૂરીયાતોને તે પૂરી પાડે એ પણ સંભવિત છે અને છટ છે. પરંતુ તેમાં પણ માનવજીવનના જેટલાં સનાતન તરફોને, સનાતન પ્રશ્નોને અને આમાનાં લિજ્જા મંચોને જેટલી સચ્ચાઈપૂર્વક, જેટલે પ્રમાણિકપણે અને સૌંદર્યના નિત્ય નર્મ સ્વરૂપોમાં જેટલી સચોટરિતિ, જનુ કરી શકે તેટલે અંશે તે સાચું અને ચીરંજીવી

સાહિત્ય બને છે.

આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે સમકક્ષિત પ્રત્યેક અને જીવનનાં મંથનોથી પર-નિર્લેપ-રહીને જ જીવમોતમ સાહિત્ય સર્જન થઈ શકે. જીવનના મંથનમાંથી જ સાહિત્યનાં રત્નો સાંપડ્યા છે-પછી બાકે તે મંથનો સમાજના કે પ્રજાના બાજુ જીવનથી નિર્લેપ દેખાતા જીવનમાં થયેલાં હોય પરંતુ હૃદયનો આસ્પષ્ઠ એ છે કે તત્કાલિન જાહેર પ્રશ્નો મારફત, કે હૃદય દલમલાવી નાંખનાર અંગત મંથનોમાંથી સર્જકે જીવનના સંગતન, અતઃ સામરતી ઊડાણને પહેંચવાની-અને વાચકને ત્યાં સહ ગવાની-સહિત મેળવવી જોઈએ, સાચા સાહિત્ય સર્જનની એ શરત છે. વહેલી નદી જેમ કાંઈના કોઈની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતી પથ પોતાના અંતિમ લક્ષ સાગરને પહોંચવાનું ચૂકતી નથી તેમ સાહિત્યની કૃતિએ પથ વર્તમાન જીવનની જરૂરને સંતોષી ચેતનાના સ્પર્શથી તરવેા સાથે પોતાનો સંબંધ સ્થાપન કરવો જોઈએ, આજનાં સર્જનોમાં આ ચકિતનો પરિચય જોડો યાપ છે એ કડવું સત્ય આપણે સ્વીકારવું જોઈએ.

આમાં કોણપણ પ્રકારની "ગાથા"-અથવા વાદનો આપદ મુકે નથી પરંતુ ત્યારે સાહિત્યમાં ઉપાદી આપે મર્જન કરવાના પ્રયત્નો આજે કાપ છે ત્યારે પોતાની કૃતિ કેટલે અંશે Inexplicable-અપારિ-હાય-છે એનો વિચાર પ્રત્યેક સર્જક કરવો યત છે. જીવન અને સાહિત્યનો સંબંધ અવિચલ્ય છે એમ સ્વીકારતાં પણ આજકાલના કેટલાક લેખકો માને છે તેમ વાસ્તવિક જીવનની દૃષ્ટિ પ્રતિકૃતિ રજુ કરવી, જા તો જીવનનાં સડી ગયેલાં રૂપોનો વિશ્લેષ કરવો, પ્રચલિત માન્યતાઓ અને ધોરણોથી બનને મુકન કરીને નવાંજ ધોરણો સ્થાપન કરવા પ્રયત્ન કરવો, જીવનની કડક સમાલોચના કરવી, રૂઝિના દામર ઉપર પ્રહાર કરવા, વગેરેમાં ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યનો સમાવેશ થતો નથી અને ઉપયોગિતાની તરફે લેતાં પણ જગ્યાએ છે કે નમોયુષી, લોકરક્ષિત ધોરણનો વિશ્લેષ કરવો, લેખકન પોતાને મમતા વાદને ધોરણને બાજુએ મૂકીને પ્રચાર

કરવો, અકિતના સ્વચ્છંદને સહારણ દોવવો, તથા જીવનના મંદામાં ગંદા ખૂણાઓ ઉપર પ્રકાશ નાંખવો એટલેથી સાહિત્યસર્જનના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દેવુઓ સધાવા નથી. જીવનના કષ્ટના બળે જન્મતાં અને જીવન કરવાથી પથ તે કાપ સધાવું નથી. આવી કૃતિઓની સેવા, કે ઉપયોગિતા અભાવાતઃ છે-ઉપારિથ છે. એવા આધારોને પરિણામે જનસમાજનું જડ ચર્મગ્રેસ-જાહેર મારી ગએલ, માનસ જનન થયતો સંભર છે. પરંતુ એનોએ પ્રયોગ જીવનને સંજીવન મંત જાણનાર વધારે મહત્તાથી કરી શકે છે. અને વધારે સચળતાપૂર્વક તે એ કામ તે કરી શકશે જે એ થીજ ગયેલા માનસને જનન કરવાને જરૂરી પ્રાણી ઉપાનો પ્રવાહ જનસમાજ પર ફેલાવી શકશે, જે માનવજીવનની કોમ બાવિ પૂર્ણતાના આકર્ષનું દર્શન કરીને આર્થ તથા વાસ્તવ વચ્ચેના અંતરને પોતાની સુદૃઢતાના સેતુ વડે દૂર કરી શકશે અને પોતાના અમુક દર્શનને અન્ય માનવોની મિલકત બનાવી શકશે. આ માર્ગ આસરતઃ છે, પરંતુ દુષ્કર છે-દુર્ગંધ છે.

માનવમાં ત્રણ લક્ષણોએ ભેગી મળે છે, તેમાં પથ છે, તેમાં દેવ પથ છે. એ બન્નેનું મિલન સ્થાન માનવ છે. સત્યનો શોધક માનવ ઉર્ધ્વધર્મ છે, દિવનો ઉપાસક માનવ ઉન્નતમાંથી બને છે. સૌંદર્યને પૂજક સત્યને અને દિવને પ્રાપ્ત કરે છે જ પરંતુ વધારામાં તે સૌંદર્યના આનંદને પૂર્ણ ઉપર પ્રમટાવવા મથે છે. પરંતુ આ ત્રણે કાર્યોની સાધના કરતા માનવને તેથી અંદર રહેલ પાશવતાનો પૂરેપૂરો ભાર ઉંચકાને જા તો તેને ફેંકી દહી પોતાનું મરતક ઉન્નત રાખવું પડે છે. મત્સ્યા અને શિયાળા ઉપાસકને પૂર્ણતી પાશવતાના ભારનું ગુરુવાકર્ષણ ઓછું લાગે એ સંભવિત છે. પરંતુ આનંદના સ્તંભ સર્જકને એ અધોગામી આકર્ષણથી જડ સંજ્ઞાવરણ હોય છે.

‘આનંદ પ્રાપ્તિ’-અને ઉપદેશ હોય ત્યાં પણ “કોતા અમિતવા”-અને એ સાહિત્યસર્જનનો ઉદ્દેશ મુજબ છે કણે કણે નવનવીનતાના દર્શન કરાવનાર

રમણિયતાનો સાક્ષારકાર કરાવવો, રસારવાદ કરાવવો એ સાહિત્યનો હેતુ છે. સાહિત્ય આનંદ તો આપે જ, રસારવાદ કરાવે જ. પરંતુ એ તો ખરું જોનાર એ અર્થમાં કે સૌંદર્યના રથમાં આરૂઢ થઈને સત્ય વગર ઝળતે પોતાની વિશ્વમથાત્રા કરે અને વાતાવરણમાં આનંદની મધમધાદ મૂકી નાખે, પરંતુ એ મધ મધાદ શેની હશે? વાસનાપ્રિયી, સૂરાની જ કે કામનાઓના ઘૂંચ સતોડાની જ, કે માનવતાના વિરલ પ્રભાવની તેની ઉત્તમોત્તમ રાજવતાની. અને અધમાધમતામાં રહેત કશ્ચુતાની, તેનાં દિવ્ય બીજે એણે મથા તેના શેઠાની, છાવનતા અનંતપટ પર ચાલી રહેમાં ચિત્રોની વિચિત્રતા-ઓની અને છતાં તેમની અંદર વણાઈ રહેલી કામ સ્વાતન્ય વચ્ચે સંક્રાંતિની ઝાંખીની અને સમગ્રુતિની?

સાહિત્યસર્જનમાં જેટલે અંશે અને જેટલી સહેલાઈથી પાશ્વતતાના ખેંચાણથી પોતાની જાતને સજ્જે મુકત કરી શકે છે તેટલે અંશે તે પોતે તો ઉજાગમી થાય છે જ પરંતુ સમસ્ત સમાજનો પણ ઉમે ચડનામાં સદાય કરે એવા વ્યુત્પત્તિને એની ગતિ ઉત્પત્ત કરે છે. સાહિત્ય સર્જકનો છાવન સાથેનો સંબંધ અવિશાળ્ય હોવો જોઈએ એની આવશ્યકતા આ સંબંધમાં અપહન સમભવ છે. કેમકે છાવન સાહિત્ય એટલે માનવ મનના કેવળ દુર્લભ સ્વપ્નાંઓ જ નહિ, માતો શેખચક્ષીના જેવા મિથ્યા કલ્પનામાં કે તરંગના વિહારો-નહિ, માતો અવાસ્તવિક વાતાવરણમાં અશક્ય ઉર્જાને કેવળ નહિ, પરંતુ કામ દુષ્કર વિરલ મિત્રિ માટે મથતા આત્મની ત્રેરણા અને તેના સાદ-

અત્યારે તો મોટે ભાગે પ્રેમના 'ત્રિકોણે,' સામાન્યક રૂઢિમત્તાના ઉપર પ્રકારો, પશ્ચિમ તરફથી ચાલતા વાદના અનુકરણિયા પ્રવારને વાસ્તવિકતાને નામે સપ્રમજ્જ્ય દાનવાના પ્રયત્નો જોવામાં આવે છે, ન્યારે સત્ય સાહિત્ય એવું લખાય છે. પાશ્વ પ્રાણની ક્ષુધાએની રૂઢ રજુઆત એ ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય એ માનવતા સાચી નથી એ સત્ય આપણા જમાતાએ સમજાવતી જરૂર છે. વાસ્તવિકતાને નામે માનવની અશક્તિઓને

અને અધમજ્જિઓને સ્વાભાવિક દાવવી, અને સ્વાભાવિક છે તેથી સપ્રમાણ અને ઘટિ છે એવું- મનાવવાના પ્રયત્નો સાહિત્યના જ જમાતામાં થાય છે તે જર્જરિત અને અધોગમી -Decadent- જમાનાના પુરોગામી જમાનાઓ હોય છે.

સમાજવાદની પેઠે જ ભૌતિકશાઓની સોધાવા અને જરવાદના અનિશ્ચયોક્તિ ભરેલા મૂલ્યોક્તિમાંથી પણ એક પ્રકારની Utopia-પૂર્ણતાનું કલ્પના સત્ય-પ્રગટાવવાનું સ્વપ્ન પણ કેટલાક સાહિત્ય સર્જકો સેવે છે. આમાં પણ તેઓ જે વાસ્તવિકતાને આગ્રહ રાખે છે તેનું અનુકરણ નહોતે કરે તો તેમની એ-Utopia-સ્વપ્ન સ્ફૂટિ-કેટલી અવાસ્તવિક છે તેના તેમને ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે. સ્વાય છે કે ક્ષેત્રે વિશ્વનીની અધમજ્જી બનીએ થઈ ગય, તકપથી હોવાની મોટરો, રેડીઓ તથા વાયરલેસ તથા હેલ્થમાં ઉડતી શેધપોળોની સમ-વડા સમજાની એકે એક વ્યક્તિને આપી શકાય તથા ચરિત્રાત્મક દક્ષરાનું કામ દાનમાં જેટલું કંઈય છે તેટલું ન હોય તો માનવને માટે સત્યયુગ આઓ મળાય. આપી જમજામાં પડેલા લેખોએ કાંઈ નહિ તો એક વાર આ બધી બાબતોમાં આગળ વધેલા પશ્ચિમના કાંઈ દેશમાં, જા તો કુશોપથી પણ આગળ વધેલા અમેરિકામાં આજે મારી આવવાની જરૂર છે. ત્યાં આજકાલની પછી શોધપોળો થયા પછી હયાતિમાં આવેલાં સહેરો છે. જેમાં એકેએક મહેરોને આપણા સૌથી આધુનિક ગણાતા સહેરોમાં પનવાનને પણ ન મળી શકે એવી સમવડો આજે પણ મળી રહી છે, જેટલે ભૌતિકશોધોના અને જરવાદના દિમાખનીઓનું માની લીધેનું સ્વર્ગ આજે પણ પ્રગટ થયેલું છે. એમ જતાં તે થળાઈ "સુખ," "આનંદ" "પૂર્ણતા" બીજી એ બાબતમાં પગલ મળ્યાની પ્રત્યક્ષતા જેટલાં જ દર છે, આ કડવી વાસ્તવિકતા, વાસ્તવિકતાના દિમાખનીઓ એકવાર સમજી ગય તો છાવનતા સ્વાતન્ય પ્રભોમાં અત્યારે દેખાય છે તે કરતાં અનેકમણી વધારે વાસ્તવિકતા તેમને લાગતા માંડશે. આથી ભૌતિક-

શાસ્ત્રોની શોધોનો કે તેને પરિણામે મળતી મગવડોનો ઠંડકર કે અસવીકાર કરવો છ'તે છે એવું મુદ્દે ફલિત થતું નથી, પરંતુ માનવજીવનના મૂલ્યોનાં મૌલિક તત્ત્વો વિશે આપણે બૂંટી દરી ખેસાસો સંભવ છે તેમના પ્રત્યે જ્ઞાન ખેંચવાનો ઉદ્દેશ છે.

એટલે જ્યારે એટલે અને વિઝળીના દિશ ન દના તથા દવાઈ વિમાનો પચ શ્રેણી ન દનાં ત્યારે લખાવવાં ઉપનિષદો અને ગ્રીના, પ્લેટો અને સોફિસ્ટના સંવાદો ગાદમલ અને ધમપદ આને પચ ચીરંજીવ માલિત્ય પ્રે. જગતમાં અત્યારે મળતી અનેક મગવડોની વધારે ન્યાયસર વહેંચણી કરી એ છ'તે છે એમ રામકરતાં પચ તેનાથી માનવને "સુખી" કરી શકશે એ માન્યતા તો અમમ્બવક છે. એક પ્રખ્યાત લેખક કહે છે તેમ "અને આપણે હજારો ઉપનિષદોના પ્રાનોના ઉત્તરો આપી શકીએ તેમ છીએ ને પ્રાચીનો કદાચ આપી શકત નહિ. પરંતુ તે ઉપરથી બધી બાબતમાં વધુ જલજાનો ઘણો આપણે કરી શકીએ નહિ નથી." ખાસ કરીને જીવનના મૌલિક પ્રશ્નો—"કું" કોણ છું? "માનવજનિ કયા જર્ણ રહી છે?", "જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ શો? અથવા મૌલિક અને સનાતન છતાં સાદા પ્રશ્નોના ઉપર આપવામાં આપણે ફેલા આગળ વધેક છીએ વર? જગત એટલે વિષ્ણુઓનો જનિમાન મમૂદ એમ કહીને આપણે સાચું આધારસન કે ઉદેશ મેળવી શકીએ તેમ નથી જીવનને અને જગતને આપણે દશ સમજવળાં છે, કદાચ માનવજીવિતને એ પ્રશ્નો અતે અતેવ પચ ઘણેતે આશ્ચર્ય નહિ!

આજકાલનાં જીવનનાં મંથનોનો પડો સાહિત્યમાં શા માટે પડે છે? અસંબદ પ્રશ્ન કરવાનો નથી.

જીવન એ છે કે એ મંથનો સાચાં મંથનો હોવા એકલે-નિર્જર બાળાને કે અનિશ્ચયતાનાં રચ્યારો નહિ. પ્રત્યેક પુખ્ત જીવન તેના સમૂહમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ જડવાદી, સમાજવાદી, આર્થિક અસમાનતાની એવી એવી અનેક માન્યતાઓની પશ્ચાદ્ભૂમિ આજના જમાનાની પાછળ આવી રહી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ પાચીન મૂલ્યો બદલાય અને નવીન મૂલ્યોકનનાં ધિરંજી રવજાન ત્યારે ચીરજીવી મૂલ્યોને પ્રથમસ્થાન મળે એ આપણે યોગ્યે જાનમાં રાખવાનું છે, જીવનની કાંઈ પ્રકારની મીમાંષા પ્રત્યેક સમયે સાહિત્યજગતની પાછળ હોય છે પરંતુ એ પશ્ચાદ્ભૂમિ જેટલી તકરવરી હોય, જેટલી ડંગીન, અનુમત અને સકલપ પ્રપલેતા પાયા ઉપર સ્થાપવી હોય તેટલે જ અંશે તે ધુમ-સાહિત્યને સાચું-સાહિત્ય બનાવી શકે છે. બાકી ઉપર ઉપરની જાહરી સપાટી ઉપરથી ને જીવન અને ને સાહિત્ય જન્મે છે તેમાં નિરમના, અજ્ઞાપી અને દુઃખ આગળ પડતાં જળાય છે અને એમ નહિતો, તારક લિલ્લમુખેતી પાછળ, અચંદીન વિદ્યાઓની પાછળ, મિથ્યા ફાંફાં અને અતે જીવનની અચંદીનતાનો, નિરાશગનાનો સ્વીકાર અપણે મળે છે. પરિણામે જીવનમાંથી તેમ સાહિત્યમાંથી પચ હંતુ. આશંકના, મહિમા અને ઉદારતાનો શોધ થાય છે અને તેથી સત્યની, શિવની કે મુદ્દરતાની એકસરખી ઉપાસના કલાર ને તે તરવોને પાચી શકતો નથી એ તો સીક પરંતુ જ્યે તે સુદર માનીને પગલો હોય છે તેનું અવગુંહન ખતેડાં તે કેવળ અમુંદર જ નહિ, અમટ્ટ જ નહિ પરંતુ માનવઆત્માનું વિશ્વ રચ્ય જ નીકળે છે, એવા પરિણામમાંથી આપણું સાહિત્ય બને એવી સુખસાંજનાં પ્રત્યેક સાહિત્ય ઉપાસક સંમત થશે એવી આશા છે.

વસંતને સુખ આપવા

[તલેજમર અંકથી ચાલુ]

શ્રી કાંત

સુર્ષકાન્તને વચન આપ્યા પછી નિરંજનમાં એક પ્રકારનું માંનીર્ષ આવી મથું.
૧ સુર્ષકાન્તની એક મતાદ એને સાચી લાગી હતી: 'બટુ લાગી આવતું હોય નો તું મુઝી રહી જોયા કર અને વસંત ને નિર્ધૂપ કરે તેને આધિન થા.' નિરંજનમાં વસંતને આધિન થવાની સકિત પણ હતી અને રતિ પણ હતી, પરંતુ એને વસંતની નિર્ધૂપસકિત વિશે સુર્ષકાન્તના જેટલો વિશ્વાસ નહોતો. અને એટલે જ વસંતને શી રીતે સુખ ઉપજે એ વિશે એ વસંતની કંઠશ્રમ કરતાં પોતાની કમ્પના ઉપર વધારે આધાર રાખતો. સુર્ષકાન્ત સાથેની છેલ્લી વાર પછી એણે પોતાના મનમાં માં લાગી કે 'મંચા કહી જોયા કમ્પુ' અને વસંત પોતે જ જેમાં પોતાનું સુખ માને તેમાં સુખેત થયું.'

સુર્ષકાન્ત નિરંજન પાસેથી વચન લીધા પછી સહેજ દગાવો બન્યો હતો. આ પ્રમ વિશે એને પાછી ખાતરી હતી કે પશ્ચિમ શુભ જ આવશે. વસંતના પસે એને કશો ડર ન હતો. કારણ કે વસંતની ચિત્તચરિત્રું એને પહેલું દર્શન થયુ મથું હતું. એ મનમાં મનતો હતો કે 'માતા પિતા નો છું', પણ કિંતોના મમમ બળે વસંતના માર્ગમાં આડા આવીને લીધા રહે તો પણ વસંત પછી વધે એમ નથી-વળી એ એમ નથી. વસંતમાં હીલાસ આવી જતી હતી તે સુર્ષકાન્ત જોતો હતો અને જાણતો હતો. પરંતુ એથી પ્રયેક દાણ વીતી મવા પછી વસંત વધુ આમટી જતી હતી તેથી પણ એને પ્રતીતિ હતી. નિરંજન વસંત પ્રત્યે અનદદ કેમ ધરાવતો હતો એ વિશે તો સુર્ષકાન્તને સદેહ નહોતો, પરંતુ એ પ્રેમમાં વસંતને સુખ આપવાની જે જવાબાન રતિ પછી હતી તેથી સુર્ષકાન્ત ડરતો હતો. એને લાગતું હતું કે નિરંજનની આ કિટકત રતિ જ કારેક વસંતને દુઃખમાં પડેલી મૂકશે. અને તોમ જેમ આ વસતુ વિકાસ પામતી અર્ધ નેમ નેમ સુર્ષકાન્તને પોતાનો ભવ સાચો પડતો તે જ એમ લાગતું. વસંતના પિતા તરફથી તે કીક જાણવારે નિરંજન તરફથી પણ વસંત સાથે લેણા મારે એને આશ્વદ થવા કાઝ્યો ત્યારે એના મનમાં ભારે દુઃખ પેદા થયું. સુર્ષકાન્તને પરીતાર તો એમ લાગી મથું કે વર્ગીની જેવીને અને પણ નિરંજન એને મમશુ સકળો નદિ. નિરંજને છેલ્લી વાર એની સાથે વાત કરી ત્યારે સુર્ષકાન્ત પોતાના મનમાં બટુ લેમ જતી ગયો હતો, પોતે કંઠશ્રમ એમ નિરંજને ન ક્યું હોત તો સુર્ષકાન્ત શું કરતને ચોક્કસ પત્રે કરી સમજ

એમ નથી પરંતુ એ કોઇ મંત્રીર પગલું ભર્યા વિના ન રહી શકે એવી એના મનની ત્યારે રચિતિ હતી.

પિતાનો પત્ર વાંચીને વસંત રહી હતી અને એ રહને નિરંજનને ખજાણાવા મૂક્યો હતો. પરંતુ નિરંજન પાસેથી વચન લાઇને સર્વકાન્ત વસંતને દિવસ આપવા આવ્યો ત્યારે વસંતને જોઇ એને આશ્ચર્યનો ધાર ન રહ્યો. એણે ધાર્યું હતું કે વસંતની આંખો રહી રહીને ઉપ્સી આવી હશે અને એના મોં ઉપરની તમામ નિશ્વસરખાઓ લુપ્ત થઇ ગઇ હશે. પરંતુ સર્વકાન્ત એ મુખ ઉપર એવી ઉલ્લાસ જ ભાવોના દર્શન કર્યાં. આંખો રહેલી અને બીની હતી પરંતુ એ બીનાશમાં લાચારી કે હતાશાના કાંધો નહોતા. એમાં નિશ્વસતી ઝલક ચોક્કસી દેખાતી હતી. સર્વકાન્ત એ જોતાં જ ચમક્યો તે મનમાં આનંદ પામ્યો. ધીમે પગલે એ વસંતની પાસે આવ્યો. વસંતે ખસીને એને ભેટવા માટે થોડી જગ્યા આપી. સર્વકાન્ત વસંતના મોં સામે જોતો મૂંઝે મૂંઝે બેઠો. વસંતે સર્વકાન્ત સામે એક દૃષ્ટિ ફેંડી પોતાના પમ નીચે હાવાની રાખેલો કાગળ કાઢી એના હાથમાં મૂક્યો. સર્વકાન્તે વિશ્વાસપૂર્વક એ કાગળ જાંચ્યો. પોતે ધાર્યું હતું એ જ એ કાગળમાં હતું. સર્વકાન્તના મોં ઉપર દર્શની લાક્ષી આવી મધ્ય એ બોલી ઊઠ્યો: 'બહુ સરસ કહ્યું?'

'મારી હજી છે કે આજે જ લગ્ન કરી લેવું.' વસંત સર્વકાન્તના મુખલાવ જોતી બોલી.

'આજે જ?' સર્વકાન્ત આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠ્યો.

'હા, એ પછી જ પિતાજી શાંત થશે.'

'પણ એમ...'

'શી વધી!'

'એ યોગ્ય ન ગણાય' જરા સ્વરસ ઘટીને સર્વકાન્ત બોલ્યો. 'તમારા ને નિરંજન જેવા પાસે લોકો વિશેષ દિવસની આશા રાખે.'

'હું આ પ્રશ્ન લોકદૃષ્ટિએ નથી વિચારતી.'

'ત્યારે?'

'ફક્ત અંગત દૃષ્ટિએ જ વિચારું છું.'

'આપણા જેવા માણસોથી એમ કહી શકાય જ નહિ કોઇ પ્રાપ્ત કેરળ અંગત હોઇ શકે જ નહિ, હોવો જ ન જોઇએ.'

'હું એમ નથી માનતી.' વાત પૂરી કરવા માગતી હોય એમ વસંત બોલી.

'તમરે એમ માનવું જોઇએ.' જરા મંત્રીર સ્વરે સર્વકાન્ત બોલ્યો. વસંતે ચમકીને એના સામે જોયું. 'તમારા કોઇપણ વ્યવહારની લોકો ઉપર શી અસર થાય તે વિચારવું જ જોઇએ અને ત્યારે એ વ્યવહારમાં નિર્મળતા હોવી હોય ત્યારે તો ખાસ.'

વસંત વિચાર કરતી સર્વકાન્ત સામે જોઇ રહી સર્વકાન્ત દૃષ્ટિ દઢ સ્વરે બોલ્યો: 'તમારા વિષે હું વધુ ન કહી શકું, પણ નિરંજન આ રીતે લગ્ન કરવા કમ્પ્લેક્ષ થાય તો મને બારે દુઃખ થાય. હું માનું કે નિરંજને એના છાત્રની અસંપૂર્ણ કારકીર્દી જોઈ નાખી.'

'પણ આ તો સાવે અંગત પ્રશ્ન છે, સોંપીને આ સાથે શી લેરા દેવા?' પોતે હાતી હોય એમ વસંત બોલી.

'કેમ લેરા દેવા નહિ? નિરંજન અને હું લોકોના અંગત વ્યવહારોમાં કોંતિ નથી મુશ્કેલ? અને અયોગ્ય સમયે નથી અટકાવવો? લોકો નિર્મળ લાવે એવું નથી વિચારના અને નથી આવશ્યતા? આ પ્રશ્ન અંગત તો એમ, પસંદગી અને સહચાર. પરંતુ જ છે એવી વ્યવહારવાલુ સાથે તો લોકોને બહુ સંબંધ છે. નિરંજનને અને તમને હું એટલાં કાવર કમી શકોના જ નથી કે બાગેડુની પેડે તમે પરણી જાવ.' સર્વકાન્ત જરા ઉત્તેજાઇને બોલ્યો. વસંત એના ઉપ થતા મોં સામે જોઇ રહી. થોડીવાર ગંભીર મોન પ્રસરી રહ્યું અને એના પરિણામરે વસંતે સર્વકાન્તના હાથમાં રહેલો કાગળ હળવેકથી ખેંચી લઇ કાગડા માંડ્યો. કાગળના ચીસ સાથે જ સર્વકાન્તની ઉમતા ઇમવા લાગી.

ચમ્પાક દિવસ પીતી ગયા છે. વસંતે પિતાને જવાબ

લખ્યો નથી. દરેક ટપાસમાં એ જીવન માર્ગની સહ જુએ છે નિરંજન ને દિવસથી પ્રાંતે જન્યો છે. સેલ્લા આઠ દિવસમાં એક વખત એણે આ વિશે સામાન્ય મતલબ જવાબ ઉપરાંત ચર્ચા કરી નથી. સર્વકાન્ત જાનેની વચ્ચે, હવે તે કરતાં પીઠ જન્યો છે. જાનેને કંઈક અંશે એ સદાચર્ય છે અને શેરી રહ્યો છે. મરકરીની મજા હમણાં ક્યાંય ડૂબી ગઈ છે.

જરાજર નવમે દિવસે સવારે વસંત સર્વકાન્ત સાથે વાત કરતી હતી. એ કહેતી હતી કે 'પિતાનો કામળ નથી એટલે મારા મનમાં અશુભ શંકાઓ જાહે છે. એમ થાય છે કે હું ઘેર જઈ અને પિતા સાથે વાત કરી લઉં. પિતા મને કુખી નહિ કરી શકે.' સર્વકાન્ત ખાસ જવાબ આપતો નહોતો. પણ વસંતની વાત એને ઠીક લાગતી હતી. પાંચી એ નિરંજન પાસે ગયો અને એને આ વાત કરી. નિરંજન કંઈ બોલવા વિના સર્વકાન્ત સામે જોઈ રહ્યો. સર્વકાન્ત એવું મૌન સહન કરી શક્યો નહિ. એણે પૂછ્યું. 'તારો રો અભિપ્રાય છે ?'

'તો વસંતનો અભિપ્રાય હોય.' નિરંજને જવાબ આપ્યો.

સર્વકાન્ત એની સામે તાકી રહ્યો. આઠ દિવસ પહેલાં નિરંજને આગેલું વચન એને સરજી રતિ વાદ આપ્યું. એ વધુ પ્રશ્નો પૂછી શક્યો નહિ. હાલતાં હાલતાં એટલું જ બોલ્યો: 'મેં આપું નહોતું મારું.' જવાબમાં નિરંજન હુમલખાં નેત્રે એની માંમે જોઈ રહ્યો.

* * *

'મારાથી આ નથી જોવાતું'

એ દિવસ પછીની એક મધરાતે નિરંજન અને સર્વકાન્ત સેતા ઉપના નાળા ઉપર બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. નિરંજનની આંખો મહેજ જીતી હતી. સર્વકાન્ત જોડી ચિંતામાં ડૂબતો હોય એમ ચંબીર હવે.

'તું જણા જ દીમે છે. સમતો પ્રલ અત્યારે ક્રાંતિ-કાળમાં છે. દરેક નવાં લગ્નમાં આપું જાવ્યો જ' સર્વકાન્તે જવાબ આપ્યો.

'તો મારે લગ્ન નથી કરવાં. વસંતને હું ચંબીર જોઈ શકતો જ નથી. હેલ્લા દસ દિવસ થયા હું આંખો જોતો જોતો શોધી રહ્યો છું' પણ પેઠી વસંત દેખાતી જ નથી. એના ઉપર જાણે શેરી વાદળો ઠંઠાર્થ મળે !'

'પણ આપું તો જાને જ. આ વાદળો લાંબા છવ-નવી સરખામણીમાં તદ્દન સ્થિતિ છે. તું લાંબી છવનને કેમ જોઈ શકતો જ નથી ?'

'હું જોઈ શકું છું. મને એમ છે કે વસંત માતા-પિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લગ્ન કરશે તો એ મને મેળવશે પણ માતાપિતા તો ગૂમાવશે જ. અને એ એને કંબ્યા જ કરાવું છે.'

'નિરંજન.' સર્વકાન્ત એને પડકારતો હોય એમ જોતી ગયો. 'જાણક બની ગયો છે કે શું ? સંસારનું અવલોકન જ સાચ વિસરી ગયો છે ? પ્રેમ, કેત્તબ, સ્વતંત્રતા પ્રત્યાદી છવનસંતો છવનમાં ઉતરી જ નથી કે શું ?'

'એ મને તેમ હોય, માતાથી આ સંકલ નથી થતું' શરૂલા સ્વરે નિરંજન બોલ્યો.

'તો તું હમણાં બહોંથી ચાંપો ના. શોડા દિવસમાં આ પ્રશ્ન પતી જશે; પછી તું આપશે.'

નિરંજનથી લગીર ચમકી જવાપું પણ સર્વકાન્તની આ સચના એને ઠીક લાગી.

અને એ જ વખતે સર્વકાન્તની મજાદ લઈ એણે પોતાનો કાર્યક્રમ ચક્રવા માંડ્યો.

'એક મહિનામાં આ પ્રશ્ન પતી જ જશે. તો કે વસંત તો એટલી અધીરો થઈ છે કે માતા પિતાને મળતાં જ આ વાતનો ફેસલો લાવશે' સર્વકાન્તે કહ્યું.

'પણ મને તો સાચ છે કે હું એકદ વર્ષ પ્રગલ્ભ માં જ ચાળી નાખું.' કંઈક ડરતો હોય તેમ નિરંજન બોલ્યો.

'એક વર્ષ ? એક વર્ષ શા માટે ?'

'ત્યાં મુશીબી જણું પતી જશે'

'હું ન સમજાવો.' કંઈક ગભરાતો હોય એમ સર્વકાન્ત બોલ્યો.

‘એમાં કંઈ સમજવા જેવું નથી, એમ થયું છે કે જહાઝ જેવું જ છે તો એકાદ વર્ષ રખડી આવું. મારું મન પણ હમણાં અવરથ રહે છે. હું બદલાતો જતો હોઈ એવું લાગે છે.’

‘તે એક વર્ષના પ્રવાસથી શું થશે ?’

‘હું મને ઝાળખી રાખીશ ’ આંખ નીચી રાખીને નિરંજન બોલ્યો.

‘ના.’ સર્વકાન્ત જરા મોટે સાદે બોલી ગયો. ‘તું કંઈક છૂપાવે છે.’

નિરંજન જવાબ આપવાને બદલે નીચું ત્રેષ રહ્યો. સર્વકાન્તે હાથવેકળી એવું મોં છિંચી કરતાં કહ્યું : ‘સાચું બોલ, તારા મનમાં શું છે ?’

‘એ જ !’ નિરંજન બોલ્યો, એની આંખમાં આંસ આવી ગયાં.

‘હજી તારા મનમાંથી એ નથી ગયું ?’

‘હું પ્રપત્ત કડું છું પણ ફરી ફરીને એ જ વિચર આવે છે, વસંતને સંપૂર્ણ રીતે સુખી કરવાનો ખીલો કાઢ રહ્યો જ મને સૂઝતો નથી.’

‘પણ તું પ્રેમ કે આકર્ષણ જેવી કાંઈ વસ્તુને ઝાળખે છે કે નહિ ? નિરંજન, તારા જેવા સમજી જીવાન આજ કેમ જાગૃક જેવું બોલે છે ? વસંતે અને તેં એકમેક પ્રત્યે જેવાવાના કંઈ પ્રયત્ને કર્યા છે ? પ્રયત્નોથી આકર્ષણ જીવું યદ્યપિ રાકત ? તું જરા વિચાર તો કર. વસંત ‘દુઃખી થાય છે’ ‘દુઃખી થાય છે’ એવી ભાવનાઓમાં તું તારા હાથે જ એને દુઃખમાં પકડી રેશે એવા મને ભય છે. હું તને કહું છું, વસંતના મનોભાવના એક નહકના સાક્ષી તરીકે તને કહું છું કે વસંત દુઃખી નથી. એનું દુઃખ તો પરમ સુખના જન્મનું છે. મેં તને કહ્યું હતું તે ફરી કહું છું કે તું વેદવેદી ન થા.’

નિરંજન કંઈ ન બોલી શક્યો. નીચી આંખે એણે સાંભળ્યા કંઈ, મધરાત તો એની ગંભીર ગીતો વગી વગી હતી હતી. બંને મિત્રો ફેટકીક વાર સુધી મૂંઝા બેસી રહ્યા પછી જાકયા અને સૂઈકાન્તના ઘેર ગયા. ધર પસે આવતાં સર્વકાન્ત ધીમેથી બોલ્યો : ‘વસંત કદાચ

જાગતી હતી.’ અને બંને મિત્રોએ જરાયે અવાજ ન થાય એમ ધરમાં પ્રવેશ કર્યો.

તું હાથમાં કેમ ગંભીર રહે છે ?

‘અમર્યો જ.’

‘ના, મારી નગજાહથી તું અકળાતો લાગે છે.’

‘નહિ, એવું કંઈ નથી.’

‘તો શું કારણ છે ?’

‘કંઈ છે જ નહિ ને !’

‘જુદું, તું મારાથી કંઈક છૂપાવે છે.’

‘કંઈ જ નથી છૂપાવતો.’

‘તો કાલ રાત્રે તમે ક્યાં ગયા હતાં ?’

નિરંજન ચમકી ગયો. એની ગભરામણ મોં ઉપર પણ તરી આવી.

‘કહેવું હોય તો સાચું જ કહેજો.’ વસંતે ગંભીર રસે પૂછ્યું.

‘સર્વકાન્ત અને હું બેઠા હતા.’

‘એ તો હું પણ બહુ છું, પણ શા માટે બેઠા હતા એ જાણવા માગું છું.’

‘હું જરા મૂઝતો હતો.’

‘શા માટે ?’

‘થઈ હતું કે હું દુઃખી થઈ રહી છે.’

નિરંજન આગળ બોલ્યો એવી આશાએ વસંતે હાથવાર એના સામે ત્રેષ રહી પણ નિરંજન એક વાક્ય બોલીને જ અટકી ગયો. એટલે એણે પૂછ્યું : ‘હા, પણ તેનું શું ?’

‘કંઈ નહિ’ નિરંજન અકળાતો હોય એમ બોલ્યો. વસંત એની અકળામણ ત્રેષ રહી. થોડીવાર મોન પ્રસરી રહ્યું.

‘નિરંજન !’ વસંતે બોલી. નિરંજને ચમકીને કાંધે ત્રેષ. ‘તમે દુઃખી થાય છે ?’ વસંતનું મોં એમણી જગું હોય એવું નિરંજનને લાગ્યું. એ તુરંત બોલી જાયો : ‘હા-ના...વસંત ! તું દુઃખી થાય છે ! વસંત, શા માટે ?’ એની કાન થોથરાવા લાગી. ‘તું’ મને તે ફરીશ તે મને ગમશે જ. માટે ખાતર કંઈ ન કરાધિ દુઃખી ન થા.’

‘હું સમજતી નથી, તમે આ શું જોલો છો?’
 ‘મહું, કહી દઉં.’ બજાતો હોય એમ નિરંજન
 બોલ્યો અને પગવાર મંભાર બની એણે કહેવા માંડ્યું :
 ‘મને યાદ છે કે તું દુઃખી થઈ રહી છે અને તે પણ
 મારા માટે’

‘તમને કોણે કહ્યું?’
 ‘તું સાંભળ, મારાથી એ સહન નથી થતું. હું
 તારું દુઃખ નથી જોઈ શકતો, માતાપિતાની અવગણના
 તું નહિ કરી શકે. તું તે કિયસે કહેતી હતી તે સાચી
 વાત છે. એમણે તારા ઉપર વિચારસ મૂકી સંસ્કાર અને
 રચાતંત્ર આપ્યા, મોક્ષનિંદા સદન કરી તારો વિકાસ
 સાધ્યો, તારાથી હવે એમને’

‘મારે આ નથી માંગવું. હું જાણું સમજું છું.
 તમને આ બધું શું થયું છે?’
 ‘વસંત,’ નિરંજનનો ઉદ્દેશ્યો અવાજ જરા
 શાંત પડ્યો. ‘એક વાત પૂછું?’

વસંતે હા પાડી.
 ‘માતાપિતા કહે છે એમ ન થઈ શકે?’
 વસંત જવાબ ન આપી શકી. એની આંખો
 નિરંજન સામે મંડાઈ રહી.

‘મને એથી લગતે પણ દુઃખ નહિ થાય.’
 ‘સાચું કહ્યું છો?’ વસંત બોલી.
 ‘હા.’ નિરંજને જવાબ આપ્યો.

વસંત કેઈ ન બોલતાં બિમી યથા અને નિરંજનને
 સંપ્રકાનના ધરના એ જ એરકામાં એકનો મૂકી જહાર
 આણી ગઈ. વિચારોમાં ગૂંથવાંતો નિરંજન ત્યાં જ
 બેસી રહ્યો.

હા હા હા
 ઉપરે સૂર્યકાન્ત થેર આવ્યો ત્યારે નિરંજન
 પ.સેથી એણે થોડીક વાત માંભળી અને એ ઉપર વધુ
 વિચાર કરવા જરા ત્યાં એને રોકેનેથી અથેથી ચીંટા મળી.
 ‘પ્રિય સૂર્યભાઈ,
 થેર મોઢ્યા જવાતું’ ડીક દાગ્યું એટલે તમને
 જણાવ્યા વિના જઈ છું. બાને અને ધરના બીજા
 માણસોને જેમ તેમ સમજાવી દેલો નિરંજનને થેર

પહોંચ્યા પછી કામગીરી નખાવી. તમારા બધા પ્રયત્નો
 ધૂળ મળ્યા તે મેં જોયું.

તમારી બેન.
 વસંત.’

ચિટ્ટી વાંચી સૂર્યકાન્તે નિરંજનના હાથમાં મૂકી,
 નિરંજનની આંખો અચ્ચે ઉપર ફરી ગઈ પણ અનેક
 વિચારોથી ઘેરાયેલું મન કંઈ વિચારી શક્યું નહિ.

‘તેં જાણુ ખરાબ કયું.’ સૂર્યકાન્ત બોલ્યો.
 નિરંજને સાંભળી લીધું.

‘તેં વાત જ શા માટે કરી? હું આટલા માટે
 જ તને જહારમાં મોકલવા ઈચ્છતો હતો. હું જાણતો
 હતો કે તારું મગજ હમણાં ટેકાણે નથી.’

નિરંજન કંઈ પણ બોલ્યા વિના ઉઘાડી આંખો
 જોઈ જ રહ્યો. એનું મન જાણે બંધાયેલું બનવા લાગ્યું.

‘નિરંજન!’ નિરંજનના મોં ઉપર વિચિત્ર ભાવો
 જોતાં સૂર્યકાન્ત બોલી ઉઠ્યો. નિરંજન ઉઘાડી
 જમણાં હાથ એમ પ્રયત્નો અને એણે હોઠોરા દીધો.

‘તું કંઈ મંત્રાપ છ?’ ઉક નજીક આવાને
 સંપ્રકાન્ત બોલ્યો.

‘એમ યાદ છે કે જૂન થઈ ગઈ.’ નિરંજન
 અત્યંત ધીમાં સાહે બોલ્યો. સૂર્યકાન્ત સામે જોતાં એણે
 બીજા ઉદ્દેશ્યો કાઢ્યા: ‘વસંત હવે નહિ આવે...મેં
 એને દુઃખી કરી.’ સૂર્યકાન્ત આશ્ચર્યપૂર્વક નિરંજન સામે
 તારી રહ્યો. ‘સાચું કહું છું’ ક્યામણે સ્વરે નિરંજન
 બોલ્યો.

‘જાણું ડીક ગઈ રહેશે.’ આશ્ચર્ય આપતો હોય
 એમ સૂર્યકાન્તે કહ્યું. ‘વસંત તારા જેવી બૂલ નહિ
 કરે. એ કેમ ગઈ એનું જ મને આશ્ચર્ય થાય છે.’

‘હું નથી ગઈ.’ વસંતનો અવાજ સંભળાયો
 અને બીજા જ ફાળે એ બારણામાં બિમેલી દેખાઈ.

‘હા!’ નિરંજન બોલી બિમેલી. એના શરીરમાં
 બાંધેલું એવન જાણે આંખમાં પાણી આગળું. એ બીડી
 શક્યો નહિ પણ એની આંખોમાંથી ટિરેલો છૂટ્યા
 અને વસંતની આંખમાં પ્રવેશ્યા. વસંતે દોડીને એને
 પગથી પડી સૂર્યકાન્ત હમણેથી બીડીને એરકા બહાર
 આલ્યો મથો.

મહાસભા અને આપણો સંસ્કૃતિ-પ્રવાહ

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની અનેકાનેક સેવાઓની કદર થઈ છે, અને જેમ જેમ સમય જતો ગય છે તેમ તેમ તેની નવી નવી કદરની દિશાઓ મુઝતી જતી છે. આ લેખમાં એક એવા પ્રકારની અને અતિ મૂલ્યવાન સેવાનું દિગ્દર્શન કરાવવા આવું છું. તે કરવાને માટે વાચકને જરા આપણા દેશના ઇતિહાસમાં લાઇ જવો જોઈશે.

પહેલું તો એ ખ્યાલમાં લેવાની જરૂર છે કે, રાષ્ટ્રીય મહાસભાની અર્થ સંક્રાંતી સેવા આપણા સળંગ ઇતિહાસનો જ છેલ્લો મણકો છે. આમે પશુ વિચારો તો, સ્વતંત્ર રીતે ખુબ પૂ. સાથ સુધી જીવંત ને અચૂક સેવા કરનારી સંસ્થા પોતે જ એક ઇતિહાસની યુગ-વિધાવક થઈ પડે, અને એવી રીતે પશુ આ આપણી સંસ્થાએ દિલના જીવનમાં નવીન યુગ નિર્માણ કર્યું છે એ તો આજ આપણા વિશ્વથીએ અને આખું જગત પણ કહે છે. પશુ, આ લેખમાં એ ઉપરાંતનું એક સમીક્ષણ રજૂ કરવાનું છે, અને તે એ કે, દિલથી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આપણા દેશમાં નવો યુગ નિર્માણ કર્યો છે એ તો ખરું જ, પરંતુ એ યુગ આપણા પ્રજાતીય વિકાસ અને ખાસ ગુણને અનુરૂપ જ છે : આપણો આંખો મતિદાસ જોઈએ તો તેની પરંપરામાં બરેબર બંધનસતો આવે એવો તે અનુરૂપ મણકો, આ આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારકિર્દી છે.

ઇતિહાસના આદિકાળથી આપણે ત્યાં સરદશથી નવી નવી કામો આવતી જ ગઈ છે, મૂળ વતનીએ જોડે ગ્રંથડી છે, અને પોતપોતાના સંસ્કારબળ અને મુધાસા-બળ પ્રમાણે આપણા પ્રજા-વારીમાં ગોઠવાતી ગઈ છે. આવા પ્રકારનું પ્રજાતીય સંપત્તિ યનાં ધરાં જ આપણી અર્થ-સંસ્કૃતિ ઘડાઈ હતી ને આજ આપણી આખી સંસ્કૃતિના સાચા પ્રાણરૂપે રહેતી છે. આ પ્રકારના સંઘટનથી અને જે વતનનું જીવનવચન ને તેની કિલસુરી આપણે આ જમિમાં કેળવ્યાં તે જરૂરી, આપણને આખી પ્રજા તરીકે એક વાત બહુ સરસ આવડી છે, ને તે પ્રજાએનો સમન્વય કરી એકત્રાણે હળીમળીને રહેવાનું. જરૂર પડે કે ધીરજ ખૂટે તો મંદિરામંદિ હડવાના પ્રસંગો નહોતા આવ્યા એમ કહેવાનો આશય નથી. એ તો સાવ ખોટી ખીના જ રી. પરંતુ, લડી વડીને, પણ છેવટે એકમેકમાં મળીને રહેવાનો રસ્તો આપણે જાણ્યો છે. આ ટૂંકમાં આપણું ખિસ્તી સનમાં પહેલાં ૧૦ સંક્રાંતી સમીક્ષા ગણાય, એ સંક્રાંતી એ ત્રણેક લઠાય તરફ ખામ ખામ દોરવાની જરૂર છે.

આ સૈકામાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનો વિકાસ સારી રીતે થયેલો એની કાંઈ ના ન પાડે, પરંતુ એના ઔદ્યોગિક ઉપલા બે વર્ષ જ મોટે ભાગે હતા. અને જ્ઞાનની તથા વિકાસની પદ્ધતિ વિશેષ સાક્ષરી હતી, એમ આજની પરિભાષામાં કહીએ તો ચાલે. એટલે 'ઓરિજી', વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્ર : ' બાળે બહાર જ રહી જતાં અને અરૂપરૂપ વર્ણો તો ફર જ હતા. આત્મેક્ષ અને સમન્વયની સંસ્કૃતિમાં આ એક ભારે પ્રભાવ હતો. ઊંચનીચજનનું એ પ્રબલ-રીરમાં તીવ્રતા પામ્યું હતું એની ના ન પડાય, જે એટલાજાનતરે વધતું જ ગયું છે.

ખીજી એક વસ્તુ એ છે, જે નવી નવી પ્રત્યક્ષો આપતી કે જુદી અહીં વસેલી હતી તે બધીના કરતાં આર્થપ્રજ્ઞ પાસે વધારે સારી સંસ્કૃતિ હતી. એથી કરીને એકીકરણનું કામ એકધારે ચાલી શકતું હતું, અને એમાં પણ આર્યોનો હાથ ઉપર રહેલો હતો. વેદિક, બૌદ્ધ કે જૈન વિચારસુધિએ આખરે એક જ યજ્ઞની શાખાઓ હતી. એક અપવાદ નોંધવો જોઈએ અને તે યુગસતમાં આવીને વસેલા પારસીઓનો. તે ધર્મશાસ્ત્રના ભાગે પોતાના ધરાનને છોડી અહીં આવ્યા. તેમને મૂળ વાતોએ જો નિરતિ પોતા મેળા રાખ્યા. પણ એમાં એક વસ્તુ હતી જે કદાચ એકાદી જ્ઞાનમાં આવી છે : કે પારસીધર્મ 'ધર્માન્તકારી' 'મીશનરી' નથી. તેમને પોતાની આત્મચી-ત્વને જે ધર્મ પાળવો હતો તે તેમને પાળવા દેવામાં આવે અને નિરતિ ગૃહસ્થ-જીવન જાળવવા દેવામાં આવે. તો તેઓ પ્રસન્ન હતા.

એટલે આ સૈકામાં આપણી પ્રજામાં બે વસ્તુ ધાથેલી જોવામાં આવી :—

- (૧) પ્રજાઓનું સમન્વિત એકીકરણ કરવાની અવગત. પરંતુ તેમાં એક પ્રકારની ગદગત રહી હતી કે, નીચલા વર્ણો માટે એકાદી ફરકર થાય એવી જ્ઞાનપદ્ધતિ હતી. આ જાળવવામાં એક મર્યાદા અંકવી જોઈએ જે ફૂં પછીથી ચમું છું.
- (૨) આ એકીકરણમાં આપણે સંસ્કૃતિનો પ્રધાન હાથ હતો.

ઉપર વિદ્યા અને જ્ઞાનની વિકાસપદ્ધતિ વિશે વાત કરતાં મેં એક આલેખક કલ્પ કર્યું છે કે, તેમાંથી નીચલા વર્ણોની ઉપેક્ષા જનની હોય આજ પણ આ ઉપેક્ષા ચાલુ છે ને તે જો જોઈએ તો એ આલેખ આપણે સ્વીકારતો તો ઘટે. અરે, આ ઉપેક્ષાનું જોર તો એવું છે કે, જૈન, શીખ, ખ્રિસ્તી ને ધર્મશાસકોનો પણ એના પાસ લાગ્યો હતો. પરંતુ, એમાં એક વસ્તુ અહીં નોંધવી જોઈએ, તો જ આ ઐતિહાસિક સમા-લોચના સાચી ફરે, અને તે બૌદ્ધ, જૈન તથા ભાગવત ધર્મોનું કાર્ય, આ ત્રણમાંથી બે ધર્મોએ લોકભાષામાં જ પોતાનું કામ કર્યું અને વેદધારાણની પણ પરવા ન રાખી; અને તથા ધર્મોના દ્વારા સૌ કામને માટે સરખાં મુદ્દાં હતાં, અને એજ ત્રણ ધાર્મિક બળેમાંથી ૧૧મા સૈકા બાદ સંતધર્મનો ઉદય થયો, કે જેમાં નીચલા વર્ણોની ઉપેક્ષા ટળી એમજ નહિ, એ ધર્મને જોરે એ જવા વળી પણ દિગ્દુર્ધર્મનાં ઉત્તરોત્તમ રહસ્ય, પોતાની ભાષામાં અને પોતાને મુખ્ય એવી સરળ મેલીમાં, પામ્યા છે ૧૦ સૈકાના આપણા વિકાસની મહાસોચના કારી વખતે, બૌદ્ધ, જૈન અને ભાગવત (કે એકાંતિક) ધર્મની આ મોટી સેવા જુદી ન જોઈએ કેમ કે તે ત્રણે પણ એ વિકાસનાં જિજ્ઞાસુત જ્યાં હતાં.

૨

એ આપણા પ્રાચીન કાળમાંથી નીકળ્યાનું ઐતિ-હાસિક સીમાવિદ્ય ધરણીની પ્રજાઓનું આપણા દેશમાં આગમન છે. આ પ્રજા પાસે બે વસ્તુ નવી હતી, જેથી કરીને પૂર્વે આવેલી પ્રાચીન પ્રજાઓ કરતાં એમના આગમનની અસર જુદી જ થઈ. આ બે વસ્તુ તે નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. પોતાના ધર્મ માટે અત્યંત ચમું અભિમાન ને તે અન્યધર્મોએ અને આપણને ઉઠાવ્યા. દુકંમાં, તેઓ મિશનરી-ધર્મોત્તરકારી પ્રજા હતા.
૨. એક સાદીસરળ આધ્યાત્મિક માન્યતા, તેને પેશનર, અને તેને ખલીફ અને સૌ-સમાનની કાવના : આ બધાથી તેમનું જોર ને અત્યંત ભારે

શકનાર ને તેને કવનાર કવિમાનસ માત્ર અહોભાવના અને આત્મસંવેદનના જ ઉદ્દેશાર કરી તૃપ્ત બને છે. પણ આ સ્થિતિ ઝાઝીવાર દેખતી નથી. મોઝાજ સમયમાં તેને જ્ઞાન થાય છે કે પોતાના સિદ્ધાંત ખીલ્યા અનેક પણ પોતાના સંવેદનના ભોક્તા બની રહ્યા છે. આ ભોક્તાઓ તે એના સાહિત્યસર્જનના સદૃશ વાચકો ને શ્રોતાઓ. એવું જાણકારીથી પોતાનું દર્શન ને અનુભવ જાણવાં આતુર છે એમ જાણવા પડી એના તરફનો સર્જકનો ખ્યાલ વધતો જાય છે. પછી તે એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે તેને આવા પોતાના શ્રોતાઓની પોતા પાસેની અપેક્ષાઓ તથા માગણીઓને સંતોષવી પડે. આમ થતાં તેના નિરંકુશ કલ્પનાવિહાર તથા મન-મોહ વાણીજીવન પર એક જાતનું નિયમન થયેલ છે, અને પોતાના આકાશપરથી શ્રોતાઓની ધરતી પર તેને આવડું પડે છે.

તે આખરે સો એ પણ માણસ જ છે ને? જરા વધુ વેદનશીલ પ્રકૃતિનો અને આળા હૃદયનો પણ માણસ જ? તો, પોતાના એકલા કલ્પનાવિહારમાં આયતી આયતી એ કેટલોક આયડવાનો હતો? ધરતી પર એણે આવડું જ જોઈશ અને ત્યારે સાગર ને સંખ્યા ને તારાની હીલોનાં ગાન એકલાં ગાયા કરવા કરતાં માનવીના જીવન-એકલનો અનુભવ પણ જાણવું તેને સરસી. આમ થતાં પોતે જેમની વચ્ચેવચ્ચ હોએ છે એવાં અસંખ્ય માન-વીઓનાં આશાનિરાશા, જમખરાજ્ય, દુઃખદર્દી ઇ. યી એનું કવન કે સાહિત્ય વેગળું કે વિમુખ રહી શકે જ નહિ.

આમ સાહિત્ય એ જીવનનું દર્શન અને કવન બની જાય છે. જેટલે અંશે સાહિત્ય જીવનનો સામ્યો પડશે પાડતું હશે તેટલે અંશે જ એ જીવન સાહિત્ય જણાશે. શેક્ષ્પીયરે નાટક માટે કહ્યું હતું કે એ જીવનના અસ્તિતા જેવું હોવું જોઈએ નાટકને વધુ વ્યાપક બનાવી આપશે કદી શક્ય એ કે સાહિત્ય એ જીવનના આપના જેવું હોવું જોઈએ, એવું કે એમાં જીવન પોતાની સાચી મિલકત જોઈ શકે. ખરી રીતે આમ જ બને છે અને જે જીવનમાં દોષ તેજ સાહિત્યમાં અજસરપરે ઉતરે એ મિહાંત દરેક દેશનાં તથા દરેક ભાષાનાં સાહિત્ય માટે સત્ય છે.

પણ સાહિત્ય આમ જીવનનું પદાતથ પ્રતિબિંબ પાડીને જ જોડી રહે તે બસ નથી. જીવન સાહિત્ય ખસે પોતાનો અહેસા જોવા નથી જતું પણ બહુવાર અવસાને સ્થાને આશા, ચેતન કે એવી કોઈ સંજ્ઞાન-મુદ્ધિ જેવી પ્રેરણા પામતા પણ જાય છે. સાહિત્ય પાસેથી આમ જીવનનો થાક જૂસવાર રસાનંદ ઉપગત જીવનની સાચી નાડીપરીક્ષા, અને કંઈક પ્રેરક માર્ગદર્શનની પણ અપેક્ષા રખાય છે, તેથી સાહિત્યને જીવનને ધડનારું બળ પણ મળવું જોઈએ. આ રીતે વિચારતાં સાહિત્ય અને જીવનનો સંબંધ પરસ્પરગતિથી ગણવો જોઈએ. સાહિત્યકારે પોતપોતાના જ્ઞાનસંચય, સંસ્કારો તથા અનુભવમુદ્ધિ અનુસાર કંઈક જીવનજ્ઞાન કરાવે. કેટલીક વખત કોઈ આર્ષદેશ આપતા ભાવિમાં જીવન નાખી પોતાના જમાના કરતાં આગળ પણ વધી જાય અને કેટલાક સાહિત્યકારો પ્રયત્નિત જીવનની અપૂર્ણતાઓથી મુક્ત એવી કોઈ આદર્શ દુનિયા (Utopia) પણ કલ્પનાબદ્ધ કરી 'લુઓ, એ પ્રાપ્ત્ય છે' એમ તેના ભાગ્યે જાણી શકી જીવનને પ્રગતિપથે આગળ પણ દોરે.

આમ જીવન સાહિત્યને ધરે અને સાહિત્ય જીવનને ધરે. પણ જ્યારે સાહિત્ય હેતુસરસ્તર (conscious) પડે પોતાનો મુરખીવટ અને સંસ્કારોસેવાનો ખડો હોયો રાખી જીવનને ઘડવા, દોઘવા કે 'પલટાવવાની' ઉપદેશાત્મક પ્રવૃત્તિ આદરવા લાગે ત્યારે રસાનંદ ને ભોધ એ જે તેના ધર્મોમાંથી મુખ્ય ને રસાનંદ તેની ને ઉપેક્ષા કરવા માંડે છે. આમ થવું જોઈ રસલક્ષી જીવનને જાંડ પુકારે છે ને પોતાનું સ્વ જીવ્યારે છે કે કલા કલાને ખાતર જ સમર્થ ને આશ્વાસન. આત્મજનન ખાતર જ સાહિત્યકાર માહિત્ય મરતે એમ પ્રતિવાદી એવો જાણે સાદ સાદ કહી નાખે છે કે સાહિત્ય ને કશું નિરંજન છે અને ભોધ કે ઉપદેશિતાનું દાસીપણ એણે જાણું ન જોઈએ. આ મિહાંતની પુખ્તરીમાંથી જે જે કૃતિઓ અનેક દેશોમાં રચાઈ છે તે જાંડીમાં કંઈકે કંઈકે રચે નથી એમ નથી. પણ રસાનંદ પર જ બધી ચોટ રાખી હેતુને ઝીલુપડે સ્થાપનામાં આરેલો જોઈ શકાય છે.

આ માટે પાદરીવેદ કે ઉપદેશકશક્તિની નાજરૂબાંધી સ્વહિતને છૂટે ક્યું? એ તો ઠીક થયું, પણ એક અનિષ્ટ કાઢતાં બીજું અનિષ્ટ તેણે ધૂસાર્યું. સાહિત્યકારે પોતાની મોજમાં આવે તેમ પોતે રચશે, જીવનના કે બીજા કોઈ પ્રશ્ન પર સમાજ માંડે છે માટે જ પોને લખવા બંધાવા નથી એવું વક્ષ્ય અપજ્ઞર કરી પોતાના સર્જનવ્યાપારને માટે બંધી જ રાખેલા શોધના રાખે છે. કેટલીકવાર જીવનથી વિદૂર અને અતડા રહેવામાં પોતાનું ઔરવ સચવાતું જુએ એવા સાહિત્યકારે માટે આપી માર્ગ ખુશો મુકાય છે. કોઈપણ હેતુ કે ધ્યેયને ઉદ્દેશીને સાહિત્ય સર્જાવ તેમાં તેમને પ્રચારની અંધ આવે ને તેના નામથી ભડકે એવી સુમાજથી જીવે પણ આને આકારી ગણાય. સુરોપમાં ઔદોગિક ક્રાન્તિ પછી પોતપોતાના સાકાર્યે મધ્યવાનાં બ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને નોં કામ ક્યું તેવું જ પરિણામ આ નિરૂપે કલાના બદે આવ્યું છે.

સુરોપમાં Lessing Faire ના સિધ્ધાંતથી નિર્બંધ બ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને છૂટ પડવાનો મળ્યો અને શક્તિસંપન્ન બ્યક્તિએ સમસ્ત સમાજના હિત પ્રયે ઉપેક્ષા ધરાવતી યજ તેની સામે સમાજવાદી ચિચાર સમૂહીએ ઉચ્ચ વરોધ પોકાર્યો છે. પરિણામે એ સિધ્ધાંત હવે ગતકાલિન (explosive theory) બની ગયેલ છે. તેથી જ રીતે સાહિત્યકાર પક્ષે એ જ વિચારકક્ષીએ સમાજ તરફ એપરવા બળતાં નિરૂદ્ધેશ સર્જન સ્વાતંત્ર્યને નિંદવા માંડ્યું છે. લેખક એ સમાજક પ્રાણી છે, જે સમાજ ને રાષ્ટ્રમાં એ જીવે છે તેના પ્રયે પોતાની પ્રાણીપ્રીતી ફરતેપ્રાણી એ મહેલે એમ મુકત નથી યજ સકતો એવું આ નવું દર્શનનુ પ્રતિપાદન કરે છે. જ્યારે માનવચારાઅને અનેક મુષ્કિ બચાવવાવે છે, જ્યારે જોપિત્ર અને શોપનાર એ બે વર્ગો વચ્ચેના જીવનનિમજ વધુ વધુ તીવ્ર બનતો જઈ દષ્ટિ આગળ વિચારકક્ષે ખેડા થાય છે, જ્યારે અનેક સામાજિક, ધર્મિક, નૈતિક ને રાજકિય ધોરણે ક્રાન્તિકારક પડેડો અને નવી રચેડ તાજી વિચરણા માગી રહેલ છે ત્યારે ને સાહિત્યકાર પોતાના એકદંડીયા મહેલમાં બેસી પોતાની નિચનંદન

લેખનશક્તિને જીવન ને સમાજથી વિદૂર એવા હવાજા કલ્પના સર્જનામાં વિદેશ મેડરી નાખે તે સમાજને કોદ કરે છે એ મત હવે જોડ્યો દેસાતો બંધ છે. વળી ધ્યેયવિહીન કલાથી આત્મા આખરે ત્રાસી જાય છે, જેમ બ્યક્તિશ્રેષ્ઠ પદાર્થોના નિત્યભોજનથી કંઈથી જવાપ તેમ આથી 'કલાને ખાતર કલા' ના સિધ્ધાંતમાં ગાજ્યાં પડે છે, અત્યારે એ લગભગ નહિવત્ થતો જાય છે, અને 'ધ્યેયલક્ષી સાહિત્ય સર્જને' 'ધ્યેયલક્ષી જ લાવો' એવા સાદ સંભળાવા લાગ્યા છે, આમાં સંચિવાના મહાપ્રયોગની પાછળ રહેલી વિચારકક્ષીની અસર વધુ કાણજૂત છે. ધ્યેયલક્ષિત્વને ત્યાં સાહિત્યનું પ્રાણપ્રદ અંગ કે કરોડરજ્જુ મણવામાં આવે છે. સાહિત્યકારે રાષ્ટ્રનાં બ્યક્તિરૂપ અંગો જ છે, તે તેમણે સમાજ તથા રાષ્ટ્રે સાધેલી ને હવે સાધવા માગેલી પ્રગતિમાં ફાગટ કરે એવાં જીવવાણી કે પ્રત્યાષાતી બજોને પોતાનાં લખાણમાંથી સારને માટે રૂપસદ આપી દેવી નેહએ એ દષ્ટિ આજે ત્યાં કામ કરી રહી છે. આપણે ત્યાં પ્રગતિશીલ સાહિત્યની બાંધ પુકરતાર લેસાડી જીવનની મનોરથા આવી જ છે; તેમનીયે માગણી આવી જ છે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તેમ છે.

ખરું જોતાં આ દષ્ટિવાદ તરીકે આવી જીમી રહે છે એટલું જ, બાકી ખાસ નથી નથી. સાહિત્યકાર પણ સામાજિક પ્રાણી એવો મનુષ્ય હોવાથી જો એ ખરેખરે દષ્ટિવાળો અને સંવેદનશીલ સાહિત્યકાર હશે તો તે પોતાના જમાનાનાં વાતાવરણ ને વિચારસંવેદનોથી જોતી આત્મવીણના તાર જીજ્ઞાસુ કોડી કંપનો અનુભવવાનાં જ અને પરિણામે જમાના સાથે એ દૂર કરવાનો જ. કેટલીક વખત તો પ્રમળ વાતાવરણ આમળ અસહાય જગતની આકે તેનું જંચાનું પડે છે. એ રીતે સાહિત્યકાર પોતાના જમાનાનું જ ફરજંદ કહેવાય. એરડે આ દષ્ટિ તેવાજોને ક્યું નવું નથી શીખવતી, પણ જીવન તરફ જેજવાજાર બનશી સાહિત્યશિષ્ટીઓને આપ્રણમાં મંથિવંનગર રચતા અટકાવી જેની મારીથી એમની કાખ પગાડે છે તે ખરતી પર નિવારમાન માટે સજાક-

ખરી ઇમારત રચવાનું પ્રમાણવામાં જ એવી નવીનતા ને સેવા છે. હવેથી અરુદ્ધ ધ્યેયથી કલાની ઉપાસક જમાતે રસાનંદને જ લક્ષ્ય માન્યો તેનું પ્રત્યાધાતી પરિણામ આમ ધ્યેયને અર્ધરૂથાને બેસાડવામાં આવ્યું છે, અંતિમ સાધકને બંદે કલા ને સાહિત્ય સાધનને સ્થાને પ્રકાશ છે.

આ વિચારસરણી સામે સંદેહ તથા વિરોધ તારે કેમ દર્શાવવામાં આવતો દશે ? આ સંદેહ જન્મે છે આના અમલમાં રહેલાં નિમિત્ત લપરધાનોના ખ્યાલમાંથી સોંપી મોટું લપરધાન એ છે કે અતિઉત્સાહના આવેશમાં સાહિત્યને માત્ર ધ્યેયલક્ષી જ જનાવણ જતાં ખરી કલાના પરિમલ જેવા વિગલિતવેદાન્તર રમાનંદને જાકારે મળવા, અને તેથી સાહિત્ય પ્રચારવેડામાં જઈ પડ્યા સંભવ છે. વાત ખરી છે. પણ એવું પરિણામ તો કલાની અપકવતા ને બિન આવડત જ સૂચવે છે. કલાનો સાવ બદિષ્ઠાર જ કરવાનું તો આપા ધ્યેયના પુલ્કરિણો પણ નહિ કહ્યે. એ તો કહેશે આટલું જ કે 'આ સાહિત્યકારો, સાહિત્ય એ માત્ર અભિત્તિચિત્ર ન જની જ્ય તે જોતે, હવેની સર્વતોમુખી શીખાંમાને તમારા કેવળમાં આવવા દો, અને તેટલા ખાતર તમારાં દર્શનકવનને વરતુદર્શી બતાવો, એમ કરવા જતાં અમારી ધ્રુવ ને આલસડેટ મૂકી દહ ધણુએ અમુદર પણ લેખું પાશે તે લેજો, અને એ સર્વ શામશીને વચ્ચેને તો શુદ્ધ સર્વોચ્ચ કલાવિધાનમાં કલાનો જ છે નીચો ઉતારવાનું કે નમાવવાનું કોઈ તમને કહેતું નથી.'

જો કલા મળ્યા વગર સાહિત્ય આમ ધ્યેયલક્ષી બને, અને કલાના જંતરડામાંથી જેમાંકે જ ધ્યેય સાહિત્યમાં કામ કરે તો અને ત્વાંતુથી તો ઉપર ગયાઓ તે સંકે વને અવકાશ નહિ રહે.

આ વિચારસરણી સામે નહિ નેટકો એવી આવેશ-પૂર્વક દિમાપત ક્રનારાઓ સામે કચરાટ જતાવવામાં આવે છે તે બિના તોષવાત છે. નજા 'મિશન' ના હિતારશિયા ઉત્સાહના ઉત્ક્રામાં તેઓ અમુક ધ્યેયવિદીન માટે નકામું, અમુક ધ્યેયલક્ષી માટે મરમ સાહિત્ય, અમુક પ્રત્યાધાતી અથવા જુનવાણી, અમુક પ્રગનિશીલ,

આવા એકમેકથી નોખા એવા જે કાગલા પાડી તાપ વાનું કરે એ દરેક સમતોલ વિવેચકદષ્ટિને ખુલ્લો રવામાવિક છે. આથી સમતોલ દષ્ટિ તો સર્જકની સ્વતંત્રતાને મુકત રાખવા માગે, દરેક સાહિત્યસર્જનને એ લેખકનો મનોમત વ્યાપાર છે. આથી 'ધ્યેયલક્ષી જ લખજો' એવાં ફરમાન જો ઉત્સાહના અતિરેકમાં થઈ જાય તેવા પ્રત્યે પણ એ સારાંક નગરે જુએ છે. ખરો સાહિત્યકાર તો વાતાવરણમાંથી પ્રેરણા ઝડપી લઈ લખવાનો જ, અને ગાસકલ લેખકો આ ધ્યેયલક્ષી દષ્ટિની ફરમાનો અમલ કરવા જતાં ઉતરની કારિના સાહિત્યના કમલા ખડકના, એવું પરિણામ આ દષ્ટિને આપદન પૂર્વક જ્યાં પર લાદવાનું આવે એવું તો રશિયાના દાખલાએ પણ બતાવ્યું છે.

ધ્યેયલક્ષી સાહિત્યની માંચ તથા દિમાપતની પાછળી રહેલી દષ્ટિએ સાહિત્યને ખરેખર હવેન્ટકલા બનાવવી હોય તો ઉપરનાં પોતાનાં લપરધાનો કે પનસંભવો બચી લઈ તેને અતિ વેગના રાખવામાં 'પોતાનું' એવ ને મિદ્ધિ છે એવી આ સંકારીશ વિરોધીઓ પાસેથી સિખામચ્છ લેવી પડે છે. એ શીખના પાથેવ સાથે ધ્યેયલક્ષી દષ્ટિ સાહિત્યકારે નીકળી પડે અને અનેક સાહિત્યકૃતિઓ પ્રગટવે તો તેને દષ્ટિનું સમજારી વિવેચન મળે જ રહેશે. વિવેચનને એ દષ્ટિભાષ્ણ પણ કેટલે અંશે બદલાશે.

આપણા મુજરાતી સાહિત્યની વાત કરીએ તો નમંદ, મોવડનરામ, મણિલાલ, ન્દાતાલાલ, મુનશી આદિ લેખકના સાહિત્યમાં અમુક નોંકકસ નેમ કે ધ્યેય-લક્ષી એમ કહેવાની કિંમત કોઈ કરી શકે તેમ નથી. તોપણ હવે પછીનું આપણે ત્યાંનું સાહિત્ય ધ્યેયલક્ષીનર પર જ ગાંધી મોટ રાખવાનું છે એમ અત્તરના રંગે જરૂરી લાગે છે. જે સાહિત્યકાર અકસરે લાંબું છતાં માગે છે કે જે પોતાની પ્રજા કે રાષ્ટ્રને શાંતર થવા માગે છે. તેણે પોતે છતાંભિમુખ થયા બિના ને પોતાના સાહિત્યને ધ્યેયલક્ષી જાગ્યા પિતાદૃશ જ નથી એવો કાળ તો આની જ પડામરો છે. એ પોતે જ નેમ નામનાં મોતેસાહિત્યકાર ને કચાકાર છે એ ન મૂવે તો જ ન.

ઝાંઝવાનાં જળ

લેખક : સોપાન

એક અભિપ્રાય

આ પુસ્તકનો પરિચય એક વાક્યમાં આપવો હોય તો એમ કહીએ કે આ પુસ્તક અરે-ખર આવકારલાયક છે. સ્ત્રીપુરુષના જીવનમાં લગ્નજીવન નોવો મહત્ત્વનો ખીન્નો કેષ કાળ નથી. એ કાળમાં અનેક દુઃ, ગુહ પ્રાપ્તો ઉપસ્થિત થાય છે. આ વાર્તાઓમાં આવે છે એમ, પ્રેમલગ્ન કરનારના પ્રેમમાં પણ ભરતીઓટ અને પરિવર્તન આવે છે. પ્રેમ, સૌંદર્ય અને લગ્નનો પરસ્પર સંબંધ, એક પાતી હોય તો ખીજ પરણી શકાય કે કેમ, ઝાંઝવાનાં જળ, પીવા ડોડતાં યુવકયુવતીઓ વગેરે વગેરે પ્રાપ્તો અને દરેક વાર્તાઓમાં સરસ રીતે આયોજ્ય છે. શ્રી. સોપાને આ દશ વાર્તાઓ દ્વારા લગ્નજીવનનો પ્રાપ્ત કુશળતાથી, વાસ્તવિકતાથી અને સમજાવથી પ્રસ્થો છે.

-પ્રસ્થાન

‘સંજીવની’ ના લેખકનો અણુમોલ વાર્તાસંગ્રહ : ૩૧. સવા

પ્રકાશક

નૂતન પ્રાશાન મંદીર : પાનકોર તા.કા : અમદાવાદ

સોલ એજન્ટ

સી. જમનાદાસની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, અંબા ૨